

ISSN 2076–1554

Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова

ВГО Українська академія наук

Гілея
Науковий вісник
збірник наукових праць

- *Історичні науки*
- *Філософські науки*
- *Політичні науки*

Випуск 111 (№ 8)

Київ – 2016

Збірник засновано 2004 року. Вихід з друку – щомісячно**Фахове видання**

з філософських, політичних наук затверджено наказом Міністерства освіти і науки України № 747 від 13 липня 2015 р., з історичних наук наказом МОН України № 1328 від 21 грудня 2015 р. (перереєстрація)

Свідомо про державну реєстрацію (перереєстрацію) друкованого засобу масової інформації: серія KB № 19946 – 9746 ПР від 31 травня 2013 року

Друкється за рішенням:

Вченої ради Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (протокол № 14 від 23 червня 2016 р.); Президії ВГО Української Академії Наук (протокол № 16-06-23 від 23 червня 2016 р.)

Збірник входить до міжнародної індексації

EBSCO Publishing, Inc. (USA); SIS (Scientific Indexing Services) (USA); EBSCO InfoBase Index (Індія); РИНЦ (Росія).

Рецензенти:

Панчук М. І., д-р іст. наук, проф. (Україна, Київ)
Степико М. Т., д-р філос. наук, проф. (Україна, Київ)
Онисьченко І. Г., д-р політ. наук, проф. (Україна, Київ)

Шеф-редактор:

Андрущенко В. П.,
 д-р філос. наук, проф., член – кор. НАН України,
 акад. НАПН України
 (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)

Головний редактор:

Вашкевич В. М.,
 д-р філос. наук, проф.
 (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)

Співредактори:

Акопян В. Г.,
 д-р філос. наук, ст.н.с.
 (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Кивлюк О. П., д-р філос. наук, ст.н.с.
 (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Муляр В. І.,
 д-р філос. наук, проф. (Україна, Житомир)
Предборська І. М.,
 д-р філос. наук, проф. (Україна, Київ)

Відповідальний секретар:

Халамендик В. Б.,
 д-р філос. наук, проф.
 (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)

Редакційна рада:

Андрущенко В. П., д-р філос. наук, проф.,
 член – кор. НАН України, акад. НАПН України
 (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Вашкевич В. М., д-р філос. наук, проф.
 (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Євтух В. Б., д-р іст. наук, проф.,
 член-кор. НАН України
 (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Зеленков А. І., д-р філос. наук, проф. (Білорусь, Мінськ)
Колесник В. Ф., д-р іст. наук, проф., член-кор. НАН України
 (Україна, Київ)
Мирзаханян Р., д-р іст. наук, проф. (Армєнія, Єреван)
Михальченко М. І., д-р філос. наук, проф., член-кор. НАН України
 (Україна, Київ)
Рафальський О. О., д-р іст. наук, проф. (Україна, Київ)
Солдатенко В. Ф., д-р іст. наук, проф., член-кор. НАН України
 (Україна, Київ)

Редакційна колегія:

З історичних наук:
Войцєхівська І. Н., д-р іст. наук, проф. (Україна, Київ)
Дробот І. І., д-р іст. наук, проф.
 (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)

Журба М. А., д-р іст. наук, проф.
 (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Лазько Г. Г., д-р іст. наук, проф. (Білорусь, Гомель)
Лисак В. Ф., д-р іст. наук, проф. (Україна, Маріуполь)
Михайлюк В. П., д-р іст. наук, проф. (Україна, Вінниця)
Стоян Т. А., д-р іст. наук, проф.

(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Чернега Л. М., д-р іст. наук, проф.
 (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Шановал Ю. І., д-р іст. наук, проф. (Україна, Київ)

З філософських наук:

Абасов А. С., д-р філос. наук, професор (Азербайджан, Баку)
Базалук О. О., д-р філос. наук, проф. (Україна, Київ)
Бєх В. П., д-р філос. наук, проф.
 (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Воронкова В. Г., д-р філос. наук, проф. (Україна, Запоріжжя)
Герасимова Е. М., д-р філос. наук, проф.
 (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Гарбар Г. А., д-р філос. наук, проф. (Україна, Миколаїв)
Жадько В. О., д-р філос. наук, проф.
 (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Жижко Т. А., д-р філос. наук, проф.
 (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Купепал С. В., д-р філос. наук, проф. (Україна, Полтава)
Миколайчак А., д-р хабілітований, проф. (Польща, Познань)
Онїшко О. Ф., д-р техн. наук, проф. (Україна, Київ)
Свириденко Д. Б., д-р філос. наук, доц.
 (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Тецлав С., д-р філос. наук, проф. (Польща, Бидгощ)
Уваркіна О. В., д-р філос. наук, проф.
 (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Яшанов С. М., д-р пед. наук, проф.
 (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)

З політичних наук:

Андрусиниш Б. І., д-р іст. наук, проф.
 (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Бабкіна О. В., д-р політ. наук, проф.
 (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Балабанов К. В., д-р політ. наук, проф. (Україна, Маріуполь)
Варзар І. М., д-р політ. наук, проф.
 (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Войналович В. А., д-р політ. наук, проф. (Україна, Київ)
Іванов М. С., д-р політ. наук, проф. (Україна, Миколаїв)
Кізіма С. А., д-р політ. наук, проф. (Білорусь, Мінськ)
Котигоренко В. О., д-р політ. наук, проф. (Україна, Київ)
Крась І., д-р хабілітований, проф. (Польща, Ченстохов)
Лапина С. В., д-р соц. наук, проф. (Білорусь, Мінськ)
Макаренко Л. Л., д-р пед. наук, проф.
 (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Остапенко М. А., д-р політ. наук, проф.
 (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Римаренко С. Ю., д-р політ. наук, проф. (Україна, Київ)
Савельєв В. Л., д-р іст. наук, проф.
 (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Срогошу Т., д-р хабілітований, проф. (Польща, Ченстохов)

Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. – К. : «Видавництво «Гілея», 2016. – Вип. 111 (8). – 384 с.

Концепція збірника базується на багатоплановому науковому висвітленні проблем інформаційної цивілізації, що формується. Основні рубрики охоплюють галузі історичних, філософських та політичних наук. Розрахований на фахівців гуманітарних та соціально-політичних наук.

ISSN 2076-1554

Natsional'nyy pedahohichnyy universytet
imeni M. P. Drahomanova

VHO Ukrayins'ka Akademiya Nauk

Hileya
naukovyy visnyk
zbirnyk naukovykh prats'

- *Istorychni nauky*
- *Filosofs'ki nauky*
- *Politychni nauky*

Vypusk 111 (№ 8)

Kyyiv – 2016

Zbirnyk zasnovano 2004 roku. Vykhid z druku – shchomisyachno

FAKHOVE VYDANNYA

z filosofsk'kykh, politychnykh nauk zatverdzheno nakazom Ministerstva osvity i nauky Ukrainy

№ 747 vid 13 lypnya 2015 r., z istorychnykh nauk nakazom MON Ukrainy № 1328 vid 21 hrudnya 2015 r. (nepepeectpaцiя)

Svidotstvo pro derzhavnu reyestratsiyu (pereyestratsiyu) drukovanoho zasobu masovoyi informatsiyi: seriya KV № 19946 – 9746 PR vid 31 travnya 2013 roku

Drukuyet'sya za rishennyam:

Vchenoyi rady Natsional'noho pedahohichnoho universytetu imeni M. P. Drahomanova (protokol № 14 vid 23 chervnya 2016 r.); Prezydiyi VHO Ukrayins'koyi Akademiyi Nauk (protokol № 16-06-23 vid 23 chervnya 2016 r.)

Zbirnyk vkhodyt' do mizhnarodnoyi indeksatsiyi

EBSCO Publishing, Inc. (USA); SIS (Scientific Indexing Services) (USA); EBSCO InfoBase Index (Indyya); RYNTs (Rosiya).

Retsezyenty:

Panchuk M. I., d–r ist. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv)
Stepyko M. T., d–r filoz. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv)
Onyshchenko I. H., d–r polit. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv)

Laz'ko H. H., d–r ist. nauk, prof. (Bilorus', Homel')
Lysak V. F., d–r ist. nauk, prof. (Ukrayina, Mariupol')
Mykhaluk V. P., d–r ist. nauk, prof. (Ukrayina, Vynnytsya)
Stoyan T. A., d–r ist. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Chernea L. M., d–r ist. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Shapoval Yu. I., d–r ist. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv)

Shef – redaktor:

Andrushchenko V. P., d–r filoz. nauk, prof., chlen–kor. NAN Ukrainy, akad. NAPN Ukrainy (Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)

Holovnyy redaktor:

Vashkevych V. M., d–r filoz. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)

Spivredaktory:

Akopyan V. H., d–r filoz. nauk, st.n.s. (Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Kyivlyuk O. P., d–r filoz. nauk, st.n.s. (Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Mulyar V. I., d–r filoz. nauk, prof. (Ukrayina, Zhytomyr)
Predbors'ka I. M., d–r filoz. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv)

Vidpovidal'nyy sekretar:

Khalamendyk V. B., d–r filoz. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)

Redaktsiyna rada:

Andrushchenko V. P., d–r filoz. nauk, prof., chlen–kor. NAN Ukrainy, akad. NAPN Ukrainy (Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Vashkevych V. M., d–r filoz. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Yevtukh V. B., d–r ist. nauk, prof., chlen–kor. NAN Ukrainy (Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Zelenkov A. I., d–r filoz. nauk, prof. (Bilorus', Minsk)
Kolesnyk V. F., d–r ist. nauk, prof., chlen–kor. NAN Ukrainy (Ukrayina, Kyiv)
Myrzakhanyan R., d–r ist. nauk, prof. (Armeniya, Yerevan)
Mykhal'chenko M. I., d–r filoz. nauk, prof., chlen–kor. NAN Ukrainy (Ukrayina, Kyiv)
Rafal's'kyi O. O., d–r ist. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv)
Soldatenko V. F., d–r ist. nauk, prof., chlen–kor. NAN Ukrainy (Ukrayina, Kyiv)

Redaktsiyna kolehiya:

Z istorychnykh nauk:

Voytsekhiv's'ka I. N., d–r ist. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv)
Drobot I. I., d–r ist. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Zhurba M. A., d–r ist. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)

Z filosofsk'kykh nauk:

Abasov A. S., d–r filoz. nauk, profesor (Azerbaydzhan, Baku)
Bazaluk O. O., d–r filoz. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv)
Bekh V. P., d–r filoz. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Voronkova V. H., d–r filoz. nauk, prof. (Ukrayina, Zaporizhzhya)
Harbar H. A., d–r filoz. nauk, prof. (Ukrayina, Mykolayiv)
Herasyimova E. M., d–r filoz. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Zhad'ko V. O., d–r filoz. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Zhyzhko T. A., d–r filoz. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Kutsepal S. V., d–r filoz. nauk, prof. (Ukrayina, Poltava)
Mykolaychak A., d–r khabilitovanyy, prof. (Pol'shcha, Poznan')
Onipko O. F., d–r tekhn. nauk, profesor (Ukrayina, Kyiv)
Svyrydenko D. B., d–r filoz. nauk, dots. (Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Tetslav S., d–r filoz. nauk, prof. (Pol'shcha, Bydzhoshch)
Uvarkina O. V., d–r filoz. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Yashanov S. M., d–r ped. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)

Z politychnykh nauk:

Andrusyshyn B. I., d–r ist. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Babkina O. V., d–r polit. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Balabanov K. V., d–r polit. nauk, prof. (Ukrayina, Mariupol')
Varzar I. M., d–r polit. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Voynalovych V. A., d–r polit. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv)
Ivanov M. S., d–r polit. nauk, prof. (Ukrayina, Mykolayiv)
Kizima S. A., d–r polit. nauk, prof. (Bilorus', Minsk)
Kotyhorenko V. O., d–r polit. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv)
Kras' I., d–r khabilitovanyy, prof. (Pol'shcha, Cheshstokhov)
Lapyna S. V., d–r sots. nauk, prof. (Bilorus', Minsk)
Makarenko L. L., d–r ped. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Ostapenko M. A., d–r polit. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv)
Rymarenko S. Yu., d–r polit. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv)
Savyel'yev V. L., d–r ist. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Srohoshu T., d–r khabilitovanyy, prof. (Pol'shcha, Cheshstokhov)

Hileya: naukovy visnyk. Zbirnyk naukovykh prats' / Hol. red. V. M. Vashkevych. – K. : «Vydavnytstvo «Hileya», 2016. – Vyp. 111 (8). – 384 s.

Kontseptsiya zbirnyka bazuyet'sya na bahatoplanovomu naukovomu vysvitleni problem informatsiynoyi tsyvilizatsiyi, shcho formuyet'sya. Osnovni rubryky okhopyuyut' haluzi istorychnykh, filosofsk'kykh ta politychnykh nauk. Rozrakhovanyy na fakhivtsiv humanitarnykh ta sotsial'no–politychnykh nauk.

ПРЕДСТАВНИЦТВА

збірника «Гілея: науковий вісник» в Україні

ВІННИЦЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Вінницький національний технічний університет)
керівник **Денисюк С. Г.**, доктор політичних наук, професор
e-mail: sg_denisyyk@mail.ru.

ДНІПРОПЕТРОВСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара)
керівник **Вершина В. А.**, кандидат філософських наук, доцент
e-mail: mailto:vivi.dp@mail.ru

ДОНЕЦЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Донецький національний університет)
керівник **Андрієнко О. В.**, доктор філософських наук, доцент
e-mail: elena_andrienko8@mail.ru

ЗАПОРІЗЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Запорізький національний технічний університет)
керівник **Ємельяненко С. О.**, кандидат філософських наук, доцент
e-mail: gileya_zaporizhzhya@ukr.net

ІВАНО–ФРАНКІВСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, м. Івано–Франківськ)
керівник **Дичковська Г. О.**, кандидат філософських наук, доцент
e-mail: go_osmomysl@ukr.net

ЛУГАНСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля, м. Вінниця)
керівник **Михайлюк В. П.**, доктор історичних наук, професор
e-mail: vital_mih@ukr.net

ЛЬВІВСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Національний університет «Львівська політехніка»)
керівник **Карівець І. В.**, кандидат філософських наук, доцент
e-mail: sacre@ukr.net

МАРИУПОЛЬСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Маріупольський державний університет)
керівник **Булик М.**, кандидат політичних наук, доцент
e-mail: vorlok@ukr.net

МИКОЛАЇВСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Миколаївський національний університет імені В.О. Сухомлинського)
керівник **Макарчук С. С.**, кандидат історичних наук, доцент
e-mail: rvgreabis@farlep.mk.ua
координатор **Шкуренко К. О.**, кандидат політичних наук, доцент
e-mail: sh_kamila@mail.ru

ОДЕСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Одеський національний університет імені І.І. Мечникова)
керівник **Барвінська П. І.**, кандидат історичних наук, доцент
e-mail: barwinskaja@ua.fm

ПОДІЛЬСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Подільський державний аграрно–технічний університет, м. Кам'янець–Подільський)
керівник **Колосюк І. А.**, кандидат філософських наук, доцент
e-mail: ikolosyuk@ukr.net

ПОЛТАВСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Полтавський факультет Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого)
керівник **Куцєпал С. В.**, доктор філософських наук, професор
e-mail: svkutsepal@rambler.ru

СУМСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Сумський державний університет)
керівник **Дегтярьов С. І.**, кандидат історичних наук, доцент
e-mail: starsergo@bigmir.net

ТЕРНОПІЛЬСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка)
керівник **Кліш А. Б.**, кандидат історичних наук, доцент
e-mail: Klish_Andriy@ukr.net

УЖГОРОДСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Ужгородський національний університет)
керівник **Мелеганич Г. І.**, кандидат політичних наук, доцент
e-mail: melgi@ukr.net

УМАНСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини)
керівник **Кривошея І. І.**, кандидат історичних наук, доцент
e-mail: igorkryvosheia@gmail.com

ХАРКІВСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут»)
керівник **Владленова І. В.**, доктор філософських наук, професор
e-mail: vladlenova@email.ua

ХМЕЛЬНИЦЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Хмельницький національний університет)
керівник **Гоцуляк В. М.**, кандидат політичних наук, доцент
e-mail: gotsylak@ukr.net

ЧЕРКАСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького)
керівник **Васильчук Є. О.**, кандидат політичних наук, доцент
e-mail: vasilchuk84@bk.ru

ЧЕРНІГІВСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Чернігівський державний інститут економіки і управління)
керівник **Тополь О. В.**, доктор філософських наук, доцент
e-mail: topololga@ukr.net
координатор **Горобець С. М.**, молодший науковий співробітник
e-mail: olen-g@yandex.ru

ПРЕДСТАВНИЦТВО

збірника «Гілея: науковий вісник» в Азербайджані

(Національної Академії Наук Азербайджану, м. Баку)
керівник **Махмудов М. А.**, доктор філософії
e-mail: matlabm@yandex.com
координатор **Рагимли Р.**, науковий співробітник
e-mail: rus_rahimli@yahoo.com

ПРЕДСТАВНИЦТВА

збірника «Гілея: науковий вісник» в Білорусі

(Академія управління при Президентові Республіки Білорусь, м. Мінськ)
керівник **Алейникова С. М.**, кандидат соціологічних наук, доцент
e-mail: alejnsvetlana@yandex.ru
(Брестський державний університет імені О. С. Пушкіна, м. Брест)
керівник **Шостак Г. В.**, кандидат педагогічних наук
e-mail: shostak1964@brest.by
(Гомельський державний університет імені Франциска Скорини, м. Гомель)
керівник **Мезга М. М.**, кандидат історичних наук, доцент
e-mail: nmezga@gsu.by

ПРЕДСТАВНИЦТВА

збірника «Гілея: науковий вісник» в Польщі

(Університет імені Адама Міцкевича в Познані)
керівник **Димчик Р.**, доктор, викладач,
e-mail: dymczyk@wp.pl
(Інститут історії Академії імені Яна Дługоша в Ченстохові)
керівник **Моравець Н.**, доктор, викладач
e-mail: mornor@wp.pl

Запрошуємо Вас відвідати наш сайт: www.gileya.org

E-mail: gileya.org.ua@gmail.com

Див. також: Сайт Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: www.nbuv.gov.ua/portal

Розділ: Наукова періодика України: журнали та збірники наукових праць

PREDSTAVNYTSTVA

zbirnyka «Hileya: naukovyy visnyk» v Ukraini

VINNYTS'KE PREDSTAVNYTSTVO

(Vinnyts'kyy natsional'nyy tekhnichnyy universytet)
kerivnyk **Denysuk S. H.**, doktor politychnykh nauk, profesor
e-mail: sg_denisiyk@mail.ru

DNIPROPETROVS'KE PREDSTAVNYTSTVO

(Dnipropetrovs'kyy natsional'nyy universytet imeni Olesya Honchara)
kerivnyk **Vershyna V. A.**, kandydat filozofsk'kykh nauk, dotsent
e-mail: mailto:vivi.dp@mail.ru

DONETS'KE PREDSTAVNYTSTVO

(Donets'kyy natsional'nyy universytet)
kerivnyk **Andriyenko O. V.**, doktor filozofsk'kykh nauk, dotsent
e-mail: elena_andrienko8@mail.ru

ZAPORIZ'KE PREDSTAVNYTSTVO

(Zaporiz'kyy natsional'nyy tekhnichnyy universytet)
kerivnyk **Yemel'yanenko Ye. O.**, kandydat filozofsk'kykh nauk, dotsent
e-mail: gileya_zaporizhzhya@ukr.net

IVANO-FRANKIVS'KE PREDSTAVNYTSTVO

(Prykarpat's'kyy natsional'nyy universytet imeni Vasylya Stefanyka,
m. Ivano-Frankivs'k)
kerivnyk **Dychkovs'ka H. O.**, kandydat filozofsk'kykh nauk, dotsent
e-mail: go_osmomysl@ukr.net

LUHANS'KE PREDSTAVNYTSTVO

(Skhidnoukrayins'kyy natsional'nyy universytet
imeni Volodymyra Dalya, m. Vinnytsya)
kerivnyk **Mykhaylyuk V. P.**, doktor istorichnykh nauk, profesor
e-mail: vital_mih@ukr.net

L'VIVS'KE PREDSTAVNYTSTVO

(Natsional'nyy universytet «L'vivs'ka politehnika»)
kerivnyk **Karivets' I. V.**, kandydat filozofsk'kykh nauk, dotsent
e-mail: sacre@ukr.net

MARIUPOL'S'KE PREDSTAVNYTSTVO

(Mariupol's'kyy derzhavnyy universytet)
kerivnyk **Bulyk M.**, kandydat politychnykh nauk, dotsent
e-mail: vorlok@ukr.net

MYKOLAYIVS'KE PREDSTAVNYTSTVO

(Mykolayivs'kyy natsional'nyy universytet
imeni V. O. Sukhomlyns'koho)
kerivnyk **Makarchuk S. S.**, kandydat istorichnykh nauk, dotsent
e-mail: rvgreabis@farlep.mk.ua
koordinatorka **Shkurenko K. O.**, kandydat politychnykh nauk, dotsent
e-mail: sh_kamila@mail.ru

ODES'KE PREDSTAVNYTSTVO

(Odes'kyy natsional'nyy universytet imeni I. I. Mechnykova)
kerivnyk **Barvins'ka P. I.**, kandydat istorichnykh nauk, dotsent
e-mail: barvinskaja@ua.fm

PODIL'S'KE PREDSTAVNYTSTVO

(Podil's'kyy derzhavnyy ahrarno-tekhnichnyy universytet,
m. Kam'yanets'-Podil's'kyy)
kerivnyk **Kolosyuk I. A.**, kandydat filozofsk'kykh nauk, dotsent
e-mail: ikolosyuk@ukr.net

POLTAVS'KE PREDSTAVNYTSTVO

(Poltavs'kyy fakul'tet Natsional'noyi yurydychnoyi akademiyi Ukrainy
imeni Yaroslava Mudroho)
kerivnyk **Kutsepal S. V.**, doktor filozofsk'kykh nauk, profesor
e-mail: svkutsepal@rambler.ru

SUMS'KE PREDSTAVNYTSTVO

(Sums'kyy derzhavnyy universytet)
kerivnyk **Dehtyar'ov S. I.**, kandydat istorichnykh nauk, dotsent
e-mail: starsergo@bigmir.net

TERNOPIL'S'KE PREDSTAVNYTSTVO

(Ternopil's'kyy natsional'nyy pedahohichnyy universytet
imeni Volodymyra Hnatyuka)
kerivnyk **Klish A. B.**, kandydat istorichnykh nauk, dotsent
e-mail: Klish_Andriy@ukr.net

UZHGORODS'KE PREDSTAVNYTSTVO

(Uzhhorods'kyy natsional'nyy universytet)
kerivnyk **Melehanych H. I.**, kandydat politychnykh nauk, dotsent
e-mail: melgi@ukr.net

UMANS'KE PREDSTAVNYTSTVO

(Umans'kyy derzhavnyy pedahohichnyy universytet
imeni Pavla Tychyny)
kerivnyk **Kryvosheya I. I.**, kandydat istorichnykh nauk, dotsent
e-mail: igorkryvosheia@gmail.com

KHARKIVS'KE PREDSTAVNYTSTVO

(Natsional'nyy tekhnichnyy universytet «Kharkivs'kyy
politeknichnyy instytut»)
kerivnyk **Vladlenova I. V.**, doktor filozofsk'kykh nauk, profesor
e-mail: vladlenova@email.ua

KHMEL'NYTS'KE PREDSTAVNYTSTVO

(Khmel'nyts'kyy natsional'nyy universytet)
kerivnyk **Hotsulyak V. M.**, kandydat politychnykh nauk, dotsent
e-mail: gotsylak@ukr.net

CHEKAS'KE PREDSTAVNYTSTVO

(Cherkas'kyy natsional'nyy universytet
imeni Bohdana Khmel'nyts'koho)
kerivnyk **Vasyl'chuk Ye. O.**, kandydat politychnykh nauk, dotsent
e-mail: vasilchuk84@bk.ru

CHERNIIHIVS'KE PREDSTAVNYTSTVO

(Chernihivs'kyy derzhavnyy instytut ekonomiky i upravlinnya)
kerivnyk **Topol' O. V.**, doktor filozofsk'kykh nauk, dotsent
e-mail: topololga@ukr.net
koordinatorka **Horobets' S. M.**, molodshyy naukovyy spivrobitnyk
e-mail: olen-g@yandex.ru

PREDSTAVNYTSTVO

zbirnyka «Hileya: naukovyy visnyk» v Azerbaydzhani

(Natsional'noyi Akademiyi Nauk Azerbaydzhanu, m. Baku)
kerivnyk **Makhmudov M. A.**, doktor filozofiyi
e-mail: matlabm@yandex.com
koordinatorka **Rahymly R.**, naukovyy spivrobitnyk
e-mail: rus_rahimli@yahoo.com

PREDSTAVNYTSTVA

zbirnyka «Hileya: naukovyy visnyk» v Bilorusi

(Akademiya upravlinnya pry Prezydentovi Respubliki Bilorus',
m. Mins'k)
kerivnyk **Aleynykova S. M.**, kandydat sotsiolohichnykh nauk, dotsent
e-mail: alejnsvetlana@yandex.ru
(Brest's'kyy derzhavnyy universytet imeni O. S. Pushkina, m. Brest)
kerivnyk **Shostak H. V.**, kandydat pedahohichnykh nauk
e-mail: shostak1964@brest.by
(Homel's'kyy derzhavnyy universytet
imeni Frantsys'ka Skoryny, m. Homel')
kerivnyk **Mezha M. M.**, kandydat istorichnykh nauk, dotsent
e-mail: nmezga@gsu.by

PREDSTAVNYTSTVA

zbirnyka «Hileya: naukovyy visnyk» v Pol'shchi

(Universytet imeni Adama Mitskevycha v Poznani)
kerivnyk **Dymchuk R.**, doktor, vykladach,
e-mail: dymczyk@wp.pl
(Instytut istoriyi Akademiyi imeni Yana Dluhosha v Chenstokhovi)
kerivnyk **Moravets N.**, doktor, vykladach
e-mail: mornor@wp.pl

Zaproshuyemo Vas vidvidaty nash sayt: www.gileya.org

E-mail: gileya.org.ua@gmail.com

**Dyv. takozh: Sayt Natsional'noyi biblioteky Ukrainy imeni V. I. Vernads'koho:
www.nbu.gov.ua/portal**

Rozdil: Naukova periodyka Ukrainy: zhurnaly ta zbirnyky naukovykh prats'

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

УДК 94(38)

Кір'яков О. Є.,
молодший лейтенант, 54 окрема механізована
бригада ЗСУ (Україна), alexkiriakov@gmail.com

БЕОТІЙСЬКИЙ СОЮЗ У СВЯЩЕННІЙ ВІЙНІ

Аналізуються проблеми зовнішньої політики яку проводив Беотійський союз. Автор намагається пов'язати Грецьку політичну історію в зазначений період з Фівами та Беотійським союзом в цілому. Автор висвітлює конфронтацію між Беотійським союзом та Фокідою та реконструює головні битви цього періоду.

Ключові слова: Беотійський союз, зовнішньополітичний курс, Спарта, Фіви, Ісменій, Агесілай, Пелопід, Епамінонд.

Піднесення Македонської держави стало завершальним етапом історії Греції періоду класичної доби. Ця теза повною мірою стосується також історії існування Беотійського союзу. Колишні політичні гранди Еллади не змогли витримати тиску північної монархії. Хоча, звичайна річ, що вільнолюбні греки не здались без бою. Фіви не стояли осторонь цієї боротьби. Власне кажучи, вони і стали останньою фортецею вільної Еллади.

Через те, що Македонія стала гегемоном Еллади та врешті очолила омріяний східний похід, увага джерел та – відповідно – істориків прикута саме до піднесення північної монархії. Так, наприклад, розділи даного періоду в Кембріджській стародавній історії повністю присвячені Македонії та політиці Філіпа [1, р. 723–791].

Проте, варто сказати, що посилення Македонії відбувалось поступово. А своє право на гегемонію в історичному просторі північна монархія здобула «post factum». Натомість, історична пам'ять про інших політичних гравців була мінімізована. Це у свою чергу часто приводить до певної механізації у зображенні історичних процесів. Складається враження, що на Македонію була покладена провіденціальна місія упокорити Елладу і зробити це було напрощуд легко. Але свої амбіції на політичне лідерство мали й інші держави, в тому числі Беотійський союз. Він мав достатньо хороших стартові позиції для таких амбіцій. Епамінонд та Пелопід залишили у спадок своїм наступникам найсильнішу сухопутну армію.

Отже, слід розібратися, за допомогою яких засобів Беотійський союз реалізовував свій зовнішньополітичний курс в цей період та якими були його головні напрямки. Важливим завданням є виявлення причин поразки та повного занепаду Фів у протистоянні з Македонією.

Щоб перейти до аналізу головних подій Священної війни, треба зрозуміти деякі аспекти історичного розвитку Фокіди та Дельфійського храму. Так, всю класичну добу Дельфи хотіли бути самостійними від решти Фокіди. Вони позиціонували себе як наглядачі загальногрецького релігійного центру. Ще в 448 р. до Р.Х. ця точка зору була висунута дельфійцями. Хоча спочатку Афіни підтримали фокейців, втім скоро змінили свою точку зору на користь незалежності Дельфійського храму. У 421 р.

до Р.Х. Нікієвим миром Спарта, Афіни та їхні союзники формально погодились з тим, що Дельфи та храм є священною землею, яка має регулюватися власними законами. Такий особливий статус міжнародного центру був підтверджений у 368 р. до Р.Х., коли Дельфи були обрані у якості місця для ведення мирних переговорів [2, р. 214].

Але вже через п'ять років, у 363 р. до Р.Х., Дельфи стають центром політичного конфлікту, в який втручаються іноземні держави. Так, група людей на чолі з Астікратом була вигнана з Дельф. Вигнанців прихистили в себе Афіни. Про це свідчить один епіграфічний документ [3, IG II² 109]. Деякі вчені пояснюють це вигнання тим, що в Дельфах точилася боротьба про–беотійської та про–фокідської груп. Остання, на чолі з Астікратом, була малочисельною і після своєї поразки вимушена була тікати до ворогів Беотії Афін [4, с. 132–133]. Однак, вся описана вище схема подій є тільки гіпотетичною і базується на двох фактах: перший – той, що Астікрата вигнали, другий – про те, що прихисток він знаходить у недружніх до беотійців Афін [2, р. 215]. Остаточну крапку у підтвердженні чи спростуванні належності групи Астікрата до про–фокідських сил можна поставити лише у разі введення до наукового обігу джерел з додатковими свідченнями. Проте, уся ця історія свідчить, що вже з 363 р. до Р.Х. принцип незалежності Дельф починає порушуватись, в першу чергу зі сторони Афін, а також досить імовірно, що не обійшлося в цьому конфлікті і без беотійців. Напруженість навколо Дельфійського храму посилюється ще й з огляду на те, що, окрім вищезгаданих сторін, на храм історично претендувала ще й Фокіда.

Подаальше протистояння Беотії та Афін розгорнулося на острові Евбея. Власне кажучи, розпочалося все з внутрішнього конфлікту, де одна з сторін позвала на допомогу беотійців, а інша афінян [5, 16.7.2]. Останні були зацікавлені у відвоюванні втрачених позицій, адже Фіви після битви при Левктрах були у союзі з евбейцями [6, VI. 5. 23]. Це відбулося у 357 р. до Р.Х. [1, р. 739] Конфлікт виявився коротким, бойові дії тривали всього 30 днів [7, 3.85], після чого був укладений мирний договір [5, 16.7.2]. Беотійці поступилися і не змогли втримати Евбеї, що свідчить про перше скорочення фіванського впливу після 362 р. до Р.Х.

Однак, сильного посилення Афін не відбулося. В той час, коли був підписаний договір стосовно Евбеї, афіняни почали іншу війну, яка отримала назву «Союзної» [5, 16.7.2–3.; 1, р. 736–739]. Вона тривала з 357 р. до Р.Х. по 355/4 р. до Р.Х. Її результатом стало відділення Хіоса, Родоса та Візантія від другого Афіньського морського союзу. Насправді, вже з 364 р. до Р.Х. ці міста вийшли з підпорядкування Афін. На користь такої точки зору свідчить те, що ці держави приймали участь у морській програмі Епамінонда. Сукупна міць флоту Хіоса, Родоса та Візантія разом з беотійським була співставна афіньському. Фіванці завдяки такій конфігурації сил на морі

могли гарантувати безпеку перському царю, а той у свою чергу визнавав гегемонію Беотії. Епамінонд був мертвий і афіняни прагнули реставрувати свою морську архе. Але замість беотійців додатковою силою виступив Мавсол – тиран Карії [8, р. 60–68]. Таким чином, Епамінонд, вже будучи мертвим, завдяки своїй схемі не дав Афінам відновити міць.

Тим часом Беотійський союз почав проводити свою зовнішню політику через раду Амфікціонів. Так, Фіви подали судовий позов на Спарту за захоплення Кадмеї та на Фокіду за обробіток священної землі Кіррхея [5, 16.23.2–4; 9, X.П.1; 10, с. 212]. Оскільки Спарта не виплатила першого штрафу у 500 талантів, ця сума подвоїлась [5, 16.29.2–4]. Отже, слід розібратися, які мотиви рухали беотійцями, чому саме проти цих держав було спрямоване звинувачення. Найбільш простим поясненням є помста беотійців за відмову Фокіди приймати участь у поході Епамінонда на Пелопоннес у 362 р. до Р.Х. [4, с. 133]. Але це не пояснює, чому Фіви звинувачували відразу дві держави. Окрім цього, беотійці висунули звинувачення саме в 357 р. до Р.Х. З моменту походу в Пелопоннес пройшло багато часу і вони могли просто надіслати військовий контингент в Фокіду. Навряд чи знайшлася би сила в Середній Греції, яка б цьому завадила. Найбільш прийнятною виглядає версія про те, що фіванцям було вигідне звинувачення Спарті, адже через несплату величезного штрафу її виключили б з ради Амфікціонів. Таким чином, Фіви хотіли підірвати останні можливості Лакедемонського впливу на зовнішньополітичний арені. Однак, Фокіда претендувала на Дельфи. До того ж в останніх були конкретні претензії щодо обробітку священної землі. Дельфи потребували сильного союзника. Сформувалась дельфійсько–беотійська коаліція, де кожен підтримував один одного у своїх політичних претензіях. Фіви виступали в якості сторони звинувачення та гаранта виконання вироку [2, р. 220–222].

Фокейці натомість не хотіли виконувати вирок, який вважали несправедливим. Один з політичних лідерів – Філомел, посилавшись на Гомера, відстоював думку, що з давніх–давен саме фокейці піклувалися справами оракулу. Його було обрано стратегом автократом. Філомел відправився з посольством до царя Спарті Архідама з пропозицією захопити Дельфи та відмінити рішення Амфікціонів. Царь не захотів підтримувати відкрито, але дав 15 талантів та пообіцяв надсилати гроші та найманців [5, 16.23–24; 9, X.П.1]. Подвійність звинувачення підштовхнула Фокіду та Спарту до співпраці, якщо не сказати більше – до союзу. Слід відмітити рівень ослаблення Лакедедону, який перетворився на регіонального гравця: спартанці навіть не могли вести відкриту політику поза межами Пелопоннесу.

Філомел на гроші, отримані в Спарті, та на власний кошт вербує найманців та оголошує призов фокейців. Влітку 356 р. до Р.Х. з цими силами він захоплює Дельфи – так починається 3–тя Священна війна. На захист храму виступили війська із сусідньої Локриди, проте були розбиті, після чого звернулися по допомогу до беотійців, де їх зустріли з розумінням [4, с. 134]. Тим часом Філомел добивається оракулу про те, що фокейці мають родові права на храм. Він розсилає послів з повідомленням, що храмова казна не буде пограбована та навіть пропонує провести розслідування з цього приводу. Метою захоплення оголошено повернення

родових прав фокейців на управління храмом та відміну несправедливих рішень Амфікціонів. Такі посольства мали успіх в Афінах та Спарті, які пообіцяли допомогу. Проте Локри, Беотія та Фессалія вирішили воювати з Фокідою [5, 16.27–29]. Рішення було прийнято на зібранні Амфікціонів восени 356 р. до Р.Х. [2, р. 225; 4, с. 135]. Саме ця дата є загальноприйнятною і зустрічається в спеціалізованих дослідженнях. Уся хронологія наступних подій вибудовується в залежності від неї.

Важливо також наголосити на тому, що ми достеменно не знаємо, які люди в цей час керували Беотійським союзом. Деякі вчені припускають, що майбутній похід очолював Паммен. Він навіть продовжував традиції зовнішньої політики Епамінонда [2, р. 224]. Проте джерела, які описують цей період, загалом містять мало імен беотійських політиків. Щодо цього походу джерела не називають взагалі будь–яких імен, тому причетність Паммена до походу є гіпотетичною. Але цікавим є той факт, що саме з Памменом жив Філіп II у своєму полоні у Фівах [5, 5.67.4; 11, 26, 4–8].

Військові дії поновилися влітку 355 р. до Р.Х. Джерела повідомляють про те, що Філомел наwerbбував 10–тисячне військо на гроші Дельфійського храму. З цими силами він виступив у Локриду. Спочатку фокейці здобули перемогу над локрійсько–беотійським, а потім і над фессалійським контингентами. Проте згодом підійшло основне беотійське військо, яке налічувало 13 000 чоловік. До Філомела також підійшло підкріплення з ахейців у кількості 1500 вояків [5, 16.30]. Отже, перед початком основної битви беотійське військо налічувало 13 000, а фокідське 11 500 вояків. Сама битва відбулася біля міста Неона. Закінчилася вона перемогою беотійської зброї. Філомел з остраху, що його будуть катувати, покінчив життя самогубством, зістрибнувши зі скелі [5, 16.31.3–5; 9, X.П.2; 12, VIII.1]. Частина фокейців, що вціліла, відійшла до Дельф. Там Ономарх виступає за продовження бойових дій на протигагу миру. Він був обраний стратегом та зібрав ще більше військо з найманців, ніж було до того. Беотійці ж натомість відразу після битви під Неоном повернулися додому [5, 16.32]. Рішення фіванських полководців до кінця залишається незрозумілим. Дорога на Дельфи була вільною і беотійцям потрібно було лише поставити остаточну крапку у Священній війні. Деякі автори наголошують на тому, що фіванське військо зазнало значних втрат у битві та просто фізично не могло переслідувати ворога. В додаток до цього в підтримку фокейців могли відкрито виступити Афіни та Спарта [4, с. 135]. Але прямих свідчень джерел про великі втрати у битві під Неоном немає. Афіни тільки закінчили Соціальну війну, а про слабкість Спарті вже йшлося вище. Скоріш за все, беотійські полководці вже вважали війну виграною. Усвідомлення того, що фокейці здатні воювати, поки контролюють фінанси Дельфійського храму, ще не прийшло [2, р. 225–226]. Загалом битва під Неоном за масштабом була навіть більшою, ніж Левктрійська, але, мабуть, меншою, ніж Мантінейська. Тобто її можна відносити до однієї з великих битв, які змінювали конфігурацію сил у Греції. І тут беотійці вчинили так, як вони робили ще за часів Епамінонда та Пелопіда, – не стали добивати супротивника. Така схема дозволяла підтримувати баланс сил та довгий час тримати першість в Елладі. Логіка рішення дозволяє говорити, що, можливо, беотархом в цей час, дійсно, був Паммен, який успадкував

бачення зовнішньополітичних концепцій у Епамінонда та Пелопіда. Проте, на цей раз рішення відвести війська дорого коштувало лідерам беотійського союзу.

Новий стратег фокейців Ономарх почав активно готуватися до військових дій. Так, в черговий раз використовувалась казна Дельфійського храму. Були навіть відчеканені монети, які використовувались для хабарів багатьом державам. Ономарх домовився про дотримання миру із фессалійцями, а локрійців та дорійців війною змусив до миру. Після цього він здійснив похід до Беотії. Там Ономарху вдалося взяти штурмом Орхомен, але під Херонеєю він зазнав поразки, після чого повернувся в Дельфи [5, 16.33]. Фокейський лідер легко добивається успіху після важкої поразки. Але тут слід зробити декілька зауважень. Діодор повідомляє, що фессалійці дотримувались миру через хабар, який отримали від Ономарха [5, 16.33.3]. Проте, може бути, що фессалійцям не сподобався беотійський демарш після Неонської битви. Вони не бажали бути силою противаги та інструментом фіванських амбіцій, а грошова винагорода могла ще й стати чудовим додатком для раціональних причин дотримання миру. Орхомен завжди стояв осторонь союзу і силою був включений в його склад. Тому можливо осаді міста як така і не мала місця.

Беотійський союз натомість приблизно в цей же час відправляє Паммена з 5000 чоловік на допомогу перському сатрапу Артабазу, який повстав проти перського царя [5, 16.34]. Можливо, що відправка військ відбувалась раніше нападу Ономарха на територію Беотійського союзу. Але у Діодора її опис хронологічно є пізнішим або одночасним. Паммен відправився в Азію через Македонію та Фракію. Там він навіть взаємодіяв із Філіпом Македонським. Очевидно, що беотійській армії потрібен був плацдарм у Фракії, щоб повернутися додому і не опинитися у подібній до Ксенофонта ситуації. Скоріш за все, якісь домовленості з фракійцями були досягнуті. Деякі дослідники навіть припускають, що вже тоді Паммен домовився з Філіпом II про спільні дії проти Фокіди. Але, насправді, македонський цар зацікавився Середньою Грецією набагато пізніше – у 347 р. до Р.Х. [2, р. 228–230]. Паммен у двох великих битвах розбив сатрапів [5, 16.34.2; 9, 7.33.2]. Таким чином, можемо констатувати, що в цей період Беотійський союз був серйозною військово-політичною силою в Елладі. Ніхто, крім них, не мав змоги здійснювати таких далеких походів та грати значну роль у політичному житті всередині перської держави. Але в той же час через похибку у оцінці політичної ситуації в Середній Греції вони зазнають втрат на власній території.

У 353 р. до Р.Х. Ономарх здійснив похід у Фессалію де переміг Філіпа II. Після цього він повів свої війська в Беотію та захопив Коронеї [5, 16.35.1–4]. Отже, положення фіванців погіршується, вони не були в стані утримати свої прикордонні фортеці. Але слід наголосити на тому, що частина коронеїців була на стороні ворога. Вони навіть відкрили міські ворота [4, с. 136].

Новий розладу плани Фокіди вніс Філіп II. Ворожі армії зустрілися на Крокусовому полі біля Пагасейської затоки. Фокейські війська були розбиті, а Ономарха або вбито в битві або страчено [1, р. 745]. Філіп II відстояв право свого впливу в Фессалії. Наступним стратегом фокейців було обрано брата Ономарха Фаїлла. Він продовжив політику своїх попередників. Знову було розпочато чеканку монет із золота та срібла Дельфійського храму. На ці гроші за

подвійним тарифом Фаїлл набирає найманців. Крім того, йому на допомогу Лакедемон надіслав 1000, ахеїці – 2000, афіняни – 5000 чоловік піших та 400 кінних вояків. З цими силами Фаїлл направляє в Беотію. Але в трьох битвах біля Орхомена, на річці Кефіс та поблизу Коронеї зазнає поразок та змушений відступити назад в Дельфи [5, 16.36–37]. Цікавим є те, що фокеїці після відновлення боєздатності армії йдуть походом в Беотію, а не в Фессалію, де програли. Можливо, вони вже залишили амбіції мати якийсь вплив на півночі, а, можливо, все ще вбачали головну небезпеку в Беотійському союзі. Та й не дивно, фокеїці, отримавши значну військову допомогу та маючи величезні фінансові можливості, все одно програли три битви. Можливо, поразки і не були такими відчутними, проте по факту коаліції держав протистояв один лише Беотійський союз. Отже, останній – при наявності найсильнішої армії – втратив можливості будь-яких військовополітичних союзів у регіоні.

Беотійці почали боротьбу за Середню Грецію та винесли війну назовні. Так, бойові дії велися з перемінним успіхом в Локриді. Фаїлл помер і йому на зміну прийшов син Ономарха Фалек. Тим часом влітку 352 р. до Р.Х. Беотійському союзу довелося відкрити другий театр війни на Пелопоннесі [14, р. 305]. На мегалополян напав спартанський цар Архідам. На допомогу Мегалополю прийшли аргівяни, сикіонці, мессенці. Свій контингент прислала і Беотія. Він складався з 4000 піхотинців та 500 вершників на чолі з Кефісієм. Врешті-решт між Спартою та Мегалополем було підписано перемир'я. Після цього Кефісій вертається в Беотію. Там Фалек, скориставшись моментом відсутності значної частини фіванської армії, захопив Херонею. Проте, Кефісій встиг вчасно, розбивши Фалека на місці злочину. Він організує похід у Фокіду, де розорив поля та пограбував деякі невеликі міста [5, 16.39]. Беотія все ще залишається сильною та амбіційною державою. Фіви прагнуть втручатися в політику на Пелопоннесі, не дивлячись на складну ситуацію у Середній Греції.

Наступного року серйозних бойових дій не було. Постійні набіги вимотували сили противників. Фокеїці мали велике джерело фінансів, а в беотійців напроти вони закінчувались. Фівам довелося звернутися по допомогу до перського царя. Артаксеркс погодився надати грошову допомогу у розмірі 300 талантів срібла [5, 16.40.1–3]. Більшість вчених вказують на те, що вона була надана не випадково. Фівам довелося надіслати військову допомогу проти повсталого Єгипту. Тому в 350 р. до Р.Х. військових дій в Середній Греції не було [4, с. 138].

Беотійці все ще намагались здобути перемогу та упокорити Фокіду. Вони здійснили військовий похід та пограбували більшу частину фокейських земель. Під Гіаполем Фіви здобули перемогу, проте програли під Коронеєю. Фокейцям вдалося захопити декілька беотійських міст. Фалек був зміщений з посади та замінений трьома стратегами [5, 16.56.1–4]. Вчені не мають однієї точки зору щодо датування цих подій. Або ми маємо один похід, який відбувся у 348 р. до Р.Х., або Діодор умістив у короткому описі доволі тривалі баталії двох 349/348 рр. до Р.Х. [14, р. 307; 10, с. 238–239; 4, с. 138]. Друга точка зору виглядає більш імовірно, оскільки якийсь час мав зайняти грабунок Фокіди, якийсь – приготування до битв та самі бої, а захоплення міст взагалі, зазвичай, були тривалі у часі.

Наступні активні дії датуються вже 347 р. до Р.Х. [1, р. 751]. Так, фокейці утримували три сильні фортеці – Орхомен, Коронеї, Корсії. З цих укріплених пунктів вони здійснювали вилазки на беотійську територію. Врешті-решт Фіви опинилися в скрутному фінансовому положенні та змушені були звернутися за допомогою до Філіпа II. Діодор повідомляє, що той залишився задоволений таким ходом подій, оскільки горді перемогою при Левктрах фіванці тепер скромно просили царя про поміч [5, 16.58.1–4]. Філіп II надав першу допомогу беотійцям у вигляді невеликого підкріплення. Фіви пішли у наступ та без бою розпорошили сили фокейців у місцевості Абаї, де останні займалися розбудовою фортеці. Деякі сховалися у храмі Аполлона, але той спалахнув і люди згоріли заживо [5, 16.58.3–6; 9, Х.ХХV.2]. Судячи по опису в джерелах, ця акція легко вдалася беотійцям. Військова ж допомога македонців була незначною. Можливо, основним вкладом Філіпа II було саме фінансування цієї акції, бо джерела наголошують саме на грошовій скруті Беотійського союзу.

Фокіда попала в скрутне становище. За дев'ять попередніх років війни вони спиралися виключно на наймане військо та дельфійську казну. Але на цей час джерела повідомляють про те, що гроші в храмі почали закінчуватись [5, 16.56.3–8]. В 346 р. до Р.Х. фокейці відправляють послів у Спарту з проханням про допомогу [14, р. 308]. Царь Архідам приводить 1000 голпів підкріплення. Беотійці знову звертаються про допомогу до Філіпа II. Той, окрім македонської армії, мобілізував ще й фессалійців, і відправився походом у Середню Грецію. Там його війська зустрілися з фокейськими, яких знову очолював Фалек. Але останній не забажав вступати в бій з переважаючими силами противника та здався. Фалек дозволила зі своїми найманцями відправитись до Пелопоннесу. Таким чином, Філіп II без бою закінчив Священну війну та збирав раду Амфікціонів для остаточного вирішення всіх питань [5, 16.59]. Слід сказати, що короткий пасаж Діодора не передає повної суті подій 346 р. до Р.Х. Так, перед тим, як здійснити похід, Філіп II у квітні домовляється з Афінами про мир. Він отримав назву Філократового. Але прийняття присяги розтягнулося майже на три місяці [15, XIX.57; 1 р. 755]. Переговорами Філіп II вивів Афіни з активних військових дій. Це дозволило йому здійснити похід та без втрат завершити Священну війну.

Третя Священна війна тривала десять років та докорінно змінила конфігурацію військово-політичних сил в Елладі. І в цьому контексті важливо підсумувати, як Беотійський союз вийшов з війни і як змінилося його становище. Можна констатувати, що Фіви були в стані перемоцв третьої Священної війни. Звичайно, що таке політичне положення дозволило беотійцям конвертувати його у певні здобутки. Так, до союзу повернулися такі міста як Орхомен, Коронея, Корсія та Тільфосейська фортеця [4, с. 140]. Крім цього, Беотія отримала політичний вплив на Евбею [1, р. 760]. Фіви також разом з фессалійцями та Філіпом II провели Піфійські ігри [5, 16.60.2]. Деякі вчені виражають, шоправда, скепсис з цього приводу. В. Ф. Кутергін зазначає, що окрім примарної почесі організація несла фінансові витрати [4, с. 141]. Це твердження є доволі дискусійним, оскільки суспільство того часу залишалось релігійним і проведення змагань подібного масштабу відіграло важливе значення. Зазначає про посилення Беотійського союзу внаслідок миру і Демосфен [15, XIX.219]. Але його задачею був доказ провини Есхіна тому чи є ця оцінка об'єктивною?

Мабуть, що посилення, про яке говорить Демосфен, можна побачити лише на контрасті в порівнянні положення Беотії в декілька останніх років війни та після підписання миру. Той же автор в цій же промові декілька разів робить наголос на великій погорді фіванців [15, XIX.112]. Про цю ж погорду згадує і його опонент Есхін [7, II.104]. Обидва автори вважають, що її треба було вгамувати, при чому силою. Очевидно, що тут маються на увазі політичні амбіції Беотійського союзу та їх бажання втримати гегемонію. Ще один афінський майстер слова Ісократ в такому ж дусі оцінює політичні прагнення Фів [16, V.53–54]. Три думки співпали в оцінці беотійських амбіцій. З огляду на те, що всі три політики мають кардинально протилежні програми, такий унісон голосів скоріш за все відображає об'єктивний стан справ. Отже, можемо зробити висновок, що Беотійський союз прагнув до політичного лідерства в Елладі. Натомість, внаслідок Священної війни реальне лідерство отримав Філіп II. Македонія не мала такої затяжної війни на своїй території та виграла війну доволі легко без вирішальної битви. Крім того, Фессалія була під повним впливом Філіпа, а це була велика територія з потужним мобілізаційним ресурсом [17, р. 1–248]. Також македонський цар отримав ще й два голоси в раді Амфікціонів замість фокейців [5, 16.60.1]. Тобто усі політичні амбіції Беотійського союзу залишилися в минулому. Тепер залишається з'ясувати, чому Фіви не змогли розвинути здобутки 360–х рр. до Р.Х.

Перше, що відразу можна висловити у якості гіпотези так це те, що беотійці погано воювали. Цю тезу легко підтвердити матеріалами джерел. Так, Демосфен наголошував на тому, що саме фокейці перемагали у війні, а на фіванців сипався град військових поразок [15, XIX.148]. Проте промови складаються тенденційно і оратор навмисно перерахував тільки поразки Беотії. Проте Діодор описує нам і здобутки, і значні перемоги Фів: чогу вартує одна битва під Неоном, в якій брало участь більше воєків, ніж у битві при Левктрах. Загалом битви на відкритій місцевості беотійці вигравали часто. Слід сказати, що під час цієї війни фокейці взяли штурмом декілька фортець, натомість ми не маємо повідомлень захоплення їхніх міст фіванцями. Це, безумовно, було серйозним військовим прорахунком беотархів. Може, навіть скластись враження, що беотійці не вмели штурмувати фортець. Однак, під час Єгипетської експедиції командир беотійського контингенту Лакрат доволі успішно керував осадою міста [5, 16.49]. Тому лишається незрозумілим, чому фіванці не штурмували міста Фокіди. Скоріш за все, причиною невдачі у Священній війні була застаріла стратегія військово-політичного курсу, який залишився у спадок від Епамінонда та Пелопіда. Ця стратегія спиралась на сильну армію та успіхи у битвах на відкритій місцевості. В політичному ж плані перемога на полі закріплювалась хиткою рівновагою сил завдяки союзникам. Проте, на цей раз така стратегія не спрацювала. Спочатку фессалійці відмовились бути політичним гарантом успішної битви під Неоном, а потім спрацював фактор фінансового ресурсу Дельфійського храму. Безумовно, великим прорахунком стало й те, що беотійці розпорошували свої сили в походах в Азію, Єгипет, Пелопоннес. Це твердження, однак, є повністю справедливим, якщо тільки перший похід в Азію не був продиктований проблемами фінансового характеру. Загалом же, з Беотією ми маємо ситуацію, коли військова міць не була переведена в довгострокове політичне лідерство [2, р. 231].

Список використаних джерел

1. The Cambridge Ancient History. Volume 6: The Fourth Century B.C. / D. M. Lewis, J. Boardman, S. Hornblower, M. Ostwald. – Cambridge University Press, 1994. – 1026 p.
2. Buckler J. Central Greece and the Politics of Power in the Fourth Century B.C. / J. Buckler, H. Beck. – Cambridge University Press, 2008. – 309 p.
3. IG II² 109 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://epigraphy.packhum.org/inscriptions/main>
4. Кутергин В. Ф. Беотийский союз в 379–335 гг. до н.э. / В. Ф. Кутергин. – Саранск: Изд-во Морд. ун-та, 1981. – 184 с.
5. Diodorus Siculus. Diodorus of Sicily in Twelve Volumes with an English Translation by C. H. Oldfather. Vol. 4–8. Cambridge, Mass.: Harvard University Press; London: William Heinemann, Ltd. 1989 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0084&redirect=true>
6. Ксенофонт. Анабасис. Греческая история / Ксенофонт. – М.: АСТ: Астрель, 2010. – 638 с.
7. Эсхин. «О предательском посольстве» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: file://localhost/D:/еллада/beotia/Эсхин.%20О%20предательском%20посольстве%20_%20Симпосий%20Συμπόσιον.mht
8. Ruzicka S. Epanimondas and the Genesis of the Social War / S. Ruzicka // Classical Philology. – 1998. – Vol.93, No.1. – Published by: The University of Chicago. – P. 60–69.
9. Павсаний. Описание Эллады: в 2 т. / [Пер. С. П. Кондратьева]. – М. – Т.1. – 1938. – 364 с.; Т.2. – 1940. – 592 с.
10. Фролов Э. Д. Греция в эпоху поздней классики (Общество. Личность. Власть) / Э. Д. Фролов. – СПб.: Издательский центр «Гуманитарная академия», 2001. – 602 с.
11. Плутарх. Сравнительные жизнеописания: в 2 т. / [Изд. подг. С. С. Аверинцев, М. Л. Гаспаров, С. П. Маркиш. Отв. ред. С. С. Аверинцев]. 2-е изд., испр. и доп. – М.: Наука, 1994. – Т.1. – 704 с., Т.2. – 672 с.
12. Марк Юниан Юстин Эпитома сочинения Помпея Трога «Historiae Philippicae». – СПб.: Издательский дом Санкт-Петербургского государственного университета, 2005. – 349 с.
13. Полиэн. Стратегемы / [Пер. с греч., под. общ. ред. А. К. Нефедкина]. – СПб.: Евразия, 2002. – 608 с.
14. Rhodes P. J. A history of the classical Greek world: 478–323 B.C. / P. J. Rhodes. – Blackwell Publishing, 2006. – 407 p.
15. Демосфен Речи: в 3 т. / [отв. ред. Е. С. Голубцова, Л. П. Маринович, Э. Д. Фролов]. – М.: Памятники исторической мысли, 1995. – Т. III. – 624 с.
16. Исократ. Филипп [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://simposium.ru/ru/node/10195>
17. Westlake H. D. Thessaly in the fourth century B.C. / H. D. Westlake. – Groningen.: Bouma's Boekhuis, 1969. – 248 p.

Kiriakov A. E., junior lieutenant, 54 detached mechanized brigade (Ukraine), alexkiriakov@gmail.com

The Beotian Leage in Sacred War

This article is devoted to main issues of foreign policy pursued by Beotian Leage. Author tried to link Greek political history of this period with Thebes and Beotian Leage in general. Author highlights confrontation between Beotian Leage and Phocis and reconstructs the main struggles of that period.

Keywords: The Beotian Leage, the foreign policy, Sparta, Thebes, Ismenias, Phocis.

Кирьяков А. Е., младший лейтенант, 54 отдельная механизированная бригада ВСУ (Украина), alexkiriakov@gmail.com

Беотийский союз в Священной войне

Анализируются проблемы внешней политики проводимой Беотийским союзом. Автор делает попытку связать Греческую политическую историю указанного периода с Фивами и Беотийским союзом в целом. Автор освещает конфронтацию между Беотийским союзом и Фокидой и реконструирует главные битвы данного периода.

Ключевые слова: Беотийский союз, внешняя политика, Спарта, Фивы, Исмений, Фокида.

* * *

УДК 271.2(477.7)«17–18»

Кагамлик С. Р.,

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка (Україна, Київ), kaagam@i.ua

References

1. The Cambridge Ancient History. Volume 6: The Fourth Century B.C. / D. M. Lewis, J. Boardman, S. Hornblower, M. Ostwald. – Cambridge University Press, 1994. – 1026 p.
2. Buckler J. Central Greece and the Politics of Power in the Fourth Century B.C. / J. Buckler, H. Beck. – Cambridge University Press, 2008. – 309 p.
3. IG II² 109 [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://epigraphy.packhum.org/inscriptions/main>
4. Kutergin V. F. Beotijskij sojuz v 379–335 gg. do n.e. / V. F. Kutergin. – Saransk: Izd-vo Mord. un-ta, 1981. – 184 s.
5. Diodorus Siculus. Diodorus of Sicily in Twelve Volumes with an English Translation by C. H. Oldfather. Vol. 4–8. Cambridge, Mass.: Harvard University Press; London: William Heinemann, Ltd. 1989 [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0084&redirect=true>
6. Ksenofont. Anabasis. Grecheskaja istorija / Ksenofont. – M.: AST: Astrel', 2010. – 638 s.
7. Jeshin. «O predatel'skom posol'stve» [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: file://localhost/D:/ellada/beotia/Jeshin.%20O%20predatel'skom%20posol'stve%20_%20Simposij%20Συμπόσιον.mht
8. Ruzicka S. Epanimondas and the Genesis of the Social War / S. Ruzicka // Classical Philology. – 1998. – Vol.93, No.1. – Published by: The University of Chicago. – P.60–69.
9. Pavsaniy. Opisanie Jellady: v 2 t. / [Per. S. P. Kondrat'eva]. – M. – T.1. – 1938. – 364 s.; T.2. – 1940. – 592 s.
10. Frolov Je. D. Grecija v jepohu pozdnej klassiki (Obshhestvo. Lichnost'. Vlast') / Je. D. Frolov. – SPb.: Izdatel'skij centr «Gumanitarnaja akademija», 2001. – 602 s.

ГОМІЛЕТИЧНІ ТВОРИ УКРАЇНСЬКИХ ПРАВОСЛАВНИХ ІЄРАРХІВ XVII–XVIII СТ.

На основі широкого спектру актуалізованих джерел та нововиявлених архівних документів аналізуються гомілетичні твори українських православних ієрархів XVII–XVIII ст. як особливий вид тогочасної духовної літератури, визначається їх тематика, особливості та засоби популяризації. Зроблено висновок, що проповідницька діяльність українських православних ієрархів відображала особливості розвитку проповідництва в Україні і визначала його основні напрями. Якщо гомілетичні твори XVII ст. синтезували нові західні тенденції з візантійськими і були позначені яскравими польсько-латинськими впливами, то проповідництво XVIII ст. набуло виразного прагматичного і публіцистичного характеру. Показово, що попри жорсткий централізаційний режим російських імперських структур, окремі проповідницькі твори цього періоду мали критичний характер. З метою поширення наставницької проповіді на масову громадськість, українські архієреї популяризували свої гомілетичні твори у друкованій формі.

Ключові слова: гомілетичні твори, українські православні ієрархи, проповідницька діяльність, церковна еліта.

Публічна проповідь завжди з особливою силою впливала на суспільну свідомість. Тому підготовці, виголошенню та популяризації проповідницьких творів належало чи не найголовніше місце в інтелектуальній діяльності української православної церковної еліти як до, так і після архієрейського висвячування. Сучасні дослідники зазначають, що твори українських проповідників, як специфічний вид богословської

літератури, заслуговують на особливу увагу. Саме в них найчастіше лунали соціально-філософські ідеї, які відбивали тогочасні погляди на світ і суспільство.

Варто зазначити, що українське проповідництво XVII–XVIII ст., головними репрезентантами якого стали вищі церковні діячі із чернецького сану, було тісно пов'язане з основними напрямками розвитку вітчизняного шкільництва. Із започаткуванням Київської Академії як Братської школи розвиток проповідництва привів до виділення його в особливу науку – гомілетіку, однак самостійного характеру в структурі шкільних предметів вона не мала – гомілетичні правила завжди входили до складу риторики як окремі коментарі або й цілі проповідницькі трактати.

На сьогоднішній день не існує цілісної праці, присвяченої гомілетичній спадщині українських письменників-ієрархів XVII–XVIII ст. Питання церковно-релігійної, у тому числі й проповідницької, діяльності українських архієреїв в історіографії дорадянських часів, як правило, не виводилося із загальноросійського контексту, що видно, зокрема, на прикладі узагальнюючих гомілетичних антологій і досліджень [1; 15; 28; 30] та частини праць, присвячених найбільш значимим письменникам-проповідникам [12; 14; 18; 24; 26; 27; 32]. На рубежі останніх тисячоліть проповідницькі тексти XVII–XVIII ст., які раніше були предметом дослідження переважно літературознавців [10], попадають у поле зору філософів, чим викликана монографія М. Корзо [8] і розробки Л. Довгої [3], які намагалися проаналізувати проповіді з філософсько-культурологічної точки зору.

Зважаючи на те, що проповіді є унікальним джерелом для вивчення релігійно-духовної активності церковних ієрархів та вияву їх інтелектуального потенціалу, вважаємо за доцільне на основі широкого спектру актуалізованих джерел та нововиявлених архівних документів проаналізувати їх гомілетичні твори як особливий вид тогочасної духовної літератури, визначити їх тематику, особливості та засоби популяризації.

Проповідництво українських архієреїв відображало специфіку суспільно-політичного й культурного життя в Україні й протягом XVII–XVIII ст. еволюціонувало за своїм змістом, формою та суспільною функцією. Так, дослідники ще XIX ст. [12, с. 52], а також сучасні літературознавці [8, с. 144–148] визначали декілька етапів розвитку українського ораторського мистецтва. На їх думку, варто відрізнити українську православну проповідь «греко-слов'янського типу», яка була характерною для діячів першої третини XVII ст. (у нашому контексті до її представників належали, зокрема, Іов Борецький, Ісайя Копинський), відзначалася простотою викладу і ґрунтувалася переважно на греко-слов'янських зразках.

Інший вид проповіді – «латино-польського типу» – розвинувся на базі реформи православної освіти в Україні, запровадженій Петром Могилою і характеризувався побудовою творів за відповідним планом, збагаченням їх різноманітним змістом, а також особливостями у стилі й зовнішніх засобах викладу. Цей тип представлено визначними літературними та церковно-політичними діячами XVII ст. Петром Могилою, Варлаамом Ясинським, Лазарем Барановичем. Проповіді цього типу позначені виразно бароковими рисами, а переважною назвою казань, зміст яких впливав із церковного (літургійного) року, було «Слово» [16].

Творчість проповідників XVII ст. у тій чи іншій мірі синтезувала нові західні тенденції з візантійськими, які були визначальними в попередній період. Залежно від співвідношення цих впливів в українському проповідництві середини – кінця XVII ст. учені виділили дві проповідницькі школи. Так, за М. Марковським, представники першої, більш консервативної школи, до яких учений, зокрема, зараховує Лазаря Барановича та Інокентія Гізеля, виступали проти нововведень у проповідництві [12, с. 57–58].

Яскравими представниками другої проповідницької школи можна вважати Варлаама Ясинського, Стефана Яворського та Дмитрія Туптала. Так, виразно позначені польсько-католицькими впливами проповіді Стефана Яворського київського періоду. Першу свою проповідь під назвою «Пісня пісень Соломона» він виголосив на весіллі племінника гетьмана Івана Мазепи, ніжинського полковника Івана Обідовського, вміло використавши принципи ораторської майстерності, засвоєні у навчальних закладах Європи. На думку М. Петрова, характер проповідей Яворського сформувався саме під впливом відомого польського проповідника єзуїта Фоми Млодзяновського [17, с. 104]. Однак особливий колорит і ефектна форма подачі вирізняли проповіді Стефана Яворського на тлі більшості українських гомілетичних творів, компілятивних за характером. Оцінюючи проповідництво Стефана Яворського, архієпископ Філарет у своєму огляді духовної літератури зазначав, що його ораторську майстерність високо оцінювали навіть противники, які визнавали, що український оратор «имел удивительный дар слова» [30, с. 383].

Проповідницьку діяльність Варлаама Ясинського характеризує гомілетичний збірник другої половини XVII ст. [6], авторство якого незаперечно довів в кінці XIX ст. М. Петров. На думку М. Петрова, в 1697 р. Варлаам Ясинський уже в похилому віці передав свої рукописні проповіді Дмитрію Тупталі для підготовки їх до друку, але цей задум так і не був реалізований [18]. Виразні польсько-латинські впливи позначили також на проповідях Дмитрія Туптали українського періоду, про що свідчить їх наповнення полонізмами й алегоріями.

Відмінною особливістю української проповіді XVIII ст. стає її прагматичний характер. Природні завдання церковної проповіді – зміцнення слухачів у вірі та моральне повчання – відходять на другий план, формується нова проповідь – «публіцистичного типу». З позицій царського режиму від часів Петра I церковна проповідь мала стати свого роду ідеологічною зброєю, засобом обґрунтування імперської внутрішньої та зовнішньої політики, а також викривати ті моральні сторони російського народу, які заважали успішному проведенню реформ і законодавства. «Соответствуя воле государя и духу времени, русская проповедь из непрактичной и отрешенной от жизни сделалась в высшей степени практичною, тенденциозною», – зазначав у цьому зв'язку Ф. Терновський [28, с. 80].

До проповідей цього типу варто зарахувати окремі проповіді (передусім мілітарні) Стефана Яворського російського періоду, гомілетичні твори Феофана Прокоповича, Гавриїла Бужинського, Феофілакта Лопатинського, Амвросія Юшкевича, Георгія Кониського й ін. Проте ще дослідники кінця XIX ст., порівнюючи, зокрема, ораторську практику Стефана Яворського

і Феофана Прокоповича, виявляли між ними суттєві розходження [24, с. 41].

Найяскравішим представником проповіді «публіцистичного» типу став Феофан Прокопович. За словами К. Харламповича, його публічні промови швидше нагадували політичні трактати, ніж класичні проповіді духовного змісту [31, с. 469]. Як зазначають сучасні російські дослідники, проповідницька спадщина Феофана Прокоповича сформувала школу ораторського мистецтва, яка всебічно відтворила складність і суперечливість епохи Петра I та його наступників [2].

Аналізуючи тематику проповідей як особливого виду літературної творчості українських вищих церковних діячів, можна визначити їх декілька груп: на традиційні релігійні теми, суспільно-історичного характеру, мілітарного циклу, похоронні промови, проповіді панегіричного типу, морально-настановчого характеру, на місіонерську тематику.

Найпоширенішими були проповіді на традиційну релігійну тематику, які роз'яснювали зміст священного писання й були обов'язковою складовою гомілетичної спадщини всіх українських архієреїв [13; 26; 25; 29].

Численну групу гомілетичних творів становили проповіді панегіричного характеру, які найчастіше виголошували придворні проповідники, зокрема з нагоди різних «високоурочистих подій» (народження, інтронізації, одруження, відвідування окремих місць) осіб імператорської родини й інших сановних осіб.

Прикладами похоронних промов, яких відомо порівняно небагато, можна назвати «Слово на погребення всепресветлейшого державнейшого Петра Великого» (1725) Феофана Прокоповича, «Слово на день годовичного поминования государя Петра Великого, проповеданное над гробом его» (1726) Гавриїла Буржинського, «Слово, сказанное Георгием Конисским в Киево-Софійском Соборе при погребении Рафаила Заборовскаго, митрополита киевскаго» (1747), у яких автори наголошували на заслугах покійних.

Характерним явищем для XVIII ст. є значна кількість проповідей на суспільно-історичну тематику, властивих для епохи проповідництва «публіцистичного типу». Одним із перших почав виголошувати такі проповіді Гавриїл Буржинський, якими він відгукувався на суспільне життя в Росії й визначні історичні події. Так, у «Слові в похвалу Санкт-Петербургу» (1717) він схвалював розвиток Петром I наук, ремесел, промислових закладів. Історичний зміст мали також проповіді Самуїла Миславського, пов'язані з місцями його духовного служіння в Ростові і Києві, та Парфенія Сопковського з нагоди відкриття Полоцького намісництва. Уславився проповідницькою діяльністю і єпископ Вологодський і Великоустюзький Іринеї Братанович, що засвідчила його надгробна епітафія: «Слова его везде божественны гремели» [30, с. 93].

Показовими для першої половини XVIII ст. були також проповіді на воєнну тематику, якими насамперед відзначилися проповідники епохи Петра I. Характеризуючи ораторську діяльність Гавриїла Буржинського, Стефана Яворського, Феофілакта Лопатинського мілітарного циклу, О. Кузьмін, зокрема, зазначав: «Все эти проповедники обратили на себя внимание проповедями, прочитанными по поводу событий, связанных с войной: Феофан – речью на Полтавскую победу («Панегирикос, или Слово похвальное

о преславной над войсками шведскими победе»), Стефан – проповедью на погребении воеводы Шеина, Гавриил – проповедями, посвященными военным победам, Феофилакт описал торжественную встречу Петра I после Полтавской победы («Политиколепная апотеозис»). Вызванные Петром I в Петербург, они выступали как проповедники-публицисты, прославляли политику царя-реформатора и критиковали его противников» [11, с. 174].

До проповідей морально-настановчого характеру найбільше можуть належати гомілетичні твори Димитрія Туптала й інші типи його епістолярної спадщини, зокрема група послань, які за своїм стилем близькі до проповідництва (два Послання до ієреїв і Послання до ієромонаха Йосифа за порушення тайни сповіді) [29, с. 201–224]. Окремі проповіді такого змісту виявляє доробок Арсенія Мацієвича, Веніаміна Пуцек-Григоровича та Самуїла Миславського.

Щодо місіонерського проповідництва знаменитий дармав єпископ Інокентій Кульчицький. Своїми проповідями серед бурятів, тунгусів й інших сибірських народів він намагався прищепити їм християнські цінності. Про чудові проповіді святителя, що збирали численних слухачів, ходили легенди, а очевидці засвідчували його незвичайне «витийственне слово» [14, с. 1–3].

Варто зауважити, що попри жорсткий централізаційний режим російських імперських структур, окремі проповідницькі твори цього періоду, які мали критичний характер. Свого часу ще дослідник творчості Димитрія Туптала І. Шляпкін стверджував, що у своїх проповідях святитель викривав темні сторони правління Російської імперії за часів Петра I [32, с. 380–383, 393–395].

Сучасний російський дослідник В. Живов у своїх працях у новому світлі представив ораторську діяльність Стефана Яворського. Аналізуючи його маловідомі проповіді («обличительные речи»), В. Живов ствердив, що їх текст в завуальованій бароковій манері вказує на несприйняття правління Петра I, і переконливо довів перехід українського церковного сановника в опозицію до царя [4, с. 124–127]. Зокрема, в одній із них, написаній після зради Мазепи, автор, виводячи образ царя Натягасара як прообраз сучасного йому правителя, прямо ватаюючи на «неблагочестивые петровские ассамблеи», передрікав Божий гнів, який чекає Росію за гріхи її правителя.

Критичний характер мали властивий і окремим проповідям Амвросія Юшкевича. Зокрема, у проповіді 18 грудня 1741 р. він різко засудив правління імператриці Анни Іоанівни [20, с. 392]. Можна припустити, що вістря критики оратора було спрямоване й проти колись могутнього Феофана Прокоповича, від якого постраждало багато вищого українського духовенства. Критика існуючого ладу мала місце і у проповідях Кирила Ляшевецького.

Варто зазначити, що крім власне проповідницьких творів українські архієреї розробили теорію й методологію гомілетики, яка стала суттєвим доповненням гомілетичних правил, які ще у XVII ст. досконало виклав Іоанікій Галятівський у своєму головному творі «Наука албо Способ зложеня казанья». Це праця Феофана Прокоповича «Про риторичне мистецтво», у якій він докладно описує правила складання і виголошення промов [21, с. 103–488]; «Керівництво щодо мистецтва красномовства...» Іоанна Козловича та піітика Митрофана

Слотвинського, складовою якої став розділ «О методѣ проповѣднического изложения» [17, с. 100]. Підручником з риторики також служив латиномовний твір Стефана Яворського «Риторична рука».

Важливим засобом розвитку проповідництва, крім особистого виголошення промов, українські архієреї вважали популяризацію власних друкованих гомілетичних творів. За традицією, яка сформувалася під польським впливом, українські проповідники намагалися упорядкувати свої гомілетичні твори у формі збірників. Показовим прикладом серед діячів архієрейського сану у цьому контексті є Лазар Баранович як автор низки збірок проповідей. Їх популярність засвідчили численні перевидання та широкий ареал розповсюдження. Зокрема, у Києві перевидувалися його збірники «Меч духовный» – у 1686 р. і «Трубы словес проповедных» – у 1679 р. Водночас Лазар Баранович особисто сприяв виходу цих збірок на ширшу читацьку аудиторію. Так, у 1666–1667 рр. він проповідував у придворних палатах, водночас намагаючись поширити в Москві свої друковані проповідницькі збірники [31, с. 422].

У XVIII ст. поширенню проповідницьких творів української церковної еліти сприяли укази російських властей. Так, за імператорським велінням казання придворних проповідників, а також найкращі твори інших казноїв одразу оприлюднювалися через Синодальну друкарню. Як свідчить рукописний «Каталог находящимся в Московской Святейшого Правительствующаго Синода типографской библиотеке на разных диалектах книгам и листам», із 1742–го по 1769 рр. українськими проповідниками було виголошено понад 90 проповідей, із яких не менше як 85 було надруковано [7, арк. 160–165зв]. Зокрема, у 1744–1750 рр. вийшли друком сім проповідей Сильвестра Кулябки і три проповіді Платона Малиновського [5, арк. 14–19; 22, арк. 1–6].

Отже, проповідництво за силою впливу на суспільну свідомість було однією з найважливіших сфер реалізації інтелектуального потенціалу української церковної еліти. Проповідницька діяльність українських православних ієрархів відображала особливості розвитку проповідництва в Україні і визначала його основні напрями. Якщо гомілетичні твори XVII ст. синтезували нові західні тенденції з візантійськими і були позначені яскравими польсько–латинськими впливами, то проповідництво XVIII ст. набуло чітко вираженого прагматичного і публіцистичного характеру. Відповідно, в цей час стають поширеними проповіді на суспільно–історичну й мілітарну тематику. Показово, що попри жорсткий централізаційний режим російських імперських структур, окремі проповідницькі твори цього періоду мали критичний характер. Усвідомлюючи важливість наставницької проповіді, українські архієреї популяризували свої гомілетичні твори у друкованій формі.

Список використаних джерел

1. Булгаков С. В. Образцы святоотеческой и русской проповеди с присоединением кратких биографических сведений о проповедниках (Опыт гомилетической хрестоматии). – Харьков, 1887. – 990 с.
2. Буранок О. М. Русская литература XVIII века: Петровская эпоха. Феофан Прокопович. – М., 2005. – 445 с.
3. Довга Л. До питання про напрями і перспективи дослідження українських недільних проповідей XVII століття // Діалог культур. Святе Письмо в українських пам'ятках. – 1999. – К., 1999. – С. 119–129.
4. Живов В. Из церковной истории времен Петра Великого: Исследования и материалы. – М.: Новое литературное обозрение, 2004. – 368 с.

5. Институт рукопису НБУВ. – Ф.306. – №294п.
6. Там само. – Ф.307. – №477.
7. Институт рукописів Російської національної бібліотеки. – Ерм. 585.
8. Корзо М. Образ человека в проповеди XVII века. – М.: Институт философии РАН, 1999. – 189 с.
9. Кречетень В. Вибрані праці. – К.: Видавництво «Обереги», 1999. – 343 с.
10. Кречетень В. Оповідання Антонія Радивиловського. – К.: Наукова думка, 1973. – 407 с.
11. Кузьмин А. И. Военная тема в литературе петровского времени. 168–183 // XVIII век. Сборник 9. – Л.: «Наука», 1974. – С. 168–183.
12. Марковский М. Антоний Радивиловский, южно–русский проповедник XVII в. – Б.м. и б.г. (передрук – М., 2011). – 227 с.
13. Матушек О. Ю. Проповіді Лазаря Барановича в дискурсі українського Бароко. – Х.: Майдан, 2013. – 359 с.
14. Модест (Стрильбицкий). О проповедничестве св. Иннокентия, первого Иркутского епископа и чудотворца с присвокуплением поучений и слов, известных с именем Иннокентия. – Иркутск, 1873. – 262 с.
15. Очерк истории русского проповедничества. – Т.1. – СПб., 1878.
16. Певницкий В. О содержании проповедей // Труды Киевской духовной академии. – 1903. – №2. – С. 190–210.
17. Петров Н. И. Из истории гомилетики в старой Киевской Академии // Труды Киевской духовной академии. – 1866. – №1. – С. 102–124.
18. Петров Н. И. Новооткрытый киевский проповедник второй половины XVII века // Труды Киевской духовной академии. – 1892. – №5. – С. 93–126.
19. Письма преосвященного Лазаря Барановича. – Чернигов, 1865. – 364 с.
20. Почетная В. В. Петровская тема в ораторской прозе начала 1740–х годов // XVIII век. Сборник 9. – Л.: «Наука», 1974. – С. 331–337.
21. Прокопович Феофан. Філософські твори в трьох томах. – Т.1. – К., 1979. – 512 с.
22. Російський державний історичний архів. – Ф.796. – Оп.25. – Спр.264.
23. Там само. – Оп.39. – Спр.61.
24. Самарин Ю. Ф. Стефан Яворський і Феофан Прокопович // Сочинения Ю. Ф. Самарина – Т.5. – СПб., 1880. – 463 с.
25. Слова и речи Георгия Конисского, Архиепископа Могилевского. – Могилев, 1892. – 467 с.
26. Строев В. Лазарь Баранович, архиепископ Черниговский, и его проповеди // Черниговские епархиальные известия. Прибавления. – 1876. – №3. – 19. – С. 70–82, 102–114... 527–534.
27. Сумцов Н. К истории южнорусской литературы XVII столетия: Вып. 1. – Лазарь Баранович. – Харьков, 1885. – 195 с.
28. Терновский Ф. Южно–русское проповедничество XVI и XVII вв. (по латинско–польским образцам). – К., 1869.
29. Федотова М. А. Эпистолярное наследие Димитрия Ростовского. – М.: «Индрик», 2005. – 384 с.
30. Филарет (Гумилевский). Обзор русской духовной литературы: 862–1863. – СПб., 1884. – Ч. I–II. – 513 с.
31. Харлампович К. В. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. – Т.1. – Казань, 1914. – 970 с.
32. Шляпкин И. Св. Димитрий Ростовский и его время. – СПб., 1791. – 460 с.

References

1. Bulgakov S. V. O brazcy svjatootecheskoj i russkoj propovedi s prisoedineniem kratkih biograficheskikh svedenij o propovednikah (Opyt gomileticheskogo hrestomatii). – Har'kov, 1887. – 990 s.
2. Buranok O. M. Russkaja literatura XVIII veka: Petrovskaja jepoha. Feofan Prokopovich. – M., 2005. – 445 s.
3. Dovga L. Do pytannja pro naprjamky i perspektivy doslidzhennja ukrai'ns'kyh nedil'nyh propovidej XVII stolittja // Dialog kul'tur. Svjate Pys'mo v ukrai'ns'kyh pam'jatkah. – 1999. – K., 1999. – S. 119–129.
4. Zhivov V. Iz cerkovnoj istorii vremen Petra Velikogo: Issledovanija i materialy. – M.: Novoe literaturnoe obozrenie, 2004. – 368 s.
5. Instytut rukopysu NBUV. – F.306. – №294p.
6. Tam samo. – F.307. – №477.
7. Instytut rukopysy Rosijs'koj nacional'noj biblioteki. – Jerm. 585.
8. Korzo M. O obraz cheloveka v propovedi XVII veka. – M.: Institut filosofii RAN, 1999. – 189 s.

9. Krekoten' V. Vybrani praci. – K.: Vydavnytvo «Oberegy», 1999. – 343 s.
10. Krekoten' V. Opovidannja Antonija Radyvylovs'kogo. – K.: Naukova dumka, 1973. – 407 s.
11. Kuz'min A. I. Voennaja tema v literature petrovskogo vremeni. 168–183 // XVIII vek. Sbornik 9. – L.: «Nauka», 1974. – S.168–183.
12. Markovskij M. Antojij Radivilovskij, juzhno-russkij propovednik XVII v. – B.m. i b.g. (peredruk – M., 2011). – 227 s.
13. Matushek O. Ju. Propovidi Lazarja Baranovycha v dyskursi ukrai'ns'kogo Baroko. – H.: Majdan, 2013. – 359 s.
14. Modest (Stril'bickij). O propovednichestve sv. Innokentija, pervogo Irkutskogo episkopa i chudotvorca s prisovokupleniem pouchenij i slov, izvestnyh s imenom Innokentija. – Irkutsk, 1873. – 262 s.
15. Ocherk istorii russkogo propovednichestva. – T.1. – SPb., 1878.
16. Pevnickij V. O soderzhanii propovedej // Trudy Kievskoj duhovnoj akademii. – 1903. – №2. – S.190–210.
17. Petrov N. I. Iz istorii gomiletiki v staroj Kievskoj Akademii // Trudy Kievskoj duhovnoj akademii. – 1866. – №1. – S.102–124.
18. Petrov N. I. Novootkrytyj kievskij propovednik vtoroj poloviny XVII veka // Trudy Kievskoj duhovnoj akademii. – 1892. – №5. – S.93–126.
19. Pis'ma preosvjashhennogo Lazarja Baranovycha. – Chernigov, 1865. – 364 s.
20. Pochetnaja V. V. Petrovskaja tema v oratorskoj proze nachala 1740–h godov // XVIII vek. Sbornik 9. – L.: «Nauka», 1974. – S.331–337.
21. Prokopovych Feofan. Filosof's'ki tvory v tr'oh tomah. – T.1. – K., 1979. – 512 s.
22. Rosijs'kyj derzhavnyj istorychnyj arhiv. – F.796. – Op.25. – Spr.264.
23. Tam samo. – Op.39. – Spr.61.
24. Samarin Ju. F. Stefan Javorskij i Feofan Prokopovich // Sochinenija Ju. F. Samarina – T.5. – SPb., 1880. – 463 s.
25. Slova i rechi Georgija Konisskogo, Arhiepiskopa Mogilevskogo. – Mogilev, 1892. – 467 s.
26. Stroeve V. Lazar' Baranovich, arhiepiskop Chernigovskij, i ego propovedi // Chernigovskie eparhial'ye izvestija. Pribavlenija. – 1876. – №3. – 19. – S.70–82, 102–114... 527–534.
27. Sumcov N. K istorii juzhnorusskoj literatury XVII stoletija: Vyp.1. – Lazar' Baranovich. – Har'kov, 1885. – 195 s.
28. Ternovskij F. Juzhno-russkoe propovednichestvo XVI i XVII vv. (po latino-pol'skim obrazcam). – K., 1869.
29. Fedotova M. A. Jepistoljarnoe nasledie Dimitrija Rostovskogo. – M.: «Indrik», 2005. – 384 s.
30. Filaret (Gumilevskij). Obzor russkoj duhovnoj literatury: 862–1863. – SPb., 1884. – Ch. I–II. – 513 s.
31. Harlampovich K. V. Malorossijskoe vlijanie na velikoruskuju cerkovnuju zhizn'. – T.1. – Kazan', 1914. – 970 s.
32. Shljapkin I. Sv. Dimitrij Rostovskij i ego vremja. – SPb., 1971. – 460 s.

Kagamlyk S. R., PhD, Senior Researcher, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine, Kyiv), kagam@i.ua

Homiletical works of Ukrainian Orthodox hierarchs of XVII–XVIII centuries

The article provides an analysis of Ukrainian Orthodox hierarchs' homiletical works of XVII–XVIII centuries as a special kind of contemporary spiritual literature defined by their subject, features and means of popularization. The analysis was conducted on the basis of a wide range of updated sources and newly discovered archival documents. It was concluded that the preaching of Ukrainian Orthodox hierarchs reflects the peculiarities of preaching development in Ukraine and determines its main directions. Unlike homiletical works of XVII century that synthesized new Western trends with Byzantine and were marked with bright Polish–Latin influences, the preaching of the XVIII century shifted to explicit pragmatic and publicistic nature. It is significant that certain preaching works of that period were composed in a critical manner despite the harsh centralizing regime of Russian Empire. Ukrainian bishops popularized in printed form their homiletical works in order to disseminate mentoring preaching to the masses.

Keywords: Homiletical works, Ukrainian Orthodox hierarchs, Preaching, Church elite.

Kagamlyk S. P., кандидат исторических наук, старший научный сотрудник, Киевский национальный университет им. Тараса Шевченко (Украина, Киев), kagam@i.ua

Гомилетические произведения украинских православных иерархов XVII–XVIII ст.

На основании широкого спектра актуализированных источников и новых архивных документов анализируются гомилетические произведения украинских православных иерархов XVII–XVIII вв. как особый вид духовной литературы того

времени, определяется их тематика, особенности и средства популяризации. Сделан вывод, что проповедническая деятельность украинских православных иерархов отражала особенности развития проповедничества в Украине и определяла его основные направления. Если гомилетические произведения XVII в. синтезировали новые западные тенденции с византийскими и отличались ярким польско-латинским влиянием, то проповеди XVIII в. приобрели выраженный прагматичный и публицистический характер. Показательно, что, несмотря на жесткий централизационный режим российских имперских структур, отдельные проповеднические произведения этого периода имели критический характер. С целью распространения наставнической проповеди на массовую общественность украинские архиереи популяризировали свои гомилетические произведения в печатной форме.

Ключевые слова: гомилетические произведения, украинские православные иерархи, проповедническая деятельность, церковная элита.

* * *

УДК 94(470)

Гончарова Н. О.,

кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри історії та культури України, ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» (Україна, Переяслав-Хмельницький), 76natalis@mail.ru

СТИПЕНДІЯ ЯК ФОРМА ДВОРЯНСЬКОЇ БЛАГОДІЙНОСТІ В ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЯХ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Розглянуто особливу форму благодійної діяльності – іменні стипендії, висвітлено внесок дворян-благодійників південноукраїнських губерній в заснування стипендіальних капіталів для учнівської та студентської молоді, а отже в оптимізацію розвитку освітньої сфери та розповсюдження освіти серед населення регіону в другій половині ХІХ ст. – на початку ХХ ст. Методологія даного дослідження ґрунтується на заальонаукових принципах (історичності, об'єктивності, науковості) та історико-наукових методах (історико-генетичний, історико-типологічний, історико-порівняльний, хронологічний), що дозволили об'єктивно розкрити основні етапи та особливості процесу заснування стипендіальних капіталів.

У висновку стверджується, що шляхетний стан південноукраїнських губерній зробив вагомий внесок у підтримку обдарованої і незможної молоді. Аналіз джерел та тогочасної преси свідчить, що особливої ваги стипендіальні капітали набули у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст., коли серед тих, хто навчався, значно зросла кількість вихідців із незможних станів.

Ключові слова: іменна стипендія, стипендіальний капітал, відсотки з капіталу, дворяни, пожертвування, південноукраїнські губернії, гімназія, училище, університет.

Підтримка обдарованої, соціально активної молоді є перспективною інвестицією в майбутнє нашої країни, в її інтелектуальний потенціал. У цивілізованому світі здавна існує добра традиція фінансування приватними благодійними фондами та фундаціями навчальних, наукових і соціальних програм, проєктів, грантів. Чималий досвід благодійності в освітній сфері накопичений у вітчизняній історії. Об'єктивне дослідження проявів благодійної діяльності в галузі освіти допоможе уникнути типових помилок та перейти до оптимального застосування в сучасних умовах набутих практичних знань, впровадження найефективніших форм благодійної підтримки, усвідомлення її значення як важливого чинника розвитку сучасного суспільства.

Різні аспекти благодійної діяльності в площині освіти досліджувало чимало науковців. Так, О. Друганова характеризує форми надання приватної благодійної допомоги учням шкіл різних рівнів і типів в Україні наприкінці ХVІІІ – на початку ХХ ст. [1]. Дослідниця робить висновок, що благодійна підтримка вітчизняними меценатами української молоді надавала можливість здібним, але незможним учням і студентам одержати освіту, сприяла виявленню талановитих молодих дослідників, ставала додатковим стимулом наукових пошуків. У науковій розвідці А. Клиницького

розглядається значення іменних стипендій як особливої форми благодійної діяльності у розвитку середньої освіти Західного Сибіру [4]. Автор наголошує, що, незважаючи на постійне зростання стипендіального фонду допомоги учням середніх навчальних закладів, середня освіта не набула в досліджуваному регіоні характеру загальнодоступності.

Благодійність у розвитку вищої освіти в Україні другої половини XIX ст. стала об'єктом вивчення А. Нарядька [10]. У своїй роботі науковець акцентує увагу на необхідності усвідомлення значення благодійної підтримки як важливого елементу функціонування тогочасного суспільства. У статті В. Чижової розглядаються основні види стипендій та їхній вплив на мотивацію навчального процесу для студентів в Росії та зарубіжних країнах [28]. Р. Попп розкриває значення стипендій у вирішенні соціальних проблем студентства західних областей України в перші повоєнні роки [13]. Однак, попри достатню кількість наявної наукової літератури особливості благодійної допомоги представників дворянства Південної України розвитку освіти залишаються недостатньо вивченими. Метою статті є висвітлення внеску дворян-благодійників південноукраїнських губерній Російської імперії в заснування стипендіальних капіталів для учнівської та студентської молоді, а отже в оптимізацію розвитку освітньої сфери та розповсюдження освіти серед населення регіону в другій половині XIX – на початку XX ст.

Напевне, найбільш амбітною формою філантропії в сфері дореволюційної освіти стало заснування іменних стипендій, головною метою яких була допомога малозабезпеченим учням і студентам та їхнім родинам в оплаті навчання, купівлі підручників, навчального приладдя тощо.

Основою для започаткування стипендій виступали насамперед приватні пожертвування. Проведений науковий пошук свідчить, у досліджуваній період у південноукраїнських губерніях серед тих, хто надавав підтримку нужденній учнівській та студентській молоді, переважали представники шляхетного стану. Цілі дарувальників суттєво різнилися. Однак найпоширеніших – увічнити пам'ять кого-небудь, нерідко себе самого або когось із близьких родичів. Так, дочка дійсного статського радника Н. Мізко в 1866 р. офірувала 6 тис. руб. на заснування в чоловічій гімназії м. Катеринослава стипендії свого імені. Крім того, за духовним заповітом благодійниці Катеринославська жіноча гімназія отримала 2 тис. 500 руб. для утримання на відсотки з капіталу двох стипендіаток [11, с. 175, 179]. Ще одну стипендію в жіночій гімназії м. Катеринослава започаткувала М. Кох, пожертвавши для цього 1 тис. руб. [11, с. 196]. Колезький асесор Сендецький у 1873 р. передав у розпорядження начальства Одеського навчального округу облигацію Одеського кредитного товариства в 500 руб. для видачі з відсотків із цього капіталу стипендії найбільшим учням Олешківського повітового училища Таврійської губернії в пам'ять свого померлого брата, полковника Феофіла Сендецького. Щорічна допомога призначалася для плати за навчання та купівлі навчальних книг [14, с. 10]. Відставний полковник Ф. Євдокимов у 1874 р. пожертвував Маріїнській жіночій гімназії м. Миколаєва Херсонської губернії 1 тис. 750 руб., щоб з відсотків при навчальному закладі була заснована одна стипендія імені Килини Євдокимової, для незаможної

дівчини, російського походження і православного віросповідання, котра демонструє успіхи в науках і гарну поведінку. Стипендія мала використовуватися для оплати навчання і придбання необхідних навчальних посібників [16, с. 22]. Того ж року при Миколаївському реальному училищі з відсотків пожертвованого Ф. Євдокимовим капіталу в 1 тис. 500 руб. започаткували одну стипендію з присвоєнням їй назви: «стипендія відставного полковника Федора Євдокимова» [16, с. 20–21]. У 1879 р. статський радник М. Сирба пожертвував капітал для заснування стипендії при Кишинівській чоловічій прогімназії для одного з незаможних учнів, котрий відрізняється гарною поведінкою та успіхами в навчанні [17, с. 80]. У 1882–1883 рр. при Миколаївській Маріїнській гімназії діяли стипендії імені вже згаданого відставного полковника Ф. Євдокимова та генерал-ад'ютанта М. Аркаса [2, с. 75; 3, с. 74]. У 1885 р. почесною піклувальницею жіночої прогімназії м. Катеринослава Є. Мессарош на іменні стипендії гімназисткам було виділено 750 руб. [11, с. 196, 182]. Значимо, для південноукраїнського дворянства нерідким був факт жертвування коштів на відкриття стипендій імені кількох представників їхньої родини: власного і батька чи матері, власного і дружини або дитини тощо.

На підтвердження згадаємо також започатковану в 1900 р. при Херсонській чоловічій гімназії стипендію імені Василя та Надії Зеленкевич. Капітал у цінних паперах та готівці на суму 3 тис. 169 руб. 02 коп. заповіла вдова статського радника Н. Зеленкевич. Стипендіата кожне півріччя обирала педагогічна рада гімназії з числа незаможних учнів гімназії християнського віросповідання [20, с. 32].

Заснування стипендії могло бути проявленням віро-підданських почуттів імператору від дворянина. Наприклад, піклувальниця Катеринославського народного жіночого училища А. Ставровська в 1880 р. пожертвувала недоторканий капітал з тим, щоб на відсотки в опікуваному нею закладі заснувати стипендію імені імператора Олександра II для кращої випускниці. У Катеринославській жіночій гімназії стипендію імені імператора Олександра II отримували щорічно дві вихованки (капітал було пожертвовано Г. Алексеевим та М. Кох по 1 тис. руб. від кожного) [11, с. 196].

Інколи стипендії, згідно з волею дворянина-ініціатора, присвячувалися певній визначній особі. Зокрема, в 1891 р. нащадком князя Потьомкіна Таврійського К. Енгельгардтом було офіровано 1 тис. руб. на заснування стипендії при Херсонській чоловічій гімназії. У Положенні про неї, затвердженому в 1900 р., говорилося: стипендія призначена для оплати за навчання незаможних учнів християнського віросповідання, котрих кожні півроку обирала педагогічна рада гімназії [20, с. 33–34].

Значимо, що стипендії призначалися найздібнішим малозабезпеченим молодим людям, які були неспроможні самостійно сплатити за навчання. Лише на початку XX ст. була запроваджена практика надання стипендій кращим учням і студентам незалежно від їхнього матеріального становища.

Кожна стипендія супроводжувалася спеціально розробленим «Положенням», автором якого був сам засновник. «Положення» затверджувалося імператором, а згодом міністром народної освіти. У документі чітко визначалися правила та умови отримання коштів. Нерідко

в «Положенні» добродійник робив специфічні зауваження, котрі зумовлювали обрання стипендіата, як-от: стану або національну приналежність, віросповідання, навчання в певному класі чи факультеті навчального закладу тощо. Наприклад, на відсотки з офірованого дворянкою К. Ришкан–Дерожинською капіталу в 1 тис. руб. в облигаціях східної позики при Кишинівській 1–й чоловічій гімназії Бессарабської губернії в 1887 р. була заснована одна стипендія імені померлого сина жертвувачки Івана Ришкана–Дерожинського, колишнього учня IV–го класу цього закладу. В Положенні про стипендію зазначалося, що вона щорічно виплачуватиметься бідному учню IV–го класу, неодмінно православного віросповідання, котрий заслуговуватиме стипендію гарними успіхами і відмінною поведінкою [9, с. 47]. 1899 р. датувалось затвердження Положення про стипендію імені Сергія Островського при Олександрівській гімназії м. Ялти Таврійської губернії. Капітал в 1 тис. руб. був пожертвований колезьким асесором І. Островським в пам'ять його сина, колишнього учня цього закладу, та призначався для оплати за навчання. За бажанням жертводавця, стипендіат обирався педагогічною радою гімназії щорічно з числа незаможних учнів гімназії, кращих за успіхами і поведінкою, незалежно від класу, віросповідання і стану [18, с. 34].

Аналогічним прикладом можна вважати затвержене в 1902 р. Положення про стипендію імені Олександра Сильвестровича при Одеському реальному училищі. 2 тис. руб. як стипендіальний капітал для заснування однієї стипендії імені покійного сина пожертвувачки вдова потомственного дворянина О. Сильвестрович. Відсотки з офірованих коштів мали використовуватися на внесок плати за навчання обраного стипендіата, а залишок видаватися йому особисто для придбання книг і навчальних посібників. Вибір стипендіата надавався педагогічній раді згаданого училища з обов'язковим узгодженням з одним із членів сім'ї жертвувачки. На стипендію міг претендувати найбідніший учень реального училища православного віросповідання, гарної поведінки та достатньої старанності. Особливою перевагою наголосила: якщо при обранні стипендіата виявиться два або кілька учнів, які відповідають цим умовам, то перевагу необхідно віддати уродженцю м. Тирасполя або Тираспольського повіту [23, с. 33–34].

Доцільно зауважити те, що користування стипендією не накладало на стипендіатів ніяких зобов'язань. Дана позиція окремо визначена в кожному з опрацьованих нами «Положень». Цим іменні стипендії відрізнялись, наприклад, від допомоги громадських організацій, яка могла носити позичковий характер. Окрім цього, в «Положеннях» дворяни–жертводавці неодмінно вказували, що стипендіальний капітал складає невід'ємну власність закладу і залишається назавжди недоторканим. А у випадку перетворення даного навчального закладу в будь-яку іншу навчальну установу стипендія переходить до неї на тих же підставах.

Наведемо ще кілька прикладів стипендій, започаткованих дворянами південноукраїнських губерній у досліджуваній період. У 1900 р. були засновані стипендії при навчальних закладах м. Херсона: в Маріїнській жіночій гімназії – імені вдови колезького секретаря Анастасії Наливайко, в чоловічій гімназії – імені статського радника Августина Шипілло. Вказані дворяни заповіли навчальним закладам по 1 тис. руб.

відповідно. А. Наливайко зазначила, що стипендіаткою могла стати найбідніша учениця гімназії, православного віросповідання, котра відрізнялася гарною поведінкою та успіхами в науках. Завдяки стипендії, бідні гімназистки отримували можливість оплатити навчання, купити навчальні посібники та шкільне приладдя. За волею А. Шипілло, заснована ним стипендія мала допомогти незаможним вихованцям християнського віросповідання оплачувати навчання в гімназії [19, с. 37–38; 20, с. 33]. Обидві стипендії видавалися за призначенням педагогічної ради кожні півроку.

Вдова титулярного радника Є. Захар'янова в 1901 р. заповіла капітал в 4 тис. руб. для відкриття при Кишинівській 1–й гімназії Бессарабської губернії однієї стипендії імені свого покійного чоловіка титулярного радника Давида Захар'янова. Згідно з Положенням, із відсотків з пожертвованого капіталу стипендія видавалась одному з кращих учнів гімназії, бідних батьків, переважно вірменно–григоріанського віросповідання. Особливим пунктом вказувалося, що стипендія має видаватися, на розсуд педагогічної ради, кожного півроку або помісячно на руки стипендіату чи його батькам або опікунам [22, с. 94–95]. Учень, який одержував цю стипендію, за волею жертвувачки, іменувався стипендіатом Давида Захар'янова.

З 1903 р. діяли при Кишинівському 2–му міському трикласному училищі дві стипендії імені статського радника Василя Кучкова за рахунок відсотків із пожертвованого ним капіталу в 2 тис. руб. Стипендіати обиралися з числа найбідніших учнів училища християнського віросповідання, котрі відрізнялися гарною поведінкою та успіхами в науках, незалежно від стану [24, с. 41]. Дворянин у Положенні зробив особливу примітку про те, що педагогічна рада зобов'язана узгоджувати кожну кандидатуру з ним особисто або його сином Павлом Васильовичем.

У Положенні про стипендії імені вдови колезького асесора Ганни Авдєєвої при Севастопольському Костянтинівському реальному училищі Таврійської губернії, зокрема, зазначалось наступне. З 1902 р. у навчальному закладі з капіталу в 2 тис. 400 руб. засновувалися дві стипендії. Право отримання допомоги мали насамперед один вірменин з родичів благодійниці, а якщо такого не виявлялось, то один з найбідніших вірмен і один православний вихованець училища за вибором педагогічної ради [24, с. 103]. Як і в більшості вже охарактеризованих стипендій, кошти мали застосовуватись для оплати навчання, придбання книг та інших навчальних посібників.

При Катеринославському 1–му реальному училищі в 1903 р. розпочала діяти стипендія імені статського радника Івана Грекова. Капітал в 1 тис. 200 руб. на неї пожертвувала його вдова Є. Грекова. Стипендіатом міг бути обраний лише колишній учень міського училища імені І. Грекова, православного віросповідання, без різниці стану. У Положенні наголошувалося, що вибір стипендіата надається колезькому раднику Василю Грекову, а у випадку його вибуття з м. Катеринослава, педагогічній раді училища [25, с. 20].

Як правило, для отримання стипендії учню або студенту необхідно було досягти певних успіхів у навчанні та/або бути малозабезпеченим. Такий висновок дозволяє зробити аналіз наявних відомостей про тогочасні

стипендії. Однак, траплялись винятки. Так, на відсотки з пожертвованого в 1903 р. губернським секретарем Іваном Дахновим капіталу в 1 тис. 800 руб. при Єлисаветградській чоловічій гімназії Херсонської губернії була заснована одна стипендія імені «Надії». Право на отримання означеної стипендії мали вихованці гімназії російського походження та православного віросповідання, котрі відрізнялися скромністю та зразковою поведінкою [25, с. 21].

У 1903 р. генерал-майором Віктором Ваховським були засновані стипендії у двох навчальних закладах м. Севастополя: при жіночій гімназії та при Константинівському реальному училищі за рахунок відсотків з капіталів в 4 тис. 100 руб., пожертвованих відповідно кожному із закладів. Значна сума офірованих коштів дозволила дворянину-благодійнику відкрити одну стипендію при жіночій гімназії та три при реальному училищі. В обох навчальних закладах вимоги до кандидатів були однакові: стипендіатами могли стати діти бідних родичів В. Ваховського, за відсутності таких – діти штабс- та обер-офіцерів 49-го Брестського полку, а за відсутності означених – найбідніші вихованці, котрі відрізнялись гарною поведінкою та успіхами в науках [25, с. 34; 26, с. 103–104]. Доречно зауважити, представники шляхетного стану Півдня України, приймаючи рішення про пожертвування коштів для відкриття стипендії, нерідко офірували стипендіальні капітали одразу в кілька навчальних закладів.

Стипендія імені колезького радника Павла Мандражі була заснована при Аккерманській чоловічій гімназії в 1904 р. Капітал для неї в сумі 3 тис. руб. пожертвувала вдова колезького радника Катерина Мандража. Згідно з Положенням, стипендія видавалася двічі на рік по 60 руб. в січні та липні. Стипендіат обирався з гімназистів-мешканців м. Аккермана, виключно православного віросповідання, незалежно від звання та стану, з найбідніших і найздібніших учнів останніх трьох класів [27, с. 86]. У документі акцентувалося, що, у випадку виявлення серед претендентів родичів Павла Мандражі, педагогічна рада гімназії зобов'язувалася віддати їм перевагу [27, с. 87]. Зауважимо, стипендія як вид благодійної підтримки носила довготривалий характер, оскільки із закінченням терміну навчання діючого стипендіата одразу обирався наступний.

Підтримувало дворянство південноукраїнських губерній й студентську молодь. Так, на відкриття стипендій в Новоросійському університеті заповіли свої капітали губернський секретар Маринакі для п'ятерох незаможних студентів (1871), гвардії полковник І. Ягницький 24 тис. 315 руб. (1872) [6, с. 20, 22]. Вдова капітан-лейтенанта М. Мікрюкова в 1873 р. за духівницею пожертвувала Міністерству народної освіти 28 тис. 525 руб. в процентних паперах для заснування стипендій при фізико-математичному факультеті Новоросійського університету для бідних студентів християнського віросповідання. Після розгляду відповідного клопотання імператор дозволив встановлення при Новоросійському університеті чотирьох стипендій з найменуванням їх «стипендіями вдови капітан-лейтенанта Марії Мікрюкової». Розмір кожної стипендії складав 340 руб. [15, с. 50].

У 1874–1875 навч. р. в Новоросійському університеті діяло кілька іменних стипендій, заснованих на відсотки

з дворянських капіталів: по одній – князя Абаменліка, таємного радника С. Голубцова, губернського секретаря Маринакі, графа Д. Толстого, таємного радника Тройницького та дві – графа П. Коцебу [7, с. 15]. Звіт про діяльність Новоросійського університету в 1881–1882 навч. р. підтверджує існування наступних дворянських іменних стипендій: князя Абаменліка (1 – 300 руб.), князя С. Воронцова (1 – 300 руб.), титулярного радника Ф. Крупенського (1 – 300 руб.), губернського секретаря Маринакі (1 – 300 руб.), графа Д. Толстого (1 – 300 руб.), таємного радника Тройницького (1 – 275 руб.), барона Унгерн-Штернберга (1 – 300 руб.), гвардії полковника І. Ягницького (4 – 300 руб.) та ін. [5, с. 21]. Як бачимо, кількість стипендіатів варіювалася, їхнє число також визначав засновник стипендії. Насамперед, це залежало від розміру пожертвованого стипендіального капіталу.

Положення про стипендії імені дійсного статського радника М. Скаржинського при Новоросійському університеті було затверджене в 1886 р. Згідно з документом, з відсотків пожертвованого капіталу в п'ятнадцять облігацій східної позики (9 тис. 628 руб. 71 коп.) встановлювалися дві стипендії по 228 руб. За бажанням дворянина-благодійника, стипендіатами могли бути незаможні молоді люди схвальної поведінки, котрі досягли помітних успіхів у науках [8, с. 59–60].

За духовним заповітом дворянки К. Червенводалі в 1900 р. при Новоросійському університеті була заснована стипендія її імені в розмірі 360 руб. Загальна сума офірованих коштів складала 10 тис. руб. Згідно положення, стипендіатами могли бути студенти медичного факультету означеного університету, уродженці Бессарабії, християнського віросповідання, відмінної поведінки, які досягли значного прогресу в науках. Право обрання стипендіата належало, на загальних підставах, правлінню університету [19, с. 34]. Благодійниця також відзначила, що можливі залишки відсотків стипендіального капіталу, утворені за період п'ятирічного навчання стипендіата, могли видаватися останньому як допомога при закінченні ним курсу навчання або надані іншим нужденним студентам, переважно уродженцям Бессарабії [19, с. 35].

У 1900 р. О. Маврокордато заповів Новоросійському університету капітал в 10 тис. руб. для започаткування стипендії свого імені. У Положенні пояснювалося, що стипендіатами могли бути молоді люди православного віросповідання, відмінної поведінки, котрі зробили гарний прогрес у вивченні наук [20, с. 57]. Претенденти на стипендію також, згідно з волею благодійника, обиралися правлінням університету.

1900 р. датувалося Положення про капітал статського радника І. Галагана, який за духовним заповітом залишив у повну власність Новоросійського університету 10 тис. руб. Дане Положення цікаве наявністю особливих умов застосування офірованих коштів. З відсотків із пожертвованого капіталу, за волею добродійника, наприкінці кожного півріччя, мали видаватися вдові поручика Феодосії Стоянової по 150 руб. до самої її смерті. Залишок же відсотків, на розсуд правління університету, мав використовуватися для виплати допомоги студентам університету, християнського віросповідання, кращим за навчанням і поведінкою [21, с. 6]. Після смерті Ф. Стоянової всі відсотки зі стипендіального капіталу мали використовуватися на допомогу студентам. Це не єдиний приклад специфічних умов використання

пожертвування. Так, дворянин Домонтович заповів 1 тис. дес. землі на утримання одного стипендіата в чоловічій гімназії м. Катеринослава, однак в 1816 р. його сестра Іванова замінила дар капіталом в 1 тис. руб. [11, с. 174].

За заповітом статського радника Павла Тюнеєва в 1903 р. була заснована стипендія імені жертводавця при Новоросійському університеті. Стипендіальний капітал складав 6 тис. руб., на відсотки з якого отримували допомогу студенти медичного факультету, які демонстрували успіхи в науках і схвальну поведінку та надали свідоцтво своєї матеріальної неспроможності [26, с. 110]. Стипендія видавалась помісячно та не мала перевищувати 300 руб. на рік. А невитрачені відсотки з капіталу, за бажанням дворянина-благодійника, зверталися в процентні папери для збільшення капіталу на започаткування нових стипендій імені П. Тюнеєва для студентів фізико-математичного, юридичного та історико-філологічного факультетів в розмірі не більше 300 руб. на рік [26, с. 111].

Ініціатором започаткування стипендій могла стати й дворянська спільнота певної місцевості. Для прикладу. Катеринославським дворянством у міській жіночій гімназії була заснована стипендія імені графа П. Коцебу. Крім того, дворяни Катеринославської губернії зібрали капітал на заснування стипендій імені І. Дурново в реальному училищі (1879) та чоловічій гімназії (1880) м. Катеринослава. Відгукнулися катеринославські дворяни на підписку всіх станів міста для відкриття при місцевій жіночій гімназії стипендії імені дружини дійсного таємного радника Л. Дурново [11, с. 175–176, 179].

Безперечно, існували й проблеми, з котрими можна було зіткнутися при відкритті й подальшому функціонуванні інституту соціальної допомоги у формі стипендій. Механізм створення стипендій був досить простий, але вимагав, як правило, тривалого узгодження у вищих владних інстанціях. Усі клопотання щодо заснування стипендії писалися на ім'я керівника навчального округом, а той, у свою чергу, при дотриманні всіх необхідних умов направляв відповідне прохання в Міністерство народної освіти. Стипендіальні капітали повинні були вноситися до Державного банку або його відділень. Термін вирішення питання інколи тривав від кількох місяців до кількох років. Наприклад, заповіданий статським радником Августином Шипілло капітал був внесений на вічне зберігання до Херсонського міського громадського банку в 1876 р., а затвердження в якості стипендії отримав лише в 1900 р. [20, с. 33]. Крім того, законодавчо закріплювалося, що іменними могли називатися лише ті стипендії, які повністю забезпечені жертводавцем, а офіровані суми вважалися недоторканими і не мали використовуватися на інші цілі без найвищого дозволу [12, с. 320].

Отже, шляхетний стан південноукраїнських губерній зробив вагомий внесок у підтримку обдарованої і незалежної молоді. Популярною формою дворянської допомоги учням і студентам було заснування стипендій. Стипендії мали відповідне Положення, в котрому містилися прописані умови її отримання (крім гарного навчання і зразкової поведінки, це могли бути приналежність до певної конфесії, стану, місця народження), а також можливості втрати (відрахування за рішенням педагогічної ради, погана поведінка). Аналіз джерел та тогочасної преси свідчить, що особливий ваги стипендіальні капітали набули у другій половині XIX –

на початку XX ст., коли серед тих, хто навчався, значно зросла кількість вихідців із незаможних станів. Джерела формування та мотиви заснування стипендій дворянською спільнотою різнилися, але загальним результатом все ж таки стало створення умов для розповсюдження знань серед усіх верств населення Півдня України.

Список використаних джерел

1. Друганова О. М. Форми надання приватної благодійної допомоги учням вітчизняних шкіл різних типів і рівнів (кінець XVIII – початок XX ст.) / О. М. Друганова // Теорія та методика навчання та виховання: збірник наукових праць. – Харків: ХНПУ, 2008. – Вип.22. – С.52–62.
2. Календарь и справочная книжка города Николаева на 1882 г. – Николаев: Типография М. В. Рюмина, 1882.
3. Календарь и справочная книжка города Николаева на 1883 г. / Сост. В. И. Ильин. – Херсон: Городская типография, 1882.
4. Клинический А. И. Именные стипендии как форма благотворительности в развитии средней школы Западной Сибири XIX – начала XX вв. / А. И. Клинический // Вестник Кемеровского государственного университета. – 2015. – №1 (61). – Т.4. – С.50–54.
5. Краткий отчет императорского Новороссийского университета за 1881/2 академический год. – Одесса: Тип. П. А. Зеленого, 1882.
6. Краткий отчет о состоянии и действиях Императорского Новороссийского университета в 1871/2 академическом году. – Одесса: Типография Ульриха и Шульце, 1872.
7. Краткий отчет о состоянии и действиях Императорского Новороссийского университета в 1874/5 академическом году. – Одесса: Типография Ульриха и Шульце, 1875.
8. Министерские распоряжения // Журнал Министерства народного просвещения (далі – ЖМНП). – 1886. – Ч.247.
9. Министерские распоряжения // ЖМНП. – 1887. – Ч.250.
10. Нарядько А. В. Благодійність у розвитку вищої освіти в Україні другої половини XIX ст. / А. В. Нарядько [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.rusnauka.com/18_ADEN_2013/Istoria/. – Заголовок з екрану.
11. Памятная книжка и адрес-календарь Екатеринославской губернии на 1889 г. / Сост. Н. С. Быстрицкий. – Екатеринослав: Типография губернского правления, 1889.
12. Полное собрание законов Российской империи. – Собрание III (1881–1913). – Т.17 (1897). – СПб., 1900.
13. Попп Р. П. Формування інтелігенції західних областей України в перші повоєнні роки (на матеріалах Дрогобицького учительського інституту) / Р. П. Попп // Інтелігенція і влада. Громадсько-політичний науковий збірник. – 2011. – Вип.23. Серія: Історія. – С.94–104.
14. Правительственные распоряжения // ЖМНП. – 1873. – Ч.169.
15. Правительственные распоряжения // ЖМНП. – 1874. – Ч.171.
16. Правительственные распоряжения // ЖМНП. – 1874. – Ч.173.
17. Правительственные распоряжения // ЖМНП. – 1879. – Ч.205.
18. Правительственные распоряжения // ЖМНП. – 1900. – Ч.328.
19. Правительственные распоряжения // ЖМНП. – 1900. – Ч.329.
20. Правительственные распоряжения // ЖМНП. – 1900. – Ч.331.
21. Правительственные распоряжения // ЖМНП. – 1901. – Ч.333.
22. Правительственные распоряжения // ЖМНП. – 1901. – Ч.335.
23. Правительственные распоряжения // ЖМНП. – 1902. – Ч.341.
24. Правительственные распоряжения // ЖМНП. – 1903. – Ч.348.
25. Правительственные распоряжения // ЖМНП. – 1903. – Ч.349.
26. Правительственные распоряжения // ЖМНП. – 1904. – Ч.351.
27. Правительственные распоряжения // ЖМНП. – 1904. – Ч.352.
28. Чижова В. С. Стипендия как мотивирующий фактор для студентов / В. С. Чижова // Экономика и социум. – 2015. – №2 (15) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.iurp.ru>. – Заголовок з екрану.

References

1. Druganova O. M. Formy nadannja pryvatnoi' blagodijnoi' dopomogy uchnjam vitchyznjanyh shkil riznyh typiv i rivniv (kinec' XVIII – pochatok XX st.) / O. M. Druganova // Teorija ta metodyka navchannja ta vyhovannja: zbirnyk naukovykh prac'. – Harkiv: HNPU, 2008. – Vyp.22. – S.52–62.
2. Kalendar' i spravocznaja knizhka goroda Nikolaeva na 1882 g. – Nikolaev: Tipografija M. V. Rjumina, 1882.
3. Kalendar' i spravocznaja knizhka goroda Nikolaeva na 1883 g. / Sost. V. I. Il'in. – Herson: Gorodskaja tipografija, 1882.
4. Klinickij A. I. Imennye stipendii kak forma blagotvoritel'nosti v razvitii srednej shkoly Zapadnoj Sibiri XIX – nachala XX vv. /

A. I. Klinickij // Vestnik Kemerovskogo gosudarstvennogo universiteta. – 2015. – №1 (61). – Т.4. – С.50–54.

5. Kratkij otchjot imperatorskogo Novorossijskogo universiteta za 1881/2 akademicheskij god. – Odessa: Tip. P. A. Zelenogo, 1882.

6. Kratkij otchjot o sostojanii i dejstviah Imperatorskogo Novorossijskogo universiteta v 1871/2 akademicheskome godu. – Odessa: Tipografija Ul'riha i Shul'ce, 1872.

7. Kratkij otchjot o sostojanii i dejstviah Imperatorskogo Novorossijskogo universiteta v 1874/5 akademicheskome godu. – Odessa: Tipografija Ul'riha i Shul'ce, 1875.

8. Ministerkie rasporyzhenija // Zhurnal Ministerstva narodnogo prosveshhenija (dali – ZhMNP). – 1886. – Ch.247.

9. Ministerkie rasporyzhenija // ZhMNP. – 1887. – Ch.250.

10. Narod'ko A. V. Blagodijnist' u razvytku vyshhoj' osvity v Ukrai'ni drugoi' poloviny XIX st. / A. V. Narod'ko [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://www.rusnauka.com/18_ADEN_2013/Istoria/. – Zagolovok z ekranu.

11. Pamjatnaja knizhka i adres-kalendar' Ekaterinoslavskoj gubernii na 1889 g. / Sost. N. S. Bystrickij. – Ekaterinoslav: Tipografija gubernskogo pravlenija, 1889.

12. Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj imperii. – Sobranie III (1881–1913). – T.17 (1897). – SPb., 1900.

13. Popp R. P. Formuvannja inteligencii' zahidnyh oblastej Ukrai'ny v pershi povojenni roky (na materialah Drogobyc'kogo uchytel's'kogo instytutu) / R. P. Popp // Inteligencija i vlada. Gromads'ko-politychnyj naukovyj zbirnyk. – 2011. – Vyp.23. Serija: Istoriya. – S.94–104.

14. Pravitel'stvennye rasporyzhenija // ZhMNP. – 1873. – Ch.169.

15. Pravitel'stvennye rasporyzhenija // ZhMNP. – 1874. – Ch.171.

16. Pravitel'stvennye rasporyzhenija // ZhMNP. – 1874. – Ch.173.

17. Pravitel'stvennye rasporyzhenija // ZhMNP. – 1879. – Ch.205.

18. Pravitel'stvennye rasporyzhenija // ZhMNP. – 1900. – Ch.328.

19. Pravitel'stvennye rasporyzhenija // ZhMNP. – 1900. – Ch.329.

20. Pravitel'stvennye rasporyzhenija // ZhMNP. – 1900. – Ch.331.

21. Pravitel'stvennye rasporyzhenija // ZhMNP. – 1901. – Ch.333.

22. Pravitel'stvennye rasporyzhenija // ZhMNP. – 1901. – Ch.335.

23. Pravitel'stvennye rasporyzhenija // ZhMNP. – 1902. – Ch.341.

24. Pravitel'stvennye rasporyzhenija // ZhMNP. – 1903. – Ch.348.

25. Pravitel'stvennye rasporyzhenija // ZhMNP. – 1903. – Ch.349.

26. Pravitel'stvennye rasporyzhenija // ZhMNP. – 1904. – Ch.351.

27. Pravitel'stvennye rasporyzhenija // ZhMNP. – 1904. – Ch.352.

28. Chizhova V. S. Stipendija kak motivirujushhij faktor dlja studentov / V. S. Chizhova // Jekonomika i socium. – 2015. – №2 (15) [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.iup.ru>. – Zagolovok z ekranu.

Goncharova N. A., Candidate of Historic Sciences, Assistant of professor, Doctoral of Department of the history and culture of Ukraine, State institution of higher education «Perejaslav–Khmelnitsky Hryhoriy Skovoroda state pedagogical university» (Ukraine, Perejaslav–Khmelnitsky), 76natalis@mail.ru

Scholarships as form of the noble charity in the Southern Ukrainian provinces in the second half of the XIX – early XX century

The article deals with a particular form of philanthropy – scholarships, highlights the contribution of philanthropists nobility Southern Ukrainian provinces in the founding capital of scholarship for pupils and students, and thus to optimize development of the education sector and spread education among the population of the region in the second half of the XIX – early XX century. The methodology of this study is based on the general principles (historicity, objectivity, scientific) historical and scientific methods (historical-genetic, historical and typological, historical and comparative, chronological) allowed to objectively reveal the main stages and features of the process of establishing scholarship funds, identify evidence in support of a significant participation of the nobility of Southern Ukrainian provinces to support the poor and apprenticeship students.

The opinion states that the noble status of Southern Ukrainian provinces made a significant contribution to support gifted and disadvantaged youth. The analysis of contemporary media sources and indicates that special weight scholarship capital acquired in the second half of XIX – early XX century, when among those studied, significantly increased the number of immigrants from poorer states.

Keywords: scholarships, scholarship capital, percent on capital, nobles, donations, Southern Ukrainian Provinces, high school, secondary school, university.

Гончарова Н. А., кандидат исторических наук, доцент, докторант кафедры истории и культуры Украины, ГВУЗ «Переяслав–Хмельницкий государственный педагогический университет имени Григория Сковороды» (Украина, Переяслав–Хмельницкий), 76natalis@mail.ru

Стипендии как форма дворянской благотворительности в южноукраинских губерниях во второй половине XIX – начале XX вв.

Рассмотрена особая форма благотворительной деятельности – именные стипендии, освещен вклад дворян-благотворителей южноукраинских губерний в основание стипендиальных капиталов для учащейся и студенческой молодежи, а значит в оптимизацию развития образовательной сферы и распространение образования среди населения региона во второй половине XIX – в начале XX вв. Методология данного исследования основана на общенаучных принципах (историчности, объективности, научности) и историко-научных методах (историко-генетический, историко-типологический, историко-сравнительный, хронологический), которые позволили объективно раскрыть основные этапы и особенности процесса создания стипендиальных капиталов.

В заключении утверждается, что благородное сословие южноукраинских губерний сделало весомый вклад в поддержку одаренной и малоимущей молодежи. Анализ источников и прессы того периода свидетельствует, что особое значение стипендиальные капиталы получили во второй половине XIX – начале XX вв., когда среди учащихся значительно возросло количество выходцев из малоимущих сословий.

Ключевые слова: именная стипендия, стипендиальный капитал, проценты с капитала, дворяне, пожертвования, южноукраинские губернии, гимназия, училище, университет.

* * *

УДК 94:001.891]:061.2:61(477.7)«185/190»

Левченко І.,
докторантка кафедри історії України,
«Переяслав–Хмельницький ДПУ ім. Г. Сковороди»
(Україна, Переяслав–Хмельницький),
inna.lewchenko2000@yandex.ua

Історичний огляд наукових досягнень членів медичних товариств Півдня України у другій половині XIX – на початку XX ст.

Аналізується науково-практична діяльність членів медичних товариств Півдня України у другій половині XIX – на початку XX ст. На основі аналізу законодавчих документів, архівних матеріалів, а також медичної періодики розглянуто наукові досягнення вчених у медичній сфері знань.

Розкриваються найважливіші теоретичні та практичні аспекти епідеміології, бактеріології, хірургії, терапії, морфології, які закладалися вченими медичних товариств Одеси. Для впровадження наукових доробок вчені неодноразово виступали ініціаторами створення різноманітних комісій, для подолання небезпечних інфекційних хвороб.

Члени медичних осередків ознайомилися зі світовими досягненнями в галузі епідеміології, бактеріології, терапії, хірургії та застосовували їх у своїй практичній діяльності на батьківщині. Наукова діяльність вчених була спрямована на подолання та профілактику різних епідемій, діагностику захворювань, пошук та обґрунтування ефективних засобів лікування небезпечних хвороб.

У статті проаналізовано наукові доповіді членів Товариств з різних сфер медичного знання.

Ключові слова: Новоросійські медичні товариства, епідеміологія, бактеріологія, профілактика, наукові досягнення, наукові повідомлення.

Залежно від взаємодії політичних, суспільних і наукових факторів, на кожному історичному етапі переважали ті чи інші форми організації наукових досліджень. Особливо вагоме місце в історії прирощення знань посідають громадсько-наукові об'єднання, зокрема наукові товариства. Створення товариств, зокрема медичного профілю, стало однією з форм організації наукової діяльності, що поширювалася в XIX – на початку XX ст.

Теоретико-методологічні та практичні засади наукової діяльності медичних товариств Півдня України у другій половині XIX – початку XX ст. не були предметом ґрунтовного дослідження науковців.

В українській історіографії останніх років з'явилася низка праць, присвячених діяльності медичного товариства Півдня України. Так, Ю. К. Васильєв проаналізував наукову спадщину Одеського медичного товариства [5; 7], К. К. Васильєв [4; 6] та Ю. В. Биць [3] висвітлили внесок деяких українських вчених у розвиток світової медицини.

Вагомими для дослідження даної проблематики є наукові праці деяких членів медичних товариств, які становлять важливу джерельну базу статті [8; 15; 16; 17; 19].

Метою нашого дослідження стало вивчення внеску вчених медичних товариств Одеси в розробку науково-теоретичних засад різних напрямків медицини та їх практичного впровадження у другій половині XIX – початку XX ст.

Вагомий внесок у розробку наукових основ епідеміології, бактеріології, хірургії, терапії, педіатрії, дерматології, неврології тощо, та їх впровадження в практичну діяльність зробили члени медичних товариств Одещини.

Викладання мікробіології в Одесі починалося ще у Новоросійському університеті, який був створений в 1865 р. і в якому працювали І. І. Мечников, Л. С. Ценковський, В. В. Підвисоцький та інші корифеї світової і вітчизняної науки. В університеті вихована ціла плеяда великих вчених – Д. К. Заболотний, Г. М. Мінх, Я. Ю. Бардах, Й. Й. Мочутковський, В. К. Стефанський, з іменами яких пов'язано формування першої мікробіологічної школи, заснування першої бактеріологічної і другої в світі пастерівської станції (1886 р.) [10, с. 32].

Життя та наукова діяльність Іллі Ілліча Мечникова (1845–1916) були пов'язані з зоологією та ембріологією. Однак до сих пір не був простежений важливий перехід відомого біолога у сферу вивчення боротьби організму людини з атакуючими його мікроорганізмами – збудниками заразних хвороб. Світ бактерій І. І. Мечникову був мало знайомим і те, що він прийшов у Товариство одеських лікарів, яке було відоме серйозними мікробіологічними та епідеміологічними дослідженнями своїх дійсних членів, характеризує Іллю Ілліча як істинного вченого, який шукає для обговорення своїх гіпотез висококваліфіковану аудиторію.

Для членів медичного об'єднання було честю у 1883 р. обрати видатного вченого в почесні члени свого Товариства. Цього ж року він на засіданні Товариства зробив повідомлення «Порівняльно-патологічне дослідження про запалення у зв'язку з питанням про внутрішньо кліткове травлення» [11, с. 22–30], в якому виклав теорію фагоцитозу.

Слід зазначити, що доповіді І. І. Мечникова привертали увагу майже всіх членів Товариства одеських лікарів. Про це свідчить максимальна кількість присутніх на засіданнях Товариства. У 1883 р. Ілля Ілліч підготував доповідь «Порівняльно-патологічні дослідження про запалення у зв'язку з питанням про внутрішньо клітинне травлення», яку заслухало 69 дійсних членів з 92 та 16 гостей [7, с. 73].

У формуванні вітчизняної школи в галузі інфекційних захворювань провідне місце належить Григорію Миколайовичу Мінху (1836–1896), який протягом 3 років (1873–1876) очолював Товариство одеських лікарів. Саме в Одесі у відомого вченого виникає цікавість до молододі тоді ще сфери знань – бактеріології.

Г. М. Мінх був першим вітчизняним вченим по питаннях морфології крові. Вивчаючи кров жаб, він виявив три типи клітин, які ще не були досліджені вченими.

Особливою сторінкою наукової діяльності відомого вченого являється його глибоке вивчення різносторонніх аспектів унікального захворювання, як проказа.

Ближнім соратником та продовжувачем досліджень Г. М. Мінха був Йосип Йосипович Мочутковський (1845–

1903), який протягом 1890–1893 рр. очолював товариство одеських лікарів. Епідеміолог займався вивченням двох інфекцій – висипного й поворотного тифу. Варто зазначити, що завдяки ініціативі Йосипа Йосипович у 1867 р. було створено Бальнеологічне товариство в Одесі, а у 1892 р. почало існувати Одеське товариство взаємодопомоги лікарів.

Вячеслав Карлович Стефанський (1867–1949) був автором цінних праць з чуми, прокази, дифтерії та тривалий час мав статус дійсного члена медичного Товариства. Варто зауважити, що Вячеслав Карлович виділив у пацюків збудника проказоподібного захворювання (паличка Стефанського) [4, с. 52–53], першим в Росії ввів інкубацію при дифтерійному крупі замість трахеотомії та написав підручник про інфекційні хвороби.

З вищезазначеного можна сказати, що плеяда видатних вчених Одеського товариства лікарів на собі довели заразність поворотного та висипного тифів, виявили переносників хвороби – вошей (Г. М. Мінх та О. О. Мочутківський) та заперечили участь клопів у поширенні даних інфекційних захворювань (В. К. Стефанський).

Науково-практична діяльність активного члена Одеського товариства лікарів Миколи Федоровича Гамалії (1859–1949) у галузі епідеміології та бактеріології заслуговує на особливу увагу. Обравши основним напрямком майбутніх досліджень боротьбу із збудниками інфекційних хвороб людини, М. Ф. Гамалія, намагався поглиблювати свою медичну освіту. Завдяки рекомендації Одеського товариства лікарів він стажувався у Пастерівському інституті в Парижі з метою поглиблювати свої знання в методиці лікування та профілактики сказу.

Важливе місце у дослідженнях Миколи Федоровича займали питання епідеміології та патології холери. Ці питання він намагався частково вирішити у докторській дисертації «Етіологія холери з точки зору експериментальної патології». Виникнення холерних епідемій у зв'язку з погіршенням санітарно-гігієнічних умов у містах він доводить у книзі «Холера та боротьба з нею» [8].

З Одесою пов'язаний початок творчого шляху Чеслава Івановича Хенцинського (1851–1916), який у 1879 р. був обраний дійсним членом Товариства Одеських лікарів. Протягом багатьох років вчений вивчав шляхи захворювання малярії. Запропонований ним новий метод подвійного забарвлення препаратів крові, який дозволяє виявити малярійних паразитів, допоміг зробити великий крок вперед у вивченні різних збудників хвороб людини. На засіданнях Товариства Чеслав Іванович неодноразово робив доповіді, стосовно своїх досліджень з малярії, а в 1889 р. успішно захищає докторську дисертацію, в якій детально описує свій метод забарвлення плазмодіїв малярії [17].

Діяльність відомого вченого в галузі бактеріології Якова Юлійовича Бардаху (1857–1929) безпосередньо пов'язана з одеськими медичними товариствами. Він був головою Одеського товариства лікарів, активним членом Новоросійського товариства природознавців, Одеського бальнеологічного товариства, організатором і директором Одеської станції швидкої допомоги, почесним членом Петербурзького мікробіологічного товариства тощо.

Вчений досліджував проблеми запобігання та лікування дизентерії. У 1893 р. Бардах на засіданні Товариства лікарів виступив з доповіддю по питанню

дослідження збудників дизентерії та методів лікування її [5, с. 68–71].

З Одеським Товариством лікарів пов'язана науково-педагогічна діяльність видатного російського імунолога, епідеміолога, мікробіолога та патолога Лева Олександровича Тарасевича (1868–1927). Вченому належать дослідження в різних сферах імунології та медичної мікробіології. Його дисертаційна робота «До вивчення про гемолізину. Історично-критичне та експериментальне дослідження» (1902) [16] заснована на результатах отриманих автором в лабораторії І. Мечникова. Свого часу праці Л. О. Тарасевича про гемолізину мали велике значення для застосування двох основних вчень в імунології (клітинний і гуморальний) та докази того, що імунна система розвивається завдяки складному взаємозв'язку клітинних та гуморальних факторів.

Лев Олександрович Тарасевич також був визначним патологом, який написав ряд праць, стосовно патологоанатомічної сфери знань. Важливим доробком відомого вченого стала праця із загальної патології.

Вчителем Л. О. Тарасевича був видатний патолог Володимир Валеріанович Підвисоцький (1857–1913), який у 1900 р. прийняв активну участь у створенні медичного факультету Новоросійського університету та очолював його протягом 1900–1905 рр. Слід сказати, що викладачі медичного факультету з моменту його заснування входили до складу Новоросійського товариства природознавців та медичного товариства при Новоросійському університеті тощо.

В. В. Підвисоцький крім участі у зазначених об'єднаннях, був членом Товариства одеських лікарів та головою Одеського бальнеологічного товариства.

В. В. Підвисоцький став автором одного з кращих підручників з питань загальної патології кінця XIX – початку XX ст. під назвою «Основи загальної патології. Посібник до вивчення фізіології хвороб людини» [3, с. 103], який є актуальним і на сьогоднішній день. В ньому автор розглядає питання загальної нозології, загальної етіології, патології крові і кровообігу, лімфи і лімфо обігу, патологічної фізіології крові, гістопатології, регенерації тканин і запалень тощо.

Одним із засновників вітчизняної патологоанатомічної школи вважають Миколу Івановича Строганова (1842–1894), який протягом 5 років (1885–1890 рр.) очолював Товариство одеських лікарів. Говорячи про наукову школу послідовників М. І. Строганова, слід зазначити, що під його керівництвом в Одеській лікарняній прозектурі були виконані наукові роботи багатьма практикуючими лікарями (М. Г. Погребінським, К. Р. Генрихсеном, Н. С. Ігнатовським, Д. І. Кранцфельдом та ін.).

Фізіологічні та анатомічні аспекти медицини до середини XIX ст. потребували більшого дослідження, оскільки окремою галуззю медичних знань вони стали лише під кінець століття. З 1871 р. у Новоросійському університеті викладати анатомію пошастило Натану Осиповичу Бернштейну (1836–1891). Отримавши певні знання та навички в берлінській фізіологічній лабораторії Дюбуа–Реймона, молодий вчений бажав продовжити свої фізіологічні дослідження на Батьківщині, а саме в Одесі.

Наукова діяльність одеського медика була досить плідною, оскільки він написав велику кількість праць, які є актуальними і в наш час. Сама дисертація науковця поклала початок вченню про легенево-шлунковий нерв, оскільки була однією з перших у дослідженні цього

аспекту фізіології та терапії. Його статті неодноразово друкувались у періодичному виданні Товариства, а саме: у 1872 р. колеги мали можливість ознайомитися з дослідженням вченого стосовно регуляції тепла в організмі [1].

Фізіологічні аспекти медицини розглядав також Авраам Маркович Фінкельштейн (1836–1905), який протягом чотирьох років (1893–1897) очолював Товариство одеських лікарів. Але великий арсенал наукових праць говорить про його надзвичайно широкий кругозір у різних сферах медицини.

Вагомий внесок у розвиток фізіології зробив талановитий вчений, професор фізіології Новоросійського університету, автор праць з електрофізіології Броніслав Фортунатович Веріго (1860–1925). З моменту переїзду в Одесу у 1894 р. його обирають дійсним членом Товариства одеських лікарів, а трохи згодом він набуває статусу товариша голови [6, с. 310]. Найбільшим досягненням вченого було те, що він вперше встановив факт впливу кисню на здатність крові зв'язувати вуглекислий газ (ефект Веріго).

Велика заслуга, перш за все, впровадження в хірургічну практику принципів антисептики (знезараження за допомогою хімічних засобів), а потім і асептики (знезараження за допомогою фізичних засобів) в Росії належить видатному російському хірургу Миколі Васильовичу Скліфосовському (1836–1904), який протягом 5 років (1868–1869 рр.) був Президентом товариства одеських лікарів.

Завдяки постійному практичному вивченню основ хірургії вчений блискуче володів оперативною технікою. Навіть у до антисептичний час він проводив складні операції, зокрема, видалення яєчника, коли ці операції не проводились ще в багатьох клініках Європи. Також він одним з перших ввів на батьківщині лапаротомію – розтин черевної порожнини [9, с. 70–71].

Все своє життя присвятив розвитку хірургічної справи Кирило Михайлович Сапежко (1857–1928), який тривалий час свого життя був членом Товариства київських лікарів, а згодом і Новоросійського товариства лікарів. Найбільшим досягненням вченого в одеський період життя стало відкриття хірургічної клініки, в яку він вклав свою душу та особисті кошти. У клініці професор втілював свої ідеї про «асептичну операційну», які ним були викладені у праці, надрукованої ще у 1890 р. [15, с. 765–766].

Історія становлення та розвитку Одеської школи неврологів починається з 11 жовтня 1905 р., коли на медичному факультеті Новоросійського університету було відкрито кафедру нервових хвороб. У витоків розвитку цієї школи стояли відомі вчені не лише в Російській імперії, але й за її межами. М. М. Попов, О. Є. Янішевський, В. М. Образцов доклали чимало зусиль для розвитку Одеської школи невропатологів, психіатрів та нейрохірургів.

Микола Іванович Попов (1854–1939) був першим керівником кафедри нервово-душевних хвороб, займав активну позицію в Одеському товаристві лікарів. Вітчизняний вчений був автором близько трьох десятків робіт, у тому числі 2 – з нормальної гістології мозку; 10 – з патологічної анатомії нервових захворювань, 20 – присвячені клініці неврозів, прогресивного паралічу та лікуванню малярії [14, с. 232].

Одеська терапевтична школа почала активно працювати теж лише на початку XX ст. Засновником

Одеської терапевтичної школи дослідники вважають Сергія Васильовича Левашова (1857–1919), який виховав цілу плеяду видатних вчених у терапевтичній сфері медичних знань, про яких ми зазначимо далі.

Знаменною сторінкою у науково-організаційній діяльності відомого терапевта, було відкриття за його ініціативи Вищих жіночих медичних курсів (1909–1910) [13, с. 3], які поступово стали взірцем університетської освіти.

Слід зазначити, що С. В. Левашовим було опубліковано до 70 наукових праць на російській, німецькій та французькій мовах, які стосувалися питань етіології крупозної пневмонії, сипного тифу, лікування плевриту, жовчнокам'яної хвороби, діабету тощо. Особливо багато зусиль він доклав для вирішення питань іннервації судин у здорових та хворих людей, хвороби печінки та підшлункової залози [2, с. 43].

Одним із засновників дерматовенерологічної школи не лише в Одесі, а й в Україні вважають Євгена Степановича Главче (1871–1919). Він був одним із перших венерологів, який запровадив ефективні методи боротьби з венеричними захворюваннями. Ним був вперше введений в практику метод превентивного лікування осіб, які контактували з хворими на сифіліс.

З моменту заснування Одеського дерматологічного і венерологічного товариства (1902) Є. С. Главче протягом багатьох років був незмінним його секретарем.

Починаючи з 70-х років XIX ст. з неабиякими труднощами починають формуватися кафедри дитячих хвороб по всіх університетах Російської імперії. Створення кафедр свідчило про офіційне визнання педіатрії як самостійної галузі медичної науки [12, с. 164]. Створення кафедри дитячих хвороб в Новоросійському університеті у 1904 р. поклало початок спеціальної підготовки дитячих лікарів, які в подальшому ставали членами Одеського товариства дитячих лікарів при Новоросійському університеті.

Першим керівником кафедри було обрано професора Василя Пилиповича Якубовича (1857–1933), який після переїзду до Одеси став активним учасником медичного товариства при Новоросійському університеті. Борючись за виділення педіатрії в окрему галузь медичного знання, професор зауважував, що її не можна вважати вузькою спеціальністю, оскільки вона пов'язана з багатьма сферами медицини. Він говорив наступне: «Дитяча медицина знаходиться в такому тісному зв'язку з усіма іншими медичними сферами, що повинна вивчатися не окремо, а завжди ставитися паралельно з іншими для порівняння з ними і для більш рельєфного доказу її особливостей...» [19, с. 3].

Аналізуючи наукову діяльність Василя Пилиповича, дослідники В. Я. Чеботарьова та В. Г. Майданник виявили характерний для нього клініко-лабораторний підхід до вирішення питань дитячої фізіології і патології з прагненням розкрити патогенез того чи іншого стану [18, с. 10–27].

Отже, можна зазначити, що науковці медичних товариств Одещини, які працювали на межі століть, зробили вагомий внесок у розвиток вітчизняної епідеміології, бактеріології, хірургії, терапії, психіатрії, неврології, патологічної анатомії, фізіології, педіатрії тощо. Також були створені медичні школи різноманітних напрямків.

Список використаних джерел

1. Бернштейн Н. О. О регуляции теплоты в организме / Н. О. Бернштейн // Протоколы заседаний общества одесских врачей за 1872 г. – Одесса, 1873. – 195 с.
2. Библиографический словарь профессоров и преподавателей Казанского университета, 1905–1917 / [сост. Е. М. Мишина и др.]. – Казань: Казанский университет, 1986. – 78 с.
3. Биць Ю. В. Володимир Валеріанович Підвисоцький – видатний український учений-патолог, педагог і громадський діяч (до 150-річчя від дня народження) / Ю. В. Биць // Фізіологічний журнал. – 2007. – Т.53. – №3. – С.103–105.
4. Васильев К. К. Вячеслав Карлович Стефанский (1867–1949 гг.) / К. К. Васильев // Инфекційні хвороби. – 1997. – №4. – С.52–53.
5. Васильев К. К. Деятельность Обществ Одесских врачей / К. К. Васильев // Сов. Здравоохранение. – 1990. – №1. – С.68–71.
6. Васильев Ю. К. Профессор Б. Ф. Вериги (1860–1825) в Одессе и его деятельность в обществе Одесских врачей / Ю. К. Вериги // Фізіолог. журнал. – 2010. – Т.56. – №2. – С.310.
7. Васильев Ю. К. Роль товариства Одеських лікарів у розвитку медичної справи та медичної науки 1849–1924 рр.: дисс. ... канд. мед. наук: 14.02.04 – історія медицини / Ю. К. Васильев; Нац. мед. ун-т ім. О. О. Богомольця. – Київ, 2011. – 211 с.
8. Гамалея Н. Ф. Холера и борьба с нею / Н. Ф. Гамалея. – Одесса, 1905. – 124 с.
9. Ермолов А. С., Абакумов М. М., Богницкая Т. Н. Н. В. Склифосовский (к 100-летию со дня смерти) / А. С. Ермолов, М. М. Абакумов // Хирургия. Журнал им. Н. И. Пирогова. – М.: Медиа Сфера, 2004. – №11. – С.70–71.
10. Історія Одеського університету. (1865–1965). – К.: Вид-во Київського університету, 1968. – 423 с.
11. Мечников И. И. Сравнительно-патологическое исследование о воспалении в связи с вопросом о внутриклеточном пищеварении / И. И. Мечников. Академическое собрание сочинений. – М., 1954. – Т.5. – С.22–30.
12. Микиртічан Г. Л. О создании кафедр детских болезней в XIX ст. / Г. Л. Микиртічан // Вопросы современной педиатрии. – Санкт-Петербург, 2007. – Т.6. – №2. – С.162–165.
13. Открытие высших женских медицинских курсов в Одессе 26 сент. 1910 г. // Из отчета Одесских высших женских медицинских курсов за 1910 / 1911 гг. – Одесса, 1911. – 45 с.
14. Санкт-Петербургская психиатрическая больница св. Николая Чудотворца. К 140-летию. Том 2. Антология. – За ред. С. Я. Свистун. – СПб.: «Издательско-полиграфическая компания «Коста», 2012. – 896 с.
15. Сапезко К. М. Как достичь чистоты воздуха в операционном зале? (План асептической операционной комнаты). (Предварительное сообщение) / К. М. Сапезко // Врач. – 1890. – Т.11. – №34. – С.765–766.
16. Тарасевич Л. А. К учению о гемолизинах. Историко-критическое и экспериментальное исследование / Л. А. Тарасевич. – Одесса, 1902. – 152 с.
17. Хенцинский Ч. И. К учению о микроорганизмах иаларии / Ч. И. Хенцинский. – Одесса, 1889. – 69 с.
18. Чеботарьова В. Д., Майданник В. Г. Проподеветична педіатрія. Навчальний посібник / В. Д. Чеботарьова, В. Г. Майданник. – К., 1999. – 578 с.
19. Якубович В. Ф. О пользе изучения педиатрии и роли ее в медицине / В. Ф. Якубович // Врачебная газета. – 1905. – №1. – С.2–4.

References

1. Bernshteyn N. O. O regulyatsii teploty v organizme / N. O. Bernshteyn // Protokoly zasedaniy obshchestva odesskikh vrachey za 1872 g. – Odessa, 1873. – 195 s.
2. Bibliograficheskiy slovar professorov i prepodavateley Kazanskogo universiteta, 1905–1917 / [sost. E. M. Mishina i dr.]. – Kazan: Kazanskiy universitet, 1986. – 78 s.
3. Bits Yu. V. Volodimir valerianovich Pidvisotskiy – vidatniy ukrayinskiy ucheniy-patolog, pedagog i gromadskiy diyach (do 150-riчhchya vid dnya narodzhennya) / Yu. V. Bits // Fiziologichniy zhurnal. – 2007. – T.53. – №3. – S.103–105.
4. Vasilev K. K. Vyacheslav Karlovich Stefanskiy (1867–1949 gg.) / K. K. Vasilev // Infektsiyni hvorobi. – 1997. – №4. – S.52–53.
5. Vasilev K. K. Deyatelnost Obshchestv Odesskikh vrachey / K. K. Vasilev // Sov. Zdravoohranenie. – 1990. – №1. – S.68–71.
6. Vasilev Yu. K. Professor B. F. Verigi (1860–1825) v Odesse i ego deyatelnost v obshchestve Odesskikh vrachey / Yu. K. Verigi // Fiziolog. zhurnal. – 2010. – T.56. – №2. – S.310.

7. Vasilev Yu. K. Rol tovaristva Odeskih likariv u rozvitku medicinoj spravi ta medicinoj nauki 1849–1924 rr.: avtoref. dis. ... kand. med. nauk: 14.02.04 – istoriya meditsini / Yu. K. Vasilev; Nats. med. un-t im. O. O. Bogomoltsya. – Kiyiv, 2011. – 20 s.

8. Gamaleya N. F. Holera i borba s neyu / N. F. Gamaleya. – Odessa, 1905. – 124 s.

9. Ermolov A. S., Abakumov M. M., Bognitskaya T. N., N. V. Sklifosovskiy (k 100-letiyu so dnya smerti) / A. S. Ermolov, M. M. Abakumov // Hirurgiya. Zhurnal im. N. I. Pirogova. – M.: Media Sfera, 2004. – №11. – S.70–71.

10. Istoriya Odeskogo universitetu. (1865–1965). – K.: Vid-vo Kiyivskogo universitetu, 1968. – 423 s.

11. Mechnikov I. I. Sravnitelno-patologicheskoe issledovanie o vospalenii v svyazi s voprosom o vnutrikletochnom pishchevarenii / I. I. Mechnikov. Akademicheskoe sobranie sochineniy. – M., 1954. – T.5. – S.22–30.

12. Mikirtichan G. L. O sozdaniі kafedr detskih bolezney v XIX st. / G. L. Mikirtichan // Voprosy sovremennoy pediatrii. – Sankt-Peterburg, 2007. – T.6. – №2. – S.162–165.

13. Otkrytie vysshih zhenskikh meditsinskih kursov v Odesse 26 sent. 1910 g. // Iz otche ta Odeskikh vysshih zhenskikh meditsinskih kursov za 1910 / 1911 gg. – Odessa, 1911. – 45 s.

14. Sankt-Peterburgskaya psihiatricheskaya bolnitsa sv. Nikolaya Chudotvortsya. K 140-letiyu. Tom 2. Antologiya. – Za red. S. Ya. Svistun. – SPb.: «Izdatelsko-poligraficheskaya kompaniya «Kosta», 2012. – 896 s.

15. Sapezhko K. M. Kak dostich chistoty vozduha v operatsionnom zale? (Plan asepticheckoy operatsionnoy komnaty). (Predvaritelnoe soobshchenie) / K. M. Sapezhko // Vrach. – 1890. – T.11. – №34. – S.765–766.

16. Tarasevich L. A. K ucheniyu o gemolizinah. Istoriko-kriticheskoe i eksperimentalnoe issledovanie / L. A. Tarasevich. – Odessa, 1902. – 152 s.

17. Hentsinskiy Ch. I. K ucheniyu o mikroorganizmah ialyarii / Ch. I. Hentsinskiy. – Odessa, 1889. – 69 s.

18. Chebotarova V. D., Maydannik V. G. Propodevichna pediatriya. Navchalniy posibnik / V. D. Chebotarova, V. G. Maydannik. – K., 1999. – 578 s.

19. Yakubovich V. F. O polze izucheniya pediatrii i roli ee v meditsine / V. F. Yakubovich // Vrachebnaya gazeta. – 1905. – №1. – S.2–4.

Lewchenko I., doctoral student of the Department of History of Ukraine, «Pereyaslav-Khmelnytsky Hryhoriy Skovoroda state pedagogical university» (Ukraine, Pereyaslav-Khmelnytsky), inna.lewchenko2000@yandex.ru

Historical review of the scientific achievements of members of the medical societies of the South of Ukraine in the second half of XIX – early XX century

Analyze scientific and practical activities of the members of medical societies of the South of Ukraine in the second half of XIX – early XX century. Based on the analysis of legal documents, archival materials, as well as medical periodicals reviewed scientific achievements of scientists in the field of medical knowledge.

Disclosed are the most important theoretical and practical aspects of epidemiology, bacteriology, surgery, internal medicine, morphology, which were laid by scientists of Odessa medical societies. To implement the scientific development scientists have repeatedly initiated the establishment of the various committees, in order to overcome dangerous infectious diseases.

Members of the medical centers acquainted with the latest achievements in the field of epidemiology, bacteriology, medicine, surgery, and apply them in their practice at home. Scientific activity was aimed at overcoming and prevention of various epidemics, disease diagnosis, search and study effective treatments for serious diseases.

The article analyzes the scientific reports of the members of society from different areas of medical knowledge.

Keywords: Novorossiysk medical societies, epidemiology, bacteriology, prevention, scientific achievements, scientific reports.

Lewchenko H., докторантка кафедри історії України, «Переяслав-Хмельницький ГПУ ім. Г. Сковороди» (Україна, Переяслав-Хмельницький), inna.lewchenko2000@yandex.ru

Исторический обзор научных достижений членов медицинских обществ Юга Украины во второй половине XIX – начале XX века

Анализируется научно-практическая деятельность членов медицинских обществ Юга Украины во второй половине XIX – начале XX века. На основе анализа законодательных документов, архивных материалов, а также медицинской периодики рассмотрены научные достижения ученых в медицинской сфере знаний.

Раскрываются важнейшие теоретические и практические аспекты эпидемиологии, бактериологии, хирургии, терапии, морфологии, которые закладывались учеными медицинских обществ Одессы. Для внедрения научных разработок ученые неоднократно выступали инициаторами создания различных комиссий, для преодоления опасных инфекционных болезней.

Члены медицинских центров знакомились с мировыми достижениями в области эпидемиологии, бактериологии, терапии, хирургии и применяли их в своей практической деятельности на родине. Научная деятельность ученых была направлена на преодоление и профилактику различных эпидемий, диагностику заболеваний, поиск и обоснование эффективных средств лечения опасных болезней.

В статье проанализированы научные доклады членов Обществ из разных областей медицинского знания.

Ключевые слова: Новороссийские медицинские общества, эпидемиология, бактериология, профилактика, научные достижения, научные сообщения.

* * *

УДК 94(575):327[18/19]

Мінгазутдінова Г. І.,
аспірантка кафедри нової та новітньої історії
зарубіжних країн історичного факультету,
Київський національний університет ім. Т. Г. Шевченка
(Україна, Київ), darthzepesh@i.ua

ФОРМУВАННЯ ПОНЯТТЯ ЦЕНТРАЛЬНОЇ АЗІЇ ЯК СТРАТЕГІЧНОГО РЕГІОНУ В ХІХ – ХХ СТ. ТА ЇЇ ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ

Розглянуто розвиток категорійного апарату щодо центральноазійського регіону в світовій історичній та політичній думці протягом ХІХ – ХХ століть, простежено еволюцію ставлення наукової спільноти до визначення географічних обсягів Центральної Азії. Досліджено формування центральноазійських земель в якості важливого стратегічного плацдарму провідних країн періоду ХІХ – ХХ століть, а також в рамках нового світового порядку.

Ключові слова: Центральна Азія, Середня Азія, Туркестан, геополітичне змагання.

Протягом ХІХ – ХХ ст. регіон Центральної Азії являв собою не тільки об'єкт політичного інтересу провідних держав світу, а й предмет широких дискусій відносно свого коректного позиціонування в окреслених певним чином географічних рамках. Адже в основі історичної центральноазійської ідентичності перш за все лежали зв'язки релігійного, племінного та територіального порядку, які, в свою чергу, були феноменом виключно складним та багатогарбовим. По суті своїй найменування «Центральна Азія» виступало скоріше кабінетним терміном, ніж таким, що мав відношення до конкретної географії або політичного контексту. Зокрема, Й. Поповський у своїй роботі щодо англо-російського суперництва в Азії порівнював поняття постійних офіційних кордонів у регіоні із піском-зібунцем, підкреслюючи відсутність стабільного розмежування територій Центральної Азії саме в політичному відношенні [19, с. 41].

Якщо в тлумаченні робіт стародавнього світу та середньовіччя регіону надавалося значення периферії «цивілізованого світу», в історичній думці ХІХ – ХХ ст. позиція по відношенню до цього географічного утворення принципово змінилася, описуючи регіон як «серце», «пульс», «колиску», «арену боротьби» та увізви в загальній обіг такі поняття, як «вісь» та «Хартленд» («сердцевинна земля»), що характеризує Центральну Азію як ойкумену прадавніх імперій та запоруку регіонального та глобального домінування в сучасному світі, [13, xv] що перетворився на величезне поле політичної битви між найбільш індустріально розвинутими країнами за контроль над регіоном – «центром поля битви» [20, с. 17]. У широкому сенсі ж Центральна Азія являє собою важливу історичну частину турко-персидської цивілізації, що

стала колицю мов, культур та релігій, що поширилися від Стамбулу до Делі та від Ісфахану до Бухари [17, с. 2]. На теренах сучасної Центральної Азії протягом століть існували осередки влади видатних завойовників – спершу Чингізхана, а потім і Тимура. Із розпадом їхніх імперій Центральна Азія на довгий час зникла з поля зору не тільки світових політичних лідерів, а й вчених, проте зниження інтересу ні в якому разі не означало зменшення історико-географічної важливості регіону для світових історичних та політичних процесів як такого. У XIX ст. регіон знову набув принципового значення, ставши ареною боротьби між Росією, Британією, Османською імперією та Францією; з розпадом СРСР битва за Центральну Азію розігралася в рамках нового світового порядку [9].

У різні історичні епохи Центральна Азія була відома світові під різними назвами – Туран, Східний Іран, Сіюй, Мавераннахр, Велика та Мала Бухарія, Туркестан, Середня і, нарешті, Центральна Азія; Сучасна ж Центральна Азія включає в себе п'ять колишніх радянських азійських республік – Казахстан, Киргизстан, Узбекистан, Таджикистан та Туркменістан, що межує на півдні з Іраном та Афганістаном, на сході – з Китаєм та на півночі й заході – з Росією [22, с. 11].

Починаючи з XVIII – XIX ст. ряд колись незалежних утворень даного географічного блоку увійшли до складу Китаю, Росії та Афганістану. Протягом епох стародавнього та середньовічного періоду південно-західні частини сучасної Центральної Азії були складовими Перської держави; у VIII ст. південний Казахстан та частина Центральної Азії увійшли до складу Арабського халіфату [24]. Означення Центральної Азії як Туркестану вперше з'явилося в західній науковій термінології наприкінці XVIII ст. і набуло популярності в XIX ст. [25, с. 11]. Саме тоді Британська імперія наблизилася до Центральної Азії з боку своїх індійських колоній. Сам термін «Туркестан», однак, не був британським винаходом – його було транслітеровано з фарсі, де дане словосполучення позначало «країну тюрків» і вперше фігурувало в історичних згадках під 639 р., [27, с. 27] а також знаходило своє відображення в епосах Індії та Ірану. До появи ж тюркських племен в регіоні Центральна Азія мала назву Туран, запроваджену в географічний лексикон К. Рітгером. На мапах першої половини XVIII ст., надрукованих під егідою французької Королівської академії наук, можна побачити ще одну варіацію назви Центральної Азії, яка, однак, не пішла далі вузьких географічних рамок – «Незалежна Тартарія» [15], що походить від латинської назви місцевості «Тартари» [4, с. 8].

На початку XX ст. учасники турецького національного руху – млодотурки – порушують питання про власну державу, «Туреччину» та сприймають назву Туркестан для власного використання. Оскільки ще в XIX ст. ця назва закріплюється за центральноазійськими землями, то Мала Азія не стає новим господарем даного терміну, а місцеве населення отримало назву туркоманів; назва «Туркестан» остаточно утверджується в західній науковій думці. Проте в різний час все ж таки в наукових школах точилися дискусії стосовно охоплення поняттям «Туркестан» того чи іншого обсягу азійських територій. Зокрема, у XIX ст. Туркестан, на думку російських спеціалістів, охоплював оазисну частину Центральної Азії, Туркменістан, південний Казахстан, Киргизію та Кашгарію та мав загальну площу 3,9 млн. кв. км. [11, с. 6]. Наприкінці XIX ст. до поняття

«Туркестан» було включено землі від Каспійського басейну до китайської провінції Ганьсу. У більш глибокому розгляді Туркестан було поділено на два субрегіональні блоки – Східний та Західний. Західний Туркестан включав у себе сучасні території Таджикистану, Киргизії, Узбекистану та Туркменістану, а Східний – Сінцзян-Уйгурський автономний регіон Китаю. Існував також і поділ за адміністративно-територіальним принципом, який був більш деталізованим: Російський (Західний) Туркестан, до складу якого входили сучасні території Казахстану, Таджикистану, Киргизстану, Туркменістану та Узбекистану, тобто землі Туркестанського генерал-губернаторства Російської імперії, створене 11 липня 1867 р. під керівництвом К. П. фон Кауфмана [12, с. 265]; Китайський (Східний) Туркестан – землі, що входили до даної частини Туркестану, були відомі під назвою Алтшахар – «шість міст» на честь шести міст (Кашагар, Янгі-Шахар, Яркенд, Хотан, Аксу та Уш-Гурфан), де було сконцентровано лівову частку населення та ресурсів цієї частини Центральної Азії та основну масу населення яких склали уйгури [16, с. 8]. Протягом 1863–1877 частина Китайського Туркестану під керівництвом Якуб-бека була незалежним утворенням, але пізніше знову повернулася під владу Китаю; Афганський Туркестан, який включав північно-західний Афганістан та території від р. Мургаб до Гіндукушу.

Західна наука XIX – початку XX ст. також згадувала підконтрольні Російській імперії території в Азії під найменуванням Туркестан протяжністю в 2575 км зі сходу на захід та 1127 км з півночі на південь та позначала його як землі на південь від Сибіру між Китаєм та Каспійським басейном, що межують із північними кордонами Афганістану, Персії та Індії [4, с. 8].

У XX ст. топонім «Туркестан» змінюють два варіанти назви регіону – «Середня» і «Центральна» Азія в наукових колах російської (радянської) та західної шкіл відповідно. Появі терміну «Центральна Азія» світова спільнота завдячує німецькому науковцеві XIX ст. А. Гумбольдту, у західній історіографії під цим терміном починають розуміти «землі на схід від Каспію, на захід від Китайської Тартарії за виключенням Персії й Афганістану» [18, с. 2]. «Середня Азія» ж стала квінтесенцією економічного районування. На теренах колишнього Західного Туркестану в 1918 р. спочатку утворюється Туркестанська Автономна Радянська Республіка, а через два роки – інші два формування – Хорезмська та Бухарська республіки. У 1924 р. в регіоні розпочався процес т.зв. національної делімітації, результатом якого й стало створення п'ятих адміністративно-політичних одиниць. Одразу отримали статус республік два з цих нових формувань – Узбекистан та Туркменістан. Протягом 1924–1925 рр. в результаті адміністративно-територіальних перетворень в регіоні, що призводять до створення Туркменської, Таджикиської та Узбецької республік та Киргизької й Кара-Калпакської автономних областей, починає набувати широкого використання поняття «Середня Азія». У цей же час формуються обриси Казахської республіки, яка отримала такий статус в 1929 р. та додала до своїх географічних меж північ Туркестану та стала окремим важливим економічним районом. Киргизстан дістає республіканського статусу в 1936 р., що завершує процес політичного формування радянського комплексу «Середньої Азії» – абсолютно нового адміністративно-

політичного утворення на мапі світу, що досі не мало жодного сталого історичного пояснення та являло собою не логічну відповідь на вимоги мешканців цих територій, а було цілковито ініційоване «згори» [2, с. 7].

Поняття «Центральна Азія» в західноєвропейській науці сформувалося в XIX ст., зокрема, британські науковці почали використовувати його для позначення території, що простягається від Каспійського моря на заході до китайської провінції Ганьсу на сході та від Західного Сибіру на півночі до гімалайських кордонів британської Індії на півдні [13, xv]. Протягом XX ст. в західній науці відносно радянських азійських територій послідовно використовувався саме цей термін, а в 1992 р. дефініція потрапляє і в пострадянський науковий та політичний лексикон.

Центральна Азія завжди виступала в якості природного шляху сполучення між Європою та Східною Азією, була економічним та духовним каналом між Європою, Близьким Сходом та Південно–Східною Азією за рахунок Великого шовкового шляху.

Центральна Азія є своєрідним регіональним явищем, оскільки включає в себе різноманіття господарських, економічних, політичних, етнічних, релігійних та геополітичних характеристик [29, с. 35]. Зокрема, в геополітичному сенсі Центральна Азія виступає як величезний територіальний блок в самісінькому серці континенту Євразії, що не має виходу до океану. Можливість штучного виходу до світових океанічних масивів регіон натомість отримує за рахунок транзитних шляхів. Крім того, в регіональному плані через Центральну Азію проходить ряд важливих стратегічних шляхів євразійського значення: по–перше, слід звернути увагу на Ваханський коридор, що знаходиться в Афганістані й межує з Таджикистаном та являє собою кордон східної та західної частин Центральної Азії. У рамках Великої Гри між Британією та Росією він слугував буферною зоною, розмежовуючи колоніальні інтереси двох гравців [1, с. 10]. По–друге, між Афганістаном та Пакистаном пролягає одна з важливих транзитних частин стародавнього Великого Шовкового шляху, який пролягав і через Центральну Азію–Хайберський прохід, що є одним з найдавніших проходів світу та важливим стратегічним пунктом, відомим з часів Олександра Македонського [21]. На сході Центральної Азії знаходиться також Торугартський перевал, що з'єднує Киргизію з Китаєм, зокрема, із Сінцзянь–Уйгурським автономним регіоном. Територія Центральної Азії межує і з важливою частиною Великого Шовкового шляху – перевалом Натула, що проходить між Китаєм та Індією. Державний кордон Китаю та Казахстану проходить через ще один важливий історичний пункт, знову ж таки, складову Великого Шовкового шляху – Джунгарську брону.

Територія Центральної Азії охоплює майже 10% азійського континенту із загальною своєю площею в 3 994 400 кв. км. [32, с. 34]. Казахстан є найбільшою центральноазійською державою та єдиною з п'яти, що має сухопутний кордон із Росією. У центрі регіону знаходиться Узбекистан, таким чином маючи географічні кордони із кожною країною Центральної Азії та не розділяючи жодного зовнішнього кордону з регіональними гравцями, що є вигідним та зручним з точки зору регіонального тиску. Киргизстан є передостанньою за обсягом території державою Центральної Азії, більшість географічного

обсягу якої зосереджено в рамках гірського масиву Тянь–Шань; на заході Киргизстан межує з Узбекистаном, із Казахстаном на півночі, Таджикистаном на заході й південному заході та з Китаєм на сході. Таджикистан, що межує лише з двома центральноазійськими державами – Узбекистаном та Казахстаном, має досить специфічну географічну структуру за рахунок гористості своєї території – майже половина її знаходиться на висоті 3048 км. над рівнем моря [10, с. 13]. Левова частка території Туркменістану, який межує з Казахстаном та Узбекистаном на півночі, Афганістаном на сході, Іраном на півдні та Каспієм на заході, охоплена пустельним масивом Каракуму.

На заході регіон межує з Європою, із азійськими сусідами – на сході, на півдні – з мусульманським Сходом та Росією – на півночі. Західний кордон Центральної Азії відділяє її від Кавказу; із заходу на схід регіон простягається майже на 2414 км. до кордону із західним Китаєм. Гірський ланцюг Тянь–Шаню охоплює більшу частину сучасних Киргизстану, Таджикистану та Казахстану. Решта південного кордону Центральної Азії являє собою пустелю, репрезентуючи географію Туркменістану. Більша частина центральноазійської території являє собою степовий блок, що простягається від пустелі та гірських масивів на півдні до сибірської тайги на півночі. І хоча місцеві ґрунти не відрізняються умовами для ведення сільського господарства, землі Центральної Азії озброєні іншим природним козирем, а саме заможними ресурсами нафти та газу, а також величезним різноманіттям металів, що їх містять гористі місцевості на сході.

У перекладі на сучасні реалії Центральна Азія надавала тому, хто її підкорював, ряд економічних та стратегічних переваг. Саме через вісь Великого Шовкового шляху рухалися завойовники зі сходу – гунни, тюрки та монголи, потрапляючи до багатой на природні ресурси басейну р. Ілі. Крізь субрегіон також проходив ряд другорядних торговельних шляхів, що вели в бік Західного Туркестану за Тянь–Шанем. Завойовники з Заходу, в свою чергу, перетинали Центральну Азію з метою відкриття шляхів до Індії, прямуючи через південь Гіндукушу, Герат, Кандагар та північно–західний Афганістан. Російський (Західний) Туркестан завжди слугував об'єктом бажаного контролю як східних, так і західних завойовників, адже землі між Аму–Дар'єю та Сир–Дар'єю зі своїми водними, природними (зокрема, придатними для землеробства гірськими та тугайними – луковими ґрунтами) та харчовими багатствами мали змогу забезпечувати величезні армії на їхньому шляху крізь Азію. У науковій думці XIX – XX ст. повсякчас підкреслювалася важливість ресурсних багатств Західного Туркестану з його запасами солі, нафти, кам'яного вугілля, антрациту, графіту, озокериту, срібла та золота, а також стратегічна важливість цих запасів для тих, хто міг контролювати процес їхньої розробки [6, с. 320].

За рахунок відносної доступності Центральної Азії для освоєння з боку провідних держав різних історичних епох вона повсякчас опинялася в центрі зовнішньої боротьби за стратегічне домінування. При цьому сама Центральна Азія протягом різних історичних періодів рідко коли могла протиставити зовнішнім акторам гідний політичний та цивілізаційний приклад. Винятком із такої загальної тенденції можна вважати хіба що два державних утворення періоду середньовіччя – спочатку

державу Саманідів X ст., яка охоплювала землі сучасних Узбекистану, центрального, південного та східного Таджикистану та північно-східного Афганістану, а потім імперію Тимура в XIV ст., що простягалася «від річок Іртиш та Волги до Персидської затоки, від Гангу до Дамаску й Грецького архіпелагу» [4, с. 216] та важливим центром якої було м. Самарканд на території сучасного Узбекистану. Мабуть, лише смерть Тимура завадила йому розширити володіння своєї імперії до Китаю та перевершити Чингізхана за обсягом здобутків.

Як зона активізації дій зовнішніх акторів епохи новітньої історії Центральна Азія відома з кінця XIX – початку XX ст., оскільки саме тоді вона опиняється під пильним оком британського політикуму та наукового світу, що починає розглядати регіон в новому сенсі, зокрема, геополітичному, в якості території, що межує з «перлиною Британської корони» – Індією. Крім того, зростання песимістичних настроїв стосовно майбутнього усталеної політичної карти світу та майбутнього Британії як впливового світового гравця не в останню чергу підбурювали інтерес до скорішого оволодіння регіоном [14, с. 77]. Центральна Азія та Афганістан в цьому ключі починають виступати в якості «шахових фігур на дошці, де відбувається гра за встановлення світового панування» [5, с. 3]. Важливість країн Центральної Азії для найважливіших геополітичних гравців сучасності визначається їхнім принциповим місцезнаходженням і також можливими наслідками для дій міжнародних акторів, що діють геостратегічно, адже Центральна Азія розглядається в якості поля геополітичної битви міжнародних гравців, що конкурують між собою [3, с. 52]. Як і в західній, в російській науковій школі означеного періоду формується думка про центральноазійські землі як культурологічно-цивілізаційну ойкумену. Насамперед необхідно зазначити важливість т.зв. євразійської школи, започаткованої князем Н. С. Трубецьким, автором основоположної праці «Європа та людство», що її було видано в Болгарії в 1920 році.

Засновник євразійства Трубецької запропонував тезу про взаємовигідне співіснування націй, що утворюють єдиний культурний блок зі спорідненістю на рівні історії та цивілізації – «автаркію», а також зазначив принциповий давній зв'язок російської культурно-історичної спільноти з євразійським Сходом. У його тлумаченні «Євразія» виступала як система, що потребувала державного об'єднання. Поясняючи зв'язок російського та східного культурного пластів, він виокремлював «райдужні промені», які поєднували Росію із «степовим світом», тобто із тюрко-монгольською спільнотою, що, в свою чергу, слугувала містком до культур Азії. Базуючись на тезі О. Шпенглера про занепад Європи, Трубецької та його наступники й сучасники-євразійці шукали майбутнє своєї батьківщини в азійських зв'язках та давали ним пояснення [28, с. 288]. Крім того, географія поширення науково-агітаційної думки євразійства виявилася вельми розгалуженою: за десять років існування нова концепція захопила розум наукової молоді російського походження в Болгарії, Німеччині, Південній та Північній Америці, Чехословаччині, Югославії, Бельгії, Латвії, Сирії, Польщі та Франції. Практична робота євразійців у міжвоєнний час була здебільшого сконцентрована в Празькому університеті, не відставали й такі осередки, як Париж, Медон та Клармар, однак саме міжвоєнний час і став

кризовим для євразійства: внаслідок розколу в спільноті головних ідейних натхненників євразійська агітаційна діяльність швидко зійшла нанівець наприкінці 1920-х – поч. 1930-х рр. [26]. Лише наприкінці 1940-х рр. XX ст. євразійство знову з'являється на обрисі російської наукової думки стараннями «останнього євразійця» Л. М. Гумільова, [23] який розвинув ідею Трубецького щодо культурно-історичної ідентичності та позначив її терміном «суперетнос», який визначав рівнем міжетнічної тотожності. Основним предметом суперетносу Гумільов як визначний цінитель тюрко-монгольської Азії виокремив Великий степ від передгір'їв Карпат до Великої Китайської стіни.

Принципові зміни геополітичної долі Центральної Азії припала на початок XXI ст. Після подій 11.09.2001 р. різко, в порівнянні з попередніми десятиліттями, зріс інтерес до регіону з боку локальних та світових гравців; серед останніх, звичайно, з боку Сполучених Штатів. Так, попередні форми відносин між США та колишніми радянськими республіками Азії найкраще можна охарактеризувати поняттям «політики застосування стимулювань та стримувань по черзі» [10, с. 445], що було наслідком доволі прохолодного відношення Вашингтону до Центральної Азії як утворення з невисоким рівнем стабільності, проблематикою прав людини, а також не в останню чергу відсутністю чітко сформованих цілей США в регіоні. Проблема визначення таких цілей мала в основі фактичну відсутність уявлень про регіон, адже до 1991 року Центральна Азія розглядалася не інакше як придаток внутрішньополітичного комплексу зносин Росії. По суті в цей час п'ять республік Центральної Азії опинилися на полі міжнародного співіснування різко та ледь не випадково, не маючи відтак чіткого вектору власної зовнішньополітичної діяльності, створивши для західної наукової думки простір для роздуму щодо свого регіонального та глобального майбутнього [7]. На початку 1990-х рр. нові держави Центральної Азії стали по великому рахунку об'єктами діяльності світових впливових гравців, а не суб'єктами міжнародних відносин.

Після доволі невизначеного відрізка часу 1991–2000 рр., протягом якого про зацікавленість Вашингтону Центральною Азією було годі й говорити, США чітко окреслили коло своїх інтересів по відношенню до цього субрегіонального пласту. Зокрема, досвід військової операції «Тривала свобода» чітко показав не тільки можливість участі Вашингтону в центральноазійських справах, але й довів необхідність багаторівневого втручання з низки питань. Так, нової ваги в рамках військової взаємодії Центральної Азії зі США набуло географічне положення, в першу чергу за рахунок близькості нових держав із Афганістаном: ця спорідненість ввела Центральну Азію безпосередньо в епіцентр багатопланових транснаціональних загроз та зробила частиною транзитного коридору злочинної діяльності (торгівлі зброєю, наркотиками тощо). Оскільки Вашингтон має на меті боротьбу із загрозами такого рівня по всьому світові, Центральна Азія стає принциповим полем битви із розповсюдженням зброї масового знищення та міжнародного тероризму. І, звичайно, важливою складовою зростання інтересу та потрапляння Центральної Азії у фокус уваги Сполучених Штатів та інших провідних гравців сучасного політикуму стало розкриття потенціалу надр нових незалежних держав, що

таять в собі визначну перспективу економічного розвитку та багатства.

Таким чином, зараз Центральна Азія в цілому являє собою стратегічно важливий регіон для провідних гравців світу за наступними загальними параметрами: географічним положенням (зокрема, виділяється фактор географічного сусідства п'яти країн з Китаєм, Афганістаном та Росією), транзитним потенціалом, відомим світові ще з часів Великого Шовкового шляху та наявним різноманіттям важливих природних ресурсів.

Список використаних джерел

1. Afghanistan – U.S.S.R. Boundary. *International Boundary Study*. №26 (Revised), September, 15, 1983. – The Geographer. Bureau of Intelligence and Research. – 21 p.
2. After Empire: The Emerging Geopolitics of Central Asia. / [Edited by Jed C. Snyder]. – National Defense University Press. – Ft. McNair, Washington, D.C., 1997. – 235 p.
3. Brzezinski Zbignev. *The Grand Chessboard. American Primacy and Its Geostrategic Imperatives* / Z. Brzezinski. – Basic Books, 1997. – 240 p.
4. Curtis William Eleroy. *Turkestan: «The Heart of Asia»* / W. Curtis. – Hodder & Stoughton. – New York, George H. Doran Company, 1911. – 344 p.
5. Curzon George N. *Persia and the Persian Question. Volume One* / G. Curzon. – London, Longmans, Green, and Co, 1892. – 707 p.
6. Curzon George N., M.P. *Russia in Central Asia in 1889 and the Anglo-Russian Question. Second Edition* / G. Curzon. – London, Longmans, Green, and Co, 1889. – 477 p.
7. Friedman Richard E., Wimbush, S. Enders. *Central Asia and the West*. – Mode of access: World Wide Web: <http://sam.gov.tr/wp-content/uploads/2012/01/4.-CENTRAL-ASIA-AND-THE-WEST.pdf> (viewed April 12, 2014). – Title from the Screen.
8. Golden Peter B. *Central Asia in World History* / P. Golden. – Oxford University Press, 2011. – 192 p.
9. *Hearings On US Interests In The Central Asian Republics*. – Mode of access: World Wide Web: http://commdocs.house.gov/committees/intrel/hfa48119.000/hfa48119_of.htm (Viewed December 23, 2013). – Title from the Screen.
10. *In the Tracks of Tamerlane: Central Asia's Path to the 21st Century* / [Edited by Dan Burghart & Theresa Sabonis-Helf]. – Institute for National Strategic Studies. – Washington D.C., 2004. – 478 p.
11. Kort Michael. *Nations In Transition: Central Asian Republics* / M. Kort. – Facts on File Inc, 2003. – 200 p.
12. Mackenzie David. Kaufman of Turkestan: an Assessment of His Administration 1867–1881 / D. Mackenzie // *Slavic Review*, Vol.26, No.2, June 1967. – P.265–285.
13. Morgan Gerard. *Anglo-Russian Rivalry in Central Asia: 1810–1895* / G. Morgan. – L.: Frank Cass & Co Ltd, 1981. – 264 p.
14. Okur Mehmet Akif. *Classical Texts of the Geopolitics and the «Heart of Eurasia»* / M. A. Okur // *Journal of Turkish World Studies*, XIV/2, 2014. – P.73–104.
15. Part I of the Map of Asia: Including Turkey, Arabia, Persia, India below the Ganges River, and Tartary, which Borders Persia and India. *World Digital Library. With the Support of the United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization*. – Mode of Access: World Wide Web: <http://www.wdl.org/en/item/13047> (viewed January 10, 2014). – Title from the Screen.
16. Rawlinson Sir Henry. *England and Russia in the East. A Series of Papers on the Political and Geographical Condition of Central Asia* / H. Rawlinson. – London: John Murray, Albemarle Street, 1875. – 393 p.
17. Roy Oliver. *The New Central Asia: Geopolitics and the Birth of nations* / O. Roy. – I. B. Tauris & Co Ltd. – London, 2007. – 222 p.
18. *Russia and England in Central Asia. A Problem*. – Library of Congress, New York. – American Church Press printing Co, 1870. – 16 p.
19. *The Rival Powers in Central Asia or The Struggle Between England and Russia in the East* [Translated from the German of Josef Popowski by Arthur Baring Brabant and Edited by Charles E. D. Black Late in Charge of the Geographical Business of the India Office]. – Westminster, Archibald Constable and Company, 1893. – 235 p.
20. Walberg Eric. *Postmodern Imperialism: Geopolitics and the Great Games*. / E. Walberg. – Charity Press, Inc. – Atlanta, USA, 2011. – 299 p.
21. Wilkinson Isambard. *Khyber Pass: Crucial for Trade and Invasion*. – Mode of Access: World Wide Web: <http://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/asia/pakistan/3660947/Khyber-Pass-Crucial-for-trade-and-invasion.html> (Viewed January, 20, 2013). – Title from the Screen.
22. Гриняев С. Н., Фомин А. Н. Актуальные вопросы применения механизма биржевой торговли для решения водно-энергетических проблем стран Центральной Азии. *Аналитический доклад* / С. Гриняев, А. Фомин. – М., 2009. – 52 с.
23. Лев Николаевич Гумилев. *Историко-философские сочинения князя Н. С. Трубецкого (заметки последнего евразийца)*. – Режим доступа: World Wide Web: <http://gumilevica.kulichki.net/articles/Article46.htm> (просмотрено 5 ноября 2015 г.). – Название с экрана.
24. Кадырбаев А. Ш. Эволюция историко-географических и этнических названий Центральной Азии в отечественной, западной, китайской и иранской историографиях. – Режим доступа: World Wide Web: <http://www.central-urasia.com/central-asia/?uid=285> (просмотрено 4 ноября 2013 г.). – Название с экрана.
25. *Российские экспедиции в Центральную Азию в конце XIX – начале XX века. Сборник статей*. [Под ред. И. Ф. Поповой]. – СПб., 2008. – «Славия». – 244 с.
26. Степанов Н. Ю. Попытки практической работы евразийцев в Европе как политической организации в 1920–1930-х годах. – Режим доступа: World Wide Web: <http://gumilevica.kulichki.net/GW/gw312.htm> (просмотрено 5 ноября 2015 г.). – Название с экрана.
27. Султанов Т. И. Чингисхан и Чингизиды. Судьба и власть / Т. Султанов. – АСТ. – М., 2006. – 445 с.
28. Тлеугабылова К. С., Абдрахманова А. А., Макалаков Т. Ж. Л. Н. Гумилев – один из основоположников евразийства / К. Тлеугабылова, А. Абдрахманова, Т. Макалаков // *Молодой ученый*. – Чита. – Февраль 2013. – №2 (49). – С.288–291.
29. Турарбекова Р. М. Геополитика Центральной Азии и теория пограничья / Р. Турарбекова // *Історія. Веснік БДУ, Сер.3*. – 2006. – №2. – С.35–40.
30. Шер'дуст А. Характеристика Центральной Азии в геополитических теориях, региональных и трансрегиональных конфликтах / А. Шер'дуст // *Геополитика. Информационно-аналитическое издание*. – М., 2013. – Вып.20. – С.34–41.

References

1. Afghanistan – U.S.S.R. Boundary. *International Boundary Study*. №26 (Revised), September, 15, 1983. – The Geographer. Bureau of Intelligence and Research. – 21 p.
2. After Empire: The Emerging Geopolitics of Central Asia. / [Edited by Jed C. Snyder]. – National Defense University Press. – Ft. McNair, Washington, D.C., 1997. – 235 p.
3. Brzezinski Zbignev. *The Grand Chessboard. American Primacy and Its Geostrategic Imperatives* / Z. Brzezinski. – Basic Books, 1997. – 240 p.
4. Curtis William Eleroy. *Turkestan: «The Heart of Asia»* / W. Curtis. – Hodder & Stoughton. – New York, George H. Doran Company, 1911. – 344 p.
5. Curzon George N. *Persia and the Persian Question. Volume One* / G. Curzon. – London, Longmans, Green, and Co, 1892. – 707 p.
6. Curzon George N., M.P. *Russia in Central Asia in 1889 and the Anglo-Russian Question. Second Edition* / G. Curzon. – London, Longmans, Green, and Co, 1889. – 477 p.
7. Friedman Richard E., Wimbush, S. Enders. *Central Asia and the West*. – Mode of access: World Wide Web: <http://sam.gov.tr/wp-content/uploads/2012/01/4.-CENTRAL-ASIA-AND-THE-WEST.pdf> (viewed April 12, 2014). – Title from the Screen.
8. Golden Peter B. *Central Asia in World History* / P. Golden. – Oxford University Press, 2011. – 192 p.
9. *Hearings On US Interests In The Central Asian Republics*. – Mode of access: World Wide Web: http://commdocs.house.gov/committees/intrel/hfa48119.000/hfa48119_of.htm (Viewed December 23, 2013). – Title from the Screen.
10. *In the Tracks of Tamerlane: Central Asia's Path to the 21st Century* / [Edited by Dan Burghart & Theresa Sabonis-Helf]. – Institute for National Strategic Studies. – Washington D.C., 2004. – 478 p.
11. Kort Michael. *Nations In Transition: Central Asian Republics* / M. Kort. – Facts on File Inc, 2003. – 200 p.
12. Mackenzie David. Kaufman of Turkestan: an Assessment of His Administration 1867–1881 / D. Mackenzie // *Slavic Review*, Vol.26, No.2, June 1967. – P.265–285.
13. Morgan Gerard. *Anglo-Russian Rivalry in Central Asia: 1810–1895* / G. Morgan. – L.: Frank Cass & Co Ltd, 1981. – 264 p.

14. Okur Mehmet Akif. Classical Texts of the Geopolitics and the «Heart of Eurasia» / M. A. Okur // Journal of Turkish World Studies, XIV/2, 2014. – P.73–104.

15. Part I of the Map of Asia: Including Turkey, Arabia, Persia, India below the Ganges River, and Tartary, which Borders Persia and India. World Digital Library. With the Support of the United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization. – Mode of Access: World Wide Web: <http://www.wdl.org/en/item/13047> (viewed January 10, 2014). – Title from the Screen.

16. Rawlinson Sir Henry. England and Russia in the East. A Series of Papers on the Political and Geographical Condition of Central Asia / H. Rawlinson. – London: John Murray, Albemarle Street, 1875. – 393 p.

17. Roy Oliver. The New Central Asia: Geopolitics and the Birth of Nations / O. Roy. – I. B. Tauris & Co Ltd. – London, 2007. – 222 p.

18. Russia and England in Central Asia. A Problem. – Library of Congress, New York. – American Church Press printing Co, 1870. – 16 p.

19. The Rival Powers in Central Asia or The Struggle Between England and Russia in the East [Translated from the German of Josef Popowski by Arthur Baring Brabant and Edited by Charles E. D. Black Late in Charge of the Geographical Business of the India Office]. – Westminster, Archibald Constable and Company, 1893. – 235 p.

20. Walberg Eric. Postmodern Imperialism: Geopolitics and the Great Games. / E. Walberg. – Charity Press, Inc. – Atlanta, USA, 2011. – 299 p.

21. Wilkinson Isambard. Khyber Pass: Crucial for Trade and Invasion. – Mode of Access: World Wide Web: <http://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/asia/pakistan/3660947/Khyber-Pass-Crucial-for-trade-and-invasion.html> (Viewed January, 20, 2013). – Title from the Screen.

22. Grin'jajev S. N., Fomin A. N. Aktual'nye voprosy primeneniya mehanizma birzhevoj trgovli dlja reshenija vodno-jenergeticheskikh problem stran Central'noj Azii. Analiticheskij doklad / S. Grin'jajev, A. Fomin. – M., 2009. – 52 s.

23. Lev Nikolaevich Gumilev. Istoriko-filosofskie sochinenija knjazja N. S. Trubeckogo (zametki poslednego evrazijca). – Rezhim dostupa: World Wide Web: <http://gumilevica.kulichki.net/articles/Article46.htm> (prosmotreno 5 nojabrja 2015 g.). – Nazvanie s jekrana.

24. Kadyrbaev A. Sh. Jevoljucija istoriko-geograficheskikh i jetnicheskikh nazvanij Central'noj Azii v otechestvennoj, zapadnoj, kitajskoj i iranskoj istoriografijah. – Rezhim dostupa: World Wide Web: <http://www.central-eurasia.com/central-asia/?uid=285> (prosmotreno 4 nojabrja 2013 g.). – Nazvanie s jekrana.

25. Rossijskie jekspedicii v Central'nuju Aziju v konce XIX – nachale XX veka. Sbornik statej. [Pod red. I. F. Popovoj]. – SPb., 2008. – «Slavija». – 244 s.

26. Stepanov N. Ju. Popytki prakticheskoi raboty evrazijcev v Evrope kak politicheskoi organizacii v 1920–1930-h godah. – Rezhim dostupa: World Wide Web: <http://gumilevica.kulichki.net/GW/gw312.htm> (prosmotreno 5 nojabrja 2015 g.). – Nazvanie s jekrana.

27. Sultanov T. I. Chingishan i Chingizidy. Sud'ba i vlast' / T. Sultanov. – AST. – M., 2006. – 445 s.

28. Tleugabylova K. S., Abdrahmanova A. A., Makalakov T. Zh. L. N. Gumilev – odin iz osnovopolozhnikov evrazijstva / K. Tleugabylova, A. Abdrahmanova, T. Maklakov // Molodoy uchenyj. – Chita. – Fevral' 2013. – №2 (49). – S.288–291.

29. Turarbekova R. M. Geopolitika Central'noj Azii i teorija pogranich'ja / R. Turarbekova // Gistoryja. Vesnik BDU, Ser.3. – 2006. – №2. – S.35–40.

30. Sher'dust A. Harakteristika Central'noj Azii v geopoliticheskikh teorijah, regional'nyh i transregional'nyh konfliktah / A. Sher'dust // Geopolitika. Informacionno-analiticheskoe izdanie. – M., 2013. – Vyp.20. – S.34–41.

Mingazutdinova G. I., graduate student of the Department of Modern and Contemporary History of Foreign Countries Faculty of History, Kyiv National University Taras Shevchenko (Ukraine, Kyiv), darthzepesh@i.ua

Defining Central Asia as a strategic region in XIX – XX centuries and its historic and geographical characteristics

The article touches upon developing the conceptual framework of the Central Asian region in the global historic and political tradition in XIX – XX centuries. It as well traces the evolution of the scientific community's position towards the definition of the geographical borders of Central Asia. The article investigates shaping Central Asia in the capacity of an important strategic foothold for the superpowers of XIX and XX centuries and that for the new world order.

Keywords: Central Asia, Middle Asia, Turkestan, geopolitical competition.

Mingazutdinova G. I., aspirantka kafedry novoy i novейшей istorii zarubezhnykh stran istoricheskogo fakul'teta, Kievskiy natsional'nyy universitet im. T. G. Shevchenko (Ukraina, Kiev), darthzepesh@i.ua

Формирование понятия Центральной Азии как стратегического региона в XIX – XX вв. и ее историко-географические характеристики

Рассмотрено развитие категориального аппарата относительно центральноазиатского региона в мировой исторической и политической мысли в течение XIX – XX веков, прослежена эволюция отношения научного сообщества к определению географических границ Центральной Азии. Исследовано формирование центральноазиатских земель в качестве важного стратегического плацдарма ведущих стран периода XIX – XX веков, а также в рамках нового мирового порядка.

Ключевые слова: Центральная Азия, Средняя Азия, Туркестан, геополитическое соревнование.

* * *

УДК 94(477–25):78(18/19)»

Мусяченко О. С.,

аспірантка кафедри історії України Історико-філософського факультету, Київський університет ім. Бориса Грінченка (Україна, Київ), musolia@ukr.net

Музично-концертне життя Києва у кінці XIX ст. НА СТОРІНКАХ ГАЗЕТИ «ЖИЗНЬ И ИСКУССТВО»

Досліджено значення використання періодичної преси як історичного джерела на прикладі 28 випусків київської газети «Жизнь и искусство» за 1893–1900 роки для вивчення музичного життя міста у кінці XIX ст. Проаналізовано зміст київської газети «Жизнь и искусство» і встановлено аспекти музичного життя міста, які висвітлювалися на її сторінках. Визначено типові блоки інформації про музичне життя, які містили випуски газети: вистави у стаціонарних театрах; концерти вітчизняних та іноземних виконавців; розважальні заходи; літнє музично-концертне життя та його особливості; відгуки та популярні замітки про музичні події; смаки та вподобання киян, їхнє ставлення до подій музичного життя. Доведено, що помітне місце серед об'єктів газети займали оголошення про музичні вистави українських труп. Звернено увагу на фейлетони, етюди та інші невеличкі художні твори, які опосередковано відбивали реальні події та проблеми музично-театрального життя Києва та ставлення до нього киян. Аналіз змісту повідомлень на шпальтах газети «Жизнь и искусство» за 1893–1900 роки засвідчив, що музично-концертне життя Києва у кінці XIX ст. було доволі розвинутим та багатоманітним, а музика займала достатньо важливе місце в житті киян.

Ключові слова: музичне й концертне життя, театри, газета, «Жизнь и искусство», Київ, 1893–1900 роки.

Актуальність теми зумовлена тим, що кінець XIX ст., є досить знаковим в історії України. Київ у цей період був одним із центрів культурного життя країни, консолідував інтелектуальний та творчий потенціал, створював специфічні умови та середовище для розвитку мистецтва. Одним із найяскравіших проявів мистецького життя в Україні традиційно була музика. Досить активне музичне життя Києва кінця XIX ст. це підтверджує. Проявом цього був не лише значний розвиток професійної музики, а й розширення кола її шанувальників серед мешканців Києва. Це стало можливим завдяки збільшенню кількості театрів, концертних залів, музичних шкіл та приватних вчителів музики, інформація про них поширювалася за допомогою засобів масової інформації. Серед інтелігенції високий рівень музичної грамотності, гра на музичних інструментах та спів вважалися нормою. Безперечно, ці явища досить переплетені між собою і на поживлення музичного життя Києва можна подивитися і з іншого боку: результатом підвищення попиту серед киян на музичну продукцію стає розширення мережі театрів, концертних залів, музичних шкіл тощо.

Вагомим джерелом дослідження історії музичного життя Києва даного періоду є періодична преса, яка містить інформацію про цікаві аспекти, пов'язані із повсякденням та дозвіллям киян, а також частково

відтворює те інформаційне середовище, в якому вони жили. Зі сторінок преси можна не лише довідатися про музичні заходи, які пропонувалися киянам, а й дізнатися про те, що користувалося популярністю серед населення, викликало зацікавлення або осуд.

Періодика Києва містить достатньо інформації, пов'язаної із музикою. Зокрема, аналіз інформації київської газети «Жизнь и искусство» за 1893–1900 роки дає змогу дослідити певні грані музичного життя міста. Досить великий обсяг об'яв в газеті присвячено музично-концертному життю Києва, тому саме цей аспект музичного життя міста було обрано для даної статті.

Мета статті: проаналізувати зміст київської газети мистецького спрямування «Жизнь и искусство» за 1893–1900 роки та визначити аспекти музично-концертного життя Києва, які можна відтворити за допомогою періодичного видання.

Вітчизняні та іноземні дослідники наголошують на важливості вивчення газет як історичного джерела. Так, у підрозділі «Періодична преса як історичне джерело» п'ятого розділу «Писемні джерела» колективної монографії «Історичне джерелознавство» Б. І. Корольов звертає увагу на те, що, періодична преса є досить важливим джерелом дослідження нової та новітньої історії: «... у джерельній базі нової та новітньої історії України провідне місце займають періодичні видання, основними різновидами яких є газети і журнали. Їх специфічною рисою, як джерела, є комплексний, синтетичний характер: у них представлено багато форм інформації (документальна, поточно-хронологічна, особового характеру тощо). Періодична преса характеризується також оперативністю подання інформації про події, безпосередністю відображення останніх, що підвищує її джерельну цінність» [31, с. 403].

У низці досліджень через вивчення періодичних видань висвітлено і історію Києва кінця XIX – початку XX ст. Але, основна увага цих праць спрямована на дослідження суспільно-політичного життя міста. Зокрема, праці І. В. Крупського «Преса як джерело досліджень національно-визвольних змагань за українську державу (друга половина XIX – перша чверть XX ст.», [32], Т. В. Антонченко «Періодична преса Києва як джерело вивчення суспільно-політичної історії України (1905–1914)» [1], Р. О. Загорюлька «Газети Києва 1905–1914 рр. як джерело вивчення українського питання» [30].

Однак, перспективи використання газет як історичного джерела в дослідженні музичного життя Києва кінця XIX ст. ще не стали об'єктом окремих наукових досліджень.

Кінець XIX ст. – якісно новий період у музичному житті Києва, яке розвиваючись на ґрунті давніх музичних традицій, змінювалося під впливом зовнішніх факторів: урбанізації, реформ, науково-технічного прогресу, європейських тенденцій, пожвавлення комунікацій тощо. Наприкінці XIX ст. помітно зростає кількість періодичних видань [31, с. 406]. У цей час у Києві видавалися й окремі мистецькі видання. Серед них досить помітним є щоденна літературна, політична та художня газета «Жизнь и искусство», яка консолідувала на своїх сторінках інформацію про різноманітні події мистецького життя міста.

Газета коштувала порівняно недорого і була розрахована на широке коло читачів: як шанувальників мистецтва, так і просто охочих до новин. Адже, поруч із

інформацією про події мистецького життя Києва у газеті були присутні кримінальна статистика, новини науки та політики або розважальні фейлетони.

Досить великий обсяг об'яв присвячувався анонсам концертів та вистав. Читачам на першій сторінці пропонувався значний асортимент вистав та концертів, рекламувалися музичні магазини, зверталася увага на найважливіші події мистецького життя.

Газета інформувала читачів про заходи, які мали відбутися найближчим часом або відбувалися у цей день (в кожному номері інформація навіть підсумовувалася у окремій графі «зрелища и увеселения»). Зокрема, регулярно розміщувалися об'яви про музичні вистави та концерти, які відбувалися у Миському театрі (до пожежі у лютому 1896 р.), у залі Купецького зібрання, в саду Купецького зібрання теплої пори року, цирку Вільгельма Сура, у миському парку «Шато-де-Флер», театрі «Соловцов»; у більш пізніх номерах додалися об'яви про театр «Бергонье», парки «Ермітаж» та «Аркадія» та театр-концерт «Альказар».

Об'яви про Миський театр розміщувалися на першій сторінці і виділялися серед інших обсягом. Читачі отримували інформацію про виставу, яка мала відбутися в цей день, про найближчі постановки, умови придбання квитків (зокрема, зазначався телефон) та час початку. Наприклад, про оперу в Миському театрі сповіщалося: «Сегодня, 29 декабря 1893 г., при участии артиста Императорского театра М. Е. Медведева, артистами русской оперы, представлено будет: «Евгений Онегин». Начало – в 7 1/2 час» [2, с. 1]. Репертуар театру був досить різноманітним, переважно йшли опери. Так, у січні – лютому 1894 р. у Миському театрі ставилися опери «Кармен», «Ріголетто», «Тангейзер», «Демон», «Нерон», «Миньона», «Пікова дама», «Фауст», «Пророк», «Євгеній Онегін», «Самсон і Даліла», «Руслан і Людмила», «Паяци» і лише декілька концертів. Після пожежі у лютому 1896 р. об'яви про Миський театр зникають, натомість збільшується кількість об'яв про опери у драматичному театрі «Соловцов».

Помітним осередком музично-концертного життя була зала Купецького зібрання. Тут відбувалися досить різні заходи: вистави, концерти, бали та гастролі іноземних виконавців. Так, про концерт скрипаля у залі Купецького зібрання інформувалося: «В непродолжительном времени в зале Купеческого собрания состоится концерт Ф. Ондражичека, скрипача-солиста его величества императора австрийского» [3, с. 1].

Але на цьому перелік концертних осередків Києва зовсім не закінчується. На сторінках газети також неодноразово розміщувалися об'яви про заходи у приміщенні Літературно-артистичного товариства, Музичного училища, будинку Людвиковського, театрі-концерті «Альказар» (останні з'являються в номерах за 1899 р.) тощо.

На сторінках газети були об'яви про такі знакові події, організовані Літературно-артистичним товариством, як вечір пам'яті Т. Г. Шевченка: «В воскресенье, 9 марта, литературно-музыкальный вечер в память Т. Г. Шевченко, при благосклонном участии артистов и любителей: г-жи Александровской, Лубковской, Старицкой-Черняховской, Юшкевич-Юшиной и гг. Бритова, Кулябки, Лисенко, В. П. Науменко, И. А. Науменко, Садовского, Саксаганского, Старицкого и хора любителей» [4, с. 1].

Репертуар концертів, які ініціювалися Літературно-артистичним товариством постає досить різноманітним. Зокрема, він включав концерти духовної музики, але об'яв, які їм присвячені на сторінках газети вкрай мало, особливо у порівнянні із кількістю оголошень про оперети, опери та симфонічні концерти. Наприклад, у випуску за 23 січня 1898 р. відзначено: «Литературно-Артистическое общество. В пятницу, 23 января, состоится духовный концерт капеллы Новикова. Исполнены будут муз. произв. Пухальскаго, Аренскаго, Кастельскаго и концерт Веделя «Помилуй мя Господи, яко немощен есьм»» [5, с. 1]. Одним із місць проведення концертів духовної музики була лютеранська церква: «Во вторник, 23-го апреля, состоится в лютеранской церкви духовный концерт. Программа в афишах. Билеты у Л. Идзиковскаго» [6, с. 1].

Концерти проводилися також в приміщенні Народної аудиторії, про що повідомлялося читачам: «В народной аудитории состоится общедоступные литературно-музыкальные утра. Начало в 12 ½ час. дня» [7, с. 1].

Симфонічні концерти відбувалися навіть на Сільськогосподарській виставці: «Ежедневно с 8 ½ час. веч. Концерты большого симфонического оркестра (60 артистов) под управлением В. И. Главача» [8, с. 1]. Або організовувалися Київським військовим зібранням у військовому таборі на Сирці: «В пятницу, 25 июня 1899 г., в пользу пострадавших от неурожая состоится военное гулянье при участии соединенного хора военной музыки [500 чел.] и 2-х хоров песенников» [9, с. 1].

«Жизнь и искусство» також анонсувала про проведення новорічних свят: «В зале Городской думы в воскресенье, 26 декабря, будет устроена елка и танцевальный вечер для взрослых и детей при двух оркестрах музыки» [10, с. 1] та роз'яснювала: «Начало елки: для детей – с 2-х часов дня до 11 часов вечера, для взрослых – с 11-ти часов вечера до 3-х часов ночи. Цена входного билета: взрослые – 95 коп., дети – 45 коп.» [10, с. 1]. Частим місцем проведення «ялинок» була також зала Купецького зібрання, про що оголошувалося: «Елка с подарками и танцевальный вечер для детей и взрослых» або: «Бал-маскарад при двух оркестрах музыки» [11, с. 1].

Взимку заливалося катки, де часто лунала оркестрова музика. Випуск «Жизни и искусства» за 1 січня 1897 р. рекламував: «Ледяной каток Г. К. Бенедикс на углу Бибиковского бульвара и Степановской улицы открыт ежедневно. 1-го января при оркестре военной музыки и фейерверке» [12, с. 1].

В літній період музичне життя Києва також вирувало: на сторінках газети з'являються об'яви про вистави і концерти на відкритому повітрі та різноманітні розважальні «шоу-програми». Зокрема, найпомітнішими центрами літнього музично-концертного життя постають сад Купецького зібрання, парки «Шато-де-Флер», «Ермітаж» та «Аркадія». Повідомлення про події розміщувалися на першій сторінці видань газети. Причому, концертне життя Києва було настільки насиченим, що за вечір могло відбуватися декілька заходів одночасно. Наприклад, 1 липня 1895 р. в парку «Шато-де-Флер» – «гуляння» під супровід оркестру «под управлением М. И. Черняховского»; у відкритому театрі «Варьете» – «первый выход русской певицы М. Н. Неверовой с участием Марии Пакра», під час антракту – запуск повітряної кулі, а під кінець – фейерверк «водопад огней, миллион звезд»; в Саду Київського Купецького зібрання – щоденно концерти

в'єдського оркестру під керівництвом Едуарда-Вільгельма Штрауса [13, с. 1].

Не менш насиченою була програма і 2 липня. Парк Шато-де-Флер – гуляння у супроводі двох оркестрах; у відкритому театрі «Варьете» – оперета «Синя Борода», після закінчення оперети – «концерт-монстр», а після концерту – фейерверк; в саду Купецького зібрання – гуляння у супроводі двох оркестрів: концертному – Е.-В. Штрауса та військовому.

За допомогою «Жизни и искусства» читачі мали змогу легко прослідкувати репертуар цих літніх театрів. Для прикладу, в об'явах про вистави трупи М. Л. Кропивницького у театрі та саду Купецького зібрання влітку 1895 р. можна звернути увагу на комбінації вистав (однією з них переважно був водевіль): «Олеся» та «Ямщики» (водевіль Григор'єва) (7 липня) [14, с. 1]; «Запорожець за Дунаєм» та «Кум мірошник, або сатана в бочці» (водевіль, соч. Дмитренко) (9 липня) [15, с. 1], «Пошилися у дурні» («комічна оперетка») та «Не зная броду, не суйся в воду» (водевіль) (12 липня) [16, с. 1]. Іноді також зверталася увага на склад акторів: «В воскресенье, 7 июля в закрытом театре товариществом малороссийских артистов под управлением Н. К. Садовского и при участии госпожи Заньковецкой представлено будет: 1) «Черноморцы» оперетта в 3-х картинах; 2) Прежде скончалась, потом повенчалась» (літо 1896) [17, с. 1]. Помітно, що музичним творам відводилося вагоме місце у виставах українських труп. Наприклад, оперою «Запорожець за Дунаєм» відкривався цикл вистав трупи М. Л. Кропивницького у 1898 року у літньому театрі Купецького зібрання. «В воскресенье, 3-го мая, начнет свои представление известное товарищество малороссийских артистов под управлением М. Л. Кропивницкого», – повідомляла газета [18, с. 1].

Різнорічним був і репертуар оперет, які ставилися влітку в парку Шато-де-Флер: «Синя Борода» (Жак Оффенбах), «Боккаччо» (Франц фон Зуппе), «Прекрасна Єлена» (Жак Оффенбах), «Корневільські дзвони» (Роберт Планкетт), «Циганський барон» (Йоганн Штраус), «Студент-жебрак» (Карл Міллеркер), «Орфей у пеклі» (Жак Оффенбах), «Фауст навиворіт» («Маленький Фауст») (Флорімон Ерве) тощо.

Зі змісту об'яв стає зрозуміло, що концерти в парках Києва часто мали більш популярний та розважальний характер, у заголовках так і зазначалося «гуляння». Особливо це твердження справедливе для оголошень про парки «Аркадію» та «Ермітаж». До речі, за допомогою таких оголошень можна отримати уявлення про «модні», популярні серед публіки заходи. Так, слово «гуляння» вживаються постійно, а крім нього часто згадується «дивертисмент» (останнє особливо привертає увагу у випусках за 1896 р.). Наприклад, об'ява про концерт у парку «Аркадія» повідомляла: «Сегодня, в воскресенье, 18-го августа, полное повторение бенефиса главного администратора С. А. Гинтовта. Гулянье при двух оркестрах музыки, в театре – дивертисмент» [19, с. 1].

Приклад таких поширених на сторінках газети назв – «концерт-монстр».

Про парк «Ермітаж» влітку 1896 р.: «Сегодня, 16 июня, большое праздничное гулянье. В театре концерт-монстр [...]. В заключение на вновь устроен. горе г. Дьяковым будет сожжен блистательный фейерверк и поставлена большая декоративная картина «Первое извержение горы Везувия и пожар городов Геркуланума и Помпеи»» [20, с. 1].

Порівняємо з об'явами за літо 1897 р. (про парк «Шато-де-Флер»): «Сегодня, 23 августа, грандиозное гулянье при 3-х оркестрах музыки. На сцене театра концерт-монстр [...]. В заключение блестящий фейерверк Адская сила» (плата за вхід – 15 коп.) [21, с. 1]. Про відкритий театр «Варьете»: «...товариществом малорусских артистов под управлением И. И. Морозова представлено будет пьеса с пением, хорами и танцами в 5 действиях «Дай сердцу волю, заведе в неволю». Соч. М. Л. Кропивницкаго. В заключение концерт-монстр» [22, с. 1].

А іноді вживалася і назва «дивертисмен-монстр». Наприклад, у об'яві про парк «Шато-де-Флер» за 1898 р.: «В субботу, 23 мая, грандиозное гулянье при 2-х оркестрах музыки. Концерт симфонического оркестра... [...]. На открытой сцене – дивертисмен-монстр. Участвует вся труппа... [...]. В зале бриллиантовый фейерверк» [23, с. 1]. Музику можна було послухати також у окремих ресторанах: «Загородный ресторан «Эльдорадо» по Житомирскому шоссе. Ежедневно. Русско-цыганская капелла под управлением Владимирова», – сповіщала реклама [24, с. 1].

Щоправда, частина киян ставилася до таких концертів дещо зневажливо, що можна проілюструвати на прикладі одного із фельтонів, вміщених у газеті. Автор описує з'їзд електротехників у Києві, учасники якого вирішили скористатися нагодою та відвідати якийсь пристойний концерт. Афіші пропонують досить широкий асортимент, один із заходів нарешті привертає увагу учасників з'їзду: «Крещатицкий концертный зал Людвиковскаго». Что-ж, название как будто архиприличное. «Маскарпад». «Маскарпад? Отчего же не побаловаться маскарпадом...» [...]. И только потом злосчастный член V-го совещательного съезда электротехников узнает, что он проведет вечер в милом обществе лакеев, кухарок и дам с камелиями. [...]. Что-ж остается? Шато... Аркадия... Grant concert amusant. Этюали заграничного привоза. Тут уж сама марка говорит за себя и трудно ошибиться. Значит: или драматический театр «Соловдов», или малороссы. К этому в сущности и сводятся в настоящее время киевские увеселения» [25, с. 3].

«Гуляння» також приурочувалися до вагомих свят, наприклад, до Трійці. В травні 1896 р. газета повідомляла: «Сад Шато-де-Флер. В день Св. Троицы, 12-го мая, в саду грандиознейшее гулянье, на сцене театра представление по новейшей программе, при военной и концертной музыке под управлением Г. Шредера. Директриса Гусева-Гюманс» [26, с. 1].

Прізвища директорів театрів або керівників труп досить часто вказувалися в об'явах, що свідчить про увагу публіки до цього питання. Тогочасна директорка парку Шато-де-Флер навіть стала персонажем одного із фельтонів у випуску за 1895 р. Основний сюжет – фантастична подорож автора до обителі Будди Шакьямуні, де також були присутні й інші видатні та легендарні діячі давнини: «Конфуций, Шин-Нунт, обучивший своих подданных земледелию и знаменитая Луи-Тси, которой мы обязаны искусством шелководства» [напевно, мова йде про Шень-нуна – бога землеробства у давньокитайській міфології та про Лей Цзу, дружину Хуан-ді, завдяки якій, за легендою, шовківництво поширилося всією територією країни – О. М.]. До Будди приходили різноманітні прохачі, серед яких: заклопотаний літератор; мешканці Пріорки, що жалілися на сморід від каналізації; пожежні коні з Либідської частини, що скаржилися на антисанітарію; а також – пані

Гюманс, яка була стурбована зменшенням прибутків від Шато та необхідністю закрити театр «Варьете». Вона просила Будду: «Обрати на меня, добрый Будда, свой участливый ласковый взор! Соверши небывалое чудо и пошли нам спасительный сбор!». А потім запросила Будду на свій бенефіс, але успіху так і не досягла, бо була делікатно випроваджена Конфуцієм за безтактну поведінку [27, с. 2]. До речі, із випусків газети за січень 1897 р. дізнаємося, що пані Гусева-Гюманс за рішенням суду перестала бути директоркою парку Шато-де-Флер [28, с. 2].

Влітку кияни могли послухати музику й під час прогулянок на пароплавах, які часто супроводжувалися грою оркестрів або хоромим співом. Об'ява про подорож до Китаєва анонсувала: «Для усиления средств кассы общества взаимного вспомоществления наборщиков г. Киева от пристани 2-го пароходного общества отойдет пароход на гулянье в Китаев при оркестре военной музыки. Пароход отойдет в 3 ч. дня, а обратно в 9 ч. вечера. Плата за проезд в оба конца 55 копеек» (2 липня 1895 р.) [29, с. 1]. Інший приклад: 16 липня – прогулянка до о. Жукова за участю оркестру музики саперного батальйону («в целях развития мастерских Киевской (Рубежовской) колонии малолетних») [16, с. 1].

Висновки. Підсумовано, проведений аналіз інформації, розміщеної у київській мистецькій газеті «Жизнь и искусство» за 1893–1990 роки засвідчив, що ця газета є важливими джерелом дослідження музичного життя Києва зазначеного періоду. Особливість газети як джерела полягає в тому, що на її сторінках сконцентровано об'яви про більшість найпомітніших заходів музично-концертного життя Києва кінця XIX ст. Це дозволило побачити досить комплексну картину, а також – відтворити ту інформацію, до якої мали доступ більшість грамотних киян.

На сторінках газети «Жизнь и искусство» розміщувалася інформація для шанувальників класичної музики та людей із певною (хоча б базовою) музичною освітою.

Повідомлення ж про музично-концертне життя Києва на сторінках газети дозволяють дослідити такі його аспекти: вистави у стаціонарних театрах; концерти вітчизняних та іноземних виконавців; розважальні заходи; літнє музично-концертне життя та його особливості; відгуки та популярні замітки про події музичного життя; смаки та вподобання київської публіки, її ставлення до події музичного життя.

Окремо варто звернути увагу на фельтони, етюди та інші невеличкі художні твори (автори в більшості випадків не вказувалися): вони опосередковано відбивають реальні події та проблеми мистецького життя Києва (пожежа в театрі, зміна дирекції) та ставлення до них мешканців Києва.

Узагальнимо, дослідження змісту повідомлень на шпальтах газети «Жизнь и искусство» за 1893–1990 роки дозволило висновувати, що музичне життя Києва у кінці XIX ст. було доволі розвиненим та багатоманітним, а музика займала достатньо важливе місце в житті киян.

Перспективним напрямом подальших досліджень може стати висвітлення стану музичної освіти Києва та реклами музичних магазинів на сторінках газети.

Список використаних джерел

1. Антонченко Т. В. Періодична преса Києва як джерело вивчення суспільно-політичної історії України (1905–1914): Автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.06 / Т. В. Антонченко; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2004. – 15 с.
2. Жизнь и искусство. – Киев, 29 дек. 1893. – №16. – 4 с.
3. Жизнь и искусство. – Киев, 27 янв. 1894. – №45. – 4 с.

4. Жизнь и искусство. – Киев, 9 марта 1897. – №68. – 4 с.
5. Жизнь и искусство. – Киев, 23 янв. 1898. – №23. – 4 с.
6. Жизнь и искусство. – Киев, 17 апр. 1896. – №106. – 4 с.
7. Жизнь и искусство. – Киев, 2 февр. 1896. – №33. – 4 с.
8. Жизнь и искусство. – Киев, 20 июля 1897. – №198. – 4 с.
9. Жизнь и искусство. – Киев, 25 июня 1899. – №173. – 4 с.
10. Жизнь и искусство. – Киев, 24 дек. 1893. – №14. – 4 с.
11. Жизнь и искусство. – Киев, 6 янв. 1894. – №24. – 4 с.
12. Жизнь и искусство. – Киев, 1 янв. 1897. – №1. – 6 с.
13. Жизнь и искусство. – Киев, 1 июля 1895. – №179. – 4 с.
14. Жизнь и искусство. – Киев, 7 июля 1895. – №185. – 4 с.
15. Жизнь и искусство. – Киев, 8 июля 1895. – №186. – 4 с.
16. Жизнь и искусство. – Киев, 12 июля 1895. – №190. – 4 с.
17. Жизнь и искусство. – Киев, 7 июля 1896. – №185. – 4 с.
18. Жизнь и искусство. – Киев, 2 мая 1898. – №120. – 4 с.
19. Жизнь и искусство. – Киев, 18 авг. 1896. – №227. – 6 с.
20. Жизнь и искусство. – Киев, 16 июня 1896. – №164. – 6 с.
21. Жизнь и искусство. – Киев, 23 авг. 1897. – №232. – 4 с.
22. Жизнь и искусство. – Киев, 15 авг. 1895. – №224. – 4 с.
23. Жизнь и искусство. – Киев, 23 мая 1898. – №141. – 4 с.
24. Жизнь и искусство. – Киев, 12 дек. 1895. – №343. – 6 с.
25. Жизнь и искусство. – Киев, 11 ноября 1898. – №312. – 4 с.
26. Жизнь и искусство. – Киев, 12 мая 1896. – №129. – 6 с.
27. Жизнь и искусство. – Киев, 17 июля 1895. – №195. – 4 с.
28. Жизнь и искусство. – Киев, 24 янв. 1897. – №24. – 4 с.
29. Жизнь и искусство. – Киев, 2 июля 1895. – №180. – 4 с.
30. Загоруйко Р. О. Газети Києва 1905–1914 рр. як джерело вивчення українського питання): Автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.06 / Р. О. Загоруйко; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2013. – 15 с.

31. Историчне джерелознавство: Підручник для студентів історичних спеціальностей ВНЗ / Авт.: Я. С. Калакура, І. Н. Войцехівська, Б. І. Корольов та ін. – К.: Либідь, 2002. – 488 с.

32. Крупський І. В. Преса як джерело досліджень національно-визвольних змагань за українську державу (друга половина XIX – перша чверть XX ст.): Автореф. доктора іст. наук: 07.00.06 / І. В. Крупський. – К., 1996. – 29 с.

References

1. Antonchenko T. V. Periodychna presa Kyjeva jak dzherelo vuvchennja suspil'no-politychnoi istorii' Ukraïny (1905–1914): Avtořef. dys. kand. ist. nauk: 07.00.06 / T. V. Antonchenko; Kyi'v. nac. un–t im. T. Shevchenka. – K., 2004. – 15 s.
2. Zhizn' i iskusstvo. – Kiev, 29 dek. 1893. – №16. – 4 s.
3. Zhizn' i iskusstvo. – Kiev, 27 janv. 1894. – №45. – 4 s.
4. Zhizn' i iskusstvo. – Kiev, 9 marta 1897. – №68. – 4 s.
5. Zhizn' i iskusstvo. – Kiev, 23 janv. 1898. – №23. – 4 s.
6. Zhizn' i iskusstvo. – Kiev, 17 apr. 1896. – №106. – 4 s.
7. Zhizn' i iskusstvo. – Kiev, 2 fevr. 1896. – №33. – 4 s.
8. Zhizn' i iskusstvo. – Kiev, 20 ijulja 1897. – №198. – 4 s.
9. Zhizn' i iskusstvo. – Kiev, 25 ijunja 1899. – №173. – 4 s.
10. Zhizn' i iskusstvo. – Kiev, 24 dek. 1893. – №14. – 4 s.
11. Zhizn' i iskusstvo. – Kiev, 6 janv. 1894. – №24. – 4 s.
12. Zhizn' i iskusstvo. – Kiev, 1janv. 1897. – №1. – 6 s.
13. Zhizn' i iskusstvo. – Kiev, 1 ijulja 1895. – №179. – 4 s.
14. Zhizn' i iskusstvo. – Kiev, 7 ijulja 1895. – №185. – 4 s.
15. Zhizn' i iskusstvo. – Kiev, 8 ijulja 1895. – №186. – 4 s.
16. Zhizn' i iskusstvo. – Kiev, 12 ijulja 1895. – №190. – 4 s.
17. Zhizn' i iskusstvo. – Kiev, 7 ijulja 1896. – №185. – 4 s.
18. Zhizn' i iskusstvo. – Kiev, 23 maja 1898. – №120. – 4 s.
19. Zhizn' i iskusstvo. – Kiev, 18 avg. 1896. – №227. – 6 s.
20. Zhizn' i iskusstvo. – Kiev, 16 ijunja 1896. – №164. – 6 s.
21. Zhizn' i iskusstvo. – Kiev, 23 avg. 1897. – №232. – 4 s.
22. Zhizn' i iskusstvo. – Kiev, 15 avg. 1895. – №224. – 4 s.
23. Zhizn' i iskusstvo. – Kiev, 23 maja 1898. – №141. – 4 s.
24. Zhizn' i iskusstvo. – Kiev, 12 dek. 1895. – №343. – 6 s.
25. Zhizn' i iskusstvo. – Kiev, 11 nojabrja 1898. – №312. – 4 s.
26. Zhizn' i iskusstvo. – Kiev, 12 maja 1896. – №129. – 6 s.
27. Zhizn' i iskusstvo. – Kiev, 17 ijulja 1895. – №195. – 4 s.
28. Zhizn' i iskusstvo. – Kiev, 24 janv. 1897. – №24. – 4 s.
29. Zhizn' i iskusstvo. – Kiev, 2 ijulja 1895. – №180. – 4 s.
30. Zagorul'ko R. O. Gazety Kyjeva 1905–1914 rr. jak dzherelo vuvchennja ukrai'ns'kogo pytannja): Avtořef. dys. kand. ist. nauk: 07.00.06 / R. O. Zagorul'ko; Kyi'v. nac. un–t im. T. Shevchenka. – K., 2013. – 15 s.
31. Istorychne dzhereloznavstvo: Pidručnyk dlja studentiv istorychnyh special'nostej VNZ / Avt.: Ja. S. Kalakura, I. N. Voicjevsk'ka, B. I. Korol'ov ta in. – K.: Lybid', 2002. – 488 s.

32. Krups'kyj I. V. Presa jak dzherelo doslidzhen' nacional'no-vyzvol'nyh zmagani' za ukrai'ns'ku derzhavu (druga polovyna XIX – persha chvert' XX st.): Avtořef. doktora ist. nauk: 07.00.06 / I. V. Krups'kyj. – K., 1996. – 29 s.

Musiachenko O. S., postgraduate student of History of Ukraine Department of History and Philosophy Faculty of Borys Grinchenko Kyiv University (Ukraine, Kyiv), musolia@ukr.net

Musical and theatrical life of Kyiv at the end of the XIXth century on the pages of newspaper «Life and Art»

The article investigates the importance of using the periodical press as a historical source on the example of 28 issues of the Kyiv newspaper «Life and Art» in 1893–1900 years which allowed to research the musical life of the city at the end of the XIX century. It is analyzed the content of the Kyiv newspaper «Life and Art» and it is found the aspects of the musical life of the city, which were posted on its pages. Typical pieces of information about musical life, which contained the issues of the newspaper have been determined: performances in theaters; concerts of local and foreign artists; recreational activities; summer musical and concert life and its features; reviews and popular notes about musical life events; tastes and preferences of the Kyivians, their attitude to the events of musical life. It is noted that an appreciable place through the advertisements occupied the announcements about the musical performances of Ukrainian troupes. It is paid attention to feuilletons, sketches, and other small artistic works that reflected the real events and the problems of musical and theatrical life of Kyiv and attitude of Kyivians to them. The analysis of content of the posts on the pages of the newspaper «Life and Art» for the years 1893–1900 has allowed to argue that the musical and theatrical life of Kyiv at the end of the XIX century was rather developed and manifold, and music played the important place in the life of Kyivians.

Keywords: musical and concert life, theaters, newspaper, «Life and Art», Kyiv, 1893–1900.

Мусяченко О. С., аспірантка кафедри історії України Історико-філософського факультета, Київський університет ім. Бориса Грінченка (Україна, Київ), musolia@ukr.net

Музыкально-театральная жизнь Киева в конце XIX ст. на страницах газеты «Жизнь и искусство»

Исследовано значение использования периодической печати как исторического источника на примере 28 выпусков киевской газеты «Жизнь и искусство» за 1893–1900 годы для изучения музыкальной жизни города в конце XIX в. Проанализировано содержание киевской газеты «Жизнь и искусство» и установлено аспекты музыкальной жизни города, которые освещались на ее страницах. Определены типичные блоки информации о музыкальной жизни, которые содержали выпуски газеты: спектакли в стационарных театрах; концерты отечественных и иностранных исполнителей; развлекательные мероприятия; летняя музыкально-концертная жизнь и ее особенности; отзывы и популярные заметки о музыкальных событиях; вкусы и предпочтения киевлян, их отношение к событиям музыкальной жизни. Обосновано, что заметное место среди объявлений газеты занимали объявления о музыкальных представлениях украинских трупп. Обращено внимание на фельетоны, этюды и другие небольшие художественные произведения, которые опосредованно отражали реальные события и проблемы музыкально-театральной жизни Киева и отношение к ним киевлян. Анализ содержания сообщений на страницах газеты «Жизнь и искусство» за 1893–1900 годы позволил утверждать, что музыкально-концертная жизнь Киева в конце XIX в. была довольно развитой и многообразной, а музыка занимала достаточно важное место в жизни киевлян.

Ключевые слова: музыкальная и концертная жизнь, театры, газета, «Жизнь и искусство», Киев, 1893–1900 годы.

* * *

УДК 94:314(477)«1800/1917»

Чирук С. В., аспірант кафедри історії України, Дніпропетровський національний університет ім. Олеся Гончара (Україна, Дніпро), sczyruk@gmail.com

Шлюбність в лютеранських колоніях Південної України XIX – поч. XX ст.

На основі метричних книг та ревізійних списків визначається низка показників шлюбності лютеранських колоністів Південної України для XIX – поч. XX ст. Акцентується увага на тому, що показники даної соціо-конфесійної групи раніше не обраховувалися. У статті визначено загальні коефіцієнти шлюбності, вік укладання шлюбів, вікові коефіцієнти шлюбності. Проаналізовано шлюбну структуру населення, зміну вікового лагу між шлюбними партнерами, обрання шлюбних партнерів в залежності від їх місця проживання. Автор приходить до висновку, що на початку XX ст. порівняно із XIX ст. у середовищі лютеранських колоністів змінилась модель шлюбної поведінки – підвищується вік укладання шлюбів та зменшується віковий лаг між шлюбними партнерами.

Ключові слова: загальні коефіцієнти шлюбності, вікові коефіцієнти шлюбності, середній вік укладання шлюбів, лютеранські колоністи, Південна Україна.

Шлюбність є одним із демографічних показників природного руху населення, який опосередковано впливає на народжуваність, відтворення населення та ін. [1, с. 144–149; 19, с. 260–263]. При цьому шлюбність обумовлена соціальними та економічними чинниками, таким чином дані щодо різних аспектів шлюбності виступають в якості свідчень соціального та економічного життя, зокрема – в минулому.

Найбільш численною конфесійною групою іноземних колоністів на Півдні України протягом XIX – на поч. XX ст. були лютерани. Умови проживання вихідців із Західної Європи на українському Півдні суттєво відрізнялися від тих, які існували у країнах їх виходу. Після переїзду економічна допомога від російської влади та безпосереднє втручання адміністрації у шлюбно-сімейні відносини переселенців мали суттєво вплинути на їх шлюбну поведінку.

Мета даної статті полягає в тому, щоби з'ясувати основні характеристики шлюбності лютеранських колоністів XIX – поч. XX ст.

Показники шлюбності лютеранських колоністів Південної України даного періоду розглядалися Д. Ю. Мешковим, Ю. Г. Маліцькою та ін. Розглядаючи демографічний розвиток і родину в німецьких колоніях Причорномор'я у 1800–1870 рр., у тому числі – на прикладі лютеранської колонії Александрівка, Д. Ю. Мешков аналізував тривалість удівства серед колоністів [17, с. 254]. Звертав увагу на втручання влади у процеси укладання шлюбів, у тому числі – введення вікових обмежень для укладання шлюбів [17, с. 250]. На прикладі низки колоній автор проаналізував віковий лаг між шлюбними партнерами [17, с. 253]. Використовуючи дані католицької колонії Кляйн-Лібенталь визначив середній вік укладання шлюбів колоністами [17, с. 250–251] та прийшов до висновку про зміну типу шлюбності (із західноєвропейського на східноєвропейський) серед колоністів після їх переїзду до Південної України [17, с. 250–252]. Ю. Г. Маліцька на прикладі Старошведської колонії відтворила динаміку шлюбності серед колоністів у 1840–1850-х рр. [2, с. 238], проте, зроблені авторкою підрахунки містять суттєві вади, оскільки по-перше, представлені у вигляді абсолютних даних, а не придатних для проведення порівнянь загальних показників шлюбності, по-друге, зроблені на основі публікації документів [21], яка містить неповні дані за проаналізований авторкою період.

Отже, можна помітити, що середній вік укладання шлюбів серед лютеранських колоністів регіону не встановлювався, не аналізувалась динаміка загальних коефіцієнтів шлюбності, вікові коефіцієнти шлюбності та шлюбна структура колоністів також не досліджувались.

Загальні коефіцієнти шлюбності нам вдалось обчислити виключно для парафії Грунау та колонії Старошведської (за 1833–1885 рр.). Такий вибір спричинено тим, що для визначення коефіцієнтів шлюбності необхідно знати число шлюбів та кількість

населення [1, с. 130–133; 19, с. 263–267]. Утім, у більшості випадків ми не маємо даних про кількісний склад парафій або про місце походження колоністів, які уклали шлюб (що дозволило б використати дані чисельності населення в окремих колоніях). Виняток становлять дані для Старошведської колонії та парафії Грунау. По Старошведській колонії кількість шлюбів вдалось визначити шляхом ідентифікації її мешканців завдяки унікальним прізвищам (після 1861 р.), притаманним лише цьому населеному пункту (прізвища із суфіксом «ас» та «іс» – Утас, Аннас, Гінас, Тініс тощо). За розпорядженням губернської влади, мешканці Старошведської колонії мали взяти собі прізвища, оскільки давня скандинавська традиція іменування по імені та по-батькові викликала труднощі в адміністрації [22, с. 37–46]. До 1858–1861 рр. мешканці колонії послуговувались ім'ям та по-батькові з характерним суфіксом «сон» [22, с. 37–46; 14], що також є добрим ідентифікатором. Завдяки записам пастора Хольфреттера у парафіяльній хроніці, відома загальна чисельність парафії Грунау [23].

Відповідно до отриманих нами даних шлюбність в лютеранських колоніях Південної України протягом XIX ст. знижувалась. Загальні коефіцієнти шлюбності по Старошведській колонії та парафії Грунау наведено в табл. 1.1.

Таким чином, протягом 1833–1885 рр. рівень шлюбності зменшився майже вдвічі [4; 7; 5].

Порівняльний аналіз показників шлюбності для колоній, губерній та імперії в цілому (за період 1867–1885 рр.) дозволяє дійти висновку, що на кінець XIX ст. у Старошведській колонії, парафії Грунау і для протестантського населення Російської імперії в цілому показники шлюбності були приблизно однаковими (6,4‰ – 6,8‰) [4; 7; 5].

У більшості лютеранських колоній (без Старошведського) середній вік одружень був найнижчим на поч. XIX ст. – 26 років у чоловіків та 21 рік у жінок [24]. У 1830-х рр. вік укладання шлюбів підвищився. В цей час чоловіки одружувались у 27, а жінки – у 23–24 роки [12–11; 14]. В 1850–1860 рр. чоловіки уклали шлюби у 27, а жінки – у 22 роки [20; 14]. На початку XX ст. середній вік одруження суттєво зріс – майже до 30 років у чоловіків та 26 років у жінок [15; 16]. Слід зазначити, що вік укладання першого шлюбу був нижчим за середній вік укладання шлюбів. Згідно із обрахованими нами даними за період 1833–1913 рр. вік першого одруження в середньому становив 24 роки для чоловіків та 21 для жінок [12–11; 6; 15; 16; 20]. Проте, хоча середній вік укладання перших шлюбів дещо відрізнявся від загального віку укладання шлюбів, тренд на зростання віку укладання шлюбу з XIX до поч. XX ст. був спільним.

Іншою важливою характеристикою шлюбності населення є аналіз його шлюбної структури за шлюбним станом. Їх розкриття може продемонструвати, в яких демографічних умовах робили вибір шлюбного партнера та ухвалювали рішення про новий шлюб. З цієї метою

Таблиця 1.1.

Коефіцієнти шлюбності в колоніях Грунау та Старошведське, XIX ст.

	Період		
	1830–1840	1850–1860	1870–1880
Коефіцієнт шлюбності	10–16‰	10–11‰	6,4–6,7‰

були інтегровані дані ревізій колонії Грунау за 1850 р. [18] та Фрейденталю за 1858 р. [20]. В результаті були отримані узагальнені дані шлюбної структури (див. табл. 1.2.).

людей в укладанні нових шлюбів [18; 20]. Хвилеподібна структура шлюбності вказує на етапи вдівства за віком, і дає змогу визначити середню тривалість шлюбів. Перший

Таблиця 1.2.

Шлюбна структура в колоніях Грунау та Фрейденталь, 1850–1858 рр., %

стать	Вік										
	15–19	20–24	25–29	30–34	35–39	40–44	45–49	50–54	55–59	60–64	65–69
чоловіки	5	46,7	98,2	96,2	92	92,7	95,6	100	94,7	100	77,8
жінки	10,5	66	88,7	94,5	93	94	94	93,8	81,3	80	70

Аналіз шлюбної структури засвідчує загальну (100%) шлюбність. Починаючи з 35-ти років 98% чоловіків та 95% жінок мали досвід подружнього життя. Частина дівчат (15–19 років) починала подружнє життя раніше за своїх ровесників чоловічої статі. Проте, у віці 20–29 років більшість чоловіків вже перебувала у шлюбі, тоді як серед жінок такі показники досягалися лише у віці 30–34 роки, а отже, частина жінок (близько 6%) не могла знайти собі партнера і змушена була відкладати шлюб до віку 30–34 роки, коли частина чоловіків ставала вдівцями. Загалом,

шлюб орієнтовно тривав 25–30 років, другий – 10–15 років, третій – 5–10 років [18; 20].

Інформація про шлюбну структуру є лише відображенням шлюбу як здійсненого факту. Вона демонструє попит на шлюбних партнерів у певних вікових групах, проте, встановити вік укладання шлюбів, послугуючись нею, складно, оскільки шлюбна структура зображує його з відставанням [3, с. 263–265]. З більшою точністю вікову динаміку шлюбності можна вивчати на основі вікових коефіцієнтів шлюбності (див. рис.) [3, с. 72].

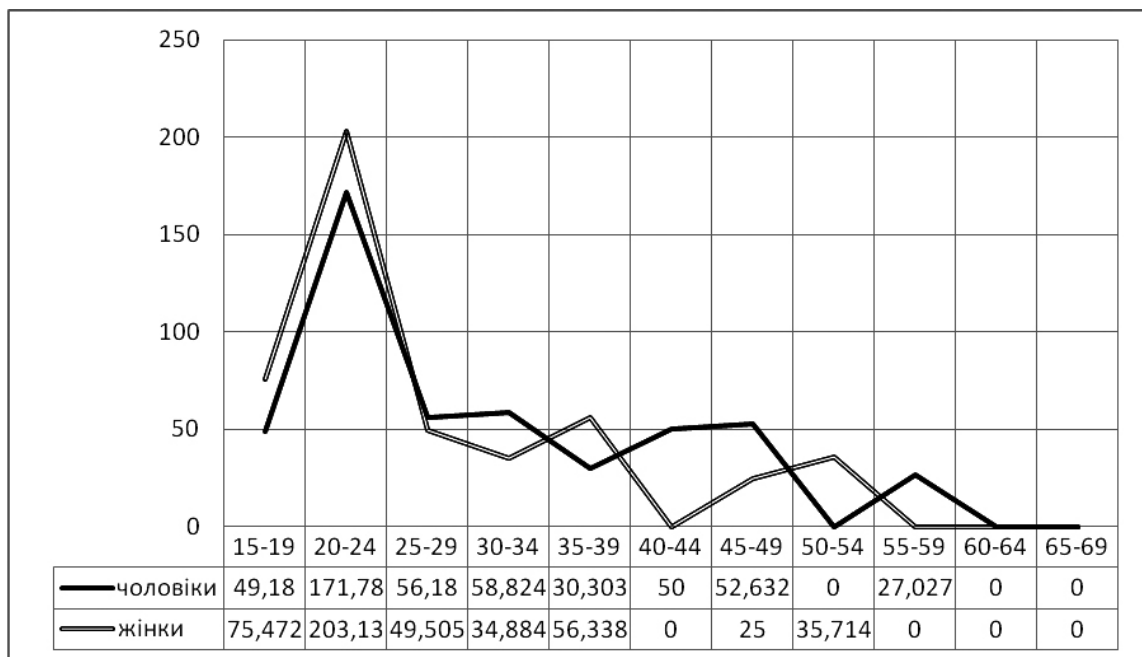

Рис. Вікові коефіцієнти шлюбності. Колонія Фрейденталь, 1857–1858 рр., %.

частка жінок, які не мали пари була, на 2–4% більшою, аніж серед чоловіків. Питома вага чоловіків–вдівців змінювалась хвилеподібно (40–44 роки; 55–59 років; 65–69 років), тоді як жінки–вдовиці, починаючи з 30–34 років, були присутніми на шлюбному ринку перманентно. Ймовірно, через вищу смертність чоловіки мали більше шансів одружитися, аніж жінки – вийти заміж, про що свідчить 100% шлюбність чоловіків у віці 50–54 та 60–64 роки. На завершальному етапі шлюбного періоду (65–69 років) частка вдівців (22,2%) і частка вдів (30%) була значною, що свідчить про відсутність мотивації літніх

Дані вікової динаміки шлюбності дозволили виявити, що шлюби найбільш інтенсивно укладали у віці 20–24 роки (185%)¹. Високі показники шлюбності властиві також віковій категорії 15–19 років (64%). Після 20-ти років інтенсивність укладання шлюбів поступово знижувалася до 40–44 років (26,5%). Для віку 45–49 років виявлено новий сплеск шлюбної активності (38%), після чого знову спад до мінімуму у віці 60–64 роки (у віці 65 років реєстрували лише поодинокі шлюби). Шлюбна

¹ Що пояснює неабияку частку одружених у віці 25–29 років.

активність жінок була вищою за чоловічу у вікових групах 15–24, 35–39 та 50–54 роки [20].

Інформація про вибір шлюбного партнера дає ключ до розуміння того, яким критеріям мали відповідати майбутні чоловік або дружина. Зокрема можна чітко говорити про два показники – вік та місце проживання. Ці дані отримані з унікальних записів про шлюби у парафіях Грунау [12–11], Йозефсталь [6], Фрейденталь [15; 16] та Старошведське [8; 9]. Переважно у записах про шлюб у метричних книгах не фіксували вік та місце проживання наречених. Такі дані як обов'язкові почали записувати з 1912 р. [8; 9; 15; 16]. За попередній період (1833–1836 рр. та 1864 р.) нам вдалось залучити документи колоній Грунау [12–11] та Йозефсталь [14] відповідно. Використати їх інформацію вдалось через те, що в даних метричних книгах зроблені записи про вік, місяця народження та проживання, хоча в формулярах цих документів такі графи не передбачені. Для зручної і точної обробки даних на основі цих записів нами спроектована база даних в СКБД MS Access (329 записів про шлюб).

Переважаю мешканці розглянутих парафій брали шлюб з партнерами з інших населених пунктів (близько 60% випадків) в межах парафії. Як у 1833–1836 рр., так і в 1912–1913 рр. ця пропорція притаманна колоністам обох статей. Шлюби поза межами парафії були рідкісними і не перевищували 4% [12–11; 14; 8; 9; 15; 16]. Як у 30–х рр. XIX ст., так і на початку XX ст. старшим у шлюбі зазвичай був чоловік (83–84%). Переважали шлюби з невеликою (1–5 років) та середньою (6–10 років) різницею у віці [12–11; 14; 8; 9; 15; 16]. На початку XX ст. помітно зросла частка шлюбів із невеликою різницею – з 57% до 67% та шлюбів із середньою різницею у віці – з 17% до 21% [8; 9; 15; 16]. Шлюби ровесників у XIX ст. становили 10% [10–13; 6], а на поч. XX ст. – 6% [8; 9; 15; 16]. Частка ж шлюбів із різницею у віці понад 10 років зменшилася з 16% до 6% [12–11; 14; 8; 9; 15; 16].

Загалом, віковий лаг між шлюбними партнерами з XIX до поч. XX ст. суттєво зменшився. У XIX ст. чоловік був максимально старшим за свою дружину на 33 роки, тоді як жінка за чоловіка – на 17 років [12–11; 14]. Інакше було на початку XX ст. В цей час чоловіки були старші за своїх дружин щонайбільше на 18 років, а дружини за чоловіків – на 8 років [8; 9; 15; 16]. Як в 1833–1836; 1864 рр., так і в 1912–1913 рр. наймолодшому нареченому було 18 років, а наймолодшій нареченій – 16. Максимальний вік одруження змінився, у чоловіків – з 65 до 69–ти, у жінок – з 64 до 59–ти [12–11; 14; 8; 9; 15; 16].

На початку XX ст. порівняно з XIX ст. вдвічі зменшилась частка шлюбів овдовілих із розривом у віці понад 10 років (переважно, за рахунок жінок). Зокрема, на поч. XX ст. зникла практика шлюбів вдів із юнаками (близько 20–ти років). Натомість зросла частка шлюбів із невеликим віковим лагом (до 5 років) і середнім (6–10 років) розривом у віці.

Висновки. Протягом XIX ст. в лютеранських колоніях Південної України шлюбність зменшувалась. Натомість загальний тренд середнього віку укладання шлюбів та віку укладання перших шлюбів був направлений на зростання. У 60% випадків шлюбного партнера знаходили в іншому населеному пункті своєї парафії, але існували незначні відмінності в різних статевовікових групах. Поза межами парафії шлюби укладали в поодиноких випадках (до 4%).

Виявлено кілька мод удівства (35–39; 49–54; 59–64 роки). З XIX ст. (1833–1836; 1864 рр.) до поч. XX ст.

(1912–1913 рр.) в лютеранських колоніях Південної України змінилися вікові уподобання у виборі шлюбного партнера, особливо, у старших (після 40–ка років) та молодших (до 20–ти років) вікових групах. Якщо у XIX ст. овдовілі, зазвичай, укладали шлюби з молоддю до 20–ти років, то на поч. XX ст. така практика зникла.

В цілому можна прийти до висновку, що через зростання віку укладання шлюбів та зменшення вікового лагу між шлюбними партнерами на поч. XX ст. порівняно із XIX ст. модель шлюбної поведінки зазнала змін причиною чого, імовірно, могли стати зміни соціальних та економічних умов та суспільної свідомості.

Список використаних джерел

1. Борисов В. А. Демографія: Учебник / В. А. Борисов. – М., 1999. – 272 с.
2. Маліцька Ю. Г. Естонські шведи на півдні Російської імперії: міграція, адаптація та аккультурація переселенців–колоністів (1781–1871 рр.): дис. канд. іст. наук: 07.00.02 / Ю. Г. Маліцька. – Дніпропетровськ, 2010. – 252 с.
3. Медков Д. М. Демографія: Учебное пособие / Д. М. Медков. – Ростов–на–Дону, 2002. – 448 с.
4. Метрические книги прихода Грунау, Российский государственный исторический архив (Далі – РГИА). – Ф.828. – Оп.14. – Дела: 2; 5а; 9; 10; 13; 15; 17; 18; 21; 31; 34; 37; 43; 47; 50; 54; 59; 62; 71; 78; 79; 84; 92; 96; 99; 107; 116; 120; 131; 135; 154; 155; 169; 170; 174; 176; 182; 194; 199; 201; 202; 210; 213; 216; 219.
5. Метрические книги прихода Йозефсталь. – РГИА. – Ф.828. – Оп.14. – Дела: 2; 5а; 9; 10; 13; 16; 18; 21; 31; 34; 37; 43; 47; 50; 54; 59; 62; 71; 78; 79; 84; 92; 96.
6. Метрическая книга прихода Йозефсталь. – РГИА. – Ф.828. – Оп.14. – Д.129. – Л.143–163.
7. Метрические книги Старошведского прихода. – РГИА. – Ф.828. – Оп.14. – Дела: 118; 124; 129; 134; 143; 148; 152; 158; 162; 182; 194; 200; 201; 210; 216; 223; 232; 241; 247; 255; 263; 272; 174; 176.
8. Метрична книга запису актів про народження, реєстрацію шлюбу, смерть. Старошведська парафія. – Держархів Херсонської обл. – Ф.323. – Оп.1. – Спр.1. – 289 арк.
9. Метрична книга запису актів про народження, реєстрацію шлюбу, смерть. Старошведська парафія. – Держархів Херсонської обл. – Ф.323. – Оп.1. – Спр.2. – 305 арк.
10. Метрическая книга прихода Грунау. – РГИА. – Ф.828. – Оп.14. – Д.10. – Л.288–361.
11. Там само. – Д.13. – Л.301–383.
12. Там само. – Д.2. – Л.251–312.
13. Там само. – Д.5а. – Л.324–378.
14. Метрическая книга прихода Йозефсталь. – РГИА. – Ф.828. – Оп.14. – Д.129. – Л.143–163.
15. Метрична книга парафії Миколаївка (Фрейденталь). – Держархів Одеської обл. – Ф.894. – Оп.1. – Спр.34. – Арк.11–59.
16. Там само. – Спр.38. – Арк.3–67.
17. Мешков Д. Ю. Демографическое развитие и семья в немецких колониях Причерноморья (1800–1870 гг.) / Д. Ю. Мешков // Два с половиной века с Россией (к 250–летию начала массового переселения немцев в Россию): Материалы 4–й международной научно–практической конференции. Москва, 24–27 августа 2012 г. – М.: МСНК–пресс, 2013. – С.247–258.
18. Ревизская сказка 1850 года, октября 7–го дня. Колония Грунау. – Державний архів Запорізької області. – Ф.12. – Оп.2. – Спр.230. – 239 арк.
19. Стеценко С. Г. Статистика населения: Підручник / С. Г. Стеценко, В. Г. Швец. – К.: Вища школа, 1993. – 463 с.
20. Freudental. Libental district Odessa. 1858 census: a joint project of GRHS & AHSGR / edited by D.L. Wahl. – Bismarck, 2000. – 176 p.
21. Gammalsvenskbydokument / A. Loit, N. Tiberg. – Uppsala, 1958. – 236 s.
22. Karlgren A. Gammalsvenskby / A. Karlgren. – Stockholm, 1924. – 64 s.
23. Stach J. Grunau und die Mariupoler Kolonien / J. Stach. – Leipzig, 1942. – 80 p.
24. Stumpp K. Die Auswanderung aus Deutschland nach Rußland in den Jahren 1763 bis 1862. – Leipzig, 1993. – 1018 p.

References

1. Borisov V. A. Demografija: Uchebnik / V. A. Borisov. – M., 1999. – 272 s.
2. Malic'ka Ju. G. Estons'ki shvedy na pivdni Rosijs'koj imperii': migracija, adaptacija ta akul'turacija pereselenciv–kolonistiv (1781–1871 rr.): dys. kand. ist. nauk: 07.00.02 / Ju. G. Malic'ka. – Dnipropetrovs'k, 2010. – 252 s.
3. Medkov D. M. Demografija: Uchebnoe posobie / D. M. Medkov. – Rostov-na-Donu, 2002. – 448 s.
4. Metricheskie knigi prihoda Grunau, Rossijskij gosudarstvennyj istoricheskij arhiv (Dali – RGIA). – F.828. – Op.14. – Dela: 2; 5a; 9; 10; 13; 15; 17; 18; 21; 31; 34; 37; 43; 47; 50; 54; 59; 62; 71; 78; 79; 84; 92; 96; 99; 107; 116; 120; 131; 135; 154; 155; 169; 170; 174; 176; 182; 194; 199; 201; 202; 210; 213; 216; 219.
5. Metricheskie knigi prihoda Jozefstal'. – RGIA. – F.828. – Op.14. – Dela: 2; 5a; 9; 10; 13; 16; 18; 21; 31; 34; 37; 43; 47; 50; 54; 59; 62; 71; 78; 79; 84; 92; 96.
6. Metricheskaja kniga prihoda Jozefstal'. – RGIA. – F.828. – Op.14. – D.129. – L.143–163.
7. Metricheskie knigi Staroshvedskogo prihoda. – RGIA. – F.828. – Op.14. – Dela: 118; 124; 129; 134; 143; 148; 152; 158; 162; 182; 194; 200; 201; 210; 216; 223; 232; 241; 247; 255; 263; 272; 174; 176.
8. Metrychna knyga zapysu aktiv pro narodzhennja, rejestraciju shljubu, smert'. Staroshvedsk'ka parafija. – Derzhzhiv Herson's'koi' obl. – F.323. – Op.1. – Spr.1. – 289 ark.
9. Metrychna knyga zapysu aktiv pro narodzhennja, rejestraciju shljubu, smert'. Staroshvedsk'ka parafija. – Derzhzhiv Herson's'koi' obl. – F.323. – Op.1. – Spr.2. – 305 ark.
10. Metricheskaja kniga prihoda Grunau. – RGIA. – F.828. – Op.14. – D.10. – L.288–361.
11. Tam samo. – D.13. – L.301–383.
12. Tam samo. – D.2. – L.251–312.
13. Tam samo. – D.5a. – L.324–378.
14. Metricheskaja kniga prihoda Jozefstal'. – RGIA. – F.828. – Op.14. – D.129. – L.143–163.
15. Metrychna knyga parafii' Mykolai'vka (Frejdenal'). – Derzhzhiv Odes'koi' obl. – F.894. – Op.1. – Spr.34. – Ark.11–59.
16. Tam samo. – Spr.38. – Ark.3–67.
17. Meshkov D. Ju. Demograficheskoe razvitie i sem'ja v nemeckih kolonijah Prichernomor'ja (1800–1870 gg.) / D. Ju. Meshkov // Dva s polovinoj veka s Rossiej (k 250-letiju nachala massova polovno pereselenija nemcev v Rossiju): Materialy 4-j mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoi konferencii. Moskva, 24–27 avgusta 2012 g. – M.: MSNK–press, 2013. – S.247–258.
18. Revizskaja skazka 1850 goda, oktjabrja 7-go dnja. Kolonija Grunau. – Derzhzhivnyj arhiv Zaporiz'koi' oblasti. – F.12. – Op.2. – Spr.230. – 239 ark.
19. Stecenko S. G. Statystyka naselennja: Pidručnyk / S. G. Stecenko, V. G. Shvec'. – K.: Vyshha shkola, 1993. – 463 s.
20. Freudental. Libental district Odessa. 1858 census: a joint project of GRHS & AHSGR / edited by D.L. Wahl. – Bismarck, 2000. – 176 p.
21. Gammalsvenskydokument / A. Loit, N. Tiberg. – Uppsala, 1958. – 236 s.
22. Karlgren A. Gammalsvenskyby / A. Karlgren. – Stockholm, 1924. – 64 s.
23. Stach J. Grunau und die Mariupoler Kolonien / J. Stach. – Leipzig, 1942. – 80 p.
24. Stumpp K. Die Auswanderung aus Deutschland nach Rußland in den Jahren 1763 bis 1862. – Leipzig, 1993. – 1018 p.

Сzyruk S. V., postgraduate student Ukrainian History Department, Dnipropetrovsk National University named by Oles Honchar (Ukraine, Dnipro), sczyruk@gmail.com

Marriages at the Lutheran colonies in Southern Ukraine XIX – beg. XX cen.

Variety Southern Ukrainian Lutheran colonist's marriage rates for XIX – beg. XX cen. are calculated on the base of parish registers and revision lists. Focusing that such rates for this social–confessional group were not calculated before. Marriage rates, average age at marriage, age-specific nuptiality rate were identified at the article. Marriage structure, age lag between marriage partners changing, choice of marriage partners depending on their residence are analyzed. Author makes the conclusion, that Lutherans colonist's mating behavior was changed on the beginning of XX cen. compared XIX cen. – average age at marriage was increased and the age lag between marriage partners was reduced.

Keywords: marriage rate, age-specific nuptiality rate, average age at marriage, Lutheran colonists, Southern Ukraine.

Чирук С. В., аспирант кафедри історії України, Дніпропетровський національний університет ім. Олеса Гончара (Україна, Дніпр), sczyruk@gmail.com

Брачність в лютеранських колоніях Южної України XIX – нач. XX вв.

На основе метрических книг и ревизских списков определяется ряд показателей брачности лютеранских колонистов Южной Украины для XIX – нач. XX вв. Акцентируется внимание на том, что показатели данной социо–конфессиональной группы раньше не вычислялись. В статье определены общие коэффициенты брачности, возраст заключения браков, возрастные коэффициенты брачности. Проанализирована брачная структура населения, изменение возрастного лага между брачными партнерами, выбор брачных партнеров в зависимости от их места жительства. Автор приходит к выводу, что в начале XX в. по сравнению с XIX в. в среде лютеранских колонистов изменилась модель брачного поведения – повысился возраст заключения браков и уменьшился возрастной лаг между брачными партнерами.

Ключевые слова: общие коэффициенты брачности, возрастные коэффициенты брачности, средний возраст заключения браков, лютеранские колонисты, Южная Украина.

* * *

УДК 94(477)«1917/1918»

Барановська Н. М.,
кандидат історичних наук, доцент кафедри історії
України та етнокомунікації, Національний університет
«Львівська політехніка» (Україна, Львів),
Nadija7777@i.ua

ПРОБЛЕМИ ТА ПІДХОДИ ДО ПИТАНЬ УКРАЇНСЬКОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ В ІСТОРИКО–ПОЛІТИЧНІЙ ТА КУЛЬТУРНІЙ СПАДЩИНІ ПЕРІОДУ НАЦІОНАЛЬНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917 – ПОЧАТКУ 1918 РОКІВ

Аналізуються концептуальні та ідеологічні підходи до питань українського державотворення та самоутвердження, трансформаційні процеси й шляхи практичного втілення легітимного проекту державності української нації періоду Національної революції 1917 – початку 1918 років, які змінили політичний і культурний розвиток України в рамках національної парадигми. Розглянуто еволюцію державницьких поглядів провідників того часу від автономії в складі Росії до самостійності України та її незалежності від Російської республіки.

Ключові слова: Україна, Національна революція, державотворення, широка автономія, федерація, державна незалежність, спадщина.

Утвердження державності України на сучасному етапі, визначення пріоритетних напрямків збереження її цілісності та неподільності, міжнародний і культурний фактор державного розвитку та процеси децентралізації привертають увагу дослідників до питань державотворення періоду Національної революції 1917 – початку 1918 років, який має значні аналогії з сучасністю та відіграє важливу роль в осмисленні української історико–політичної та культурної спадщини. Актуальними є теоретичні моделі української державності того часу, шляхи та пошуки її практичного втілення й трансформації, що започаткували зміну політичного курсу України в рамках національної парадигми. Як і сто років тому молода Українська держава, що обрала демократичний та європейський шлях розвитку, стала об'єктом великоімперських зазіхань Москви, її збройної агресії й змушена ціною великих втрат відстоювати соборність і незалежність. Це вимагає більш детального аналізу проблем і підходів до державотворчих процесів 1917 – поч. 1918 рр., які дають ключ до розв'язання багатьох сучасних проблем та можливість уникнення трагічних помилок минулого.

Основною джерельною базою даного дослідження є архівні документи та матеріали з діяльності Української Центральної Ради, періодична преса періоду Національної революції 1917 – поч. 1918 рр., аналітично–мемуарні праці провідних діячів та ідеологів того часу й широке коло публікацій вітчизняних учених.

Останнім часом з'явилося багато праць, у яких зроблено спробу синтезувати концептуальні підходи у висвітленні досліджуваної проблеми загалом, так і окремих її аспектів. Це, зокрема, роботи В. Верстюка [1; 9], Я. Грицака [15], Г. Корольова [2], О. Кудлай [10], Я. Дзісяка [3], Г. Басара–Тимішак [5] та інших. Сучасні дослідники намагаються розглядати явище революції у контексті історичних перспектив, які розуміються як визначальна чи вірогідна історична доля, сформована на основі досвіду різних епох і періодів. Більшість науковців визнають повне домінування федералістської ідеї під час української революції, намагання лідерів революції впровадити в життя утопічні соціалістичні ідеї, що, на думку Р. Іванченко, призвело до втрати можливостей для поширення національно–державницьких переконань серед широких верств українського суспільства, без чого неможливо будувати власну державу [4].

Мета роботи – дослідити та концептуально осмислити основні ідеї, засоби та проблеми національно–державницького руху у контексті історико–політичної та культурної спадщини Національної революції 1917 – поч. 1918 рр.

Завдання статті – провести аналітичне узагальнення державотворчих здобутків і проблем у ході Національної революції 1917 – поч. 1918 рр., з'ясувати її феномен як важливого періоду на шляху теоретичної розробки та практичного втілення історико–політичної та культурної перспективи України початку ХХ ст., розкрити теоретичне підґрунтя формування національно–державницької ідеї, суть, генезис і процеси реалізації ідеї автономії та федерації як концепції державного розвитку України у контексті легітимного проекту державності української нації та перехід до усвідомлення історичної місії самостійності України та її незалежності від Росії з метою захисту національно–державних і культурних інтересів.

Методологічною основою статті є принципи науковості, історизму та об'єктивності. Використано історико–порівняльний, історико–ситуативний, описовий методи та причинно–наслідковий синтез. Результати дослідження можуть бути використані у подальших наукових розробках з історії Української революції 1917–1918 рр. та у процесі викладання курсів і спецкурсів з історії України та її державності.

Різноманітні події періоду Національної революції 1917–1918 рр. слід розглядати як суперечливий і динамічний процес, що відбувався як у хаотичній, так системній формі та істотно змінив тогочасні історичні реалії. Політичні трансформації проходили в інтересах українства і поєднували завдання національного визволення з глибокими соціальними перетвореннями, що вели до якісних змін порівняно з попередніми історичними періодами.

Падіння Російської імперії в лютому 1917 р., стало етапною подією в житті українського народу, пробудивши національну свідомість українців та залучивши до політичного життя широкі народні верстви. Відбулися радикальні зміни політичних настроїв українського суспільства, яке нарешті усвідомило необхідність корінної зміни суспільно–політичної та культурної ситуації та потребу відновлення національно–державного статусу України. Вперше за багато років втрати Україною своєї державності, бурхливо наростав рух за її відродження, який з обмежених культурницьких вимог вилився у

могутню революцію, що стала «переломним моментом у становленні національної ідентичності» [5, с. 62].

Водночас оголилася низка проблем, які впливали на концепцію, способи втілення та трансформацію ідеї державності в ідеологічній думці того часу. Це відсутність досвіду державотворення, розділення етнічних територій між Великою Україною і Галичиною, неготовність українського суспільства до глибоких змін. Так, історик І. Нагаєвський, вважаючи, що «революція 1917 року застала Придніпрянську Україну скаліченою духовно, національно, культурно і соціально» [6, с. 406].

Весною 1917 р. на Наддніпрянщині відбувається легалізація існуючих та творення нових українських політичних партій, які розгорнули масову організаційну діяльність та висунули на порядок денний питання державності та соборності України. Взявши за основу державницької концепції принципи автономії та федералізму, українські партійні діячі й більшість громадських і професійних організацій та об'єднань активно пропагували своє бачення майбутньої форми державного устрою. Це сприяло політизації та ідейному оформленню національно–визвольного руху й демонструвало динаміку політичного розвитку української спільноти. Розуміння суті і завдань руху міцніло в процесі розгортання революційних подій та здебільшого під тиском умов, що створювалися ними.

На початковому етапі революції український національний рух зосереджувався здебільшого у Києві, що свідчило про його киевоцентричність. Київ став координатором і організаційним рухом, завдяки створенню та діяльності Української Центральної Ради. Як писав її голова М. Грушевський: «... українці всіх партій і напрямків постановили об'єднатися у спільній одностайній політичній організації на весь час, поки не буде спільна мета: широка національно–територіальна автономія в федеративній демократичній Російській республіці...» [7, с. 6].

Центральна Рада була суто українською організацією без досвіду бюрократичної й адміністративної роботи її керівників. Цим краєвим органом розроблялася ідеологічна доктрина українського державотворення, закладалися політичні основи української державності, формувалися перші державні інституції, створювалися й реалізовувалися численні законодавчі акти, умови для розгортання міжнародної співпраці в інтересах України, були здійснені перші кроки до її міжнародного визнання. Рада була демократично сформованим органом влади України, хоча й комплектувалася не шляхом загальних виборів, а на основі делегування до її складу представників різних демократичних та громадянських організацій.

У березні–квітні 1917 р. державницькі зусилля в Україні дістали найбільшого розмаху, національно–визвольні ідеї набули масового характеру, перетворюючись на могутній чинник політичної консолідації української нації. У квітні 1917 р. відбулася конференція однієї з найбільш впливових політичних структур, що входили до складу Центральної Ради – Української соціал–демократичної робітничої партії (УСДРП), що висловилася за федеративну перебудову Росії як союзу національно–територіальних одиниць, здійснення автономії України та закликала до вияву народної ініціативи. До вимог автономно–федералістичного ладу приєдналися Українська радикально–демократична партія (УРДП) та партія

українських есерів (УПСР). Коментуючи рішення з'їзду УПСР, відомий діяч Української революції П. Христюк писав, що українські есери «виразно виходили у своєму рішенні національної проблеми з визнання принципу національної суверенності українського народу» [8, с. 26].

Перший етап діяльності Центральної Ради – автономістський (березень–жовтень 1917 р.) [9, с. 11]. Він характеризується спробами реалізувати ідею національно–територіальної автономії, юридичним констатуванням означеного статусу щодо українських земель, «політичною війною» між Центральною Радою і Тимчасовим урядом [10, с. 14].

Український політичний та культурний процес рухала національна інтелігенція, яка переважала у складі Центральної Ради і з якої формувалася українська політична еліта. Для проблеми елітотворення в Україні у 1917 р. характерне домінування гуманітарної інтелігенції та російської ідентичності. В умовах, коли «малоросійство» було однією з головних характеристик ідентичності у 1917 р., федералізм став панівною доктриною, зважаючи на те, що провідники й діячі революції постійно пов'язували себе із зовнішніми чинниками. Тому саме сила федералізму перебувала в основі політичної дуальності українського політичного соціуму та існуванні роздвоєної лояльності більшості лідерів революції. Вітчизняна політична еліта бачила Україну 1917–1918 рр. у статусі національної автономії в етнографічних межах [11, с. 278]. Провідники Української революції помилково вважали російську демократію в особі Тимчасового уряду своїми союзниками, а тому перебільшували значення процесів демократизації Росії, можливості створення єдиного демократичного фронту та інтернаціональної єдності соціалістичного руху.

Автономістсько–федералістичні ідеї провідних діячів Центральної Ради та більшості представлених у ній партій у питанні реформування постімперського державно–політичного простору Росії мали своє концептуальне підґрунтя у вигляді теоретичних напрацювань багатьох поколінь визначних українських мислителів, які не відокремлювали свої погляди від загальноросійської демократії через тривалий і жорстокий державний контроль над українською інтелігенцією Наддніпрянщини другої половини XIX – початку XX ст., коли самостійництво українців сприймалося російською владою і суспільною думкою Росії, «як державний злочин» [12, с. 34]. Успадкувавши від своїх попередників, ідеологів ліберально–народницького напрямку української політичної думки (В. Антоновича, М. Костомарова, М. Драгоманова) переконаність у безелітності української нації, необхідності ставити на перший план задоволення соціально–економічних та національно–культурних інтересів, а питання створення власної національної держави вважати другорядними, політичні лідери визвольних змагань 1917–1918 рр. висували концепцію федеративного устрою Росії, а в її складі – автономного статусу України.

Незважаючи на те, що один із лідерів Української партії соціалістів–самостійників М. Міхновський переконливо доводив, що тільки державна самостійність є головною умовою існування нації, а державна незалежність – національним ідеалом у сфері міжнаціональних відносин, прихильники ідеї державно–політичної незалежності України знаходилися у меншості, а їхня аргументація не

сприймалося керівництвом Центральної Ради. Більше того, воно вважало, що інтересам українського народу якнайповніше відповідає протистояння самостійницькій ідеології. А, отже, українські самостійники були більшим ворогом провідників Центральної Ради, аніж російські шовіністи.

Головний ідеолог федеративної перебудови колишньої російської імперії М. Грушевський вважав, що українське громадянство не зрозуміє нового устрою держави без «федерації і ніколи від цього гасла не відступить...» [13]. Свої слова він пояснював це тим, що федеративні форми є «найбільш досконалим способом поєднання державного союзу з інтересами вільного розвитку національного життя. Федерація, на його думку, є більш високим рівнем політичної самостійності краю, що, за сучасними трактуваннями, більше відповідає поняттю «конфедерація».

Не зважаючи на несприйняття державницької концепції самостійників, федералізм М. Грушевського не перекреслював самостійницького бачення України. Національно–державний ідеал України у концепції голови Центральної Ради – це «широка автономія» зі значними прерогативами організації внутрішнього життя краю. Концептуально сформулювавши доктрину національно–територіальної автономії України, він наголошував, що широка автономія об'єктивно дає початок перетворенню України у «повну державу» та наближається до державної самостійності. Така автономія, вважав М. Грушевський, забезпечить національно–політичні, економічні та культурні права українського народу. Тільки в такій автономії українські культурні діячі «з прищипки до «загальнодержавної» культури вийдуть на центральне місце в житті своєї країни і зможуть інтегруватися в європейський контекст [14, с. 127]. Тобто мова йде про якнайширші права країни самій вирішувати свої справи, хоч і не маючи державної незалежності і входячи до складу іншої держави. Автономія має «право своє власне конституційне, чи то з надання, але такого, якого вже не можна взяти назад односторонньою волею центральної влади» [14, с. 121–123].

М. Грушевський розумів, що автономія, нехай і широка, не гарантує Україні і українцям вільного розвитку, як соціального так і національного. Саме тому він вимагав, щоб автономія ця поєднувалася з федералізацією Росії. Як вважає історик Я. Грицак: «Проблема федералізації була чимось більшим, аніж просто питанням перебудови колишньої російської держави. Вона була водночас питанням російської та української національної ідентичностей». Українці таким чином могли заявити про себе як окрема нація, а не частина російської» [15].

Російська федеративна республіка, у складі якої Україна гіпотетично отримала б широку політичну автономію, має бути децентралізованою, демократичною із забезпеченням загального і рівного виборчого права як органів місцевого порядкування, автономного представництва, так і законодавчих органів республіки. Центральна влада не повинна втручатися у місцеве життя, автономні краї не повинні бути провінціями, а повноправними членами федерації. Якщо ж Росія залишиться «державою централізованою», то становище України «не буде певне, а відносини її до Росії не будуть добрі», – писав М. Грушевський [14, с. 129–132]. Тоді постане питання незалежності України від Росії.

Однак Росія так і не перетворилася на демократичну державу. Тимчасовий уряд відмовився надати Україні автономію. Це означало, що ніяка зміна урядів у Росії не змінила традиційної шовіністичної політики щодо України. На всі домагання делегації Центральної Ради представники Тимчасового уряду відповідали «се трудно», «се неможливо», «правительство на це не піде», адже, на його думку, Центральна Рада не означила точно, який зміст вона вкладає в розуміння автономії України [7, с. 16].

Ідеї автономізму та федералізму сприймалися не лише в середовищі провідників національного руху, вони певною мірою підтримувалися й різними верствами українського суспільства, у середовищі якого поширювалися соборницькі настрої. Волосні і повітові зібрання, збори просвітніх і політичних організацій, військові з'їзди, губернські збори, що відбувалися у квітні–травні 1917 р., ухвалили постанови домагатися автономії України, не відділяючись від Російської держави, та, вимагаючи федеративного зв'язку з нею. Особливим успіхом гасла автономії і федерації користувалися серед селянства, яке організувалось у Всеукраїнську селянську спілку під керівництвом українських есерів. На Київщині, Катеринославщині, Поділлі, Полтавщині, Херсонщині, Харківщині та Чернігівщині відбулися селянські з'їзди, які насамперед намагалися вирішити земельне питання, але у їхніх рішеннях, майже в усіх без винятку, містилися вимоги запровадження автономії України.

Питання федеративного устрою Росії та забезпечення національно-територіальної автономії України було в центрі обговорення Всеукраїнського Національного конгресу 6–8 (19–21) квітня 1917 р. У шести виголошених доповідях були розкриті різноманітні аспекти побудови федерації й автономії і ухвалено рішення, що основним завданням національно-визвольного руху є боротьба за встановлення широкої національно-територіальної автономії для України. Для забезпечення автономного устрою Конгрес ухвалив увійти в порозуміння з іншими народами Росії і спільно з ними добиватися федеративного ладу для Російської республіки.

З другої половини квітня 1917 р. набрав широкого розмаху та організованих форм український рух у російській армії. 15 квітня 1917 р. у Мінську була утворена Українська рада Західного фронту, яка оголосила, що поділяє програму Української Центральної Ради, вимагає автономії України та федералізації Росії. Згодом подібні ради були сформовані на усіх фронтах та Чорноморському флоті. У статуті Товариства ім. гетьмана П. Полуботка, створеного під керівництвом групи самостійників М. Міхновського, записано, що воно «має на меті згуртування й стоваришування в одній сім'ї усіх вояків, лікарів і військових урядовців української народності під прапором Федеральної Росії – Автономної України» [16]. Це означає, що до кінця 1917 р. ніхто з головних політичних діячів серйозно не думав про повне відокремлення України від Росії. Вони до останнього моменту хотіли перетворити Росію як імперію на федерацію, де Україна мала б повну внутрішню суверенність та окремі від російських Установчі збори для визначення всіх внутрішніх українських політичних питань.

Проголошенням Першого Універсалу (10 (23) червня 1917 р.) автономії України без легітимізації з боку загальноросійського уряду, завершився перший етап

державотворення в Україні, який ґрунтувався на моральному авторитеті Центральної Ради, і розпочалося створення правової бази української автономії. Це проявилось у сформуванні 15 (28) червня 1917 р. Генерального Секретаріату як першого уряду автономної України із визначеними повноваженнями генеральних секретарів.

Другий Універсал (3 (16) липня 1917 р.) став компромісним документом, розробленим на основі переговорів Центральної Ради з Тимчасовим урядом. Взамін за визнання Центральної Ради та Генерального Секретаріату вищими органами влади України та її права на автономію, питання реального встановлення автономії України відкладалося до Всеросійських Установчих зборів. Це викликало частково негативний резонанс серед українського населення і вояків-українців і стало причиною виступу полку П. Полуботка 4–6 (17–19) липня 1917 р. у Києві, як першого масового протесту проти поступливості загальноросійській владі у питанні реалізації автономного устрою України.

Восени 1917 р., проводячи в життя ідею поступової розбудови Української автономії у контексті загального процесу федералізації Росії, лідери Центральної Ради безпідставно вважали, що Україна здатна й повинна очолити рух за створення федерації народів Росії. Так, 8–15 (21–28) вересня 1917 р. у Києві з ініціативи Центральної Ради проходив з'їзд поневолених народів Росії, у роботі якого взяли участь 93 делегати від різних національних меншостей імперії [17]. Пленум з'їзду обстоював позиції федеративної перебудови Росії. У своїй доповіді М. Грушевський сказав: «Росія... щоб врятуватися від загибелі повинна конче стати федеративною. Ми розглядаємо федерацію не як шлях до самостійності, але як шлях до нових перспектив, які вже давно відкрилися провідним розумом людства, як шлях до федерації Європи і в майбутньому – до федерації всього світу» [18, с. 362]. «Україна не йде через федералізм до самостійності, бо державна незалежність лежить не перед нами, а за нами» [19].

Основним результатом роботи з'їзду народів стало ухвалення резолюції про необхідність перебудови Росії у федеративну демократичну республіку та прийняття постанови «Про федеративний устрій Російської держави», в якій зазначалося, що «республіканський лад може міцно стояти тільки у федеративній державі», яка заснована на національній підставі [20]. Для вироблення та реалізації завдань автономістсько-федералістського переоблаштування Росії, підготовки відповідної конституції делегати з'їзду ухвалили створити раду народів на чолі з М. Грушевським із місцем перебування у Києві за участю чотирьох депутатів від кожного народу, який мав представництво на форумі. Поряд із Всеросійськими установчими зборами з'їзд вирішив, що мають бути скликані крайові Установчі збори для встановлення форм відносин з центральними органами, а також формування внутрішнього устрою автономної одиниці. Однак реальних політичних наслідків з'їзд не мав. Усі його заяви та рішення залишилися декларативними, не набувши правової сили ні для Тимчасового уряду, ні для майбутніх установчих зборів.

3–7 (16–20) жовтня 1917 р. в Чигирині проходив з'їзд Вільного Козацтва України, який прийняв постанову щодо необхідності створення Самостійної й Незалежної

України та змагання за об'єднання усіх українських земель в одній Українській Державі, з наданням місцевої автономії тим, на яких за місцевими традиціями не зможуть розповсюджуватися загальнодержавні закони, та перехід усієї влади на Україні до Українського Уряду [21].

25 жовтня (7 листопада) 1917 р. відбувся більшовицький переворот, тому в компетенції Центральної Ради, як демократично сформованого органу влади України, опинилися заходи стосовно організації державного життя в Україні. Одержавши повідомлення про повалення Тимчасового уряду, керівництво Центральної Ради прийняло резолюцію, в якій засуджувалось збройне повстання у Петрограді як спробу насильно нав'язати більшовицьку владу Російській Республіці. Визнаючи Раднарком лише обласним урядом для району Москви та Петрограду, Центральна Рада відкидала будь-які твердження про нього як про всеросійський чи центральний. Більше того, такі думки вона розглядала як спробу узурпації волі революційної демократії усієї держави та її окремих регіонів.

Вже після більшовицького перевороту, в Києві відбувався другий тур III Всеукраїнського військового з'їзду 20–31 жовтня (2–13 листопада) 1917 р., учасники якого, як і Вільне Козацтво, наполягали, щоб Центральна Рада, перебравши на себе всю повноту влади в Україні, проголосила самостійну Українську державу [22, арк. 93]. Однак представники українського уряду не підтримували такі вимоги. Зокрема, генеральний секретар праці М. Порш у своїй промові на з'їзді заявив, що «українська демократія стала на шлях федерації, і цим шляхом повинно йти військо. Відокремлення не є в інтересах трудящих мас» [23, с. 57]. А генеральний секретар закордонних справ О. Шульгин сказав, що Україна не домагається самостійності, а збирається будувати життя разом з Росією [24].

Відтак Третій Універсал Центральної Ради, проголошений 7 (20) листопада 1917 р., хоча і став однією із найзначенніших подій у розвитку Національної революції 1917–1918 рр., мав автономістсько-федералістичний підтекст: «Не одділяючись від Республіки Російської і зберігаючи єдність її, ми твердо станемо на нашій землі, щоб силами нашими помогти всій Росії, щоб уся Республіка Російська стала федерацією рівних і вільних народів» [25, с. 279].

Історичне значення цього документа полягає у відродженні та юридичному оформленні державного статусу України у формі Української Народної Республіки. До Установчих зборів України вся політична та законодавча влада на українських землях мала належати Центральній Раді та Генеральному Секретаріатові. Днем виборів до Українських Установчих зборів як представницької організації, що призначена встановити форму правління в країні і виробити конституцію, визначалося 27 грудня 1917 р. (9 січня 1918 р), а днем скликання – 9 (22) січня 1918 р. Даючи свою оцінку Третьому Універсалові, М. Грушевський заявляв, що проголошена республіка «була актом більш усвідомленим, більш всенароднім, всеукраїнським в розумінні об'єднаної демократії української з неукраїнською...» [26, с. 285].

Третій Універсал мав значення політичного законопроекту, так як був прийнятий членами Малої Ради шляхом поіменного голосування. З 50 членів Малої Ради у залі були присутні 46, з них проголосували: За Універсал –

42, проти – немає, утрималися – 4 члени Ради (2 російські есери, 1 – меншовик, 1 представник польського Централу) [27, арк. 82].

Третій Універсал визначив територію УНР, ліквідував право приватної власності на землю (з передачею великих земельоводінь без викупу у власність безземельних або малоземельних селян), проголосив скасування смертної кари, амністію політв'язням, реформу судівництва та національно-персональну автономію для національних меншин (росіян, поляків, євреїв) «для забезпечення їх права і свободи самоврядування в справах їх національного життя» [25, с. 282].

Провідники Центральної Ради й після проголошення УНР були переконані в необхідності перетворення централістської Росії в союз народів на федеративних засадах, що було ще однією причиною, яка не дозволила їм визнати більшовицьку Раду народних комісарів як новопосталу російську владу, союз із якою міг призвести до розколу українства.

Переоцінивши власну роль у тогочасному співвідношенні військово-політичних сил, Центральна Рада продовжувала ініціювати формування федерації вільних демократичних утворень на території Росії. Вона звернулася з офіційною нотою до народів Криму, Кавказу, Кубані, Сибіру, Молдавії, Башкирії, Донського Війська та Раднаркому як уряду Великої Росії з пропозицією щодо утворення однорідного соціалістичного уряду на федеративних засадах з представників національних областей та самоврядних одиниць [28, арк. 9]. Однак розвиток ситуації не сприяв реальному здійсненню амбітних федералістичних планів української політичної еліти. На таку пропозицію Центральна Рада не отримала жодної відповіді, за винятком Донського Військового уряду, що давав згоду на утворення такого органу. Тому ідея федерації народів Росії не була практично зреалізована, і не з вини української влади. Тому можна стверджувати, що в політичному сенсі Україна стала де-факто самостійною вже після проголошення Третього Універсалу, однак вона не була такою де-юре. Саме вимога Центральної Ради щодо створення загальноросійського соціалістичного уряду з представників національних областей та самоврядних одиниць спричинила згодом російсько-український збройний конфлікт.

Взаємовідносини між УНР і більшовицькою Росією виявляли протилежні тенденції їх політичного розвитку. Україна стала на шлях утвердження демократичного суспільства, Росія – на шлях диктатури, ігноруючи загальноприйняті демократичні норми.

Намагаючись поширити свою юрисдикцію на територію України, Раднарком розпочав проти УНР пропагандистсько-агітаційний наступ, що носив відверто антиукраїнський та антидержавний характер. А після проголошення 13 (27) грудня 1917 р. в Харкові маріонеткової Української Радянської Республіки та її уряду – Народного Секретаріату (складався з 12 осіб, 11 з яких – були більшовиками), Раднарком провів роззброєння українізованого бронедивізіону, дав дозвіл на вивіз українського хліба до Центральної Росії і перетворив місто Харків у форпост російських військ, що розгорнули активні дії для подальшої збройної боротьби. 25 грудня

1917 р. (7 січня 1918 р.) наказом головнокомандувача російськими військами українського фронту В. Антонова–Овсієнка про загальний наступ розпочалася військова агресія проти УНР.

Російсько–більшовицький воєнний наступ проти УНР наприкінці 1917 – на поч. 1918 рр. показав вороже ставлення Росії до України загалом та її державності зокрема. Війна покінчила з «російською орієнтацією» українських соціалістів і продемонструвала всім, що ніякого «загальнодемократичного фронту» всіх прогресивних сил Росії не існує, а отже в Україні немає ніякого обов'язку перед Росією.

Розстріл, зайняття і знищення більшовицькими військами Києва стали переломним моментом в історії України та Національної революції 1917–1918 рр., бо спричинили трансформацію державницьких поглядів лідерів Центральної Ради. Вони нарешті усвідомили, що для збереження УНР та утвердження національно–політичного та культурного існування українського народу необхідно відновити державну самостійність України та її незалежність від Росії.

25 січня 1918 р. під час бомбардування Києва з важкої артилерії більшовики знищили будинок М. Грушевського. У згарищі пожежі згорів його робочий кабінет, а в ньому всі матеріали, бібліотека і переписка, колекції старожитностей, зібрані упродовж його життя, незакінчена книжка «На порозі нової України», яку він писав як «свого роду політичний заповіт». Інтелектуальні та матеріальні втрати видатного вченого були підсилені родинною трагедією. Його матір напівживою винесли з пожежі і вона через кілька днів померла. Поховавши матір, М. Грушевський писав, «що Україна також поховала своє старе в сім огнищі» і «перед нею встають зовсім нові перспективи» [29, с. 136]. Наче виправдовуючись за свої автономістично–федералістичні надії, пов'язані з Росією, він констатував: «Перше, що я вважаю пережитим і віджитим, таким, що згоріло в моїм кабінеті, се наша орієнтація на Московщину, на Росію... Не даремно пролилась кров тисяч розстріляних українських інтелігентів і молодіжі, ... вона принесла, чи закріпила духовне визволення нашого народу від найтяжчого і найшкідливішого ярма, яке може бути: добровільно прийнятого духовного чи морального закріпощення. Я вважаю таке визволення від «песького обов'язку» супроти Московщини надзвичайно важким і цінним [29, с. 138–139].

Військова агресія Раднаркомом проти УНР вичерпала пошуки шляхів компромісу між більшовицьким урядом та Центральною Радою, зумовила появу України на міжнародній арені та сприяла налагодженню контактів із Центральними державами.

Необхідність укласти мирний договір з країнами австро–німецького блоку від імені окремої суверенної, незалежної держави, бажання припинити більшовицьку агресію та зберегти державність УНР знову поставили перед провідниками революції питання про державний статус України. Оскільки Росія розпочала війну проти УНР, стало очевидним, що перебування у федеративному зв'язку з агресором є неможливим. Це, без сумніву, спонукало лідерів Центральної Ради прийняти Четвертий Універсал 9 (22) січня 1918 р. Державну самостійність УНР, проголошену цим документом, М. Грушевський називав

вимушеною необхідністю, спричиненою перш за все зовнішніми обставинами. Він одразу ж почав «шукати» для України місце в майбутній світовій федерації. Український народ, на відміну від великоруського, – звертав він увагу, – «належить до західноєвропейського», є частиною «європейського кола, як завдяки історичним зв'язкам, так «самим складом народного характеру», а тому має «розірвати, нав'язану московським насильством північну орієнтацію» і з повною енергією відновити свої зв'язки з західним світом» [29, с. 147]. Допускалася й можливість федерації з народними республіками колишньої Російської держави, що відповідно до Четвертого Універсалу, мали вирішити Українські Установчі збори [30, с. 289].

Отже, теоретичні моделі та процеси державотворення в 1917 – на поч. 1918 рр. залежали від перебігу революційних подій і коригувалися ними залежно від обставин. Вони сприяли поширенню соборницьких настроїв у середовищі інтелігенції та широких народних верств і мали вплив на формування національної ідентичності. Проголошення самостійності та незалежності України від Росії в національно–політичних та культурних справах було історичною необхідністю та неминучістю, хоча лідери революції все ж допускали можливість нової федерації в інтересах збереження завойованої свободи і соціальних здобутків.

Список використаних джерел

1. Верстюк В. Ф. Політична боротьба за владу в Українській Народній Республіці в перші місяці її проголошення / В. Ф. Верстюк // Український історичний журнал. – 2008. – №1. – січень–лютий. – С.31–45.
2. Корольов Г. О. Ідея автономізму в уявленнях діячів та сучасників доби Центральної Ради // Проблема вивчення історії Української революції 1917–1921 років. – Київ, 2012. – Вип.7. – С.126–147.
3. Дзісяк Я. Історичний аналіз окремих спроб українського державотворення / Я. Дзісяк. – Тернопіль: «Терно–граф», 2010. – 188 с.
4. Іванченко Р. Центральна Рада: апофеоз і драма теорії і практики / Р. Іванченко // Я повертаю Україні те, що в неї вкрадено: статті. Нариси. Роздуми. – К.: Укр. письменник, 2005. – С.212–224.
5. Басара–Тимішак Г. Розвиток української національної ідентичності на Наддніпрянщині у 1917 – на початку 1919 років: Галицький чинник // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років. Збірник наукових статей / Головний редактор Р. Я. Пиріг. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – Вип.5. – 340 с.
6. Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття. – К.: Український письменник, 1993. – 413 с.
7. Грушевський М. Як все починалося, або «радісні дні всеросійського визволення». Українська Центральна Рада й її Універсал // Хто такі українці і чого вони хочуть. – К.: Т–во «Знання» України, 1991. – 240 с.
8. Замітки і матеріали до історії Української революції 1917–1918. – Т.1. – Відень, 1921. – 192 с.
9. Верстюк В. Українська Центральна Рада та її Універсали: Третій та Четвертий // Проблеми вивчення історії Української революції (1917–1921 рр.). – К., 2002. – Вип.1. – С.3–14.
10. Кудлай О. Б. Центральна Рада – Тимчасовий уряд: боротьба за автономію (березень – жовтень 1917 р.) [Текст]: автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Кудлай Олександра Борисівна: Нац. Акад. наук України, Ін–т історії України. – К., 1997. – 18 с.
11. Кармазіна М. С. Ідея державності в українській політичній думці (кінець XIX – початок XX ст. [Текст] / М. С. Кармазіна; Ін–т політ. і етнонац. дослідж. НАН України. – К.: [б.в.], 1998. – 351 с.
12. Гирич І. Б. Концептуальні проблеми історії України. – Тернопіль: Навчальна книга. – Богдан, 2011. – 224 с.
13. Нова Рада. – 1917. – 10 вересня.
14. Грушевський М. Якої ми хочемо автономії і федерації // Хто такі українці і чого вони хочуть – К.: Т–во «Знання» України, 1991. – 240 с.

15. Грицак Я. Українська революція 1914–1923: нові інтерпретації [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://old.lnu.edu.ua/Subdivisions/um/um2-3/ProblemyIstoriografiji/2-HRYTSAK%20Yaroslav.htm>
16. Нова Рада. – 1917. – 28 березня.
17. ЦДАВО України. – Ф.1115. – Оп.1. – Спр.7.
18. Реснт О. П. З'їзд поневоєних народів 1917 // Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. – К.: Наук. думка, 2005. – Т.3. – 672 с.: іл.
19. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/3%27_z%27z%27zd_ponevoelenih_narodiv_Rosii.
20. Нова Рада. – 1917. – 17 вересня.
21. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Українське_Вільне_Козацтво.
22. ЦДАВО України. – Ф.1115. – Оп.1. – Спр.2.
23. Збаразький С. Крути. До 40-річчя Великого Чину. 29-го січня 1918 р. – 29 січня 1968 р. – Мюнхен–Нью-Йорк, б.д.: В–во «Шлях Молоді», 1958. – 104 с.
24. Нова Рада. – 1917. – 29 жовтня.
25. Третій Універсал Української Центральної Ради // Державний Центр Української Народної Республіки в екзилі: Статті і матеріали / Зредагували Любомир Р. Винар і Наталя Пазуняк; [Слово до читача М. В. Плав'юка; Вступне слово Л. Р. Винара; Художн. оформл. М. С. Пшінки]. – Філадельфія; Київ; Вашингтон. Фондація ім. С. Петлюри: Веселка: Фондація родини Фешенко–Чопівських, 1993. – 494 с.: іл.
26. Цит. за: Винар Л. Третій Універсал УЦРади: Введення // Державний Центр Української Народної Республіки в екзилі.
27. ЦДАВО України. – Ф.1115. – Оп.1. – Спр.12.
28. Там само. – Спр.4.
29. Грушевський М. Після IV Універсалу. На порозі Нової України. Гадки і мрії // Хто такі українці і чого вони хочуть.
30. Четвертий Універсал Української Центральної Ради // Державний Центр Української Центральної Ради // Державний Центр Української Народної Республіки в екзилі.
- References**
1. Verstjuk V. F. Politychna borot'ba za vladu v Ukrain's'kij Narodnij Respubliki v pershi misjaci i'i' progoloshennja / V. F. Verstjuk // Ukrain's'kij istorychnyj zhurnal. – 2008. – №1. – sichen'-ljutyj. – S.31–45.
2. Korol'ov G. O. Ideja avtonomizmu v ujavlenjah dijachiv ta suchasnykiv doby Central'noi' Rady // Problema vyvchennja istorii' Ukrain's'koi' revoljucii' 1917–1921 rokiv. – Kyi'v, 2012. – Vyp.7. – S.126–147.
3. Dzijak Ja. Istorychnyj analiz okremyh sprob ukrai'ns'kogo derzhavotvorennja / Ja. Dzijak. – Ternopil': «Terno-graf», 2010. – 188 s.
4. Ivanchenko R. Central'na Rada: apofeoz i drama teorii' i praktyky / R. Ivanchenko // Ja povertaju Ukrain'ni te, shho v nei' vkradeno: statti. Narysy. Rozdumy. – K.: Ukr. pys'mennyk, 2005. – S.212–224.
5. Basara-Tymishhak G. Rozvytok ukrai'ns'koi' nacional'noi' identychnosti na Naddniprozhanshyni u 1917 – na pochatku 1919 rokiv: Galyc'kij chynnyk // Problemy vyvchennja istorii' Ukrain's'koi' revoljucii' 1917–1921 rokiv. Zbirnyk naukovyh statej / Golovnyj redaktor R. Ja. Pyrig. – K.: Instytut istorii' Ukrain'ny NAN Ukrain'ny, 2010. – Vyp.5. – 340 s.
6. Nagajevs'kij I. Istorija Ukrain's'koi' derzhavy dvadcatogo stolittja. – K.: Ukrain's'kij pys'mennyk, 1993. – 413 s.
7. Grushevs'kij M. Jak vse pochynalosja, abo «radisni dni vserosijs'kogo vyzvolennja». Ukrain's'ka Central'na Rada j i'i' Universal // Hto taki ukrai'nci i chogo vony hochut'. – K.: T–vo «Znannja» Ukrain'ny, 1991. – 240 s.
8. Zamitky i materialy do istorii' Ukrain's'koi' revoljucii' 1917–1918. – T.1. – Viden', 1921. – 192 s.
9. Verstjuk V. Ukrain's'ka Central'na Rada ta i'i' Universaly: Tretij ta Chetvertij // Problemy vyvchennja istorii' Ukrain's'koi' revoljucii' (1917–1921 rr.). – K., 2002. – Vyp.1. – S.3–14.
10. Kudlaj O. B. Central'na Rada – Tymchasovyj urjad: borot'ba za avtonomiju (berezen' – zhovten' 1917 r.) [Tekst]: avtofef. dys. kand. ist. nauk: 07.00.01 / Kudlaj Oleksandra Borysivna: Nac. Akad. nauk Ukrain'ny, In-t istorii' Ukrain'ny. – K., 1997. – 18 s.
11. Karmazina M. S. Ideja derzhavnosti v ukrai'ns'kij politychnij dumci (kinec' XIX – pochatok XX st. [Tekst] / M. S. Karmazina; In-t polit. i etnonac. doslidzh. NAN Ukrain'ny. – K.: [b.v.], 1998. – 351 s.
12. Gyrych I. B. Konceptual'ni problemy istorii' Ukrain'ny. – Ternopil': Navchal'na knyga. – Bogdan, 2011. – 224 s.
13. Nova Rada. – 1917. – 10 veresnja.
14. Grushevs'kij M. Jakoi' my hochemo avtonomii' i federacii' // Hto taki ukrai'nci i chogo vony hochut' – K.: T–vo «Znannja» Ukrain'ny, 1991. – 240 s.
15. Grycak Ja. Ukrain's'ka revoljucija 1914–1923: novi interpretacii' [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://old.lnu.edu.ua/Subdivisions/um/um2-3/ProblemyIstoriografiji/2-HRYTSAK%20Yaroslav.htm>
16. Nova Rada. – 1917. – 28 bereznja.
17. CDAVO Ukrain'ny. – F.1115. – Op.1. – Spr.7.
18. Rejent O. P. Z'i'zd ponevoelenyh narodiv 1917 // Encyklopedija istorii' Ukrain'ny: u 10 t. / redkol.: V. A. Smolij (golova) ta in.; Instytut istorii' Ukrain'ny NAN Ukrain'ny. – K.: Nauk. dumka, 2005. – T.3. – 672 s.: il.
19. [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: https://uk.wikipedia.org/wiki/3%27_z%27z%27zd_ponevoelenyh_narodiv_Rosii'.
20. Nova Rada. – 1917. – 17 veresnja.
21. [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: https://uk.wikipedia.org/wiki/Українське_Вільне_Козацтво.
22. CDAVO Ukrain'ny. – F.1115. – Op.1. – Spr.2.
23. Zbaraz'kij S. Kruty. Do 40-ričhja Velykogo Chynu. 29-go sichnja 1918 r. – 29 sichnja 1968 r. – Mjunhen–N'ju–Jork, b.d.: V–vo «Shljah Molodi», 1958. – 104 s.
24. Nova Rada. – 1917. – 29 zhovtnja.
25. Tretij Universal Ukrain's'koi' Central'noi' Rady // Derzhavnyj Centr Ukrain's'koi' Narodnoi' Respubliki v ekzylji: Statki i materialy / Zredaguvaly Ljubomyr R. Vynar i Natalija Pazunjak; [Slovo do chytacha M. V. Plav'juka; Vstupne slovo L. R. Vynara; Hudozhn. oforml. M. S. Pshinky]. – Filadel'fija; Kyi'v; Vashington. Fundacija im. S. Petljury: Veselka: Fundacija rodyni Feshhenko–Chopivs'kyh, 1993. – 494 s.: il.
26. Cyt. za: Vynar L. Tretij Universal UCRady: Vvedennja // Derzhavnyj Centr Ukrain's'koi' Narodnoi' Respubliki v ekzylji.
27. CDAVO Ukrain'ny. – F.1115. – Op.1. – Spr.12.
28. Tam samo. – Spr.4.
29. Grushevs'kij M. Pislja IV Universalu. Na porozi Novoi' Ukrain'ny. Gadky i mrii' // Hto taki ukrai'nci i chogo vony hochut'.
30. Chetvertij Universal Ukrain's'koi' Central'noi' Rady // Derzhavnyj Centr Ukrain's'koi' Narodnoi' Respubliki v ekzylji.
- Baranovska N. M., candidate of historical sciences, Associate Professor of History of Ukraine and communication between ethnic groups department National University «Lviv Polytechnic» (Ukraine, Lviv), Nadija7777@i.ua**
- Problems and approaches related to issues of the Ukrainian state building in historical, political and cultural heritage during National Revolution in 1917, beginning of 1918**
- The article analyzes conceptual and ideological approaches to the Ukrainian state building and self-affirmation, transformation processes and ways of practical implementation of Ukrainian nation's statehood legitimate project during National Revolution (1917, beginning of 1918), that changed the political and cultural development of Ukraine within the national paradigm. Public attitudes evolution of leaders of that time, from autonomy within Russia to Ukraine's independence and its independence from the Russian Republic are analyzed.*
- Keywords:** National Revolution, state building, broad autonomy, federation, state independence, heritage.
- Барановская Н. М., кандидат исторических наук, доцент кафедры истории Украины и этнокоммуникации, Национальный университет «Львовская политехника» (Украина, Львов), Nadija7777@i.ua**
- Проблемы и подходы к вопросам создания украинского государства в историко-политическом и культурном наследии периода Национальной революции 1917 – начала 1918 годов**
- Анализируются концептуальные и идеологические подходы к вопросам создания украинского государства и самоутверждения, трансформационные процессы и пути практического воплощения легитимного проекта государственности украинской нации периода Национальной революции 1917 – нач. 1918 годов, которые изменили политическое и культурное развитие Украины в рамках национальной парадигмы. Рассмотрена эволюция государственных взглядов проводников того времени от автономии в составе России к самостоятельности Украины и ее независимости от Российской республики.*
- Ключевые слова:** Украина, Национальная революция, создание государства, широкая автономия, федерация, государственная независимость, наследие.
- * * *

УДК 94(Україна)/37.01

Лаврут О. О.,
кандидат історичних наук, доцент кафедри
суспільно-гуманітарних дисциплін
та методики їх викладання, Донецький обласний
інститут післядипломної педагогічної освіти
(Україна, Слов'янськ), lavrut.olga@gmail.com

Відлуння Закону «Про зміцнення зв'язку школи із життям і подальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР» в Українській РСР: досвід перших років

Протягом 1950–60-х років радянський уряд здійснював пошук моделей розвитку освіти. Починаючи з 1954 р., знання української мови, на противагу російській, як зазначають дослідники, було зовсім не обов'язковим. У освітній галузі це виявилось, насамперед, у сумнозвісному праві добровільності вибору мов, що закріплювалося в законодавчих актах СРСР від 24 грудня 1958 р. та УРСР від 17 квітня 1959 р. У одній зі статей Закону «Про зміцнення зв'язку школи із життям і подальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР» зазначалось, що навчання в школах України здійснюється рідною мовою учнів. Але не всі діти були охоплені навчанням. Серед причин, котрі перешкоджали цьому був низький рівень навчально-виховної роботи в закладах освіти, що спричиняло друкорічництво, відмову від отримання освіти взагалі; відсутність приміщень і належних умов, стан здоров'я тощо.

Для проведення навчально-дослідної роботи освітніх закладів виділялися земельні ділянки, де учням прищеплювались практичні навички вирощування сільськогосподарських культур. Відсутність належних умов навчання призводило до навчання у декілька змін. Причинами цього стали відсутність приміщень, потреба у відповідних фахівцях, густина населення.

Ліпша успішність була в учнів початкової ланки школи, в порівнянні із іншими ланками. Причинами невисокої якості знань учнів стали такі: формальний характер контрольної-оцінювальної діяльності педагогів; невідповідність засвоєних теоретичних знань на практиці; низький рівень розвитку мислення учнів, невідповідність твердженням та власній думці; плутанина у поняттях; використання учнівством нерациональних способів обчислення тощо. У кінці 50-х – початку 60-х рр. законодавчі акти у загальних рисах декларували вивчення рідної мови та російської мови.

Ключові слова: школа, заклад, освіта, учні, діти, успішність, кількість, навчання, процес, формалізм.

Освіта виконує певні функції, однією із яких є соціальна мобільність. Вона покликана «йти в ногу» із суспільними викликами, з одного боку, з іншого – засвоювати і надавати необхідні знання учасникам освітнього процесу. Протягом 1950–60-х років радянський уряд здійснював пошук моделей розвитку освіти. У 1958/59 навчальному році у колишньому СРСР були прийняті відповідні законодавчі акти, які мали змінити особливості навчально-виховного процесу. Ці питання розглядали різні фахівці. Умовно роботи можемо поділити на ті, котрі висвітлювали загальні тенденції розвитку суспільства УРСР та його культуру [1]. Вплив законодавства та ідеології на становище освіти і їх русифікаторського впливу спричинили інакомислення у республіці [2]. Особливості навчально-виховного процесу теж знайшли відображення у працях дослідників [3, с. 79–86; 4, с. 54–57]. Краєзнавчі аспекти залишаються актуальними [5; 6], проте фахівці не досить глибоко розглянули нашу проблему [7]. Тому, метою дослідження є вивчення особливостей функціонування шкіл Української РСР протягом 1958–1960 рр. на прикладі Донецької області. Реалізувати її допоможуть виконання таких завдань:

- вивчення історіографічної та джерелознавчої спадщини;
- характеристика змін в освітньому процесі;
- окреслення перспектив дослідження.

Джерелами до вивчення нашого дослідження стали матеріали Державного архіву Донецької області, які дозволили вивчити мережу освітніх закладів, кількісний склад учнівства у них, особливості навчального процесу та якості знань [10; 11].

Починаючи з 1954 р., знання української мови, на противагу російській, як зазначають дослідники, було зовсім не обов'язковим. У освітній галузі це виявилось, насамперед, у сумнозвісному праві добровільності вибору мов, що закріплювалося в законодавчих актах СРСР від 24 грудня 1958 р. та УРСР від 17 квітня 1959 р. У одній зі статей Закону «Про зміцнення зв'язку школи із життям і подальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР» зазначалось, що навчання в школах України здійснюється рідною мовою учнів. Батьки самостійно мали вирішувати у школу з якою мовою навчання віддавати своїх дітей. Продовженням цього стала й доповідна записка Міністерства освіти республіки до ЦК КПУ і Ради Міністрів УРСР від 23 січня 1960 р. «Про заходи по поліпшенню викладання російської мови у школах Української РСР». Недивно, що українська мова, як мова навчання, уже на рубежі 50–60-х рр. ставала прерогативою сільських шкіл, і відсоток учнів, які навчалися нею у містах, знизився. Зокрема, у м. Вінниці їх відсоток складав 49, Хмельницькому – 42,2, Житомирі – 36,5, Запоріжжі – 23,8, Луганську – 5,2, Кадіївці – 3,8 відповідно [8].

У першому документі зазначалось, що навчально-виховна робота у восьмирічній школі повинна бути побудована на поєднанні вивчення основ наук, політехнічного навчання і трудового виховання, широкого залучення школярів до доступних у їх віці форм суспільно корисної праці. Тому, Рада Міністрів СРСР мала здійснити заходи зі зміцнення матеріальної бази шкіл, ліквідації багатозмінності занять, організації виробничого навчання, надання старшокласникам навчальних місць для проходження професійного навчання та виробничої практики [9].

У Донецькій області протягом 1959/60 навчального року діяльність відділів освіти, згідно річного звіту про роботу шкіл і відділів народної освіти, була спрямована на виконання рішень XXI з'їзду КПРС та XXI з'їзду КПУ, прийнятих Верховною Радою СРСР, Закону «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти», рішень грудневого пленуму ЦК КПРС і січневого пленуму ЦК КПУ, постанови ЦК КПРС «Про завдання партійної пропаганди в сучасних умовах». Вище зазначене дало можливість продемонструвати мережу закладів, діяльність восьмирічних, середніх шкіл з виробничим навчанням, шкіл-інтернатів, шкіл робітничої та селянської молоді, заочних та спеціальних шкіл, відповідно до народногосподарського плану, створення навчально-виробничої бази для трудового виховання, виробничого навчання. Документ наголошував про перехід до нових навчальних планів та програм. У звіті зазначалось про «подолання відриву навчання від життя, поліпшенні якості знань, практичних вмінь та навичок, поліпшення ідейного та наукового рівня навчання у школах всіх типів, перебудові методичної роботи відповідно до марксистсько-ленінських вимог, поліпшення політехнічного рівня кадрів». Документ наголошував на вивченні та впровадженні передового педагогічного досвіду у практику освіти, підготовку педагогічних та керівних кадрів, поліпшенні стану внутрішньошкільного контролю [10, арк. 1–3зв].

Мережа навчальних закладів, в основному, забезпечувала навчанням дітей віком від 7 до 15 років, що демонструє таблиця 1.1.

Мережа навчальних закладів у 1959/60 навчальному році [10, арк. 4–9зв]

Школи	У містах		У селах		Разом	
	Кількість шкіл	Кількість учнів	Кількість шкіл	Кількість учнів	Кількість шкіл	Кількість учнів
Початкових	202	21.100	424	14.800	626	35.900
Восьмирічних	226	91.600	245	32.500	471	124.100
Середніх шкіл	249	196.800	54	17.400	303	214.200
Десятирічних	177	111.800	54	13.400	231	125.200
Шкіл–інтернатів	55	18.100	–	–	55	18.100
Шкіл для переростків	–	–	–	–	–	–
Окремих класів для переростків	–	–	немає відомостей	немає відомостей	–	–
Лісних шкіл	1	100	–	–	1	100
Шкіл для сільських дітей	2	168	–	–	2	168
Шкіл для глухонімих дітей	3	313	1	157	4	470
Шкіл для розумово відсталих дітей	7	795	4	395	11	1190
Всього	9.022	440.776	782	78.652	1.704	519.428

Як показує таблиця, кількість шкіл у 1959/60 навчальному році склала 1.704, де отримували освіту 519.428 дітей. Більшість закладів знаходилась у містах (922 проти 782). у селах переважали початкові (424 із кількістю 14.800 осіб проти 202 із 21.100 відповідно) та восьмирічні (245, де навчались 32.500 осіб, у містах – 226 і 91.600 осіб відповідно). У містах переважали середні школи (249 із 196.800 учнями проти сільської місцевості – 54 із 17.400 дітьми), десятирічні (177 із 111.800 проти 54 та 13.400 учнями відповідно). Тут же функціонували і 55 інтернатів із 1.800 дітьми, 1 лісна школа із 100 особами, 2 школи для сільських дітей із контингентом 313 осіб – у містах, і 1 – із 157 дітьми у селі. Працювали й 11 шкіл для розумово відсталих дітей, із них – 7 у містах (із 795 дітьми) та 4 (395 відповідно) у селах. Тобто, місто продовжувало відігравати роль освітнього центру. Тут переважали середні та десятирічні школи із відповідним контингентом дітей.

У порівнянні з попереднім – 1958/59 навчальним роком збільшилась кількість шкіл–інтернатів (див. табл. 1.2.).

Прослідковуючи динаміку протягом двох навчальних років, можна зазначити в цілому про збільшення цих типів навчальних закладів із 3.332 до 3.372 відповідно. Але кількість восьмирічних, середніх та середніх десятирічних зменшилась з 630 до 626, із 472 до 471 та з 345 до 303 відповідно.

Все ж, 412 шкіл області не виконали Закону «Про загальне обов'язкове навчання»: не були охоплені навчанням 5.480 дітей (що складало 1,05% від загальної кількості учнів). У тому числі серед учнів 1 – 4 класів – 509 дітей, 5 – 7 – 1.430 і 1.074 відповідно, котрі ніколи не навчались у школі. Із цієї загальної кількості не були охоплені навчанням 376 розумово відсталих дітей, 81 глухонімих, 33 сліпих і 601 хворих відповідно; 2.467 – які закінчили 7 класів, але не мали повних 15 років і не навчались у 8–10 класах. В цілому 1.924 особи не відвідували школу без поважних на те причин. План прийому до 8 класів області був виконаний лише на 22% (проти майже 25%, що регламентував народногосподарський план розвитку освітньої сфери). У тому числі у містах – 19,7% та селах – 2%.

Таблиця 1.2.

Кількість шкіл в Донецькій області у 1958/59 та 1959/60 навчальному році [10, арк. 10–13зв]

Школи	У 1958/59 навчальному році	У 1959/60 навчальному році
Початкові	1.666	1.686
Восьмирічні	630	626
Середні	472	471
Середні десятирічні	345	303
Школи–інтернати	206	231
Інші	13	55
Усього	3332	3372

Протягом 1959/60 навчального року у 22 районах ці питання обговорювались на обласних нарадах завідуючих міських та районних відділах народної освіти, нараді при завідуючому обласного відділу народної освіти, виконавчому комітеті обласної Ради депутатів трудящих. В області працював 101 інтернат при школах на 2.600 учнівських місць. Кількість дітей, котрі не відвідували школи без поважних причин складала 436 осіб. Деякі виконкоми місцевих Рад депутатів трудящих, серед них зазначали Мар'їнський, Авдіївський, Костянтинівський райони, Макіївку, – не організували належний облік дітей шкільного віку і, таким чином не виконали постанову Ради Міністрів УРСР від 26 серпня 1959 р. за №1314 «Про затвердження інструкції з обліку дітей і підлітків шкільного віку». Для дітей, які жили більше, ніж за 3 кілометри організовували підвіз. Таких осіб нараховувалось 2.276. Незадовільно ця справа була у Тельманівському, Старо-Бешівському, Авдіївському районах.

Причинами невиконання закону про всеобуч називали наступні:

– низький рівень навчально-виховної роботи в закладах освіти, що спричиняло другорічництво, відмову від отримання освіти взагалі,

– відсутність приміщень і належних умов (наприклад у Авдіївському, Слов'янському, Олександрівському і Старо-Бешівському районах не були відкриті інтернати для учнівства) тощо.

На майбутній навчальний рік планувалось збільшити кількість місць в інтернатах на 935, відкрити 10 шкіл, 609 груп продовженого дня з охопленням 16,4 тисячі учнів 1–8 класів [10, арк. 14–23зв].

Щодо навчально-матеріальної бази шкіл у 1959/60 навчальному році вона була такою. Почали діяти 24 масові школи на 11.200 учнівських місць. Для шкіл-інтернатів побудували 21 навчальний корпус на 9.660 місць і 46 гуртожитків на 15.310 учнівських місць. При цьому й колгоспи надавали допомогу. Так, вони побудували

1.561 школа (у минулому році – 1.365 відповідно). Проте 119 міських шкіл не мали навчально-дослідних ділянок, тому користувались базами інших шкіл або обласної станції юних натуралістів, інституту вдосконалення вчителів.

Відсутність належних умов навчання призводило до навчання у декілька змін: так у 1958/59 навчальному році у першу зміну навчались 67% всіх учнів, наступного року – майже 66% відповідно. Проте школи працювали і в три зміни, особливо у великих містах та промислових центрах Донецької області: у Макіївці, Сталіно, Чистяковому. Причинами цього стали відсутність приміщень, потреба у відповідних фахівцях, густота населення. Педагогічний склад включав в себе 28.016 вчителів, із них 21.897 – жінки. За освітньою підготовкою 9.914 осіб мали вищу освіту, незакінчену вищу – 5.884, середню – 805, незакінчену середню – 248 осіб відповідно, заочно отримували освіту 36.170 педагогів. Крім них у школах працювали і інші фахівці – за сумісництвом: інженери, техніки, агрономи, кваліфіковані робітники. Стаж педагогічної роботи вчителів був різним: 4.626 осіб мали до 50 років стажу, майже 2 тисячі осіб – від 25–50 років, інші – від – 5 до 25 відповідно. Педагоги підвищували власний освітній рівень: вони були охоплені курсами, семінарами тощо.

Згідно зі згаданим звітом успішність учнів шкіл Донецької області в зазначений період наведена в табл. 1.3:

Отже, у документі зазначено про загальне поліпшення успішності учнів області – на 1%. Краща успішність була в учнів початкової ланки школи, в порівнянні із іншими ланками. Це можна пояснити більшою авторитетністю дорослих (учителів та батьків) щодо молодших школярів, меншою навантаженістю тощо. У середній ланці успішність спадала у порівнянні із попередньою, і у старшій – дещо піднялась. Якщо взяти окремі предмети, то природничо-математичні мали вищі показники за соціально-гуманітарні. Це пояснювалось загальними тенденціями розвитку освітньої галузі цього періоду, коли віддавали більше перевагу саме цим дисциплінам.

Таблиця 1.3.

Успішність учнів протягом 1958/59 та 1959/1960 навчальних років [10, арк. 24–31зв]

Успішність	У 1958/59 навчальному році, %	У 1959/60 навчальному році, %
Загальна успішність учнів	92,1	93,1
1 – 4 класів	95,7	96,2
5 – 8 класів	85,2	87,7
9 – 10 класів	90,3	90,9
Учнів, які навчаються на «5»	43.241 (кількість)	42.408 (кількість)
Класів з повною успішністю	5.049 (кількість)	6.271 (кількість)

23 школи на 2.564 учнівські місця. Були звільнені і пристосовані до навчально-виховного процесу 49 шкільні приміщення на 11.150 учнівських місць, добудовані 472 класні кімнати на 14 тисяч місць. Тобто, в цілому відбулось збільшення кількості місць на 53.100.

Теж саме можна відмітити і щодо навчальних кабінетів, майстерень, робочих кімнат, але 76 школи їх зовсім не мали. Для проведення навчально-дослідної роботи освітніх закладів виділялися земельні ділянки, де учням прищеплювались практичні навички вирощування сільськогосподарських культур. Протягом 1959/60 навчального року земельними ділянками була забезпечена

Окрім цього, варто враховувати і соціально-економічний потенціал області, потребу у відповідних фахівцях [10, арк. 31–33зв].

Згідно із матеріалами «Про недоліки в знаннях випускників шкіл, виявлені на вступних екзаменах до в.н.з.» Міністерство освіти УРСР видало відповідний Наказ від 22 жовтня 1962 р. за №153. У документі йшлося про об'єднання зусиль педагогів загальноосвітніх та викладачів вищих навчальних закладів шляхом організації та проведення семінарів, олімпіад з різних предметів, обміну передового педагогічного досвіду. Особливий акцент здійснювався на боротьбі із окозамилюванням

та лібералізмом в процесі оцінювання знань учнів та студентів. Так, наприклад, рівень знань з математики був нижче середнього і у 55% учнів – незадовільний. Проте згідно із тією картинкою, яку відділи освіти надавали на розгляд громадськості, ці відсотки були набагато вищими. Власне самі чиновники породжували процеси дезінформації та брехні.

Причинами невисокої якості знань учнів стали такі: формальний характер контрольно-оцінювальної діяльності педагогів; невміння застосовувати набуті теоретичні знання на практиці (наприклад, формулу в процесі розв'язування вправи чи задачі); низький рівень розвитку логіко-математичного мислення учнів, невміння довести твердження та власну думку; плутанина у поняттях «означення», «ознака», «теорема», «аксіома»; використання учнівством нерациональних способів обчислення; слабкість знань властивостей функцій та їх графіків.

Результати іспитів з української мови показали позитивні оцінки у 92–98% абітурієнтів. Усні іспити презентували кращі оцінки за письмові. Абітурієнти чітко і послідовно викладали думки, правильно будували речення. Проте серед недоліків виділяти наступні: невміння розкрити тему твору, скласти до нього план, висловити послідовно власну думку; незадовільне засвоєння лексичних норм літературної мови; низьку стилістичну грамотність, культуру та чистоту мовлення (писали так: «січас» замість «тепер», «лучче» замість «краще», «лапата» замість «лопата», «мішає» замість «заважає»); неохайність в оформленні робіт тощо, що призводило до викривлення змісту. Абітурієнти неправильно використовували розділові знаки, не виділяли вставні слова, не вміли використовувати розділові знаки при прямій мові, спостерігалась відсутність сталих знань про будову слова, правопис префіксів (наприклад, «зпитав», «прекращали»), правопис відмінкових закінчень іменників, займенників та прикметників, складених кількісних числівників, ненаголошених особових закінчень дієслів (зокрема, «бачемо», «ростимо», «знаймо»); не з дієсловами і написання слів разом та через дефіс. Будуючи речення, використовували два підмети (наприклад, «Чапаєв і Пархоменко – вони...»). Серед фонетичних помилок частими залишались позначення на письмі м'якості приголосних і правопис слів іншомовного походження. У мовленні випускників шкіл і відповідно – абітурієнтів в.н.з., використовувались прості висловлювання (як їх називали «просторіччя»), змішування різномовних елементів, відсутність чіткої дикції. Враховуючи вище зазначене, Наказ Міністерства освіти наголошував на усуненні цих недоліків [11, арк. 27–29зв].

Протягом декількох навчальних років після прийняття Закону «Про зміцнення зв'язку школи із життям і подальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР» відбулись деякі зміни в освітньому процесі шкіл Української РСР. Збільшилась мережа навчальних закладів та кількість учнів у них. У сільській місцевості переважали початкові та восьмирічні школи, а у містах – десятирічні та середні. Тому, очевидним став його русифікаторський вплив на освіту, у чому й полягала політика радянського уряду. Поряд із цим закладами існували й інші – інтернати різних типів. Проте, не дивлячись на мирний час, не всі діти відвідували заклади. Існували як об'єктивні, так і суб'єктивні причини. Навчально-матеріальна база шкіл поступово поліпшувалась, що виявилось у будівництві

закладів, кімнат, майстерень, виділенням земельних ділянок тощо. Успішність учнів залишалась на середньому рівні. Кращою вона була в учнів початкової ланки школи. У навчально-виховній роботі залишався формальний підхід, успішність була невисокою. У кінці 50-х – початку 60-х рр. законодавчі акти у загальних рисах декларували рівноправність у вивченні рідної та російської мов.

Перспективою нашого дослідження є вивчення обраного питання в пізніші періоди історії УРСР.

Список використаних джерел

1. Бажан О. Протестні акції населення Української РСР у другій половині 1950 – на початку 1960-х рр.: причини, інструментарій, діапазон // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – Х.: Видавництво «Права людини», 2013. – №1.
2. Бажан О. Г., Данилюк Ю. З. Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. XX ст.) / НАН України. Інститут історії України. – К.: «Рідний край», 2000. – 616 с.
3. Лаврут О. О. Реалізація освітньої політики в УРСР у II половині 1940-х – I половині 1980-х років: історіографія питання // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. – К.: «Видавництво «Гілея», 2016. – Вип.106 (3). – С.79–86.
4. Лаврут О. О. Виробниче навчання учнів шкіл Української РСР у 1950–1960-х роках: деякі аспекти проблеми // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. – К.: «Видавництво «Гілея», 2015. – Вип.103 (12). – С.54–57.
5. Саржан Анатолій Опанасович. Зміни в соціально-економічній сфері Донбасу. Друга половина 40-х – кінець 80-х рр. XX ст.: автореф. ... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Донецький національний ун-т. – Донецьк, 2004. – 40 с.
6. Саржан А. О. Новітня історія Донбасу: Навчальний посібник. – Донецьк: Сталкер, 1999. – 463 с.
7. Стяжкіна О. В. Культурні процеси в Донбасі в 1960-ті – на початку 90-х років: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Донецький держ. ун-т. – Донецьк, 1996. – 18 с.
8. Савойська С. В. Впровадження української мови як державної у сферу освіти України в 90-ті роки XX – поч. XXI ст.: історичний аспект (на матеріалах вищих навчальних закладів): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Національний педагогічний ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 2007. – 20 с.
9. Лаврут О. О. Мовний аспект функціонування закладів освіти в УРСР у 1960-х – першій половині 1980-х років // Гуржівські історичні читання: Збірник наукових праць / Ред. кол.: В. А. Смолій, О. І. Гуржій, А. Г. Морозов та ін. – Черкаси: Вид. Чабаненко Ю. А., 2015. – Вип.10. – С.87–90.
10. Державний архів Донецької області. – Ф.Р.2852. – Оп.1. – Спр.237.
11. Там само. – Оп.2. – Спр.1.

References

1. Bazhan O. Protestni akcii' naseleennja Ukrai'ns'koi' PCP u drugij polovyni 1950 – na pochatku 1960-h pp.: prychny, instrumentarij, diapazon // Z arhiviv VUCHK-GPU-NKVD-KGB. – H.: Vydavnyctvo «Prava ljudyny», 2013. – №1.
2. Bazhan O. G., Danyljuk Ju. Z. Opozycija v Ukrai'ni (druga polovyna 50-h – 80-ti rr. XX st.) / NAN Ukrai'ny. Instytut istorii' Ukrai'ny. – K.: «Ridnyj kraj», 2000. – 616 s.
3. Lavrut O. O. Realizacija osvith'oi' polityky v URSR u II polovyni 1940-h – I polovyni 1980-h rokiv: istoriografija pytannja // Gileja: naukovyj visnyk. Zbirnyk naukovykh prac' / Gol. red. V. M. Vashkevych. – K.: «Vydavnyctvo «Gileja», 2016. – Vyp.106 (3). – S.79–86.
4. Lavrut O. O. Vyrobyneche navchannja uchniv shkil Ukrai'ns'koi' RSR u 1950–1960-h rokah: dejaki aspekty problemy // Gileja: naukovyj visnyk. Zbirnyk naukovykh prac' / Gol. red. V. M. Vashkevych. – K.: «Vydavnyctvo «Gileja», 2015. – Vyp.103 (12). – S.54–57.
5. Sarzhan Anatolij Opanasovyeh. Zminy v social'no-ekonomichnij sferi Donbasu. Druga polovyna 40-h – kinec' 80-h rr. XX st.: avtoref. ... d-ra ist. nauk: 07.00.01 / Donec'kyj nacional'nyj un-t. – Donec'k, 2004. – 40 s.
6. Sarzhan A. O. Novitnja istorija Donbasu: Navchal'nyj posibnyk. – Donec'k: Stalker, 1999. – 463 s.
7. Stjazhkina O. V. Kul'turni procesy v Donbasi v 1960-ti – na pochatku 90-h rokiv: Avtoref. dys... kand. ist. nauk: 07.00.01 / Donec'kyj derzh. un-t. – Donec'k, 1996. – 18 s.

8. Savojs'ka S. V. Vprovadzhennja ukrai'ns'koi' movy jak derzhavnoi' u sferu osvity Ukraïny v 90-ti roky XX – poch. XXI st.: istorychnyi aspekt (na materialah vyshhyh navchal'nyh zakladiv): avtoref. dys... kand. ist. nauk: 07.00.01 / Nacional'nyj pedagogichnyj un-t im. M. P. Dragomanova. – K., 2007. – 20 s.

9. Lavrut O. O. Movnyj aspekt funkcionuvannja zakladiv osvity v URSR u 1960-h – pershij polovyni 1980-h rokiv // Gurzhii'vs'ki istorychni chytannja: Zbirnyk naukovykh prac' / Red. kol.: V. A. Smolij, O. I. Gurzhij, A. G. Morozov ta in. – Cherkasy: Vyd. Chabanenko Ju. A., 2015. – Vyp.10. – S.87–90.

10. Derzhavnyj arhiv Donec'koi' oblasti. – F.R.2852. – Op.1. – Spr.237.

11. Tam samo. – Op.2. – Spr.1.

Lavrut O. A., Ph.D., assistant professor of social and humanitarian disciplines and teaching methods of the Donetsk Regional Institute of Postgraduate Education, Assoc. (Ukraine, Slavyansk), lavrut.olga@gmail.com

Echo law «On strengthening the link with school life and further development of the education system in the Ukrainian SSR»: First Experience years

During the 1950–60s Soviet government were searching models of education. Since 1954, knowledge of the Ukrainian language, in contrast to Russian, as the researchers were not mandatory. In the educational field it turned out, especially in the infamous law voluntary choice of languages that are anchored in the laws of the USSR of December 24, 1958 and the USSR on April 17, 1959 In one of the articles of the Law «On strengthening the link with school life and further development of public education in the Ukrainian SSR» stated that teaching in schools of Ukraine in the mother tongue of students. But not all children were covered by the study. Among the reasons that prevented it was the low level of educational work in educational institutions that caused the second year, the rejection of education in general; lack of premises and appropriate conditions, health and so on.

For the teaching and research of educational institutions allocated land, where students practical skills instilled growing crops. Lack of proper training conditions led to several changes in education. The reasons were the lack of space, the need for appropriate specialists population density.

Better performance was in elementary school level, in comparison with other parts. The reasons for poor quality of students' knowledge are the following: formal control and assessment of teachers; inability to apply the acquired theoretical knowledge in practice; low level of students' thinking, inability to prove the allegations and his own opinion; confusion in concepts; apprenticeship irrational use of calculation methods and more. In the late 50's – early 60's Legislation in general declared equality in the study of naive and Russian languages.

Keywords: school, institution, education, students, children, success, number, learning process, formalism.

Лаврут О. А., кандидат исторических наук, доцент, доцент кафедры социально-гуманитарных дисциплин и методики их преподавания, Донецкий областной институт последипломного педагогического образования (Украина, Славянск), lavrut.olga@gmail.com

Эхо Закона «Об укреплении связи школы с жизнью и о дальнейшем развитии системы народного образования в Украинской ССР» в Украинской ССР: опыт первых лет

В течение 1950–60-х годов советское правительство осуществляло поиск моделей развития образования. Начиная с 1954 г., знание украинского языка, в противовес русскому, как отмечают исследователи, было совсем необязательным. В сфере образования это проявилось печально, прежде всего, в праве добровольности выбора языков, что закреплялось в законодательных актах СССР от 24 декабря 1958 и УССР от 17 апреля 1959 г. В одной из статей Закона «Об укреплении связи школы с жизнью и о дальнейшем развитии системы народного образования в Украинской ССР» отмечалось, что обучение в школах Украины осуществляется на родном языке учащихся. Но не все дети были охвачены обучением. Причинами этого был низкий уровень учебно-воспитательной работы в учреждениях образования, второгодичество, отказ от получения образования вообще; отсутствие помещений и надлежащих условий, состояние здоровья и т.д.

Для проведения учебно-исследовательской работы образовательных учреждений выделялись земельные участки, где ученикам прививались практические навыки выращивания сельскохозяйственных культур. Отсутствие надлежащих условий обучения обуславливало обучение в несколько смеен. Причинами этого стали отсутствие помещений, потребность в соответствующих специалистах, плотность населения.

Лучшая успеваемость была в учащихся начального звена школы, в сравнении с другими звеньями. Причинами невысокого качества знаний учащихся стали следующие: формальный характер контрольно-оценочной деятельности педагогов; неумение применять полученные теоретические знания на практике; низкий уровень развития мышления учащихся, неумение доказать утверждение и собственное мнение; путаница в понятиях; использование ученичеством нерациональных способов вычисления и тому подобное. В конце 50-х – начале 60-х гг. законодательные акты в общих чертах декларировали равноправие в изучении родного и русского языков.

Ключевые слова: школа, учреждение, образование, ученики, дети, успешность, количество, обучение, процесс, формализм.

* * *

УДК 94(477.7)

Чирко Б. В.,
кандидат историчних наук, доцент кафедри психології та суспільних наук, Академія муніципального управління (Україна, Київ), polina_nz@mail.ru

СТРУКТУРА СПЕЦІАЛІЗОВАНИХ ОРГАНІВ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ ТА ОРГАНІЗАЦІЯ ЇХНЬОЇ РОБОТИ ІЗ ЗАПРОВАДЖЕННЯ УКРАЇНІЗАЦІЇ ТА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗАПИТІВ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН УКРАЇНИ (1920 – ПОЧАТОК 1930-Х РОКІВ)

Метою дослідження є аналіз структури та організації роботи спеціалізованих органів радянської влади в етнічній сфері. При підготовці публікації застосовувалися загальнонаукові методи досліджень в галузі історичної та етнологічної проблематики – принципи історизму та об'єктивності, а також конкретно-дослідницькі методи, зокрема, проблемно-хронологічний, історико-порівняльний, статистико-аналітичний. В пропонуванні публікації показані основні етапи формування структури органів радянської влади із запровадження українізації та забезпечення національно-культурних, мовних і інших запитів національних меншин України, роль радянських, державних та партійних органів в утворенні системи національних адміністративно-територіальних одиниць, мережі національних освітніх на культурно-просвітних установ, запровадженні землеустрою в регіонах проживання національних меншин тощо. Автор приходить до висновку, що активна діяльність спеціалізованих органів влади в етнічній сфері у 1920-х роках відіграла позитивну роль в забезпеченні запитів етнічних груп України у розглядуваній період.

Ключові слова: органи власти, Відділ національних меншостей НКВС УССР, Центральна Комісія у справах національних меншостей при ВУЦВК, Рада національних меншостей наркомату освіти, національне районування, національна освіта, політика українізації, етнічні українці, національні меншини.

Поліетнічність, соціокультурна життєдіяльність різних етнічних спільнот – характерна риса та важливий компонент етносоціального процесу, який відбувався на теренах сучасної України протягом багатьох століть. Особливе місце в етнічній історії України займає масова колонізація Новоросії, а також інших регіонів Російської імперії вихідцями з Німеччини, Пруссії, Швейцарії, Австрії, Нідерландів, які почали переселятися з Європи у другій половині XVIII століття. З часів заснування в південних регіонах країни протягом десятиліть німецькі колонії сформувалися як своєрідне, самобутнє й яскраве явище в суспільному та соціально-господарському житті Російської імперії. В добу Українських демократичних революцій населення німецьких та менонітських колоній змушено було шукати шляхи до адаптації в межах аграрної та соціально-господарської політики урядів Центральної Ради, П. Скоропадського, С. Петлюри. З утвердженням радянської влади в Україні колоністи намагалися адаптуватися до реалій соціально-господарських та аграрних процесів, які виникали в рамках запровадження радянської економічної політики.

Як відомо, життєдіяльність етносів в величезній мірі залежить від політики державної влади, яка здійснюється в соціально-культурній, мовній та етнічній сферах. Особливу роль в формуванні такої політики відіграли рішення XII з'їзду РКП(б) (квітень 1923 року). Делегати з'їзду затвердили курс партії на запровадження політики коренізації. Здійснення політики коренізації, як офіційного курсу партії, покладалося на республіканські партійні організації. Основними напрямками політики коренізації визнавалися підготовка національних кадрів, утворення системи освіти з викладанням мовами етнічних груп, а також інші напрями державної політики в етнічній сфері. У відповідності до національного складу населення республіки в Україні політика коренізації набула форми українізації, а також заходів по забезпеченню освітніх, мовних та інших запитів національних меншин.

Партійне керівництво заявляло, що державна політика в етнічній сфері має «інтернаціоналістський» характер та передбачає досягнення «розкріпачення націй» й «розв'язання національного питання». В той же час широко проголошувана «інтернаціоналістська» політика відверто розглядалася владою і як найбільш вдалий «спосіб» залучення людей до процесу побудови соціалістичного суспільства. І це надавало національній політиці радянської влади підкреслено політизованого та заідеологізованого характеру. Проте в ході її реалізації у 1920-х роках мали місце і певні позитивні зрушення в забезпеченні запитів національних груп.

Як зазначалося, важливим напрямом державної політики в УСРР в етнічній сфері було запровадження політики українізації, яка здійснювалася до кінця 1920-х років. Українізація передбачала забезпечення національно-культурних, освітніх, мовних та інших запитів етнічних українців. В рамках політики українізації була утворена мережа загальноосвітніх, середніх спеціальних та вищих навчальних закладів з викладанням українською мовою, різноманітні культурно-просвітні організації, а також наукові центри, які входили в структуру Академії наук України; здійснювалася підготовка українських національних кадрів для роботи в державних, радянських, партійних, господарських, профспілкових та інших установах; відкривалися українські театри, мистецькі, етнографічні й інші організації; видавалася громадсько-політична, навчальна, популярна, наукова та художня література.

Здійсненню політики українізації сприяло утворення спеціалізованих державних та партійних установ. Так, відповідно до постанови ВУЦВК та РНК УСРР «Про заходи термінового здійснення повної українізації радянського апарату» (30 квітня 1925 року) Рада Народних Комісарів України утворила Центральну Всеукраїнську Комісію з керівництва українізацією при РНК УСРР. До складу комісії увійшли В. Чубар (голова), І. Булат, М. Скрипник, Д. Лебідь, О. Шумський, Я. Познанський, З. Порайко, Г. Мусульбас та С. Власенко. У зазначеному складі комісія почала діяти з 1 жовтня 1925 року [2, с. 178]. Поряд із Центральною Всеукраїнською Комісією з керівництва українізацією при РНК УСРР було утворено Комісію Політбюро ЦК КП(б)У по українізації. У роботі комісії брали участь В. Чубар, В. Затонський, М. Скрипник, М. Попов, В. Балицький, інші державні та партійні діячі України. До компетенції комісії входило широке коло питань, зокрема здійснення українізації КП(б)У, ЛКСМУ, профспілкових організацій, Робітничо-Селянської Червоної Армії тощо. Комісія Політбюро ЦК КП(б)У з українізації розглядала також питання пов'язані з роботою серед національних меншин [2, с. 178].

Для запровадження державної політики щодо національних меншин була також утворена мережа спеціалізованих адміністративних, радянських, освітніх та партійних установ – Відділ національних меншостей НКВС УССР, Центральна Комісія у справах національних меншостей при ВУЦВК, Рада національних меншостей Наркомату освіти УССР, а також інші. Діяла система національних адміністративно-територіальних одиниць, а також мережа освітніх закладів, навчання в яких здійснювалося мовами національних меншин. Результатом діяльності зазначених та інших установ стало, в першу чергу, підвищення освітнього рівня національних груп.

Подібні процеси продовжувалися до кінця 1920-х років. В подальшому, з остаточним утвердженням сталінського режиму державна політика щодо національних меншин зазнає кардинальних змін: «інтернаціоналізм» набуває форми тотальної денаціоналізації національних груп. У 1930-х роках діяльність освітніх закладів згортається, національні адміністративно-територіальні одиниці розформовуються. Здійснюються пошуки та «викриття» українських «націоналістів», а також «ворогів народу» з середовища національних меншин. Німці, поляки та представники інших етнічних груп проголошуються «шкідливими націями».

У травні 1921 року Президія ВУЦВК приймає рішення про утворення відділу національних меншостей Народного Комісаріату внутрішніх справ УСРР [2, с. 178]. Відзначимо, що для реалізації державної політики в галузі національних відносин розглядалася можливість утворення й інших державних органів, зокрема, Наркомату «у справах євреїв» та Наркомату у справах національностей. 28 квітня 1919 року Політбюро ЦК КП(б)У розглянуло питання про «Комісаріат з єврейських питань». В постанові ЦК в зв'язку з цим відзначалося: «вважати утворення його зайвим» [3, арк. 9зв, 10зв]. 15 грудня 1920 року Політбюро ЦК КП(б)У також розглядає питання «Про організацію Наркомнацу при Раднаркомі УСРР» [4, арк. 120]. 13 квітня 1921 року ВУЦВК приймає рішення «не утворюючи в УСРР Наркомнацу» передати функції роботи серед національних меншин Наркомату внутрішніх справ [10, арк. 100]. 25 жовтня 1922 року ВУЦВК приймає «Положення про відділ національних меншостей НКВС», яке було опубліковане в газеті «Вісти» 1 листопада 1922 року. В документі зазначалося: «1. До компетенції Відділу національних меншостей входить: а) забезпечення мирного будівництва і братерського співробітництва всіх національностей, які проживають на території УСРР; б) широке сприяння матеріальному розвитку національних меншостей, враховуючи особливості їхнього побуту, культури і економічного розвитку; в) нагляд за втіленням у життя національної політики Радянської влади» [2, с. 15]. У «Положенні» визначалися основні напрями роботи відділу: «Для здійснення зазначених завдань Віднацмен НКВС: а) розробляє відповідні проекти заходів та постанову галузі політики та вносить такі до Колегії НКВС для подальшого надіслання у встановленому порядку; б) приймає заходи до пристосування законодавства, а також розпоряджень окремих Наркоматів до потреб та особливостей побуту, культури та економіки національних меншостей, що мешкають на території УСРР; в) наглядає за виконанням усіма установами Республіки відповідних статей Конституції, декретів та постанов, що стосуються національних меншостей; г) наглядає за діяльністю різних національно-громадських, філантропічних, релігійних, спортивних і т. ін. організацій національних меншостей; д) дає попередні заключення при реєстрації статутів різних об'єднань національних меншостей» [2, с. 15]. Місцевими органами Відділу національних меншостей НКВС були підвідділи: німецький, єврейський, польський, що діяли при відділах управліннь губернських виконавчих комітетів. У деяких губерніях при підвідділах утворювалися секції: єврейські, німецькі, татарські, латиські, естонські та ін. Слід, однак, сказати, що загальні штати як Центрального Відділу національних меншостей, так і його місцевих

органів були мало чисельні і не перевищували всього трьох десятків працівників.

Зрозуміло, що такою кількістю співробітників забезпечити виконання покладених на відділ національних меншостей зобов'язань було складно. До того ж і сама практична діяльність відділу продовжувалася недовго – з кінця 1922 (коли було прийнято «Положення» про Відділ та інші законодавчі акти, що регламентували його роботу) до утворення у 1924 році Центральної Комісії у справах національних меншостей при ВУЦВК, яка продовжила роботу Відділу національних меншостей НКВС у сфері забезпечення національно-культурних та інших запитів етнічних груп. Проте і за цей короткий період працівники відділу провели певну роботу з обстежень місць компактного проживання національних меншин, впровадження системи національного районування, розробки законодавчих актів та інструктивних документів з питань здійснення національної політики. Особливу увагу відділ приділяв питанням «політичного характеру» – еміграційним процесам, «націоналістичним проявам» в середовищі різних національних груп тощо. Одним із специфічних напрямів діяльності відділу, як підрозділу НКВС, був адміністративний контроль за етноконфесійними громадами, національними кооперативними товариствами та громадсько-політичними організаціями України. Про напрями контролю за організаціями національних меншин йшлося у численних інструктивних документах НКВС, зокрема у «Приблизній схемі щомісячного звіту завідуючого П/відділом Нацменшостей при Губотуправі» [Губернському відділі управління НКВС – Авт.] (12 січня 1923 року). Перед місцевими підрозділами відділу ставилося завдання з'ясувати: «5. Кількість нових зареєстрованих національних об'єднань: союзів, комітетів, колективів, артілей та релігійних громад. Яке було дано заключення підрозділом нацменшостей при реєстрації статутів означених об'єднань. Чи встановлено нагляд за їхньою діяльністю. Чи помічаються ухили від статутів з боку цих громад та об'єднань. В чому це виявляється та які заходи прийняті щодо їх усунення. Чи закриті за звітний період які-небудь національні організації та з якої причини. Чи притягнені виконавчі органи національних об'єднань до судової відповідальності та з якого приводу.

6. Вплив цих об'єднань на населення в ідеологічному та економічному відношенні та які групи населення національних меншостей та чи інша громадська чи господарська організація навколо себе об'єднує» [2, с. 16]. Заходи щодо цих громадських організацій Відділ національних меншостей здійснював у контакті з іншими адміністративними органами, в тому числі Центральною міжвідомчою комісією у справах союзів та громад, що входила до складу Адміністративно-організаційного управління НКВС (МЕКОСО). За участю співробітників Відділу національних меншостей НКВС здійснювалися й інші заходи щодо національних меншин: організація землеустрою німецьких та єврейських сільськогосподарських громад, видання періодичної літератури мовами національних груп, допомога голодуючому населенню Півдня України тощо.

За декілька років діяльності обсяг та інтенсивність роботи Відділу національних меншостей НКВС УСРР значно зросли. Напрямами роботи як законодавчого, так і суто практичного характеру ставали все більш складними

та багатоплановими. Проте для ефективного розв'язання нових завдань, що виникали в галузі національних відносин, рівня повноважень Відділу національних меншостей НКВС як адміністративного органу було вже недостатньо. У зв'язку з цим вищі органи влади поставили питання про виведення роботи по відношенню національних груп із сфери компетенції Наркомату внутрішніх справ і передачу цих функцій Всеукраїнському Центральному Виконавчому Комітету – вищому органу радянської влади в Республіці. Така позиція знайшла відображення в постанові Колегії НКВС від 28 вересня 1923 року [9, арк. 2зв]. Остаточне рішення про передачу функцій Відділу до ВУЦВК, як і інших важливих питань державного життя, приймало вище політичне керівництво України. 19 березня 1924 року Політбюро ЦК КП(б)У приймає постанову «Про відділ нацмен при НКВС», у якій зазначалося: «Замість відділу нацмену НКВС утворити при ВУЦВКу комісію нацмену. Провести в радянському порядку» [5, арк. 50зв]. Політичне «добро» на утворення комісії було дано. 29 квітня 1924 року Президія ВУЦВК приймає постанову про утворення при Всеукраїнському ЦВК постійної комісії у справах національних меншостей.

Перше засідання комісії у справах національних меншостей відбулося 3 травня 1924 року. Розглянувши питання «Постанова Великої Президії ВУЦВКу «Про роботу Центральної Комісії нацменшостей» від 29 квітня 1924 р.», члени комісії прийняли рішення: «1. негайно почати роботу, для чого до наступного засідання подати всі статистичні матеріали щодо національних меншостей на місцях...

Прийняти справи Нацмену від НКВС.

Виробити штати та скласти кошторис на Центральний та місцевий апарат при Губвиконкомах» [14, арк. 40]. На цьому ж засіданні комісії розглядалося питання: «2. Про стан роботи серед нацмену на місцях». В постанові відзначалося: «2. Подати доповідь про стан роботи по кожній національності окремо» [14, арк. 40].

Робота комісії була активною та різноманітною. Так, тільки з травня по грудень 1924 року Центральна Комісія у справах національних меншостей розглянула питання підготовки статистичних матеріалів; участі представників національних меншин у роботі виборчих комісій при виборах до органів радянської влади; здійснення декрету про рівноправність мов; організації землеустрою німців, болгар та румун; утворення німецьких, болгарських, єврейських, чеських та інших національних адміністративно-територіальних одиниць; еміграції німецького населення з України; поширення періодичної преси мовами національних меншин тощо. Комісія розглянула також десятки інших питань: скликання міжвідомчої комісії з питань менонітського населення України; обстеження місць компактного проживання молдавського населення у зв'язку з утворенням Молдавської АСРР; про передачі телеграм мовами національних меншин тощо [13, арк. 59, 70; 14, арк. 1–40; 15, арк. 1, 5].

Мета, напрями роботи та організаційна структура комісії були конкретизовані в положенні «Про комісію у справах національних меншостей при ВУЦВК та її місцевих органах», схваленому ВУЦВК та РНК УСРР 22 жовтня 1924 року. Подальшим розвитком цього документу стала постанова ВУЦВК та РНК УСРР «Про Центральну Комісію у справах національних меншостей

при Всеукраїнському Центральному Виконавчому Комітеті та про місцеві органи в справах національних меншостей» (29 лютого 1928 року). Зазначеною постановою права та функції комісії у справах національних меншостей значно розширювалися. У «Положення» 1928 року, зокрема, зазначалося, що Центральна Комісія у справах національних меншостей при ВУЦВК має право виявляти законодавчу ініціативу, а також брати участь у розробленні й погодженні всіх законопроектів, що їх належить проводити через законодавчі органи, щодо політики УСРР в національній справі; брати участь в особі голови або одного з членів комісії з правом дорадчого голосу на засіданнях Президії ВУЦВК і РНК УСРР під час обговорення справ щодо інтересів національних меншостей; звертатися з поданням до відповідних народних комісаріатів про розв'язання ними питань економічного, культурного й іншого характеру щодо національних меншостей; збирати, розробляти й вивчати матеріали та відомості щодо економічних, культурних та побутових питань з життя національних меншостей; вживати заходів до видання й поширення національними мовами найважливіших декретів і наказів влади для ознайомлення національних меншостей з їхніми правами та обов'язками тощо [2, с. 19].

Поряд з Центральною Комісією у справах національних меншостей (ЦКНМ при ВУЦВК), як її місцеві органи, при губернських виконавчих комітетах утворювалися комісії або бюро у справах національних меншостей. Якщо у створенню бюро чи комісії необхідності не було, їхні функції виконувалися уповноваженими у справах національних меншостей, які призначалися відповідними виконкомом рад. 24 листопада 1924 року РНК УСРР приймає постанову «Про штати губернських комісій у справі національних меншостей». Цим документом штати 8 губернських комісій у справах національних меншостей були визначені у кількості 34 співробітників. До складу губернських комісій входили представники для роботи серед євреїв, німців, поляків, молдаван, греків та болгар. З утворенням окружних комісій у справах національних меншостей штати співробітників місцевих органів ЦКНМ при ВУЦВК значно зростали. Постановою РНК УСРР «Про штати окружних комісій національних меншостей (30 травня 1925 року) для роботи в Одеській окружній комісії у справах національних меншостей було призначено 4 співробітники; Миколаївській, Житомирській, Коростенській, Мелітопольській, Першотравенській, Маріупільській – по 3; Херсонській, Вінницькій, Проскурівській, Кам'янець–Подільській, Шепетівській, Київській, Бердичівській, Криворізькій, Катеринославській, Зінов'євській, Артемівській – по 2; Запорізькій, Прилуцькій, Кременчуцькій, Роменській, Конотопській, Чернігівській, Сталінській, Могилівській, Тульчинській, Білоцерківській, Уманській та Черкаській – по 1 співробітнику [1, с. 40]. На додаток до встановлених штатів за ініціативою окрвиконкомів для роботи серед національних меншин було виділено ще 5 співробітників [1, с. 40]. Загалом, у складі окружних комісій у справах національних меншостей був виділений 31 співробітник для роботи серед єврейського населення; 13 – серед німецького; 8 – серед польського; 4 – серед молдавського; 3 – серед болгарського; 2 – серед грецького. До 1928 р. кількість співробітників окружних комісій у справах національних меншостей зросла до

140 чоловік. Зазначимо, що поряд з назвою «Окружні комісії у справах національних меншостей» вживалася також назва «Окружні бюро у справах національних меншостей» (ОБНМ). Слід сказати, що далеко не всі ОБНМ працювали ретельно. Різним було і ставлення до окружних комісій органів радянської влади. Чимало виконкомів рад надавали роботі ОБНМ всіляку підтримку, але разом з тим деякі окрвиконкоми прагнули ухилитися від участі в роботі ОБНМ, обмежити їхню компетенцію. У ряді округ штати співробітників ОБНМ безпідставно скорочувалися або ОБНМ взагалі скасовувалися. Президія ВУЦВК, розглянувши це питання (грудень 1927 року), зобов'язала Першотравенський, Уманський, Полтавський та Роменський окрвиконкоми відновити діяльність ліквідованих ОБНМ та роботу уповноважених у справах національних меншин. Причому зазначалося, що ліквідація ОБНМ порушує раніше прийняті законодавчі акти. Зокрема постанову ВУЦВК та РНК УСРР «Про розширення прав місцевих органів влади та спрощення порядку урядування», що була прийнята 29 квітня 1927 р. [8, арк. 1].

У 1926–1927 роках почалося утворення комісій або встановлення посад уповноважених для роботи серед національних меншостей при окремих районних виконавчих комітетах рад. За цей період за ініціативою райвиконкомів кількість штатних співробітників та уповноважених для роботи серед національних меншин (у 24 округах) збільшилася з 27 до 112 чоловік. 64 співробітники районних комісій у справах національних меншостей здійснювали роботу серед єврейського населення, 36 – серед польського, 2 – серед німецького [9, арк. 1–2]. У січні 1931 року ВУЦВК приймає постанову «Про заведення до штатів деяких райвиконкомів посади інструктора з роботи серед нацменшостей» [7, арк. 5–6]. До початку 1930-х років кількість співробітників районних комісій у справах національних меншостей досягла 130 чоловік.

Після утворення в Україні обласного адміністративного поділу у структурі місцевих органів центральної Комісії у справах національних меншостей відбулися суттєві зміни. 30 квітня 1932 року ВУЦВК приймає постанову «Про утворення при обласних організаційних комітетах ради фізичної культури, комісії національних меншостей, комісії земельного впорядкування трудящих євреїв і комісії сприяння держкредитові та ощадній справі» [2, с. 21]. У постанові йшлося про утворення при обласних організаційних комітетах комісій у справах національних меншостей у складі голови (члена обласного організаційного комітету), його заступника та ще 2 співробітників комісії. У середині 1930-х років місцеві органи Центральної Комісії у справах національних меншостей було реорганізовано. У 1934 році комісії у справах національних меншостей при обласних виконкомах та Молдавської АСРР були ліквідовані, а замість них при Київському, Вінницькому та Донецькому облвиконкомах утворилися відділи з роботи серед національних меншостей у складі завідуючого відділом та 2 інструкторів. При Харківському та Чернігівському обласних виконавчих комітетах, а також при ЦВК Молдавської АСРР виділялися посади інструкторів для роботи серед національних меншин. Центральні органи Комісії у справах національних меншостей активно діяли до середини 1930-х років.

Формування та подальший розвиток системи національної освіти передбачали утворення спеціалізованого координуючого органу. Такою державною структурою стала Рада національних меншостей (Раднацмен), яка діяла у складі Народного Комісаріату освіти УСРР. 21 квітня 1921 року Політбюро ЦК КП(б)У приймає рішення: «... а) вважати в принципі відділ національних меншостей при НКО [Народному комісаріаті освіти – Авт.] необхідним; б) доручити комісії при НКО спільно з представником агітпропу [Агітаційно-пропагандистського відділу ЦК КП(б)У – Авт.] розробити проект положення» [6, арк. 9]. Подібне рішення було проведене й по лінії ВУЦВК. У відповідності з прийнятими рішеннями в структурі Наркомосу УСРР була утворена Рада національних меншостей. На першому засіданні президії Ради національних меншостей (17 серпня 1921 року) розглядалося питання «Про склад Ради». Було прийнято рішення: «Вважати Раду Нацменшостей у складі: Голови Ради тов. Ряппо, заступника тов. Маца, члена Президії тов. Вальденберга та членів тт. Теніса та Богданова» [11, арк. 2]. На цьому ж засіданні також розглядалося питання «Про організацію Німбюро» [11, с. 2]. У документі зазначалося: «Звернутися до ЦК КП(б)У про організацію Німбюро при Наркомосі» [11, с. 2]. Поряд з німецьким були утворені єврейське, польське, татарське та латиське бюро.

Структура та основні напрями роботи Ради національних меншостей Народного Комісаріату освіти були детально викладені в «Положенні про організацію справи освіти національних меншостей, які населяють територію УСРР». Зазначений документ було прийнято на засіданні Колегії Наркомпросу 10 серпня 1922 року. В документі зазначалося: «Рада з освіти національностей при Наркомосі має своєю метою правильну постановку та загальне керівництво культурно-просвітньою роботою національних бюро НКО та її органів та здійснює через національні бюро відповідні заходи Наркомосу, а також об'єднує досвід роботи окремих нацбюро» [12, арк. 94]. Поряд з Радою національних меншостей та Центральними національними бюро (єврейським, німецьким, польським, татарським, латиським) передбачалося утворити місцеві органи з робіт серед національних меншостей, в сферу діяльності яких входили б питання організації освіти, здійснення культурно-масових та просвітницьких заходів. У «Положенні» відзначалося, що в місцевостях з значною кількістю національних меншин національні бюро утворюються також в повітах, районах та волостях. При цьому особлива роль в забезпеченні національно-культурних запитів національних меншин на регіональному та місцевому рівнях відводилася губернським національним бюро. Для вирішення широкого кола задач в галузі загальноосвітньої, культурно-просвітницької, виховної та організаційної роботи губернським національним бюро надавалися значні повноваження.

До компетенції губнацбюро, зокрема, відносилися: організація проведення з'їздів, конференцій та нарад представників національних меншин; встановлення зв'язків з партійними, радянськими та профспілковими організаціями з питань здійснення національної політики; вивчення чисельного складу та рівня професійної підготовки національних педагогічних кадрів, чисельності та характеру роботи загальноосвітніх та інших установ,

які знаходилися у віданні губернських національних бюро; підготовка статистичних матеріалів щодо чисельності, освітньому та культурному рівні національних меншин, які мешкали на території губернії. До компетенції губнацбюро також входили питання, пов'язані з організацією педагогічних курсів для підготовки вчителів, працівників дитячих домів, національних клубів та бібліотек; утворенням національних музеїв, охороною пам'яток культури та історичного минулого національних меншин.

В «Положенні» про організацію справи освіти національних меншин, а також інших документах, пов'язаних з діяльністю Ради національних меншостей Наркомату освіти УСРР (постановах, інструктивних листах, планах роботи, офіційному листуванні радянських, державних та партійних органів) були детально розроблені структура Раднацмену, основні напрями та організаційні форми роботи зі створення системи національної освіти в Україні. Разом з тим, багато з задекларованих положень про роботу Раднацмену, як і деяких напрямів його діяльності, в силу обставин об'єктивного та іншого характеру, на практиці реалізувати було дуже важко. Практична робота Раднацмену відбувалася в досить складних умовах: відсутність відповідного рівня державного фінансування, брак кваліфікованих кадрів, а також і досвіду роботи необхідного для утворення складної та безпрецедентної за своїми масштабами освітньої системи, спрямованої на національно-культурний та духовний розвиток десятків етнічних груп, як мешкали на території Української держави. Однак, не дивлячись на наявні труднощі, Рада національних меншостей за порівняно короткий термін провела значну роботу: були відкриті десятки шкіл та інших навчальних закладів з викладанням мовами національних меншин, готувалися національні педагогічні кадри, здійснювалася видавнича діяльність мовами різних етнічних груп. Діяльність Раднацмену, національних навчальних закладів та культурно-просвітніх установ активно продовжувалася до кінця 1920-х років. На початку 1930-х – середини 1930-х років в умовах утвердження сталінського тоталітарного режиму система національної освіти зазнає кардинальних змін.

Як зазначалося, з початку 1920-х років в Радянському Союзі в етнічній сфері почала здійснюватися політика «коренізації». В Україні, у відповідності до національного складу населення республіки, політика «коренізації» набуває специфічних форм: українізації та заходів щодо забезпечення національно-культурних, мовних й інших запитів національних меншин. Для реалізації державної політики в етнічній сфері була утворена та активно діяла розгалужена система спеціалізованих органів радянської влади та управління України. У 1921 році в структурі Народного комісаріату освіти утворюється Рада національних меншостей, до компетенції якої входило широке коло питань, пов'язаних з забезпеченням культурно-мовних та освітніх запитів етнічних груп – утворення системи загальноосвітніх, середніх спеціальних та вищих навчальних закладів з викладанням мовами національних меншин, організація роботи культурно-просвітніх та наукових установ. В цьому ж році утворюється Відділ національних меншостей Народного комісаріату внутрішніх справ УСРР, основними напрямками роботи якого були підготовка статистичних матеріалів, адміністративний контроль за діяльністю кооперативних,

конфесійних та етноконфесійних громад, протидія еміграційним рухам населення німецьких та менонітських колоній тощо. У 1924 році функції роботи серед національних груп були передані Центральній Комісії у справах національних меншостей при ВУЦВК, вищому законодавчому органі УСРР. Діяльність зазначених органів влади продовжувалася до початку 1930-х років. В подальшому, в умовах остаточного утвердження сталінського тоталітарного режиму, спеціалізовані органи влади з роботи серед національних меншин розформовуються, а їх діяльність припиняється.

Список використаних джерел

1. Первое Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств, 8–11 января 1927 г.: стенографический отчет, резолюция, постановление и материалы. – Харьков: Изд-е ЦКНМ при ВУЦИК, 1927. – 228 с.
2. Чирко Б. В. Национальні меншини в Україні (20–30 роки ХХ століття): монографія / Богдан Володимирович Чирко. – К.: Асоціація «Україно», 1995. – 215 с.
3. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.1.
4. Там само. – Оп.6. – Спр.7.
5. Там само. – Оп.6. – Спр.48.
6. Там само. – Оп.20. – Спр.750.
7. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф.1. – Оп.3. – Спр.559.
8. Там само. – Ф.1. – Оп.3. – Спр.2100.
9. Там само. – Ф.1. – Оп.3. – Спр.2122.
10. Там само. – Ф.5. – Оп.1. – Спр.2236.
11. Там само. – Ф.166. – Оп.2. – Спр.616.
12. Там само. – Ф.166. – Оп.2. – Спр.1769.
13. Там само. – Ф.413. – Оп.1. – Спр.3.
14. Там само. – Ф.413. – Оп.1. – Спр.4.
15. Там само. – Ф.413. – Оп.1. – Спр.9.

References

1. Pervoe Vseukrainskoe soveshhanie po rabote sredi nacional'nyh men'shinstv, 8–11 janvarja 1927 g.: stenograficheskij otchet, rezolucija, postanovlenie i materialy. – Har'kov: Izd-e CKNM pri VUCIK, 1927. – 228 s.
2. Chyrko B. V. Nacional'ni menshyny v Ukraini (20–30 roky XX stolittja): monografija / Bogdan Volodymyrovych Chyrko. – K.: Asociacija «Ukraino», 1995. – 215 s.
3. Central'nyj derzhavnyj arhiv gromads'kyh ob'jednan' Ukrainy. – F.1. – Op.6. – Spr.1.
4. Tam samo. – Op.6. – Spr.7.
5. Tam samo. – Op.6. – Spr.48.
6. Tam samo. – Op.20. – Spr.750.
7. Central'nyj derzhavnyj arhiv vyshyhyh organiv vlady ta upravlinnja Ukrainy. – F.1. – Op.3. – Spr.559.
8. Tam samo. – F.1. – Op.3. – Spr.2100.
9. Tam samo. – F.1. – Op.3. – Spr.2122.
10. Tam samo. – F.5. – Op.1. – Spr.2236.
11. Tam samo. – F.166. – Op.2. – Spr.616.
12. Tam samo. – F.166. – Op.2. – Spr.1769.
13. Tam samo. – F.413. – Op.1. – Spr.3.
14. Tam samo. – F.413. – Op.1. – Spr.4.
15. Tam samo. – F.413. – Op.1. – Spr.9.

Chyrko B. V., Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Academy of Municipal Management Department of Psychology and Social Sciences (Ukraine, Kyiv), polina_nz@mail.ru

Structure of the Soviet Power's Specialized Bodies and Organization of Their Work on Implementing the Ukrainization and Meeting the Ukraine's National Minorities' Needs (1920 – early 1930s)

The paper pursues a goal to analyze both the structure of the Soviet power's specialized bodies and the organization of their work in the ethnic sphere. In preparing the publication, the Author has used the general scientific research methods in the field of historical and ethnological issues – principles of historicism and objectivity, as well as specific research methods, including problem-chronological, historical and comparative, statistical and analytical. The present paper unveils the main stages of formation of the structure of the Soviet power's specialized bodies intended to implement Ukrainization and meet national and cultural, language and

other needs of the Ukraine's national minorities, the role the Soviet, the state and party bodies in formation of the national administrative units' system, the network of national educational and cultural and educational institutions, the implementation of the land management in areas of the national minorities' abode and others. The author concludes that the active work of the power's specialized bodies in the ethnic sphere in the 1920–th has played a positive role in meeting the ethnic groups' needs in Ukraine at that time.

Keywords: bodies of power, Department of the national minorities of the People's Commissariat for Internal Affairs (PCIA/NKVS) of the Ukrainian SSR, National Minorities Central Commission under the All-Ukrainian Central Executive Committee, Council of national minorities of the Commissariat of Education, national zoning, national education, Ukrainization policy, ethnic Ukrainians, national minorities.

Чирко Б. В., кандидат исторических наук, доцент кафедры психологии и общественных наук, Академия муниципального управления (Украина, Киев), polina_nz@mail.ru

Структура специализированных органов советской власти и организация их работы по осуществлению украинизации и обеспечению интересов национальных меньшинств Украины (1920 – начало 1930-х годов)

Целью исследования является анализ структуры и организация работы специализированных органов советской власти в этнической сфере. При подготовке публикации применялись общенаучные методы исследований в сфере исторической и этнологической проблематики – принципы историзма и объективности, а также конкретно-исторические методы, в частности проблемно-хронологический, историко-ставительный, статистико-аналитический. В предлагаемой публикации показаны основные этапы формирования структуры органов советской власти по осуществлению украинизации и обеспечению национально-культурных, языковых и иных интересов национальных меньшинств Украины, роль советских, государственных и партийных органов в создании системы национальных административно-территориальных единиц, сети национальных образовательных и культурно-просветительных учреждений, проведению землеустройства в регионах проживания национальных меньшинств и др. Автор приходит к выводу, что активная деятельность специализированных органов власти в этнической сфере в 1920-х годах сыграла позитивную роль в обеспечении интересов этнических групп Украины в рассматриваемый период.

Ключевые слова: органы власти, Отдел Национальных меньшинств НКВД УССР, Центральная Комиссия по делам национальных меньшинств при ВУЦИК, Совет национальных меньшинств наркомата образования, национальное районирование, национальное образование, политика украинизации, этнические украинцы, национальные меньшинства.

* * *

УДК 94:061.22(477.81)

Давидюк Р. П.,
кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України, Рівненський державний гуманітарний університет (Україна, Рівне), davrus63@gmail.com

УКРАЇНЬСКА ПОЛІТИЧНА ЕМІГРАЦІЯ І РОЗВИТОК КООПЕРАЦІЇ У ВОЛИНСЬКОМУ ВОЄВОДСТВІ (1921–1926 РР.)

На основі критичного аналізу архівних матеріалів, міжвоєнної періодики, спогадів досліджується вплив і місце українських політичних емігрантів у розбудові кооперації у Волинському воєводстві. Доведено, що емігранти стали засновниками повітових кооперативних союзів, при їх сприянні відкривалися книгарні, банки, майстерні, магазини. Незважаючи на внутрішні проблеми, контроль польської влади у першій половині 20-х рр. вони сприяли зближенню української кооперації Західної Волині та Східної Галичини.

Ключові слова: Волинське воєводство, Друга Річ Посполита, українські політичні емігранти, кооперація.

Західна Волинь, приєднана до Польщі згідно Ризького мирного договору 1921 р., була переважно сільськогосподарським регіоном з великими соціальними та національними контрастами, де українська більшість протистояла польській меншості не лише у національному чи релігійному плані, але й економічному житті. Українці не володіли великими капіталами, розвиненою торгівлею, промисловими підприємствами, тому основною формою їх господарської організації стала кооперація, яка не вимагала інвестування великих коштів. До відбудови і розвитку кооперативного руху у міжвоєнній Волині

долучилися українські політичні емігранти, значна частина яких після перемоги більшовицької влади опинилися на території Польщі.

Мета наукової статті полягає в аналізі місця, значення та впливу українських політичних емігрантів на розвиток кооперативного руху у Волинському воєводстві у першій половині 20–х рр. ХХ століття.

Джерельну базу наукової статті складають архівні документи та матеріали міжвоєнної преси. Наукова новизна полягає у введенні у науковий обіг маловідомих документів, пов'язаних з кооперативною діяльністю українських політичних емігрантів, зокрема архівно-кримінальних справ та матеріалів міжвоєнної періодики. Історіографія проблеми, пов'язана з аналізом розвитку кооперативного руху, представлена, насамперед, доробками І. Витановича [3], В. Вісина [4].

Прийняття закону про кооперацію 29 жовтня 1920 р., що вступав у дію із 1 січня 1921 р., сприяло відбудові кооперативів у Другій Речі Посполитій [36, s. 1951–1974]. У цей час поступово налагодили роботу чотири кооперативні союзи Західної Волині: Рівненський (голова Дмитро Бабенко), Дубенський (Олександр Ігнат'єв), Кременецький (Михайло Панкевич), Острозький (Пилип Павлюк). Важке становище змушувало ці союзи скорочувати до мінімуму штати співробітників, тому у 1921 р. там працювало не більше одного інструктора. Дещо у кращому становищі перебував Острозький союз завдяки торгівлі, переважно дрібній, з Радянською Україною. Сюди потрапляло багато людей з радянського боку і «щоденно приносили клуночками та до 200 пудів збіжжя» [21, с. 2–3]. Для запобігання таких зв'язків, польська влада, посилювала поліцейний контроль у прикордонні.

В умовах слабкості місцевої інтелігенції, розрізненості ідейного проводу ініціативу у відродженні та розвитку кооперативного руху виявили українські політичні емігранти. Попри труднощі і заборони польської влади, опинившись на Волині, яка була найближче до їх малої батьківщини, вони розпочали організацію економічних установ, при їх сприянні відкривалися книгарні, банки, майстерні, магазини. Газета «Волинське слово» писала: «Надніпрянці, оселившись на Волині органічно ввійшли в місцеве життя. Вони закладали кооперативи, провадили кооперативно-господарчі курси, вели перед у Просвітах, читали лекції, організували національні свята, – словом пірнули з головою в громадську працю» [1, с. 4]. Окрім іншого, створення кооперативів давало можливість працевлаштування, що було надзвичайно важливою проблемою для емігрантів. Іван Мартюк згадував: «Українська кооперація вважала за обов'язок прихистити інтернованих вояків армії УНР, частину переселенців з Великої України. Центросоюз доручав повітовим союзам приймати по 2–3 інтернованих на роботу в повіті, а інших, по відбуттю практики, спрямовували на північні землі» [23, с. 37].

Політичні емігранти в найбільшій мірі спричинилися до заснування Бюро волинської кооперації у Кременці. Головою Бюро та завідувачем інструкторсько-кооперативним відділом був Яким Грабів [9, арк. 5], членом Ради – Марко Трепет, культурно-видавничим відділом видав Сергій Бачинський [8, арк. 178]. До правління Боложівського споживчого товариства на Кременеччині долучився Іван Романченко [2, с. 3]. При Кременецькому Союзі кооперативів діяло правниче бюро

для селян, очолюване адвокатом Григорієм Степурою, у минулому подільським губернським комісаром [24, с. 318].

У червні 1921 р. у Кременці почав працювати перший «Український кооператив», який мав на той час біля сотні пайщиків і власну крамницю [17, с. 3]. Діячі цього кооперативу організували читальню українських газет, бібліотеку, поширювали торгівлю книжковою і канцелярською продукцією, почали видавати кооперативний журнал «Зоря кращого», однак у 1922 р. під тиском польської влади це видання припинило існування.

У 1921 р. Кременецький Союз кооперативів виділив 6 тисяч польських марок на продукти та одну тисячу додатково на цукерки для влаштування Зелених свят сиротам та бідним дітям трьох притулків Кременця [20, с. 4]. У листі до Василя Біднова (жив у той час у Кременці) Іван Огієнко цікавився: «В Кременці єсть Кременецький Повітовий Союз Кооперативів; головою його – Михайло Панкевич (уродженець Поділля, у минулому хорунжий армії УНР – авт.). Цей Союз закупив книжок на 1/4 мільйона марок. Чи вже ж він не міг би купити також і видань «Укр[аїнської] Авт[окефальної] Церкви» і піддержати Видавництво?» [26, с. 131]. Відомо, що Кременецький союз надав 80 тис. пм на видання «Малого Кобзаря» та «Короткої біографії Т. Г. Шевченка». Персонально на цю справу 9.656 пм пожертвував Яким Грабів, 10 тисяч – Михайло Панкевич [34, с. 123–124].

На початках кооперативний союз у Кременці намагався налагодити співпрацю з кооперативними організаціями Радянської України, зокрема на засіданні Бюро 16 вересня 1921 р. ухвалили рішення, «заслухавши доклад п. Грабова, доповнений п. Буцом, про можливість практичної роботи кооперативних союзів з В. України на Волині», звернутися до Х. Барановського з листом для «з'ясування їх планів щодо практичної роботи на Волині» [18, с. 2]. Активна громадська позиція, поряд із заборонаю польської влади проживати політичним емігрантам на західноукраїнських землях, призвело до виселення з Волині М. Трепета, Я. Грабова, І. Романченка і В. Біднова [2, с. 3]. Під тиском польської адміністрації змушений був залишити Здолбунів Микола Литвицький, у минулому заступник міністра внутрішніх справ УНР, продовживши кооперативну працю у Чехословаччині [24, с. 329–330].

Відбудову кооперативного життя в краї засвідчив проведений у квітні 1922 р. у Кременці кооперативний з'їзд за участі української інтелігенції Західної Волині, гостей із Східної Галичини, Холмщини, на якому ухвалили утворити Союзбанк для фінансування українських кооперативів. Говорилося на з'їзді про внутрішні проблеми, зокрема учасники докоряли керівництву Кременецького союзу за надмірний контакт з польською владою [13, арк. 8], що врешті призвело до звільнення М. Панкевича [2, с. 3].

Помітну роль у кооперативному русі міжвоєнної Волині відіграв агроном Євген Архипенко, у минулому міністр рільництва в уряді УНР. З 1921 р. він був головою Наглядової ради Острозького союзу кооперативів, пізніше перетвореного у Кооперативний банк [9, арк. 11зв]. Згодом працював у Рівному, Здолбунові, де видавав щомісячний ілюстрований часопис «Українське пасічництво», входив до Бюро Волинської кооперації у Луцьку, організував «Пасічну кооперацію» [22, с. 5]. Крім видання часописів, Є. Архипенко написав кілька підручників з пасічництва.

На IV Всеслов'янському з'їзді пасічників, що відбувався у Празі в 1927 р., отримав золоту медаль за «працю на полі пасічництва й пасічницькі твори» [7, с. 1]. Свідченням авторитету цього кооператора було включення його разом із С. Шелухіним до управи Союзу слов'янських пасічників (організація виникла у 1909 р. з метою взаємної співпраці у сфері пасічництва через проведення з'їздів на слов'янських землях) [16, с. 5].

Результатом енергійних зусиль емігрантів та місцевого населення стало утворення у Волинському воєводстві на кінець 1923 р. п'яти повітових кооперативних союзів: у Дубні, Рівному, Острозі, Здолбунові і Кременці [25, с. 221], хоча союз у Дубно і Рівному продовжував переживати організаційні труднощі. Першочергово український кооперативний рух був зорієнтований на внутрішній ринок, забезпечував щоденний попит і потреби широких верств населення. З огляду на це, у Волинському воєводстві формувалися, насамперед, споживчі та кредитові кооперативи [3, с. 326].

Українські кооперативи мали багато проблем, як внутрішніх, так і зовнішніх. До об'єктивних проблем додався суб'єктивний чинник, людський фактор. Емігрант Сергій Бачинський, голова Наглядової ради Острозького Союзу кооперативів, відзначав, що «до складу правління увійшли спритні ділки», тому «розчищення цього спекуляційного гнізда забрала у мене багато часу і додало мені неприємностей і ворогів» [9, арк. 8–8зв]. С. Бачинський ставив питання про закриття «дutih» кооперативів, унаслідок таких «чисток» кількість кооперативів зменшилася наполовину [9, арк. 11зв].

Польська влада часто відмовляла у реєстрації кооперативам і товариствам з огляду на їх національну чи партійну приналежність, зокрема за період з травня 1922 до липня 1923 р. було відхилено 218 статутів. Якщо у кінці 1922 р. на Волині існував 61 український кооператив, то у 1924 р. їх кількість скоротилася до 44 [4, с. 132]. Певним виходом з такої непростой ситуації було налагодження контактів із галицьким Крайовим союзом ревізійним (КСР), діячі якого, маючи довоєнний досвід, на кінець червня 1923 р. створили 13 повітових союзів із 776 кооперативами [27, с. 2–3].

Початковий період розвитку кооперативного руху на Волині підсумував з'їзд делегатів української кооперації Волинського, Поліського, Люблінського воєводств та діячів галицької кооперації 11 травня 1924 р. у Луцьку. Ініціаторами з'їзду були посли Антон і Павло Васильчуки, Сергій Козицький. Зауважимо, що на форумі був присутній голова КСР Юліан Павликовський, відбувався обмін думками щодо розвитку кооперативів місцевих активістів, емігрантів та галичан [19, с. 4]. На з'їзді артикулювалися проблеми і перешкоди у розвитку кооперації, зокрема відсутність кредитів, слабкість українського капіталу, національної буржуазії та інтелігенції, планувалося проводити кооперативні курси, організувати бібліотеки, посилити інструкторську підготовку [11, арк. 7–8].

У 1924 р. після проведення у Польщі грошової реформи та згорання інфляції розпочався новий етап розвитку кооперативного руху, позначений активізацією кредитної, споживчої, виробничої (насамперед молочарської) кооперації. Польський дослідник міжвоєнної доби Б. Багінський стверджував, що справжній розвиток кооперативного руху на Волині почався саме з 1924 р. [35, с. 58]. Поступово зміцнювалася кооперативна свідомість

населення, хоча українські кооперативи належали до різних ревізійних союзів, а українська кооперація не відмежувалася від польської.

Політичні емігранти продовжували організувати кооперативне життя в краї, розмірковуючи про те, що «судьба вирвала нас із гущі кооперативного життя на Великій Україні і перенесла на Волинь. Перебуваючи тут, вважаємо обов'язком українців і кооператорів по мірі сил і можливості вести працю економічного відродження села, рахуючись із всіма місцевими умовами і особливостями» [10, с. 3]. Будучи переважно людьми освіченими, вони бралися за будь-яку роботу, працювали за прилавками крамниць, у молочарнях, банках, книгарнях. У кооперативних установах краю біля 25% працівників були українськими емігрантами, а 40% брали участь в їх організації [30, с. 42–45].

Прикладом можуть слугувати три найбільші кредитові кооперативи: «Українбанк» у Луцьку, «Самопоміч» у Ковелі і «Український кооперативний банк» у Кременці та споживчі кооперативи: «Споживчий кооперативний союз» у Кременці, «Народний кооператив» у Ковелі, які виникли і розвивалися за активної участі української політичної еміграції. Так, емігранти В. Янівський, Д. Ковпаненко, Д. Барченко, М. Пирогов та інші долучилися до утворення першого кооперативу у Ковельському повіті під назвою «Народний кооператив» [32, с. 4]. Підготовка праці затягнулася на кілька місяців і лише з грудня 1923 р. кооператив відкрив першу крамницю, маючи запас придбаних споживчих, писемних, церковних речей, галантерейних і промислових товарів. Очолювали кооператив емігранти Дмитро Барченко, після нього Данило Ковпаненко, а з серпня 1925 р. Платон Доманицький, який у роки революції був одним з організаторів «Союзбанку» у Києві. До літа 1925 р. завідувачем крамниці у Ковелі працював В. Янівський, а після його переїзду до Варшави, ці функції перейшли до О. Калюжного [31, с. 3], продавцем трудився Й. Гарбарчук [15, арк. 23]. Згодом товариство відкрило дві крамниці: одну у центрі міста, іншу – на базарі, організувало кооперативні свята. Членами кооперативу були переважно селяни, загальною кількістю 150 осіб [28, с. 7]. Стабілізація валютного ринку сприяла відкриттю 5 жовтня 1924 р. Українського кооперативного банку у Луцьку під керівництвом Олександра Ковалевського, міністра періоду УНР. Одним із основних завдань банку було надання коротко- і середньотермінових позик жителям навколишніх сіл. З часом ініціювалося закладання банків у повітових центрах Волині.

На початку 20-х років тривав процес орієнтації волинських кооперативів на ревізійні союзи за територіальним, господарським, національним принципами. Після того, як у кінці 1922 р. Ревізійний союз у м. Львові отримав право проводити діяльність на всіх українських землях у складі Польщі [29, с. 11], відбувся прорив «сокальського кордону» у господарській сфері. З осені 1925 р. галицький союз направив свого ревізора для організації кооперативів на Волині, а з липня 1926 р. започаткував утворення кооперативів 1 ступеня [33, с. 4–5]. Водночас, частина кооперативів Західної Волині належала до польських ревізійних союзів, частина залишалася поза будь-якими впливами.

Споживча кооперація переважно була опанована українцями, кредитова – поляками. Це пояснюється,

насамперед, фінансовою допомогою влади, великими кредитами, які отримували кооперативи. Для отримання кредиту потрібно було довести свою «політичну благонадійність». Прикладом українського кооперативу, що належав до Союзу польських кооперативів у Варшаві та отримував державні кредити був «Волинський Селянський Кооперативний банк», організаційне засідання якого відбулося 2 лютого 1925 р. у Рівному старанням Володимира Оскілка [14, арк. 59]. У квітні 1925 р. він отримав 15000 злотих позички від Селянського банку у Варшаві [12, арк. 5]. Після загибелі колишнього отамана, цей банк потрапив під контроль КСР.

Польська адміністрація здійснювала постійний контроль за кооперативними установами. Повітові старости зобов'язували отримувати дозволи на всі кооперативні збори, а одержати їх можна було лише після неодноразових звернень. Хоча згідно закону подібні вимоги були безпідставними, потрібно було лише своєчасно повідомити про день і порядок зборів [5, с. 4]. Часто суд не затверджував статuti кооперативів, затягуючи винесення рішення різними причинами.

Негативно сприймалося владою налагодження організаційних зв'язків волинської та галицької кооперації. Рішучу боротьбу по витісненню з Волині українських кооперативів галицького родоводу розпочав воевода Г. Юзевський, одночасно ініціюючи утворення Волинського Союзу комунальних і кооперативних господарських організацій «Гурт» [6, с. 3]. Частина лояльно налаштованих до влади емігрантів підтримали «волинський експеримент» Г. Юзевського, який завершився у 30-х рр. цілковитим витісненням галицьких кооперативів з території Волинського воєводства.

Таким чином, у першій половині 20-х рр. на території Волинського воєводства відроджуються різні форми української кооперації, організуються повітові кооперативні союзи, активізуються контакти волинських та галицьких товариств. У 1924 р. після згортання інфляції підноситься розвиток кредитної, споживчої, виробничої молочарської, кооперації. Значна роль у цих процесах належала українським політичним емігрантам, які розвивали і поширювали кооперативну ідею посередництвом лекцій, брошур, часописів, книг, курсів. Кооперація стала потужним фактором економічної самодостатності українських селян Західної Волині, які з огляду на бідність і безземелля в умовах Другої Речі Посполитої не були затребувані в інших ділянках суспільно-економічного життя.

Список використаних джерел

1. Балябо А. «Ми» і «ви» в українській нацполітиці // Волинське слово. – 1937. – 25 лютого. – №8.
2. Вигнанці з Волині // Діло. – 1922. – 10 вересня – Ч.9.
3. Витанович І. Історія українського кооперативного руху / Ілля Витанович. – Нью-Йорк: Т-во укр. кооперації, 1964. – 624 с.
4. Вісин В. В. Кооперативний рух на Волині у другій половині XIX – першій третині XX ст. / Валентин Вісин. – Луцьк: Вежа-Друк, 2014. – 440 с.
5. Влада проти кооператив на Волині // Господарсько-кооперативний часопис. – 1926. – 4 липня. – Ч.32.
6. Волинський Ревізійний Союз // Українська нива. – 1930. – 14 липня. – Ч.27.
7. Всеслов'янський з'їзд пасічників в Празі // Українська нива. – 1927. – 19 серпня. – Ч.42.
8. Галузевий державний архів Служби безпеки України, м. Київ. – Ф.П. – Спр.69848. – Т.1.
9. Там само. – Т.2.

10. Герасименко А. Голос кооператорів / А. Герасименко, В. Мацушенко // Українська нива. – 1927. – 24 червня. – Ч.29.
11. Державний архів Волинської області (Держархів Волинської обл.). – Ф.1. – Оп.2. – Спр.506.
12. Державний архів Рівненської області (Держархів Рівненської обл.). – Ф.30. – Оп.18. – Спр.1220.
13. Держархів Волинської обл. – Ф.1. – Оп.2. – Спр.84.
14. Держархів Рівненської обл. – Ф.33. – Оп.4. – Спр.15.
15. Там само. – Ф.Р-2771. – Оп.2. – Спр.3761.
16. Діло. – 1929. – 14 серпня. – Ч.180.
17. Життя української інтелігенції в Кременці // Українська трибуна. – 1921. – 18 червня. – Ч.37.
18. З кооперативного життя // Українська трибуна. – 1921. – 7 жовтня. – Ч.129.
19. З кооперативного життя // Діло. – 1924. – 16 травня. – Ч.106.
20. Зелене свято бідним дітям м. Кременця // Українська трибуна. – 1921. – 26 червня. – Ч.44.
21. Кооперація на Волині // Українська трибуна. – 1921. – 9 червня. – Ч.46.
22. Луччанин. Дописи // Діло. – 1929. – 2 лютого. – Ч.24.
23. Мартюк І. Центросоюз. Союз Кооперативних Союзів у Львові в роках 1924–1944. Спогади / Іван Мартюк. – Нью-Йорк: Видавництво М. П. Коць, 1973. – 128 с.
24. Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. – Ч. I. / Симон Наріжний. – Прага: Студії Музею Визвольної Боротьби України, 1942. – 327 с.
25. Наші повітові союзи // Господарсько-кооперативний часопис. – 1923. – 1 листопада. – Ч.21.
26. Пам'ятки. Епістолярна спадщина Івана Огієнка (митрополита Ларіона) (1907–1968). Том 2. Упорядники тому: В. П. Ляхоцький, Н. П. Московченко, І. М. Преловська. – Київ: Держкомархів України, 2001. – 477 с.
27. Повітові Союзи кооператив // Діло. – 1923. – 18 жовтня. – Ч.159.
28. Розвиток споживчої та кредитової кооперації на Ковельщині // Українська нива. – 1927. – 7 січня. – Ч.5–6.
29. Узаконення діяльності Ревізійного Союзу на всіх українських землях в Польщі і зміна назви // Господарсько-кооперативний часопис. – 1925. – 2 грудня. – Ч.49.
30. Українська еміграція і кооперативний рух на Волині // Вісті Українського Центрального Комітету в Польщі. – 1927. – Березень. – Ч.10.
31. Українська кооперація // Українська нива. – 1929. – 10 березня. – Ч.11–12.
32. Українська кооперація. Кооперативний рух на Волині // Українська нива. – 1926. – 24 грудня. – Ч.3–4.
33. Українська повсюдна кооперативна організація на землях під Польщею // Господарсько-кооперативний часопис. – 1926. – 4 липня. – Ч.32.
34. Черніхівський Г. Кременецьке видання «Кобзаря» Т. Шевченка 1922 р. // Гаврило Черніхівський. Портрети пером. Статті, публікації, спогади, рецензії. Книга 3. – Кременець-Тернопіль: Папірус, 2008. – С.122–126.
35. Bagiński B. Spółdzielczość na Wołyniu / B. Bagiński. – Łuck: [w. w.], 1927. – 95 s.
36. Ustawa z dnia 29 października 1920 r. o spółdzielniach // Dz. U. R. P. – 1920. – №111. – Poz. 733.

References

1. Baliabo A. «My» i «vy» v ukrainii natspolitytsi // Volynske slovo. – 1937. – 25 liutoho. – №8.
2. Vyhnantsi z Volyni // Dilo. – 1922. – 10 veresnia – Ch.9.
3. Vytanovych I. Istoriia ukrainskoho kooperatyvnoho rukhu / Illia Vytanovych. – Niu-York: T-vo ukr. kooperatsii, 1964. – 624 s.
4. Visyn V. V. Kooperatyvnyi rukh na Volyni u druhii polovyni XIX – pershii tretyni XX st. / Valentyn Visyn. – Lutsk: Vezha-Druk, 2014. – 440 s.
5. Vlada proty kooperatyv na Volyni // Hospodarsko-kooperatyvnyi chasopys. – 1926. – 4 lypnia. – Ch.32.
6. Volynskiy Reviziyniy Soiuz // Ukrainska nyva. – 1930. – 14 lypnia. – Ch.27.
7. Vseslovianskyi zizd pasichnykiv v Prazi // Ukrainska nyva. – 1927. – 19 serpnia. – Ch.42.
8. Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy, m. Kyiv. – F.P. – Spr.69848. – T.1.
9. Tam samo. – T.2.

10. Herasymenko A. Holos kooperativ / A. Herasymenko, V. Machushenko // *Ukrainska nyva*. – 1927. – 24 chervnia. – Ch.29.
11. Derzhavnyi arkhiv Volynskoi oblasti (Derzharkhiv Volynskoi obl.). – F.1. – Op.2. – Spr.506.
12. Derzhavnyi arkhiv Rivnenskoï oblasti (Derzharkhiv Rivnenskoï obl.). – F.30. – Op.18. – Spr.1220.
13. Derzharkhiv Volynskoi obl. – F.1. – Op.2. – Spr.84.
14. Derzharkhiv Rivnenskoï obl. – F.33. – Op.4. – Spr.15.
15. Tam samo. – F.R–2771. – Op.2. – Spr.3761.
16. Dilo. – 1929. – 14 serpnia. – Ch.180.
17. Zhyttia ukraïnskoï intelihentsii v Kremetsi // *Ukrainska trybuna*. – 1921. – 18 chervnia. – Ch.37.
18. Z kooperatyvnoho zhyttia // *Ukrainska trybuna*. – 1921. – 7 zhovtnia. – Ch.129.
19. Z kooperatyvnoho zhyttia // *Dilo*. – 1924. – 16 travnia. – Ch.106.
20. Zelene sviato bidnym ditiam m. Kremetsia // *Ukrainska trybuna*. – 1921. – 26 chervnia. – Ch.44.
21. Kooperatsiia na Volyni // *Ukrainska trybuna*. – 1921. – 29 chervnia. – Ch.46.
22. Luchchany. Dopysy // *Dilo*. – 1929. – 2 liutoho. – Ch.24.
23. Martiuk I. Tsentrosiuz. Soiuz Kooperatyvnykh Soiuziv u Lvovi v rokakh 1924–1944. Spohady / Ivan Martiuk. – Niū–York: Vydavnytstvo M. P. Kots, 1973. – 128 s.
24. Narizhnyi S. *Ukrainska emihratsiia. Kulturna pratsia ukraïnskoï emihratsii mizh dvoma svitovymy viinamy*. – Ch. I. / Symon Narizhnyi. – Praha: Studii Muzeiu Vyzvolnoi Borotby Ukrainy, 1942. – 327 s.
25. Nashi povitovi soiuzy // *Hospodarsko–kooperatyvnyi chasopys*. – 1923. – 1 lystopada. – Ch.21.
26. Pamiatky. Epistoliarna spadshchyna Ivana Ohienka (mytropolyta Pariona) (1907–1968). Tom 2. Uporiadnyky tomu: V. P. Liakhotskyi, N. P. Moskovchenko, I. M. Prelovska. – Kyiv: Derzhkomarkhiv Ukrainy, 2001. – 477 s.
27. Povitovi Soiuzy kooperativ // *Dilo*. – 1923. – 18 zhovtnia. – Ch.159.
28. Rozvytok spozhyvchoi ta kredytovoi kooperatsii na Kovelshchyni // *Ukrainska nyva*. – 1927. – 7 sichnia. – Ch.5–6.
29. Uzakonennia diialnosti Reviziinoho Soiuzu na vsikh ukraïnskykh zemliakh v Polshchi i zmina nazvy // *Hospodarsko–kooperatyvnyi chasopys*. – 1925. – 2 hrudnia. – Ch.49.
30. *Ukrainska emihratsiia i kooperatyvnyi rukh na Volyni // Visti Ukrainskoho Tsentralnoho Komitetu v Polshchi*. – 1927. – Berezni. – Ch.10.
31. *Ukrainska kooperatsiia // Ukrainska nyva*. – 1929. – 10 bereznia. – Ch.11–12.
32. *Ukrainska kooperatsiia. Kooperatyvnyi rukh na Volyni // Ukrainska nyva*. – 1926. – 24 hrudnia. – Ch.3–4.
33. *Ukrainska povoienna kooperatyvna orhanizatsiia na zemliakh pid Polshcheiu // Hospodarsko–kooperatyvnyi chasopys*. – 1926. – 4 lypnia. – Ch.32.
34. Chernykhivskyi H. *Kremenetske vydannia «Kobzaria» T. Shevchenka 1922 r. // Havrylo Chernykhivskyi. Portrety perom. Statti, publikatsii, spohady, retsenzii. Knyha 3. – Kremenets–Ternopil: Papirus, 2008. – S.122–126.*
35. Bagiński B. *Spółdzielczość na Wołyniu / B. Bagiński*. – Łuck: [w. w.], 1927. – 95 s.
36. *Ustawa z dnia 29 października 1920 r. o spółdzielniach // Dz. U. R. P. – 1920. – №111. – Poz. 733.*

Davydjuk R. P., candidate of Historical Sciences, Associate Professor of History Ukraine, Rivne State Humanitarian University (Ukraine, Rivne), davrus63@gmail.com

Ukrainian political emigration and the development of cooperation in Volyn Voivodeship (1921–1926)

In the scientific article the influence and place of Ukrainian political emigrants in the development of cooperation in Volyn Voivodeship is investigated on the basis of a critical analysis of archival materials, interwar periodicals, and memoirs. It is proved that the immigrants were founders of district cooperative unions, for their assistance bookstores, banks, workshops, shops were opened. Despite internal problems, control of the Polish authorities in the first half of the 20s, they promoted the convergence of Ukrainian cooperation of Western Volyn and Eastern Galicia.

Keywords: Volyn Voivodeship, Second Rzecz Pospolita, Ukrainian political emigrants, cooperation.

Давидюк Р. П., кандидат исторических наук, доцент кафедры истории Украины, Ривненский государственный гуманитарный университет (Украина, Ривне), davrus63@gmail.com

Украинская политическая эмиграция и развитие кооперации в Волынском воеводстве (1921–1926 гг.)

На основе критического анализа архивных материалов, межвоенной периодики, воспоминаний исследуется влияние и место украинцев в развитии кооперации в Волынском воеводстве. Доказано, что эмигранты стали основателями повитовых кооперативных союзов, при их содействии открывались книжные лавки, банки, мастерские, магазины. Несмотря на внутренние проблемы, контроль польской власти в первой половине 20-х гг. они содействовали сближению украинской кооперации Западной Волыни и Восточной Галичины.

Ключевые слова: Волынское воеводство, Вторая Речь Посполита, украинские политические эмигранты, кооперация.

* * *

УДК 94(477.4:477.7):314.15.044(1920/1930)

Розовик О. Д., кандидат історичних наук, викладач кафедри україністики, Національний медичний університет ім. О. О. Богомольця (Україна, Київ), lesya1988@gmail.com

УЧАСТЬ ХОДАКІВ ВОЛИНИ У ВИБОРІ ЗЕМЕЛЬНИХ ДІЛЯНОК ДЛЯ ПЕРЕСЕЛЕННЯ НА ПІВДЕНЬ УКРАЇНИ (1920–ті – ПОЧАТОК 1930–х РР.)

Поставлено мету дослідити маловивчену в історичній науці участь ходаків в допомозі організації переселенського руху в УСРР у 1920-х – початку 1930-х рр. Зазначається, що ходоцтво як явище з'явилося у Російській імперії в середині XIX ст. Ходаками називалися люди, яких сільські громади обирали і посилали до повітових, губернських та інших адміністрацій з дорученням домагатися вирішення тих чи інших соціальних, економічних, культурних та інших питань, які, внаслідок різних причин, не вирішували органи влади.

Ходаки брали участь і в переселенських процесах, які активно розпочалися у Російській імперії після скасування кріпосного права (1861 р.) і тривали включно до початку Першої світової війни. У період Столипінської аграрної реформи у ходоцькому русі у східні райони Російської імперії щорічно брало участь 90–120 тис. ходаків. Головне завдання, яке вирішували ці посланці від сільських громад, був вибір нових територій для переселення на них малоземельних селян і, найголовніше, вибір придатних для ведення сільського господарства земель.

З новою хвилею переселенського руху в Україні на початку 1920-х рр., відродився і ходоцький рух, у тому числі й на Волині. За рішенням місцевих переселенських комісій, кожна сільська громада, де було безземельне селянство і яка отримала право на переселення у республіканській та Всесоюзній колонізаційній фонди, обирала ходаків. Як правило, один ходак обирався від 5–8 і більше сімей. Вони обстежували ділянки землі, виділені їхнім односельчанам під поселення і або давали дозвіл на переїзд сім'ям, або відмовлялися від них, якщо ці землі були непридатними для ведення сільського господарства. Вже розпочинаючи з 1921 р., з сіл Волині у південні райони республіки щорічно відправлялося по декілька сотень ходаків. Вони вибирали землі під поселення й, у значній мірі, допомагали державним органам вільно успішно виконати план переселення малоземельного селянства Волині на вільні землі Півдня України.

Ключові слова: обезземелення селян, ходоки, орні землі, переселення, освоєння територій.

Процес переселення безземельного і малоземельного сільського населення Волинської губернії на вільні землі південних районів України і на схід Російської імперії розпочався практично вже після трьох розподілів Речі Посполитої і тривав включно до початку Першої світової війни. Але незважаючи на те, що лише за період з 1896 по 1914 рр. з краю на переселення в різні райони Російської імперії виїхало майже 63 тис. селян [18, с. 360], проблема малоземелля селянства залишалася актуальною і на початку 1920-х років. Авторка цієї статті вже неодноразово у своїх публікаціях зверталася до цієї проблеми і на основі аналізу архівних документів зробила висновки, що основні причини, які викликали обезземелення селянства Волині були такі: по–перше – природний приріст населення; по–друге – міграція на Волинь сільського населення з Польщі, Білорусії, Чехії, Німеччини та окремих інших європейських країн. Це в комплексі призводило до того що отримані селянами земельні наділи були невеликими (0,5 – 0,8 дес. на душу населення) і не відповідали мінімальним прожитковим нормам [12, арк. 73; 15, арк. 31]. По–третє – не всюди

землі Волині були придатними для продуктивного ведення землеробства і скотарства. Тому селяни, навіть отримавши такі ґрунти, залишалися фактично бідними і не могли налагодити належне господарство на цих землях.

Наслідком цих обставин стало те, що на початку 1920–х років у Волинській губернії (без територій, які відійшли до Польщі за Ризьким мирним договором у 1921 р.) з'явилося 44 тис. безземельних і малоземельних господарств, а на 1924–1925 рр. їх чисельність зросла до 48,5 тис. дворів з населенням майже у 285 тис. осіб [14, арк. 4; 15, арк. 66].

Виходячи із цього складного земельного становища й, відповідно, низького соціально–економічного рівня життя населення, за рішенням тодішнього керівництва СРСР і УСРР, на початку 1920–х рр. продовжився процес переселення малоземельного селянства (розпочався ще у XIX ст.) як у Всесоюзний, так й республіканський колонізаційний земельний фонд. За постановою ВУЦВК, РНК УСРР, Наркомзему республіки, ця робота на Волині локально розгорнулася вже у 1921 р. і тривала включно до середини 1930–х років. За рішенням центральних органів влади і Волинського Губземвідділу, було схвалено програму переселення малоземельних селян спочатку на 5 (1921 – 1925 рр.), а потім – на 10 (1925–1935 рр.) у кількості 45 тис. господарств [1, арк. 510; 3, арк. 14; 15, арк. 55]. Переселення цих дворів у республіканський і Всесоюзний колонізаційні фонди впродовж 1924–1929 рр. виглядало так:

1924 р. – 4000,	1927 р. – 9000,
1925 р. – 6000,	1928 р. – 9000,
1926 р. – 8000,	1929 р. – 9000 дворів [14, арк. 4].

Під переселення першочергово підлягало безземельне і малоземельне селянство. Для такого селянства Волині, а також інших Поліських і лісостепових районів республіки ВУЦВК і РНК УСРР виділили на півдні республіки 1,7 млн. дес. орних земель. Із них кожна переселенська сім'я отримувала для ведення власного господарства по 10 – 14 дес. угідь [4, арк. 4].

Згідно першого п'ятирічного плану переселення з Волині у південні райони УСРР, впродовж 1923–1925 рр. повинно було переїхати 5 тис. сімей і така ж кількість – у Всесоюзний колонізаційний фонд, тобто, переважно у східні райони СРСР [2, арк. 373; 4, арк. 21; 9, арк. 54].

Реалізуючи ці завдання, Окрземвідділами та місцевими органами влади були розроблені, схвалені та реалізовані плани щоквартального й річного переселення селянських дворів на вільні землі республіки й східні райони СРСР. Ця робота проходила в руслі виконання як п'ятирічного, так і десятирічного плану переселення. Наприклад, лише впродовж другої половини 1924 – початку 1925 рр. з Волині на південь України переселилася 2871 сім'я – 19040 осіб, серед них на Дніпропетровщину – 1275, Одещину – 1500 дворів [4, арк. 22; 5, арк. 6; 16, арк. 30].

Зазначимо, що в процесі переселенського руху державним органам влади, різним організаціям доводилося проводити значну організаційну і практичну роботу щодо безперешкодного переїзду населення на нові території свого проживання, освоєння ними земель й створення тут належних умов для праці й життя. Помітна, а й, часом, основна роль у цьому процесі відводилося ходокам.

Ходацтво, як соціальне явище, з'явилося у середині XIX ст. За рішенням тієї чи іншої сільської общини,

вибиралося декілька грамотних селян, які вміли проводити громадську роботу та виконувати рішення громад, що їх обирали. Ходоки, переважно, відправлялися з сіл у повітові, губернські й, навіть, центральні державні адміністрації з проханням вирішити певне питання сільської громади, якими не могла або не хотіла займатися місцева адміністрація. Ходоки у значній мірі вирішували питання переселення селян з їх населених пунктів та виборі придатних територій і земель під нові поселення. Оскільки ліквідація кріпосного права в Російській імперії (1861 р.) відкрила широкі можливості для переселення розкріпаченого і безземельного селянства на вільні землі імперії, то, відповідно, і ходацький рух у цей період набув широкого розмаху [17, с. 63–64]. Цей процес активно тривав впродовж другої половини XIX ст. та у період Столипінської аграрної реформи. Наприклад, у 1906–1914 рр. тільки в східні райони Російської імперії щорічно рухалося по 90–120 тис. ходоків. Але у роки Першої світової війни та у 1917–1920 рр. це процес майже припинився й відновився, у тому числі в УСРР, лише по закінченню національно–визвольної революції 1917–1921 рр. в Україні. Відновлення ходацького руху у республіці було викликане, насамперед, розгортанням нової хвилі переселенства. Вже у 1921 р., за рішенням місцевих органів влади Волині та переселенських комісій, практично у кожному селі, де з'явилося малоземельне селянство і бажані сім'ї переселитися на нові землі, обиралися ходоки. Причому один ходак міг обиратися від декількох десятків дворів і сотень переселенців. Ходоки отримували від переселенських комісій і місцевих рад повноваження представляти інтереси щодо вибору земель під переселення від цілої групи господарств. Для цього їм надавалися офіційні посвідчення та фінанси на переїзд в ті регіони, куди планувалося переселення [13, арк. 11; 16, арк. 135].

Перша хвиля ходаків з Волині у 1921–1922 р. була направлена у південні степові губернії УСРР, у яких для селян краю виділялося декілька тисяч земельних ділянок під поселення. Ці угіддя знаходилися переважно на Катеринославщині, Криворіжжі, Одещині. Ходоки, обстеживши ці землі, обрали ділянки спочатку для переселення 184 дворів, а потім – ще для 308 господарств [15, арк. 136].

У наступні 1923–1924 рр. волинянам на Катеринославщині було виділено 500 ділянок для переселення. Вони були розподілені таким чином: Житомирській окрузі надавалося 200, Коростенській – 161, Шепетівській – 139 ділянок. Наприклад, впродовж 1923–1924 рр. на Катеринославщину з Житомирської округи прибув 61 ходак від 409 сімей – 2106 осіб. Вони обстежили понад 200 ділянок під поселення для своїх односельчан [16, арк. 12]. З Коростенської – Катеринославщину в 1923–1924 рр. відвідало 38 ходоків від 295 господарств (1479 осіб), які також оглянули території, виділені для малоземельних селян і схвалили їх заселення. З Шепетівської округи землі Катеринославщини обстежило 50 ходоків від 316 дворів (1344 жителі) і дали дозвіл на переїзд на ці ділянки селян.

Від названих округ у 1923–1924 рр. 27 ходоків від 178 родин (796 осіб) відвідало Одещину. Вони також оглянули землі, виділені для переселенців, й більшість з цих угідь, за схваленням ходоків, були закріплені за їх односельчанами [16, арк. 31].

Рухалися ходоки у південні округи республіки у 1923–1924 рр. й з інших округ Волині. Їх чисельність

обраховувалася сотнями. Вони представляли інтереси тисяч господарств різних сіл з населенням у десятки тисяч осіб [4, арк. 5–6; 15, арк. 136, 139, 140, 144].

Таким чином, 1923–1924 рр. стали свого роду пробним етапом розгортання хоодацького руху на Волині у післяреволюційний період.

Нова хвиля цього процесу в краї розпочалася у 1925 р. Це було викликано тими обставинами, що для селянства Волині на півдні республіки були виділені нові території для переселення. Їх необхідно було обстежити і дати дозвіл на переїзд сюди не тільки сільського, а й міського населення. Зазначимо, що для ходоків це не всюди і не завжди було легким завданням. Найбільшими труднощами, з якими вони зустрічалися в процесі обстеження територій й земель щодо визначення їх придатності для ведення продуктивного землеробства і тваринництва стало те, що місцеві органи влади південних районів республіки не завжди виділяли переселенцям належні землі. Іноді ці ґрунти знаходилися далеко від населених пунктів, залізниць, річок, лісових масивів тощо. Зокрема, за п'ятьма сім'ями с. Харитонівки Коростишівського району Житомирської округи (24 особи) були закріплені ділянки землі біля одного з хуторів Березівського району Одеської округи. Але одна з них, площею близько 15 дес., була мало придатною для землеробства, тому сім'я відмовилася там оселятися й повернулася у рідне село [8, арк. 127].

Із-за низької родючості ґрунтів та розташування орних земель між ярами, балками, відсутності водних ресурсів тощо, переселенці відмовлялися від закріплених за ними ділянок у Криворізькій, Херсонській, Запорізькій та інших округах півдня України [5, арк. 3; 6, арк. 6].

Зазначимо, що часто і ходоки відмовлялися від закріплення за своїми селами непридатних для господарювання земель. Були непоодинокі випадки, коли вони вступали в конфлікти з місцевими органами влади, переселенськими комісіями й писали скарги у республіканські переселенські органи та Наркомзем УСРР з вимогами, щоб переселенцям виділили придатні землі під ведення сільського господарства й організацію належних умови життя. У багатьох випадках ходоки домоглися усунення названих порушень і селяни, які відрядили їх на виконання хоодацьких обов'язків, отримали землі, визначені інструкцією Наркомзему УСРР.

Особливо жваво хоодацький рух проходив навесні 1925 р. Та це закономірно, тому що ходоки за весняні місяці визначили придатність землі для переселення, подали цю інформацію у села, звідки їх відправили, а селяни ї, навіть, міське населення, прибуло на ці землі вже навесні й за весняно-літній період частково освоїли виділені їм землі й, навіть, встигли побудувати житло та окремі господарські приміщення. Тому, розпочинаючи з 1925 р. і, фактично, до початку 1930-х років, переважна більшість ходоків йшла на обстеження виділених переселенцям земель навесні поточного року.

Якщо повернутися до 1925 р., то варто зазначити, що у березні 1925 р. з Волині, переважно на Катеринославщину і Одещину (в цих районах виділялося найбільше земельних ділянок для переселенців з Волині) відбуло 50 ходоків від 279 сімей (1392 особи), у квітні – 71 від 399 сімей (1984 особи), а у травні того ж року чисельність ходоків, сімей та селян, інтереси яких вони представляли, збільшилася вдвічі [4, арк. 12, 13].

Для волянян виділялися землі під переселення у Криворізькій, Запорізькій, Херсонській, Зінов'євській

та інших південних округах. Але, порівняно з Катеринославщиною і Одещиною, чисельність цих ділянок була значно меншою. Тому сюди, наприклад, впродовж 1926 р. було відправлено у Криворізьку округу 11 ходоаків від 126 дворів (713 осіб); Запорізьку – 4 від 30 дворів (151 особа); Херсонщину – 4 від 25 дворів (137 осіб) [6, арк. 4].

Подібне хоодацтво з Волині у названі райони проходило і в наступні 1927 – початок 1930-х рр.

На середину 1920-х рр. у селах південних районів республіки почали активно утворюватися різні сільськогосподарські колективні господарства, переважно у формі кооперативів. У кожному районі їх діяло по декілька десятків і у багатьох з них з'явилася нестача робочих рук та, навіть, невеликі ділянки вільних земель. Тому, на прохання технічної наради Житомирського округового земельного управління (серпень 1925 р.), у такі господарства надсилалися ходоки. Вони на місцях з'ясовували скільки той чи інший кооператив може прийняти сімей з Волині і виділити для них орні землі. У Снігурівському районі, наприклад, таких господарств виявилось 6 і кожне з них прийняло у свої села до десяти і більше сімей: колектив «Зоря» – 8 родин (42 особи); «Красний пахар» – 8 родин (54 особи); «Перецель» – 9 родин (63 особи); «Надія» – 15 родин (71 особа); «Імені Зінов'єва» – 8 родин (58 осіб); «Імені Фрумкіної» – 9 родин (52 особи). Причому, у ці господарства переселялося як сільське населення, так і з Кодні, Коростишева, Котельні, Житомира та інших міст і містечок Волині [10, арк. 4].

З прийняттям десятирічного плану переселення, державними і переселенськими органами Волині було затверджено програму збільшення хоодацтва по роках включно до 1935 р. Зокрема, на 1926–1927 рр. лише по Волинській, Коростенській, Шепетівській округах планувалося відправити на південь України 3000, а у Сибір і Далекий Схід – 1300 ходоків. По декілька сотень ходоків на південь республіки направляли переселенські організації й з інших округ Волинського краю [9, арк. 131]. Вони представляли інтереси 14736 господарств (близько 74 тис. осіб). Серед них – 11 тис. господарств українців і 3736 сімей євреїв. Ходоки обстежили в південних районах УСРР понад 3 тис. земельних ділянок і з них прийняли під переселення 2450 одиниць (понад 300 тис. дес. угідь) [7, арк. 117, 124].

Активний хоодацький рух з Волині у південні райони України тривав включно до початку розгортання суцільної колективізації, тобто до 1930 р. Тут щорічно ходоки від різних округ Волині обрали під поселення десятки тисяч земельних ділянок, більшість з яких заселялася [7, арк. 350, 459, 462; 9, арк. 51, 52; 11, арк. 26, 27, 28].

На південь України рухалися також ходоки з прикордонної зони Волині. Звідси, за вимогою уряду Польщі, відселялося населення. За рішенням РНК УСРР, ці господарства переселялися на південь республіки. Частина з них згуртовано оселялася в одному новоствореному населеному пункті, а інші – розсіяно. Від цих сіл також направлялися ходоки у південні райони для вибору землі під переселення. Таких посланців були сотні й, наприклад, лише у 1926 р. ними було обрано у різних районах південних округ УСРР земельні ділянки на переселення 900 дворів [7, арк. 117].

Розгортання суцільної колективізації і кооперативного руху в республіці й європейській частині СРСР у 1930 р. саме по собі вирішувало питання обезземелення селянства.

Віднині практично всі орні землі і пасовища ставали колгоспно-радгоспною або власністю різних сільськогосподарських виробничих кооперативів. Це об'єктивно впливало і на добровільний переселенський рух. На початку 1930-х років переселенство поступово згасало, хоч у різних формах цей процес тривав впродовж всіх 1930-х рр., включно до 1941 р., переважно у східні райони СРСР.

Іншою причиною згортання ходоцького руху з Волині у південні регіони УСРР стало те, що до початку 1930-х років практично всі землі, виділені волинянам, у тому числі національним меншинам краю, були заселені. Тому потреба у ходоцтві на південь республіки відпала.

Таким чином, ходоки в процесі переселенського руху з Волині на південь України у 1920 – початку 1930-х рр. відіграли важливу, а, у окремих випадках, і вирішальну роль у виборі земель для переселення і внесли помітний позитивний вклад у переселенський процес цілому.

Список використаних джерел

1. ЦДАВО України. – Ф.27. – Оп.5. – Спр.362.
2. Там само. – Ф.27. – Оп.5. – Спр.363.
3. Там само. – Ф.413. – Оп.1. – Спр.142.
4. Державний архів Житомирської області. – Ф.Р.126. – Оп.1. – Спр.72.
5. Там само. – Ф.Р.126. – Оп.1. – Спр.156.
6. Там само. – Ф.Р.126. – Оп.1. – Спр.157.
7. Там само. – Ф.Р.126. – Оп.1. – Спр.203.
8. Там само. – Ф.Р.126. – Оп.1. – Спр.753.
9. Там само. – Ф.Р.278. – Оп.1. – Спр.64.
10. Там само. – Ф.Р.326. – Оп.1. – Спр.245.
11. Там само. – Ф.Р.326. – Оп.1. – Спр.268.
12. Там само. – Ф.Р.327. – Оп.1. – Спр.171.
13. Там само. – Ф.Р.1111. – Оп.1. – Спр.1155.
14. Там само. – Ф.Р.1111. – Оп.1. – Спр.1156.
15. Там само. – Ф.Р.1111. – Оп.1. – Спр.1157.
16. Там само. – Ф.Р.1111. – Оп.1. – Спр.1592.
17. Кауфман А. А. Переселение и колонизация / Кауфман А. А. – СПб.: Би-ка «Общественной пользы», 1905. – 445 с.
18. Переселенський рух в Україні: друга половина XVI ст. – 1930-ті роки: Монографія / Розовик Д. Ф., Розовик О. Д. – Вінниця: Нілан-ЛТД, 2013. – 406 с.

References

1. CDAVO Ukrainy. – F.27. – Op.5. – Spr.362.
2. Tam samo. – F.27. – Op.5. – Spr.363.
3. Tam samo. – F.413. – Op.1. – Spr.142.
4. Derzharkhiv Zhytomyrskoi pblasti. – F.R.126. – Op.1. – Spr.72.
5. Tam samo. – F.R.126. – Op.1. – Spr.156.
6. Tam samo. – F.R.126. – Op.1. – Spr.157.
7. Tam samo. – F.R.126. – Op.1. – Spr.203.
8. Tam samo. – F.R.126. – Op.1. – Spr.753.
9. Tam samo. – F.R.278. – Op.1. – Spr.64.
10. Tam samo. – F.R.326. – Op.1. – Spr.245.
11. Tam samo. – F.R.326. – Op.1. – Spr.268.
12. Tam samo. – F.R.327. – Op.1. – Spr.171.
13. Tam samo. – F.R.1111. – Op.1. – Spr.1155.
14. Tam samo. – F.R.1111. – Op.1. – Spr.1156.
15. Tam samo. – F.R.1111. – Op.1. – Spr.1157.
16. Tam samo. – F.R.1111. – Op.1. – Spr.1592.
17. Kaufman A. A. Pereselynyje i kolonizatsyja / Kaufman A. A. – SPb.: Vyblyotheka «Obshchestvennoy polzy», 1905. – 445 s.
18. Pereselynskyi rykh v Ukraini: druga polovyna XVI st. – 1930-ti roky: Monographia / Rozovyk D. F., Rozovyk O. D. – Vinnytsia: Nilan-LTD, 2013. – 406 s.

Rozovyk O. D., candidate of historical sciences, lecturer, Department of Ukrainian Studies, Bogomolets National Medical University (Ukraine, Kyiv), lesya1988@gmail.com

The participation Volyn's goers in the selection of land for resettlement in South Ukraine (1920s – early 1930s)

Its objective is to explore lesser known in history goers' (hodaky) participation in helping of the resettlement movement in the USSR in the 1920s – early 1930s. It says

that goers' movement (hodatstvo) as the phenomenon appeared in the Russian Empire in the mid-nineteenth century. Goers (hodaky) called people who were chosen by rural communities and sent to the country's, provincial's and other administration with the request to seek the solution of certain social, economic, cultural and other issues that the authorities did not solve for various reasons.

Goers took part in the resettlement process, which actively began in the Russian Empire after the abolition of serfdom (1861) and continued through the beginning of The First World War. Annually there were by 90–120 thousands goers, which participated in the goer's movement to the eastern regions of Russian Empire during the Stolypin agrarian reform. The main task of these messengers of rural communities was a choice of new areas for relocation of these landless farmers and, most importantly, the choice of suitable farming land.

The goer's movement was revived with the beginning of a new wave of resettlement movement in Ukraine in the early 1920s, including Volyn region. By decision of the local resettlement committees, each rural community, where there were landless peasants and which eligible for resettlement in Republican and All-Union colonization funds, elected goers. Typically, each goer was elected by 5–8 or more families. They examined the land allocated to their fellow-villagers for settlement and gave permission to move families or refuse it if the land was unsuitable for agriculture. Annually few hundred goers were set off to the southern regions of the republic by Volyn's villages starting from 1921. They chose the land for the settlement and, to a large extent, helped state authorities successfully implement the plan of resettlement Volyn's landless peasants to vacant land in the south of Ukraine.

Keywords: landless farmers, goers, arable land, resettlement, mastering of the territory.

Rozovyk O. D., кандидат исторических наук, преподаватель кафедры украинистики, Национальный медицинский университет им. А. А. Богомольца (Украина, Киев), lesya1988@gmail.com

Участие ходоков Волины в выборе земельных участков для переселения на юг Украины (1920-е – начало 1930-х гг.)

Поставлена цель исследовать малоизученное в исторической науке участие ходоков в помощи организации переселенческого движения в УССР в 1920-х – начале 1930-х гг. Отмечается, что ходоцество как явление появилось в Российской империи в середине XIX в. Ходоками назывались люди, которых сельские общины выбирали и посылали к уездным, губернским и другим администрациям с поручением добиваться решения тех или иных социальных, экономических, культурных и других вопросов, которые по разным причинам не решали органы власти.

Ходоки участвовали и в переселенческих процессах, которые активно начались в Российской империи после отмены крепостного права (1861 г.) и продолжались вплоть до начала Первой мировой войны. В период Столыпинской аграрной реформы в ходоцеском движении в восточные районы Российской империи ежегодно участвовало 90–120 тыс. ходоков. Главная задача, которую решали эти посланники сельских общин, был выбор новых территорий для переселения на них малоземельных крестьян и, самое главное, выбор подходящих для ведения сельского хозяйства земель.

С началом новой волны переселенческого движения в Украине в начале 1920-х гг., возродилось и ходоцеское движение, в том числе и на Волини. По решению местных переселенческих комиссий, каждая сельская община, где было безземельное крестьянство, и которая получила право на переселение в республиканский и Всесоюзный колонизационные фонды, выбирала ходоков. Как правило, один ходонок избирался от 5–8 и более семей. Они обследовали участки земли, выделенные их односельчанам под поселение, и либо давали разрешение на переезд семьям, или отказывались от них, если эти земли были непригодны для ведения сельского хозяйства. Уже начиная с 1921 г., из сел Волины в южные районы республики ежегодно отправлялось по несколько сотен ходоков. Они выбирали земли под поселение и, в значительной степени, помогли государственным органам власти успешно выполнить план переселения малоземельного крестьянства Волины на свободные земли Юга Украины.

Ключевые слова: безземельные крестьяне, ходоки, пахотные земли, переселение, освоение территорий.

* * *

УДК 94(470.62)«1927/1987»

Бондаренко В. Г.,

кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства, Запорізький національний університет (Україна, Запоріжжя), bondarenko_historic@ukr.net

ІДЕЯ «КАЗАКІИ» В ІДЕОЛОГІІ КОЗАКІВ–НАЦІОНАЛІСТІВ (1927–1987 РР.)

Досліджується ідеологія самостійницького руху козаків Дону, Кубані і Тереку у 1927–1987 рр. Аналізується створення нового етнічного міфу щодо окремішності козацької нації та самостійної козацької держави. Вивчається еволюція концепту «Казакія» та спроби його історичного, економічного та політологічного обґрунтування. Розглядається практичне застосування ідеї про незалежну козацьку державу «Казакія». Виокремлюється роль окремих керівників руху «Вольного казачества» у розробці ідеї незалежної козацької держави. З'ясовуються причини невдачі реалізації на практиці

ідеології самостійницького руху козаків Дону, Кубані і Тереку. У дослідженні використані загальнонаукові та специфічно-історичні методи: історико-генетичний, історико-порівняльний, метод актуалізації та політологічного аналізу.

Отже, основу ідеології самостійницького руху козаків Дону, Кубані і Тереку склала ідея про існування окремої козацької нації та необхідності створення самостійної козацької держави. Для цього використовувалися не завжди обґрунтовані з точки зору історичної науки факти та висновки, а інколи й історичні міфи. Активно ідея про необхідність існування держави «Казакія» виникла в середовищі козацької еміграції у 20-х рр. ХХ ст. Ідея козацької нації та її державності стала частиною ідеології руху козаків-націоналістів. Цей рух за допомогою нацистської Німеччини намагався реалізувати на практиці ідеологічні принципи у роки Другої світової війни. Нацисти з власних інтересів підтримували ідею про створення козацької держави, але не поспішали реалізувати її на практиці. Після Другої світової війни нова хвиля козацької еміграції продовжувала пропагувати ідею «Казакія» вже за підтримки США та їх союзників. Про що свідчить включення козаків до переліку пригноблених народів у американському законі від 1959 р. Після розпаду СРСР ідея «Казакія» не знайшла широкої підтримки у населення козацьких регіонів Російської Федерації та категорично заперечувалася російською владою.

Ключові слова: «Вольное казачество», «Казакія», козакі-націоналісти, Дон, Кубань і Терек, Козацький національно-визвольний рух.

Після розпаду СРСР, нації та народи які до нього входили, почали створювати етнічні та історичні міфи з метою легалізації нових незалежних держав. Під час параді суверенітетів навіть в автономних утвореннях колишнього СРСР етнічні процеси набували політичного характеру. Пригадаємо тільки Абхазію, Придністров'я, Чечню. Почали відроджуватися і старі етнонаціональні міфи. Козацькі регіони на території Російської Федерації не були виключенням, бо їх політична свідомість мала консервативний та ретроспективний характер. Значна група населення Дону і Кубані пов'язувала себе з козацтвом. До козацтва себе відносили на Дону – 28,5%, на Кубані – 27%. З іншого боку, тільки 50% прямих нащадків козацтва вважали себе козаками. Вважали козацтво окремим народом – 8,6% респондентів, станом – 21,4%, культурно-етнічною спільнотою – 60%, громадською організацією – 10% [1, с. 67]. У 1990–1993 рр. керівники неокозацького руху намагалися створити козацькі автономні республіки та контролювати місцеву владу. Російська влада розуміла небезпеку для російської держави існування козацьких республік та визнання козацтва окремою нацією, а тому активно боролася проти таких тенденцій. Влада Російської Федерації визначала козацтво як історично сформовану культурно-етнічну спільність, до якої входять «громадяни, які відносять себе до прямих нащадків козаків і висловили бажання спільно відновлювати і розвивати форми господарювання, культури, побуту», нести державну службу, а також добровільно вступити в козацькі товариства [2]. «Стратегія розвитку державної політики Російської Федерації щодо російського козацтва до 2020 року», затверджена 15 вересня 2012 р., визначає козацтво інакше – як форму самоорганізації громадян РФ, «які об'єдналися на основі спільності інтересів з метою відродження російського козацтва, збереження його традиційного способу життя, форм господарювання та самобутньої культури». Підкреслюється багатонаціональність козацтва і його приналежність до елементів громадянського суспільства [3].

Російські владні структури зробили все, щоб заперечити етнічний характер козацтва та необхідність створення козацької державності. Їм вдалося поставити під контроль козацькі організації та використати їх в інтересах російської держави. Наочно це виявилось в участі донських і кубанських іррегулярних козацьких формувань у війні проти України. Російські вчені та пропагандисти особливо намагалися заперечити етнічний

характер кубанських козаків, як нащадків Запорозького козацтва. Нав'язувалася ідея, що вони втратили характер субетносу і на цей час є тільки культурно-етнічною групою. Мова кубанців є діалектом російської мови, і не належить до української мови. На жаль, більшість кубанських козаків пристали до цієї ідеології. Історія самостійницького руху Дону, Кубані і Тереку на еміграції та його ідеологічні концепції невідомі пересічним громадянам Російської Федерації. До того ж, російська влада таврує їх як сепаратистські та націоналістичні. На наш погляд, історія козацького самостійницького руху повинна використовуватися сучасною українською державою з метою контрпропаганди та виявлення об'єктивної історії козацтва Дону, Кубані і Тереку. Тому, метою статті є дослідити ідеологію самостійницького руху козаків Дону, Кубані і Тереку у 1927–1987 рр. Завданнями статті є: проаналізувати створення нового етнонаціонального міфу щодо окремішності козацької нації та самостійної козацької держави; вивчити еволюцію концепту «Казакія» та спроби його історичного, економічного та політологічного обґрунтування; розглянути практичне застосування ідеї про незалежну козацьку державу «Казакія»; з'ясувати причини невдачі реалізації на практиці ідеології самостійницького руху козаків Дону, Кубані і Тереку. У дослідженні використані загальнонаукові та специфічно-історичні методи: історико-генетичний, історико-порівняльний, метод актуалізації та політологічного аналізу.

Проаналізуємо історіографію проблеми козацької еміграції і виникнення серед неї політичного напрямку «Вольного казачества», або як ще називали його учасників козаків-самостійників (козаків-націоналістів). Становище з дослідженням еміграції, в тому числі й козацької, змінилося наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр. У середині 1990-х рр. було проведено дослідження козацької еміграції на нових методологічних основах із застосуванням нової джерельної бази. Адаптацію козацької еміграції, її чисельність, географічні центри й повсякденне життя в Європі в 1920-х рр. проаналізувала О. Парфьонова [4]. Міжвоєнній донській і кубанській еміграції присвятив свою дисертацію О. Ратушняк [5]. Він почав вивчення «Вольного казачества» в сучасній російській історіографії. Азіатські козацькі спільноти, а не тільки європейські, вивчав у своїх роботах О. Худобородов [6]. Важливе значення мали й дослідження Ю. Кириєнка, у яких вивчалися проблеми пов'язані з діяльністю козаків-націоналістів [7].

Значний внесок у дослідженні причин, наслідків козацької еміграції, а також чисельності, країн перебування, громадсько-політичного життя зробили роботи Д. Пенковського [8; 9; 10; 11]. Політика міжвоєнної Польщі щодо козацької еміграції й підтримка «Вольного казачества» на основі значної кількості джерел проаналізована в роботах В. Комара [12; 13; 14].

Іноземні дослідники також звернули увагу на історію козацької еміграції, особливо в країнах її перебування у міжвоєнний період. Чеський дослідник С. Ауський, у своїх роботах з історії козацтва, окремі сюжети присвятив міжвоєнній козацькій еміграції, в тому числі й політичному напрямку козаків-націоналістів, які мали центром м. Прагу [15; 16]. Інший чеський дослідник Й. Долейші, сконцентрував увагу на кубанській еміграції у міжвоєнній Чехословаччині та діяльності генерала

П. Попова. У новій монографії чеський історик значну увагу приділив самостійницькому руху козаків Дону, Кубані і Тереку від зародження до середини 80-х рр. ХХ ст. [17; 18; 19]. Однією з найчисленніших була козацька еміграція в Югославії, а до того ж, у цій країні активно діяли організації «Вольного казачества». О. Арсеньєв проаналізував історію донської і кубанської еміграції у Королівстві Югославія в міжвоєнний період [20; 21].

Подіям Другої світової війни та руху козаків-націоналістів були присвячені роботи П. Крикунова [22; 23]. Післявоєнній еміграції російські історики не приділили уваги, а особливо руху козаків-націоналістів. Виключенням є тільки стаття Е. Бурди [24]. Аспекти проблеми щодо формування етнопонаціональних міфів щодо козацтва, проаналізував у статті А. Баранов [25]. Детально дослідивши здобутки вітчизняної та зарубіжної історіографії з проблеми козацької еміграції, зробимо висновок, що не існує комплексного дослідження з історії політичного напрямку «Вольного казачества» або козаків-націоналістів.

Засновники руху козаків-націоналістів розуміли велике значення історичного міфу, як основи нової ідеології. Російський дослідник С. Маркедонов присвятив низку статей створенню історичного міфу «Вольного казачества». Він наголошує на характерних рисах цього історичного міфу. По-перше, гостра критика дореволюційної російської історіографії та звинувачення її в необ'єктивності і тенденційному використанню джерел. Самі ж прихильники нового міфу, хоча і ввели певний обсяг нових джерел, але використовували їх тенденційно і з ідеологічною метою. По-друге, безапеляційно стверджувалася автохтонна теорія походження козацтва. Етногенез розглядався як поєднання слов'янського степового компоненту і тюрків та інших турано-кавказьких груп. Батьківщиною козаків оголошувалася Північний Кавказ та Приазов'я, причому ще на початку нової ери. У подальшому робився наголос на формуванні окремої козацької нації, яка не є ні російською, ні українською. По-третє, історичний розвиток козацтва поділявся на дві частини – період «Вольного казачества», коли козаки не були на державній службі, й після ХVІ ст., коли вони стали на державну службу московському царству. Подальша історія розглядалася, як боротьба козацтва з московським імперіалізмом, а повстання С. Разіна, К. Булавина та О. Пугачова, як не просто соціальні, а національно-визвольні. Гострій критиці піддавалася політика Російської імперії з перетворення козацтва на військовий стан. По-четверте, події 1917–1920 рр. розглядалися, як повернення на шлях формування козацької нації та державної незалежності козацьких держав. Головним ворогом оголошувалася, як червоний так і білий російський імперіалізм [26; 27; 28]. Отже, «Вольное казачество» вигадавши такий історичний міф, вважало себе національно-визвольним рухом козацької нації, який веде боротьбу за власну державність.

Подібно до цього, створювався міф і про існування держави «Казакія». Саму назву лідери вільнокозацького руху відносили до Х ст. і ототожнювали з назвою «Касахія». Її територію вони розміщували на Північному Кавказі та на узбережжі Азовського моря. За твердженнями козаків-націоналістів вперше назву «Казакія» серед донських істориків використав О. Попов у 1814 р. в книзі «История о Донском Войске». Він стверджував, що земля донських козаків мала назву «Казакія», тобто в перекладі

з перської – Земля Скіфів [29, с. 177]. У журналі «Вольное Казачество» вже у 1929 р. активно обговорювалося створення та функціонування держави «Казакія». І. Бикадоров та Т. Стариков, засновники та ідеологи руху козаків-націоналістів, доклали руку і до створення міфу про «Казакію». Але головну увагу вони приділили питанню створення армії нової козацької держави [30; 31]. Приділялася увага і проблемі внутрішньої та зовнішньої політики союзної козацької держави [32].

У журналі «Вольное Казачество» з №65 з'являється рубрика під назвою «В Казакии», хоча до того рубрика мала назву «На козацьких землях». Вона проіснувала до 1935 р. і зникла з невідомих нам причин. Козаками-націоналістами починається обговорення символіки держави. У 1930 р. – прапора та герба, а з 1931 р. – гімну «Казакии» [33; 34]. У 1932 р. була опублікована Конституція «Казакии» [35; 36]. До держави «Казакія» повинні були ввійти не тільки Донське, Кубанське і Терське козацьке військо, але й Астраханське, Оренбурзьке та Уральське. Формою державного устрою повинна була стати федерація. Передбачалося об'єднати козацькі війська, мати єдину валюту, проводити спільну зовнішню політику та провести економічну інтеграцію. Для об'єднання козаків та некозацького населення передбачалося покозачити іногородніх і надати їм рівні права з козаками. Громадянами федерації повинні були стати і гірські народи Кавказу. Але не всі представники козаків-націоналістів підтримували створення союзної козацької держави. Визнаючи незалежність козацьких республік багато хто мав сумніви у можливості об'єднати різні козацькі війська, а тому дискусія продовжувалася [37].

Після розколу руху козаків-націоналістів у 1934 р., почалася безперервна боротьба за владу між прихильниками Г. Білого та В. Глазкова, а тому з 1935 по 1939 рр. проблема «Казакии» фактично не обговорювалася в середовищі прихильників самостійності козаків Дону, Кубані і Тереку. Тільки у 1939 р. напередодні Другої світової війни вона стала актуальною, бо значна група козаків-націоналістів підтримала нацистську Німеччину [38]. Про спроби практичної реалізації ідеї «Казакии» за допомогою нацистів ми вже писали у наших попередніх працях [39]. Зазначимо, що після Другої світової війни адміністрація США визнала козаків окремим пригнобленим народом, а «Казакію» – їх державою [40]. До речі і зараз цей закон залишається дійсним, що викликає велике незадоволення у російській владі.

Отже, основу ідеології самостійницького руху козаків Дону, Кубані і Тереку склала ідея про існування окремої козацької нації та необхідності створення самостійної козацької держави. Для цього використовувалися не завжди обґрунтовані з точки зору історичної науки факти та висновки, а інколи й історичні міфи. Активно ідея про необхідність існування держави «Казакія» виникла в середовищі козацької еміграції у 20-х рр. ХХ ст. Ідея козацької нації та її державності стала частиною ідеології руху козаків-націоналістів. Цей рух за допомогою нацистської Німеччини намагався реалізувати на практиці ідеологічні принципи у роки Другої світової війни. Нацисти з власних інтересів підтримували ідею про створення козацької держави, але не поспішали реалізувати її на практиці. Після Другої світової війни нова хвиля козацької еміграції продовжувала пропагувати ідею «Казакии» вже за підтримки США та їх союзників. Про що свідчить включення козаків до переліку пригноблених

народів у американському законі від 1959 р. Після розпаду СРСР ідея «Казакії» не знайшла широкої підтримки у населення козацьких регіонів Російської Федерації та категорично заперечувалася російською владою.

Список використаних джерел

1. Кубанское казачество: социальный, политический, экономический портрет: Экспресс-отчет Российской социологической службы «Мониторинг». – Москва, 1992.
2. О мерах по реализации Закона Российской Федерации «О реабилитации репрессированных народов» в отношении казачества. Указ Президента Российской Федерации от 15 июня 1992 г. №632 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.base.garant.ru/12123593/>.
3. Стратегия развития государственной политики Российской Федерации в отношении российского казачества до 2020 года. Утверждена Указом Президента РФ 15 сентября 2012 года [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://state.kremlin.ru/council/16/news/16682>.
4. Парфенова Е. Б. Казачья эмиграция в Европе в 1920–е годы: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / Парфенова Елена Борисовна. – Москва, 1997. – 226 с.
5. Ратушняк О. В. Донское и кубанское казачество в эмиграции, 1920–1939 гг.: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / Ратушняк Олег Валерьевич. – Краснодар, 1996. – 217 с.
6. Худобородов А. Л. Российское казачество в эмиграции (1920–1945 гг.): социальные, военно-политические и культурные проблемы: дис. ... доктора ист. наук: 07.00.02 / Худобородов Александр Леонидович. – Москва, 1997. – 433 с.
7. Кириенко Ю. К. Казачество в эмиграции: споры о его судьбах (1921–1945 гг.) / Ю. К. Кириенко // Вопросы истории. – 1996. – №10. – С.3–19.
8. Пеньковский Д. Д. Гражданская война и эмиграция казачества / Д. Д. Пеньковский // Представительная власть – XXI век: законодательство, комментарии, проблемы. – М., 2006. – №3. – С.38–40.
9. Пеньковский Д. Д. Казачество: исход и возрождение (1920–2011 гг.) / Д. Д. Пеньковский. – М.: Национальный институт бизнеса (Восход–А), 2011. – 556 с.
10. Пеньковский Д. Д. Предпосылки эмиграции казачества на завершающем этапе гражданской войны / Д. Д. Пеньковский // Представительная власть – XXI век: законодательство, комментарии, проблемы. – М., 2006. – №4. – С.29–32.
11. Пеньковский Д. Д. Эмиграция казачества из России и ее последствия (1920–1945 гг.) / Д. Д. Пеньковский. – М.: Национальный институт бизнеса, 2006. – 432 с.
12. Комар В. Л. Козацька еміграція в політиці прометеїзму Польщі (1919–1939 рр.) / В. Л. Комар // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Васькевич. – К.: ВІР УАН, 2011. – Вип.47 (№5). – С.57–63.
13. Комар В. Л. Концепція прометеїзму в політиці Польщі (1921–1939 рр.) / В. Л. Комар. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2011. – 360 с.
14. Комар В. Формування ідеології прометеїзму у міжвоєнній Польщі / В. Комар // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. – Рівне: РДГУ, 2008. – Вип.13. – С.184–188.
15. Ауский С. Казаки. Особое сословие / С. Ауский / Пер. с чеш. – М.: Олма-Пресс, СПб.: Издательский Дом «Нева», 2002. – 447 с.
16. Auský S. Kozáci / Stanislav A. Auský. – Praha: Academia, 1999. – 311 s.
17. Dolejší J. Kubánští kozáci u nás [Электронный ресурс] / Josef Dolejší. – Режим доступа: <http://www.militaria.cz/.../kubanski-kozaci-u-nas.html>
18. Dolejší J. Pražská mise generála-atamana Petra Ch. Popova [Электронный ресурс] / Josef Dolejší. – Режим доступа: <http://www.militaria.cz/.../prazska-mise-generala-atam...>
19. Бондаренко И. И., Долейши Й. Летопись казачества. Казаки в Центральной Европе / Игорь Бондаренко, Йозеф Долейши. – Братислава: Европейский Центр Изобразительных Искусств, 2014. – 536 с.
20. Арсеньев А. Казаки в Сербии [Электронный ресурс] / Алексей Арсеньев. – Режим доступа: <http://www.karpaty-club.ucoz.com>arsenev.doc>
21. Арсеньев А. Казаки у Кральевини Југославији / Алексей Арсеньев // Зборник Матице српске за историју: Нови Сад, 2004. – бр.69–70. – С.137–157.
22. Крикунов П. Казаки. Между Сталиным и Гитлером. Крестовый поход против большевизма / Петр Крикунов. – М.: Язуз, Эксмо, 2006. – 608 с.
23. Крикунов П. Н. Идеология и политика коллаборационизма в среде казачества в годы Второй мировой войны: дис. ... канд. полит. наук: 23.00.02 / Крикунов Петр Николаевич. – Москва, 2004. – 181 с.
24. Бурда Э. Казачье зарубежье в послевоенное время [Электронный ресурс] / Эдуард Бурда. – Режим доступа: <http://www.apn.ru/publications/print29047.htm>
25. Баранов А. В. Роль этнополитических мифов в конструировании идентичности казачества / А. В. Баранов // История и современность. – 2014. – №1 (19). – С.68–86.
26. Маркедонов С. Вольное казачество. О теоретических патриотах «страны Казакии» [Электронный ресурс] / С. Маркедонов. – Режим доступа:
27. Маркедонов С. М. От истории к конструированию национальной идентичности (исторические воззрения участников «Вольноказачьего движения») [Электронный ресурс] / С. М. Маркедонов. – Режим доступа: http://www.cossackdom.com/articles/m/markedonov_otistorii.htm.
28. Маркедонов С. М. «С кем и за что мы воевали?...» Русская революция и Гражданская война в оценках лидеров «Вольноказачьего движения» [Электронный ресурс] / С. М. Маркедонов. – Режим доступа: <http://www.a-pesni.golosa.info/grvojna/bel-emigr/a-skemizachto.htm>.
29. Энциклопедия казачества / Сост. Г. В. Губарев, ред.-изд. А. И. Скрялов. – М.: Вече, 2007.
30. Быкадоров И. О вооруженных силах Казакии / И. Быкадоров // Вольное Казачество. – 1929. – №49. – С.7–8.
31. Стариков Т. Условия для создания армии в Казакии / Т. Стариков // Вольное Казачество. – 1934. – №144–145. – С.15–18.
32. Стариков Т. Внутренняя и внешняя политика Казакии / Т. Стариков // Вольное Казачество. – 1934. – №150. – С.16–18.
33. Флаг и герб Казакии // Вольное Казачество. – 1930. – №70. – С.15–19.
34. Кундюроцков Б. Гимн Казакии / Б. Кундюроцков // Вольное Казачество. – 1931. – №82. – С.3.
35. Проект Конституции Казакии. Союзная Конституция Казакии // Вольное Казачество. – 1932. – №96. – С.1–9.
36. Союзная Конституция Казакии // Вольное Казачество. – 1932. – №97. – С.1–14.
37. Казакия или отдельные казачьи государства? // Вольное Казачество. – 1931. – №83. – С.4–9.
38. Союзная Конституция Казакии // Вольное Казачество. – 1939. – №262. – С.1–10.
39. Васильчук Г. М., Бондаренко В. Г. Козацькі колабораціоністські формування на окупованих територіях України у 1941–1944 рр. / Г. М. Васильчук, В. Г. Бондаренко // Гілея: науковий вісник: збірник наукових праць / гол. ред. В. М. Васькевич. – К.: ПП «Видавництво «Гілея», 2014. – Вип.82 (№3). – С.61–65.
40. Закон о порабощенных народах [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.mastodont.livejournal.com>

References

1. Kubanskoe kazachestvo: social'nyj, politicheskij, jekonomicheskij portret: Jekspress-otchet Rossijskoj sociologicheskoy sluzhby «Monitoring». – Moskva, 1992.
2. O merah po realizacii Zakona Rossijskoj Federacii «O reabilitacii repressirovannyh narodov» v otnoshenii kazachestva. Ukaz Prezidenta Rossijskoj Federacii ot 15 junja 1992 g. №632 [Elektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: <http://www.base.garant.ru/12123593/>.
3. Strategija razvitiya gosudarstvennoj politiki Rossijskoj Federacii v otnoshenii rossijskogo kazachestva do 2020 goda. Utverzhdena Ukazom Prezidenta RF 15sentjabrja 2012 goda [Elektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: <http://state.kremlin.ru/council/16/news/16682>.
4. Parfenova E. B. Kazach'ja jemigracija v Evrope v 1920–e gody: dis. ... kand. ist. nauk: 07.00.02 / Parfenova Elena Borisovna. – Moskva, 1997. – 226 s.
5. Ratushnyak O. V. Donskoe i kubanskoe kazachestvo v jemigracii, 1920–1939 gg.: dis. ... kand. ist. nauk: 07.00.02 / Ratushnyak Oleg Valer'evich. – Krasnodar, 1996. – 217 s.
6. Hudoborodov A. L. Rossijskoe kazachestvo v jemigracii (1920–1945 gg.) social'nye, voenno-politicheskie i kul'turnye problemy: dis. ... doktora ist. nauk: 07.00.02 / Hudoborodov Aleksandr Leonidovich. – Moskva, 1997. – 433 s.
7. Kirienko Ju. K. Kazachestvo v jemigracii: spory o ego sud'bah (1921–1945 gg.) / Ju. K. Kirienko // Voprosy istorii. – 1996. – №10. – С.3–19.

8. Pen'kovskij D. D. Grazhdanskaja vojna i jemigracija kazachestva / D. D. Pen'kovskij // Predstavitel'naja vlast' – XXI vek: zakonodatel'stvo, kommentarii, problemy. – M., 2006. – №3. – S.38–40.

9. Pen'kovskij D. D. Kazachestvo: ishod i vozrozhdenie (1920–2011 gg.) / D. D. Pen'kovskij. – M.: Nacional'nyj institut biznesa (Voshod-A), 2011. – 556 s.

10. Pen'kovskij D. D. Predposylki jemigracii kazachestva na zavershajushhem etape grazhdanskoj vojny / D. D. Pen'kovskij // Predstavitel'naja vlast' – XXI vek: zakonodatel'stvo, kommentarii, problemy. – M., 2006. – №4. – S.29–32.

11. Pen'kovskij D. D. Jemigracija kazachestva iz Rossii i ee posledstvija (1920–1945 gg.) / D. D. Pen'kovskij. – M.: Nacional'nyj institut biznesa, 2006. – 432 s.

12. Komar V. L. Kozac'ka emigracija v polityci prometei'zmu Pol'shhi (1919–1939 rr.) / V. L. Komar // Gileja: naukovyj visnyk. Zbirnyk naukovykh prac' / Gol. red. V. M. Vashkevych. – K.: VIR UAN, 2011. – Vyp.47 (№5). – S.57–63.

13. Komar V. L. Koncepcija prometei'zmu v polityci Pol'shhi (1921–1939 rr.) / V. L. Komar. – Ivano-Frankiv's'k: Misto NV, 2011. – 360 s.

14. Komar V. Formuvannja ideologii' prometei'zmu u mizhvojnij Pol'shhi / V. Komar // Aktual'ni problemy vitchnyjanoi' ta vsesvitn'oi' istorii'. – Rivne: RDGU, 2008. – Vyp.13. – S.184–188.

15. Auskij S. Kazaki. Osoboe soslovie / S. Auskij / Per. s chesh. – M.: Olma-Press; Spb.: Izdatel'skij Dom «Neva», 2002. – 447 s.

16. Auský S. Kozáci / Stanislav A. Auský. – Praha: Academia, 1999. – 311 s.

17. Dolejší J. Kubánští kozáci u nás [Elektronnyj resurs] / Josef Dolejší. – Rezhim dostupa: <http://www.militaria.cz/.../kubánští-kozáci-u-nás.html>

18. Dolejší J. Pražská mise generála-atamana Petra Ch. Popova [Elektronnyj resurs] / Josef Dolejší. – Rezhim dostupa: <http://www.militaria.cz/.../pražská-mise-generála-atam...>

19. Bondarenko I. I., Dolejši J. Letopis' kazachestva. Kazaki v Central'noj Evrope / Igor' Bondarenko, Jozef Dolejši. – Bratislava: Evropejskij Centr Izobrazitel'nyh Iskustv, 2014. – 536 s.

20. Arsen'ev A. Kazaki v Serbii [Elektronnyj resurs] / Aleksej Arsen'ev. – Rezhim dostupa: <http://www.karpaty-club.ucoz.com/arsenev.doc>

21. Arsen'ev A. Kozaci u Kral'evini Jugoslaviji / Aleksej Arsen'ev // Zbornik Matice spske za istoriju: Novi Sad, 2004. – br.69–70. – S.137–157.

22. Krikunov P. Kazaki. Mezhdru Stalinyim i Gitlerom. Krestovyy pohod protiv bol'shevizma / Petr Krikunov. – M.: Jauza, Jeksmo, 2006. – 608 s.

23. Krikunov P. N. Ideologija i politika kollaboracionizma v srede kazachestva v gody Vtoroj mirovoj vojny: dis. ... kand. polit. nauk: 23.00.02 / Krikunov Petr Nikolaevich. – Moskva, 2004. – 181 s.

24. Burda Je. Kazach'e zarubezh'e v poslevoennoe vremja [Elektronnyj resurs] / Jeduard Burda. – Rezhim dostupa: <http://www.apn.ru/publications/print29047.htm>

25. Baranov A. V. Rol' jetnopoliticheskikh mifov v konstruirovanii identichnosti kazachestva / A. V. Baranov // Istorija i sovremennost'. – 2014. – №1 (19). – S.68–86.

26. Markedonov S. Vol'noe kazachestvo. O teoreticheskikh patriotah «strany Kazakii» [Elektronnyj resurs] / S. M. Markedonov. – Rezhim dostupa: <http://www.lib.rin.ru/doc/i/99638p.html>

27. Markedonov S. M. Ot istorii k konstruirovaniju nacional'noj identichnosti (istoricheskie vozzrenija uchastnikov «Vol'nokazach'ego dvizhenija») [Elektronnyj resurs] / S. M. Markedonov. – Rezhim dostupa: http://www.cossackdom.com/articles/m/markedonov_otistorii.htm.

28. Markedonov S. M. «S kem i za chto my voveali?...» Russkaja revoljucija i Grazhdanskaja vojna v ocenkah liderov «Vol'nokazach'ego dvizhenija» [Elektronnyj resurs] / S. M. Markedonov. – Rezhim dostupa: <http://www.a-pesni.golos.info/grvoja/bel-emigr/a-skemizachto.htm>.

29. Jenciklopedija kazachestva / Sost. G. V. Gubarev, red.-izd. A. I. Skrylov. – M.: Veche, 2007.

30. Bykadorov I. O vooruzhennyh silah Kazakii / I. Bykadorov // Vol'noe Kazachestvo. – 1929. – №49. – S.7–8.

31. Starikov T. Uslovija dlja sozdanija armii v Kazakii / T. Starikov // Vol'noe Kazachestvo. – 1934. – №144–145. – S.15–18.

32. Starikov T. Vnutrennjaja i vneshnjaja politika Kazakii / T. Starikov // Vol'noe Kazachestvo. – 1934. – №150. – S.16–18.

33. Flag i gerb Kazakii // Vol'noe Kazachestvo. – 1930. – №70. – S.15–19.

34. Kundrjuckov B. Gimn Kazakii / B. Kundrjuckov // Vol'noe Kazachestvo. – 1931. – №82. – S.3.

35. Proekt Konstitucii Kazakii. Sojuznaja Konstitucija Kazakii // Vol'noe Kazachestvo. – 1932. – №96. – S.1–9.

36. Sojuznaja Konstitucija Kazakii // Vol'noe Kazachestvo. – 1932. – №97. – S.1–14.

37. Kazakija ili ot del'nye kazach'i gosudarstva? // Vol'noe Kazachestvo. – 1931. – №83. – S.4–9.

38. Sojuznaja Konstitucija Kazakii // Vol'noe Kazachestvo. – 1939. – №262. – S.1–10.

39. Vasyľ'chuk G. M., Bondarenko V. G. Kozac'ki kollaboracionists'ki formuvannja na okupovanyh teritorijah Ukraïny u 1941–1944 rr. / G. M. Vasyľ'chuk, V. G. Bondarenko // Gileja: naukovyj visnyk: zbirnyk naukovykh prac' / gol. red. V. M. Vashkevych. – K.: PP «Vydavnyctvo «Gileja», 2014. – Vyp.82 (№3). – S.61–65.

40. Zakon o poraboshhjonnyh narodah [Elektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: <http://www.mastodont.livejournal.com>

Bondarenko V. G., candidate of historical sciences, Associate Professor of the Department of Ukrainian Studies, Zaporizhzhya National University (Ukraine, Zaporizhzhya), bondarenko_historic@ukr.net

Idea «Kazakija» in the ideology of nationalist Cossacks (1927–1987 years)

The article examines the ideology of the movement for national independence of the Don Cossacks of the Kuban and Terek in the 1927–1987 years. We analyze the creation of a new ethno-national myth of the separate Cossack nation and an independent Cossack state. The evolution of the concept of «Kazakija» and attempting its historical, economic and political justification. We consider the practical application of the idea of an independent Cossack State «Kazakija». Provided the role of individual leaders of the movement «Free Cossacks» in the development of the idea of an independent Cossack state. The reasons of the failure of the implementation in practice, the ideology of the movement for national independence of the Don Cossacks of the Kuban and Terek. The study used a specific general scientific and historical methods: a historical-genetic, historical and comparative method of political analysis and updating.

So, based on the ideology of the movement for national independence of the Don Cossacks of the Kuban and Terek it was the idea of the existence of a separate Cossack nation and the need to establish an independent Cossack state. For this purpose it is not always justified from the standpoint of historical science facts and conclusions, and sometimes historical myths. Actively idea about the necessity of existence of «Cossacks» State «Kazakija» arose among the Cossack emigration to the 20-ies of XX century. The idea of the Cossack nation and its statehood became part of the ideology of nationalist movements of the Cossacks. It is propelled by Nazi Germany tried to put into practice the ideological principles of the Second World War. Nazis from their own interests supported the idea of the creation of the Cossack state, but not in a hurry to implement it in practice. After the Second World War a new wave of Cossack emigration continued to promote the idea of «Kazakija» is already supported by the US and its allies. What does the inclusion of the Cossacks in the list of the oppressed peoples of the American Act of 1959. After the collapse of the Soviet Union the idea of «Kazakija» did not find broad support among the population of the Cossack regions of the Russian Federation and the Russian authorities categorically denied.

Keywords: «Free Cossacks», «Kazakija», Cossack nationalists, Don, Kuban and Terek, Cossack national liberation movement.

Бондаренко В. Г., кандидат исторических наук, доцент кафедры украинологии, Запорожский национальный университет (Украина, Запорожье), bondarenko_historic@ukr.net

Ідея «Казакія» в ідеології казаків–націоналістів (1927–1987 гг.)

Исследуется идеология движения за национальную независимость казаков Дона, Кубани и Терека в 1927–1987 гг. Анализируется создание нового этнонационального мифа об отдельности казачьей нации и самостоятельного казачьего государства. Изучается эволюция концепта «Казакія» и попытки его исторического, экономического и политологического обоснования. Рассматривается практическое применение идеи о независимом казачьем государстве «Казакія». Выделяется роль отдельных руководителей движения «Вольного казачества» в разработке идеи независимого казачьего государства. Выявляются причины неудачи реализации на практике идеологии движения за национальную независимость казаков Дона, Кубани и Терека. В исследовании использованы общенаучные и специфически исторические методы: историко-генетический, историко-сравнительный, метод актуализации и политологического анализа.

Итак, в основе идеологии движения за национальную независимость казаков Дона, Кубани и Терека составила идея о существовании отдельной казачьей нации и необходимости создания самостоятельного казачьего государства. Для этого использовались не всегда обоснованные с точки зрения исторической науки факты и выводы, а иногда и исторические мифы. Активно идея о необходимости существования государства «Казакія» возникла в среде казачьей эмиграции в 20-е гг. XX в. Идея казачьей нации и ее государственности стала частью идеологии движения казаков–националистов. Это движение с помощью нацистской Германии пыталось реализовать на практике идеологические принципы в годы Второй мировой войны. Нацисты из собственных интересов поддерживали идею о создании казачьего государства, но не спешили реализовать ее на практике. После Второй мировой войны новая волна казачьей эмиграции продолжала пропагандировать идею «Казакія» уже при поддержке США и их союзников. О чем свидетельствует включение казаков в перечень угнетенных народов в американском законе от 1959 г. После распада

СССР идея «Казакши» не нашла широкой поддержки у населения казачьих регионов Российской Федерации и категорически отрицалась российскими властями.

Ключевые слова: «Вольное казачество», «Казакши», казаки–националисты, Дон, Кубань и Терек, Казачье национально–освободительное движение.

* * *

УДК 061.2(477.83–21)НТШ:39(477.85/.87)(081) «Гуцульщина»

Карпенко А. А.,
аспірант кафедри етнології, Львівський
національний університет ім. Івана Франка
(Україна, Львів), andriykarpenko91@ukr.net

Документи НТШ у Львові як джерело до дослідження історії публікації «Гуцульщини» Володимира Шухевича

Проаналізовано офіційні документи Наукового товариства імені Шевченка у Львові – протоколи засідань Загальних зборів товариства, його Виділу та секцій за 1890–ті – 1900–ті роки, стосовно наявності у них інформації про видання праці В. Шухевича «Гуцульщина». На основі опрацьованих матеріалів актуалізовано низку проблем, зокрема, чи праця В. Шухевича є монографією, корпусом польових етнографічних матеріалів чи їх поєднанням; щодо співвідношення українсько– та польськомовного видань «Гуцульщини» з погляду структури, повноти уміщеного матеріалу, дат публікації тощо.

Ключові слова: В. Шухевич, «Гуцульщина», Наукове товариство імені Шевченка у Львові, традиційна культура, етнографія, етнологія.

Однією з важливих ділянок української та загалом слов'янської етнології є карпатознавство, зокрема, дослідження традиційної культури етнографічних груп українців Карпат – бойків, лемків і гуцулів. Карпати з народознавчого погляду важливі тим, що є регіоном (поряд з Поліссям), де явища народної культури слов'ян збереглися якнайповніше. Зважаючи на це, вони цікавили народознавців від початків становлення науки про народ, й особливо – з кінця XIX ст.

Одним з найвідоміших українських карпатознавців, визнаним у світі експертом із традиційної культури гуцулів є Володимир Шухевич (1849–1915), автор уже класичної для українського народознавства п'ятитомної праці «Гуцульщина». За життя автора, ця праця витримала два видання – українськомовне [11; 12; 13; 14; 15] та польськомовне [21; 22; 23; 24], а наприкінці XX ст. була перевидана репринтним способом у Верховині [16; 17; 18; 19].

«Гуцульщині» В. Шухевича та загалом біографії ученого присвятили праці чимало дослідників, зокрема, найбільше – Петро Арсенич [6; 7; 8]. Було укладено також біобібліографічний покажчик В. Шухевича [9; 10]. Проте, можемо констатувати, що більшість публікацій про «Гуцульщину» є науково–популярними й повторюють одна одну. Тож відчувається потреба дослідження історії написання та публікації цієї праці, спираючись передусім на архівні матеріали.

У запропонованій розвідці ми спробуємо охарактеризувати офіційну документацію Наукового товариства імені Шевченка у Львові (далі – НТШ у Львові), а саме – протоколи засідань Загальних зборів товариства, його Виділу (Президії) і секцій, з погляду наявності у них інформації стосовно підготовки «Гуцульщини» В. Шухевича. Справа в тому, що головну працю свого життя В. Шухевич розпочав саме в НТШ у Львові – тодішній провідній науковій установі на українських землях. Він був членом Етнографічної комісії товариства, а деякий час – і його Виділу.

Документи, які нас цікавлять, є у фондах Центрального державного історичного архіву України у м. Львові, а саме, у фондї 309 (Наукове товариство імені Шевченка

у Львові). Їхня інформативність є різною, проте саме на основі цих джерел можна відтворити усі перепитії, які супроводжували наприкінці XIX – на початку XX ст. видання «Гуцульщини».

Отже, В. Шухевич уперше представив галицьким інтелектуалам результати початків своєї праці над дослідженням традиційної культури гуцулів 30 березня 1898 р. Тоді, на засіданні Історично–філософської секції НТШ у Львові (на якому були присутні Михайло Грушевський, Олександр Колесса, Степан Томашівський, Осип Роздольський, Іван Франко, Михайло Павлик, Іван Кокорудз, Євген Озаркевич та ін.) В. Шухевич виголосив реферат «про Гуцулів – їх світогляд, – усе з народних уст» [5, арк. 19зв], який відобразив зміст першої частини запланованої ним праці «Гуцульщина». Відзначимо, що задекларована тема реферату була настільки цікавою, що М. Грушевський та Є. Озаркевич запросили на засідання секції своїх дружин [5, арк. 19зв].

31 травня 1899 р. на засіданні Історично–філософської секції НТШ у Львові В. Шухевич виголосив інформацію стосовно змісту наступної частини свого дослідження про гуцулів. Тоді ж члени секції ухвалили надрукувати цю працю у збірнику «Матеріали до українсько–руської етнології» («Етнол[огічному] Збірнику» [5, арк. 25]). У протоколі засідання секції наголошено й на тому, що дослідник готує «орієнтаційну мапу Гуцульщини» [5, арк. 25].

Відзначимо, що із самого початку становлення етнології як науки (з останньої третини XIX ст.) учені–народознавці великої ваги надавали картам (які відображали межі проживання народу чи певної його частини) та ілюстраціям (рисунок, світлинам, які дозволяли наочно продемонструвати антропологічні особливості представників етносу, а також характерні риси його традиційно–побутової культури), уміщеним у народознавчих працях. У контексті цього наголосимо, що наприкінці XIX ст. карт, які б відображали межі проживання тих чи інших етнографічних груп українців, зокрема, гуцулів, майже не було, а тому плани В. Шухевича хоча б орієнтовно окреслити етнографічну територію гуцулів мали значну наукову новизну, яка одразу привернула увагу членів НТШ у Львові (на жаль, в українському виданні згадану «орієнтаційну мапу Гуцульщини» так і не опублікувала, за що В. Шухевичу згодом робили чимало закидів). Виділ товариства (у складі М. Грушевського, І. Франка, В. Охримовича, М. Губчака, К. Паньківського, Ю. Січинського, В. Гнатюка, І. Верхратського та С. Громницького) 21 червня 1899 р. ухвалив посприяти В. Шухевичу у виготовленні світлин до його «Гуцульщини», виділивши на це 200 корон [2, арк. 100].

Загалом, НТШ у Львові сприйняло працю В. Шухевича над дослідженням про традиційну культуру гуцулів з великим ентузіазмом. 14 березня 1900 р. Виділ товариства ухвалив «призначити проф. Шухевичу кошта подорожей по Гуцульщині в висоті 200 корон» [2, арк. 107] (проте, зважаючи на специфіку бюрократичної процедури, їх мали заплавити досліднику лише після публікації другого тому «Гуцульщини» [2, арк. 107], згодом зменшивши суму до 100 корон і розбивши її виплату по 10 корон щомісяця [2, арк. 119, 129зв–130]).

Розуміючи, що без польових матеріалів В. Шухевич не зможе завершити свою працю, а експедиції є достатньо витратними, на спільному засіданні Історично–філософської і Філологічної секцій НТШ у Львові

23 червня 1900 р. М. Павлик представив рішення Етнографічної комісії стосовно виділення В. Шухевичу 100 корон (із коштів «сеймової субвенції») для організації експедиції на Гуцульщину [5, арк. 32]. Загалом, НТШ у Львові виділяло В. Шухевичу кошти на здійснення польових досліджень на теренах Гуцульщини декілька разів [1, арк. 31зв–32; 3, арк. 17]: «Проф. В. Шухевич побрав ріжними пасами (9/VIII 1900, 16/XI 1900, 1/VIII 1901, 31/XII 1902) разом 500 кор[он] субвенції з фондів Товариства на збирання матеріялів» [3, арк. 63зв]. Тому НТШ у Львові так обурили слова В. Шухевича, опубліковані в газеті «Słowo Polskie» (1903, №489) про те, що він здійснював експедиції власним коштом, ні від кого не отримавши матеріальної допомоги [3, арк. 63зв].

Пізніше, коли між В. Шухевичем і НТШ у Львові розпочались тривалі суперечки, він згадував, що «на самі екскурсії (польові експедиції. – А. К.) дістав отже лиш 300 кор[он], і з того звиж 200 кор[он] заплатив за фонограф» [1, арк. 31зв]. З цієї цитати цікавою є інформація стосовно фонографа: вона засвідчує намагання В. Шухевича бути в руслі новітніх на той час методів збору народознавчої інформації, й дозволяє поставити низку запитань для подальших досліджень: скільки аудіозаписів зробив під час мандрівок Гуцульщиною В. Шухевич? Від кого і якого змісту? Врешті–решт, яка їхня доля?

На засіданні Історично–філософської секції НТШ у Львові 7 листопада 1900 р. В. Шухевич зreferував другий том «Гуцульщини». Члени секції ухвалили опублікувати його як один з томів «Матеріялів до українсько–руської етнології», доручивши перед публікацією прорцензувати працю відомому філологу та народознавцю Олександру Колесі [5, арк. 32зв]. Учений представив свою оцінку другого тому «Гуцульщини» на засіданні Історично–філософської секції НТШ у Львові 5 грудня 1900 р., зазначивши, що «признає її вправні відповідною до друку в III т. Матеріялів до укр[аїнсько]–рус[ької] етнології» [5, арк. 33]. Члени секції підтримали рішення стосовно публікації праці [5, арк. 33]. (Як уже зазначалося, другий том «Гуцульщини» опублікували із запізненням – у четвертому томі згаданого збірника НТШ у Львові).

Том мав бути добре проілюстрований (товариство виділило на рисунки та світліни до нього 600 корон [5, арк. 32зв], проте згодом змушене було зменшити цю суму до 300 корон [2, арк. 119]. До слова, вартість фотопластин («клішів») до третього тому «Гуцульщини» була близько 125 корон [2, арк. 134]). Фотопластини для «Гуцульщини» НТШ у Львові замовляло у фотоательє відомого австрійського фотографа Едварда Тшемеського [2, арк. 134, 138]. Цей фотограф, ательє якого було на вул. 3 Мая, 7 (нині – вул. Січових Стрільців), був призером багатьох виставок у Лондоні, Відні, Львові, блискучим майстром салонного портрету, автором перших ілюстрованих поштівок з видами Львова [20]. Отже, до ілюстративного матеріалу до «Гуцульщини» (як і до решти своїх видань) НТШ у Львові ставилося надзвичайно відповідально. Наприклад, таблиці писанок до четвертого тому «Гуцульщини» замовили в Празі (вони коштували 400 корон) [3, арк. 54]. Згодом В. Шухевич позичав фотопластини, зроблені до його праці, навіть Віденському народознавчому товариству [3, арк. 63зв] («на просьбу д–ра Габерляндта» [1, арк. 31зв]). Проте в 1903–1905 рр. фотопластини для ілюстрування «Гуцульщини» стали предметом суперечок між НТШ у Львові та В. Шухевичем: дослідник зазначав, що частина

з них є власністю товариства, а частина – Музею імені Дідушицьких у Львові. Натомість члени НТШ у Львові, розглянувши цю проблему на спеціальному засіданні в листопаді 1905 р., зазначили, що «з виїмкою кількох клішів, вичисленне покож у листі у Шухевича, як чужі, всі інші зроблені коштом Товариства, тому подане д. Шухевича ділити ся ними з музеєм Дзядушицького, цілком неоправдане» [3, арк. 72].

У документах НТШ у Львові часто зустрічається інформація, яка вносить певну плутанину стосовно томів / частин «Гуцульщини». Зокрема, на засіданні Історично–філософської секції 5 червня 1901 р. В. Шухевич повідомив, що «2–га частина I тома «Гуцульщини» вийшла вже. Він також зreferував 1–шу частину II тому, де описані обряди і звичаї звязані з індивідуальним житем Гуцулів, а се: родини, весіля, співи й танці та похорони. 2–га част[ина] II т. міститиме календар, космогонію й демонологію. Друкувати ухвалено таки сього року, коли д. Вовк на се згодить ся. Рішено віднести ся у тій справі до редактора» [5, арк. 35].

Як бачимо з цієї цитати, «Гуцульщина» В. Шухевича повинна була мати два томи: перший з двох частин мав охоплювати загальні відомості про край, господарські заняття та матеріальну культуру його населення, а другий (також з двох або ж трьох частин) – про духовну культуру гуцулів. (Деяке непорозуміння в те, чи «Гуцульщину» ділити на томи чи частини внесла публікація її польськомовного видання: на відміну від українського, в якому працю поділено на частини, у ньому – на томи). В документах НТШ у Львові є інформація про те, що «... сам проф. Шухевич, маючи в руках лише сирі матеріяли та деякі готові часті, міркував зразу, що цілість вмістить ся в двох томах, і се певно й було можливе, якби він у часі друкування праці не був розширив її вміщуваням великої маси сирого матеріялу» [3, арк. 62].

У червні 1903 р. Етнографічна комісія вирішила заслухати наступний том «Гуцульщини» В. Шухевича як реферат на спільному засіданні Історично–філософської та Філологічної секцій: «На історичну секцію була предложена праця д. Шухевича так, як попередні часті «Гуцульщини» і як предлагануть ся взагалі всі різвідки й матеріяли з етнології, історії побуту, матеріальної культури й описи сучасної» [3, арк. 29зв]. Стосовно того, чому реферат В. Шухевича винесли на розгляд ще й Філологічної секції, маємо лише певні припущення: 1) четвертий том «Гуцульщини» стосувався й фольклорного матеріалу; 2) члени Історично–філософської секції НТШ у Львові мали з В. Шухевичем непорозуміння, а тому потрібен був неупереджений погляд сторонніх осіб, наприклад, членів іншої секції (скоріше за все, виступ на спільному засіданні обох секцій ініціював сам В. Шухевич, сподіваючись на більшу підтримку). Засідання відбулося 29 червня 1903 р. за участі М. Грушевського, С. Томашівського, І. Франка, В. Гнатюка, М. Павлика, І. Кокорудза, К. Студинського та запрошених гостей. В. Шухевич зreferував четвертий том «Гуцульщини», присвячений календарній обрядовості, космогонічним та демонологічним уявленням гуцулів, а також зазначив, що останній том його праці має містити зразки усної народної творчості («казки, легенди й інші фольклорний матеріял» [5, арк. 52зв]) цієї етнографічної групи українців.

М. Грушевський висловив пропозицію, щоб просити Виділ НТШ у Львові опублікувати решту матеріалів «Гуцульщини» В. Шухевича однією книжкою, яка мала б вийти друком 1904 р. Цю пропозицію схвалили. Літературну редакцію тексту доручили М. Павлику [5, арк. 52 зв]. Так, на засіданні Виділу 22 липня 1903 р. йшлося, що «Голова Товариства подав Виділові до відомости, що історична й фільологічна секція висловили бажання, аби решта праці д. Шухевича, «Гуцульщина», появилася в одному томі. Виділ згодився з сею пропозицією з тим, що праця може мати найбільше 25–30 аркушів друку» [3, арк. 31 зв]. (До слова, у 1904 р. у «Матеріалах до українсько-руської етнології» вийшов друком лише четвертий том «Гуцульщини», присвячений народному календарю, натомість п'ятий том побачив світ лише 1908 р.).

Не можна оминати увагою тогочасної репліки В. Гнатюка стосовно публікації четвертого тому «Гуцульщини». Цей відомий народознавець зауважував, що, готуючи том про календарну обрядовість гуцулів, В. Шухевич повинен зробити науковий апарат до текстів календарної поезії зимового циклу («Колядки проф. Шухевича видати з порівняним апаратом» [5, арк. 52 зв]). Якщо ж він відмовиться це зробити, то колядки необхідно опублікувати в окремій збірці, яку в той час готувало НТШ у Львові («Колядки [...] вилучити з «Гуцульщини» і влучити до окремого корпусу колядок, який приготується» [5, арк. 52 зв]).

Ще у 1902 р. вийшли перший і другий томи польськомовного видання «Гуцульщини», які тематично відразу охопили три частини україномовного видання (його третя частина вийшла саме в 1902 р.). Ще влітку 1901 р. члени Історично-філософської секції НТШ у Львові прихильно поставились до прохання В. Шухевича стосовно дозволу опублікувати польський переклад «Гуцульщини» («Прихилилося те-ж до прошення автора за дозвіл польського перекладу» [5, арк. 35]). Проте згодом польськомовний варіант праці став одним з «яблук розбрату» між В. Шухевичем та НТШ у Львові. Найбільш гостро це питання постало в 1904 р., коли майже одночасно було опубліковано четвертий том україномовного видання «Гуцульщини» та третій том її польськомовного видання, які тематично збігалися.

Тож у 1904–1905 рр. між В. Шухевичем й НТШ у Львові тривала гостра суперечка, формальним приводом для якої стали претензії автора «Гуцульщини» стосовно отриманих ним від товариства замалих гонорарів за свою працю. Найбільше членів НТШ у Львові обурило те, що В. Шухевич почав «домагатися скликання мирового суду, обертався до намісництва і спричинив навіть приватно передачу звіттам Виділові загрозу, що несповнення жадань проф. В. Шухевича грозить Товариству уділенням упімнення, а навіть розв'язанем (підкреслено в документі. – А. К.)» [3, арк. 64]. Для розгляду «справи В. Шухевича» було створено навіть спеціальну комісію у складі К. Студинського, М. Мочульського та І. Франка [3, арк. 64], а згодом ще одну – в складі В. Білецького, С. Громницького та В. Кобринського [1, арк. 33 зв]. Проте для нас важлива не так сама суперечка (опис перебігу якої, добре висвітлений у протоколах Загальних зборах та Виділу НТШ у Львові за 1905 р., відображає певні риси характеру В. Шухевича), як висловлена обома сторонами під час цієї дискусії інформація про «Гуцульщину».

Так, зокрема, 29 березня 1905 р. на засіданні Виділу товариства І. Франко зачитав висновок комісії, яка

розглядала «справу В. Шухевича». У ньому, зокрема, йшлося: «Перший том «Гуцульщини» проф. В. Шухевича вийшов у р. 1899 і був виданий без ніяких спеціальних зобов'язань з боку Товариства і на таких самих, ustalених у Товаристві звичаєвих нормах що до гонорара, як інші праці, друковані в «Матеріалах до укр[аїнсько-]р[уської] етнології», себто по 20 кор[он] гонорара за аркуш друку з додатком 10 кор[он] за редакцію і 3 кор[они] за одну коректу. Проф. В. Шухевич, чуючи себе покривдженим такою нормою, відкликався до фільологічної секції, яка орекла, що праця проф. В. Шухевича не матеріал, але наукова розвідка (очевидно ся ухвала має підставою лише перший том «Гуцульщини», одинокий, який тоді секція мала в руках, і не може відносити ся до дальших томів, де обік розвідки містять ся також зовсім сирі матеріали). Наслідком сього Виділ ухвалив дня 19/VI 1901 р. усі статі, друковані в «Матеріалах до укр[аїнсько-]р[уської] етнології» гонорувати по отсій висшій нормі: 30 кор[он] за аркуш друку, крім редакції й коректи. Очевидно, що ся висша норма відносити ся лише до дальших томів «Гуцульщини»» [3, арк. 61 зв].

Питання, як оцінити «Гуцульщину» В. Шухевича – як наукову працю, як матеріали, чи як їхнє поєднання тоді постало дуже гостро. Його можна підняти й нині. Адже багато сучасних дослідників окреслюють «Гуцульщину» В. Шухевича як монографію (а це, вочевидь, не правильно). Адже, як ми знаємо, праця має більш описовий, джерельний характер, а порівняння і теоретичні узагальнення, необхідні для монографії, у ній практично відсутні (хоча нині це не применшує, а, можливо, навіть і збільшує актуальність «Гуцульщини» – наявні у ній відомості про традиційну культуру населення краю є чудовим порівняльним матеріалом під час дослідження багатьох тем).

Ще 26 вересня 1902 р. Виділ НТШ у Львові ухвалив стосовно «справи В. Шухевича» таке: «...признаєть ся йому по 40 корон від аркуша за наукову частину праці, а решту буде платити ся як матеріал. Що має бути науковою частиною, то рішить секція» [2, арк. 131]. Отже, члени Виділу товариства схильні були трактувати «Гуцульщину» двоюко: частково як наукову працю, а частково – як збірку етнографічних матеріалів. Особливо на етнографічний характер праці В. Шухевича (з наголосом на її четвертому томі) звертав увагу В. Гнатюк [3, арк. 55]. Комісія в складі К. Студинського, М. Мочульського та І. Франка, докладно проаналізувавши в 1905 р. текст чотирьох томів «Гуцульщини», зробила співвідношення у праці наукового тексту та «сирого матеріалу»:

перший том – 144 сторінки, з них 38 сторінок ілюстрацій (цей том майже весь комісія зарахувала до «наукового тексту»);

другий том – 174 сторінки, з них – 112 сторінок наукового тексту, 52 сторінки ілюстрацій і 10 сторінок «сирого етнографічного матеріалу»;

третій том – 255 сторінок, з них 56 сторінок наукового тексту, 10 сторінок ілюстрацій і 189 сторінок «сирих матеріалів»;

четвертий том – 271 сторінка, з них 157 сторінок наукового тексту, 14 сторінок ілюстрацій і 100 сторінок «сирих матеріалів» [3, арк. 63].

Реакція В. Шухевича на ці рефлексії комісії стосовно «Гуцульщини» були такою: «Що до поділу його праці на статі й матеріали й їх ремунерования, мусить заявити, що в

дотичній ухвалі Виділу говорить ся загалом про статі, він думав отже, що Виділ називає всьо статями. Коли одначе робить ся ріжницю між статями й матеріялом і закидуєть ся йому, що в «Гуцульщині» головно матеріяли, то він має право сказати, що всьо друковане Товариством – се матеріяли» [1, арк. 31зв].

Олії у вогонь підлила дискусія стосовного польськомовного видання «Гуцульщини», яка розпочалась у 1903 р. Зокрема, 9 грудня того року Виділ НТШ у Львові ухвалив звернутися до керівництва Музею імені Дідушицьких «в справі польського видання «Гуцульщини» В. Шухевича» [3, арк. 36зв].

Члени Етнографічної комісії вказували, що В. Шухевич, публікуючи першу частину «Гуцульщини» у «Матеріялах до українсько-руської етнології», зазначив, що планує опублікувати «Гуцульщину» й польською мовою, проте не вказав, коли саме буде здійснено цю публікацію («Коли се наступить, ані не узискав на таку публікацію дозволу фіольсофічно-історичної, чи фіольольогічної секції» [3, арк. 62]). Суть проблеми публікації україно- та польськомовного видань «Гуцульщини» добре окреслена у звіті комісії в складі К. Студинського, М. Мочульського та І. Франка:

«Тільки при четвертім томі заквестіоновано половину гонорара, коли друга часть польського перекладу вийшла майже рівночасно з IV томом руського тексту. З уст самого проф. В. Шухевича дізнала ся комісія, що польське видання його праці містить у собі весь руський текст і надто ще деякі нові додатки в текстї та нові ілюстрації, яких нема в руськом текстї (підкреслено в документі – А. К.). Супроти сього комісія не вдавала ся в підняте д. В. Гнатюком питання, чи і на скілько друга часть польського видання вийшла швидше, чи пізнійше від IV тому руського. Зазначаючи, що спірна ріжниця виносить усього кілька день, комісія зупиняєть ся на тім, що оба видання в своїх кінцевих частях вийшли майже рівночасно. Далеко важнійшим видаєть ся для комісії власне сконстатований із слів самого проф. В. Шухевича факт, що польське видання повнійше і багатше змістом від руського. Се ж значить, що руське видання з наукового погляду не має ніякої вартости (підкреслено в документі. – А. К.), бож ніхто з учених, користуючи ся працею д. Шухевича, не буде вживати скупійшого видання, але мусить мати в руках повне польське видане. [...] Рівночасне видання польського тексту «Гуцульщини» з руським і зроблення польського тексту повнійшим від руського, а при тім промовчання, що більша часть клішів укритих у польськїм виданю власність Наук[ового] Тов[ариства] ім. Шевченка комісія мусить назвати некоректним і нельояльним супроти Товариства, бо може нанести його науковому престїжови поважну шкоду» [3, арк. 62зв, 64];

«Др. К. Студинський поясняє далі, що д. Шухевич зазначив в правді, в польськїм виданю «Гуцульщини», що вона вийшла по руськї, але не зазначив, що вона вийшла по польськї в перекладі. [...] Др. К. Студинський відповідає д. Шухевичеві іменем комісії. Що в польськїм виданю більше тексту, ніж в руськїм, се потвердив д. Шухевич перед комісією на відповідне питанє. Через те, як і через більше число клішів і мапки у польськїм виданю, останне депреціонує вартість руського видання. [...] Так само констатує згідно з выводами комісії, що оба тексти, польськїй і руськїй (IV т.), появили ся майже рівночасно» [1, арк. 30, 31зв–32].

У цьому контексті зазначимо: ще 3 липня 1901 р., з огляду на випадки публікації членами НТШ у Львові перекладів своїх праць, надрукованих у виданнях товариства, в іншомовних виданнях, Виділ НТШ у Львові ухвалив, «що таке публіковане, вменшуючи вартість видань Товариства, може деколи наразити Товариство на докір, що воно друкує в своїх виданнях переклади, а не оригінальні праці. Оттим то рівночасне публіковане таких праць може dokonувати ся лише за дозволом відповідної секції, і за праці друковані рівночасно в иньшій мові платить ся лише половину гонорара» [3, арк. 61зв] (переклади праць, опубліковані у виданнях НТШ у Львові, можна було друкувати в іншомовних виданнях лише після трьох років з дня їхньої першої публікації [1, арк. 30зв]).

В. Шухевич відповів на зауваження комісії стосовно польськомовного видання «Гуцульщини» так: «Що руський оригінал видано Наук[овим] Тов[ариством] ім. Шевченка, се зазначить він у передмові до IV польського тому. [...] Що до більшого числа ілюстрацій у польськїм виданю, то розходиться тут ледви о 2–3 кліші, які помістив на спеціальне домаганє пок[ійного] Дідушицького. А що до збільшеня тексту в польськїм виданю, то він зложить зараз 500 кор[он] на публичну ціль, коли хто докаже, що того тексту є в польськїм виданю бодай дві сторони більше. Воно виглядає більше, бо має більший друк. [...] Польське виданє т. III не надруковано ся швидше від руського т. IV, на що він даєть докази; а за те він не відповідає, що Товариство се виданє випустило так пізно. Що до ухвали друкування перекладів найменше по 3 роках, то на скілько він собі пригадає, др. С. Дністряньський запевнював його, що воно не може відносити ся до «Гуцульщини», яка почала друкувати ся ще перед ухвалою. Що він не зазначував у польськїм виданю, які кліші є власністю Товариства, то так само не зазначував у руськїм виданю, які кліші є власністю музея ім. Дідушицьких; вираз «власність» під клішами відносить ся до предмету, а не до клішів. На мапку не брав ніяких 70 корон і коли б який слід був, що він їх узяв, він готов тих 70 корон звернути, а що мапки нема в руськїм виданю, він тому не винен, лише Товариство, яке не хотіло дати на неї наклад» [1, арк. 31–31зв].

Цікаво, згодом В. Шухевич намагався налагодити відносини з НТШ у Львові. Так, у 1906 р. він звернувся до товариства з пропозицією надрукувати в співпраці з ним п'ятий том «Гуцульщини». Проте Виділ товариства у складі М. Грушевського, І. Франка, Є. Бурчинського, В. Гнатюка, К. Паньківського, Й. Рондака, М. Мочульського, І. Ясеницького та Д. Лукіяновича на засіданні 11 квітня 1906 р. одноголосно ухвалив «відповісти д. Володимирови Шухевичови на його лист у справі друку V частини його «Гуцульщини», що Виділ не може її друкувати на предложених ним умовах» [3, арк. 76зв].

У відповідь на лист В. Шухевича 1907 р. НТШ у Львові від 23 жовтня 1907 р. йдеться: «а) Виділ стоїть на тім, що він (В. Шухевич. – А. К.) повинен у передмові до V т. «Гуцульщини» згадати про підмоги на етнографічні екскурсії; б) що Виділ не приймав від нього фонографа, бо не потрібує його; в) що в передмові до польського видання повинен згадати про підмоги, кліші товариства і про те, котре видання оригінальне, а котре переклад; г) що Виділ не набуде 100 прим[ірників] V т. «Гуцульщини»» [3, арк. 95зв].

Відносини між НТШ у Львові та В. Шухевичем почали налагоджуватись лише після зміни його керівництва

у 1913 р. Зокрема, 4 лютого 1914 р. Виділ Товариства у складі С. Томашівського, Д. Левицького, Б. Барвінського, Ю. Мудрака, І. Франка, С. Рудницького, В. Щурата, Ф. Колесси, Л. Залізняка та І. Кривецького ухвалив віддати В. Шухевичу «збірку рисунків вишивок з Жабля, зладжену д. Андрусевичом, до оцінки» [4, арк. 55]. Тобто галицькі інтелектуали й надалі вважали В. Шухевича провідним експертом з традиційної культури гуцулів.

Насамкінець зазначимо, що НТШ у Львові часто надсилало «Гуцульщину» В. Шухевича в обмін на інші книги чи в дарунок. Наприклад, у 1904 р. їй надіслали пароху с. Хишевичів (нині Городоцького р-ну Львівської обл.) о. Степану Онишкевичу «в заміну за даровані ним книжки для бібліотеки» [3, арк. 47зв]. У квітні 1910 р. Виділ НТШ у Львові ухвалив «відступити Т[овариств] ву техніків Основа у Львові «Гуцульщину» Шухевича за 1/3 часть ціни» [3, арк. 126зв], а в листопаді 1913 р. – «відступити даром 3–4 томи «Гуцульщини» В. Шухевича для Klub'u Architektů в Празі» [4, арк. 36зв].

Отже, на основі викладеної інформації можна зробити такі висновки.

Офіційна документація НТШ у Львові – протоколи засідань Загальних зборів товариства, його Виділу та секцій за 1890–ті–1900–ті роки є важливим джерелом для дослідження історії публікації праці В. Шухевича «Гуцульщина», позаяк її чотири томи надруковано у збірнику товариства «Матеріали до українсько-руської етнології». Зазначені документи дозволяють зрозуміти й те, чому п'ятий том україномовного видання «Гуцульщини» вийшов поза НТШ у Львові – через суперечку між товариством і В. Шухевичем.

Охарактеризовані документи дозволяють поставити низку важливих проблем, пов'язаних з «Гуцульщиною» В. Шухевича, на які попередні дослідники звертали недостатньо уваги: чи вважати «Гуцульщину» монографією, чи лише корпусом етнографічних матеріалів; як співвідносяться україномовне та польськомовне видання праці, і якщо польськомовне є повнішим, чому репринтне перевидання «Гуцульщини» зроблено з україномовного видання. Ці та інші питання (зокрема, стосовно структури томів / частин україномовного видання праці) ще потребують скрупульозного дослідження джерельних матеріалів.

Список використаних джерел

1. Центральний державний історичний архів України у м. Львові. – Ф.309. – Оп.1. – Спр.31 (Протоколи загальних зборів, 1903–1940). – 96 арк.
2. Там само. – Спр.33 (Книга протоколів засідань президії, 1893–1902). – 147 арк.
3. Там само. – Спр.34 (Протоколи засідань членів правління, 1902–1912 рр.). – 151 арк.
4. Там само. – Спр.35 (Книга протоколів засідань президії, 1912–1936 рр.). – 309 арк.
5. Там само. – Спр.42 (Протоколи засідань історично-філософської секції, 1893–1915 рр.). – 141 арк.
6. Арсенич П. Володимир Шухевич (1849–1915): життя і культурно-громадська та етнографічна діяльність: до 150-річчя від дня народження / Петро Арсенич. – Івано-Франківськ: Нова Зоря, 1999. – 86 с.
7. Арсенич П. Етнографічна і культурно-освітня діяльність Володимира Шухевича / Петро Арсенич // Народна творчість та етнографія. – 2004. – №3. – С.15–23.
8. Арсенич П. Збірка Володимира Шухевича «Гуцульщина» в оцінці українських та зарубіжних вчених / Петро Арсенич [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://nte.etnolog.org.ua/zmist/2004/N6/Art04.htm>.

9. Володимир Шухевич: Біобібліографічний покажчик: у 2 ч. Ч.1 / уклад.: М. Гордій, Б. Геляс; наук. ред.: Р. Кирчів, Б. Якимович; бібліогр. ред. Г. Домбровська. – Львів: Вид. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2004. – 204 с.

10. Володимир Шухевич: Біобібліографічний покажчик: у 2 ч. Ч.2 / уклад.: М. Гордій, Б. Геляс; вступ. ст. Р. Кирчів. – Львів: Вид. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2004. – 230 с.

11. Шухевич В. Гуцульщина / Володимир Шухевич. – Ч.1. – Львів: НТШ у Львові, 1899. – 144 с. – (Матеріали до українсько-руської етнології. – Т. II).

12. Шухевич В. Гуцульщина / Володимир Шухевич. – Ч.2. – Львів: НТШ у Львові, 1901. – С.145–320. – (Матеріали до українсько-руської етнології. – Т. IV).

13. Шухевич В. Гуцульщина / Володимир Шухевич. – Ч.3. – Львів: НТШ у Львові, 1902. – 257 с. – (Матеріали до українсько-руської етнології. – Т. V).

14. Шухевич В. Гуцульщина / Володимир Шухевич. – Ч.4. – Львів: НТШ у Львові, 1904. – 272 с. – (Матеріали до українсько-руської етнології. – Т. VII).

15. Шухевич В. Гуцульщина / Володимир Шухевич. – Ч.5. – Львів: Загальна Друкарня, 1908. – 300 с.

16. Шухевич В. Гуцульщина: у 5 ч. / В. Шухевич. – 2-е вид., [репринт.]. – Верховина: Журнал «Гуцульщина», 1997. – Ч.1–2 / перед. слово Д. Ватаманюка; вст. слово П. Арсенича; післямова Т. Опарика. – 350 с.

17. Шухевич В. Гуцульщина: у 5 ч. / В. Шухевич. – 2-е вид., [репринт.]. – Верховина: Журнал «Гуцульщина», 1999. – Ч.3 / передм. Д. Ватаманюка; вст. слово В. Коржука. – 272 с.

18. Шухевич В. Гуцульщина: у 5 ч. / В. Шухевич. – 2-е вид., [репринт.]. – Верховина: Журнал «Гуцульщина», 1999. – Ч.4 / передм. Д. Ватаманюка; доп. до четвертої частини / П. Шекерик-Доників, І. В. Гордійчук, В. Зеленчук та ін. – 304 с.

19. Шухевич В. Гуцульщина: у 5 ч. / В. Шухевич. – 2-е вид., [репринт.]. – Верховина: Журнал «Гуцульщина», 2000. – Ч.5 / передм. Д. Ватаманюка; вст. слово П. Арсенича; післямова П. Арсенича; заключне слово П. Шкрібляка. – 334 с.

20. Dawna fotografia lwowska 1839–1939 / red. A. Żakowicz. – Lwów: Centrum Europy, 2004.

21. Szuchiewicz W. Huculszczyzna / Włodzimierz Szuchiewicz. – Lwów: Nakładem Muzeum imienia Dzieduszyckich we Lwowie, 1902. – Т. I. – 430 s.

22. Szuchiewicz W. Huculszczyzna / Włodzimierz Szuchiewicz. – Lwów: Nakładem Muzeum imienia Dzieduszyckich we Lwowie, 1902. – Т. II. – 280 s.

23. Szuchiewicz W. Huculszczyzna / Włodzimierz Szuchiewicz. – Lwów: Nakładem Muzeum imienia Dzieduszyckich we Lwowie, 1904. – Т. III. – 304 s.

24. Szuchiewicz W. Huculszczyzna / Włodzimierz Szuchiewicz. – Lwów: Nakładem Muzeum imienia Dzieduszyckich we Lwowie, 1908. – Т. IV. – 372 s.

References

1. Central'nyj derzhavnyj istorychnyj arhiv Ukraїny u m. L'vovi. – F.309. – Op.1. – Spr.31 (Protokoly zagal'nyh zboriv, 1903–1940). – 96 ark.
2. Tam samo. – Spr.33 (Knyga protokoliv zasidan' prezydii', 1893–1902). – 147 ark.
3. Tam samo. – Spr.34 (Protokoly zasidan' chleniv pravlinnja, 1902–1912 rr.). – 151 ark.
4. Tam samo. – Spr.35 (Knyga protokoliv zasidan' prezydii', 1912–1936 rr.). – 309 ark.
5. Tam samo. – Spr.42 (Protokoly zasidan' istorychno-filosofs'koi' sekcii', 1893–1915 rr.). – 141 ark.
6. Arsenych P. Volodymyr Shuhevych (1849–1915): zhyttja i kul'turno-gromads'ka ta etnografichna dijalnist': do 150-richchja vid dnja narodzhennja / Petro Arsenych. – Ivano-Frankivs'k: Nova Zorja, 1999. – 86 s.
7. Arsenych P. Etnografichna i kul'turno-osvitnja dijalnist' Volodymyra Shuhevycha / Petro Arsenych // Narodna tvorchist' ta etnografija. – 2004. – №3. – S.15–23.
8. Arsenych P. Zbirka Volodymyra Shuhevycha «Gucul'shhyina» v ocinci ukrai'ns'kyh ta zarubizhnyh vchenyh / Petro Arsenych [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://nte.etnolog.org.ua/zmist/2004/N6/Art04.htm>.
9. Volodymyr Shuhevych: Biobibliografichnyj pokazhchyk: u 2 ch. Ch.1 / uklad.: M. Gordij, B. Geljas; nauk. red.: R. Kyrchiv, B. Jakymovych; bibliogr. red. G. Dombrov's'ka. – L'viv: Vyd. centr LNU im. Ivana Franka, 2004. – 204 s.

10. Volodymyr Shuhevych: Biobibliografichnyj pokazhchyk: u 2 ch. Ch.2 / uklad.: M. Gordij, B. Geljas; vstup. st. R. Kyrchiva. – L'viv: Vyd. centr LNU im. Ivana Franka, 2004. – 230 s.
11. Shuhevych V. Gucul'shhyna / Volodymyr Shuhevych. – Ch.1. – L'viv: NTSh u L'vovi, 1899. – 144 s. – (Materyjaly do ukrai'ns'ko-rus'koi' etnol'og'ii'. – T. II).
12. Shuhevych V. Gucul'shhyna / Volodymyr Shuhevych. – Ch.2. – L'viv: NTSh u L'vovi, 1901. – S.145–320. – (Materyjaly do ukrai'ns'ko-rus'koi' etnol'og'ii'. – T. IV).
13. Shuhevych V. Gucul'shhyna / Volodymyr Shuhevych. – Ch.3. – L'viv: NTSh u L'vovi, 1902. – 257 s. – (Materyjaly do ukrai'ns'ko-rus'koi' etnol'og'ii'. – T. V).
14. Shuhevych V. Gucul'shhyna / Volodymyr Shuhevych. – Ch.4. – L'viv: NTSh u L'vovi, 1904. – 272 s. – (Materyjaly do ukrai'ns'ko-rus'koi' etnol'og'ii'. – T. VII).
15. Shuhevych V. Gucul'shhyna / Volodymyr Shuhevych. – Ch.5. – L'viv: Zagal'na Drukarnja, 1908. – 300 s.
16. Shuhevych V. Gucul'shhyna: u 5 ch. / V. Shuhevych. – 2-e vyd., [reprint.]. – Verhovyna: Zhurnal «Gucul'shhyna», 1997. – Ch.1–2 / pered. slovo D. Vatamanjuka; vst. slovo P. Arsenycha; pisljaslovo T. Oparuka]. – 350 s.
17. Shuhevych V. Gucul'shhyna: u 5 ch. / V. Shuhevych. – 2-e vyd., [reprint.]. – Verhovyna: Zhurnal «Gucul'shhyna», 1999. – Ch.3 / peredm. D. Vatamanjuka; vst. slovo V. Korzhuka. – 272 s.
18. Shuhevych V. Gucul'shhyna: u 5 ch. / V. Shuhevych. – 2-e vyd., [reprint.]. – Verhovyna: Zhurnal «Gucul'shhyna», 1999. – Ch.4 / peredm. D. Vatamanjuka; dop. do chetvertoi' chastyny / P. Shekeryk–Donykiv, I. V. Gordijchuk, V. Zelenchuk ta in. – 304 s.
19. Shuhevych V. Gucul'shhyna: u 5 ch. / V. Shuhevych. – 2-e vyd., [reprint.]. – Verhovyna: Zhurnal «Gucul'shhyna», 2000. – Ch.5 / peredm. D. Vatamanjuka; vst. slovo P. Arsenycha; pisljamova P. Arsenycha; zakljuchne slovo P. Shkribljaka. – 334 s.
20. Dawna fotografia lwowska 1839–1939 / red. A. Żakowicz. – Lwów: Centrum Europy, 2004.
21. Szuchiewicz W. Huculsczyzna / Włodzimierz Szuchiewicz. – Lwów: Nakładem Muzeum imienia Dzieduszyckich we Lwowie, 1902. – T. I. – 430 s.
22. Szuchiewicz W. Huculsczyzna / Włodzimierz Szuchiewicz. – Lwów: Nakładem Muzeum imienia Dzieduszyckich we Lwowie, 1902. – T. II. – 280 s.
23. Szuchiewicz W. Huculsczyzna / Włodzimierz Szuchiewicz. – Lwów: Nakładem Muzeum imienia Dzieduszyckich we Lwowie, 1904. – T. III. – 304 s.
24. Szuchiewicz W. Huculsczyzna / Włodzimierz Szuchiewicz. – Lwów: Nakładem Muzeum imienia Dzieduszyckich we Lwowie, 1908. – T. IV. – 372 s.

Karpenko A. A., a postgraduate of Ethnology Department, Ivan Franko National University of Lviv (Ukraine, Lviv), andriykarpenko91@ukr.net

The Shevchenko Scientific Society's documents in Lviv as the source of investigation of history of Volodymyr Shukhevych's publication «Hutsulshchyna»

The official documents of Shevchenko Scientific Society in Lviv – minutes of sessions of society's General meetings, its departments and sections from 1890 till 1900, concerning the availability of information about V. Shukhevych's publication «Hutsulshchyna» have been analysed in the article. The variety of issues have been actualized on the basis of processed materials namely is the Shukhevych's work a monography, field research's collection of ethnographic materials or their combination; correlation between Ukrainian and Polish languages editions of «Hutsulshchyna» from the point of view of structure, completeness of inserted material, dates of publications etc.

Keywords: V. Shukhevych, «Hutsulshchyna», Shevchenko Scientific Society in Lviv, traditional culture, ethnography, ethnology.

Karpenko A. A., аспірант кафедри етнології, Львівський національний університет ім. Івана Франко (Україна, Львів), andriykarpenko91@ukr.net

Документи НОШ во Львові як джерело к дослідженню історії публікації «Гуцульщина» Володимира Шухевича

Проанализированы официальные документы Научного общества имени Шевченко во Львове – протоколы заседаний Общего собрания общества, его Президиум и секций на протяжении 1890–х – 1900–х годов, с акцентом на наличии в них информации об издании труда В. Шухевича «Гуцульщина». На основе обработанных материалов актуализирован ряд проблем, в частности: труд В. Шухевича является монографией, корпусом полевых этнографических материалов или их сочетанием?; о соотношении украинско– и польскоязычного изданий «Гуцульщина» с точки зрения структуры, полноты материала, дат публикации и т.п.

Ключевые слова: В. Шухевич, «Гуцульщина», Научное общество имени Шевченко во Львове, традиционная культура, этнография, этнология.

УДК 94(477.63)«1943/1944»

Терновський А. М.,
аспірант, викладач соціально–гуманітарних
дисциплін, Машинобудівний коледж
Дніпропетровського національного університету
ім. Олесея Гончара (Україна, Дніпро),
knyazfylhtq@gmail.com

ВИНИЩУВАЛЬНІ БАТАЛЬЙОНИ НА ДНІПРОПЕТРОВЩИНІ (ОСІНЬ 1943 – ЗИМА 1944 РОКІВ)

Розглянуто відновлення діяльності та робота винищувальних батальйонів Дніпропетровщини періоду вигнання нацистських окупантів з території області (осінь–зима 1943–1944 років). Досліджено процес організації батальйонів та принципи комплектування особового складу. Здійснено аналіз соціальної бази винищувальних батальйонів після вигнання окупантів з території області. Надано оцінку ролі комуністичної партії та Наркомату внутрішніх справ та їх вплив на діяльність винищувальних батальйонів.

Здійснено аналіз результатів роботи винищувальних батальйонів Дніпропетровщини. Показано внесок батальйонів зі стабілізації та налагодження мирного життя у регіоні.

Ключові слова: винищувальні батальйони, Дніпропетровщина, НКВС, КП(б)У, оперативна діяльність, тил.

Роль регулярних частин РСЧА доволі достатньо висвітлена у літературі, тоді як діяльності парамілітарних формувань приділено менше уваги істориків. На цей час проблематикою винищувальних батальйонів займалися як радянські [1; 2], так і українські дослідники [3; 10; 11; 12; 13], але регіональний аспект, ще залишається слабо вивчений, чим зумовлена актуальність дослідження.

Завданням роботи є вивчення процесу створення, соціальна база та результати роботи винищувальних батальйонів Дніпропетровщини періоду вигнання нацистських окупантів з території області осінь–зима 1943–1944 рр.

Винищувальні батальйони організували водночас зі звільненням території від військ противника. Їхнє відновлення обумовлювалося нестабільністю тилу, в якому мешкали особи, що не відповідали критеріям громадянина радянської держави (колишні поліцаї, прихильники окупаційної влади, диверсанти, саботажники), котрих вважали загрозою регіону та мирного життя.

Особливості діяльності винищувальних батальйонів Дніпропетровщини полягали у тому, що події на фронтах Другої світової війни значною мірою впливали на хід формування батальйонів області. У зайнятих районах радянська влада створювала винищувальні батальйони. Організаційна структура, принципи комплектування особового складу, озброєння не зазнали істотних змін у порівнянні з 1941 р. [9, с. 73]. Після вигнання вермахту відбувається зміна пріоритету діяльності батальйонів. Якщо до окупації, батальйони формувалися передусім для боротьби зі шпигунами, диверсантами, панікерами, «націоналістичним підпіллям», то після деокупації – для підтримки громадського порядку та охорони стратегічних об'єктів у місцях дислокації. З відсуттям лінії фронту на Захід ця роль тільки посилювалася.

Винищувальні батальйони на Дніпропетровщині почали наново створювати згідно постанови Дніпропетровського обкому КП(б)У від 20 жовтня 1943 р. [5, арк. 8]. Бойові дії завдали величезних матеріальних і людських збитків населенню Дніпропетровської області. Житловий фонд м. Дніпропетровська скоротився до 70% (найбільше постраждала центральна частина міста – проспект К. Маркса та частина проспекту О. Пушкіна). Майже

повністю зруйнований житловий фонд Амур–Нижньодніпровського району. Зберіглося лише 56% із 94 шкіл, які були до 1941 р. Збитки, завдані за час війни, сягали 30 млрд. крб. у довоєнних цінах [14, с. 38–46]. Зруйнована матеріально–технічна база ускладнювала можливість повної дислокації винищувальних батальйонів, особливо у містах області. Власне бракувало приміщень для збору, навчання, тренування батальйонів та їх взводів.

Умови відбудовного періоду позначилися на процесі відновлення винищувальних батальйонів. Основною проблемою стало комплектування особового складу. Війна ще не завершилася, тривала мобілізація до Червоної армії, а чисельність населення в області помітно зменшилася у порівнянні з довоєнним часом.

Особовий склад винищувальних батальйонів комплектувався за постійними, нормативними принципами, які протягом війни не змінилися. Очільників винищувальних батальйонів, командирів рот, начальників штабів і штабних писарів, зазвичай, призначали органи НКВС. Заступників командирів батальйонів із політичної частини призначали міськкоми та райкоми КП(б)У.

Бійці, командири відділень, командири та помічники взводів, старша медсестра, санітар і замполіти рот призначалися з числа працівників підприємств та установ і мешканців населених пунктів, на базі яких створювали загони.

Соціальний склад бійців–винищувачів Дніпропетровщини, в цілому був подібний до батальйонів Харківщини та Запоріжжя. Бійцями–винищувачами здебільшого ставали допризовники 1927/28 років народження та чергові призовники. У сільській місцевості основний контингент складали представники інтелігенції та колгоспники. Так, винищувальний батальйон Софіївського району, (командир – С. С. Юртов, начальник Софіївського райвідділу НКВС) формувала сільська інтелігенція (директори шкіл, учителі, військові військкоматів, партійні працівники), робітники та колгоспники району [7, арк. 34]. У містах основу загонів складали робітники та службовці.

Поповнення винищувальних батальйонів відбувалося з числа учасників війни (демобілізованих із лав армії та колишніх партизанів). Зазвичай, бійці проходили вишкіл спочатку у винищувальному батальйоні, потім у партизанському підрозділі, а з часом на добровільних засадах у батальйоні. Така система підготовки формувала кадри з належними військовими та професійними якостями.

У Криворізькому районі функціонував збройний загін молоді під керівництвом Н. Гриньова. Це воєнізоване формування діяло на території рудників звільнених від окупантів. Міський відділ компартії м. Кривого Рогу виступив ініціатором щодо перетворення загону на винищувальний батальйон, який взяв активну участь в оперативних заходах відповідно до розпоряджень начальника міськвідділу НКВС [8, арк. 8].

Після вигнання окупантів, як правило, основна категорія бійців батальйонів залишалася молодого віку, та були представниками різних професій, але командування відзначалося одним прошарком – керівниками районних, міських відділів НКВС. Такий факт свідчить, що батальйони організаційно та мобілізаційно створювали органи НКВС. Окремі батальйони очолювали працівники міліції та військові офіцери. Начальниками штабів, майже завжди, призначали з числа військових кадрів,

заступниками командирів батальйону з політичної частини – особи з числа партійної номенклатури райкомів та обкомів КП(б)У.

Вплив компартійних органів на організацію та діяльність винищувальних батальйонів помітно зріс. На початковому етапі райкоми та обкоми не були у змозі впливати на ефективне функціонування батальйонів, оскільки всю роботу щодо організації, забезпечення, озброєння, навчання здійснювали органи НКВС–НКГБ. Після вигнання нацистських окупантів комуністична партія відіграла провідну роль. Увесь склад винищувальних батальйонів затверджували на засіданні райкомів та міськкомів КП(б)У. Командири були підзвітними перед партійними органами.

Аналізуючи архівні матеріали компартійних підрозділів, протоколи засідань бюро, постанови, директиви та інші документи, можна дійти висновку, що партійні органи неабияку увагу приділяли організації та діяльності винищувальних батальйонів. При цьому на обговорення ставили аналіз недоліків у діяльності як винищувальних батальйонів, так і їх керівництва. Постанови та директиви райкомів й обкомів були обов'язковими для виконання.

Кількість особового складу батальйонів зменшилася у порівнянні з першим періодом діяльності на початку німецько–радянської війни. Наприклад, до окупації винищувальний батальйон Криничанського району налічував 200–250 осіб, а в 1944 р. – лише 75 осіб [6, арк. 38–39]. Подібна ситуація простежувалася і в решті батальйонів області.

Зменшення особового складу практично в усіх батальйонах пояснюється мобілізацією населення як на військовий, так і трудовий фронт. До того ж відпала потреба у великій кількості батальйонів у зв'язку з віддаленням лінії бойових дій, хоча диверсійна, шпигунська та диверсантська небезпека зберігалася. Для диверсійних дій близькість лінії фронту великою мірою не мала вирішального значення. Головне на невидимому фронті – це рівень підготовки розвідників, диверсантів. Можна зазначити, що підготовка професіоналів, агентів абверу зменшилася у порівнянні з 1941 р.

З огляду на віддаленість фронту, мали місце випадки послаблення контролю окремими керівниками місцевих партійних організацій та органів НКВС за діяльністю винищувальних батальйонів. Обґрунтовували подальшу непотрібність батальйонів у області. На таку позицію Дніпропетровський обком компартії відповів директивою про необхідність продовження роботи батальйонів, оскільки німецькі розвідувальні органи і надалі направляли у радянський тил своїх шпигунів та диверсантів. З метою отримати відомості про виготовлення нових видів техніки та боеприпасів, диверсанти намагалися вдаватися до застосування вибухівки та підпалів основних цехів оборонних заводів, електростанцій, залізничних мостів та інших об'єктів воєнно–стратегічного значення [6, арк. 31–32].

У директиві обкому зазначалося: «Територія області значною мірою заселена колишніми ставлениками та поплічниками німецьких окупантів, бандитами, дезертирами, що формують базу для різних контрреволюційних формувань... Нашим обов'язком стає викорінення ворожих елементів. Ми повинні закрити всі шпарини, крізь які ворожі елементи можуть діяти на нашій території» [6, арк. 31–32].

Тим самим, керівництво області вказувало на важливість ефективної роботи загонів, що забезпечують стабільність тилу. Винищувальні батальйони стали необхідною складовою відбудови та відновлення області, стабілізуючим фактором у регіоні.

У Дніпропетровській області комуністично-комсомольський контингент складав лише 4% від загальної кількості особового складу винищувальних батальйонів [15, арк. 13]. Це у 4,5 рази менше у порівнянні з даними в цілому по Україні.

Накінець 1943 р. разом із міліцією НКВС, військами НКВС, офіцерами та рядовими РСЧА, партійно-радянським активом за підтримки бійців винищувальних батальйонів Дніпропетровської області здійснено низку заходів, у результаті здійснених операцій, охоплено перевіркою – 49 775 осіб.

Згідно з оперативними планами, у грудні 1943 р. у Дніпропетровській області здійснена перевірка населених пунктів, лісових масивів, а також залізничних споруд, житлових та нежитлових приміщень, погребів, землянок, колишніх бензо- та овочесховищ, дотів, дзотів та окопів, які залишилися після військової дій в усіх звільнених районах області від німецьких окупантів.

Перевірка населених пунктів та прочистка лісових масивів, залізничних споруд та інших уразливих місць здійснювалася декілька разів. Крім цього, у районах та лісах проведено 128 обшарів та обходів. Перевіркою охоплено 12 675 будинків, 29 835 квартир, 8 базарів, 3 кінотеатри, 3 готелі, 264 товарних та пасажирських потягів. У ході перевірок та оперативних заходів затримано 1 174 особи та вилучено 37 одиниць різної зброї [4, арк. 35–37].

Із числа виявлених та затриманих було направлено: комендантам гарнізонів – 339 осіб; військкомати – 188 осіб; НКДБ – 34 особи; притягнуто до кримінальної відповідальності – 26 осіб; СМЕРШ – 14 особи; прокуратури – 18 осіб; 101 особа проходила фільтрацію [4, арк. 37].

Таким чином, винищувальні батальйони парамілітарні загони, особовий склад яких сформований з місцевого населення, зробили вагомий внесок у ліквідацію ворожих деструктивних елементів, стали стабілізуючим фактором у краї. Під час вигнання противника з терен Дніпропетровщини (осінь–зима 1943–1944 рр.) силами 29 винищувальних батальйонів було затримано і ліквідовано близько дві тисячі осіб, що дало можливість швидше налагодити мирне цивільне життя у регіоні.

Список використаних джерел

1. Балковий П. М. Народне ополчення Радянської України / П. М. Балковий. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – 103 с.
2. Биленко С. В. На охране тыла страны: Истребительные батальоны и полки в Великой Отечественной войне 1941–1945 годов / С. В. Биленко. – М.: Наука, 1988. – 256 с.
3. Герасименко Л. С. Організація винищувальних батальйонів у місті Києві / Л. С. Герасименко // Сторінки воєнної історії України: зб. наук. ст. – К., 2004. – Вип.8. – Ч.1. – С.216–223.
4. Держархів Дніпропетровської обл. – Ф. П–18. – Оп.3. – Спр.4.
5. Там само. – Ф. П–33. – Оп.1. – Спр.41.
6. Там само. – Ф. П–45. – Оп.1. – Спр.46.
7. Там само. – Ф. П–59. – Оп.1. – Спр.7.
8. Там само. – Ф. П–114. – Оп.1. – Спр.15.
9. Кондратенко Л. В. Патриотическое движение рабочего класса Украины в помощь Красной Армии / Л. В. Кондратенко // Общественно–политическая жизнь трудящихся Украины в годы Великой Отечественной войны. Сб. науч. трудов. – К., 1988. – С.54–87.

10. Крутиков С. О. Народне ополчення і винищувальні батальйони в роки Другої світової війни / С. О. Крутиков // Сторінки воєнної історії України: Збірник наукових статей. – К., 2004. – Вип.8. – Ч.1. – С.196–201.

11. Ремарчук Т. Винищувальні батальйони Львівщини (1944–1954 рр.) / Т. Ремарчук // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. – Острог: Нац. ун-т «Острозька академія», 2010. – Вип.10. – С.193–202.

12. Терновський А. М. Організація винищувальних батальйонів у Дніпропетровській області на початку Великої Вітчизняної війни (червень–жовтень 1941 р.) / А. М. Терновський // Придніпров'я: історико–краєзнавчі дослідження: зб. наук. пр. – Д.: Вид-во Дніпропетр. нац. у-ту, 2006. – Вип.3. – С.180–188.

13. Терновський А. М. Винищувальний батальйон м. Дніпродзержинськ в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.) / А. М. Терновський // Грані. – 2010. – №3 – С.31–34.

14. Терновський А. М. Найділов Павло Андрійович (1905–1967) / А. М. Терновський // Діячі державної влади та самоврядування Дніпропетровської області: історичні нариси: у 2 т. – Д.: АРТ–ПРЕС, 2010. – Т.2. – 400 с.: іл.

15. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.83. – Спр.13.

References

1. Balkovyy P. M. Narodne opolchennya Radjans'koi' Ukraïny / P. M. Balkovyy. – K.: Vyd-vo AN URSSR, 1961. – 103 s.
2. Bilenko S. V. Na ohrane tyła strany: Istrebitel'nye batal'onny polki v Velikoj Otechestvennoj vojne 1941–1945 godov / S. V. Bilenk. – M.: Nauka, 1988. – 256 s.
3. Gerasymenko L. S. Organizacija vynyshhuval'nyh batal'oniv u misti Kyjevi / L. S. Gerasymenko // Storinky vojennoi' istorii' Ukraïny: zb. nauk. st. – K., 2004. – Vyp.8. – Ch.1. – S.216–223.
4. Derzharhiv Dnipropetrovs'koi' obl. – F. P–18. – Op.3. – Spr.4.
5. Tam samo. – F. P–33. – Op.1. – Spr.41.
6. Tam samo. – F. P–45. – Op.1. – Spr.46.
7. Tam samo. – F. P–59. – Op.1. – Spr.7.
8. Tam samo. – F. P–114. – Op.1. – Spr.15.
9. Kondratenko L. V. Patrioticheskoe dvizhenie rabocheho klassa Ukrainy v pomoshh' Krasnoj Armii / L. V. Kondratenko // Obshhestvenno–politicheskaja zhizn' trudjashhijhsja Ukrainy v gody Velikoj Otechestvennoj vojny. Sb. nauch. trudov. – K., 1988. – S.54–87.
10. Krutykov S. O. Narodne opolchennja i vynyshhuval'ni batal'onny v roky Drugoi' svitovoi' vijny / S. O. Krutykov // Storinky vojennoi' istorii' Ukraïny: Zbirnyk naukovykh statej. – K., 2004. – Vyp.8. – Ch.1. – S.196–201.
11. Remarchuk T. Vynyshhuval'ni batal'onny L'vivshhyny (1944–1954 rr.) / T. Rymarchuk // Naukovi zapysky Nacional'nogo universytetu «Ostroz'ka akademija»: Istorychni nauky. – Ostrog: Nac. un-t «Ostroz'ka akademija», 2010. – Vyp.10. – S.193–202.
12. Ternovs'kyj A. M. Organizacija vynyshhuval'nyh batal'oniv u Dnipropetrovs'kij oblasti na pochatku Velykoi' Vitczyznjanoi' vijny (cherven'–zhovten' 1941 r.) / A. M. Ternovs'kyj // Prydniprov'ja: istoryko–krajeznavchi doslidzhenja: zb. nauk. pr. – D.: Vyd-vo Dnipropetr. nac. u-tu, 2006. – Vyp.3. – S.180–188.
13. Ternovs'kyj A. M. Vynyshhuval'nyj batal'on m. Dniprodzerzhyns'k v roky Velykoi' Vitczyznjanoi' vijny (1941–1945 rr.) / A. M. Ternovs'kyj // Grani. – 2010. – №3 – S.31–34.
14. Ternovs'kyj A. M. Najd'onov Pavlo Andriyovych (1905–1967) / A. M. Ternovs'kyj // Dijachi derzhavnoi' vlady ta samovrjaduvannja Dnipropetrovs'koi' oblasti: istorychni narysy: u 2 t. – D.: ART–PRES, 2010. – T.2. – 400 s.: il.
15. CDAGO Ukraïny. – F.1. – Op.83. – Spr.13.

Ternovskiy A. M., postgraduate student, associate professor of social and human sciences, Mechanical Engineering College Oles Honchar Dnipropetrovsk National University (Ukraine, Dnieper), knyazfylhtq@gmail.com

Destructives battalions of Dnipropetrovs'k region (Fall–Winter 1943–1944 years)

The restoration and the work of the destructives battalions of Dnipropetrovs'k region during the period of exile its territory from Nazi invaders is investigated (Fall–Winter 1943–1944 years). The process of battalions arrangement and principles of its personnel formation is investigated. The analysis of the social base of assault battalions after the expulsion of the invaders from the region is conducted. The assessment of the role of the Communist Party and the People's Commissariat of Internal Affairs is given and their impact on assault battalions is defined. The analysis of the results of the assault battalions activity of Dnipropetrovs'k is performed. The contribution of battalions into stabilization and establishment of peaceful life in the region is described.

Keywords: *destructive battalions, Dnipropetrovs'k region, People's Commissariat of Internal Affairs, operational activities, communist party of Ukraine, the rear.*

Терновский А. Н., аспирант, преподаватель социально-гуманитарных дисциплин, Машиностроительный колледж Днепропетровского национального университета им. Олеся Гончара (Украина, Днепро), knyazfylvhig@gmail.com

Истребительные батальоны Днепропетровщины (осень 1943 – зима 1944 гг.)

Рассмотрено восстановление деятельности и работа истребительных батальонов Днепропетровщины периода изгнания нацистских оккупантов из территории области (осень–зима 1943–1944 гг.). Исследован процесс организации батальонов и принципы комплектования личного состава. Осуществлен анализ социальной базы истребительных батальонов после изгнания оккупантов с территории области. Дана оценка роли коммунистической партии и Наркомата внутренних дел и их влияние на деятельность истребительных батальонов.

Осуществлен анализ результатов работы истребительных батальонов Днепропетровской области. Показан вклад батальонов в стабилизацию и устройство мирной жизни в регионе.

Ключевые слова: *истребительные батальоны, Днепропетровская область, НКВД, КП(б)У, оперативная деятельность, тыл.*

* * *

УДК 94:[378.6:37](477)(092)

Марчук О. А.,
аспірантка кафедри історії та етнополітики,
Національний педагогічний університет
ім. М. П. Драгоманова (Україна, Київ),
mar4uk.elena@yandex.ua

Кількісно–якісний показник педагогічних кадрів в повоєнне двадцятиріччя (1945–1965 рр.)

Висвітлено основні зміни кількісно–якісних показників педагогічних кадрів загальноосвітніх шкіл в період повоєнного двадцятиріччя (1945–1965 рр.); проаналізовано проблемні моменти та напрямки подолання кадрового дефіциту в школах республіки та покращення якісного показника вчительських кадрів в умовах командно–адміністративної системи.

Ключові слова: *педагогічна інтелігенція, кадрова політика, освіта, вчителі, хрущовська «відлига», загальноосвітня школа, історичні умови, потреба в педагогічних кадрах, якісний склад вчителів.*

У ХХІ ст. продовжується удосконалення системи освіти України, всебічне висвітлення динаміки кількісних і якісних характеристик педагогічної інтелігенції УРСР в період післявоєнного двадцятиріччя (1945–1965 рр.) допоможе уникнути помилок та краще осмислити шляхи розвитку освіти України на сучасному етапі. Для освіти і наукового потенціалу країни одним з гарантів її розвитку є кадри. Визначна роль вчителів у функціонуванні освіти є очевидно. Вчителі – це специфічна та особлива структурна група соціуму. Вона суттєвим чином відмінна від інших соціальних груп. В історичному процесі ця група найбільшим чином детермінує майбутнє народу. Якими були вчителі – такими здебільшого стануть учні. Тому об'єктивне висвітлення основних аспектів динаміки кількісних і якісних характеристик педагогічної інтелігенції в повоєнне двадцятиріччя допоможе заповнити істотні прогалини в українській історії і позбавитися упереджених оцінок щодо окремих подій та явищ.

В дослідженнях радянських істориків питання кількісно–якісних показників забезпеченості шкіл педагогічними кадрами висвітлено не в повному обсязі. Основна увага зосереджувалась на освітній політиці держави, шкільних реформах та суспільній ролі вчителів. Питання вчительської інтелігенції активно

досліджувалось на початку ХХІ ст. століття такими дослідниками, як О. В. Логвиненко [4], Л. М. Романець [5], І. М. Романюк [5], Н. Краснокож [3]. Їх дослідження відображають багато аспектів досліджуваної теми. Близькими за проблемно–змістовним навантаженням є також дослідження, С. Сворака [6], В. Барана і В. Даниленка [1]. Основою джерельної бази статті стали матеріали насамперед Центрального державного архіву громадських об'єднань України та Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України, збірники статистичних матеріалів, які містять цінні матеріали для висвітлення політики держави у сфері забезпечення вчительськими кадрами загальноосвітніх шкіл в кінці 50–х – початку 60–х рр. ХХ ст.

Педагогі протягом всього періоду існування Радянського Союзу були наймасовішою групою інтелігенції, яка рівномірно концентрувалася як в містах, так і в селах. Саме ця група інтелігенції завжди була в центрі уваги громадськості, тому влада приділяла їй особливу увагу. В період хрущовської «відлиги», в результаті суттєвих змін в роботі загальноосвітніх шкіл, збільшувалась увага й до вчителів. Важливим аспектом роботи з вчителями в цей період було забезпечення їх кількісно–якісного складу в загальноосвітніх школах Української РСР.

Протягом другої половини 1950 – першої половини 1960–х рр. стан з кількісно–якісним складом вчителів значно різнився. Така ситуація пояснюється наслідками значних історичних подій, які вплинули й на педагогів. Значний надлишок педагогічних кадрів в 1955 р. був спричинений наслідками Другої світової війни. В повоєнне десятиріччя гостро відчувалась потреба у забезпеченні загальноосвітніх шкіл педагогічними кадрами, оскільки в період Другої світової війни в Українській РСР було втрачено близько третини довоєнної кількості вчителів. За даними статистичного відділу Міністерства освіти УРСР, в 1940–1941 навчальному році в школах республіки працювало 238 тис. вчителів, а в 1945–1946 навчальному році лише 177 тис. [2, с. 75].

В післявоєнний період для швидкого укомплектування шкіл педагогічними кадрами було організовано короткотермінові курси підготовки вчителів, було розширено мережу педагогічних училищ для забезпечення шкіл вчителями та збільшення вдвічі прийом студентів в педагогічні вищі навчальні заклади. До середини 1950–х рр. випуск молодих спеціалістів сягав близько 15 тис. чоловік на рік [4, с. 206]. Завдяки цим заходам вдалось відновити довоєнну комплектацію шкіл вчителями і станом на 1953–1954 навчальний рік в загальноосвітніх школах республіки працювало понад 292 тис. вчителів [2, с. 75].

Таким чином на середину 1950–х рр. кількісний склад вчителів було унормовано, чого не можна сказати про якісний. Якісний склад педагогів характеризується наявністю компетентності в силу отримання відповідної освіти. Серед наявної на 1953–1954 навчальний рік кількості вчителів лише 19% мали повну вищу освіту, тобто диплом за університет чи педагогічний інститут та 29% неповну вищу за вчительський інститут. Найбільше вчителів (41%) мали середню педагогічну освіту, яку отримали в педагогічних училищах внаслідок їх значного розширення після Другої світової війни [2, с. 75]. Більшість вчителів отримали освіту в педагогічних училищах, оскільки в умовах гострого дефіциту вчителів

освіта не мала принципового значення й здобуття освіти в педагогічних училищах потребувало менше часу та зусиль.

При стабілізації кількості вчительських кадрів в 1953–1954 навчальному році не було унормовано прийом студентів в педагогічні вищі навчальні заклади, що призвело до надлишку педагогічних кадрів. В такій ситуації вже в наступному навчальному році надлишок вчителів сягав 20 тис. осіб [4, с. 206]. Крім значних випусків з педагогічних навчальних закладів і університетів, відбулася ще й зміна навчальних планів семирічних і середніх шкіл. За новими навчальними планами зменшувалась кількість годин на викладання гуманітарних дисциплін і збільшувалась на природничі та точні дисципліни. Як наслідок, значна кількість вчителів мови, літератури, історії та географії мали неповне тижневе навантаження.

За звітами шкіл і перевіркою центрального комітету профспілки працівників освіти в 236 районах 13 областей республіки в 1955–1956 навчальному році від 40 до 60% учителів 5–10 класів мали педагогічне навантаження менше норми на тарифну ставку (тобто менш як 18 тижневих годин). В окремих областях, як от Харківська, Сумська та ін. до 10% вчителів цих класів мали навчальне навантаження менше ніж 9 тижневих годин (тобто менше як 0,5 норми на тарифну ставку) [7, арк. 2]. Недостатнє педагогічне навантаження мали вчителі української та російської мови й літератури, іноземної мови, географії, історії та природознавства, оскільки кількість годин на викладання цих предметів зменшилась [12, арк. 129].

В такій ситуації Міністерству освіти УРСР знову потрібно було швидко вирішувати проблему з кадровим забезпеченням загальноосвітніх шкіл. За результатами досліджень Міністерство виявило, що навіть при збільшенні контингенту учнів до 1960 р. буде надлишок педагогічних кадрів, що в першу чергу стосується вчителів природничих та точних дисциплін. Для вирішення цієї проблеми Міністерство освіти в 1955 року почало реорганізацію мережі вищих педагогічних навчальних закладів. Протягом 1955–1956 навчального року було закрито 31 з 79 педагогічних училищ, що мали надзвичайно слабку матеріальну базу [14, арк. 36]. Крім цього було зменшено прийом студентів в педагогічні інститути. За 1955–1956 навчальний рік прийом студентів скоротився з 10 до 7 тис. чоловік і до 5 тис. в наступному році, а в педагогічних училищах з 7,5 тис. до 1,8 осіб [2, с. 76].

За даними Міністерства освіти УРСР в 1956–1957 навчальному році в школах республіки працювало в 5–10 класах 217 913 вчителів, основна маса яких не була достатньо забезпечена педагогічною роботою. Так, в середньому в республіці вчителі української мови й літератури мали навантаження 14 тижневих годин, вчителі російської мови й літератури – 14,8, вчителі природознавства й географії – 17,7, вчителі історії – 11,2 навчальні години на тиждень. Лише вчителі математики й фізики мали в середньому 19 тижневих годин [7, арк. 2]. Становище з забезпеченням роботою вчителів 5–10 класів в наступному 1957–1958 навчальному році майже не змінилась, хоча деяка частина вчителів залишала роботу в зв'язку з переходом на пенсію.

У 1958–1959 навчальному році ситуація теж не покращилась. Становище з надлишком педагогічних працівників в основному без вищої освіти був характерний

не лише для міст, де кількість населення та концентрація педагогів була вищою, а й для сіл. Наприклад, із 20 учителів 5–10 класів Луценківської середньої школи Лохвицького району Полтавської області 14 осіб або 70% одержували зарплату (включаючи й додаткову зарплату за різну позакласну й організаційну роботу) нижче тарифної ставки в розмірі від 281 крб. 67 к. до 632 крб. 50 к. на місяць [7, арк. 3].

Ситуація з нормуванням кількості вчителів була напруженою, з областей надходила значна кількість листів від учителів про незадовільне забезпечення педагогічною роботою. Республіканський комітет профспілки протягом жовтня 1958 року провів перевірку дійсного стану із педагогічними кадрами в районах Полтавської, Сумської, Чернігівської, Одеської, Кримської, Запорізької, Кіровоградської, Вінницької, Станіславської та Волинської областей та м. Києві. Дані перевірки підтверджують, що особливо в Полтавській, Сумській, Одеській, Чернігівській областях та м. Києві значна частина вчителів не мали достатнього педагогічного навантаження і працювали на неповних ставках, на півставках або ж мали 5–6 тижневих годин з 18 [7, арк. 3].

Наприклад, із 2 093 учителів 5–10 класів 138 перевірених шкіл Полтавської області мали навчальне навантаження нижче норми 1 484 особи або 70,9% всього складу вчителів цих класів. Таким чином, основна маса вчителів цих шкіл за викладацьку роботу одержували заробітну плату менше тарифної ставки. Правда, частина з них вели в школах додаткову роботу, як от класне керівництво, завідування кабінетами, завідування пришкольними дослідними ділянками й одержували за це додаткову заробітну плату, але навіть при цій умові все ж 1 206 або 57,6% учителів 5–10 класів одержували заробітну плату нижче тарифної ставки. Таке становище характерне не лише для міст, де природно концентрувалась значна кількість вчителів. В сільських школах Полтавської області становище не було кращим. Так, із 20 учителів 5–10 класів Луценківської середньої школи Лохвицького району Полтавської області 14 осіб одержували заробітну плату нижче тарифної ставки [7, арк. 3].

Не кращий стан з педагогічним навантаженням учителів було виявлено у 81 перевірених школі Сумської області. З 1 095 вчителів 5–10 класів 783 особи, або 71,5%, не мали повного навантаження викладацькою роботою. Місячний зарібок нижче тарифної ставки (від 300 до 650 крб в місяць) в цих школах мали 576 вчителів, або 52,6%. Можна навести чимало прикладів незадовільного забезпечення педагогічним навантаженням вчителів 5–10 класів Чернігівської області, де в 31 з перевірених шкіл (Ріпкинський р-н і м. Чернігів) 55,6% одержують заробітну плату нижче тарифної ставки [7, арк. 4]. Таке становище характерне не лише для міст. В сільських школах зазначених областей становище не було кращим.

Пом'якшити недостатній рівень педагогічного навантаження вчителів в більшості шкіл намагались шляхом довантаження до їх основного фаху уроками з інших дисциплін. Наприклад, учителів географії, особливо сільської школи, довантажували уроками з природознавства, історії; вчителів природознавства – уроками географії, хімії, праці, практикумів. Особливо часто довантажували вчителів з основних предметів уроками співів, малювання, креслення, праці, попри те, що вони були не підготовлені викладати ці дисципліни.

Така практика не тільки не вирішила проблему, а й в значній мірі знизила рівень викладання даних дисциплін у школі [10, арк. 3].

В місті Києві становище з навантаженням вчителів педагогічною роботою в 1958 році в порівнянні з попередніми роками покращилося за рахунок довантаження годинами інших дисциплін, проте залишається ще також не задовільним. В 37 перевірених школах працювало 1 011 вчителів 5–10 класів, з яких 620 або 61,7% не мали повного навантаження, а 529 вчителів (52%) одержували заробітну плату нижче тарифної ставки [7, арк. 5].

Недостатній рівень педагогічного навантаження стосувався вчителів майже всіх фахів. Так, з–поміж перевірених учителів української мови в школах Полтавської області 74,4% мали навантаження до 17 годин на тиждень, з них 9,9% – не більше 9 годин; вчителі російської мови, мали навантаження менше ніж 18 годин 83,9%, з них 18,1% мали навантаження до 9 годин; вчителі природознавства – 80% без повного навантаження. Лише вчителі математики й фізики були краще забезпечені роботою за фахом – 18 і більше тижневих годин мають 46,4% вчителів, оскільки в навчальних планах було збільшено кількість годин на викладання цих предметів [7, арк. 2]. Лише в Західних областях (Станіславська і Волинська) становище з педагогічним навантаженням учителів було більш–менш задовільне. В школах Волинської області 25,6% і в Станіславській 17,5% вчителів 5–10 класів мали заробіток нижче тарифної ставки. Така ситуація в порівнянні з іншими регіонами була не критичною.

Для того щоб виправити ситуацію, почали скорочувати кількість вчителів, які не мали відповідної освіти, безробітним пропонувалася перекваліфікація на викладачів виробничого навчання, домоводства, яких у зв'язку з програмними змінами не вистачало. Престарілим вчителям, які з роботою не справлялися, але й не залишали її пропонувалось перейти на пенсію. Заборонялось призначати на роботу в школу випускників середніх шкіл, а також сумісників, які працювали на основній роботі в інших навчальних закладах, установах, організаціях [15, арк. 51]. Крім того, практикувалось переміщення вчителів з однієї школи в іншу, інколи без їх згоди, що було порушенням трудового законодавства й створювало нездорову атмосферу в педагогічних колективах.

Для роботи в школах республіки в 1958 р. було направлено 4 700 випускників педагогічних інститутів. Призначення на роботу отримали 3 934 особи, а 238 через відсутність роботи були направлені в Узбекистан, Туркменістан, Казахстан; 745 – самостійно працевлаштувались за сімейними обставинами та станом здоров'я. Частина випускників, які не одержали призначення на роботу сконцентрувались в обласних центрах та великих промислових містах. У зв'язку з відсутністю роботи за набутих в інституті фахом по можливості, влаштовувалися на посади вихователів дитячих садочків, дитячих будинків, груп продовженого дня, старших піонервожатих [15, арк. 68].

Зменшення набору на ряд факультетів педагогічних інститутів і університетів, впорядкування мережі педагогічних вишів мало поступово пом'якшити те напружене становище, яке складалося протягом ряду попередніх років. Проте, як видно з розрахунків

Міністерства освіти УРСР про потребу вчителів у відповідності зі зростанням учнівських контингентів, в республіці аж до 1960–1961 навчального року включно мали бути в наявності зайві вчителі 5–10 класів, в кількості понад 20–23 тис. осіб. Лише починаючи з 1961–1962 навчального року потреба в учителях 5–10 класів мала зростати.

Розрахунки Міністерства освіти УРСР щодо подальшого забезпечення шкіл педагогічними кадрами в основному враховували тільки динаміку коливання кількості учнів і не враховували тих змін, які відбувалися в сфері освіти. Однак в кінці 1950–х рр. активно розпочались зміни в освіті у відповідності з Законом «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти». В результаті було розширено шкільну мережу, здійснено перехід до 8–мирічного та однозмінного навчання. В результаті даних змін на початку 1960–х рр. в школах республіки кількість учнів перевищувала заплановану на 7 млн. осіб. В таких обставинах потрібна була кількість вчителів в 366 тис. осіб, а було лише 356 тис. осіб. Таким чином на 1960–1961 навчальний рік не вистачало 10 тис. вчителів [2, с. 76]. В основному відчувалася потреба у вчителях початкових класів, фізики, математики, іноземної мови, трудового навчання, креслення та співів. Дефіцит вчителів цих предметів був пов'язаний з введенням виробничого навчання і незначними випусками вчителів іноземної мови та співів з університетів.

Міністерству освіти УРСР потрібно було терміново вживати заходи по укомплектуванню шкіл педагогічними кадрами, так як реформі школи приділялася значна увага і на введення політехнічного навчання відводилось мало часу. В такій ситуації 28 листопада 1961 року ЦК КП України і Рада Міністрів УРСР прийняли постанову «Про заходи з забезпечення загальноосвітніх шкіл учительськими кадрами». В ній зазначалося, що підготовка потрібної кількості освічених вчителів стане запорукою розвитку народної освіти. Згідно з цією постановою було збільшено набір студентів на денні відділення педагогічних інститутів на 1962–1963 навчальний рік до 10 тис. осіб, а в педагогічні училища до 7,5 тис. осіб. Але крім цього, для швидкого поповнення шкіл потрібними педагогічними кадрами з 1 грудня 1961 р. при педагогічних училищах і середніх загальноосвітніх школах було організовано педагогічні класи з однорічним і дворічним навчанням для підготовки вчителів початкових класів. Кількість вчителів таких класів сягала 1 тис. чоловік, а з кінця 1962 року збільшилась вдвічі, оскільки випускники цих класів отримували заробітну плату рівноцінну випускникам педагогічних училищ і мали привілеї вступу на заочні відділи педагогічних інститутів. Також за цією постановою право вступу на 4–й курс педагогічних інститутів мали спеціалісти з вищою непедагогічною освітою для здобуття педагогічної освіти за близькою до своєї спеціальністю [13, арк. 159].

Для повного забезпечення загальноосвітніх шкіл педагогічними працівниками згідно з постановою Міністерства освіти УРСР не тільки збільшило кількість студентів в вищих педагогічних навчальних закладах республіки, а й сприяло відкриттю нових факультетів. В 10 педагогічних інститутах було відкрито музичально–педагогічні факультети і факультети іноземних мов для забезпечення шкіл вчителями цих предметів.

Щоб сприяти політехнізації шкіл на належному рівні в республіці було організовано підготовку педагогів трудового і виробничого навчання при політехнічних та сільськогосподарських вузах і педагогічних училищах. Також починаючи з 1961 р., внаслідок зміни навчальних планів вищих педагогічних навчальних закладів, було організовано шестимісячну педагогічну практику для студентів п'ятих курсів, а з 1962 р. крім цього ще й річну педагогічну практику ще й для студентів четвертих курсів педагогічних інститутів.

Наприклад, в 1962–1963 навчальному році в Житомирській області не вистачало 300 вчителів, особливо в північних районах. Ця нестача поповнилась шляхом студентів старших курсів Житомирського педінституту [8, арк. 47]. В цьому ж навчальному році Дрогобицький педінститут направив в Закарпатську область 30 практикантів фізики і математики [8, арк. 54]. В школах Запорізької області працювало понад 50 студентів [8, арк. 64] і в Полтавській 34 [8, арк. 131]. Міністерство освіти УРСР направило в школи Київської області 213, а в Луганської області 285 студентів–практикантів четвертих курсів на річну практику [8, арк. 70]. В цьому навчальному році Кримським обласним відділом народної освіти в школи області було направлено 200 студентів 4–х курсів на рік і 80 студентів 5–х курсів на півроку [8, арк. 82]. В школах Тернопільської області працювало 120 студентів–практикантів 4–5 курсів. Це дало можливість в 1961–1962 навчальному році забезпечити 1845, а в 1962–1963 – 5700 вакантних місць вчителів різних спеціальностей [13, арк. 159].

Завдяки цим заходам не вдалось повністю вирішити проблему з забезпеченням шкіл педагогічними кадрами. На недостатню кількість вчителів вказували доповідні записки обласних комітетів профсоюзів Республіканському комітету профсоюзу працівників освіти вищої школи і наукових установ в 1962 р. наголошувалось, що Міністерство освіти УРСР задовольнило потребу в молодих спеціалістах республіки лише на 30–60% в залежності від області [8, арк. 32].

Повністю забезпечити школи вчителями не вдалось і наступні роки, хоча в 1963–1964 навчальному році кількість вчителів збільшилась і складала більше 400 тис. осіб по всій республіці [12, арк. 1].

За вимогами рішень XXII з'їзду КПРС і нової програми Комуністичної партії Радянського Союзу, Закону «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток народної освіти» районні органи народної освіти і профспілкові організації областей при підтримці партійних органів провели роботу по укомплектуванню вчителів з належним рівнем знань і відповідною освітою.

У 1958 р. у загальноосвітніх школах УРСР працювало 328 250 учителів, з них вищу освіту мали 96 700, незакінчену вищу 88 000, середню спеціальну 126 000, середню загальну 13 200, незакінчену середню 4 712 учителів. Таким чином, за освітнім рівнем 95% всієї кількості вчителів які працювали в загальноосвітніх школах, мали закінчену педагогічну освіту, з них 56,3% – вищу і незакінчену вищу, 39,3% – середню педагогічну та 5,4% – середню закінчену і незакінчену середню. У порівнянні з 1956–1957 н.р. число вчителів у поточному навчальному році збільшилося на 9 000 осіб. Однак, ще значна кількість вчителів загальноосвітніх шкіл працювала в школах, не маючи відповідної освіти [15,

арк. 51]. В 1959–1960 навчальному році покращився якісний склад педагогічних кадрів.

Надалі в Українській РСР з року в рік поліпшується якісний склад педагогічних кадрів. Лише за наступні п'ять років після шкільної реформи 1959 року в школи республіки направлено на роботу 35 тис. випускників педагогічних інститутів і державних університетів і 15 тис. випускників педагогічних училищ. Як наслідок, в першій половині 1960–х рр. якісний рівень педагогічних працівників зріс в 2,5 рази порівняно з першою половиною 1950–х рр. В 1963–1964 навчальному році 49,9% учителів, які працювали в школах, мали вищу освіту проти 29,5% в 1957–1958 навчальному році [11, арк. 55].

Наприклад, в 1960–1961 навчальному році в Львівській області значно збільшилась кількість вчителів, які мали вищу освіту шляхом випускників вищих навчальних закладів і заочних випускників інститутів. Якщо в 1960–1961 навчальному році їх було 6 618 чол., то в 1961–1962 навчальному році 7 397 чол. Спостерігається значне зростання і в 1962–1963 навчальному році [8, арк. 1]. Станом на 1962 рік навчалось заочно в інститутах і університетах 2 898 вчителів і в педагогічних училищах 65 чоловік. В 1961 році МО УРСР було виділено для педагогічної роботи 518 молодих спеціалістів з вищою освітою і 143 з середньою педагогічною. Кількість вчителів, які не мали спеціальної освіти з часом зменшувалась, але станом на 1961 рік їх було ще 378 чол. [8, арк. 2]. За цей період педагогічні колективи Вінницької області поповнились на 1 608 осіб (на 1 026 учителів у 1960–1961 навчальному році й на 582 учителі в 1961–1962 навчального року), в тому числі з вищою освітою – 1 165 учителів. Зменшилась кількість учителів з незакінченою вищою освітою на 668 чоловік. З одного боку внаслідок навчання вчителів на заочних відділеннях вищих педагогічних навчальних закладів, а з іншої шляхом випускників ВНЗ (молодих спеціалістів) [8, арк. 17].

Багато вчителів за ці роки здобули вищу освіту, навчаючись на заочних відділах педагогічних навчальних закладів, що призвело до збільшення кількості педагогів з повною вищою освітою. Набір студентів на заочні відділення педагогічних вищих навчальних закладів на початок 1960–х років перевищував стаціонар [4, с. 206]. Наприклад, в 1961 році тільки Житомирський педагогічний інститут закінчили 378 чол., в 1962 році – 324 чол., а всього в різних вищих навчальних закладах навчалось заочно 2 493 вчителі області [8, арк. 47].

Також збільшенню якісних показників педагогів сприяло цільове направлення молодих спеціалістів після закінчення вищих педагогічних навчальних закладів. Обласні відділи народної освіти кожного року подавали Міністерству освіти УРСР заявки на потребу в педагогічних кадрах і згідно з цими заявками відбувалось цільове призначення молодих спеціалістів. Однак не всі випускники прибували в направлені школи, оскільки хотіли залишитись жити й працювати в своїх областях. Наприклад, в 1961–1962 навчальному році в школи Київської області Міністерство освіти УРСР направило 320 випускників вищих навчальних закладів, 50% яких з різних причин не прибули за призначенням [8, арк. 70]. Подібна ситуація була і в Луганській області, з 1 066 випускників за призначенням прибули лише 520 [2, с. 76].

Крім цього, молоді спеціалісти не бажали працювати за призначенням, не дивлячись на те, що за неявку за

місцем призначення передбачався штраф або притягнення до кримінальної відповідальності. В 1961 року близько тисячі випускників Київського, Львівського та Одеського державних університетів не прибули за призначенням, а в 1962 р. в школах республіки 50% випускників не почали трудову діяльність [13, арк. 158]. Не прибували за призначенням молоді спеціалісти в сільські, оскільки умови праці та проживання в сільській місцевості були нижчими в порівнянні з містом. Як наслідок, в сільських школах не вистачало спеціалістів для викладання всіх предметів, а в містах їх був надлишок. Разом з тим, молоді спеціалісти швидше погоджувались працювати на половину ставки в міській школі, ніж на повну ставку в сільській.

Нерівномірність в забезпеченні шкіл педагогічними кадрами була не тільки серед міських та сільських шкіл, значний дисбаланс відчувався і між областями внаслідок невідповідності кількості направлених студентів з заявками областей. В результаті таких обставин в одних областях були в наявності зайві педагоги, а в деяких їх не вистачало. Наприклад, на основі заяв районних відділів освіти станом на січень 1963 року в Миколаївській області не вистачало 547 вчителів різних спеціальностей, а направлено всього лише 214 молодих спеціалістів. Таким чином, проблема з педагогічними кадрами в області не була вирішена [8, арк. 117]. Протилежною була ситуація, коли область не могла працевлаштувати всіх направлених спеціалістів, наприклад, в Вінницьку область в 1956 р. було направлено 458 молодих спеціалістів з вищою освітою, з яких працевлаштовані були лише 339 випускників [16, арк. 34]. В такій суперечливій ситуації Міністерство освіти УРСР дозволяло при не достатку вчителів довантажувати працюючих суміжними предметами, а при надлишку перевагу надавати спеціалістам з вищою освітою.

Отже, стан з забезпеченням загальноосвітніх шкіл вчителями в другій половині 1950-х – першій половині 1960-х рр. був нерівномірним. Внаслідок заходів по забезпеченню шкіл вчительськими кадрами в повоєнний період до середини 1950-х років не тільки відбулось укомплектування шкіл кадрами, а й внаслідок недалекогоглядної політики владних органів відчувався їх надлишок. Для вирішення складної ситуації Міністерство освіти УРСР прийняло радикальні міри по закриттю та реорганізації значної кількості вищих педагогічних навчальних закладів. Прийняття таких мір стабілізувало кількість випускників і в подальшому вирішило проблему. Однак, внаслідок реформування освіти в 1958 р. було розширено мережу шкіл, збільшився контингент учнів та термін навчання з 7 до 8 років та з 10 до 11 років відповідно. Як наслідок в республіці знову бракувало кваліфікованих педагогічних кадрів і Міністерству освіти потрібно було в короткий термін вирішити цю проблему, тому в цей час в школах республіки працювало багато вчителів-заочників та студентів-практикантів.

Крім кількісних показників педагогічних кадрів, проблеми виникали також і з якісним укомплектуванням шкіл вчителями. Поспішно підготовлені вчителів в середині 1950-х рр. мали недостатній рівень освіти, як наслідок при переході на виробниче навчання не вистачало вчителів з вищою освітою. В таких обставинах поширення набула заочна підготовка працюючих вчителів та їх перепідготовка на короткотермінових курсах. Іншим шляхом поповнення шкіл педагогічними кадрами було

направлення в школи республіки молодих спеціалістів. Однак не всі педагоги прибували на призначене місце роботи, особливо в сільські школи. Таким чином розподіл вчителів по областях республіки був нерівномірним. Перспективами подальших розвідок є визначення місця вчителів в суспільстві повоєнного десятиріччя.

Список використаних джерел

1. Баран В. К., Даниленко В. М. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-і рр.) // Україна крізь віки. – К., 1999. – Т.13.
2. Кагальная М. В. Обеспечение педагогическими кадрами общеобразовательных школ УССР в первой половине 1950-х – первой половине 1960-х гг. // Вестник Московского государственного областного университета. Серия «История и политические науки». – 2012. – №5. – С.74–79.
3. Краснокож Н. Загальноосвітня школа України в контексті суспільно-політичного життя (1943–1953 рр.): автореф. дис. канд. істор. наук: 07.00.01 / Краснокож Неоніла Григорівна; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2002. – 17 с.
4. Логвиненко О. В. Підготовка вчителів та забезпечення ними шкіл України у 1950–1960-х роках // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей. – Вип.10. Хрущовська «відлига»: передумови, реалії, наслідки. Матеріали «круглого столу» / Відп. ред. В. М. Даниленко. – К.: Ніка-Центр, 2006. – С.203–214.
5. Романюк І. М., Романець Л. М. Кадрове забезпечення сільських шкіл України вчителями в кінці 1950-х – на початку 60-х років // Український селянин. – 2008. – Вип.11.
6. Сворак С. Д. Народна освіта в західноукраїнському регіоні: історія та етнополітика (1944–1964 рр.). – К., 1998.
7. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Ф.5098. – Оп.1. – Спр.20.
8. Там само. – Спр.95.
9. Там само. – Спр.153.
10. Там само. – Ф.342. – Оп.14. – Спр.664.
11. Там само. – Ф.166. – Оп.15. – Спр.4078.
12. Там само. – Спр.4124.
13. Там само. – Ф.2. – Оп.9. – Спр.8365.
14. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф.1. – Оп.73. – Спр.690.
15. Там само. – Спр.728.
16. Державний архів Вінницької області. – Ф.4897. – Оп.2. – Спр.226.
17. Народне господарство Української РСР в 1959 р. Статистичний щорічник. – К., 1960.

References

1. Baran V. K., Danylenko V. M. Ukraïna v umovah systemnoi' kryzy (1946–1980-i rr.) // Ukraïna kriz' viki. – K., 1999. – T.13.
2. Kagal'naja M. V. Obespechenie pedagogicheskimi kadrami obshheobrazovatel'nyh shkol USSR v pervoj polovine 1950-h – pervoj polovine 1960-h gg. // Vestnik Moskovskogo gosudarstvennogo oblastnogo universiteta. Serija «Istorija i politicheskie nauki». – 2012. – №5. – S.74–79.
3. Krasnokozh N. Zagal'noosvitnja shkola Ukraïny v konteksti suspil'no-politychnogo zhyttja (1943–1953 rr.): avtoref. dys. kand. istor. nauk: 07.00.01 / Krasnokozh Neonila Grygorivna; Kyi'vs'kyj nacional'nyj un-t im. Tarasa Shevchenka. – K., 2002. – 17 s.
4. Logvynenko O. V. Pidgotovka vchyteliv ta zabezpechennja nymy shkil Ukraïny u 1950–1960-h rokakh // Ukraïna XX st.: kul'tura, ideologija, polityka. Zbirnyk statej. – Vyp.10. Hrushhovy's'ka «vidlyga»: peredumovy, realii', naslidky. Materialy «kruglogo stolu» / Vidp. red. V. M. Danylenko. – K.: Nika-Centr, 2006. – S.203–214.
5. Romanjuk I. M., Romanec' L. M. Kadrove zabezpechennja sil's'kyh shkil Ukraïny vchyteljami v kinci 1950-h – na pochatku 60-h rokiv // Ukraïns'kyj seljanyn. – 2008. – Vyp.11.
6. Svorak S. D. Narodna osvita v zahidnoukraïns'komu regionii: istorija ta etnopolityka (1944–1964 rr.). – K., 1998.
7. Central'nyj derzhavnyj arhiv vyshhyh organiv vlady i upravlinnja Ukraïny. – F.5098. – Op.1. – Spr.20.
8. Tam samo. – Spr.95.
9. Tam samo. – Spr.153.
10. Tam samo. – F.342. – Op.14. – Spr.664.
11. Tam samo. – F.166. – Op.15. – Spr.4078.
12. Tam samo. – Spr.4124.
13. Tam samo. – F.2. – Op.9. – Spr.8365.

14. Central'nyj derzhavnyj arhiv gromads'kyh ob'jednan' Ukraїny. – F.1. – Op.73. – Spr.690.

15. Tam samo. – Spr.728.

16. Derzhavnyj arhiv Vinnyč'koi' oblasti. – F.4897. – Op.2. – Spr.226.

17. Narodne gospodarstvo Ukraїns'koi' RSR v 1959 r. Statystychnyj shhorichnyk. – K., 1960.

Marchuk O. A., graduate student of department of history and ethnopoliticians, National pedagogical university the name of M. P. Drahomanov (Ukraine, Kyiv), mar4uk.elena@yandex.ru

A quantitative and quality index of pedagogical shots is in the post-war twenty years (1945–1965)

The basic changes of quantitative and quality indexes of pedagogical shots of general schools are reflected in the period of the post-war twenty years (1945-1965); problem moments and directions of overcoming of skilled deficit are analysed in schools of republic and improvement of quality index shots in the conditions of the command-administrative system.

A requirement in pedagogical shots in schools of republic was permanent. For the period of reformation of school on the basis of Law «On strengthening of connection of school with life and about further development of the system of folk education in Ukraine» from 24.12.1959 this necessity was especially actual, as drastic alternations took place in educational industry. A situation became sharp not only with the insufficient amount of pedagogical shots but also with absence of the special preparation of already working teachers through the shortage of competence. A problem to the end was not decided, without regard to that work on providing of schools teachers did not cease during all investigated.

Keywords: pedagogical intelligentsia, skilled politics, education, teachers, period of khrushchovska «thaw», historical terms, requirement in pedagogical shots, reformation, structural alteration.

Марчук Е. А., аспірантка кафедри історії та етнополітики, Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова (Україна, Київ), mar4uk.elena@yandex.ru

Количественно-качественный показатель педагогических кадров в послевоенное двадцатилетие (1945–1965 гг.)

Освещены основные изменения количественно-качественных показателей педагогических кадров общеобразовательных школ в период послевоенного двадцатилетия (1945–1965 гг.) проанализированы проблемные моменты и направления преодоления кадрового дефицита в школах республики и улучшения качественного показателя учительских кадров в условиях командно-административной системы.

Ключевые слова: педагогическая интеллигенция, кадровая политика, образование, учителя, хрущевская «оттепель», общеобразовательная школа, исторические условия, потребность в педагогических кадрах, качественный состав учителей.

УДК 94(477)«1953/1964»:378

Лук'яненко О. В.,
кандидат історичних наук, ст. викладач,
Полтавський національний педагогічний університет
ім. В. Г. Короленка (Україна, Полтава),
lukuяnenko.ov@gmail.com

ВЕЛИКА І МАЛА ПОЛІТИКА У ВІДОБРАЖЕННІ ОСВІТЯНСЬКОЇ ПРЕСИ УРСР ДОБИ «ВІДЛИГИ» (1953–1964 роки) (Ч.2)

Ілюструються акценти міжнародної політики, що їх розставляла для освітян УРСР профільна преса періоду десталінізації (1953–1964 рр.). Застосування методу контент-аналізу дозволило проілюструвати тлумачення викладачами вищів рідної історії та оцінки її героїв; виявити реальне та бажане змістове наповнення мовного та національно-патриотичного питання, порівняти оцінки ролі Сталіна та Берії у періоді гоніння на колишніх вождів, а також малювати образ міжнародної політичної ситуації в уявленні педагогів.

Ключові слова: повсякдення, Переяславська рада, міжнародна політика, Сталін, Берія, вища педагогічна школа, десталінізація.

На тлі зміщення акцентів з національного до загальнонародянського прикметними є й публікації, що мали переконати у всеосяжності нової наднаціональної парадигми. Це були статті, у яких викладачі і особливо студентська молодь ділилися ейфорією стосовно життя у новій Вітчизні. Прикметно, що усі 7 заміток з цього

приводу з'явилися лише у 1960-х. Це співпадає з нашими попередніми розвідками, згідно з якими культ КПРС почав формуватися Хрущовим саме у цей період. Запропонований згори, він потребував легітимізації народною думкою. Для освітян найкращими зразками узаконення нового – не персонального, а колективного – культу стала літературна творчість молоді.

У лютому 1960 р. студент Запорізького ДП А. Солонський поділився ліричними рядками, в яких освідчувався КПРС у коханні. Вона схожа на давнє божество-деміурга. Епітети, що молодий автор підбирав, описуючи партійні справи та ідеї, цілком підходять для опису античних міфів: велична, титанічна сили, славні тощо. Вона постає джерелом влади і совісті, вона є сувереном, якому присягають на вірність усі васали ХХ століття – у нашому випадку – Комсомол. Партія несе у собі догмат непогрішимості, що вимагає сліпого наслідування її ідеалів та виконання усіх команд, не залежно від місця і часу: «Любима Партіє, величній / Ти доручила нам діла. / Наснагу й силу титанічні / На славні подвиги дала. / [...] Прийми присягу комсомолу, / Що виростає з кожним днем: / У полі, на заводі, в школі – / Несхибно за тобою йти» [1].

Разом із плеканням культу партії у 1960-х почалася нова хвиля ленінізації свідомості. Після десталінізації, повалення культу «батька народів», треба було замінити святе місце, яке, як відомо, пустим не буває. Замінником «мудрому батькові» Джугашвілі став «вічно живий» Ілліч. У квітні того таки 1960 р. на сторінках «Радянської освіти» публікують вірш студента Ніжинського ДП В. Морданя. Квінтесенція поезії полягає у показі вождя пролетаріату як надчасової та надпросторової сутності. Ленін – місяч комунізму. Слідувати за ним варто не за логікою розуму, а за велінням серця. Комуністична віра, а не раціональність мають рухати молодим поколінням. Навіть маршрут цього руху доволі релігійний – новий світ, ясне життя – така собі земля обіцяна для комуністів. Прославляються й нові ідеали. Одним із них був запал неохоти – новонавернених – комсомольців. Їхнє життя, як життя релігійного місіонера, має бути неспокійним, палаючим, дзвінким від справ. Християнську чесноту праведності підмінено чеснотою комуністичної ударної праці. Та й сам вождь стає новим сонцем світу. Його правда, слава і сила роблять адептів вчення невразливими для переполювання буденності: «Нам серцем велено / Йти за Ленінін / В життя ясне, у новий світ. / Хай дзвонить крицею, / Горить зірницею / Неспокій комсомольських літ. / Ми щиро мріємо, / В труді мужніємо, / Ніхто не спинить нас в путі, / Бо правда Леніна, / Бо думи Леніна, / Як сонце, сяють у житті» [2].

Схожі інтонації присутні у поезії уже згаданого нами Анатолія Салонського із Запорізького ДП, присвяченого Володимирі Іллічу у 1962 р. Народження Леніна у квітні тлумачиться подією світового масштабу, як у до-атеїстичні часи тлумачилося Різдва Христа. Ця дата, на переконання молодого поета, вічна і міцніша за камінь. Та й сам подія – факт народження нового «пророка» – уже покликана нести радість людям. Ім'я вождя пролетаріату набуває ознак божественної субстанції. Саме його імення уже є заporукою вічного буянства садів та дозрівання врожаїв: «Хай вітри, / Хай громи шалені – / Не зітреться ніколи й ніде: / Народився у квітні / Ленін / На велике щастя людей. / На прекрасне майбутнє світу / І з безсмертним його ім'ям / Вічно нашим садам шуміти, / Колосити хліба полям» [3].

Зізди партії за величчю значення нагадують церковні собори доби раннього християнства. Так, ХХІІ з'їзд КПРС в тлумаченні студентів Уманського ДПП стає осердям життя молоді у 1961 р. У трійці комуністичних ідолів «отця»—Леніна, «святого духа»—КПРС з'являється звільнене після Сталіна місце «сина» — «полум'яного лєнінця» Микити Хрущова. Молодь віддає «йому наші думи, наші молоді мрії і діла». Канони нового світу визнаються дороговказами майбутнього: «Ми хочемо вже зараз іти за тими законами, які проголошує комуністичне суспільство, виховувати в собі риси високого громадського обов'язку, кришталєвої чесності і правдивості, простоти і скромності в суспільному і особистому житті» [4].

Окрім «надстуностей» комуністичного ідеологічного пантеону, у добу «відлиги» продовжується плекання любові до символів нового ладу. Одним із них був червоний стяг. Він, як християнська короґва, домінує над простором. Студенти Уманського ДПП у 1961 р. навіть присвятили йому есе: «Це історія про червоне знамено. Те знамено, що полощиться на святкових колонах демонстрацій. Той багровий прапор, який вітає нові будови комунізму, який вів неходженими степами перших новоселів цілини. ... Як не був би ти, товаришу, заклопотаний, все ж байдуже не пройдеш повз червону святиню» [5]. Молодь відверто називає його святинєю.

Інша реліквія — це Конституція. Звісно, що в освітянському просторі трактування документа було умисне схилєне у бік професійних інтересів. Тому Конституція у назві публікації 1961 р. асоціювалася із щастям вчительки. А одне з головних значень Основного закону для педагогів тлумачили у закріпленні права на освіту, яке було «омріяне десятками поколінь, і завойоване в жорстоких боях, і закріплене Конституцією навечно» [6].

Огляди художньої самодіяльності продовжували практику формування культу не лише партії, але й святості самої Радянської держави. Країна, яка боролася проти всього святого, сама у видозміненому форматі втокмачувала у голови громадян істини типу російського гімну «Боже, царя храни» та хору «Слався!» з опери «Життя за царя». Як приклад — друк нот та лірики до пісні «Вітчизні» у 1963 р. Музику написав старший викладач Київського ДПП В. Іконник, а слова — П. Панченко: «Вітчизно святая, / У вільнім труді / Ти гордо зростаєш, / Слава тобі» [7].

Проте, Вітчизна не завжди мислилася у поєднанні з партією комуністів. На початку «відлиги» у пресі ще котилася луна культу особи Сталіна. Це була абсолютна уніфікація понять: вождь—держава—життя. Ілюстрацією цьому слугують слова А. Кребса, студента—педагога Київського ДПП, сказані перед черговими виборами у лютому 1953 р.: «Зараз усі мої думки і прагнення спрямовані на те, щоб віддячити Батьківщині, великому Сталіну за піклування, за радість життя» [8].

Оцей «синдром адорації Сталінських дарів» буде властивий світогляду педагогів упродовж усього першого року десталінізації. Принаймні, місяць смерті «батька народів» та після нього виші дотримувалися звичного графіка проведення наукових конференцій, які скоріше нагадували переказ чергового «Послання від Йосипа», ніж місцем розвою думки. Прикладами, озвученими у пресі, була триденна конференція «Економічні проблеми» із 28 доповідями на дотичну величальну тематику у Нікопольському вчительському інституті у січні [9], наукові доповіді про мистецтво та мову на основі праць

Сталіна у Київському ДПП у лютому [10], або ж 11 доповідей з тих же питань у Ровенському пєдінституті у квітні 1953 р. [11].

Цікавим є відображення реакції педагогічних колективів на розвінчання цього укоріненого культу. Вона вражає скупістю та лаконічністю. За дев'ять років із 1956 по 1964 рр. у пресі опублікували лише 5 нотаток, що стосувалися ілюстрації настроїв педагогів та студентів у площині культу особи. Зауважу, що тут ми аналізуємо не передрук постанови ЦК КПРС або ж рішень ХХІІ з'їзду партії. Під об'єктивом дослідження саме жива освітянська позиція, перенесена на шпальта видання. Першою ластівкою було скромне повідомлення про те, що Київський ДПП перед сєсією 1956 р. роз'яснив молоді шкідливість культу особи [12]. Це був неначе сигнал іншим для наслідкування. Бо вже в липня вийде друга замітка, у якій більше ніж 200 студентів—заочників зі спеціальності фізичного виховання Харківського ДПП пройшли схожу процедуру роз'яснення. Перед зібрання виступили викладач маркїзму—лєнінізму Г. А. Тарнопольський. На схожих зборах у Харківському ДПП іноземних мов його директор М. Ф. Богатов пообцяв рідній партії подвоїти зусилля в педагогічній справі, підготуватися до нового навчального року, дбати про кращу підготовку педагогічних кадрів для шкіл УРСР [13]. Таким чином знову відбувалося зміщення акцентів. Боротьба з колишнім уособленням «нашого всього» перетворювалася на підтвердження лояльності новому ідеологічному орієнтиру — КПРС та «полум'яному лєнінцю» Хрущову.

Преса не друкувала усіх прикладів реакції освітян. Це й було зайвим. Часто вона типовою, або ж просто була відсутня через брак орієнтації у темі чи страх говорити прямо, який згодом розвіявся. Але уже у 1957 р. на сторінках «Радянської освіти» вдалися до ілюстрації через приклади—символи. Речі, явища та установи, пов'язані з іменем Сталіна, мали самі говорити на корить десталінізації. У лютому 1957 р. під час обміну досвідом між Харківським та Житомирським ДПП слово взяли присутні на нараді викладачі зі Сталінського вишу. Вони зауважили, що добре було б, коли в лекціях показували, як в країні велася боротьба за посилення партійної демократії, за свого колективного керівника ЦК [14]. На фоні цього швидкою реакцією відзначився Криворізький ДПП. Уже в липні 1957 р. під час іспитів викладачі звітували на всю країну, що під час підготовки білетів піднесли значення праць Леніна, забутих у часи засилля сталінського вчення [15]. Апогеєм зміни ставлення освітян до постаті Йосипа Сталіна можна вважати 1962 р. Тоді ж відбувся Всесоюзний форум істориків у Москві. Проте, преса не містить жодного висловлювання з українських освітян. Вони, здавалося, на ньому були слухачами, що підвищували свою кваліфікацію. На шпальтах видання лише були інструкції, що лунали з вуст академіка Б. М. Пономарьова про наслідки для історії культу особи Сталіна. Серед них називалося применшення ролі Леніна, партії і мас, суб'єктивізм в оцінці історичних подій і діячів, обстановка адміністрування, несумлінна критика, а також приклеювання ярликів [16]. Це була остання згадка про боротьбу з культом особи, що віддзеркалилася на сторінках «Радянської освіти». Протягом останніх двох років «відлиги» не було жодної замітки, що б показувала коливання ідеологічного барометра.

Ще одним одіозним гравцем політичного життя СРСР десталінізації був Лаврентій Берія, Міністр державної

безпеки. Разом з іншими колишніми соратниками Сталіна він потрапив в опалу під час сходження Хрущова до влади. Однак, реакція педагогів та студентів на розправу над «антипартійною групою» Молотова, Маленкова, Кагановича та на повалення генерала Жукова у пресі «відлиги» відсутня. «Радянська освіта» лише передруковувала офіційні документи з цих питань, обходячи стороною емоційний бік проблеми. Натомість справа Берії сала відносний розголос. Можливо, тому що вона була першою спробою закріпити нову розстановку сил після смерті диктатора. І для цього прийдешнім керівникам потрібна була легітимізація власних репресивних дій через людське схвалення. І воно дійсно було. Проте, ми подивимося, що окрім схвалення виявляли у своїх діях освітяни, коли знайомилися з рішеннями по «зрадникові Берії».

Прикметно, що реакція педагогів та студентів виявлялася не лише у писаному слові, але й і їхніх вчинках. Під час контент-аналізу підшивок газети «Радянська освіта», що зберігаються у книгозбірні Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка, нами виявлені промовисті деталі. Судовий процес над політиком тривав з липня по грудень 1953 р. згідно з офіційною версією і закінчився розстрілом засудженого. Ми не вдаємося тут у дискусії стосовно того, чи дійсно живий був Лаврентій Павлович на момент оприлюднення рішення про його розстріл, чи ж вирок був приведений у дію задовго до того. Нас цікавить формування думки освітянського загалу через періодику. Відомий інший факт: після смерті Сталіна Берія був на гребні популярності через ряд ліберальних рішень у національному питанні, у питанні амністії та питанні реформ. Тому його промова на похороні вождя широко вивчалася у вищій педагогічній школі. Однак, у підшивках газети є приклади реверсу свідомості. Педагоги підлаштовували оточуючий світ під принади ідеології, яка змінювалася з кожною новою політичною чисткою доби десталінізації. Прикладом є випуск, у якому описувалися похорони Йосипа Сталіна. У ньому є фотографія траурного кортежу. Біля Хрущова га фотографії стояв Берія. Проте, із плином часу його обличчя було замальоване фіолетовим чорнилом. На іншій світлинці він також був замальований, будучи зображеним у колонній залі Будинку Спілок біля труни Джугашвілі. Вірогідно, у той самий час із газети вирізали й текст промови опального політика на траурному мітингу на Красній площі. Хоча виступ Молотова з того ж дня у газеті зберігся [17]. Так само хірургічно було видалено промову Берії на засіданні Верховної Ради СРСР у березні 1953 р., проте, збережено для нащадків доповіді Хрущова та Маленкова. Тут же знову було замальовано портрет Лаврентія Павловича [18], як і точково зробили замальовку його обличчя під час перебування на трибуні Мавзолею на день Перемоги 1953 р. [19].

Фіксації словесної реакції на події у країні були присвячені лише три повідомлення. Усі вони побачили світ 18 липня 1953 р. Образ Берії у них поєднувався з перепонуою комуністичного будівництва. Принаймні саме такі гасла виголошував директор Ніжинського ДПШ Приходько перед натовпом у більше тисячу осіб колег та студентів: «Ніякий ворог не зможе зупинити нашого невинного руху вперед, до комунізму» [20]. А студент ІV курсу цього ж вишу Цимбалюк мав озвучити офіційну думку молодечого загалу: «Хай знають вороги, що їм ніколи не вдасться досягти своєї гнилої мети, бо

ми, як один, любимо нашу партію, свій Уряд і радянську Батьківщину, і не пошкодуємо сил і життя, щоб оберегти їх від усляких ворогів» [21].

Другим «гріхом» Берії була начебто його спроба посягти національну ворожнечу у неймовірно здруженому радянському Союзі. Так, доцент Київського ДПІ Задесенець зауважував з цього приводу: «Нікому ніколи не вдасться посварити український народ з великим російським народом» [21]. Преса підбирала найрадикальніші епітети, щоб описати реакцію освітян. Наприклад, промову співробітниці бібліотеки Київського вишу Разумової описали, як проїняту «гнівом і ненавистю до зрадників», так само як і виступ майбутньої вчительки географії Олійник. А виступ директора КДП Золотоверхого проти національного розбрату українського і російського народів, буцімто посягнуто Берією, за свідченнями преси, зірвав оплески присутніх [22].

Останній блок питань показував ставлення освітян до проблем міжнародної політики. Зауважимо, що ми не аналізуємо те, яким чином «Радянська освіта» подавала питання зовнішньої політики. Остання шпальта газети була присвячена саме міжнародному становищу. Тут розміщували комюніке, повідомлення ТАРС, зведення про справи у братніх соціалістичних країнах та про дипломатичні візити. Поруч друкували карикатури на найгостріші глобальні конфлікти. У цій розвідці ми зупинимося на тих публікаціях, у яких освітянам пропонували «почути» голос колег. Їх за роки «відлиги» було всього 4 (аналізові освітянських політичних карикатур як специфічному мистецькому та ідеологічному буде присвячене окреме дослідження). В основі таких рідкісних звернень педагогів до колег по цеху лежали советські штампи про загивання Заходу. Наприклад, викладач літератури Харківського ДПІ П. Лещенко у лютому 1955 р. критикував американське суспільство знайомим сучасному українцю фразами: «захопивши держаний апарат, фінансова олігархія США насаджує фашистські порядки». Цікаво, що джерелом розвінчання «фашизму» радянським педагогам пропонували розглядати твори С. Лікока «В погоні за доларом», Т. Драйзера «Трагічна Америка» та М. Твена «Як мене обрали губернатором» [23].

Публікації у пресі мали стимулювати колективи педінститутів до активнішої організації просвітницької роботи. Скажімо, у липні 1955 р. такою мотивуючою статтею була замітка про діяльність студентів та викладачів Полтавського ДПІ. Вони організовували численні лекції на міжнародну тематику для колгоспників та підприємств та проводили тематичні семінари для учителів історії шкіл з актуальних питань глобальної політики [24]. Схожа практика була запорукою створення колективної обізнаності у єдино правильній версії міжнародних справ. Педагогічні інститути мали бути в авангарді цього процесу. Про це було зазначено у листі до газети викладача Станіславського ДПІ С. Кривошеєва. Він констатував, що багато вчителів не розбиралося в міжнародній ситуації, або ж робили це невірно, не будучи озброєним теорією марксизму-ленінізму [25]. Молоді освітяни під пильним оком своїм наставників мали б покинути стіни вишів з непримиренною ненавистю до буржуазного світогляду. Такої позиції дотримувалися у Київському ДПІ викладачі усіх гуманітарних курсів у січні 1957 р. У кінці 1950-х ця непримиренність у першу чергу асоціювалася з

підтримкою національно-визвольних рухів на Близькому Сході та у країнах Африки. Тому студентство мало б як один «гнівно засуджувати дії агресорів» [26]. Саме такими були короткі нотатки про реакцію освітян на міжнародні події, які, з точки зору влади, мали б бути важливими. Ситуація нагадувала сучасну російську, коли бюджетники ревно мітингують за допомогою «братній» Сирії та міфічній «Новоросії», які десь далеко, не помічаючи власних конфліктів.

Список використаних джерел

1. Солонський А. З тобою, Партиє! // Радянська освіта. – 20 лютого 1960. – №15. – С.2.
2. Мордань В. Нам серцем велено // Радянська освіта. – 23 квітня 1960. – №33. – С.4.
3. Солонський А. Квітень // Радянська освіта. – 21 квітня 1962. – №32. – С.4.
4. Торгалов В. Своїми руками // Радянська освіта. – 14 жовтня 1961. – №82. – С.2.
5. Торгалов В. Твоя гордість, твоя святиня // Радянська освіта. – 7 січня 1961. – №2. – С.3.
6. Зданевич В. Щастя вчительки // Радянська освіта. – 2 грудня 1961. – №96. – С.1.
7. Панченко П., Іконник В. Вітчизні // Радянська освіта. – 6 листопада 1963. – №88. – С.4.
8. Кребс А. Незабутній день // Радянська освіта. – 21 лютого 1953. – №7. – С.1.
9. Сандул А. Теоретична конференція студентів // Радянська освіта. – 10 січня 1953. – №2. – С.1.
10. Бугайко Ф. Наукова робота в Київському педінституті // Радянська освіта. – 7 лютого 1953. – №6. – С.3.
11. Кузьменко М. науково-теоретична конференція // Радянська освіта. – 18 квітня 1953. – №16. – С.1.
12. Наулко І. Перед сесією // Радянська освіта. – 2 червня 1956. – №23. – С.2.
13. Одностайне схвалення // Радянська освіта. – 14 липня 1956. – №29. – С.1.
14. Курдюмова О., Омеляненко І., Холодій Б. З досвіду перебудови викладання суспільних наук // Радянська освіта. – 16 лютого 1957. – №7. – С.4.
15. Грищенко М. Екзамен в педвузах УРСР // Радянська освіта. – 29 червня 1957. – №26. – С.2.
16. Всесоюзний форум істориків // Радянська освіта. – 22 грудня 1962. – №101. – С.2.
17. Радянська освіта. – 10 березня 1953. – №11. – С.1.
18. Радянська освіта. – 21 березня 1953. – №12. – С.1.
19. Радянська освіта. – 9 травня 1953. – №19. – С.1.
20. Посилимо пильність // Радянська освіта. – 18 липня 1953. – №29. – С.1.
21. Голос працівників освіти Радянської України // Радянська освіта. – 18 липня 1953. – №29. – С.1.
22. Новий удар по підступних планах імперіалізму // Радянська освіта. – 18 липня 1953. – №29. – С.2.
23. Лещенко П. Виборча система долара й розбою // Радянська освіта. – 26 лютого 1955. – №9. – С.4.
24. Каришин А. На відзнаку 50-річчя першої російської революції 1905–1907 рр. // Радянська освіта. – 23 липня 1955. – №30. – С.1.
25. Кривошеєв С. За глибоке оволодіння марксистсько-ленінською теорією // Радянська освіта. – 15 жовтня 1955. – №42. – С.2.
26. Єрмак В. Вище рівень ідейного виховання майбутніх учителів! // Радянська освіта. – 12 січня 1957. – №2. – С.3.
6. Zdanevych V. Shhastja vchytel'ky // Radjans'ka osvita. – 2 grudnja 1961. – №96. – S.1.
7. Panchenko P., Ikonnyk V. Vitchyzni // Radjans'ka osvita. – 6 lystopada 1963. – №88. – S.4.
8. Krebs A. Nezabutnij den' // Radjans'ka osvita. – 21 ljutogo 1953. – №7. – S.1.
9. Sandul A. Teoretychna konferencija studentiv // Radjans'ka osvita. – 10 sichnja 1953. – №2. – S.1.
10. Bugajko F. Naukova robota v Kyi'vs'komu pedinstytuti // Radjans'ka osvita. – 7 ljutogo 1953. – №6. – S.3.
11. Kuz'menko M. naukovo-teoretychna konferencija // Radjans'ka osvita. – 18 kvitnja 1953. – №16. – S.1.
12. Naulko I. Pered sesijeju // Radjans'ka osvita. – 2 chervnja 1956. – №23. – S.2.
13. Odnostajne shvalennja // Radjans'ka osvita. – 14 lypnja 1956. – №29. – S.1.
14. Kurdjumova O., Omeljanenko I., Holodij B. Z dosvidu perebudovy vykladannja suspil'nyh nauk // Radjans'ka osvita. – 16 ljutogo 1957. – №7. – S.4.
15. Grycenko M. Ekzameni v pedvuzah URSR // Radjans'ka osvita. – 29 chervnja 1957. – №26. – S.2.
16. Vsesojuznyj forum istoryktiv // Radjans'ka osvita. – 22 grudnja 1962. – №101. – S.2.
17. Radjans'ka osvita. – 10 bereznja 1953. – №11. – S.1.
18. Radjans'ka osvita. – 21 bereznja 1953. – №12. – S.1.
19. Radjans'ka osvita. – 9 travnja 1953. – №19. – S.1.
20. Posylymo pyl'nist' // Radjans'ka osvita. – 18 lypnja 1953. – №29. – S.1.
21. Golos pracivnykiv osvity Radjans'koi' Ukraї'ny // Radjans'ka osvita. – 18 lypnja 1953. – №29. – S.1.
22. Novyj udar po pidstupnyh planah imperializmu // Radjans'ka osvita. – 18 lypnja 1953. – №29. – S.2.
23. Leshhenko P. Vyborcha systema dolara j rozboju // Radjans'ka osvita. – 26 ljutogo 1955. – №9. – S.4.
24. Karyshyn A. Na vidznaku 50-richchja pershoi' rosij's'koi' revolucii' 1905–1907 rr. // Radjans'ka osvita. – 23 lypnja 1955. – №30. – S.1.
25. Kryvoshejev S. Za glyboke ovolodinnja marksysts'ko-lenin's'koju teorijeju // Radjans'ka osvita. – 15 zhovtnja 1955. – №42. – S.2.
26. Jermak V. Vyshe riven' idejnogo vyhovannja majbutnih uchyteliv! // Radjans'ka osvita. – 12 sichnja 1957. – №2. – S.3.

Lukyanenko O. V., Ph.D. in History, Senior lecturer in Poltava V. G. Korolenko National Pedagogical University (Ukraine, Poltava), lukyanenko.ov@gmail.com

Big and small politics in the display of the educational of the Ukrainian SSR of the «thaw» period (1953–1964) (P.2)

The article shows the emphasis that profiling educators press arranged for the educators of the UkrSSR of the period of de-Stalinization (1953–1964). Application of content analysis of the pedagogical press allowed to illustrate the interpretation of the native history and evaluation of its heroes by the university teachers; identify actual and desired semantic content of speech and national questions, to compare the assessment of the role of Stalin and Beria in times of persecution of the former leaders, and describe the image of the international political situation in the representation of teachers.

Keywords: Every-day life, Perejaslav Council, international politics, Stalin, Beria, Higher Pedagogical School, de-Stalinization.

Лукьяненко А. В., кандидат исторических наук, ст. преподаватель, Полтавский национальный педагогический университет им. В. Г. Короленко (Украина, Полтава), lukyanenko.ov@gmail.com

Большая и малая политика в отражении образовательной прессы УССР времён «оттепели» (1953–1964 годы) (Ч.2)

Иллюстрируются акценты, которые расставляла для педагогов УССР профильная пресса периода десталинизации (1953–1964 гг.). Применение метода контент-анализа позволило проиллюстрировать толкование преподавателями вузов родной истории и оценки ее героев; выявить реальное и желаемое содержательное наполнение языкового и национально-вопросов, сравнить оценки роли Сталина и Берия в периоды гонения на бывших вождей, а также описать образ международной политической ситуации в представлении педагогов.

Ключевые слова: повседневность, Переяславская рада, международная политика, Сталин, Берия, высшая педагогическая школа, десталинизация.

* * *

References

1. Solons'kyj A. Z toboju, Partije! // Radjans'ka osvita. – 20 ljutogo 1960. – №15. – S.2.
2. Mordan' V. Nam sercem veleno // Radjans'ka osvita. – 23 kvitnja 1960. – №33. – S.4.
3. Salons'kyj A. Kvitent' // Radjans'ka osvita. – 21 kvitnja 1962. – №32. – S.4.
4. Torgalov V. Svoi'my rukamy // Radjans'ka osvita. – 14 zhovtnja 1961. – №82. – S.2.
5. Torgalo V. Tvoja gordist', tvoja svjatynja // Radjans'ka osvita. – 7 sichnja 1961. – №2. – S.3.

УДК 930.2:82–94:378.4(477.54)«19»

Красько О. І.,
аспірантка історичного факультету, Харківський
національний університет ім. В. Н. Каразіна
(Україна, Харків), okrasco@mail.ru

**IN MEMORIA: СТИЛІСТИКА ТА ЕМОТИВНІСТЬ
МЕМОРІАЛЬНИХ СПОГАДІВ ПРО ІСТОРИКІВ
ХАРКІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТ.**

Розглядаються меморіальні спогади про істориків Харківського університету другої половини ХХ ст., аналізуються текстуальна побудова та емоційна тональність «меморіальних» есе, визначаються особливості меморіальних дискурсів в залежності від взаємин автора та героя в житті або позиції суб'єкта та об'єкта в тексті.

Ключові слова: «меморіальні» есе, метанаратив, емоційна тональність, історики.

В останнє десятиліття для корпорації Харківського університету традиційним стало видання меморіальних збірників на знак пошани померлих колег, що з одного боку, зумовлено антропологічним поворотом в історичній науці, персоналізацією та «олюдненням» самої історії, з іншого – політикою університету щодо формування корпоративної пам'яті наукового співтовариства. Поява таких робіт продовжила традицію університетської спільноти публікувати спогади, біо– та бібліографічні матеріали до ювілеїв чи роковин смерті вчених, започатковану ще в дореволюційний час. У радянський час вчені все рідше у творчій діяльності зверталися до мемуаристики, в тому числі меморіальних текстів, тому цілеспрямованою підготовкою бібліографічних покажчиків та біографічних відомостей про науковців займалися співробітники науково–бібліографічного відділу бібліотеки університету. Слід згадати діяльність у цьому напрямі провідних бібліографів того часу – В. Д. Прокопової та М. Г. Швалб.

Поява значної кількості мемуарів з університетської історії, меморіальних збірників про вчених Харківського університету свідчить про відродження дореволюційної традиції університетської людини фіксувати своє ставлення щодо минулого. Однак в сучасних умовах жанри університетської мемуаристики набувають нових форм, що зумовлено розвитком міждисциплінарного підходу в сучасній гуманітаристиці. Так, теорія Г. Уйата дозволила поглянути на будь–який літературний чи історіографічний текст як частину більшого текстуального простору культури, який формує так званий символічний тезаурус – соціокультурну систему знаків певного суспільства на певному часовому відрізку [13]. Єва Доманська відмітила зближення історії та літератури її метанаративів, позначивши це мультидисциплінарною рефлексією над минулим [4]. Прикладом злиття літератури та історії в одному контекстуальному полі стали меморіальні спогади, які поєднали в собі елементи мемуаристики, есеїстики, панегіриків та історіографічних текстів. Тому, умовно дані спогади можна позначити як «меморіальні» есе – акт рефлексії автора тексту щодо знайомої людини з нагоди її втрати. У меморіальних текстах автори не стільки згадують події або факти, пов'язані з померлим, а переважно осмислюють його життєвий досвід та окреслюють власну позицію щодо минулого.

У 2002 році історичним факультетом Харківського університету була започаткована серія меморіальних видань, присвячених викладачам, які багато років пропрацювали на факультеті та стали вчителями не одного

покоління істориків. До сьогодні зусиллями співробітників та випускників факультету були підготовлені дванадцять збірників, що включають майже двісті «меморіальних» есе. Незважаючи на те, що в підготовці окремого меморіального видання брали участь співробітники різних підрозділів, збірники історичного факультету схожі між собою як за зовнішнім оформленням, так і за внутрішньою структурою, що дозволяє погодитися з твердженням С. І. Посохова про набуття публікаціями статусу меморіальній серії [6].

Таким чином завдання дослідження полягає у визначенні особливостей побудови тексту «меморіального» есе, у тому числі виявленні змістовної схеми та засобів вираження емоційно–чуттєвої тональності в залежності від взаємовідносин автора тексту з героєм у житті.

Для вирішення поставлених цілей до зазначеного метанаративу були застосовані контент–аналіз та сентимент–аналіз за допомогою комп'ютерної програми «MAXQDA. Version 10» та спеціального тезаурусу емотивних слів «WordNet–Affect». Завантажені в програму «MAXQDA. Version 10» «меморіальні» есе сформували єдиний метанаратив, який був проаналізований складеною системою кодів зі слів емотивного словника, тобто емоційно забарвлених лексем. При цьому, програмне забезпечення «MAXQDA. Version 10» дозволяє розглядати тексти як одне ціле або групами чи окремими одиницями в залежності від певного критерію. У нашому випадку тексти об'єднувалися, враховуючи особистісні стосунки між автором та героєм розповіді.

Перейдемо до характеристики метанаративу в цілому. У серії меморіальних збірників про істориків Харківського університету другої половини ХХ ст., як зазначалося вище, налічується до двохсот «меморіальних» есе. Героями оповідань стали професори історичного факультету, половина з яких у різні часи обіймали посади керівників в університеті. У більшості випадків тексти спогадів готувалися після прямого звернення до потенційних авторів від укладачів збірників. Зі слів І. О. Гірки, процесу написання in memora–тексту передувє перегляд речей або фотографій, пов'язаних з померлим, згадування зустрічей та історій, особистого спілкування з людиною, що загалом стимулює образне мислення, роботу пам'яті та саморефлексію стосовно минулих подій [5]. При цьому розмір тексту не залежить від близькості автора та героя в житті, і, як правило, варіюється від однієї до п'яти сторінок. Радше на кількісні характеристики текстів впливає схильність авторів до застосування літературних прийомів та художніх засобів у творчій діяльності, досвід написання публіцистичних робіт, у тому числі мемуарного характеру.

Загалом, текст «меморіального» есе будується навколо певного задуму, який за ідеєю автора, здатен розкрити сутність героя, презентувати власне ставлення до людини, й, зокрема, до минулого. Розповідаючи про істориків Харківського університету ХХ ст., творці спогадів фокусувалися навколо трьох концептів – «характеристика людини», «характеристика відносин» та «епізод з життя». Переважно в текстах зазначені розповіді поєднуються та витікають одна з одної. Пригадуючи спільний з померлим епізод з минулого, автор тим самим висвітлює якості людини, своє ставлення до нього, особливості їхнього спілкування.

Водночас, змальовуючи «образний» портрет героя, автори наводять декілька його «іпостасей» – людини,

науковця, педагога, керівника, громадського діяча. Однак, одна з характеристик обов'язково виступає провідною, що обумовлюється історією життя та діяльності героя. Як правило, оминаючи негативні факти про героїв, автори описують моральні якості вчених, їхні досягнення в науковій, педагогічній та громадській діяльності. Так, не одне покоління випускників історичного факультету в усних переказах відзначало вимогливість, непоступливість та суворість в оцінюванні студентських робіт професора В. І. Кадеєва (1927–2012). Натомість автори спогадів зосереджують увагу на науковому доробку професора [3].

Відрефлексовані висновки щодо свого бачення людини підкріплюються не тільки прямими твердженнями, але опосередковано – через розповіді історій та епізодів зі спільного минулого. Таким чином, автори, не наполягаючи на своїх міркуваннях, підводять читача до позитивної оцінки героя. Переважно автори діляться історіями з університетського життя, однак в окремих випадках розповідають інциденти приватного характеру, наприклад висвітлюють сімейні перекази, смішні казуси або життєві пригоди [10]. Приватність та інтимність спогадів визначаються мірою близькості автора та героя в житті, тобто їхніми соціальними ролями відносно один одного. Розповідаючи про колегу, завідувачого кафедрою історіографії, джерелознавства та археології Ю. Й. Журавського (1937–1991), хрещеного батька свого сина професор В. М. Духопельников згадує сумісне відрядження до МДУ, як добираючись, у потягу добираючись вони співали пісні від Володимира до Москви [12].

Слід зазначити, що мемуаристи намагаються ще на початку тексту або навіть у назві спогадів окреслити характер взаємин з героєм. Так, найпоширенішими лексемами у назвах «меморіальних» есе виступають такі слова, як друг та вчитель. Напевне, тому що переважно авторський склад становлять співробітники історичного факультету, для яких герої серії меморіальних збірників спочатку були викладачами, пізніше – колегами по університету. Не залишилися осторонь викладачі та випускники факультету, які на певному етапі були дуже близькі з вченими під час спільного навчання, роботи. Найчастіше дружні відносини зберігалися на все життя, про що свідчать наявність наступних тверджень: «долгие годы удивительной дружбы и жизни» [1], «вместе по жизни» [3], «він мені був другом та братом» [12].

Цікаво поглянути на стратегії побудови текстів авторів, які були знайомі з героями поверхнево або незнайомі зовсім. Професор С. І. Посохов – ініціатор та головний редактор серії меморіальних збірників, відмітив, що не завжди мемуаристи підходили до написання спогадів – есе творчо, тим самим використовуючи шаблонний підхід в дусі радянської традиції вихвалення людини [6]. Такі розповіді спираються на відомі спільноті істориків Харківського університету факти або події та містять посилання на свідчення очевидців. У змістовному навантаженні спогадів переважає використання мовних та ідеологічних кліше, а саме: «непересічна особистість» [1], «ее ценили и уважали» [2], «факультет его не забудет» [10] та інші.

Найбільш незвичним за текстуальною будовою виглядають спогади викладача історичного факультету В. В. Скирди про завідувачого кафедрою історіографії, джерелознавства та археології І. Л. Шермана (1911–1989).

У 1989 р. В. В. Скирда вступив на історичний факультет та взяв участь у похоронній процесії І. Л. Шермана. Згідно слів В. В. Скирди, він не був знайомий з професором до цього трагічного моменту, тому його думки щодо цієї людини сформувалися пізніше під впливом розповідей колег. Слід припустити, що в подальшому це сприяло вкоріненню розуміння приголомшливого характеру події, до якої викладач, будучи студентом, мав відношення: «В жизни человека один день и даже один миг может оставить по себе долгую память. Таким моментом у меня был день прощания с Исаем Львовичем Шерманом» [4].

Оскільки у контексті сучасної антропологічної лінгвістичної парадигми виділяється від трьох до п'яти видів (позитивна, негативна, нейтральна та перехідні від них) емоційної тональності тексту, припускаємо, що емоційне подання даного матеріалу балансує в межах нейтрально–позитивного поля. Згадуємо вислів грецького філософа VI ст. до н.е. Хілона «Про мертвих не слід казати погане» [9]. Тому ми вирішили зупинитися на визначенні засобів вираження емоційної тональності тексту, у тому числі, особливостях підбору емотивної лексики авторів, які виконували по відношенню до героя різні «соціальні ролі» [9].

Емоційну тональність меморіальних спогадів членів сім'ї та друзів в деякій мірі можна порівняти зі станом «саудаді» – специфічною рисою культури та національного характеру португальців. Складна суміш світлого смутку, ностальгії за втраченим, туги за нездійсненим, не сприймається ними негативно. Навпаки, в стані «саудаді» галісійці відчувають щастя від причетності та радості, що це взагалі було у житті. У тексті це проявляється в поєднанні слів з негативним забарвленням (печаль, втрата, горе) з прикметниками, дієприкметниковими та дієприслівниковими зворотами, що в цілому надають висловленням позитивного характеру (світлий, близький серцю і пам'яті).

Для спогадів учнів характерна домінанта блоку лексем, пов'язаних з позначенням турботи, поваги, допомоги, впливу. Емоційна тональність спрямована на вираження шанування вчителя учнем. У тексті зустрічаються слова – символи кращих якостей людини (шляхетність, чесність, порядність). Професор С. І. Посохов написав про свого вчителя Ю. Й. Журавського: «Забути його не можна, бо він уособлював у собі совість, порядність, людяність, любов... Любов до людини, до життя...» [12]. Інтерпретація деякою мірою становить зразок панегіричного жанру – захопленої похвали. Возвеличення померлої людини передається через гіперболізацію та аллегорізацію тексту, вживання слів і словосполучень перебільшення, порівнянь – «скованный Прометей» [8], «последний из мушкетеров» [11], «человек-легенда» [1].

Аналіз тональності показав, що найменша кількість емотивних слів міститься в меморіальних спогадах колег і знайомих. У більшості випадків позитивно збудований текст залишається нейтральним для сприйняття. Автори, як представники наукового співтовариства, відчувають етичну відповідальність за конструювання позитивного образу минулого Alma Mater та університетської культури взагалі, через те прагнуть уникнути порушення етичних норм – сказати зайве про людину. У меморіальних спогадах опис конфліктних ситуацій та характеристика негативних персонажів не мають прямого відношення до університету.

Натомість звернення до університетських ідеалів досягає абсолюту. Фокусуючись у тексті на об'єкті, розкриті його сутності, представники наукової спільноти рефлексують щодо характеристики університетської культури, порівнюють її сучасний стан зі смисловим наповненням у минулому, підкреслюють, що герої розповідей є носіями традиційних для класичного університету ціннісних смислів. Так, автори, характеризуючи завідуючого кафедрою історіографії, джерелознавства та археології Ю. Й. Журавського (1937–1991) збігаються у висновках щодо його інтелігентності, ерудованості, професіоналізму та високих моральних якостей, порівнюючи із професорами дореволюційних часів [12].

Підведемо підсумки. У «меморіальних» есе втілилася дореволюційна традиція вшанування вченого у спогадах й продовжилася схильність наукового співтовариства радянського періоду до біо– та бібліографістики в творчій діяльності. На сучасному етапі («ін memoга») – найбільш поширений жанр університетської мемуаристики, який дозволяє науковцям поєднати в єдиному символічному полі елементи есеїстики, панегіриків та мемуаристики. Залежно від взаємин автора та героя в житті для текстів характерні певна змістовна схема, використання різних за смислом лексем та засобів вираження емоційно–чуттєвої тональності. Аналіз текстів показав, що спогади членів сім'ї, друзів, учнів, колег відрізняються стилістичним оформленням, підбором емотивної лексики та загальною подачею смислового навантаження. Текстуальна побудова спогадів базується навколо трьох концептів – «характеристика людини», «характеристика взаємин» та «епізод з життя». Емоційна тональність меморіальних текстів балансує в нейтрально–позитивному полі та визначається мірою близькості автора та героя в житті. Найбільш емоційно зарядженими є спогади родини та друзів. Натомість для текстів колег характерна емоційна відстороненість, зумовлена етичними нормами. Таким чином, сьогодні можна виділити два підходи до написання меморіальних спогадів, що у підсумку впливає на їхнє змістове навантаження, структурну побудову та емоційну подачу. Перший підхід базується на переосмисленні авторами цілей меморіальних спогадів у соціо–культурному просторі, інтерпретації тексту як символічного поля. У другому випадку автори підходять до текстів «формально», на зразок некрологів, не закладаючи в нього авторську саморефлексію й емоційне ставлення.

Список використаних джерел

1. Аркадій Исаакович Эпштейн. След на Земле: воспоминания / Сост. И. А. Широкова, С. М. Куделко. – Харьков, 2012.
2. Валерия Александровна Латышева. Маслины – античное поселение в Северо–Западном Крыму: статьи и воспоминания / Сост. А. П. Мартемьянов, А. Н. Токарев; отв. ред. А. П. Мартемьянов. – Харьков, 2010.
3. Владимир Иванович Кадеев. Воспоминания / В. И. Кадеев. – Харьков, 2013.
4. Доманська Е. Історія та сучасна гуманітаристика: дослідження з теорії знання про минуле / Е. Доманська; [пер. з пол. та англ. В. Склокін]. – Київ, 2012.
5. Інтерв'ю з С. І. Посоховим від 18.01.2016, м. Харків / інтерв'юєр: О. І. Красько // Музей історії ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – Ф.7. – Оп.21. – П.2. – 19 арк.
6. Інтерв'ю з І. О. Гіркою від 12.02.2016, м. Харків / інтерв'юєр: О. І. Красько // Музей історії ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – Ф.7. – Оп.21. – П.2. – 12 арк.
7. Историк по призванию: Исая Львович Шерман (очерки и воспоминания) / кол. монография, сост. С. М. Куделко. – Харьков, 2014.

8. Олександр Омелянович Кучер: спогади, документи, матеріали / укл. В. В. Сичова, Н. В. Шевченко, ред. кол.: С. І. Посохов (відп. ред.), В. В. Сичова, В. М. Духопельников. – Харків, 2015.

9. Про мертвих або добре, або нічого [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://visliv.pp.ua/pages/pro-mertvih.html>. Доступ – 29.07.2016 р.

10. Страницы из жизни Учителя (В. И. Астахов в исследованиях и воспоминаниях) / Сост.: В. И. Астахова, Е. В. Астахова, Б. П. Зайцев; науч. ред. С. И. Посохов. – Харьков, 2002.

11. Юрий Алексеевич Голубкин. Исследования о Мартине Лютере: статьи и воспоминания / Сост. А. Н. Токарев, С. А. Кариков; отв. ред. С. Б. Сорочан. – Харьков, 2011.

12. Юрій Йосипович Журавський. Спогади, документи, матеріали / Укл. Б. П. Зайцев т ін.; відп. ред. С. І. Посохов. – Харків, 2008.

13. Уайт Х. Метаистория: Историческое воображение в Европе XIX века / Х. Уайт; пер. с англ. В. Г. Трубина, В. В. Харитонов и др.; под ред. Е. Г. Трубиной и В. В. Харитонов. – Екатеринбург, 2002.

References

1. Arkadij Isaakovich Jepshtejn. Sled na Zemle: vospominanija / Sost. I. A. Shirobokova, S. M. Kudelko. – Har'kov, 2012.
2. Valerija Aleksandrovna Latsysheva. Masliny – antichnoe poselenie v Severo–Zapadnom Krymu: stat'i i vospominanija / Sost. A. P. Martem'janov, A. N. Tokarev; отв. ред. А. П. Martem'janov. – Har'kov, 2010.
3. Vladimir Ivanovich Kadeev. Vospominanija / V. I. Kadeev. – Har'kov, 2013.
4. Domans'ka E. Istorija ta suchasna humanitarystyka: doslidzhennja z teorii' znannja pro mynule / E. Domans'ka; [per. z pol. ta angl. V. Sklokin]. – Kyi'v, 2012.
5. Interv'ju z S. I. Posohovym vid 18.01.2016, m. Harkiv / interv'juer: O. I. Kras'ko // Muzej istorii' HNU im. V. N. Karazina. – F.7. – Op.21. – P.2. – 19 ark.
6. Interv'ju z I. O. Girkoju vid 12.02.2016, m. Harkiv / interv'juer: O. I. Kras'ko // Muzej istorii' HNU im. V. N. Karazina. – F.7. – Op.21. – P.2. – 12 ark.
7. Istorik po prizvaniju: Isaj L'vovich Sherman (ocherki i vospominanija) / kol. monografija, sost. S. M. Kudelko. – Har'kov, 2014.
8. Oleksandr Omeljanovych Kucher: spogady, dokumenty, materialy / ukl. V. V. Sychova, N. V. Shevchenko, red. kol.: S. I. Posohov (vidp. red.), V. V. Sychova, V. M. Duhopel'nykov. – Harkiv, 2015.
9. Pro mertvyh abo dobre, abo nichogo [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostup: <http://visliv.pp.ua/pages/pro-mertvih.html>. Dostup – 29.07.2016 r.
10. Stranicy iz zhizni Uchitelja (V. I. Astahov v issledovanijah i vospominanijah) / Sost.: V. I. Astahova, E. V. Astahova, B. P. Zajcev; nauch. red. S. I. Posohov. – Har'kov, 2002.
11. Jurij Alekseevich Golubkin. Issledovanija o Martine Ljutere: stat'i i vospominanija / Sost. A. N. Tokarev, S. A. Karikov; отв. ред. S. B. Sorochan. – Har'kov, 2011.
12. Jurij Josypovych Zhuravs'kyj. Spogady, dokumenty, materialy / Ukl. B. P. Zajcev t in.; vidp. red. S. I. Posohov. – Harkiv, 2008.
13. Uajt H. Metaistorija: Istoricheskoe voobrazhenie v Evrope XIX veka / H. Uajt; per. s angl. V. G. Trubina, V. V. Haritonova i dr.; pod red. E. G. Trubinoj i V. V. Haritonova. – Ekaterinburg, 2002.

Krasko O. I., graduate student of the Historical Faculty of V. N. Karazin Kharkiv National University (Ukraine, Kharkiv), okrasco@mail.ru

In memoria: style and emotiveness of commemorative memories of Kharkiv University's historians of the second half of the twentieth century

The article dwells upon commemorative memories of Kharkiv University's historians in the second half of the twentieth century. The author analyzes textual construction and the emotional tonality of «commemorative» essays as well as determines the features of commemorative discourses depending on interrelation between the author and the hero in life or on the subject and the object's positions in the text.

Keywords: «commemorative» essay, metanarrative, emotional tonality, historians.

Красько О. И., аспирантка исторического факультета, Харьковский национальный университет им. В. Н. Каразина (Украина, Харьков), okrasco@mail.ru

Ін меморія: стилістика і емотивність меморіальних воспоминаний об істориках Харківського університета другої половини ХХ в.

Рассматриваются мемориальные воспоминания об историках Харковского университета второй половины ХХ в., анализируются текстуальное построение и эмоциональная тональность «мемориальных» эссе, определяются особенности мемориальных дискурсов в зависимости от взаимоотношений автора и героя в жизни или позиций субъекта и объекта в тексте.

Ключевые слова: «мемориальные» эссе, метанартив, эмоциональная тональность, историки.

* * *

УДК 327

Гергель Ю. В.,
аспірантка кафедри історії, Київський славистичний
університет (Україна, Київ), gergel_yulia@ukr.net

Взаємодія України та Сирії у політичній сфері у 1991 – першій половині 2011 рр.

На основі архівних матеріалів МЗС України зроблено спробу проаналізувати та охарактеризувати стан українсько-сирійської взаємодії у політичній сфері 1991 – першій половині 2011 рр. Автор у хронологічному порядку висвітлює розвиток державно-політичного діалогу між Україною й Сирією та характеризує його ключові події. У статті особливо підкреслюється, що наявність належного рівня політичної взаємодії є запорукою успішного розвитку відносин в інших галузях. Висвітлюючи державно-політичні відносини між Україною та Сирією, автор звертає особливу увагу не лише на зміст та результати політичних контактів різного рівня, але й на прогалини у їх проведенні.

Ключові слова: Україна, Сирія, політичні відносини, президент МЗС, уряд, візит, переговори.

Державно-політичні відносини традиційно виступають базисом та першоосновою розвитку співробітництва між державами в інших сферах. У зв'язку із цим, після проголошення Україною незалежності у 1991 р. перед нашою державою постало вкрай непросте завдання налагодження політичного діалогу як з державами світу загалом, так і з державами Близького Сходу зокрема, чільним представником якого є Сирія.

В українській історіографії українсько-сирійські державно-політичні відносини наразі не стали предметом ґрунтовних наукових досліджень. Разом з тим, варто відзначити окремі праці та статті дослідника українсько-арабських відносин Д. І. Серова, який у своїй у своїй дисертації «Становлення та розвиток політичних та економічних відносин України з країнами арабського сходу (1990–ті рр. – початок ХХІ ст.)» приділив окрему увагу дослідженню відносин між Україною та державами Леванту (Сирія, Ліван, Йорданія) [24; 25]. Досліджуючи українсько-сирійські відносини, Д. І. Серов саме крізь призму політичної взаємодії висвітлює розвиток торговельно-економічної співпраці між державами. Також розвитку українсько-сирійських відносин, зокрема й частково у політичній сфері, присвячена низка публікацій авторки зазначеної статті [15, с. 235–245; 16, с. 209–216; 17, с. 3; 18, с. 36–39; 19, с. 7].

У зв'язку з вищевикладеним, основним джерелом інформації для авторки при дослідженні виключно державно-політичних відносин між Україною та Сирією стали матеріали, що містяться у справах Фонду закордонних установ та Фонду міжнародних договорів Галузевого державного архіву МЗС України.

Беручи до уваги, що наявність конструктивного політичного діалогу є запорукою успішного розвитку відносин в інших сферах, метою вказаної статті є спроба

проаналізувати та охарактеризувати процес оформлення державно-політичних відносин між Україною та Сирією від моменту проголошення української незалежності до початку дестабілізаційних процесів в Сирії, що згодом позначилося на двосторонній співпраці в інших галузях.

Характеризуючи розбудову державно-політичних відносин між Україною та Сирією, варто нагадати, що саме САР була однією з перших арабських держав Близького Сходу разом з Йорданією, котра визнала державну незалежність України – 28 грудня 1991 р. В свою чергу точкою відліку започаткування політичного діалогу між Україною та Сирією варто вважати контакти між міністерствами закордонних справ двох країн у ході офіційного візиту до Києва 31 березня 1992 р. міністра закордонних справ САР Фарука Аш-Шараа, під час якого були підписані Угода про встановлення дипломатичних відносин між Україною та САР та Угода про співробітництво та координацію між МЗС України та МЗС Сирії [8, арк. 54; 2, арк. 1; 2, арк. 3–4].

Втім, попри багатообіцяючий початок, впродовж наступних кількох років в українсько-сирійських політичних контактах наступила досить тривала пауза. Як свідчать матеріали Фонду закордонних установ ГДА МЗС України, глава сирійського зовнішньополітичного відомства Фарук Аш-Шараа заявив, що тогочасний очільник МЗС України А. Зленко під час зустрічі та президент Л. Кравчук «прохолодно сприйняли його пропозиції щодо швидкого розгортання обопільно вигідної співпраці» [13, арк. 116; 14, арк. 63]. Враховуючи зазначене, згодом відбулися лише кілька контактів на рівні галузевих міністрів: лютий 1993 р. – робочий візит до Сирії глави Держзводгоспу України В. Хорєва та візит міністра іригації САР Абдул Рахмана Мадані у жовтні 1993 р. в Україну [10, арк. 36–37].

Першим кроком на шляху активізації двосторонніх політичних відносин був візит до Сирії заступника міністра закордонних справ України К. Грищенка 21 грудня 1996 р. [7, арк. 37; 14, арк. 63]. Під час перебування у Дамаску він провів зустрічі з віце-президентом САР Халімом Хаддамом, міністром закордонних справ Фаруком Аш-Шараа та його заступником Русланом Аллошем., міністром планування Ахмадом Сабайі, міністром економіки Мухаммадом Абуді. У ході переговорів відбувся обмін думками щодо ситуації на Близькому Сході, можливої ролі України в пошуку шляхів мирного врегулювання конфлікту в цьому регіоні. Під час візиту було продемонстровано обопільне прагнення, спираючись на досвід багаторічної співпраці за часів Радянського Союзу, піднести відносини до рівня міждержавного політичного діалогу. У ході переговорів було досягнуто домовленість про творення Міжурядової українсько-сирійської комісії з торговельно-економічного співробітництва [13, арк. 116].

Новим кроком на шляху розвитку двосторонніх українсько-сирійських відносин став візит в Україну 1–4 червня 1997 р. делегації САР у складі заступника глави МЗС Сирії Руслана Аллюша та начальника Департаменту країн східної Європи МЗС Хаміда Хасана [7, арк. 37, 14, арк. 64]. Вказаний візит сирійської делегації став продовженням регулярних політичних консультацій та переговорів із широкого спектра питань двостороннього співробітництва [13, арк. 117].

Втім, справжнім проривом, за оцінками українських дипломатів, на шляху розбудови українсько-сирійських

політичних відносин став офіційний візит до Сирії у 20–21 лютого 1999 р. заступника міністра закордонних справ України О. Майданика, який був прийнятий віце-президентом Сирії Абдель Халімом Хаддамом та главою МЗС Сирії Фаруком аш-Шараа [13, арк. 117; 21, с. 13].

У ході переговорів віце-президент САР підтвердив прихильність до ідеї активізації українсько-сирійського співробітництва, наголосивши на історичних та географічних передумовах тісного, і всебічного та стратегічного партнерства двох держав [7, арк. 37]. При цьому Абдель Халім Хаддам заявив, що «з огляду на поглиблення процесу дезінтеграції Росії, стабільна та прогнозована Україна могла б стати для Сирії найбільш надійним та перспективним партнером у Східній Європі». Він також запропонував розглянути ідею укладання «великого базового договору» між Україною та Сирією [13, арк. 118].

Центральне місце у ході зустрічі О. Майданика з міністром закордонних справ Сирії Фаруком Аш-Шараа посіли питання обговорення стану та перспектив розбудови двосторонніх відносин та можливостей співпраці і взаємодії двох країн на міжнародній арені. За словами сирійського дипломата, САР не змінила своєї позиції щодо встановлення з Україною відносин «особливого партнерства» [14, арк. 65]. У цьому зв'язку глава МЗС Сирії заявив, що розглядає візит О. Майданика як візит найвищого рівня з часу здобуття Україною незалежності, яким було знято його особисті негативні враження щодо безрезультативності його візиту в Україну в 1992 р., з яким сирійська сторона пов'язувала великі надії. По закінченню переговорів сирійському міністру було вручено особисте послання президента України Л. Кучми на ім'я президента Сирії Хафеза Асада [13, арк. 118].

За результатами візиту було підписано Протокол про консультації між МЗС України та МЗС САР, відповідно до якого було домовлено, що сторони регулярно проводитимуть консультації на рівні МЗС з питань, що стосуються зміцнення двосторонніх відносин, а також регіональних та міжнародних питань, що становлять обопільний інтерес [3, арк. 1–2].

Враховуючи вищевикладене автор вважає за доцільне констатувати, що головним політичним підсумком візиту заступника закордонних справ України О. Майданика до САР стало те, що вдалося відновити довіру керівництва Сирії щодо серйозності намірів України стосовно започаткування повномасштабного двостороннього співробітництва та її сприйняття сирійською стороною як серйозного партнера. Разом з тим, попри фактично однаковий рівень візитів К. Грищенка та О. Майданика, висока оцінка значення візиту останнього, на думку автора, пояснюється тим, що К. Грищенко відбувався в умовах, коли після візиту президента України Л. Кучми до Ізраїлю в 1996 р. серед країн Леванту виникли запитання щодо політичної позиції України. У зв'язку із цим, за словами К. Грищенка, довелося провести «ряд політичних консультацій відвертого характеру» [22, с. 3]. Втім, як зауважив у своїй дисертації дослідник українсько-арабських відносин Д. Серов, консультації, проведені через місяць після візиту, виглядали запізненими.

Знаковим для українсько-сирійського політичного діалогу став 2000 р., коли відбулося два візити урядової делегації України на чолі з першим віце-прем'єр-міністром Ю. Єхануровим. Вперше візит до Сирії відбувся

12–13 червня, коли українська делегація перебувала в Дамаску з метою участі у траурній церемонії прощання з покійним президентом Сирії Хафезом Асадом. Разом з тим, українська делегація все ж встановила контакти та провела відповідні зустрічі з керівництвом Сирії, зокрема Ю. Єхануров провів робочу зустріч з прем'єр-міністром Сирії Мустафою Міро [12, арк. 74]. Під час переговорів українських посадовців з главою і членами уряду країни сторони погодились, що рівень нинішніх відносин є недостатнім і є всі підстави для їхнього розвитку, для чого впродовж найближчого часу необхідно створити відповідну договірну правову базу [1, с. 2].

Вже за кілька місяців, а саме 11 жовтня 2000 р. відбувся робочий візит до Сирії урядової делегації України на чолі з першим віце-прем'єр-міністром Ю. Єхануровим, під час якого відбулося офіційне відкриття посольства нашої держави в САР [9, арк. 23]. 10 жовтня глава української делегації провів зустріч з президентом Сирії Башаром Асадом, який підкреслив, що в Сирії надають дуже великого значення зміцненню традиційних дружніх зв'язків з Україною та розширенню взаємовигідної співпраці в різноманітних галузях, як уже зазначалося вище. При цьому сирійський лідер запевнив, що візьме під особистий контроль розвиток українсько-сирійських відносин [7, арк. 52].

Зі свого боку, перший віце-прем'єр-міністр Ю. Єхануров зазначив, що керівництво України виходить з того, що для нашої держави Сирія є одним із головних перспективних партнерів на Близькому Сході, про що свідчать значні обсяги нашого торговельно-економічного співробітництва (товарообіг між країнами у 1999 р. склав 124,5 млн. доларів, з яких експорт становив 122,5 млн., а імпорт – 2 млн. [20, с. 112]) та відкриття української дипмісії в Дамаску.

Під час переговорів з президентом Сирії також було підкреслено, що сприяння просуванню мирного процесу в регіоні Близького Сходу – один із ключових напрямків зовнішньої політики України, яка протягом 2000–2001 років є неспостійним членом РБ ООН, на Близькому Сході. При цьому позиція України з питань близькосхідного врегулювання, наголосив український високопосадовець, залишається незмінною – Україна закликає сторони до відновлення переговорного процесу, виконання резолюцій РБ ООН №242 від 22 листопада 1967 р. і №338 від 22 жовтня з метою досягнення всеохоплюючого миру [7, арк. 20].

Оцінюючи перебування у Сирії української урядової делегації на чолі з першим віце-прем'єр-міністром Ю. Єхануровим вказаний візит, автор наголошує, що саме цей візит став першим візитом такого рівня з часу встановлення дипломатичних відносин між двома країнами. Даний візит, окрім безпрецедентно важливої політичної складової, включав також значну економічну компоненту, яка сприяла інтенсифікації економічного співробітництва.

Впродовж 2001 р. відбулася низка візитів українських делегацій різного рівня до Сирії, які були спрямовані на поліпшення двосторонньої українсько-сирійської взаємодії, зокрема і на політичному рівні, серед яких варто згадати такі: 5–10 липня – офіційний візит голова Вищої ради юстиції України С. Ківалов (були проведені переговори з очільниками міністерства Набілем Аль-Хатібом та МЗС Фаруком Аш-Шараа); 26 липня та 4 серпня – візит

до Дамаску постійного представника президента України у Верховній Раді Р. Безсмертного (проведені переговори зі спікером парламенту Сирії Абдель Кадером Каддурюю щодо налагодження міжпарламентських контактів) [8, арк. 56–57].

Визначною віхою українсько–сирійських відносин і, зокрема, налагодження політичного діалогу, став візит до Сирії президента України Л. Кучми до Дамаску у квітні 2002 р. Варто відзначити, що спочатку офіційний візит було заплановано на 3–4 листопада 2001 р., однак українською стороною було ухвалено рішення про перенесення через ускладнення як міжнародної обстановки після терактів 11 вересня 2001 р., так і внутрішньополітичної ситуації в Україні після катастрофи літака Ту–154 над Чорним морем 4 жовтня 2001 р та внаслідок загострення внутрішньополітичної боротьби в нашій державі у ході передвиборної кампанії перед виборами до Верховної Ради України у березні 2002 р. [8, арк. 41]. У зв'язку із цим, наприкінці жовтня 2001 р. президенту Сирії Б. Асаду було направлено послання президента України Л. Кучми, у якому містилося «прохання із розумінням поставитися сприйняти звернення щодо переносу термінів офіційного візиту до Дамаску», а також запевнення сирійської сторони у необхідності проведення візиту найвищого рівня [8, арк. 62–63]. Офіційний Дамаск з розумінням поставився до окресленої українською стороною ситуації та після опрацювання запропонованих Україною нових строків візиту у ноті від 31 грудня 2001 р. дала згоду на його здійснення у другій половині квітня 2002 р. [11, арк. 1–3].

Врешті решт, 20–22 квітня відбувся перший в історії українсько–сирійських відносин візит президента України до Сирії [11, арк. 31–32]. До складу української делегації входили міністр закордонних справ А. Зленко, перший прем'єр–міністр О. Дубина, голова адміністрації президента В. Литвин, міністр оборони В. Шкідченко, міністр економіки та з питань європейської інтеграції О. Шлапак, голова Служби безпеки України В. Радченко.

Відбулися зустрічі президента України Л. Кучми та президента Сирії Башара Асада у вузькому колі та двосторонні переговори у розширеному складі, під час яких було обговорено широке коло питань двосторонніх українсько–сирійських відносин та розбудови їх договірно–правової бази. Головну увагу було приділено активізації та поглибленню економічного співробітництва двох країн, визначення його перспективних напрямків. Глави держав підтвердили, що інтересам обох країн відповідає подальше нарощування торговельно–економічної співпраці, надання їй довгострокового характеру, ефективне використання економічного та науково–технічного потенціалу України та Сирії з метою підвищення добробуту українського та сирійського народів. Ґрунтовно було обговорені напрямки розвитку співпраці в машинобудівній, енергетичній, транспортній, нафтогазовій галузях, а також у сільському та водному господарствах, гуманітарній та туристичних сферах [11, арк. 110–112].

Під час бесід та офіційних переговорів очільники України та Сирії приділили значну увагу розвитку актуальних зовнішньополітичних питань і співробітництва на міжнародній арені, зокрема в рамках ООН. Глави держав наголосили на обопільному прагненні України і Сирії сприяти зміцненню миру, стабільності і безпеки, встановлення довіри і взаєморозуміння в Європі та на Близькому Сході. При обговоренні проблематики

арабо–ізраїльського мирного врегулювання лідери держав погодилися, що досягнення справедливого і всеохоплюючого миру на Близькому сході можливе лише шляхом беззастережного виконання всіма сторонами конфлікту відповідних рішень міжнародного товариства, взятих на себе зобов'язань, а також реалізації принципу «земля в обмін на мир» [11, арк. 111].

Президент України також провів зустрічі з прем'єр–міністром Сирії Мухаммадом Мустафою Міро та главою народних зборів Сирії Абдель Кадером Каддурі. Під час переговорів з головою сирійського уряду наголошувалося на перспективності двостороннього торговельно–економічного співробітництва, активізації якої має сприяти започаткування впродовж найближчого часу діяльності Міжурядової українсько–сирійської комісії. В свою чергу, у ході бесід з керівником сирійського парламенту обговорювалися питання розвитку двостороннього співробітництва у різних сферах суспільного життя, зокрема була висловлена обопільна зацікавленість у зміцненні міжпарламентських зв'язків між Україною та Сирією. Зокрема, сторони приділили увагу формування в сирійському парламенті групи дружби «Сирія–Україна» [26, с. 1, 3]. Як наслідок, вже через рік, у липні 2003 р. у ВР України відбулася зустріч членів комітету в закордонних справах і членів групи «Україна – Сирія» українського парламенту з головою депутатської групи парламенту САР [27, с. 7].

Таким чином, перший в історії офіційний візит президента України до Сирії започаткував якісно новий етап у розвитку українсько–сирійських двосторонніх відносин, надав значного імпульсу подальшому розвитку співпраці та формуванню договірно–правової бази, оскільки у ході візиту були підписані міжурядові угоди про сприяння та взаємний захист інвестицій та про торговельне, економічне і технічне співробітництво, а також угода між Державним комітетом України по водному господарству та Міністерством іригації Сирійської Арабської Республіки про співробітництво у галузі водного господарства [4, арк. 1–2; 5, арк. 1–5; 6, арк. 1–9].

Наступні кілька років засвідчили усвідомлення Україною важливості міжпарламентської компоненти у розвитку двосторонніх відносин та необхідності підтримання контактів на рівні законодавчих органів. Так, 26 березня 2004 р. в Україні з візитом перебувала парламентська делегація Сирії на чолі головою Асоціації сирійсько–української дружби Національних зборів САР Нассріддіном Хайраллою. У ході візиту відбулася його зустріч з першим заступником глави Верховної Ради України А. Мартинюком. Під час перемовин високопосадовці констатували, що співпраця України і Сирії базується на значній законодавчій базі, однак їхнє завдання як парламентаріїв – вплинути на уряди з тим, щоб двосторонні відносини інтенсифікувались. В свою чергу під час обговорення ситуації на Близькому Сході А. Мартинюк вчергове підтвердив, що Україна виступає за мирний шлях врегулювання проблем, що існують у відносинах між Сирією та Ізраїлем. Окрім того, упродовж 2004 року парламентські делегації обмінялися візитами у травні (візит делегація Народних зборів САР в Україну) та у червні (делегация ВР України здійснила візит до Дамаска) [23].

Наступні кілька років продемонстрували певну стагнацію у здійсненні міжпарламентських контактів, що

почасти компенсувалося досить інтенсивною щорічною роботою Міжурядової українсько-сирійської комісії з питань торговельно-економічного та технічного співробітництва. Разом з тим у січні 2007 р. відбулася знакова для українсько-сирійської міжпарламентської співпраці подія – офіційний візит в Україну спікера Народних зборів Сирії Махмуда Аль-Абраша.

Під час перебування у Києві з 29 по 31 січня глава сирійського парламенту провів зустрічі з прем'єр-міністром України В. Януковичем та з головою ВР України О. Морозом. У ході перемовин з українськими високопосадовцями Махмуд Аль-Абраш назвав Україну «великою державою», яка відіграє особливу роль в житті Європи. При цьому він відзначив, що маючи у розпорядженні такі людські та природні ресурси, Україна повинна бути лідируючою державою [15, с. 242]. Спікер парламенту САР заявив, що зазначений візит свідчить про те, що Сирія надає великого значення подальшому розвитку двосторонніх відносин, та висловив сподівання, що він стане початком активного міжпарламентського діалогу.

В свою чергу О. Мороз висловив переконання, що візит делегації Народних Зборів Сирійської Арабської Республіки матиме вирішальне значення для поглиблення і розширення українсько-сирійських відносин, наголосивши на важливості активізації міжпарламентської компоненти, яка забезпечує правовий супровід двосторонньої взаємодії. Вказавши на невикористаний у повному обсязі потенціал двосторонньої співпраці, спікер ВР України вказав на те, що Україна з великою повагою ставиться до авторитету Сирії у Близькосхідному регіоні та спостерігає за впевненим зростанням її авторитету.

Після тривалої перерви у 2010 р. в Україні з візитом декілька разів перебував міністр закордонних справ Сирії Валід Муаллем. Згодом 2010 р. став знаковим для українсько-сирійських відносин, оскільки 3 грудня відбувся перший в історії двосторонніх відносин офіційний візит президента Сирії Башара Асада в Україну. Варто наголосити, що очільник САР став третім арабським лідером (після президента Лівану Еміля Лахуда та лідера Лівії Муаммара Каддафі), котрий відвідав Україну [19, с. 7].

Під час візиту сирійський лідер провів переговори з президентом України В. Януковичем, прем'єр-міністром М. Азаровим та головою ВР України В. Литвином. В ході українсько-сирійських переговорів В. Янукович зазначив, що Україна «розглядає Сирійську Арабську Республіку як одну з найбільш впливових і авторитетних держав не тільки в близькосхідному регіоні, а й в усьому арабському та ісламському світі». В свою чергу Башар Асад наголосив, що Сирія зацікавлена у розвитку тривалого стратегічного партнерства з Україною шляхом проведення політичних консультацій, координації позицій між нашими державами на міжнародній арені [18, с. 36–39].

У ході зустрічі зі спікером українського парламенту очільник Сирії наголосив на «надзвичайній важливості» цього візиту через декілька причин. Насамперед, за його словами, «надзвичайно важливим є історичний аспект співробітництва між країнами через величезну кількість змішаних родин, а також існування чисельної діаспори українців у Сирії». Це, на його переконання, потребує більш глибокого розвитку відносин у культурній, освітній та науковій сферах. Башар Асад також вказав на дуже привабливе географічне розташування України, яка «має

спільні кордони не лише з країнами Європи, а й з Росією». В якості третього важливого аспекта Башар Асад назвав потужний розвиток нашої країни у високотехнологічних сферах.

Безперечно, візит Башара Асада в Україну мав критично важливе значення, оскільки вперше в історії двосторонніх відносин на найвищому рівні було докладно проаналізовано стан двостороннього співробітництва в торговельно-економічній, науково-технічній та гуманітарній сферах, визначено шляхи та перспективи його активізації, закладено основу для продовження політичних контактів на вищому рівні, а також підписано низку двосторонніх документів у консульській та економічній галузях.

Отже, у досліджуваний період українсько-сирійська взаємодія у політичній сфері засвідчила усвідомленні Україною та Сирією важливості підтримання державно-політичного діалогу, оскільки саме наявність належного рівня взаємодії на рівні глав держав, парламентів, урядів та очільників зовнішньополітичних відомств визначає масштаб та наповнення співпраці в торговельно-економічній, військово-технічній, гуманітарній та інших галузях.

Водночас необхідно констатувати, що українсько-сирійським державно-політичним відносинам у досліджуваний період була властива симптоматичність та непропорційність. Вказані риси проявилися, зокрема у тому, що часто у політичному діалозі спостерігалися тривалі паузи та певна стагнація.

Варто також відзначити виваженість та поміркованість української дипломатії при розбудові українсько-сирійських відносин у частині, що стосується близькосхідного врегулювання. Перебування Сирії в епіцентрі близькосхідного конфлікту вимагало від української сторони прагматичного та продуманого підходу, заснованого на принципі «рівнонаближеності» до сторін конфлікту, оскільки зближення з Ізраїлем залишалося вкрай дратівливим фактором для Сирії.

Список використаних джерел

1. Відносини з Сирією поглиблюються // Урядовий кур'єр. – №109 (16.06.2000 р.). – С.2.
2. ГДА МЗС України. – Ф.2. – Оп.6. – Спр.82.
3. Там само. – Ф.2. – Оп.6. – Спр.2178.
4. Там само. – Ф.2. – Оп.6. – Спр.2878.
5. Там само. – Ф.2. – Оп.6. – Спр.2879.
6. Там само. – Ф.2. – Оп.6. – Спр.2880.
7. Там само. – Ф.8. – Оп.176. – Спр.4.
8. Там само. – Ф.8. – Оп.176. – Спр.12 (112).
9. Там само. – Ф.8. – Оп.176. – Спр.13 (200).
10. Там само. – Ф.8. – Оп.176. – Спр.17 (250).
11. Там само. – Ф.8. – Оп.176. – Спр.25 (113).
12. Там само. – Ф.8. – Оп.176. – Спр.26 (114).
13. Там само. – Ф.8. – Оп.146. – Спр.34 (700).
14. Там само. – Ф.8. – Оп.146. – Спр.40 (110).
15. Гергель Ю. В. Українсько-сирійські відносини на сучасному етапі // Вісник Київського славистичного університету. – К., 2008. – Вип.38. – С.235–245.
16. Гергель Ю. В. Українсько-сирійські відносини на початку XXI століття: основні проблеми та гальмівні чинники // Вісник Київського славистичного університету. – К., 2009. – Вип.41. – С.209–216.
17. Гергель Ю. Принцип «рівнонаближеності». Чи використає Київ і Дамаск візит сирійського президента для поглиблення двосторонніх відносин // «День». – №220 (1.12.2010). – С.3.
18. Гергель Ю. Україна-Сирія: рух назустріч // «Зовнішні справи». – 2011. – №1. – С.36–39.
19. Гергель Ю., Волович А. Україне есть что делать в Сирии // Еженедельник «2000». – 10–16 декабря 2010 г. – №49 (537). – С.7.

20. Зовнішня торгівля товарами та послугами за 1999 рік (в 2-х томах). – Т.2. – К.: ІВЦ Держкомстату України, 2000.

21. Олійник О. Наші інтереси у Середземномор'ї / О. Олійник // Урядовий кур'єр. – №36–37 (25 лютого 1999 р.). – С.13.

22. Олійник О. Україна на ринку озброєнь / О. Олійник // Урядовий кур'єр. – №3–4 (11.01.1997). – С.3.

23. Перший заступник Голови ВР України А. Мартинюк прийняв Голову Асоціації сирійсько-української дружби Національних зборів Сирії Н. Хайраллу [Електронний ресурс] // ВР України. 26.03.2004. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua/news/Novyny/Povidomlennya/1234.html>.

24. Серов Д. І. Становлення та розвиток політичних і економічних відносин України з країнами Арабського Сходу (1990–ті рр. – початок XXI ст.). Автореф. дис... канд. іст. наук. – О., 2006. – 20 с.

25. Серов Д. І. Стан і перспективи України з країнами Леванту (Сирія, Ліван, Йорданія) [Електронний ресурс] / Д. І. Серов // НІСД. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/Monitor/juli/18.htm>; Серов Д. І.

26. Стилільна Я. Райдузні перспективи // Голос України. – №76, 23 квітня 2002 року. – С.1, 3.

27. Сотрудничество с Сирией одна из перспектив // Голос України. – №122, 4 липня 2003 року. – С.7.

References

- Vidnosyny z Syriieiu pohlybliuutsia // Uriadoviy kur'ier. – №109 (16.06.2000 r.). – S.2.
- HDA MZS Ukrainy. – F.2. – Op.6. – Spr.82.
- Tam samo. – F.2. – Op.6. – Spr.2178.
- Tam samo. – F.2. – Op.6. – Spr.2878.
- Tam samo. – F.2. – Op.6. – Spr.2879.
- Tam samo. – F.2. – Op.6. – Spr.2880.
- Tam samo. – F.8. – Op.176. – Spr.4.
- Tam samo. – F.8. – Op.176. – Spr.12 (112).
- Tam samo. – F.8. – Op.176. – Spr.13 (200).
- Tam samo. – F.8. – Op.176. – Spr.17 (250).
- Tam samo. – F.8. – Op.176. – Spr.25 (113).
- Tam samo. – F.8. – Op.176. – Spr.26 (114).
- Tam samo. – F.8. – Op.146. – Spr.34 (700).
- Tam samo. – F.8. – Op.146. – Spr.40 (110).
- Herhel Iu. V. Ukrainko-syriiski vidnosyny na suchasnomu etapi // Visnyk Kyivskoho slavistychnoho universytetu. – K., 2008. – Vyp.38. – S.235–245.
- Herhel Iu. V. Ukrainko-syriiski vidnosyny na pochatku XXI stolittia: osnovni problemy ta halmivni chynnyky // Visnyk Kyivskoho slavistychnoho universytetu. – K., 2009. – Vyp.41. – S.209–216.
- Herhel Iu. Prynysyp «rivnonablyzhenosti». Chy vykorystaie Kyiv i Damask vizyt syriiskoho prezidenta dlia pohlyblennia dvostoronnnykh vidnosyn // «Den». – №220 (1.12.2010). – S.3.
- Herhel Iu. Ukraina-Syriia: rukh nazustrich // «Zovnishni sprav». – 2011. – №1. – S.36–39.
- Herhel Iu., Volovych A. Ukraine est chto delat v Syryu // Ezhenedelnyk «2000». – 10–16 dekabria 2010 h. – №49 (537). – S.7.
- Zovnishnia torhivlia tovaramy ta posluhamy za 1999 rik (v 2–kh tomakh). – T.2. – K.: IVTs Derzhkomstatu Ukrainy, 2000.
- Oliinyk O. Nashi interesy u Seredzemnomor'ї / O. Oliinyk // Uriadoviy kur'ier. – №36–37 (25 liutoho 1999 r.). – S.13.
- Oliinyk O. Ukraina na rynku ozbroien / O. Oliinyk // Uriadoviy kur'ier. – №3–4 (11.01.1997). – S.3.
- Pershyi zastupnyk Holovy VR Ukrainy A. Martyniuk pryniav Holovu Asotsiatsii syriisko-ukrainskoi druzhby Natsionalnykh zboriv Syrii N. Khairallu [Elektronnyi resurs] // VR Ukrainy. 26.03.2004. – Rezhym dostupu: <http://www.rada.gov.ua/news/Novyny/Povidomlennya/1234.html>.
- Sierov D. I. Stanovlennia ta rozvytok politychnykh i ekonomichnykh vidnosyn Ukrainy z krainamy Arabskoho Skhodu (1990-ti rr. – pochatok XXI st.). Avtoref. dys... kand. ist. nauk. – O., 2006. – 20 s.
- Sierov D.I. Stan i perspektvy Ukrainy z krainamy Levantu (Syriia, Livan, Yordaniia) [Elektronnyi resurs] / D.I. Sierov // NISD. – Rezhym dostupu: <http://www.niss.gov.ua/Monitor/juli/18.htm>; Sierov D. I.
- Stydilna Ia. Raiduzhni perspektvy // Holos Ukrainy. – №76, 23 kvitnia 2002 roku. – S.1, 3.
- Sotrudnychestvo s Syryei odna yz perspektiv // Holos Ukrainy. – №122, 4 lipnia 2003 roku. – S.7.

Gergel Yu. V., PHD student of Department of History at Kyiv Slavonic University (Ukraine, Kyiv), gergel_yulia@ukr.net

Cooperation between Ukraine and Syria in the political sphere in 1991 – first half of 2011

The article, based on archival material of the MFA of Ukraine, attempted to analyze and characterize the state of Ukrainian-Syrian political cooperation in 1991 – the first half of 2011. Author chronologically characterizes the development of political dialogue between Ukraine and Syria and describes its key events. The article emphasizes that appropriate level of political dialogue is the key to successful development of cooperation in other fields. Describing political relations between Ukraine and Syria, the author draws attention not only to the content and results of the political contacts at various levels, but also its gaps.

Keywords: Ukraine, Syria, political relations, the MFA, president, government, visit, negotiations.

Гергель Ю. В., аспирантка кафедри історії, Київський славістический університет (Україна, Київ), gergel_yulia@ukr.net

Взаимодействие Украины и Сирии в политической сфере в 1991 – первой половине 2011 гг.

На основе архивных материалов МИД Украины предпринята попытка проанализировать и охарактеризовать состояние украинско-сирийского взаимодействия в политической сфере в 1991 – первой половине 2011 гг. Автор в хронологическом порядке освещает развитие государственно-политического диалога между Украиной и Сирией и характеризует его ключевые события. В статье особо подчеркивается, что наличие надлежащего уровня политического взаимодействия является залогом успешного развития отношений в других отраслях. Освещая государственно-политические отношения между Украиной и Сирией, автор обращает особое внимание не только на содержание и результаты политических контактов различного уровня, но и на проблемы в их проведении.

Ключевые слова: Украина, Сирия, политические отношения, президент МИД, правительство, визит, переговоры.

* * *

УДК 94(477)«1991/2016»

Кругляк Д. М.,
магістр історії, історичний факультет,
Київський національний університет
ім. Тараса Шевченка (Україна, Київ),
dmytro.kruhliak@gmail.com

ДИСКУСІЇ ЩОДО ПРИЙНЯТТЯ ЗАКОНУ «ПРО МІСЦЕВЕ САМОВРЯДУВАННЯ В УКРАЇНІ» (1996–1997 РР.)

Проаналізовано процес прийняття Закону «Про місцеве самоврядування в Україні» як результат закінчення інституціоналізації та трансформації української моделі місцевого самоврядування, з пострадянської на національну. Основна увага зосереджена на питаннях зв'язку історично обумовленої моделі муніципального управління з нормами та принципами локальної демократії в країнах Ради Європи. Розглядаються передумови появи політико-правової дискусії щодо доречності прийняття профільного закону у галузі місцевого самоврядування у 1997 р. та його змістовного наповнення. Досліджуються основні тенденції впровадження норм Європейської хартії місцевого самоврядування в українську систему локальної демократії, зокрема, в профільний закон. Спираючись на існуючу опубліковану нормативно-правову базу, документи стенограм засідань парламенту, а також матеріали офіційного видання Верховної Ради України, прослідковуються причини неузгодженості позицій щодо законопроекту про місцеве самоврядування, як між фракціями парламенту, так і між представниками законодавчої та виконавчої гілок влади.

Ключові слова: місцеве самоврядування, Закон України, Верховна Рада України, Європейська хартія місцевого самоврядування, муніципальна система.

Трансформація української системи місцевого самоврядування з пострадянської вертикально-орієнтованої моделі управління на місцях на сучасну, регламентовану згідно з нормами та принципами європейської демократії, відбувалась в декілька етапів. Наприкінці одного з таких періодів було прийнято Закон «Про місцеве самоврядування в Україні», від 21 травня 1997 року [5] та 15 липня 1997 р. ратифіковано Європейську хартію місцевого самоврядування [6]. Обидва ці документи закінчили процес інституціоналізації муніципальної системи України.

Однак, проблема прийняття профільного Закону «Про місцеве самоврядування в Україні», від 21.05.1997 р. на сьогоднішній день актуалізується трьома причинами. По-перше, через необхідність вивчення історичних, політичних та правових умов появи даного законопроекту на тлі тогочасної інституціональної кризи українського політикуму. Оскільки, як відомо, сучасні перетворення у сфері місцевого самоврядування також відбуваються у складній суспільно-політичній ситуації.

По-друге, дане питання актуалізується через необхідність проведення ретроспективного аналізу готовності української нормативно-правової бази до імплементації норм Європейської хартії місцевого самоврядування у 1997 році, у відповідності до резолюції та пропозицій Парламентської Асамблеї Ради Європи [3].

По-третє, вивчення дискусійних моментів вітчизняної політичної історії дозволяє встановити каузальний зв'язок з політичними процесами та окремими подіями, що вплинули на перебіг реформ в галузі місцевого самоврядування. А отже, таким чином, проаналізувавши ці зв'язки, з'являється можливість уникнення багатьох системних кризових явищ. Тому виникає необхідність дослідити засади виникнення політичної дискусії щодо прийняття Закону «Про місцеве самоврядування в Україні», у 1997 році та з'ясувати перспективи її подальшого дослідження.

Мета даної статті полягає у вивченні історичного досвіду реформаторської політики у сфері місцевого самоврядування, крізь призму політико-правової дискусії щодо місцевого самоврядування в середовищі українського політикуму у другій половині 90-х рр. ХХ ст.

Відповідно до мети були поставлені наступні завдання: дослідити причини виникнення політико-правової дискусії щодо регламентації місцевого самоврядування в Україні; проаналізувати результати спроб прийняття компромісних рішень між Президентом України та Верховною Радою України (ВРУ) в процесі прийняття законодавства щодо місцевого самоврядування; оцінити зв'язок профільного закону з Європейською хартією місцевого самоврядування та з'ясувати значення її ратифікації у процесі прийняття закону про місцеве самоврядування.

В хронологічному вимірі дослідження стосується періоду 1996–1997 рр., адже саме в цей час відбулося суспільно-політичне обговорення питання реформування місцевого самоврядування, згідно з принципами європейської локальної демократії, та були затверджені відповідні положення в Конституції України, був прийнятий профільний закон та ратифікована Європейська хартія місцевого самоврядування [3].

В основу дослідження покладені документи стенограм засідань Верховної Ради України, опубліковані на офіційному сайті ВРУ та досі недостатньо висвітлені в якості джерел вивчення питань становлення місцевого самоврядування. Також, для співставлення та проведення історико-порівняльного аналізу, було використано матеріали офіційного періодичного видання, газети Верховної Ради України «Голос України» [2, с. 4] та, власне, безпосередньо законодавчі акти, пов'язані з прийняттям Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні», від 21 травня 1997 року. Такий підхід дозволяє дослідити суть політико-правової дискусії, що виникла довкола питання про місцеве самоврядування, визначити

її витоки, розвиток в ході процесу прийняття профільного закону та з'ясувати питання її часткового розв'язання наприкінці першого етапу інституціоналізації місцевого самоврядування в Україні.

Перманентне реформування місцевого самоврядування в Україні сформувало у вітчизняній науці цілу низку сучасних європейських наукових поглядів на проблему. Вагомий внесок у цей процес зробили такі українські вчені як: М. Баймуратов, О. Батанов, В. Борденюк, В. Заблоцький, Р. Кравченко, В. Куйбіда, О. Мурашин, Б. Ольховський, М. Орзіх, В. Пархоменко, М. Пітцик, В. Погорілко, М. Пухтинський, В. Рубцов, А. Селіванов, Ю. Тодика, О. Фрицький, В. Шаповал. В контексті дослідження дискусії щодо прийняття профільного закону у галузі місцевого самоврядування, були використані праці О. Батанова [1], В. Заблоцького [4], І. Костенка [9] та В. Куйбіди [10].

Виникнення політико-правової дискусії щодо прийняття Закону «Про місцеве самоврядування в Україні» має своє глибоке історичне підґрунтя, що полягає у суперечливих спробах реформування муніципальної системи незалежної України впродовж 1991–1996 рр. [4, с. 184–190] Однак, безпосередня поява проекту закону «Про місцеве самоврядування в Україні» впливає зі спроб врегулювання інституціональної кризи між виконавчою та законодавчою гілками влади у період закінчення дії «Конституційного договору між Верховною Радою України та Президентом України про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України», від 8.06.1995 року [7].

Так, разом з активним обговоренням та прийняттям Основного Закону, одночасно зростала роль органів місцевого самоврядування великих і середніх міст та їх асоціацій у відстоюванні своїх прав через Адміністрацію Президента та окремих депутатів Верховної Ради України. Частина загальноновизнаних та узгоджених позицій щодо місцевого самоврядування були закріплені конституційно, 28 червня 1996 року, зокрема у розділі 11 та Загальних положеннях Основного Закону [8]. Проте, розділ, що регламентував функціонування муніципальної системи України був написаний досить невдало, зокрема, не було узгоджено його положення з нормами Європейської хартії місцевого самоврядування, зобов'язання по імплементації якої, були взяті Україною на найвищому рівні ще восени 1995 року.

Реагуючи на наслідки конституційної кризи 1995 року та враховуючи вступ держави до структур Ради Європи, що передбачало приєднання до Статуту Ради Європи та низки конвенцій, в процесі подальшого реформування галузі місцевого самоврядування і парламент, і Президент України були змушені враховувати необхідність подальшого впровадження європейських принципів муніципального права. Таким чином, вже влітку 1996 року постала потреба подальшої роботи над розробкою профільного законодавства, зі зваженим урахуванням розподілу повноважень між місцевими та державною владою, а також з урахуванням адміністративних повноважень Президента України та Верховної Ради. Підготовлений законопроект був ветований Президентом України Л. Д. Кучмою у другому читанні і тому, з осені 1996 року бере свій початок робота над остаточним варіантом профільного закону. Так, було створено

спеціальну узгоджувальну комісію Верховної Ради України, у складі 32 народних депутатів, що представляли усі фракції парламенту II скликання [4, с. 189–190].

Отже, основні причини виникнення політико-правової дискусії щодо регламентації місцевого самоврядування в Україні полягали в неузгодженості інтересів, позицій та повноважень Президента України та Верховної Ради України, та, в другу чергу, у намаганнях виконати взяті Україною зобов'язання з імплементації до нашого законодавства європейських принципів локальної демократії.

Після піврічного доопрацювання проекту закону [4, с. 193–194], розробленого комісією Верховної Ради України, навесні 1997 року, за свідченням доповідача – заступника голови Тимчасової спеціальної комісії ВРУ Валерія Терця, Президентом України були внесені 39 пропозицій до преамбули та 18 – до статей закону. В результаті розгляду та детального аналізу пропозицій комісією ВРУ, було прийнято у повному обсязі 9, частково – 7, та відхилено 23 поправки Президента [2, с. 4]. Однак, після нетривалих консультацій і розгляду пропозицій у парламенті, законопроект був прийнятий за основу та в цілому, і проголосований 247 депутатами як Закон України «Про місцеве самоврядування» 21 травня 1997 року.

Представник Президента України у ВРУ Роман Безсмертний засвідчив готовність гаранта Конституції підписати компромісний закон, що вкотре знімало рівень напруги в суспільстві довкола інституціоналізації місцевого самоврядування та захисту прав місцевих громад [2, с. 4]. Проте, зняття напруги у протистоянні між Президентом України та Верховною Радою зовсім не свідчило про розв'язання питання включення міжнародних норм локальної демократії до українського законодавства. Прикладом цього, зокрема, є сам текст Закону «Про місцеве самоврядування», від 21 травня 1997 року [5]. До того ж, з матеріалів стенограми засідання Верховної Ради України, від 21 травня 1997 року, під головуванням О. О. Мороза, чітко прослідковується обурення частини народних депутатів поспішністю прийняття цього закону, по відношенню до ще не ратифікованих у травні 1997 року положень Європейської хартії місцевого самоврядування, що, неодмінно, змусила б Тимчасову узгоджувальну комісію ВРУ попрацювати над проблемою імплементації норм Хартії до профільного закону та Конституції України [12].

Подібні питання виникли у парламентарів і під час наступного розгляду Закону України «Про ратифікацію Європейської хартії місцевого самоврядування» 15 липня 1997 року [13], але закон, що регламентував сферу місцевого самоврядування у централізованій формі був прийнятий раніше, і це стало в подальшому проблемою в діалозі між Україною та Радою Європи [11].

Що ж до історичних спроб пов'язати вітчизняне профільне законодавство з нормами європейського муніципального права та, зокрема, Європейською хартією місцевого самоврядування, то на прикладі Закону України «Про місцеве самоврядування», від 21 травня 1997 року, ми можемо зазначити, що новий закон остаточно синкретизував європейські норми місцевого самоврядування з усталеною традицією централізації влади в державі. На перший погляд, норми закону передбачали самостійність органів місцевого самоврядування у питаннях внутрішнього порядкування, однак, всі сфери та організаційні форми «самоорганізації» населення

були чітко регламентованими, також, було збережено районні та обласні ради, як елемент регіонального управління, що бере витоки з «державницької» концепції місцевого самоврядування. Формування ж, регламентація та виконання бюджетів лишались у сфері компетенції місцевих державних адміністрацій.

Отже, лишається зробити висновок, що подібний порядок прийняття законодавчих актів, спочатку національного, а потім міжнародного рівня у досить обмеженій галузі, може свідчити про намагання виконавчої влади зберегти якомога сильніші позиції на рівні місцевих влад, з одночасним формальним дотриманням міжнародно-правових угод.

В той же час, питання ратифікації та імплементації до вітчизняного муніципального законодавства норм Європейської хартії місцевого самоврядування [3] розглядалось досить відсторонено, що зрештою викликало запитання з боку парламентарів, однак переконання представників Президента України, Міністерства юстиції України та доповідачів тимчасової комісії ВРУ з питань розробки Закону «Про місцеве самоврядування», звели розгляд цієї проблеми нанівець [12]. Подальша законодавча неузгодженість неодноразово ставитиме питання виключення України зі складу Ради Європи з огляду на постійне недотримання взятих на себе зобов'язань [11].

Таким чином, проаналізувавши особливості виникнення та існування політико-правової дискусії в суспільстві та політикумі, щодо прийняття Закону «Про місцеве самоврядування в Україні» у 1996–1997 рр., можемо констатувати, що причина виникнення політико-правової дискусії має комплексний характер та полягає в першу чергу у намаганні узгодити інтереси, позиції та повноваження Президента України та Верховної Ради України, та, в другу чергу, у намаганні виконати взяті Україною зобов'язання з імплементації Європейської хартії місцевого самоврядування.

Спроби подолання конфлікту між виконавчою та законодавчою гілками влади у питаннях місцевого самоврядування завершилися після довготривалого узгодження поспішним прийняттям профільного закону, що не вповні узгоджувався з не ратифікованою на той час Хартією. Власне, Європейська хартія місцевого самоврядування, що як відомо, мала стати запорукою побудови демократичної системи локальної демократії, не була достатньо опрацьована та попередньо включена до української нормативно-правової бази, та навпаки, після ратифікації в цілому, стала проблемним питанням відповідальності України перед Радою Європи [11].

Водночас, варто зауважити, що джерельна база для подальших досліджень є досить широкою і може включати не лише нормативно-правові акти, публікації офіційних видань та матеріали стенограм засідань Верховної Ради України, комітетів та інших українських чи європейських владних інституцій, а ще недослідженим і важливим комплексом джерел можуть слугувати архівні матеріали місцевих органів влади, джерела досліджень усної історії з безпосередніми учасниками законодавчого процесу, а також архівні матеріали спеціальних комісій та неурядових організацій. Історіографія даної проблеми дає здебільшого комплексні історико-порівняльні оцінки процесам, тобто потребує подальшої розробки та розширення.

Список використаних джерел

1. Батанов О. В. Територіальна громада – основа місцевого самоврядування в Україні / О. В. Батанов. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАНУ, 2001. – 260 с.
2. Голос України. Газета ВРУ. – 1997 р. – 22 травня.
3. Європейська хартія місцевого самоврядування від 15 жовтня 1985 р. [Електронний ресурс] // Сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/994_036.
4. Заблоцький В. В. Взаємодія держави та місцевого самоврядування України в історичній ретроспективі: монографія / В. В. Заблоцький. – Луганськ: ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2013. – 324 с.
5. Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» від 21.05.1997 р. №280/97 – ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – №24. – Ст.170.
6. Закон України «Про ратифікацію Європейської хартії місцевого самоврядування» від 15 липня 1997 року // Відомості Верховної Ради України від 29.09.1997. – 1997. – №38. – Ст.249.
7. Конституційний Договір між Верховною Радою України та Президентом України про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України від 08.06.1995 р. №1к/95–ВР // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1995. – №18. – Ст.133.
8. Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної ради України 28 червня 1996 р. – К.: Преса України, 1997. – 80 с.
9. Костенок І. Радянська модель самоврядування як чинник впливу на сучасні самоврядні практики на пострадянському просторі – С.168–171 // Публічне управління: теорія та практика: збірник наукових праць Асоціації докторів наук з державного управління. – Х.: Вид-во «ДокНаукаДержУпр». – Грудень, 2012. – Вип.4 (12). – 226 с.
10. Куйбіда В. С. Конституційно-правові проблеми міського самоврядування в Україні / В. С. Куйбіда. – Львів: Літопис, 2001. – 376 с.
11. Стасюк Ю. Чи масмо волю впроваджувати? / Ю. Стасюк [Електронний ресурс] // Віче. Журнал Верховної Ради України. – 2009. – жовтень. – №20. – Режим доступу: <http://www.viche.info/journal/1687/>.
12. Стенограма вісімдесят шостого засідання Верховної Ради України від 21 травня 1997 р. під головуванням О. О. Мороза [Електронний ресурс] // Сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://iportal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/4089.html>
13. Стенограма сто тридцятого засідання Верховної Ради України від 15 липня 1997 р. під головуванням О. О. Мороза [Електронний ресурс] // Сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/4169.html>

References

1. Batanov O. V. Terytorialna hromada – osnova mistsevoho samovriaduvannia v Ukraini / O. V. Batanov. – K.: In–t derzhavy i prava im. V. M. Koretskoho NANU, 2001. – 260 s.
2. Holos Ukrainy. Hazeta VRU. – 1997 r. – 22 travnia.
3. Ievropeiska khartiia mistsevoho samovriaduvannia vid 15 zhovtnia 1985 r. [Elektronnyi resurs] // Sait Verkhovnoi Rady Ukrainy. – Rezhym dostupu: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/994_036.
4. Zablotskyi V. V. Vzaiemodiia derzhavy ta mistsevoho samovriaduvannia Ukrainy v istorychnii retrospektyvi: monohrafiia / V. V. Zablotskyi. – Luhansk: DZ «LNU imeni Tarasa Shevchenka», 2013. – 324 s.
5. Zakon Ukrainy «Pro mistseve samovriaduvannia v Ukraini» vid 21.05.1997 r. №280/97 – VR // Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy. – 1997. – №24. – St.170.
6. Zakon Ukrainy «Pro ratyfikatsiiu Yevropeiskoi khartiï mistsevoho samovriaduvannia» vid 15 lypnia 1997 roku // Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy vid 29.09.1997. – 1997. – №38. – St.249.
7. Konstytutsiinyi Dohovir mizh Verkhovnoiu Radoiu Ukrainy ta Prezidentom Ukrainy pro osnovni zasady orhanizatsii ta funktsionuvannia derzhavnoi vlady i mistsevoho samovriaduvannia v Ukraini na period do pryiniattia novoi Konstytutsii Ukrainy vid 08.06.1995 r. №1k/95–VR // Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy (VVR). – 1995. – №18. – St.133.

8. Konstytutsiia Ukrainy: Pryiniata na p'iatti sesii Verkhovnoi rady Ukrainy 28 chervnia 1996 r. – K.: Presa Ukrainy, 1997. – 80 s.

9. Kostenok I. Radianska model samovriaduvannia yak chynnyk vplyvu na suchasni samovriadni praktyky na postradianskomu prostori – S.168–171 // Publichne upravlinnia: teoriia ta praktyka: zbirnyk naukovykh prats Asotsiatsii doktoriv nauk z derzhavnoho upravlinnia. – Kh.: Vyd-vo «DokNaukDerzhUpr». – Hruden, 2012. – Vyp.4 (12). – 226 s.

10. Kuibida V. S. Konstytutsiino–pravovi problemy miskoho samovriaduvannia v Ukraini / V. S. Kuibida. – Lviv: Litopys, 2001. – 376 s.

11. Stasiuk Iu. Chy maiemo voliu vprovadzhuvaty? / Iu. Stasiuk [Elektronnyi resurs] // Viche. Zhurnal Verkhovnoi Rady Ukrainy. – 2009. – zhovten. – №20. – Rezhym dostupu: <http://www.viche.info/journal/1687/>.

12. Stenohrama visimdesiat shostoho zasidannia Verkhovnoi Rady Ukrainy vid 21 travnia 1997 r. pid holovuvanniam O. O. Moroza [Elektronnyi resurs] // Sait Verkhovnoi Rady Ukrainy. – Rezhym dostupu: <http://iportal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/4089.html>

13. Stenohrama sto trytdsiatoho zasidannia Verkhovnoi Rady Ukrainy vid 15 lypnia 1997 r. pid holovuvanniam O. O. Moroza [Elektronnyi resurs] // Sait Verkhovnoi Rady Ukrainy. – Rezhym dostupu: <http://rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/4169.html>

Kruhliak D. M., Master of history, Historical faculty, National Taras Shevchenko University of Kyiv (Ukraine, Kyiv), dmytro.kruhliak@gmail.com

Discussions about the law «On Local Self-Government in Ukraine» (1996–1997)

The article analyzes the process of adoption of the Law «On Local Self-Government in Ukraine» as a result of finishing of institutionalization and transformation of the Ukrainian model of local self-government from the post-soviet to the national one. The main focus is on communication issues between historically conditioned model of municipal governance and norms, principles of local democracy in countries of the Council of Europe. We consider the preconditions of appearance of political and legal discussion about relevance of adoption of basic law in the field of local self-government in 1997 and its content. We explore the basic trends of the implementation of European standards in the Ukrainian system of local democracy, especially in basic law on local self-government. Based on published regulatory framework, transcripts of transcripts of parliamentary sessions and materials of the official publication of the Verkhovna Rada of Ukraine, we trace the causes of inconsistency of positions about the bill on local self-government, both between parliamentary factions and between the legislative and executive branches of government.

Keywords: local self-government, The Law of Ukraine, The Verkhovna Rada of Ukraine, The European Charter of Local Self-Government, municipal system.

Kruglyak D. M., магистр истории, исторический факультет, Киевский национальный университет им. Тараса Шевченко (Украина, Киев), dmytro.kruhliak@gmail.com

Дискусии относительно принятия закона «О местном самоуправлении в Украине» (1996–1997 гг.)

Проанализирован процесс принятия Закона «О местном самоуправлении в Украине» как результат окончания институционализации и трансформации украинской модели местного самоуправления, с постсоветской на национальную. Основное внимание сосредоточено на вопросах связи исторически обусловленной модели муниципального управления с нормами и принципами локальной демократии в странах Совета Европы. Рассматриваются предпосылки появления политико-правовой дискуссии относительно уместности принятия закона в области местного самоуправления в 1997 г. и его смыслового наполнения. Исследуются основные тенденции внедрения норм Европейской хартии местного самоуправления в украинскую систему локальной демократии, в частности, в профильный закон. Опираясь на существующую опубликованную нормативно-правовую базу, документы стенограмм заседаний парламента, а также материалы официального издания Верховной Рады Украины, прослеживаются причины несогласованности позиций относительно законопроекта о местном самоуправлении, как между фракциями парламента, так и между представителями законодательной и исполнительной ветвей власти.

Ключевые слова: местное самоуправление, Закон Украины, Верховная Рада Украины, Европейская хартия местного самоуправления, муниципальная система.

* * *

УДК 94(430+477):355:069

Барвінська П. І.,
доктор історичних наук, професор кафедри нової та новітньої історії, Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова (Україна, Одеса), barwinskaja@ukr.net

**ВОЄННО-ІСТОРИЧНІ МУЗЕЇ ТА «ПОДОЛАННЯ»
МИНУЛОГО У ФЕДЕРАТИВНІЙ РЕСПУБЛІЦІ НІМЕЧЧИНИ
(ЗА МАТЕРІАЛАМИ ПРОЕКТУ «РЕПРЕЗЕНТАЦІЇ
ТА ФУНКЦІОНАЛІЗАЦІЯ ІСТОРІЇ В УКРАЇНІ
ТА НІМЕЧЧИНИ. ПАМ'ЯТЬ І ПАМ'ЯТКОВА КУЛЬТУРА
В ДЕМОКРАТИЧНОМУ СУСПІЛЬСТВІ»)**

Розглянуто особливості «пам'ятання» та еволюцію політики пам'яті про Другу світову війну у ФРН. Основну увагу зосереджено на проблемі функціоналізації музеїв воєнно-історичної тематики в контексті політики примирення та «подолання» минулого.

Метою статті є дослідження взаємозв'язку між створенням нових музеїв або переосмисленням змістовного наповнення й концепції колишніх музеїв воєнно-історичної тематики та колективною пам'яттю про нацистське минуле й Другу світову війну у ФРН.

Аналіз базується на матеріалах спільного проекту історичного факультету Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова та історичного семінару Гамбурзького університету.

Ключові слова: політика пам'яті, музеї, Друга світова війна, Федеративна Республіка Німеччина, історія.

Наразі в Україні активно проводиться політика декомунізації і переосмислюється історія Другої світової війни. Ці процеси є не безболісними і сприймаються в суспільстві вельми неоднозначно, що значно актуалізує ознайомлення та критичне осмислення досвіду інших країн, де подібні процеси мали місце. Німеччину часто називають країною з успішною політикою пам'яті і своєрідним рекордсменом у процесі примирення зі своїми колишніми ворогами та подолання спадщини тоталітарного нацистського минулого. Правда, чимало німецьких науковців значно критичніше оцінюють ці процеси і періодично висловлюють сумнів, що німецький досвід може слугувати прикладом для інших країн [3]. В українській історіографії дослідження з політики пам'яті, формування місць пам'яті та їх функціоналізації в Німеччині практично відсутні, що актуалізує не тільки суспільну, але і наукову значимість зазначеної проблематики.

Пам'ять про Другу світову війну в ФРН мала складну еволюцію й є вирішальною у формуванні сучасної німецької ідентичності. Подолання/опрацювання/визнання минулого було сповненим протиріч і супроводжувалося створенням/переосмисленням місць пам'яті про нацистське минуле воєнного періоду. У формуванні політики пам'яті важливу роль відігравали музеї. Музейні колекції дають відчуття історизму і сприяють посередництву між минулим і сьогоденням. Разом з архівами, бібліотеками вони забезпечують «довготривалість і матеріальну репрезентацію» культурної пам'яті суспільства [1, с. 35]. Музеї військово-історичної тематики несуть значне політичне навантаження. Прикметно, що для Німеччини не є характерною назва воєнно-історичні музеї. Я послуговуюсь назвою поширеною на пострадянському просторі і розумію під ними музеї, пов'язані з воєнною тематикою, а не виключно військовою. У Німеччині музеї такого спрямування відзначаються тематичною різноманітністю і різноплановістю.

Метою статті є дослідження взаємозв'язку між створенням нових музеїв або переосмисленням змістовного

наповнення й концепції колишніх музеїв воєнно-історичної тематики та колективною пам'яттю про нацистське минуле й Другу світову війну у ФРН. Аналіз функціоналізації музеїв і використання їх у формуванні політики пам'яті обмежено меморіальним комплексом-музеєм на честь всіх загиблих моряків в Лабое, музеєм на території колишнього концентраційного табору в Нойенгамме та приватного музею в колишньому bunkerі Гамбурга. Ці музеї воєнно-історичної тематики входили до програми спільного проекту історичного факультету Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова та історичного семінару Гамбурзького університету. Проект здійснювався у 2013 р. під керівництвом професора Франка Гольчевського та авторки статті і був повністю профінансований Німецькою службою академічних обмінів. Проектом передбачалось опрацювання студентами літератури, пов'язаної з дослідженнями політики пам'яті та участь у двох семінарах: по одному в ФРН та Україні. Програма семінарів включала відвідання низки пам'ятних місць і музеїв, зокрема, пов'язаних з воєнною тематикою.

Для кращого розуміння контексту теми, варто подати короткий аналіз/нарис специфіки пам'ятання в західнонімецькому варіанті та возз'єднаній Німеччині, оскільки саме ФРН проголосила себе правонаступницею Третього рейху. Правляча партія християнських демократів на чолі з Конрадом Аденауером визнала вину Німеччини за злодіяння нацистів, але, позиціонуючись на християнських цінностях, вельми дистанціювалась від нацистської політики і в офіційному дискурсі відстоювала непричетність широкого загалу німців до злодіянь нацистської верхівки та СС. Тому впродовж 50-х рр. злочини нацизму під час Другої світової війни не були складовою колективної пам'яті, а більшість німців згадувала про власні жертви і німецьких військових, які перебували у радянському полоні [2, с. 35–36]. Заради вирішення їх долі і відповідно укріплення своїх позицій на наступних виборах К. Аденауер навіть здійснив візит до Радянського Союзу та пішов на встановлення дипломатичних відносин. Офіційне невизнання кордонів по Одеру і Нейсі і толерування дискурсу про страждання німців-вигнанців з території тогочасної Польщі та Чехословаччини також були важливою складовою офіційного нарративу пам'яті про Другу світову війну й забезпечували християнським демократам чималу кількість виборців.

Кардинальні зміни в історичній політиці розпочалися в 60-і рр., що було пов'язано з виходом на арену молодого покоління німців, які не були ніяк пов'язані з нацизмом і проявили себе у масових студентських виступах, сповідуванні лівих ідей та звинуваченнях своїх батьків у нацистському минулому. Також в цей період відбулося декілька гучних судових процесів над колишніми нацистами, опубліковано низку художніх творів та історичних праць викривального характеру. Ці події відбувалися на фоні поступової втрати владних позицій християнськими демократами та посиленням політичної активності соціал-демократів на чолі з Віллі Брандтом, які в кінцевому результаті прийшли до влади. На зміну офіційній політиці забуття на рубежі 60–70-х рр. прийшла політика покаяння та програма «подолання минулого» (Vergangenheitsbewältigung). В рамках цієї програми відкривались музеї, виставки, присвячені викриттю

злочинного нацистського минулого [5, с. 479–481]. Найяскравішим символічним прикладом цієї політики стало уклінне перепрошення В. Брандта у Варшаві за злочини нацизму. В той час цей вчинок сприймався неоднозначно і мав чимало критиків не тільки в Німеччині, а й поза її межами [4]. До певної міри ця критика відображає й складнощі в утвердженні нового нарративу політики пам'яті про нацистське минуле і його злочиння.

Повернення на початку 80-х рр. до влади християнських демократів на чолі з Гельмутом Колем супроводжувалося ініціативами щодо переосмислення політики пам'яті. Ідеологом нової концепції бур радник канцлера історик Міхаель Штюрмер, який вважав, що націонал-соціалістичне минуле і його злочини не повинні домінувати в історичній пам'яті німців. Задля реалізації цієї нової концепції і репрезентації німецького історичного, яке б викликало гордість, а не сором було створено два історичних музеї: в Берліні (загальнонімецької історії) та Бонні (історії ФРН). Запропонована концепція ренаціоналізації викликала серйозну критику з боку лібералів, соціал-демократів і колишніх жертв Голокосту [2, с. 43–46], які виявились сильнішими та переконливішими і відповідно в подальшому задавали тон в політиці подолання та опрацювання нацистського минулого. В протигагу крайнім правим, які ще з 70-х рр. заперечували Голокост, було прийнято низку законодавчих актів (1985 р., 1992 р., 2002 р., 2005 р.), що передбачали правову відповідальність за такі твердження [5, с. 482]. Відвіданні учасниками семінару музеї воєнно-історичної тематики ілюструють ці зміни в культурній пам'яті німців ФРН.

Серед названих німецьких музеїв найбільшою трансформації зазнало змістовне наповнення меморіального комплексу-музею в Лабое. Ідея встановлення величного пам'ятника на честь загиблих в роки Першої світової війни німецьких моряків постала 1925 р., а вже за два роки було закладено перший камінь 85-метрової вежі на узбережжі Балтійського моря. Подія символізувала своєрідний протест проти умов Версальського договору і водночас надію на відродження могутності німецького флоту, що було співзвучним політиці реваншу, яка на той час панувала в німецькому суспільстві. Спорудження пам'ятника та облаштування історичної зали-музею завершилось вже за нацистської влади [9]. Пишні урочистості з нагоди відкриття пам'ятника-музею 30 травня 1936 р. підтвердили прагнення до реваншу та встановлення панування на морі.

Катастрофічна поразка у Другій світовій війні призвела до окупації Німеччини й відповідно зміни в обходженні з пам'ятниками, музеями пов'язаними з воєнною тематикою. Спочатку британська окупаційна влада мала намір зруйнувати комплекс, але згодом передала його громаді Лабое, а 1954 р. він перейшов під патронат Німецького союзу військово-морського флоту. Під час урочистостей з нагоди відновлення діяльності меморіального комплексу-музею було задекларовано і його нове смислове призначення: «В пам'ять про всіх загиблих німецьких моряків обох світових воєн і наших загиблих суперників» [9]. Такий підхід декларував політику примирення з колишніми ворогами й відповідав політиці кабінету К. Аденауера щодо повернення Німеччини в світову політику. Водночас це увіковічувало і пам'ять про моряків, які долучились до нацистської агресії у роки Другої світової війни.

В 90-і роки навколо комплексу і його контроверсійного значення велись дискусії, які спричинили чергове переосмислення функції меморіального комплексу-музею і трактування його як пам'ятного місця про представників усіх національностей, які загинули в морі та меморіалу мирного мореплавання на вільних морях. Водночас із цього загалу виокремлено дві групи загиблих, про що свідчать написи в холі. По-перше, це моряки військово-морських сил Німеччини, які загинули при виконанні службового обов'язку після 1955 року, по-друге, загиблі цивільні моряки. Для вшанування пам'яті моряків, які назавжди залишились в морі облаштовано спеціальну залу, в якій встановлено приспущені національні прапори більшості морських країн, що підкреслює інтернаціональний характер цього місця. На стінах довгого коридору-тунелю висять вінки від численних зарубіжних делегацій [9].

Внаслідок дискусія 90-х рр. в історичному виставковому залі, де на 7 000 квадратних метрів виставлено експонати з історії німецького флоту та судноплавства, було представлено інформацію про участь імперських німецьких моряків у каральних колоніальних експедиціях у Південно-Західній Африці та співпрацю керівництва військово-морського флоту з нацистським режимом. У виставковому залі є й спеціальну кімнату, зі всіма прапорами німецького флоту, включно з прапором нацистського періоду. Нацистська свастика збережена і на частині експонованих макетів кораблів та підводних човнів. Поряд з меморіальним комплексом встановлено підводний човен часів Другої світової війни U 995, який з 1972 р. використовується як технічний музей і пам'ятник [9].

Відвідання меморіалу-музею в Лабое стало своєрідним лакмусовим папірцем, що показав відмінності у ставленні до воєнної історії і специфіку пам'ятання про війну українських та німецьких студентів. Конфлікт виник ще на підході до музею. Коли український студент купив німецький імперський прапорець, то німецькі студенти почали з осудом говорити про його захоплення імперської агресивною політикою. Наявність нацистської символіки, неоднозначне смислове наповнення низки експонатів музею та завуальоване вшанування моряків, причетних до нацистської агресії негативно сприйняли німецькі студенти, які належать до покоління, що виховувалось на традиціях засудження війни і нацистського минулого. До певної міри це породило наступний конфлікт, який стався між ними й екскурсоводом, колишнім моряком, який на думку німецьких студентів дещо пафосно говорив про історію військово-морських сил Німеччини, включно з нацистськими часами. В свою чергу екскурсовод звинуватив студентів у нешанобливому ставленні до мертвих, певною мірою це стосувалось і українських студентів, які влаштували фотосесію на місці мовчазного вшанування пам'яті загиблих моряків.

Якщо відвідування комплексу-музею в Лабое засвідчило вагомий відмінність у світогляді українських і німецьких студентів та їх ставленні до військової історії, то екскурсія до меморіалу та музею на території колишнього табору в Нойенгамме, розташованого за 16 км. від Гамбурга практично нівелювало відмінності і продемонструвало співпереживання та шанобливе ставлення до жертв нацистського режиму студентів обох груп. Цей концтабір був заснований наприкінці 30-х рр. і до початку Другої світової війни в ньому перебували переважно громадяни Третього рейху: супротивники

режиму, гомосексуалісти, євреї, цигани та представники інших так званих асоціальних груп. З початком війни основну групу ув'язнених складали громадяни окупованих країн. За різними підрахунками в'язнями табору було близько 100 400 осіб, майже половина з них загинули. Нойсгамме не був «фабрикою смерті» як, наприклад, Аушвіц. Це трудовий табір, але умови проживання й праці на цегельному заводі були настільки важкими, що майже кожен день відзначався високою смертністю. Відомо також про два випадки знищення газом радянських військовополонених та смертельний медичний експеримент над єврейськими дітьми. В останні дні війни службовий персонал зробив все можливе, щоб знищити сліди злочинів. Після війни британська окупаційна влада використовувала табір для утримання колишніх есесівців, членів НСДАП, та полонених солдат вермахту. Після передачі табору в 1948 р. місту Гамбургу, його перепрофільовано на тюрму, яка діяла до початку 2000-х рр. В середині 80-х рр. виникла ідея відкриття тут клінкерного заводу, що викликало масові протести громадськості, яка здобула перемогу [7].

Увіковічення пам'яті про в'язнів табору розпочалося в 50-і рр. Оскільки це не відповідало офіційній політиці пам'яті про Другу світову війну, то ініціативу встановлення меморіальної стели на колишньому таборовому городі перебрав на себе Союз таборових в'язнів міста Гамбурга. В 1965 р., коли значно активізувався дискурс про жертв нацизму, поряд зі стелою встановлено пам'ятник і відкрито Міжнародний меморіал. На початку 80-х рр. було відкрито Дім документів, з постійною документальною виставкою про злочини нацистів щодо в'язнів табору, а 1995 р. він був перетворений на Дім пам'яті, якій діє до цього часу. На стінах Дому пам'яті розвішано 4-метрові полотна, на яких записано імена померлих в таборі, Наразі встановлено близько 25 000 імен. Іноді родичі небжчиків під час відвідин прикріплюють їх невеличкі фото поряд з написами. Чисті білі полотна нагадують про загинлих, чий імена не вдалося встановити. Також тут зберігаються реєстраційні книги з записами про смерті в таборі [7]. З 2005 р. вся територія табору, близько 55 гектарів належить Меморіальному комплексу, який є багатофункціональним: меморіал, музей, архів, бібліотека, дослідно-навчальний центр. На його території знаходиться 15 історичних таборових будівель, фундаменти бараків, Міжнародний меморіал та Дім пам'яті. Відвідувачам пропонують п'ять постійних виставок. Основна виставка ««Сліди часу: концентраційний табір Нойсгамме в 1938–1945 і його повоєнна історія», дослідницька виставка «Місце роботи – концтабір Нойсгамме: табір – СС», додаткові спеціалізовані виставки: «Мобілізація трудових ресурсів для воєнної економіки: підневільна праця в'язнів концтабору на військовому виробництві» та «Робота та знищення: підневільна праця в'язнів концтабору на цегельному заводі» і виставка на залишках тюремної стіни «Тюрми і Меморіал: свідчення парадоксу» [8].

Під час відвідин Меморіального комплексу в Нойсгамме можна було помітити велику кількість екскурсантів – молодих військових німецького бундесверу. Ймовірно музеї про злочини нацизму входять до програми виховної роботи німецького бундесверу. Наприклад, 2003 р. під час відвідання музею в Карлсгорст, де експонувалась виставка про радянських військовополонених, мене вразила кількість молодих німецьких військових, яких

масово на екскурсію підвозили численні автобуси. Для українських і німецьких учасників семінару це місце до певної міри стало об'єднуючим в сприйнятті пам'яті про жертв війни. Відвідання Дому пам'яті, де на полотнах зазначено вельми багато прізвищ знищених у таборі червоноармійців, пропонувало українським учасникам семінару історію трагізму радянських полонених як альтернативу до міту героїзації Червоної Армії. Окрім екскурсії, програмою було передбачено зустріч у навчальному центрі меморіалу з протестантським священнослужителем, який говорив про питання моралі злочинців і трагізм жертв. Музей в Нойсгамме належить до так званих місць ганьби та сорому за власне історичне минуле, яких чимало створено у Німеччині на початку 2000-х рр.

З кінця 90-х рр. важливе місце «в публічному меморіальному дискурсі» почала займати «тема німецьких жертв», серед яких і тема бомбардувань. Оскільки ця дискусія ініціювалась з кола інтелектуалів, які засуджували нацистські злочини і визнавали відповідальність німців за Голокост, то вона була «позбавлена ревізійної аргументації» [1, с. 114–116] і знайшла свій подальший розвиток та відображення і в музейних експозиціях. Відповідний сегмент культурної пам'яті німців про Другу світову війну репрезентовано у третьому музеї воєнно-історичної тематики, який відвідали учасники проекту. Це приватний музей, створений у бункері часів Другої світової війни. Його власники-засновники вбачають своє завдання у тому, щоб дати можливість відвідувачам відчувати жахи війни, які пережили звичайні жителі Гамбурга під час нищівних бомбардувань. Окрім автентичного інтер'єру, тут представлено свідчення тих, хто пережив бомбардування не тільки в Гамбурзі, але і в Лондоні, фотографії, тогочасні засоби індивідуального захисту, різноманітні інструкції–плакати тощо. Відвідувачам пропонують також зануритись в минуле: посидівши декілька хвилин в темноті та в супроводі звукозапису сирен, розриву бомб і гулу літаків [6]. Відвідання музею певною мірою показує, як доводилось платити мирному німецькому населенню за прагнення нацистської верхівки до світового панування і слугує пересторогою до толерування подібної політики.

Отже, всі три музеї унаочнюють процес переосмислення у ФРН різних аспектів воєнного минулого відповідно до артикульованої політики пам'яті офіційною владою і меморіального дискурсу різних суспільних груп. Проведений аналіз дозволяє зробити наступні висновки. За часів правління християнських демократів на чолі з Конрадом Аденауером питання вини німецького народу за злодіяння нацистів в роки Другої світової війни знаходилося на периферії колективної пам'яті західнонімецького суспільства, що сприяло в завуальованій формі увіковічувати у музейних експозиціях пам'ять про жертви німецьких військових в часи Другої світової війни наряду з військовими іншими країн. Важливі зміни в переосмисленні відповідальності за злочини нацизму у Західній Німеччині відбулися в 60-і – початку 70-х рр. минулого століття. В контексті політики покаяння було започатковано створення меморіальних місць та документальних виставок про злочини німців в роки війни. Спроби християнських демократів на чолі з Гельмутом Колем та крайніх правих у 80-і рр. провести ренаціоналізацію та перемістити пам'ять про Другу

світову війну на задній план зазнали краху і привели до утвердження пам'яті про жертв нацистського минулого і створення на рубежі ХХ–ХХІ ст. пам'ятних місць та музеїв, що викривають страхіття злочинів нацистського періоду і водночас є музеями власного ганебного минулого. Водночас така політика пам'яті не виключає з меморіального дискурсу і німецькі жертви (згвалтовані жінки, вигнанці, загибель мирних жителів від інтенсивних бомбардувань німецьких міст).

Зазначена тематика є перспективною для подальшого вивчення, оскільки демонструє багатоаспектність, багато вимірність та плюралізм пам'ятей про Другу світову війну.

Список використаних джерел

1. Ассман А. Длинная тень прошлого. Мемориальная культура и историческая политика / А. Ассман; пер. с нем. Б. Хлебникова. – М.: Новое литературное обозрение, 2014. – 328 с.
2. Бергер Ш. Историческая политика и национал-социалистическое прошлое Германии 1949–1982 / Ш. Бергер // Историческая политика в XXI веке. – М.: Новое литературное обозрение, 2012. – С.33–64.
3. Міжнародна конференція «Примирення у пост-диктаторських суспільствах у ХХ–ХХІ ст.: Україна у міжнародному контексті». Частина третя [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uamoderna.com/vidteoteka/conf-reconciliation-video>
4. Михник А. Терниста дорога диссидента: Два польських визита Вилли Брандта / А. Михник [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cogita.ru/polskii-eterburg/nauka/ternistaya-doroga-dissidenta-dva-polskih-vizita-villi-brandta>
5. Шеррер Ю. Германия и Франция. Проработка прошлого / Ю. Шеррер // Историческая политика в ХХ веке. – М.: Новое литературное обозрение, 2012. – С.473–505.
6. Das Bunker museum Hamburg [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://hh-hamm.de/bunker museum/>
7. KZ Gedenkstätte Neuengamme. Geschichte [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kz-gedenkstaette-neuengamme.de/geschichte/>
8. KZ Gedenkstätte Neuengamme. Ausstellungen [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kz-gedenkstaette-neuengamme.de/ausstellungen/>
9. Marine-Ehrenmal Laboe [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ostsee.de/laboe/marine-ehrenmal.html>

References

1. Assman A. Dlinnaia ten' proshloho. Memorial'naia kul'tura i istoricheskaia politika / A. Assman; per. s nem. B. Khlebnikova. – M.: Novoe literaturnoe obosrenie, 2014. – 328 s.
2. Berger Sh. Istoricheskaia politika i national-socialisticheskoe proshloie Germanii 1949–1982 / Sh. Berger // Istoricheskaia politika v XXI veke. – M.: Novoe literaturnoe obosrenie, 2012. – S.33–64.
3. Mizhnarodna konferenciia «Prymyrennia u post-dyktators'kykh suspil'stvakh u ХХ–ХХІ st.: Ukraina u mizhnarodnomu konteksti». Chastyna tretia [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://uamoderna.com/vidteoteka/conf-reconciliation-video>
4. Mikhnik A. Ternistaia doroga dissidenta: dva polskikh vizita Willi Brandta / A. Mikhnik [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.cogita.ru/polskii-eterburg/nauka/ternistaya-doroga-dissidenta-dva-polskih-vizita-villi-brandta>
5. Sherrer Yu. Germaniia i Franciia. Prorabotka proshlogo / Yu. Sherrer // Istoricheskaia politika v XXI veke. – M.: Novoe literaturnoe obosrenie, 2012. – S.473–505.
6. Das Bunker museum Hamburg [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://hh-hamm.de/bunker museum/>
7. KZ Gedenkstätte Neuengamme. Geschichte [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.kz-gedenkstaette-neuengamme.de/geschichte/>
8. KZ Gedenkstätte Neuengamme. Ausstellungen [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.kz-gedenkstaette-neuengamme.de/ausstellungen/>
9. Marine-Ehrenmal Laboe [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.ostsee.de/laboe/marine-ehrenmal.html>

Barvinska P. I., Doctor of Historical Sciences, Professor of Department of Modern and Contemporary History, Odessa I. I. Mechnikov National University (Ukraine, Odessa), barvinskaja@ukr.net

Military history museums and «overcome» the past in Federal Republic of Germany (based on the project «Representation and functionalization of history in Ukraine and Germany. Memory and monuments culture in a democratic society»)

This article covers the features of «remembering» and the evolution of the memory of World War II in FRG. The main focus is on the problem functionalization military history museums in the context of reconciliation and «overcome» the past.

The aim of this article is to study the correlation between the founding new museums or rethinking their content and the concept of former historical military museums and the collective memory of the Nazi past and World War II in FRG.

The analysis is based on materials of the joint project of the Faculty of History of Odessa I. I. Mechnikov National University and historical seminar of the University of Hamburg.

Keywords: politics of memory, museum, World War II, Federal Republic of Germany, history.

Барвинська П. І., доктор історических наук, професор кафедри нової і сучасної історії, Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова (Україна, Одеса), barvinskaja@ukr.net

Военно-исторические музеи и «преодоление прошлого» в Федеративной Республике Германии (по материалам проекта «Репрезентация и функционализация истории в Украине и Германии. Память и памятник культура в демократическом обществе»)

Рассмотрены особенности «памятования» и эволюцию политики памяти о Второй мировой войне в ФРГ. Основное внимание сосредоточено на проблеме функционализации музеев военно-исторической тематики в контексте политики примирения и «преодоления» прошлого.

Целью статьи является исследование взаимосвязи между созданием новых музеев или переосмыслением содержательного наполнения, концепции бывших музеев военно-исторической тематики и коллективной памятью о нацистском прошлом и Второй мировой войне в ФРГ.

Анализ базируется на материалах совместного проекта исторического факультета Одесского национального университета им. И. И. Мечникова и исторического семинара Гамбургского университета.

Ключевые слова: политика памяти, музей, Вторая мировая война, Федеративная Республика Германия, история.

* * *

УДК 030

Бойко Ю. О., кандидат історичних наук, Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського (Україна, Київ), julia_b_n@ukr.net

ЕНЦИКЛОПЕДІЯ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ – ОСНОВНИЙ НАУКОВИЙ ПРОЕКТ ІНСТИТУТУ ЕНЦИКЛОПЕДИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ НАН УКРАЇНИ

Вісвітлено ідею зародження, створення та процес видання Енциклопедії Сучасної України, яка є головним науковим проектом Інституту енциклопедичних досліджень Національної академії наук України. Розкрито критерії вибору та включення статей до Енциклопедії Сучасної України. Відображено специфіку наповнення томів енциклопедії та її тематичні блоки.

Ключові слова: Енциклопедія Сучасної України, Інститут енциклопедичних досліджень, Енциклопедія українознавства, енциклопедистка, енциклопедія.

Головним науковим проектом Інституту енциклопедичних досліджень НАН України, який було створено постановою Президії НАН України №121 від 14 квітня 2004 р. на базі Координаційного бюро Сучасної України, була є і залишається Енциклопедія Сучасної України [17, арк. 123].

Енциклопедія Сучасної України – це загальна універсальна енциклопедія про Україну ХХ–ХХІ ст. в особах, інституціях, поняттях. Енциклопедія Сучасної України охоплює всі сфери буття України – від географічного положення, природи, історії, політичного устрою, економіки й промисловості, науки, культури, мистецтва, літератури до спорту й молодіжної субкультури. Особливу увагу в ній приділено новим явищам – елементам громадянського суспільства, політичним партіям, громадським рухам, бізнесовим структурам,

недержавним формам економічної, культурної та іншої діяльності.

Основним завданням Енциклопедії Сучасної України – побачити й інтерпретувати нове, що з'явилося в житті суспільства, і включити його в багату, справді грандіозну картину реальної України в усіх аспектах, причому на рівні всіх регіонів, що особливо важливо з огляду на активізацію регіонального життя в Україні.

Для будь-якої енциклопедії найважливішим є питання принципів і критеріїв добору та опрацювання матеріалу, зокрема персоналій. Енциклопедія Сучасної України замислювалася як така, що подасть антропологію різних видів діяльності. Саме через це в ній переважає кількість персоналій над загальними статтями. У своїй діяльності головна редакція керується єдиним критерієм – представити події, факти, організації, персоналії у правдивому світлі, бути якнайбільш об'єктивною, бо тільки в такому разі Енциклопедія Сучасної України буде виконувати своє завдання незалежно від часу, простору, суспільних змін.

При обговоренні концепції Енциклопедії Сучасної України перед укладачами постало питання принципів добору «героїв» статей. Енциклопедисти розрізняють формальні та неформальні критерії відбору, без наявності першого неможливо творити енциклопедичний продукт, а другий не позбавлений суб'єктивності. Оскільки головна редакційна колегія прийняла рішення, що Енциклопедія Сучасної України має базуватися на принципах об'єктивності, неупередженості та всебічності у висвітленні того чи іншого явища, події, діяльності особи, то критерієм відбору для вміщення останньої в реєстр Енциклопедії Сучасної України є реальний внесок особи у сферу її професійної діяльності – чи то в науку, чи в літературу, політику, освіту, спорт, культуру тощо. Редакції не завжди легко оцінити науковий чи мистецький доробок претендентів на включення до Енциклопедії Сучасної України. У таких випадках науковці Інституту енциклопедичних досліджень НАН України, які є укладачами енциклопедії, спіраються на думку консультантів, які є авторитетами у своїй галузі, знають досягнення колег і можуть об'єктивно оцінити їхні професійні навички та здобутки. Відбір персоналій на експертній основі, коли визначальними є наукові та творчі здобутки, особливо важливий у нашому суспільстві, адже часто популярність чи навіть цитованість тієї чи іншої особи зумовлена її «розкрученістю» [16, с. 52].

Якщо порівнювати наукові блоки Енциклопедії Сучасної України та Української радянської енциклопедії, то в останній переважають статті про членів-кореспондентів та дійсних членів АН СРСР та АН УРСР, натомість інформація про сотні відомих науковців, що не мали цих звань, не потрапила на її сторінки. Тому редколегія Енциклопедії Сучасної України вирішила змінити принципи відбору науковців і подавати статті про всіх, хто має ступінь доктора наук. Крім того, в Енциклопедії Сучасної України подано інформацію не лише про громадян України, а й про українців, які проживають та працюють за кордоном, але стали відомими в тій чи іншій сфері діяльності. Також в енциклопедії вперше подано статті про зарубіжних українознавців. В енциклопедії наявні статті й про основні місця компактного проживання українців поза межами України. Належне місце займають відомості про

національні меншини України, їхню історію, інституції, видання, відомих представників. Одне з важливих питань, що виникло при підготовці Енциклопедії Сучасної України, – це обсяг статей–персоналій. Вони не можуть бути однаковими, адже внесок різних людей в ту чи іншу галузь науки чи культури, суспільного життя різниться. Енциклопедія Сучасної України відкинула плеяду раніше замовчуваних особистостей або показала ті грані їхньої творчості, що мало висвітлювалися.

Реєстр Енциклопедії Сучасної України містить не лише персоналії, а й загальні статті. Відбір останніх зумовлений характером, типом енциклопедії, від цього залежить і повнота видання, неабияку роль відіграє реєстр в утвердженні, кодифікації термінології. Відомо, що всі словники поділяють на два типи – лінгвістичні й енциклопедичні. Предметом опису перших є лексична одиниця, других – реалія, яку називають реєстровим словом, заголовком статті. Ця типологія, з певними модифікаціями, актуальна й нині.

Замовлення статей та збір інформації є не менш важливою ланкою підготовки енциклопедичного видання. Наприклад, інформацію про науковців редакція збирає, звернувшись до навчальних та наукових установ з проханням подати списки докторів наук, що працювали в них від часу заснування закладу та тих, що працюють в установі і сьогодні. Фактично всі організації відгукнулися, надавши таку інформацію, окрім того, призначено координатора, з яким редакція співпрацює в питаннях підготовки статей, доповнення та уточнення, оновлення списків.

Мистецький блок в Енциклопедії Сучасної України представлено статтями про архітектуру, живопис, графіку, скульптуру, кіно, театр, музику, етнографію, естраду, цирк, теле- та радіомистецтво. За кількісними показниками – це найбільший тематичний блок Енциклопедії Сучасної України. Нині з редакцією співпрацює понад 100 авторів–мистецтвознавців. Зазвичай, персоналії про митців супроводжуються світлинами однієї–двох робіт, одна з яких – на кольоровій вклейці [16, с. 54].

Окрім персоналій значна частина гасел присвячена поняттям, географічним об'єктам, адміністративним одиницям, установам, підприємствам, галузям промисловості та сільського господарства, науковим напрямам, політичним та громадським рухам, засобам масової інформації.

В Енциклопедії Сучасної України охоплено всі регіони України, подано об'ємні статті про всі області, райони, міста та селища міського типу, в яких відображається історія, природні умови, економічний стан, розвиток промисловості та сільського господарства, надаються дані про наукові та навчальні установи, заклади культури, релігійні громади, видатних уродженців цих місць.

Заголовки гасел в Енциклопедії Сучасної України розміщені за українським алфавітом. Кожна нова літера розпочинається описовим гаслом про саму літеру. Наприклад: «А – перша літера української абетки. Є в усіх абетках, створених на латинських і слов'яно–кириличних графічних основах. Переважна кількість слів української мови, що починається з А, є запозиченими, значна кількість має звуконаслідувальний характер творення» [1, с. 20]. Назви періодичний видань, які представлені в енциклопедії подано мовою оригіналу, а порядок розташування у томі визначається відповідно до їхнього

звучання в українській транскрипції, наприклад: «Въ мірь исскуствъ» [4, с. 5] або «Въстникъ винодѣлія» [4, с. 358].

Назви гасел про вищі навчальні заклади, підприємства, організації, культурні заклади, громадські організації, зазвичай подаються за географічною ознакою, наприклад: «Коломій історії міста Музей» [8, с. 85], хоча офіційна назва звучить наступним чином Музей історії міста Коломій. Проте зустрічаємо гасла які подаються і за родинною ознакою: «Драгоманових родини. Гадяцький державний літературний музей», увага акцентується на Драгоманових [6, с. 372].

Назви науково-дослідних інститутів, проектно-конструкторських установ у більшості гасел подано за їх профілем діяльності, наприклад: Колоїдної хімії та хімії води Інститут ім. А. В. Думанського НАН України [8, с. 79–80]. У тих випадках, коли аббревіатура частіше вживана, ніж повна назва, гасло подано за аббревіатурою, наприклад: АНТК імені О. К. Антонова [1, с. 563], ГУЛАГ [6, с. 602] та ін.

Специфіка Енциклопедії Сучасної України і в її українознавчому характері, тому будь-яка загальна стаття мусить бути «прив'язана» до України. Наприклад, у статті «Кібернетика» лише коротко подано інформацію про цей науковий напрям, історію його розвитку та найвідоміших науковців галузі, основну ж частину статті присвячено розвитку кібернетики саме в Україні, дослідженням широкого кола проблем кібернетики саме українськими науковцями [13, с. 132–140]. Так і з іншими статтями про поняття, події та навіть країни. До статей про зарубіжні країни обов'язково вміщено відомості про українців, місця їхнього компактного проживання, їхні установи, організації, видання.

Енциклопедія Сучасної України добре ілюстрована. За незначним винятком, статті-персоналії обов'язково містять фотографію, загальні статті окрім фото, – схему, таблицю, а статті про області та райони – ще й карту. Іконографічний матеріал редакція трактує як продовження поданої в статті інформації. Кожний том містить кольорову вклейку на 24–32-х сторінках. Чимало уваги укладачі ЕСУ приділяють питанням бібліографічного забезпечення статей. Зазвичай, кожна загальна стаття містить пристатейну літературу.

Авторами Енциклопедії Сучасної України є провідні фахівці Національної академії наук України, галузевих академій, науковці вищої школи, мистецтвознавці, краєзнавці, науковці діаспори. Серед авторів – всесвітньо відомі дослідники, визнані авторитети у своїй галузі, і молодь, яка лише починає шлях у науці, однак демонструє якісно нові підходи, розкуте мислення та глибоку ерудицію.

Укладачі Енциклопедії Сучасної України, як зазначав Іван Дзюба у своєму виступі на Загальних зборах Національної академії наук України у квітні 2001 р., розглядають її як своєрідне підґрунтя Української універсальної енциклопедії – найвищого узагальнення та систематизації суми наших знань про світ і про себе, свідчення інтелектуального й культурного потенціалу нашого суспільства, нашої здатності до саморепрезентації в сучасному насиченому світовому інформаційному просторі, спроможності посісти належне місце в світовій культурній взаємодії [18, арк. 15].

Енциклопедія Сучасної України – перша загальноукраїнська енциклопедія, що правдиво, неупереджено й всебічно подає цілісний багатограний образ України ХХ ст. Видання містить понад 100 тисяч статей, близько 80 тисяч ілюстрацій, а також кольорові вклейки. Тираж – 10 000 примірників кожного тому. Друк Енциклопедії Сучасної України розпочато в 2001 р.

У першому томі Енциклопедії Сучасної України (літера А), який вийшов у 2001 р., подано 2732 гасла, 1628 ілюстрацій, 12 карт, 50 таблиць і схем [1]. У 2003 р. вийшов друком другий том ЕСУ (літери Б–Біо), у якому подано 3644 гасла, 2915 чорно-білих та 257 кольорових ілюстрацій, 33 карти [2]. Третій том (літери Біо–Бя) з'явився друком у 2004 р. і нараховував 3155 статей, 2640 ілюстрацій, 19 карт [3]. Четвертий том ЕСУ (літера В–Вог) вийшов у 2005 р. і нараховував 3015 гасел, 2186 чорно-білих та 300 кольорових ілюстрацій, 29 карт, 11 таблиць і схем [4]. У 2006 р. надруковано відразу два томи: п'ятий том ЕСУ (літери Вод–Гн) [5] та шостий том (літери Го–Гю) [6]. Разом вони нараховували 6487 гасел, 5175 чорно-білих та 697 кольорових ілюстрацій, 34 карти, 11 таблиць і схем. У сьомому томі ЕСУ (літери Го–Гю) [7] подано 2645 гасел, 2073 чорно-білих та 449 кольорових ілюстрацій, 14 карт та 6 таблиць і схем. У восьмому томі (літери Дл–Дя) [8], який вийшов у 2008 р. подано 3063 гасла, 2566 чорно-білих та 541 кольорову ілюстрацію, 14 карт, 5 таблиць і схем. У дев'ятому томі ЕСУ (літери Е–Ж) [9] подано 2546 гасел, 1829 чорно-білих та 387 кольорових ілюстрацій, 10 карт та 8 таблиць і схем, десятий том (літери З–Зор) [10] нараховує 2759 гасел, 2269 чорно-білих та 353 кольорових ілюстрацій, 18 карт, 16 таблиць і 7 схем. Одинадцятий том (літери Зор–Как) [11] та дванадцятий (літери Кал–Киї) [12] нараховують 5261 гасло, 4360 чорно-білих та 757 кольорових ілюстрацій, 29 карт, 17 таблиць та 4 схеми. Том тринадцятий (літери Киї–Кок) [13] нараховує 3032 гасла, 2828 чорно-білих та 364 кольорових ілюстрацій, 13 карт і 3 схеми. У 2014 р. вийшли друком чотирнадцятий том (літери Кол–Кос) [14] та п'ятнадцятий том (літери Кот–Куз) [15], у них подано 6313 гасел, 5388 чорно-білих та 710 кольорових ілюстрацій, 34 карти.

Інститут енциклопедичних досліджень НАН України у справі підготовки та видання Енциклопедії Сучасної України співпрацював і співпрацює з 732 науковими та навчальними установами України та світу, 10 приватними та 24 державними архівами, 69 творчими спілками, 73 державними музеями, 4 спортивними товариствами та їхніми обласними радами, 14 громадськими організаціями, 673 обласними, районними та міськими державними адміністраціями України [18, арк. 42].

Енциклопедія Сучасної України продовжує кращі традиції українських енциклопедій, зокрема, Української загальної енциклопедії, Енциклопедії українознавства, Української радянської енциклопедії, Encyclopedia of Ukraine; є надійним, неупередженим, максимально неполітизованим джерелом знань про нашу країну як для її громадян, так і для всього світу.

Енциклопедія Сучасної України неодноразово посідала чільні місця у всеукраїнському рейтингу «Книга року», отримала низку дипломів. У 2002 р. на книжковому фестивалі «Світ книги – 2002» ЕСУ нагороджено дипломом у

номінації «Книга року» – «Тлумач природи речей». В рамках загальнонаціональної програми «Людина року – 2002» проект «Енциклопедія Сучасної України» було нагороджено дипломом лауреата в номінації «Культурний проект року». За активну участь у Загальнодержавній виставковій акції «Барвіста Україна», яка проходить щорічно в рамках фестивалю науки, Інститут енциклопедичних досліджень неодноразово нагороджувався дипломами Національної академії наук України за високі досягнення в області науки і техніки [19, арк. 40].

Енциклопедіями, як відомо, називають найавторитетніші видання, що містять стислий виклад найважливіших відомостей з усіх галузей людського знання. Національна енциклопедія – це візитка держави, це сума знань про її історію, економіку, політику, культуру, побут, про найвизначніших представників народу, власне, про все знаменне на її землі. Енциклопедія – це своєрідний реєстр національних надбань і багатств країни, це свідчення її історичних піднесень і падінь, це та скарбниця, в яку нинішнє покоління залишає все неперехідне й значуще, все те, що хоче залишити своїм нащадкам.

Енциклопедія Сучасної України – один з пріоритетних проектів Національної академії наук України, над яким працюють науковці багатьох інститутів НАН України у співдружності з вченими галузевих академій та вищих навчальних закладів України. Це спільний проект Національної академії наук України та Наукового товариства ім. Шевченка. Він сприяє зближенню цих поважних наукових інституцій, встановленню тісної співпраці між науковцями України та українськими дослідниками діаспори. Енциклопедія Сучасної України – в певному значенні – унікальний проект, оскільки на сьогодні немає енциклопедій, що охоплювали б за столітній період всі сфери життєдіяльності цілої країни.

Список використаних джерел

1. Енциклопедія Сучасної України. – Київ, 2001. – Т.1. – 824 с.
2. Енциклопедія Сучасної України. – Київ, 2003. – Т.2. – 872 с.
3. Енциклопедія Сучасної України. – Київ, 2004. – Т.3. – 696 с.
4. Енциклопедія Сучасної України. – Київ, 2005. – Т.4. – 700 с.
5. Енциклопедія Сучасної України. – Київ, 2006. – Т.5. – 728 с.
6. Енциклопедія Сучасної України. – Київ, 2006. – Т.6. – 728 с.
7. Енциклопедія Сучасної України. – Київ, 2007. – Т.7. – 708 с.
8. Енциклопедія Сучасної України. – Київ, 2008. – Т.8. – 716 с.
9. Енциклопедія Сучасної України. – Київ, 2009. – Т.9. – 712 с.
10. Енциклопедія Сучасної України. – Київ, 2010. – Т.10. – 712 с.
11. Енциклопедія Сучасної України. – Київ, 2011. – Т.11. – 712 с.
12. Енциклопедія Сучасної України. – Київ, 2012. – Т.12. – 712 с.
13. Енциклопедія Сучасної України. – Київ, 2013. – Т.13. – 712 с.
14. Енциклопедія Сучасної України. – Київ, 2014. – Т.14. – 768 с.
15. Енциклопедія Сучасної України. – Київ, 2014. – Т.15. – 712 с.
16. Железняк М. Від ЕУ до ЕСУ (коротка історія феномену енциклопедії Сучасної України) // Українська енциклопедистка. Матеріали Третьої міжнародної наукової конференції. – К., 2014. – С.51–61.
17. Ф. Інституту енциклопедичних досліджень НАН України. – Оп.1. – Спр.1. – 139 арк.
18. Там само. – Спр.20. – 48 арк.
19. Там само. – Спр.95. – 45 арк.

References

1. Entsyklopediya Suchasnoyi Ukrainy. – Kyiv, 2001. – T.1. – 824 s.
2. Entsyklopediya Suchasnoyi Ukrainy. – Kyiv, 2003. – T.2. – 872 s.

3. Entsyklopediya Suchasnoyi Ukrainy. – Kyiv, 2004. – T.3. – 696 s.
4. Entsyklopediya Suchasnoyi Ukrainy. – Kyiv, 2005. – T.4. – 700 s.
5. Entsyklopediya Suchasnoyi Ukrainy. – Kyiv, 2006. – T.5. – 728 s.
6. Entsyklopediya Suchasnoyi Ukrainy. – Kyiv, 2006. – T.6. – 728 s.
7. Entsyklopediya Suchasnoyi Ukrainy. – Kyiv, 2007. – T.7. – 708 s.
8. Entsyklopediya Suchasnoyi Ukrainy. – Kyiv, 2008. – T.8. – 716 s.
9. Entsyklopediya Suchasnoyi Ukrainy. – Kyiv, 2009. – T.9. – 712 s.
10. Entsyklopediya Suchasnoyi Ukrainy. – Kyiv, 2010. – T.10. – 712 s.
11. Entsyklopediya Suchasnoyi Ukrainy. – Kyiv, 2011. – T.11. – 712 s.
12. Entsyklopediya Suchasnoyi Ukrainy. – Kyiv, 2012. – T.12. – 712 s.
13. Entsyklopediya Suchasnoyi Ukrainy. – Kyiv, 2013. – T.13. – 712 s.
14. Entsyklopediya Suchasnoyi Ukrainy. – Kyiv, 2014. – T.14. – 768 s.
15. Entsyklopediya Suchasnoyi Ukrainy. – Kyiv, 2014. – T.15. – 712 s.
16. Zheleznyak M. Vid EU do ESU (korotka istoriya fenomenu entsyklopediyi Suchasnoyi Ukrainy) // Ukrayins'ka entsyklopedystka. Materialy Tret'oyi mizhnarodnoyi naukovoyi konferentsiyi. – K., 2014. – S.51–61.
17. F. Instytutu entsyklopedychnykh doslidzhen' NAN Ukrainy. – Op.1. – Spr.1. – 139 ark.
18. Tam samo. – Spr.20. – 48 ark.
19. Tam samo. – Spr.95. – 45 ark.

Boiko Ju. O., candidate of historical sciences, the National Library of Ukraine Vernadsky (Ukraine, Kyiv), julia_b_n@ukr.net

Encyclopedia of Modern Ukraine – the fundamental scientific project of the Institute of Encyclopedic Research of The National Academy of Sciences of Ukraine

The idea of origin, formation and process of editing of Encyclopedia of Modern Ukraine, which is the main scientific project of the Institute of Encyclopedic Research of The National Academy of Sciences of Ukraine, is developed in the article. The criteria of selection and inclusion of items to the Encyclopedia of Modern Ukraine are exposed. The article reflects the specificity of volumes replenishing of the Encyclopedia and its thematic units.

Keywords: Encyclopedia of Modern Ukraine, The Institute of Encyclopedic Research, Encyclopedia of Ukrainian Studies, Encyclopedic knowledge, Encyclopedia.

Бойко Ю. А., кандидат исторических наук, Национальная библиотека Украины им. В. И. Вернадского (Украина, Киев), julia_b_n@ukr.net

Энциклопедия Современной Украины – основной научный проект Института энциклопедических исследований НАН Украины

Освещено идею зарождения, создания и процесс издания Энциклопедии Современной Украины, которая является главным научным проектом Института энциклопедических исследований Национальной академии наук Украины. Раскрыты критерии отбора и включения статей в Энциклопедию Современной Украины. Отражено специфику наполнения томов энциклопедии и ее тематические блоки.

Ключевые слова: Энциклопедия Современной Украины, Институт энциклопедических исследований, Энциклопедия украиноведения, энциклопедистка, энциклопедия.

* * *

УДК 94(477)94(437.1/2)

Корсак Р. В.,
доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри туристичної інфраструктури
і сервісу, факультет туризму та міжнародних
комунікацій, Ужгородський національний університет
(Україна, Ужгород), korsakr@inbox.ru

Фуртій В. В.,
магістр туризмознавець факультету туризму
та міжнародних комунікацій, Ужгородський
національний університет (Україна, Ужгород),
vovafurdiy@gmail.com

РОЗВИТОК ТУРИЗМУ В УКРАЇНІ (ПОЧАТОК ХХІ СТ.)

Здійснено дослідження розвитку туризму в Україні на початку ХХІ ст. Автори розглянули стан розвитку туризму в Україні, проблеми, що заважають перетворити її в провідну галузь, обґрунтували рекомендації щодо покращення послуг туристичної галузі. Розкриття теми стало можливим завдяки використанню загальнонаукових методів пізнання: аналізу, синтезу, системності, узагальнення, конкретності, історизму та діалектичного методу. У науковому доробку віддано перевагу історичним методам дослідження: історико-генетичному, історико-порівняльному, історико-синтетичному, історико-діахронному, емпіричному аналізу тощо.

Ключові слова: туризм, розвиток туризму, Україна, туристична інфраструктура, туристичний потенціал.

Згідно з Указом Президента України «Про Державний комітет молодіжної політики, спорту і туризму» від 31 травня 2000 р. №740/2000, Державний комітет молодіжної політики, спорту і туризму України став правонаступником трьох державних комітетів, у тому числі Державного комітету України по туризму. Державний комітет молодіжної політики, спорту і туризму (Держкоммолодьспорттуризм) поділявся на три департаменти. Серед них був і Державний департамент туризму і курортів, до складу якого входили Управління організації туризму й Управління розвитку туристичної індустрії та інвестицій. 22 листопада 2000 р. Указом Президента України Держкоммолодьспорттуризм, до складу якого входив Державний департамент туризму і курортів, було реорганізовано. 14 грудня 2001 р. Указом Президента України створено Державну туристичну адміністрацію України.

Матеріали роботи ґрунтуються на наукових працях провідних вітчизняних учених, законодавчих актах, нормативних документах. Історію розвитку туризму як в Україні, такі за кордоном, окремі питання управління галуззю вивчали вчені: І. В. Ангелко [1], І. Гур'єва [5], С. О. Дітковська [6], Н. В. Кулешова [9], О. А. Лозова [12].

Україна має значні можливості для динамічного розвитку туристичної сфери, розширення міжнародного співробітництва у цій сфері, що ще раз підкреслюється в Посланні Президента України до Верховної Ради: «Європейський вибір. Концептуальні основи стратегії економічного і соціального розвитку України на 2002—2011 рр. (від 30.05.02 р.)» [11 с. 149–155].

В Україні розвиток туристичного ринку регулювала Державна туристична адміністрація. В 2002 р. Державна туристична адміністрація України вперше здійснила рекламну кампанію «Відпочивай в Україні» на Першому національному телеканалі, провела ряд акцій на російському туристичному ринку в рамках заходів Року України в Росії, надала організаційну підтримку випуску та розповсюдженню інформаційних продуктів для туристів (серія листівок «Welcome to Ukraine», плакатів, «Прогулянка по Криму», серії туристичних карт тощо).

Зокрема, представникам туристичного бізнесу була надана державна підтримка для участі у міжнародних виставках в Україні «УІТТ'2002» та «Україна–2002», національній виставці України у Москві, міжнародних туристичних біржах в Москві, Санкт–Петербурзі, Познані, Лондоні, Мілані. Завдяки ініціативам Державної туристичної адміністрації була налагоджена співпраця з Фондом «Євразія», неурядовою організацією ЕТІ та фундацією Україна – США, фондом «Відродження», Американською Торговою Палатою [3, с. 222–229].

У листопаді 2003 року відбулася зустріч керівництва Держтурадміністрації з групою представників ЗМІ Євросоюзу; в рамках програм TACIS у 1999 р. було реалізовано українсько–французький проект з розбудови туристичної інфраструктури АР Крим, зокрема зі створення та забезпечення функціонування Кримського центру розвитку туризму. 2003 року створено Раду з туризму Карпатського регіону, на базі якої формувався туристичний інформаційний центр. У Криму діяв Союз сільського зеленого туризму автономії, який 2003 р. прийняли до Європейської асоціації сільського зеленого туризму (у її складі 21 країна); на початку 2005 року Держтурадміністрація України отримала сертифікат від Європейської спілки зеленого туризму на право провести в Криму другий Європейський конгрес сільського туризму [14, с. 37–40].

Заходами щодо розвитку іноземного і внутрішнього туризму, затвердженими розпорядженням Кабінету Міністрів 27 червня 2003 р. №390, було заплановано: визначити земельні ділянки для створення відповідної інфраструктури в регіонах в тому числі будівництва готелів, мотелів, гольф–трас, яхт–клубів, аквапарків та парків розваг, облаштування гірськолижних трас; визначити місця стоянок і короткочасних зупинок туристично–екскурсійних автобусів; вивчити попит щодо ціноутворення у сфері туристичних послуг та послуг, що надаються готелями різних категорій у країнах Центральної та Західної Європи, Прибалтики, Російської Федерації. За результатами подати пропозиції щодо оптимізації цінової політики у зазначеній сфері; розробити та здійснити комплекс заходів щодо стимулювання розвитку іноземного туризму. Ні земельні ділянки, ні місця стоянок не були визначені, а пропозиції щодо оптимізації цінової політики та заходів щодо стимулювання розвитку іноземного туризму залишилися не визначеними [6, с. 134–137].

У нашій державі відбулися бурхливі процеси перетворення туристичної галузі в одну із провідних галузей економіки України. Це, перш за все, було пов'язано з прийняттям Державної Програми розвитку туризму в Україні на 2004–2010 рр., Закону України «Про внесення змін до Закону України Про туризм», низки Указів Президента України та постанов Кабінету Міністрів України про підтримку розвитку туризму. Згідно з довідником Держкомстату «Україна в цифрах» за 2004 рік у структурі експорту послуг іноземний туризм становив всього 3%, що за словами віце–президента Туристичної асоціації України Степана Романюка «це десь на рівні статистичної похибки». Усе це говорило про те, що за останні роки іноземний туризм втратив відповідне, належне йому місце серед пріоритетів державної політики [6, с. 134–137; 10, с. 161–165].

Незважаючи на велику кількість даних стосовно слабого розвитку туристичної інфраструктури 2005 року

готельна інфраструктура України динамічно розвивалася. За період 2005–2010 років кількість готелів в Україні зросла в середньому на 6,5% в рік, одноразова місткість готелів зросла на 10,5% в рік [1, с. 71–79].

В Україні у 2006 році спостерігався сплеск попиту на міжнародний туристичний продукт: українці почали масово подорожувати до інших країн. Незважаючи на позитивну динаміку приросту виїзних туристичних потоків з 2001 по 2006 роки, у 2007 році спостерігається їх різкий спад. Таке явище зумовила передусім нестабільність курсу валют у цей період та різкого його збільшення, зокрема долару США, майже в 2 рази. Тому українці віддали перевагу відпочинку в Україні [9, с. 177–183].

21 лютого 2007 р. Указом Президента України № 136/2007 В. Ющенко було постановлено створити належні умови для розвитку сфери туризму і діяльності курортів, першочергового стимулювання в'їзного та внутрішнього туризму, розбудови сучасної туристичної інфраструктури і на підтримку пропозицій Національної ради з питань культури і духовності оголосити 2008 р. – Роком туризму і курортів в Україні [16].

Глобальне поширення фінансової кризи 2008 року принесло для світової туристичної індустрії «дві хвили» важких фінансових наслідків. По-перше, брак вільних ресурсів на фінансових ринках суттєво обмежив розбудову туристичних об'єктів. По-друге, зростання безробіття і скорочення доходів населення викликало «ефект оптимізації витрат домогосподарств», що супроводжувався скороченням, так званих, витрат на дозвілля, лєвова частка яких акумулювалася туризмом. Фінансування розвитку туризму в Україні здійснюється за остаточним принципом, а тому бажало бути кращим. Обсяги видатків у 2008 році зменшилися порівняно з 2007 роком майже на 13%. А у 2009 році взагалі склалася критична ситуація – бюджетні програми щодо розвитку туризму та створення умов безпеки туристів фінансувалися переважно лише на погашення кредиторської заборгованості, що утворилася через недофінансування вартості заходів, проведених у 2008 році. Загалом упродовж 2008–2009 років на реалізацію державної та регіональної програми у сфері розвитку туризму в Україні було спрямовано 55 млн. грн. [5, с. 17–23; 8, с. 158–166].

Аналіз динаміки потоку туристів, що обслуговувалися суб'єктами туристичної діяльності в Україні показав, що найістотніші негативні тенденції у 2009 році спостерігалися в розвитку в'їзного туризму. Це пояснювалося складною економічною та політичною ситуаціями, які існували в країні. Так, протягом 9 місяців Україну відвідали 16,5 млн. в'їзних (іноземних) туристів, що на 18% або майже на 3,7 млн. осіб менше, ніж за аналогічний період 2008 року. Зменшення обсягів в'їзного потоку протягом 9 місяців 2009 року відбулося за рахунок падіння числа поїздок за всіма мотиваціями. Виїзний турпотік за 9 місяців 2009 року зменшився порівняно з 2008 роком на 2% або на 223,1 тис. осіб та становив 11,6 млн. туристів. Це свідчило про зміни уподобань українців у зв'язку з кризою на користь більш дешевого виду відпочинку, що в свою чергу позитивно позначилося на розвитку внутрішнього туризму [7].

У 2010 р. позитивна динаміка туристичних потоків відновилася. В Україні спостерігався динамічний розвиток в'їзного туризму, відносно стабільний розвиток виїзного туризму та стабільна динаміка внутрішніх

потоків, які можуть свідчити про підвищення рівня конкурентоспроможності України на міжнародній арені [1, с. 71–79].

Іноземних туристів в Україні приваблюють наша національна кухня, історична та архітектурна спадщина, відомі на весь світ монастирі, храми, театри та музеї. Так, протягом 2011 р. Україну відвідали 21,4 млн. в'їзних (іноземних) туристів, що на 1% або на 212 тис. осіб більше, ніж у 2010 р. В першу чергу іноземні громадяни відвідують Україну з приватною метою. Цей сегмент займав у 2011 р. 89,6% усього в'їзного туристичного потоку і збільшився на 0,5% або на 91,1 тис. осіб. На другому місці поїздки з організованого туризму. Протягом 2011 р. цей сегмент зріс на 11,7% або на 143 тис. осіб. І на третьому місці – поїздки з службовою метою, які зменшилися порівняно з 2010 р. на 7,1% або на 49,6 тис. осіб. Незважаючи на негативний імідж України як політично нестабільної держави, англійські експерти віднесли Україну до трійки найбільш привабливих країн у 2012 році. Інтерес до України постійно зростає, це сприяло без залучення державних дотацій стабільно нарощувати обсяги виробництва туристичного продукту. Особливо на це впливав майбутній чемпіонат Європи з футболу, співорганізатором якого була Україна у червні–липні 2012 року. Як повідомляла прес-служба Державного агентства України з туризму та курортів, що під час Євро-2012 Україну відвідало 24,5 млн. іноземних туристів [12, с. 44–47; 13].

У 2013 році Україну відвідали понад 26 млн. туристів, що на 1,5 млн. більше, ніж у 2012 році. Про це повідомив Віце-прем'єр-міністр Олександр Вілкул. В серпні 2013 року Кабінет Міністрів України схвалив Концепцію, яка є основою Державної цільової програми. Крім того, Держтуризмкурорт розробив проект туристичного бренду, який відповідав сучасним вимогам і сприяв просуванню у світі унікального туристичного потенціалу нашої країни. Голова Держтуризмкурорту зазначала, що важливим елементом просування України в світі є проведення спортивних заходів міжнародного рівня. Так, у серпні 2013 року Україна успішно провела юнацький Чемпіонат Європи з баскетболу 2013 (U–16), який за оцінкою ФІБА був визнаний кращим за всю історію існування чемпіонату. В 2013 році ЮНЕСКО включив до списку Всесвітньої культурної спадщини дерев'яні церкви Карпатського регіону та Стародавнє місто Херсонес Таврійський. У грудні 2013 року Петриківському розпису було надано статус Всесвітньої нематеріальної культурної спадщини ЮНЕСКО. Всі ці події надавали додаткового поштовху сфері туризму в Україні [17].

У першому кварталі 2014-го року, за даними Державного агентства України з туризму та курортів (Держтуризмкурортів), який, в свою чергу, посилається на дані Держприкордонслужби, у нашу країну з туристичною метою прибуло лише 15% від торішнього турпотіку (3,5 млн. чоловік) і в основному це були поляки, румуни, угорці, які відвідували західні регіони України – Галичину, Буковину, Закарпаття та Київ. Більшість громадян Росії, Китаю, Індії, країн Західної Європи і Латинської Америки в Україну не їдуть через нестабільну політичну ситуацію в країні. Крим в 2014 році втратив до 80% туристів, тобто отримав 1,2 млн. замість торішніх 6 млн. чоловік, причому виключно туристів з Росії [2].

Туристичний ринок України за 2014–2015 роки зазнав серйозних випробувань. АТО, девальвація і падіння

рівня життя – позначилися всі ці фактори. Попит на туризм спав на 70%. Виїзний турпотік з України, що становив близько 2 млн. осіб на рік, скоротився до 700–800 тис. На даний момент основні туристичні напрямки України – це Чорноморське і Азовське узбережжя, Карпатські гори, міста Київ, Львів і Одеса. У них є безліч як загальних проблем, так і індивідуальних. Загальні проблеми туризму в Україні: погані дороги, відсутність сприятливих умов для розвитку бюджетних авіаперельотів (перш за все національних перевізників), податковий і адміністративний тиск на бізнес, негативний інвестиційний клімат, слабо розвинена інфраструктура. Усі ці проблеми, вирішити без допомоги держави важко або навіть неможливо. На жаль, держава, замість усунення проблем у сфері туризму, займається заміною одних адміністративних органів на інші. Наприклад, із 1 вересня 2015 року функції Держтуризмкурорту України були передані Міністерству економічного розвитку й торгівлі України. До того ж, тепер туризм розглядається суто як економіка. Значить, через призму доходу. Найлегшим доходом для держави є кошти від ліцензування туристичних фірм, які в більшості випадків відправляють мандрівників відпочивати за кордон. А потрібно також розвивати український туризм. Необхідно популяризувати вітчизняні курорти серед українців і іноземців, влаштовувати в Україні конференції й з'їзди іноземних туроператорів, створити якісну нормативну базу для залучення інвестицій, стежити за строгістю присвоєння зірковості готелям, робити особливий акцент на унікальність національної кухні, українських традицій і на природно-архітектурних цінностях, проводити міжнародні турніри, конкурси й фестивалі, шукати новаторські прояви в туристичній сфері, постаратися розширити курортний сезон. Наприклад, за рахунок СПА-готелів або гірськолижних курортів [4; 15].

Україна має значний туристичний потенціал і всі передумови для розвитку внутрішнього, в'їзного та виїзного туризму. Але він використовується недостатньо. Однією з передумов успішного розвитку туризму в Україні були, є і будуть багаті природні і людські фактори. Не варто забувати й про те, що в Україні знаходяться пам'ятники, які відносяться до культурної спадщини ЮНЕСКО, наприклад, «Софія Київська», «Києво-Печерська лавра», місто Львів та ін. Тому для поліпшення ситуації в туристичній галузі України було б досить навіть таких кроків, як спрощення візових і митних процедур; незалежна стандартизація ліцензування й сертифікація учасників ринку й розробка державних програм розвитку туризму.

Список використаних джерел

1. Ангелко І. В. Сучасний стан та перспективи розвитку туристичної галузі в Україні / І. В. Ангелко // Український соціум. – 2014. – №2. – С.71–79.
2. Antituristicheskaja operacija v Ukraine [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://gordonua.com/publications/antituristicheskaja-operacija-v-ukraine-27056.html>
3. Бойко М. Г., Гопкало Л. М. Засади формування пріоритетних напрямів туристичної політики України // Регіональна економіка науково-практичний журнал. – 2005. – №1 (35). – С.222–229.
4. Відкрити Україну. Час змінювати підходи до туризму [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://ua.korrespondent.net/ukraine/events/3506081-vidkryty-ukrainy>
5. Гур'єва І., Хитяник С. Розвиток туризму в Україні: проблеми й перспективи // Всеукраїнський науково-практичний журнал Фінансовий контроль. – 2011. – №1 (62). – С.17–23.
6. Дітковська С. О. Вісник ДІТБ. Серія: Економіка, організація і управління підприємствами (в туристичній сфері). – 2007. – №11. – С.134–137.
7. Колесник О. О. Оцінка стану та перспектив розвитку туризму України в умовах кризи / О. О. Колесник // Економіка. Управління. Інновації: електронне наукове фахове видання. Серія: Економічні науки. – 2010. – Вип.2 (4) [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://www.nbu.gov.ua/ejournals/eui/2010_2/10koouuk.pdf
8. Криховецький І. З. Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права ім. Короля Данила Галицького. – 2011. – №3. – С.158–166.
9. Кулешова Н. В. Аналіз сучасного стану розвитку туристичної галузі в Україні / Н. В. Кулешова // Економіка і регіон. – 2012. – №1 (32). – С.177–183.
10. Лапшина І. Перспективи розвитку туристичних послуг в умовах глобалізації // Вісник Львівської комерційної академії. Серія економічна. – Львів, 2005. – Вип.17. – С.161–165.
11. Лихоманова О. В. Стан і перспективи регіонального розвитку туризму в Україні // Актуальні проблеми економіки науковий економічний журнал. – 2004. – №6 (36). – С.149–155.
12. Лозова О. А. Туризм в Україні: сучасний стан, проблеми та перспективи розвитку / О. А. Лозова // Культура народів Причорномор'я. – 2012. – №229. – С.44–47.
13. Музиченко-Козловська О. В. Економічне оцінювання туристичної привабливості території: Монографія. – Львів: Новий Світ–2000, 2012. – 176 с.
14. Прейгер Д. К. Міжнародний туризм в Україні як форма інтеграційних комунікацій / Д. К. Прейгер, І. А. Малярчук // Стратегічна панорама. – 2005. – №3. – С.37–40.
15. Туризм в Україні: пацієнт скоріше мертвий, аніж живий? [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.ukrop-ua.net/userpublications/16735-turizm-v-ukrain-pacyent-skorshe-mervtvy-anzh-zhiviy.html>
16. Указ Президента України «Про заходи щодо розвитку туризму і курортів в Україні» [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/136/2007>
17. Урядовий портал. У 2013 році Україну відвідали понад 26 млн. туристів [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://www.kmu.gov.ua/control/publish/article?art_id=246992112

References

1. Angelko I. V. Suchasnyj stan ta perspektyvy rozvytku turystychnoi' galuzi v Ukraini / I. V. Angelko // Ukrain's'kyj socium. – 2014. – №2. – S.71–79.
2. Antituristicheskaja operacija v Ukraine [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://gordonua.com/publications/antituristicheskaja-operacija-v-ukraine-27056.html>
3. Bojko M. G., Gopkalo L. M. Zasady formuvannja prjoritetnyh naprjamiv turystychnoi' polityky Ukrainy // Regionalna ekonomika naukovo-praktychnyj zhurnal. – 2005. – №1 (35). – S.222–229.
4. Vidkryty Ukrainu. Chas zminjuvaty pidhody do turyzmu [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://ua.korrespondent.net/ukraine/events/3506081-vidkryty-ukrainy>
5. Gur'jeva I., Hytjanyk S. Rozvytok turyzmu v Ukraini: problemy j perspektyvy // Vseukrai'ns'kyj naukovo-praktychnyj zhurnal Finansovij kontrol'. – 2011. – №1 (62). – S.17–23.
6. Ditkov's'ka S. O. Visnyk DITB. Serija: Ekonomika, organizacija i upravlinnja pidpryjemstvamy (v turystychnij sferi). – 2007. – №11. – S.134–137.
7. Kolesnyk O. O. Ocinka stanu ta perspektyv rozvytku turyzmu Ukrainy v umovah kryzy / O. O. Kolesnyk // Ekonomika. Upravlinnja. Innovacii': elektronne naukove fahove vydannja. Serija: Ekonomichni nauky. – 2010. – Vyp.2 (4) [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://www.nbu.gov.ua/ejournals/eui/2010_2/10koouuk.pdf
8. Kryhovec'kyj I. Z. Naukovo-informacijnyj visnyk Ivano-Frankivs'kogo univertytetu prava im. Korolja Danyla Galyc'kogo. – 2011. – №3. – S.158–166.
9. Kuljeshova N. V. Analiz suchasnoho stanu rozvytku turystychnoi' galuzi v Ukraini / N. V. Kuljeshova // Ekonomika i region. – 2012. – №1 (32). – S.177–183.
10. Lapshyna I. Perspektyvy rozvytku turystychnykh poslug v umovah globalizacii' // Visnyk L'vivs'koi' komercijnoi' akademii'. Serija ekonomichna. – L'viv, 2005. – Vyp.17. – S.161–165.
11. Lyhomanova O. V. Stan i perspektyvy regional'nogo rozvytku turyzmu v Ukraini // Aktual'ni problemy ekonomiky naukovyj ekonomichnyj zhurnal. – 2004. – №6 (36). – S.149–155.
12. Lozova O. A. Turyzm v Ukraini: suchasnyj stan, problemy ta perspektyvy rozvytku / O. A. Lozova // Kul'tura narodov Pricernomor'ja. – 2012. – №229. – S.44–47.

13. Muzychenko-Kozlovska O. V. Ekonomichne ocinjuvannya turystychnoi pryvablyvosti terytorii: Monografija. – L'viv: Novyj Svit–2000, 2012. – 176 s.

14. Prejger D. K. Mizhnarodnyj turizm v Ukraini ni jak forma integracijnyh komunikacij / D. K. Prejger, I. A. Maljarchuk // Strategichna panorama. – 2005. – №3. – S.37–40.

15. Turizm v Ukraini ni: pacijent skorishe mertvyj, anizh zhyvyj? [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.ukrop-ua.net/userpublications/16735-turizm-v-ukrainin-pacyent-skorshe-mertvyj-anzh-zhiviy.html>

16. Ukaz Prezidenta Ukrainy «Pro zahody shhodo rozvytku turyzmu i kurortiv v Ukraini ni» [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/136/2007>

17. Urjadovyj portal. U 2013 roci Ukraini nu vidvidaly ponad 26 mln. turystiv [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://www.kmu.gov.ua/control/publish/article?art_id=246992112

Korsak R. V., doctor of historical sciences, professor, Uzhgorod National University, faculty of «Tourism», department of tourism infrastructure and services (Ukraine, Uzhgorod), korsakr@inbox.ru

Furtyi V. V., master, Uzhgorod National University, faculty of Tourism and international, communications (Ukraine, Uzhgorod), vovafurtyi@gmail.com

Tourism development in Ukraine (the beginning of the XXI century)

The article studies the development of tourism in Ukraine at the beginning of XXI century. The authors examined the state of tourism in Ukraine, problems that prevent turning it into a leading industry, grounded recommendations for improving the services of the tourism industry. A study was made possible through the use of scientific methods of knowledge: analysis, synthesis, system, specific, historical and dialectical method. In the preferred scientific heritage historical methods of research: historical and genetic, historical and comparative, historical and synthetic, historical and diachronic, empirical analysis and more.

Keywords: tourism, tourism development, Ukraine, tourist infrastructure, tourist potential.

Korsak P. B., доктор исторических наук, профессор, заведующий кафедрой туристической инфраструктуры и сервиса, факультет туризма и международных коммуникаций, Ужгородский национальный университет (Украина, Ужгород), korsakr@inbox.ru

Furtyi V. V., магистр туризмовед факультета туризма и международных коммуникаций, Ужгородский национальный университет (Украина, Ужгород), vovafurtyi@gmail.com

Развитие туризма в Украине (начало XXI в.)

Проведено исследование развития туризма в Украине в начале XXI века. Авторы рассмотрели состояние развития туризма в Украине, проблемы, мешающие превратить ее в ведущую отрасль, обосновали рекомендации по улучшению услуг туристической отрасли. Раскрытие темы стало возможным благодаря использованию общенаучных методов познания: анализа, синтеза, системности, обобщения, конкретности, историзма и диалектического метода. В научном наследии отдано предпочтение историческим методам исследования: историко-генетическому, историко-сравнительному, историко-синтетическому, историко-диахронному, эмпирическому анализу и тому подобное.

Ключевые слова: туризм, развитие туризма, Украина, туристическая инфраструктура, туристический потенциал.

* * *

УДК 001.891:615(477)(092)

Буц М. А.,
аспірантка, ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький
ДПУ імені Григорія Сковороди»
(Україна, Переяслав-Хмельницький), marinka-krp@i.ua

НАУКОВІ ПОШУКИ АКАДЕМІКА В. І. СКОКА В ГАЛУЗІ ФАРМАКОЛОГІЇ

Розглянуто фармакологічні розробки визнаного в світі нейрофізіолога, академіка В. І. Скока. Висвітлено наукові здобутки видатного вченого в напрямку профілактики серцево-судинної патології, зокрема розробки антигіпертензивних препаратів. Детальний аналіз результатів досліджень В. І. Скока та його підлеглих у відділі фізіології вегетативної нервової системи Інституту фізіології ім. О. О. Богомольця довів їх важливе значення для клінічної медицини та фармакології. Експериментальні дослідження В. І. Скока продемонстрували, що передача імпульсації через ганглії відбувається лише через холінорецептори нікотинного типу. Крім того ним було розроблено та

вдосконалено метод ресстрації тоничної активності симпатичної нервової системи, визначено середню провідність одиночного каналу нікотинного холінорецептора. Синтезований у відділі принципово новий гангліоблокатор – холінолітичний засіб – було визнано науковим відкриттям, а колектив, який працював над його створенням – удостоєний Державної премії СРСР 1989 року в галузі науки та техніки.

Ключові слова: В. І. Скок, нейрофізіолог, фармаколог, гангліоблокатор, холінолітичний засіб, артеріальна гіпертензія.

Велика кількість досліджень наукової спільноти колишнього Радянського Союзу у 80–ті рр. ХХ ст. присвячувалась розробці нових лікарських засобів проти різних хвороб. Серед тих, хто працював над шляхами лікування артеріальної гіпертензії були не лише лікарі, а й науковці Інститутів біологічного профілю. Зокрема, існує низка публікацій видатного вченого України, визнаного в світі нейрофізіолога, академіка В. І. Скока присвячена розробці антигіпертензивних препаратів. Це зумовлює потребу детально дослідити наукові здобутки вченого в цьому напрямку і показати важливість фундаментальних досліджень для клінічної медицини.

Діяльності цього видатного вченого присвячено декілька праць [1; 10; 14; 13], проте вони містять узагальнену інформацію про досягнення В. І. Скока. Зовсім мало інформації в цих статтях міститься про фармакологічні розробки вченого, а саме винайдення лікарських речовин проти артеріальної гіпертензії.

Тому головною метою цієї роботи є висвітлення наукових здобутків видатного вченого в галузі фізіології нервової системи В. І. Скока в напрямку профілактики серцево-судинної патології, зокрема розробки антигіпертензивних препаратів.

Володимир Іванович Скок – талановитий учений–експериментатор, фармаколог, нейрофізіолог, організатор науки, педагог, творець наукової школи, академік НАН України, АН СРСР (РАН), АПН СРСР, Польської АН, лауреат Державних премій в галузі науки та техніки України та Росії, автор понад 300 наукових праць та монографій, таких як: «Фізіологія вегетативних гангліїв» (1970), за яку він був удостоєний премії імені І. М. Сеченова АН СРСР, «Нервно–м'язцева фізіологія» (1986), «Нейрональні холінорецептори» (1987), «Естественная активность вегетативных ганглиев» (1989) [12, с. 184].

Велика кількість досліджень В. І. Скока, проведених упродовж 1975–1988 рр. була присвячена вивченню впливу різноманітних гангліоблокуючих речовин на синаптичну передачу в вегетативних гангліях. В 1977 р. ним було отримано важливі дані щодо іонного механізму дії передатчика на постсинаптичну мембрану. Він полягав у збільшенні проникності мембрани для іонів натрію та калію [9, арк. 2; 16]. Отримані результати досліджень дали змогу в 1980 р. визначити, що тонічна імпульсація в нейронах виникає в результаті активування ацетилхоліном нікотинових холінорецепторів (Н–холінорецепторів) [2, арк. 29]. Цими дослідженнями було доведено, що передача імпульсації через ганглії відбувається лише через холінорецептори нікотинного типу, а холінорецептори мускаринового типу служать лише для полегшення цієї передачі завдяки допороговій деполаризації мембрани нейрона.

В подальшому співробітниками відділу фізіології вегетативної нервової системи Інституту фізіології ім. О. О. Богомольця, керівником якої був В. І. Скок було розроблено спосіб, який дозволив у 1980–1982 рр. вперше

відвести електродами, розташованими на поверхні шкіри, природну активність симпатичної нервової системи людини, модульовану серцевим ритмом. Даний метод був перспективним для вивчення патогенезу та діагностики розладів нервової регуляції функцій організму [8, арк. 1]. Розроблений і вдосконалений метод (1977–1983 рр.) дозволив реєструвати тонічну активність симпатичної нервової системи і контролювати ефективність прийому деяких лікарських препаратів при відведенні від поверхні шкіри людини. Ця методика виявилась надзвичайно важливою для виявлення ряду порушень функцій серцево-судинної системи та розробки нових діагностичних прийомів.

Дослідження, проведені у відділі В. І. Скока дозволили у 1984 р. за електрокардіограмою (ЕКГ) визначити вплив ліків на хворих на гіпертонію. Після прийому курсу ліків хворими порівняння ЕКГ виявило зниження тиску, що в свою чергу вказувало на вплив ліків шляхом пригнічення природної симпатичної активності [3, арк. 21]. У 1985 р. було також визначено в якій саме період серцевого циклу відбуваються зміни артеріального тиску [4, арк. 15].

Впродовж 1983–1985 рр. у відділі фізіології вегетативної нервової системи, під керівництвом В. І. Скока, досліджувалась тема «Вивчення механізмів функціонування синаптичних хеморецепторів, фармакологічних впливів на них та природної активності в периферичному відділі вегетативної нервової системи». Впродовж цих років було освоєно методіку реєстрації елементарних струмів іонних каналів Н-холінорецепторів (НХР) в нейронах симпатичного ганглія свавця шляхом відведення від ізольованої ділянки мембрани. В результаті дослідів було визначено середню провідність одиночного каналу. Вона дорівнювала $32 \cdot 10^{-12}$ ом при 23° – 24° С та 10М АХ [5, арк. 22–23].

Ці відкриття зумовили пошук речовин, які б вибірково блокували лише парасимпатичні ганглії. Серія дослідів привела науковців, які працювали під керівництвом В. І. Скока до винайдення речовини ІЕМ–1678 (синтезована у Всесоюзному інституті експериментальної медицини (ВІЕМ) доктором хімічних наук В. Є. Гмиро) [11]. Під час досліджень впливу іонів Ca^{2+} на каналоблокуючу дію гексонію в нейронах верхнього шийного ганглія (ВШГ) кролика у 1984 р., В. І. Скоку вдалося визначити, що іони Ca^{2+} вповільнюють швидкість закривання іонних каналів Н-холінорецепторів і здатні конкурувати з гексонієм за місце зв'язування в холінорецепторі. Похідні симетричних біс-амонієвих сполучень (БАС) ІЕМ–903, ІЕМ–1316, ІЕМ–1372, ІЕМ–1194 виявились сильнішими гангліоблокаторами, ніж класичний гангліолітик гексоній. Речовина ІЕМ–1372 засвідчила високу парасимпатичну дію [3, арк. 19]. Ці результати були надзвичайно важливі для розуміння особливостей синаптичної передачі в гангліях, а також для ціленаправленого синтезу нових гангліоблокаторів, необхідних медицині.

Наступні дослідження даного напрямку привели вчених відділу фізіології вегетативної нервової системи до висновку, що речовина ІЕМ–1194 має однаковий вплив на відкриття іонних каналів, як в нервово-м'язевому сполученні, так і в симпатичному ганглії, на відміну від гексонія, який справляє виражений каналоблокуючий вплив лише на рецептори ганглія, а тубокурарин – на рецептори нервово-м'язевого сполучення [15, с. 227]. Методом 2-х електродної фіксації потенціалу в 1988 р.

було проведено аналіз впливу речовини ІЕМ–1678 на нікотинові холінорецептори нейронів верхнього шийного ганглія кролика. Отримані дані дозволили зробити висновок, що в дії даної речовини на НХР переважає конкурентний (або пресинаптичний) механізм, а не каналоблокуючий [6, арк. 35]. Це засвідчило можливість даної речовини впливати лише на парасимпатичні ганглії.

Результати досліджень даного напрямку, разом з результатами вчених Науково-дослідного інституту експериментальної медицини АМН СРСР (В. Є. Гмиро), Інституту еволюційної фізіології та біохімії ім. І. М. Сеченова АН СРСР (Л. Г. Магазаник, В. А. Снетков, С. М. Антонов), Донецького медичного інституту ім. М. Горького, Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка дали можливість створити принципово новий гангліоблокатор – холінолітичний засіб. Його створення було визнано науковим відкриттям і зареєстровано в Державному реєстрі відкриттів СРСР у 1987 р. Авторський колектив був удостоєний Державної премії СРСР 1989 року в галузі науки та техніки [7, арк. 10]. В зв'язку з потребою уникнення великої кількості побічних ефектів (гіпотензія, ортостатичний колапс, імпотенція) від раніше застосованих препаратів, таких як атропіноподібні речовини (М-холінолітики та Н-холінолітики) було винайдено речовину ІЕМ–1687 (третинобутилдециламмоній хлорид). Вона дозволяла знижувати тону парасимпатичної нервової системи, забезпечувати активніше пригнічення передачі в парасимпатичних гангліях і відрізнялася довшою в 10 разів шириною фармакологічного ефекту. Це давало змогу захищати слизову оболонку шлунка від ерозивно-виразкових уражень. З метою застосування даної речовини в медичній практиці було розроблено простий та придатний для великомасштабного заводського виробництва метод синтезу цього засобу [11].

Таким чином, провівши аналіз літературних джерел та архівних матеріалів, можна зробити висновки, що академіку В. І. Скоку вдалося вперше виміряти провідність відкритого каналу і визначити тривалість відкритих станів, що дозволило істотно поглибити й розширити існуючі уявлення про функціонування іонних каналів; синтезувати високоефективні біологічно активні сполуки, які можуть використовуватися для вибірного фармакологічного впливу на нервову систему; розкрити механізми ряду порушень функцій серцево-судинної системи та створити передумови розробки нових діагностичних прийомів хвороб системи кровообігу. Ці дослідження, безумовно спричинили значний вплив на розвиток одного з напрямків клінічної медицини – кардіології.

Список використаних джерел

1. 60-річчя академіка В. І. Скока // Вісник АН УРСР. – 1992. – №6. – С.132–133.
2. Архів Інституту фізіології ім. О. О. Богомольця. – Годовий отчет о выполнении плана научно-исследовательских работ Института за 1980 год. – Оп.1. – Спр.1645. – 135 арк.
3. Там само. – Звіт про науково-дослідну роботу інституту за 1984 рік. – Оп.1. – Спр.1773. – 150 арк.
4. Там само. – Звіт про науково-дослідну роботу інституту за 1985 рік. – Оп.1. – Спр.1800. – 130 арк.
5. Там само. – Звіт про науково-дослідну роботу інституту за 1983 рік. – Оп.1. – Спр.1746. – 116 арк.
6. Там само. – Звіт про науково-дослідну роботу Інституту за 1988 рік. – Оп.1. – Спр.1932. – 38 арк.

7. Там само. – Звіт про науково–дослідну роботу Інституту за 1989 рік. – Оп.1. – Спр.1976. – 42 арк.
8. Там само. – Отдел физиологии вегетативной нервной системы. Отчет о работе отдела за 1980 г. – Оп.1. – Спр.1657. – 3 арк.
9. Там само. – Отчет о работе отдела за 1977 г. – Оп.1. – Спр.1514. – 7 арк.
10. Владимир Иванович Скок (к 70–летию со дня рождения) // *Нейрофизиология*. – 2002. – Т.34. – №2/3. – С.279–280.
11. Державні премії СРСР у галузі науки та техніки за 1989 рік // *Вісник АН УРСР*. – 1990. – №4. – С.99.
12. Наукова робота академіка В. І. Скока в Інституті фізіології ім. О. О. Богомольця АН УРСР (70–ті рр. XX століття) / Карпенко М. // *Технологічна освіта: досвід, перспективи, проблеми: збірник наукових праць*. – Переяслав–Хмельницький, 2010. – Вип.6. – С.183–190.
13. Наукова спадщина академіка В. І. Скока [Електронний ресурс] / Л. О. Клименко // *Проблеми екологічної та медичної генетики і клінічної імунології*. – 2011. – Вип.1. – С.31–42. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/pemgki_2011_1_5.
14. Пам'яті Володимира Івановича Скока // *Фізіологічний журнал*. – 2004. – Т.50. – №3. – С.117–118.
15. Селянко А. А. Влияние ионов Ca²⁺ на каналоблокирующее действие гексаметония в синаптическом ганглии / А. А. Селянко, В. А. Деркач, В. И. Скок // *ДАН СССР*. – 1985. – Т.284. – №1. – С.225–228.
16. Скок В. І. Зміни іонної проникності мембрани нейрона симпатичного ганглію викликані дією ацетилхоліну і холіноміметиків на Н–холінорецептори / В. І. Скок, О. О. Селянко // *Тези доповідей X з'їзду Укр. фізіол. т–ва*, (26–28 верес. 1977 р.). – Одеса, 1977. – С.293.

References

1. 60–richchia akademika V. I. Skoka // *Visnyk AN URSS*. – 1992. – №6. – S.132–133.
2. Arkhiv Instytutu fiziologii im. O. O. Bohomoltsia. – Godovoy otchet o vypolnenii plana nauchno–issledovatel'skikh rabot Instytuta za 1980 god. – Op.1. – Spr.1645. – 135 арк.
3. Там само. – Звіт про науково–дослідну роботу інституту за 1984 рік. – Оп.1. – Спр.1773. – 150 арк.
4. Там само. – Звіт про науково–дослідну роботу інституту за 1985 рік. – Оп.1. – Спр.1800. – 130 арк.
5. Там само. – Звіт про науково–дослідну роботу інституту за 1983 рік. – Оп.1. – Спр.1746. – 116 арк.
6. Там само. – Звіт про науково–дослідну роботу Інституту за 1988 рік. – Оп.1. – Спр.1932. – 38 арк.
7. Там само. – Звіт про науково–дослідну роботу Інституту за 1989 рік. – Оп.1. – Спр.1976. – 42 арк.
8. Там само. – Отдел физиологии вегетативной нервной системы. Отчет о работе отдела за 1980 г. – Оп.1. – Спр.1657. – 3 арк.
9. Там само. – Отчет о работе отдела за 1977 г. – Оп.1. – Спр.1514. – 7 арк.
10. Vladimir Ivanovich Skok (k 70–letiyu so dnya rozhdeniya) // *Neurofiziologiya*. – 2002. – Т.34. – №2/3. – С.279–280.
11. Derzhavni premii SRSR u haluzi nauky ta tekhniki za 1989 rik // *Visnyk AN URSS*. – 1990. – №4. – С.99.
12. Naukova робота akademika V. I. Skoka v Instytuti fiziologii im. O. O. Bohomoltsia AN URSS (70–ti rr. XX stolittia) / Karpenko M. // *Tekhnolohichna osvita: dosvid, perspektivy, problemy: zbirnyk naukovykh prats*. – Pereiaslav–Khmelnyskiy, 2010. – Vyp.6. – S.183–190.
13. Naukova spadshchyna akademika V. I. Skoka [Elektronnyi resurs] / L. O. Klymenko // *Problemy ekolohichnoi ta medychnoi henetyky i klinichnoi imunolohii*. – 2011. – Vyp.1. – S.31–42. – Rezhym dostupu: http://nbuv.gov.ua/UJRN/pemgki_2011_1_5.
14. Pam'yati Volodymyra Ivanovycha Skoka // *Fiziolohichnyi zhurnal*. – 2004. – Т.50. – №3. – С.117–118.
15. Selyanko A. A. Vliyanie ionov Ca²⁺ na kanalobkiruyushchee deystvie geksametoniya v sinapticheskome ganglii / A. A. Selyanko, V. A. Derkach, V. I. Skok // *DAN SSSR*. – 1985. – Т.284. – №1. – С.225–228.
16. Скок В. І. Зміни іонної проникності мембрани нейрона симпатичного ганглію викликані дією ацетилхоліну і холіноміметиків на N–холінорецептори / В. І. Скок, О. О. Селянко // *Тези доповідей X з'їзду Укр. фізіол. т–ва*, (26–28 верес. 1977 г.). – Одеса, 1977. – С.293.

Buts M. A., postgraduate student of State Higher Educational Establishment «Pereiaslav–Khmelnyskiy State Pedagogical University named after Hryhorii Skovoroda» (Ukraine, Pereiaslav–Khmelnyskiy), marinka–krp@i.ua

Scientific searches of Academician V. I. Skok in pharmacology

The article is devoted to pharmacological developments neurophysiologist recognized in the world, Academician V. Skok. Recorded scientific achievements of outstanding scientist in the direction of prevention of cardiovascular disease, in particular the development of antihypertensive drugs. A detailed analysis of the research results V. Skok and his subordinates in the Department of Physiology of the autonomic nervous system of the Institute of Physiology named after O. O. Bogomolets proved their importance to clinical medicine and pharmacology. V. Skok proved that the transmission of impulses through ganglia occur only through a nicotinic cholinergic receptors of the type developed and perfected the method of recording the tonic activity of the sympathetic nervous system, determined the average conductivity of the single channel cholinoreceptor nicotine. Synthesized in the department of fundamentally new ganglioplegic – anticholinergic drug – it has been recognized by scientific discovery, and the team that worked on its creation in 1989 was awarded the USSR State Prize in Science and Technology

Keywords: V. Skok, neurophysiology, pharmacology, ganglionic blocking agent, anticholinergic drug, arterial hypertension.

Буц М. А., аспірантка, ГВУЗ «Переяслав–Хмельницький ГПУ імені Григорія Сковороди» (Україна, Переяслав–Хмельницький), marinka–krp@i.ua

Научные поиски академика В. И. Скока в области фармакологии

Рассмотрены фармакологические разработки признанного в мире нейрофизиолога, академика В. И. Скока. Отражены научные достижения выдающегося ученого в направлении профилактики сердечно–сосудистой патологии, в частности разработки антигипертензивных препаратов. Детальный анализ результатов исследований В. И. Скока и его подчиненных в отделе физиологии вегетативной нервной системы Института физиологии им. О. О. Богомольца доказал их важное значение для клинической физиологии и фармакологии. Экспериментальные исследования В. И. Скока продемонстрировали, что передача импульсации через ганглии происходит только через холинорецепторы никотинового типа. Кроме того ним был разработан и усовершенствован метод регистрации тонической активности симпатической нервной системы, определены среднюю проводимость одиночного канала никотинового холинорецептора. Синтезированный в отделе принципиально новый ганглиоблокатор – холинолитическое средство – был признан научным открытием, а коллектив, который работал над его созданием, удостоен Государственной премии СССР 1989 года в области науки и техники

Ключевые слова: В. И. Скок, нейрофизиолог, фармаколог, ганглиоблокатор, холинолитическое средство, артериальная гипертензия.

* * *

УДК 636.2.082:009:001

Апостол М. В., кандидат історичних наук, докторант, Національна наукова сільськогосподарська бібліотека (Україна, Київ), apostolmv@online.ua

ВНЕСОК АКАДЕМІКА М. В. ЗУБЦЯ В СТАНОВЛЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ АГРАРНИХ НАУК УКРАЇНИ

Автором висвітлено внесок доктора сільськогосподарських наук, професора, академіка НААН М. В. Зубця в становлення Національної академії аграрних наук України як головного науково–методичного та координаційного центру розвитку аграрно–промислового комплексу України. Узагальнено здобутки вченого з організації галузевих науково–методичних і науково–технічних центрів, оптимізації мережі науково–дослідних установ системи НААН, координування та фінансування їх діяльності, керівництва науково–технічними програмами, що сприяло зростанню комплексності і ефективності наукових досліджень, запровадженню найбільш перспективних наукових розробок у виробництво. Дослідження ґрунтуються на використанні комплексу загальнонаукових, структурно–функціональних та історичних методів, а також різноманітної державної бази, основу якої складають архівні документи.

Ключові слова: сільськогосподарська дослідна справа, Національна академія аграрних наук України, науково–дослідна установа, тваринництво.

Національна академія аграрних наук України є головним науково–методичним і координаційним центром з розвитку аграрно–промислового комплексу країни. Вчені НААН проводять комплексні дослідження в галузях ґрунтознавства та агрохімії, землеробства, агроєкології,

водних проблем і меліорації земель, сільськогосподарської мікробіології, органічного виробництва продукції, хмелярства, механізації та електрифікації аграрного виробництва і технічного сервісу, інженерно-технологічних засад створення екологічно безпечних промислових біотехнологій та обладнання для виробництва і застосування в агробіоценозах препаратів біологічного захисту рослин та ін. Виконання основних завдань сьогодення, а саме примноження інтелектуального капіталу як загальнонаціонального пріоритету, активна участь у здійсненні реформ з економічної модернізації держави, прийнятність інноваційної наукової методології щодо сталого розвитку аграрного виробництва, не можливе без вивчення історичного досвіду становлення і розвитку галузевої академічної науки.

Науково-організаційні засади функціонування НААН на різних етапах становлення та розвитку галузевої академічної науки на тлі існуючих проблем політичного лідерства, взаємозв'язків ідеології, політики й науки, взаємовідносин у структурі влади відобразили у своїх наукових працях В. А. Вергунов, З. П. Кірпаль, Б. Є. Патон, Н. Б. Щербетюк та ін. [4; 8; 11; 12]. Однак до цього часу не проведено комплексного узагальнення внеску в становлення НААН академіка М. В. Зубця. З огляду на зазначене, це завдання висувалося на перший план при проведенні даного дослідження. Методологія дослідницького пошуку ґрунтується на застосуванні системно-історичного підходу.

Національну академію аграрних наук України організовано за постановою Ради Міністрів УРСР №279 від 22 вересня 1990 р. у зв'язку з необхідністю посилення розвитку фундаментальних досліджень, спрямованих на розв'язання продовольчої проблеми, подальшого вдосконалення наукового забезпечення АПК України. З її заснуванням створено передумови для ліквідації міжвідомчих перегородок, технологічного завершення наукових розробок, комплексного підходу до наукового забезпечення аграрного виробництва, поглиблення зв'язків профільних науково-дослідних інститутів та вищих навчальних закладів. Академія особливе значення приділяла зростанню результативності фундаментальних і прикладних досліджень, розробленню наукових основ розвитку аграрної галузі в умовах ринку, обґрунтуванню пріоритетних напрямів наукових досліджень [10].

Значний внесок у становлення та збереження статусу НААН як головного науково-методичного та координаційного центру розвитку АПК України зробив М. В. Зубець. В 1990 р. його обрано академіком НААН, а наступного року її віце-президентом. Упродовж 23 років він був членом Президії, 15 років – Президентом Академії, з 2011 р. – її Почесним Президентом НААН. У тому, що в складні часи економічної кризи Академії вдалося не лише зберегти свій науковий потенціал, а й значно підвищити ефективність наукових досліджень, запровадити перспективні наукові розробки у виробництво, є не мала його заслуга [9].

За ініціативи вченого з метою поліпшення координації досліджень, усунення паралелізму та дублювання, більш ефективного використання коштів було запроваджено нову форму творчого об'єднання науковців певних напрямів діяльності – науково-методичні та науково-технічні центри. Зокрема, в галузі тваринництва були створені такі науково-методичні та науково-технічні центри:

«Кормовиробництво», «Технології у тваринництві», «Розведення тварин», «Фізіологія тварин», «Ветеринарна медицина» та ін. Організаційним ядром, навколо якого формувалися центри, були провідні інститути відповідного профілю. Ця форма співпраці вчених дала можливість наблизити науково-методичну роботу всіх установ до рівня головних інститутів, запровадити комплексність досліджень, підвищити рівень наукових розробок [1, арк. 20–23].

Водночас зі створенням науково-методичних і науково-технічних центрів Президія Академії вжила заходи щодо оптимізації мережі наукових і регіональних центрів наукового забезпечення, які несли відповідальність за впровадження наукових розробок у виробництво. Значним здобутком було й те, що впродовж 2001–2005 років шість наукових установ системи НААН одержали статус національних. З метою підвищення ефективності діяльності було проведено низку структурних перебудов та поліпшено особовий склад наукових підрозділів. Ліквідовано окремі установи та підрозділи, що працювали не досить ефективно. Дослідні господарства, які втратили зв'язок з наукою і займалися виятково виробничою діяльністю, передано до системи Міністерства аграрної політики і продовольства України [2, арк. 18–19].

За відсутності будь-якої державної підтримки у своїх інноваційних починаннях наукові установи Академії здійснили диверсифікацію ринків наукової продукції як в Україні, так і за її межами, розширили сфери наукових послуг та реалізацію своїх наукових розробок, започаткували консалтингову та дорадчу діяльність. Все це разом узате в роки економічної кризи забезпечило збільшення обсягу позабюджетних коштів до 60% бюджетного фінансування [3, арк. 15–16].

Як свідчать архівні матеріали, М. В. Зубець у цей час зосередив увагу на необхідності комплексного проведення досліджень. Вирішальну роль при цьому відводив науково-методичним центрам та головним установам НААН, а розподіл фінансування рекомендував здійснювати через відділення Академії. Висловлював необхідність публічного обговорення існуючої практики імпортування племінного матеріалу за участю провідних учених. Запропонував створити при Академії структуру, куди б увійшли всі дослідні господарства (за типом колишніх трестів) і 10% від їхнього валового виробництва направляти на розвиток науки [3, арк. 44–48].

Особливе значення приділяв зростанню рівня результативності фундаментальних і прикладних досліджень, розробці наукових основ розвитку аграрної політики в умовах ринку. Аналіз протоколів загальних зборів Відділення зоотехніки свідчить, що він брав активну участь у виконанні державних науково-технічних програм і науково-технічних проєктів, обґрунтуванні пріоритетних і перспективних напрямів наукових досліджень, окресленні завдань інноваційного розвитку наукових установ [6].

Зокрема, М. В. Зубець здійснював наукове керівництво науково-технічною програмою «Консолідація новостворених та виведення нових високопродуктивних порід і типів сільськогосподарських тварин з використанням світового генофонду на основі сучасних досягнень генетики та біотехнології» (1996–2000). Головною установою, яка координувала виконання даної програми, був Інститут розведення і генетики тварин НААН.

У процесі виконання програми українськими вченими розроблено теоретичну концепцію і здійснено практичне впровадження процесу консолідації спадковості тварин при розведенні «у собі» та відтворному схрещуванні, методи її аналізу на хромосомному рівні. Запропоновано методику обчислення коефіцієнтів консолідації, технологію прогнозування господарські корисних ознак на основі непрямих показників з використанням процедури покрової множинної регресії; технологію ведення селекційного процесу, підсистему ідентифікації тварин великої рогатої худоби відповідно до світових стандартів; технологію кріоконсервування сперми бугаїв з високими ступенями розбавлення; методику оцінки локальних порід худоби [7; 5].

М. В. Зубець був активним борцем проти пропозицій, які виносилися деякими політиками у кінці ХХ – на початку ХХІ століть на найвищі державні щаблі, – від ліквідації галузевих академій до приєднання науково-дослідних установ до вищих навчальних закладів. Так, у 2000 р. він виступив проти розтягування загальнодержавних інститутів по регіонах, у 2005 р. проти офіційної пропозиції Міністра аграрної політики О. П. Баранівського ліквідувати НААН, а її наукові установи підпорядкувати Міністерству аграрної політики і продовольства України. Академії передбачалося надати статус громадської організації, тобто добровільного зібрання вчених, що практично означало її ліквідацію [11]. Вболіваючи за долю вітчизняної сільськогосподарської науки та аграрного сектору України, члени Академії зібрали позачергові збори, щоб ще раз показати владі, громадськості, справжнє значення і визнану практиками позитивну роль аграрної науки у функціонуванні та розвитку пріоритетної галузі економіки країни, захистити право на творчу діяльність за умов, що сприяють найбільш суттєвій віддачі.

Таким чином, доктор сільськогосподарських наук, професор, академік М. В. Зубець зробив вагомий внесок у становлення Національної академії аграрних наук України як головного науково-методичного та координаційного центру розвитку аграрно-промислового комплексу України. Його найбільшими здобутками була організація галузевих науково-методичних і науково-технічних центрів, оптимізація мережі науково-дослідних установ, координування та фінансування їх діяльності, що сприяло зростанню комплексності і ефективності наукових досліджень, запровадженню найбільш перспективних наукових розробок у виробництво. Учений здійснював наукове керівництво науково-технічної програмою, у результаті виконання якої розроблено теоретичну концепцію процесу консолідації спадковості тварин при розведенні «у собі» та відтворному схрещуванні.

На перспективу представляється доцільним вивчення репрезентативної діяльності академіка М. В. Зубця як складової його творчих пошуків у контексті становлення та розвитку сучасної теорії породотворення у тваринництві.

Список використаних джерел

1. Архів Національної академії аграрних наук України. – Протоколи засідань Відділення зоотехнії за 2001 р. – 120 арк.
2. Там само. – Протоколи засідань Відділення зоотехнії за 2002 р. – 102 арк.
3. Там само. – Протоколи засідань Відділення зоотехнії за 2007 р. – 112 арк.
4. Вергунов В. А. Науково-організаційні засади становлення та діяльності Національної академії аграрних наук України (до 80-річчя від дня заснування НААН та 10-річчя центру історії аграрної науки ДНСГБ НААН) / Вергунов В. А. // Історія науки і

біографістика: електр. наук. зб. – 2011. – №2. – Режим доступу: <http://www.nbu.gov.ua/E-Journal/JNB/2011-2/11waips.html>. – Заголовок з екрана.

5. Звіт про діяльність Української академії аграрних наук за 1996–2000 роки та 2000 рік / УААН; відпов. за випуск М. К. Царенко. – К., 2001. – 352 с.

6. Зміцнення наукового потенціалу та поліпшення його використання: доп. Президента УААН, академіка УААН М. В. Зубця // Вісник аграрної науки. – 2002. – №1. – С. 5–21.

7. Інститути Відділення зоотехнії у 2002 р. / УААН; за наук. ред. В. П. Бурката. – К.: Аграрна наука, 2003. – 90 с.

8. Кірпаль З. П. Науковий потенціал Української академії аграрних наук / З. П. Кірпаль // Історія науки і біографістика: електр. наук. зб. – 2006. – №1. – Режим доступу: <http://www.nbu.gov.ua/E-Journal/JNB/2006-1/06waips.html>. – Заголовок з екрана.

9. Місце і роль аграрної науки в процесі розвитку АПК України. Підготовлено за матеріалами Ювілейної сесії Загальних зборів УААН, присвяченої 75-річчю заснування Української академії аграрних наук. – К.: Аграрна наука, 2007. – 280 с.

10. Українська академія аграрних наук. 1991–1995 / ред. кол.: О. О. Созінов, В. О. Бусол, М. В. Зубець та ін. – К.: Аграрна наука, 1996. – 263 с.

11. Через роки і відстані / Б. С. Патон, Б. К. Супіханов, П. Т. Саблук та ін. – К.: Аграрна наука, 2008. – 456 с.

12. Шهبетюк Н. Б. Українська академія сільськогосподарських наук (1956–1962): нова спроба академізації / Н. Б. Шهبетюк // Історія науки і біографістика: електр. наук. зб. – 2011. – №2. – Режим доступу: <http://www.nbu.gov.ua/E-Journal/JNB/2011-2/11waips.html>. – Заголовок з екрана.

References

1. Arhiv Nacional'noi' akademii' agrarnykh nauk Ukraïny. – Protokoly zasidan' Viddilennja zootehnii' za 2001 r. – 120 ark.
2. Tam samo. – Protokoly zasidan' Viddilennja zootehnii' za 2002 r. – 102 ark.
3. Tam samo. – Protokoly zasidan' Viddilennja zootehnii' za 2007 r. – 112 ark.
4. Vergunov V. A. Naukovo-organizacijni zasady stanovlennja ta dijalnosti Nacional'noi' akademii' agrarnykh nauk Ukraïny (do 80-ričchja vid dnja zasnuvannja NAAN ta 10-ričchja centru istorii' agrarnoi' nauky DNSGB NAAN) / Vergunov V. A. // Istorija nauky i biografistyka: elektr. nauk. zb. – 2011. – №2. – Rezhym dostupu: <http://www.nbu.gov.ua/E-Journal/JNB/2011-2/11waips.html>. – Zagolovok z ekrana.
5. Zvit pro dijalnist' Ukraïns'koi' akademii' agrarnykh nauk za 1996–2000 roky ta 2000 rik / UAAAN; vidpov. za vypusk M. K. Carenko. – K., 2001. – 352 s.
6. Zmicnennja naukovoogo potencialu ta polipshennja jogo vykorystannja: dop. Prezidenta UAAAN, akademika UAAAN M. V. Zubca // Visnyk agrarnoi' nauky. – 2002. – №1. – S. 5–21.
7. Instytuty Viddilennja zootehnii' u 2002 r. / UAAAN; za nauk. red. V. P. Burkata. – K.: Agrarna nauka, 2003. – 90 s.
8. Kirpal' Z. P. Naukovyj potencial Ukraïns'koi' akademii' agrarnykh nauk / Z. P. Kirpal' // Istorija nauky i biografistyka: elektr. nauk. zb. – 2006. – №1. – Rezhym dostupu: <http://www.nbu.gov.ua/E-Journal/JNB/2006-1/06waips.html>. – Zagolovok z ekrana.
9. Miscie i rol' agrarnoi' nauky v procesi rozvytku APK Ukraïny. Pidgotovleno za materialamy Juvilejnoi' sesii' Zagal'nyh zboriv UAAAN, prysvjachenoi' 75-ričchju zasnuvannja Ukraïns'koi' akademii' agrarnykh nauk. – K.: Agrarna nauka, 2007. – 280 s.
10. Ukraïns'ka akademija agrarnykh nauk. 1991–1995 / red. kol.: O. O. Sozinov, V. O. Busol, M. V. Zubec' ta in. – K.: Agrarna nauka, 1996. – 263 s.
11. Cherez roky i vidstani / B. Je. Paton, B. K. Supihanov, P. T. Sabluk ta in. – K.: Agrarna nauka, 2008. – 456 s.
12. Shhebetjuk N. B. Ukraïns'ka akademija sil'skogospodars'kyh nauk (1956–1962): nova sprobа akademizacii' / N. B. Shhebetjuk // Istorija nauky i biografistyka: elektr. nauk. zb. – 2011. – №2. – Rezhym dostupu: <http://www.nbu.gov.ua/E-Journal/JNB/2011-2/11waips.html>. – Zagolovok z ekrana.

Apostol M. V., candidate of historical sciences, doctoral student, National Scientific Agricultural Library (Ukraine, Kyiv), apostolmv@online.ua

The contribution of academician M. V. Zubets to the forming of the National Academy of Agrarian Sciences of Ukraine

The author highlighted the contribution of the doctor of agricultural sciences, professor, academician of NAAS M. V. Zubets to the forming of the National Academy of Agrarian Sciences of Ukraine as the main scientific and methodological and coordination centre of the agro-industrial complex of Ukraine. The achievements of scientist on the organization of branch of the scientific-methodological and scientific-technical centres, optimizing network of research institutions of NAAS system, coordination and funding of its activities thereby increasing the complexity and efficiency of scientific research, the introduction of the most promising scientific developments in production were compiled. The research based on the use of general scientific complex, structural and functional, and historical methods, as well as a broad base of sources, which is based on archival documents.

Keywords: agricultural experimental work, the National Academy of Agrarian Sciences of Ukraine, a research institution, animal husbandry.

Апостол М. В., кандидат исторических наук, докторант,
Национальная научная сельскохозяйственная библиотека
(Украина, Киев), apostolmv@online.ua

Вклад академика М. В. Зубца в становление Национальной академии аграрных наук Украины

Автором освещен вклад доктора сельскохозяйственных наук, профессора, академика НААН М. В. Зубца в становление Национальной академии аграрных наук Украины как главного научно-методического и координационного центра развития аграрно-промышленного комплекса Украины. Обобщены достижения ученого по организации отраслевых научно-методических и научно-технических центров системы НААН, оптимизации сети научно-исследовательских учреждений, координации и финансирования их деятельности, руководства научно-техническими программами, что способствовало росту комплексности и эффективности научных исследований, внедрению наиболее перспективных научных разработок в производство. Исследование основывается на использовании комплекса общенаучных, структурно-функциональных и исторических методов, а также разноплановой базы источников, основу которой составляют архивные документы.

Ключевые слова: сельскохозяйственное опытное дело, Национальная академия аграрных наук Украины, научно-исследовательское учреждение, животноводство.

* * *

УДК 06.06+572.025:314.743«Христюк П. О.»

Муха Д. І.,
кандидат історичних наук, начальник відділу
організації оздоровлення та відпочинку дітей,
Департамент оздоровлення та санаторно-курортного
лікування Міністерства соціальної політики України
(Україна, Київ), mukha_d@ukr.net

Наукова та трудова діяльність П. О. Христюка в еміграційний період

Аналізується науково-публіцистична та суспільно-політична діяльність одного з провідних діячів української революції 1917–1920 рр. Павла Онікійовича Христюка. Актуальність дослідження життєвого, політичного, державотворчого шляху, наукової спадщини П. О. Христюка зумовлюється зростаючим соціальним запитом щодо персоніфікованого вивчення історичного процесу. В даному повідомленні робиться спроба з'ясувати обставини життя П. О. Христюка в еміграційний період. Період еміграції був для П. О. Христюка часом ґрунтовного осмислення подій національно-визвольного змагання, під час якого він писав свою відому ґрунтовну працю «Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр.», яка сприяє розумінню непростих подій доби 1917–1920 років.

Ключові слова: українська революція, національно-визвольні змагання, українська державність, еміграція, політичні емігранти, Український соціологічний інститут, товариство «Січ», Союз українських журналістів і письменників, Закордонна делегація УПСР.

Виявлення і аналіз науково-публіцистичної спадщини відомих політиків, державних діячів, учених-істориків є важливою складовою сучасних історіографічних досліджень.

В даному повідомленні робиться спроба з'ясувати обставини життя одного з активних учасників української революції 1917–1920 рр. Павла Онікійовича Христюка у період еміграції.

Актуальність дослідження життєвого, політичного, державотворчого шляху, наукової спадщини П. О. Христюка зумовлюється зростаючим соціальним запитом щодо персоніфікованого вивчення історичного процесу. За

часів панування тоталітарного режиму П. О. Христюк був репресований, зарахований до «українських буржуазних націоналістів», а вивчення його творчої спадщини підлягало забороні.

П. О. Христюк стояв біля витоків історіографії української революції, видавши чотири томну працю «Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр.». Це ґрунтовне видання синтезувало напрацювання П. О. Христюка про суспільно-політичні події, активним учасником яких він був.

Про еміграційний період життя і діяльності П. О. Христюка залишилося небагато документальних даних. Із спогадів голови уряду І. П. Мазепи, в якому П. О. Христюк займав посаду заступника Міністра внутрішніх справ, відомо, що «майже всі урядовці і штабові старшини, між ними ст. Сінклер, полк. Капустянський і начальник постачання Бондарківський, під загальним керуванням товариша міністра внутрішніх справ П. О. Христюка і товариша Міністра освіти Н. Я. Григоріва, виїхали до Волочиська і далі в Польщу. Останні на другий день покинули Війтівці, члени уряду і коло 30 чоловік урядовців, які з автами і кіньми помандрували на Старокосянтинів. Всі архіви, яких не можна було вивезти, спалили» [4, с. 142].

З Польщі разом з дружиною Марфою Панасівною і донечкою Наталею П. О. Христюк дістався до Австрії. Вони поселилися в містечку Баден за 25 км від Відня. У Бадені, Відні в той час вже знаходилися однопартійці П. О. Христюка – М. Ф. Чечель, М. І. Шраг, І. Д. Штефан та інші. Згодом до Австрії прибув М. С. Грушевський, навколо якого ґуртувалися члени УПСР центральної течії. За ініціативою М. С. Грушевського була утворена Закордонна делегація УПСР.

Перебуваючи за кордоном, всі зусилля українські емігранти спрямували на те, щоб проаналізувати причини поразки Української революції. Вони вважали, що наступив пасивний період української політики, який може тривати досить довго. Есери та представники інших політичних партій вирішили перенести свою діяльність за межі України, поки там не утвориться уряд, який буде спиратися на представників трудового народу [3, с. 59].

Група українських есерів під керівництвом М. С. Грушевського переключила свої зусилля на наукову роботу. В 1919 р. М. С. Грушевський разом із П. О. Христюком, М. М. Ковалевським, О. О. Севрюком та ін. складає проект утворення Українського соціологічного інституту як наукової установи, що ставила своїм завданням вивчити світовий соціальний рух, здійснювати соціологічні дослідження, інформувати зарубіжну громадськість про український соціально-політичний рух, про літературу з даного питання [8, с. 72]. Співробітниками Українського соціологічного інституту були члени УПСР та інших партій. Вони займалися науковими дослідженнями, лекторською, видавничою діяльністю.

У Відні існувало українське товариство «Січ» – найстарша організація на чужині, заснована ще в 1868 р. Товариство розвивалося під ідейним впливом вчених, громадсько-політичних діячів – М. П. Драгоманова, С. А. Подолинського та ін. Товариство «Січ» виконувало роль зв'язкового між українцями Австро-Угорської і Російської імперій. Після деякого занепаду в часи Першої світової війни, діяльність товариства пожвавилася у зв'язку з новою хвилею еміграції з українських земель.

Навколо нього гуртувалися члени різних політичних партій, громадських організацій. Значно зросло число молоді, яка прагнула закінчити навчання чи поповнити свої знання. Товариство здійснювало видавничу діяльність, влаштовувало національні свята, концерти, вистави. Впродовж 1920–1922 рр. тут читали лекції члени Українського соціологічного інституту. П. О. Христюк читав курс «Історія української революції» [6, с. 50].

П. О. Христюк, як і більшість українських політичних емігрантів, які займалися журналістською, науковою, публіцистичною творчістю вступив до «Союзу українських журналістів і письменників», який був утворений 12 вересня 1919 р. Головою Союзу був обраний В. Кушнір, його заступником – відомий поет О. Олесь–Кандиба. У Статуті Союзу зазначалося, що його завданням є ознайомлення культурного світу з українським питанням, піднесення престижу української преси, піклування правовим законодавством і авторським правом, підвищення журналістської майстерності, захист професійних інтересів журналістів і письменників, їх матеріальна підтримка.

Для членів Союзу та всіх охочих читалися публічні доповіді й лекції. Поети й письменники апробували свої щойно написані твори. Представники українського Союзу журналістів і письменників брали участь у міжнародних конгресах, конференціях, на яких виступали на захист ідеї української державності. Зокрема, в 1920 р. делегації від Союзу брали участь в Міжнародному конгресі преси в Празі, Всесокольському чехословацькому з'їзді, Конгресі вільної думки в Празі та інших міжнародних зібраннях. В 1921 р. Союз розіслав «Відкритий лист до преси всього культурного світу», в якому протестував проти утисків українського національного культурного життя на окупованих українських землях. Члени Союзу протестували проти пригнобленого становища української преси, українського культурного життя в радянській Україні. В усіх цих заходах брали активну участь члени УПСР, в тому числі й П. О. Христюк [5, с. 65].

Нині з архівних документів, опублікованих видань авторів з української діаспори, політичних діячів відомо, що українська еміграція в чужих краях бідувала, не маючи елементарних матеріальних засобів до життя. Люди були готові братися за будь-яку роботу, але навіть й її було важко знайти.

Відома українська патріотка Надія Суровцова, яка була засуджена на 25 років сталінського Гулагу, залишила спогади про часи свого перебування в еміграції в Австрії. Вона, як і чимало українських емігрантів, проживала в містечку Баден поблизу Відня. «У Бадені, – писала Н. В. Суровцова, – жили також родини Шрагів, Мазуренків, Христюків та Микола Чечель. Вони на спілку наймали будинок у якоїсь пані, що тепер і літом жила у Відні. Це був досить великий і досить занедбаний дім, з величезним яблуневим та вишневим садом. Була там велика напівпорожня зала з росялем, померклыми дзеркалами, старими канапами, м'якими фотелями. Я зрідка там бувала, і після вечері місячної ночі тихенько грала українських пісень, а хлопці сходилися з своїх кутків і підтягували у темряві. Тільки кризь вікно лилося потоком місячне сяйво і заливало середину кімнати. Так тужили на чужині ми всі, кожен по-своєму» [7, с. 138].

Надія Суровцова згадувала, що абсолютна більшість українських емігрантів жили впроголодь, часом не було

грошей навіть на каву, коли вони збиралися у постійному місці зустрічей в кафе «Кранц». В кафе збиралися українці різних політичних поглядів. Усіх їх об'єднувало одне питання: доля України, їхньої батьківщини, якій вони прагнули прислужитися, повернувшись додому. «Всі ми там оберталися. Туди з'являлися нові втікачі, випадкові приїжджали з інших країн. «Кранц» був нашою землею, ох–нашою батьківщиною» [7, с. 142].

Для українських діячів період еміграції став періодом їхнього осмислення подій Української революції, періодом пошуку відповідей на складні питання чому не вдалося утвердити державність. Можна цілком погодитися із Ю. І. Шаповалом, який зазначив, що «період еміграції був для П. О. Христюка часом ґрунтовного осмислення подій національно–визвольних змагань українського народу у 1917–1920 рр.» [9, с. 67]. Тому зовсім не випадково Павло Оникійович продовжив розпочату ним ще в Україні працю про буремні революційні події, учасником яких він був.

В складних побутових умовах П. О. Христюк писав свою відому працю «Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр.», без якої не може обійтися жоден дослідник Української революції 1917–1921 рр. У даному контексті необхідно зауважити, що четвертий том «Заміток» П. О. Христюка складає враження незакінченості подій, що відбувалися в Україні влітку – восени 1919 р. Як з'ясувалося, сам П. О. Христюк на допиті, будучи ув'язненим на Соловках у 1936 р., свідчив: «Я був у Відні в 1920–1923 роках і написав роботу в 6 томах «Замітки і матеріали до історії української революції на Україні» по домовленості з Грушевським. Рукопис був зданий в Український соціологічний інститут. При мені інститут надрукував 4 томи. Архів Української Центральної Ради я не вивозив. Чи надруковані ті 2 томи, я не знаю. Грушевський в 1924 році їх не привіз» [1, с. 69].

Слід зауважити, що сам П. О. Христюк високо оцінював свою працю, засвідчивши, що вона побудована на оригінальних документах. Збереглися свідчення С. В. Федчишина, який разом з П. О. Христюком відбував ув'язнення на Соловках: «З допиту свідка Федчишина: Христюк говорив мені, що його книга «Матеріали до історії революційного руху на Україні» єдина за цінністю зібраних в ній матеріалів, так як написана на матеріалах Центральної Ради і інших національних урядів. Ці матеріали він передав вірним людям в український соціологічний інститут у Відні і думає, що він може і сам їх використати. Архіви ці по історичній значимості дуже цінні. Дружина Христюка періодично приїздить в Архангельськ. Христюк казав, що йому як Шевченку в царські часи «заборонено писати і малювати» [1, с. 64]. На жаль, поки що ці томи не виявлені.

У Відні за ініціативи М. С. Грушевського при підтримці його однопартійців, в тому числі й П. О. Христюка, почав виходити часопис «Борітеся – поборете», що став друкованим органом групи УПСР, очолюваної М. С. Грушевським. П. О. Христюк входив до складу редколегії цього часопису, друкувався на його сторінках. Незабаром ця група була перетворена на Закордонну делегацію УПСР під керівництвом М. С. Грушевського. В нових умовах закордонна делегація зайнялася переглядом програмних, ідеологічних позицій. Поступово група соціалістів–революціонерів: М. С. Грушевський, П. О. Христюк, М. І. Шраг, М. Ф. Чечель та інші вирішили, що необхідно повертатися в Україну, де на той час розгорталася

українізація. Вони вважали, що в умовах українського національного розвою принесуть більше користі своєму народові на науковій та суспільно-політичній ниві.

П. О. Христюк разом з іншими членами Закордонної делегації опрацювали програму партії, тематику дій у нових умовах, ставлення до інших політичних партій.

Закордонна делегація УПСР провела цілий ряд конференцій впродовж 1919–1920 рр., на яких вирішувалося питання про форми державного устрою України. На цих зібраннях лунали пропозиції підтримати радянський уряд України в тому разі, якщо він буде захищати національні, соціальні, політичні інтереси трудящого люду.

18–23 січня 1921 р. у Празі відбулася IV Конференція УПСР за участю представників усіх есерівських угруповань: Закордонної делегації, празької групи, віденської групи, представників з Галичини і Польщі. Одним з важливих пунктів порядку денного було питання «Про відношення до уряду радянської України», який в той час очолював Х. Г. Раковський. З доповіддю виступив П. О. Христюк. В цілому він негативно оцінював діяльність уряду Х. Г. Раковського. Зокрема, П. О. Христюк наголосив, що «сучасний совітський уряд на Україні, як по своїй організації і компетенції, так і по напрямку політики, не відповідає зазначеному вище (негативному – Д. М.) розумінню характеру та ближчих завдань української революції... являється в суті речі комісарством Совітської Росії на Україні. Він своєю єдиноділимому великодержавною політикою стримує в Україні завершення національно-визвольної революції, розпалює національну ворожнечу, створив такі політичні умови, за яких українські політичні партії – УПСР і УКП відсутні від участі в радянському будівництві» [10, с. 58].

П. О. Христюк у своєму виступі навів чимало негативних суспільно-політичних явищ в Україні, породжених урядом Х. Г. Раковського, «який не в стані розв'язати економічні завдання... допомогти в потрібній мірі піднесенню культурного рівня, загальної і технічної освіти та класової свідомості українських працюючих мас і об'єктивно продовжує... політику русифікації та денационалізації українських робітників і селян, а тим самим веде їх до культурного занепаду» [10, с. 59].

Разом з тим, П. О. Христюк доводив необхідність визнати уряд Х. Г. Раковського законним урядом України. Це положення містилося і в резолюції, запропонованій учасникам конференції. Проти цього положення виступила есерівська група, очолювана М. Ю. Шаповалом. Члени Закордонної делегації УПСР, очолюваної М. С. Грушевським, підтримали резолюцію. Це було цілком закономірним, тому що в цей час М. С. Грушевський вів переговори з урядом Х. Г. Раковського про повернення в Україну. Його підтримували П. О. Христюк, М. І. Шраг, М. Ф. Чечель, В. П. Мазуренко, І. Д. Штефан та інші члени Закордонної делегації УПСР.

Думка про повернення в Україну не покидала М. С. Грушевського та його однодумців, до яких належав і П. О. Христюк. М. С. Грушевський писав керівникам українського уряду про бажання продовжувати наукову роботу на користь розбудови радянської влади в Україні. Врешті, 30 січня 1922 р. Політбюро ЦК КП(б)У розглянуло питання «Про групу Грушевського (Грушевський, Чечель, Христюк)». Голові Раднарком УССР Х. Г. Раковському було доручено вивчити питання про можливість їх повернення [9, с. 104].

У багатьох реемігрантів виникали сумніви щодо необхідності повернення в Україну. Поставало питання чи будуть їм надані можливості докласти свої сили до національного відродження України. Як свідчив, вже перебуваючи під слідством у радянській в'язниці П. О. Христюк, серед тих, хто збирався їхати в Україну виникали питання: для чого повертатися, у якій формі співпрацювати з радянською владою? Однак вибору у них не було. П. О. Христюк та його соратники заявили, що вони бажать чесно працювати на користь народу, відмовляються від будь-якої політичної діяльності, поривають усі зв'язки з есерівським рухом. Вони вважали, що їм будуть створені умови для творчої праці на користь національно-культурного відродження України в процесі українізації, що розгорталася в Україні [9, с. 106].

Труднощі еміграційного життя, туга за Батьківщиною, бажання попрацювати для українського народу, відіграли свою роль. З цього приводу М. М. Ковалевський у своїх спогадах писав про П. О. Христюка: «Його тягло все назад на Україну і він з великою охотою і полегшею приймав відому теорію нашого великого історика про так званих «татарських людей» і про їх конструктивну роль на Україні під час татарського лихоліття. Ця теорія ніби мирила його з радянщиною і давала йому надію на можливість праці для українського народу серед нових советських умов життя. Бо ж і «татарські люди» були українськими, які виконували різні функції в татарській займанщині. Він бачив у цій аналогії з новими обставинами і тому повернувся разом з Михайлом Грушевським до Києва» [2, с. 50].

Інформація про бажання М. С. Грушевського та ряду членів Закордонної делегації УПСР повернутися в Україну, а згодом і сам факт повернення викликали неоднозначну реакцію в еміграційному середовищі. Негативно оцінював намір М. С. Грушевського, П. О. Христюка, В. П. Мазуренка, М. І. Шрага, М. Ф. Чечеля та інших колишній провідник Української революції В. К. Винниченко, член ЦК УПСР, Генеральний секретар пошт і телеграфів в уряді В. К. Винниченка М. Ю. Шаповал.

Коли в 1924 р. М. С. Грушевський остаточно виїхав до радянської України, він опублікував відкритого листа «Політична смерть М. Грушевського». Безумовно, що негативна характеристика М. С. Грушевського за цей вчинок розповсюджувалася також і на його однодумців, зокрема на П. О. Христюка, хоч вони в листі і не згадувалися.

На думку М. Ю. Шаповала, українські провідні діячі повинні були залишатися за кордоном, щоб очолювати боротьбу українського народу за своє визволення. Повернення він розцінював як капітуляцію еміграції перед завойовниками, що знімало українську справу з порядку денного в міжнародному світі, а українців позбавляло можливості боротися за власну державу.

Таким чином, дослідивши еміграційний період життя П. О. Христюка, його політичну та громадську діяльність, можна зробити висновок, що він належав до провідних діячів Української революції 1917–1920 рр., а своєю наполегливою працею і самовідданістю збагачував скарбницю національного державотворення.

Список використаних джерел

1. Дойков Ю. В. Надія Суровцова. На заслання в Архангельську (1933–1937) / Ю. В. Дойков. – Архангельск: Издательский центр СГМУ, 2005. – 92 с.

2. Ковалевський М. При джерелах боротьби (Спогади, враження, рефлексії) / М. Ковалевський. – Інсбург: Biblos, 1960. – 720 с.
3. Красівський О. М. Грушевський під час еміграції 1919–1924 рр. / О. Красівський // М. Грушевський і Західна Україна: доповіді і повідомлення наукової конференції. – Львів: Вид. Львівського університету ім. І. Франка, 1995. – С.54–60.
4. Мазепа І. Україна в огні і бурі революції. 1917–1921 / І. Мазепа. – В 3 т. – Т.2: Кам'янецька доба. Зимовий похід. – Мюнхен: Прометей, 1951. – 232 с.
5. Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами / С. Наріжний. – Прага: Knihitsk, 1942. – 373 с.
6. Потульницький В. А. Наукові діяльність М. С. Грушевського в еміграції (1919–1924 рр.) / В. А. Потульницький // Український історичний журнал. – 1992. – №2. – С.48–57.
7. Суровцова Н. В. Спогади / Н. В. Суровцова. – К.: Вид-во Олени Теліги, 1966. – 432 с.
8. Чугаєвська Л. Михайло Грушевський і студентський рух в еміграції в 1920–ті роки / Л. Чугаєвська // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2007. – Вип.91–93. – С.68–75.
9. Шаповал Ю. Генеральний писар (Павло Христюк) / Ю. Шаповал // Українська ідея. Постаті на тлі революції. – К.: Знання, 1994. – С.93–112.
10. IV Конференція УПСР за кордоном (18–23 січня 1921 р.) у місті Празі // Борітеся – поборе. – 1921. – №7. – С.58–59.

References

1. Doikov Iu. V. Nadiia Surovtsova. Na zaslanii v Arkhanhelsku (1933–1937) / Iu. V. Doikov. – Arkhanhelsk: Yzdatelskyi tsentr SHMU, 2005. – 92 s.
2. Kovalevskiy M. Pry dzherelakh borotby (Spohady, vrazhennia, refleksii) / M. Kovalevskiy. – Insburh: Biblos, 1960. – 720 s.
3. Krasivskiy O. M. Hrushevskiy pid chas emihratsii 1919–1924 rr. / O. Krasivskiy // M. Hrushevskiy i Zakhidna Ukraina: dopovidy i povidomlennia naukovoї konferentsii. – Lviv: Vyd. Lvivskoho universytetu im. I. Franka, 1995. – S.54–60.
4. Mazepa I. Ukraina v ohni i buri revoliutsii. 1917–1921 / I. Mazepa. – V 3 t. – T.2: Ohnianetska doba. Zymovy pokhid. – Miunkhen: Prometei, 1951. – 232 s.
5. Narizhnyi S. Ukrainska emihratsiia. Kulturna pratsia ukrainskoi emihratsii mizh dvoma svitovymy viinamy / S. Narizhnyi. – Praha: Knihitsk, 1942. – 373 s.
6. Potulnytskyi V. A. Naukovy diialnist M.S.Hrushevskoho v emihratsii (1919–1924 rr.) / V. A. Potulnytskyi // Ukrainkyi istorychnyi zhurnal. – 1992. – №2. – S.48–57.
7. Surovtsova N. V. Spohady / N. V. Surovtsova. – K.: Vyd-vo Oleny Telihy, 1966. – 432 s.
8. Chuhaievska L. Mykhailo Hrushevskiy i studentskyi rukh v emihratsii v 1920-ti roky / L. Chuhaievska // Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Istorii. – K.: Vydavnycho-polihrafichnyi tsentr «Kyivskiy universytet», 2007. – Vyp.91–93. – S.68–75.
9. Shapoval Iu. Heneralnyi pysar (Pavlo Khrystiuk) / Iu. Shapoval // Ukrainska ideia. Postati na tli revoliutsii. – K.: Znannia, 1994. – S.93–112.
10. IV Konferentsiia UPSR za kordonom (18–23 sichnia 1921 r.) u misti Prazii // Boritiesia – poborete. – 1921. – №7. – S.58–59.

Mukha D. I., Ph. D., the head of the division of children recreation, Department of recreation and spa treatment, Ministry of social policy of Ukraine (Ukraine, Kyiv), mukha_d@ukr.net

The scientific work and activities of P. O. Hrystyuk in the period of emigration

The article analyzes the scientific, journalistic and political activity of one of the leaders of the Ukrainian Revolution 1917–1920 Pavlo Hrystyuk. Relevance of research life, political, state road, scientific heritage of P. Hrystyuk is caused by the growing social demand on personalized study of history. In this report the author makes an attempt to clarify the circumstances of P. Hrystyuk's life in exile period. The period of exile was time for understanding of the events of the national liberation struggle. During this time P. Hrystyuk writes his famous solid work «Notes and materials in the history of Ukrainian revolution of 1917–1920», it promotes understanding of the challenging events of the day 1917–1920.

Keywords: the Ukrainian revolution, national liberation movement, the Ukrainian statehood, emigration, political emigrants, Ukrainian Sociological Institute, union «Sich», Ukrainian Union of Journalists and Writers, the foreign delegation of UPSR.

Муха Д. І., кандидат исторических наук, начальник отдела организации оздоровления и отдыха детей, Департамент оздоровления и санаторно-курортного лечения Министерства социальной политики Украины (Украина, Киев), mukha_d@ukr.net

Научная и трудовая деятельность П. А. Христюка в эмиграционный период

Анализируется научно-публицистическая и общественно-политическая деятельность одного из ведущих деятелей украинской революции 1917–1920 гг. Павла Аникиевича Христюка. Актуальность исследования жизненного, политического, государственного пути, научного наследия П. А. Христюка обусловлено растущим социальным запросом относительно персонализированного изучения исторического процесса. В данном сообщении делается попытка выяснить обстоятельства жизни П. А. Христюка в эмиграционный период. Период эмиграции был для П. А. Христюка периодом осмысления событий национально-освободительного движения, во время которого он писал свой основательный труд «Заметки и материалы к истории украинской революции 1917–1920 гг.», который способствует пониманию простых событий эпохи 1917–1920 годов.

Ключевые слова: украинская революция, национально-освободительное движение, украинская государственность, эмиграция, политические эмигранты, Украинский социологический институт, общество «Сич», Союз украинских журналистов и писателей, Зарубежная делегация УПСР.

* * *

УДК 94(47+57)(92);32.019.5

Калитвянська В. Л.,
аспірантка, Черкаський національний університет
ім. Богдана Хмельницького (Україна, Київ),
Vika-matjukha@rambler.ru

ОСНОВНІ НАПРЯМКИ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЦЬКОЇ РОБОТИ В. ДАНИЛОВА ЗА 1957–1968 РР.

Представлені дані про наукову діяльність історика-аграрника ХХ століття – В. Данилова. Аналізується його науково-дослідницька робота за період 1957–1965 рр. Велику увагу приділено аналізу роботи групи з історії радянського селянства в Інституті історії РАН СРСР, яку очолював вчений з 1965 р. Здійснена спроба дослідити частину ґрунтового наукового спадку, археографічну та публікаторську діяльності, участь у міжнародних проєктах визначеного вченого-аграрника. Підкреслюється роль історика у становленні нової генерації істориків 70–90-х рр., яка прийняла активну участь у розробці сучасних напрямків і проблем аграрної історії та історіографії.

З'ясовано, що в даний період Данилово доводилося багато займатися реорганізацією різних дослідницьких робіт та збірників документів з історії радянського села.

Отже, наукові студії вченого торкалися надзвичайно складних дискусійних питань життя селянства радянської доби. До сьогодні ці питання є актуальними. Особливо їх значення зростає в переломні періоди аграрних перетворень.

Ключові слова: В. Данилов, колективізація, аграрні перетворення, докогоспне село, соціально-економічні відносини.

В. Данилов буквально увірвався в науку яскравою творчою особистістю. Показав науковій спільноті свою кандидатську дисертацію, на здавалося б, банальну тему про «матеріально-технічних передумов колективізації». І вже в цій дисертації проявився «Даниловський стиль» і «Даниловський почерк», які згодом привели його до заслуженого визнання колег. У своїй роботі здобувач наукового ступеня показав глибоке і всебічне знання джерел, вміння працювати з ними, відновлювати на основі їх аналізу реальну картину подій, показувати, як це було і чому. А найголовніше – він проявив свою індивідуальність, висунув своє розуміння проблеми, свою позицію, не боячись, що вона не співпаде з загальноприйнятою.

Тому ретельний науковий аналіз праць Данилова є одним з важливих завдань сучасної історичної науки, а список його публікацій сягає більше трьохсот, оскільки в його працях хоч безумовно з певними відтінками характерними для того чи іншого часу, достатньо правдиво і адекватно відображені проблеми соціально-економічного, громадсько-політичного, освітньо-

культурного, морально-етичного і побутово-звичаєвого життя селянства. На користь зваженості дослідження творчого спадку В. П. Данилова говорить той факт, що саме він в період «яковлевської» ідеологічної відлиги в житті російського суспільства очолив реалізацію за участю міжнародної спільноти ґрунтовних надзвичайно цікавих проєктів публікації багатотомних видань документів з історії українського селянства.

Основне завдання даної статті коротко охарактеризувати період 1957–1965 рр. науково-дослідницької роботи В. Данилова. Оскільки дана проблема ще недостатньо досліджена, автори використовували архівні матеріали здобуті під час наукових розвідок в Науковому архіві інституту російської історії РАН (НАІРІ).

В зазначений період вчений працював в двох основних напрямках: 1) Історія колективізації сільського господарства в СРСР; 2) Соціально-економічна історія радянського доколгоспного села.

Перший напрямок роботи був пов'язаний переважно з підготовкою колективної праці «Нариси з історії колективізації сільського господарства і колгоспного будівництва в СРСР». Для 1-го тому, Данилов написав чотири розділи, що охоплюють головним чином період безпосередньої підготовки колективізації (1927–1929 рр.), а також «вступ» і частину історіографії. Для другого тому підготував розділ про перші аграрні перетворення в Прибалтиці, західних землях Білорусі та України, правобережної Молдови [1, арк. 7].

Підготовчим ступенем до видання узагальнюючої праці з історії колективізації була робота над збіркою статей «Нариси історії колективізації сільського господарства в союзних республіках», в якій вчений брав участь як редактор і один з авторів.

Другий напрямок науково-дослідницької роботи пов'язаний з підготовкою монографії «Нариси соціально-економічної історії радянського доколгоспного села». Був зібраний конкретний матеріал, написані три розділи (з семи). З цієї теми в журналах опубліковано ряд статей: «Земельні відносини в радянському доколгоспному селі» («Історія СРСР», 1958), «Сільське населення СРСР напередодні колективізації» («Історичні записки», т.74) та ін. На сесії з історії радянського селянства в квітні 1961 р. була обговорена доповідь: «Про характер соціально-економічних відносин в радянському доколгоспному селі» [2, арк. 12].

З цими двома головними темами були пов'язані робота над історіографією і публікація документів. У березні 1960 р. на науковій сесії Данилов зробив доповідь про підсумки вивчення селянства, яку опублікували згодом в журналі «Вопросы истории» (№6 за 1960 р.).

У збірнику «Радянська історична наука від ХХ до ХХІІ з'їзду КПРС» була опублікована стаття про хід та результати вивчення історії радянського села в зв'язку з боротьбою проти культу Сталіна. Сюди ж слід віднести і статтю про деякі підсумки наукової сесії з історії радянського селянства («Вопросы истории», 1962, №2). В історіографічних статтях розглядалися також проблеми історії аграрної революції, історії колгоспного ладу в умовах Великої Вітчизняної війни, післявоєнної відбудови та нового етапу [3, арк. 6].

Ряд невеликих робіт був присвячений проблемам джерелознавства. Основна з них – стаття «Джерелознавство та вивчення історії радянського суспільства», написана

спільно з С. Якубовською («Вопросы истории», 1961, №5). В той час дослідник почав вивчення математичних методів обробки та аналізу масових історичних джерел.

В даний період Данилову довелося багато займатися редагуванням різних дослідницьких робіт та збірників документів з історії радянського села. Закінчив редагування першого тому «Історії колективізації» (обсяг понад 40 авт. арк.). Працював в якості члена редколегії ІХ тому «Історії СРСР» [4, арк. 2].

Всього за 1957–1963 рр. опубліковано понад 20 наукових робіт загальним обсягом в 65 авт. арк. (в тому числі 50 авт. арк. планових робіт і 15 авт. арк. позапланових). Сюди входять і монографія «Створення матеріально-технічних передумов колективізації сільського господарства в СРСР», яка побачила світ в 1957 р.

Під редакцією Данилова вийшли друком збірка статей «Нариси історії колективізації сільського господарства в союзних республіках», дві монографії Ю. Арутюняна і монографія Ю. Борисова. Був членом редколегії колективних праць «Історія радянського селянства і колгоспного будівництва в СРСР» і «Розвиток союзу робітничого класу і селянства на сучасному етапі». За ці ж роки опубліковані 4 документальні збірки [1, арк. 7].

Вийшли в світ три збірки документів, в редагуванні яких брав участь як член редколегії або головний редактор.

У 1957 р. – початку 1958 р. працював в редакції журналу «Історія СРСР», в якості завідувача відділом історії радянського суспільства, в 1960–1961 рр. – редакції журналу «Комуніст», в якості консультанта. З 1962 р. є членом редколегії «Історичних записок» з 71 т. Організаційна робота за даний період була пов'язана з виконанням обов'язків керівника групи з історії радянського селянства (з 1959 р.). Брав участь в підготовці і проведенні наукової сесії з історії радянського селянства (квітень 1963 р.) брав участь також в науковій сесії з історії республік Середньої Азії і Казахстану в епоху соціалізму (травень 1957 р.), в науковій сесії з історіографії радянського суспільства (березень 1961 р.), в сесії з історії народів Поволжя (квітень 1962 р.) і ряду інших [3, арк. 9].

На підставі рішення Вченої Ради Інституту від 27 лютого 1963 р. був продовжений термін роботи Данилова на посаді старшого наукового співробітника Інституту історії СРСР АН СРСР.

За період з 1963 по 1968 рр. науково-дослідницька робота велася в двох основних напрямках: «Історія радянського доколгоспного села», історіографія радянського села в цілому.

Перший напрямок був пов'язаний насамперед з підготовкою монографії «Нариси соціально-економічної історії радянського доколгоспного села», яка повинна була бути завершена в 1970 р. На 1964 р. зібраний і в значній мірі оброблений конкретний матеріал, написані 4 розділи (з восьми). За матеріалами трьох розділів опубліковані статті в журналі «Історія СРСР» (1958, №3) і в «Історичних записках» (т. 74, 1964 р. і т. 79, 1966 р.). Крім того загальний нарис історії радянського села напередодні колективізації в обсязі 18 авт. листів був написаний для 1-го тому колективної праці «Колективізація сільського господарства в СРСР». Написаний також параграф «Курс на колективізацію сільського господарства. Передумови соціалістичної реконструкції села» [4, арк. 5].

Другий напрямок пов'язаний з підготовкою розділів «Історіографія радянського села» для V тому «Нарисів

з історії історичної науки в СРСР» (обсяг 4 авт. арк.), і доповіді «Основні підсумки і напрямки вивчення історії радянського селянства» на науковій сесії в червні 1969 р. (видрукуваний на ротопринті). У історіографічних роботах зроблено спробу проаналізувати і узагальнити підсумки досліджень з широкого кола проблем аграрної історії радянського суспільства від 1917 р. до нашого часу.

Всього за період 1964–1968 рр. опубліковано 14 авторських робіт (статей, доповідей та розділів у колективних працях), обсягом близько 30 авт. арк. [4, арк. 6].

За зазначений період особливо багато довелося займатися редакторською роботою. Вчений був членом редакційних колегій двотомника «Колективізація сільського господарства в СРСР» (обсяг близько 100 авт. арк.) і IX том «Історії СРСР з найдавніших часів і до наших днів» (50 авт. арк.). Під редакцією Данилова вийшла в світ монографія І. Зеленіна. Як заступник головного редактора загальносоюзної серії документальної публікації «Історія колективізації сільського господарства в СРСР» вів відповідну науково-організаційну і редакторську роботу. У складі цієї серії з 1964 р. вийшли в світ 7 томів (загальний обсяг – 266 авт. арк.). З 1962 р. був членом редколегії «Історичних записок» (з 71 тома) [3, арк. 17].

В цей період брав участь в роботі ряду наукових конференцій і сесій. На VIII і IX сесіях симпозіуму з аграрної історії Східної Європи керував роботою секції з аграрної історії епохи соціалізму і виступав з доповідями.

На III Міжнародній конференції з економічної історії в Мюнхені в 1965 р. виступав з доповіддю про радянську податкову політику в селі за 1917–1929 рр. Для конференції з аграрної історії в Інституті Грамші в Римі в 1968 р. підготував доповідь «Капіталістичні елементи в сільському господарстві СРСР напередодні колективізації». Тези 1-ї доповіді і текст другої були опубліковані німецькою та італійською мовами.

Науково-організаційна робота була пов'язана з виконанням обов'язків керівника групи по історії радянського селянства Інституту історії АН СРСР (з 1959 р. по 1968 р.) і завідувача сектором з історії радянського селянства (з 1968 по 1969 рр.) [4, арк. 7].

За вище вказаний період керував підготовкою кандидатських дисертацій В. Кабанова, А. Тюріної, В. Долгова.

В вище вказаний період Данилов В. очолював групу з історії радянського селянства в Інституті історії РАН СРСР. У 1965 році тривала робота з підготовки 2-х томної колективної роботи «Колективізація сільського господарства і колгоспного будівництва в СРСР (1927–1941 рр.)».

І том, що пройшов на початку року верстку і першу звітку, був, в лютому відправлений в ЦК КПРС і Комітет по пресі при Раді Міністрів СРСР. З Комітету був отриманий позитивний відгук. У той же час були висловлені деякі зауваження, після реалізації яких, том був посланий на повторну перевірку. У квітні книга була підписана до друку представниками Інституту та видавництва. Однак, в кінці червня том був повернутий видавництвом в Інститут для нового обговорення. Повторне обговорення тому на Вченій Раді радянського відділу Інституту історії АН СРСР відбулося 29 липня 1965 р. Крім членів Вченої Ради в обговоренні взяли участь представники кафедр історії СРСР та історії КПРС МДУ, Інституту Марксизму-ленінізму і інших колективів. В процесі обговорення

було виявлено ряд невирішених і спірних питань, які потребували подальшого вивчення [5, арк. 6].

Висловлюючи загальну думку учасників наради, Вчена Рада позитивно оцінила рукопис I тому «Колективізація сільського господарства і колгоспного будівництва в СРСР» і підтвердила своє рішення про рекомендацію її до друку. Він запропонував авторському колективу врахувати критичні зауваження, зроблені під час обговорення рукопису, знову і більш ретельно відредагувати його і передати в найближчий термін до видавництва.

Після обговорення авторський колектив отримав зауваження від ряду науковців, які не змогли виступити на Вченій Раді, в тому числі Я. Кузьміна, Ю. Мошкова, А. В. Митрофанової [6, арк. 18].

Відповідно до рекомендацій Вченої Ради авторський колектив зробив необхідні доопрацювання тих розділів книги, які викликали зауваження рецензентів, ще раз уважно перевірів редакцію текстів (виправляючи і уточнюючи формулювання висновків і оцінок). Уточненню піддавалися формулювання про ступінь зрілості об'єктивних передумов колективізації, про співвідношення ленінського кооперативного плану і суцільної колективізації. Підкреслили ще раз, що вирішальні передумови для соціалістичного перетворення сільського господарства були створені Жовтневою революцією (диктатура пролетаріату, націоналізація землі і т.д.) [7, арк. 3].

Оцінка матеріально-технічних передумов колективізації викладена в точній відповідності не тільки з духом, але і буквою партійних документів, особливо, рішення листопадового пленуму ЦК 1929 р. Посилено висновок про те, що помилки і перегини, які допускалися в ході колективізації не зіпсували її сутності та результатів.

У зв'язку з докорами про відому тенденційність висвітлення ролі Сталіна, ще раз були уточнені критичні зауваження про його діяльність, доповнений матеріал, що характеризує позитивні дії (зокрема, сказано про роль Сталіна в боротьбі з правим ухилом про його доповіді на XV і XVI партз'їзді, на конференції аграрників-марксистів і т.п.). Доопрацювання стосувалася всього кола питань, по яких авторський колектив отримав зауваження і побажання. На різних етапах обговорення та рецензування книги враховувалися і посторінкові зауваження рецензентів [7, арк. 7].

І том відповідно до плану науково-дослідної роботи групи був завершений в кінці 1964 р. – січні 1965 р. він обговорювався на Вченій Раді Відділу. У рецензуванні тому брали участь спеціалісти з Московського Університету, Куйбишевського педагогічного інституту. Том отримав позитивну оцінку і був рекомендований до друку. Протягом січня-квітня авторський колектив здійснив доопрацювання розділів цього тому по висловленим на обговоренні зауваженням.

Співробітники Групи вели роботу з підготовки багатотомної історії Радянського суспільства. М. Івницький в якості заступника головного редактора IX тому проводив редагування тома. В. Данилов працював в редколегії цього тому і написав для нього історіографію.

М. Богденко і І. Зеленін у відповідності з планом науково-дослідної роботи групи розробляли історію радгоспного будівництва в СРСР. Ще в 1958 р. була опублікована монографія М. Богденко «Будівництво зернових радгоспів в СРСР в 1928–1932 рр.». В березні

1965 р. у видавництво зданий рукопис книги І. Зеленина «Зернові радгоспи (1933–1941 рр.)» у цій монографії на конкретній історичній матеріалі простежується історія розвитку зернових совхозів провідної групи державних господарств в роки другої і третьої п'ятирічок [8, арк. 5].

У цьому році основні зусилля співробітників групи були спрямовані на розробку післявоєнної історії радянського села. Перспективний план групи передбачав послідовне і всебічне вивчення даної проблеми, в заключному етапі якого з'явиться підготовка великих колективних праць. Основою для створення узагальнюючих робіт повинні стати монографії з найбільш важливих і слабо вивчених проблем історії розвитку радянського села. В поточасний період група вивчала проблеми, пов'язані з матеріально-виробничою базою сільського господарства, формування сільськогосподарських кадрів; зроблені перші спроби простежити зміни в соціальній структурі сільського населення в довоєнні і післявоєнні роки.

Особливе місце в роботі групи займає вивчення історії радгоспного будівництва, який відіграв важливу роль в соціалістичному перетворенні села. Радгоспи були, за визначенням Програми КПРС «провідними соціалістичними підприємствами в селі» [5, арк. 6].

У той час історія радгоспного будівництва ще не була вивчена. Так виник задум створення серії монографічних робіт про радгоспи, які, з одного боку, доповнили б працю про радянське село в роки його соціалістичного перетворення, а з іншого, створили передумови для підготовки узагальнюючих праць про радянське село за наступні роки.

Відповідно до плану науково-дослідницької роботи основна частина співробітників Групи продовжувала розробку історії радянського села і селянства в післявоєнні роки, вивчалися проблеми, пов'язані з матеріально-виробничою базою сільського господарства, формуванням сільськогосподарських кадрів, розвитком колгоспів і радгоспів, зроблені нові спроби з вивчення соціальних проблем сучасного села, розвитку селянства як класу соціалістичного суспільства. Співробітники Групи мали вже завершити підготовку монографій з ряду названих проблем. Основні результати роботи в цій області знайшли відображення в статтях, написаних для збірки «Розвиток сільського господарства СРСР в післявоєнні роки» [7, арк. 19].

Зусилля Групи продовжували направлятися і на вивчення аграрної історії Радянського суспільства в довоєнні роки, досліджувалися соціально-економічні відносини селянства в доколгоспному селі, перші аграрні перетворення Радянської влади, класова боротьба в роки масової колективізації. Група займалася вивченням історії радгоспного будівництва на протязі Радянського періоду. Підготовка серії монографій з історії радгоспів здійснювалася навіть з деяким випередженням планових термінів [8, арк. 8].

Одним з основних планових об'єктів Групи в зазначеному році була збірка статей «Розвиток сільського господарства СРСР в після воєнні роки», у створенні якого брали участь як співробітники Інституту, так і представники інших установ і організацій, керівні працівники сільського господарства. Збірник по суті є першою спробою в науково-дослідному плані висвітлити основні проблеми історії розвитку радянського села за всі післявоєнні роки. М. Вілцан, М. Богденко, І. Шарова,

О. Тюріна, аспірант В. Долгов представили для обговорення свої статті. Більшість з них були схвалені редколегією і авторським колективом.

Досліджуючи вище зазначені завдання, а саме період 1957–1965 рр. науково-дослідницької роботи В. Данилова, автори прийшли до таких висновків: наукові студії вченого торкалися надзвичайно складних дискусійних питань життя селянства радянської доби. Зокрема до них відносяться проблеми доколгоспного села, його суспільного устрою та питання колективізації, землекористування. До сьогодні ці питання є актуальними. Особливо їх значення зростає в переломні періоди аграрних перетворень.

Дослідження присвячене актуальній проблематиці, вивчення якої має важливе як науково-пізнавальне так і суто практичне значення. Її результати можуть бути використані при написанні узагальнюючих праць з аграрної історії та історіографії радянського періоду.

Список використаних джерел

1. Науковий архів інституту російської історії РАН. – Ф.1841. – Оп.2. – Спр.37.
2. Там само. – Оп.2. – Спр.44.
3. Там само. – Оп.2. – Спр.1.
4. Там само. – Оп.2. – Спр.8.
5. Там само. – Оп.1. – Спр.52.
6. Там само. – Оп.1. – Спр.69.
7. Там само. – Оп.1. – Спр.1.
8. Там само. – Оп.1. – Спр.7.

References

1. Naukovyy arkhiv instytutu rosiys'koyi istoriyi RAN. – F.1841. – Op.2. – Spr.37.
2. Tam samo. – Op.2. – Spr.44.
3. Tam samo. – Op.2. – Spr.1.
4. Tam samo. – Op.2. – Spr.8.
5. Tam samo. – Op.1. – Spr.52.
6. Tam samo. – Op.1. – Spr.69.
7. Tam samo. – Op.1. – Spr.1.
8. Tam samo. – Op.1. – Spr.7.

Kalitivianskaya V. L., graduate student, the Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy (Ukraine, Cherkasy), Vika-matjukha@rambler.ru

Main areas of research V. Danilov for the 1957–1968

This article presents data on the scientific work of the historian-agrarian XX century – V. Danilov. Analyzed its research work during 1957–1965. Much attention is paid to the analysis of the group on the history of the Soviet peasantry in the Institute of History of Sciences of the USSR, led by a scientist from 1965 attempted to explore part of a thorough scientific inheritance archaeological and publication activities, participation in international projects outstanding scientist-agrarian.

Emphasized the role of the historian in the development of a new generation of historians of the 70–90's. Who took an active part in the development of modern trends and problems of agricultural history and historiography.

It was found that in the period Danilov had a lot to deal editing various research and collections of documents on the history of the Soviet countryside. Consequently, scientific studies scholar touched very difficult discussion on the life of peasants of the Soviet era. Until now, these questions are relevant. Especially their growing importance in the critical period of agrarian reforms.

Keywords: V. Danilov, collectivization, agrarian reforms, to collective village, socio-economic relations.

Калитвианская В. Л., аспирантка, Черкасский национальный университет им. Б. Хмельницкого (Украина, Черкассы), Vika-matjukha@rambler.ru

Основные направления научно-исследовательской работы В. Данилова за 1957–1968 гг.

Представлены данные о научной деятельности историка-аграрника XX века – В. Данилова. Анализируется его научно-исследовательской работа в период 1957–1965 гг. Большое внимание уделено анализу работы группы по истории советского крестьянства в Институте истории РАН СССР, которую возглавлял ученый с 1965 г. Осуществлена попытка исследовать часть научного наследия, археографическую и публикаторскую деятельности, участие в

міжнародних проєктах видаючогося ученого-аграрника. Підкреслюється роль історика в становленні нової генерації істориків 70–90-х рр., котра прийняла активне участь в розробці сучасних напрямів і проблем аграрної історії та історіографії.

В ході дослідження виявлено, що в даний період Данилову пришлось багато займатися редагуванням різних дослідницьких робіт і збірників документів по історії совєтської деревні.

Следовательно, научные исследования ученого касались чрезвычайно сложных дискуссионных вопросов жизни крестьянства советской эпохи. Сегодня эти вопросы являются актуальными. Особенно их значение возрастает в переломные периоды аграрных преобразований.

Ключевые слова: В. Данилов, коллективизация, аграрные преобразования, доколхозное село, социально-экономические отношения.

* * *

УДК 631.4(091)(477)

Яцентій Б. Р.,
пошукач, Національна наукова
сільськогосподарська бібліотека Національної академії
аграрних наук України (Україна, Київ),
dnsqb_uaan@ukr.net

Діяльність О. Т. Калачикова як керівника ЦЕНТРАЛЬНОЇ АГРОХІМІЧНОЇ ЛАБОРАТОРІЇ

За допомогою історико-наукового аналізу розкрито науково-організаційні заходи в галузі хімізації сільського господарства УСРР, застосовані наприкінці 20-х рр. XX ст. З метою налагодження комплексності у проведенні агрохімічних досліджень було створено найвищу контрольну установу – Центральну агрохімічну лабораторію. Під керівництвом професора О. І. Душечкіна, а згодом О. Т. Калачикова науково-дослідна робота установи полягала у вивченні методів агрохімічного дослідження родючості ґрунту та найсприятливіших для розвитку сільськогосподарських культур співвідношень окремих поживних елементів у добривах і ґрунті. Проводилися дослідження різних типів ґрунтів, агрономічних руд, відходів виробництва та технічної і економічної ефективності різних добрив на відмінних типах ґрунтів УСРР. Досягнення у галузі агрохімії популяризувалися через наукові видання, проведення курсів, доповідей та ін.

Ключові слова: хімізація, сільське господарство, дослідження, добрива, вплив, ґрунт, ефективність, сільськогосподарські культури.

Перед сучасною українською історією науки постали актуальні завдання щодо комплексного вивчення та аналізу накопичених упродовж століть здобутків вітчизняних учених та визначення їх впливу на розвиток певних галузей науки і техніки. Важлива роль у систематизації знань відводиться дослідженням внеску науковців в аграрну галузь, історичний розвиток якої відбувався під виразним впливом політичної кон'юнктури [1]. Серед маловідомих і недосліджених постатей історії аграрної науки залишається ім'я професора Олександра Тихоновича Калачикова – вченого-аграрія, педагога, одного з організаторів сільськогосподарської дослідної справи в Україні у 20–40-х рр. XX ст. Наукові напрацювання вченого з питань агрохімії, агроґрунтознавства та загального землеробства заслуговують на об'єктивний аналіз і відтворення в науковій історичній літературі.

Науковими пошуками О. Т. Калачиков захопився на останньому курсі навчання в Київському сільськогосподарському інституті (нині – Національний університет біоресурсів і природокористування України). Його перша наукова стаття «Біологічне поглинання кальцію в умовах оптимального зволоження ґрунту» вийшла друком у 1927 р. у «Наукових записках Київського СГП». Трудовий шлях розпочинає агрохіміком на Київській обласній сільськогосподарській дослідній станції під керівництвом професора О. І. Душечкіна. Одночасно, при кафедрі загального землеробства О. Т. Калачиков готує кандидатську дисертацію, в якій висвітлив науково-експериментальні основи, які вирішували важливі практичні питання в галузі агрономічної хімії та агротехніки щодо біологічного вбирання та мобілізації

поживних речовин у ґрунті, що мало надзвичайно цінне значення при створенні раціональної системи використання добрив у сільському господарстві [2, арк. 4]. А упродовж березня 1930 – травня 1931 рр. О. Т. Калачиков обіймає посаду директора Центральної агрохімічної лабораторії (ЦАХЛ) при НКЗ УСРР (нині – ННЦ «Інститут землеробства НААН»), висвітлення діяльності якої і є метою даного дослідження.

На думку О. Т. Калачикова, питанням хімізації сільського господарства УСРР не надавалось достатньої уваги з боку відповідних господарських організацій і, певною мірою, агрономічної громадськості [3]. Відсутність розуміння ролі хімізації в сільському господарстві негативно відобразилось на проведенні науково-дослідної роботи в галузі агрономічної хімії. Тоді як проголошена наприкінці 20-х рр. XX ст. соціалістична реконструкція сільського господарства змінювала соціальну і технічну базу останнього. І саме хімізація сільського господарства належала до складових частин цієї технічної бази.

Майже усі складові агрономічної науки, намагалися використовувати хімічні методи дослідження (ґрунтознавство, рільництво, ентомологія, фітопатологія, скотарство та ін.), але вивчення безпосередньо хімічної методики в її спеціальному пристосуванні до об'єктів сільського господарства переводилося безсистемно. З іншого боку саме застосування хімічних методів при проведенні наукових досліджень у сільському господарстві було невеликим, у більшості випадків проводилося розпорошено в окремих лабораторіях, без єдиної методологічної узгодженості. Цілком природно, що в наслідок такого стану, ефективність результатів хімічних досліджень об'єктів сільського господарства часто була невисокою. Це, в свою чергу призводило до помилкових висновків про необов'язковість або невелику значимість хімічних методів досліджень в сільському господарстві. При цьому основним недоопрацюванням О. Т. Калачиков вважав відсутність уваги до удосконалення хімічних методів і виправлення конкретних помилок наявного організаційного стану агрохімічної роботи (розпорошеність, замкненість окремих лабораторій, відсутність єдиної методології). Очоливши у 1930 р. Центральну агрохімічну лабораторію, молодий учений спрямував основну діяльність на вирішення означених аспектів.

Центральну агрохімічну лабораторію НКЗ УСРР було створено на базі хімічного відділу контрольної-наслідкової станції у травні 1928 р. [3, с. 7]. Директором установи було призначено професора О. І. Душечкіна. Згідно з положенням, ЦАХЛ була найвищою контрольною установою з питань аналізу угноєнь, ґрунту та рослин. Основні програмні завдання ЦАХЛ поступово формувалися вже у процесі роботи науково-дослідної установи. А спочатку діяльність спрямовувалася на вивчення методів агрохімічного дослідження родючості ґрунту та найсприятливіших для розвитку сільськогосподарських рослин співвідношень окремих поживних елементів у добривах і ґрунті. До функцій ЦАХЛ належало проведення досліджень різних типів ґрунтів на теренах УСРР і АМСРР, а також популяризація досягнень у галузі агрохімії через видання наукових праць співробітників, проведення курсів, доповідей та ін.

Поруч із зазначеними завданнями у процесі подальшої роботи виникли інші, зокрема дослідження агрономічних руд і відходів виробництва (їх механічного

складу, придатності на добриво в напівобробленому або сировинному стані), також вивчення технічної та економічної ефективності різних добрив на відмінних типах ґрунтів УРСР. Співробітники ЦАХЛ готували видання популярної літератури для практичного проведення хімізації сільського господарства, здійснювали підготовку кваліфікованих кадрів в галузі агрономічної хімії.

Організаційна структура ЦАХЛ забезпечувала виконання програмних завдань через відділи угноєнь і ґрунтознавства та мікробіологічний підрозділ. Крім того, до відділу угноєнь входили підрозділи: агрономічно-дослідний, геологічний, технологічний, економічний, агрохімічна лабораторія та вегетаційний будиночок. Відділ ґрунтознавства мав підрозділи: територіальних досліджень ґрунтів, фізико-хімії ґрунтів та бонітування ґрунтів. Також до структури входили бібліотека, музей, фотографічна лабораторія, загальна канцелярія та бухгалтерія. Постійний штат ЦАХЛ складав 47 осіб, з яких 28 наукових співробітників. Виділені кошти на проведення науково-дослідної роботи у 1929–1930 рр. становили з держбюджету 186,420 крб., спецкошти – 76,137 крб. [3, с. 8]. Фінансування вважалося мінімальним, або таким, що дозволяє забезпечити виконання річних програмних завдань.

Під загальним керівництвом спочатку О. І. Душечкіна, а згодом О. Т. Калачикова активно проводилася робота щодо вивчення агрономічної якості добрив. Зокрема, співробітники ЦАХЛ досліджували кількісні показники у піднесенні урожайності сільськогосподарських культур за рахунок використання добрив на різних типах ґрунтів. Крім того, проводилися дослідження впливу удобрень на склад сільськогосподарських культур та властивості ґрунту; виявлення найсприятливішого для тієї чи іншої культури співвідношення окремих поживних елементів та їх форм у добривах; визначення впливу різних реагентів на склад добрива.

У підрозділі дослідної агрономії під керівництвом В. Я. Попова та фахівця О. М. Вишинського на весні 1930 р. було закладено широку сітку основних пунктів на дослідних станціях та колгоспах УСРР з метою вивчення різних добрив. Програму цієї роботи розробили в ЦАХЛ. Її затвердила Всеукраїнська нарада щодо угноєнь, яка проходила у грудні 1929 р. Навесні 1930 р. ЦАХЛ лабораторія провела нараду представників агрохімічних лабораторій усіх дослідних станцій Наркомзему УСРР [3, с. 9]. На цьому зібранні було досягнуто певної узгодженості щодо запровадження єдиної методики агрохімічних робіт для вивчення агрономічної якості добрив.

Наукові співробітники геологічного підрозділу провели поглиблене вивчення агрономічних руд УСРР. За результатами проведеної роботи надруковано праці співробітників геологічного підрозділу ЦАХЛ, які надавали повний нарис родовищ вапняків України, багато цінного матеріалу щодо з'ясування загальних та промислових запасів фосфоритів Поділля, гіпсів Артемівської округи, родовищ глауконітових пісків тощо. Роботи технологічного підрозділу за цей період не розгорнулися в достатній мірі, а окремі досліді з термічної обробки фосфоритів та глауконітових пісків за браком потрібного технічного устаткування не дали бажаних наслідків.

Співробітники відділу ґрунтознавства під керівництвом Г. Г. Махова проводили детальне дослідження типів ґрунтів

окремих округ УРСР, працювали над складанням ґрунтових мап і агрономічної характеристики досліджуваних ґрунтів. Упродовж 1928–1930 рр. науковцями розпочато і почасти закінчено дослідження ґрунтів Вінницької, Тульчинської, Сталінської, Проскурівської, Луганської, Маріупольської округ, радгоспу ім. Котовського, Кіс Озівського узбережжя плантації Махортресту, Зернотресту (фонд Півдня України). Визначення механічного та хімічного складу ґрунтів зазначених округ проводили у підрозділі фізико-хімії ґрунту. Підрозділ мікробіології розгорнув роботу в напрямі вивчення азотобактеру як фіксатора вільного азоту повітря та як індикатора потреби ґрунту в угноєнні. Поруч з цим проводилися дослідження нітрифікаторів та денітрифікаторів у ґрунті на тлі внесення органічних речовин (солома, гній) та різних удобрень.

Отже, невеликий огляд роботи окремих структурних підрозділів ЦАХЛ відображає загальний напрям дослідницької діяльності установи під керівництвом О. Т. Калачикова. Як видно, крім проведення хімічного аналізу ґрунту, рослин і добрив, а також виконаних робіт контрольного характеру, в установі розгорнуто й науково-дослідну роботу в галузі агрономічної хімії [4]. Науковий колектив в своїй дослідницькій роботі охопив низку актуальних питань, пов'язаних з вирішенням проблеми азоту, фосфоритування та вапнування ґрунтів, використання відходів як добрива, зберігання гною тощо [3, с. 11]. Результати проведеної роботи викладено у наукових працях: Б. М. Левантівської «Вплив угноєнь та обробки на активування азотобактеру в ґрунті», О. Т. Калачикова «Біологічне вбирання мінеральних форм азоту в ґрунті на тлі внесення азотових угноєнь», Л. П. Гармаша «Мінералізація азоту торфу», О. І. Душечкіна «Форми фосфорової кислоти в ґрунті», М. Я. Яковенка «Вплив гіпсу на розчинність P2O5 фосфориту при компостуванні з торфом», О. Т. Калачикова «Біологічне вбирання та мобілізація кальцію в ґрунті».

Крім лабораторних робіт проводилася ще низка вегетаційних та польових дослідів, спрямованих на з'ясування питань, пов'язаних з взаємодією ґрунт-угноєння-рослина. З питань ґрунтознавства надруковано праці: І. Й. Канівець «Матеріали дослідження ґрунтів у межах Згурівського району Прилуцької Округи», Г. Г. Махов «Основні моменти генези і географії лісових ґрунтів України та облік їх у картографічній та агрономічній роботі», В. І. Крокос «Ґрунтотворчі породи» та В. П. Кавалерідзе «Попередній нарис про ґрунти Сталінської Округи». У геологічному підрозділі плідно працювали і підготували праці Р. Р. Вуржиківський, Н. В. Думитрашко, Л. В. Попов, М. М. Пухтинський, І. Г. Рождественський, М. В. Фремд та Р. М. Палій. Чималу роботу, пов'язану з проведенням контрольно-аналітичної роботи з агрохімії провели фахівці Л. П. Цеслінська і Е. Д. Манзон, асистенти З. Д. Стародуб, Р. В. Ландау, В. П. Полякова та ін. За період двохрічної діяльності Центральної агрохімічної лабораторія випустила 8 збірників наукових праць з питань агрономічної хімії, ґрунтознавства та геології (агрономічні руди). Крім наукових праць, з метою популяризації хімізації сільського господарства, співробітниками установи надруковано навесні 1930 р. п'ять брошур з питань застосування мінеральних добрив, зберігання гною та використання торфу на угноєнь.

Варто зазначити і про налагодження керівництвом ЦАХЛ співпраці з іншими науково-дослідними

установами, зокрема з Всесоюзним НДІ угноєнь (Москва) та його Українською філією (Харків), агрохімічним відділом УНІЦ, Укргеолкомом, мікробіологічною секцією ВУАН, катедрою рільництва Київського СГІ тощо. Також діяльність ЦАХЛІ була пов'язана з роботою усіх дослідних станцій НКЗС УРСР та низки господарських організацій (Коксобензолом, Махортгестом та ін.). Налагодження тісної співпраці з іншими науково-дослідними установами і господарськими організаціями, значною мірою сприяло правильному розумінню практичних вимог виробництва та їх задоволення. Проте поряд з досягненнями в науково-дослідній роботі ЦАХЛІ, мали місце і певні труднощі та недоліки, що гальмували запровадження деяких нових методів у роботі. Зокрема, це брак фінансування, недостатня кількість висококваліфікованих працівників та ін.

У процесі своєї роботи ЦАХЛІ намагалася виносити результати своєї діяльності на огляд науковців та громадськості, представляючи доповіді на загальних професійних зібраннях. У подальшому планувалося розробити детальний п'ятирічний план роботи, орієнтований до вимог реконструкції сільського господарства УРСР. У зв'язку з перебудовою науково-дослідної мережі УСРР у 1931 р., структура лабораторії реформувалася у напрямі її перетворення у Всеукраїнський науково-дослідний інститут сільськогосподарського ґрунтознавства та хімізації сільського господарства [5, с. 39].

Підсумовуючи двохрічну науково-дослідну роботу Центральної агрохімічної лабораторії, очолювану Олександром Тихоновичем Калачиковим у 1930–1931 рр., варто зупинитись на певних моментах. Незважаючи на досить несприятливу матеріальну базу, науковому колективу ЦАХЛІ вдалося розгорнути активну роботу з вивчення агрономічної якості добрив, методики агрохімічного дослідження, агрономічних руд України та в галузі ґрунтознавства. Налагодження виробничих зв'язків, видання наукових робіт, ініціювання і проведення нарад, з'їздів з питань агрономічної хімії та удобрень сприяло поступовому запровадженню єдиної методики агрохімічних досліджень на сільськогосподарських дослідних стаціях. Центральна агрохімічна лабораторія формувалася як науково-дослідний центр, навколо якого концентрувалася агрохімічна робота в Україні. Утворився колектив висококваліфікованих дослідників-агрохіміків з подальшими планами щодо підготовки нових кадрів фахівців у галузі агрономічної хімії.

Список використаних джерел

1. Вергунов В. А. Історія аграрної науки, освіти і техніки в Україні: ретросп. наук.-доп. бібліогр. показч. автореф. дис., вид. та публ., підготовлених у Центрі історії аграр. науки ДНСГБ НААН (2001–2011 рр.) / В. А. Вергунов; НААН, ДНСГБ; наук. ред. В. А. Вергунов. – К., 2011. – 384 с. – (Кн.50).
2. Архів Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – Ф. Професорсько-викладацький склад. Звільнені 1972 р. – Спр.29 Калачиков Олександр Тихонович (01.10.1951–13.09.1971). – 86 арк.
3. Калачиков О. Т. Коротка характеристика двохрічної роботи Центральної агрохімічної лабораторії НКЗС УРСР / О. Т. Калачиков // Короткий звіт про роботу Центральної агрохімічної лабораторії за період V.1928–I. 1930 року / Центральна агрономічна лабораторія; [відп. ред. О. Т. Калачиков]. – К., 1930. – Вип.9. – С.5–16.
4. Короткий звіт про роботу Центральної агрохімічної лабораторії за період V.1928–I. 1930 року / Центральна агрономічна лабораторія; [відп. ред. О. Т. Калачиков]. – К., 1930. – Вип.9. – 170 с.

5. Агроґрунтознавство в Україні (1930–1941 рр.). Частина 1 (1930–1935): зб. док. і матеріалів / УААН, ДНСГБ; уклад.: В. А. Вергунов, О. М. Пильтай; наук. ред. В. А. Вергунов. – К., 2007. – 200 с.

References

1. Verhunov V. A. Istoriya ahrarnoyi nauky, osvity i tekhniki v Ukraini: retrosp. nauk.–dop. bibliogr. pokazhch. avtoref. dys., vyd. ta publ., pidhotovlenykh u Tsentri istoriyi ahrar. nauky DNS-HB NAAN (2001–2011 rr.) / V. A. Verhunov; NAAN, DNS-HB; nauk. red. V. A. Verhunov. – K., 2011. – 384 s. – (Kn.50).
2. Arkhiv Kyivivs'koho natsional'noho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. – F. Profesors'ko-vykladats'kyi sklad. Zvil'neni 1972 r. – Spr. 29 Kalachykov Oleksandr Tykhonovych (01.10.1951–13.09.1971). – 86 ark.
3. Kalachykov O. T. Korotka kharakterystyka dvokhrichnoyi roboty Tsentral'noyi ahrakhimichnoyi laboratoriyi NKZS URSR / O. T. Kalachykov // Korotkyi zvit pro robotu Tsentral'noyi ahrakhimichnoyi laboratoriyi za period V.1928–I. 1930 roku / Tsentral'na ahronomichna laboratoriya; [vidp. red. O. T. Kalachykov]. – K., 1930. – Vyp.9. – S.5–16.
4. Korotkyi zvit pro robotu Tsentral'noyi ahrakhimichnoyi laboratoriyi za period V.1928–I. 1930 roku / Tsentral'na ahronomichna laboratoriya; [vidp. red. O. T. Kalachykov]. – K., 1930. – Vyp.9. – 170 s.
5. Ahrogruntoznavstvo v Ukraini (1930–1941 rr.). Chastyna 1 (1930–1935): zb. dok. i materialiv / UAAN, DNS-HB; uklad.: V. A. Verhunov, O. M. Pyl'tay; nauk. red. V. A. Verhunov. – K., 2007. – 200 s.

Yatsentiy B. R., applicant, National Scientific Agricultural Library of the National Academy of Agrarian Sciences of Ukraine (Ukraine, Kyiv), dmsgb_uaan@ukr.net

The Activity of O. T. Kalachykov as Head of the Central Agrochemical Laboratory

Scientific and organizational measures in the field of agricultural chemicalization of the Ukrainian SSR, applied in the late 20s. XX century are revealed by using historical and scientific analysis. In order to develop complexity in conducting agrochemical researches the supreme control institutions – Central Agrochemical Laboratory was established. Under the direction of Professor O. Dushechkin and later O. Kalachykov research work was to study the establishment of agrochemical researches methods of soil fertility and favorable identify to the culture of a certain ratio of nutrients and their forms in fertilizers. The different types of Ukrainian soils, agronomic ores, production wastes and the technical and economic efficiency of different fertilizers on distinguishing soils of the USSR were studied. The achievements in the field of agricultural chemistry were strewn through scientific publications, training courses, reports and so on.

Keywords: chemicalization, agriculture, investigation, fertilizers, influence, soil, efficiency, crops.

Яцентий Б. Р., соискатель, Национальная научная сельскохозяйственная библиотека Национальной академии аграрных наук Украины (Украина, Киев), dmsgb_uaan@ukr.net

Деятельность А. Т. Калачикова как руководителя Центральной агрохимической лаборатории

С помощью историко-научного анализа раскрыты научно-организационные мероприятия в области химизации сельского хозяйства УССР, которые были применены в конце 20-х гг. XX в. С целью налаживания комплексности в проведении агрохимических исследований создано наивысшее контрольное учреждение – Центральную агрохимическую лабораторию. Под руководством профессора А. И. Душечкина, а затем А. Т. Калачикова научно-исследовательская работа учреждения заключалась в изучении методов агрохимического исследования плодородия почвы и благоприятных для развития сельскохозяйственных растений соотношений отдельных питательных элементов в удобрениях и почве. Проводились исследования различных типов почв, агрохимических руд, отходов производства и технической и экономической эффективности различных удобрений на отличительных типах почв УССР. Достижения в области агрохимии популяризировались через научные издания, проведение курсов, докладов и др.

Ключевые слова: химизация, сельское хозяйство, исследования, удобрения, влияние, почва, эффективность, сельскохозяйственные культуры.

* * *

УДК 631.53.01:630(091)

Вожегова Р. А.,
доктор с.-г. наук, професор, заслужений діяч науки
і техніки України, директор Інституту зрощуваного
землеробства НААН (Україна, Херсон), izz.ua@ukr.net

Клубук В. В.,
здобувач, науковий співробітник відділу науково-
інноваційної діяльності, трансферу технологій
та інтелектуальної власності, Інститут зрощуваного
землеробства НААН (Україна, Херсон),
vetal.klubuk@yandex.ua

ЗНАЧЕННЯ ГАЛУЗІ НАСІННИЦТВА В РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА

Мета дослідження: встановити історичну важливість науково-організаційних заходів державного контролю за чистотою насінневого матеріалу сільськогосподарських культур в Україні, визначити роль насінництва для перспектив розвитку української селекції.

Методи дослідження: історико-науковий метод, критичний аналіз літературних джерел.

Висновки: Галузь насінництва протягом історії свого розвитку постійно підпадає під вплив незахищеного та неврегульованого ринку. Існує нерівність закордонного посівного матеріалу з вітчизняним, через яку український селекціонер не може реалізувати насіння власних сортів навіть у межах України. З метою збереження та розвитку вітчизняного сортового і гібридного потенціалу сільськогосподарських культур існує гостра необхідність державного врегулювання і наукового супроводу процесу насінництва. Без чіткої систематизації цих питань українська селекція не буде мати перспектив.

Ключові слова: насінництво, селекція, сільське господарство, зрощення, ринок зерна.

Починаючи з останніх десятиліть XIX ст., з моменту створення перших дослідних установ сільськогосподарського профілю в Україні, зростала увага спочатку на рівні насінневих товариств, а потім і державних органів, до питання розмноження і поширення серед населення якісного насінневого матеріалу. Рівень урожайності сільськогосподарських культур в Україні прямо залежить від ефективного функціонування ринку насіння.

На сьогодні історичний досвід минулих поколінь науковців нехтується і вітчизняна галузь насінництва має ряд постійно повторюваних проблем, пов'язаних з економічною ситуацією на селі в кризовий період. Господар обирає не якість, а дешеву ціну насіння фірм-підприємців. За таких умов вітчизняні насінництво і селекція сільськогосподарських культур не можуть конкурувати з фальсифікатом, оскільки не мають ресурсів для здешевлення насіння.

Сорти і гібриди сільськогосподарських культур селекції науково-дослідних установ мережі Національної академії аграрних наук України створюються безпосередньо у певній ґрунтово-кліматичній зоні і є найбільш адаптованими до умов росту і розвитку в ній. Заміна такого сорту більш дешевим іноземним аналогом, який часто може бути фальсифікатом, не дозволяє сільгосптоваровиробнику отримати бажаний урожай. При тому, що водночас і державні наукові центри насінництва і селекції не отримують коштів від реалізації своїх наукових розробок, які за умов справедливого ринку не поступаються за ефективністю закордонним аналогам.

Використовуючи історико-науковий метод дослідження, аналізуючи наявні літературні джерела з цієї проблематики, нами на прикладі діяльності Інституту зрощуваного землеробства НААН розглянуті у даній статті деякі науково-організаційні аспекти історії розвитку вітчизняної галузі насінництва та низку проблем цієї галузі, які існують на сучасному етапі.

Зі збільшенням наприкінці XIX – початку XX ст. в Російській імперії кількості приватновласницьких господарств, зростала потреба власників земельних ділянок у якісному насінневому матеріалі. Першу контрольну-насінневу лабораторію на території України було створено в 1897 році в Києві [1]. Подібні лабораторії почали діяти у Харкові в 1906, Катеринославі (1907), далі в Лебедині Харківської та Ромнах Полтавської губерній. До 1917 року в країні діяло майже 50 контрольну-насінневих закладів.

В січні 1911 р. в Харкові, за сприяння Харківського товариства сільського господарства, відбувся Перший з'їзд діячів із селекції сільськогосподарських рослин, насінництва та поширення насінневого матеріалу. Доповідачі відмічали гостру необхідність відкинути в минуле випадковий підбір насіння.

Перша світова війна, революційні події в Російській імперії та громадянська війна сповільнили прогнозований розвиток галузі насінництва. Лише в 1926 році прийнято Постанову Ради Народних Комісарів України «Про державний контроль насінневого матеріалу торгових підприємств», вийшов також декрет радянського уряду «Про насінництво», згідно якого, зокрема на Херсонській с.-г. дослідній станції було організовано роботу ботанічної ділянки з географічними посівами, розширено мережу колективних дослідів на півдні України.

На початку XX ст. на півдні України підбором найбільш адаптованих до ґрунтово-кліматичних умов регіону сільськогосподарських культур та їх сортів займався ряд дослідних установ під керівництвом Одеського обласного управління з дослідної справи: Одеська дослідна с.-г. станція, Одеська с.-г. селекційна станція, Одеська контрольну-насіннева станція, Вознесенське с.-г. дослідне поле, Аджамська с.-г. дослідна станція, Олешківська дослідна станція спеціальних культур та Херсонська сільськогосподарська дослідна станція [2]. Репродукція та розповсюдження покращеного насінневого матеріалу сільськогосподарських культур на станціях відбувалося переважно через Всеукраїнське товариство насінництва [3].

Здавалося б, що контрольну-насінневі лабораторії стали необхідною ланкою в системі всієї агрономічної роботи, направленої на підвищення культури землеробства і отримання високих врожаїв [4], але наступні десятиліття суттєво не покращили ситуацію з поширенням вітчизняного насіння. Лише після завершення відбудови країни після Другої світової війни була створена чітка система насінництва, що складалась із наукових установ (первинне насінництво і еліта), елітно-насінницьких (еліта) та районних насінницьких господарств (друга репродукція) і насінневих ділянок у колгоспах та радгоспах, де культури вирощували у насінницьких сівознах [5, арк. 11]. Ця спеціалізація носила вузький характер і вирішувала проблему спочатку заміни несортового насіння на сортове, а потім поширення вищих репродукцій і нових сортів [6, арк. 6].

На півдні України головними центрами насінництва у повоєнні роки стали Український генетико-селекційний інститут (м. Одеса) та Український НДІ бавовництва (м. Херсон).

В 1956 р. на базі УкрНДІ бавовництва було організовано Український НДІ зрощуваного землеробства. Саме в цей час було розгорнуто будівництво великих

зрошувальних систем на півдні України. Збільшення площі зрошуваних земель спричинило необхідність створення бази гарантованого виробництва зерна і кормів для тваринництва, а також бази виробництва овочів і картоплі в південних областях УРСР [7, с. 3–4].

Рішення ЦК КПРС і РМ СРСР від 23.04.1960 р. №438 «Про покращення насінництва зернових олійних культур і трав» дало системний поштовх до вирощування насіння еліти і першої репродукції зернових культур (без кукурудзи) і трав, організації сортозміни і сортооновлення цих культур. Ці обов'язки були покладені на відділи насінництва інститутів.

Для розмноження створюваних для умов зрошення сортів і гібридів с.-г. культур восени 1960 року УкрНДІ зрошуваного землеробства передано насінницькі господарства: радгосп «Каховський» Каховського р-ну та «Піонер» Нововоронцовського р-ну Херсонської обл.

Внаслідок впровадження високоврожайних сортів питома вага сортових посівів щороку почала зростати. Так, у 1961 р. у господарствах Херсонської області (за винятком насінницьких) насінням еліти не було засіяно жодного гектара, насінням першої репродукції засіяно 1% всіх площ, другої – 5%, третьої – 10%, іншими репродукціями – 85%, то під урожай 1963 р. елітним насінням було засіяно 1,1%, першої репродукції – 5,2%, другої – 19,1%, третьої – 41,6%, іншими репродукціями – 33,0%. В 1963 р. сортові посіви пшениці озимої становили вже 100%, а ячменю озимого і ярого – 99,8% [8, с. 172–175].

В Одеському Селекційно-генетичному інституті селекційна робота по створенню сортів с.-г. культур розпочиналася ще до Першої світової війни (пшениця, ячмінь) і була суттєво розширена з 1930-х років. В Херсоні проводилася лише селекція скоростиглих сортів бавовнику і фрагментарна робота з відбору кращих зразків люцерни та інших багаторічних трав. Селекційна робота по створенню сортів бобових і зернових культур в Українському НДІ зрошуваного землеробства розпочалася після 1956 року: кукурудза – з 1957 р., соя – з 1959 р., пшениця м'яка і тверда озима – з 1964 р., пшениця яра – з 1969 р.

В 1966–1968 рр. вирощування сортового насіння в мережі дослідних господарств УкрНДІ зрошуваного землеробства збільшилося майже вдвічі порівняно з періодом 1963–1965 рр. Було зібрано 24,6 т насіння, у т.ч. 23,9 т зернових культур. Сортове насіння надходило в господарства України, інших республік СРСР, також вивозилося за кордон. В 1969 р. розпочато первинне насінництво ярих культур, яке проводилося по сортах ячменю, вівса, проса, гороху, сої. У відповідності до прийнятої системи насінництва в 1970 р. Інститут забезпечував насінням еліти і першої репродукції зернових, зернобобових культур і трав 146 колгоспів та 138 радгоспів Херсонської області.

В 1976 р. в Українській РСР почався перехід насінництва на виробничу основу. Прийняттям постанови ЦК КПРС і РМ СРСР від 21 листопада 1976 р. «Про заходи з подальшого поліпшення селекції та насінництва зернових, олійних культур і трав» намічено здійснення заходів з концентрації виробництва високоякісного сортового насіння зернових, олійних культур і трав у спеціалізованих насінницьких господарствах [9].

Наприкінці 1980-х років у відповідності до урядових постанов наукові установи системи ПВ ВАСГНІЛ

(тепер – Національна академія аграрних наук України) повинні були перейти на повний господарський розрахунок та самофінансування [10, арк. 84]. Це повинно було сприяти розвитку вільних економічних відносин між наукою і сільськогосподарським виробництвом, і повинно було забезпечити якісний економічний баланс між ними.

Прикладом позитивних результатів таких перетворень слугує науково-виробнича система (НВС) «Люцерна», створена протягом 1988–89 рр. на базі 21 господарства Новотроїцького району Херсонської області. Систему створили за пропозицією агрокомбінату «Новотроїцький», головою НВС обрали завідувача лабораторії технології насінництва люцерни Українського НДІ зрошуваного землеробства. В 1990 р. до НВС додалися ще 4 господарства. Головне підприємство НВС «Люцерна» (ДВГ «Херсонеліта» УкрНДІЗЗ) і господарства-учасники на договірних засадах і при взаєморозрахунках здійснювали вирощування, збирання насіння і реалізацію, взаємну передачу матеріально-технічних ресурсів, необхідних для діяльності системи.

До створення НВС площа насіннєвих посівів люцерни в господарствах Новотроїцького району становила 1000–1100 га, при врожайності кондиційного насіння 0,8–1,1 ц/га. План виконання НВС «Люцерна» в середньому за 1984–1987 рр. складав лише 52,0% (56,2 тонн). Протягом 1988–1990 рр. площа насіннєвих широкорядкових посівів люцерни сортів інтенсивного типу (Наdejда, Сінська) селекції Інституту була розширена до 2669 га, врожайність кондиційного насіння по району в середньому за 1988–1991 рр. складала 1,6 ц/га. Прибуток від реалізації насіння люцерни цих сортів в середньому за 1988–1991 рр. складав 4428 тис. крб., а собівартість виробництва 1 ц насіння зменшилася порівняно з періодом 1984–1987 рр. на 61%.

На нашу думку, позитивний результат діяльності такої НВС став можливий завдяки залученню до виробництва насіння сортів УкрНДІЗЗ, тобто власної селекції.

Проте у випадку, якщо держава відмежується від регулювання забезпечення господарств насіннєвим матеріалом вітчизняного виробництва, то вітчизняні науково-дослідні установи, в яких проводиться робота з насінництва і селекції сільськогосподарських культур, можуть не очікувати на позитивні результати.

У збірнику архівів і матеріалів ПВ ВАСГНІЛ знаходимо доповідню І. М. Полякова – директора НДІ рослинництва, селекції і генетики, члена-кореспондента АН УРСР – до ЦК КП УРСР, датовану листопадом 1971 р. Професор І. М. Поляков повідомляв про те, що існує перекіс у фінансуванні селекційно-дослідних установ, надто багато уваги приділяється госпрозрахункам у веденні первинного насінництва, тоді як державне фінансування залишає бажати кращого. «Хоздоговора можуть заключатися тільки в окремих випадках, якщо має місце взаємна зацікавленість сторін. І в цих випадках хоздоговора повинні не підміняти бюджетні ассигновання, а служити джерелом додаткових засобів і штатів» [11].

Насінництво вітчизняних сортів сільськогосподарських культур сьогодні підпадає під жорсткі умови ринку. Не зважаючи на великі зусилля з популяризації серед населення сортів і гібридів селекції мережі Національної академії аграрних наук України, на українському ринку насіння спостерігається затишся іноземних фірм, що не завжди призводить до конкурентної боротьби і зростання

економічного потенціалу вітчизняної галузі насінництва. Появляється це тим, що зараз дуже часто під виглядом продукції іноземних фірм зустрічається фальсифікат. Він дорожчий за ціною, ніж українське насіння, але водночас дешевший за іноземний оригінал. Тому фермери, в яких вироблений стереотип мислення, що іноземна селекція краще, частіше обирають закордонний насіннєвий матеріал пшениці, кукурудзи, соняшника та інших сільськогосподарських культур [12].

У такому випадку державі необхідно регулювати ці процеси, захищати виробника насіння української селекції. На сьогодні помітні позитивні зрушення, але їх ще й досі не багато.

Закон України «Про насіння», введений в дію в 1994 р. [13], був розроблений з урахуванням міжнародних стандартів аналізу насіння, прийнятих на XVII Конгресі Міжнародної асоціації з насінневого контролю (ISTA), але втратив чинність у 2002 році. На сьогодні чинним є Закон України «Про насіння і садивний матеріал» 2003 року [14]. Спостерігаються позитивні зрушення у державному врегулюванні, внесено ряд змін до деяких законів України щодо приведення законодавства України у сфері насінництва та розсадництва у відповідність з європейськими та міжнародними нормами і стандартами (2016 р.).

Згідно звіту Національної академії аграрних наук України, за останні п'ять років у державному реєстрі сортів рослин придатних для поширення в Україні – 57% вітчизняні сорти, переважна більшість з яких – селекції Національної академії аграрних наук України. Насінням вітчизняних сортів засівається 65–85% площ ярих культур (в залежності від культури) і 60–90% озимих зернових [15].

За період 2011–2015 рр. Інститутом зрошуваного землеробства НААН разом з мережею його дослідних господарств реалізовано понад 15 тис. т насіння озимих зернових культур, 4 тис. т ярих зернових та зернобобових, понад 400 т насіння олійних культур, 100 т насіння багаторічних трав, понад 50 т батьківських форм кукурудзи. Це близько 35 сортів та гібридів, що належать до 15 сільськогосподарських культур.

Площі посіву пшениць селекції Інституту зрошуваного землеробства НААН у Херсонській області при зрошенні за 2011–2015 рр. становили 25,5–50,0 тис. га, по Україні площа їх складає щорічно близько 200 тис. га. За 2015 рік площі збільшилися удвічі, планується збільшення площ посівів у 3–5 разів. Посіви сортів люцерни селекції ІЗЗ НААН займають 70% посівних площ культури загалом в Україні. Сорти сої селекції Інституту займають щорічно 35–40% у Херсонській області, та до 15% в цілому по Україні.

На сьогодні у Державний реєстр сортів рослин, придатних для поширення в Україні у 2016 році, внесено понад 30 сортів і гібридів сільськогосподарських рослин селекції Інституту зрошуваного землеробства НААН. Всі вони за даними державних випробувань забезпечують отримання одних з найвищих рівнів урожайності с.–г. культур в умовах зрошення Степової зони України і нічим не поступаються закордонним аналогам.

З огляду на це та, враховуючи позитивний історичний досвід взаємодії держави, науки і виробництва, зазначимо, що при належній державній підтримці насінництва сортів і гібридів мережі НААН вітчизняний ринок цілком можна забезпечити насінням української селекції. Тим самим, буде усунена з ринку фальсифікована продукція,

а вітчизняна селекція отримує реальний стимул для подальшого вдосконалення.

Висновки. На початку ХХ ст. важливість насінництва широко усвідомлювалася приватновласницькими господарствами, але справа покращення якості посівного матеріалу ще не була детально опрацьована і систематизована. З розвитком реклами і збільшенням сільськогосподарських виставок попит на покращене насіння зростає. Але галузь насінництва протягом історії свого розвитку постійно підпадає під вплив незахищеного та нерегульованого ринку.

Засилля іноземного насіння різної цінової категорії (за рахунок державних дотацій виробництво насіння іноземних фірм здешевлюється), спричиняє нерівність закордонного посівного матеріалу з вітчизняним. Якщо вітчизняний селекціонер не може реалізувати насіння власних сортів в Україні, навряд чи він зможе це зробити будь-де за кордоном. Тому на перспективах селекції без державної підтримки можна буде ставити крапку.

З метою збереження та розвитку вітчизняного сортового і гібридного потенціалу сільськогосподарських культур існує гостра необхідність державного врегулювання і наукового супроводу процесу насінництва. Без чіткої систематизації цих питань, врахування історичного досвіду розвитку галузі насінництва, українська селекція не буде мати перспектив. Саме тому так важливо зробити практично неможливе при теперішніх складних економічних умовах – знизити собівартість і підняти ціну на насіння вітчизняного виробництва.

Список використаних джерел

1. Вергунов В. Контрольно-насіннєва справа в Україні. Всеукраїнський діловий журнал «Аграрний тиждень. Україна» // Електронна версія: http://a7d.com.ua/analitika/446-kontrolno_nasniva_sprava_v_ukran.html.
2. Домрачов Д. Справочный листок по с.–х. опытным учреждениям Украины (по данным на сентябрь 1922 года) / О. Домрачов // С.–Х. Опыт. Дело. – 1922. – №1. – С.102–109.
3. Гілязетдінов Р. Н. Становлення та діяльність Всеукраїнського товариства насінництва (1922–1928 рр.) / Р. Н. Гілязетдінов // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя, 2015. – Вип.43. – С.167–170.
4. Чмирь С. Розвиток і удосконалення контрольно-насіннєвої справи та системи насінництва в Україні / С. М. Чмирь, А. С. Стрихар, А. А. Корчинський // Всеукраїнський діловий журнал «Аграрний тиждень. Україна». – Електронна версія: <http://a7d.com.ua/plants/937-rozvitok-i-udoskonalennja-kontrolno-naninnyevoyi.html>.
5. Держархів Київської області. – Ф.Р-354. – Оп.1. – Спр.6333. – 13 арк.
6. ЦДАВО України. – Ф.1055. – Оп.1. – Спр.44. – 28 арк.
7. Меліорация і водне господарство Української РСР / Ред. Ю. О. Бакшеев та ін. – Міністерство меліорції і водного господарства УРСР. – К., 1976.
8. Використання зрошуваних земель / [О. О. Собко, А. Г. Білоус, С. М. Горбатенко та ін.] / УНДІЗЗ. – Київ: Урожай, 1965. – 262 с.
9. Коваленко Н. П. Еволюція наукових положень насінницьких сівозмін другої половини ХХ століття / Н. П. Коваленко // Матеріали III Міжнародної наукової конференції «Теорія і практика технологій вирощування та оздоровлення насіння і садивного матеріалу, конкурентоздатних в умовах європейського ринку» Інституту біоенергетичних культур і цукрових буряків НААН. – К., 2012. – С.107–109.
10. Науковий архів ННЦ «Інститут землеробства НААН». – Оп.2. – Спр.839. – 501 арк.
11. Південне відділення ВАСГНІЛ: зб. док. і матеріалів / НААН України, ДНСГБ; Уклад. В. А. Вергунов та ін.; Наук. ред. М. Д. Безуглий. – К., 2011. – 544 с. – (Історико-бібліографічна серія «Аграрна наука України в особах, документах, бібліографії». – Кн.47). – С.90–91.

12. Електронний ресурс: <http://agronews.org/1686-v-ukraine-slishkom-mnogo-semyan-poddelok-ekspert>.

13. Закон України «Про насіння» від 23.12.1993 р. // Офіційний веб-портал Верховної Ради України [Електронний ресурс]: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/3690-12>.

14. Закон України «Про насіння і садивний матеріал» від 26.12.2002 р. // Офіційний веб-портал Верховної Ради України [Електронний ресурс]: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/411-15>.

15. Гаряча агрополітика [Електронний ресурс]: <http://agropolit.com/news/760-naan-zvituye-pro-robotu-za-ostanni-pyat-rokiv-ofitsiyno>.

References

1. Vergunov V. Kontrol'no-nasinnjeva sprava v Ukraї'ni. Vseukrai'ns'kyj dilovyy zhurnal «Agrarnyj tyzhden'. Ukraї'na» // Elektronna versija: http://a7d.com.ua/analtika/446-kontrolno_nasniva_sprava_v_ukran.html.

2. Domrachov D. Spravochnyj listok po s.–h. opytnym uchrezhdenijam Ukrainy (po dannym na sentjabr' 1922 goda) / O. Domrachov // S.–H. Opyt. Delo. – 1922. – №1. – S.102–109.

3. Giljazetdinov R. N. Stanovlennja ta dijaj'nist' Vseukrai'ns'kogo tovarystva nasinnjstva (1922–1928 rr.) / R. N. Giljazetdinov // Naukovi praci istorychnogo fakultetu Zaporiz'kogo nacional'nogo universytetu. – Zaporizhzhja, 2015. – Vyp.43. – S.167–170.

4. Chmyr' S. Rozvytok i udoskonalennja kontrol'no–naninnyjevoj' spravy ta systemy nasinnjstva v Ukraї'ni / S. M. Chmyr', A. Je. Stryhar, A. A. Korchyns'kyj // Vseukrai'ns'kyj dilovyy zhurnal «Agrarnyj tyzhden'. Ukraї'na». – Elektronna versija: <http://a7d.com.ua/plants/937-rozvytok-i-udokonalennja-kontrolno-naninnyjevoyi.html>.

5. Derzharhiv Kyi'vs'koi' oblasti. – F.R.–354. – Op.1. – Spr.6333. – 13 ark.

6. CDAVO Ukraї'ny. – F.1055. – Op.1. – Spr.44. – 28 ark.

7. Melioracija i vodne gospodarstvo Ukraї'ns'koi' RSR / Red. Ju. O. Bakshejev ta in. – Ministerstvo melioracij i vodnogo gospodarstva URSR. – K., 1976.

8. Vykorystannja zroshuvanyh zemel' / [O. O. Sobko, A. G. Bilous, Je. M. Gorbatenko ta in.] / UNDIZZ. – Kyi'v: Urozhaj, 1965. – 262 s.

9. Kovalenko N. P. Evolucija naukovykh polozhen' nasinn'kyh sivozmin drugoi' polovyny XX stolittja / N. P. Kovalenko // Materialy III Mizhnarodnoi' naukovoї konferencij «Teorija i praktyka tehnologij vyroshhuvannja ta ozdorovlennja nasinnja i sadyvnogo materialu, konkurentozdatnyh v umovah jevropejs'kogo rynku» Instytutu bioenergetychnykh kul'tur i cukrovych burjakiv NAAN. – K., 2012. – S.107–109.

10. Naukovyj arhiv NNC «Instytut zemlerobstva NAAN». – Op.2. – Spr.839. – 501 ark.

11. Pivdenne viddilennja VASGNIL: zb. dok. i materialiv / NAAN Ukraї'ny, DNSGB; Uklad. V. A. Vergunov ta in.; Nauk. red. M. D. Bezuglyj. – K., 2011. – 544 s. – (Istoryko–bibliografichna serija «Agrarna nauka Ukraї'ny v osobah, dokumentah, bibliografii»). – Kn.47. – S.90–91.

12. Elektronnyj resurs: <http://agronews.org/1686-v-ukraine-slishkom-mnogo-semyan-poddelok-ekspert>.

13. Zakon Ukraї'ny «Pro nasinnja» vid 23.12.1993 r. // Oficijnyj veb-portal Verhovnoi' Rady Ukraї'ny [Elektronnyj resurs]: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/3690-12>.

14. Zakon Ukraї'ny «Pro nasinnja i sadyvnyj material» vid 26.12.2002 r. // Oficijnyj veb-portal Verhovnoi' Rady Ukraї'ny [Elektronnyj resurs]: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/411-15>.

15. Garjacha agropolityka [Elektronnyj resurs]: <http://agropolit.com/news/760-naan-zvituye-pro-robotu-za-ostanni-pyat-rokiv-ofitsiyno>.

Vozhehova R. A., Doctor of agrarian Sciences, Professor, Director of the Institute of Irrigated Farming NAAS (Ukraine, Kherson), izz.ua@ukr.net

Klubuk V. V., fellow for research and innovation, technology transfer and intellectual property of the Institute of Irrigated Farming NAAS (Ukraine, Kherson), vetal.klubuk@yandex.ua

The value of seed sector in agricultural development

Objective: to establish the historical importance of scientific and organizational measures of State control over the purity of seed crops in Ukraine, the role of seed for the prospects of Ukrainian selection.

Methods: historical and scientific method, critical review of the literature.

Conclusions: Branch seed is constantly influenced by unprotected and unregulated market throughout the history of its development. There inequalities

foreign to domestic seed through which Ukrainian breeder can not implement their own seed varieties, even within Ukraine. There is an urgent need for state regulation and scientific support seed production process in order to preserve and develop national capacity varietal and hybrid crops. Without a clear systematization of Ukrainian selection of these will not have prospects.

Keywords: seed production, breeding, agriculture, irrigation, grain market.

Возжегова Р. А., доктор с.–х. наук, профессор, заслуженный деятель науки и техники Украины, директор Института орошаемого земледелия НААН (Украина, Херсон), izz.ua@ukr.net

Клубук В. В., соискатель, научный сотрудник отдела научно–инновационной деятельности, трансфера технологий и интеллектуальной собственности, Институт орошаемого земледелия НААН (Украина, Херсон), vetal.klubuk@yandex.ua

Значение отрасли семеноводства в развитии сельского хозяйства

Цель исследования: установить историческую важность научно–организационных мероприятий государственного контроля за чистотой семенного материала сельскохозяйственных культур в Украине, определить роль семеноводства для перспектив развития украинской селекции.

Методы исследования: историко–научный метод, критический анализ литературных источников.

Выводы: Отрасль семеноводства на протяжении истории своего развития постоянно подвергается влиянию незащищенного и неупорядоченного рынка. Существует неравенство зарубежного посевного материала с отечественным, из–за которого украинский селекционер не может реализовать семена собственных сортов даже в пределах Украины. С целью сохранения и развития отечественного сортового и гибридного потенциала сельскохозяйственных культур существует острая необходимость государственного урегулирования и научного сопровождения процесса семеноводства. Без четкой систематизации этих вопросов украинская селекция не будет иметь перспектив.

Ключевые слова: семеноводство, селекция, сельское хозяйство, орошение, рынок зерна.

* * *

УДК 94(478)«1992»

Садовник О. В., аспірант кафедри всесвітньої історії, Вінницький державний педагогічний університет ім. М. Коцюбинського (Україна, Вінниця), sashokodessa@mail.ru

Бой за Бендери у червні 1992 року як кульмінація Придністровського збройного конфлікту 1989–1992 рр.

Стаття є самостійним науковим дослідженням, присвяченим аналізу та вивченню червневих подій 1992 року у Придністров'ї, відомих як «битва за Бендери», у контексті сучасної проблеми Придністров'я.

Метою статті є дослідження об'єктивного викладу подій 19–29 червня 1992 р., аналізу можливих причин ескаляції конфлікту та його наслідків.

Автору вдалося розкрити та систематизувати події червневих боїв за Бендери 1992 р. та дійти до висновку, що саме вони є кульмінацією Придністровського збройного конфлікту 1989–1992 рр. та всієї проблеми Придністров'я, яка і сьогодні залишається далекою до вирішення.

Ключові слова: Бендери, Придністровський конфлікт, збройне протистояння, військова операція, гуманітарна катастрофа.

Останніми роками вітчизняна та зарубіжна історіографія поповнилася значною кількістю досліджень, присвячених минулому Придністровського регіону – унікального краю, розташованого на перехресті культур, території, що займала чільне місце у геополітичних планах багатьох держав. Немало уваги науковці приділили й збройному конфлікту 1992 р., значення якого для Придністров'я важко переоцінити. Його військово–політичний перебіг, пам'ять про ці події по обидва береги р. Дністер й досі виступають в якості чинника психологічного впливу на процес врегулювання Придністровського конфлікту. Проте лишається багато питань, які й досі потребують ретельного дослідження, копіткого та неупередженого аналізу.

Одним з подібних епізодів збройного протистояння 1992 р. на берегах Дністра є бой за оволодіння містом

Бендери та його околицями 19–29 червня, які, безперечно, є кульмінаційним моментом боротьби між урядовими силами Республіки Молдова та прибічниками Придністровської Молдавської Республіки. Ані до червневих боїв, ані після них конфлікт не набирав таких гострих форм, не призводив до таких людських жертв та руйнувань. Кожна з ворогуючих сторін намагалася довести легітимність своїх претензій на місто, правомірність своїх дій під час червневих боїв всіма можливими способами, що призвело до значного ускладнення роботи дослідників.

На сьогоднішній день можна назвати чимало праць, які так чи інакше торкаються бендерських подій червня 1992 р. Серед молдовських авторів найоб'єктивнішим можна вважати колишнього лідера республіканської Компартії Петру Лучинські, який виклав свою точку зору у мемуарах [1]. Позиція придністровської сторони висвітлена як у історикопубліцистичних брошурах [2], виданих майже по гарячих слідах подій, так і у ґрунтовних дослідженнях пізніших років [3].

Серед українських авторів слід назвати, в першу чергу, київського дослідника Г. М. Перепелицю, який у своїй книзі зосередився на політико-правових аспектах конфлікту [4]. Що ж стосується російських істориків, то доводиться констатувати дивну ситуацію: напівпубліцистична книга К. Г. М'яло [5] містить набагато серйозніший аналіз, аніж колективна праця військових істориків, присвячена втратам у війнах [6]. На окрему увагу заслуговують спроби тлумачення історії регіону з найдавніших часів, бо саме вони обґрунтовують «легітимність» територіальних інтересів обох ворогуючих сторін [7].

Місто Бендери, розташоване на правому березі Дністра, здавалося б, повинно було б мати долю, спільну зі всією Бессарабією. Проте це далеко не так. Після Другої Світової війни до міста було переселено значну кількість кваліфікованих робітників – знову ж таки, переважно росіян та українців [11, с. 487]. Все це зумовило негативне ставлення до румунофільства Народного Фронту Молдови, чії прибічники прийшли до влади наприкінці 80-х років. Зрозуміло, що Постанова Верховної Ради РСР Молдова щодо оцінки радянсько-німецьких угод 1939 р. не давала бендерчанам таких правових підстав для самовизначення, як для мешканців Лівобережжя, яке свого часу (у 1924–1940 рр.) становило територію Молдавської АРСР у складі УРСР. Це знайшло відображення навіть у пропагандистських викладах історії Придністровського регіону як у кишинівській, так і у тираспольській редакції, які завзято полемізували одне з одним, але жодним словом не обмовилися про Бендери [7, с. 14].

Першою ознакою біди стала поява в небі над Бендерами 15 березня літака, який розкидав листівки з вимогою підкоритися «конституційним вимогам влади». Наприкінці березня були вбиті відомі всьому місту прибічники ПМР Білоус та Красуцький. Вранці 1 квітня до Бендер увірвалися два бронетранспортери зі співробітниками загону поліції особливого призначення Молдови, які обстріляли пост міліції та гвардії ПМР.

Був підданий обстрілу також автобус, який перевозив працівників однієї з місцевих фабрик та випадково опинився на місці пригоди. Внаслідок цього 14 мирних жителів було поранено, а двоє загинули. На городян справило велике враження те, що серед загиблих була дружина одного з місцевих поліцейських, який знаходився в одному з БТРів в якості провідника. Для багатьох ця

історія стала уособленням братовбивчої війни. 3 квітня в перестрілці у с. Гиска загинуло четверо молдовських поліцейських. Хоча придністровські речники пізніше звинуватили в провокації самих загиблих, проте про власні втрати не повідомили, можна піддати сумніву таку трактовку подій, виходячи зі співвідношення втрат.

Протягом квітня мали місце перестрілки в різних районах міста та на його околицях, проте вже 12 квітня було підписано робочий протокол про врегулювання конфлікту. Президент республіки все частіше зазнавав критики як від прибічників мирного вирішення придністровської проблеми, так і від радикалів – за нерішучість. Тим паче, що військове протистояння із вельми сумнівними здобутками, але із реальними людськими втратами, знаходило все менше прихильників. Тривалий конфлікт вимагав переможного завершення.

16 червня парламент Республіки Молдова затвердив основні принципи мирного врегулювання збройного конфлікту, встановлення миру та злагоди у східних районах РМ. Незважаючи на те, що низка принципів не відповідала сподіванням лідерів Лівобережжя, документ передбачав широкі можливості для мирного розв'язання конфлікту. Здавалося, жаданий мир близький як ніколи – 18 червня депутати оплесками привітали результати роботи змішаної комісії. Однак найстрашніше було попереду. Вже ввечері того ж дня М. Снегур зустрівся з групою бендерських поліцейських, після чого було проведено прес-конференцію, де пролунала заява, що «працювати в Бендерах стало нестерпно». Речник МВС відразу запевнив у готовності припинити «бандитські вибрики» гвардійців [2, с. 38]. Таким чином певна робота по підготовці громадської думки була проведена. Природно, інформація про підготовку акції просочилася й до придністровського керівництва, проте запобіжних заходів вжито не було [5, с. 185].

19 червня близько 17.30 біля бендерської типографії були затримані двоє гвардійців та обстріляно машину з підрозділом Гвардії ПМР. Стратегічного значення друкарня не мала, але молдавська сторона використала інцидент як привід до широкомасштабних дій. Підрозділи поліції РМ зініціювали вуличні бої, після чого до міста з різних напрямків увійшли війська та бронетехніка Молдови. Військове керівництво РМ використало інцидент як привід для реалізації власного плану силового розв'язання конфлікту, розпочавши операцію «Троянський кінь», керівником якої було призначено генерала Ф. Дабіжу. Протягом трьох годин місто було зайняте, але під контролем підрозділів Гвардії ПМР, територіально-рятувальних загонів та ополченців перебували вокзал, міськвиконком, міськвідділ міліції та ряд інших споруд [8, с. 8].

Задум операції полягав у тому, щоб за допомогою бригади поліції та армійських структур особливого призначення усунути з міста підрозділи Республіканської гвардії ПМР і створити міцний плацдарм для подальшого удару по Тирасполю, який знаходиться всього за 10 км на іншому березі. Однак цього завдання вони не виконали, РГ ПМР у відповідь залучила танки з арсеналів 14-ї російської армії.

Спроба молдовських підрозділів оволодіти мостом через Дністер, який відкривав шлях на столицю ПМР – Тирасполь, успіхом не увінчалася. Зруйнувавши міст через р. Дністер, армія РМ планувала відокремити місто

від решти території ПМР. Молдавські винищувачі МіГ–29 завдали ракетного удару по мосту, але випущені ракети, за маловідомих обставин, схибили і удар припав на прилегле село Паркани. Через неузгодженість дій підрозділів різної відомчої приналежності, низький рівень військової підготовки щойно мобілізованих вояків обстрілу піддавалися житлові будинки, автомобілі пожежної охорони, швидкої медичної допомоги тощо. Відсутність єдиного командування та чіткого зв'язку стала на заваді і придністровцям, які не змогли скоординувати дій по обороні міста [9, с. 218].

О 04.00 20 червня військові підрозділи РМ заблокували міст через Дністер з метою недопущення підходу підкріплень «сепаратистів» з Тирасполю та зосередилися на ліквідації окремих пунктів опору в місті, хоча й без особливих успіхів. В ході мінометного обстрілу одна з мін влучила у склад паливно–мастильних матеріалів, який належав ракетній бригаді 14–ї російської армії, внаслідок чого стався сильний вибух, який призвів до значних людських втрат.

Зазнавши значних втрат, гвардійці прорвалися через міст, знищивши дві батареї протитанкових гармат МО РМ. Війська Молдови були змушені відійти в напрямку с. Варниця, проте у місті лишилися снайпери, які вели вогонь як по бійцях ПМР, так і по мирним жителям. Вже 24 червня була затримана снайпер–громадянка Литви, у стрілецькій книжці якої були записи про 33 жертви [5, с. 185]. Станом на вечір 20 червня підрозділи Молдови контролювали лише два мікрорайони Бендер. 21 червня бої проходили у вигляді артилерійських обстрілів та «снайперської» війни. Молдовські силовики знищували або вивозили майно промислових підприємств міста. Пожежі, які спалахували в різних районах міста, завдали значної шкоди.

У Бендерах ситуація мала надзвичайний характер. Розпочалися вуличні бої, в яких гинуло цивільне населення. Сорокаградусна спека створювала загрозу епідемії, мори були переповнені. Ситуація, яка склалася в місті, мала характер гуманітарної катастрофи. Впродовж кількох днів точилися запеклі бої, в яких уже іноді молдавським військовим доводилося утримувати оборону. Ситуація вийшла з під контролю, деморалізовані молдавські військові знущалися над полоненими або мародерствували [12, с. 1].

23 червня спостерігалось відносно затишшя. Міськраді вдалося досягти угоди з відділом поліції про припинення вогню, щоб поховати загиблих, кількість яких перевищила 300 осіб. В місті відсутнє електро– та водопостачання, не працює телефон.

Лише 26 червня змішана чотириохстороння комісія, яка складалася з дипломатів Молдови, Росії, Румунії та України, зустрілася з головою Бендерської міськради В. Харченком та головою міськвиконкому В. Когутом, які виклали своє бачення подій останніх днів. 29 червня відносно затишшя було порушене масованим обстрілом міста з мінометів та гаубиць Молдовської армії. 30–31 червня обстріли продовжувалися, проте підрозділи ПМР змогли нанести удар у відповідь.

На початку липня було досягнуто угоди про припинення вогню, яка однак регулярно порушувалася не лише в Бендерах, а й по всьому Придністровському регіоні. Поступово збройна фаза конфлікту підходила до завершення.

Червневі бої у Бендерах стали кульмінацією збройного протистояння у Придністровському регіоні. Саме тоді відбулося перше за всю історію міжнародних конфліктів на пострадянському просторі застосування важкої бронетехніки у густонаселеному місті, що, природно, призвело до значних жертв серед мирного населення.

Використання різноманітних напіврегулярних військових підрозділів, які відрізнялися низьким рівнем військової майстерності та дисципліни, робило цивільне населення заручником ситуації.

Можна також констатувати масові порушення прав людини, а також Законів та звичаїв війни, яких припускалися представники силових структур Молдови. Хоч і в значно меншій кількості, подібні дії мали місце і з боку прибічників ПМР – розстріли полонених та «мародерів», залучення до участі в бойових діях неповнолітніх (добровольців) тощо.

Місто Бендери зазнало великих втрат: близько 300 городян загинули, понад півтори тисячі отримали поранення (всього ПМР з 1 березня по 29 червня втратила 657 чоловік загиблими, понад 3000 – пораненими та 14 – зниклими безвісті) 19. Було зруйновано та пошкоджено 37 об'єктів народного господарства, 8 адміністративних будинків, 14 лікарень та поліклінік, 11 шкіл, 6 дитсадків, 23 магазини, 326 житлових будинків. Жертв і руйнувань могло бути значно більше, якби не одна обставина: конфлікт не мав ознак міжетнічного характеру, тому не супроводжувався етнічними чистками [13, с. 92].

Враховуючи наслідки бойових дій у Бендерах, передусім гуманітарну катастрофу, варто погодитися з придністровським трактуванням цих подій, де вони сприймаються як трагедія. Спільну відповідальність за неї несуть обидва суб'єкти конфлікту, адже вони задовго до її початку перейшли до силових методів розв'язання протиріч, але безпосередню відповідальність несе тодішня молдавська правляча верхівка.

Бендерські бої продемонстрували весь жах громадянської війни – жорстокої, безкомпромісної, байдужої до всіх норм та правил ведення бойових дій. Можливо, що саме масштаб боїв за це місто змусив світ докласти реальних зусиль для припинення кровопролиття.

Список використаних джерел

1. Лучински П. Заложники. – Кишинэу, 1993. – 282 с.
2. Бабулунга Н. В., Бомешко Б. Г. Бендеры: расстрелянные, непокоренные. – Тирасполь, 1993. – 64 с.
3. Непризнанная республика. Очерки, документы, хроника. – М., 1997. – 308 с.
4. Перепелица Г. М. Конфликт в Приднестров'ї. – К.: Стило, 2001. – 147 с.
5. Мяло К. Г. Россия и последние войны XX века (1989–2000). К истории падения сверхдержавы. – М., 2002. – 480 с.
6. Военные потери России в XX веке. – М., 2002. – 628 с.
7. Приднестровье: историкоэтнографический очерк // Правда о Приднестровье. Вестник Верховного Совета Приднестровской Молдавской Республики. Март–июнь 1992 года. – Тирасполь, 1992. – С.4–14.
8. Воловой Г. П. Кровавое лето в Бендерах: хроника Приднестровской трагедии. – Бендеры: «Полиграфист», 1993.
9. Феномен Приднестровья // Під ред. Бабулунга Н. В. та ін.
10. Яременко О. І. Становлення державних кордонів України у 1917–1918 рр. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету. Збірник наукових праць. Серія: Історія: Випуск III. – Вінниця, 2001. – С.46.
11. История Приднестровской Молдавской Республики. В 3–х т. Под ред. Проф. Гросула В. Я. – Тирасполь, 2001. – Т.2.

12. Гамова С., Кондратов Э. В расстрелянном городе // Известия. – 25 июня 1992 г. – С.1.
13. Пінцак В. Червневі події 1992 року в Придністров'ї // Історична панорама. 2009. – Вип.9.
14. Худяков В. В. В цветущих акациях город... – Бендеры: «Полиграфист», 1999. – С.341.

References

- Luchinski P. Zalozhniki. – Kishinjeu, 1993. – 282 s.
- Babilunga N. V., Bomeskho B. G. Bendery: rasstreljannye, nepokorennye. – Tiraspol', 1993. – 64 s.
- Nepriznannaja respublika. Oчерki, dokumenty, hronika. – M., 1997. – 308 s.
- Perpeplycja G. M. Konflikt v Prydnistrov'i'. – K.: Stylos, 2001. – 147 s.
- Mjalo K. G. Rossija i poslednie vojny XX veka (1989–2000). K istorii padenija sverhderzhavy. – M., 2002. – 480 s.
- Voennye poteri Rossii v XX veke. – M., 2002. – 628 s.
- Pridnestrov'e: istorikojetnograficheskij oчерk // Pravda o Pridnestrov'e. Vestnik Verhovnogo Soveta Pridnestrovskoj Moldavskoj Respubliki. Mart–ijun' 1992 goda. – Tiraspol', 1992. – S.4–14.
- Volovoj G. P. Krovavoe leto v Benderah: hronika Pridnestrovskoj tragedii. – Bendery: «Poligrafist», 1993.
- Fenomen Pridnestrov'ja // Pid red. Babilunga N. V. ta in.
- Jarenenko O. I. Stanovlennja derzhavnyh kordoniv Ukrai'ny u 1917–1918 rr. // Naukovi zapysky Vinnyč'kogo derzhavnogo pedagogičnogo universytetu. Zbirnyk naukovykh prac'. Serija: Istorija: Vypusk III. – Vinnyčja, 2001. – S.46.
- Istorija Pridnestrovskoj Moldavskoj Respubliki. V 3–h t. Pod red. Prof. Grosula V. Ja. – Tiraspol', 2001. – T.2.
- Gamova S., Kondratov Je. V rasstreljannom gorode // Izvestija. – 25 ijunja 1992 g. – S.1.
- Pincak V. Chervnevi podii' 1992 roku v Prydnistrov'i' // Istoryčna panorama. 2009. – Vyp.9.
- Hudjakov V. V. V cvetushhiih akacijah gorod... – Bendery: «Poligrafist», 1999. – S.341.

Sadovnik O. V., graduate student of world history, Vinnitsa State Pedagogical University Kotsyubynsky (Ukraine, Vinnitsa), sashokodessa@mail.ru

Fighting for Bender in June 1992 as the culmination of the Transnistrian armed conflict in 1989–1992

The article is an independent research devoted to the study and analysis of the events of June 1992 in Transnistria, known as the «Battle of Bender» in the context of the current problem of Transnistria.

The article is the research objective presentation of events of 19–29 June 1992, analyzing possible causes of escalation of the conflict and its consequences.

The author managed to open and organize events for the June battles Bender in 1992 and reach the conclusion that they are the culmination of the Transnistrian armed conflict in 1989–1992 and the whole problem of Transnistria, which remains far from resolved.

Keywords: Bender, Transnistrian conflict, armed conflict, military operations, humanitarian disaster.

Садовник А. В., аспирант кафедры всемирной истории, Винницкий государственный педагогический университет им. М. Коцюбинского (Украина, Винница), sashokodessa@mail.ru

Бои за Бендеры в июне 1992 года как кульминация Приднестровского вооруженного конфликта 1989–1992 гг.

Статья является самостоятельным научным исследованием, посвященным анализу и изучению июньских событий 1992 года в Приднестровье, известных как «битва за Бендеры», в контексте современной проблемы Приднестровья.

Целью статьи является исследование объективного изложения событий 19–29 июня 1992 г., анализа возможных причин эскалации конфликта и его последствий.

Автору удалось раскрыть и систематизировать события июньских боев за Бендеры 1992 г. и прийти к выводу, что именно они являются кульминацией Приднестровского вооруженного конфликта 1989–1992 гг. и всей проблемы Приднестровья, которая и сегодня остается далекой от решения.

Ключевые слова: Бендеры, Приднестровский конфликт, вооруженное противостояние, военная операция, гуманитарная катастрофа.

* * *

УДК 94(437):328.17«1990/1991»

Бака В. О.,
аспірант історичного факультету, Київський
національний університет ім. Тараса Шевченка
(Україна, Київ), Bukab90@gmail.com

РОЗПЛАТА ІЗ КОМУНІСТИЧНИМ МИНУЛИМ В ЧЕХОСЛОВАЧИНІ НАПЕРЕДОДНІ ПРИЙНЯТТЯ ЛЮСТРАЦІЙНОГО ЗАКОНОДАВСТВА (СІЧЕНЬ 1990 – ЖОВТЕНЬ 1991)

Аналізуються ті історичні події, які передували прийняттю основної законодавчої бази люстраційного процесу у Чехословаччині. Автор розглядає суспільні настрої, які стосувалися визначення ставлення чехословацької громадськості та політиків до подій недавнього комуністичного минулого, що поширилися в державі після перемоги «оксамитової революції» 1989 р. Дослідник аналізує в першу чергу позицію Президента Вацлава Гавела та діячів основних політичних сил: Громадянського Форуму та Громадськості Проти Насилля на хід дискусій щодо законодавчого визначення механізмів люстрації та становця Комуністичної партії Чехословаччини у постреволюційний час. Автор наголошує на відсутності єдності щодо цих питань серед політичної еліти тогочасної Чехословаччини, відсутності політичної волі до швидких трансформаційних процесів у цій сфері, що зрештою призвело до пришвидшення політичної поляризації чехословацького суспільства.

Ключові слова: Чехословаччина, ЧСФР, постсоціалістична країна, історичне минуле, трансформація, очищення влади.

Після закінчення активної фази «оксамитової революції» 1989 р. Чехословаччина стала на шлях розбудови справжнього демократичного суспільства. Для того, щоб справитися із цим завданням необхідно було якимось чином визначити та юридично зафіксувати ставлення до свого комуністичного минулого. Для цього політики країни мали в першу чергу при йняти відповідні законодавчі акти, в яких мова йшла би про ставлення нинішньої влади до минулого а також провести процедуру люстрації, що власне було характерним процесом для більшості країн колишнього соціалістичного блоку.

Проблемі визначення ставлення нової політичної еліти Чехословаччини до комуністичного минулого держави а також проведення люстраційних процесів присвячена низка праць як власне чеських авторів, так і праць вітчизняного походження. Проте, в своїй більшій мірі вони намагаються акцентувати увагу на періоді діяльності люстраційних законів в рамках незалежної Чеської Республіки, побіжно описуючи ті складні процеси, що відбувалися на чехословацькій політичній арені протягом перших двох пореволюційних років.

Ціллю цієї статті є висвітлення тих процесів та подій 1990–1991 рр., на фоні яких відбувалося прийняття законодавчих актів, пов'язаних із визначенням ставлення нової владної верхівки до періоду соціалістичного минулого, та прийняття законів, що стосувалися зведення рахунків з подіями минулого. Також завданням є розкриття різноманітних підходів до проведення люстраційного процесу як серед політиків, так і серед населення.

29 грудня 1989 р. закінчується період «оксамитової революції» в Чехословаччині. В цей день новим Президентом країни Федеральні Збори одностайно приймають Вацлава Гавела, очільника Громадянського Форуму (ГФ) та однозначного лідера революційних подій в Празі. Така одностайність серед членів ще соціалістичного парламенту є яскравим доказом того, що революційні події листопада–грудня 1989 р. відбулися в умовах примирення Комуністичною партією Чехословаччини (КПЧ) зі змінами всередині федерації. Громадянській Форум та Громадськість Проти Насилля (ГПН, словацький аналог Громадянського Форуму) на низці

круглих столів із представниками комуністичної влади домовилися про мирний перехід влади до рук керівників протестуючих, про ліквідацію статті в Конституції, щодо провідної ролі КПЧ в житті країни. Погодившись на такі умови, комуністичні керівники зуміли не лише зберегти КПЧ як політичну силу, але й залишитися однією з парламентських сил. Більшість важливих подій періоду «оксамитової революції», що відіграли у майбутньому встановленні дієвих державних структур важливу роль, відбувалися саме на таких зустрічах, а також у кулуарах [1, с. 32].

Такі факти дали підставу для В. Гавела у подальшому, порівнюючи чехословацьку революцію із серпневим путчем у 1991 р. в Радянському Союзі, говорити про те, що «У нас комуністична партія не підтримувала жодний путч, а просто відступила... Мені не здається, що ми маємо причини для заборони комуністичної партії» [2, с. 392]. Відповідно й ставлення очільника держави було до цієї політичної сили двояким: з одного боку необхідно було однозначно показати неприйнятним ті методи, які застосовувалися у соціалістичні часи «товаришами» з партії, з іншого боку – наявність на політичній арені комуністів була викликана об'єктивними процесами, які відбувалися у попередній революційний період, певним політичним компромісом, на який пішов ГФ. Така неоднозначність була тим фоном, на якому відбувалися подальші процеси щодо визначення ставлення до подій минулого.

Ще за день до обрання Гавелом Президентом, Федеральним Зборами було прийнято Конституційний Закон №183 «Про вибори нових депутатів законодавчих зібрань» [3]. За ним, у випадку звільнення депутатських крісел, нові вибори не повинні були відбуватися, а законодавчі зібрання самі б голосували за подання нових депутатів. Подання щодо нових парламентів мали б пропонувати політичні партії за погодженням із представниками ГФ у Чеській Соціалістичній Республіці та ГПН у Словацькій Соціалістичній Республіці. У подальшому було прийнято ще один законодавчий акт – Конституційний Закон №14 «Про зняття депутатів законодавчих зібрань та вибори нових депутатів національних комітетів» [4]. За ним, депутати, які в рамках розстановки політичних сил чи у зв'язку зі своєю теперішньою діяльністю не надають гарантії розвитку політичної демократії, можуть бути зняті з депутатських посад тією політичною партією, членами якої вони є. Фактично, процес кооптації нових депутатів відбувався протягом 29–30 січня 1990 р. кооптація дала змогу усунути від законодавчої діяльності найбільш яскравих прибічників соціалістичного минулого, діячів періоду «нормалізації». Вона дозволила покращити дієздатність парламенту Чехословаччини без проведення швидких нових виборів, які мали б відбутися у червні 1990 р. Це дозволило зберегти діючим усі основні механізми державної влади та не призвести до конституційної чи політичної кризи; отримувалася додатковий час для проведення обговорень нового виборчого закону.

Питання з приводу того, чи мали б вони залишитися в цих інституціях повинні були визначити громадяни на червневих парламентських та листопадових місцевих виборах. КПЧ відповідно до Закону «Про політичні партії» від 23 січня 1990 р. діяла як законна політична партія. §8 цього Закону визначав, що усі партії, які входили до

складу Національного фронту, вважалися таким, що вже існують та не потребували повторної реєстрації [5]. Таким чином, комуністи від початку 1990 року діяли на законних підставах на території Чехословаччини.

Від початку 1990 р. на процеси щодо визначення ставлення до минулого впливали не лише політики Чехословаччини першої ланки, але й суспільство та громадські організації, які найчастіше не погоджувалися із політикою історичного компромісу а вимагали проводити політику історичної справедливості. Так, з початку січня 1990 р. гострою була позиція деяких політиків з оркестричних органів ГФ. Ситуація була такою, що 19 січня 1990 р. з телевізійною промовою виступив чеський прем'єр П. Пітгарт, який закликав політиків на місцях не повторювати помилок Комітетів дій Національного фронту часу лютого 1948 р. та задав слухачам риторичне запитання: «Чи дійсно кожен комуніст є аморальною особою, а кожен активіст ГФ – незаплямований ідеаліст?» [6, с. 51]. Яскравим прикладом різних підходів у празького керівництва ГФ та місцевих Форумів стали події у м. Брно, де протягом лютого–березня 1990 р. проходили суперечки між різними підходами до процесів чехословацької декомунізації. Місцевий ГФ, за підтримки його брненського керівника Я. Шабати, вирішив залишити на посаді мера м. Брно комуніста Й. Перніцу, з поясненням, що кращого кандидата не знайшлося. Проти цього виступила частина брненського суспільства та деяких інших Форумів, репрезентованих колишнім політичним в'язнем П. Цибулькою. Радикали Цибулька так і не змогли переконати більшість у ГФ м. Брно, а тому вирішили утворити власну організаційну структуру.

1 березня 1990 р. ініціативний Громадянський Форум празького заводу ŠKD–Polovodiče закликав КПЧ, щоб до кінця місяця вона передала усю свою власність державі, а також вимагав від Федеральних Зборів прийняти відповідну законодавчу базу. Заклик підтримала більшість усіх Форумів а також навіть Координаційний центр ГФ, який до цього намагався не робити ніяких закликів щодо тематики ставлення до КПЧ. Комуністи ж з цим не погодилися, вважали дані заяви порушенням Закону «Про політичні партії», який не передбачав жодних обмежень стосовно діяльності комуністів, а також не містив жодного слова стосовно майнових претензій [7, с. 27]. Заклики до конфіскації власності, яка була набута легальним шляхом, вважалася комуністичним керівництвом спробою ліквідації демократичної політичної партії. Що цікаво, в березні Форуми по території держави ще виходили з принципу політичного та історичного компромісу, а тому акцентувалися навколо майна комуністів, а вже за місяць більшість Форумів пішли далі у своїх вимогах: почали лунати ідеї стосовно оголошення КПЧ поза законом.

Саме в дусі таких настроїв звучав лист прокурора Праги Томаша Сокола, який було оприлюднено 17 квітня 1990 р. У цьому листі Т. Сокол звертався до ЦК КПЧ з таким словами: «Починаючи від 1 травня 1990 р. уся політична діяльність Вашої партії буде розглядатися з позиції можливої наявності складу злочину, а саме підтримки та пропаганди фашизму та подібних рухів...» [6, с. 53]. Реакція на лист була очікувано гострою. Комуністи звинуватили празького прокурора у посиленні суспільно напруги та порушенні принципів національного порозуміння. Через два дні після оприлюднення листа, комуністичні депутати почали погрожувати заблокуванням

федерального парламенту, який якраз мав обговорювати важливі закони у сфері економіки. Конфлікт вирішився тим, що як Генеральний прокурор Чехословаччини, так і генеральний прокурор Чеської республіки дали обіцянку перед парламентом та суспільством, що подібні відозви більше не будуть повторюватися у майбутньому.

23 квітня 1990 р. Федеральні збори приймають перший закон, що стосувався визначення ставлення до минулого: Закон «Про судові реабілітації», який мав би продовжити, перервані радянською окупацією 1968 р. реабілітації засуджених судовими процесами на рубежі 40–х – 50–х років [8].

Чим ближче наближався час червневих виборів, тим потужнішим ставав антикомуністичний рух, один публічний захід змінювався іншим: 3 травня відбувся «День проти тоталітаризму», 12 травня Конфедерація політичних в'язнів, Клуб ангажованих безпартійних та Рухом за громадянську свободу організували маніфестацію «Правда про КПЧ». Через 5 днів, 17 травня 1990 р. політичні партії Національного фронту – Чехословацька соціал–демократична партія, Чехословацька народна партія, Чехословацька соціалістична партія та Демократична партія – проголосили відозву, в якій вимагали заборонити Комуністичну партію Чехословаччини. Громадянський Форум ŠKD–Polovodiče 19 травня 1990 р. організує мітинг в районі Прага–Виставище під гаслами «Що далі з КПЧ?» за участі прокурора ЧР П. Рихецького. Такі заходи не могли не викликати радикалізацію суспільних поглядів, хоча соціологічні дослідження говорять про ті проблеми, якими в першу чергу переймалося населення. Відповідно до загальнодержавного дослідження, проведеного Інститутом вивчення суспільної думки у квітня 1990 р., з ідеєю заборони КПЧ погоджувалося більше ніж третина респондентів, майже 3/5 були проти, іншим було важко відповісти. Підтримка заборони КПЧ була значно меншою, ніж проблема повернення державі власності комуністів. Стосовно останнього питання, панував суспільний консенсус: більше ніж 4/5 опитаних підтримували такий крок, 1/10 була проти, іншим було важко відповісти [6, с. 55].

Відсутність чітких законодавчих рамок щодо проведення люстрації з одного боку та суспільний запит щодо необхідності її проведення призвели в чехословацькій історії до різноманітних люстраційних афер великого та малого масштабу. Одна з таких афер отримала назву «Захергейт» за ім'ям федерального міністра внутрішніх справ Ріхарда Захером. Останній на початку 1990 р., ставши очільником МВС, отримав контроль над архівними документами, що містили інформацію з приводу зв'язків чехословацьких громадян із колишньою Службою безпеки (СБ), яка припинила свою діяльність 1 лютого 1990 р. В цих архівах містилася інформація щодо таємних співробітників, в тому числі й щодо тих осіб, які були на високих політичних посадах вже після революції. Координаційний центр ГФ у своїх документах зазначав, що люстраційні процеси відбуваються у МВС доволі повільно, більшість співробітників були назначені на посади ще в часи початку «нормалізації» діяльність новоствореного Управління охорони конституції та демократію наражалося на протидію співробітників статистично–облікового відділу МВС. Останньою краплею стало те, що Р. Захер організував такий собі «архів у архіві» – фонд Z (чеськ. –

zvláštní, особливий). Відповідно до інструкції міністра від 2 квітня 1990 р. усі особові картки СБ сучасних чехословацьких політиків у тому числі й усіх депутатів Федеральних Зборів, вилучалися із загального фонду та переміщувалися до указанного особливого фонду, доступ до якого був дуже обмежений та вимагав дозволу міністра щодо отримання з нього документів [9, с. 63–64]. Страх перед можливою люстрацією з одного боку та самовільні переміщення таких важливих документів викликали занепокоєння серед федеральних депутатів. 19 квітня у стінах Федеральних Зборів (ФЗ) відбулася суперечка між головою Комітету оборони та безпеки Палати народу ФЗ Ладіславем Лісем. Тільки підтримка президента вберегла Р. Захара від звільнення, що дає підстави стверджувати, що його діяльність координувалася В. Гавелом.

У дні перед парламентськими виборами люстрації ці механізми ставали вигідним інструментом певних політичних маніпуляцій з метою впливу на майбутні результати волевиявлення, розпочалася політика обмеженого зведення рахунків з минулим. 21 травня 1990 р. федеральний уряд ухвалив люстрацію партійних як необов'язковий процес, який здійснювався за добровільною окремих політичних сил. У цей час найвідомішими випадками люстрації політиків стали епізоди з Йозефом Бартончиком, що був лідером Чехословацької народної партії та Яном Будаєм – одним з очільників ГПН. Ім'я Й. Бартончика у дусі люстрації вперше прозвучало 14 травня на сторінках австрійського часопису «Profil», де у статті «Бомба в Празі» говорилося про те, що керівник «народовців» довгий час був співробітником СБ під агентурним псевдонімом «Лісок». І якщо на усіх прес–конференціях Й. Бартончик відкидав такі звинувачення, то на особистій зустрічі з В. Гавелом 5 червня був змушений визнати таку співпрацю. Небажання Бартончика зняти свою кандидатуру призвело до того, що в переддень виборів перший заступник міністра МВС Ян Румл виступив із заявою, що слова австрійських журналістів підтверджуються архівними матеріалами [10, с. 43–44]. 9 червня 1990 р. у Братиславі було названо тих політиків ГПН, які були пов'язані у минулому із спецслужбами. Однією з таких осіб була постать Я. Будає, одного з лідерів руху. Йому довелося відмовитися від депутатського крісла, хоча у майбутньому та і не було віднайдено його особової картки, що дає підстави стверджувати про факт політичного замовлення впливового словацького політика [11, с. 159–160].

Новий поштовх до актуалізації питання щодо визначення ставлення до подій минулого відбулося завдяки виступу Президента Гавела 21 серпня 1990 р. У своїй промові В. Гавел описуючи сучасний стан економіки в країні зазначив, що такі повільні темпи змін не в останню чергу пояснюються наявністю мафії з минулого. Таким чином, «наша революція не є закінченою». Рецепт подальших змін голова держави бачив у тому, щоб громадяни здійснили «...тиск на парламент, щоб він швидко приймав гарні закони, і тиск на уряд, щоб він не боявся сміливих рішень». Громадяни мали повернутися до тактики «оксамитової революції»: концентрований та мирний тиск: «Маємо знову діяти не насильно й толерантно, але беззаперечно та швидко...» [12, с. 17]. Заклики до «другої революції» сприяли напруженню взаємовідносин між організаційним структурами ГФ: радою та колегією, що у подальшому ще

більше прискорило розпад політичного руху. Радикальні антикомуністичні сили намагалися використати такі президентські заклики для посилення своїх позицій у суспільстві. Водночас на мітингах цих організацій все частіше звучали більш радикальні заклики та заяви. На прязькому мітингу 21 листопада 1990 р. активісти Клубу незаангажованих безпартійних ознайомили присутніх із процесами денацифікації, які відбувалися у британській окупаційній зоні після закінчення II Світової війни. І хоча прямого заклику до проведення аналогічних заходів у Чехословаччині не звучало, проте подальші дії цієї організації явно давали зрозуміти в якому напрямку йде хід думок. Голова Клубу Богдан Дворжак в квітні 1991 р. відстоював позицію щодо проведення комунізації за зразком денацифікації [7, с. 54].

Законодавче оформлення ставлення до комуністичного минулого відбулося в Чехословаччині протягом 1991 р. 10 січня 1991 р. Федеральні Збори Чехословаччини приймають Постанову №94, в якій зазначалося, що парламент: «... вважає неприпустимою ту ситуацію, що у вищих органах влади і надалі залишаються люди, які співпрацювали із СБ. Люстрація перед парламентськими виборами відбулася недостатньо, а в деяких політичних партіях не відбулася взагалі» [13]. Саме тому, комісії, яка займалася розслідуванням подій 17 листопада доручалося зайнятися пошуком можливих спільників СБ як серед членів федерального парламенту, так і серед федеральних урядовців.

В середині 1991 р. у стінах парламенту проходили жорстокі дебати щодо того, в якому вигляді необхідно прийняти люстраційний закон. Дискусійним залишалося багато питань, у тому числі щодо індивідуальної вини рядових комуністів, міри покарання за співробітництво з СБ, визначення того кола осіб, які повинні були проходити люстрацію. Врешті–решт, 3 жовтня 1991 р. було схвалено так–званий «великий люстраційний закон», який мав регулювати прийняття на державну службу [14]. Працівників, які у минулому мали зв'язки з СБ, Народною міліцією, були членами комітетів КПЧ, починаючи від районного рівня, студентами Вищої школи КДБ СРСР, відповідно до цього закону не могли займати посади держслужбовців. Голова Федеральних Зборів Александр Дубчек на знак незгоди з формулюваннями законодавчого акту не підписав його. Цікавим є також той факт, що люстрація не стосувалася депутатів ФЗ та республіканських рад.

Таким чином, події, які передували прийняттю основної законодавчої бази щодо визначення ставлення до історичних подій минулого у 1990–1991 рр. можна охарактеризувати, як боротьбу двох сил: реальності історичного компромісу, на хвилі якого лідери Громадянського Форуму прийшли до влади, домовившись з колишніми комуністичними функціонерами, та вимог історичної справедливості, яку вимагала частина суспільства. Остання була підсилена деякими політичними силами правого спрямування. В перший рік після революції в чехословацьку суспільстві панували антиноменклатурні настрої, що сприяли політичному розшаруванню серед населення. Наслідком цих процесів стали майбутні вибори 1992 р., на яких ставлення до минулого розділили не тільки соціальні групи, але й цілі народи. Чехи та словаки вирішили будувати свої власні

державні утворення, із своїми власними позиціями щодо соціалістичного минулого.

Список використаних джерел

1. Suk J. Konstituční, nebo existencialní revoluce? Václav Havel a Federální shromáždění 1989/1990. Studie a dokumenty / J. Suk. – Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 2014. – 181 s.
2. Havel V. Hovory v Lánech 1991 / V. Havel. – Praha: Knihovna Václava Havla, 2014. – 359 s.
3. Ústavní zákon ze dne 28. prosince 1989 o volbě nových poslanců zákonodárných sborů // Sbirka zákonů Československé socialistické republiky, částka 37/1989.
4. Ústavní zákon ze dne 23. ledna 1990 o odvolávání poslanců zastupitelských sborů a volbě nových poslanců národních výborů // Sbirka zákonů Československé socialistické republiky, částka 4/1990.
5. Zákon ze dne 23. ledna 1990 o politických stranách // Sbirka zákonů Československé socialistické republiky, částka 4/1990.
6. Kopeček L. Éra nevinosti. Česká politika 1989–1997 / Lubomír Kopeček. – Brno: Barrister & Principal, 2010. – 380 s.
7. Suk J. Politické hry s «nedokončenou revolucí»: Účtování s komunismem v čase Občanského fóra a po jeho rozpadu (1989–1992) / Jiří Suk // Rozdělení minulosti. Vytváření politických identit v České republice po roce 1989. – Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 2012. – S.17–60.
8. Zákon ze dne 23. dubna 1990 o soudní rehabilitace // Sbirka zákonů České a Slovenské Federativní republiky, částka 25/1990.
9. Žáček P. «Sachergate»: první lustrací aféra. Nesnáze postkomunistické elity (nejen) se svazky Státní bezpečnosti / Pavel Žáček // Paměť a dějiny. – Praha: Ústav pro studium totalitních režimů, 2007. – roč. 1, č. 1. – S.50–81.
10. Kaiser D. President Václav Havel 1990–2003 / D. Kaiser. – Praha–Litomyšl: Paseka, 2014. – 320 s.
11. Suk J. Prezident Václav Havel a břemeno (komunistické) minulosti. Lustrace jako politický a morální problém 1989–1992 / Jiří Suk // Rozdělení minulosti. Vytváření politických identit v České republice po roce 1989. – Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 2012. – S.135–182.
12. Havel V. Vážení občané. Projevy červenec 1990 – červenec 1992 / Havel V. – Praha: Lidové noviny, 1992. – 215 s.
13. Usnesení federálního shromáždění č. 94 k postupu lustrací poslanců Federální shromáždění a členů vlády České a Slovenské Federativní Republiky [Elektronický resurs]. – URL: <http://www.psp.cz/eknih/1990fs/slsn/usneseni/u0094.htm> (data zverzenia 11.06.2016).
14. Zákon ze dne 4. října 1991, kterým se stanoví některé další předpoklady pro výkon některých funkcí ve státních orgánech a organizacích České a Slovenské Federativní Republiky, České republiky a Slovenské republiky // Sbirka zákonů České a Slovenské Federativní republiky, částka 86/1991.

Baka V. O., postgraduate student, Department of History, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine, Kyiv), Bukab90@gmail.com

Retribution with the communist past in Czechoslovakia before the adoption of the lustration law (January 1990 – October 1991)

The article analyzes the historical events that preceded the adoption of the basic legal framework lustration process in Czechoslovakia. The author examines the public mood that concerning the definition of the attitude of the Czechoslovak public and politicians to the events of the recent communist past, which spread in the country after the victory of the «velvet revolution» in 1989. The researcher analyzes the first President Vaclav Havel's position and position of leaders of major political forces: the Civil Forum and Public Against Violence concerning of discussions on the legislative definition of lustration mechanisms and regulations of the Communist party of Czechoslovakia in the post–revolutionary period. The author notes the lack of unity on these issues among the political elite of the former Czechoslovakia, the lack of political will for a rapid transformation processes in this sphere, which ultimately led to the acceleration of the political polarization of the Czechoslovak society.

Keywords: Czechoslovakia, ČSFR, post–socialist countries, the historical past, transformation, cleaning power.

Baka V. A., аспирант исторического факультета, Киевский национальный университет им. Тараса Шевченко (Украина, Киев), Bukab90@gmail.com

Расплата с коммунистическим прошлым в Чехословакии накануне принятия люстрационного законодательства (январь 1990 – октябрь 1991)

Анализируются те исторические события, которые предшествовали принятию основной законодательной базы люстрационного процесса в Чехословакии. Автор рассматривает общественные настроения, касающиеся

определения отношения чехословацкой общественности и политиков к событиям недавнего коммунистического прошлого, которые распространились в государстве после победы «бархатной революции» 1989 г. Исследователь анализирует в первую очередь позицию Президента Вацлава Гавела и деятелей основных политических сил: Гражданского Форума и Общественности Против Насилия на ход дискуссий относительно законодательного определения механизмов люстрации и положения Коммунистической партии Чехословакии в постреволюционное время. Автор отмечает отсутствие единства по этим вопросам среди политической элиты тогдашней Чехословакии, отсутствия политической воли к быстрым трансформационным процессам в этой сфере, которые в итоге привели к ускорению политической поляризации чехословацкого общества.

Ключевые слова: Чехословакия, ЧСФР, постсоциалистическая страна, историческое прошлое, трансформация, очистка власти.

* * *

УДК 355.66:355.587–025.13(569.4)«19/20»

Юрова Т. М.,

кандидат мистецтвознавства, молодший науковий співробітник, Національна академія Сухопутних військ ім. гетьмана П. Сагайдачного (Україна, Львів),
t-yurova@mail.ru

ГОЛОВНІ УБОРИ І ВЗУТТЯ ТА ЇХ РОЛЬ ДЛЯ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ АРМІЇ ОБОРОНИ ІЗРАЇЛЮ В УМОВАХ БОЙОВИХ ДІЙ ХХІ СТ.

В Армії Оборони Ізраїлю збереження життя солдата на полі бою має пріоритетне значення. Саме цей фактор сприяв виникненню унікальних головних уборів з маскувальними якостями, та формуванню ретельного підходу до відбору амуніції військовослужбовців, що в свою чергу забезпечило довготривалість знаходження предметів екіпірування на забезпеченні частин і підрозділів. Метою статті є дослідження здобутків Армії Оборони Ізраїлю в галузі проектування головних уборів та взуття, як невід'ємних складових бойового екіпірування військовослужбовців. Використання історико-порівняльного методу, аналізу, синтезу, узагальнення, дозволили розглянути проблему в динаміці та історичному контексті подій. Ця країна має великий досвід застосування розглянутого у статті спорядження в умовах бойових дій, який може стати в нагоді українським розробникам бойового (польового) екіпірування військовослужбовців ЗСУ та стати основою для більш масштабних військово-історичних досліджень в галузі уніформології.

Ключові слова: Армія Оборони Ізраїлю, військовослужбовці, екіпірування, головний убір, бронешолом, кашкет, берет, «Міцнефет», чоботи.

Успішне виконання бойових завдань та збереження максимально можливої кількості життів, що має пріоритетне значення для АОІ (Армії Оборони Ізраїлю), за відсутності прямого зіткнення з супротивником досить часто обумовлене надійним бронезахистом, маскуванням військовослужбовців на місцевості, що забезпечує не лише бронезилет, а й головний убір, та зручність спорядження, зокрема взуття. З початком Антитерористичної операції на сході України як ніколи актуальним стало питання проектування нових українських одностроїв та спорядження придатних для бойових дій. Багаторічний досвід проєктантів амуніції АОІ, що до того ж не раз випробовувалась та довела своє право на застосування,

під час бойових дій та зіткнень, може бути використаний при створенні українських зразків екіпірування.

На даний час історія проєктування та створення військового екіпірування відповідно до потреб та умов бойових дій недостатньо висвітлена науковцями і представлена переважно періодичними та Інтернет виданнями. Ця проблема в основному перебуває в полі зору військових фахівців, які безпосередньо створюють екіпірування армії, але значна частина напрацювань, технологій в галузі спорядження ізраїльських військових знаходиться у категорії документів для службового користування або засекречена. Можливо через це спостерігається справжній дефіцит уваги з боку військових істориків, уніформологів, вчених, що займаються дослідженням проєктування та дизайну військового екіпірування, спорядження. Автору не вдалося знайти жодної наукової історичної публікації в Україні та у європейських виданнях, які б стосувалися екіпірування особового складу IDF, впродовж останніх 25 років.

Завданнями даної публікації є:

- вивчення національних особливостей ізраїльських військових головних уборів і взуття, як складових частин військового костюма;
- аналіз генези та тенденцій у їх формуванні та вдосконаленні під впливом бойових дій;
- виявлення можливостей запозичень досягнень в області створення головних уборів і взуття військовослужбовців IDF для ЗСУ.

Під час війни за незалежність (Арабо-ізраїльська війна (листопад 1947 – липень 1949) однострої IDF формувалися з різних джерел. Так перші головні убори з дашком – «шапки Hitlmas» (аналог кепі Французького Іноземного Легіону), при носінні яких допускалося використання шматка тканини на потилиці, що міг прикривати шию і плечі від спекотного сонця і запобігати попаданню піску за комір, були подаровані у великій кількості для нової армії єврейським меценатом із США [1]. У цей період «Сили самооборони» (тодішня назва АОІ) не мали стандартизованого обмундирування і особовий склад носив нестатутний одяг кольору «хакі», який часто діставали, купували самостійно, а також уніформу британської армії, що залишилася на не евакуйованих складах.

Таким чином, «шапки Hitlmas», британські кашкети, пілотики і берети стали одним з перших елементів як польового, так і повсякденного обмундирування (рис. 1).

Власна ізраїльська військова уніформа кольору «хакі» була затверджена через рік після проголошення Держави Ізраїль та її Збройних Сил, у 1949 р. За зразок для неї була взята полегшена («колоніальна») версія британського однострою.

Рис. 1. Перші головні убори в польовій уніформі IDF: а) Перший Начальник штабу (1948–1949) Армії Оборони Ізраїлю Яаків Дорі (ліворуч), 1948 р. і рядовий автомобільного батальйону Вольф Адлер в головних уборах «шапка Hitlmas», 1949 р.; б) Нова уніформа IDF (1956 р.): зимова з беретом – для жінок, літня з кашкетом англійського типу – для чоловіків [1].

Порівняльні якісні характеристики кращих сучасних бронешоломів світу

Характеристики	Модель шолома (країна)			
	АСН (США)	R-АСН (Ізраїль)	«Felin» (Франція)	6Б7-1М, 6Б27 (Росія)
Матеріал	Композит з волокна «Кевлар»	Композит з арамідних волокон	Композит з поліетиленових волокон	Композит з волокон «Русар», «Арус» (РФ)
Маса (М) для розміру голови 57 – 58см, кг	1,36	1,30	1,36	1,25
Площа захисту (S), дм ²	10,6	10,5	12,5	12,7
Протиуламкова Стійкість (V50), м/с	736	670	680	650–680
Параметр балістичної ефективності S·V50/М	57	54	62,5	>66

З середини 50-х рр. XX ст. «олива» поступово почала витісняти колір «хакі», а військовий костюм англійського типу був замінений парадно-повсякденною («Мадей алеф») і польовою («Мадей бет») національними уніформами [2], які з невеликими змінами збереглися на забезпеченні IDF до теперішнього часу.

В наш час штатними головними уборами для індивідуального захисту ізраїльських військовослужбовців й найважливішими елементами польових одностроїв є аналоги американських кевларових бойових бронешоломів PASGT і MICH в їх різних модифікаціях (M 410, RBH103, R-АСН, RBH Premium Rabintex), виробництво яких за ліцензіями налагоджено в Ізраїлі (рис. 2). Аналіз, проведений на основі характеристик, що оприлюднені у відкритій пресі, дозволяє зробити висновок, що за своєю якістю вони практично не поступаються іноземним аналогам (табл. 1).

Проте, командування ЦАХАЛ і громадськість Ізраїлю стурбовані великими, на їх погляд, втратами особового складу в ході війн, військових конфліктів і бойових операцій, значна частина яких була наслідком дефіциту якості засобів індивідуального захисту. Так, під час Другої Ліванської війни (12 липня – 14 серпня 2006) непоправних втрати ізраїльтян склали 121 чоловік і пораненими – 400 [3]. У цей період тільки в клініку Рамбам в північній столиці Ізраїлю, Хайфі, було доставлено 118 солдатів (з ранами обличчя – 65 і голови – 53). На думку фахівців вітчизняні бронешоломи за рівнем захисту не поступалися американським, і, більш того, в ході бойових дій показали перед ними ряд таких переваг, таких, як легкість, більш широкий діапазон можливостей для кріплення ПНБ (приладів нічного бачення) і зручності при використанні протигазів. Однак, в порівнянні з касками армії США, які оснащені штатними окулярами, бронешоломи АОІ

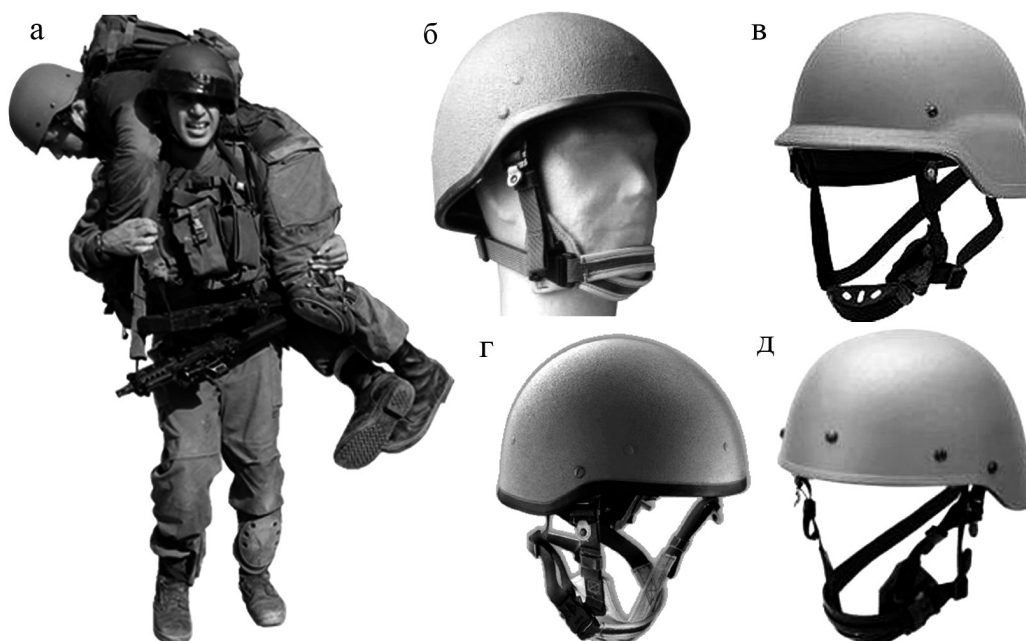

Рис. 2. Бронешоломи ЦАХАЛ: а) Транспортування пораненого в повній бойовій викладці під час марші-кидка «Масат Кумта», за право носити кольоровий берет [5]; б) Каска М 410 старого зразка; в) R-АСН – ізраїльський аналог американського бронешолома АСН; г) Каска старого зразка RBH103; д) Бронешолом RBH Premium Rabintex [6].

не забезпечували захист очей від каменів і уламків, що тягнуло за собою втрату зору, каліцтва і навіть загибель вояків. На основі вивчення даної проблеми, ізраїльські медики зажадали забезпечення військ бронешоломи з окулярами і, крім того, наполягли на включенні у комплект індивідуального захисту спеціальних протиуламкових рукавичок [4].

З огляду на бойовий досвід, в тому числі отриманий у ході останньої операції «Захисний Край» («Protective Edge») в секторі Газа (8 липня – 26 серпня 2014), восени 2015 Управління технологічного та матеріально-технічного забезпечення ЦАХАЛ розпочало постачання в окремі елітні підрозділи («Шайетет 13» («Флотилія 13» або «Військово-морські командос»), «Rimon» («Гранат») – спецпідрозділ в складі піхотної бригади «Гіваті», «Oketz» («Жало» або підрозділ 7142) – спеціальний кінологічний підрозділ, бойовий інженерний підрозділ «Yahalom» («Алмаз») нової бойової уніформи з високоміцних тканин ActiveWear, Dri-FIT та Ripstop і нових більш легких і міцних бронешоломів [7].

Гордістю бойових підрозділів, основним головним убором і найважливішим елементом парадно-повсякденної форми одягу є берет, який за діапазоном кольорів в IDF, посідає одне з провідних місць в арміях світу. Щоб заслужити кольоровий берет, військовослужбовець бойової частини зобов'язаний пройти базову підготовку впродовж півроку, яка включає польові тренування у прифронтовій зоні, участь у навчаннях, випробувальний багатогодинний марш-кидок, іменованій «Масат Кумта», протяжністю від 35 до 70 км, в залежності від місця (підрозділу) проходження служби, стрільбу та спаринг. «Масат Кумта» здійснюється в строго призначений час, незалежно від погодних умов, з повним бойовим викладенням, яке включає в себе особисту зброю (кулемет, гранатомет або автомат) і комплект штатного спорядження (бронезилет, розвантажувальний комплект, радіостанцію, засоби медичного забезпечення тощо). Рядові стрільки, крім цього, навантажені поліетиленовими ємностями з водою (20л), «цинком» з боєприпасами і носилками, на яких на останній чверті марш-кидка транспортується «поранений» товариш по службі, оскільки в АОІ не прийнято кидати убитих і поранених на полі бою [8].

Такий ритуал отримання беретів став усталеною традицією всіх бойових частин Сухопутних військ та ЦАХАЛ. І це повністю виправдано, оскільки держава Ізраїль вже більше півстоліття, з самого її проголошення, живе в умовах перманентних бойових дій, які вимагають високого рівня фізичної і спеціальної підготовки військовослужбовців. Крім того, більшість операцій, які проводить ЦАХАЛ, характеризуються швидкоплинністю, високим рівнем планування і здійснюються, як правило, спеціальними частинами і підрозділами, в тому числі, Сухопутних військ.

Серед великої кількості таких бойових одиниць є єдине з'єднання, особовий склад якого носить камуфльований берет в повсякденному житті. Це 900-та піхотна бригада «Кфір» («Егед 900») або «Бригада плямистих беретів»), одна з самих молодих регулярних і, тим не менш, самих провідних елітних частин Сухопутних військ АОІ, основне призначення якої – попередження і припинення терористичних актів в Самарії та Юдеї. Сформована в грудні 2005, вона вже через два роки взяла активну участь

в операціях в секторі Газа «Гаряча зима» (8 лютого – 3 березня 2008; знищення ракетних комплексів бойовиків ХАМАС, які наносили удари по ізраїльській території) та «Литий свинець» (27 грудня 2008 – 18 січня 2009; запобігання ракетних нальотів по території Ізраїлю і знищення військової інфраструктури ісламського терористичного руху ХАМАС). Елітарність цього з'єднання забезпечується не тільки покладеними на нього завданнями, але й підбором особового складу. Наприклад, батальйон «Нетцах Ехуд» бригади «Кфір», сформований 1999 року, комплектується виключно ортодоксальними іудеями-добровольцями, для яких військова служба в ЦАХАЛ не обов'язкова [9].

У польових умовах, при відсутності бойових дій, допускається носіння польового тактичного широкополого «Капелюха Tembel» (капелюха-панамі типу «Bucket hat» – «Рибацький капелюх»; на армійському сленгу – капелюх «Рафаеля» на честь Начальника ГШ (1978–1983) Армії Оборони Ізраїлю генерал-лейтенанта Рафаеля Ейтана [10], який встановив її в якості армійського польового головного убору в ЦАХАЛ). Являє собою м'який бавовняний капелюх з широкими полями, які опускаються, даючи сильну тінь на обличчя. У ковпаку є кілька отворів, що забезпечують вентиляцію. До недоліків її відноситься незручність при роботі на техніці. Подібний тип капелюхів носили ізраїльські «Halutzim» («Гехалуц» або «Гехолуца» – члени «Асоціації єврейської молоді» в першій половині ХХ ст. Аналог такого типу головного убору широко розповсюджений в багатьох арміях світу. Наприклад, під назвою «Субтропічний шолом» він був затверджений Наказом НКО РСРС №61 від 10.03.1938, як польовий головний убір червоноармійців РСЧА, що проходили службу у військах Середньоазійського, Північнокавказького військових округів і Криму [11]. Він був також елементом форми одягу особового складу Обмеженого контингенту Радянських військ у Республіці Афганістан під час «Афганської війни» (1979–1989) [12], а в наш час «Панама камуфляжного забарвлення» затверджена 8 травня 2005 Указом Президента РФ №531 як елемент нової російської уніформи [13]. Аналогічний головний убір під назвою «Тропічна панاما» («Boonie hat»), з'явився на забезпечення Сухопутних військ (Армії США) під час війни у В'єтнамі (1965–1975) [14], а у період війни в Іраку (2003–2011) військовослужбовці США носили камуфльований «пустельний» капелюх («Hat, desert camouflage») [15]. Подібні камуфльовані панамі моделей «Boonie Hat», «TROPICAL», «Dschungelhut» виробництва фірми TagGear є також в Бундесвері та НАТО [16]. Певні традиції склалися у АОІ і щодо капелюхів-панам: наприклад, «старослужбовці» при урочистостях можуть отримати цей головний убір з вишитою символікою підрозділу в подарунок (рис. 3).

2006 року в якості польового головного убору були затверджені бейсболки, які дозволялося носити при виконанні певних бойових завдань, або підрозділам за особливим розпорядженням військового керівництва [1].

Особливістю польового обмундирування, призначеного для ведення бойових дій, є такий його елемент, як «Міцнефет» – унікальний, притаманний лише армії Ізраїлю, маскувальний головний убір, точніше, тактична маскувальна сітка-накидка на каску, що спочатку призначалася для бойових операцій спецназу (рис. 4).

Рис. 3. Польова армійська шляпа-панамка: а) Військовослужбовець ЦАХАЛ у польовій шляпі «Рафаеля» [6]; б) «Субтропічний шолом» червоноармійців РСЧА, 1938 р. [11]; в) «Афганка», головний убір радянських вояків під час війни в Афганістані (1979–1989 рр.) [12]; г) «Тропічна панамка» («Boonie hat») в однострої солдата Армії США під час В'єтнамської війни (1965–1975 рр.) [17]; д) Легка панамка Бундесверу та НАТО «Boonie Hat» (камуфляжний шаблон «Флектарн») [16]; е) Шляпи-панамки «старослужбовців» АОІ з вишитою символікою підрозділу; ж, з) Шляпи-панамки ЦАХАЛ нового зразка [6]; і) Камуфльована «пустельна» шляпа («Hat, desert camouflage») вояків Армії США у період війни в Іраку (2003–2011 рр.) [15].

Рис. 4. Українські аналоги тактичних головних уборів АОІ: а) Тактична шапка «Хорейф»; б) Маскувальна сітка-накидка «Міцнефет»; в) Маска-шапка «Тавор»; г) Маска-шапка «Кова»; д) Шарф «Єрихон» [19]; е) Солдат ЦАХАЛ в бойовому екіпіруванні, маскувальному головному уборі «Міцнефет» [6].

Вона є візуальною перешкодою для снайперів – не тільки завдяки маскувальному малюнку, а й через запобігання виблискуванню каски, чим значно знижує ризик ураження голови солдата, приховує додаткове обладнання на касці, а у спеку дає додаткову тінь. В наш час широко використовується не тільки в спецпідрозділах, а й в усіх бойових частинах Сухопутних військ ЦАХАЛ. Тканина «Міцнефету» – водовідштовхувальний негорючий поліестер, який успішно забезпечує доступ повітря і відтік випарів. У давнину термін «Міцнефет» позначав головний убір Першосвященника, що являв собою головний убір «тюрбан» [18].

Окрім «Міцнефету», ЦАХАЛ і особливо армійські спецпідрозділи використовують цілий комплекс спеціальних головних уборів, серед яких широко розповсюджені ізраїльські «Балаклави» – маски-шапки «Кова» і «Тавор», тактична шапка «Хорєф», шарф «Єрихон» тощо, які, як правило, випускаються в двох кольорах – чорний та оливковий (рис. 4).

Завдяки високій якості ізраїльської уніформи та спорядження, українська компанія «DSR Tactical» зосередили свої зусилля на виготовленні високотехнологічних військових одностроїв, екіпірування і спорядження, що виробляються за сучасними ізраїльським технологіям. Усе, починаючи від головних уборів і закінчуючи засобами індивідуального захисту, розробляється за активною участю фахівців спецназу ЦАХАЛ і тестується бійцями ЗСУ в польових умовах і бойовій обстановці у зоні АТО [19].

У виборі взуття простежується консерватизм, що пояснюється зручністю, практичністю та якістю матеріалів, з яких воно виготовляється, що забезпечують комфорт військовослужбовцю в жаркий день і прохолодну ніч. Це – виключно зносостійкі і одночасно недорогі кондові старомодні черевиків «Combat», що робить їх привабливими не тільки для солдатів, але й для армійських логістів.

Статутні черевиків для особового складу Сил Оборони Ізраїлю – чорного кольору, коричневі носять лише елітні частини і підрозділи. У Сухопутних військах – це три піхотні бригади («Данханім» («Десант»), «Кфір» і «Нахаль») та окремі спецпідрозділи. Оригінальні, затверджені статутом, чоботи АОІ обов'язково мають позначку (У) – (перша буква скорочення «ЦАХАЛ»)

та серійний номер. Крім маркування у верхній частині чобіт розміщується кишенька для «діскіт» – дублікатів ідентифікаційних жетонів, що повинні знаходитися на ший вояка (рис. 5).

Задля полегшення вибору чобіт, для виконання того чи іншого бойового завдання, присутні спеціальні кольорові позначки на підкладці. До прикладу, блакитною смужкою вирізняється легке взуття. Шкіра, з якої виготовляються чоботи для ізраїльських військовослужбовців дуже жорстка і потребує розминання вручну. Наприкінці минулого століття значна кількість чобіт АОІ виготовлялись у США на зразок американських армійських з хвилеподібним малюнком протектора «Шеврон» на підошві, але згодом відбулося заміщення цієї моделі, натомість частина виробництва, як і раніше, зосереджена в США. Основними контактними постачальниками взуття для IDF є такі фірми, як «NOGA – EINAT», «BRILL», «ELBA». Ще одним розповсюдженим видом взуття ЦАХАЛ є аналоги легких брезентових чобіт «Палладіум» («Palladium»), розроблених однойменною французькою компанією, і «Пампа» («Pampa»), зразка 1947 р., які широко використовувалися бійцями Французького іноземного легіону, що в Ізраїлі часто називають «IDF Scout commando canvas boots» (парусинові чоботи розвідників і командос IDF) [20]. На даний час на забезпеченні АОІ є ізраїльські аналоги французьких парусинових черевиків: низькі чорні і високі оливкові з двома пряжками, що відрізняються малюнком протектора і маркуванням виробника (рис. 5). Відносно резервістів простежується досить демократичний підхід – їм дозволяється носіння нестатутного цивільного взуття, але схожого на військовий зразки.

Висновки. Оригінальні головні убори IDF, засоби маскувального спорядження разом з польовим обмундируванням створили неповторний образ вояка АОІ з яскраво вираженими національними рисами. Особливістю польового екіпірування є «Міцнефет» – унікальний, притаманний лише армії Ізраїлю, маскувальний головний убір, що візуально спотворює силует солдата, приховує спеціальне обладнання на касці, а у спеку дає додаткову тінь.

В АОІ існує цілий комплекс спеціальних головних уборів **для здійснення спецоперацій**, серед яких

Маркування черевиків IDF та кишенька для жетонів

Рис 5. Взуття IDF: а) Чорні (загальноармійські) та коричневі (для елітних підрозділів) черевиків; б) Ізраїльські аналоги французьких парусинових черевиків: низькі чорні і високі оливкові з двома пряжками [20].

розповсюджені ізраїльські «Балаклави» – маски-шапки «Кова» і «Тавор», тактична шапка «Хореф», шарф «Єрихон» тощо.

Ретельний підхід до відбору гарантує довготривалість знаходження предметів екіпірування на забезпеченні частин і підрозділів ЦАХАЛ. Так, берети, капелюхи-панамі, «Мицнефети» і, навіть бейсболки, стали улюбленими штатними головними уборами ізраїльських вояків. Хоча є і виключення – кашкети з дашком, що більше століття носили військовослужбовці більшості країн Європи, абсолютно не прижилися в IDF, оскільки не забезпечували комфортність та маскуванню.

Використання бронешоломів PASGT, взуття, або їх виготовлення за ліцензіями США і Франції, класифікація засобів бронезахисту за американськими стандартами підтверджують вплив США і НАТО на всю систему комплектування та матеріального забезпечення АОІ.

При затвердженні зразків екіпірування і захисних засобів для військ в Ізраїлі керуються їх надійністю, функціональністю, універсальністю та зручністю. Тому для ЦАХАЛ характерне використання таких світових зразків, що ніби «вийшли з моди» або стали незатребуваними, але чудово проявили себе в Ізраїлі. Це стосується брезентового взуття, аналога французьких чобіт «Palladium» та «Рампра», які особливо задовольняють ізраїльський спецназ.

В цілому, АОІ притаманна відданість традиціям що підтверджує ціла система ритуалів, таких, наприклад, як боротьба за отримання почесних беретів.

Для української армії повинен стати зразком ретельний підхід Ізраїлю до відбору елементів бойового екіпірування для штатного забезпечення військ, а також його обов'язкове тестування в бойових умовах.

Для розвідників, снайперів і спеціальних підрозділів Збройних Сил України можуть бути запозичені ізраїльські засоби маскуванню.

Впродовж останніх трьох років для України характерно надзвичайно спекотне літо, що дозволяє використання українськими військовослужбовцями, за прикладом IDF, капелюхів-панам та бейсболок, а також полегшеного взуття.

Найважливішим висновком дослідження є те, що національні особливості головних уборів і взуття військовослужбовців Армії Оборони Ізраїлю, а також практика їх створення та впровадження у війська, можуть бути використані в Україні при проектуванні польового і спеціального обмундирування, засобів індивідуального захисту. Це може ініціювати розробку нових видів польової військової уніформи та її елементів, що покликані сприяти успішному виконанню бойових завдань.

Список використаних джерел

1. IDF униформа [Електронний ресурс]. – Режим доступу: URL: <https://he.wikipedia.org/wiki/מִטְּזָה>
2. Армия обороны Израиля [Електронний ресурс] / перевірено 28.12.2015. – Режим доступу: URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Армия_обороны_Израиля
3. Вторая Ливанская война [Електронний ресурс] / Потери / ЦАХАЛ. – Режим доступу: URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Вторая_ливанская_война
4. Голова – слабое место израильской армии [Електронний ресурс] / 06.06.2007. – Режим доступу: URL: http://mignews.com/news/disasters/world/060607_141734_78235.html
5. Военные фотографии Армии обороны Израиля [Електронний ресурс] / Только война / 6.04.2013. – Режим доступу: URL: <http://war-only.com/voennye-fotografy-armii-oborony-izraylya.html>

6. Snaryazhenie i военная форма Армии обороны Израиля [Електронний ресурс]. – Режим доступу: URL: <https://vk.com/photos-71409937>

7. Elite IDF forces to receive customized uniforms [Електронний ресурс] / Lilach Shoval / Israel Hayom / 10.09.2015. – Режим доступу: URL: http://www.israelhayom.com/site/newsletter_article.php?id=28211

8. Берет – головной убор Израильской Армии [Електронний ресурс] / Габриэль Грановский / 13.02. 2014. – Режим доступу: URL: <http://israelarmy.ru/beret-golovnoj-ubor-izraillskoj-armii/>

9. Головной убор ЦАХАЛ. (1) [Електронний ресурс] / 05.03.2015. – Режим доступу: URL: <http://egor65g.livejournal.com/42642.html>

10. Эйтан Рафаэль [Електронний ресурс] / Режим доступу: URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Эйтан,_Рафаэль

11. Хлопчатобумажная панاما для жарких районов [Електронний ресурс] / Приказ НКО СССР N 61 от 10 марта 1938 г. / Великая страна СССР. – Режим доступу: URL: http://www.great-country.ru/content/lib/mundir_i_znaki/mundir_read.php?str_images=0224

12. Печейкин А. В. Субтропический шлем (Из истории военного обмундирувания и снаряжения) [Текст] / А. В. Печейкин // Военно-исторический журнал. – 2014. – №2. – С.78–79.

13. О военной форме одежды, знака различия военнослужащих и ведомственных знаках отличия. Указ Президента Российской Федерации от 8 мая 2005 г. №531 [Текст] // Собрание законодательства Российской Федерации. – 2005. – №19. – Ст.1787.

14. Изменение униформы ВС США со второй мировой до наших дней [Електронний ресурс]. – Режим доступу: URL: <http://blackeagle.com.ua/news/3364/>

15. Пустынная боевая униформа армии США (Desert Battle Dress Uniform) 2002 г. [Електронний ресурс] / Ю. Веремеев / Анатомия армии. – Режим доступу: URL: <http://army.armor.kiev.ua/forma-2/us-uniform-05.shtml>

16. Boonie Hat TagGear Flecktarn [Електронний ресурс]. – Режим доступу: URL: <https://www.asmc.de/Bekleidung/Kopfbedeckung/Sonstiges/Huete/Boonie-Hat-TagGear-flecktarn-p.html>

17. Изменение униформы ВС США со второй мировой до наших дней [Електронний ресурс]. – Режим доступу: URL: <http://blackeagle.com.ua/news/3364/>

18. Мицнефет: от Первосвященников – спецназу [Електронний ресурс] / Габриэль Грановский / 15.02.2014. – Режим доступу: URL: <http://israelarmy.ru/mitsnefet-ot-pervosvyashennikov-k-spetsnazu/>

19. DSR Tactical – дизайн і якість ізраїльського спецназу [Електронний ресурс]. – Режим доступу: URL: <http://dsrtactical.com/o-dsr-tactical/>

20. Ботинки израильских вооруженных сил (Сил обороны Израиля – Israeli Defense Forces – IDF) [Електронний ресурс] / Армейские ботинки. Обзоры / Израиль / История войны. – Режим доступу: URL: <http://cartalana.ru/035war-007.php#0010ba>

References

1. IDF uniform [Elektronnyy resurs]. – Rezhim dostupu: URL: <https://he.wikipedia.org/wiki/מִטְּזָה>
2. Armiya oborony Izrailya [Elektronnyy resurs] / perevireno 28.12.2015. – Rezhim dostupu: URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Armiya_oborony_Izrailya
3. Vtoraya Livanskaya voyna [Elektronnyy resurs] / Poteri / CAHAL. – Rezhim dostupu: URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Vtoraya_livanskaya_voyna
4. Golova – slaboe mesto izraillskoj armii [Elektronnyy resurs] / 06.06.2007. – Rezhim dostupu: URL: http://mignews.com/news/disasters/world/060607_141734_78235.html
5. Voennye fotografy Armii oborony Izrailya [Elektronnyy resurs] / Tolko voyna / 6.04.2013. – Rezhim dostupu: URL: <http://war-only.com/voennye-fotografy-armii-oborony-izraylya.html>
6. Snaryazhenie i voennaya forma Armii oborony Izrailya [Elektronnyy resurs] / Rezhim dostupu: URL: <https://vk.com/photos-71409937>
7. Elite IDF forces to receive customized uniforms [Elektronnyy resurs] / Lilach Shoval / Israel Hayom / 10.09.2015. – Rezhim dostupu: URL: http://www.israelhayom.com/site/newsletter_article.php?id=28211
8. Beret – golovnoy ubor Izraillskoj Armii [Elektronnyy resurs] / Gabriel Granovskiy / 13.02. 2014. – Rezhim dostupu: URL: <http://israelarmy.ru/beret-golovnoj-ubor-izraillskoj-armii/>
9. Golovnoy ubor CAHAL. (1) [Elektronnyy resurs] / 05.03.2015. – Rezhim dostupu: URL: <http://egor65g.livejournal.com/42642.html>

10. Eytan, Rafael [Elektronniy resurs]. – Rezhim dostupu: URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Eytan,_Rafael

11. Hlochatobumazhnaya panama dlya zharkih rayonov [Elektronniy resurs] / Prikaz NKO SSSR N 61 ot 10 marta 1938 g. / Velikaya strana SSSR. – Rezhim dostupu: URL: http://www.great-country.ru/content/lib/mundir_i_znaki/mundir_read.php?str_images=0224

12. Pecheykin A. V. Subtropicheskiy shlem (Iz istorii voennogo obmundirovaniya i snaryazheniya) [Tekst] / Pecheykin Aleksandr Valerevich // Voенно-istoricheskiy zhurnal. – 2014. – №2. – S.78–79.

13. O voennoy forme odezhdy, znakah razlichiya voennosluzhaschih i vedomstvennyh znakah otlichiya. Ukaz Prezidenta Rossiyskoy Federacii ot 8 maya 2005 g. №531 [Tekst] // Sobranie zakonodatelstva Rossiyskoy Federacii. – 2005. – №19. – St.1787.

14. Izmeneniye uniformy VS SShA so vtoroy mirovoy do nashih dney [Elektronniy resurs]. – Rezhim dostupu: URL: <http://blackeagle.com.ua/news/3364/>

15. Pustynnaya boevaya uniforma armii SShA (Desert Battle Dress Uniform) 2002 g. [Elektronniy resurs] / Yu. Veremeev / Anatomiya armii. – Rezhim dostupu: URL: <http://army.armor.kiev.ua/forma-2/us-uniform-05.shtml>

16. Boonie Hat TagGear Flecktarn [Elektronniy resurs]. – Rezhim dostupu: URL: <https://www.asmc.de/Bekleidung/Kopfbedeckung/Sonstiges/Huete/Boonie-Hat-TagGear-flecktarn-p.html>

17. Izmeneniye uniformy VS SShA so vtoroy mirovoy do nashih dney [Elektronniy resurs]. – Rezhim dostupu: URL: <http://blackeagle.com.ua/news/3364/>

18. Mifnet: ot Pervosvyashchennikov – specnazu [Elektronniy resurs] / Gabriel Granovskiy / 15.02.2014. – Rezhim dostupu: URL: <http://israelarmy.ru/mifnet-ot-pervosvyashchennikov-k-specnazu/>

19. DSR Tactical – dizayn i yakist izraïlskogo specnazu [Elektronniy resurs]. – Rezhim dostupu: URL: <http://dsrtactical.com/o-dsr-tactical/>

20. Botinki izraïlskih vooruzhennyh sil (Sil obrony Izrailya – Israeli Defense Forces – IDF) [Elektronniy resurs] / Armeyskie botinki. Obzory / Izrail / Istoriya voyny. – Rezhim dostupu: URL: <http://cartalana.ru/035war-007.php#0010ba>

Yurova T. M., PhD in Art History, Research Associate of the National Academy of Land Forces (Ukraine, Lviv), t-yurova@mail.ru

Hats and shoes and their role in the Israel Defense Army servicemen in terms of fighting the XXI century

One of the priority in the IDF is saving lives of soldiers on the battlefield. This factor has contributed to the unique headgear, possessing qualities of camouflage, and the formation of a careful approach to the selection of military ammunition, which in turn has provided a long finding items of clothing on providing units. The aim of this article is to study the achievements of the Israel Defense Forces in the field of designing hats and shoes, as an integral part of military combat equipment. Historical-comparative method, analysis, synthesis, generalization was used to address the problem in the dynamics and in the historical context of the events.

Israel has a lot of experience in the application under consideration in the article of equipment in combat, which can be useful for developers Ukrainian battle (field) equipment APU troops and become the basis for a large-scale military-historical research in uniformology.

Keywords: IDF, soldiers, equipment, hat, armor helmet, cap, beret, «Mifnet» boots.

Юрова Т. Н., кандидат искусствоведения, младший научный сотрудник, Национальная академия Сухопутных войск им. гетмана П. Сагайдачного (Украина, Львов), t-yurova@mail.ru

Головные уборы и обувь и их роль для военнослужащих Армии Обороны Израиля в условиях боевых действий XXI века

В Армии Обороны Израиля сохранение жизни солдата на поле боя имеет приоритетное значение. Именно этот фактор способствовал возникновению уникальных головных уборов, обладающих маскировочными качествами, и формированию тщательного подхода к отбору амуниции военнослужащих, что в свою очередь обеспечило продолжительное нахождение предметов экипировки на обеспечении частей и подразделений. Целью статьи является исследование достижений Армии Обороны Израиля в области проектирования головных уборов и обуви, как неотъемлемых составляющих боевой экипировки военнослужащих. Использование историко-сравнительного метода, анализа, синтеза, обобщения, позволили рассмотреть проблему в динамике и в историческом контексте событий. Эта страна имеет большой опыт применения рассматриваемого в статье снаряжения в условиях боевых действий, который может пригодиться украинским разработчикам боевой (полевой) экипировки военнослужащих ВСУ и стать основой для более масштабных военно-исторических исследований в области униформологии.

Ключевые слова: Армия Обороны Израиля, военнослужащие, экипировка, головной убор, бронешлем, фуражка, берет, «Мицнефет», сапоги.

* * *

УДК 94(479.24)

Авшарова И. Н.,
доктор философии по истории, доцент,
Бакинский государственный университет
(Азербайджан, Баку), matlabm@yandex.com

«КУЛЬТ ОГНЯ» В ВЕРОВАНИИ АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ПЛЕМЕН ЭНЕОЛИТА И БРОНЗОВОГО ВЕКА

Говорится о верованиях, связанных с «храмами огня» и «культами Солнца», которые были найдены в археологических памятниках Энеолита и бронзового века на территории Азербайджана. Они в основном выражены в древних храмах, а также на примерах материальной культуры, в виде орнаментов и фигур. Одним из таких верований является «культ огня», который оставил глубокое впечатление в религиозном мировоззрении азербайджанских племен.

Начиная с энеолитического периода, поклонение огню и Солнцу имело место в религиозном мировоззрении азербайджанских племен. Следы красной охры, которые были обнаружены в могилах энеолита Азербайджана, а также остатки могил, связанных с ритуалом огня, проведенном в похоронах в бронзовой эпохе, в том числе статуи, очаги, найденные в храмах в поселениях эпохи бронзы, рисунки, связанные с верой в Огонь и Солнце, которые обнаружены на примерах материальной культуры, считаются ценными источниками, которые информируют о поклонении огню племен того периода.

Во многих источниках поклонение огню связано с Зороастром, который стал пророком в первом веке до н.э. Таким образом, существуют разные мнения по поводу существования Зороастра до Хахаманеши. В большинстве из этих мнений, было заявлено, что зороастризм был основан в первом веке до Р. X.

Ключевые слова: огонь, солнце, место поклонения, очаговые устройства, бык, свастика, меандр.

(статья друкується мовою оригіналу)

Древнегреческий историк Хасантус (Ксанф Лидянин) дал первые сведения о Зороастре в 1450–500 г. до н.э. Немецкий исследователь и переводчик Х. Хумбах говорит в своей книге о Зороастре: «Видимо, Зороастр изменил религию Ахура, а также сформировал слово Ахура-Махда. Зороастр объединил все особенности господства в Ахура-Мазде. Практически, дуализм был создан с помощью религиозных лидеров до него».

Римский писатель Пилини тоже пишет в своей книге: «Арастун и Одуксус считали, что Зороастр жил 6000 лет назад до смерти Афлатуна». Потом он отмечает, что «Согласно Хермипуса, Зороастр жил 5000 лет назад Троянской войны» [1, с. 17, 12].

Лексиколог и грамматик Суидас, который жил в 970 г. до н.э., упоминает два Зороастра в знаменитом словаре «Особые имена». Одним является выдающийся ученый и религиозный лидер Мидии Зороастр, который жил 5000 лет до Троянской войны, а другим является астроном Зороастр авестс, который жил в периоде Ниноса. По мнению современных исследователей, Зороастр родился в Азербайджане, в местечке, который в то время назывался как Гязан, потом Тахти-Сулейман, а в Арабских источниках называется как Шиза. Именно поэтому, в книге зороастрийцев «Бундахиш», озеро Урмия вблизи Гязан считается священным, в том числе атешгяхи (храмы огнепоклонников) «Азрахш» или «Дирахш» или «Азергасашп» в Гязан стали святилищами [1, с. 8].

В Зороастрийской религиозной книге говорится: «Первым творением был огонь, и он был разделен на три части: первая часть выпал в Гязан. Это считалось огнем королей и воинов. Вторая часть огня называется – Азерфранбаг. Это был огнем религиозных лидеров и выпал в Карян (Персия). А третья часть, которая называется огнем селян, выпал в Риванд Нишапур. Страбон, который жил сто лет до нашей эры, отмечает, что город Гязан являлся столицей Азербайджана с именем Генезка [1, с. 13, 9].

Исследования, проведенные в археологических памятниках Азербайджана, показывают, что храмы,

связанные с огнем и солнцем, существовали еще в V тысячелетии до н.э. Таким образом, Зороастр в действительности, стал пророком семь или шесть тысяч лет назад.

Из вышесказанных можно сделать такой вывод, что первая религия зороастризма была принята Азербайджанскими племенами семь или шесть тысяч лет назад. Места поклонения в регионе, построенные в связи с «поклонением огню» в V–IV тысячелетии, доказывают это.

В отличие от медного века, в результате повышения веры в отца среди Азербайджанских племен Бронзового века, возобладали вера в бога. Именно в связи с поклонением огню, очаги из глины широко распространялись в Бронзовом веке. В последнем этапе эпохи раннего бронзового века, такие очаги были украшены изображениями мужчин. Одной из особенностей, которые привлекают внимание это, что в Бронзовом веке домашние животные, особенно коровы и быки считались священными и были главными объектами поклонения в Азербайджане, как и в других местах Южного Кавказа. Люди эпохи бронзы считали этих животных, которые занимают важное место в домашнем и сельском хозяйстве, в общем, экономике, источником неестественных сил, и в церемониях поклонения огня они приносили в жертву именно этих животных. Именно поэтому, ряд очаговых устройств в регионе сделано в форме головы быка или украшены бычьими рогами [5, с. 34].

Мифологические представления слабо защищены и сохранены в убеждениях древних турок. «Восход солнца» занимает широкое место в их мифологических представлениях [5, с. 37].

Во время правления поколения отца, религиозные убеждения проявлялись в сельском хозяйстве, животноводстве и в областях, связанных с поклонением огню.

В Азербайджане вера в огонь продолжалась в течение тысячи лет. В настоящее время знаки поклонения огню продолжают жить среди Азербайджанцев. В общем, орнаменты, связанные с космическим миром, имеют интересное семантическое содержание. Знакомство человека с огнем вызвало большие перемены в жизни. Одним из этих изменений было построение храмов для поклонения огню.

Поселок I Кямилтепе, который является памятником энеолита и находится в Агджабединской области, считается одним из таких мест поклонения.

В ходе раскопок, проведенных азербайджанскими археологами в поселках Гаракопектепе, Баба–Дервиш, I Махта, Саркартепе и Сарытепе, были найдены остатки древних храмов, где были совершены ритуалы, связанные с огнем.

Исходя из этого, можно подумать, что ритуалы, связанные с огнем, а также вера в крупный рогатый скот были тесно связаны друг с другом в представлениях древнего Азербайджанского народа, и вместе представляли символ плодovitости.

Некоторые из этих мест поклонения были исследованы в регионе Баба–Дервиш. Здесь были обнаружены четыре жилых дома эпохи энеолита и две могилы.

Внутри остатка первого жилого дома было найдено очаговое устройство из глины. Очаг был в полукруглой форме, его высота 45 см. Внутри очаг заполнен углем и перлом [4, с. 105–107].

Внутри второго здания в Баба–Дервише было найдено глиняное очаговое устройство. Хотя оно похоже на первое глиняное очаговое устройство, но оно было построено в немного простом плане [4, с. 111–112].

Второй храм в Баба–Дервише расположен на юго–западе первого. В зале поклонения есть святилище асимметричной композиции. В нижней части есть очаг ритуала в форме подковы. На нем находится большая статуя человеческой головы из глины, которая считается описанием Митры. Исходы места уходит в XII–VIII вв. до нашей эры [2, с. 171–173].

Остатки двух храмов были обнаружены во время раскопок в регионе Баба–Дервиш. Исследованные храмы имели богатое святилище в соответствии с композицией и сложной структурой. Эти святилища были реконструированы со стороны Д. Ахундова [12].

Д. Ахундов основываясь на обнаруженную в памятнике очаговую устройство и бюст Бога солнца Митры, полагал, что этот храм, найденный в Баба–Дервиш является храмом Митры (Бог огня и солнца) [2, с. 173–174].

В заявлениях Д. Ахундова есть правда. Согласно верованиям того периода, племена, живущие в этом регионе верили в Бога солнца Митру. Связи с этим, глядя на различные символы, отражающие Солнце, а также древние мифы, представившие солнца как божественная сила, главный бог, создатель неба и земли, которые имеют место в материально–культурных образцах Азербайджана, то мы не можем не согласиться с этой идеей.

Обиталище I Махта находится в районе Шарур. Во время раскопок были обнаружены несколько остатков этого здания. Все они были построены из кирпичей и глины. Кирпичи были больше использованы для основных стен. Очаговые устройства обиталища I Махты привлекает внимание своими различными видами.

Обнаруженные здесь другие очаговые устройства тоже представляют особый интерес. В общем, в бронзовом веке были широко распространены различные формы очаговых устройств и они считаются одним из признаков, характеризующих культуру Кура–Араза.

Во время археологических раскопок, проведенных в обиталище I Махте, были найдены очаговые устройства, очаговые устройства круглой формой мангала и формой подковы. В отличие от больших мангалов, в памятнике больше всего встречаются маленькие мангалы. Очаговое устройство круглой формой мангала было найдено внутри дома. Мангалы были использованы для отопления помещений [3, с. 93–94].

Один из антропоморфных фигур, обнаруженных в памятнике является в цилиндрической форме. Одна из фигур, полученных в ходе проведенных раскопок, в виде быка. А другая мелкая глиняная фигура в виде овна является в сером цвете. Нос и шеи, в том числе половина задних ног были сломаны [3, с. 93–94].

Многочисленные археологические материалы, обнаруженные в обиталище Саркартапа, которое находится в районе Хизи, сообщают о религиозных верованиях древних племен, живущих в этом регионе.

На найденных от Саркартепе изделий из керамики в розовом, красном, сером и черном цвете, были применены украшения в круглых, рогообразных и серповидных формах. Примеры керамических изделий состоят из очаговых устройств, мангалов и т.п. В памятнике существовали более 40 моделей колес [6, с. 9–26].

В обиталище Сарытепе Казахской области был обнаружен очаговый комплекс, исходы которого уходят в II тысячелетие и начало I тысячелетия до н.э. Очаговый прибор, который построен из глины, а также длина, которого составляет 1,6 м, а высота 1 м, был расположен в передней части стены. В памятнике также были найдены глинистые уплотнения и примеры различных видов материальной культуры [9, с. 81].

Как известно, рисунки колес в мифологическом мировоззрении древних племен символизировали солнце. В Месопотамии тоже есть храмы огня. Между храмом огня Месопотамии и Азербайджана существует тесная аналогия. Так как, храмы такого вида, встречающиеся в Месопотамии, также Азербайджане, отличаются своими антропоморфными особенностями. Храмы Месопотамии, также Южного Туркменистана являются бесступенчатыми, напоминают обычного дома. В этих памятниках были проведены обряды для мать–богини и богини роста следующего поколения [12, с. 25].

В Южном Туркменистане тоже встречаются святилища поклонения огню. В ходе раскопок, проведенных в обиталище Песседжик, истоки которого уходит в VI тысячелетие до н.э., и которое было исследовано в регионе Гейтепе, был открыт молельный дом в центре холма. Одна из стен украшена изображениями животных и орнаментами различных типов, декорированными полихромной краской.

Настенные росписи дома – фрески напоминает настенные росписи новокаменного века Центральной Азии. В памятнике были исследованы ряд храмов. Один из памятников Древнего Востока этого периода, украшенных фресками – это памятник Чатал–Хуюк, который расположен в южной части Турции. В памятнике Анау тоже были найдены настенные росписи [8, с. 144].

Другой памятник в Южном Туркменистане, в котором находится храм, это обиталище Алтун–тепе. Здесь был обнаружен храм бронзового века. Этот памятник состоит из 50 жилого дома и ряд жилых комплексов, но в основном дом №10 привлекает внимание. Дом имеет прямоугольную форму, был построен из кирпича. Стены оштукатурены глиной [8, с. 139–142].

Что касается сложной и интересной композиции святилищ храмов Бабадервиш, Каракопектепе, I Махта, Саркартепе и Сарытепе и др., то они отражают символы, означающие верований людей в развитии ритуалов и в интерьере храмов. По мнению Д. Ахундова, эти храмы связаны с поклонением Митре [2, с. 178–180].

В восточной окраине села Говуран Ленкоранского района существует уникальное святилище огня, которое осталось до наших дней. Полагается, что это святилище принадлежит эпохе Мидии. Описание святилища Мидии в мавзолее Кызкапан в селе Шахруз также интересно [13, с. 87].

На дороге между Багдадом и Хамаданом, вблизи Бахистун, в рельефах горного мавзолея, оставшихся до сегодняшнего дня, также было найдено описание святилища [12, с. 87].

Хотя храмы огня – места поклонения, связанные с ритуалом огня в Азербайджане для того, чтобы сохранить священный огонь, были построены в бронзовом веке, но в железном веке их число увеличилось. В результате археологических раскопок, были найдены храмы огня, которые имели различные стили в разных регионах.

Иногда в памятниках встречались лампы для того, чтобы сохранить священный огонь. Лампы по происхождению керамические. Некоторые из них были созданы в виде фигурок животных на постаментах. Нет сомнений в том, что эти постаменты в форме быка. Эти полученные лампы отличаются высокой художественностью [13]. Как видно, «атешгяхи» Азербайджана, которые отличаются различными свойствами от других храмов остальных государств, отражают религиозные взгляды древней истории.

Огонь и Солнце, как божественная сила были отражены в храмах древних племен Азербайджана. Почти во всех храмах были обнаружены рисунки свастики и меандров. Эти орнаменты, связанные с космическим миром, представляют интересное семантическое содержание.

С такими мотивами орнаментов мы можем встретиться над могилами, металлических изделий, в том числе керамических изделий, найденных в Азербайджане [10, с. 130]. По мнению некоторых ученых, меандры являются символами земли и солнца. Первые образцы меандров встречаются в Азербайджане в памятниках позднего бронзового века, а также в храмах и образцах материальной культуры. И это показывает, что элементы орнамента сформировались около 4000 лет назад. От того, что эти элементы связываются друг с другом в цепной форме, наверно это символизирует бесконечное время. Значит, меандры символизируют начало и конец – бессмертие и солнца. В ходе исследований в регионе, были обнаружены многочисленные свастические рисунки в храмах. Существование этих рисунок в храмах свидетельствуют о том, что знак колеса судьбы, обнаруженный в регионе, связан с верой азербайджанских племен в бога. Следует отметить, что самый древний образец знака колеса судьбы на Южном Кавказе был найден в памятнике Баба–Дервиш в Азербайджане, который принадлежит бронзовому веку, и I Култепе в Нахичеване, который принадлежит начале третьего тысячелетия до нашей эры. Знак свастики является символом, который представляет четыре элемента в философских мыслях Азербайджанских племен, он может считаться также основой структуры вселенной. Он включает в себя элементы жизни, как вода, огонь, ветер и земля.

В Азербайджане в археологических памятниках Бронзового века распространены культы быка, связанные с природой и предками. Мифы о культе быка имеет широкое место в Азербайджанской мифологии. Так как, во время археологических раскопок в этом регионе, обнаруженные здесь погребальные обряды различных типов, связанные с похоронами быков, отражают верований того периода, в то время сохраняет культ предков быка [9]. В то время существовала вера в быка, которого древнее население Азербайджана считали символом священного огня и очага, а также производительности [3, с. 86].

Каждая религия, в том числе мифологическое изображение становится религиозной догмой в великих религиях мира. Это в основном связано с проведением культов и ритуалов в храмах, а также функциями идеологической роли в обществе [7, с. 62].

Как видно, хотя следы культа «Солнца» и «огня», которые широко распространены в Востоке, встречались в Иране в IX–VII веках до н.э., то следы этого культа были найдены в могильных памятниках Азербайджана, принадлежащих неолитической эпохе и бронзовому веку. В следующих исторических этапах (ранний, средний

и поздний бронзовый век) тот культ имел место в образе «бога» в религиозных верованиях племен, живущих во многих областях Азербайджана. В памятниках Туркменистана и Азербайджана храмы «Солнца и огня» имели те же самые особенности. Отсюда можно сделать вывод о том, что в V–IV тысячелетиях до нашей эры в этих регионах поселились племена, принадлежащие той же религии и тем же корням. Следует отметить, что в последующие периоды племена Огузы постоянно жили в Туркменистане и Азербайджане. Самое интересное то, что, несмотря на тысячелетия, признаки этих убеждений все еще продолжает существовать в воспоминаниях Азербайджанского народа. Например: костры зажигают в первый день Новруза и азербайджанские тюрки, которые посещают могилы родных, в первый день праздника зажигают свечи на их могиле.

Список использованных источников

1. Avesta. Birinci kitab (fars dilindən tərcümə). Azərbaycan dövlət nəşriyyatı. – Bakı, 1995. – S.103.
2. Ахундов Д. А. Архитектура древнего и раннесредневекового Азербайджана. – Баку: Азербайджанское Государственное Издательство, 1986. – 311 с.
3. S. Aşurov, V. B. Baxşəliyev, S. A. Hüseynova, F. A. Əliyeva. I Maxta qədim yaşayış yerində arxeoloji tədqiqatlar. Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar 2011. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu. – Bakı, 2012. – S.87–96.
4. Bəli Əliyev. Babadərvişdə son tunc və ilk dəmir dövrü yaşayış yerləri. Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası. Azərbaycanın maddi-mədəniyyəti. VIII cild. – S.105–130.
5. Qüdrət İsmayılov. Quruçay və Köndələnçay vadisində qədim mədəniyyət izləri. Azərbaycan SSR elmlər Akademiyası Arxeologiya və Etnoqrafiya sektoru. – Bakı: «Elm», 1981. – S.63.
6. Деюш Мусаев. Серкертере–поселение эпохи ранней бронзы. Национальная Академия Наук Азербайджана Институт Археологии и Этнографии. – Баку, 2006. – 172 с.
7. Kamil Hüseynoğlu. Mifin mənşəyi, mahiyyəti və tipologiyası. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi. – Bakı: «Elm və təhsil», 2010. – S.179.
8. Масимов И. С. Раскопки святилища эпохи бронзы на Алтын-депе. Советская археология. Nom.2, Издательство «Наука». – Москва, 1973. – С.139–145.
9. Müxtarov N. M., Bədəlova İ. N., B. Əmrullah qızı. Azərbaycanın şimali-qərb rayonlarında arxeoloji tədqiqatlar. AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu. Azərbaycanda Arxeoloji tədqiqatlar 2012. – Bakı, 2013. – S.114–121.
10. Nərimanov N. G. 1960–cı ildə Sarıtəpədə arxeoloji qazıntılar. Tarix institutunun əsərləri, XVI cild. – Bakı, 1963. – S.31–43.
11. Неймат М. С. Корпус эпиграфических памятников Азербайджана. Том 1, арабо–персо–тюркоязычные надписи Баку и Апшерона. XI нач. XX в. АН Аз. ССР Инс. Истории. – Баку: Элм, 1991. – 248 с.
12. Gülçöhrə Məmmədova, Səbinə Hacıyeva. Qədim və erkən orta əsrlərdə Azərbaycan məmarlığı. I cild. – Bakı, 2013. – S.264.
13. Yusup Yakupov. Od ayini ilə bağlı tapıntılar. Azərbaycan Arxeologiyası №1, ISSN 2218–0346. – 2009. – S.93–100.

Avsharova I. N., History Faculty of Baku State University, Institute of Archeology and Ethnography (Azerbaijan, Baku), matlabm@yandex.com

«The cult of fire» in the beliefs of Azerbaijani tribes of the Chalcolithic and Bronze Age

In the article took place beliefs associated with the «Fire temples» and «the cult of the Sun» which are found in the archeological monuments of the Chalcolithic period and Bronze Age in the territory of Azerbaijan. They are mainly expressed in ancient temples, as well as on examples of material culture, in the form of ornaments and figures. One of these beliefs is «the cult of Fire» which left a deep impression on the religious world outlook of Azerbaijani tribes.

Since the Eneolithic period, the Fire and the Sun worship took place in the religious world outlook of Azerbaijani tribes. Traces of red ocher, which are found in the graves of Chalcolithic period of Azerbaijan, as well as the residues of graves, related to the fire ritual conducted in the funerals in the Bronze Age, as well as the statues, hearths founded in the temples in settlements of the Bronze Age, the drawings associated with beliefs in the Fire and the Sun founded on the examples of material culture, are considered to be valuable sources which inform about the fire worship of tribes of that period.

In many sources the beliefs in Fire are associated with Zoroaster, who became a prophet in the first century b.c. Thus, there are different opinions about Zoroaster's existing before Hakhamanesh. In the most of these considerations was stated that Zoroastrianism was established in the first century b.c.

Keywords: fire, sun, place of worship, focal device, a bull, swastika, meander.

Авишарова И. Н., доктор философии з історії, доцент, Бакинський державний університет (Азербайджан, Баку), matlabm@yandex.com

«Культ огня» в мировании азербайджанских племен Энеолита и бронзового столетия

Говориться про вірування, пов'язаних з «храмами вогню» і «культами Сонця», які були знайдені в археологічних пам'ятках Енеоліту і бронзового століття на території Азербайджану. Вони в основному виражені в древніх храмах, а також на прикладах матеріальної культури, у вигляді орнаментів і фігур. Одним з таких вірувань є «культ вогню», який залишив глибоке враження в релігійному світогляді азербайджанських племен.

Починаючи з енеолітичного періоду, поклоніння вогню і Сонцю мало місце в релігійному світогляді азербайджанських племен. Сліди червоної охри, які були виявлені в могилах енеоліту Азербайджану, а також залишки могил, пов'язаних з ритуалом вогню, проведеному в похоронах бронзової епохи, в тому числі статуї, осередки, знайдені в храмах в поселеннях епохи бронзи, малюнки, пов'язані з вірою в вогонь і Сонце, які виявлені на прикладах матеріальної культури, вважаються цінними джерелами, які інформують про поклоніння вогню племен того періоду.

У багатьох джерелах поклоніння вогню пов'язане з Зороастром, який став пророком в першому столітті до н.е. Таким чином, існують різні думки з приводу існування Зороастра до Хахаманешів. У більшості з цих думок, було заявлено, що зороастризм був заснований в першому столітті до Р. Х.

Ключові слова: вогонь, сонце, місце поклоніння, осередковий пристрій, бик, свастика, меандр.

* * *

УДК 94(479.24)

Азимова С. А.,
докторант кафедри історії Азербайджана
(для естественных факультетов),
Бакинский государственный университет
(Азербайджан, Баку), azimova.solmaz@mail.ru

ЗЕМЕЛЬНАЯ И НАЛОГОВАЯ ПОЛИТИКА В ПЕРИОД ПРАВЛЕНИЯ ШАХА АББАСА II

Исследуется земельная и налоговая структура Сефевидской империи во времена правления шаха Аббаса II. Ветви землевладения (вагф, мюльк, хассе и т.д.) и видов налогов, описаны и проанализированы с использованием персидского языка, первичных ресурсов. Авторам также всесторонне проанализированы историографии земельной и налоговой структуры империи Сефевидов.

Ключевые слова: Шах Аббас II, империя Сефевидов, земельная политика.

(статья друкується мовою оригіналу)

Имущественные отношения, право собственности на землю оказывали значительное влияние на формирование социальных отношений в средневековых обществах. В эпоху средневековья земля и оросительные системы были основными средствами производства. Решающая роль в регулировании социальных отношений в средневековом обществе принадлежала тому, кто имел право собственности над этими средствами.

По догмам Ислама, вся Вселенная, в том числе Земля является творением Всевышнего Аллаха. Поэтому верховная власть над Вселенной принадлежит ему, а после Него его представителям на земле – государству или правителю [13, с. 124]. Б. Н. Заходер и И. П. Петрушевский считали, что в средневековых исламских странах на основе мусульманского права с давних пор существовало пять видов (форм) землевладения: 1) Земли государственные (аразий–и дивани); 2) собственные домены шаха и шахской фамилии (аразий–и хассе, аразий–и хассей–и шерифе); 3) земли, принадлежащие мусульманским или христианским религиозным учреждениям (вагф мокуфат); 4) частновладельческие земли (мюльк, емлак или ербаби); 5) земли, принадлежащие сельским общинам (джамаати–дех) [10, с. 78]. О. А. Эфендиев, принимавший эту классификацию Б. Н. Заходера и И. П. Петрушевского, отмечал, что в отдельные периоды произошли определенные изменения в соотношениях между этими формами (видами) землевладения, а иногда появлялись земельные институты, не предусмотренные в официальном праве [12, с. 207]. А. Ализде, О. Эфендиев и А. Рахмани отмечали, что в средневековом Азербайджане существовала ещё одна форма землевладения, которая носила условный характер – игта, союзгал и тиюль [2, с. 6; 13, с. 125; 15, с. 207].

Нет сомнения в том, что и в годы правления шаха Аббаса II (1642–1666) на территории государства Сефевидов существовали вышеназванные формы землевладения. Однако, как и в других летописях исследуемого периода, в сочинении «Аббаснаме» Мухаммед Тахир Вахида, нет подробных, конкретных сведений о формах землевладения, об их содержании и сущности. Наряду с этим, в труде «Аббаснаме» имеются прямые сведения, связанные с землями «вагф» и «тиюль». Здесь имеются также косвенные сведения, связанные с землями «диван», «хассе», «мюльк» и «джамаат». В период правления Сефевидской династии ведущими формами землевладения были «аразий–и дивани» и «хассе».

В первоисточниках исследуемого периода земли «аразий–и дивани» иногда упоминаются в форме «мамалик–и мехрус» [7, с. 3–7, 15], а земли Сефевидской династии – выражениями «хассей–и шерифе», «халисе», «хассе», «махали халисе», «махали хассе» [7, с. 29, 46]. Для управления государственными землями было создано учреждение «дивани–мамалик», состоящее из огромного числа чиновников. А земли, принадлежащие Сефевидской династии, управлялись учреждением «дивани–хассе». В годы правления Сефевидов наблюдался процесс неуклонного расширения земель «дивани» и «хассе». Особенно заметным был этот процесс в годы правления шаха Аббаса I (1587–1629).

Расширение земель «дивани» и «хассе» продолжалось и в годы правления шаха Аббаса II. По сведениям Мухаммед Тахир Вахида, после подавления беспорядков, происходивших в 1054 г.х. (1644 г.) в «Бахтияри эли», территория этой «непокорной страны» была объявлена собственностью «хассе» Сефевидов [1, с. 61]. По сведениям Мухаммед Тахир Вахида, в 1059 г.х. Сефевидская армия после покорения Кандатара возвратилась в Исфахан, Пирбудат–хан Порнак был отстранен от должности беглярбека Азербайджана, на этот пост был назначен Аликулу–хан из знатного рода гуламов.

Однако в 1655 г. новый беглярбек был отстранен от занимаемой должности «за несправедливые действия в отношении подданных», а тиюлы Аликулу–хана в окрестностях Хамадана были включены в состав имущества «хассе» [1, с. 180]. По сведениям «Аббаснаме», правитель и мутавалли (попечитель) вагфов Ардебилля Назарли–хан «за присвоение доходов, приобретенных от вагфной собственности Ардабиля и за грубое обращение с горожанами» был арестован, его имущество было конфисковано, а в 1065 г.х. бывшего горчибаши Муртузагулу–хана назначили мутаваллием (попечителем) Ардабильского вагфа [1, с. 216]. Мухаммед Тахир Вахид отмечал, что именно после этого события Ардебильский магал (округ, область) стал собственностью «хассе» и центральная власть отправила туда везира и даргу [1, с. 216].

Востоковед А. К. Ламбтон писал, что политика превращения земель государства в «хассе» достигла своей вершины в период правления шаха Аббаса II, Газвин, Гилян, Мазандаран, Йезд, Кирман и Хорасан были включены в состав имущества Сефевидской династии. По мнению этого исследователя, превращение определенной области Сефевидского государства в собственность (имущество) «хассе» носило во многих случаях временный характер, а после шаха Аббаса II идея превращения государственных земель в «хассе» начала постепенно терять превосходство [6, с. 135]. Мнение А. Х. Ламбтона о временном характере превращения государственных земель в собственность «хассе» близка к исторической действительности. Но мы не согласны с его мнением о «постепенной потере превосходства собственности «хассе» после шаха Аббаса II». Известно, что конфискованные земли сначала включались в состав «дивани» или «хассе», однако позже эти земли раздавались в качестве «тиюля» или «кульке» лицам, назначенным на должности вместо наказанных, уволенных чиновников, а это обстоятельство приводило к определенному уменьшению собственности «дивани» и «хассе».

Наблюдения, сведения немецкого путешественника Энгельберта Кемпфера опровергают соображения о

«потере ведущих позиций земель «хассе» к концу XVII века». По сведениям Энгельберта Кемпфера, в 80–х гг. XVII века даже многие незначительные области государства Сефевидов входили, наряду с областями Мазандаран, Гилан, Исфахан, Газвин, Кашан, Йезд, Гум, Саве, Лар, Шираз в собственность «хассе» [5, с. 111].

В сочинении «Аббаснаме» Мухаммед Тахир Вахида имеются сравнительно больше сведений о «тиюле». Правда, летописец не затронул вопрос о сущности «тиюля», однако он представил сведения о дарении «тиюля» отделенным государственным чиновникам, о конфискации ранее даренных тиюльных земель в годы правления шаха Аббаса II. Условное землевладение было связано с военной или гражданской службой, такие земли выделялись из фонда государственных земель служилым людям на определенное время, пожизненно, иногда и наследственно. Они жаловались кочевым или полукочевым племенам, которыми, по обыкновению, распоряжались предводители племен. В ряде случаев земли, пожалованные этим племенам, были обширны, иногда включали в себя целые районы и округа. Племена, будучи вооруженными, должны были при необходимости выставить в лагерь шахских войск определенное количество конных и пеших воинов [13, с. 125–126]. Условные земли «союргал» были особо распространены в XV веке, владельцы этих земель имели огромные налоговые, полицейские и судебные полномочия, вскоре они превратились в «государство внутри государства», эти тенденции значительно ослабляли центральную власть. Поэтому Сефевидские шахи стремились постепенно вытеснить эту форму условного землевладения из социально-экономической и политической жизни империи. Сефевидские шахи стали конфисковать ранее пожалованные земли «союргал» и раздавать эти земли в качестве «тиюля» кызылбашским и другим аристократам [12, с. 158]. Земли «союргал», ранее пожалованные отдельными Сефевидскими шахами, почти в большинстве случаев передавались религиозным деятелям, а частично чиновникам, служившим в гражданском бюрократическом аппарате [12, с. 159]. И. П. Петрушевский писал, что если в официальных документах исследуемого периода «тиюль» предусматривался как «доход от территории, не управляемой тиюлдаром», то в нарративных источниках этого же времени «тиюль» оценивается как «передача определенных территорий под управление тиюлдаров» [12, с. 190–191]. По мнению В. Ф. Минорского, существовали два вида тиюля, если первый вид тиюля дарили и отнимали вместе с должностью, то второй вид шах дарил пожизненно [14, с. 74].

Рассмотрим сведения о тиюле и союргале, имеющиеся в источниках исследуемого периода, особенно в сочинении «Аббаснаме» Мухаммеда Тахира Вахида, а также в официальных документах периода правления шаха Аббаса II. Например, в 1055 г.х. шах Аббас II оценил заслуги тюфенгчибаши в выявлении и наказании лиц, обвиняемых в убийстве главного визирия Мирза Таги, и пожаловал ему страну Эбергу [1, с. 69]. В источнике нет конкретного ответа на вопрос исследователей: в каком качестве пожаловал шах «отличившемуся» тюфенгчибаши эту территорию – в виде союргала или тиюля? По нашему мнению, эта территория была пожалована тюфенгчибаши условно, в качестве жалованья.

В период правления Сефевидской династии особое значение придавалось землям, вообще имуществу «вагф»,

принадлежавшим религиозным учреждениям. Земли «вагф» составляли значительную часть государственного земельного фонда. В исследуемый период существовало огромное количество земель «вагф», принадлежавших мусульманским и христианским религиозным деятелям. Земли «вагф» предоставлялись мечетям, монастырям, «святым местам», объектам паломничества верующих, религиозным деятелям и делились на две категории: «вагфи-хейри» и «вагфи-ахли» [6, с. 309]. Особую роль в формировании земель «вагф» и обогащении этого фонда играли земли «дивани», «хассе» и частично «мюльк». Земли «вагф» не подлежали конфискации, они имели право налогового иммунитета. Поэтому некоторые владельцы «мюльков» (мюлькадары) иногда дарили свое имущество «вагфам», сохраняли право попечителя (мутаваллия) в своих руках и, таким образом, старались избавиться от опасности конфискации собственного имущества и от уплаты государственных налогов [15, с. 210].

В сочинении «Аббаснаме» не имеются сведения о статусе и сущности вагфного имущества. Однако ценные сведения об этом имеются в официальных документах исследуемого периода, в том числе в фирманах Шаха Аббаса II. С этой точки зрения привлекает внимание указ (фирман) шаха Аббаса II от 1650 г. По этому указу, вагфное имущество мавзолея Биби-Эйбат освобождалось от государственных налогов. В этом фирмане указывается, что «малджахат», поступаемый из села Зых, «мутаваджихат» с посевов Дюльдере, налог «мал» с садов, «ушр», взимаемый с хлопковых посевов, налог, взимаемый с трех нефтяных скважин, налог «чобанбейи», взимаемый с 1500 баранов пожалованы в качестве «союргала» мавзолею Биби-Эйбат [9, с. 66–68].

Указанный фирман свидетельствует о том, что не только земельные участки, но и налоги, взимаемые с определенного вида урожая, какого-либо имущества, могли превратиться в «вагф». В некоторых случаях государственные финансовые чиновники пытались взимать незаконные налоги с имущества, принадлежавшего «вагфу». Именно для предотвращения таких случаев в месяц зульхиджа 1066 г.х. (20 сентября – 19 октября 1656 г.) шах Аббас II рассмотрел жалобу крестьян села Зых, издал новый фирман. Указанный фирман свидетельствует о том, что, несмотря на объявление всего имущества села Зых «вагфом» мавзолея Биби-Эйбат, финансовые чиновники Баку, нарушая ранний шахский фирман и правила, взимали с населения этого села налоги «джифтбаши», «дезяхбаши», «юртане». Беглярбек Ширвана получил от шаха Аббаса II приказ всесторонне изучить и справедливо решить эти вопросы, положить конец самоуправству финансовых чиновников, тиюлдаров и дарги Баку» [12, с. 174–175].

В период правления Сефевидов существовало также общинное землевладение. Эти земли передавались государством сельским общинам по территориальному принципу и с этих общин взимались определенные налоги. В сочинении «Аббаснаме» не ведется речь об общинном землевладении, но в официальных документах исследуемого периода имеются некоторые сведения об этой форме землевладения. Текст распоряжения приказа шаха Аббаса II от декабря 1650 г. свидетельствует о том, что правитель Шеки Аббасгулу Султан сдал в аренду зимовья Шекинского райата окрестным общинам (джамаатам) и присвоил тем самым сумму налога

«гъшлагбаши», принадлежащего Шекинскому райату. Население Шеки обратилось с жалобой к шаху Аббасу II. Шах дал беглярбеку Ширвана специальное поручение: «удовлетворить справедливое требование шекинского райата» [10, с. 69–70].

В фирмане шаха Аббаса II от мая 1643 г. указывается, что Аслан Султан захватил половину земель шекинского райата, взимал дополнительный налог «малуджахат» с населения захваченных им земель [10, с. 67]. Несомненно, в этих указах шаха под понятием «собственность райата Шеки» имеются в виду земли «джамат», «принадлежавшие сельским общинам исследуемого исторического периода.

Таким образом, земельная и налоговая политика шаха Аббаса II соответствовала реалиям, требованиям своего времени и служила «сглаживанию» социальных противоречий в государстве Сефевидов.

Список использованных источников

1. Аббаснаме йа шархи зендегани-йе 22 сале шахе Аббасе сани (1052–1073). Талифе Мухаммед Тахир Вахид Газвини, бе тасхих ва тахшиге машах ва махшиге Ибрахим Дехгани. – Арак, 1329. – 351 с. (на перс. яз.).
2. Ализаде А. Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII–XIV вв. – Баку, 1956. – 419 с.
3. Захoder Б. Н. История восточного средневековья (Халифат и Ближний Восток). – Москва, 1944. – 304 с.
4. История Азербайджана (с древнейших времен до 1870 г.) / Редактор: Сулейман Алиярлы. – Баку, 1996. – 872 с. (на азерб. яз.).
5. Кемпфер Э. Дар барбаре шаханшахе Иран. Тарджоме: Кейкавус Джахандари. – Тегеран, 1350. – 312 с. (на перс. яз.).
6. Ламбтон А. К. Сейре дар тарихе Иран бад аз еслам. Тарджоме: Яагуб Аженд. – Тегеран, 1381. – 336 с. (на перс. яз.).
7. Мирза Самиа. Тазкират ал-мулюк. Ве кушеше Мухаммед Дабирсияги. – Тегеран, 1368. – 140 с. (на перс. аз.).
8. Мусеви Т. М. Персыязычные документы по средневековой истории Азербайджана. – Баку, 1965. – 131 с. (на азерб. яз.).
9. Мусеви Т. М. Средневековые документы по истории Баку. – Баку, 1967. – 149 с. (на азерб. яз.).
10. Мусеви Т. М. Персыязычные документы по средневековой истории Азербайджана. – Баку, 1977. – 237 с. (на азерб. яз.).
11. Мухаммед Тахир Вахид. Саргозаште шах Аббас доввом. Ве кушеше Саттар Авди. – Тегеран, 1374. – 126 с. (на перс. яз.).
12. Петрушевский И. П. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI – начале XIX вв. – Ленинград, 1949. – 379 с.
13. Рахмани А. А. Азербайджан в конце XVI и в XVII веке (1590–1700 гг.). – Баку, 1981. – 237 с.
14. Сулейманов Н. Экономическая жизнь Сефевидского государства. – Баку, 2012. – 442 с. (на азерб. яз.).
15. Эфендиев О. А. Азербайджанское государство Сефевидов в XVI веке. – Баку, 1981. – 306 с.

References

1. Abbasname ja sharhi zendegani-je 22 sale shahe Abbase sani (1052–1073). Talife Muhammed Tahir Vahid Gazvini, be tashih va tahshije mashah va mahshije Ibrahim Dehgani. – Arak, 1329. – 351 s. (na pers. jaz.).
2. Alizade A. Social'no-jekonomicheskaja i politicheskaja istorija Azerbajdzhana XIII–XIV vv. – Baku, 1956. – 419 s.
3. Zahoder B. N. Istorija vostochnogo srednevekov'ja (Halifat i Blizhnij Vostok). – Moskva, 1944. – 304 s.
4. Istorija Azerbajdzhana (s drevnejshih vremen do 1870 g.) / Redaktor: Sulejman Alijarly. – Baku, 1996. – 872 s. (na azerb. jaz.).
5. Kempfer Je. Dar barbare shahanshahe Iran. Tardzhome: Kejkavus Dzhahandari. – Tegeran, 1350. – 312 s. (na pers. jaz.).
6. Lambton A. K. Sejre dar tarihe Iran bad az eslam. Tardzhome: Jagub Azhend. – Tegeran, 1381. – 336 s. (na pers. jaz.).
7. Mirza Samia. Tazkirat al-muljuk. Ve kusheshe Muhammed Dabirsijagi. – Tegeran, 1368. – 140 s. (na pers. az.).
8. Musevi T. M. Persojazychnye dokumenty po srednevekovoj istorii Azerbajdzhana. – Baku, 1965. – 131 s. (na azerb. jaz.).
9. Musevi T. M. Srednevekovye dokumenty po istorii Baku. – Baku, 1967. – 149 s. (na azerb. jaz.).
10. Musevi T. M. Persojazychnye dokumenty po srednevekovoj istorii Azerbajdzhana. – Baku, 1977. – 237 s. (na azerb. jaz.).

11. Muhammed Tahir Vahid. Sargozashte shah Abbas dovvom. Ve kusheshe Sattar Avdi. – Tegeran, 1374. – 126 s. (na pers. jaz.).
12. Petrushevskij I. P. Oчерки по истории feodal'nyh otnoshenij v Azerbajdzhane i Armenii v XVI – nachale XIX vv. – Leningrad, 1949. – 379 s.
13. Rahmani A. A. Azerbajdzhan v konce XVI i v XVII veke (1590–1700 gg.). – Baku, 1981. – 237 s.
14. Sulejmanov N. Jekonomicheskaja zhizn' Sefevidskogo gosudarstva. – Baku, 2012. – 442 s. (na azerb. jaz.).
15. Jefendiev O. A. Azerbajdzhanskoe gosudarstvo Sefevidov v XVI veke. – Baku, 1981. – 306 s.

Asimova S. A., doctoral student in the history of Azerbaijan (for natural faculties) of Baku State University (Azerbaijan, Baku), azimova.solmaz@mail.ru

Land and tax policy during the reign of Shah Abbas II

The article researches the land and tax structure of Safavid Empire in the reign of Shah Abbas II. The branches of land tenure (wakf, mulk, khasseh etc.) and types of taxes described and analyzed using Persian language primary resources in this article. Author also comprehensively analyzed the historiography of the land and tax structure of Safavid Empire.

Keywords: Shah Abbas II, Safavid Empire, land policy.

Azimova S. A., докторант кафедри історії Азербайджану (для природничих факультетів), Бакинський державний університет (Азербайджан, Баку), azimova.solmaz@mail.ru

Земельна і податкова політика в період правління Шаха Аббаса II

Досліджується земельна і податкова структура Сефевідської імперії за часів правління шаха Аббаса II. Гілки землеволодіння (ваф, мюльк, хассе і т.і.) і видів податків, описані і проаналізовані з використанням перської мови, первинних ресурсів. Автором також всебічно проаналізовані історіографії земельної і податкової структури імперії Сефевідів.

Ключові слова: Шах Аббас II, імперія Сефевідів, земельна політика.

* * *

УДК 94(479)

Гулиев Б. Н.,
докторант кафедры истории Азербайджана
(для естественных факультетов), Бакинский
государственный университет (Азербайджан, Баку),
bayramqulusoy@yahoo.com

К ОПИСАНИЮ АРХИТЕКТУРЫ АЗЕРБАЙДЖАНА В ПЕРИОДЫ ИЛЬХАНАТА (ПО АНГЛОЯЗЫЧНОЙ ИСТОРИОГРАФИИ)

Исследована история архитектуры Азербайджана, которая имеет давние традиции, в периоды Ильханата. Различные ветви азербайджанской культуры, особенно религиозной и мемориальной архитектуры, разработаны в этот период. Реформа Газан-хана является основной причиной развития архитектуры. В этой статье были всесторонне проанализированы работы английских исследователей и различные источники.

Ключевые слова: архитектура Азербайджана, мемориальные памятники, религиозные памятники.

(статья друкується мовою оригіналу)

В связи с тем, что земли Азербайджана в XIII–XIV вв. были завоеваны монголами в результате разрушительных походов, азербайджанская архитектура в своем развитии не смогла достичь того высокого уровня, какой она имела в XI–XII веках [1, с. 113–118]. Однако, несмотря на многочисленные разрушения и разбой, архитектура все же развивалась, прекрасные образцы этого искусства создавались в большом количестве, тому способствовали несколько причин, одной из которых было наличие архитектурных традиций и собственной архитектурной школы. На территории Азербайджана в то время существовало несколько архитектурных школ: Аранская, Нахичеванская и Ширвано-Абшеронская, Тебризская и т.д. [2, с. 354–363] Еще одной причиной развития культуры, в том числе и архитектуры, было большое внимание, которое уделяли Ильханиды, после прихода к власти, этой сфере. Большая роль в подготовке

строительных проектов принадлежала известному историку и главному визирию государства Ильханидов Фазлуллаху Рашидаддину [5, с. 129].

Культура Ильханидов и ее составная часть – азербайджанская культура – постоянно находилась в сфере интересов ученых, изучающих историю монголов. Этой проблеме всегда отводилось особое место [5; 6]. При этом исследований, посвященных исключительно истории архитектуры этого периода, очень мало [7; 8]. В англоязычной историографии эта проблема традиционно изучалась как часть культуры Ирана [6; 7; 8]. Азербайджанская историческая наука изучала проблему истории архитектуры указанного периода в контексте общего культурного развития. При этом англоязычные труды вообще не привлекались к исследованию. Учитывая сказанное, предложенная в данной статье постановка проблемы представляется важной и актуальной.

С точки зрения классификации азербайджанская архитектура XIII–XIV веков делится на две группы: 1. Гражданские и оборонительные сооружения; 2. Религиозные и мемориальные сооружения [9]. В англоязычной историографии вопрос о классификации не нашел отражения, а имеющиеся сведения весьма фрагментарны. При этом, Дональд Вилбер в своей работе «Исламская архитектура» осуществил каталогизацию архитектурных памятников периода Ильханидов. В этом каталоге он дает название 119 исторических памятников, из которых 6 приходится на период, предшествующий государству Ильханидов, то есть на первую половину XIII века [7, с. 100–104]. Самые известные памятники зодчества Азербайджана и Ближнего Востока, находившихся в границах государства Ильханидов, в основном были построены в XIII–XIV вв. Как пример, можно назвать Большую Тебризскую крепость (крепость Арк), мавзолей в Султанийе (мавзолей Мухаммеда Олджайту), Джума-мечеть в Маранде и различные купола в городе Мараге [11, с. 1524].

В азербайджанской архитектуре периода Ильханидов продолжали существовать элементы христианского зодчества и китайские мотивы. Основной причиной этого было привнесение в Азербайджан самими ильханидами китайских архитектурных традиций, а также монгольские разрушения и преследование определенное время исламской религии. Несмотря на это, в постройках, вместе с традиционными чертами местной архитектуры, исламские мотивы занимали основные позиции. После объявления Газан-ханом ислама государственной религией исламские элементы выходят на передний план [11, с. 1524]. С другой стороны, с возвышением ислама до уровня государственной религии архитектура, после 50-летнего застоя, начинает быстро развиваться [11, с. 1524].

В англоязычной литературе преимущественно описываются сооружения религиозного и мемориального характера, нежели гражданские и оборонительные [3; 4]. Среди религиозных и мемориальных архитектурных памятников преобладают мечети, мавзолеи и медресе. Такого типа постройки в большинстве случаев создавались как часть какого-либо комплексного сооружения и композиционно отличались от прежних [5, с. 130].

В XIII–XIV веках в строительстве мечетей и мавзолей произошли большие изменения. В прежние времена площадь мавзолеев и мечетей была небольшой и имела простую форму. Теперь же она стала больше и более сложной по форме: наряду с квадратной формой архитекторами использовались 6, 8 и даже 12-угольные

формы. Исследуя архитектурные памятники как сельджукского, так и ильханидского периодов, наряду с многосторонними формами куполов мечетей и усыпальниц, можно встретить купола округлой формы [8]. Еще одним значимым показателем архитектуры Азербайджана этого периода стало изменение количества и размеров куполов. В предыдущие периоды купола были меньшего размера, а количество их равнялось одному. При Ильханидах, наряду с куполами высотой до 12 метров, строились купола высотой 57 метров. Диаметр такого типа куполов менялся от 4,8 метров до 16,7 метров [8]. В XIII–XIV веках в азербайджанской архитектуре использовались конструкции из 2 или 3 куполов [3, с. 633–634]. Как правило, они имели 2 формы – конусообразные и многосторонние [8].

Под влиянием политических обстоятельств привлечение к строительству мусульманской архитектуры зодчих тюркского происхождения способствовало появлению здесь тюркских элементов. Такие постройки в большинстве случаев назывались «сельджукскими» [3, с. 635]. В пост-сельджукский период в архитектуру стали проникать два важных достижения. Первое – это техника использования небольших кирпичей в качестве крепления. Второе – это широкое использование голубого фарфора [8].

Самый большой город Ильханидов Тебриз был главным культурным центром и самым значимым с точки зрения архитектуры. Известный путешественник Марко Поло считал Тебриз самым красивым городом, лежащим на пересечении Востока и Запада. Он писал о наличии в городе большого базара [12, с. 74–75]. По какой-то причине Марко Поло не дает сведений об архитектурных особенностях этого строения, равно как и других сооружениях города. В книге просто дается описание монастыря Saint Barsamo и жизненного уклада монахов [12, с. 77].

Самые известные архитектурные комплексы XIII–XIV веков – Газанийе и Раби Рашиди – также находились в Тебризе. Построенный Газан-ханом в 1297 г. в пригороде Тебриза Шанби Газане мавзолей «Губбе-и Али» имел форму 12-угольного многогранника. Этот мавзолей входил в комплекс «Газанийе». В этот комплекс также входили дворец, два медресе, монастырь, святилище для сеидов, обсерватория, библиотека. Государственные учреждения и больница (дар-уш-шафа). В этом комплексе находились также построенные здесь большой бассейн и фонтан [5, с. 130; 11, с. 1524].

Комплекс Раби Рашиди включал в себя самые величественные архитектурные памятники Тебриза. В этот комплекс входили 2 мечети, школа, монастырь, научные учреждения, 2 библиотеки, больница, бани, каравансарай, мельницы, мастерские по производству бумаги, аптека и многочисленные сады [11, с. 1525]. К сожалению, в англоязычной исторической литературе отсутствует подробное описание этих сооружений. Не исключено, что при их строительстве использовались традиционные для Азербайджана и Ильханидов архитектурная техника и средства.

Перенос столицы из одного города в другой не проходил бесследно для архитектуры этих городов. Вначале самые величественные здания строились в Мараге, потом в Тебризе. После переноса столицы в город Султанийе там стали появляться самые красивые и величественные постройки.

Одним из памятников зодчества XIII–XIV веков, отличавшимся своей помпезностью, был мавзолей Мухаммеда Худабенде. Известный под названием

Олджайту Худабенде, этот мавзолей был заложен в 1305 году султаном Олджайту в городе Султанийе. По сообщениям П. М. Сайкеса, основной целью султана при строительстве этого мавзолея было перенести останки имама Али и павшего в Кербала имама Гусейна в Султанийе и захоронить здесь. Однако он не смог осуществить свои планы, и построенный по его приказу мавзолей стал последним пристанищем самого султана. В каждом углу этого мавзолея, построенного в форме восьмиугольника, возвышаются минареты. Диаметр мавзолея равен 84 футам (25,6 метров). Это было самое большое для того времени сооружение. Каменная резьба на стенах и причудливые архитектурные формы делают этот мавзолей самым прекрасным произведением зодчества монгольского периода [3, с. 637; 4, с. 235].

Английские ученые в своих исследованиях не оставили без внимания различного типа надписи, которыми украшались архитектурные произведения. В зависимости от назначения строений использовались надписи различного содержания. Эти надписи делались на фарфоровых плитках, которые устанавливались на самых видных местах. Мечети, как правило, украшались кораническими текстами. На других сооружениях использовались отрывки из рубаи, газелей и стихов. В результате археологических находок дворца Тахт-и Сулейман, построенным Абага ханом в 1272 году, были обнаружены 19 тыс. фарфоровых изразцов с надписями [6, с. 347–348]. Эти изразцы использовались не только для фиксации текста, но и для декора. Обнаруженные на севере Азербайджана такого типа надписи наполнены суфийским содержанием. Такие надписи встречаются на фарфоровых табличках ханагах (обитель) Пир-и Гусейн, который находится недалеко от Баку и датируется 1284–1286 [6, с. 349].

Приблизительно с XIV века архитекторы стали использовать глазурованный фарфор, как для надписей, так и для придания зданию особого украшения. Такая фарфоровая плитка встречается на каравансарае в расположенном между Тебризом и Джульфой городе Маранде. Эта надпись выполнена почерком куфи, который в основном использовался в XIV веке. В целом на Ближнем Востоке более всего глазурованный фарфор использовался в архитектуре Азербайджана [6, с. 351].

Другим интересным архитектурным комплексом эпохи Ильханидов начала XIV века является мавзолей в Исфahanе. В сообщении известного путешественника Ибн Батутты мы встречаем информацию об усыпальнице шейха Абдул Самеда Али ал-Исфahани начала XIV века. Согласно этому сообщению, гробница шейха, который был представителем религиозно-философского направления Сухраверди, находилась в центре этого комплекса. Вокруг мавзолея находились мечеть и ханагах. Около мавзолея шейха, крыша которого имела форму пирамиды, возвышался 35-метровый минарет. За исключением святилища, остальные здания построены из одинакового размера обожженных кирпичей. Только шестиугольное здание святилища построено из четырехугольных крупных кирпичей. В декоре комплекса использовались темно- и светло-голубые и белые фарфоровые изразцы, а также глазурованные кирпичи. Мечеть, которая являлась частью комплекса, имела отдельный минарет [10].

Выводы. По желанию и при поддержке Ильханидов на территории империи, в том числе и в Азербайджане, архитектура, как основной показатель культурного роста,

получила большое развитие. Получение в государстве Ильханидов исламской религии статуса государственной дало толчок развитию архитектуры. В англоязычной историографии если не в комплексном, то в достаточном объеме имеются данные по изучаемой проблеме.

Список использованных источников

1. История Азербайджана. (С древнейших времен до первых десятилетий XXI века). – Баку: «Zərdabi LTD» MMC, 2015. – 452 с. // *Istoriya Azerbajdzhana. (S drevnejshih vremen do pervyh desjatiletij XXI veka)*. – Baku: «Zərdabi LTD» MMC, 2015. – 452 s.
2. Azərbaycan tarixi (Uzaq keçmişdən 1870-ci illərə qədər) / prof. S. S. Əliyarlının redaktəsi ilə. – Bakı: Çıraq, 2009. – 872 s.
3. The Cambridge History of Iran. Volume 5. The Seljuk and Mongol Periods, edited J. A. Boyle. – Cambridge: at the University Press, 1968. – 709 p.
4. A history of Persia. In two volumes, volume II. edited by P. M. Sykes. Macmillan and co, limited St. Martin's Street. – London, 1915. – 565 p.
5. Michael Burgan. Empire of the Mongols. Revised edition. – New York: Chelsea House publication, 2009. – 160 p.
6. Beyond the legacy of Genghis Khan / edited by Linda Komaroff. – Brill, Leiden, Boston, 2006. – 652 p.
7. Donald N. Wilber. The Architecture of Islamic Iran, the Ilkhanid Period. – Princeton, N. J., Princeton University Press, 1955. – 208 p.
8. Korsavi S, Aliabadi M (2015) Geometry and Proportion of Conical Domes' Plans in Iran: Reviewing Case Studies. *J Archit Eng Tech* 4:137. doi:10.4172/2168-9717.1000137.
9. Rizvan Bayramov. XI – XVIII əsrlər Azərbaycan memarlıq Abidələrinin tipoloji təsnifatı. – Bakı: «Şərq-Qərb» Nəşriyyat evi, 2013. – 136 s.
10. Sheila S. Blair. Sufi Saints and Shrine Architecture in the Early Fourteenth Century. *Muqarnas. An Annual on Islamic Art and Architecture*. Volume VII. Edited by Oleg Grabar. – Leiden: E. J. Brill, 1990. – P.35–49.
11. S. F. Saransari, G. H. Memarian, Y. Azhand. The Analysis of Azerbaijani Islamic Architecture during Seljuk, Ilkhanid and Timurid dynasties // *Journal of Basic and Applied Scientific Research. Appl. Sci. Res.*, 2 (2). Text Road Publication, 2012. – P.1522–1527.
12. The Book of Sir Marco Polo. Translated and edited, with the notes by H. Yule. In two volumes. Vol.1. – London, John Murray, Albemarle Street, 1903. – 463 p.

Guliyev B. N., doctoral student in History of Azerbaijan (for natural faculties) of the Baku State University (Azerbaijan, Baku), bayramqulsoy@yahoo.com

The description of the Architecture of Azerbaijan in the Ilkhanate period (on the basis of the English-language historiography)

The Paper studies the history of architecture of Azerbaijan, which had old tradition, in the Ilkhanate period. Different branches of Azerbaijani culture, especially religious and memorial architecture developed in this period. The reform of Ghazan khan is the main reason of the development of architecture. English language works and primary resources were comprehensively analyzed together in this article.

Keywords: The architecture of Azerbaijan, memorial monuments, religious monuments.

Гулійєв Б. Н., докторант кафедри Історії Азербайджану (для природничих факультетів), Бакинський державний університет (Азербайджан, Баку), bayramqulsoy@yahoo.com

До опису архітектури Азербайджану в період Ільханату (за англійською історіографією)

Досліджено історію архітектури Азербайджану, яка має давні традиції, в період Ільханату. Різні гілки азербайджанської культури, особливо релігійної та меморіальної архітектури, розроблені в цей період. Реформа Газан-хана є основною причиною розвитку архітектури. У цій статті були всебічно проаналізовані роботи англійських дослідників і різні джерела.

Ключові слова: архітектура Азербайджану, меморіальні пам'ятники, релігійні пам'ятники.

* * *

ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ

УДК 001:002;30+16+007+124.2

Воронкова В. Г.,
доктор філософських наук, професор, завідувач
кафедри менеджменту організацій та управління
проектами, Запорізька державна інженерна академія
(Україна, Запоріжжя), valentina-voronkova@yandex.ru

Максименюк М. Ю.,
кандидат філософських наук, доцент кафедри
менеджменту організацій та управління проектами,
Запорізька державна інженерна академія (Україна,
Запоріжжя), marina.maximenuk@mail.com

САМОРОЗГОРТАННЯ ОРГАНІЗАЦІЇ ЯК СКЛАДНОЇ ІЄРАРХІЧНОЇ СИСТЕМИ В УМОВАХ СТОХАСТИЧНОСТІ ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА

Розглядаються соціально-філософські засади саморозгортання складних ієрархічних систем в умовах невизначеності, що проявляються в умовах стохастичності інформаційного суспільства та мережевої економіки. Саморозгортання організації як складної ієрархічної системи демонструє переходи якості від одного стану до іншого, як в умовах онтогенезу, так і філогенезу соціальних систем. Це дозволило зробити висновок, що в основі саморозгортання знаходяться аутопоєзис, самореференція і самоорганізація, які виходять на вирішення проблем синергетичної парадигми: 1) нелінійності розвитку; 2) багатоваріантності чи альтернативності розвитку; 3) здатності соціальної системи організації до якісного стрибка в умовах невизначеності за рахунок її самоорганізації.

Ключові слова: саморозгортання, організація як складна ієрархічна система, невизначеність, самоорганізація, стохастичність інформаційного суспільства, синергетично-рефлексивна модель організації.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями. Стаття підготовлена як результат виконання завдань науково-дослідної роботи «Удосконалення механізмів розвитку інформаційного суспільства як цивілізаційної парадигми розвитку сучасної України в умовах глобалізації», підготовленої згідно з проектом Міністерства освіти і науки України щодо виконання фундаментальних робіт з філософії (номер державної реєстрації НДР 0115U002343 2015–2017 рр.).

Мета наукового дослідження – концептуалізація саморозгортання організації як складної ієрархічної системи в умовах стохастичності інформаційного суспільства.

Дана мета реалізується в наступних задачах:

- аналіз інформації як головної матриці існування організації як складної ієрархічної системи, що діє в умовах стохастичності інформаційного суспільства та мережевої економіки;

- виявлення сутності організації як складної ієрархічної системи, аналіз якої потребує використання системної, системно-структурної, синергетичної методології;

- формування концепції організації як складної ієрархічної системи, що є відкритою і діє в умовах невизначеності (кризовості, біфуркаційності);

- пошуки шляхів виходу з ситуації невизначеності організації як складної ієрархічної системи в умовах стохастичності інформаційного суспільства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми, на яку спираються автори.

Перший напрямок робіт – аналіз комунікації, яку досліджували К. Бергер, Е. Гірш, Е. Голл, С. Даль, Р. Дафт, К. Клакхон, Г. Маклюен, У. Морріс, М. Портер, Д. Трагер, С. Хантінгтон, Г. Хофстеде. *Другий напрямок* – аналіз проблем інформаційно-комунікативного процесу та його впливу на діяльність організації – І. Ансофф, К.-О. Апел, З. Бауман, У. Бек, Ж. Бодрійяр, Г. Гадамер, Н. Луман, Г. Маклюен. *Третій напрямок* – аналіз діяльності організації в умовах глобального інформаційно-комунікативного простору в контексті досліджень західних вчених: Р. Арона, Д. Белла, О. Тоффлера, І. Валлерстайна, Е. Гідденса, М. Кастельса, Ю. Лотмана, Н. Лумана, Дж. Нейсбіга, Ф. Фукуями, С. Гантінгтона. *Четвертий напрямок* – твори вітчизняних вчених, як: В. Андрушенка, Т. Андрущенко, О. Базалюка, В. Беха, Ю. Бех, В. Вашкевича, В. Воронкової, М. Козловець, Н. Кочубей, С. Куцепал, С. Попова, О. Пунченка, О. Скубашевської, М. Степика; російських вчених – Р. Абдєєва, Н. Вінера, М. Моїсеєва, М. Іноземцева, С. Кара-Мурзи, Л. Колганова, О. Панаріна, А. Уткіна; білоруських вчених – Т. Ткаліч, А. Лазаревич, П. Водоп'янова. *Твори вчених п'ятого напрямку* слугують джерелом розробки теоретико-методологічних засад управління інформаційно-комунікативним процесом в умовах інформаційного суспільства – В. Даніліяна, Д. Дубова, М. Ожевана, В. Кохаха, В. Кременя. Ступінь наукової проблеми дослідження полягає в тому, що існує суперечність між надлишком наявних знань про комунікативні процеси та відносним дефіцитом досліджень, у яких було б представлено вплив інформаційно-комунікативного процесу на розвиток організації в умовах стохастичності. Велику роль у становленні та розвитку інформаційного суспільства відіграли документи ООН, спеціалізованих установ в галузі інформації та ЮНЕСКО у галузі інформації: доповідь М. Бангеманна «Європа і глобальне інформаційне суспільство: рекомендації для Європейської Ради ЄС» (1994); «Електронна Європа» та «Електронна Європа +»; Ініціатива «2010» та «Європа 2010»; «Цифровий порядок денний для Європи», Європа і Світовий саміт з інформаційного суспільства (2003–2005); економічні, технологічні, культурологічні рамкові програми ЄС (1983–2012 рр.) і на перспективу до 2015 р.; інформаційна політика Ради Європи у галузі інформації (1986–2015 рр.). Кр. Мей у праці «Інформаційне суспільство: скептичний погляд» виділяє три періоди цієї проблеми: 1) дослідження, що мали місце з початку 1960-х рр. і до середини 1970-х р. і торкалися США; 2) дослідження кінця 1970-х рр. і початку 1990-х рр., коли інформаційно-комунікативні технології активно впроваджувалися у розвинутих країнах світу; 3) дослідження, коли виникнення і поширення Інтернету сприяло масовій зацікавленості ідеями глобального інформаційного суспільства, в основі якого інформація як головна матриця, що означає приналежність до певної наукової спільноти.

Інформація як головна матриця інформаційного суспільства характеризує сукупність елементів – норм, приписів, що виступають відносно діяльності вченого як

зразок, компонентами якого є «символічні узагальнення» – логічні чи математичні формули; «метафізичні частини парадигми», що допомагають уточнити способи вирішення «завдань»; цінності, що стосуються прогнозів, які сприяють вибору кращих прийомів із загальноновизначених і забезпечують єдність в науковому співтоваристві. Матриця – це загальноновживане уявлення про предмет, властивість, дію, вплив, те що означає сутність даного поняття, начало, ідентифікацію об'єкта дослідження у нашому дослідженні представляється терміном «організація як складна ієрархічна система», що потребує системно–синергетичної методології для свого аналізу [10, с. 2].

Обговорення проблеми. Організацію як складну ієрархічну систему слід уявити як систему взаємопов'язаних між собою елементів (вузлів, суб'єктів), що мають ознаку цілісності і визначають «системність» об'єкта (наявність «цільової» функції), що не зводяться до сукупності функцій елементів. Саме характеристики елементів, зв'язків і «ознак цілісності» визначають параметри організації як складної ієрархічної системи. Для аналізу організації як складної ієрархічної системи слід побудувати функціонально–структурну модель організації як єдиного соціального організму, параметри функціонування якої залежать від міри узгодженості дій взаємопов'язаних структурних елементів [7].

Поняття «модель» розуміється як спрощене уявлення об'єкта дослідження, достатнє для досягнення поставленої цілі і вирішення ряду задач, що суміжні з цими задачами. Під «соціальними субструктурними рівнями організації» ми розуміємо певні сфери суспільних відносин, що виконують певні функції в суспільстві. Метою у даному випадку є розробка моделі розвитку організації як єдиного цілого, об'єкта перетворення у суспільстві, визначення методів і засобів оцінки «якості» його життєдіяльності, що зводиться до суми суспільних відносин, які функціонують у суспільстві. Для даного дослідження більш адекватною є структурно–функціональна модель організації, що розглядається як цілісна система суспільних відносин інформаційного суспільства і мережевої економіки. Структурно–функціональна модель організації як єдиного цілого включає ієрархію підсистем організації, інформаційного суспільства, проявляє параметри основних характеристик і дозволяє відповідати на питання про стан і перспективи розвитку організації, що діють в умовах стохастичності (невизначеності, кризовості, біфуркаційності, деградації чи занепаду).

Для того, щоб відбулися певні зрушення в діяльності організації як ієрархічної системи необхідно організацію змоделювати як цілісність, у якій успішно функціонують усі субструктурні системи, представлені як автономні цілісності, які впливають на розвиток всіх систем і демонструють ефект роботи організації як єдиного соціального організму. Тому, на нашу думку, відсутність системного розуміння цілісності організації приводить до фрагментарності, відсутності ієрархії підсистем та її рівнів, відсутності систематизації елементів структури організації, системного розуміння її цілісності, тобто забезпечення життєдіяльності організації як єдиного цілого. Відсутність взаємовпливу «систем» і «підсистем» організації як єдиного цілого на характеристики системи як цілісності тобто виявлення «інтегрального впливу» приводить до випадкового вибору «точок біфуркації» з непередбачуваними і непрогнозованими результатами.

Відсутність чіткого взаємовпливу систем і підсистем пов'язана з тим, що управлінцям не вдалося (не вдається) проникнути в ієрархію тих функцій, що впливають на життєстійкість організації. Це приводить до того, що відбулося викривлення функцій, які привели не до посилення ключових функцій життєстійкості організації, а до її деградації з її нескінченно розмитими межами параметрів виживання субструктурних рівнів організації. При цьому на деградацію (невизначеність) організації впливає і обмеження об'єктивних чинників у зв'язку з обмеженням ресурсів – організаційних, людських, фінансових, яких не вистачає для пошуку ефективних методів (важелів впливу) оптимізації діяльності організації, що не приводять до швидких позитивних змін в управлінській діяльності, а тільки для пояснення неможливості реалізації об'єктивного чинника та швидкого покращення ситуації в умовах невизначеності [5, с. 8–19].

Організація як складна ієрархічна система, яка діє в умовах стохастичності інформаційного суспільства та мережевої економіки, представляє механізм упорядкування інформаційних потоків всередині організації та оточуючого середовища. Найважливішим елементом організації як системи є оболонка транслятора між інформаційним простором організації і самою організацією. Організація як інформаційно орієнтована система – це група взаємопов'язаних систем, що мають значні переваги через властиві їм гнучкість та адаптаційність, що являють собою принципові якості для виживання й успіху у довкіллі, що так швидко змінюється. Сьогодні організації як мережеві налаштовані поширюються в усіх сферах економіки та суспільства, переважаючи вертикально організовані корпорації та централізовані бюрократії. Проте через їхні переваги в гнучкості, мережі, на відміну від органіцій ієрархічно–централізованого типу, мають суттєві труднощі в координації функцій, фокусуванні ресурсів на специфічних цілях та удосконаленні поставлених завдань. Останнє вимагає визначення умов виходу із стану стохастичності організації і досягнення ними стійкого розвитку (гомеостазу) за рахунок використання інформаційно–комунікативних технологій (ІКТ) та вироблення механізмів підвищення ефективності інформаційно–комунікаційного менеджменту в організації. В основі процесів стохастичності – організаційна та управлінська нестабільність, яка може бути подолана за рахунок посиленого впливу ІКТ та інформаційно–комунікаційного впливу в інформаційному суспільстві [14].

В результаті ефективного використання ІКТ в умовах інформаційного суспільства та мережевої економіки організація перетворюється на єдиний цілісний організм, що відбувається за рахунок впливу ІКТ. В результаті вивчення напрямів посилення ІКТ на діяльність організації як складної ієрархічної системи, що діє у глобальному інформаційному просторі, слід здійснити аналіз проблем стохастичності інформаційного суспільства та мережевої економіки, що гальмують діяльність організації, та розробити механізм досягнення ефективної діяльності організації та вироблення перспектив її розвитку як єдиного соціального організму [3].

Дослідження дозволяє сформулювати рамкову модель організації як складної ієрархічної системи, для чого слід розробити важелі ефективності впливу ІКТ на діяльність організації та вироблення рамкової моделі

стійкого розвитку організації. В їх основі розробка концепції організації як складної ієрархічної системи, що діє в умовах стохастичності (невизначеності, кризовості, біфуркаційності чи поліфуркаційності) і потребує використання для її аналізу системної, системно-структурної, синергетичної методології, яка дозволяє розкрити ситуацію невизначеності, вибору альтернативи, виходу із стану дезадаптації і дестабілізації [1, р. 147–160].

Нами поставлена задача – розробити механізми виходу організації із стану стохастичності і досягнення ними стійкого розвитку (гомеостазу) за рахунок використання ІКТ та впливу інформаційно-комунікативного процесу на діяльність організації як єдиного соціального організму. Визначальною проблемою глобального ІС є непропорційний доступ населення до інформаційних ресурсів ІС та ІКТ в цілому, що проявляється на нерівномірному економічному розвитку, зокрема в інформаційному секторі економіки в умовах стохастичності ІС, асиметричності інформації, що є глобальною проблемою в умовах посилення ентропії, що вимагає дослідження умов досягнення стійкого розвитку організації, розвиток яких відбувається в умовах трансформації ІС в «суспільство знань». Вирішальною проблемою глобального ІС є непропорційний доступ до інформаційних ресурсів та ІКТ в цілому, що сприяє нерівномірності розвитку економічних країн і необхідності пошуку подолання інформаційного пресінгу [2, р. 11–20]. Зараз, упровадження комп'ютеризованих інформаційних та комунікаційних технологій і, зокрема, Інтернету, дозволяє мережевим організаціям проявляти свою гнучкість та можливість адаптації, забезпечуючи їхню еволюційну природу. Це спричиняє безпрецедентну комбінацію гнучкості та виконання завдань, координованого прийняття рішень та децентралізованого виконання, індивідуалізованої виразності та глобальної, горизонтальної комунікації, що впроваджує вищу організаційну форму людської діяльності [10, с. 2].

Саморозгортання організації як складної ієрархічної системи в умовах стохастичності інформаційного суспільства є невід'ємною частиною проблеми підвищення ефективності економічної діяльності, що вимагає удосконалення стратегії управління прогнозування змін і виходу організації зі стану невизначеності. Складні ієрархічні системи представляють собою складний економічний, виробничий, організаційний організм, що складається з багатьох субструктурних підсистем, кожна з яких вимагає чіткого виділення меж її організації та виконання покладених на неї функцій. Організації як складні ієрархічні системи еволюціонують завдяки диференціації своїх структур і сприяють досягненню більш високих рівнів інтеграції своїх частин. Т. Парсонс відзначав, що еволюція від простих до прогресивно складних форм соціальної організації відбувається шляхом варіації та диференціації, які, диференціюючись, створюють підсистеми, кожна з яких виконує свої функції у відношенні до інших і включає в себе інші підсистеми. Згідно Н. Луманом, функцією соціальних систем є редукція складності соціального світу, яка, у міру диференціації складних ієрархічних соціальних систем, сприяє виникненню підсистем, що є більш автономними, та відтворюють себе аутопойетично.

Термін «саморозгортання» складних ієрархічних систем в умовах стохастичності інформаційного суспільства

визначає переходи якості від одного стану до іншого, так як саморозгортання відбувається в умовах онтогенезу, так і філогенезу соціальних систем. Саморозгортання соціальних систем будь-якої складності ми визначаємо як простір, у якому відбувається процес формування нової соціальної субстанції (якості), яка формується цим механізмом і перетворює дійсність на нову якість. В контексті саморозгортання складних ієрархічних систем відбувається самовиробництво системою інгредієнтів (складників), які реалізують процесуальну конфігурацію соціальної організації як буття складного соціуму [15, с. 146–149].

На початку 1970-х рр. У. Матурана і Ф. Варела написали декілька робіт, присвячених теорії аутопойезису («Biology of cognition» [Maturana, 1970] and 'Autopoiesis: The Organization of the Living' [Maturana & Varela, 1973]), які були передруковані у 1980-у рр. під назвою *Autopoiesis and Cognition: The Realization of the Living*. Теорію аутопойезису ми знаходимо у роботах Пітера М. Хейла (Peter M. Heil) (1980; 1984), який також розглядає теорію систем. Згідно теорій цих авторів організми є самовідтворюючими одиницями завдяки аналогічним механізмам, як саморегуляція і самореференція. Організація як складна аутопойетична система в умовах стохастичності інформаційного суспільства внутрішньо реалізує три проблеми: 1) аутодетермінація; 2) системна перспектива; 3) контекстуалізація (феноменологічні площини цієї теорії). Теорія аутопойезису розроблялася українськими вченими В. Бехом, С. Дорогунцовим, С. Поповим і А. Ральчуком, які досліджували зворотні зв'язки, а також стійкий розвиток суспільства як інструментарій складних ієрархічних систем [5, с. 8–19].

Саморозгортання організації як складної ієрархічної системи в умовах стохастичності інформаційного суспільства пояснюють процеси аутопойезису і самореференції, які взяті Н. Луманом з сучасної біології і використовуються для позначення процесів самовідтворення соціальних систем. Організація як аутопойетичні соціальні системи переробляють інформацію, що надходить із зовнішнього світу за допомогою певних структур, системних операцій та бінарного кодування. У широкому сенсі слова аутопойезис визначається як здатність організму до моніторингу свого оточуючого середовища, його регулювання і адаптації до нього. Складні ієрархічні соціальні системи слід визначити як комунікативні системи, що конститууються аутопойезисом завдяки посередництву механізму управління інформацією, що поступає із зовнішнього у внутрішнє середовище організації. Соціальні системи осмислюють дану інформацію, тим самим регулюють свої зовнішні зв'язки, включаючи розвиток відносин з іншими соціальними системами та зовнішнім світом. Організації як складні ієрархічні системи є складними системами тому, що вони здатні збирати і обробляти інформацію про самих себе і діяти на цій основі. Здатність соціальних систем до накопичення самореферентного знання означає, що у міру свого розвитку організації стають все більш незалежними і автономними. Здатність реагувати на виклики та загрози зі сторони зовнішнього оточуючого середовища сприяє тому, що організації як складні ієрархічні системи можуть вирішувати за рахунок саморефлексивності, так як здатні критично переробляти масиви інформації [4, с. 74–79].

Свою теорію Н. Луман застосував до аналізу багатьох різноманітних систем, що знайшло своє відображення

у працях: «Диференціація суспільства», «Екологічна комунікація» (1989), «Соціологічна теорія ризику», «Соціальні системи» (1955). Метою Н. Лумана був аналіз основних функціональних підсистем у процесі їх диференціації, зокрема таких, як право, політика, економіка, релігія тощо. Він вважав, що сучасне соціальне життя суміжне з випадковістю і внаслідок цього з ризиком, тому складним системам важко визначати свої функції, щоб досягти гомеостату, здатного регулювати життєдіяльність складних ієрархічних систем, які мають такі особливості, як відкритість, емерджентність, дисипативність, нелінійність [11].

Подальший розвиток понятійно-категорійного апарату теорії складних соціальних систем був запропонований Е. Юдіним, а саме на передній план були висунуті такі категорії, як структурування, взаємодія, конфлікт, перетворення, функціонування, розвиток, управління, корекція для того, щоб обґрунтувати морфологічну реальність організації та її здатність до саморозгортання в умовах невизначеності. Ця здатність була доведена завдяки самоорганізації, культурного ядра системи та управлінського циклу. В результаті вище задіяних механізмів Н. Луман прийшов до висновку, система, яка управляє власним світом, в кінцевому рахунку володіє собою, тобто саморозвивається завдяки самоорганізаційним процесам, так як в ній відбувається саморозгортання механізмів – економічних, соціальних, культурних тощо [11].

Система як складне ієрархічне ціле створює собою сукупність взаємодіючих підсистем (об'єктів), що володіють емерджентними властивостями. «Світ є система і сукупність систем, проте не будь-яка довільна сукупність об'єктів є системою», – відмічав Н. Луман [11]. Емерджентність – це наявність у сукупності об'єктів таких властивостей, які відсутні у будь-якого об'єкта з сукупності, а вплив – це властивість об'єкта за рахунок вихідних потоків речовини, енергії та інформації змінювати стан та поведінку інших об'єктів у системі. Для соціальних систем як складних ієрархічних систем слід застосовувати такі понятійні антиномії, у рамках яких визначаються основні параметри саморозгортання складних систем, а саме: 1) рівновагомість–нерівновагомість; 2) відкриті–закриті системи; 3) одноманітність–різноманітність; 4) симетрія–асиметрія; 5) лінійність–нелінійність; 6) передбачуваність–непередбачуваність [12].

Саморозгортання складних ієрархічних систем в умовах стохастичності інформаційного суспільства відбувається в контексті процесів ентропійності, яка свідчить про міру відхилення системи від еталонного (очікуваного) стану, що відбувається в результаті пониження діяльності інститутів державної влади та темпів розвитку економічного і соціального характеру. Саморозгортання складних ієрархічних систем в умовах невизначеності виходить на проблему використання трьох ключових ідей синергетичної парадигми: 1) нелінійності розвитку; 2) багатоваріантності чи альтернативності; 3) здатності соціально-економічної системи до якісного стрибка. В результаті саморозгортання системи проявляється тенденція до ієрархізації дисипативних структур в умовах невизначеності, що має суперечливий характер: досягнувши деякого максимального стану («простий аттрактор»), система змінюється деієрархізацією глобальної дисипативної структури,

а досягнувши свого граничного стану («дивовижний аттрактор»), вона змінюється невизначеністю [13, с. 237–251].

В результаті цих процесів, з однієї сторони, флуктуації приводять складну ієрархічну систему у стан нестійкості, а з іншої, – змістовно визначають результат самоорганізаційних змін системи. Складні соціальні системи, що саморозгортаються в умовах стохастичності інформаційного суспільства, мають свої особливості, так як пов'язані зі специфікою людського особистісного фактору, так і соціально-системними особливостями інформаційної системи, яка їм відповідає. Вивчення явищ самоорганізації, умов і напрямків самоорганізаційного якісного покращення, формування алгоритмів оптимізації траєкторії соціально-організаційного розвитку слід умовно назвати синергетично-рефлексивною моделлю організації як складної ієрархічної системи [8]. Для створення синергетично-рефлексивної моделі організації слід використовувати такі категорії, як мультиплікативність, інформаційне поле соціосистеми, рефлексивна взаємодія систем, які проявляються у результаті збільшення інформаційних чи фінансово-матеріальних потоків. Синергетично-рефлексивна модель організації як складної дисипативної системи складається з сукупності нелінійних процесів, зокрема динамічного хаосу як деякої зверхскладної упорядкованості і підсистем (групи елементів) різної природи, у контексті яких вивчення проблем динаміки, рівноваги взаємодії змінних, які приводять до кооперативних ефектів за рахунок переходу хаосу в порядок і навпаки до самоорганізації. У нелінійному світі по своїй природі зростає ймовірність здійснення малоімовірних подій. Крім того, можливі формоутворення дискретні, квантовані, проміжні еволюційні форми нестійкі, нежиттєздатні, а симбіотичні системи з синергетичної точки зору представляють собою нестійкі структури, які піддаються швидкому розпаду [9]. Ми прийшли до висновку, що в основі саморозгортання складних ієрархічних систем в умовах стохастичності інформаційного суспільства лежить механізм самоорганізації, який представляє собою внутрішню стабільність систем різних рівнів. Ця стабільність забезпечується завдяки скоординованим діям влади, які компенсують вплив змінних оточуючого середовища та активність, яка направлена на досягнення поставленої суб'єктом цілі і створення моделі самоорганізації. Самоорганізація – це процес, у ході якого створюється, відтворюється і удосконалюється організація складної ієрархічної системи, а процеси самоорганізації можуть мати місце тільки у системах, які володіють високим рівнем складності і великою кількістю елементів, зв'язки між якими мають не жорсткий, а ймовірнісний характер [10].

Таким чином, еволюція організації від складної ієрархічної системи до синергетично-рефлексивної в умовах стохастичності інформаційного суспільства свідчить, що в основі синергетично-рефлексивної моделі організації – феномен самоорганізації, що направлений на подолання невизначеності і нестабільності. Для динамічного розвитку організації як складних соціальних систем необхідними є співвідношення певної частки хаосу, тобто спонтанної самоорганізації, і певної частки управління, зовнішнього контролю, і ці обидві складові самоорганізації «знизу» і «зверху» повинні

бути збалансованими. Потенційна частка свободи в умовах хаосу повинна бути не будь-якою, а такою, яка необхідна на кожній стадії розвитку організації, щоб свобода сприяла виходу з стану стохастичності (кризи) і сприяла знаходженню нових динамічних шляхів розвитку організації як складної ієрархічної системи [11].

Сама нелінійність розвитку організації приводить до існування особливостей, які представляють шляхи внутрішнього життя складних систем. Тим більше, що час від часу організація як складна ієрархічна система (і чим вона складніша, тим частіше проявляються такі стани), коли посилюються процеси турбулентності, хаотичні процеси і процеси ірраціональності в соціальному і культурному контекстах [12]. Хаос як складний взаємозв'язок елементів порядку і безпорядку в складних ієрархічних системах організації виконує ряд функцій, направлених на посилення процесів самоорганізації: 1) механізм самоструктурування відкритого нелінійного середовища і пошуки структур-аттракторів; 2) механізм синхронізації темпів еволюції підсистем всередині складної системи організації як ієрархічної системи, збереження її цілісності і підтримки її життя; 3) механізм побудови складних коеволюційних ландшафтів в економіці, екології, культурі; 4) механізм адаптації організації до плинних умов оточуючого середовища, так і різнонаправлених векторів індивідуальної поведінки окремих елементів і субструктурних рівнів організації; 5) механізм породження нових процесів морфогенезу, нових зв'язків, нових структур організації як складної ієрархічної моделі та її еволюції до синергетично-рефлексивної моделі організації; 6) механізм нової ролі інформаційно-комунікативного менеджменту на всіх рівнях організації [13].

В той же час відбувається і саморозвиток (еволюція) Інтернету, який сформувався як глобальна комунікаційна мережа, що є продуктом людської діяльності, яка сприяє трансформації ділового та комерційного менеджменту, формуванню інтернет-бізнесу та нової економіки як нової організаційної моделі мережевого підприємства чи організації з її електронною нервовою системою, ринків капіталу, праці та технологічних інновацій, що потребують формування Інтернет-культури. Використовуючи Інтернет як базове середовище комунікації та обробки інформації, бізнес приймає мережу в якості своєї організаційної форми. Відбувається модифікація капіталу та праці як основних чинників усіх комерційних процесів, зазнає змін і спосіб функціонування організацій. Модель мережевої організації чи підприємства, рушійною силою якої є Інтернет, не є прерогативою високих технологій, вона швидко поширюється в усіх сферах діяльності. Тому саморозгортання організації як складної ієрархічної системи в умовах стохастичності інформаційного суспільства та мережевої економіки повинно розглядатися не тільки, з однієї сторони, як цілісність, що саморозгортається, але й розуміння організації, яка не має такої цілісності, тому діє в умовах нестійкості, невизначеності, нерівноважності, нестабільності, стохастичності. Це дозволило нам зробити висновок, що в основі саморозгортання організації від складної ієрархічної системи до рефлексивно-синергетичної такі її характеристики, як аутопойезис, самореференція та самоорганізація, що є складовими компонентами синергетичної парадигми: 1) нелінійність розвитку;

2) альтернативність; 3) здатність соціально-економічної системи організації до якісного стрибка в нову якість за законами заперечення заперечення [14]. В наші дні слід говорити про стохастичність як головну негативну тенденцію буття, що об'єктивно діє в усіх сферах життєдіяльності і тому організації повинні мати програму виходу зі стану стохастичності при включенні організацій в глобальне інформаційне суспільство, та розвивати засоби, якими українська спільнота повинна протидіяти цим тенденціям [16, с. 26–30]. Організації як складні ієрархічні системи інтегруються у глобальний інформаційний простір і забезпечують інформаційну взаємодію людей, доступ до загальносвітових інформаційних ресурсів, в основі яких розвиток людського потенціалу, а також провідна роль науки, освіти, творчого потенціалу особистості. Розробка концепції розвитку організації як складної ієрархічної системи, що діє в умовах стохастичності, та виявлення механізмів її саморозгортання має стратегічне значення, так як від розробки цієї концепції залежить місце України у світовому співтоваристві, її конкурентоспроможність, розвиток культури і демократії, укріплення державності та інформаційної єдності України і всього людства, щоб зайняти гідне місце у системі міжнародних інформаційних відносин.

Список використаних джерел

1. Bazaluk O., Blazhevich T. Cosmic Education: Formation of a Planetary and Cosmic Personality / «Philosophy and Cosmology». – Kiev: ISPC, 2013. – Vol.12. – P.147–160.
2. Bazaluk Oleg. The basic postulates of the universal evolution model «Evolving matter» / «Philosophy and Cosmology». – Kyiv: ISPC, 2015. – Vol.14. – P.11–20.
3. Бех В. П. Философия социального мира: гносеологический анализ: [Монография] / В. П. Бех. – Запорожье: «Тандем-У», 1999. – 284 с.
4. Вашкевич В. М. Исторична свідомість сучасної молоді: до методології дослідження / В. М. Вашкевич // Вища освіта України. – 2005. – №4. – С.74–79.
5. Воронкова В. Г. Управление как единый социальный организм / В. Г. Воронкова // Новая парадигма: [Альманах научных работ]. – Запорожье, 1999. – Вып.10. – С.8–19.
6. Voronkova Valentina, Maksimenyuk Marina, Nikitenko Vitalina. Humanistic Management in the Context of Philosophic Anthropology: Human Dimension / «Intellectual Archive». – Ontario, Kanada, 2016. – Vol.5, No.1. – P.37–48.
7. Горский Ю. М. Гомеостатика: модели, свойства, патологии // Гомеостатика живых, технических, социальных и экологических систем / Ю. М. Горский. – Новосибирск: Наука, Сиб. отд., 1988. – 322 с.
8. Кастельс Мануэль. Становление общества сетевых структур / Мануэль Кастельс // Новая постиндустриальная волна на Западе: [Антология] / под ред. В. Л. Иноземцева. – М.: Academia, 1999. – С.494–505.
9. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество, культура / М. Кастельс; [пер. с англ. О. И. Шкаратана]. – М.: ГУ ВШЭ, 2000. – 607 с.
10. Кастельс М. Интернет і Галактика: Міркування щодо Інтернету, бізнесу і суспільства. Пер. з англ. – К.: Вид-во «Ваклер» у формі ТОВ, 2007. – 304 с.
11. Луман Николас. Общество как социальная система / Николас Луман; [пер. с нем. А. Антоновский]. – М.: Логос, 2004. – 232 с.
12. Месарович М. Общая теория систем. Математические основы / Я. Тахакира. – М.: Мир, 1978. – 110 с.
13. Максименюк М. Ю. Організації як об'єкт публічного адміністрування: теоретико-методологічні виміри / М. Ю. Максименюк // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії: [зб. наук. пр.]. – Запоріжжя: Вид-во ЗДІА, 2015. – №63. – С.237–251.
14. Окинавская хартия глобального информационного общества [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.iis.ru/events/okinawa/charter.ru.html>.

15. Ополев П. П. Особенности бытия сложного соцума / П. П. Ополев / Грамота. – 2014. – №6 (44). – С.146–149.

16. Пунченко О. П. Фреймы для репрезентации современного этапа цивилизационного развития / О. П. Пунченко // Философия и социальные науки: Научный журнал. – Минск: Белорусский государственный университет. – 2014. – №2. – С.26–30.

References

1. Bazaluk O., Blazhevich T. Cosmic Education: Formation of a Planetary and Cosmic Personality / «Philosophy and Cosmology». – Kiev: ISPC, 2013. – Vol.12. – P.147–160.

2. Bazaluk Oleg. The basic postulates of the universal evolution model «Evolving matter» / «Philosophy and Cosmology». – Kyiv: ISPC, 2015. – Vol.14. – P.11–20.

3. Beh V. P. Filosofija social'nogo mira: gnoseologicheskij analiz: [Monografija] / V. P. Beh. – Zaporozh'e: «Tandem-U», 1999. – 284 s.

4. Vashkevych V. M. Istorychna svidomist' suchasnoi' molodi: do metodologii' doslidzhennja / V. M. Vashkevych // Vyssha osvita Ukraïny. – 2005. – №4. – S.74–79.

5. Voronkova V. G. Upravlenie kak edinyj social'nyj organizm / V. G. Voronkova // Nova paradygma: [Al'manah naukovyh prac']. – Zaporizhzhja, 1999. – Vyp.10. – S.8–19.

6. Voronkova Valentina, Maksimenyuk Marina, Nikitenko Vitalina. Humanistic Management in the Context of Philosophic Anthropology: Human Dimension / «Intellectual Archive». – Ontario, Kanada, 2016. – Vol.5, No.1. – P.37–48.

7. Gorskiy Ju. M. Gomeostatika: modeli, svojstva, patologii // Gomeostatika zhivyh, tehniceskikh, social'nyh i jekologicheskikh sistem / Ju. M. Gorskiy. – Novosibirsk: Nauka, Sib. otd., 1988. – 322 s.

8. Kastel's Manujel'. Stanovlenie obshhestva setevyh struktur / Manujel' Kastel's // Novaja postindustrial'naja volna na Zapade: [Antologija] / pod red. V. L. Inozemceva. – M.: Academia, 1999. – S.494–505.

9. Kastel's M. Informacionnaja jepoha: jekonomika, obshhestvo, kul'tura / M. Kastel's; [per. s angl. O. I. Shkaratana]. – M.: GU VShJe, 2000. – 607 s.

10. Kastel's M. Internet i Galaktyka: Mirkuvannja shhodo Internetu, biznesu i suspil'stva. Per. z angl. – K.: Vyd-vo «Vakler» u formi TOV, 2007. – 304 s.

11. Luman Nikolas. Obshhestvo kak social'naja sistema / Nikolas Luman; [per. s nem. A. Antonovskij]. – M.: Logos, 2004. – 232 s.

12. Mesarovich M. Obshhaja teorija sistem. Matematicheskie osnovy / Ja. Tahakira. – M.: Mir, 1978. – 110 s.

13. Maksymenjuk M. Ju. Organizacii' jak ob'jekt publicnogo administruvannja: teoretyko-metodologichni vymiry / M. Ju. Maksymenjuk // Gumanitarnyj visnyk Zaporiz'koi' derzhavnoi' inzhenernoi' akademii': [zb. nauk. pr.]. – Zaporizhzhja: Vyd-vo ZDIA, 2015. – №63. – S.237–251.

14. Okinavskaja hartija global'nogo informacionnogo obshhestva [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.iis.ru/events/okinawa/charter.ru.html>.

15. Opolev P. P. Особенности бытия сложного соцума / P. P. Opolev / Gramota. – 2014. – №6 (44). – С.146–149.

16. Пунченко О. П. Фреймы для репрезентации современного этапа цивилизационного развития / О. П. Пунченко // Философия и социальные науки: Научный журнал. – Минск: Белорусский государственный университет. – 2014. – №2. – С.26–30.

Voronkova V. G., Doctor of Philosophy Sciences, Professor, Head of the Department of Management of Organizations and project management, Zaporizhzhya State Engineering Academy (Ukraine, Zaporizhzhya), valentina-voronkova@yandex.ru

Maksimenyuk M. Yu., PhD in Philosophy, Associate Professor of the Department of Management of Organizations and project management, Zaporizhzhya State Engineering Academy (Ukraine, Zaporizhzhya), marina.maximenuk@mail.com

Self-extracting organization as a complex hierarchical system in conditions of information society stohastichnosti

The article discusses the socio-philosophical foundations of self-extracting complex hierarchical systems under conditions of uncertainty, that manifested especially in terms of the stohastichnosti information society and network economy. Self-extracting organization as a complex hierarchical system demonstrates the transitions as from one State to another, both in terms of ontogenesis, and phylogenesis of social systems. It is possible to conclude that based on the samoreferencija, autopoezis are self-extracting and self that go on solving the problems of synergetic paradigm: 1) nonlinearity of development; 2) bagatovariantnosti or alternativeness

of the development; 3) ability of the social system of the qualitative leap in terms of uncertainty due to its self-organization.

Keywords: self-extracting, the Organization as a complex hierarchical system, uncertainty, self-organization, information society stohastichnist', synergetically-refl model organization.

Voronkova V. G., doktor filozofskih nauk, profesor, zavedujucija kafedroj menedzhmenta organizacij i upravlenja projektami, Zaporozhskaja gosudarstvennaja inzhenernaja akademija (Ukraina, Zaporozh'e), valentina-voronkova@yandex.ru

Maksimenyuk M. Ju., kandidat filozofskih nauk, docent kafedry menedzhmenta organizacij i upravlenja projektami, Zaporozhskaja gosudarstvennaja inzhenernaja akademija (Ukraina, Zaporozh'e), marina.maximenuk@mail.com

Саморазворачивание организации как сложной иерархической системы в условиях стохастичности информационного общества

Рассматриваются социально-философские основания саморазворачивания сложных иерархических систем в условиях неопределенности, которые проявляются в условиях стохастичности информационного общества и сетевой экономики. Саморазворачивание организации как сложной иерархической системы демонстрирует переходы качества от одного состояния к другому, как в условиях онтогенеза, так и филогенеза социальных систем. Это позволило сделать вывод, что в основе саморазворачивания находятся аутопоэзис, самореференция и самоорганизация, которые выходят на решение проблем синергетической парадигмы: 1) нелинейности развития; 2) многовариантности или альтернативности развития; 3) способности социальной системы организации к качественному прыжку в условиях неопределенности за счет ее самоорганизации.

Ключевые слова: саморазворачивание, организация как сложная иерархическая система, неопределенность, самоорганизация, стохастичность информационного общества, синергетически-рефлективная модель организации.

* * *

УДК 11:159.955.4

Бондар О. В.,
аспірант кафедри теоретичної і практичної
філософії, Київський національний університет
ім. Тараса Шевченка (Україна, Київ),
olegbondarb581@gmail.com

СПЕКУЛЯТИВНЕ САМООБҐРУНТУВАННЯ СУБ'ЄКТИВНОСТІ: ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Розглянуто проблему онтологічного статусу чистої суб'єктивності, а саме знання про знання. Демонструється, що предметне знання, коли його приймають за універсальну структуру будь-якого знання взагалі, призводить до апорій в спробі самообґрунтування. Досліджуючи основні положення спекулятивної стратегії обґрунтування суб'єктивності, автор виявляє аргументативний потенціал Гегелевої концепції суб'єктивності. Висновок, до якого приходить автор, полягає в необхідності розглядати предмет знання як самовідрізнання самого знання, а знання – самостосування предмета.

Ключові слова: знання, предмет, самообґрунтування, суб'єктивність.

Завдяки чому ми можемо про щось знати і на якій підставі ми відрізняємо предмет нашого знання від самого знання? Увиразивши питання «що ми знаємо, знаючи щось?», ми виявляємо, що знання про щось присутньо залежить від знання про знання (самознання), і позаяк ці протилежні аспекти знання належать одному й тому самому знанню, то й саме знання є протилежним собі. Але виявляється, що і предмет цього знання містить таку ж суперечність. Справді, коли ми знаємо, що знаємо щось, то як ми можемо розрізнити те, про що ми **знаємо**, від того, **що** ми знаємо про це «щось»? Але оскільки саме поняття «щось» витворюється лише на підставі знання про нього, то виявляється, що дистинкція між предметом знання («про що ми знаємо») і змістом знання («що ми знаємо про це «щось») в межах самого предметного знання не може бути подолана. Звідси виявляється, що один і той же предмет («щось») для предметного знання

існує подвійним чином: (1) як предмет, що мав би існувати до і незалежно від предметного знання, утворюючи його шляхом предметної афекції і (2) як зміст знання, іманентний самому знанню, а отже, в межах предметного знання «щось» водночас виступає і властивістю предмета, і властивістю знання, і розрізнення того й іншого в рамках самого предметного знання є проблематичним. Якщо предмет існує незалежно від знання, то його не можна знати; якщо ж ми знаємо лише зміст знання, що даний у самому знанні, то виявляється, що, знаючи щось, ми знаємо не щось, а знання про це щось. Чи є можливість дізнатися про те, чим є предмет не в знанні, а насправді? Здається, це питання приховує в собі суперечність, адже задля такого дізнання ми мали б знати про предмет, як він існує незалежно від знання, а отже, водночас і знати, і не знати про нього. Гегель так укладає цю складність: «Щоправда, предмет здається одній і тій самій свідомості лише таким, чим вона його знає; здається, що вона не може дізнатися про те, яким він є не для однієї і тієї ж свідомості, а в собі, а отже, вона не може перевірити на ньому і власне знання. Однак саме в тому, що вона взагалі знає про предмет, вже наявне розрізнення, що полягає в тому, що для неї дещо є в собі, а деякий інший момент є знання або буття предмета для свідомості (Allein gerade darin, daß es überhaupt von einem Gegenstande weiß, ist schon der Unterschied vorhanden, daß ihm etwas das An-sich, ein anderes Moment aber das Wissen, oder das Sein des Gegenstandes für das Bewußtsein ist)» [6, s. 74]. Як бачимо, устосування свідомості до предмета, в результаті якого витворюється пізнавальний зв'язок, у виразноє: (1) стосунок свідомості до предмета («в собі»), і це в собі є водночас «для себе» свідомості («для неї дещо в собі»), і (2) самоустосування цього стосунку до самої свідомості, яке Гегель називає «знанням», що ґрунтується на виявленні того, що знання того, що є в собі, є «буттям предмета для свідомості», а отже, про те, що предмет є в собі, свідомість знає як його для себе в свідомості, тому предмет («в собі») є «для себе» самої свідомості. Отже, і сам предмет у знанневому стосунку виступає (1) як предмет знання («в собі») і (2) як саме знання («буття в собі для свідомості»). На перший погляд видається, що підстава опису цих двох аспектів знання у виразноє, що ці аспекти не є рівнозначними (координованими), позаяк те, що є предмет для свідомості, містить разом і опис того, що є предмет в собі (перший аспект), і те, чим він є в собі для свідомості, і факт знання засвідчує, що в собі предмета насправді є його в собі для свідомості. Як бачимо, з цього твердження ніби випливає те, що предмет мав би бути виключно іманентним моментом знання, позаяк його перший опис («дещо є в собі») нібито розчиняється у другому описі («буття предмета для свідомості»), що могло б провокувати уявлення про Гегеля як представника трансцендентальної стратегії обґрунтування суб'єктивності¹. Гегель унеможливує

¹ Витлумачення філософії Гегеля як різновиду трансцендентальної філософії у сучасному гегелізмі є дуже поширеними. Як приклад, можна навести коментар А. Грезера до вступу до «Феноменології духу», в якому «досвід свідомості» витлумачується як «різновид трансцендентального досвіду» [5, s. 158]. З цього приводу Бреді Бауман зауважує, що хоч і «в німецькій академічній традиції позитивне прочитання Гегеля як метафізичного мислителя навряд чи є незвичною справою» [2, p. 4], проте ця позиція є набагато менш поширеною, ніж трактування Гегеля як послідовника трансценденталізму Канта. Свою незгоду з таким станом справ Бауман у виразноє в афоризмі «Після Канта – не обов'язково внаслідок Канта (Post Kant is not necessarily propter Kant)» [3, p. 3].

подібні тлумачення, розрізняючи спосіб даності предмета самій свідомості, для якої предмет дається взначи лише як в собі (daß ihm etwas das An-sich), і свідомість, яка у стосунку до предмета є водночас уже самоустосованою, тобто свідомість, що вирізняє себе («буття для свідомості») від свого предмета («для неї дещо є в собі»), тому те, що для неї є предметом, або в собі, є присутньо і знанням про предмет, і рухом предмета, в якому він стає таким знанням («oder das Sein des Gegenstandes für das Bewußtsein ist»). Як бачимо, цю дистинкцію Гегель у виразноє за допомогою використання, в першій частині аргументу, займенника *ihm* у стосунку до свідомості, якій предмет лише дається; стосовно ж способу належності предмета до свідомості, що водночас знає і предмет, і власне знання про нього, Гегель користується прийменником *für*. Тому ці дві свідомості є *присутньо різними*; і водночас у цьому розрізненні Гегелю йдеться про «одну й ту саму свідомість», що, як видно з вищенаведених міркувань, буде можливою лише за умови, якщо свідомість є *частиною самої себе*, тобто її предметне стосування є *абстрактним моментом* її самостосування.

Ці висновки наближають нас до наступного інтерпретаційного кроку. Як видно з вищенаведених аргументів, у знанневому стосунку у виразноєся принаймі такі його складові: (1) самознання, що має власну визначеність і є незалежним від предметного стосунку, водночас визначаючи спосіб стосування знання до його предмета. В межах спекулятивної філософії такий стан справ називається «всезагальністю» («Allgemeinheit»)²; (2) стосунок знання до предмета – принцип особливості. І водночас ці моменти мають бути об'єднані в «одній і тій самій свідомості», бо ж без цієї умови знання, вочевидь, є неможливим; таке об'єднання є (3) принципом одиничності. Але, як бачимо, та свідомість, що, з однієї сторони, обмежена предметом, а з іншої – стосується до знання про предмет як до нового предмета («das Wissen, oder das Sein des Gegenstandes für das Bewußtsein ist»), не є тією свідомістю, яка у своєму знанні водночас знає і предмет, і знання про предмет, тобто себе саму. Тобто, стосування до предмету у предметному стосунку є присутньо відмінним від самостосування знання. Цю відмінність К. Дюзінг у виразноє через розрізнення «чистих визначеностей думки стосовно самостосунку (Selbstrelation)» [4, p. 112], що є «спонтаним інтелектуальним актом», і «стосунку до себе (Selbstbeziehung)», що використовується К. Дюзінгом задля позначення такого типу стосунку, у якому щось лише «існує чи утримується» [4, p. 112]. І подібна самостосункова визначеність в спекулятивній філософії називається «поняттям». Ось як у виразноє цей пункт Гегель: «поняття є абсолютною єдністю буття і рефлексії, яке полягає в тому, що в-собі-і-для-себе-буття є лише завдяки тому, що воно одночасно є рефлексією чи покладеністю (Gesetztsein) і ця покладеність є в-собі-і-для-себе-буття» [1, s. 10]. Як бачимо, в цьому фрагменті Гегель розрізняє безпосереднє існування предмета, або знання *як* предмет («буття» / «в собі»), і опосередкований стосунок знання до предмета, тобто знання *про* предмет («рефлексія» / «для себе»), водночас у виразноє єдність буття і рефлексії («в-собі-і-для-себе-буття»), яка ґрунтується на тому, що безпосереднє

² На необхідності правильного розуміння того, чим є принцип всезагальності в межах спекулятивної філософії наголошує Дж. Меллер: ««Всезагальне», за Гегелем, не треба розуміти у сенсі абстрактного всезагального. Всезагальне є тим, чим є знання саме по собі» [7, s. 23].

стосування знання до предмету («в собі») в собі вже є опосередкованим самостосуванням знання (рефлексією), тобто знання, чий стосунок до себе опосередкований предметом, в результаті чого наслідком першого (безпосереднього) стосування є *предмет*, а другого, опосередкованого стосування – *знання про предмет*. Цю витворювальну дію знання, що водночас продукує і предмет, і знання про предмет, Гегель називає «покладанням». Втім, зрозуміло, таке знання вже не можна визначити як «буття предмета для свідомості», позаяк воно виявляється лише однією стороною такого знання; тому подібне знання, що включає в себе: (а) знаннєвий самостосунок; (б) стосунок до предмета; (в) безпосередню єдність самостосунку і предметного стосунку, Гегель називає «мисленням». Як бачимо, стосунок безпосереднього устосування знання до предмета («в собі») і опосередкованого стосування знання до предмета знання («для себе») уgruntовано не лише в саморозрізненні знання, але й в саморозрізненні предмета («в собі») / «буття цього в собі для свідомості», адже знати предмет – значить відрізнити його безпосереднє буття від його буття у знанні, позаяк якщо б ці два аспекти співпадали, Гегелю не було б потреби виокремлювати в свідомості (1) буття предмета в собі; (2) буття предмета для свідомості, і, окрім того, таке положення імплікувало б очевидний парадокс, за якого безпосереднє буття предмета вже імплікувало б знаннєвий стосунок, а отже: (1) предмет пізнавав би сам себе і (2) існування предмета водночас було б його самознанням. Але і опосередковане («для свідомості»), і безпосереднє («в собі») буття предмета належить самому предмету; але якщо буття предмета водночас не імплікує його знання, то це значить, що предмет *стосується до самого себе, водночас не утворюючи самостосунку*. Як бачимо, у виразненні вище теза про те, що *предмет є самовідрізнанням знання*, має бути доповнена тезою, згідно до якої *знання є самостосуванням предмета*; а отже, те, що предмет є в собі, ще не є предмет як предмет, а предметом він є лише в стосунку до себе, і подібним самостосунком є саме мислення. Такий стан справ Гегель унаочнює в наступний спосіб: «лише яким предмет є у мисленні, таким він є в собі і для себе; яким він є у спогляданні чи уявленні, він є явищем; мислення скасовує його безпосередність, з якою він спочатку постає перед нами, і цим робить його покладеністю; але ця покладеність є його в-собі-і-для-себе-буття або об'єктивність. Отже, цією об'єктивністю предмет володіє у понятті, і поняття є єдністю самосвідомості, до якої він залучений» [1, с. 18]. Отже, розрізнення безпосереднього буття предмета («яким він є у спогляданні чи уявленні») і опосередкованого буття («яким предмет є у мисленні») у виразнює той факт, що мислення є самостосуванням предмета, і в собі предмета є присутньо його буттям у мисленні («для себе»), позаяк без такого стосування предмет сам по собі не є в собі¹. Але з цих

аргументів випливає, що знання про предмет є частиною самого предмета, хоча й ця частина не у виразнюється в безпосередньому бутті предмета, тому те, чим є предмет як предмет, не є предметом, натомість предмет є тим, чим він є у понятті (мисленні). Отже, як бачимо, мислення, що є самовизначенням предмета (принцип всезагальності) є присутньо відмінним від мислення як знання, в якому одночасно з тотожністю власному предмету зберігається і відмінність між ними (принцип особливості). Подібне самоустосоване мислення, що витворює свій предмет, як було унаочнено вище, є Я, або чистою суб'єктивністю, яку Гегель у виразнює в наступний спосіб: «Я має досягатися як індивідуально визначене, у власній визначеності лише до себе устосоване всезагальне. В цьому міститься, що «Я» є безпосередньо негативним стосунком до себе, а отже, воно є безпосередньою протилежністю його всезагальності, що абстрагована від усякої визначеності, і тою ж мірою є абстрактною, простою одиничністю» [2, с. 218]. Як бачимо, Гегель наголошує на тому, що джерело принципу всезагальності, а саме чистого самостосунку Я, знаходиться не в предметі, а в самому Я, говорячи про «*власну визначеність*». Водночас у власному відрізненні від будь-якого предмета Я водночас стосується і самого себе, адже без цього самостосування неможливо була б підстава відрізнення Я від усього того, що лише стосується до Я. Але у подібному самостосунку Я стосується до себе як до певного визначеного Я; на перший погляд видається, що таке стосування унеможливує всезагальність Я, про яку Гегель говорить як про «позбавлену усякої визначеності», і результатом такого стосунку мало б бути *деяке певне Я*, що, з однієї сторони, протистоїть предмету, а з іншої – самому собі як *всезагальному Я*. Утім, як було продемонстровано вище, подібне тлумачення можливе лише на підставі упредметнення Я, коли Я досягають як щось серед інших щось. І водночас те, що досягається як Я, є цілком тотожним із тим, чим воно досягається. І якщо це щось (Я), в свою чергу, було б *деяким певним (одиничним) Я*, то цим самим водночас унеможливилось би саме Я, адже, як уже було доведено вище, абстрактно-одиничне не утворює самостосунку. *Тому це певне Я є водночас і безпосередньо всезагальним Я*, діалектику саморозрізнення якого Гегель у виразнює так: «як самоустосована одиничність, що виключає його, вона виключає себе з себе самої, і завдяки цьому покладає себе як деяку з нею безпосередньо з'єднану протилежність собі – всезагальність» [2, с. 219]. Як бачимо, коли Я знає себе як Я, то воно знає себе на підставі того, *що* воно знає; втім, на підставі такого знання Я знає про Я лише як про щось, що вимагало б нової підстави знання, а отже, нового Я. Але Я є не лише тим Я, що відрізняє себе від предмета, але й стосунком Я до предмета, тому Гегель додає, що це Я «не може існувати, не розрізняючи себе від самого себе і в цьому розрізненні не залишаючись тотожним собі» [2, с. 219]. Але якщо, як було у виразнено вище, предмет є предметом лише у мисленні (Я), то Я, якщо його розглядають як предмет, також підводиться під це загальне правило, а отже, Я є Я, коли воно є не «Я», а «Я в Я», тобто коли воно у виразнює саме себе як генетичний принцип постановня Я як предмета (того, завдяки чому Я є можливим як Я), тобто воно розрізняє себе як член пізнавального самостосунку від самого самостосунку, водночас у виразнюючи підставу такого розрізнення, тобто розрізняє те, *що* воно знає, від того, *як* воно знає це щось.

¹ Зокрема, М. Ротхар наголошує на необхідності «розрізнити предмет в його даності... безпосереднього буття від того самого предмета в його понятійно-логічному схопленні, в його в-собі-і-для-себе-бутті, адже його об'єктивністю є покладеність» [8, с. 162]. Як бачимо, тут у виразнюється положення, що (1) мислення предмета («підставити-логічне схоплення») і є сам предмет «в його в-собі-і-для-себе-бутті»; (2) саме мислення є самовизначальною дією предмета («покладеністю»), внаслідок чого унеможливується дуалізм буття і мислення, знання і предмета. Якби предмет і мислення були різними сутностями, то Ротхар не зміг би твердити, що в обох випадках мова йде про «той самий предмет».

Список використаних джерел

1. Гегель Г. Наука логики в 3 т. / Г. Гегель. – Т.3. – М.: Мысль, 1972. – 371 с. // Gegel G. Nauka logiki v 3 t. / G. Gegel. – Т.3. – М.: Mysl, 1970. – 501 s.
2. Гегель Г. Энциклопедия философских наук / Г. Гегель. – Т.3. Философия духа. – М.: Мысль, 1977. – 470 с. // Gegel G. Entsyclopedia filosofoskikh nauk / G. Gegel. – Т.3. Filosofiya dukha. – М.: Mysl, 1997. – 470 s.
3. Bowman B. Hegel and the Metaphysics of Absolute Negativity / Brady Bowman. – Cambridge University Press, 2013. – 280 p.
4. Düsing K. Ontology and Dialectic in Hegels Thought // the Dimensions of Hegel's Dialectic. – New York: Edited by Nectarios G. Limnatis, 2010. – P.97–122.
5. Hegel G. W. F. Einleitung zur Phänomenologie des Geistes. Kommentar von Andreas Graeser. – Stuttgart: Reclam, 1988. – 184 s.
6. Hegel G. W. F. Phänomenologie des Geistes / Georg Wilhelm Friedrich Hegel. – Stuttgart: Reclam, 1987. – 595 s.
7. Möller J. Der Geist und das Absolute / Joseph Möller. Padembom: F. ScMningh, 1951. – 221 s.
8. Rothhaar M. Metaphysik und Negativität: eine Studie zur Struktur der Hegelschen Dialektik nach der Wissenschaft der Logik / Marcus Rothhaar. – Tübingen: Univ. Diss., 1999. – 216 s.

Bondar O. V., graduate student, department of theoretical and practical philosophy, Kyiv national University named after Taras Shevchenko (Ukraine, Kyiv), olegbondarb581@gmail.com

Speculative self-justification of subjectivity: survey of a problem

The article deals with the problem of ontological status of pure subjectivity (knowledge about knowledge). An author demonstrates that objective knowledge when it is taken as universal structure of any knowledge at all, leading to paradoxes in an attempt of self-justification. Exploring the main provisions of speculative strategy of justifications of pure subjectivity, an author shows an argumentative potential of Hegel's concept of subjectivity. An author comes to the conclusion that we need to consider an object of knowledge as selfdistinction of knowledge itself, and a knowledge is selfrelation of object.

Keywords: knowledge, object, self-justification, subjectivity.

Бондарь О. В., аспирант кафедры теоретической и практической философии, Киевский национальный университет им. Тараса Шевченко (Украина, Киев), olegbondarb581@gmail.com

Спекулятивное самообоснование субъективности: постановка проблемы

Рассмотрено проблему онтологического статуса чистой субъективности, а именно знания о знании. Демонстрируется, что предметное знание, если его принимают за универсальную структуру всякого знания вообще, приводит к возникновению парадоксов в попытках самообоснования. Исследуя основные положения трансцендентальной стратегии обоснования субъективности, автор выявляет аргументативный потенциал Гегелевской концепции субъективности. Автор приходит к умозаключению, согласно которому предмет знания должен рассматриваться как самоотличение самого знания, а знание – как самоотношение предмета.

Ключевые слова: знание, предмет, самообоснование, субъективность.

* * *

УДК 1(091):128

Громова О. В.,
соискатель кафедры философии,
Днепропетровский национальный университет
им. Олеся Гончара (Украина, Днепр),
olga.v.gromova@gmail.com

ФЕНОМЕН ОДИНОЧЕСТВА У АНТИЧНЫХ ФИЛОСОФОВ

Исследуется феномен одиночества в античной философии. Возвышенное, дающее новый уровень познания мира, уединение выступает для многих античных философов как идеал. Однако необходимость одиночества как пространства для осмысления человеком самости противопоставит ощущение одиночества, как ущербности собственной самости. Homo Solus – мудрец, стремящийся к достижению идентичности с высшими силами посредством одиночества – выступает и как герой, и как трагический персонаж. В статье уделено внимание изучению мнений античных авторов касательно феномена одиночества. Проанализированы проблемы, раскрывающие сущность переживания этого состояния, которое возникает на стыке двух изначальных условий бытия: вовлеченности во внешне социальные связи, взаимоотношения с другими людьми и его внутреннего, душевного состояния, которое связано с осознанием конечности существования.

Ключевые слова: одиночество, изоляция, античная философия, Гераклит, Платон, Аристотель, Эпикур, Сенека, кинизм, стоицизм.

(статья друкється мовою оригіналу)

Говоря об отношении к одиночеству античного человека, мы невольно пытаемся трактовать его чувства с позиции человека современного, рассуждающего о тех явлениях, описание которых следует ниже. Однако осознать переживание одиночества человеком античности можно, лишь почувствовав, как античный человек воспринимал себя в соотношении с миром. «[...] Античному человеку был совершенно неизвестен [...] субъективный, рефлексивный, интимный, одинокий способ бытия» [1, с. 58]. Он представлял себя единым целым с окружающим его пространством природы. По определению Гегеля, счастливое сознание эллина «принципиально исходило из ценностного приоритета космического универсума, содержащего в качестве конститутивных элементов мира (атрибутов) – безличностные стихии» (цит по: [3, с. 41]). По мнению А. Ф. Лосева «никакой личности античный космос не знает» [2, с. 29], поэтому «онтологическая обжитость космоса/полиса античным человеком исключала возможность дистанцирования от космоса/полиса и соответствующего рефлексирования» [3, с. 43]. Одиночество в античном мире имело преимущественно негативную оценку и считалось состоянием, которого надо избегать. Древний грек или римлянин стремился уйти от одиночества посредством участия в праздниках, спортивных мероприятиях, общественных и политических собраниях. Воспитанный в процессе «пайдеи» (παιδεία), приобщения к культуре, приобретения культуры, человек античности ощущал себя аристократичным, ведущим свою родовую историю от богов. В античности проблематика, связанная с воспитанием, строилась вокруг идеи влияния на «фюсис» (φύσις – греч. φύσις) – природу человека. Это предполагало овладение ремеслами, искусствами, умение отстоять в состязании собственную честь и добиться славы. В то же время, развитые интеллектуальные способности, склонность к эстетическому восприятию мира, утонченность сплавлялись в сознании античного человека с особым ощущением свободы и фатализма. В мирозерцании античности одиночество выступает как усиливающий эти ощущения феномен.

Целью статьи является анализ восприятия феномена одиночества философами разных школ и выявление сходств и различий их взглядов на данную проблему. Важные особенности трактовки феномена одиночества в античной философии и проблематики, связанной с разным восприятием этого феномена различными философскими школами, мы можем найти у Диогена Лаэртского, А. Ф. Лосева, Ф. Ницше. Из современных авторов феномену одиночества большое внимание уделили Н. Е. Покровский, А. С. Гагарин, Ж. В. Пузанова и другие.

Одиночество появляется как неизбежный спутник стремления к мудрости. Греки считали, что философ лишь в одиночестве может соприкоснуться с истиной и становиться способным достичь покоя и гармонии. «Достижение гармонической бесстрастности, покоя под сенью безличного абсолюта чаще всего оставалось для древнего грека декларируемым идеалом, доступным лишь редким мудрецам, обладающим огромной силой духа и не убоившимся одиночества, остракизма и невзгод, подстерегающих на пути к единению с безличной истиной / космическим порядком» [3, с. 13].

Греческие философы превозносили одиночество и воспринимали его стоически. Исследуя и размышляя, стремясь найти истину, античный мудрец отрешался от

мира, сводил к минимуму контакты с людьми, иногда даже прекращал заботиться о своем теле. По мнению Лосева, это был один из способов доказать, что философ внутренне свободен в намного более высокой степени, чем другие люди, потому что настоящие мудрецы «сосредоточены в себе и ровно ни от чего постороннего не зависят» [2, с. 88]. Только через соприкосновение души и истины, без телесной оболочки, античный мудрец видел возможным познание. «[...] тело наполняет нас желаниями, страстями, страхами и такой массой всевозможных вздорных призраков, что [...] из-за него нам и в самом деле совсем невозможно о чем бы то ни было поразмыслить!» [6, с. 25].

В разные эпохи у античных авторов феномен одиночества трактуется по-разному. Заслуживает пристального рассмотрения тема одиночества у Гераклита, прозванного Темным, который, отказавшись от царского трона, предпочел уединиться, выказывая тем самым презрение к толпе, к большинству. Он отказывается прийти в Афины и поспорить с афинскими философами, отказывается от помощи людям и общения с ними, считая, что мудрых людей мало, потому что к истинной мудрости мало кто способен приобщиться. Направление его рассуждений говорит об однозначном и осознанном выборе одиночества, дающего богатство духовных ценностей и нравственное возвышение. Истинная мудрость, приобретаемая в одиночестве, противопоставлена Гераклитом многознанию, которое «уму не научит». Невежественны те, кто поддается мнению толпы, кто забыл об уединенном совершенствовании своей души. Людей, которые предпочитают пресыщению материальными благами совершенствование души, приобретение знаний, становящихся на путь мудрости, Гераклит называет «наилучшими». Он считает, что способность к самопознанию в принципе дана всем людям, но не каждый может ею воспользоваться. Он жестко противопоставляет тех, кто в уединении стремится к познанию, рассуждению, накоплению знаний и тех, кто дурно относится к своей душе, пренебрегая ее совершенствованием ради мирских благ. Гераклит однозначно говорит о своем выборе, о противопоставлении мудреца толпе: «Один мне – тьма, если он наилучший». Свообразие гордого одиночества Гераклита, которого Ф. Ницше назвал «единственно счастливым женихом истины», направлено, по мнению Ницше, на постижение дельфийского девиза «познай самого себя» как «я искал и вопрошал себя самого». Гераклиту «не нужны были люди для его познания; его душа не лежала ни к чему, что можно было выведать у них и что выводили другие мудрецы, жившие до него», но его слава бесспорна среди «всегда уносимых течением смертных», ибо «мир всегда нуждается в истине и, следовательно, ему нужен Гераклит, хотя для самого Гераклита мир не нужен» [5, с. 217–218]. В отличие от других философов, которые также «мерили себя сверхчеловеческой мерой», Гераклит строит свою жизнь уникально в первую очередь потому, что его изнутри побуждает к этому поиски истины и тотальное одиночество на этом пути. «Но никто не может безнаказанно дотронуться до таких ужасных абстракций, как «сущее» и «не-сущее»; каждый раз от прикосновения к ним замерзает кровь в жилах». И гераклитова игра противоречий: «мы существуем и одновременно не существуем», «бытие и небытие одновременно то же самое

и не то же самое» [5, с. 217–218]. В интерпретации Ницше «[...] то чувство одиночества, которое проникало эфесского отшельника [...] можно себе лишь отчасти представить, конечно в самой дикой горной пустыне. От него не исходит мощного чувства сострадательного волнения, жажды помочь, исцелить, спасти; он – звезда без атмосферы. Его глаз, пылающим светом обращенный внутрь, снаружи кажется лишь призраком, умершим и ледяным. Вокруг него, о твердыни его гордости, ударяются волны безумия и превратности; с безразличием он отворачивается от них. Но и люди с чувствующим сердцем тоже сворачивают с дороги перед его железной маской; в удаленном святилище, среди изображений богов, в рамке холодной, спокойно-величавой архитектуры – такое существо было бы понятнее. Среди людей Гераклит, как человек – невероятен [...]» [5, с. 217–218]. Гераклит не испытывает ни малейшего желания быть полезным людям, помочь им, быть среди людей. Презируя людей, гордо отстраняясь от них («Я – Гераклит. Что вы мне не дадите покоя, невежды? Я не для вас, а для тех, кто понимает меня» [4, с. 363]), впад под конец жизни в человеконенавистничество и став отшельником, он жил в горах, питался травами. Заболев от этого водянкой, он спустился в город и, говоря загадками, к примеру, спрашивал у врачей, могут ли они из ливня сделать засуху». Однако понят он не был, врачи «не уразумели, и тогда он закопался в бычьем хлеву, теплотою навоза надеясь испарить дурную влагу. Однако, и в этом не обрета облегчения, он скончался, прожив 60 лет» [4, с. 361]. Трагический финал этого добровольно избранного одиночества, отталкивающий, но вызывающий одновременно и сочувствие, и бессознательную тревогу, мы находим в поразительно ярком замечании Диогена Лаэртского: «Часто я, часто дивился несчастной судьбе Гераклита – Как он вытерпел жизнь, чтобы потом умереть?» [4, с. 361].

Платон пишет об одиночестве в диалоге «Федон» [6, с. 33]. Этот диалог представляется настоящим шедевром античной мысли. Говоря о смерти Сократа, Платон обозначает ее как красивую смерть, выступающую как образец для подражания. «Ибо счастливы те, кто может умереть без угрызений совести и плача в священном одиночестве, в котором уходят из жизни солдаты – символ храбрости – и мудрецы» [6, с. 15]. Сократ сохраняет достоинство, принимая неизбежность судьбы и, изолируя себя от мира, от других, прежде всего, изолирует свою душу. Платон развивает идею о первичности жизненного выбора по отношению к теоретическому содержанию философских доктрин. Это проявляется в том, что, как говорит Платон, «не боясь смерти, душа философа стремится убежать и остаться наедине с собой» [6, с. 16], поскольку истинная мудрость – есть подготовка к смерти, и одновременно – любовь к одиночеству («не боится смерти тот, кто любит оставаться один» [6, с. 19]). Также мотивы одиночества в виде рассуждений о безысходности в поиске единения, о разделенности человека заданы Платоном в «Пире». Аристофан, говоря о человеческой любви, рассказывает историю гермафродитов, или андрогинов. Эти мифические существа, соединившие в себе признаки мужчины и женщины, связаны с мифом о рождении. Платон говорит о том, что боги, создав человека из сферы, соединили два тела и оба пола в андрогины, имевших два лица, четыре ноги и четыре руки. Будучи наказаны Зевсом за отступничество, андрогины были разрублены вдоль.

С тех пор люди в отчаянной тоске одиночества ходят по свету и вынуждены искать свою половину. «Ясно, что душа каждого хочет чего-то другого; чего именно она не может сказать и лишь догадывается о своих желаниях, лишь туманно намекает на них. [...] Причина тому та, что такова была изначальная наша природа, и мы составляли нечто целостное. Таким образом, любовью называется жажда целостности и стремление к ней» [7, с. 101]. Всякий раз, когда «половина» остается одна вследствие утраты своей пары, она бродит в надежде нахождения своей половины, поскольку становится получеловеком. Этот великолепный, тонко построенный рассказ Платона в точности передает то чувство, которое испытывает человек, теряя любовь. Любовь «избавляет нас от отчужденности и призывает к сплоченности» [7, с. 101].

Для Аристотеля важнейшей ценностью выступает созерцательная жизнь, он сравнивает такой образ жизни с жизнью божества, которая выступает как «созерцательная деятельность». Однако одиночество Аристотелем не формулируется как однозначная ценность. Аристотель говорит о том, что добродетельный человек не может быть одиноким, обособленным от полиса, от социума, поскольку, таким образом не сможет достичь счастья. «Никто не согласился бы владеть всеми благами мира, если ему не с кем поделиться ими. Человек – общественное животное и по природе создан к сожитию с другими» (цит. по: [11, с. 231]). Человеку присуща естественная потребность, необходимость в общении, ибо вне общения он теряет саму суть. Аристотель считает, что одинокий мудрец – не есть мудрец, поскольку счастье может быть осуществлено только в обществе. «[...] человек есть существо общественное в большей степени, нежели пчелы и всякого рода стадные животные» [9, с. 379]. «[...] тот, кто в силу своей природы, а не вследствие случайных обстоятельств, живет вне государства, – либо недоразвитое в нравственном смысле существо, либо сверхчеловек [...] такой человек по своей природе только и жаждет войны; сравнить его можно с изолированной пешкой на игровой доске» [9, с. 378–379]. Выступая как антитеза общению, одиночество для Аристотеля претит самой природе человека, являясь для него не благом и вовсе не знаком высшей мудрости. Остаться в одиночестве для Аристотеля означает оторваться от природы, и мудрец Диогена для Аристотеля – вовсе не мудрец, а «недочеловек», ибо «нелепо также делать блаженного одиночкой» [8, с. 259]. «[...] для одиночки жизнь тягостна, потому что трудно непрерывно быть самому по себе деятельным, зато с другими и по отношению к другим это легко. Деятельность, сама по себе доставляющая удовольствие, будет тогда непрерывнее, как и должно быть» [8, с. 259]. Аристотель не видит человека вне общества, поскольку человек – существо, представляющее собой часть общества. Такие категории как «дружба», «счастье» являются для него важнейшими. Без них человек не может жить нормально. «В самом деле, ничто так не свойственно друзьям, как проводить жизнь сообща (к поддержке – то стремятся и нуждающиеся, однако даже блаженные стремятся проводить свои дни вместе [с кем-то], ибо они менее всего должны быть одинокими)» [8, с. 226].

Тема одиночества отчетливо прослеживается у киников, проповедующих простоту жизни, следование собственной природе, презрение к условностям, умение с твердостью отстаивать свой образ жизни, стоять за себя и высокие моральные качества человека – такие, как верность, храбрость, благодарность. Основной задачей

философии киники видят исследование внутреннего мира человека, понимание того, что является для человека истинным благом. Истинное благо же может быть только достоянием каждого отдельного лица – но никак не общим для многих. Целью добродетельной жизни становится не богатство, могущее быть разобренным, но здоровье, спокойствие, умиротворение, что подразумевает отрешенность от всего, что делает человека зависимым от иллюзорного общего: от имущества, наслаждений, искусственных и условных понятий. Идеал кинизма осуществляется как крайняя простота, как презрение ко всем потребностям, кроме основных, без которых жизнь невозможна, и насмешка над всеми условностями, демонстративный натурализм и безусловность личной свободы. Киник живет в одиночестве, ищет норму в природе человека как индивида, не ждет божественных указаний для осознания жизни и стремится к моральной свободе через освобождение от желаний. К примеру, знаменитый киник Диоген Синопский, спорящий с Платоном, «топчущий спесь Платона» и считающий его болтуном, эпатировал современников не только своими высказываниями и действиями, но и своим стремлением к изоляции. Его мировоззрение опирается на утверждение, что мир несовершенен и порочен, люди недостойны. Он насмехается над всеми религиозными церемониями, политиков считает льстецами, услуживающими черни. Фонарь Диогена, с которым он, «лишенный крова, города, отчизны, живущий со дня на день нищий странник», бродил по людным местам среди бела дня со словами «Ищу человека», стал хрестоматийным. Диоген признает только основанную на подражании природе аскетическую добродетель, находя в ней единственную цель человека. Он проповедует аскетический образ жизни, презирает роскошь, отвергает цивилизацию, считает государство лживым изобретением демагогов, а культуру – насилием над сущностью человека. Объявляя себя «гражданином мира», Диоген видит освобождение «в стремлении жить тем, что имеешь» с помощью уединения, ухода от внешнего мира в мир внутренних, путем смирения и добродетели. Он изолирует себя не от социума, но от социальных благ, которые он не приемлет как ценность и, в первую очередь, стремится не к физическому, но к интеллектуальному отрыву от социума, даже при отсутствии физической оторванности. Диоген чувствует себя независимым от окружающих, ему безразлично, разделяет ли общество его взгляды. Он одинок, поскольку обращен внутрь себя в вечном поиске самого себя. Он предстает как идеал античной философии, как человек, который стремится при жизни идентифицировать себя с божественным Абсолютом.

Социальное разобщение в период поздней античности, которое не было свойственно раннему античному обществу, сказывается на восприятии экзистенциала одиночества. Стремление к достижению счастья превращается в стремление к достижению личного счастья, т.е. приобретает отчетливый отпечаток индивидуализма. Человек поздней античности выступает как вполне самодостаточный и, в какой-то мере, утрачивает органические связи с социумом. Этому немало способствовало развитие – расцвет и особенно упадок – цивилизации Древнего Рима. В эпоху эллинизма и римской классики – у стоиков, эпикурейцев, скептиков – отношение к одиночеству меняется. Прослеживается идея,

что достойный человек существует в отшельничестве, отстранении, и, следовательно, мудрым будет тот, кто способен смириться с этим состоянием дел. Но если греческий *Homo solus* проживает одиночество болезненно и негативно, то *Homo solus* периода римской классики скорее выступает как спокойный мудрец, стремящийся к достижению идентичности с Богом и самим собой. Беседа с божественным внутри себя, реализуя потребность в свободе через одиночество, он находит в этом отражение собственной мудрости. Проявляя невозмутимость, хладнокровие, аскетизм, он отделен от толпы, уединен, и не переживает одиночество как боль брошенности и наказание, как его переживали герои греческих мифов.

Эпикур развивает идею усмирения страстей, полного отсутствия волнений, управления душой с помощью божественного инструмента – ума. Этика Эпикура – это обоснование свободного поведения, не связанного природной необходимостью, независимого от религиозного и государственного авторитета, поиск путей к удовольствию. Эпикур определял удовольствие как отсутствие телесной боли и душевных страданий и тревог, которые возникают из-за ложных мнений о богах и смерти и вызывают у людей страх. Не зная природы вселенной, нельзя уничтожить в человеческой душе страх относительно самых важных для него вещей – судьбы, жизни и смерти, загробной жизни, а с этим страхом нельзя жить счастливо. Избавляет от ложных мнений трезвое рассуждение, приводящее к атараксии, сосредоточение на самом общем и главном, которое может быть достигнуто мудрецом лишь в одиночестве. Эпикурейцы считали, что мудрец не должен погружаться в общественную жизнь, ему следует стремиться к уединению и умеренности, поскольку хладнокровие, «безмятежность души» дает лишь уединенная жизнь. Выступая как одинокий мудрец, Эпикур провозглашает принцип «живи неприметно» (др.-греч. *λάτῃ βίωσας*), иди по жизни, не привлекая к себе внимания, не стремясь к славе, власти или богатству, «куходи в себя, когда тебе приходится быть в толпе». Эпикурейские боги одиноки, «настолько углублены в себя и настолько в себе сосредоточены, что всякое соприкосновение их с внешним миром нарушило бы их покой и лишило бы их присущего им нерушимого блаженства. Поэтому ни они не воздействуют на мир, ни мир не может воздействовать на них» [2, с. 87]. Значение философии состоит, по мнению Эпикура, не в исследовании природы и познания, а в осмыслении знаний. Цель философии – достижение счастья. Эпикур также напрямую связывает одиночество и поиск единомышленников. Он считает мудрость смертным благом, а дружбу – бессмертным благом, и идеалом мудреца видит человека, свободного от страстей и прибегающего к аскезе. Эпикуреец видит в жизни главное наслаждение и не боится смерти: «Пока мы существуем, нет смерти; когда есть смерть, нас более нет».

Идеал бытия стоиков эвпатия (от др.-греч. *εὐπάθεια* «удовольствие, наслаждение») – блаженное состояние души, которое не зависит от того, что на самом деле происходит с телом. Этот идеал рожден из вознесения на пьедестал воли, с помощью которой философ может стать равным богу. Постигание мудрости у стоиков трансформируется: если Платон и Аристотель говорят о том, что человек посредством приобщения к

божественной части души – уму – может создать из себя иное существо, то стоики видят идеальным состоянием настоящего мудреца бесстрашие и противостояние с его помощью неуязвимой судьбе. Справедливость, мужество, благоразумие в сочетании с признанием условной ценности внешнего мира, уединением, отстраненностью от него ведет к ощущению внутренней свободы. Справедливый, мужественный, умеющий контролировать свои эмоции, идеальный мудрец стоиков посредством воспитания отрешается от страстей, защищая свою душу изнутри. Его безмятежность и отрешенность имеет моральные истоки, а «неуязвимая душа» недоступна для любого страдания. Стоики видят эталоном человека того, кто осознанно стремится к одиночеству. «И стоический, и эпикурейский мудрецы только сосредоточены в себе [...] Испытывалась неодолимая потребность уйти в себя и сохранять свой внутренний покой наперекор катастрофическим мировым событиям» [2, с. 87–88]. Римский стоик Сенека видит цель человека в том, чтобы жить в «согласии с природой», естественным образом достигая гармонии. Путь к счастью, по его мнению, – это когда никакой аффект или занятие не существует как чрезмерное влечение. «Ты спросишь, чего я достиг? Стал самому себе другом!» Достиг он немало, ибо теперь никогда не останется одинок. И знай: такой человек всем будет другом» [10, с. 11]. Он призывает к уединению, но с опаской относится к одиночеству. «Любое благо нам не на радость, если мы обладаем им в одиночку» [10, с. 11]. «Одиночество для нас – самый злой советчик» [10, с. 49]. Жизнь в социуме, поиск удовольствий, по мнению Сенеки, сопряжены с неизбежным рабством. «Дела за нами не гонятся, – люди сами держатся за них и считают занятость признаком счастья» [10, с. 267], сами держатся за то, что превращает их жизнь в злую долю, «немногих удерживает рабство, большинство за свое рабство держится» [10, с. 41]. Сенека понимает, что одиночество есть неизбежный человеческий удел: «Не глуп ли, по-твоему, тот, кто боится многих там, где можно пройти лишь поодиночке? Так же и к твоей смерти доступ открыт только одному, сколько бы врагов тебе ни угрожало» [10, с. 54].

Скептики противостояли стоикам и эпикурейцам, однако взгляды их на природу философствования и постижения мудрости были сходными. Врач и последний скептик Секст Эмпирик говорит, что целью философии является достижение абсолютной невозмутимости, душевного спокойствия, бесстрашия (др.-греч. *α-ταραξία*). Истинному скептику неизвестно чувство волнения, страдания, привязанности или любви; он одинаково безучастен ко всем явлениям, сдержан, стремится к уединению. Мудрец существует в покое, уединении, в надежде на невозмутимость, осознавая полное одиночество личности и определение мира как отказывающего ему в политическом, религиозном и социальном утешении. Основным принципом скептицизма выступает изостения (др.-греч. *ισοσθένεια* – от *ἴσος* «равный, одинаковый, подобный» и эп. поэт. *σθένος* «сила, крепость, могущество»), т.е. равнозначность отрицания и утверждения, равновесие противоположностей, уравнивание истины и лжи. Эти

навыки Секст Эмпирик видит свойством истинного мудреца, поскольку богато одаренные от природы люди, смущаясь неравенством среди вещей и недоумевая, которым из них отдать предпочтение, дошли до искания того, что в вещах истинно, а что ложно, чтобы после этого разбора достигнуть состояния невозмутимости.

Резюмируя, важно отметить, что отношение античных мыслителей к одиночеству, прежде всего, сводилось к вопросу, нужен ли человеку кто-то для того, чтобы понять истину? На этот вопрос они отвечали – и да, и нет. Человек – социальное существо, его жизнь тяжела, подчас невыносима вне социума, без общения, без людей. Однако социум мешает духовному росту, размышлениям, постижению истины. Человек на пути к истине всегда должен оставаться один, как он в итоге остается один, осознавая свою конечность и непостижимость мира.

Список использованных источников

1. Ортега-и-Гассет Х. Что такое философия [Текст] / Х. Ортега-и-Гассет. – М.: Наука, 1991. – 408 с.
2. Лосев А. Ф. История античной философии в конспективном изложении [Текст] / А. Ф. Лосев. – М.: ЧеРо, 1998. – 192 с.
3. Гагарин А. С. Экзистенциалы человеческого бытия: одиночество, смерть, страх (От античности до Нового времени). Историко-философский аспект. Дисс. канд. филос. наук. [Текст] / А. С. Гагарин. – Екатеринбург, 2002. – 242 с.
4. Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов [Текст] / Диоген Лаэртский. – М.: Мысль, 1979. – 620 с.
5. Ницше Ф. Философия в трагическую эпоху Греции [Текст] / Ф. Ницше // Ницше Ф. Философия в трагическую эпоху. – М.: Refl-book, 1994. – 416 с.
6. Платон. Федон [Текст] / Платон // Платон. Сочинения: В 2 т. Т.2. // Серия: Философское наследие. – М.: Мысль, 1999. – 528 с.
7. Платон. Пир [Текст] / Платон // Платон. Сочинения: В 2 т. Т.2. // Серия: Философское наследие. – М.: Мысль, 1999. – 528 с.
8. Аристотель. Никомахова этика [Текст] / Аристотель // Аристотель. Сочинения: в 4 т. Т.4. – М.: Мысль, 1983. – 830 с.
9. Аристотель. Политика [Текст] / Аристотель // Аристотель. Сочинения: в 4 т. Т.4. – М.: Мысль, 1983. – 830 с.
10. Сенека. Нравственные письма к Луцилию [Текст] / Сенека // Серия: Литературные памятники. – М.: Наука, 1977. – 383 с.
11. Рассел Б. История западной философии [Текст] / Б. Рассел // Серия: Философские технологии. – М.: Академический проект, 2009. – 1008 с.

References

1. Ortega-i-Gasset H. Chto takoe filosofiya [Text] / H. Ortega-i-Gasset. – M.: Nauka, 1991. – 408 s.
2. Losev A. F. Istoriya antichnoy filosofii v konspektivnom izlogenii [Text] / A. F. Losev. – M.: Chero, 1998. – 192 s.
3. Gagarin A. S. Ekzistenciali chelovecheskogo bitiya: odinchestvo, smert, strah (Ot antichnosti do Novogo vremeni) Istoriko-filosovskiy aspect [Text] / A. S. Gagarin. – Eketerinbyrg, 2002. – 348 s.
4. Diogen Laertskiy. O zhizni, ucheniyah i izrecheniyah znamenitih filosofov [Text] / Diogen Laertskiy. – M.: Misl, 1986. – 571 s.
5. Nitzhe F. Filosofiya v tragicheskuyu epohy Grecii [Text] / F. Nitzhe // Nitzhe F. Filosofiya v tragicheskuyu epohy. – M.: Refl-book, 1994. – 416 s.
6. Platon. Fedon [Text] / Platon // Platon. Sochineniya: V 2 t. T.2. – M.: Misl, 1999. – 528 s.
7. Platon. Pir [Text] / Platon // Platon. Sochineniya: V 2 t. T.2. – M.: Misl, 1999. – 528 s.
8. Aristotel. Nikomahova etika [Text] / Aristotel // Aristotel. Sochineniya: v 4 t. T.4. – M.: Misl, 1983. – 830 s.
9. Aristotel. Politika [Text] / Aristotel // Aristotel. Sochineniya: v 4 t. T.4. – M.: Misl, 1983. – 830 s.
10. Seneka. Nравstvennie pisma k Lyciliu [Text] / Seneka. – M.: Nauka, 1977. – 383 s.
11. Rassel B. Istoria zapadnoy filosofii [Text] / B. Rassel. – M.: Akademicheskij proekt, 2009. – 1008 s.

Gromova O. V., competitor of the Department of Philosophy, Dnepropetrovsk National University of Oles Honchar (Ukraine, Dnepr), olga.v.gromova@gmail.com

The loneliness phenomenon by ancient philosophers

The article explores how the ancient thinkers had studied the phenomenon of loneliness. This phenomenon has a contradictory nature. Lofty solitude becomes the ideal for many ancient philosophers. However, the need of solitude as a space for personal privacy is opposed to the feeling of loneliness as your own inferiority. Homo Solus – sage seeking to achieve identity with the higher powers through the loneliness; in antiquity he was a hero, but also a tragic character. The article also describes the views of ancient authors concerning the phenomenon of loneliness. It analyzes problems that reveal the essence of this condition, which occurs when connecting two conditions of human existence: his involvement in external social ties and internal mental state associated with the awareness of the existence finiteness.

Keywords: loneliness, isolation, ancient philosophy, the doctrine of Heraclitus, Plato, Aristotle, Epicurus, Seneca, cynicism, stoicism.

Громова О. В., здобувач кафедри філософії, Дніпропетровський національний університет ім. Олеса Гончара (Україна, Дніпро), olga.v.gromova@gmail.com

Феномен самотності у античних філософів

Досліджено розуміння феномену самотності античними мислителями. Дане явище має суперечливу природу. Величина, здатна давати новий рівень пізнання світу, самотність виступає для багатьох античних філософів як ідеал. Однак необхідність самотності як простору для осмислення людиною самотності протиставляється відчуттю самотності як ураженості власної самотності. Homo Solus – мудрець, що прагне досягнення ідентичності з вищими силами за допомогою самотності, виступає в античності як герой, але й як трагічний персонаж. У статті надано уваги докладному опису думок античних авторів щодо феномену самотності. Проаналізовано проблеми, що розкривають сутність переживання цього стану, який виникає на стику двох початкових умов буття людини – її залученості в зовнішні соціальні зв'язки, взаємини з іншими людьми, та її внутрішнього, душевного стану, який пов'язаний з усвідомленням екзистенціальної проблематики і кінцівки існування.

Ключові слова: самотність, ізоляція, антична філософія, Геракліт, Платон, Аристотель, Епікур, Сенека, кінізм, стоїцизм.

* * *

УДК 316(477)

Дзьобань О. П.,
доктор філософських наук, професор,
професор кафедри філософії,
Національний юридичний університет
ім. Ярослава Мудрого (Україна, Харків),
a_dzeban@ukr.net

ДО ПИТАННЯ ПРО СУТНІСТЬ СУСПІЛЬНОГО ІДЕАЛУ

Аналізуються філософські аспекти розуміння сутнісних характеристик суспільного ідеалу. Соціальний ідеал розглядається як ідеальний образ бездоганного соціального устрою, який структурує суспільну свідомість, визначає спосіб мислення й діяльності людини й соціальних груп. Розглянуто соціально-економічний та соціально-політичний аспекти суспільного ідеалу. Зроблена спроба розкрити суперечливу природу суспільного ідеалу.

Ключові слова: суспільний ідеал, суспільні ідеї, цінності, інтереси, справедливість, рівність, свобода.

Суспільство як система, що розвивається, завжди потребує визначення цілей свого розвитку. Соціальні ідеали й проекти майбутнього необхідні суспільству як найважливіші змістоутворюючі структури свідомості, як принципи освоєння й перетворення реальності.

Сучасна ситуація суспільного розвитку характеризується підвищеною інтенсивністю такого розвитку, швидкою зміною технологічного та ціннісного простору культури. Мерехтіння осіб і подій, зміна цінностей і уявлень, – все це викликає особливу хворобу століття – футурошок. Кардинальні зміни у нашій країні, що торкнулися усіх сфер життя, зробили перебіг цієї хвороби у нас подвійно важким. Суспільство, втрапивши надійні орієнтири, твердий ґрунт у хиткому світі, починає заперечувати про-

повідувани і східні, і західні суспільні ідеали. Соціальний ідеал викликає аж ніяк не позитивний спектр почуттів: від байдужості до іронії, від недовіри до різкого неприйняття.

Сьогоднішнє становище у культурі розвинених держав свідчить, що не лише у мистецтві, а й у багатьох інших сферах життя виникають тенденції, які можна позначити як кризу раціоналізму в інтелектуальній і соціальній сферах суспільства. Вона проявляється у цілій низці «розчарувань»: у науці, у прогресі, у вищих цінностях і цілях людства. Філософи, політологи та соціологи, на жаль, недостатньо звертаються до дослідження соціальних ідеалів.

Тим часом, глобальні світові проблеми змушують інтелектуальну еліту людства знову і знову ставити питання про майбутнє, його соціальні підстави, орієнтири, ідеали, соціальні проекти, які збережуть людство й забезпечать його стабільність. Тому, дійсна ситуація розвитку – особливо у нашій країні – вимагає аналізу сутнісних сторін соціальних проектів та ідеалів.

Результати аналізу наукових джерел і публікацій свідчать, що соціальний ідеал, а також форми і способи соціального розвитку розроблялися дослідниками різних напрямків. Ідеальне та ідеал виявлялися предметом інтересу людини з давніх–давен; недарма питання про співвідношення ідеального й матеріального вважається основним питанням філософії. Різні аспекти ідеального та ідеалу є об'єктом досліджень філософів, культурологів, соціологів, мистецтвознавців, релігієзнавців, істориків, психологів. Разом з тим, у сучасних умовах виникає нагальна потреба уточнення деяких сутнісних аспектів проблеми суспільного ідеалу, що і є *метою даної статті*.

Соціальний ідеал як образ бездоганно організованого суспільства стає однією з найважливіших проблем філософії, як тільки з'являються перші теоретичні моделі державного устрою. Ідеал представляв собою концептуально–змістовну модель суспільного устрою, принципи організації держави (справедливості, свободи, прогресу тощо).

Дослідження соціального ідеалу як феномена певної культурно–історичної ситуації передбачає розгляд його у двох діалектично взаємопов'язаних контекстах: ідеал як структура свідомості суспільства (когнітивний контекст); і ідеал як функція суспільного розвитку (соціокультурний аспект).

Розуміння сутнісних характеристик ідеалу базується на концепціях ідеального у філософії. Будь–яка філософія неминуче звертається до ідеального, пропонуючи своє розуміння цього феномена. Без цього неможливий аналіз свідомості суспільства й людини. Розглянути все розмаїття концепцій ідеального від антропологічно–натуралістичних і механістичних до великої кількості ідеалістичних розгортків (панлогізму, волюнтаризму, феноменалізму, ірраціоналізму, релігійного містицизму тощо) в рамках однієї статті практично неможливо, тому тут основний акцент буде зроблений на позиції відомого дослідника ідеалу Е. Ільєнкова [1]. Спираючись на його точку зору, а також на сучасні доробки у цій царині [2–3], під ідеальним будемо розуміти спосіб буття об'єктивної реальності, представлені (відображені) у свідомості суб'єкта у вигляді символу цієї реальності, що формується у практичній діяльності суб'єкта. Звідси ідеал у найзагальнішому сенсі є системою символів, ідеальною конструкцією, образом дійсності, що виникає

у свідомості суб'єкта (індивіда або суспільства). Важливо підкреслити таку властивість ідеалу, як його здатність визначати характер мислення й діяльності людини або соціального прошарку. Ця функціональна характеристика ідеалу відображає діалектичний взаємозв'язок реального–ідеального. Ідеал – це, перш за все, образ, ідеальний образ, образ досконалості.

Як писав свого часу Володимир Соловйов, «усе наше життя, що пройшло, нинішнє й майбутнє, до кінця історії, є у кожному своєму даному стані фактичним компромісом між вищим ідеальним началом, що здійснюється у світі, і тим невідповідним йому матеріальним середовищем, у якому воно здійснюється. Коли здійсниться цілком, тоді кінець усякому компромісу, але тоді ж і кінець історії і всьому світовому процесу» [4, с. 343].

На думку В. Соловйова, позитивна частина діалектичної пари «суще–належне» визначається моральним началом. Філософ виділяє два моменти стосовно соціальних ідеалів: загальне начало моральності як суто розумна вимога й дійсне суспільство як емпіричний факт. При цьому, соціальний ідеал вказує на спосіб їх взаємодії як реалізацію морального начала й ідеалізацію дійсного суспільства. «Згідно із суспільним ідеалом формальне моральне начало, здійснюючись у дійсному суспільстві, має зробити його нормальним, а саме має стати у ньому дійсним, або, надаючи йому ідеальної форми, має отримати від нього реальний зміст» [5, с. 117].

Виростаючи з дійсності, ідеал заперечує її і пропонує свій варіант належного. Таким чином, ідеал має два полюси, які перебувають у протистоянні і єдності: негативний (заперечення суцього) і позитивний (твердження належного). Для суспільства й індивіда ідеал важливий, перш за все, як модель належного, у якій належне виступає не тільки в моральному контексті (за В. Соловйовим), але й у контексті концептуально–владного (форма влади) і практико–соціологічного (форма відносин людини і суспільства, держави і громадянина тощо).

Спираючись на аналіз діалектичної природи будь–якого ідеалу, а ідеалом ми називаємо ідеальний образ у свідомості, в якому реальні суперечності об'єкта постають у стані знятого протиріччя і який багатов чому визначає спосіб мислення й діяльності суб'єктів суспільного розвитку, ми можемо зрозуміти динаміку духовних і соціальних процесів.

Є всі підстави вважати соціальний ідеал образом, що структурує суспільну свідомість, визначає спосіб мислення й діяльності людини і соціальної групи, ідеальний образ бездоганного соціального устрою, такого внутрішньо несуперечливого суспільного ладу, у якому зняті реальні дефекти, а реальні потреби задоволені.

У найзагальнішому вигляді соціальний ідеал, залежно від того, яка соціальна сфера представлена у ньому більш випукло, включає у свій зміст форми, цінності й норми двох сторін соціального життя: соціально–економічної та соціально–політичної, які ставлять на перше місце відповідно економічний або ж політичний устрій суспільства.

Соціально–економічний ідеал передбачає образ зняття протиріч економічного суспільного стану, ідеальну модель економіки. Основною формою економічного в ідеалі виступає відношення власності. Соціальний ідеал завжди основною цінністю та ідеологічною концепцією

вважає відношення власності – суспільного способу привласнення предметів виробничого і невиробничого споживання, а також системи суспільних відносин, що виникають у зв'язку з привласненням засобів виробництва, робочої сили, предметів споживання.

Головним критерієм власності є ступінь панування над об'єктом, яка виражається у свободі розпорядження ним: *dominium* (власність) – безумовна власність з правом передачі та спадщини; *possessio* (володіння) – право особи володіти результатами своєї праці; *usus* (користування) – лише тимчасове користування громадським майном [5, с. 125].

Власність, як стрижень соціально-економічного ідеалу нерозривно пов'язана із соціальною цінністю – суспільною справедливістю [6, с. 68]. Так, В. Давидович вважає справедливість більш складним поняттям, ніж соціальний ідеал, оскільки вона є більш «субстанційною», тому що в ній – не тільки прагнення до належного, а й фіксація наявного [7]. Дж. Роулз дотримується іншої думки: «принцип справедливості – лише частина суспільного ідеалу, хоча, можливо, і найважливіша» [8, с. 42]. В. Давидович же називає справедливість одним з ідеалів [7, с. 22]. У даній статті не ставиться завдання співвіднести повні обсяги понять справедливості та соціального ідеалу, тут лише підкреслюється діалектична єдність цих понять.

Соціально-економічний ідеал завжди виступає ідеалом справедливого розподілу, оптимального споживання. Пропонуючи ту чи іншу економічну модель суспільного устрою, ідеал ґрунтується на міркуваннях про справедливість – на поняттях про належне, на відповідних уявленнях про сутність людини та її невід'ємні права. Так, якщо проголошується теза про загальну рівність, рівність необхідна і в економічній сфері: соціальній нерівності відповідають виробничі відносини панування–підпорядкування, соціальній рівності – виробничі відносини співпраці. Абстрактно несуперечливі поняття й форми соціального ідеалу в рамках конкретно діяльностей відносин часто приходять у протиріччя. Поняття рівності часто підмінюється лише формально-правовим його аспектом, коли правом кожного визнається свобода у сфері думки й моралі, але про економічній рівність не йдеться. Економічна рівність (цей термін часто підміняється словом «зрівнялівка»), навпаки, розцінюється як фактор, який обмежує права і свободи індивіда. Так, за зауваженням Фіхте, під категоричним імперативом Канта приховувалася вимога абсолютної рівності всіх перед законом за «емпіричних» умов реальної станової нерівності. Іншими словами, Кантом сформульований принцип буржуазного права, ідеального буржуазного суспільства [1, с. 205–206], але зовсім не визначена його суперечлива природа. Проте, поки є економічна нерівність, залишаються неможливі, а значить, залишається ідеал іншої справедливості, матеріально відчутної, а не занесеної у високі сфери.

Вимога справедливої організації, за зауваженням В. Соловйова, є вимога правомірного порядку, здійснення якого і складає завдання держави. Отже, ця вимога переводить нас з економічної царини в юридичну й політичну [5, с. 130–131]. В. Соловйов взагалі виступає проти суто економічного пояснення суспільства і його ідеалів.

О. Панарін, виступаючи проти економікоцентризму марксистської філософської та соціологічної думки,

що відводить політиці роль надбудови до економіко-виробничого базису, закликає «відновити буттєвий статус політики», яка є аж ніяк не надбудовою, а є «видом людської практики» [9, с. 19].

Політика – це сфера діяльності, пов'язана з відносинами між соціальними групами, ядром якої є проблема отримання, утримання і використання влади, отже, центральним поняттям соціально-політичного ідеалу буде поняття, принципи та форми влади. Політичний ідеал – це, перш за все, ідеал характеру влади і її використання, уявлення про належну організацію суспільства й управління. У загальному сенсі влада визначається як здатність і можливість здійснювати свою волю, робити визначальний вплив на діяльність, поведінку людей за допомогою будь-якого засобу – авторитету, права, насильства.

Політичний ідеал завжди задає ідеальний образ організації і здійснення влади у суспільстві. Цей образ нерозривно пов'язаний з економічними формами суспільства. Так, принцип свободи як політичний принцип соціального ідеалу буржуазного суспільства виник з потреб вільного підприємництва в капіталізмі, що базується на вільному продажі робочої сили.

Політичне та економічне знаходяться у нерозривному зв'язку один з одним. Більше того, «переважає більшість політичних концепцій і минулого, і теперішнього приходять до визнання того, що початковою субстанцією політики в результаті завжди є власність» [10, с. 26]. Політика і влада мають економічну основу: де є поділ власності, там є влада і виникають специфічні політичні відносини.

Отже, соціальний ідеал завжди є духовною (ідеальною) формою, в якій втілений економічний і політичний інтерес певних соціальних груп. Разом з тим, у змісті соціального ідеалу можна виділити низку універсальних структур (концепцій), які визначають зв'язність цілей і засобів у феномені ідеалу. І. Неніна до числа таких структур-концепцій у соціальному ідеалі пропонує віднести концепцію лібералізму й концепцію консерватизму [3]. Консервативна концепція ідеалу виражає ідею збереження, консервації дійсних суспільних відносин. Найчастіше на боці консерватизму виступають групи, наділені владою, тобто наділені власністю. Консерватизм як концепція соціального ідеалу критерієм досконалості вважає усталені форми суспільних зв'язків і відносин, вважає стійкість як основу соціальних форм.

Лібералізм же еталоном соціального буття вважає мінливість, вивільнення від старого. Його носії – виразники невдоволення існуючим порядком речей, тобто представники соціальних груп, які потребують утвердження нових соціальних відносин. Це можуть бути класи пригноблені й неможливі в рамках конкретних соціально-економічних відносин, але, перш за все, це ті соціальні групи, які, володіючи власністю, владою в економічному житті суспільства не мають її у сфері політичній. Лібералізм як концепція є ідеологічною формою претензії власників на владу. Слід зауважити, що конкретне змістове наповнення лібералізму й консерватизму не залишається постійним, воно змінюється з плином часу, настільки кардинально, що «вчорашній» лібералізм сьогодні є консерватизмом. Інакше кажучи, необхідно розрізнити консерватизм і лібералізм у ситуаційному, вузькому розумінні і консерватизм та лібералізм у широкому сенсі.

Поряд зі справедливістю змістовною структурою соціального ідеалу часто вважається рівність. Однак тут слід підкреслити, що справедливість і рівність – це блага, які не співпадають. Для Платона, наприклад, справедливо, коли кожен займається своєю справою [11, с. 205], але аж ніяк не кожен має рівні спроможності до однієї й тієї ж справи – отже, про рівність тут не йдеться.

Не співпадають справедливість і рівність (хоча й перетинаються) і на думку В. Давидовича [7, с. 73]. Рівність ним розглядається як категорія природно-біологічна («рівні за своєю природою»), теологічна («рівні перед Богом»), рівність у соціально-економічних відносинах, правовій сфері, у сфері політичного життя [7, с. 74], з яким і пов'язана, перш за все, соціальна справедливість. Соціальна справедливість в буржуазних теоріях передбачає правову рівність (Ф. Бекон, Т. Гоббс), але не економічну.

Ідеал, який прагне до рівності взагалі, очевидно, не досягає своєї мети, адже повна й абсолютна рівність усіх і в усьому призводить до послаблення зв'язків, втрати напруги й пружності життя, ентропії. Нерівність – це засіб боротьби з ентропією, вона передбачає владу; сама влада – це нерівність. Влада є засобом боротьби з хаосом [12–14].

Поряд зі справедливістю й рівністю ідея свободи не тільки, є найважливішою ціннісною складовою ідеалу, але й неодмінною умовою його здійснення, адже в царстві необхідності немає сенсу прагнути до здійснення ідеалів. Нелінійність у суспільній сфері реалізується через людську свободу [9, с. 20]. З іншого боку, ідеал як певна конструкція сам по собі якоюсь мірою є обмежувачем свободи. Свобода – це спосіб соціального буття людини, міра можливостей реалізації суб'єкта у суспільному розвитку. Проблема свободи завжди передбачає дихотомію: свобода–необхідність, свобода–відповідальність. Свобода і необхідність знаходяться в нерозривному діалектичному зв'язку, у якому відсутність одного елемента унеможливить існування іншого. Все живе є компромісом свободи й необхідності. «Стрибок з царства необхідності у царство свободи» – це внутрішнє протиріччя [15, с. 8–10]. І. Єгоров веде мову про нові категорії – регуляції і саморегуляції – як процес взаємоприспособлення, взаємодії свободи й необхідності [15, с. 10]. Проблема регуляції полягає в наступному: або відсунути межу, що задається необхідністю (розширений ареал свободи), або відійти від нього (обмежена свобода).

«Носіями» процесів регуляції виступають цінності (установки), законодавство, ціни, гроші тощо [15, с. 11]. Кожному члену суспільства приписуються норми поведінки й певні соціальні ролі, причому ці норми й ролі встановлюються, виходячи з точки відліку зі зворотного: не від дійсної причини (свобода), а від її межі – необхідності, оскільки в індивідуальній і суспільній свідомості причина і наслідок міняються місцями.

Історія людства – це осягнення свободи, а «історичний процес самовизначення людства як розвитку свободи не може здійснюватися інакше, як тільки в напрямку Істини, Добра і Краси» [16, с. 173].

Центральним моментом, прихованим за кожним історичним рухом є проблема свободи, а її ядро – незалежність людини від людини або, філософською мовою, незалежність людини від самої себе. Історично це пов'язано з проблемою власності. Справжня свобода починається з моменту зняття відчуження.

Свобода пов'язана і з правом: «... свобода як нерозлучна з правом, оскільки я можу вільно діяти в межах мого права, у чому й полягає володіння правом, і рівність, як нерозлучні з законом, оскільки як загальна норма закон є рівним для всіх, а отже, і законна влада повинна полягати в однаковому ставленні до всіх, на кого вона поширюється» [5, с. 130].

Без свободи неможлива реалізація ідеалу. З іншого боку, і зміст соціального ідеалу визначається рівнем свободи. Т. Ростовцева виділяє чотири рівні свободи [17]:

– «свобода від» – як вивільнення від чогось, подолання кордонів необхідності;

– свобода як пізнана необхідність – пізнання законів і пристосування до них або пристосовування їх під себе;

– свобода як вибір і відповідальність за нього (екзистенційне розуміння);

– свобода як творчість – справжня свобода, тут беруть участь усі три попередні рівні, має місце повне подолання відчуження.

Специфіка соціального ідеалу полягає у тому, що як образ абсолютної бездоганності він не знає сумнівів. Інакше він не володів би великою силою: люди не йшли б на смерть за ідеал, якби сумнівалися в його істинності й цінності. Інша справа, що така «закритість» не може бути вічною. Вона являє собою характеристику ідеалу, який розглядається як синхронічна система, тобто така, що має постійні параметри й розгорнута у просторі в межах певного часового відрізка. Ідеал в контексті діахронічної системи, що розвивається в часі, зазнає змін, еволюціонує. Частково і тому такою складною є проблема істинності ідеалу. «Хибність у формально-економічному сенсі може бути істиною у всесвітньо-історичному сенсі» [18, с. 184].

Проблема істинності та хибності ідеалів знову повертає нас до їх гносеологічного аналізу, зокрема, до рівнів знання і способів ідеалізації на цих рівнях. Так, на буденному рівні, – який є емпіричним відображенням дійсності, розуміння її зовнішньої сторони в процесі повсякденної практики, – є думка про предмет, але немає ще думки про думку, немає рефлексії. У такій свідомості ідеал і реальність виступають як дещо тотожне. Передбачається повна відповідність об'єктивного суб'єктивному. Точніше, суб'єктивне не відділяється від об'єктивного і навіть заміщає останнє. При цьому, носій цієї свідомості, як раз навпаки, приймає суб'єктивне за об'єктивне. Продукт своєї свідомості він може вважати за щось існуюче незалежно від нього самого і навіть таке, що підкоряє його самого. Е. Ільєнков називає подібні продукти відчуження ідолами [1]. На буденному рівні свідомості ідеал постає у вигляді мрії, а також поняття сенсу життя (у сфері психології).

Соціальна мрія, подібно до будь-якого ідеалу, відштовхуючись від наявної дійсності, тим не менше, не піднімається до осмислення цієї дійсності і являє собою лише дійсність «з протилежним знаком», дійсність «навивороті»: замість бідності – статок, замість праці – неробство, «плебейський утопічний гедонізм» [9, с. 239]. На теоретичному рівні соціальна мрія перетворюється в теоретичну модель ідеального устрою суспільства. Теоретична модель передбачає систему, в якій виділяються і доводяться підстави і принципи, – наприклад, в ідеальній державі Платона такими були принципи добра і справедливості.

Будь-який ідеал відштовхується від дійсності й відображає реальні інтереси суб'єкта. Ідеал – це своєрідний

прояв сутності предмета. У ньому фіксується тільки такий бажаний стан, який допускається його сутністю. Тобто, ідеал мислиться як підсумок певної (реальної чи уявної суб'єктом) тенденції розвитку об'єкта [16, с. 18].

«Ідеал вказує на те, що повинно бути, а отже, і може бути, тобто зміст соціального ідеалу не може мати чисто умовляючого теоретичного характеру, що не має зв'язку з дійсним суспільством» [19, с. 117]. Якщо ідеал дійсно те, що може бути, то питання про його здійсненність вирішується позитивно.

Свого часу Г. Гегель не погодився з І. Кантом, який оголосив заборону протиріччя вищим апіорним законом розуму, а наявність протиріччя – вічним «емпіричним» станом розуму. Гегель заперечив: все навпаки. Не можна нездійсненне вважати за вищий закон, а діалектичне протиріччя – не є показником помилки розуму, а є його «природною», іманентною йому формою, ідеал же – не застигла річ, а «суть справи», сам рух уперед, оскільки «ідеалом є <...> будь-яка дійсність у своїй найвищій істині» [20, с. 143]. Для Гегеля ідеал реальний тут, у діяльності людей, але він при вираженні в природному матеріалі завжди деформується і результат виявляється компромісом ідеалу з мертвою матерією, ідеалом, заломленим через антидіалектичність земного, матеріально-людського світу [1, с. 208].

Поняття ідеалу, як бездоганного образу чогось, що визначає напрямки діяльності й володіє спонукальною силою до дії, тісно пов'язане з поняттям мети – ідеального образу майбутнього результату діяльності. У зв'язку з цим, доцільно послатися на точку зору С. Туманова, який якраз і визначав ідеал через поняття мети: «... ідеал є кінцева мета діяльності суб'єкта, сформульована у такий спосіб, що тенденція розвитку об'єкта його інтересів, відтворена кризь призму цих інтересів, виражається у формі увявлення про досконалий стан нині суперечливого об'єкта» [19, с. 34]. Як зауважив В. Соловйов, «не можна вести мову про розвиток суспільства, не маючи поняття про те, до чого веде це розвиток, який кінець його. Але кінець цей є не факт, а тільки ідеал» [5, с. 115]. У той же час, він вважає, що неможливо «провести непорушний кордон і безумовну відмінність між ідеєю й фактом, між думками розуму і явищами дійсності» [5, с. 116].

Ідеал на буденному рівні отожднюється з метою. Якщо ідеал – не мета, то він втрачає свою практичну силу, енергетичну міць; а значить, діяльність, спрямована на його здійснення, втрачає сенс.

Таким чином, як *висновок*, зазначимо, що ідеал є продуктом пізнавально-духовної та практичної діяльності людини й суспільства. Це досконалий образ бажаної реальності. Ідеал є суперечливим за своєю природою: по-перше, він є моделлю знятого протиріччя між сущим і належним; по-друге, будучи породженням наявної дійсності, він заперечує її.

У складі соціального ідеалу можна виділити низку ідей, присутність яких характерна для будь-яких соціальних ідеалів: це ідея блага, ідея справедливості, ідея рівності, ідея свободи.

Список використаних джерел

1. Ильенков Э. В. Идеальное и идеал // Ильенков Э. В. Философия и культура. – М.: Издательство политической литературы, 1991. – С.204–274.
2. Людвиченко М. В. Утопия і футурологія у контексті формування соціальних ідеалів: автореф. дис. ... канд. філос. наук: 09.00.03 / М. В. Людвиченко. – К., 2010. – 15 с.

3. Ненина И. М. Социальный идеал и утопия в культурно-исторических ситуациях общественного развития: дис. ... канд. филос. наук: 09.00.11 / И. М. Ненина. – Красноярск, 2004. – 150 с.

4. Соловьев В. С. Об упадке средневекового миросозерцания // Соловьев В. С. Сочинения. В 2–х т. Т.2. – М.: Мысль, 1988. – С.339–350.

5. Соловьев В. С. Критика отвлеченных начал // Соловьев В. С. Полное собрание сочинений и писем. В 20–ти т. Сочинения. Т.3. – М.: Наука, 2001. – С.7–362.

6. Давидович В. Е. Теория идеала / Давидович В. Е. – Р–н–Д.: Издательство Ростовского университета, 1983. – 183 с.

7. Давидович В. Е. Социальная справедливость: идеал и принцип деятельности / Давидович В. Е. – М.: Издательство политической литературы, 1989. – 255 с.

8. Роулз Дж. Теория справедливости / Джон Роулз // Вопросы философии. – 1994. – №10. – С.38–52.

9. Панарин А. С. Философия политики / Панарин А. С. – М.: Новая школа, 1996. – 424 с.

10. Аникевич А. Г. Власть: социально-философский анализ / Аникевич А. Г., Яковлев В. Г. – СПб., 2001. – 246 с.

11. Платон. Государство // Платон. Собрание сочинений. В 4–х т. Т.3. – М.: Мысль, 1994. – С.79–420.

12. Дзьобань О. П. Сучасна соціальна синергетика: до питання про визначення концептуальних основ / О. П. Дзьобань // Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія / Редкол.: А. П. Гетьман та ін. – Х.: Право, 2011. – Вип.7. – С.3–15.

13. Дзьобань О. П., Грубов В. М. Загальна характеристика суспільства як системи: системний і синергетичний аспекти / О. П. Дзьобань // Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія / Редкол.: А. П. Гетьман та ін. – Х.: Право, 2011. – Вип.10. – С.69–77.

14. Дзьобань О. П. До проблеми критеріїв соціального розвитку з позицій соціальної синергетики / О. П. Дзьобань // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. – К.: ВІР УАН, 2011. – Вип.54 (11). – С.218–222.

15. Егоров И. А. Принцип свободы как основание общей теории регуляции / И. А. Егоров // Вопросы философии. – 2000. – №3. – С.3–21.

16. Лобастов Г. В. Философия Э. В. Ильенкова. К 75–летию со дня рождения / Г. В. Лобастов // Вопросы философии. – 2000. – №2. – С.169–175.

17. Ростовцева Т. А. Утопия в системе социального знания / Т. А. Ростовцева // Вестник КГУ. – 1999. – №1. – С.15–19.

18. Энгельс Ф. Маркс и Родбертус. Предисловие к первому немецкому изданию работы К. Маркса «Нищета философии» / Энгельс Ф. // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. Изд. 2. – Т.21. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1961. – С.180–194.

19. Туманов С. В. Общественный идеал: диалектика развития / Туманов С. В. – М.: Издательство Московского университета, 1986. – 198 с.

20. Гегель Г. В. Ф. Философская пропедевтика // Гегель. Работы разных лет. В 2–х т. Т.2. – М.: Мысль, 1971. – С.7–209.

References

1. Plenkov E. V. Ideальное i ideal // Plenkov E. V. Filosofiya i kultura. – M.: Izdatelstvo politicheskoy literatury, 1991. – S.204–274.
2. Lyudvichenko M. V. Utopiya i futurologiya u konteksti formuvannya sotsialnih Idealiv: avtoref. dis. ... kand. fillos. nauk: 09.00.03 / M. V. Lyudvichenko. – K., 2010. – 15 s.
3. Neniina I. M. Sotsialnyiy ideal i utopiya v kulturno-istoricheskikh situatsiyah obschestvennogo razvitiya: dis. ... kand. fillos. nauk: 09.00.11 / I. M. Neniina. – Krasnoyarsk, 2004. – 150 s.
4. Solovev V. S. Ob upadke srednevekovogo mirosozertsaniya // Solovev V. S. Sochineniya. V 2–h t. T.2. – M.: Myisl, 1988. – S.339–350.
5. Solovev V. S. Kritika otvlechennykh nachal // Solovev V. S. Polnoe sobranie sochineniy i pisem. V 20–ti t. Sochineniya. T.3. – M.: Nauka, 2001. – S.7–362.
6. Davidovich V. E. Teoriya ideala / Davidovich V. E. – R–n–D.: Izdatelstvo Rostovskogo universiteta, 1983. – 183 s.
7. Davidovich V. E. Sotsialnaya spravedlivost: ideal i printsip deyatelnosti / Davidovich V. E. – M.: Izdatelstvo politicheskoy literatury, 1989. – 255 s.
8. Roulz Dzh. Teoriya spravedlivosti / Dzhon Roulz // Voprosy filosofii. – 1994. – №10. – S.38–52.

9. Panarin A. S. *Filosofiya politiki* / Panarin A. S. – M.: Novaya shkola, 1996. – 424 s.

10. Anikevich A. G. *Vlast: sotsialno-filosofskiy analiz* / Anikevich A. G., Yakovlev V. G. – SPb., 2001. – 246 s.

11. Platon. *Gosudarstvo* / Platon. *Sobranie sochineniy*. V 4–h t. T.3. – M.: Myisl, 1994. – S.79–420.

12. Dzoban O. P. *Suchasna sotsialna sinergetika: do pitannya pro viznachennya kontseptualnih osnov* / O. P. Dzoban // *Visnik Natsionalnoyi yuridichnoyi akademiyi Ukrainy imeni Yaroslava Mudrogo*. Seriya: *Filosofiya, flosophya prava, politologiya, sotsiologiya* / Redkol.: A. P. Getman ta in. – H.: Pravo, 2011. – Vip.7. – S.3–15.

13. Dzoban O. P., Grubov V. M. *Zagalna charakteristika suspilstva yak sistemi: sistemniy i sinergetichniy aspekti* / O. P. Dzoban // *Visnik Natsionalnoyi yuridichnoyi akademiyi Ukrainy imeni Yaroslava Mudrogo*. Seriya: *Filosofiya, flosophya prava, politologiya, sotsiologiya* / Redkol.: A. P. Getman ta in. – H.: Pravo, 2011. – Vip.10. – S.69–77.

14. Dzoban O. P. *Do problemi kriteriyiv sotsialnogo rozvitku z pozitsiy sotsialnoyi sinergetiki* / O. P. Dzoban // *Gileya: naukoviy visnik*. *Zbirnik naukovih prats* / G. Ol. red. V. M. Vashkevich. – K.: VIR UAN, 2011. – Vip.54 (11). – S.218–222.

15. Egorov I. A. *Printsip svobody kak osnovanie obschey teorii regulyatsii* / I. A. Egorov // *Voprosy filosofii*. – 2000. – №3. – S.3–21.

16. Lobastov G. V. *Filosofiya E.V.Ilenkova. K 75-letiyu so dnya rozhdeniya* / G. V. Lobastov // *Voprosy filosofii*. – 2000. – №2. – S.169–175.

17. Rostovtseva T. A. *Utopiya v sisteme sotsialnogo znaniya* / T. A. Rostovtseva // *Vestnik KGU*. – 1999. – №1. – S.15–19.

18. Engels F. *Marks i Rodbertus. Predislovie k pervomu nemetskomu izdaniyu raboty K. Marksa «Nischeta filosofii»* / Engels F. // *Marks K., Engels F. Sochineniya*. Izd. 2. – T.21. – M.: Gosudarstvennoe izdatelstvo politicheskoy literatury, 1961. – S.180–194.

19. Tumanov S. V. *Obschestvenniy ideal: dialektika razvitiya* / Tumanov S. V. – M.: Izdatelstvo Moskovskogo universiteta, 1986. – 198 s.

20. Gegel G. V. F. *Filosofskaya propovednika* // *Gegel. Raboty raznyih let*. V 2–h t. T.2. – M.: Myisl, 1971. – S.7–209.

Dzoban O. P., doctor of philosophical science, professor of department of philosophy of the National legal university of the name Yaroslav Mudryi (Ukraine, Kharkiv), a_dzeban@ukr.net

To the question about the essence of the social ideal

The philosophical aspects of the understanding of the essential characteristics of a social ideal are analyzing. The social ideal is considered as the perfect image of perfect social order, structuring the public consciousness, the defining style of thinking and acting of human and social groups. The social-economic and socio-political aspects of the social ideal are considered. An attempt was made to reveal the contradictory nature of social ideal.

Keywords: social ideal, social ideas, values, interests, justice, equality, freedom.

Дзебань А. П., доктор философских наук, профессор, профессор кафедры философии, Национальный юридический университет им. Ярослава Мудрого (Украина, Харьков), a_dzeban@ukr.net

К вопросу о сущности общественного идеала

Анализируются философские аспекты понимания сущностных характеристик общественного идеала. Социальный идеал рассматривается как идеальный образ безупречного социального строя, структурирующего общественное сознание, определяющего стиль мышления и деятельности человека и социальных групп. Рассмотрены социально-экономический и социально-политический аспекты общественного идеала. Предпринята попытка раскрыть противоречивую природу общественного идеала.

Ключевые слова: общественный идеал, общественные идеи, ценности, интересы, справедливость, равенство, свобода.

* * *

УДК 79601:291.11

Дубина О. О.,
аспірант кафедри філософії та релігієзнавства,
Черкаський національний університет
ім. Б. Хмельницького (Україна, Черкаси),
okeu_namu@ukr.net

ДО ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ ПОСТСЕКУЛЯРНОГО

Розглянуто визначення поняття постсекулярного. Відкидаються дві можливі форми розуміння постсекулярного: по-перше, що під постсекулярним мається на увазі де-секуляризація, і по-друге, що це означає пост-секулярність, тобто зміну періоду, що відправляє суспільство назад до релігії. На противагу

цьому, пропонується осмислення постсекулярного як умови сучасного співіснування секулярного та релігійного, яка може бути концептуалізованою в трьох вимірах: нормативному, соціологічно-політично-історичному, і феноменологічному.

Ключові слова: повернення релігії, де-секуляризація, пост-секулярне, постсекулярне.

Аналіз останніх досліджень: на сьогоднішній день в українській філософській і, зокрема, релігієзнавчій літературі відсутні комплексні монографічні дослідження з приводу осмислення феномену постсекулярного загалом або ж проблематизації теми постсекулярної свідомості зокрема. Безперечними передумовами для цього є поява перекладів тематичних текстів Юргена Габермаса та Чарльза Тейлора на українську мову, а також ряд статей українських авторів таких як В. Єленський, І. Загребельний, К. Пашков, А. Сороковський, М. Старокожева, Ю. Чорноморець, К. Швалагіна та ін., в яких була подана релігієзнавча, філософська і богословська оцінки постсекулярної філософії.

Мета дослідження, об'єкт та предмет: метою дослідження є здійснити філософсько-релігієзнавчий аналіз постсекулярного поняття шляхом відображення постметафізичних трансформацій свідомості. Об'єктом дослідження є постсекулярний феномен сучасного філософського і гуманітарного знання. Предметом дослідження є постсекулярна свідомість у філософсько-релігієзнавчому вимірі.

Завдання дослідження: проаналізувати специфіку змісту понять «де-секуляризація», «пост-секулярне», «постсекуляризм» у сучасному філософсько-релігієзнавчому дискурсі; дослідити кореляцію кантіанської та гегельянської традицій нормативної постсекулярності.

Впродовж останніх двадцяти років, для соціологічних та політичних наук стало звичним говорити про «повернення релігії». Це означає, що релігія претендує на роль і голос в публічній сфері, так як напрямок сучасної соціальної і політичної теорії прийнято вважати вільним від релігії, нейтральним, незалежним. Релігія, як погоджується більшість соціологів і політологів, існувала деінде, в приватній сфері, в індивідуальній свідомості [4]. Це розуміння релігії і публічності було закладеним у наративі, який презентував історію модернізації як історію демократизації, індивідуалізації, функціональної диференціації і секуляризації. Сучасність, за цим наративом, мала базуватись на цих чотирьох стовпах. І навпаки, якщо один з цих факторів втрачався, вважалося, що ми вже не можемо більше говорити про сучасність. «Повернення релігії» було, таким чином, спочатку інтерпретованим як атака на сучасність, як повернення до пре-модерну.

Саме в цьому сенс терміну «де-секуляризація». Термін вперше був застосований на початку 90-х років ХХ ст. Пітером Бергером, який був не лише справжнім поборником секулярного поняття до цього, він був одним з перших, хто визнав, що він був неправий: «Світ шалено релігійний як і був до цього» [3]. П. Бергер виражає занепокоєння через атаки фундаменталістських релігій на модерний порядок, повернення пре-модерну в сучасний світ. В цьому сенсі, П. Бергер говорить про «де-секуляризацію».

В геометричних поняттях, приставка «де-» передбачає рух згори до низу по вертикальній осі та без будь-якого руху по горизонтальній. Сучасний модерний

устрій піднявся; і впав, світ секуляризувався і зараз де-секуляризується, на шляху назад, до пре-модерних форм релігії. Можливо, що це трішки перебільшена версія тези П. Бергера, але варто якомога краще прояснити дану ідею: де-секуляризація означає, що релігія і сучасність є несумісними. Може бути або перше або друге.

В політичних та соціологічних науках, розуміння «повернення релігії» з часом почало сприйматися як занадто вузьке. Чи дійсно релігія є несумісною із сучасністю? Більшість соціологічних дослідників так не вважають [4]. Як тоді зрозуміти тезис про «повернення релігії»?

Це та ситуація коли термін «пост-секулярне» викликає дискусію. Префікс «пост-» пропонує зовсім іншу траєкторію, а ніж префікс «де-». «Пост-» позначає рух по вертикалі так само як і по горизонталі. Він описує сюжет: релігія у пост-секулярному суспільстві є не одним й тим самим, що і релігія у пре-секулярному суспільстві. «Повернення релігії» не є відродженням того, що панувало тут до цього. Коли ми мислимо «пост-» подібно до цього сюжету, ми бачимо, що релігія, яка можливо «повертається» в той же час змінюється.

Ця нова картина залишила відбиток на сучасному наративі: де більше не говориться про те, що четвертий стовп сучасності – секуляризація – (крім функціональної диференціації, індивідуалізації та демократизації) відкидається, але визнається, що змінюється форма. Релігія і сучасність можуть, зрештою, бути сумісними.

Таким чином, підсумовуючи відмінність між префіксами «де-» і «пост-»: перший визначає релігію і сучасність несумісними, другий – сумісними. Здається, що успіх поняття «постсекулярне» в публічному дискурсі і в наукових колах пов'язаний саме з цією дистинкцією.

Таким чином, наступне питання буде присвячене правильності написання терміну «пост-секулярне» чи «постсекулярне»? Чи відокремлений префікс від слова дефісом чи ні? І чи є в цьому різниця?

Варто зауважити, що дефіс вказує на семантичну відмінність. «Пост-секулярне» з дефісом передбачає, що «пост-» дійсно означає «після», після секулярного, воно вказує на послідовність. Подібно до твердження: одне суспільство було секулярним – тепер воно більше не секулярне.

Відповідна інтерпретація терміну «пост-секулярне» викликає певні сумніви. Може з'явиться враження, що подібне тлумачення дуже часто використовується релігійними діячами у їх власних цілях. «Пост-секулярне» постає, на їх думку, свого роду проголошенням спокути і порятунку, поверненням до релігії.

Наприклад, Російська православна церква, на чолі із Патріархом Кирилом та Митрополитом Іларіоном, визначає «пост-секулярне» суспільство саме подібним чином. Вони стверджують, що західна секулярна модерність відійшла від свого курсу, виснажила себе і стала «пост-модерною» та «пост-секулярною», і зараз готова повернутися до релігії [2, с. 8–9].

Подібна інтерпретація історії має тривалу традицію в Росії. Федір Достоєвський та Володимир Соловйов, в своєму аналізі західного модерного досвіду, передбачали повернення релігії, повернення в якому православне християнство відіграло б роль «каталізатора». «Місією» російського православ'я було, на думку цих двох філософів, допомогти Заходу в його поверненні до християнських коренів після доби секуляризації. Це

дійсно стало б моментом свободи, вільного вибору, який би зробив привабливою західну модерність в уяві російських релігійних філософів, тому що в ньому проявляються шляхи порятунку людської грішної натури.

Коли Митрополит Іларіон говорив, що Російська православна церква протистояла «войовничому атеїзму» (комунізму) і зараз готова протистояти «войовничому секуляризму», тоді він починає натякати що: Російське православ'я має місію протистояти ідеології, що прийшла із Заходу і зараз, коли Захід повертається до «пост-секулярності», вона має місію привнести релігійні цінності назад до Заходу. Вдалим прикладом цього є остання політична діяльність Російської православної церкви, яка має на меті розпочати дебати щодо традиційних цінностей в міжнародних правозахисних інституціях [1, с. 50–54].

В разі якщо ми запропонуємо прибрати дефіс поза слово, змінюючи «пост-секулярне» на «постсекулярне», таким чином, ми отримуємо інше визначення поняття та іншу множину значень.

Визначення постсекулярного, яке ми пропонуємо не узгоджується із зображенням послідовності (до-після). На протигагу, воно визначає постсекулярне як умову свідомого співіснування релігійного та секулярного світоглядів. Співіснування релігійного та секулярного світоглядів, релігійних і секулярних поглядів на суспільство та політику, релігійних та секулярних способів розуміння конкретного індивідуального життя створює свого роду напругу. «Постсекулярне» – це стан перманентної напруги.

Наше визначення терміну «постсекулярне», в такий спосіб, включає в себе три додаткові виміри: нормативне постсекулярне, соціологічне, історичне та політичне постсекулярне та феноменологічне постсекулярне. Кожний із цих вимірів характеризується внутрішньою напругою. На нашу думку, значення постсекулярного проявляється в контексті цих трьох вимірів.

Нормативне постсекулярне має скоріше називатись «постсекуляризмом», тому що воно описує нормативну точку зору, яка визнає, що секуляризм як такий може визнаватись ідеологією. Представниками цього ідеологічного переходу секуляризму до постсекуляризму є Юрген Габермас, Уільям Коннолі, Джон Ролз.

Важливо мати на увазі по відношенню до нормативного виміру постсекулярного мислення, по-перше, політичне а по-друге, його ліберальне походження. Воно належить до кантіанської традиції в політичній філософії. Ю. Габермас і Дж. Ролз не виступають за легітимне місце релігії в публічній сфері, тому що переконані в перевазі релігійного світогляду, або ж через те, що самі по собі є релігійними. Вони застосовують простий логічний, демократичний аргумент: публічна сфера, яка надає перевагу секулярному над релігійним дискурсом ризикує виключити релігійних громадян, що, таким чином, буде недемократичним.

Це зовсім інший погляд на предмет релігії, ніж ми знаходимо в консервативній політичній філософії, яка прагне довести важливість релігії на моральній основі. Для більшої простоти, ми можемо назвати цей підхід гегельянською традицією. Представниками цього способу розуміння політики та релігії в сучасній політичній філософії є Майкл Волзер, Майкл Сендел та Чарльз Тейлор.

Подібно до своїх ліберальних колег, ці автори вважають, що релігія має легітимний голос в публічній

сфері. Однак, вони так вважають, не скільки через те, що релігія не може бути виключеною із публічних дебатів, стільки вони вважають релігію обов'язковою складовою публічного дискурсу. Вона додає дещо, що може при інших умовах зникнути: моральність.

Між двома складовими нормативної політичної філософії існує напруга, яка недосить чітко означена в сучасних дебатах. Якщо ми розглянемо постсекулярне лише в його ліберальному, кантіанському вимірі, тоді цілий філософський проект постсекулярної політичної філософії, починає набувати дуже спрощеного, процедурного вигляду. Навіть сам Ю. Габермас не зупинився на цьому, коли, в певний момент, він висунув гіпотезу про те, що релігійний голос має важливий зміст в публічних дебатах. Справжня проблема постсекулярної філософії, здається також полягає у визнанні постсекулярного у його гегельянському вимірі, аби надати собі більш вагомий зміст, задля взяття на себе ризику бути задіяною в моральному філософському вимірі.

Отже, визначення нормативного постсекулярного має два виміри, кантіанський та гегельянський, які перебувають у напрузі між собою. Нормативне постсекулярне не може бути редукованим до будь-якого з цих двох, воно полягає саме в цій напрузі.

Соціологічне, історичне та політичне постсекулярне пов'язані із суб'єктами та інституціями. Вчені в цих галузях вивчають повернення релігії в секулярне суспільство спостерігаючи за релігійними суб'єктами і відносинами між секулярними та релігійними інституціями, часто в порівняльному стилі.

Варто наголосити на головному взаємозв'язку в цій області між моделями секулярності та практики. Наратив модернізації – який містить функціональну диференціацію, індивідуалізацію, демократизацію і секуляризацію – чотири стовпи сучасності – сам по собі є моделлю. Якщо ми уважно дослідимо цю модель стосовно реального світу, ми згодом зрозуміємо, що все значно складніше.

Коли ми говоримо про постсекулярне суспільство із соціологічної, історичної і політичної перспективи, ми повинні мати на увазі, що у багатьох випадках те, що ми називаємо «секулярним» ніколи не було «насправді секулярним», а що більшість механізмів, які ми називаємо «секулярними» є насправді спадщиною християнської релігії.

Має сенс говорити про «постсекулярне» коли ми будемо враховувати плюралізм, присутність інших релігій – Ісламу, Православ'я, Юдаїзму і т.п. В цьому сенсі, Європа сьогодні справді змінюється, тому через міграцію тут значну роль відіграє Іслам, та після падіння комунізму в Східній Європі – Православне християнство. Європейські країни стають релігійно плюралістичними.

Терміном «феноменологічне постсекулярне» ми прагнемо позначити тему «релігійного досвіду». Чарльз Тейлор є одним із авторів, що привернули увагу політичної філософії до релігійного досвіду. У своїй книзі «Секулярна доба», Ч. Тейлор демонструє «поворот до секулярності», який, «є рухом від суспільства, де віра в Бога була незаперечною і не піддавалася жодному сумніву, до такого, де віру розуміють як певний варіант вибору поряд з іншими, і часто цей вибір не є найлегшим» [5, с. 16]. Однак, життя в іманентній рамці, не означає, що людське буття припинило бути в пошуку здійснення, або ж як це називає Ч. Тейлор в пошуку «повноти» [5, с. 21].

Релігії в сучасному світі, включаючи Православні церкви, в основному функціонують у суспільствах, для яких іманентна рамка стала домінуючою системою відліку. Замість того щоб говорити про «повернення релігії», Ч. Тейлор, ясно дає зрозуміти, що релігія – і людська схильність до релігійних видів досвіду – ніколи не полишала нас, так само як церкви продовжували займати визначене місце в суспільстві. Насправді, змінилося те, що багато людей сьогодні більше не шукають досвіду повноти поза власною іманентною рамкою або ж, не шукають можливий інший спосіб її покладання.

Ми живемо в секулярну добу, і релігія є одною серед можливих опцій індивідуального досвіду повноти. З релігійної точки зору, дехто може сказати, що це неправильно чи ж неприпустимо, але факт залишається фактом.

Отже, по-перше, ми позначили те, чим на нашу думку постсекулярне не є, а саме де-секуляризація (повернення назад до премодерну), пост-секулярне як зміна періоду, яка повертає суспільство назад до релігії. Натомість, ми запропонували розуміння постсекулярного як ознаки сучасності, а саме співіснування секулярного та релігійного, яка може бути концептуалізована у трьох вимірах: нормативному, соціологічно-політично-історичному і феноменологічному. Ми зазначили, що кожен з цих трьох вимірів характеризується певною кореляцією: кантіанська і гегельянська традиції у нормативному постсекулярному; модель та практика у соціологічно-політично-історичному постсекулярному, а також індивідуальне та колективне у феноменологічному постсекулярному.

Стає зрозуміло, що справжнім завданням дослідників постсекулярного є дослідження цих трьох вимірів. На нашу думку, ми знаходимося на тому місці де, нам непотрібно більше наративів подібних до «повернення релігії» або ж «де-секуляризації» «суспільства після секуляризму». Нам потрібні спеціальні студії для дослідження різних вимірів, які визначають сучасну постсекулярну добу.

Список використаних джерел

1. Зудов Юрий. Чувства верующих или свобода искусства? Практика европейского суда по правам человека / Юрий Зудов // Православная беседа. – 2015. – №5. – С.50–54.
2. Патриарх Кирил. Великая Оте́чественная война явила нам правду о нас самих / Патриарх Кирил. Из проповеди по окончании Божественной литургии в Храме Спасителя 9 мая 2010 г. // Журнал Московской Патриархии. – 2015. – №5. – С.8–9.
3. Berger Peter. The Desecularization of the World: Resurgent Religion and World Politics / Peter Berger. – Washington, D.C., Grand Rapids, Mich.: Ethics and Public Policy Center; W.B. Eerdmans Pub. Co., 1999. – 240 p.
4. Casanova Jose. Public Religions in the Modern World / Jose Casanova. – Chicago: University of Chicago Press, 1994. – 234 p.
5. Taylor Ch. A Secular Age / Charles Taylor. – Cambridge, Massachusetts, and London, England: The Belknap Press of Harvard University Press, 2007. – 776 p.

References

1. Zudov Jurij. Chuvstva verujushhiih ili svoboda iskusstva? Praktika evropejskogo suda po pravam cheloveka / Jurij Zudov // Pravoslavnaia beseda. – 2015. – №5. – S.50–54.
2. Patriarh Kiril. Velikaja Otechestvennaja vojna javila nam pravdu o nas samih / Patriarh Kiril. Iz propovedi po okonchaniu Bozhestvennoj liturgii v Hrame Spasitelja 9 maja 2010 g. // Zhurnal Moskovskoj Patriarhii. – 2015. – №5. – S.8–9.
3. Berger Peter. The Desecularization of the World: Resurgent Religion and World Politics / Peter Berger. – Washington, D.C., Grand Rapids, Mich.: Ethics and Public Policy Center; W.B. Eerdmans Pub. Co., 1999. – 240 p.

4. Casanova Jose. Public Religions in the Modern World / Jose Casanova. – Chicago: University of Chicago Press, 1994. – 234 p.

5. Taylor Ch. A Secular Age / Charles Taylor. – Cambridge, Massachusetts, and London, England: The Belknap Press of Harvard University Press, 2007. – 776 p.

Dubyna O. O., graduate student, department of philosophy and religious studies of The Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy (Ukraine, Cherkasy), okeu_namu@ukr.net

To the problem of defining the postsecular notion

This paper proposes a definition of the postsecular notion. It discards two possible modes of understanding the postsecular: the understanding that the postsecular means de-secularization, and that it means post-secularity, a regime-change that brings society back to religion. Instead it suggests to conceptualize the postsecular as a condition of contemporaneity / of co-existence of the secular and religion, which can be conceptualized in three dimensions: normative, sociological-political-historical, and phenomenological.

Keywords: the return of religion, de-secularization, post-secular, postsecular.

Дубина А. А., аспирант кафедри філософії та релігієзнавства, Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького (Україна, Черкаси), okeu_namu@ukr.net

К проблеме определения понятия постсекулярного

Рассмотрено определение понятия постсекулярного. Отбрасываются две возможные формы понимания постсекулярного: во-первых, что под постсекулярным имеется в виду де-секуляризация, и во-вторых, постсекулярность, то есть изменение периода которое отправляет общество назад к религии. В противоположность этому, предлагается осмысление постсекулярного как условия современного сосуществования секулярного и религиозного, которое может быть концептуализированным в трех измерениях: нормативном, социологически-политически-историческом, и феноменологическом.

Ключевые слова: возвращение религии, де-секуляризация, постсекулярное, постсекулярное.

* * *

УДК 316.64:321

Загудаєва О. А., аспірантка, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка (Україна, Київ), olesiazagueva@gmail.com

ОСОБЛИВОСТІ ТРЬОХ ПІДХОДІВ ДО МОДЕЛЮВАННЯ В ЮРИДИЧНІЙ АРГУМЕНТАЦІЇ

Здійснено огляд деяких моделей юридичної аргументації, розділених за підходами, які застосовуються для їхнього аналізу: логічний, риторичний і діалектичний. Визначені особливості кожного з підходів до моделювання в юридичній аргументації. На підставі використаних компаративного, історичного та аналітичного методів висновується, що окрім наведених підходів до класифікації моделей юридичної аргументації, є інші, які розрізняються за особливостями аргументації, на яких акцентується увага в тій чи іншій моделі.

Ключові слова: логічне моделювання, юридична аргументація, модифіковані міркування, підхід до аналізу юридичної аргументації.

Моделювання в аргументації – метод, який дозволяє аналізувати аргументативні процеси в юридичних текстах найбільш повно і виявляти структуру аргументації, її особливості, правила, за якими застосовуються аргументи та причини їхнього застосування, а відтак робить вибір аргументів більш раціональним, а саму аргументацію більш ефективною, тобто такою, яка б досягала мети. Метод моделювання взагалі широко використовується в багатьох науках починаючи з 60-х років ХХ століття.

Довгий час поняття формальної логічної аргументації було суперечливим, оскільки формальна символічна логіка та теорія аргументації розглядалися окремо: формальний підхід займався розглядом правильності, послідовності логічних висновків, натомість теорію аргументації цікавило протистояння думок, оцінка альтернатив, обґрунтування раціонального вибору – те, що не могла зробити символічна логіка стосовно основних аспектів моральних і юридичних міркувань.

Однак ціла низка логіків та спеціалістів з теорії аргументації (як то Дж. Сартор, Г. Праккен, Т. Бенч-Капон, Е. Фетеріс, А. Лоддер тощо) вважають, що формальні методи мають бути застосовані до юридичної аргументації, оскільки формалізм дає можливість більш точної оцінки процесу аргументації та використаних аргументів. Тож з'явився цілий ряд моделей, які застосовувалися в аналізі юридичної аргументації. Юридична аргументація є значною частиною аргументативних процесів, тому застосування формальних моделей аргументації в праві є поширеним.

Проте багатоманітність цих моделей є досі несистематизована. Моделювання аргументації розглядалося такими дослідниками, як Тревор Бенч-Капон, Яап Хаге, Генрі Праккен і Джованні Сартор, Роберт Алексі. Значний внесок у огляд і систематизацію існуючих моделей в юридичній аргументації зробила Евелін Фетеріс у статті «Моделі для аналізу юридичної аргументації» («Models for Analysis of Legal Argumentation»). У пострадянському та вітчизняному просторі взаємозв'язком логіки та юридичної аргументації займаються О. М. Лісанюк, В. Д. Титов, О. В. Тягло, О. М. Юркевич, О. Ю. Щербина та ін.

Метою цієї статті є визначення особливостей трьох підходів (логічного, риторичного та діалектичного) до моделювання в юридичній аргументації та тих характеристик, з якими вони пов'язані.

Моделювання в юридичній аргументації має свої особливості, пов'язані із застосуванням нормативних актів і законів до конкретних юридичних справ. У зв'язку з цим виникає запитання, яким чином здійснювати аргументацію, приймати рішення суддею чи присяжними найбільш наближено до того, що написано в законі.

У науковій літературі визначено найбільш поширені три підходи до моделювання в юридичній аргументації: логічний, риторичний і діалектичний. Історично першим був логічний підхід, який мав переваги в застосуванні лише в теорії. Його строгий дедуктивний перехід від заданих засновків до висновку не міг адекватно застосовуватись до практичних випадків через певні особливості юридичної аргументації [11, с. 52]. Врешті, найбільш наближеним до того, що написано в законі, є діалектичний підхід. Але зазначимо, що кожен із цих підходів має свої особливості. Вони пов'язані: 1) з тим, на яку ситуацію (контекст), який аспект юридичної аргументації спрямована побудова моделі, а отже, у зв'язку з цим 2) яке завдання цієї моделі, тобто, які проблеми вона має дослідити та розв'язати; 3) які засоби (схеми аргументації і мова) обирають для побудови зазначених моделей.

Джон Вудс є представником логічного підходу. Він використовує логічну модель для аналізу та оцінки процесу юридичного прийняття рішень у кримінальному судочинстві загального права. Дж. Вудс застосовує логіко-абдуктивну модель аналізу юридичного судження до аналізу рішення суду присяжних в кримінальній справі [11]. Логік пояснює, як логічний аналіз абдуктивної дилеми рішення присяжних прояснює проблеми, властиві для положень кримінального кодексу та загальної системи закону, де обвинувачуваний може бути засуджений навіть при непрямих доказах, якщо вони мають раціональне обґрунтування. Дж. Вудс наголошує на тому, що при оцінці фактичних судових рішень, прийнятих в кримінальній справі, абдуктивна модель логічного підходу може

допомогти встановити основні епістемічні принципи, на яких ґрунтується рішення. Ці принципи мають поставити під сумнів стандартне доведення в кримінальній справі.

Ще одним представником логічного підходу є А. Сотман [9]. Він вважає, що справжнє обґрунтування обов'язково має містити дедуктивно виведений аргумент. Допоки висновок випливає з модифікованих засновків, він не є дійсним, адже невідомо, чи дійсно він ґрунтується на істинних засновках. На думку А. Сотмана, юридичні рішення мають важливі наслідки, тому не можуть впливати на долю людей, якщо на це немає достатніх підстав.

Представником топіко-риторичного підходу є Теодор Фівер. Його праця «Топіка та юриспруденція: до питання про основний метод дослідження в праві» стала такою ж класикою в теорії аргументації, як і «Нова риторика» Х. Перельмана. Особливістю топіко-риторичного підходу Т. Фівера є визначення топіки як способу проблемно-орієнтованого мислення, розвинутого риторикою. Топіка є дослідженням способів міркування людей про юридичні проблеми. Суттєвим недоліком дедуктивного методу є те, що він не орієнтується не може дати вирішення проблеми, оскільки не орієнтується на конкретну проблемну ситуацію. Натомість топіко-риторичний підхід використовує топоси – розумові орієнтири, настанови, якими мають керуватися учасники юридичного процесу. Саме топоси дозволяють враховувати обставини кожної окремої справи і при цьому обмежують довільне трактування норм і принципів права. Водночас, Т. Фівер не заперечує значення логічного компоненту в моделюванні. Він вважає, що топіка є «передлогічним» ступенем доведення, вона знаходить засновки, а логіка їх застосовує. [13] Головна перевага топіко-риторичного підходу полягає в тому, що він передбачає, що для справедливого рішення потрібно вислухати всі точки зору, всі сторони процесу, тобто, розглянути всі топоси, що стосуються справи.

Ще одним представником риторичного підходу до моделювання юридичної аргументації є Гюнтер Креузбауер. Він розглядає актуальні моделі аргументації і застосовує поняття топосу до правової аргументації. Топоси виконують конструктивну функцію як евристичний інструмент для побудови аргументів і функцію стандартизації аргументів у контексті діалогу. Г. Креузбауер описує функцію топосів у побудові аргументації, розглядає роль топіки в юридичній аргументації в континентальній європейській традиції [7].

Як зазначає Евелін Фетеріс, у теорії аргументації юридична аргументація є частиною дискусійної процедури, в якій юридичні твердження ґрунтуються на певних правилах раціональної дискусії [3, с. 1]. Такий підхід називається діалектичним. Оцінка аргументів у ньому відбувається на основі того, наскільки успішно було захищено твердження і наскільки аргументація відповідала стандартам раціональної дискусії. Діалектична концепція розглядає юридичну аргументацію – це поєднання юридичної теорії, теорії аргументації та прагматики. Основними філософами та логіками, що поділяли діалектичний підхід, є Д. Годден і Д. Волтон, Е. Фетеріс і Г. Янсен, Д. Канале і Дж. Туцет, Дж. Вудс, Г. Креузбауер, Дж. Сартор і Г. Праккен.

Однією з найбільших тем, яка об'єднує представників діалектичного підходу до юридичної аргументації є поняття модифікованості у праві. Модифікованість (англ. «defeasibility») – поняття, що було введено Г. Л. А. Хартом

у теорію права в 1949 році, але саме поняття з'явилося в етиці сера Девіда Росса на початку 1930-х років, коли він критикував кантівську позицію абсолютного обов'язку. Модифікованість пов'язана з немонотонними міркуваннями – висновками, які спираються на неповний запас знань. Г. Л. А. Харт зазначав, що умовами для модифікованості є: а) незнання фактів; б) невизначеність мети, наприклад, неможливість людини визначити всі можливі варіанти майбутнього та того, що потрібно зробити, коли постануть нові обставини. Модифіковані міркування характеризуються тим, що коли з'являється нова інформація (додаються засновки), то може змінитися істинність висновку. У реальному світі людських міркувань зазвичай мають справу з неповною, неточною, протилежною інформацією. У такому випадку звичайна дедукція неприйнятна, тому з'явився цілий ряд немонотонічних логік: абдуктивна логіка, логіка замовчування тощо. Розрізнення ідеального типу міркування дедуктивної логіки та звичайних висновків повсякденного життя проводив ще Аристотель. У повсякденному житті ми часто узагальнюємо, маючи лише частину інформації. Застосування таких узагальнень включає модифіковані міркування. Такі міркування часто зустрічаються і в юридичній практиці, оскільки аргументація проходить в умовах неповноти знань та знань, які з'ясовуються безпосередньо протягом процесу аргументації. Як зазначав Х. К. Байон, усі юридичні норми мають структуру [1]. У кожного юридичного висновку є «позитивні умови» – обставини, які обов'язково мають бути наявними і «виключення» – елементи, які мають бути відсутніми для того, щоб зробити висновок. Сума позитивних умов складає ситуацію, коли можливий висновок, а виключення – кожна окрема ситуація, до якої цей висновок застосуватись не може. Якщо керуватися логічним підходом до моделювання аргументації, то мають бути виконані всі позитивні умови і відсутні усі передбачені виключення для того, щоб прийняти юридичне рішення. Але у прийнятті рушень ця ситуація є майже не виконуваною, оскільки жодна норма не може врахувати всіх можливих виключень. Крім того, завжди залишається нестача інформації про закони та релевантні факти. З приводу цього С. Гемпшир вводить поняття «невичерпності опису», коли будь-яка ситуація має необмежений набір властивостей, однак ми помічаємо лише ту частину, яка наближена до нашої проблеми [6].

Усе це приводить до того, що ніколи не можна бути впевненим у остаточності міркувань: кожен новий факт змушує переглядати переконання. Саме тому модифікованість – одна з ключових властивостей юридичної аргументації. Ситуація, коли юридичні висновки є безсумнівними, є бажаною, але майже недосяжною. Система, яка не дозволяє виключення з правил є лише теоретичною множиною.

У теорії права спостерігаються дві тенденції в підході до модифікованості:

1. Structure-based approach – логічна поведінка не залежить від юридичної інтерпретації:

а) всі юридичні закони не модифіковані, закон спричинений фактами, які задовольняють умовам нормального висновку: усі юридичні норми (з винятками) характеризуються антецедентами, що забезпечують достатні умови для висновку. Тому приховані засновки концептуально неможливі (це критикується як шкільна

вигодка). Однак норми, побудовані на ідеальних умовах, ніколи не цікавили юристів;

б) різні юридичні норми розрізняються на основі модифікованості: модифікованість – головний інструмент для розрізнення різних видів законів. Цю думку підтримують багато видатних філософів права. Наприклад, Р. Дворкін, відомий філософ права, розрізняє юридичні принципи (модифіковані) та закони (не модифіковані).

Оскільки принципи можуть бути змінені за визначенням імпліцитними оперативними факторами, а принципи змінюють закони, то закони також можуть бути змінені імпліцитними оперативними факторами. Якщо це вірно, то різниця між принципами та законами, яка полягає в модифікованості, не є важливою;

в) всі юридичні твердження модифіковані: 1) жоден юридичний закон не допускає *modus ponens* і підсилює антецедент. Це означає, що жодне застосування юридичних норм логічно неможливе або теоретично не пояснюване; 2) всі юридичні норми можуть бути змінені з якоїсь причини.

2. Згідно з іншою точкою зору, модифікованість вважається інтерпретативною проблемою, яка є інструментом маніпуляції.

Модифіковані системи пояснюють, як поєднуються конфліктуючі норми, які б не поєдналися через стандартну деонтичну логіку. Модифікована деонтична логіка має за мету поєднати юридичні міркування і міркування буденного життя.

Ідеал юридичної науки – повний і змістовний опис нормативної системи. Але треба враховувати, що норми – результат людського акту воління, вони можуть містити несумісні твердження або мати неясні моменти.

В юридичній практиці інтерпретатор прояснює суперечливості та намагається зробити зрозумілими неясні моменти, щоб отримати адекватне обґрунтування законів. Це означає, що система була оцінена та змінена інтерпретатором.

К. Алчуррон впевнений, що модифікованість юридичних законів і політичних стандартів – не що інше, як вид нормативної суперечності між явними законами та законами, прихованими в інтерпретації законодавця або будь-якого учасника юридичної аргументації.

Девід Годден і Дуглас Волтон розробляють діалогічну модель для аналізу висловлювань, що можуть бути модифіковані, у апеляційних рішеннях. Вони пишуть, що всі юридичні рішення в певній мірі можуть бути модифіковані. Але є різні підходи до моделювання модифікованості. Так, Г. Праккен, Д. Годден і Д. Волтон застосовують процедурний підхід і характеризують міркування як форму обговорення між учасниками з різними ролями. У такому випадку юридичне міркування має аналізуватися з точки зору процедурної діалектичної перспективи, а не логічної. Д. Годден і Д. Волтон аналізують модифікованість у юридичному міркуванні в контексті випадку апеляції, коли рішення переглядається, оскільки воно ґрунтується на хибному висновку або такому, що не відповідає фактам. На їхню думку, мета-діалоги, які вивчають правильність міркувань і аргументації, можуть бути найкраще пояснені з діалектичної перспективи [3].

Наступною темою, яка стосується діалектичного підходу, є аналіз судових рішень на основі прагма-діалектичної моделі. Цю тему розглядає Евелін Фетеріс. Вона розвиває прагма-діалектичну модель для аналізу

судових рішень, які ґрунтуються на телеологічно-оціночній аргументації. На її думку, телеологічно-оціночна аргументація, в якій суддя приймає рішення на основі застосування юридичних законів до конкретних випадків залежно від мети та цінностей, містить елементи зважування та збалансованості. Тобто, суддя імпліцитно зважає застосування законів та аргументів, які висувуються учасниками процесу, до конкретного випадку. Таким чином, тягар доведення лягає на суддю [3].

Ще одна тема, яка є спільною для логіків, що застосовують діалектичний підхід – це моделі аналізу аргументу *a contrario* (від зворотного). У цьому аргументі йдеться про те, що юридичний закон у своїй буквальній формі не може охопити усі окремі висновки, що можуть бути не прийнятними для конкретної ситуації. Тому є різні форми аргументу від зворотного. Даміано Канале та Джованні Туцет розробили модель для аналізу аргументу від зворотного в юридичній інтерпретації. Вони кажуть, що є дві форми аргументу від зворотного і показують це на прикладі аналізу нормативного положення «Бідні громадяни можуть претендувати на благодійність держави». Згідно із сильною версією, лише бідні громадяни можуть претендувати на благодійність держави. Згідно зі слабкою версією, закон не регулює права не-громадян держави з цього приводу. Тобто, щоб зробити прагматичний аналіз двох суджень, потрібно з'ясувати, чи є один з двох варіантів правильним у цьому контексті, а також встановити несумісність їхнього поєднання. В той же час Генріке Янсен розвиває модель для аналізу лінгвістичних аргументів від зворотного. Вона вважає, що судження від зворотного є формою аргументації, коли застосування закону до конкретного випадку заперечується через різницю між конкретним випадком і випадком, що описаний у законі. Г. Янсен описує, які обставини прийнятні для цієї форми [3].

Врешті, можемо бачити, що різні моделі, розроблені в теорії аргументації, неформальній та формальній логіці, риторичі, можуть застосовуватися до юридичної аргументації та є гарним інструментом для того, щоб показати сильні та слабкі сторони аргументації у праві. Усі зазначені підходи базуються на тому, що рішення судді або присяжні приймають на основі аргументів обох сторін процесу. Модель аргументації повинна прояснити основні міркування і причини, що сприяли прийняттю рішення, щоб надати можливість зробити критичний аналіз. Огляд запропонованих моделей показує, що вони різняться за характеристиками деяких особливостей моделей, як то модифікованість міркування, використання прагма-діалектичного підходу для аналізу судових рішень, використання аргументу *a contrario*, логіко-абдуктивної моделі або топосу.

Окрім зазначених моделей є велика кількість інших, які різняться фокусуванням уваги на особливостях аргументації в праві: модифіковані висновки, які стали головними поняттями в моделях, створених Дж. Сартором і Г. Праккеном, Д. Гордоном, Я. Хаге та ін. [5; 8]. Деякі моделі зважають на той факт, що юридична аргументація – це не просто застосування логічних правил, а й врахування того, що аргументація – динамічний процес, який твориться безпосередньо «тут і зараз». У таких моделях акцент більше робиться на процедурному компоненті. Такі моделі розробляють Я. Хаге, Д. Гордон, Т. Бенч-Капон, А. Р. Лоддер, Г. Праккен.

Розгляд, аналіз і порівняння всіх цих моделей має значення, оскільки моделі, що ґрунтуються виключно на логічних правилах, мають ризик бути занадто абстрактними і незастосовуваними на практиці, натомість моделі, які орієнтовані на перформативну частину юридичної аргументації, можуть сконцентруватися лише на собі і стати моделями ad hoc.

Підсумовуючи, можна зазначити, що логічний підхід до моделювання в юридичній аргументації основним контекстом має прийняття рішення, тобто, кінцевий вирок. Відповідно, завдання таких моделей (зокрема, моделі Дж. Вудса) – встановити епістемічні принципи, що лягли в основу прийняття рішення, а також оцінити фактичне судове рішення. Логічний підхід характеризується використанням дедуктивних схем міркування і формалізованої мови для послідовного переходу від засновків до висновків. Він фокусується на формальних критеріях прийнятності юридичної аргументації. У риторичному підході контекстом моделей є весь судовий процес, судові дебати, побудова аргументації. Моделі риторичного підходу мають поєднати в собі застосування юридичних норм в конкретній ситуації, тобто, бути проблемно-орієнтованими. У цих моделях часто використовуються риторичні прийоми, недедуктивні міркування. Для побудови моделей використовують природну мову. Діалектичний підхід до моделювання акцентує увагу на аргументації під час юридичного процесу, а також на прийнятті рішення суддею або присяжними. Такі моделі мають встановлювати чіткі правила для ведення дискусії. Окрім того, ці моделі мають поєднувати конфліктуючі юридичні міркування та міркування буденного життя, про що кажуть К. Алчуррон та Х. К. Г. Байон. Інші діалогічні моделі стосуються контексту апеляційних рішень (Д. Годден, Д. Волтон). У цьому випадку у моделі має бути переглянута рішення, що ґрунтувалося на хибних засновках. Деякі моделі також стосуються прийняття суддею рішення, але воно ґрунтується на телеологічно-оціночних принципах, тобто, суддя при прийнятті рішення повинен поєднати застосування законів та ціннісну оцінку конкретної ситуації. Діалектичний підхід до моделювання характеризується положенням, що жоден закон не може охопити усіх випадків, до яких він має бути застосований, а тому важливою частиною процесу моделювання є не просто оперування юридичними нормами і принципами, а їхнє застосування до конкретної справи. Такі моделі використовують формалізовану мову та логічні засоби для встановлення правил ведення юридичного діалогу.

Як можна помітити, авторами різних моделей юридичної аргументації є одні і ті ж учені. Це говорить про те, що не може бути універсальної моделі для аналізу аргументації в праві, оскільки кожна має свою особливість. В той же час їхній огляд і порівняння дозволять охопити існуючі системи, виділити їхні переваги і недоліки.

Список використаних джерел

1. Bayon J. C. Why is legal reasoning defeasible? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.dirittoquestionipubbliche.org/page/2002_n2/D_Q-2_J_Bayon.pdf
2. Chesnevar C. Logical models of argument / C. Chesnevar, A. Maguitman, R. Loui // ACM Computing Surveys. – New York, 2000. – Vol.32 (4). – P. 337–383.
3. Feteris Eveline T. Models for the Analysis of Legal Argumentation // Informal Logic. – 2008. – V.28, №1. – P.1–5.
4. Hage J. Law and defeasibility / Jaap Hage // Artificial Intelligence and Law. – 2003. – №11. – P.221–243.
5. Hage J. Studies of Legal Logic. Springer, Dordrecht, The Netherlands. – 2005. – P.1–33.

6. Hampshire S. Public and Private Morality // S. Hampshire et al., Public and Private Morality. Cambridge University Press, Cambridge/London. – 1978. – P.30–31.

7. Kreuzbauer G. Topics in Contemporary Legal Argumentation: Some Remarks on the Topical Nature of Legal Argumentation in the Continental Law Tradition / Guenther Kreuzbauer // Informal Logic. – 2008. – Vol.28, №1. – P.71–85.

8. Prakken H., Sartor G. The role of logic in computational models of legal argument – a critical survey / Henry Prakken, Giovanni Sartor // Computational Logic: Logic Programming and Beyond, Springer Berlin Heidelberg, 2002. – Vol.2408. – P.342–381.

9. Sartor G. A Formal Model of Legal Argumentation / Giovanni Sartor // Ratio Juris. – 1994. – №7 (2). – P.177–211

10. Soeteman A. Do We Need A Legal Logic? // Folgelklou, A. and Spaak, T. (eds), Festschrift till Ake Frandberg. – 2003. – P.221–234.

11. The Logic of Legal Requirement. Essays on Defeasibility. – Oxford University Press, Oxford. – 2012. – P.11–151, 238–254.

12. Woods J. Beyond reasonable doubt: An abductive dilemma in criminal law/ John Woods // Informal Logic. – 2008. – №28 (1). – P.60–70.

13. Соболева А. К. Теодор Фивег и его книга «Топика и юриспруденция: к вопросу об основном методе исследований в праве» / А. К. Соболева // Риторика. – 1997. – №1 (4). – С.77–94 // Soboleva A. K. Teodor Fivieg i ego kniga «Topika i yurisprudentsiya: k voprosu ob osnovnom metode issledovaniy v prave» / A. K. Soboleva // Ritorika. – 1997. – №1 (4). – С.77–94.

14. Щербина О. Ю. Логічне моделювання та юридична аргументація / Олена Юрійівна Щербина // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Філософія. Політологія. – 2014. – №1 (115). – С.50–53. // Scherbina O. Yu. Logichne modelyuvannya ta yuridichna argumentatsiya/ Olena Yurlyivna Scherbina // Visnik Kiyivskogo natsionalnogo universitetu imeni Tarasa Shevchenka. Filosofiya. Politologiya. – 2014. – №1 (115). – С.50–53.

Zahudaieva O. A., PhD student, Taras Shevchenko National University of Kiev (Ukraine, Kiev), olesiazagudaieva@gmail.com

Features of three approaches to modeling in legal argumentation

The article contains a review of some models of legal argumentation. These models are distributed according to the approaches for their analysis: logical, rhetorical and dialectical. Also there are identified features of these approaches. It is concluded that in addition to the above approaches to the classification of a legal argument based models used in comparative, historical and analytical methods, there are others who differ on the specifics of the argument, which focuses in a particular model.

Keywords: logical modeling, legal argumentation, modified reasoning, approach to the analysis of argumentation in law.

Zagudaeva O. A., аспирантка, Киевский национальный университет им. Тараса Шевченко (Украина, Киев), olesiazagudaieva@gmail.com

Особенности трех подходов к моделированию в юридической аргументации

Проведен обзор некоторых моделей юридической аргументации, которые распределены по подходам, применяемым для их анализа: логический, риторический и диалектический. Определены особенности каждого из подходов к моделированию в юридической аргументации. На основании использованных сравнительного, исторического и аналитического методов делается вывод, что кроме приведенных подходов к классификации моделей юридической аргументации, есть другие, которые различаются по особенностям аргументации, на которых акцентируется внимание в той или иной модели.

Ключевые слова: логическое моделирование, юридическая аргументация, модифицируемые суждения, подход к анализу юридической аргументации.

* * *

УДК 316.64:321

Загурська С. М., викладач, Білоцерківський інститут економіки та управління (Україна, Біла Церква), svetlanaolinevich@rambler.ru

МАСОВА СВІДОМІСТЬ ЯК ЗАСІБ УТВЕРДЖЕННЯ ВЛАДИ

Досліджено засоби формування масової свідомості як механізму реалізації владних відносин. Метою статті є аналіз маніпулятивних технологій формування масової свідомості як засобу утвердження влади.

Автором проаналізовано сутність масової свідомості, психологічні та комунікаційні чинники її формування. Зосереджено увагу на основних механізмах владного впливу, розглянуто стратегії комунікативного управління масовою свідомістю, аналізуються маніпулятивні технології управління масовою свідомістю.

У висновках зазначено, що чим вище піднімається особистість в своєму духовному розвитку, чим більший соціальний досвід вона отримує, тим

активніше у її ціннісній системі духовні потреби домінують над потребами фізичними. Відповідно, змінюються і засоби владного впливу, до яких тяжіє владний суб'єкт. На зміну маніпулятивних технологій формування масовою свідомістю приходить лідерство як діалог, в якому кожен суб'єкт взаємодії має не лише рівні права, але й можливості реалізації владних відносин.

Ключові слова: влада, владний вплив, масова свідомість, маніпуляція, харизма.

У сучасних умовах соціального буття українського суспільства, що прагне до утвердження демократичних засад свого подальшого розвитку, здійснюються спроби переосмислення проблеми реалізації владних відносин з акцентом на подолання засилля маніпулятивних технологій формування масової свідомості, прагнення до утвердження такого громадянського суспільства, де кожен може усвідомлювати себе цілісною особистістю.

Метою дослідження є аналіз маніпулятивних технологій формування масової свідомості як засобу утвердження влади. Реалізація мети зумовлює наступні завдання: характеристика механізму масової свідомості як найбільш ефективного засобу владного впливу; аналіз основних маніпулятивних технологій управління масовою свідомістю; визначення сутності харизми як засобу владного впливу.

Теоретичною основою наукового аналізу стали публікації М. Бахтіна, М. Бубера, М. Вебера, С. Московічі, Н. Михайловського, Х. Ортега-і-Гассета, Г. Тарда, А. Соколова тощо.

Будь-яке суспільство формується за принципом панування та підкорення, що є як біологічно, так і соціально зумовленим. На біологічному рівні прагнення до панування викликане пошуком оптимальних можливостей до забезпечення вітальних потреб, а на соціальному – прагненням до самореалізації, визначенням свого соціального статусу в процесі соціалізації.

Влада – особливі відносини між людьми, здатність здійснювати свою волю, що, на відміну від фізичного насилля, постає як сила, яка здійснює вплив на тіло, душу і розум, пронизує їх, підкорює іншого закону своєї волі. «Суб'єктами влади можуть бути індивіди, соціальні групи, організації тощо. Очевидно, що влада не є властивістю не тільки об'єкта, а й суб'єкта. Вона виступає саме як відношення між ними і не існує як без суб'єкта, так і без об'єкта» [18, с. 172]. У найширшому розумінні влада постає як здатність впливати на події та явища навколишньої реальності – не тільки на відносини між людьми, але й на взаємодію людини з навколишнім світом. Однак, передусім, влада розглядається як соціальна категорія і визначає рівень взаємовідносин між людьми.

Здатність здійснювати владний вплив – це мистецтво, володіння яким є лише у обраних, тих, хто має відповідний потенціал. Одним з найбільш ефективних чинників реалізації владних відносин постає феномен масової свідомості, що позбавляє людину індивідуальності, адже маса – це група людей, усередині якої індивіди певною мірою втрачають свою індивідуальність і завдяки взаємному впливу набувають спільних почуттів, інстинктів, прагнень, волевових рухів [15, с. 258].

Варто зазначити, що одним із перших західноєвропейських мислителів, який дослідив феномен виникнення масової свідомості, був Х. Ортега-і-Гассет. Він зазначав, що «маса» трансформується в натовп, представники якого захоплюють владу над духовно вищою меншістю «Суспільство завжди було рухомою єдністю меншості і маси. Меншість – сукупність осіб,

виокремлених за певними рисами; маса – не виокремлених нічим [11, с. 309].

Цікаві дослідження феномену масової свідомості представлені у французького філософа та літературознавця М. Бланшо [2, с. 180–244], який у своїх працях, присвячених осмисленню масової свідомості, спирався на вчення Ф. Ніцше про волю до влади.

Серед теоретичних досліджень владних відносин набули суттєвого впливу їх психологічні інтерпретації, представники яких вважали, що основою соціокультурних процесів є індивідуальні особливості людської психіки, які виступають первинними щодо явищ соціальної дійсності. Серед значного числа концепцій, що внесли помітний внесок в розробку цієї проблеми, слід назвати психоаналітичні дослідження Зигмунда Фрейда. Соціальну структуру він бачить переважно в плані розгляду лише однієї стратифікаційної схеми: «вождь – еліта – маси», маючи на увазі суто авторитарну форму влади, вважаючи, що маси завжди шукають вождя або поклоняються вождю, жадають відмови від самостійності і відповідальності. Ідеалізація вождя і ідентифікація з ним є, за Фрейдом, одним з основних механізмів усередині групової солідарності і соціального панування. Водночас, З. Фрейд акцентує увагу на тому, що у натовпі вплив відбувається не тільки з боку вождя, але й від кожного індивіда, тобто відбувається взаємна сугестія [16, с. 171].

Навіювання в умовах соціально-психологічної взаємодії лідера і його послідовників – це процес психологічного впливу, розрахований на некритичне сприйняття інформації. У результаті цих впливів змінюються, пробуджуються, актуалізуються установки особистості, здійснюється вплив на думки, настрої, почуття, вчинки персоналу. Механізм навіювання проявляється в тому, що людина, яка сприймає, починає діяти не внаслідок логічних міркувань, а в основному начебто підштовхувана, «провокована» у свідомості уявленням про настання такої дії.

Всі вожді підтримують свою владу над натовпом, звертаючись до архетипів минулого, тобто відбувається комунікативна спадкоємність ідентифікації особистості з натовпом.

Про ефективність комунікативного управління масовою свідомістю зазначав Г. Тард: «достатньо однієї іскри пристрасті, кимсь кинutoї задля електризування цієї суміші, щоб викликати у ній щось на зразок раптової, мимовільно створеної організації. Незв'язність перетворюється у зв'язок, шум у голос, і тисячі об'єднаних людей перетворюються незабаром у одну істоту, у безіменного і страшного звіра, який із нездоланною напругою йде до мети» [14, с. 166]. Г. Тард пояснював походження суспільства розвитком соціально-комунікаційної діяльності у формі наслідування. Мова, релігія, ремесло, держава – це продукти творчості індивідів – новаторів, яких стало наслідувати суспільство.

Навіювання часто використовується як засіб маніпуляції. Під маніпуляцією свідомістю розуміють дії комуніканта, направлені на зміну психологічних установок, ціннісних орієнтацій, поведінки індивідів і цілих аудиторій незалежно від їх бажання. Мета маніпуляції – контроль над аудиторією, її керованість. Для досягнення мети використовуються різні маніпулятивні технології: цілеспрямоване спотворення інформації (замовчування, селекція, «перекручування», спотворення

інформації). Дані технології застосовуються в таких видах маніпулятивного впливу, як:

– маніпуляція образами – оскільки образи володіють сильною психологічною дією, їх широко застосовують в комунікативній практиці, особливо в рекламі;

– конвенціональна маніпуляція – спирається не на особисті психологічні установки, а на соціальні схеми: правила, норми, традиції, прийняті в суспільстві, сім'ї;

– операційно–наочна маніпуляція – заснована на таких психічних особливостях особи, як сила звички, інерція, логіка виконання дії;

– маніпуляція особою адресата – прагнення перекласти відповідальність за яку–небудь дію на адресата, тоді як у виграві залишається маніпулятор;

– маніпуляція духовністю – маніпуляція вищими рівнями психіки (значенням життя, духовними цінностями, почуттям обов'язку).

Водночас, навіть використовуючи окремі маніпулятивні технології задля забезпечення ефективного переконання своїх послідовників, лідер не повинен використовувати відкриті брехню чи недостовірну інформацію, що може принести шкоду суспільству. Не слід вдаватися до принципу макіавеллізму, коли «блага мета виправдовує будь–які засоби», адже метою має бути не тільки певна абстрактна ідея, а, передусім, самоцінність конкретної особистості, для якої ця ідея має бути реалізована.

Маніпулятивні технології управління масовою свідомістю постають ключовим засобом управління в тоталітарних системах, коли нав'язується масова свідомість завуальовується почуттям колективізму. Як зазначав М. Бубер, у колективі людина позбавляється можливості діалогу: «Без Ти і без Я крокують пов'язані один із одним люди – зліва ті, хто хоче знищити пам'ять, справа ті, хто хоче її регулювати, – у розділених ворожнечею натовпах, рухаючись разом до безодні» [4, с. 119].

Натовп – це маса, яка здатна захоплюватись чужим прикладом, високо благородним чи нищим, чи морально–байдужим» [8, с. 6]. В комунікативному плані найбільший владний вплив на натовп має, власне, харизматична особистість (відповідно до класифікації М. Вебера [5], яка володіє наступними якостями: «можливість впливати на людей за допомогою надприродних можливостей, сили духу, ораторського таланту та моральних якостей» [5], яка і виконує роль комуніканта в системі владних комунікацій.

Харизма – це «націленість з точки зору певного кола послідовників певної особи (діяча, проповідника чи пророка) властивостями винятковості, особливої надприродності, непогрішимості чи святості» [3, с. 882].

Харизмою, як вважав Макс Вебер, слід називати таку якість особи, що визнається надзвичайною, завдяки якій її оцінюють як обдаровану надприродними, надлюдськими або, щонайменше, особливими силами і властивостями, не доступними іншим. Харизма – це якість, що зумовлена магічно, і розглядається як дар, що посланий богом. Це «божественний дар», яким лідера наділила природа, доля, Бог і який виокремлює його з решти смертних [5].

М. Мескон виділяє наступні характеристики харизматичних осіб: здатність до обміну енергією; хороші риторичні здібності; гідна й упевнена манера триматися; незалежність характеру; сприйняття захоплення своєю особою [7].

Як зазначає Н. Енкельманн, особистість, наділену харизматичними якостями, вирізняють серед інших

смівливість, витривалість, непохитність, стриманість у словах, внутрішня сила, що вабить за собою оточуючих, впевненість і почуття власної гідності [19, с. 221].

С. Московічі зазначає, що харизматичний вождь здійснює свій комунікативний вплив на натовп за допомогою «авторитету – таємної сили, своєрідного чаклунства, що наповнює захопленням і пошаною, паралізуючи критичні здібності» [9]. Людина, що володіє ним, здійснює чарівну дію, природний вплив. Одного його жесту або одного слова достатньо, щоб примусити покоритися, добитися того, для чого іншим була потрібна б озброєна армія. Авторитет у вождя стає гіпнотичною силою, здатністю впливати на натовп: диктувати йому свою волю і передавати свої ідеї. Для психології натовпу авторитет складає умову будь–якої могутності, тоді як поняття харизми, узяті в історичному аспекті, виділяється як його особлива форма. Іншими словами, не буває так, щоб влада залежала або не залежала від авторитету. Будь–яка влада заснована на ньому: коли вождь вичерпав свій авторитет, йому не залишається нічого, окрім грубого насильства завойовника.

Дотримуючись позиції Дж. Голдхаберга, можливо визначити три типи харизматичної особистості: герой – особа, що ідеалізується, виглядає «як ми хочемо», говорить те, «що ми хочемо»; антигерой – «проста людина», один із нас. На вигляд такий, «як ми усі», говорить те саме, «що і ми»; містична особа – чужа нам (не «як ми»), незвичайна, непередбачувана [12, с. 152]. Відповідно, влада харизматичного лідера – це «влада символу і, одночасно, того моменту, коли цей символ піднятий над натовпом. Це влада людини яскравої, але така яскравість йде не стільки від людини, скільки від мас, що йдуть за нею, що наділяють своєю любов'ю і її, і той прапор, що вона несе. Така влада фанатична, але ситуативна: зміниться ситуація, наступить інший момент, і такий поводитир може швидко згаснути, утратити свій вплив» [10].

У даному контексті можна виокремити харизму придбану, яка приписується людям, що обіймають певне становище у суспільстві та здійснюють значний владний вплив на різні його прошарки; та харизму особисту, яка не залежить ні від статусу, ні від влади; вона є надбанням виключного кола осіб і передає їм певне магнетичне зачарування, що діє на оточення, незважаючи навіть на наявність між ними рівності у соціальному відношенні й на те, що вони не мають ніяких традиційних засобів для утвердження своєї влади.

Постає питання: чи можливо визначити комунікативний вплив харизматичної особистості на масу як чітко сплановану маніпуляцію? Як зазначає А. Соколов [13], знання, емоції та стимули, які комуніканти передають реципієнтам, не завжди бувають правдивими, щирими чи достовірними. Брехня, обман та ілюзія – це комунікаційні явища, вони не існують поза соціальною комунікацією. Народні маси, що прагнуть правди, легко піддаються так званій «брехні во благо», найдавнішою формою якої була міфологія, яка має здатність перероджуватись в чутки, соціальну міфологію, іноді умисно поширювану хитроумними технологіями. Секрет дії міфу на масову свідомість полягає в наступному: міф переконливий, оскільки він одночасно впливає на раціональну і емоційну сферу; міф мобілізує на дії: він малює привабливий приклад, вселяючи ілюзію його загальнодоступності; міф відповідає сподіванням, очікуванням, звичним стереотипам соціального середовища.

Водночас, комунікант може сам свято вірити в істинність тих ідей, які передає наговпу; в цьому випадку інформація може бути визначена не як брехня, а як напівправа – повідомлення, що містить правдиві і хибні відомості внаслідок обмеженості знань чи їх неповноти. М. Хевеши зазначає, що «наділена харизмою особа сама вірить у те, що на її долю випала особлива місія. А це означає, що немає необхідності рахуватися з думкою суспільства. Жоден пророк не ставив свій дар у залежність від думки наговпу на його рахунок, усі, хто не були згодні з ним, або ставилися не лояльно до нього, розглядалися як супротивники» [17].

Посилене прагнення до влади породжує владолобство – інстинкт паразитизму, використання здатностей і сил інших людей на задоволення власних цілей; згубна прикмета людського роду, що веде до диктатур, війн і різних злочинів. Противагою владолобства може бути лідерство, якщо лідер сприймає свою місію як служіння спільноті. У такому типі владної взаємодії монолог перетворюється на діалог, реалізуючи ціннісний аспект комунікації.

Комунікація отримує статус вищої цінності внаслідок того, що вона мислиться як спосіб буття світу в цілому. З найбільшою визначеністю ця думка була виражена М. Бахтіним: «Все – засіб, діалог – мета. Один голос нічого не кінчає і ніщо не дозволяє. Два голоси – мінімум життя, мінімум буття» [1, с. 157]. Згідно з баченням Бахтіна, – звернутись до культури означає вступити в діалог соціальних мов, які визначають внутрішнє життя свідомості. Головним є не розчинитись в бутті, а зберегти, сконцентрувати індивідуальне начало шляхом вольового зусилля.

Зокрема, А. Маслоу зазначає, що здатність до того чи іншого типу владних відносин зумовлена прагненням до реалізації потреб, які варто поділити на нижчі – фізіологічні, та вищі – духовні. Для актуалізації вищої потреби потрібно більше попередніх умов, ніж для актуалізації низької потреби. А. Маслоу стверджує, що для пробудження вищої потреби (наприклад любові) необхідне задоволення більшої кількості умов, ніж актуалізація потреби у безпеці. У більш загальному плані можна сказати, що «високе життя» значно складніше, ніж «низьке життя». Для того, щоб випробувати потребу в пошані і статусі, людина повинна взаємодіяти з великою кількістю людей, мати ширшу арену діяльності, ставити перед собою довготривалі задачі, уміти оперувати більш різноманітними засобами та цілями [6].

Принципово визначальна риса лідера – його психологічний вплив на навколишніх. Важливо, виходячи з розглянутого розуміння лідерства, визначитися в таких термінах, як «вплив», «влада», «сила». У більшості робіт впливом вважають процес інформаційної дії на свідомість людини, що дає змогу переконувати її в доцільності дотримання певної системи дій. Форми реалізації владного комунікативного впливу можливо проаналізувати в контексті схеми комунікаційної діяльності, запропонованої А. Соколовим [13].

Висновки. Таким чином, чим вище піднімається особистість в своєму духовному розвитку, чим більший соціальний досвід вона отримує, тим активніше у її ціннісній системі духовні потреби домінують над потребами фізичними. Відповідно, змінюються і засоби владного впливу, до яких тяжіє владний суб'єкт. На

зміну маніпулятивних технологій формування масовою свідомістю приходиться лідерство як діалог, в якому кожен суб'єкт взаємодії має не лише рівні права, але й можливості реалізації владних відносин.

Список використаних джерел

1. Бахтин М. Проблемы творчества Достоевского / М. Бахтин // Собрание сочинений в 7 т.– М., 2000. – Т.2. – 800 с.
2. Бланшо М. Неопикуемое сообщество / М. Бланшо, В. Зомбарт, Элиас Карнетти // Тень парфюмера. – М.: Алгоритм, 2007. – 288 с.
3. Большой энциклопедический словарь: философия, социология, религия, эзотеризм, политэкономия / [Главн. науч. ред. и сост. С. Ю. Солодовников]. – Мн.: МФЦП, 2002. – 1008 с.
4. Бубер М. Два образа веры / М. Бубер; [Пер. с нем.]. – М.: Республика, 1995. – 463 с.
5. Вебер М. Типы господства [Электронный ресурс] / М. Вебер. – Режим доступа: http://www.vusnet.ru/biblio/archive/weber_tipu, свободный. – Название с экрана.
6. Маслоу А. Мотивация и личность / А. Маслоу; [А. Татылбаева (пер. с англ.), Н. Акулина (вступ. ст.)]. – СПб.: Евразия, 1999. – 438 с.
7. Мескон М. Основы менеджмента [Электронный ресурс] / М. Мескон. – Режим доступа: http://www.vusnet.ru/biblio/archive/mekson_osnovi/15.aspx, свободный. – Название с экрана.
8. Михайловский Н. К. Герои и толпа / Н. К. Михайловский // Избранные труды по социологии: в 2 т. / [В. В. Козловский (отв. ред.)]. – СПб.: Алтейя, 1998. – Т.2. – 406 с.
9. Московичи С. Наука о массах [Электронный ресурс] / С. Московичи. – Режим доступа: http://www.vusnet.ru/biblio/archive/moskovichi_nauka/03.aspx, свободный. – Название с экрана.
10. Ольшанский Д. В. Основы политической психологии [Электронный ресурс] / Д. В. Ольшанский. – Режим доступа: http://www.vusnet.ru/biblio/archive/olshanskiy_political_pshihligy_bases/7.aspx, свободный. – Название с экрана.
11. Ортега-и-Гассет Х. Восстание масс / Х. Ортега-и-Гассет // Эстетика. Философия культуры / [Вступ. ст. Г. М. Фридендера; сост. В. Е. Багно]. – М.: Искусство, 1991. – С.309–349.
12. Основы теории коммуникации: Учебник / [под ред. профессора М. А. Василюка]. – М.: ГАРДАРИКИ, 2006. – 615 с.
13. Соколов А. Общая теория социальной коммуникации: Учебное пособие / А. Соколов. – СПб.: Изд-во Михайлова В. А., 2002. – 461 с.
14. Тард Г. Преступник и преступление / Г. Тард; [Е. В. Выставкина (пер.), Н. Н. Полянский (предисл.)]. – М.: Изд. Т-ва И. Д. Сытина, 1906. – 324 с.
15. Философский энциклопедический словарь. – М.: ИНФРА – М., 2000. – 576 с.
16. Фрейд З. Массовая психология и анализ человеческого «Я» / З. Фрейд // Психология масс: хрестоматия / [Сост. Райгородский Д. Я.]. – Самара: Изд. дом «БАХРАХ – М», 2006. – С.131–194.
17. Хевеши М. А. Толпа, массы, политика [Электронный ресурс] / М. А. Хевеши. – Режим доступа: http://www.vusnet.ru/biblio/archive/heveshi_tolpa/03.aspx, свободный. – Название с экрана.
18. Шляхтун П. П. Политология (Теория та історія політичної науки) / П. П. Шляхтун. – К.: Либідь, 2005. – 576 с.
19. Энкельманн Николаус Б. Власть мотивации: Харизма. Личность. Успех / Н. Энкельманн; [Н. А. Врублевская (пер. с нем.)]. – 4-е изд. – М.: Интерэксперт, 2005. – 272 с.

References

1. Bahtin M. Problemy tvorчества Dostoevskogo / M. Bahtin // Sbranie sochinenij v 7 t.– M., 2000. – T.2. – 800 s.
2. Blansho M. Neopisuemoe soobshhestvo / M. Blansho, V. Zombart, Jelias Karnetti // Ten' parfjamera. – M.: Algoritm, 2007. – 288 s.
3. Bol'shoj enciklopedicheskiy slovar': filosofija, sociologija, religija, jezoterizm, politjekonomija / [Glavn. науч. red. i sost. S. Ju. Solodovnikov]. – Mн.: MFСP, 2002. – 1008 s.
4. Buber M. Dva obraza very / M. Buber; [Per. s nem.]. – M.: Respublika, 1995. – 463 s.
5. Veber M. Tipy gospodstva [Jelektronnyj resurs] / M. Veber. – Rezhim dostupa: http://www.vusnet.ru/biblio/archive/weber_tipu, svobodnyj. – Nazvanie s jekrana.
6. Maslou A. Motivacija i lichnost' / A. Maslou; [A. Tatybaeva (per. s angl.), N. Akulina (vstup. st.)]. – SPb.: Evrazija, 1999. – 438 s.
7. Meskon M. Osnovy menedzhmenta [Jelektronnyj resurs] / M. Meskon. – Rezhim dostupa: http://www.vusnet.ru/biblio/archive/mekson_osnovi/15.aspx, svobodnyj. – Nazvanie s jekrana.

8. Mihajlovskij N. K. Geroi i tolpa / N. K. Mihajlovskij // Izbrannye trudy po sociologii: v 2 t. / [V. V. Kozlovskij (otv. red.)]. – Spb: Alteja, 1998. – T.2. – 406 s.

9. Moskovichi S. Nauka o massah [Jelektronnyj resurs] / S. Moskovichi. – Rezhim dostupa: http://www.vusnet.ru/biblio/archive/moskovichi_nauka/03.aspx, svobodnyj. – Nazvanie s jekrana.

10. Ol'shanskij D. V. Osnovy politicheskoy psihologii [Jelektronnyj resurs] / D. V. Ol'shanskij. – Rezhim dostupa: http://www.vusnet.ru/biblio/archive/olshanskij_political_psihilogiy_bases/7.aspx, svobodnyj. – Nazvanie s jekrana.

11. Ortega-i-Gasset H. Vosstanie mass / H. Ortega-i-Gasset // Jestetika. Filosofija kul'tury / [Vstup. st. G. M. Fridlendera; sost. V. E. Bagno]. – M.: Iskuststvo, 1991. – S.309–349.

12. Osnovy teorii kommunikacii: Uchebnik / [pod red. professora M. A. Vasilika]. – M.: GARDARIKI, 2006. – 615 s.

13. Sokolov A. Obshhaja teorija social'noj kommunikacii: Uchebnoe posobie / A. Sokolov. – SPb.: Izd-vo Mihajlova V. A., 2002. – 461 s.

14. Tard G. Prestupnik i prestuplenie / G. Tard; [E. V. Vystavkina (per.)], N. N. Poljanskij (predisl.). – M.: Izd. T-va I. D. Sytina, 1906. – 324 s.

15. Filosofskij jenciklopedicheskij slovar'. – M.: INFRA – M., 2000. – 576 s.

16. Frejd Z. Massovaja psihologija i analiz chelovecheskogo «Ja» / Z. Frejd // Psihologija mass: hrestomatija / [Sost. Rajgorodskij D. Ja.]. – Samara: Izd. dom «BAHRAH – M», 2006. – S.131–194.

17. Heveshi M. A. Tolpa, massy, politika [Jelektronnyj resurs] / M. A. Heveshi. – Rezhim dostupa: http://www.vusnet.ru/biblio/archive/heveshi_tolpa/03.aspx, svobodnyj. – Nazvanie s jekrana.

18. Shljahtun P. P. Politologija (Teorija ta istorija politichnoi nauki) / P. P. Shljahtun. – K.: Libid', 2005. – 576 s.

19. Jenkel'mann Nikolaus B. Vlast' motivacii: Harizma. Lichnost'. Uspeh / N. Jenkel'mann; [N. A. Vrublevskaia (per. s nem.)]. – 4–e izd. – M.: Interjeksper, 2005. – 272 s.

Zagurska S. M., teacher, Bilotserkivskiy Institute of Economics and Management (Ukraine, Bila Cerkva), svetlanaonlinevich@rambler.ru

The mass consciousness as a way of authority establishing

The means of the mass consciousness formation as an implementation mechanism of power relations have been investigated. The purpose is to analyze the manipulative technologies of the mass consciousness formation as a way of authority establishing.

The author analyzed the mass consciousness essence, psychological and communication factors of its formation. The basic mechanisms of the powerful influence have been emphasized. The strategies of mass consciousness communication control and manipulative control technology of mass consciousness have been considered.

Making conclusions the author emphasized that the higher spiritual development and the more social experience of a person is a reason of dominance spiritual needs over physical needs. Accordingly, the ways of the powerful influence is changed. Leadership as a dialogue is used instead manipulative technologies of the mass consciousness formation, because it's a possibility of equal rights and implementation of power relations.

Keywords: authority, powerful influence, mass consciousness, manipulation, charisma.

Zagurskaja S. M., преподаватель, Белоцерковский институт экономики и управления (Украина, Белая Церковь), svetlanaonlinevich@rambler.ru

Массовое сознание как средство утверждения власти

Исследовано средства формирования массового сознания как механизма реализации отношений власти. Целью статьи является анализ манипулятивных технологий формирования массового сознания как средства утверждения власти.

Автором проанализированы сущность массового сознания, психологические и коммуникационные факторы ее формирования. Сосредоточено внимание на основных механизмах влияния власти, рассмотрены стратегии коммуникативного управления массовым сознанием, анализируются манипулятивные технологии управления массовым сознанием.

В выводах отмечается, что чем выше поднимается личность в своем духовном развитии, чем больший социальный опыт он получает, тем активнее в системе ценностей духовные потребности, они доминируют над потребностями физическими. Соответственно, меняются и способы воздействия, к которым тяготеет субъект власти. На смену манипулятивных технологий формирования массового сознания приходит лидерство как диалог, в котором каждый субъект взаимодействия имеет не только равные права, но и возможности реализации отношений власти.

Ключевые слова: власть, влияние, массовое сознание, манипуляция, харизма.

* * *

УДК 141.132:165.6

Іванова Н. В., кандидат філософських наук, доцент, завідувач відділення «Дошкільне виховання», Луцький педагогічний коледж, докторант кафедри філософії та соціології, Південноукраїнський національний педагогічний університет ім. К. Д. Ушинського (Україна, Одеса), iva_chumbas@mail.ru

ІНТЕНЦІЇ ТВОРЧОГО МИСЛЕННЯ В ТРАНСФОРМАЦІЯХ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ МЕТАФІЗИКИ: СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКИЙ АСПЕКТ

Досліджується проблема формування феномену творчого мислення в соціокультурній реальності середньовічної епохи. Розкриваються особливості християнської філософії в пізнанні реальності, показана роль духовно-ідеального в освоенні світу буття людини. Досліджується, чому Слово Бога-Творця в його зверненні до людини розкриває архітектоніку природного і соціального світу, наповнює його смислами, які спираються на нові інтелектуальні підходи, запозичені зі Святого Письма. Одночасно відбувається усвідомлення і обґрунтування нового мислення, тобто його методологізація і концептуалізація. В контексті середньовічної метафізики обговорення Божественної мудрості породжувало суперечності, що обумовило висунення нових критеріїв логічного, отже, правильного мислення. В статті викремлюється феномен трансценденції, яка в контексті середньовічного релігійного етосу виступає найвиразнішим аспектом якісної відмінності особистості від усього живого, яке надається саме релігією. Цей підхід стає одним з головних в конституванні начал філософського мислення в новій соціально-культурній реальності.

Ключові слова: мислення, метафізика, релігія, творчість, логос, християнство, трансценденція, віра.

Масштаби освоєння Універсуму в генезі філософії виокремлюють нові диспозиції мислення. В епоху середньовіччя мислення розглядалося в якості способу одержання знань про світ, але його завдання істотно змінилися. Головним тепер ставало не пізнання різних сфер природного та соціального буття і впорядкування міркувань з їх приводу, а усвідомлення і пояснення нової реальності, котра постає в текстах Святого Письма. Це завдання можна було вирішити, по-перше, в силу того, що середньовічна людина, яка формувалася, переймає від античності звичку міркувати і мислити; по-друге, нова реальність, хоча і виглядала привабливою і бажаною, але не завжди була достатньо зрозуміла і доступна, якщо не залучити мисленнєві дискурси і практики.

Формування і розвиток середньовічного мислення не був ізольований від традицій античного мислення, які, проте, не могли залишатися незмінними. Адже кардинально змінюється культура, соціальні інституції, нарешті, людина. Щоб продовжити користуватися виробленими правилами і категоріями, необхідно було їх переосмислити і пристосувати до нового світогляду. Окрім того, в зв'язку з новими смислам нової релігії перед мисленням тепер було поставлено нові завдання. Зокрема, мислення, думка стають найголовнішим інструментом в боротьбі з античним світоглядом і культурою, а також засобом становлення християнського світовідчуження. В цьому контексті Отці Церкви критикують і переосмислюють основні нехристиянські (язичницькі) доктрини, головним чином, філософські і релігійно-міфологічні. Одночасно вони шукають і відроджують міркування та онтологічні уявлення, які дозволяють вийти на нове, відповідне християнському світовідчуженню, бачення дійсності. І перше, і друге неможливим було б без створення нових мисленнєвих схем, параметри і зміст яких було явно запозичений з Біблії та Євангелій. Саме вони дозволяють «переорганізувати матеріал, з яким тепер має справу людина, і, окрім того, завдяки своїй

інноваційності, вони задають, створюють нову реальність, новий світ» [8, с. 130–131].

Через осмислення Слова Божого (Логосу) виникали два його розуміння: по-перше, як начала джерела розумної сили Слова (Логосу), основу всього видимого і невидимого; по-друге, розуміння Слова (Логосу) не тільки як творіння, але й повідомлення, котре скільки не повідомляється, не виговорюється, не позбавляє сили того, хто його промовляє. Це можна зрозуміти як спробу пояснити, чому за допомогою Слова виник світ («порядок», при цьому світ душі уподоблюється зовнішньому світу), а також, чому начало ніколи не зникає, хоча і розтрачується в акті творіння. Нарешті, чому Слово Творця, звернене до людини, розкриває для неї архітектоніку, облаштування світу. «Начало тут принципово двозначне поняття: «Бог був в началі» означає його буття до і зверх будь-якого творення. Начало же, як сила – це принцип буття. Начало – стабільність, фундамент і начало як спрямованість руху, як акт волі і разом фізичний акт» [7, с. 70], – зазначає С. Неретіна.

Розгляд світу в якості тексту, як створеного Словом означало, що кожна річ, окрім того, що вона є самою собою, матеріальним, предметним утворенням, виступає одночасно як знак, «знамення» певної глибинної мудрості. Завдяки такому «зануренню» в різні світи об'єкти пізнання в їх середньовічному розумінні виявлялися вузловими пунктами могутнього поля «божественного провидіння». Особливою мовою спілкування між повсякденною і трансцендентною реальністю, проекціями її вищих смислів. Дотичність, залученість до цих смислів відкриває людині в творчості ту мудрість, котра «розлита» в речах в результаті саморозкриття Бога і може бути оцінена як явлений Логос або Софія. Для суб'єкта пізнання це мудрість не людської свідомості, а людської залученості до буття, форми якого виявляються знаками Божого знання, виразом «осяяних смислів». Залучення до них не автоматичне, а вимагає від людини «творчої співучасті в спілкуванні з Логосом, духовного зростання і смислоконструювання» [5, с. 197], – вказує С. Б. Кримський.

В процесі розвитку соціокультурної реальності міркування стають наповненими смислами, причому смислами гетерогенним, і починають спиратися на зовсім нові мисленнєві підходи (запозичені із Святого Письма). А також на переосмислені амбівалентні античні філософські рефлексії. Окрім того, змінюється також методологічна і феноменологічна стратегія мислення. В якості прикладу першої можна привести установку на зв'язок віри і розуму, а другої – приведення мислячої особистості в містичний (езотеричний) стан. «Віра, – підкреслює С. Неретіна, – обов'язково передбачає розум», оскільки «потрібно мати розум, щоб відрізнити праве від лівого» [7, с. 26]. Віра, стверджує Климент Римський, «не тому називається вірою, що в ній немає розуму, а тому, що цей розум виявив свою силу у вірі» [7, с. 32]. Настанови біблійних пророків мають пряме відношення до філософії, оскільки саме філософія спрямована на «пізнання начала і кінця речей і всього, що повинен знати філософ». Однак при цьому поставлена умова: «якщо він тільки вірує їм». З цих міркувань слідує, що «теоретичний розум повинен виступати у взаємодії з практичним, з безпосереднім підтвердженням бачення істини людьми безумовної моральності» [7, с. 50].

З вищенаведених міркувань можна зробити висновок, що перших християнських мислителів цілком можна назвати містиками–езотеристами. Вони не стільки відкрили нову, християнську реальність, скільки творили її силою свого духу, концептуалізованого в мисленні. Вказані мислителі могли протиставити античності тільки своє слово і енергію, досвід віри, переконаність в правильності свого шляху. Друга необхідна умова виявлення дійсної реальності і входження в неї – психотехнічна і духовна робота, яка дозволяла змінювати свідомість і тілесність. Іншими словами, це «метанойя» – характерна «феноменологічна установка» [8, с. 134–135].

Але процес мислення передбачає і другий план – усвідомлення його обґрунтування. Тобто методологізація і концептуалізація мислення. В ранньому середньовіччі в зв'язку з цим можна вказати чотири основних моменти: зміна критеріїв істинності знання, становлення середньовічної філософії, обговорення нових категорій і начал, насамперед в розумінні Бога як субстанції і Слова (Логоса). Слово (Логос), зокрема, розглядалося не просто як «атом свідомості», знаряддя мислення або його безпосередня дійсність. В першу чергу слово співвідносилось не з психологічними станами, а з речами. Вважалося, що Слово (Логос) засвідчує буття і це свідчення виступає «буттєвим смислом, феноменом духу». Пізнання в цій ситуації постає «духовним залученням до символічних форм предметності людського світу (світу культури в сучасному смислі), а слово виступає фактором формування самого суб'єкта і одухотворення об'єкта» [5, с. 198].

В контексті середньовічної метафізики Слово як втілення вищих смислів трансцендентного світу в буттєвий феномен людського світу включає в себе ідею і призначення пізнання як пошук мудрості. Пізнання набуває характер повідомлення, комунікації, «звістки» від Бога. Причому Бог (Логос–Слово) перебуває не поза людиною, а всередині її душі (серця). Він заданий єдиним «словом серця», або єдиною для всіх людей «мовою розуму», яка уособлює і символіку речей, і всю багатоманітність «зовнішніх», людських мов. «Пізнання тут конститується в самій комунікації між логосом трансцендентного і життєвого світу і веде до підключення речей (об'єктів) і людей (суб'єктів) до єдиних, вищих смислів божественної правди або мудрості. Тому Христос питання про те, що є істина, транспортував у відповідь – хто є істина («Я є істина»)». Слово в такому контексті постає і як еманція абсолютного, і як творча актуалізація сущого, і смислотворення належного» [5, с. 199]. Подібні міркування, обговорення, осмислення породжували різні школи і напрямки, між якими закономірно виникала конкуренція. Вона була обумовлена висуненням нових критеріїв правильного мислення, а також дискусій, постановки проблем та їх вирішення.

До них в першу чергу починають відносити Святе Письмо, яке розглядається в якості доказу правильності (неправильності) шляху пізнання (Бога, душі, таїнств, одкровень, пророцтв тощо). Вивчення Святого Письма доповняли поведінку і життя людини духовною силою, яка дозволяла наповнювати свідомість і мислення людини вірою, здатністю до трансцендентності, виходу до розуміння вищих вимірів і смислів буття. Останні роблять людину внутрішньо незалежною від випадковостей емпіричного світу, тобто повсякденного

життя. Підкреслимо, що віру як особливий психологічний стан не можна зводити лише до її церковного різновиду. Не виключаючи конфесійну форму, під вірою потрібно було мати на увазі або звернення до «світової гармонії», або звернення до сучасного розуміння людини як «монадного виразу Універсуму» (С. Кримський). Іншими словами, поряд «з повагою до етичних цінностей, повинна бути орієнтація на ті вищі шаблі буття, на яких людина стає втіленням принципів космічного гатунку, закликів світового цілого. Це вже стосується тієї специфіки уособлення людяності персонажами життєвої драми, яка характеризується здатністю трансценденції» [4, с. 42].

В цьому контексті трансценденція співмірна з метафізикою, котра як особливий спосіб пізнання таїн буття є визначальною для середньовічного мислення. «Метафізика – дивовижне мистецтво, зазначає М. К. Мамардашвілі. Смысл слова «метафізика» в тому, що «мета» – це щось за фізику, за природне, або надприродне. Чому метафізикою я називаю мислення? По одній простій причині: коли я мислення відрізняю від ідеології, я мисленням називаю щось, чому неможливо дати позитивний предмет. Воно безпредметне, поскільки мисленням є що? Зосередження, концентрація умов того, що ти можеш перебувати в цьому стані. Що ти потім побачиш, це будуть ті або інші думки, а саме мислення є саме це. Отже, воно за-предметне, йому неможливо дати предмет... В мисленні немає ніякого конкретного змісту. Так само як немає такого змісту у совісті. Совість – це певний ясний для нас голос, але який наперед не має ніяких критеріїв, ніяких предметних ознак, по яким могли б визначати чисто дедуктивно, що є совісним вчинком, а що не являється таким. Совість зрозуміла, але безпредметна – в смислі позитивного визначення якого-небудь предмету» [6, с. 311–312].

Значення трансценденції як особливого духовного стану (і метафізики) в тому, що вона специфікує людину в якості зв'язку різних світів та можливих сфер буття. «Загадковість та суперечливість людини, – писав з цього приводу М. Бердяєв, – визначається не тільки тим, що вона є істотою, яка впала з неосяжної височини, істотою земною, котра зберегла в собі спогад про небо та відблиск небесного світла, але ще глибше тим, що вона споконвічно є дитя Боже та дитя ніщо, меонічної свободи. Коріння її в небі, в Богові та в нижній безодні» [2, с. 35]. Тобто скрізь, у всьому Універсумі.

В результаті стає зрозумілим – у людині поєднуються: розум, що сполучає її з трансценденцією Бога (Універсумом), здатність до мислення і трансперсональних переживань залученості до всього Космосу, та нижчі, природні інстинкти. Ось чому особистість характеризується як метафізичними параметрами «внутрішнього (духовного) світу», прагненням до абсолюту, так і свободою вибору емпіричного життя. Універсум (Бог) «віддзеркалюється» людиною через множинну іпостасей або персональних образів. Це значить, що у «вищих» зонах своєї екзистенції людина охоплює різноманіття можливих світів. Подорож (мандрівка) між ними і визначає життя особистості, яка завжди є «процесом реалізації власного проекту, намірів, мрій. Таке мандрує (подорожуюче) буття і окреслюється трансценденцією творчого процесу» [4, с. 43], – вказує С. Б. Кримський. В даному контексті для нас важливим є те, що людина у вимірах трансценденції завжди створює «нові небеса» і «нову землю», тобто новий світ, як

соціальний, так і особистісний, в якому вона звільняється від зовнішньої необхідності та прилучається до вічності, в прагненні і надії подолання кінечності буття.

В цьому і полягає найвищий момент трансценденції. Вона виступає найвизраźнішим аспектом якісної відмінності особистості від усього живого, яке надається саме релігією. Об'єктивізація людяності в людині в релігіях очевидна. Релігія робить «екстремальним» акт трансценденції. На відміну від мистецтва, яке культивує спонтанність творчого процесу, релігія намагається зробити трансценденцію систематичною і правильною, іншими словами, канонічною, формалізувати її. Обернення у віру як «процес подібного внутрішнього переживання трансценденції (дотику з невидимим, метафізичним світом), акт емоційного відчуття наявності Бога є таїна і джерело будь-якої релігії. Тим більше, що релігійні преференції практично співпадають з етичними – пошуки безумовно правильного і різного роду виправдань» [3, с. 53].

Вказані пошуки цілком можуть залишитися і соціокультурними (світськими), у випадку, якщо людина раціональна, критична і по натурі своїй вона не мала належного негативного досвіду. У таких людей моменти емоційного потрясіння, властиві всім в ситуаціях неочікуваної зустрічі з прекрасним, незрозумілим, потворним, величним, трагічним – чи то зоряне небо над головою, або ж безмежний внутрішній світ в середині нас, – не викликають уявлень про інший світ, не викликають бажання бігти куди-небудь, подалі від цієї спрощеної і безраднісної дійсності. В кожному разі людина, яка в цілому задоволена світом і собою, – в цих ситуаціях вона тимчасовий гість, котрий повертається в повсякденність. Інша справа релігійне враження, або потрясіння від релігійних таїнств. «Головна особливість акту релігійної трансценденції або досвіду відчуття наявності Бога – це враження проникаючої ззовні сили, реальна присутність Того, хто безмірно переважає все, що до цього знали і обов'язково доброго і благого» [3, с. 54–55], – підкреслює В. І. Крasiков.

Можна сказати, що осмислення буття як специфічно людського способу самореалізації, і самопізнання, в тому числі через релігійну трансценденцію – це та сфера граничного пізнання, сфера осягнення визначальних надчуттєвих принципів і витоків буття, котра, згідно з усталеною європейською традицією мислення і пізнання, і називається простором метафізичних пошуків. В цій традиції постійний метафізичний дискурс і реальний соціокультурний процес є дві глибинні, нерозривні, внутрішні грані єдиного антропо- та інтелектуально-духовного процесу, які й «визначали (якщо не в абсолютному, то в досить значному смислі) історичну долю європейської цивілізації» [1, с. 123], – підкреслює С. І. Андрос.

Виходячи з цього контексту, зазначимо, що вже в період раннього середньовіччя і відбулось формування трансцендентних начал філософії – ідеї Бога і Слова-Логоса, створення перших зокрема морального, доказів буття Бога. При цьому Богу приписуються наступні якості: єдність, благість, вічність, сакральність, трансцендентність. Вказані якості дозволили обґрунтувати Святе Письмо, виправдати і підкріпити досвід християнського життя, реалізувати особистісне розуміння Святого Письма, а також уникнути суперечностей в процесі прийняття дискусійних тверджень. Наприклад, якщо вважати, що Бог кимось народжений, одержав ім'я, не трансцендентний, не

благий, то ми змушені визнати: є хтось більш сильніший за Нього, що суперечить Писанню та християнській інтуїції. Тому подібні твердження «не відповідають християнським істинам» [7, с. 55–56]. Цей підхід стає одним з головних в конституюванні начал середньовічної метафізики, і відповідно, системи метафізичного мислення.

Хоча такого роду творчість усвідомлювалась як містичне пізнання, містичне осяяння, але по суті смисл його був протилежний – не пізнання Бога як об'єкта, котрий існує до всякого пізнання, а конструювання нового об'єкта пізнання – Бога. Причому в якості такої сили, котра забезпечувала становлення середньовічної культури, або культури духовної, інтелектуальної, мисленнєвої. Зокрема, принципово переосмислюються категорії античної філософії і культури: вони сакралізуються і добудовуються новими категоріями, такими як «ніщо», «субстанція», «трансценденція», «особистість» тощо. Зокрема, категорію «ніщо» довелось ввести, щоб пояснити творення світу з «нічого». Відомому філософу–апологету Тертуліану приписують введення в середньовічну філософію латинського терміну «persona» – особистість; під особистістю (персоною) він розуміє «об'єднану в одному образі подвійну незмішану природу – плоть і образу Христа» [7, с. 88–89]. Тим самим Тертуліан зафіксував в плоті людину як образ майбутнього спасіння.

Аналогічна ситуація і з терміном «субстанція», який був запозичений з юриспруденції. Поняття «субстанція» у Тертуліана протиставлена природі. Субстанція є належністю кожної речі, тоді як сутність однакова для виду або роду, до якого належить річ. Камінь і залізо – субстанції, але їх «матеріальність» відноситься до сутності, яка їх об'єднує, в той час як «субстанція кожної з них в окремішності їх розділяє» [7, с. 11–12]. Розходження, відмінність «сутності» і «субстанції» було обумовлено необхідністю осмислити факт творення речей Богом. Будучи сотвореною субстанцією, кожна річ розумілася як унікальна, як активний «суб'єкт» або «персона». В описах і характеристиках реальності категорія «субстанції» ставиться на перше місце, а всі інші категорії – як способи опису або модуси субстанції.

Таким чином, в епоху Середніх віків наявність християнського Бога допомагає осмислити і визначити реальність, а також культуру та соціальні інститути. Всі вони тепер носять знак Божественного, тобто мають щось спільне, загальне. Існування божественного і реального світів вимагає пошуку точок дотику між ними. Реалізація цього завдання належить мисленню, яке починає користуватися новими категоріями і поняттями. Пізнання в такій ситуації виступає духовним залученням до символічних форм предметності людського світу. Активізація метафізичних розмислів в контексті християнської мудрості відкриває нові перспективи для розуміння і пізнання світу.

Список використаних джерел

1. Анарос Є. І. Метафізична та постметафізична доба європейської гуманістики: зміна методологічних засад і світоглядних орієнтацій / Є. І. Андрос // Колізії метафізичного розмислу. – К.: ПАРАПАН, 2002. – С.123–152.
2. Бердяев Н. Самоопознание / Н. Бердяев // Самопознание (Опыт философской автобиографии). – М.: Книга, 1991. – 446 с.
3. Красиков В. И. Конструирование отологий. Эфемериды / В. И. Красиков. – М.: Водoley Publishers, 2007. – 304 с.
4. Кримський С. Б. Запити філософських смислів / С. Б. Кримський. – К.: ПАРАПАН, 2003. – 240 с.
5. Крымский С. Б. Философия как путь человечности и надежды / С. Б. Крымский. – К.: Куре, 2000. – 308 с.

6. Мамардашвили М. К. Философские чтения / М. К. Мамардашвили. – СПб.: Азбука–Классика, 2002. – 832 с.

7. Неретина С. Верующий разум. К истории средневековой философии / С. Неретина. – М.: ЛКИ, 1995. – 367 с.

8. Розин В. М. Мышление: сущность и развитие / В. М. Розин. – М.: ЛЕНАНД, 2015. – 368 с.

References

1. Anaros Ye. I. Metafizychna ta postmetafizychna doba yevropeys'koyi humanistyky: zmyna metodolohichnykh zasad i svitohlyadnykh oriyentatsiy / Ye. I. Andros // Koliziyi metafizychnoho rozmyslu. – K.: PARAPAN, 2002. – S.123–152.

2. Berdyayev N. Samoopoznaniye / N. Berdyayev // Samopoznaniye (Opyt filosofskoy avtobiografii). – M.: Kniga, 1991. – 446 s.

3. Krasikov V. I. Konstruirovaniye otologiy. Efemeridy / V. I. Krasikov. – M.: Vodoley Publishers, 2007. – 304 s.

4. Kryms'kyy S. B. Zapyty filosofsk'kykh smysliv / S. B. Kryms'kyy. – K.: PARAPAN, 2003. – 240 s.

5. Krymskiy S. B. Filosofiya kak put' chelovechnosti i nadezhdy / S. B. Krymskiy. – K.: Kurs, 2000. – 308 s.

6. Mamardashvili M. K. Filosofskiy chteniye / M. K. Mamardashvili. – SPb.: Azbuka–Klassika, 2002. – 832 s.

7. Neretina S. Veruyushchiy razum. K istorii srednevekovoy filosofii / S. Neretina. – M.: LKI, 1995. – 367 s.

8. Rozin V. M. Myshleniye: sushchnost' i razvitiye / V. M. Rozin. – M.: LENAND, 2015. – 368 s.

Ivanova N. V., PhD, Associate Professor, Head of Department «Preschool education» of Lutsk Pedagogical College, doctoral student of the department of philosophy and sociology, South Ukraine National Pedagogical University (Ukraine, Odessa), iva_chumbas@mail.ru

Intentions of creative thinking in the transformation of medieval metaphysics: socio-philosophical aspect

The problem of formation of the phenomenon of creative thinking in the social and cultural reality of the medieval era is investigated in the article. Features of Christian philosophy in the knowledge of reality, the role of spiritual world in the development of human existence are revealed. It is researched why the word of God the Creator in his address to person reveals the architecture of natural and social world, gives it meanings, which are based on the new intellectual approaches borrowed from the Scripture. Simultaneously, the awareness and the substantiation of new thinking, its metodologization and conceptualization is going on. In the context of medieval metaphysics the discussion around Divine wisdom gave rise to the controversy that led to the nomination of new criteria of logical and therefore correct thinking. The article singled out the phenomenon of transcendence, that in the context of medieval religious ethos becomes the most significant aspect of qualitative differences of personality of all life, which is given by religion. This approach is one of the main principles in the research of philosophical thinking in the new social and cultural reality.

Keywords: thinking, metaphysics, religion, art, logos, Christianity, transcendence, faith.

Иванова Н. В., кандидат философских наук, доцент, заведующая отделением «Дошкольное воспитание», Луцкий педагогический колледж, докторант кафедры философии и социологии, Южноукраинский национальный педагогический университет им. К. Д. Ушинского (Украина, Одесса), iva_chumbas@mail.ru

Інтенції творческого мышления в трансформации средневековой метафизики: социально-философский аспект

Исследуется проблема формирования феномена творческого мышления в социокультурной реальности средневековой эпохи. Раскрываются особенности христианской философии в познании реальности, показана роль духовно-идеального в освоении мира бытия человека. Исследуется, почему Слово Бога–Творца в его обращении к человеку раскрывает архитектуру природного и социального мира, наполняет его смыслами, которые базируются на новых интеллектуальных подходах, полученных со Святого Письма. Одновременно происходит осознание и обоснование нового мышления, его методологизация и концептуализация. В контексте средневековой метафизики обсуждение Божественной мудрости рождало противоречия, что обусловило выделение новых критериев логического, следовательно, правильного мышления. В статье выделяется феномен трансценденции, которая в контексте средневекового религиозного этоса выступает выразительным аспектом качественного отличия личности от всего живого, которое дается самой религией. Этот подход становится одним из главных в конституировании начал философского мышления в новой социально-культурной реальности.

Ключевые слова: мышление, метафизика, религия, творчество, логос, христианство, трансценденция, вера.

УДК 140.8+330.366+378.1

Корсак Ю. К.,
кандидат філософських наук, старший науковий
співробітник, Інститут вищої освіти Національної
академії педагогічних наук України,
(Україна, Київ), olte@ukr.net

НООТЕРМІНОЛОГІЯ ТА УСПІШНІСТЬ ДІЙ СУЧАСНОГО ЛЮДСТВА

У XX ст. ідея класичного прогресу була дискредитована, а людство створило загрози для власного існування. Відсутність помітного позитивного руху в їх подоланні має в своїй політичній основі конфлікти і чвари, а в економіці – відсутність футуротермінології і безнадійно застарілу ідеологічно-теоретичну основу мислення. Революції у виробництві завжди спиралася на нові поняття і теорії, прикладом чого у XX ст. є сфера уявлень про ядра атомів чи захист природного довкілля. Нооглосарій (Нооенциклопедія) містить тільки нові терміни з позитивним футурологічним спрямуванням, що можуть значно ефективніше від поняття «екологія» створити нову основу світобачення і життєдіяльності людства задля власного порятунку. Нооглосарій має стати ідейною основою ноофілософії XXI ст.

Ключові слова: колапс, ретротермінологія, футуротермінологія, ноотехнології, ноорозвиток, ноофілософія, Нооглосарій (Нооенциклопедія).

Серед спонукань до створення цієї статті цілковито футурологічного спрямування не тільки вельми песимістична ситуація зі станом і розвитком Вітчизни, а й множинність міфів і помилкових уявлень про майбутнє, якими керуються наші державні мужі і навіть науковці. Ігноруючи українські винаходи – як формальної термін «ноотехнології» і вже легалізований «Нооглосарій», – вони зазвичай оперують запозиченими зі США поняттями «третя цивілізаційна хвиля» [8], «третя промислова революція» [1] (щоправда, ще не помітили, що організатором щорічного економічно-аналітичного зібрання у Давосі вже запропоноване ще більш невдале словосполучення «четверта індустріальна революція» [9]).

Усі ці терміни мають неологізм міфологічності – невідповідність звучання і змісту, а їх текстуальне використання обов'язково виведе на хибний шлях і примусить надаремне витратити, як мінімум, значні ресурси.

І справді, у своїй «сходинковій» моделі еволюції людства впродовж появи Homo Sapiens і його цілковитої перемоги над усіма іншими людьми (неадертальцями, мешканцями з о. Флорес тощо) американець Е. Тоффлер позначав словом «хвиля» фундаментальний цивілізаційний стрибок з радикальними змінами організації соціуму, культури, засад і засобів життєзабезпечення. Перша стосувалася винайдення землеробства і тваринництва, отже повної відмови від полювання і збиральництва, номадизму, війн на знищення з канібалізмом тощо. Вона мала наслідком фонтан винаходів, створення писемності, поширення розумних і глибоких думок (тих же релігій), засудження канібалізму і появу подібних до Трипільської високих культур.

Друга хвиля тільки посилила нерівність між народами, але мала серед наслідків зменшення кількості живих мов на тлі зростання кількості наук і все досконаліших індустріальних технологій. У світоглядних уявленнях неподільно запанувала формула «Знання – це сила» та ідея позитивного технологічного прогресу, яка у процесі складної еволюції після періодів успіху усе ж була остаточно дискредитована наприкінці XX ст. [7]. Причина відома – екологічна шкідливість індустріальних технологій і створення людством загрози колапсу.

На цьому негативному есхатологічному тлі (кращі футурологи світу переконані в настанні краху людства через 40–50 років [6]) Е. Тоффлер безпідставно оголосив перехід від релейних автоматів і арифмометрів до мікроелектронних засобів створення і використання цифрових е-сигналів

«третьою цивілізаційною хвилею», викликавши цікавість ЗМІ і швидке поширення цього помилкового поняття, адже у даний момент комп'ютеризація насправді є усього лише невеликим кроком у розвитку індустріального способу життєзабезпечення. Якось у захопленні комп'ютерами, Інтернетом та усім іншим дріб'язком Е. Тоффлер і його численні послідовники не помітили того, що на місці лишаються всі страшні основи індустріалізму, оскільки сільське господарство, гірничо-промисловість і металургія не використовують екологічно безпечних технологій. Не випадково для усунення забруднень власних територій провідні країни Заходу з усіх сил намагаються перенести в Китай, Бразилію, Пакистан, Індію, Індонезію і т.д. всі найбільш шкідливі і небезпечні технології та виробництва.

Тому, на наше переконання, в світі немає ні «3-ї хвилі», ні інформаційного суспільства, ні значних позитивних кроків до відвернення загрози повного колапсу. Стан біосфери швидко деградує, а конфлікти з приводу міждержавної конкуренції за різноманітні ресурси тільки частішають та урізноманітнюються.

Тимчасом, доволі раціональний шлях до порятунку пропонують поодинокі представники світової науки (відзначимо серед них прихильника «третьої технологічної революції» Дж. Ріфкіна з його «суспільством нульової вартості»). Однак, навіть він не усвідомив того, що у дуже великій групі **нанотехнологій** на даний момент з'явилося усього лише чотири, що належать до нової ери і нової цивілізації – вони нешкідливі для біосфери і людини. Уперше вони помічені і вивчені у працях українського філософа К. Корсака з початку XXI ст., але вдала назва – **ноотехнології** (мудровиробництва) – датується тільки 2010–м роком [3].

Логічним розвитком форсмажорного за своїм креативним потенціалом поняття «ноотехнології» стало винайдення великої групи «термінів з майбутнього», який ми назвали «Нооглосарієм (Нооенциклопедією)» і зареєстрували відповідним чином [4]. Точний прогноз майбутнього з доказами реального шляху повного відвернення усіма передбаченого «Великого Колапсу» вперше і в розгорнутому вигляді оприлюднений у праці [2].

З усього Нооглосарію у цій статті ми наводимо двома мовами тільки частину понять і акцентуємо серед них три – **ноотехнології**, **ноорозвиток** і **ноосуспільство**. Екологічна безпечність «мудротехнологій» зумовлена тим, що вони, як отримання дисплеїв через вирощування вірусів на органічних відходах, являють собою доцільно керовані і не порушені до стану шкідливості для біосфери та людини природні процеси. З нових кандидатів у цю групу відзначимо плівкові нанофотоелементи на перовськіті (це чи не головне відкриття у 2013 р.) і реплікатори (3D-принтери) як нове виробниче знаряддя. Потенціал удосконалення плівок дуже великий, але їх миттєве поширення гальмує відверте небажання Заходу щось змінювати і відсутність у Китаю кількох мільйонів тонн літію для мільярдів акумуляторів на нічний час доби.

Значні зміни не можуть відбуватися миттєво, але загалом ми переконані у неминучості заміни літію на наноалюміній чи тиражуванні нещодавно винайдених нано конденсаторів грандіозної ємності. Тому через кілька років (у найгіршому разі – через дві–три декади) майже всі вікна, зовнішні поверхні більшості будинків та інших споруд, багато парканів і парапегів будуть вкриті плівками на CaTiO₃. Кожна родина отримає власну електростанцію, а класична антиекологічна енергетика зникне назавжди.

Нооглосарій (Нооенциклопедія) – фрагмент

Українська мова	Англійська мова
Ключові терміни Нооглосарію (Нооенциклопедії) Ноотехнології – виробничі й інші засоби, які являють собою мудро керовані людиною природні процеси, що виключає будь-яку шкоду для біосфери і самої людини. Для ноотехнологій слід створити особливий – 7-й технологічний уклад. Ноорозвиток – прогрес людства на основі ноотехнологій, які роблять можливим поєднання зростання його чисельності з підвищенням якості і безпеки життя кожної людини. Ноосусільство – нова стадія людства, життєзабезпечення якого спирається на ноотехнології з одночасною заборорою індустріальних та інших екологічно шкідливих виробництв.	Key terms of Nooglossary (Nooencyclopaedia) Nootechnologies – the industrial and other means representing natural processes wisely operated by the person, capable to exclude any harm for biosphere and the person. For nootechnologies it is necessary to create special – the 7th technological level. Noodevelopment – mankind progress on a basis of nootechnologies, making possible association for growth of its number with improvement of quality and safety of life for each person. Noosociety – a new stage of the mankind, which life-support will be based on nootechnologies with a simultaneous interdiction of industrial and other ecologically harmful manufactures.
Інші терміни Нооглосарію Нооантропоген – сучасний період геологічної історії Землі й еволюції людства, розпочатий на межі 2000-го року після появи перших ноотехнологій. Нообіосфера – мудро керована людьми оболонка Землі, яку заселяють живі організми. Ноовиробництво – отримання людиною бажаних продуктів на основі екологічно безпечних ноотехнологій. Ноогуманізм – реалізація принципу ставлення до людини як до найвищої цінності в умовах ноосусільства і прийняття світової конвенції «Про обов'язки Людини». Ноодуховність – нооваріант моральності, релігійності, піднесеності думок та вчинків членів ноосусільства в умовах повної перемоги ноотехнологій. Нооенергетика – енергетика, що використовує тільки ноотехнології. Нооеволюція – зміна й розвиток людства чи іншого природного об'єкта на основі ноотехнологій. Ноознання – наукова основа ноосусільства й ноожиттєдіяльності людства. Ноомислення – спосіб використання головного мозку, що переважає традиційну «мудрість» ширшими віковими рамками і використанням не тільки життєвого досвіду, а й найновіших досягнень точних і гуманітарних наук. Нооменталітет – сформований у громадян ноосусільства високодуховний і позитивно есхатологічний спосіб мислення і ментальної діяльності. Ноопедагогіка – орієнтована на потреби ноосусільства інтегральна наука про індивідуалізоване формування, виховання, навчання й надання професії кожному представникові нових поколінь відповідно до його природних задатків, що призначена також для подальшої підтримки людини упродовж усього її дорослого життя. Ноопогляди – духовні й моральні засади індивідуальної діяльності громадянина ноосусільства. Ноопсихологія – нооваріант психології, що поєднує кращі досягнення класичної психології з моніторингом і використанням відкриттів молодих наук про людину. Ноосоціологія – мудрий варіант поєднання класичної соціології з досягненнями сучасних точних наук в ноосусільстві. Ноосфера – втілення на основі ноотехнологій пропозиції В. І. Вернадського і його французьких колег перетворити антропосферу зі «сфери людини» у «сферу мудрості». Ноостратегія – мудрий варіант форсайтного планування індивідуальних і колективних дій. Ноофілософія – філософське вчення ноосусільної епохи, що набуде евристичного характеру і подолає морально-світоглядні помилки постмодерністської філософії. Нооцивілізація – побудована після надходження 4-ої технологічно-виробничої хвилі (чи «ноохвилі») антропогенна ноосистема. Інша назва – ноосусільство.	Other terms of Nooglossary Nooantropogen – the modern period of geological history of the Earth and the mankind evolution, having begun on border of the 2000 after occurrence of the first nootechnologies. Noobiosphere – cover of the Earth wisely operated by people who is inhabited by living organisms. Nooproduction – reception of desirable products by the human on the basis of ecologically safe nootechnologies. Noohumanity – realisation of principle for the relation to the person as to the highest value in conditions of noosociety and adoption of the world convention «On Duties of the Person». Noospirit – noovariant for morals, religiousness, rising thoughts and actions of members in noosociety in the conditions of a full victory of nootechnologies. Nooenergy – the power that uses only nootechnologies. Nooevolution – change and development of mankind or other natural object on a basis of nootechnologies. Nooknowledge – a scientific basis in noosociety and nooself-maintenance of mankind. Noothinking – a way of using the brain, surpassing traditional «wisdom» wider age frameworks and use not only life experience, but also the newest achievements in the exact sciences and the humanities. Nooementality – generated in the citizens of noosociety highspirited and positively exatological way of thinking and mental activity. Noopedagogy – focused on needs of noosociety an integrated science about the individualised formation, education, training and trade granting to each representative of new generations according to its natural inclinations which is intended also for the further support of the person in a current of all his adult life. Nooviews – spiritual and moral bases for individual activity of the citizen in the noosociety. Noopsychology – noovariant of psychology which unites the best achievements of classical psychology with monitoring and use of discoveries in young sciences about the person. Noosociology – a wise variant of association of classical sociology with achievements of the modern sciences in noosociety. Noosphere – an embodiment on a basis of nootechnologies V. I. Vernadsky's offer and his French colleagues to transform anthroposphere from «sphere of the person» into «wisdom sphere». Noostrategy – a wise variant for foresight planning of individual and collective actions. Noophilosophy – the philosophical doctrine of noosociety in epoch which will get heuristic character and will overcome morally-world outlook errors of postmodernist philosophy. Noocivilization – anthropogenous noosystem constructed after the arrival of the 4th technologically-industrial wave (or «noovawe»). Other name – noosociety.

Поширеність перовського у розсіпних родовищах титану в Україні й виключна простота технологій виготовлення плівкових фотоелементів на спеціалізованих струминних принтерах зробить у майбутньому енергію і майже безкоштовною, і загальнодоступною.

Ця дешева енергія разом з ноовиробництвом на основі реплікаторів (3D-принтерів), які з весни 2014 р. розпочали своє експоненціальне вдосконалення і стануть працювати на природних речовинах, поступово витіснятимуть індустріальні виробництва і цілковито змінять ринок праці і щоденне життя людей.

Якщо звернутися до законів філософії і критично поглянути на всю еволюцію людства, то доведеться вказати на те, що надходження «справжньої третьої ноохвилі» не гарантує всім щастя і раю. Кожна окрема людина й усі народи разом автоматично не стануть цілковито «ноо-» – досконало мудрими, толерантними, приязними і мирними. Про визначально-найближчі недоліки істот з виду *Homo Sapiens*, які окупували всю Землю, свого часу геніально попереджав етолог-нобеліант К. Лоренц [5]. Але ми все ж сподіваємося на явище доволі виразного, хоч і повільного, підвищення «середнього рівня цивілізованості людини», оскільки гарантоване самозабезпечення спроможне ліквідувати наявні глобальні екологічні і демографічні загрози.

Список використаних джерел

1. Джереми Рифкін. Третя промислова революція: Як горизонтальні взаємодії змінюють енергетику, економіку і мир в цілому / Пер. с англ. – М.: Альпіна нон-фікшн, 2014. – 410 с.
2. Корсак К. Ноофутурологія XXI века: условия спасения популяции *Homo Sapiens Sapiens* // RELGA. – 2015. – №1 [289] 25.01. (URL: www.relga.ru)
3. Корсак К. В. Новий термін «ноотехнології» та успішність форсайтних проєктів / Актуальні проблеми науково-технологічної та інноваційної політики в контексті формування загальноєвропейського наукового простору: досвід і перспективи. Матер. XXIII Київ. міжн. симп. з науковозн. і н.-техн. прогнозування, м. Київ, 16–17 червня 2010. – К.: Фенікс, 2010. – С.357–360.
4. Корсак К. В., Корсак Ю. К. Свідчення на реєстрацію авторського права на твір «Нооглосарій (нооенциклопедія)». №55840. 30.07.2014 р. – К.: Державна служба інтелектуальної власності України, 2014.
5. Лоренц К. Оборотная сторона зеркала: Пер. с нем. – М.: Республика, 1998. – 393 с.
6. Медоуз Д. Х., Медоуз Д. Л., Рэндерс И. Пределы роста. – М., МГУ, 1991; За пределами роста. – М.: Прогресс, Пангея, 1994; Пределы роста. 30 лет спустя. – М.: ИКЦ «Академкнига», 2008.
7. Нисбет Роберт. Прогресс: история идеи / Роберт Нисбет; пер. с англ. – М.: ИРИСЭН, 2007. – 557 с.
8. Тoffler Е. Третья хвиля / Переклад з англ., за ред. В. Шовкуна. – К.: Всесвіт, 2000. – 475 с.
9. Mastering the Fourth Industrial Revolution. World Economic Forum Annual Meeting 2016. – Davos-Klosters, Switzerland 20–23 January 2016. – 50 p. (URL: www.weforum.org).

References

1. Dzheremi Rifkin. Tret'ja promyshlennaja revolyucija: Kak gorizontaľny'e vzaimodejstvija menjajut jenergetiku, jekonomiku i mir v celom / Per. s angl. – M.: Al'pina non-fikshn, 2014. – 410 s.
2. Korsak K. Noofuturologija XXI veka: uslovija spasenija populjacii *Homo Sapiens Sapiens* // RELGA. – 2015. – №1 [289] 25.01. (URL: www.relga.ru)
3. Korsak K. V. Novyj termin 'nootehnologii' ta uspishnist' forsajtnyh proektiv / Aktual'ni problemy nauko-vehnologichnoi' ta innovacijnoi' polityky v konteksti formuvannja zagal'nojevropejs'kogo naukovogo prostoru: dosvid i perspektivy. Mater. XXIII Kyi'v. mizhn. symp. z naukovozn. i n.-tehn. prognovuvannja, m. Kyi'v, 16–17 chervnja 2010. – K.: Fenyks, 2010. – S.357–360.
4. Korsak K. V., Korsak Ju. K. Svidoctvo na rejestraciju avtors'kogo prava na tvir «Nooglossarij (nooencyklopedija)». №55840. 30.07.2014 r. – K.: Derzhavna sluzhba intelektual'noi' vlasnosti Ukraїny, 2014.

5. Lorenc K. Oborotnaja storona zerkala: Per. s nem. – M.: Respublika, 1998. – 393 s.
6. Medouz D. H., Medouz D. L., Rjenders I. Predely rosta. – M., MGU, 1991; Za predelami rosta. – M.: Progress, Pangeja, 1994; Predely rosta. 30 let spustja. – M.: IKC «Akademkniga», 2008.
7. Nisbet Robert. Progress: istorija idei / Robert Nisbet; per. s angl. – M.: IRISJeN, 2007. – 557 s.
8. Toffler E. Tretja hvylja / Pereklad z angl., za red. V. Shovkuna. – K.: Vsesvit, 2000. – 475 s.
9. Mastering the Fourth Industrial Revolution. World Economic Forum Annual Meeting 2016. – Davos-Klosters, Switzerland 20–23 January 2016. – 50 p. (URL: www.weforum.org).

Korsak Yu. K., PhD, Senior Researcher, Institute of Higher Education of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine (Ukraine, Kyiv), olte@ukr.net

Nooterminology and successful activity of modern mankind

In the twentieth century classical idea of progress was discredited, and mankind created a threat to its own existence. Absence of positivity in modern evolution of mankind has in a political basis conflicts and disagreements, and in economic – absence of futuroterminology and out-of-date ideologically-theoretical base of thinking. Revolution in the production always relied on new concepts and theories, as exemplified in the twentieth century in the sphere of ideas about atomic nuclei or the protection of the natural environment. Nooglossary contains only new terms with positive futurological creativity, exceeding efficiency of concept «ecology» in creation of a new basis of outlook and ability to live of mankind for the sake of own rescue. The Nooglossary can become an ideological basis for noophylosophy of the XXI-st century.

Keywords: a collapse, retroterminology, futuroterminology, nootechnology, noodevelopment, noophylosophy, Nooglossary (Nooencyclopaedia).

Korsak Ju. K., кандидат философских наук, старший научный сотрудник, Институт высшего образования Национальной академии педагогических наук Украины (Украина, Киев), olte@ukr.net

Nooterminologija i uspešnost' dejstvij sovremennoho čelovečestva

В XX в. идея классического прогресса была дискредитирована, а человечество создало угрозы для собственного существования. Отсутствие заметного положительного движения в их преодолении имеет в своей политической основе конфликты и распри, а в экономике – отсутствие футуротерминологии и безнадежно устаревшую идеологическо-теоретическую основу мышления. Революция в производстве всегда опиралась на новые понятия и теории, примером чего в XX в. является сфера представлений о ядрах атомов или защита природной среды. Нооглосарий (Нооэнциклопедия) содержит только новые термины с положительной футурологической креативностью, превышающей эффективность понятия «экология» в создании новой основы мировоззрения и жизнедеятельности человечества ради собственного спасения. Нооглосарий может стать идейной основой ноофилософии XXI века.

Ключевые понятия: коллапс, ретротерминология, футуротерминология, ноотехнологии, нооразвитие, ноофилософия, Нооглосарий (Нооэнциклопедия).

* * *

УДК 141.201

Кохановська М. Г.,

кандидат філософських наук, асистент кафедри теорії та історії культури філософського факультету, Львівський національний університет ім. Івана Франка (Україна, Львів), mariyakokhanovska@gmail.com

ДЕКОНСТРУКЦІЯ ЯК ПОШУК СПРАВЕДЛИВОСТІ

Досліджено погляди Жака Дерріда на сучасну філософію, її майбутнє та сутність деконструкції. Проаналізовано деконструкцію в практичному вимірі – у зв'язку зі справедливістю. Особливу увагу приділено співвідношенню письма та мовлення, значенню розрізнення, застосуванню деконструкції при прочитанні текстів. Виявлено, що у філософській спадщині Ж. Дерріда примат мови над письмом стає основою для аналізу культури. Досліджено погляди Ж. Дерріда на фонуціентризм та його місце у метафізиці та європейській цивілізації загалом.

Ключові слова: деконструкція, логоцентризм, метафізика, письмо, справедливість, текст, філософія.

*Чим деконструкція не є? – та усім!
Що таке деконструкція? – та ніщо!
Жак Дерріда [7]*

Лексикон граматики французького філософа Ж. Дерріда дозволяє ставити й переосмислювати споконвічні філософські проблеми в новому ракурсі. Мислитель ініціює культуру філософування, що дозволяє по-іншому подивитись на існуючу філософську традицію, яка претендувала на статус загальнопланетарної, єдиноправильної. Така переоцінка амбіцій на монополію, звільнення від метафізики європоцентризму, а тому й відновлення справедливості у філософії та культурі і є тим, що вкладає Жак Дерріда у поняття деконструкції.

Своїми ідеями Ж. Дерріда привертає увагу до розриву, що відділяє усне мовлення від письма. Ця зміна перетворює оповідача з того, хто промовляє, на того, хто пише. Таким чином утвердження примату письмової субстанції над звуковою стає теоретичною опорою аналізу культури. Ідучи за К. Бартом, Ж. Дерріда кладе лінгвістику в основу, на якій повинна надбудовуватися будівля усіх інших гуманітарних наук. Опіраючись на неї, він вважає можливим здійснення аналітичного розкладу (деконструкції) понять.

Французький мислитель пропонує вчення, що покликане подолати метафізику. Він прагне очищення західної філософії та культури від логоцентризму завдяки деконструкції. «Я, – зазначає Ж. Дерріда, – не серед тих, хто стверджує, що філософія закінчилася. Навіть коли я говорю про закриття логоцентризму і завершення метафізики, я розрізняю завершення, замикання і кінець. Я гадаю, що висновок про те, що філософія досягла свого завершення, дійшла до свого кінця, дуже небезпечний, і я заперечую такий висновок. Я гадаю, що філософія має, повинна мати майбутнє, але в даний момент вона повинна передати своє завершення тому, що оточує її, тобто системі фінітних можливостей» [4, с. 142]. Відчуття того, що філософський дискурс вичерпаний, що він може себе лише репродукувати, на думку Ж. Дерріда, і є можливістю для філософії.

В жодній із робіт Жак Дерріда не представляє своєї цілісної концепції, а тому вони потребують ретельного дослідження. Необхідно виділити таких науковців, які вивчають ідеї Ж. Дерріда в контексті постмодернізму: Б. Баран, Р. Гейслер, Г. Заїченко, В. Лук'янець, В. Лях, О. Соболев, В. Ярошовець, І. Ільїн. Вивченню граматики, співвідношення мови та письма, значення письма у деконструкції логоцентризму, інтерпретації текстів у вченні Ж. Дерріда особливу увагу приділяють: С. Куцупал, В. Декомб, Н. Автономова, Є. Гурко. Значення ж деконструкції в контексті мислення, практичної реалізації в індивідуальному та суспільному житті ще залишається недостатньо дослідженим. Тому у роботі прагнемо вивчити процес здійснення деконструкції у зв'язку із пошуком справедливості.

Ж. Дерріда не ставив перед собою завдання ліквідувати філософію як метафізику – можна будувати будь-які проекти критики розуму, але вже сама необхідність формувати цю критику в мові прирікає її на провал. На думку Ж. Дерріда, ті, хто на зразок Ніцше та Гайдеггера руйнують метафізику, потрапляють в замкнуте коло, що описує форму відношення між історією метафізики та історією зруйнування метафізики. Він, пропонуючи власну теорію подолання метафізики – деконструкцію, що ґрунтується на виявленні генеалогії метафізичних понять, висловлює сумнів щодо можливості цілковитого виходу із метафізики.

У філософській спадщині Ж. Дерріда не йдеться про вихід за межі метафізичного кільця. Він доводить, що межа метафізики – це не пряма лінія і не коло. Якщо ж визнати, що межа метафізики подільна, тоді «логічний зв'язок між перебуванням всередині і ззовні ускладниться. Відповідно, неможливо говорити про те, що ми «закриті всередині» або «приречені» до метафізики, оскільки точно не знаємо, що таке «всередині» чи «ззовні» [5, с. 176–177]. Адекватний аналіз метафізики можна здійснити лише з-поза її меж. Тому завданням деконструкції мислитель вважає розкриття поняття антимісця – того, що є «іншим» у філософії.

На думку Ж. Дерріда, обмеженість метафізики не свідчить про закінчення філософії. Маючи на увазі історію філософії, він зазначає: «я постійно намагався знову вивести філософію на сцену, на ту сцену, якою вона не править і яку класичні історики філософії в університеті та в інших місцях вважали інколи трохи жорсткуватою» [1, с. 78–79]. Загалом він відводив філософії привілейоване місце як «найвпливовішому дискурсивному утворенню культури». Його деконструкція є способом реконструювання західноєвропейської метафізики з типовими для неї ієрархізуючими опозиціями: «логос – міф», «мова – письмо» і т.д. Деконструкція спрямована на подолання логоцентризму, а її головний об'єкт – це «метафізика в тексті», що виникає в ньому завдяки центруванню.

При формуванні власної термінології мислитель звертає особливу увагу на етимологію латинських коренів. Значну увагу Ж. Дерріда зосереджує на розкритті опозиції «логос – письмо», в якій «логос» розуміється водночас і як мова, і як думка, а «письмо» – як «слід» мови. У межах цієї опозиції письмовий слід трактується як репрезентація наперед існуючого змісту, а означає, яке викликається означуючим слідом, тлумачиться як «присутність». Пояснюючи зміст цього поняття, Ж. Дерріда зазначає, що у різних контекстах може йтися і про присутність речі як ейдосу, і про присутність як субстанції, і про часову присутність як точку сучасного або мить і самоприсутність іншого або самості, інтерсуб'єктивність як інтенціональний феномен еґо.

Філософ розглядає логоцентризм безпосередньо з епохи його виникнення у зв'язку із давньогрецькою та європейською традицією. Він стверджує, що справжнім джерелом метафізичності є факт панування у культурі Заходу фонетичного письма, яке містить найскладніший комплекс метафізичних проблем співвідношення звуку й букви, тілесного і духовного, внутрішнього і зовнішнього тощо. Визнання цього пріоритету у західноєвропейській метафізиці виявляється насамперед у домінуванні в ній переконання, що представником інтуїтивного, абсолютно істинного знання, яке не потребує знакового опосередкування, є голос. Саме тому принципом метафізичного тексту є вслуховування у голос (Бога, буття, речей). Абсолютна близькість голосу і буття, голосу і смислу буття, голосу і ідеального смислу – ось що, на думку Ж. Дерріда, розуміється під фоноцентризмом.

«Фонетичне письмо – це арена великих метафізичних, наукових, технічних і економічних подій Заходу» [4, с. 129]. Жак Дерріда зазначає, що перевага усної мови над писемною характерна також і для східної культури. Вона виникає від наявності безпосереднього зв'язку, що встановлюється між мовцем і слухачем у момент вимови

слів, коли обое складають одне ціле. Однак, відзначаючи, що у жодній із несвропейських культур фоноцентризм не зміг перетворитися в систему логоцентристської метафізики, Жак Дерріда доводить, що логоцентризм є продуктом саме європейської цивілізації.

Деконструкція розхитує уявну непорушність метафізичних понять, принципів, настанов, виявляючи «розрізнення», «розриви» там, де західноєвропейська традиція припускала абсолютну повноту значення, «присутність трансцендентального означуваного». Ж. Дерріда виокремлює два значення терміну «різниця». У першому випадку мається на увазі затримку в часі, а в другому – «розрізнення». Вже у перших своїх роботах – передмові до власного перекладу книги Гуссерля «Начала геометрії» (1962), у дослідженні творчості Гуссерля «Голос і феномен» (1967) Жак Дерріда приступив до розробки своєї основоположної теорії про розрізнення, *différence*. Мислитель досліджує, як воно проявляється у людській свідомості, в історії і перш за все на письмі.

«Розрізнення – це процес формування форми. Але з іншої сторони, воно є зафіксованим буттям відбитку» [8, с. 189]. Завдяки розрізненню, що одночасно означало і співвіднесеність, і розходження Ж. Дерріда хотів показати, як основні метафізичні признаки буття, наприклад, невіддільна часовим змінам його самототожність або присутність (*logos, ousia, telos* і т.д.), на яких ґрунтується уся західна філософія від Платона до наших днів, в підсумку можуть бути піддані деконструкції. Така деконструкція мала довести, що в кожному окремому випадку розрізнення є первинним відносно присутності, а не навпаки (що, за Ж. Дерріда, цілком вкладається в логоцентричну традицію європейської філософії).

За словами Ж. Дерріда, у природі не існує концептуальних ієрархій, їх створила людина. Розчленовуючи предмет, людська свідомість спочатку перетворює його на дихотомічне відношення полюсів, а потім одному з них надає привілейованого статусу. Цілісне уявлення про дійсність, що виникає при цьому, складається навколо привілейованого аспекту, як навколо центру. Відбувається ієрархізація. Через певний час втрачаються причини появи привілейованої сторони, вона починає здаватися існуючою «сама по собі», вважатися онтологічною сутністю. Так вона нагадує ті сутності, з яких складається платонівське «царство ідей» або трансцендентний світ ноуменів західноєвропейської метафізики.

Французький філософ зазначає, що статус доміанти у дихотоміях надається тому слову, яке позначає присутність, наявність якості. Наприклад, першому: «реальний – вигаданий», «об'єктивний – суб'єктивний». Таким чином саме метафізика присутності лежить в основі логоцентризму західноєвропейської філософії. «Завдання деконструкції філософської системи, – вважає Ж. Дерріда, – полягає не у тому, щоб усунути згадані антиномії і парадокси, а у тому, щоб зробити їх неприхованими і за допомогою цього виявлення віднайти способи заперечення ключових понять метафізики, і насамперед таких, як наявність предмета, що споглядається як *eidos*, наявність як субстанції – сутності – існування (*ousia*), часова наявність моменту як точки теперішнього часу, самоприсутності *cogito* свідомості, суб'єктивності та ін.» [4, с. 124]. Деконструкцію Жака Дерріда необхідно розглядати як справедливість стосовно самої справедливості. Адже саме

«децентрація» та визнання умовності антиномій (а саме на цьому ґрунтується деконструкція) сприяє розумінню справедливості як мистецтва подолання різких меж, вирівнювання, олюднення дискурсивного та культурного ландшафту» [3, с. 267].

В межах вчення про деконструкцію Ж. Дерріда надає вагомим місце письму. Зокрема, присвячує йому особливу увагу у праці «Про граматику». Філософ наголошує, що письмо передує мові та постійно перебуває в процесі. Він протиставляє дофонетичне письмо письму у звичному значенні – писемності, вважає її похідною щодо письма у граматицічному значенні, яке є передумовою будь-якого тексту. Воно, на відміну від писемності, не може визначатися історичними подіями і таким чином постає абсолютним, незалежним знаком та є передумовою будь-якого запису: звукового, графічного тощо. Отже, граматику переважає над фонологією.

За словами мислителя, в основі розуму лежить несвідоме, що існує у формі письма, точніше у формі археписьма як фундаційного рукописного шрифту або розмаїття ієрогліфів, закодованих у речовині мозку. На думку Ж. Дерріда, такий шрифт передує будь-якому письму на сторінці, а через це і кожній мові. Археписьмо він розглядає як передумову мови і письма, загалом дискурсивних розрізень, що виявляються у культурі. Саме археписьмо є тим загальним, завдяки чому можлива антигетичність мови та письма.

Ж. Дерріда зазначає, що надання переваги мовленню над письмом набуло особливого значення у Ф. де Соссюра та у структуралізмі загалом. За логоцентризмом письмо є похідним від звукового мовлення. Оскільки «структури не існує, бо не існує її центру як організуючого конструкту. Центр – це тільки елемент у системі різниць, і за відсутності центру «все стає дискурсом» [2, с. 25], то письмо виступає важливим засобом деконструкції.

Французький філософ розглядає мову як систему гри різниць. Поняття гри у постструктуралістських напрямках стало привілеєм тексту та читача, засобом руйнування структури. Отже, цілісність літературного твору також розглядається через подолання логоцентризму. Відкинення Ж. Дерріда принципу цілісності робить практично неможливим послідовне нарощення смислу у ході розгортання матеріалу.

Ж. Дерріда стверджує, що писемність починає виходити за межі поширення мови, перестає позначати особливу форму, похідну від мови, хоча її й розуміють як спілкування, відносини, сигніфікацію, перестає позначати зовнішню оболонку головного означального. В усіх цих значеннях писемність розуміли як мовлення. Їй же на зміну, на думку Ж. Дерріда, приходять «сигніфікація сигніфікації», яка описує розвиток мови. За словами французького філософа, «сигніфікація сигніфікації» являє собою структуру, яку читають по складах. Вона виходить із себе і поступається місцем власному витвору. Означуване починає діяти як означуюче.

Вторинність, яку приписують писемності, призначена будь-якому означуваному. Особливе відношення, що існує між мовленням та мовою, стає початком гри означальних. Мову ж складають зміщення означальних та «гра повернень значень». Прихід до влади писемності згладжує межі, за допомогою яких вважали можливим регулювати циркуляцію знаків, тягне за собою всі означальні, призводить до руйнування поняття «знак».

Згідно із граматиологією Ж. Деррида, вимовлені знаки є не менш відносними, ніж знаки написані. Більше того – небезпека написаних сполучень знаків, яка виникає з відособленості тексту від його контексту, присутня і в розмовній мові тією мірою, якою вона відтворюється, цитується, висловлюється словами поза специфічним контекстом. «Виявляється, що знак кожен раз поступається місцем чомусь іншому – тому, знаком чого він є, і в цей же час він не може бути знаком нічого іншого, окрім ще одного знаку... ми приречені на інтерпретацію взагалі» [9, с. 175].

На відміну від розуміння знаку як роздвоєності означуваного і означуючого, граматиологічне розуміння ідентифікує його як дискурсивно розчленований і розподілений простір – текст. Він виникає внаслідок взаємодії означуючих і сигніфікує вже не дуалістично розщеплені субстанції, а розмаїття переплетених відношень, у тканині яких нівелюються межі не лише між самими «одиночностями» і «загальностями», а й між першими і останніми.

Жак Деррида не користується єдиним визначенням деконструкції. У «деконструкції» він вбачає головним не смисл, не рух, а саме переміщення переміщення, передачу передачі. Деконструкція тексту в Жака Деррида – це не стільки метод критики та інтерпретації, скільки протидія метафізичній організації тексту. Під час реконструювання метафізичний дискурс переборюється як дискурс присутності, тотожності, безперервності. Розуміння деконструкції як процесу означало б встановлення її меж. Тому деконструкцію можна розглядати як такий безперервний та нескінченний процес, що виключає підведення певного висновку, узагальнення смислу, зведення до усталеного дискурсу. Загалом будь-яке семантичне визначення «деконструкції» є безперспективним, оскільки воно обмежує, зупиняє процес. Отже, й пошук справедливості теж залишається постійним процесом.

Проведене дослідження доцільно продовжити в контексті релігійної антропології та головних релігійних віровчень світу. Перспективним вважаємо також аналіз деконструкції з огляду на етичні норми та культурні практики сучасності.

Список використаних джерел

1. Деррида Ж. Позитиві: Бесіди з Анрі Ронсом, Юлією Крістєвою, Жаном-Луї Удбіном, Гі Скарпетта / Ж. Деррида. – К.: Дух і літера, 1994. – 158 с.
2. Зубрицька М. Передмова / М. Зубрицька // Антологія світової літературно-критичної думки XX ст. / [ред. М. Зубрицька]. – 2-ге вид., доп. – Львів: Літопис, 2001. – 832 с.
3. Світоглядно-методологічні інновації в західноєвропейській філософії / [ред. В. Лях]. – К.: Український центр духовної культури, 2001. – 296 с.
4. Соболев О. Постмодерн і майбутнє філософії / О. Соболев. – К.: Наукова думка, 1997. – 188 с.
5. Деррида Ж. Деконструкція і «другое» / Ж. Деррида // Диалоги о Европе / [ред. Р. Керні]. – М.: Весь мир, 2002. – 320 с.
6. Деррида Ж. О граматиологии / Ж. Деррида. – М.: Ad Marginem, 2000. – С.111–511.
7. Деррида Ж. Письмо японскому другу [Электронный ресурс] / Ж. Деррида // Вопросы философии. – 1992. – №4. – Режим доступа: http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Philos/Derr/pismjap.php
8. Деррида Ж. Различение / Ж. Деррида // Голос и феномен и другие работы по теории знака Гуссерля. – СПб.: Алетейя, 1999. – 208 с.
9. Колопотин М. Границы и перспективы. Рецензия на сборник «Истина и интерпретация. Перспективы философии Д. Дэвидсона» (1986) и «Размышляя о Дэвидсоне» (1993) / М. Колопотин // Позиции современной философии. – СПб.: Алетейя, 1999. – №1. – С.167–183.

References

1. Derrida Zh. Pozytivii: Besidy z Anri Ransom, Yulieiu Kristievoiu, Zhanom-Lui Udbinom, Hi Skarpetta / Zh. Derrida. – K.: Dukh i litera, 1994. – 158 s.
2. Zubrytska M. Peredmovia / M. Zubrytska // Antolohiia svitovoi literaturno-krytychnoi dumky XX st. / [red. M. Zubrytska]. – 2-he vyd., dop. – Lviv: Litopys, 2001. – 832 s.
3. Svitohliadno-metodolohichni innovatsii v zakhidnoievropeiskii filosofii / [red. V. Liakh]. – K.: Ukrainyskyi tsentr dukhovnoi kultury, 2001. – 296 s.
4. Sobol O. Postmodern i maibutnie filosofii / O. Sobol. – K.: Naukova dumka, 1997. – 188 s.
5. Derrida Zh. Dekonstrukcija i «drugoe» / Zh. Derrida // Dialogi o Evrope / [red. R. Kerni]. – M.: Ves' mir, 2002. – 320 s.
6. Derrida Zh. O grammatologii / Zh. Derrida. – M.: Ad Marginem, 2000. – S.111–511.
7. Derrida Zh. Pis'mo japonskomu drugu [Jelektronnyj resurs] / Zh. Derrida // Voprosy filosofii. – 1992. – №4. – Rezhim dostupa: http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Philos/Derr/pismjap.php
8. Derrida Zh. Razlichenie / Zh. Derrida // Golos i fenomen i drugie raboty po teorii znaka Gusserlja. – SPb.: Aletejja, 1999. – 208 s.
9. Kolopotin M. Granicy i perspektivy. Recenzija na sbornik «Istina i interpretacija. Perspektivy filosofii D. Djevidsona» (1986) i «Razmyshlja o Djevidsone» (1993) / M. Kolopotin // Pozicii sovremennoj filosofii. – SPb.: Aletejja, 1999. – №1. – S.167–183.

Kokhanovska M. G., PhD in Philosophy, assistant professor of theory and history of culture, Philosophy Faculty, Ivan Franko National University of Lviv (Ukraine, Lviv), maryakokhanovska@gmail.com

Deconstruction as the process of finding the truth

In this work we investigated the Jacques Derrida's vision on the contemporary philosophy, its future and essence of deconstruction. The deconstruction is analyzed in connection with justice. Particular attention is paid to the relationship between writing and speech, to the meaning of distinction, to the deconstruction as a way of reading any text. We found out that in the philosophical legacy of Jacques Derrida the primacy of speech over the writing is the basis for the analysis of culture. The Jacques Derrida's vision on the phocentrism and its place in the metaphysics and European civilization is analyzed.

Keywords: deconstruction, logocentrism, metaphysics, philosophy, text, truth, writing.

Kохановская М. Г., кандидат философских наук, ассистент кафедры теории и истории культуры философского факультета, Львовский национальный университет им. Ивана Франко (Украина, Львов), maryakokhanovska@gmail.com

Деконструкция как поиск истины

Исследованы взгляды Жака Деррида на современную философию, её будущее и сущность деконструкции. Проанализировано деконструкцию в практическом измерении – в связи со справедливостью. Особое внимание уделено соотношению письма и речи, значению различия, применению деконструкции при прочтении текстов. Выявлено, что в философском наследии Ж. Деррида примат языка над письмом становится основой для анализа культуры. Исследованы взгляды Ж. Деррида на фоноцентризм и его место в метафизике и европейской цивилизации в целом.

Ключевые слова: деконструкция, логоцентризм, метафизика, письмо, справедливость, текст, философия.

* * *

УДК 101.1:316

Рябека О. Г., кандидат политических наук, доцент, Национальный педагогический университет им. М. П. Драгоманова (Украина, Київ), bvp51@ukr.net

ВРЕХІ У ДЗЕРКАЛІ ПРОВІДНИХ ТЕНДЕНЦІЙ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ СУЧАСНОГО ПЛАНЕТАРНОГО СВІТУ

3 позиції соціальної сингулярності розглянуто переструктурування планетарного світу і вплив на нього референдуму у Великій Британії щодо її виходу зі складу ЄС, формалізовано чотири тенденції сучасного процесу глобалізації і подано їх природні продукти, що у процесі соціальної взаємодії породжують мультиплікаційний ефект з атрактором науково-технічного прогресу, параметром порядку – Планетарною особистістю і родовим продуктом – Світовим суспільством знань.

Ключові слова: вріхті, планетарний світ, соціальна сингулярність, глобалізація, атрактор, параметр порядку, мережеве суспільство, інформаційне суспільство, організоване суспільство, Світове суспільство знань.

Метою цієї статті є кинути аналітичний погляд на майбутній устрій планетарного світу після завершення інтенсивної фази саморозгортання сучасного глобалізаційного процесу, що нині втягнув у свій вир усі його складові і формує власну конфігурацію нашого життєустрою. І попутно оцінити спробу Великої Британії вийти зі складу ЄС та її вплив на гальмування даного мегапроцесу.

Звернення до праць філософів, політологів, культурологів і істориків доводять, що у сучасному світі, пронизаному глобалізаційними процесами, глобалізм і регіоналізація, або глобалізм і диференціація, або інтеграція і дезінтеграція виступають як два альтернативні шляхи розвитку, що детермінуються об'єктивними чинниками. Але яким же шляхом піде розвиток світу і всієї системи міжнародних відносин, яка модель світоустрою стане найбільш адекватною викликам конкретної історичної епохи? Пошуки відповідей на ці питання не випадково хвилюють вітчизняних і зарубіжних учених і політиків.

До цього дискурсу ми відносимо фундаментальні філософські, політологічні, культурологічні, історичні узагальнення від «Логічних дослідів» Є. Гуссерля (1900 р.) до «Історії Західного мислення» Р. Тарнаса (1991 р.). Сюди ж ми відносимо такі фундаментальні праці, як «Протестантська етика і дух капіталізму» М. Вебера, «Процес» Ф. Кафки, «Незадоволення культурою» З. Фрейда, «Повстання мас» Х. Ортеги-і-Гассета, «Осягнення історії» А. Тойнбі, «Втеча від свободи» Е. Фрома, «Буття і ніщо» Ж. Сартра, «Розмова на путівці» М. Хайдеггера, «1984 р.» Дж. Оруелла, «Феномен людини» Тейяр-де-Шардена, «Політика досвіду» Ленка, «Межі зростання» Д. Медоуза, «Способи створення світу» Гудмена, «Філософія і дзеркало природи» Рорті, «Третя хвиля» О. Тоффлера, «Організоване суспільство» В. Андрущенко, «Криваве століття» М. Поповича тощо.

Поза сумнівом, «внутрішній погляд» на історію ХХ століття складався і з участю таких відомих філософів, культурологів і політиків, як О. Шпенглер, К. Барт, Б. Рассел, Т. Манн, К. Ясперс, К. Поппер, П. Сорокін, А. Швейцер, Г. Маркузе, Зб. Бжезинський, Ж. Дерріда, І. Пригожин, М. Попович і багатьох інших, чий праці назавжди ввійшли в історію науки і культури, привідкрили в них невідомий ще пласт природної чи людської реальності.

Але спонтанність сучасних глобалізаційних процесів, особливо у антропогенному контексті, ставить нас перед необхідністю застосування до аналізу трансформаційних процесів оригінальних методологічних інструментів і використання нових методик аналітичних процедур, оскільки швидкість процесів збільшилась у декілька разів. У цій площині має перевагу процедура мейнстріму, тобто, визначення генерального напрямку саморозгортання соціального світу, а не окремі кроки окремих країн, як наприклад, спроба Великої Британії вийти зі складу ЄС.

Ми вважаємо за доцільне у справі оцінки перспектив саморозгортання планетарного світу звернутися до такого методологічного інструменту як сингулярність і поглянути на планетарний світ у той момент, коли цей феномен може остаточно вийти за межі існуючої раціональності в повсякденному бутті і звичного нам жорсткого державного, навіть з елементами розширеної участі громадськості, управління. Практично усі, хто

вважає, що сингулярність буде, припускають, що вона станеться в цьому столітті, і багато хто упевнений, що це швидше за все станеться впродовж декількох десятиліть.

Термін «сингулярність» запозичений, як відомо, у математиків і астрофізиків, які використовують його при описі космічних чорних дір і в деяких теоріях початку всесвіту, – точка з нескінченно великою щільністю і температурою і нескінченно малим об'ємом. Математична сингулярність (особливість) – точка функції, значення в якій прагне до нескінченності, або інші подібні «цікаві» точки – особливості функції.

Одними з фундаментальних відкритих питань щодо сингулярності є питання про її існування, час настання і темпи зростання технологічних змін. Екстраполяція деяких тенденцій показує, що сингулярність може статися до 2020 року; можливо, цю дату слід переглянути і наблизити до 2018 або навіть 2016 року, якщо покладатися на саму останню оцінку Дені Едера про те, що час подвоєння потужності комп'ютерів припав до 9 місяців на вересень 2002 року, – і вона має бути дуже раптовою, що характерно для природи гіперекспоненціальної кривої.

Технологічна сингулярність – передбачувана точка в майбутньому, коли еволюція людського розуму в результаті розвитку нанотехнології, біотехнології і штучного інтелекту прискориться до такої міри, що подальші зміни призведуть до виникнення розуму з набагато більш високим рівнем швидкодії і новою якістю мислення.

За деякими припущеннями сингулярність повинна настати близько 2030 року (наприклад, так вважає Вернон Віндж). Якщо проєкструвати закон Мура, виявиться, що приблизно в той же час обчислювальна потужність комп'ютерів порівняється з головним мозком людини.

Технологічна сингулярність – це гіпотетичний момент у майбутньому, коли технологічний розвиток стане настільки стрімким, що графік технічного прогресу зробиться практично вертикальним. Ця концепція уперше була запропонована В. Вінджем, який вважає, що якщо ми зуміємо уникнути загибелі цивілізації до цього, то сингулярність станеться через прогрес в галузі штучного інтелекту, інтеграції людини з комп'ютером або інших методів збільшення розуму.

Посилення розуму, на думку В. Вінжа, в якийсь момент призведе до позитивного зворотного зв'язку: розумніші системи можуть створити ще розумніші системи і зробити це швидше, ніж первинні конструктори–люди. Цей позитивний зворотний зв'язок швидше за все виявиться таким сильним, що впродовж дуже короткого проміжку часу (місяці, дні або навіть усього лише години) світ перетвориться більше, ніж ми можемо це уявити: він несподівано виявиться населеним надрозумним створіннями. Це час життя і творіння, за нашим баченням і ідеологією розвитку планетарного світу, Планетарної особистості.

Самопородження Планетарної особистості (Інтермена) з її синергетичним мисленням, космополітичним світоглядом і космополітичною ідеологією, оригінальною інтернеткультурою, що потребує якісного забезпечення науковими знаннями і наявності інтенсивного соціального спілкування на основі розвиненої організаційної культури або соціальної взаємодії з іншими особистостями у горизонті становлення єдиного інформаційного забезпечення життєдіяльності, що має бути побудована на раціонально організованих смислах, інтенсивно відбувається вже сьогодні.

З поняттям сингулярності часто пов'язують ідею про неможливість передбачити, що буде після неї. Постлюдський світ, який у результаті з'явиться, можливо, буде таким чужим для нас, що зараз ми не можемо знати про нього абсолютно нічого. Єдиним виключенням можуть бути фундаментальні закони природи, але навіть тут іноді допускається існування ще не відкритих законів (у нас доки немає теорії квантової гравітації) або не до кінця зрозумілих наслідків з відомих законів (подорожі через просторову червоточину, створення «всесвітньо-немовлят», подорожі в часі і т.п.), за допомогою яких постлюди зможуть робити те, що ми звикли вважати фізично неможливим. Соціальна сингулярність настає у момент, коли планетарна спільнота, породивши соціальний світ, загубить контроль над ним і перейде у невідому для нас фазу буття.

То що ж можна передбачити у стані сучасного планетарного світу на порозі соціальної сингулярності? Відповідь наша полягає у тому, що ніхто не може відмінити дію природних процесів і ніхто не може знищити їх продукти. Інша справа, що саме явище сингулярності готується і проявиться на останньому етапі як кінцевий результат, тобто як мультиплікаційний ефект, взаємодії саме цих процесів і продуктів.

За нашими спостереженнями нині діє чотири закономірності саморозгортання планетарного соціального світу, що вирують у сучасному глобалізаційному процесі і ведуть у просторі XXI століття до становлення онтологічної, інформаційної і організаційної єдності планетарної спільноти, тобто системно охоплюють становлення мережевої морфології якісно нової світосистеми, наповнення її функціонування якісно новими знаннями або смислами, що виводить на перший план культуру і духовне виробництво і, нарешті, вибудовує оригінальну організаційну форму, що відома нам як планетарний соціальний організм, у структурі якого усі підсистеми життєзабезпечення планетарної людини набувають властивостей органів, здатних до самовідтворення і саморегуляції у межах соціального цілого.

У ході попередніх досліджень виявлено, що тенденція до онтологічної єдності планетарної спільноти полягає у тому, вона кількісно змінюється у бік укрупнення організаційних структур (ЄС, Південноамериканський Союз, Євразійський Союз та ін.), а якісно – завдяки зміні властивостей структури, що від стану осередковості, тобто утвореної сукупністю окремих національних держав, переходить до стану мережевості.

Атрактором становлення онтологічної єдності планетарної спільноти є Світовий ринок, що завдяки своїм компонентам (ринку товарів, послуг, капіталу, технології, інформації і міжнародному пересуванню людей, у першу чергу робочої сили) сформує протягом XXI століття нові зони економічного розвитку. Йдеться передусім про структури геополітичного походження, а саме: Південноамериканський Союз, Євразійський Союз і низку інших організаційних утворень, що претендують на особливий статус у політико-економічному просторі планети.

Параметрами порядку онтологічним розвитком структури Світового суспільства є, на нашу думку, соціальні мережі Інтернет, Facebook, LinkedIn, Твітер, Vkontakte, нові форми радіозв'язку, від голосового

повідомлення мобільного телефону до SMS, WiFi і WiMax та ін. Це означає, що сьогодні ми ще не уявляємо у повній мірі структуру і обсяг параметрів порядку, завдяки яким можемо впливати на структуру і властивості мережевого суспільства. Бурхливий розвиток ІТ-технологій ще не завершився і не усі новинки інструментарію інформаційної доби реалізовані. Поява у просторі Інтернету телеканалів, наприклад телеканалів «112 Україна», «Россия 24» та інших, є чи не найбільш яскравим тому підтвердженням.

Кінцевим продуктом фазового переходу є мережеве суспільство як соціальна структура, ґрунтована на мережах, керованих інформаційно-комунікаційними технологіями, ґрунтованими на мікроелектроніці і мережах комп'ютера, які генерують, обробляють і розподіляють інформацію через системи мереж. Мережеве суспільство на сьогодні ще не охоплює увесь планетарний простір, але складає ядро світової соціальної структури і проявляє тенденцію до швидкого поширення.

З'ясовано, що тенденція до становлення інформаційної єдності планетарної спільноти полягає у переході від локально замкнених інформаційних обмінів між учасниками планетарного життя до створення органічної єдності у формі універсального суспільства знань, органічна цілісність якого забезпечується інформаційним метаболізмом, що живиться семантикою ноосфери. Структурно інформаційна цілісність утворюється завдяки інформаційному обміну смислами, у якому беруть участь людина і суспільство, що обмінюються між собою і зовнішнім середовищем генетичною, фенотипічною, фенотипічною, структурною, комунікативною, управлінською інформацією.

Атрактором цієї тенденції є соціальні комунікації, що забезпечують соціальну взаємодію людей між собою за допомогою обміну текстами, що циркулюють каналами соціальних комунікацій, особливо Інтернету і ЗМІ. Сила їх кратологічного впливу на людину прирівнюється впливу істини і грошей. Це призводить до того, що соціальний вплив спадкової аристократії поступається впливу менеджерів і експертів. У просторі організаційної діяльності з'являються менеджери планетарного масштабу: мова йде про меритократію, ноократію, раціократію, інетократію, нетократію, езократію та інше.

Параметром порядку у цьому горизонті структурних і функціональних перетворень є наукові знання про планетарне буття, універсальним інструментом – планетарна мова завдяки смислам, що закладені у її семантичні одиниці, а саме: ідеалам суспільного розвитку. Мова Інтернету нині є більш впливовим засобом організаційного мислення і організаційної поведінки, ніж традиційні силові методи управління поведінкою людини. Посилення протягом XXI століття організаційної ролі знанневого компоненту у бутті планетарної спільноти настільки відчутна, що коли науковці заговорили про формування суспільства знань як першого етапу становлення інформаційного суспільства, то його сприймають нині без будь-якого заперечення з боку пересічної людини.

Кінцевим продуктом цієї тенденції є інформаційне суспільство. Його становлення реалізується завдяки інформаційному метаболізму, що притаманний якісно новим утворенням – живим системам, оскільки забезпечує їх життєдайність і аутопоезис, тобто самовідтворення, а це притаманно функціональним (польовим) системам

наприклад соціальним організаціям окремих країн. Свідченням про становлення якісно нової польової структури – планетарного соціального організму – є самопородження окремих його органів, наприклад Світового громадянського суспільства, Світової держави, Світового уряду, Світового банку, МВФ, Світового Суду та інших.

Окремою складовою у цій площині можна вважати становлення мовної єдності планетарної спільноти. Раніше ми так не вважали і тому цей факт не виокремлювали у низці попередніх публікацій. Але зараз приходить усвідомлення того, що інформаційна єдність надто широке поняття і у ньому слід виокремлювати складові. Це як у гідросфері планети виокремлювати, наприклад, океани, моря, річки, озера та інші відносно самостійні водні ресурси.

Мовна цілісність планети вимальовується нині надто потужно, щоб на неї не звертати увагу. Саме англійська мова стає мовою міжнародного спілкування, мовою Інтернету, мовою соціальних комунікацій у повсякденному житті і туризму, нарешті, мовою міжнародного протоколу.

Тенденція до становлення організаційної єдності планетарної спільноти полягає у переході від нині діючих національних систем державного управління і місцевого самоврядування до становлення органічної системи Світової влади, що розкладається на чотири складові: недержавну владу Світового громадянського суспільства, Світову законодавчу владу, Світову виконавчу владу і Світову судову владу; на демократичних засадах породжує Світову державу з головним виконавчим органом – Світовим урядом, єдиною нормативно–

правовою системою у формі загальноцивілізаційної системи цінностей, планетарної моралі і Світового права.

Права і свободи особистості людини є лакмусовим папірцем демократичності глобалізаційного процесу у сфері організаційного буття планетарної спільноти. Як нові види Світової влади технологічно народжуються і закріплюються у організаційному бутті планетарної спільноти на початку XXI століття, ми розглянемо далі, але ця тенденція однозначно веде до становлення якісно нової системи управління соціальним світовим розвитком і сприяє подальшому саморозгортанню алгоритму саморегуляції цілісної світосистеми.

Демократія проявляє себе у цьому контексті як параметр управління у ході самопородження нового світоустрою. Саме вона забезпечує поки стихійний розподіл Світової влади у організаційній матриці планетарного життя між матеріальним і духовним виробництвом, між монополюю вибудуваними і агресивно налаштованими на світове панування господарськими утвореннями, між окремими національними державами і їх військово–політичними блоками. Зворотним боком за таких умов є загострення проблеми переусвідомлення у контексті глобалістики явищ свободи і волі людини, її колективних утворень.

Кінцевим продуктом є організоване суспільство (за В. Андрущенко), у якому раціонально розподілена Світова влада. Існує також якісно новий розподіл Світової влади між Світовою державою (державною

Таблиця 1

Провідні тенденції, атрактори і параметри порядку та їх продукти у структурі сучасної планетарної світосистеми

	Провідні тенденції у горизонті	Атрактор	Параметри порядку	Продукти
1	Генетичної (морфологічної, структурної) основи світосистеми	світовий ринок	соціальні мережі (інфраструктура і IT–технології)	Онтологічна єдність: мережеве суспільство
2	Функціональної основи світосистеми	соціальна комунікація (соціальна взаємодія)	смыслегенез (планетарне знання (ноосфера) і планетарна мова)	Інформаційна єдність: метаболізм, що забезпечує життєдайність світосистеми, перетворення її у планетарний соціальний організм (інформаційне суспільство)
3	семантичної основи світосистеми	Смисл мовної взаємодії	наука, культура, освіта	Мовна єдність планетарної спільноти (Світове суспільство знань)
4	організаційної основи світосистеми	демократія	Світова влада	Кратологічна єдність: розподіл Світової влади між Світовою державою і Світовим громадянським суспільством (організоване суспільство)
5	Глобалізаційний процес як к суперечності між: 1) інтеграційними і дезінтеграційними процесами, 2) глобалізацією і глокалізацією організаційних структур	науково–технічний прогрес	Планетарна особистість людини	Планетарне суспільство

владою: законодавчою, виконавчою і судовою) і Світовим громадянським суспільством (недержавною владою).

Встановлено, що три вищезгадані глобалізаційні процеси, що відбуваються у горизонті структури, функціональних можливостей і організаційної взаємодії, зливаються у єдиний процес трансформаційних перетворень світосистеми, в основі якої лежить процес соціального метаболізму, що обслуговує якісно новий тип організації життєдіяльності планетарної спільноти – Світове суспільство знань, що має, як мінімум, три виміри: 1) онтологічний (структурний, генетичний) з кінцевим продуктом – мережеве суспільство (за М. Кастельсом); 2) функціональний з кінцевим продуктом – інформаційне суспільство (за Р. Лейном); 3) кратологічний – кінцевим продуктом – організоване суспільство (за В. Андрущенко) (див. Таб. 1).

Мультиплікаційний ефект саморозгортання планетарного світу полягає у тому, що аттрактори, до яких ми віднесли світовий ринок, соціальну комунікацію, смисл мовної взаємодії, розширення демократії, у своїй сукупності є нічим іншим, як науково-технічним прогресом. Він нам відомий був і до цього, але на теперішньому етапі ми виокремили у його структурі інші елементи, що стали провідними джерелами у горизонті інформаційної доби розвитку планетарного людства.

Незважаючи на надзвичайно велику швидкість соціальних змін до появи порогу сингулярності, параметром порядку буде залишатися особистість людини, оскільки планетарний світ – це її матеріалізований внутрішній соціальний світ, і тому вона має бути їх володаркою і повелителькою аж до моменту «бунту» породженого нею світу проти неї самої ж. Це означає, що після того, як ми пройдемо поріг соціальної сингулярності, планетарне людство ввійде у постлюдський світ. Планетарний світ перетвориться більше, ніж ми можемо це уявити, і несподівано виявиться населений надрозумними створіннями.

На цьому фоні будь-які кроки, на кшталт референдуму у Великій Британії щодо виходу її зі складу ЄС, по суті нічого не змінюють. Такі кроки мають значення для політичної сфери, що нині є потужним гальмом на шляху до становлення планетарного суспільства, оскільки чіпляються за останки національного і живлять містечкові інтереси. На противагу цьому явищу слід розглядати створення нині ШОС, що об'єднує у цілісність низку країн азійського регіону у нову економічну, соціальну, політичну, а згодом і у специфічну військову структуру – цілісність континентального масштабу.

Отже, постлюдський світ, який у результаті сучасних глобалізаційних тенденцій з'явиться, можливо, буде таким чужим для нас, що зараз ми не можемо знати про нього абсолютно нічого. Єдиним виключенням можуть бути фундаментальні закони природи, але навіть тут іноді допускається існування ще не відкритих законів (у нас доки немає теорії квантової гравітації) або не до кінця зрозумілих наслідків з відомих законів (подорожі через просторову червоточину, створення «всесвітів-немовлят», подорожі в часі і т.п.), за допомогою яких постлюди зможуть робити те, що ми звикли вважати фізично неможливим. А пророцтва мислителів збуваються, як відомо, майже на сто відсотків.

Закономірно перед сучасною теоретичною думкою постає питання про Світове суспільство знань і його функцію у еволюційному розвитку планетарної спільноти. Що воно собою знаменує? Воно завершує планетарний

період буття людини? Воно є перехідною ланкою між планетарним і космічним буттям людини? Воно є само по собі космічною формою буття людини? І де тоді шукати поріг соціальної сингулярності? Це нагальні питання, на які ще треба відповісти.

Ryabeka O. G., PhD in Political Science, Associate Professor, National Pedagogical Dragomanov University (Ukraine, Kyiv), bvp51@ukr.net

Brexit in the light of major globalization trends of the modern planetary world

The article studies the restructuring of planetary world from the perspective of social singularity, formalizes four tendencies of the modern globalization process and provides their natural products, which in the process of social interaction generate the multiplier effect with the attractor of the scientific and technological progress, order parameter – Planetary personality and generic product – Global society of knowledge.

Keywords: brexit, planetary world, social singularity, globalization, attractor, order parameter, network society, information society, organized society, Global society of knowledge.

Рябека О. Г., кандидат политических наук, доцент, Национальный педагогический университет им. М. П. Драгоманова (Украина, Киев), bvp51@ukr.net

Brexit в зеркале ведущих тенденций глобализации современного планетарного мира

С позиций социальной сингулярности рассмотрено переструктурирование планетарного мира и влияние на него референдума у Великой Британии относительно ее выхода из состава ЕС, формализованы четыре тенденции современного процесса глобализации и поданы их естественные продукты, что в процессе социального взаимодействия порождают мультипликативный эффект с аттрактором научно-технического прогресса, параметром порядка – Планетарной личностью и родовым продуктом – Глобальным обществом знаний.

Ключевые слова: brexit, планетарный мир, социальная сингулярность, глобализация, аттрактор, параметр порядка, сетевое общество, информационное общество, организованное общество, глобальное общество знаний.

* * *

УДК 101.1:316

Савицька І. М.,
кандидат філософських наук, доцент кафедри
філософії, Національний університет біоресурсів
і природокористування України (Україна, Київ),
lsavitskaya@gmail.com

Медведенко Л. К.,
студентка економічного факультету, Національний
університет біоресурсів і природокористування України
(Україна, Київ), lsavitskaya@gmail.com

ТРАНСФОРМАЦІЯ СВОБОДИ ЯК ФОРМИ ОБМЕЖЕНОЇ СВІДОМОСТІ В ТОТАЛІТАРНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Здійснюється соціально-філософський аналіз сутності свободи в тоталітарному та авторитарному суспільстві, з'ясовуються передумови формування тоталітарної політичної свідомості, її специфіки. Зазначається, що концепція свободи в тоталітарному суспільстві певною мірою виключає наявність вольового моменту, оскільки людина звільняє себе від особистісної відповідальності за побудову структури специфічного буття, відмінного від раціонально-емпіричних схем. Водночас, автор робить висновок, що обмеження свободи при тоталітаризмі не означає її повного анулювання. Так, авторитарна влада швидше трансформує свободу з площини духовно-креативних цінностей у сферу морального нігілізму і здійснює заміну творчого начала сліпим підпорядкуванням і копіюванням.

Ключові слова: тоталітаризм, тоталітарний режим, суспільство, тоталітарна свідомість, свобода, авторитаризм, особистість, звільнення свідомості.

*Минуле нам ніколи не скаже, що ми повинні робити,
але натомість може вказати на те,
чого нам не слід повторювати...*

X. Ортега-і-Гассет

Питання політичної свідомості, прав і свобод в тоталітарному та авторитарному суспільстві є постійним об'єктом дослідження та оцінок в різному контексті

соціально-філософської проблематики. Актуальність статті зумовлена необхідністю критичного осмислення феномена тоталітаризму, поняття свободи та свідомості в тоталітарному суспільстві. Дослідження зазначеної проблематики є необхідним, оскільки в обставинах глибокої політичної кризи, запровадження тоталітарних методів управління громадськістю відбувається і на сучасному етапі розвитку суспільства та держави, навіть за умов наявності демократичних принципів функціонування політичної системи.

Велике значення для розробки концепції тоталітарної політичної свідомості, феномену свободи, мають роботи західних фахівців в різних сферах гуманітарного знання: Т. Адорно, Х. Арндт, Р. Барта, З. Бжезинського, М. Вебера, М. Драхта, М. Еліаде, М. Кертса, Г. Маркузе, Е. Нольге, Х. Ортеги-і-Гассета, К. Поппера, В. Райха, Б. Рассела, Д. Растоу, З. Фрейда, Е. Фромма, С. Хантингтона, М. Хевеші тощо. Праці українських науковців В. Барана, С. Грабовського, О. Дергачова, А. Колодія, С. Кульчицького, М. Михальченка, М. Поповича, Ф. Рудича, В. Табачковського та ін., дозволяють простежити культурно-історичні та соціально-філософські передумови, феноменологію тоталітаризму та авторитаризму в контексті таких формоутворень як міф і символ, релігія і мистецтво, національний характер і менталітет, маніпуляція свідомістю, масове суспільство і масова психологія.

Метою статті є здійснення соціально-філософського аналізу сутності свободи в тоталітарному та авторитарному суспільстві, з'ясування передумов формування тоталітарної політичної свідомості, її специфіки.

XX століття було століттям глобальних історичних потрясінь, значимих і не маючих аналогів у минулому, як за своїми масштабами, характером протікання, так і за своїми результатами. Емоційне сприйняття цих подій суспільною свідомістю ще довго даватиме про себе знати. На долю декількох поколінь припали серйозні випробування політичними режимами. Навантаження на психіку примушувало багатьох людей вдаватися до спрощення реакцій, абстрагування від надмірно вимогливих моральних принципів, використання стандартних моделей поведінки і, як наслідок, звужували простір особистісної свободи. Зворотна сторона цього процесу – несподівані сплески невмотивованого свавілля й агресивності. Все це є результатом болісного пошуку і переоцінки цінностей минулого, вироблення нових соціальних орієнтирів та етичних ідеалів. У світі швидкомінливих подій і ситуацій існує нагальна потреба знайти якісь сталі, фундаментальні імперативи, які були б духовним підґрунтям пошуку нових горизонтів людської сутності і людської свободи. Російський філософ І. Ільїн визначав тоталітаризм як «політичний лад, який безмежно розширив своє втручання в життя громадян, що включив всю їхню діяльність в обсяг свого управління і примусового регулювання» [2, с. 65]. В свою чергу, німецько-американський філософ і політолог Х. Арндт, окреслюючи риси феномену тоталітаризму, наголошувала, що йому притаманна «непохитна віра в ідеологічний вигаданий світ» і ця віра підтримується претензією на досягнення Істини [1, с. 570]. Найбільш характерна риса тоталітаризму – послідовне свавілля, що дозволяє не тільки довільно визначати винних та невинних членів спільноти, але й повноправно нищити «невинних», порушуючи власні ж правила, –

обумовлена внутрішньою логікою: тоталітарний режим вимагає тотальної відданості, тобто визнання за ним права виносити судження найвищого рівня істинності. Визначаючи філософські засади тоталітаризму, Х. Арндт розділяє авторитарні режими, метою яких було керування політичною сферою суспільного життя, та тоталітарні, що заперечують духовну свободу людини. Авторитарний режим не намагається встановити тотальний контроль над усіма сферами життя, зберігає певну автономність особистості і суспільства у неполітичних сферах.

Цілком зрозуміло, що тоталітарні та авторитарні режими XX століття були спрямовані на викорінення вільного мислення, яке протистояло владі та організації цих режимів. Але не можна заперечувати існування за часів цих режимів феномену вільної думки. Сучасні авторитарні режими володіють більшими шансами, ніж тоталітаризм, для переходу до демократії. Тут існує потенціал для політичної самоорганізації громадянського суспільства, тут проявляються незалежні від держави економічні інтереси, на основі яких можуть сформуватися політичні інтереси. Кожна суспільна система, як система демократична, так і система тоталітарна, мають власну систему цінностей. І в ситуації, коли індивід поділяє такі цінності, він до певної міри також може відчувати себе вільним, і навіть абсолютно переконаним у справедливості таких цінностей. Зазначимо, що в рамках тоталітарних форм правління максимально актуалізується свобода від відповідальності в усіх сферах соціального буття. Такий стан найкраще імпонує інстинктивно-еґоїстичній природі антропогенного фактору, за якого настає неминуча духовна деградація особистості. Отже, визнаємо за авторитарною владою негативну прерогативу, бо вона завжди буде обмежуватися виключно особистими інтересами і переслідувати тільки власну вигоду. Її установка на максимальну раціональність і ефективність також спрямована на досягнення наріжних цілей, часто за рахунок неадекватних витрат, що завдають шкоди майбутнім поколінням. Як зазначає Е. Фромм, у такому суспільстві «індивід перестає бути собою; він повністю засвоює тип особистості, запропонований йому загальноприйнятим шаблоном, і стає точно таким же, як всі інші, і таким, яким вони хочуть його бачити. Зникає різниця між власним «я» і навколишнім світом, а разом з тим і усвідомлений страх перед самотністю й безсиллям. Відмовившись від власного «я» і перетворившись на робота, подібного мільйонам інших таких же робітників, людина вже не відчуває самотності і тривоги. Проте за це доводиться платити втратою своєї особистості» [7, с. 159].

Проблему, з якою зіштовхується тоталітарна демократія, можна було б назвати парадоксом свободи. Чи сумісна свобода людини з винятковістю її існування як соціального феномена, навіть якщо ця винятковість націлена на досягнення максимуму соціальної справедливості та безпеки? Парадокс авторитарної свободи полягає в тому, що вона відповідає на питання позитивно. Проголошена нею мета ніяк не постає абсолютною ідеєю, що існувала поза людиною і передувала їй. Вона розглядається як іманентна для розуму і волі людини, яка забезпечує найбільш повне задоволення її інтересу, що є гарантією її свободи. Тоталітарна тенденція органічно взаємодіє зі встановленням громадянського курсу на вирішення соціальних проблем виключно у рамках раціоналістичної парадигми. При цьому свобода як філософсько-політична

категорія знаходить специфічну структуру, властиву елементам деструктивно-аксіологічного ряду. Індивід рефлексує волю лише у випадку ідентифікації себе як засобу досягнення схем з максимально раціоналізованих структурою. Тому його свідомість звільняється від моральних принципів, особистої відповідальності. Ці епізоди будуть зайвими, якщо головною метою суспільства стає дозвіл утилітарно-споживчих інтересів. У той же час будь-який суб'єкт такого суспільства, незалежно від його соціального статусу глибоко безправний і позбавлений навіть мінімальних гарантій з боку соціуму для реалізації особистісного потенціалу. Соціальну базу тоталітарних політичних систем представляє «людина – маса», де кожна людина є лише певним «гвинтиком» та зручним об'єктом для тоталітарного маніпулювання завдяки своїм характерним рисам. «Маса – це рядова людина, якісна однорідність, суспільна безформність..., людина, що не відрізняється від інших... є повторенням загального типу», – зазначає іспанський філософ Ортега-і-Гассет [4, с. 17]. В масі людина починає жити міфами [4], а це означає – без істин, і саме в масовому суспільстві, як вважає Х. Арендт, терор стає головним стрижнем політичної діяльності, який і знаходить своє завершення у тоталітаризмі [1]. Тоталітаризму властивий контроль з боку держави щодо життя окремої людини, заснований на фізичному і психологічному терорі, що є причиною серйозних «мутацій» на особистісному рівні, які незворотно спотворюють свідомість людини. Тоталітарна політична свідомість є синтезом масової політичної свідомості в її класичному політико-психологічному розумінні й політичної свідомості мас у масовому суспільстві.

Якщо ми говоримо про суспільство сучасного типу, то передбачається, що воно побудовано на раціональних підставах. Це суспільство має бути стійким, надійним, адаптованим до різних непередбачених змін. Нічого в світі не дає людині впевненості в тому, що вона вільна, якщо вона усвідомлено не бере цінність внутрішньої свободи, яка залишається з нею, навіть коли вона є в'язнем зовнішніх обставин. Людина не може бути звільнена зовнішнім чином більше, ніж вона вільна внутрішньо. «Зовнішня свобода, – писав І. Ільїн, необхідна для внутрішнього самовизволення; вона священна лише як вірна застава внутрішньої свободи... Воістину вільною духовно є самостійна людина; людина ж, що звільнена тільки ззовні, може зловживати своєю свободою і перетворювати її на абсолютну внутрішню неволю, на жахливе внутрішнє рабство» [3, с. 175]. У світогляді людей покоління ХХ–ХХІ століття свобода повинна перетворитися з ілюзії, що досягається колективно, на свободу конкретної, самоцінної особи, здатної здійснити себе, самореалізуватися в творчому пориві, брати активну участь в безперервному творінні свого життя, долі. Тільки така свобода здатна чинити опір тотальності і конформізму, не пригнічувати свободу іншої людини, не використовувати її тільки як засіб, зберігати толерантність до світу почуттів, цінностей і цілей іншого. Реальна суспільна, політична свобода для кожної держави, для кожного громадянина і людини – це не тільки надбання історії, але і результат повсякденної й безкомпромісної боротьби усякого загалу і кожного громадянина за власні права, за поліпшення демократичного устрою, демократичні ідеали та цінності [5, с. 88]. Свою працю «Джерела тоталітаризму» Х. Арендт завершує такими словами: «Починання, перш ніж стане

історичною подією, є найвищою здатністю людини; у політичному сенсі воно ідентичне людській свободі. Це починання забезпечується кожним новим народженням; воно і справді – у кожній людині!» [1, с. 579]. Людська Індивідуальність – це особливий стан самосвідомості людини щодо світу і себе, і саме тому, – це головна умова опору насильству, прояву будь-яких рис авторитаризму. Свобода волі, позбавлена будь-яких обмежень, неминуче перетворюється на свавілля. Через те, особистісна свобода повинна бути співвіднесена з обов'язком, який виражений в соціальній дисципліні та законодавстві. Вільною свобода стає тільки через приборкання свавілля. Людина повинна залишатися людиною в межах прийнятних норм і приймати та поважати свободу інших.

Висновок з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Отже, тоталітарна та авторитарна свобода, як типи обмеженої свободи, вимагають залучення додаткових засобів для свого обґрунтування. В тоталітарному суспільстві концепція свободи виключає наявність вольового моменту, оскільки людина звільняє себе від особистісної відповідальності за побудову структури специфічного буття, відмінного від раціонально-емпіричних схем. У принципі, це і є свобода від вольового акту, бо прагнення до досягнення раціональної ефективності не передбачає особистісного зусилля для усвідомлення власної нелегітимності в бутті. Швидше, навпаки, свобода в цьому випадку підміняється прагненням нівелювати себе щодо об'єктивної доцільності. Остання стає основним виправдувальним мотивом, що звільняє людину від постійних сумнівів з приводу творчо-етичного вектора у своїй діяльності. Ця обставина є приводом для владно-бюрократичних структур постійно виправдовувати заходи щодо обмежень свободи в соціально-правовому просторі. Але ми доходимо до висновку, що обмеження свободи при тоталітаризмі і авторитаризмі не означає її повного анулювання. Так, авторитарна влада швидше трансформує свободу з площини духовно-креативних цінностей у сферу морального нігілізму і здійснює заміну творчого начала сліпим підпорядкуванням і копіюванням. Відтепер свобода актуалізується не як предикат творчого творення і конституювання особистісного феномена, а як спекулятивний чинник особистісного невтручання, що знімає будь-яку відповідальність зі свідомості та перетворює її пасивний матеріал в реалізації чужої волі.

Формування суспільно-активної творчої особистості, для якої важливим компонентом є прагнення до свободи, до саморозкріпачення та звільнення своєї свідомості, є необхідною умовою політичного розвитку України, становлення демократичного суспільства та правової держави. Цей процес буде супроводжуватися підвищенням ефективності та відповідальності політичної влади, що, в кінцевому рахунку, дозволить створити державу, здатну надати людям свободу для розвитку своїх здібностей і потенційних можливостей, успішно втілити в життя ідеї громадянського суспільства, подолати стереотипи тоталітарного минулого. Справжня ж свобода свідомості можлива лише за умов руху до реалізації себе в дійсності, і через це, далі – до вдосконалої самосвідомості. У сучасному світі свобода знаходить все нові і нові форми вираження. Відповідно, назріла необхідність переосмислення теоретичних підстав лібералізму та напрацювань прагматистського постмодерну щодо проблем демократії, свободи, прав людини і взаємин

культур. Соціокультурні трансформації, процес становлення громадянського суспільства, які відбуваються сьогодні в Україні, можливі лише за наявності в суспільстві «критичної» маси вільних особистостей, духовно розвинених, здатних взаємодіяти з іншими особистостями в ім'я загальних цілей, інтересів, цінностей. У цьому плані актуальними є дослідження та пошук механізмів розвитку людини від індивіда до особистості, добровільного прилучення до високих моральних цінностей, набуття істинної внутрішньої свободи.

Список використаних джерел

1. Арентд Х. Джерела тоталітаризму / 2-е. вид. / Пер. з англ. – К.: Дух і літера, 2005. – 584 с.
2. Ильин И. А. О грядущей России: избр. ст. / И. А. Ильин. – М.: Воениздат, 1993. – 368 с.
3. Ильин И. А. Путь духовного обновления // Ильин И. А. Путь к очевидности. – М., 1993. – 432 с.
4. Ортега-і-Гассет Х. Бунт мас / Ортега-і-Гассет Х. Вибрані твори. – К.: Основи, 1994.
5. Раз Дж. Моральні засади свободи. – К.: Веселка, 2001. – 431 с.
6. Хантингтон С. Третья волна. Демократизация в конце XX века / С. Хантингтон / [Пер. с англ.]. – М.: РОССПЭН, 2003. – 386 с.
7. Фромм Э. Бегство от свободы [Текст] / Эрих Фромм. – М.: Прогресс, 1995. – 251 с.

References

1. Arendt X. Dzherela totalitaryzmu / 2-e. vyd. / Per. z angl. – K.: Duh i litera, 2005. – 584 s.
2. Il'in I. A. O grjadushhej Rossii: izbr. st. / I. A. Il'in. – M.: Voenizdat, 1993. – 368 s.
3. Il'in I. A. Put' duhovnogo obnovenija // Il'in I. A. Put' k ochevidnosti. – M., 1993. – 432 s.
4. Ortega-i-Gasset H. Bunt mas / Ortega-i-Gasset H. Vibrani tvor. – K.: Osnovi, 1994.
5. Raz Dzh. Moral'ni zasady svobody. – K.: Veselka, 2001. – 431 s.
6. Hantington S. Tre't'ja volna. Demokratizacija v konce XX veka / S. Hantington / [Per. s angl.]. – M.: ROSSPJeN, 2003. – 386 s.
7. Fromm Je. Begstvo ot svobody [Tekst] / Jerih Fromm. – M.: Progress, 1995. – 251 s.

Savitska I. M., PhD, Associate Professor of Philosophy at the National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine (Ukraine, Kyiv), isavitskaya@gmail.com

Medvedenko L. K., student of economic faculty of the National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine (Ukraine, Kyiv), Isavitskaya@gmail.com

Transformation of freedom as forms of the limited of consciousness in a totalitarian society

The article is social-philosophical analysis of the essence of freedom in a totalitarian and authoritarian society; it appears prerequisites for the formation of a totalitarian political consciousness, its specificity. It is noted that the concept of freedom in a totalitarian society to some extent exclude the presence of volitional moment, because people relieve themselves of personal responsibility for building a specific structure being different from the rational-empirical schemes. However, the author concludes that the restriction of freedom to totalitarianism does not mean its complete cancellation. Thus, the authoritarian government quickly transforms freedom from the plane of spiritual and creative values in the sphere of moral nihilism and makes replacement creativity blind obedience and copying.

Keywords: totalitarianism, a totalitarian regime, a society, a totalitarian consciousness, freedom, authoritarianism, personality, consciousness exemption.

Савицкая И. М., кандидат философских наук, доцент кафедры философии, Национальный университет биоресурсов и природопользования Украины (Украина, Киев), isavitskaya@gmail.com

Медведев Л. К., студентка экономического факультета, Национальный университет биоресурсов и природопользования Украины (Украина, Киев), Isavitskaya@gmail.com

Трансформация свободы как формы ограниченного сознания в тоталитарном обществе

Осуществляется социально-философский анализ сущности свободы в тоталитарном и авторитарном обществе, выясняются предпосылки формирования тоталитарного политического сознания, его специфики.

Отмечается, что концепция свободы в тоталитарном обществе, в определенной степени, исключает наличие волевого момента, поскольку человек освобождает себя от личной ответственности за построение структуры специфического бытия, отличного от рационально-эмпирических схем. В то же время, автор делает вывод, что ограничение свободы при тоталитаризме не означает ее полного аннулирования. Так, авторитарная власть, скорее, трансформирует свободу из плоскости духовно-креативных ценностей в сферу морального нигилизма и осуществляет замену творческого начала слепым подчинением и копированием.

Ключевые слова: тоталитаризм, тоталитарный режим, общество, тоталитарное сознание, свобода, авторитаризм, личность, освобождение сознания.

* * *

УДК 167.2

Максюта М. Є.,
доктор філософських наук, професор,
Національний університет біоресурсів і
природокористування України (Україна, Київ),
moskalik_1993@mail.ru

Мала Я. Л.,
аспірантка, Національний університет біоресурсів
і природокористування України (Україна, Київ),
moskalik_1993@mail.ru

РЕЦЕПЦІ ІДЕЙ ГРОМАДЯНСЬКОГО ГУМАНІЗМУ У ВІТЧИЗНЯНІЙ ФІЛОСОФІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX – ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ XX СТОЛІТТЯ

Вітчизняний історико-філософський дискурс початку XX ст. засвідчив, що в статусі громадянського суспільства формується у відповідності з процесами зміцнення його структур на засадах патріотизму, розвитку національної самосвідомості, розширення можливостей недержавних об'єднань та утвердження особистості в умовах обмеження впливу державної влади та зміцнення «суспільства громадян». При цьому поглиблюється розуміння змісту особистого життя як визначального суспільно консолідуючого чинника завдяки активізації «культурної особистості» у її життєздісненнях та відношеннях до «культурної держави», як засадничих понять, вважав Б. Кістяківський, що зманіфестуюють утвердження нового суспільства; рівень його розвиненості співвідносний із умовами й спрямуваннями виває повноти життєздійснення людини, яка практично реалізує можливості правової держави як «вищої форми державного буття»; дотримуючись обов'язків, індивід володіє відповідними правами особистісного життя як громадянина. У розвиненому громадянському суспільстві інституціоналізована державна влада не над індивідуальною особистістю – друга при цьому, у кінцевому рахунку, завдяки незалежним громадянським об'єднанням, є вільним співчасником державно-політичної системи. Українські мислителі кінця XIX – перших десятиліть XX ст. спиралися на положення, що громадянський гуманізм зміцнюється в атмосфері національно-ідейно зорієнтованої суспільної свідомості, заснованої на глибокій вірі в людську особистість та усвідомленні доконечності формування національної держави, покликаної солідаризувати інтереси людей та соціальних груп. Тому сучасне гуманістично зорієнтоване суспільство покликане розвиватися в атмосфері умов і структур національної правової держави, визначених і спрямованих громадянськими якостями людини, рисами її громадянської свідомості. Або, з іншого боку, суспільство громадянське конституюється та розвивається як усе більшою мірою людиностверджувальне. Українські мислителі, суспільно-політичні діячі зазначеного періоду демократичні засади розглядали як визначені у системі державного устрою за умов української незалежності. Громадянським, відтак, вбачалося гуманістично спрямоване суспільство, засноване на національно-культурних засадах, суспільство консолідованої свободи розвитку усіх його сфер, культури та умов свободних проявів людини, позаяк, згідно Б. Кістяківському, «право тільки там, де є свобода особистості», суспільство широкими можливостями реалізації матеріальних і духовних людських потреб та інтересів, коли, сприяючи повноті людських самопроявів, воно демонструє риси самоорганізації. Проведений аналіз засвідчує, що на засадах переосмисленого історико-філософського досвіду ідей громадянського гуманізму сучасній гуманістичній синтез етнонаціональних цінностей в ракурсі удосконалення громадянського суспільства суголосний національно-культурному відродженню, коли у єдності зазначених спрямувань зніцикуються ідеї сучасного змісту громадянської освіти та виховання, формування громадянських чеснот та само ідентифікації.

Ключові слова: гуманізм, громадянин, громадянськість, демократія, патріотизм, свобода, особистість, ідейно-національна єдність.

Громадянське суспільство успішно розвивається в атмосфері усебічно національно-культурно просякнutoго суспільного буття – аж, до власне, державних структур та суспільної ідеології, і в першу чергу – національно-ментальнісної, культурної відкритості до людської

індивідуальності. Зароджується, сліднаголосити, не просто зберігається, але якраз зміцнюється та поглиблюється громадянськість на максимально відповідному «ґрунті внутрішнього відчуття єдності людей, певного суспільства на землі, на якій вони живуть» [32, с. 50], у відповідному етно-національному культурному світі. Це тією чи іншою мірою відображає чинники і знаннєві, й емоційно-почуттєві внутрішнього життя людини, та, зрештою, закорінено у смислотитетивості. Адже, нехай, принаймні, у мінімально виражених формах, але немає жодної людини, байдужої до цінностей національного, національно-культурного буття, минулого й сучасного своєї Батьківщини, звичаїв і традицій минулих епох, збережених і донесених попередніми поколіннями, під впливом яких вона формувалась, які трансформувалися узвичаєним її життєвим світом.

Проблеми становлення громадянського суспільства, його історико-філософські, суспільно-політичні засади і аспекти послужили предметом висвітлення дослідників. Зокрема, це розвідки С. Аверинцева, Є. Бистрицького, Ю. Габермаса, Т. Гардашук, С. Головахи, П. П. Горностая, І. Держко, А. Ермоленко, М. І. Кияшенка, Т. І. Ковальчука, В. Корнієнка, М. Коцюбинської, В. Г. Кременя, Л. А. Лепіхової, В. С. Лісового, І. П. Манохи, М. В. Поповича, М. Ю. Рябчука, Е. Д. Сміта, Т. Снайдера, В. О. Шевчука та ін. [1; 2; 4; 8; 9; 12; 22; 23; 39; 49]. Кожна «національна емансипація» істотно впливає на становлення громадянського суспільства, скажімо, історично «зформованими можливостями» «урізноманітнення його інституцій великою кількістю національно-культурних, історико-просвітницьких організацій» [44, с. 17]. Однак, успіх практичної реалізації норм і цінностей соціально-правової держави та громадянського суспільства визначається їх закоріненістю в усіх сферах суспільного буття, актуалізацією особистісних якостей життєздійсненням індивідуальності. «Кожна людина має одержати потрібне визнання: вона повинна мати можливість знайти однаковий захист та однакову повагу у своїй цілісності як унікальна особистість, як член етнічної або культурної групи і як громадянин, тобто член політичної спільноти» [8, с. 347].

Вітчизняний історичний досвід свідчить, що від прадавніх часів стрижнем національно-культурного розвитку українського світу була гуманістична спрямованість.

Суспільно-політичні ідеї вітчизняних мислителів другої половини XIX – перших десятиліть XX ст. чітко відзначені громадянсько-гуманістичною спрямованістю, зокрема, в дослідженнях М. П. Драгоманова, В. Б. Антоновича, Т. Зіньківського, І. Я. Франка, В. К. Винниченка, М. С. Грушевського, М. М. Ковалевського, Й. Покровського, В. Липинського, Д. Донцова, Б. Кістяківського, О. Бочковського, В. І. Вернадського, започаткованих працями представників Кирило-Мефодіївського братства [Див. напр.: 50].

Для М. П. Драгоманова істотним було те, що вищі здобутки античної філософії, особливо ж вчення Сократа, позначені виходом на передні позиції ідей космополітизму, що стародавні грецькі філософи називали себе «світовими горожанами», бо вони «стали навчати, що всі люди однакові та що треба любити не тільки свою Батьківщину, своє місто, а весь світ, усіх людей» [16, с. 470]. Звертаючись до філософії Сократа, М. П. Драгоманов, зокрема, писав:

про цього філософа «розказується, що коли його питали, де його батьківщина, то він відповідав: уся земля, даючи тим знати, що він себе вважав горожанином усякого міста, де тільки є люди. Від греків космополітичні думки перейшли до римлян, котрих держава обняла багато різних народів у Європі, в Африці й Азії» [16, с. 470]. Високо поцінуючи вчення та ідеї Цицерона, роль самої його постаті, М. П. Драгоманов також наголошував, що, викладаючи науку учнів Сократових, цей мислитель казав: «Вони думали, що люди народились на світ, аби поєднатись з подібними їм і витворити з ними вкупі товариство цілого роду людського» [16, с. 470]. Імперативний характер в системі світогляду М. П. Драгоманова має орієнтація на людську індивідуальність, на задоволення вільного розвитку потреб якої має спрямовуватись життя «національного організму»; він послідовно притримувався її, всіляко намагаючись уникати «примусового національства», коли, натомість, зміцнення й розвиток історично витворених буттям спільноти «рис національно-людського» в кожній людині, переконаний він, може й повинно підтримуватись завдяки «свободі національного розвитку», але в атмосфері «свобідного спілкування націй між собою». [Див.: 38, с. 89]. Принципово важливі висновки М. П. Драгоманов аргументує, аналізуючи новітню історію Європи, зокрема, Італії та Німеччини: якщо у першому випадку об'єднавчі процеси не супроводжувалися «національним гнобленням», то в другому мало місце «присилувальне національство». З наведених прикладів про «німецьку державу» «можна вивести, що національна єднота в державі не завше може вести до більшої вільності і що думка про національність може бути причиною і насилування людей і великої неправди» [16, с. 469]. А, отже, метою пошуку М. П. Драгоманова постає чинник «всесвітньої правди», що була б «спільною для усіх національностей». Крім того, його увагу привертає положення, за яким існування «різних вір» не може бути причиною для суперечностей через «різні церковні звичаї та думки», натомість на першому плані має бути сама людина як така, її потреби та інтереси, коли, зрештою, цілком природно, запановує принципово важливий висновок – про рівність і братерство усіх людей. Відтак, визначальними для М. П. Драгоманова є вимоги «людськості» та всіх людей і всіх вір признати братами» [16, с. 471]. Хоча, «етичні орієнтації, яких притримувався М. П. Драгоманов усе своє життя, не мали якогось більш надійного обґрунтування, окрім властивого просвітництву платонізму: розумом людина здатна дійти до досягнення ідеї справедливості, і тому слід просвітницьким шляхом упроваджувати такі моделі поведінки, за якими люди б дотримувались ідеї справедливості» [38, с. 86].

Але, як на наш погляд, істотними були його артикулювання на безумовному праві індивідів об'єднуватися у спілки, що за будь-яких умов мають на меті сприяти їх існуванню та співіснуванню, реалізації життєвих потреб і завдань. Адже наскрізним і визначальним питанням, вирішення якого на першому плані, переконаний М. П. Драгоманов, є рівність вільних людських індивідуальностей [15, с. 295].

Так, Леся Українка зазначає, що, як видається, для Платона не могло не мати значення вироблення ефективного суспільного ідеалу – «Платон ставить ідеалом своє рідне місто Афіни» [29, с. 165–166]. Але ж, зрештою,

при цьому виявляється неприйнятним запропоноване розуміння самого ідеалу організації суспільного життя та міжлюдських взаємин і чи не в першу чергу тому, що «живої любові до рідної країни ми якось не чуємо в тій ідеалізації» [29, с. 166]. Позбавлений же почуття любові до людини суспільний ідеал не може претендувати на свій статус у першу чергу через його, так би мовити, «однобічність», його громадську незорієнтованість, ізольованість від світу індивідуально-людських проявів, з причини відсутності у ньому «по-людськи» зманифестованого «простору» буття людей. Афіни, змальовані Платоном, – «ідеальні тільки своїм громадським ладом, який, на його думку, єсть найсправедливіший, але кліматичні умови, сума матеріального багатства і зовнішньої сили в них не тільки не надприродні, а навіть менші, ніж були в деяких сучасних Платонові державах, наприклад, у великих східних деспотіях» [29, с. 166]. Леся Українка тому наголошує на штучності, неприродності, запропонованих ідеалів, на відірваності їх від реального життя й реальних людей, із їхніми потребами, переживаннями, прагненнями, очікуваннями і тому – на людській невідповідності, негуманності у такий спосіб створеного суспільного ідеалу. У кінцевому ж рахунку, це не могло не мати негативних наслідків для індивідуального та суспільного буття. Леся Українка не сприймає намагання проігнорувати особистісні надії та очікування. Людина спроможна посідати такі життєві позиції, коли на першому плані для неї будуть громадські інтереси та завдання, але це не означає, що вона позбавляється при цьому тією чи іншою мірою розвинених приватних інтересів. «В Платоновій утопії ми бачимо модель громадського механізму, але не бачимо людини» [29, с. 166]. Ідеали громадського життя та міжлюдських відносин, запропоновані Платоном, не можуть бути спрямованими на підтримання, утвердження людини у повноті її проявів, натомість найістотнішою їх рисою постає – «надлюдськість», позалюдська спрямованість, Платон турбується лише про те, як, у який спосіб, на яких шляхах і найоптимальніше облаштувати суспільний організм, підпорядковуючи беззастережно останньому людину, точніше, ту істоту, якою залишається вона після усіх суспільно-державних вимог до неї, до її індивідуально-особистісного буття. Громадське життя повинно охоплювати усіх людей, наголошує Леся Українка, «до громадських справ та до державних законів кожному чоловікові є діло» [29, с. 216]. Функціонування сучасного суспільства ґрунтується у першу чергу на знаннях людиною своїх «прав та законів», яких слід дотримуватись – нині кожен повинен володіти певним рівнем громадянської освіти [30, с. 221]. За висловом Лесі Українки, «найвільнішою державою можна назвати таку, де люди мають всі людські і громадські права, які тільки встановлені на світі», і якщо перші – «належать кожній людині окремо», то другі «стосуються до цілої громади потреб», але вони «дуже тісно сплетені між собою» [30, с. 222].

«Як і Леся Українка, справді вільний від російських впливів» (Ю. Шерех), М. Коцюбинський переконаний, що об'єднання українського народу, усіх його верств може здійснюватися на шляхах більш інтенсивного прилучення до духовно-культурних процесів та громадського життя також, зокрема, внаслідок вирішення актуальної на початку ХХ ст. «мовної проблеми» серед письменників. У листі до І. Нечуя-Левицького від 2 грудня 1904 р. він

привертає увагу до складнощів, із якими стикаються видавці творів сучасних українських письменників, коли, з одного боку, вони «мусять рахуватися зі способом писання навіть щодо граматичних форм мови та правопису», але ж, з іншого боку, врахування попередньої вимоги призводить до того, що новий «літературний збірник буде нагадувати скоріш видання етнографічної комісії або наукового товариства і дасть привід не тільки нашим ворогам глузувати з нас, але й ширим українцям навряд чи сподобається» [24, с. 321–322]. Українські автори повинні виробити загальноприйнятні підходи – «в чомусь поєднатися», аби ефективно долучатися до загальнонаціональних культурних процесів. Безперечно, дійовим засобом «вилікування» так зв. літературної мови письменників було б поглиблене ознайомлення з особливостями народної мови, повернення до її витоків, а також із творчістю попередніх поколінь українських письменників, яким притаманний «глибший зв'язок» зі світом українського села та його мовою. Поява української інтелігенції, її активне входження в громадянське життя демонструвало якісно нові зміни в процесах поглиблення національної самосвідомості, статусу української людини, зміцнення патріотизму, усвідомлення необхідності розширення свободи індивідуального життєздійснення. При цьому він також артикулює на специфічних географічних, історичних та соціокультурних особливостях формування «культурних типів», які представляли суспільство, а розвиненість і поглиблення відносин між ними – як шлях інтегрування спільноти в умовах пожвавлення громадських проявів національно-свідомої індивідуальності людини. Із врахуванням зазначених чинників та їх взаємодії формувалася й тип українського інтелігента із лише йому притаманними рисами й якостями, який вважає М. Коцюбинський, за його «психологічним і культурним складом, природно, відрізняється від інтелігентів інших країн, а не лише тим, що він вживатиме українську мову або матиме той чи інший політичний світогляд. Неприпустимо ігнорувати, що «культурний тип складається в залежності од умов історико-культурних, географічних, кліматичних» [26, с. 294], коли, безперечно, на увазі впливи національної і політичної свідомості – в усьому розмаїтті зв'язків людини, які, своєю чергою, передбачають і розвиток відповідних форм життєпроявів.

В. Липинський вважав, що будь-яка «політика як умілість» оволодівати і організовувати владу, постійно має справу з такими поняттями як «територія», «громадянство», «державна», «закон» і, зрештою, із найзагальнішим і тому найменш ясним поняттям – «нація». Між цими поняттями існує відповідний зв'язок, що відображає стан і тенденції змін реального існування суспільства. «Влада здобувається людьми для здійснення своїх хотінь на окресленій території, серед живучого на цій території окресленого громадянства» [33, с. 374]. При цьому задіюються відповідні методи організації, причому останні визначають форми існування держави, закону і, зрештою, нації в цілому. Привертає увагу твердження В. Липинського про практичну важливість успішного вирішення питання ясного і зрозумілого окреслення суті зазначених засадничих понять. І на першому плані при цьому має бути взаємодія громадянства і держави. Бо ж, якщо, скажімо, притримуватися риторики прибічників комуністичних ідей, то після повної перемоги пролетаріату

держава буде знищена, а громадянство «управлятиметься само собою». У дійсності ж методи організації влади комуністами заради «стадно-кочових і егалітарних цілей» продемонстрували свою антигуманність, супроводжувалися «повним поневоленням державним кнотом підлеглого громадянства». По суті, виокремленням основоположних понять «реальної та успішної», на його переконання, політики, В. Липинський намагається їх наповнити «живим реальним змістом» – із максимально «можливим точним та ясним означенням живої реальної дійсності», що приховується за цими поняттями. Як і, скажімо, Й. Покровський, наголошував, що демократична виборна влада доконечно має ґрунтуватися не на ірраціональних, але «винятково на раціональних мотивах, у першу чергу – на громадянській свідомості необхідності порядку і влади взагалі» [41, с. 444]. Змістовне «наповнення» зазначених понять у представлених міркуваннях демонструє їх громадянсько-гуманістичну спрямованість.

М. С. Грушевський постійно наголошував на національно-об'єднавчій ролі української літератури [10; 11], на її значущості як чинника формування національної самосвідомості громадянина усіх етапах української історії, зокрема, ще у 80–ті рр. XIX ст. Вивчаючи творчість представників українського письменства М. Старицького, О. Лівичького, Марка Вовчка, М. Глібова, С. Руданського та ін., він привертая увагу до української літератури як чинника пробудження і зміцнення національних почуттів – патріотизму, любові до пригноблених. Зокрема, у «Щоденниках (1883–1889)» він звертається до книги «знатного нашого писателя та історика» М. І. Костомарова «Задачи русского украинофильства». М. С. Грушевський зазначає, що М. І. Костомаров цілком слушно обстоював положення, за яким український народ існував від прадавніх часів, а українська мова – «чиста й гарна мова українського народу», а не якась «говірка» російської і тому українофільство не видуmano, а з'явилося помалу, «цілком природним шляхом».

М. С. Грушевський особливо пильну увагу зосереджував на тому, що глибинні зрушення в суспільному житті, у кінцевому рахунку, виконують зіткнення колективістських та індивідуалістичних інтересів і тенденцій як, на його переконання, основи ритму соціальної еволюції, ритму, що визначається адекватністю підходу до даних суперечностей, способу та глибини їх вирішення, а відтак – і характеру життєдіяльності людей, кожного індивіда та суспільства в цілому. Якраз тут, можна вважати, виток формування ідей та ідеалів громадянського розвитку, які більшою чи меншою мірою схвально сприймаються людьми і спроможні виконувати активну об'єднуючу роль. Особистість, можливості її життєздійснення та самореалізації є і може бути визначальним критерієм громадянського поступу. І кожне суспільство, так чи інак, не може не бути зацікавленим у створенні сприятливих для людської індивідуальності умов. Але ж, на переконання М. С. Грушевського, успіх суспільства, як, зрештою, його сприятливість і щодо окремого індивіда, досягається неодмінно із врахуванням не менш істотно значущої потреби колективізму. Тенденції останнього синтезували особливості та завдання суспільного поступу, реалізуючись, зокрема, появою нових відносин та структур, їх ускладненням відповідно

до сучасних історичних умов та завдань життя народу. Ця «свобода» суспільства, зрештою, покликана зміцнювати зв'язки як між загальними суспільними структурами та інституціями, так і – в ідеалі – між ними та окремими індивідами. Хоча зазначені громадянська «єдність» та свобода не могли не бути суперечливими, коли розвиток, утвердження, на засадах відповідних їм специфічних інтересів, загальнозначущих структур, організацій, ідейного досвіду розгорталися ніби «над» свободою особистості, потребами та інтересами окремих індивідів, які, хоча, тією чи іншою мірою і враховували перші, але, в кінцевому рахунку, керувалися індивідуальними інтересами, виробляючи свої життєві плани, обстоюючи свободу індивідуальних життєпроявів. Наскрізним для наукових досліджень та світогляду М. С. Грушевського було беззаперечне поцінування як визначальних потреб, інтересів «трудового народу», які він вважав «найвищим законом всякої громадської організації».

Увагу В. І. Вернадського також привертала ідея об'єднання суспільства, що обстоювалися більшовиками у 1917 та 1918 роках. Так, серед його щоденникових записів є і наступні: «Ясно одно: русский народ до этих форм жизни в мировом государстве не дорос, а так как возврат к унитарной монархии невозможен, то выход один: сильные области, объединённые единой организацией–федерацией» [Див.: 7]. Але ж, з обуренням відзначав вчений, подібні форми більшовицького «згуртування», виявляється, повинні були супроводжуватися «вилученням» із суспільства українців та офіцерів.

Суголосними з міркуваннями В. Липинського, М. С. Грушевського та В. І. Вернадського були також ідеї громадянського суспільства Б. Кістяківського. «У правовій державі владу поставлено в певні межі, які вона не повинна і правовим чином не може переступати» [20, с. 243]. Смісл існування правової держави – особистість. «Обмеженість влади у правовій державі створювано визнанням за особистістю невід'ємних, ненарушальних і недоторканих прав» [20, с. 243]. Недоторкане приватне життя, вільна громадянська сфера є тому і джерелом для держави. «У правовій державі як поодиноким особою, так і сукупністю осіб – народ – мають бути не тільки об'єктом влади, а й суб'єктом її» [20, с. 246]. Розмежування і, головне, поєднання й узгодження індивідуальних та загальних інтересів в умовах громадянського суспільства та правової держави досягається на засадах принципу «гідного людського існування» [20, с. 274; див. також: 18; 19].

Таким чином, успішність процесів громадянської самоідентифікації визначається їх змістовною інтенсивністю, закоріненою в попередніх суспільно-політичних, національно-культурних здобутках, відкритих для сучасності, зокрема, й завдяки історико-філософським знанням. Нова й новітня історія засвідчили, що важливіші потреби й спрямування людського життя все повніше реалізуються в умовах демократичного громадянського суспільства, його можливостей максимально оптимального поєднання соціального й індивідуального буття, здатного протистояти державним структурам захистом і знічюваннями вільного розвитку особистості відповідального, національно свідомого, громадянського патріота, коли, у свою чергу, проявами громадянськості зміцнюється свобода соціальної самоорганізації та саморозвитку.

Список використаних джерел

1. Аверинцев С. Солідарність поколінь як фактор громадянської свободи // Аверинцев С. Софія–Логос: Словник. – К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2007. – С.597–602.
2. Бистрицький С. Як і навіщо відрізнити публічну сферу від державно–політичної системи // Філософська думка. – 2016. – №1. – С.18–25.
3. Брагіна Л. М. Гражданский гуманизм и античная этико–политическая мысль // Античное наследие в культуре Возрождения. – М.: Наука, 1984. – С.20–27.
4. Брубейкер Р. Громадянська та етнічна нації у Франції та Німеччині // Націоналізм. – 3–те вид. / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К.: ВД «Простір», «Смолоскип». – 2010. – С.311–316.
5. Вдовина О. Я. Ідеал смиренномудрія, ненасильства та саморозвитку як символічна структура української культури: від Київської Русі до сьогодення // Практична філософія. – 2002. – №2. – С.81–85.
6. Вернадський В. И. Размышления натуралиста. – М.: Наука, 1977. – 293 с.
7. Вернадський В. И. О новою жизни–искания истины // Новый мир. – 1988. – №3. – С.225–231.
8. Габермас Ю. Громадянство і національна ідентичність // Націоналізм. – С.343–359.
9. Гардашук Т. // Філософська думка. – 2016. – №1. – С.36–41.
10. Грушевський М. Щоденники (1883–1889) // Київська старовина. – 1993. – №4. – С.12–19.
11. Грушевський М. П. Повороту не буде! Соціально–політичні статті 1917–1918 рр. – Х.: Видавець Савчук О. О., 2015. – 480 с.
12. Держко І. Утвердження ідеї громадянського суспільства діячами Київської Колегії // Філософські пошуки. – Вип.5–6. Людський інтелігент: філософсько–методологічні дослідження. – Львів: Вид–во «Центр Європи», 1998. – С.274–279.
13. Драгоманов М. П. Малороссия в её словесности // Драгоманов М. П. Виране. – К.: «Либідь», 1991. – С.5–45.
14. Драгоманов М. П. Борьба за духовную власть и свободу совести в 16–17 столетии // Цит. праця. – С.84–174.
15. Драгоманов М. П. Передне слово [до «Громади» 1878 р.] // Цит. праця. – С.276–326.
16. Драгоманов М. П. Чудацькі думки про українську національну справу // Цит. праця. – С.461–558.
17. Єрмоленко А. Влада і громадянське суспільство: проблеми консолідації за доби модернізації // Філософська думка. – 2016. – №1. – С.28–34.
18. Кістяковський Б. А. В защиту права. (Интеллигенция и правосознание) // Вехи. Из глубины. – М.: «Правда», 1991. – С.122–149.
19. Кістяковський Б. О. Українці і російське суспільство // Філосо. і соціол. думка. – 1992. – №1. – С.132–135.
20. Кістяківський Б. Держава і особистість // Кістяківський Б. Вибране / Пер. з рос. Л. Г. Малишевської, упор. Л. П. Депенчук. – К.: Абрис, 1996. – С.237–274.
21. Ковалевський М. М. Взаимоотношение свободы и общественной солидарности // Вехи. Интеллигенция в России. – М.: «Правда», 1991. – С.127–139.
22. Ковальчук Т. І. Поняття, зміст і структура громадянського суспільства // Громадянське суспільство в Україні: проблеми становлення. – К.: «Логос», 1997. – С.52–71.
23. Корнієнко В. Еволюція політичного ідеалу (від плюралізму до синтезуючої єдності). – Вінниця: «УНІВЕРСУМ – Вінниця», 1999. – 430 с.
24. Коцюбинський М. М. – До І. Нечуя–Левицького від 2 грудня 1904 // Коцюбинський М. – Твори: В 7–ми т. – К.: Наук. думка, 1974. – Т.5. – С.321–322.
25. До Полтавської міської думи. Вересень, 1903 р. // Коцюбинський М. Твори. – Т.5. – С.336–337.
26. Коцюбинський М. – до П. Мирного від 3 липня 1903 р. // Коцюбинський М. Твори. – Т.5. – С.292–295.
27. Кремень В. Г. Формування культури громадянськості – важливе завдання становлення Української держави і громадянського суспільства // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави. – К.: Наук. думка, 1999. – С.261–265.
28. Леся Українка. За voix d'une prisonnière russi // Українка Л. Збір. тв.: У 12–ти т. – К.: Наук. думка, 1977. – Т.8. – С.15–17.
29. Леся Українка. Утопія в белетристиці // Цит. праця. – С.155–198.
30. Леся Українка. Державний лад // Цит. праця. – С.215–222.
31. Леся Українка. Замітки з приводу статті «Політика і етика» // Цит. праця. – С.253–267.
32. Лепіхова Л. А. Соціально–психологічне підґрунтя громадянськості // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави. – С.48–51.
33. Липинський В. Листи до братів – хліборобів / Ред. Я. Пеленський. – Київ–Філадельфія, 1995. – 471 с.
34. Липинський В. Релігія і Церква в історії України // Знаки часу: До проблеми порозуміння між церквами. – К.: Сфера, 1999. – С.93–117.
35. Лист до папи митрополита Петра Могили // Знаки часу: До проблеми порозуміння між церквами. – С.78–83.
36. Лисяк–Рудницький. Роля України в новітній історії // Історія філософії України: Хрестоматія. – К.: Либідь, 1993. – С.521–541.
37. Литвинов В. Ренесансний гуманізм в Україні: Ідеї гуманізму епохи Відродження в українській філософії 15 – початку XVII ст./ – К.: Вид–во Соломії Павличко «Основи», 2000. – 472 с.
38. Лісовий В. С. Драгоманов і Донцов // Філосо. і соціол. думка. – 1991. – №9. – С.83–101.
39. Лісовий В. Що таке національна (українська) ідея ? // Націоналізм. – С.453–478.
40. Маноха І. П. Людина і держава: концептуальні рефлексії Античності та Середньовіччя // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави. – С.59–64.
41. Покровський І. А. Перуново закляття // Вехи. Из глубины. – С.443–458.
42. Покровский И. А. Основные проблемы гражданского права. – М.: Республика, 1998. – 273 с.
43. Попович М. Нарис історії культури України. – К.: «АртЕк», 1998. – 728 с.
44. Рябчук М. Ю. Громадянське суспільство і національна емансипація // Філосо. і соціол. думка. – 1991. – №12. – С.14–19.
45. Сміт Д. Е. Культурні основи нації. Ієрархія, заповіт і республіка / Пер. з англ. П. Тарашука. – К.: Темпора, 2009. – 312 с.
46. Тимошенко В. І. Філософські концепції // Громадянське суспільство в Україні: проблеми становлення. – С.6–26.
47. Тимошенко В. І. Проблема громадянського суспільства в дореволюційній політико–правовій думці України // Громадянське суспільство в Україні: проблеми становлення. – С.27–40.
48. Франко І. До історії соціалістичного руху // Філосо. і соціол. думка. – 1990. – №11. – С.73–86.
49. Хайдеггер М. Письмо о гуманизме // М. Хайдеггер. Время и бытие: Статьи и выступления: Пер. с нем. – М.: Республика, 1993. – С.192–220.
50. Шевчук В. О. Національна ідея в Україні, зокрема національно–визвольна, та її подвижники: Істор. нарис. – К.: МАУП, 2007. – 272 с.
51. Шинкарук В. І. В. І. Вернадський і І. Кант. Гуманістичні традиції та сучасність // Філосо. і соціол. думка. – 1989. – №1. – С.61–66.

References

1. Averyncev S. Solidarnist' pokolin' jak faktor gromadjans'koi' svobody // Averyncev S. Sofyja–Logos: Slovnyk. – K.: DUH I LITERA, 2007. – S.597–602.
2. Bystryc'kyj Je. Jak i navishho vidriznjaty publichnu sferu vid derzhavno–politychnoi' systemy // Filosofov'ska dumka. – 2016. – №1. – S.18–25.
3. Bragina L. M. Grazhdanskij gumanizm i antichnaja jetiko–politicheskaja mysl' // Antichnoe nasledie v kul'ture Vozrozhdenija. – M.: Nauka, 1984. – S.20–27.
4. Brubejker R. Gromadjans'ka ta etnichna nacji' u Francii' ta Nimechchyni // Nacionalizm. – 3–tje vyd. / Uporjad. O. Procenko, V. Lisovij. – K.: VD «Prostir», «Smoloskyp». – 2010. – S.311–316.
5. Vdovyna O. Ja. Ideal smyrennomudrija, nenasylnstva ta samorozvytku jak symvolichna struktura ukrai'ns'koi' kul'tury: vid Kyi'vs'koi' Rusi do s'ogodennja // Praktychna filosofija. – 2002. – №2. – S.81–85.
6. Vernads'kij V. I. Razmyshlenija naturalista. – M.: Nauka, 1977. – 293 s.
7. Vernads'kij V. I. Onovoju zhizni–iskaniya istiny // Novyj mir. – 1988. – №3. – S.225–231.
8. Gabermas Ju. Gromadjanstvo i nacional'na identychnist' // Nacionalizm. – S.343–359.
9. Gardashhuk T. // Filosofov'ska dumka. – 2016. – №1. – S.36–41.
10. Grushevs'kyj M. Shhodennyky (1883–1889) // Kyi'vs'ka starovyna. – 1993. – №4. – S.12–19.
11. Grushevs'kyj M. S. Povorotu ne bude! Social'no–politychni statti 1917–1918 rr. – H.: Vydavec' Savchuk O. O., 2015. – 480 s.

12. Derzhko I. Utverdzhennja idei' gromadjans'kogo suspil'stva dijachamy Kyi'vs'koi' Kolegii' // Filososfs'ki poshuky. – Vyp.5–6. Ljuds'kyj inteligent: filososfs'ko–metodologichni doslidzhennja. – L'viv: Vyd–vo «Centr Jevropy», 1998. – S.274–279.
13. Dragomanov M. P. Malorossija v ejo slovesnosti // Dragomanov M. P. Virane. – K.: «Libid'», 1991. – S.5–45.
14. Dragomanov M. P. Bor'ba za duhovnuju vlast' i svobodu sovesti v 16–17 stoletii // Cyt. pracja. – S.84–174.
15. Dragomanov M. P. Perednje slovo [do «Gromady» 1878 r.] // Cyt. pracja. – S.276–326.
16. Dragomanov M. P. Chudac'ki dumky pro ukrai'ns'ku nacional'nu spravu // Cyt. pracja. – S.461–558.
17. Jermolenko A. Vlada i gromadjans'ke suspil'stvo: problemy konsolidacii' za doby modernizacii' // Filososfs'ka dumka. – 2016. – №1. – S.28–34.
18. Kistjakovskij B. A. V zashhitu prava. (Intelligencija i pravosoznanie) // Vehi. Iz glubiny. – M.: «Pravda», 1991. – S.122–149.
19. Kistjakovskij B. O. Ukrai'nci i rosij's'ke suspil'stvo // Filos. i sociol. dumka. – 1992. – №1. – S.132–135.
20. Kistjakiv's'kyj B. Derzhava i osobystist' // Kistjakiv's'kyj B. Vybrane / Per. z ros. L. G. Malyshevs'koi', upor. L. P. Depenchuk. – K.: Abrys, 1996. – S.237–274.
21. Kovalevskij M. M. Vzaimootnoshenie svobody i obshhestvennoj solidarnosti // Vehi. Intelligencija v Rossii. – M.: «Pravda», 1991. – S.127–139.
22. Koval'chuk T. I. Ponjatja, zmist i struktura gromadjans'kogo suspil'stva // Gromadjans'ke suspil'stvo v Ukrai'ni: problemy stanovlennja. – K.: «Logos», 1997. – S.52–71.
23. Kornijenko V. Evolucija politychnogo idealu (vid pljuralizmu do syntezujuchoi' jednosti). – Vinnycja: «UNIVERSUM – Vinnycja», 1999. – 430 s.
24. Kocjubyn's'kyj M. M. – Do I. Nechuja–Levyč'kogo vid 2 grudnja 1904 // Kocjubyn's'kyj M. – Tvory: V 7–my t. – K.: Nauk. dumka, 1974. – T.5. – S.321–322.
25. Do Poltav's'koi' mis'koi' dумы. Veresen', 1903 r. // Kocjubyn's'kyj M. Tvory. – T.5. – S.336–337.
26. Kocjubyn's'kyj M. – do P. Myrnogo vid 3 lypnja 1903 r. // Kocjubyn's'kyj M. Tvory. – T.5. – S.292–295.
27. Kremen' V. G. Formuvannja kul'tury gromadjans'kosti – vazhlyve zavdannja stanovlennja Ukrai'ns'koi' derzhavy i gromadjans'kogo suspil'stva // Problemy politychnoi' psihologii' ta i'i' rol' u stanovlenni gromadjanyna Ukrai'ns'koi' derzhavy. – K.: Nauk. dumka, 1999. – S.261–265.
28. Lesja Ukrai'ns'ka. Za voix d'une prisonniere russi // Ukrai'ns'ka L. Zibr. tv.: U 12–ty t. – K.: Nauk. dumka, 1977. – T.8. – S.15–17.
29. Lesja Ukrai'ns'ka. Utopija v beletrystyčci // Cyt. pracja. – S.155–198.
30. Lesja Ukrai'ns'ka. Derzhavnyj lad // Cyt. pracja. – S.215–222.
31. Lesja Ukrai'ns'ka. Zamitky z pryvodu statti «Polityka i etyka» // Cyt. pracja. – S.253–267.
32. Ljepihova L. A. Social'no–psihologichne pidg'runtja gromadjans'kosti // Problemy politychnoi' psihologii' ta i'i' rol' u stanovlenni gromadjanyna Ukrai'ns'koi' derzhavy. – S.48–51.
33. Lypyn's'kyj V. Lysty do bratv – hliborobiv / Red. Ja. Pelens'kyj. – Kyi'v–Filadel'fija, 1995. – 471 s.
34. Lypyn's'kyj V. Religija i Cerkva v istorii' Ukrai'ny // Znaky chasu: Do problemy porozuminnja mizh cerkvamy. – K.: Sfera, 1999. – S.93–117.
35. Lyst do papy mytropolityta Petra Mogyly // Znaky chasu: Do problemy porozuminnja mizh cerkvamy. – S.78–83.
36. Lysjak–Rudnyč'kyj. Rolja Ukrai'ny v novitnij istorii' // Istorija filosofii' Ukrai'ny: Hrestomatija. – K.: Lybid', 1993. – S.521–541.
37. Lytvynov V. Renesansnyj gumanizm v Ukrai'ni: Idei' gumanizmu epochy Vidrodzhennja v ukrai'ns'kij filosofii' 15 – pochatku 17 stolittja. – K.: Vyd–vo Solomii' Pavlychko «Osnovy», 2000. – 472 s.
38. Lisovij V. S. Dragomanov i Doncov // Filos. i sociol. dumka. – 1991. – №9. – S.83–101.
39. Lisovij V. Shho take nacional'na (ukrai'ns'ka) ideja ? // Nacionalizm. – S.453–478.
40. Manoha I. P. Ljudyna i derzhava: konceptual'ni refleksii' Antychnosti ta Seredn'ovichchja // Problemy politychnoi' psihologii' ta i'i' rol' u stanovlenni gromadjanyna Ukrai'ns'koi' derzhavy. – S.59–64.
41. Pokrov's'kij I. A. Perunovo zakljat'e // Vehi. Iz glubiny. – S.443–458.
42. Pokrovskij I. A. Osnovnye problemy grazhdanskogo prava. – M.: Respublika, 1998. – 273 s.
43. Popovych M. Narys istorii' kul'tury Ukrai'ny. – K.: «ArtEk», 1998. – 728 s.
44. Rjabchuk M. Ju. Gromadjans'ke suspil'stvo i nacional'na emansypacija // Filos. i sociol. dumka. – 1991. – №12. – S.14–19.
45. Smit D. E. Kul'turni osnovy nacij. Ijerarhija, zapovit i respublika / Per. z angl. P. Tarashhuka. – K.: Tempora, 2009. – 312 s.
46. Tymoshenko V. I. Filososfs'ki koncepcii' // Gromadjans'ke suspil'stvo v Ukrai'ni: problemy stanovlennja. – S.6–26.
47. Tymoshenko V. I. Problema gromadjans'kogo suspil'stva v dorevoljucijnij polityko–pravovij dumci Ukrai'ny // Gromadjans'ke suspil'stvo v Ukrai'ni: problemy stanovlennja. – S.27–40.
48. Franko I. Do istorii' socialistychnogo ruhu // Filos. i sociol. dumka. – 1990. – №11. – S.73–86.
49. Hajdegger M. Pis'mo o gumanizme // M. Hajdegger. Vremja i bytie: Stat'i i vystuplenija. Per. s nem. – M.: Respublika, 1993. – S.192–220.
50. Shevchuk V. O. Nacional'na ideja v Ukrai'ni, zokrema nacional'no–vyzvol'na, ta i'i' podvyzhyky: Istor. narys. – K.: MAUP, 2007. – 272 s.
51. Shynkaruk V. I. V. I. Vernads'kyj i I. Kant. Gumanistychni tradycii' ta suchasnist' // Filos. i sociol. dumka. – 1989. – №1. – S.61–66.

Maksuta M. E., Ph.D., Professor, National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine (Ukraine, Kyiv), moskalik_1993@mail.ru

Mala Y. L., graduate student, National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine (Ukraine, Kyiv), moskalik_1993@mail.ru

Reception ideas of civil humanism in Russian philosophy of the second half of the 19th – the first third of the 20th century

Domestic historico–philosophical discourse of the early 20th century. Testified that in the status of civil society is formed according to the process of strengthening its structures on the principles of deepening of patriotism, of national identity, in terms of expanding and deepening capacity of non–governmental organizations and the individual statements in the conditions to limit the impact of the government and strengthening the capacity of a «society of citizens». This deepened understanding of the content of his personal life as the defining social consolidating factor, due to the intensification of the «cultural identity» in its relations with life implementation and «cultural identity» in her life implementation and relationship to the «cultural state» as grounds concepts functioning of modern society, considered B. Kistyakiv'skyj that claim approval of a new society. The level of sophistication of its correlative with the conditions and directions of development conditions and directions of human completeness life implementation manifestations, which practically implements capabilities the rule of law as «the highest form of public life»: adhering to the responsibilities of the individual owns the rights of personal life as a citizen. The development of civil society, institutionalized state power over the individual personality – the second at the same time, in the end, thanks to the independent public associations, is an accomplice of a free state of the political system. Ukrainian thinkers of the late 19th – the first decades of the 20th century. We relied on the proposition that civil humanism strengthened its implementations in an atmosphere of national ideologically orient social consciousness, based on a deep faith in the human person and the awareness–finite formation of national states, designed sided interests of the people and social groups in society. Therefore, the modern humanistic designed to orient the company to develop in the atmosphere of the formation conditions and the structure of the national state of law, the definition and direction of civil qualities of human features its civic consciousness. Or, on the other hand, civil society is constituted and develops as increasingly Lyudin confirmatory. Ukrainian thinkers, political leaders marked the period considered as the democratic principles defined in the system, the state system under the conditions of Ukrainian independence. Civil therefore envisioned a humanistic orientation in its development as a society based on the principles of national–cultural society of freedom consolidated all its spheres and conditions of human free manifestations, since, according to B. Kistyakiv'skomu, «right only where there is freedom of the individual», society opportunities of realization of material and spiritual human needs and interests when contributing to the fullness of human manifestations of itself, it shows features of self–organization. The analysis confirms that the principles of rethinking the historical and philosophical experience of civil humanism modern humanistic synthesis of ethnic and national values from the perspective of civil society to improve in tune with the national and cultural revival, when the unity of the marked areas life implementation ideas of modern content of civic education and education, the formation of civic virtue, and identifying himself.

Keywords: humanism, citizen, citizenship, democracy, patriotism, freedom.

Максута Н. Е., доктор философских наук, профессор, Национальный университет биоресурсов и природопользования Украины (Украина, Киев), moskalik_1993@mail.ru

Малая Я. Л., аспирантка, Национальный университет биоресурсов и природопользования Украины (Украина, Киев), moskalik_1993@mail.ru

Рецепции идей гражданского гуманизма в отечественной философии второй половины XIX – первой трети XX века

Отечественный историко-философский дискурс начала XX в. засвидетельствовал, что в статусе гражданского общества формируется в соответствии с процессами укрепления его структур на принципах патриотизма, развития национального самосознания, расширения возможностей негосударственных объединений и утверждения личности в условиях ограничения влияния государственной власти и укрепления «общества граждан». При этом углубляется понимание содержания личной жизни как определяющего общественно консолидирующего фактора благодаря активизации «культурной личности» в ее жизнеосуществления и отношениях к «культурной личности» в ее жизнеосуществлениях и отношениях к «культурному государству», как основных понятий функционирования современного общества, считал Б. Кистяковский, что и отображают утверждение нового общества; уровень его развитости соотносимый с условиями и направлениями проявлений полноты жизнеосуществления человека, что практически реализует возможности правового государства как «высшей формы государственного бытия»; придерживаясь обязанностей, индивида владеет соответствующими правами личной жизни как гражданина. В развитом гражданском обществе институционализованная государственная власть не над индивидуальной личностью – вторая при этом, в конечном счете, благодаря независимым общественным объединениям, является свободным соучастником государственно политической системы. Украинские мыслители конца XIX – первых десятилетий XX в. опирались на положение, что гражданский гуманизм укрепляется в атмосфере национально идейно ориентированного общественного сознания, основанного на глубокой вере в человеческую личность и осознании необходимости формирования национального государства, призванного солидаризировать интересы людей и социальных групп. Поэтому современное гуманистически ориентированное общество призвано развиваться в атмосфере формирования условий и структур национального правового государства, определяемых и направляемых гражданскими качествами человека, чертами его гражданского сознания. Или, с другой стороны, общество гражданское конституируется и развивается как во все большей степени человекоутверждающее. Украинские мыслители, общественно-политические деятели отмеченного периода демократические принципы рассматривали как определяющие в системе государственного строя при условиях украинской независимости. Под гражданским, следовательно, понималось гуманистически ориентированное общество, основанное на национально-культурных принципах, общество консолидированной свободы развития всех его сфер и условий свободных проявлений человека, поскольку, согласно Б. Кистяковскому, «право только там, где есть свобода личности», общество широких возможностей реализации материальных и духовных человеческих потребностей и интересов, корда, способствуя полноте человеческих сам проявлений, оно демонстрирует черты саморегуляции. Проведенный анализ свидетельствует, что на принципах переосмысленного историко-философского опыта идей гражданского гуманизма современный гуманистический синтез этнонациональных ценностей в ракурсе усовершенствования гражданского общества созвучен национально-культурному возрождению, когда в единстве отмеченных направлений институцируются идеи современного содержания гражданского образования и воспитания, формирования гражданских добродетелей и самоидентификации.

Ключевые слова: гуманизм, гражданин, гражданственность, демократия, патриотизм, свобода, личность, идейно-национальное единство.

* * *

УДК 167.2

Марусина О. С.,

викладач, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка (Україна, Київ), marusina@ukr.net

НОНКОГНІТИВНІСТЬ КОНСТРУКТИВНОГО ПОСТМОДЕРНІЗМУ

«Нонкогнітивність конструктивного постмодернізму» обґрунтовується, що розвиток теорії інтерпретації (Ч. С. Пірса), яку У. Еко використав у вигляді ідеї необмеженого семіозису, постає як кінцевий етап інформації, яка сприймається мисленням суб'єкта і забезпечує формування конкретних уявлень. З іншого боку, це стає дівим фактором розвитку культури. Семіозис, як особлива процедура, що позначає процес інтерпретації знаку або процес породження значення, створює передумови інтерпретаційного розуміння сучасних особливостей дослідження мови. Підставою для цього виступає той факт, що значенням знаку здатний виступати інший знак, тобто знак не відсилає до речей об'єктивної дійсності. Відбувається нескінченна послідовність відсилання одного знаку до іншого.

Конструктивний, або «той, що ревізує», постмодернізм намагається подолати світогляд модерну, але він не відкидає саму можливість світогляду, а конструює погляд на світ через ревізію передумов та традиційних понять модерну. Спираючись на тезу, що справжня культура – це завжди контркультура, тобто критика та перетворення існуючої соціальної, наукової чи естетичної парадигми.

Використовуються модель лабіринту-скрипторію, що є сучасною картиною світу, співвідноситься з реальністю за допомогою проєкції і є відображенням властивих світу зв'язків. Знак, будучи відносним відображенням реальності, має опосередкований зв'язок зі своїм об'єктом. Поступово це призводить до виникнення складної структури відображення відображень, у якій значенням знаку є інші знаки, і будь-який зв'язок з реальними об'єктами

переривається. Таким чином, безпосередньою первинною реальністю стають виключно знаки. Визнання знаку в якості факту культурної конвенції, з одного боку, а також самостійності та первинності мови по відношенню до реальності і суб'єкту, з іншого, приводять У. Еко до формування оригінальної семіотичної концепції. Він упевнений в тому, що визначення семіотики як логіки всіх наук позбавляє її можливості здійснити головну функцію – критичну, і ставить в деяку залежність від ідеологічного дискурсу, оскільки правила вживання знаків мають культурний (тобто незалежний від індивіда) спосіб існування і застосування.

Використання зазначених ідей в філософських студіях Ф. Джеймісона виявило, що закликаючи до соціальної дії щодо зміни ситуації, людина потрапляє у культурне «картографування». Індивідуальний досвід вписується у відсутній горизонт, який виявляється неможливим уявити. Це означає, що ми не можемо уявити логіку функціонування відсутнього в свідомості цілого, куди ми включені.

Отже, обмежуючи взаємодію людини зі знаковими інтерпретаціями, конструктивний постмодернізм заперечує індивідуальну когнітивну дію по встановленню зв'язку між означенням носія властивості і означенням властивості.

Ключові слова: конструктивний постмодернізм, семіозис, теорія інтерпретації.

Конструктивний постмодернізм сформувався у зв'язку з семіотичними студіями постструктуралізму. Конструктивний, або «той, що ревізує» (У. Еко) постмодернізм намагається подолати світогляд модерну, але він не відкидає саму можливість світогляду, а конструює постмодерністський погляд на світ через ревізію передумов та традиційних понять модерну. Постмодерна переорієнтація відбувалася переважно на рівні цінностей та ідеалів, чому сприяли філософська переорієнтація, зміна світоглядних основ культури. Одночасно, з поширенням когнітивних студій та появою когнітивної лінгвістики, яка зосереджує свою увагу на семантичних явищах абстрагуючись від проблем пов'язаних з парадоксами референції, оскільки визначає значення мовних виразів когнітивними ситуаціями, що обмежують можливі смисли висловлювань, актуалізуються питання про зв'язок людини (носія когнітивної діяльності) з речами, а не мовлення і речей об'єктивної дійсності.

Ступінь розробленості проблеми. У межах постструктуралізму визнано цінністю вважається любов до мудрості і любов до слова, що виявилися на одній лінії організації культурної свідомості (У. Еко, Ж.–П. Сартр, А. Камю тощо).

У творчості У. Еко можна знайти лінії, які зближують його з відомими представниками французької культури. З одного боку це зв'язок літературної творчості і філософських позицій (Ж.–П. Сартр), а з іншого – еволюція філософських поглядів (М. Фуко). У. Еко не тільки зазнав впливу структуралістичних ідей, а й конструктивно ревізував їх потенціал. При цьому пошук структурних підстав реальності в структуралізмі, на думку У. Еко, не має дійсної глибини, оскільки будь-яка поверхнева структура, яка описує конкретне явище, зажадає іншої, більш універсальної структури, яка охоплює сукупність явищ.

Установка на опис реальності за допомогою структурних моделей постійно віддаляється від самої реальності за допомогою збільшення абстракційного коду, але «якщо це насправді структура реального, то за логікою речей вона повинна бути присутньою та бути помітною в будь-якій своїй поверхневій маніфестації» [1, с. 17]. Це означає, що виникає потреба не у віддзеркаленні того, що вважається дійсністю, а надання смислу тим елементам досвіду і теоретичних уявлень, які дають підставу для процедур інтерпретації.

Системою до проблеми інтерпретацій підійшов відомий письменник і філософ, засновник конструктивного постмодернізму У. Еко. У своїх дослідженнях він приходив

до висновку, що постмодернізм має на меті руйнування звичних для попередньої культури поділів і дихотомій – реалізму та ірреалізму, формалізму та змістовності, «чистого», елітарного та масового мистецтва тощо.

У. Еко розглядав культурне поле у холистському ключі, як область символічного виробництва, де обидві культури («високої літератури» та масової культури) не просто співіснують, а є взаємозамінними та взаємодоповнюючими. Що ж стосується терміну культура, Еко схиляється до думки про те, що справжня культура – це завжди контркультура, тобто «активна критика та перетворення існуючої соціальної, наукової чи естетичної парадигми» [2, с. 124].

У. Еко розвинув теорію інтерпретації Ч. С. Пірса і експлікував її положення в ідею необмеженого семіозису, який, з одного боку, постає як кінцевий етап інформації, яка сприймається мисленням суб'єкта, який забезпечує формування конкретних уявлень; а з іншого – стає фактором розвитку культури. Саме семіозис, як особлива процедура, яка позначає процес інтерпретації знаку або процес породження значення, створює передумови інтерпретаційного розуміння сучасної культури та особливостей дослідження мови. Підставою цього виступає той факт, що значенням знаку здатний виступати інший знак, тобто знак більше не відсилає до реального предмету. Формується нескінченна послідовність відсилання одного знаку до іншого. У певному сенсі конструктивний постмодернізм розвиває властиві пізньому структуралізму ідеї, у формі, запропонованої Ж. Бодрійяром: «Всі знаки обмінюються один на одного, але не обмінюються більше ні на що реальне» [3, с. 52].

Концептуальна цілісність поглядів У. Еко досягається за рахунок використання потенціалу процедур інтерпретації. Феномен інтерпретації і ті текстувальні стратегії, які виявляються залученими в семіотичну гру, створюють те проблемне поле, на якому розгортаються дослідження, які присвячені аналізу концептуальних інновацій. Для Еко реальна процедура інтерпретації і текстової співпраці все ж визначається досить суворими правилами: інша річ, що самі ці правила конституюють можливість перманентних зсувів, двозначності, вислизання смислу.

Культура постмодерну формувалася за допомогою сумніву в усіх позитивістських істинах. Для неї характерно руйнування позитивістських уявлень про природу людського знання, розмивання меж між різними галузями знання. Вустами своїх найбільш відомих представників, постмодернізм проголошує принцип множинності інтерпретацій, визнаючи, що нескінченність світу має своїм природним наслідком нескінченну кількість тлумачень.

Множинність інтерпретацій обумовлює і «двоадресність» творів мистецтва постмодернізму. Вони звернені і до інтелектуальної еліти, знайомої з кодами культурно-історичних епох, запровадженими у конкретних творах, та до масового читача, якому виявиться доступним лише один культурний код, що лежить на поверхні, але і він тим не менш дає ґрунт для інтерпретації, однією з нескінченної кількості.

У. Еко висуває модель лабіринту–скрипторію, що є сучасною картиною світу, яка співвідноситься з реальністю за допомогою проєкції і є відображенням властивих світу зв'язків.

Таким чином, знак, будучи відносним відображенням реальності, має опосередкований зв'язок зі своїм об'єктом. Поступово це призводить до виникнення складної

структури відображення відображень, у якій значенням знаку є інші знаки, і будь-який зв'язок з реальними об'єктами переривається.

Безпосередньою первинною реальністю стають виключно знаки. Визнання знаку в якості факту культурної конвенції, з одного боку, а також самостійності та первинності мови по відношенню до реальності і суб'єкту, з іншого, приводять У. Еко до формування оригінальної семіотичної концепції.

На думку У. Еко, «семіотика проявила себе як нова форма культурної антропології, соціології, критики ідей і естетики» [2, с. 133]. Він упевнений в тому, що визначення семіотики як логіки всіх наук позбавляє її можливості здійснити головну функцію – критичну, і ставить в деяку залежність від ідеологічного дискурсу. Семіотика була для нього способом зміни світу за допомогою «підривної роботи» всередині мови. Розширювальні трактування семіотики орієнтують на те, що вона займається всім, що може вважатися знаком. Туту треба рахувати, що для нього соціальний аспект знаків важливіше їх відношення до реальних об'єктів: розвиток суспільства залежить не від матеріальних об'єктів, а від культурних одиниць, які універсум комунікації пустих в обіг замість речей.

Завдання загальної семіотики, яка, за визначенням Еко, тотожна філософії мови в цілому, полягає в розвитку загального концептуального каркасу, в рамках якого можуть бути вивчені знакові системи соціального, культурного, інтелектуального життя не як ідентичні утворення, а як поля розташування знаків. Всі ці поля взаємно перетинаються. У руслі попередніх уявлень знак позначає, або називає предмет, з одного боку, а з іншого – визначає певний сенс, який відповідним чином характеризує значення. На думку Ж. Дельоза, символ не репрезентує об'єкт, а вказує швидше на його відсутність: у знаку є лише слід об'єкта. Мова, таким чином, утворює поверхню по відношенню до об'єктів. Виникає своєрідна сфера позначеного.

У. Еко підкреслює, що позначене виступає в якості мітки, яка вказує на предмет або його функцію певним способом, який, в свою чергу, виникає в суспільстві при зверненні його до предмету в більшості випадків. У концепції Еко онтологічне значення мови поступається місцем семіотичній самостійності знаків. При такому підході виникає думка про інтерпретування значимості поняття інтерсуб'єктивності в сучасній парадигмі інтерпретації, яка не залишає місця індивідуальності автора і позбавляє текст автономності і вже тим більше претензії на оригінальність.

Мова зберігає, накопичує та розмножує одного разу вироблені коди, розстилаючи «килим», де відносини референції наявні не між мовою і референтом, а між самими кодами.

Для Еко основні лінгвістичні коди складають «складну мережу субкодів». Запропонована так звана «модель Q» є моделлю мовної творчості, в якій нова інформація може бути виведена з неповних даних, код змінюється в залежності від компетентності носія мови. Еко використав потенціал умовної лабораторної моделі «відкритого твору». Серед найбільш важливих аспектів цієї моделі він фіксує такі: 1) естетичний текст як комунікативний акт; 2) естетичний текст як лабораторна модель знакової функції; 3) твір мистецтва як епістемологічна метафора.

Ідея «відкритості» твору мистецтва використовується Еко для пояснення радикальної відмінності класичного мистецтва від сучасного. На думку Еко, причина

неприйняття інтелектуалами масової культури криється в елітістських претензіях, в світлі яких культура розуміється суто як аристократичний феномен – відокремлене і ревно культивування життя духу, що протиставляється вульгарності натовпу.

У певному сенсі, стверджує Еко, всі твори мистецтва, які збереглися з античності до наших носіїв, повинні вважатися індексами. І навіть більше того, кожен предмет в процесі його створення перетворюється в копію, підтримку самого себе. Довести, що щось є оригінальним, значить розглядати це щось як знак його власного походження.

Сам Еко зосереджує увагу у феномені «культурної індустрії» на магістралі: від процесу виробництва до кінцевої стадії – споживання. Еко пропонував не сприймати масовізацію культури як неминуче зло, але і не впадати в життєрадісну апологетику: мас-медіа – це невід’ємна частина життя суспільства, і завдання інтелектуалів полягає в тому, щоб аналізувати її і активно брати участь в перетворенні, а не пасивно спостерігати.

Твори епохи постмодерну, як правило, кодовані й орієнтовані. З одного боку, використовуючи тематичний матеріал і техніку популярної, масової культури, твори постмодернізму мають рекламу привабливості предмету масового споживання для всіх людей, в тому числі освічених не дуже художньо. З іншого боку, пародійним осмисленням більш ранніх творів, іронічної трактуванням їх сюжетів і прийомів він апелює до досвідченої публіки. Авторам творів вдається домогтися мальовничого ефекту, зберігаючи полотно чистим, здійснити постановку в театрі, сцена якого порожня, написати роман, в якому нічого не відбувається тощо.

Сполучним центром подібного фрагментованого дійства – оповідання, яке перетворює розрізнені матеріали на щось, що змушує сприймати себе як ціле, виступає образ автора, або авторська маска.

Для розуміння можливостей концепції важливим виявляється той факт, що теорія кодів займається форматом культурних світів. Теорія кодів – це семіотика сигніфікації, в той час як семіотика комунікації задана теорією знакового виробництва.

Сміх, брехня, трагедія та інші елементи являються фундаментальними для семіотичного розуміння коду, хоча вони і виключаються з поняття мови в семантичному підході.

Вивчення теорії інформації дозволило зробити висновок про те, що «будь-яке відхилення від банального лінгвістичного коду тягне за собою новий тип організації, який постає як неупорядкований по відношенню до вихідної організації, але в той же час – як упорядкований в зіставленні з параметрами нового дискурсу... Сучасне мистецтво створює нову лінгвістичну систему з її власними внутрішніми законами» [4, с. 60].

Виявлено різні способи створення ефекту навмисного оповідного хаосу, оповідання фрагментами, сприйняття світу як позбавленого сенсу, закономірності й упорядкованості.

Таким чином, постмодерністські дослідження мови і культури, які були зроблені У. Еко, виявили та різними засобами відобразили нову ситуацію, ключем розуміння якої стає інтеграційний підхід.

Складність розуміння сучасної культурної ситуації обумовлена наявністю безлічі дискурсів, які конкурують між собою, суперечать один одному та описують дійсність лише фрагментарно. Характерні для повороту риси дослідник пов’язує зі зрушеннями в філософії, які втілює постмодернізм. Аналіз творчості представників і теоретиків філософії постмодернізму відкриває нові

горизонти осягнення сучасної культурної ситуації, збагачує уявлення про трансформації духовного потенціалу людства в кінці ХХ – на початку ХХІ століття, допомагає визначити місце філософської рефлексії в складному сплетінні постмодерних реалій.

Здійснення спроби пошуку всеосяжної теоретичної структури як цілісної парадигми, що задає рамки філософування у межах конструктивного постмодернізму, належить американському філософу Ф. Джеймісону. Він синтезував у своїй теорії таку неймовірну кількість підходів, що сама цілісність і внутрішня несуперечливість його теоретичних побудов викликає подив. Те бачення культури постмодерну, яке пропонує Джеймісон, є тотальним, оскільки включає в себе і соціально-економічні, і культурно-естетичні аспекти постмодернізму як культурно-філософської парадигми.

У підході Джеймісона базова тенденція капіталізму позначається як товарне уречевлення (commodity reification). Реіфікація характеризує такий спосіб виробництва, в якому відбувається заміщення споживчої вартості вартістю товарної та перетворення в товарну вартість будь-яких проявів соціального життя.

Поняття реіфікації (уречевлення) припускає надання такого статусу соціальним відносинам і логічним об’єктам, який дозволяє поводитись з ними таким чином ніби вони є об’єктами що дані через сенсорний досвід.

На постмодерністській стадії товарна реіфікація захоплює останні «неколонізовані» території – мистецтво, як вогнище модерністського опору логіки капіталу, несвідоме і природу. В епоху масмедійного, споживчого «пізнього капіталізму» завершуються процеси модернізації, акультурації природи. Саме поняття реіфікації, яке широко використовується в постмодерністських текстах, є результатом психічної фрагментації свідомості людини в процесі систематичної квантифікації, тобто зведення якісних характеристик до кількісних, і раціоналізації її життєвого досвіду. Криза історичності на рівні суб’єкта виражається, за версією Ф. Джеймісона, в тому, що останній втрачає здатність організовувати своє минуле і майбутнє у вигляді зв’язного досвіду. Тому він робить припущення, що сама персональна тотожність суб’єкта є ефектом певного тимчасового упорядкування минулого і майбутнього щодо декого організуючого центру сьогодення. Йдеться про поворот до тематики механічного відтворення, до того, яким чином самореференціальність здебільшого постмодерністського мистецтва приймає форму гри з технологією сприйняття – кіно, аудіозаписами, відео, комп’ютером тощо, – яка є виродженим формотворчим явищем величезного транснаціонального простору, що потребує когнітивного картування.

Культура образу і «суспільство спектаклю» вимагає абсолютно іншого погляду на динаміку культури і навіть саму природу мислення та ідеології в порівнянні з тим, що ми мали в лінгвістично зосереджених товариствах.

Особливість підходу Ф. Джеймісона полягає не тільки в осмисленні певної світоглядної ситуації, а й в спробі відшукати і показати шляхи її подолання. Джеймісон спочатку закликає до соціальної дії щодо зміни ситуації, потім висуває практичну ідею культурного «картографування» світу пізнього капіталу. Принципові наслідки такий підхід дає в плані самоусвідомлення суб’єкта.

Постмодерністський суб’єкт зачинений в у переживанні чистих матеріальних означаючих або беззмістовної серії точкових дрейфуючих митей сьогодення. Для Джеймісона індивідуальний досвід вписано в відсутній горизонт, який

виявляється неможливим уявити. Це означає, що ми не можемо уявити логіку функціонування відсутнього в свідомості цілого, куди ми включені, але яке від нас невідворотно вислизало. Проте, ми весь час створюємо якісь помилкові образи цілого, ми їх проводимо, більш того, ми не можемо їх не робити, в тому сенсі, що ми повинні заповнювати розрив між нашим індивідуальним переживанням повсякденності і тієї загальної структурою, куди ми вписані, оскільки належимо системі – тепер уже глобальних відносин.

Для Джеймсона це і є естетика, тобто теоретична конструкція для осмислення і перетворення світу культури.

Висновок. Визнаючи загальну семіотику, яка, за визначенням Еко, тотожна філософії мови в цілому, її сферою досліджень починають визнавати знакові системи соціального, культурного, інтелектуального життя не як ідентичні утворення, а як поля розташування знаків. Всі ці поля взаємно перетинаються. У руслі попередніх уявлень знак позначає, або називає предмет, з одного боку, а з іншого – визначає певний сенс, який відповідним чином характеризує значення. Виникає своєрідна сфера позначеного.

Позначене виступає в якості маркера, який вказує на предмет або його функцію певним способом. Тим самим онтологічне значення мови поступається місцем семіотичній самостійності знаків. При такому підході виникає думка про інтерпретування значимості поняття інтерсуб'єктивності, яка не залишає місця індивідуальності автора і позбавляє текст автономності, оригінальності.

Слід зазначити, що саме поняття «культура» в конструктивному постмодернізмі розуміється гранично широко і включає в себе всі сфери життєдіяльності людини і вироблені нею «продукти», що мають не тільки матеріальне, а й духовне існування. Хоч саме відношення «матеріальне – духовне» вважається темою в епохи модерну. Воно поступається місцем набору симуляторів, коли речі стають пародією на самих себе, заміщаючи реальність вимислом фетишизації, коли все стало «продуктом», і все підлягає споживанню в масових масштабах.

Зазначене дозволяє його визнати некогнітивною філософською позицією [5, с. 36], заперечення якої здійснюється у межах когнітивної лінгвістики Остіна та Дж. Сьорля, які пропонують витлумачувати висловлювання як осмислені дії.

Список використаних джерел

1. Эко У. Отсутствующая структура. Введение в семиологию. – СПб., 2004. – 548 с.
2. Eco U. Apocalypse Postponed. – BFI & Indiana University Press, 1994. – 260 p.
3. Бодрийяр Ж. Символический обмен и смерть. – М.: Добросвет, 2000. – 387 с.
4. Eco U. The Open Work. – Harvard University Press, 1989. – 280 p.
5. Чуйко В. Л., Марусина О. С. Критика герменевтического подхода как методологии гуманитарных наук // В. Л. Чуйко, О. С. Марусина / Політологічний вісник. 36. наук. праць. – К.: «ІНТАС», 2011. – Вип.54. – С.33–49.

References

1. Eco U. Otstutstvuyshaya structura. Vvedenie vsemiologiiu. – SPb., 2004. – 548 s.
2. Eco U. Apocalypse Postponed. – BFI & Indiana University Press, 1994. – 260 p.
3. Bodriyar Zh. Simvolicheskiy obmen i smert. – M.: Dobrosvet, 2000. – 387 s.
4. Eco U. The Open Work. – Harvard University Press, 1989. – 280 p.
5. Chyiko V. L., Marusina O. S. Kritika germenevtychnogo pidhody yak metodologii humanitarnich nauk. Zb. nayk. hprac. – K.: «INTAS», 2011. – Vyr.54. – S.33–49.

Marusina O. S., lecturer, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine, Kyiv), marusina@ukr.net

Noncognitiveness of constructive postmodernism

In the article «Noncognitiveness of constructive postmodernism» it is justified that the development of the theory of interpretation, which U. Eco used in the form of unlimited semiosis idea, appears as the final stage of the information perceived thinking subject. It is also an effective factor in the development of culture. Semiosis is a special procedure which refers to the process of interpretation or marking the process of generating value, a prerequisite for interpreting features of modern language understanding. The reason for this shows the fact that the value of a sign is able to speak about other sign, so signs do not always refer to the things of objective reality. There is an endless sequence of sending one sign to another.

Constructive postmodernism tries to overcome the modern world, but it rejects the very possibility of philosophy and creates the world revising traditional concepts of modernism. It is based on the idea that the real culture is always a counterculture, criticizing and transforming existing social, scientific and aesthetic paradigms.

Using modern views of the world, relating to reality by using projection and reflection, is inherent in world relations. Thus, the sign being a relative reflection of reality has indirect connection with its object. Gradually, this leads to a complex structure of display maps where the value of signs and their connections with real objects is suspended. Thus the direct primary reality can be only signs. On the one hand, it is recognized that signs are facts of cultural convention. On the other hand, language autonomy in relation to subject's reality leads to Eco's original semiotic concept. He believes that the definition of semiotics, as the logics of all sciences, eliminates its ability to carry out its primary functions – to criticize – and has a certain dependence on the ideological discourse, because there are some special rules for using symbols.

Using these ideas in philosophical studies, F. Jameson found that calling for social action to change a situation, a person needs to get into a cultural «mapping». Individual experience enters the borders that are impossible to imagine.

So constructive postmodernism limits human interaction with sign interpretations and denies individual cognitive action while establishing communication between the definition of properties' holder and the definition of properties.

Keywords: constructive postmodernism, semiosis, theory of interpretation.

Марусина О. С., преподаватель, Киевский национальный университет им. Тараса Шевченко (Украина, Киев), marusina@ukr.net

Некогнитивность конструктивного постмодернизма

«Некогнитивность конструктивного постмодернизма» обосновывается, что развитие теории интерпретации (Ч. С. Пирса), которую У. Эко использовал в виде идеи неограниченного семиозиса. С одной стороны, это выступает как конечный этап информации, которая воспринимается мышлением субъекта и обеспечивает формирование конкретных представлений. С другой стороны, становится действенным фактором развития культуры. Семиозис – процесс интерпретации знака или процесс порождения значения, создает предпосылки особого понимания и интерпретации современных особенностей исследования языка. Основанием для этого выступает тот факт, что значением знака способен выступать другой знак, то есть значение не отсылает к вещам объективной действительности. Происходит бесконечная последовательность соотношения одного знака к другому.

Конструктивный постмодернизм пытается преодолеть мировоззрение модерна, но он не исключает саму возможность мировоззрения, а конструирует взгляд на мир через ревизию предпосылок и традиционных понятий модерна. Он опирается на тезис, что настоящая культура – это всегда контркультура, то есть критика и преобразования существующей социальной, научной или эстетической парадигмы.

Используется модель лабиринта–скриптория, что является современной картиной мира, которая соотносится с реальностью с помощью проекции и является отражением присущих миру связей. Таким образом, знак, будучи относительным отражением реальности, имеет косвенное отношение со своим объектом. Постепенно это приводит к возникновению сложной структуры отражения отражений, в которой значением знака есть другие знаки, и какую-либо связь с реальными объектами прерывается. Таким образом, непосредственной первичной реальностью становятся исключительно знаки. Признание знака в качестве факта культурной конвенции, с одной стороны, а также самостоятельности и первичности языка по отношению к реальности и субъекта, с другой, приводят У. Эко к формированию оригинальной семіотической концепции. Он уверен в том, что определение семіотики как логики всех наук лишает ее возможности осуществить главную функцию – критическую, и ставит в некоторую зависимость от идеологического дискурса, поскольку правила употребления знаков имеют культурный (то есть независимый от индивида) способ существования и применения.

Использование указанных идей в философских исследованиях Ф. Джеймсона выявило, что призывая к социальному действию по изменению ситуации, человек попадает в культурное «картографирование». Индивидуальный опыт вписывается в отсутствующий горизонт, который оказывается невозможным представит. Это значит, что мы не можем представит логику функционирования отсутствующего в сознании целого, куда мы включены.

Ограничивая взаимодействие человека со знаком интерпретациями, конструктивный постмодернизм отрицает индивидуальные когнитивные действия по установлению связи между определенными носителями свойства и определенным свойством.

Ключевые слова: конструктивный постмодернизм, семиозис, теория интерпретации.

* * *

УДК 167(168):327.56

Маруховська–Картунова О. О.,
кандидат філософських наук, професор, заст. зав.
кафедри суспільних наук, Університет економіки та
права «КРОК» (Україна, Київ), alexkartunov@gmail.com

ЛОГІКА ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРИНЦИПИ ПАРАДИГМИ ТРАНСФОРМАЦІЇ КОНФЛІКТІВ

Стаття присвячена актуальній та інноваційній проблемі, а саме – аналізу сутності, логіки та принципів парадигми трансформації конфліктів. В статті доведено, що «Батьком–засновником» цієї парадигми був відомий американський дослідник Дж. Ледерах. Логіку і основні положення даної парадигми підтримала більшість західних вчених та низка міжнародних спеціальних наукових центрів. Їх спільними зусиллями були розроблені й чітко сформульовані методологічні принципи парадигми трансформації конфліктів. В них акцент робиться на тому, що конфлікти слід розглядати як складний, суперечливий, дуалістичний феномен. Звичайно, треба запобігати ескалації конфліктів, особливо таких небезпечних, як етнополітичні. Але в разі їх вибуху не варто обмежуватися лише їх управлінням і розв'язанням, а намагатися використати їх потужну силу для конструктивних системних змін. Згідно згаданої парадигми, лише це може стати запорукою запобігання ескалації конфліктів у майбутньому та уникнення їх деструктивних наслідків.

Ключові слова: трансформація, парадигма трансформації конфлікту, логіка, методологічні принципи, запобігання ескалації, управління конфліктом, розв'язання конфлікту, конструктивні системні перетворення.

Приблизно з 60–х років ХХ ст. світ вступив в епоху, яку в контексті етнополітичної конфліктології можна визначити як епоху глобальної і етнополітичної турбулентності. Підтвердженням цього феномену стали національно–визвольні революції та численні етнополітичні конфлікти, які призвели до розвалу низки західних колоніальних імперій та появи понад сотні нових держав. Пізніше подібна доля спіткала СРСР та Югославію, на уламках яких виникло ще близько двох десятків незалежних держав. Окрім того, з'явилося і близько трьох десятків т.зв. «невизнаних державних утворень». На жаль, ці суперечливі процеси супроводжувалися жахливими мільйонними людськими жертвами та незліченними матеріальними втратами. Однак, немає жодних ознак завершення чи послаблення зазначених процесів. Навпаки, є підстави вважати, що дедалі вони лише міцнішатимуть...

Все це примушувало і примушує світове наукове співтовариство не лише розробляти все нові й нові концепції та теорії, які б пояснювали сутність і причини численних етнополітичних конфліктів, а й вести пошуки більш ефективних шляхів і методів запобігання їх ескалації, управління та врегулювання. Найбільш активно тут працювали і працюють західні науковці, зокрема такі, як: П. Брасс, Д. Горовиць, Т. Гурр, М. Есман, П. Катценштайн, Дж. Ротшильд та ін. Серед російських дослідників можна назвати Р. Г. Абдулатипова, В. А. Авксент'єва, А. Р. Аклаєва, О. В. Дмитрієва, Е. А. Паїна, В. А. Тишкова та ін. Щодо вітчизняних науковців, то етнополітичними проблемами, у тому числі й етнополітичними конфліктами, активно займаються І. М. Варзар, В. Б. Євтух, А. І. Кіссе, В. О. Котигоренко, І. О. Кресіна, О. М. Майборода та ін.

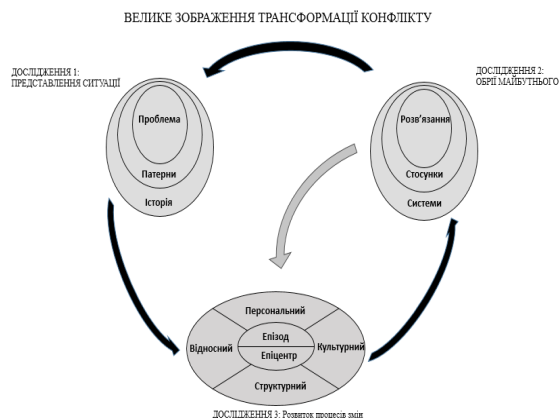
Зрозуміло і загальновизнано, що найбільших успіхів у цій сфері досліджень досягли західні науковці. Однак, в умовах інформаційного суспільства більшість їх концепцій і теорій швидко потрапляють до інших країн, зокрема і до України, де з часом входять у широкий науковий обіг. Так, зокрема, сталося з такими теоріями, як: «управління конфліктами», «вирішення конфліктів», «врегулювання конфліктів», «розв'язання конфліктів»

та ін. Однак, на жаль, деякі з них залишилися або зовсім непоміченими, або недооціненими, і у підсумку мало або і зовсім невідомими для переважної більшості вітчизняних дослідників. Це, зокрема стосується відносно нової навіть для Заходу, але вже добре там відомої теорії під назвою «трансформація конфліктів».

Актуальність дослідження даної проблеми більш ніж очевидна і є достатньо високою. Підтвердженню тому чимало: а) досить швидке перетворення ідеї «трансформації конфліктів» на концепцію, потім на теорію, а впродовж кількох останніх років вже і на надзвичайно поширену провідну парадигму; б) дедалі міцніючий інтерес до цієї парадигми не лише на Заході, а й в Австралії, Африці, Південній Америці та Південно–Східній Азії, про що переконливо свідчить бурхливе зростання спеціальних дослідницьких центрів та наукових публікацій, присвячених аналізу саме цій проблематиці; в) спрямованість цієї парадигми, в першу чергу, і саме на конфлікти, що нуртують в країнах з поліетнічним складом населення; г) брак у вітчизняній відповідній науковій літературі спеціальних публікацій з цієї проблеми, зокрема в контексті етнополітичної конфліктології; д) придатність багатьох положень зазначеної парадигми, звичайно при критично–креативному підході до них, для пострадянських країн, зокрема України, на теренах яких, на жаль, точилися, точаться і ще мабуть довго точитимуться етнополітичні конфлікти та ін.

Виходячи з такої ситуації, метою і основним завданням даної статті є аналіз та висвітлення сутності парадигми трансформації конфліктів і зокрема її логіки та основних методологічних принципів.

«Батьком–засновником» парадигми трансформації конфліктів цілком слушно вважається американський дослідник Джон Ледерах. Він є автором близько 20 наукових публікацій, кілька з яких присвячена безпосередньо саме цій проблематиці [1; 2]. Інтерес до них підсилюється не лише відносною новизною і оригінальністю багатьох їх ідей, а ще й тим, що Дж. Ледерах брав участь у відповідних польових дослідженнях в кількох країнах Африки, Азії та Південної Америки. В одній зі своїх публікацій він зазначав: «Я користуюся поняттям «трансформація конфлікту» з кінця 80–х років». Показово, що це сталося саме під впливом обставин і досвіду трансформації етнополітичних конфліктів, набутого ним саме в тих країнах [2, р. 3]. Для унаочнення і візуалізації логіки своєї парадигми Дж. Ледерах розробив схему, яку назвав «Великим зображенням трансформації конфлікту».

При всій своїй зовнішній простоті, дана схема є складною і тому потребує хоча б стислих пояснень. За переконанням Дж. Ледераха, трансформація конфлікту повинна починатися з дослідження, що має забезпечити представлення, зокрема чітке уявлення про проблему чи ситуацію, яка склалася на даний момент, і яка дає можливість побачити як історію та зміст конфлікту, так і патерни (зразки/моделі) відносин його учасників саме в контексті того, як відбувається конфлікт. Це графічно зображено у Фігурі 1 у вигляді набору вкладених кругів або сфер. Згідно логіки Дж. Ледераха, трансформаційний підхід піднімає два важливих питання: Якими є нагальні проблеми, що потребують вирішення? Яким є загальний контекст, до якого необхідно звернутися для того, щоб змінити деструктивні зразки/моделі поведінки учасників конфлікту на конструктивні? Іншими словами, трансформаційний підхід розглядає існуючі проблеми, як вияв більш великої системи моделі взаємовідносин. Цей підхід виходить за рамки «епізодичного» вияву конфлікту і фокусується на закономірностях взаємовідносин та історичних закономірностях, в яких корениться конфлікт. Іншими словами, в процесі дослідження і представлення існуючих проблем «поєднуються сьогодення та минуле», зокрема історія та сучасний стан взаємовідносин. Потенціал для змін полягає в здатності конфліктантів визнати, зрозуміти та виправити те, що колись сталося, і створити нові структури і способи взаємодії в майбутньому. Стисло говорячи, йдеться про взаємовизнання негараздів у колишніх стосунках, взаємопрощення, примирення та спільні пошуки для налагодження конструктивної співпраці.

Другим кроком на шляху трансформації конфлікту, за логікою Дж. Ледераха, має стати дослідження «обріїв», тобто перспектив майбутнього та формування образу того, що саме хочуть створити сторони конфлікту замість існуючої ситуації. Однак, це не просто модель лінійних змін, в якій здійснюється рух від наявної ситуації до бажаного майбутнього. В той час як існуючі проблеми діють як поштовх до змін, обрії майбутнього вказують на можливості того, що може бути створено та побудовано. Ці обрії являють собою соціальну енергію, яка інформує та створює орієнтири для прийдешніх змін. Таким чином, стрілка (зображення в Фігурі 2) спрямована не тільки в майбутнє, але також і безпосередньо на поточну ситуацію та на діапазон процесів змін, які можуть відбутися. А зазначена комбінація стрілок показує, що трансформація є як коловий, так і лінійним процесом, або тим, що американський дослідник пропонує називати «структурним процесом» (курсив Дж. Ледераха – О. М.–К.).

Третім, заключним і головним кроком трансформації конфлікту, за твердженням американського дослідника, є розробка проекту та забезпечення підтримки процесів змін, які зображені в Фігурі 3. Цей більш широкий компонент вимагає того, щоб учасники конфлікту подумали над відповіддю на конфлікт, саме як на розвиток процесів, що сприяють змінам. Оскільки процеси змін потребують розв'язання як безпосередніх проблем, так і розробки більш широкої моделі взаємовідносин та структурної моделі, то суб'єктам конфлікту необхідно подбати про декілька рівнів і типів змін, а не зосереджуватися на якомусь одному оперативному вирішенні. Процеси змін мають не тільки сприяти короткостроковим рішенням, але і будувати платформи,

що здатні стимулювати довгострокові соціальні зміни. В цілому, ця картина являє собою об'єктив, який дозволяє уявити можливості негайного реагування на існуючу ситуацію та перспективи довгострокових конструктивних змін. Це вимагає здатності дивитися скрізь і поза існуючі проблеми та заглянути в більш глибокі зразки/моделі поведінки учасників конфлікту. Але водночас це і примушує шукати креативні відповіді на реально існуючі проблеми реального часу. Більше того, для повнішого і чіткішого розуміння цього підходу конфліктантам необхідно детальніше дослідити, яким чином платформи для конструктивних змін концептуалізовані та розроблені саме як структурний процес.

Слід зазначити, що основні положення і логіка парадигми трансформації конфліктів знайшли активну підтримку серед значної частини зарубіжних дослідників, таких, як: Р. Вайрінен [3], Й. Галтунг [4], К. Райманн [5] та ін.

Показовим прикладом тут може бути позиція щойно згаданої співробітниці кількох західних Центрів дослідження миру Кордулі Райманн, яка на доказ переваг даної парадигми зазначала: «Термін «трансформація конфлікту» використовується для позначення довготривалої миротворчої діяльності, яка приділяє однаково увагу результатам, процесам та структурам і яка ставить за мету усунути всі форми прямого культурного та структурного насилля» і особливо наголошує на тому, що: «Трансформація розглядає конфлікт не лише як елемент політичного контролю та каталізатор соціальних змін, але і як природний прояв ненасильницької боротьби за соціальну справедливість. Він відіграє у цьому випадку подвійну роль – агента соціального контролю та агента соціальних змін». А далі К. Райманн уточнює: «Висуваючи на перший план питання соціальної справедливості, трансформація відкидає традиційну мету врегулювання, тобто встановлення *статус-кво* (курсив її – О. М.–К.), а замість цього розвиває поняття конфлікту як позитивного агента соціальних змін» [5, р. 10, 13].

Привертає увагу тенденція відкриття в багатьох країнах Заходу спеціальних наукових центрів дослідження сутності та принципів трансформації конфліктів. Було створено навіть кілька міжнародних таких установ. Одним з найбільш відомих серед них можна вважати т.зв. «Глобальну Коаліцію для трансформації конфліктів» (ГКТК) (The Global Coalition for Conflict Transformation). З огляду на те, що у відповідній вітчизняній науковій літературі, на жаль, бракує публікацій, присвячених діяльності цієї потужної інституції, вважаємо за доцільне навести хоча б стисло інформацію про неї.

Виникнення даної організації пов'язується з установою під назвою «Фундація для досліджень конфліктів» (Foundation for Conflict Studies) або просто «Фундація Бергхова» (Berghov Foundation). Цю фундацію ще 1971 р. заснував добре відомий на Заході німецький дослідник і філантроп, професор біофізики Мюнхенського університету Георг Цундель (1933–2007 рр.). (Назва фундації походить від назви невеликої гірської ферми – Бергхов, розташованої неподалік від Тибінгена, де пройшло дитинство Г. Цунделя). Тоді діяльність фундації зосереджувалась переважно на дослідженнях причин та наслідків національно-визвольних війн і революцій. Однак, з кінця 80-х років, зокрема по завершенню «холодної війни» та дезінтеграції СРСР і Югославії, що

стало однією з причин вибуху численних етнополітичних конфліктів, увага дослідників «Фундації Бергхова» починає концентруватись на розробці двох основних теорій: «вирішення конфліктів» та «посередництва».

У 1993 році при «Фундації Бергхова» було створено «Бергховський Дослідницький Центр для конструктивного управління конфліктами». Діяльність Центру була підпорядкована, що добре видно з його назви, розробці теорії й практики «управління конфліктами». За роки свого існування «Фундація Бергхова» перетворилась на потужний «мозковий центр», який займається «дослідженням і розвитком інноваційних та прагматичних підходів до трансформації конфліктів». Зокрема, вона зосереджує увагу на: а) «аналізі причин, форм і динаміки насильницьких конфліктів»; в) «поєднанні високоякісних досліджень з політичним консультуванням широкого кола різних акторів, включно з громадянським суспільством, урядами та міжнародними організаціями»; с) «допомозі учасникам конфлікту ідентифікувати мирні шляхи з'ясування їхніх відмінностей»; д) «використанні дослідницької методології, заснованої на тісній співпраці зі своїми партнерами».

Показово, що впродовж всієї своєї діяльності «Фундація Бергхова» неодмінно базувалась на чотирьох провідних принципах. По-перше, війни як інструмент політики та управління конфліктами можуть і повинні бути припинені. По-друге, насильства можна і потрібно уникати в структурі й у відносинах на всіх рівнях людської взаємодії. По-третє, вся конструктивна робота з конфліктами повинна бути спрямована на усунення причин, які їх підживлюють. І, по-четверте, вся креативна робота з конфліктами повинна дозволяти учасникам конфлікту мати можливість брати участь у ліквідації його причин, не вдаючись до насильства. Якщо стисло, то трансформація конфліктів повинна забезпечувати тих, хто відчуває насильство, належними та новаторськими методами і підходами, а також допомогою з боку третіх осіб, якщо у тому виникає необхідність. У кінцевому підсумку, йдеться про зміну окремих позицій конфліктуючих сторін та вирішення питань про структурні реформи у суспільстві. Загальне бачення вирішення проблеми полягає у створенні умов, які дозволяють розв'язувати конфлікт конструктивним і мирним шляхом, тобто у трансформації відносин насильства, яке занадто часто визначає практику конфлікту.

Про дійсно конструктивний і інноваційний характер діяльності «Фундації Бергхова» свідчить і той факт, що на початку 2012 р. саме з її ініціативи було засновано вже згадану «Глобальну Коаліцію для трансформації конфліктів» (ГКТК). Сьогодні ця «Коаліція» перетворилась на достатньо відому міжнародну інституцію, до якої входить низка доволі розгалужених неприбуткових науково-дослідницьких та освітніх організацій, які підтримують та сприяють поширенню і реалізації принципів трансформації конфліктів у більш ніж 50 державах світу. Слід особливо наголосити на тому, що і сама «Фундація Бергхова», і створена нею ГКТК суттєво змінили філософію, методологію та напрямки своєї діяльності. На відміну і частково замість розробки теоретичних засад та практичних підходів до «вирішення конфліктів» та «управління конфліктами» було обрано відносно новий курс на вироблення методологічних принципів та пошуків шляхів і методів «трансформації

конфліктів» (курсив – О. М.–К.). Слід також звернути увагу на те, що при цьому йдеться, перш за все, про «насильницькі» (violent), «непіддатливі» (intractable), «тривалі» чи «затяжні» (protracted) етнополітичні конфлікти.

Загальна мета ГКТК, за твердженням її організаторів, полягає в «підвищенні обізнаності й поширенні знань про принципи і підходи до трансформації конфліктів по всьому світові». Її основні завдання полягають в тому, щоб: 1) Встановлювати більш тісну співпрацю між організаціями, що працюють в сфері трансформації конфліктів, тим самим забезпечуючи основу для спільних дій. 2) Скорочувати розрив між теорією і практикою в якості засобу подальшого розвитку методології та інструментів трансформації конфліктів. 3) Заохочувати теоретичні й орієнтовані на політику дискусії про принципи, цілі та підходи до трансформації конфліктів. 4) Лобіювати принципи і підходи до трансформації конфліктів, які повинні бути включені в політику та діяльність урядів і міжнародних організацій. 5) Виступати за підтримку зусиль щодо трансформації конфліктів відповідно на національному, регіональному і міжнародному рівнях. 6) Забезпечувати навчання трансформації конфліктів для широкого кола акторів, включаючи уряди, міжнародні організації, громадянське суспільство, ЗМІ та інші зацікавлені сторони [6].

Слід віддати належне учасникам ГКТК, яким вдалося, щоправда після доволі тривалих і гострих дискусій, розробити цілу низку методологічних принципів трансформації конфліктів. Основні з них були зібрані й оприлюднені у т.зв. «Трансконфліктній e-Декларації» (TransConflict's e-Declaration) [7]. Ці принципи можна умовно розподілити щонайменше на 5 блоків. До першого блоку доцільно включити ті чотири принципи (1–4), які стосуються загальних підходів і тлумачення конфліктів, зокрема етнополітичних, їх місця і ролі в суспільному житті. У «Трансконфліктній e-Декларації» вони викладені так:

«1. Конфлікт не повинен розглядатися як ізольована подія, яка може бути вирішена або врегульована, але і як невід'ємна частина поточної еволюції та розвитку суспільства;

2. Конфлікт не слід розуміти виключно як негативне і руйнівне явище, а й як потенційно позитивну і продуктивну силу для змін, якщо вона буде використана конструктивно; (курсив тут і нижче О. М.–К.);

3. Трансформація конфлікту виходить за рамки простого намагання стримувати і керувати конфліктом, замість цього вона прагне трансформувати самі першопричини – або уявлення про причини – конкретного конфлікту;

4. Трансформація конфлікту є довгостроковим, поступовим і складним процесом, що вимагає постійної участі та взаємодії».

На наш погляд, більш інноваційними і ключовими, а отже, і більш цінними й корисними, особливо для етнополітичних конфліктологів та політиків пострадянських держав, тут видаються, другий та третій принципи. Адже світогляд більшої частини цих дослідників і політиків формувався в часи панування старої, марксистсько-ленінської парадигми з її однозначно негативним ставленням до будь-яких конфліктів, особливо до етнополітичних конфліктів, зокрема як до

деструктивних епіфеноменів, які мали бути «вирішені» негайно, будь-якими методами, переважно силовими, та за будь-яку ціну, включно зі знищенням предмету конфлікту або одного з його суб'єктів.

До другого блоку варто віднести наступні чотири принципи (5–8), а саме:

«5. Трансформація конфлікту – це не тільки підхід і набір методів, але й спосіб мислення про конфлікт та розуміння самого конфлікту;

6. Трансформація конфлікту особливо підходить для «непіддатливих» для розв'язання конфліктів, де глибоко вкорінені проблеми, які підживлюють «затяжне насильство»;

7. Трансформація конфлікту пристосовується до постійно мінливої природи конфлікту, особливо у перед- і пост-навальницьких фазах і на будь-якій стадії ескалаційного циклу;

8. Трансформація конфлікту є завжди ненасильницьким процесом, який докорінно суперечить насильницьким проявам конфлікту».

Зрозуміло, що тут привертають увагу і мають бути взяті на озброєння вітчизняними відповідними фахівцями та політиками головні положення п'ятого та восьмого принципів. Адже без зміни способу мислення і ставлення до конфліктів та відмови від силових методів, розраховувати на їх трансформацію і успішне розв'язання, м'яко кажучи, не доводиться. Це, в першу чергу, стосується етнополітичних конфліктів, які вважаються найбільш «непіддатливими», про що йдеться у шостому принципі.

Важливе теоретичне і практичне значення мають і принципи (9–10) трансформації конфліктів, виділені автором даної статті у третій блок:

«9. Трансформація конфлікту стосується низці вимірів – мікро-, мезо- та макро-рівнів: локальних та глобальних;

10. Трансформація конфлікту стосується п'ятих конкретних типів перетворень, зосереджуючи увагу на структурних, поведінкових та світоглядних аспектах конфлікту:

а. Актори – зміна акторських цілей та їх підходів до досягнення цих цілей, в тому числі шляхом зміцнення розуміння причин та наслідків своїх відповідних дій;

в. Контекст – такий, що піддає сумніву значення і уявлення про сам конфлікт, зокрема, відповідні відносини і розуміння конкретними учасниками один одного;

с. Проблеми – перегляд проблем, які посідають центральне місце в існуючому конфлікті, та переформування позиції ключових акторів щодо тих самих проблем;

д. Правила – зміна норм і правил, що регулюють процес прийняття рішень на всіх рівнях для того, щоб переконати, що конфлікти вирішуються конструктивно через інституційні канали;

е. Структури – впорядкування існуючих структур відносин, розподілу влади та соціально-економічних умов, які вбудовані в конфлікт і формують його, тим самим впливаючи на саму тканину взаємодії між раніше несумісними акторами, проблемами та завданнями».

При значній вагомості обох зазначених принципів та всіх підпунктів десятого принципу слід звернути увагу на необхідність змін акторських цілей та їх підходів (10 а) та доцільність переформування позиції основних учасників конфлікту (10 с). Головним тут є положення про неодмінне впорядкування існуючих структур відносин,

розподілу влади та соціально-економічних умов (10 е). Обґрунтувати це можна тим, що для учасників абсолютної більшості конфліктів, особливо етнополітичних, останнє положення є одним з ключових факторів, як їх ескалації, так і успішної трансформації та розв'язання.

Не менш важливе значення для розвитку етнополітичної конфліктології взагалі, і зокрема в Україні, мають й наступні три принципи (11–13), об'єднані автором цих рядків у четвертий блок, і зміст яких полягає у наступному:

«11. Для трансформації конфлікту, що відбувається, напруженість у відносинах між сторонами конфлікту має бути подолана: по-перше, шляхом гарантування того, що всі суб'єкти визнають, що їхні відповідні інтереси не використовуються для того, щоб вдаватися до насильства, і, по-друге, шляхом пошуку консенсусу відносно того, що саме має бути перетворено і яким чином;

12. Трансформація конфлікту підкреслює людський вимір, нагадуючи сторонам про схожий характер їх потреб, замість того, щоб підкреслювати їх протилежні інтереси, і, відкидаючи односторонні рішення і дії, особливо ті, які зображуються як перемога однієї із сторін конфлікту;

13. Трансформація конфлікту – це не використання заздалегідь визначеного набору підходів і дій, а повага та адаптація до особливостей існуючої ситуації».

Зрозуміло, що вирішальним чинником тут виступають готовність і здатність кожного суб'єкта конфлікту до компромісу і досягнення консенсусу (принцип 11). Суттєве значення має і згадка про людський вимір будь-якого конфлікту та акцентуація уваги не на протилежності інтересів і позицій, що роз'єднують учасників конфлікту, а на тих схожостях і подібностях, що можуть їх об'єднувати. Обов'язковою умовою успішної трансформації конфлікту, і перш за все, етнополітичного, є також відмова від пошуків односторонніх рішень та дій і особливо їх трактовка як перемога однієї зі сторін (принцип 12). Слід підкреслити, що в останньому випадку важлива роль належить керівництву конфліктуючих сторін, їх речникам і спікерам та ЗМІ. Вони не повинні акцентувати увагу на ймовірній поразці та втрагатах своєї сторони (lose-win) чи перемозі та надбаннях іншої сторони (win-lose), а на пошуках та висвітленні шляхів і методів досягнення взаємного виграшу та спільної перемоги усіх конфліктантів (win-win). Адже, як засвідчує світовий досвід, якщо якийсь зі сторін конфлікту і вдавалося «перемогти», то така «перемога» (win-lose) виявлялася тимчасовою і в підсумку «пірровою» перемогою.

Щодо принципів (14–16) п'ятого, останнього із запропонованого нами блоку, то в «TransConflict's e-Declaration» вони були сформульовані так:

«14. Трансформація конфлікту виходить за рамки очевидних проблем і характеризується їх креативним розв'язанням, включаючи перспективи широкого кола зацікавлених сторін, включно з тими, які, зазвичай, ізолювані від таких рішень;

15. Трансформація конфлікту незмінно включає в себе третього, неупередженого учасника, з тим, щоб допомогти акторам змінити свої когнітивні та емоційні погляди на «Іншого», тим самим допомагаючи зруйнувати розбіжності між «Нами» та «Ними»;

16. Трансформація конфлікту є амбітним і вимогливим завданням, яке краще оснащено для того, щоб змагатися з асиметричним, складним і затяжним характером сучасних конфліктів, ніж існуючі методи і підходи».

Тут увагу етнополітичних конфліктологів та політиків мають привернути положення всіх трьох останніх принципів. І в першу чергу, такі, як: необхідність залучення до трансформаційного процесу незацікавлен(ої) их авторитетн(ої)их стор(они)ін (принцип 15) та інноваційний, креативний характер і досить потужний та перспективний, особливо для нашої країни, потенціал парадигми трансформації конфліктів; її спроможність враховувати інтереси і потреби всіх, без винятку, суб'єктів конфлікту (принципи 14, 16).

Такими є сутність, логіка та основні методологічні принципи парадигми трансформації конфліктів взагалі, і етнополітичних зокрема. Навіть побіжне ознайомлення з ними дає достатньо підстав для таких **висновків**: 1) У сучасній західній конфліктологічній науці, зокрема в етнополітичній конфліктології, парадигма трансформації конфліктів швидко перетворюється на провідну. 2) Її переваги у процесах врегулювання конфліктів, зокрема таких тривалих, складних, суперечливих і небезпечних, якими є етнополітичні конфлікти, досить очевидна і приваблює все більше прихильників як серед дослідників, так і серед політиків. 3) На жаль, в Україні ця парадигма, попри її досить потужний креативний потенціал, все ще залишається маловідомою.

Список використаних джерел

- Lederach J. P. Preparing for Peace: Conflict Transformation Across Cultures / John Paul Lederach. – Syracuse, New York: Syracuse University Press, 1996. – 144 p.
- Lederach J. P. The Little Book of Conflict Transformation / John Paul Lederach. – Intercourse, PA: Good Books, 2003. – 74 p.
- Vayrynen R. To Settle or to Transform? Perspectives on the Resolution of National and International Conflicts: Conflict Resolution and Conflict Transformation / Raimo Vayrynen // Vayrynen R. (ed.) New Directions in Conflict Theory. – London: Sage Publications, 1991. – P.1–25.
- Galtung J. Peace by Peaceful Means: Peace and Conflict, Development and Civilization / Johan Galtung. – California: Sage Publications, 1996. – 280 p.
- Reimann C. Assessing the State-of-the-Art in Conflict Transformation / Cordula Reimann – Berghof Research Center, 2004. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://edoc.vifapol.de/opus/volltexte/2011/2568/pdf/reiman_handbook.pdf
- The Global Coalition for Conflict Transformation [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.transconflict.com/gcct/global-coalition-for-conflict-transformation/>
- Principles of Conflict Transformation [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.transconflict.com/gcct/principles-of-conflict-transformation/>

Maruchovska-Kartunova O. O., PhD, candidate of philosophy, professor of Social Sciences, Department of the University of economic and law «KROK» (Ukraine, Kyiv), alexkartunov@gmail.com

Logic and methodological principles of conflicts transformation paradigm

The article is devoted to the actual and innovative problem, namely – to the analysis of essence, logic and principles of conflict transformation paradigm. The author of the article proves that the «father-founder» of this paradigm was the well known American researcher J. Lederach. Logic and substantive provisions of this paradigm was supported by most western scientists and a few international special research centers. By their joint efforts methodological principles of conflict transformation paradigm were worked out and clearly set forth. In them an accent is done on that it is necessary to examine conflicts as the difficult, contradictory, dualistic phenomenon. Undoubtedly, it is necessary to prevent escalation of conflicts especially such dangerous as ethnopolitical ones. However, in case of their explosion it is not needed to be limited to only their management and resolution, and to aim to use inherent to them powerful force for structural changes of the whole system. In accordance with the mentioned paradigm, only it can become the guarantee of prevention of conflicts escalation in the future and by possibility to avoid their destructive consequences.

Keywords: transformation, conflict transformation paradigm, logic, methodological principles, prevention of escalation, conflict management, conflict resolution, constructive system transformation.

Маруховская–Картунова О. О., кандидат философских наук, профессор, зам. зав. кафедры общественных наук, Университет экономики и права «КРОК» (Украина, Киев), alexkartunov@gmail.com

Логика и методологические принципы парадигмы трансформации конфликтов

Статья посвящена актуальной и инновационной проблеме, а именно – анализу сущности, логики и принципов парадигмы трансформации конфликтов. В статье доказано, что «отцом-основателем» этой парадигмы был известный американский исследователь Дж. Ледерах. Логика и основные положения данной парадигмы поддержало большинство западных ученых и ряд международных специальных научных центров. Их общими усилиями были разработаны и четко сформулированы методологические принципы парадигмы трансформации конфликтов. В них акцент делается на том, что конфликты следует рассматривать как сложный, противоречивый, дуалистический феномен. Безусловно, необходимо предупреждать эскалацию конфликтов, особенно таких опасных, как этнополитические. Однако, в случае их взрыва не стоит ограничиваться только их управлением и разрешением, а стремиться использовать присущую им мощную силу для конструктивных системных изменений. В соответствии с упомянутой парадигмой, только это может стать гарантией предотвращения эскалации конфликтов в будущем и возможностью избежать их деструктивных последствий.

Ключевые слова: трансформация, парадигма трансформации конфликта, логика, методологические принципы, предотвращение эскалации, управление конфликтом, разрешение конфликта, конструктивные системные преобразования.

* * *

УДК 1(091):276 (1–11):233.5

Марчук О. Т.,
аспірант кафедри культурології, релігієзнавства та теології, Чернівецький національний університет ім. Юрія Федьковича (Україна, Чернівці), iam_marchuk@ukr.net

ФЕНОМЕНИ ЗАДОВОЛЕННЯ ТА СТРАЖДАННЯ В ІДЕЙНІЙ СИСТЕМІ АНТРОПОЛОГІЇ ЗДОРОВ'Я СХІДНОЇ ПАТРИСТИКИ (ЧАСТИНА II)

З урахуванням автентики підходу до осмислення (специфіки буттєвої та сутісно–екзистенційної змінюваності), проаналізовано антропологічні ідеї мислителів східної патристики стосовно функційних проявів здібностей душі – задоволення та страждання. З'ясовано, що страждання та задоволення мають подвійний аспект життєво–практичної, ціннісної і смислової інтерпретації: позитивний (з позиції духовного здоров'я) та негативний (хвороб). Обґрунтовано принципи та перспективи досягнення здорового функційного прояву досліджуваних явищ на основі розкриття відповідних точок концептуальної перихорези христології та антропології.

Ключові слова: Ісус Христос, страждання, задоволення, насолода, душа, здоров'я, зцілення, досконалість.

(Продовження. Початок вип.110)

Вказуючи на трагізм надскладних умов занепадницького існування людини, прп. Максим Сповідник пише, що вкрай необхідно було «знищити найнеправеднішу насолоду і [виниклі] внаслідок неї найсправедливіші утруднення...» для «виправлення страждуючого ества [в первинний стан, щоб]... рід людський знову став вільним від насолоди і муки, назад отримавши початковий блаженний уділ [свого] ества, не оскверненого жодною з ознак, впроваджуваних [в це ество негожим] походженням і тлінням» [8, с. 228]. Саме це здійснив Господь наш Ісус Христос, Який, «як Всесильний, не слабшав, здійснюючи зцілення [людей]» [8, с. 231]. Оскільки своєю всемогутністю Він, «[пройшовши] через страждання і смерть, створив для ества [людського] вічне життя і непорушну безпристрасність» [8, с. 229]. Для прп. Максима Сповідника величність подвигу Христа Спасителя полягає в тому, що Він, «знову відновив ество [людське], даруючи йому безпристрасність за допомогою [Своїх] страждань, спочинок – за допомогою [Своїх] утруджень» [8, с. 230]. Зцілення природи людини розпочалось у самому втіленні Другої іпостасі Пресвятої

Троїці. Логос, «зазнавши виснаження (кенозису – *авт.*), став сіменем власної плоті, з'єднавшись з нею невимовним зачаттям» [9, с. 28] і в дівственному зачатті повторив у такий спосіб творіння Адама, яке відбулося без чоловічого сім'я. Оскільки «зачаття через сім'я і народження через руйнування» є результатом гріхопадіння Адама. Але те, що давній Адам, будучи немічним, «через неухважність» занастив, те новий Адам – Христос, як всесильний Бог і безгрішна людина, «з людинолюбства» виправив [9, с. 251]. Зачаттям і народженням від Богородиці і Приснодіви Марії Ісус Христос оновив закони «народження за природою» і перевершив цю природу, так як Його «зачаття парадоксальним чином виявилось безсіменним і народження – надприродно невинним». Завдяки втіленню, якому не передувала плотська насолода, Ісус Христос робить всю людську природу вільною і «чистою від закону гріха». Він усунув «пристрасне народження», і в Ньому перемінилися «закони природи, що [виникли] через гріх [Адама] і «закони нерозумності», що дає можливість людям бути знову «народженими від Христа в Дусі». Ісус Христос у дівственному народженні оновив «закони першого і воістину божественного створення» і виправив прийняту природу, звільнивши її від тиранії насолоди і смерті [8, с. 231]. Для того, щоб виправити закон занепадо ества, необхідними були «несправедливі» і «безпричинні» утрудження і смерть, тобто такі, яким не передувала насолода, а несправедливі – це ті, яким не передувало ніяке пристрасне життя. Саме такими були страждання і смерть Ісуса Христа, що стало причиною знищення «найнеправеднішого начала» людської природи (чуттєвої насолоди плотського народження) і його «найправеднішого кінця» (тобто смерті), які не були створені Богом, однак, виникли внаслідок гріха Адама [5]. Завдяки життєвому подвигу Христа Спасителя все людство стало «знову вільним від [тиранії] насолоди і страждання». Він звільнив людей, «таємничим чином заново Духом від Нього народжених», від покарання за гріх Адама і дав їм вічне життя: «Як життя Адама в насолоді стало матір'ю смерті і тління, так і смерть Господа, що [відбулася] заради Адама, будучи вільною від [зазваної] Адамом насолоди, стала родителем вічного життя» [8, с. 232]. При першому випробуванні в пустелі «зціливши пристрасність всього ества відносно насолоди», через Своє страждання та смерть Ісус Христос «вигнав із природи пристрасність відносно болі», тобто повністю вилікувавши повернув її до свого попереднього безпристрасного стану [5]. Поряд із тим у цьому подвигу була розкрита таємниця «відносно способу зцілення (людей)», бо «Він, будучи справді Спочинком, Зціленням, Благодаттю...», «як Всесильний, не слабшав», виконуючи таке довгоочікуване лікування природи людини. «Ставши людиною», розкриває й «смысл (Своєї) Премудрості в способі зцілення» у самій величності сходження являючи «безпристрасність своєї правди» [8, с. 231]. Ісус Христос дав «[людській] природі інше начало другого народження» від Духа Святого у благодаті Хрещення, яке веде «через утрудження (р'япт) до насолоди прийдешнім життям» [8, с. 233]. Тобто, Спаситель розкриває нову перспективу досягнення здоров'я, що передбачає прийняття першопочатково зцілювальних утруджень, а вже потім справжньої духовної насолоди. Стосовно лікувального впливу різноманітних скорбот прп. Дорофей Палестинський пише: «Вір, що безчестя і докори від людей – це ліки, врачуючі твою гордість, і молися за

тих, хто картає тебе, як про істинних лікарів твоєї душі. Будь упевнений, що той, хто ненавидить безчестя, ненавидить і смирення, і хто уникає тих, хто засмучує його, той цурається лагідності» [2, с. 56]. Загалом, благі лікувальні скорботи необхідні як засіб звільнення природи людини, осудження самої смерті та її причини гріха, які в решті-решт остаточно будуть знищені, власною ж їх (гріха і смерті) зброєю – смертю, однак, яка тепер вже розкриватиме доступ не до вічної погібелі, а до блаженства вічного життя. Завданням Ісуса Христа було здійснити те, чого людина в умовах падіння зробити б не змогла – найперше, звільнити природу людини від примішаного в неї через пристрасність зла, «підкоривши цій пристрасності природи колись пануюче в ній (пристрасності), над природою лукаве владарювання». А відтак і звільнення від пристрасних наслідків дії зла зумовленої прабатьківським гріхом. Тобто, Ісус Христос звільнив людську природу не лише від влади гріха і диявола, але й від його наслідків: пристрасності, тлінності, страждання і смерті. Однак варто зауважити, що в нинішніх, занепадницьких умовах буття, сприйняття всієї повноти зціленої Спасителем природи людини є потенційним і передбачає збереження врачувальної перспективи благих утруджень заради здобуття можливості її актуального сприйняття вже після Всезагального Воскресіння. Тобто тієї досконалої людської природи, яку Ісус Христос показав Своім учням після Свого Воскресіння. Втім, навіть в даних умовах буття людина покликана і, завдяки спасительному подвигу Господа Ісуса Христа, має реальну можливість при співдїї благодаті реалізувати згадану потенційність у наймовірніо блаженних зачатках врачувальних перемін своєї природи. «Бо Христос, – за словами прп. Максима Сповідника, – будучи Богом і Людиною, успадковується нами як Бог завдяки надприродній благодаті і за невимовним причастям. Заради нас і у вигляді людському» [9, с. 114]. Добровільно приймаючи через благодать другого народження (Хрещення) свободу від наслідків гріховної насолоди (прабатьківського гріха), рабства лукавства та злого страждання, яке руйнує душу та є протиприродним, людина, пройшовши зцілюльно-очувальне горнило корисного утрудження і скорботи, сподобляється природної духовної насолоди і щастя. Однак, таке утрудження має зовсім інший зміст, призначення і зумовлює інші наслідки, воно є «діло божественне і... вказує на зло». Такі утруднення вказуючи на зло, розкривають і його зміст, що полягає у забутті справжніх природних благ, а відтак, у неприродній прив'язаності, пристрасному урабівленні ума чуттєвій дійсності, своєму тілу та матеріальному світу (при цьому, зауважмо, ні тіло, ні навколишня дійсність, ані чуття самі собою не є злом). «Душа, яка пізнає скорботи помирає для світу, для плотського життя» – пише свт. Ігнатій Брянчанінов, і, відповідно духовно воскресає для Бога [3, с. 236]. Це є «вокресіння добродесного зволення», воскресіння вільної добродесності, що передбачає у віці цьому «страждання ества для Христа або заради Христа». Оскільки такі люди, мають бути ««З'єднані з Ним подобою смерті», умертвлюючи гріх, – наголошує прп. Максим Сповідник, – «і подобою воскресіння» (Рим 6, 5), здійснюючи добродесність» [8, с. 233]. Зрозуміло, що досягнення здоров'я передбачає залікування ран, а тому й справжня добродесність зумовлює знищення гріха та, відповідно і порухів чуттєвої насолоди. Схоласт «Запитань-відповідей до Фаласія» зазначає: «що винахід

добровільних утруджень і напасті невірних [страждань] знищують насолоду, припиняючи її дійсний рух» [8, с. 226]. Проте варто зауважити, що вони не знищують закладену природну силу, тобто призначену для народження, продовження буття потенцію цієї насолоди. Логос природи і логос благодаті, за прп. Максимом, відрізняються одне від одного, тому, у даних занепадницьких умовах існування, святі, до прикладу, «творили чудеса внаслідок благодаті, а як люди вони зазнавали страждань внаслідок природи, бо благодать не знищує страждального начала природи» [8, с. 135]. Бо «доброчесній любовимудрості притаманно виробляти безпристрасність волі (gnomes), але не [безпристрасність] ества. Відповідно до цього, тобто відповідно до безпристрасності волі, в умі виникає благодать божественної насолоди» [8, с. 134]. Загалом, виокремлюючи два види прояву насолоди, прп. Максим Сповідник, стверджує існування в нинішніх умовах буття певного закону їх взаємозалежності: «...чуттєвій насолоді притаманно виробляти скорботу або пригнічення (бо вони тотожні одне одному) душі, а душевному задоволенню властиво породжувати скорботу або пригнічення плоті» [8, с. 142]. Це, власне і розв'язує будь-який можливий дисонанс думок (що може виникнути при поверхневому аналізі), до прикладу, у прп. Максима Сповідника і свт. Феоліпта Філадельфійського. Святитель зазначає: «Якщо полюбиш ти зречення від мирських речей і тілом, і душею, то бич муки не наблизиться до душі твоєї і стріла скорботи (печалі) не вразить серця твого і не затьмарить лица твого» [11, с. 183]. Тобто жодної муки духовна насолода звільнення від пристрасно-гріховного рабства і прив'язаності до чуттєвих принад світу душі не приносить. При цьому плоть знає певних утруджень. Однак, навіть переживання цих утруджень при справжній духовній насолоді благодаттю Божою пом'якшується. А такий животворчий вплив духовної насолоди є настільки приємнішим для людини, що нівелюється й будь-яка потреба в її порівнянні з мінливістю різноманіття насолод чуттєвим і міри їх ліюзорно-оманливого приховання своєї убивчої гостроти відповідних душевних скорбот. Відносно цього доречно продовжити думку свт. Феоліпта: «Той, хто відділився від сластолюбивого звичаю і відкинув пристрась до названих вище земних речей притупляє жало скорботи. Бо Христос являється душі, яка подвизається і невимовну радість приносить серцю, і цю невимовну радість не може відібрати ніяка насолода світу [цього] і ніяке нещастя її» [11, с. 183]. Тобто, духовна насолода, як всеохоплююча, саме тому і вважається мислителями східної патристики незрівнянно кращою, оскільки повністю перекидає своєю невимовною духовною радістю будь-яку скорботу, печаль і муку плотського почуття. «Відповідно, – пише прп. Максим Сповідник, – людині можливо... радіти тому, що спричиняє її скорботу. Опечалований по плоті внаслідок пригнічування заради доброчесності, ...у душі радіє самій доброчесності, споглядаючи благоліпність майбутніх [благ] як теперішність» [8, с. 235]. Зважаючи на це схоліаст «Відповідей–запитань до Фаласія» «задоволення спасительним (gedopen soterion)... називає радість душі, а скорботою корисною – муку плоті заради доброчесностей» [8, с. 236]. Людина, яка все уповання життя свого покладає на «Бога і Спасителя нашого Ісуса Христа», – пише прп. Максим, – ...веселиться душею, радіє радістю невимовною постійно насолоджуючись надією на майбутні блага» [8, с. 235]. Звичайно, плоть зносить певні утруднення, бо у

занепадницьких умовах життя «задоволення і пригнічення супроводжують будь-яку доброчесність: пригнічення виходить від плоті, позбавленої приємних і ніжних [насолод] почуття, а задоволення – від душі, яка насолоджується у душі логосами, чистими від усього чуттєвого» [8, с. 234]. Такого змісту страждання, викликані скорботою відречення від гріховних чуттєво-бажаючих порухів (що виявляються у неприродних пристрасях і відповідних задоволеннях) та намаганням здійснення доброчесностей, тобто ведення духовно здорового способу життя – набувають нового, якісно іншого статусу. Якщо страждання, як результат дії пристрасності та чуттєвої насолоди (в чому і виявлялись хворобливі наслідки гріха прабатьків) раніше побуджувало до здійснення особистих гріхів, то відтепер (завдяки подвигу Христа Спасителя), набувши статусу носія нової екзистенційно-ціннісної та онтологічної значущості постає вже як засіб боротьби із самим гріхом. На позитивну парадоксальність такої здатності вказує свт. Іоан Золотоустий: «За [прабатьківський] гріх нам дана була печаль, і цією печалю ми очищуємося від гріха... Гріх породив печаль, печаль вигубила гріх» [4, с. 65]. Як і мудрий «лікар використовує отруту східни у складі спасительного ліку», – пише свт. Василій Великий, так і страждальна дія несущого зла та його насадителів – демонів може бути використаною на благо [1, с. 78]. Завдячуючи самому факту можливості такої боротьби, людина стає здатною пізнавати свої духовні недуги і, лікуючи їх, удосконалюватись у добрі. Саме тому свт. Іоан Золотоустий зауважує: «Бог для того залишив диявола, щоб... відважні мали нагоду до виявлення своєї твердої волі...», оскільки «диявол злий для себе, а не для нас; ми ж, якщо захочемо, можемо придбати через нього багато добра, звичайно, проти його волі і бажання. В цьому і відкривається особливе чудо і перевага людинолюбства Божого» [4, с. 237]. «Князь віку цього...», – пише прп. Макарій Великий, – готує велику славу і більшу честь скорботами і спокусами, бо внаслідок їх люди стають досконалішими» [7, с. 320]. Тобто блага скорбот, передбачають можливість зцілювально-очищувального їх впливу. Ствердження цієї думки знаходимо у багатьох Отців християнського Сходу. Зокрема, прп. Варсонофій Великий зазначає: «Скорбота позбавляє нас від плодів хвороби душі» [6, с. 116], а в прп. Максима Сповідника читаємо: «Скорботи тілесні змивають ганьбу душі» [9, с. 253]. Свт. Василій Великий зауважує, що часто «тілесні страждання служать до приборкання гріха» [1, с. 438]. Бо «...і хвороба, і неміч, і знеможення плоті... ставляться нам на залишення гріхів», – стверджує свт. Іоан Золотоустий і вбачає у них «піч, в якій ми очищуємося» [4, с. 171]. Проте, варто наголосити на тому, що позитивний результат очищення полягає навіть не в самій дії страждання, а у всепрощаючому і зміцнюючому милосерді Божому, Його співчутті до людини, яка переносить їх здобуваючи терпіння з твердою вірою й надією на Божественну допомогу та утішення. «У невірних болісних скорботах, – пише прп. Марк Подвижник, – прихована милість Божа, яка вабить тих, що переносять їх до покаяння і позбавляє вічної муки» [10, с. 586]. Тобто духовно-оздоровчий вплив страждань є можливим за умов благодатної підтримки Божої як милості, що зумовлює відтак і правильність його сприйняття. Важливо вказати і на основні ознаки вірності такого сприйняття. Відносно цього свт. Іоан Золотоустий зауважує те, що страждання «породжують усякого роду блага для тих, хто терпить їх зі

смирненям» і «приносять користь тим, хто переносить їх із мужністю» [4, с. 172]. «[Той, хто *терпляче*] приймає скорботу плоті, – означає прп. Максим Сповідник, – стає випробуваним, досконалим і цільним. ...досконалим, тому що за допомогою стримання і терпіння він неухильно бореться і з плотським задоволенням, і зі скорботою плоті...» [8, с. 193]. Тобто для тих, хто духовно переносить невільне страждання можливий і його позитивний вплив, що зумовлюватиме уникнення гріхів із заміною їх «добровільною доброчесністю». Бо «завдяки... терпінню відносно того, що від нас не залежить, – відзначає прп. Максим Сповідник, – ми вирощуємо прекрасні і зрілі плоди доброчесностей» [9, с. 76]. А свт. Іоан Золотоустий вважає, що «немає нічого рівного терпінню, яке виявляється при хворобах. Справді, ця чеснота – цариця благ... і вершина вінців» [4, с. 174]. Доброчесність терпіння зумовлює появу інших чеснот – живу й діяльну віру, а відтак непохитну надію. Під час страждань легко зароджується покайний настрій та сокрушення за гріхи, виховується смирення, прагнення молитви, що закликає та робить здатним до сприйняття благодаті Божої у різноманітті духовних дарів. Загалом, правильне сприйняття страждання, допомагає зазнати ще тіснішої єдності з Богом і, як наслідок, переживання невимовної духовної насолоди й радості у безмежній любові Творця [6, с. 120]. Як наслідок, людина стає здатною досягнення духовного здоров'я (спасіння) та визволення від усіх негативних пристрасних проявів у найкоротший спосіб. Практичним вмістом якого, на думку прп. Максима Сповідника, є «істинна і згідна з [духовним] пізнанням любов до Бога і всеціле зречення від душевної любові до тіла і цього світу». Дійсно завдяки цьому зреченню, як зазначалось, людина, «відкидаючи похитливе бажання насолоди і страх перед стражданням, звільняється і від злого самолюбства». Відрікшись від хворобливої любові до своєї плоті та чуттєвого світу, людина стає сприйнятливою до «відання Творця і отримавши замість лукавого самолюбства блага, духовне і відокремлене від тілесної любові самолюбством, ми невинно служимо Богові цим прекрасним самолюбством, завжди від Бога пошукуючи (домагаючись) улаштування душі. Таке істинне і дійсно угодне Богові служіння – суворе піклування про душу шляхом доброчесностей» [8, с. 236]. При цьому досить важливою є здорова і прославляюча участь і самої плоті, яка, за умов відокремлення розумної душі від пристрасної прив'язаності до неї і цілковитого духовного відвернення ума від почуття, стає «плодовитою матір'ю доброчесностей». За таких умов, для тих, хто дотримується духовно здорового способу життя буде актуальним і констатуюче звернення прп. Максима: «Плоть [ти зробив] практично приймаючою і являючою славу душі в доброчесності» [8, с. 67].

Висновки. Згідно з вченням мислителів східної патристики, здатність до чистої (духовної) насолоди є характерною для природи людини, як складова розумної сили, що прагне до свого Творця, реалізуючи власне промислительне покликання в синергійності його здійснення – мету творчого задуму і життя. Однак, відпадіння від Бога, як джерела істинного блаженства та насолоди, переорієнтувало первинно здорову зорієнтованість людини, всіх її сутнісних сил у сферу чуттєво-пристрасного. Результатом чого є чуттєва насолода з її наслідками смертністю, тлінністю, стражданням. Така форма насолоди стає

швидкоплинним почуттєвим проявом, а досягнення її здорового стану, в умовах вияву вже як сили бажання, є можливим лише завдяки реінтеграції, тобто повернення до первинно-безпристрасної духовної чистоти, її підпорядкування розуму та їх актуальній єдності з Богом. В об'єднуючій підпорядкованості бажаної сили розуму, що, своєю чергою, перебуває в постійній єдності з Богом автентично виявляє її любов'ю та в любові. У стані такої божественної любові душа людини здобуватиме істинну насолоду, оскільки сила бажання, маючи природне прагнення насолоди в добрі, уникає страждань від дії зла. Тобто, для людини є природним переживання духовної насолоди, яке єдино вірно можливе в реінтегрованій чистоті єдності споглядаючого ума з Богом, тоді і перетворена здібність бажання як первинне прагнення Бога, постане вищою любов'ю до Нього, отримуючи чистий та безхибний її (насолоди) прояв. Досягнення такого реінтегровано-природного стану є можливим із часу втілення та спасительного подвигу істинного Бога та досконалої Людини – Господа Ісуса Христа. Завдяки непорочному (тобто такому, що не було зумовлене чуттєво-пристрасною формою зачаття) втіленню відбувається звільнення природи людини від тиранії гріха, що уможливилася через чуттєву насолоду (пристрасний спосіб народження і гріховне самолюбство), а в безневинному та безпричинному стражданні і смерті – протиприродно відповідного їй (насолоді) страждання. Тобто, Христос Спаситель оновлює закони людської природи та звільняє її від зла, що паразитувало у пристрасності відносно насолоди і болю. Бо, сприйнявши природу людини за її створенням у єдності з людською природою за її народженням, тобто всю її повноту, окрім гріха, тобто добровільно і безпричинно (за відсутності в самому зачатті чуттєвої насолоди як причини страждань), власне, з лікувальною метою бере на себе наслідки занепадої природи: пристрасність, тлінність, смертність. У результаті здійснення комплексу всіх необхідних спасительних дій Христос Ісус долає всі наслідки прабатьківського гріха, даруючи людській природі здатність до безпристрасності, нетлінності, безсмертя. Проте, у занепадницьких умовах цього життя осягнення таких благ є лише потенційним із врахувальною перспективою благих утруднень заради здобуття можливості їх актуального сприйняття вже у невимовній радості та блаженства Царства Небесного. Втім, страждання, при правильному його сприйнятті та перенесенні заради доброчесностей (якими, власне, долаються різні форми чуттєвої насолоди), в Ісусі Христі набуває вже зовсім іншого змісту, значення і впливу. Бо, як Спаситель використав зброю гріха проти нього ж самого і смертю смерть переміг, так і кожному члену Його Тіла – Церкви Він дарує благодатну допомогу у подоланні того, що колись приводило до гріха і пристрасної – страждання, ним самим, заради викоринення актуально здійснюваної через нього ж його причини – гріха та породженого ним зла. Поряд з тим, варто зауважити, що людина не повинна наражати себе на небезпеку, зумисно шукаючи страждань (і всього того, що не стосується розсудливої аскези). Втім, коли уникнення скорбот може стати причиною гріха, а також заради здобутку доброчесностей потрібно мужньо, смиренно, терпеливо, у молитві з надією і радістю, любов'ю та вдячністю Богу їх зносити.

Список використаних джерел

1. Василій Великий, свт. Творіння: в 2 т. / Свт. Василій Великий; [пер. під ред. Патріарха Філарета Філарета (Денисенка)]. – К.: Вид. відділ УПЦ КП, 2011. – Т.1. Кн.2. – 546 с.
2. Доротеї Палестинський, прп. Поучення і послання / прп. Доротеї Палестинський; [пер. з рос. Симеона (Гермак), Венедикта (Шурат-Глуха)]. – Львів: Свічадо, 2005. – 200 с.
3. Ігнатій (Брянчанинов), еп. Собрание сочинений: в 7 т. / еп. Ігнатій (Брянчанинов). – Краматорск: ЗАО «Тираж-51», 2001. – Т.2.
4. Іоан Золотоустий, свт. Повне зібрання творінь: в 24 т. / свт. Іоан Золотоустий; під ред. Патріарха Філарета; [пер. прот. М. Марусяка]. – К.: Вид. відділ УПЦ КП, 2012. – Т.10. Кн.2. – 662 с.
5. Каплан І. Христос как второй Адам в богословии преподобного Максима Исповедника / Илья Каплан [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.bogoslov.ru/text/4574482.html>
6. Ларше Ж.–К. Бог не хочет страдания людей / Ж.–К. Ларше; [пер. с франц. С. М. Бичуцкого, П. К. Доброцветова]. – М.: Изд-во «Паломник», 2014. – 156 с.
7. Макарий Великий, прп. Духовные беседы, послания и слова / прп. Макарий Великий. – М.: Изд-во Сретенского Монастыря, 2004. – 400 с.
8. Максим Исповедник, прп. Творения: в 2 кн. / прп. Максим Исповедник; [пер. с греч. С. Л. Епифанович, А. И. Сидоров]. – М.: Мартис, 1994. – Кн.2. Вопросыответы к Фалассию. – 346 с.
9. Максим Исповедник, прп. Творения: в 2 кн. / прп. Максим Исповедник; [пер. с греч., вступит. статья и комм. А. И. Сидорова]. – М.: Мартис, 1993. – Кн.1. Богословские и аскетические трактаты. – 353 с.
10. Марк Подвижник, прп. До тих, які сподіваються виправдатися ділами / прп. Марк Подвижник // Добротолюбіє: в 5 т.; [пер. Патріарха Філарета (Денисенка)]. – К.: Вид. відділ УПЦ КП, 2009. – Т.1. – С.572–597.
11. Феопліт Філадельфійський, свт. Слово, в якому з'ясується сокровенний у Христі подвиг і... у чому полягає головна справа чернечого чину / свт. Феопліт Філадельфійський // Добротолюбіє: в 5 т.; [пер. Патріарха Філарета (Денисенка)]. – К.: Вид. відділ УПЦ КП, 2009. – Т.5. – С.176–193.

References

1. Vasyliy Velykyy, svt. Tvorinnya: v 2 t. / Svt. Vasyliy Velykyy; [per. pid red. Patriarkha Filareta Filareta (Denysenka)]. – K.: Vyd. viddil UPTs KP, 2011. – T.1. Kn.2. – 546 s.
2. Dorotey Palestyns'kyu, prp. Pouchennya i poslannya / prp. Dorotey Palestyns'kyu; [per. z ros. Symeona (Hermak), Venedykta (Shurat-Hlukha)]. – L'viv: Svichado, 2005. – 200 s.
3. Yhnaty (Bryanchanynov), ep. Sobranie sochyneny: v 7 t. / ep. Yhnaty (Bryanchanynov). – Kramatorsk: ZAO «Tyrazh-51», 2001. – T.2.
4. Ioan Zolotoustyy, svt. Povne zibrannya tvorin': v 24 t. / svt. Ioan Zolotoustyy; pid red. Patriarkha Filareta; [per. prot. M. Marusyaka]. – K.: Vyd. viddil UPTs KP, 2012. – T.10. Kn.2. – 662 s.
5. Kaplan Y. Khrystos kak vtoroy Adam v bogoslovyyi prepodobnoho Maksyma Yspovednyka / YI'ya Kaplan [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.bogoslov.ru/text/4574482.html>
6. Larshе Zh.–K. Boh ne khochet stradanyya lyudey / Zh.–K. Larshе; [per. s frants. S. M. Bychutskoho, P. K. Dobrotsvetova]. – M.: Yzd-vo «Palomnyk», 2014. – 156 s.
7. Makaryy Velykyy, prp. Dukhovnye besedy, poslannya u slova / prp. Makaryy Velykyy. – M.: Yzd-vo Sretenskoho Monastyrya, 2004. – 400 s.
8. Maksym Yspovednyk, prp. Tvorennya: v 2 kn. / prp. Maksym Yspovednyk; [per. s hrech. S. L. Epyfanovych, A. Y. Sydorov]. – M.: Martys, 1994. – Kn.2. Voprosootvety k Falassyu. – 346 s.
9. Maksym Yspovednyk, prp. Tvorennya: v 2 kn. / prp. Maksym Yspovednyk; [per. s hrech., vstupy. stat'ya u komm. A. Y. Sydorova]. – M.: Martys, 1993. – Kn.1. Bohoslovskyye u asketycheskye traktaty. – 353 s.
10. Mark Podvyzhnyk, prp. Do tykh, yaki spodivayut'sya vypravdatysya dilamy / prp. Mark Podvyzhnyk // Dobrotolyubiye: v 5 t.; [per. Patriarkha Filareta (Denysenka)]. – K.: Vyd. viddil UPTs KP, 2009. – T.1. – S.572–597.
11. Feoplipt Filadel'fys'kyu, svt. Slovo, v yakomu z'yasovuyet'sya sokrovennyy u Khrysti podvyh i... u chomu polyahaye holovna sprava chernechoho chynu / svt. Feoplipt Filadel'fys'kyu // Dobrotolyubiye: v 5 t.; [per. Patriarkha Filareta (Denysenka)]. – K.: Vyd. viddil UPTs KP, 2009. – T.5. – S.176–193.

Marchuk O. T., graduate student of the Department of Culturology, Religious Studies and Theology, Yuri Fedkovych Chernivtsi National University (Ukraine, Chernivtsi), iam_marchuk@ukr.net

The phenomena of pleasure and suffering in the ideas system of eastern patristic anthropology health (Part I)

In the article, given authentic approach to understanding (the specific ontological and essence, existential variability) analyzed anthropological ideas of thinkers Eastern patristic regarding manifestations of functional abilities of the soul – pleasure and suffering. Results of the study found that the suffering and pleasure have double aspect of vital and practical, value and semantic interpretation: positive (from the standpoint of spiritual health) and negative (diseases). Disclosed principles and prospects for healthy functional manifestations of the phenomena studied based on the explanation of communication content of Christology and anthropology. Healthy considered a manifestation of pure (spiritual) pleasure that is characteristic of human nature, but as a component of not wanting it but a force that tends to its Creator. Achieving it is possible through reintegration ie the return to the primary withoutpassionate spiritual purity, the real unity with God. The unifying desire forces subordination of reason, that in turn, is in constant unity with God discovers its authentic by love and in love. In such a state of divine love, the human soul will acquire a true pleasure, insofar as the power of desire, with the natural desire of pleasure in good, avoid the suffering from exposure of evil.

Keywords: *Jesus Christ, the suffering, pleasure, enjoyment, soul, health, healing, perfection.*

Marchuk A. T., аспирант кафедры культурологии, религиоведения и теологии, Черновицкий национальный университет им. Юрия Федьковича (Украина, Черновцы), iam_marchuk@ukr.net

Феномены удовольствия и страдания в идейной системе антропологии здоровья восточной патристики (Часть II)

С учетом аутентичности подхода к осмыслению (специфики бытийной и сущностно-экзистенциальной сменяемости), проанализированы антропологические идеи мыслителей восточной патристики относительно функциональных проявлений способностей души – удовольствия и страдания. Выявлено, что страдания и удовольствия имеют двойной аспект жизненно-практической, ценностной и смысловой интерпретации: положительный (с позиции духовного здоровья) и отрицательный (болезней). Обоснованы принципы и перспективы достижения здорового функционального проявления изучаемых явлений на основе раскрытия соответствующих точек концептуальной перихорезы христологии и антропологии.

Ключевые слова: *Иисус Христос, страдание, удовольствие, наслаждение, душа, здоровье, исцеление, совершенство.*

* * *

УДК 1(091):17:572

Петриковская Е. С.,
кандидат философских наук, доцент кафедры философии и методологии познания, Одесский национальный университет им. И. И. Мечникова (Украина, Одесса), ienape@yandex.ru

ПРОБЛЕМА ЧЕЛОВЕКА В СВЕТЕ РИТОРИЧЕСКОЙ СИТУАЦИИ

С целью выяснения эвристического потенциала классической антропологии в статье представлен обзор отношений философии и риторики. Определены спектр стратегий философского исследования природы человека в античности и их рецепция в современной философии. Сравнительный анализ философских концепций человека позволил конкретизировать, использование каких философско-антропологических идей и принципов в современной антропологии является целесообразным.

Ключевые слова: *антропология, риторика, риторическая ситуация, софистика, рациональность, античный рационализм.*

(статья друкється мовою оригіналу)

Антропология как комплексное изучение человека во всем ее тематическом и дисциплинарном разнообразии является одной из наиболее динамично развивающихся областей современного философско-гуманитарного знания. Сегодня довольно остро поставлен вопрос о применимости для объяснения человека теорий, рожденных в эпоху модерна. В постструктурализме ставится под сомнение ссызвание человека с заранее заданными общезначимыми сущностными порядками. В работах современных философов Ж. Делёза, Х. Блюменберга, Б. Кассен, С. Куцепал [6; 4; 7; 8]

и др. исследуется неустойчивый, несубстанциальный характер бытийствования человека, заставивший по-новому подойти к старому вопросу о природе человека, а в отдельных случаях и поставить вопрос о преодолении платонизма. Современная философия пытается уловить целостного человека, избегая произвольного деления его на деятельность, аффективность и познание, на рациональное и чувственное, но, одновременно с этим, и как действие, чувство и разум.

Трансцендентальная философия осмыслила понятие субъекта во всех его разновидностях, находя связь между субъектом и объектом осуществляющейся в актуальности *cogito*, пытаясь очистить субъект от зараженности временем. «Разрушение времени идеалистами позволяет подчеркнуть характер *suī generis* субъекта, тот парадоксальный факт, что он есть нечто, чего нет. Субъект не отличается от вещи тем или иным свойством – тем фактом, что он духовный, активный, непротяженный... Субъект находится за бытием, вне бытия. Вот почему не может быть онтологии идеалистического субъекта» [9, с. 208]. Критики идеализма сознания в XX веке опираются на античную философию, которая в отличие от нововременной дает онтологическое обоснование субъективности. Чтобы понять греков, по совету М. Хайдеггера, нам надо оставить область сознания и связанное с ним представление и достичь области вот-бытия, «дабы отчетливо видеть, что понимаемый как вот-бытие (то есть из эк-статике) человек есть лишь простираясь до того абсолютно отличного от него самого, которое есть просвет бытия» [15, с. 115].

Как мы знаем, в поле зрения немецкого философа не попадает античная софистика. Б. Кассен заметила, что мысль Хайдеггера не видит и мешает видеть другим философствующую софистику [7, с. 61]. Что мешало ему оценить заслуги софистов перед философией, увидев тем самым другую сторону древнегреческого рационализма, который, по мнению С. С. Аверинцева, был системой равновесия индивидуального и абстрактного всеобщего, критики и аксиоматики [1, с. 341]? Б. Кассен видит главную причину в одержимости Хайдеггера вопросом подлинности. Его беспокоит, как бы учение о мире не превратилось в антропологию. С его точки зрения становясь антропологией, философия гибнет от метафизического «забвения бытия». Можно также вспомнить, что «германский мастер» на этом же основании отверг проект философской антропологии М. Шелера как деструктивный для философии.

Но не теряем ли мы в таком онтологическом рвении саму проблему человека и даже самой философии? На наш взгляд, ответить на поставленные вопросы возможно, если мы подвергнем пересмотру устоявшиеся взгляды на античное наследие и найдем возможность с его помощью проблематизировать онтологию.

Цель данной статьи – рассмотреть два альтернативных центра античной культуры – философию и риторику и связать последнюю с современной антропологией. Соответственно цели определяются задачи статьи: 1) выделить особенности толкования природы человека в античности; 2) охарактеризовать восприятие риторики и софистики у Платона и Аристотеля; 3) уточнить характер рецепции софистики в современной философии.

По нашему мнению, происхождение антропологии следует связывать главным образом с античностью. Здесь

мы находим первое систематическое изложение знаний о человеке, первые опыты универсализации человека, его подведение под общие начала, встраивание его в некоторый закономерный порядок реальности [17, с. 24]. И современные проекты антропологической философии, отличительной чертой которых является внимание к человеческому бытию в его индивидуальности и конкретности [5, с. 63], также восходят к Древней Греции.

Какой тип мышления о человеке реализован в античности? Ни своих богов, ни человека античность не понимала как сферу какой-то абсолютной личности. В этом смысле античность космологична, но не персоналистична [10, с. 357]. А. Ф. Лосев в многих своих работах по античности проводит мысль, что именно живое и одушевленное тело человека, мыслящего на основании, при помощи и в целях общинно-родового коллектива, – основной предмет античного мышления. Такой тип мышления о человеке Лосев называл соматизмом, находя что для античной культуры характерна предельная обобщенность природно-человеческой телесности в ее нераздельности с ее специфически жизненным назначением. Лосев уточнял, что речь идет о человеческой телесности, а не о человеческом теле, а это значит, что кроме тела он имеет в виду и всего человека, включая его психику, умственный склад, личные особенности. Абсолютной действительностью для античного человека, по мнению исследователя, была предельная обобщенность человеческой телесности – чувственно-материальный космос («обыкновенное звездное небо»). Лосев настаивает: мир надо видеть живым, осмысленным, что и свойственно античному представлению о космосе как прекрасном живом существе. Это можно прочесть и так: античный человек находился в мире, который проявлял участие, был очеловечен, рассматривался как собственность человека, как приобщенный к нему.

В последнее время историко-философская рефлексия направлена на анализ и интерпретацию конкретных античных учений и реконструкцию более или менее целостной и «сквозной» картины трансценденталистского движения в западноевропейской философии [см. 14; 18]. Трансцендентализм исследуется как парадигмальное течение, существующее со времен Платона. Собственно, этот подход к античности присутствовал уже в работах М. К. Мамардашвили. На первый план в структуре человека выходит причастность нусу (*nous*). Последний рассматривается как пребывающий в самом себе, самостоятельно и отдельно от человека и всего «человеческого». «В нас действует то, – пишет Мамардашвили, – что от нас не зависит, и полагание в мире чего-то нами есть, в действительности, проявление действий этого «чего-то» в нас. Трансценденция. Ухватывание себя в этом и есть трансцендентальность сознания или идея, идея идей, по Платону... условие понимания мира, когда человек способен увидеть его без ограничений, накладываемых на видение мира частным характером человеческого устройства» [11, с. 153]. Получается, что ум, являющейся верховной частью души, независим от ее остальных составляющих, и именно в силу этой независимости может их организовывать таким образом, какой открывается изнутри его собственного порядка. Тем самым, подчиняя все свои мотивы и действия этой высшей части души, уму, человек руководствуется тем, что, находясь в нем, оказывается свободным от всего

«человеческого» и предстает существующим само по себе.

Представленная выше интерпретация античного рационализма вызывает критику как сугубо модернистская. Греки полагали, что благодаря разуму человек вносит в этот мир разумность. В рамках античной концепции человека правильнее было бы говорить о внеличностном Разуме, который правит человеком. Платон и Аристотель полагают, что человек может реализовать полную, истинную форму единства с ним только в результате определенных усилий, определенной деятельности в мире. Но это значит, что до осуществления этой деятельности единство мира не было полным, поскольку данный конкретный человек еще не входил в него в достаточной степени. Человеку приписывается свойство видеть абстрактные истины совершенно ясными и у него воспитывается способность применять общий принцип в каждом конкретном случае. Человек понимается как существо, которое стремится к своему осуществлению и добивается его.

Иными словами, представление о завершенности и полноте Космоса или Абсолюта, отличающее античность, вступает в противоречие с убеждением о необходимости определенных усилий для «вхождения» человека в «полноту» Абсолюта. На первый взгляд кажется очевидным, что метафизическая традиция, берущая начало в античности, не стремится сказать ничего специального о человеке в его уникальности. Однако А. Ф. Лосев обращал внимание на то, что категория развития была глубоко продумана в античности, особенно у Аристотеля. Человеческая жизнь представляла самостоятельный интерес. Не игнорируется конечность человека. «История души в какой-то мере превращает ее в субъективность, чувствительную к ошибкам и боли. Субъективность определяется низшим способом существования, фактом вовлеченности в становление, несовершенством» [9, с. 209]. Вечная и высшая цель субъективности – возвысить души над ошибкой, на что направлено искусство обращения, осуществляемое с помощью философии.

На наш взгляд разночтения связаны с сложностью самой античной концепции культуры, которая имеет два альтернативных центра – риторический и философский. Философия – любовь к мудрости, искательница истины. Риторика – искусство убеждать, «соделывательница убеждений». Философу надлежит сомневаться во всем, ригору вменена в долг окончательная уверенность. Не трудно догадаться, кто из них ценится современниками – обывателями выше. С. С. Аверинцев утверждает, что «внутренние противоречия античной философии – противоречия между традиционализмом и рефлексией, между установкой на «догму» и принципом методической самопроверки, между устремлением к единой истине, стоящей превыше «мнений» и не могущей противоречить себе, и множественность противоречащих друг другу доктрин об истине, в которых к «знанию» всегда примешано «мнение»... преодолевались риторикой» [1, с. 130].

Античная риторика подвергла критике представление о сущности человека – в том виде, в котором оно было выдвинуто Сократом, Платоном, Аристотелем. В качестве альтернативы была выдвинута идея индивидуальности, восстающей против объективных сущностных порядков. Она нашла свое выражение (хотя и не развернутое) в таких философских течениях, как софистика, скептицизм

и эпикуреизм. Немецкий философ и историк идей Ханс Блюменберг отмечал, что трудноисполнимость платонизма породила скептицизм и нигилизм. Он также указал на противостояние между ними: «Философия абсолютных целей не визнала законною теорію засобів; натомість вона пригнітила і придушила її. Етика, котра бере очевидність добра як свою точку відліку, не полишає жодного місця для риторики як теорії і практики справляння впливу на поведінку на основі припущення, згідно з яким ми не маємо приступності до остаточної очевидності добра» [4, с. 377].

По мнению Блюменберга в метафизике антропология не получает и не может получить своего развития. В то же время антропологический подход присущ оппозирующей метафизике риторике, рассматривающей человека как уникальное создание: «И це не внаслідок трансцендентного «надлишку», яким вона володіє, а внаслідок іманентного недоліку, недоліку даних наперед, готових структур пристосовуватися» [4, с. 377]. Действие компенсирует неопределенность человека, риторика же является усилием по созданию соответствия, соразмерности, играющей роль «сущностной» основы регуляторных процессов, чтобы осуществилось действие, чтобы действие стало возможным. В свете риторической ситуации все составляющие человеческого мира рассматриваются по-иному. Так, язык выступает не характерной особенностью человека, а функцией специфического затруднения человека. Язык в риторике рассматривается как комплекс инструментов не для передачи информации или истины, а как способ создания взаимопонимания, согласия или терпимости, от которых зависит тот, кто совершает действие.

Мы затрагиваем старый философский спор. Обычно полагают, что философская теория апеллирует к разумной способности, а риторика – к темным, не проясненным влечениям людей. В теории Блюменберга риторика выступает как безразличный к нашим намерениям и целям инструмент, который может быть употреблен по-разному: может служить одновременно как в качестве орудия манипуляций, так и в качестве средства их разоблачения. «Риторика є не тільки технікою продукування такого ефекту як враження, вона завжди є засобом утримування цього враження прозорим: вона робить нас свідомими щодо ефективного засобу» [там же, с. 380].

Мы знаем, что Цицерон подчиняет философию риторической установке ума. Но оказывается, Аристотель также отдает должное риторической ситуации. Любопытную интерпретацию аристотелевского подхода дает А. Ф. Лосев, для которого вся античная философия может быть представлена как эстетика. Эстетика, по Лосеву, занимается выражением вещи, то есть единством сущности и явления, античная же эстетика – риторика в основе [3, с. 211].

Сам А. Ф. Лосев выделяет в эстетике некую третью сферу, которая в языке и мышлении называется им «иррелевантная область» (у Гуссерля – «интенциональная область»): куда-то сознание направлено, хотя содержательно это бывает трудно определить. Как отмечает В. В. Библихин, «лосевское «иррелевантное» – это сфера незавершенного, неделанного. Здесь мы вне уютного детерминизма, предопределенности. Всё осуществляется на наш страх и риск, в нашей свободе, мысль о которой гоним прочь. Эта сторона есть собственно

мир, он раздвинут и непрестанно поддерживаем юностью, «эоном» [3, с. 180]. Иррелевантное – это предметы, о которых нельзя сказать, существуют они или нет. Они поэтому не зависят ни от объекта, ни от субъекта. У стоиков они назывались безразличным, ни тем ни другим. Предмет воления иррелевантен, но без него нельзя перейти к релевантному предмету. Некая объективная предметность облекается внутренним переживанием и получается специфическая предметность. «Кроме прямых чувственных заключений, – утверждает А. Ф. Лосев, – мы оперируем целым разрядом вещей, о которых нельзя сказать, есть они или нет» [цит. по: 3, с. 174]. Очевидно, речь идет об анализе данных сознания, в ходе которого анализа делаются разного рода допущения.

А. Ф. Лосев называет метафизику Аристотеля относительной, при этом ее невозможно оторвать от абсолютности [3, с. 58]. Помимо идеи и материи Аристотель выделяет иррелевантную сферу, что весьма актуально, поскольку «при современном состоянии мысли нельзя без относительности понимать действительность» [там же, с. 62]. Аристотель, уделивший большое внимание топике, риторической логике, поэтике (искусство изображения возможного), видится с новой стороны. Он высоко ставит риторику, как бы понимая, по замечанию Лосева, что человек не обязан все время говорить математически и логически точно. Сюда же надо относить и диалектику, которая не говорит ни да, ни нет. В «Первой аналитике» Аристотель выделяет два вида силлогизмов – аподиктический и вероятный, у каждого из которых своя логика. Причем, вероятная логика имеет отношение к повседневной жизни, наполненной вероятными суждениями. Читая этот текст, можно выделить три типа мышления: аподиктическое, вероятностное, софистическое. В риторике тот, кто говорит вещи, о которых нельзя сказать, истинны они или ложны, остается честным человеком. В качестве примера можно привести человека, выступающего в суде. У него нет достаточного количества материала, чтобы он говорил доказательными силлогизмами, и он лишь догадывается, где правда. Присяжные заседатели делают вероятный вывод, который им кажется истинным. Риторика у Аристотеля заигрывает с относительностью. Вероятностная логика у него относительная, как и вся человеческая жизнь относительна [там же, с. 48]. Наряду с законами силлогистической логики Аристотель оставил «Топику» – «эстетический силлогизм», которая ориентирована на саму гущу жизни.

У Аристотеля риторика была связана с одним из требований публичной демократической жизни – с требованием ясности применительно к публичным формам дискурса, а следовательно, с требованием прозрачности власти, социальных отношений, правил политической игры и пр. Это требование, тесно связанное с античной моделью полисной демократии сохраняет свою силу вплоть до наших дней. Сегодня все больше обращают внимание на то, что и теория, и риторика основаны на наших желаниях действовать рационально. В этом случае рациональность получает осмысление «не столько как репрезентация реальности, сколько как способ нашего самоопределения по отношению к ней и друг к другу, к поведенческим и познавательным нормам, к формулировкам целей и средств совместного действия» [16].

Отсутствие окончательной очевидности и, тем не менее, необходимость действовать – предпосылки

риторической ситуации. Без рассмотрения последней понимание античного рационализма будет неполным. Принято считать, что греки главный акцент в трактовке человека сделали на разуме. Более глубокий анализ работ Платона и Аристотеля показывает, что все не так просто. Мы упускаем из виду, что внутри целостного метафизического мировоззрения находила себе место античная риторика. Предмет риторики – то, чему можно подражать; она ориентирует человека на пути к счастью. Риторика и теория представляют собой два полюса античного рационализма. Какую антропологию предполагает риторика? Об этом мы можем узнать, обратившись к текстам Аристотеля, стоиков, неоплатоников, которые стремились создать средствами философии истинную теорию риторики [1, с. 347–363]. Тип человека, соответствующий риторике – адепт словесно-мыслительной культуры и мастер на все руки (например, Гиппий, сделавший наряд собственными руками). Это воспитанный человек, живущий, как подобает человеку высшего общества и владеющий словесной культурой. Идеал универсального человека (не профессионала), который знает, умеет все, пробует себя во всем. Этот риторический идеал человека был взят на вооружение Ренессансом [там же, с. 357].

Учитывая вышеизложенное, понятно, почему постмодернистская мысль проявила интерес к античной риторике и софистике. Под софистикой понимают сегодня как интеллектуальную позицию греческих софистов (Протагора, Горгия, Продика, Гиппия), так и своеобразную философию словесного рассуждения, которую встречают с одобрением как обращенную к сфере явлений и человеческого мира [7, с. 6]. Так, философия Делёза строится в антиплатоновском духе, французский философ «стремится выявить в истории философии направления, приводящие, по его мнению, к постмодернистской философии» [12, с. 308]. С помощью софистов и Ницше он стремится «перевернуть платонизм вверх ногами», в чем видит «задачу философии будущего» [6, с. 226]. Перевернуть платонизм означает в данном случае отвергнуть преимущество оригинала над копией, прославить симулякры и отражения. Симулякры в понимании Делёза, какими он находит их у Платона – это предметы, не подпадающие под упорядочивающее действие Идей, принадлежащие глубинному миру хаоса. Делёза и Ницше сближает стремление показать многоликость истины, множественность ее смыслов (или ориентация на множество интерпретаций текста), которые невозможно свести к одному знаменателю. Целью классической философии Платона и Аристотеля, по мнению Делёза, является «отбор среди претендентов, исключение эксцентричных и девиантных претендентов, во имя высшего телеологизма, сущностной реальности или смысла истории» [там же, с. 233]. Для Делёза главным является тот слой бытия, который у Платона уходит в тень, хотя он его и обозначает – чистое становление вне всякой меры.

Б. Кассен в своей книге «Эффект софистики» предлагает взглянуть на софистику как на «уклонение от метафизики и заданную со времени досократиков альтернативу классическому направлению в философии» [7, с. 9]. Она восстанавливает образ софистики в том числе по диалогам Платона «Софист», «Федр», «Горгий», «Тезетет». Платон – родоначальник философской критики софистики как дурной риторики. «Платон стоит у

истока фундаментальной философской проблемы, более того, пожалуй, единственной собственно философской проблемы, возникающей в связи с риторикой, – проблемы двусмысленности, даже омонимичности риторики. Свое исследование этого вопроса он строит в виде двойной судебной речи – pro et contra: contra в Горгии, pro в Федре» [7, с. 165]. Начиная с Платона, на месте риторики мы всякий раз обнаруживаем или собственно софистику, или собственно философию. Философия потому хочет заставить софистику замолчать, что софистика трактует философию как факт языка. Кассен называет логологией это «восприятие онтологии как дискурса, это настоящее указание на перформативную автономию языка и на порождаемый им эффект мира» [7, с. 11]. В работе Кассен мы обнаруживаем противопоставление Аристотеля Платону, софистическую обработку Аристотеля и рассуждения о многостороннем и утонченном восприятии софистики, присутствующей у обоих мыслителей [там же, с. 174]. Тезис Кассен о том, что критика онтологии учреждает сферу политического созвучен рассуждениям А. Ф. Лосева, представленным выше.

Наша эпоха располагает к новому изучению проблематики, открытой софистами. На смену «вещно-предметной» онтологии приходит «структурно-процессуальная», которая и задает направление поиска нового образа мироустройства. В рамках античной модели предполагается, что в мире существуют структуры, большие, чем двумерное целесообразное рациональное действие. Мыслить можно только на фоне некоторой неопределенности (мир в себе, вещь в себе). Но ведь именно это и имеют в виду современные апологеты риторики, рассматривающие ее как шанс выйти из кризиса рационализма. Однако простое воспроизведение античных антропотехник ничего не даст. Существует разница между рефлексивным традиционализмом античности и рефлексивным антиантиционализмом нашей современности. Тем не менее с помощью риторического «ренессанса» ищут решения насущной теоретической проблемы – создания антропологии индивидуального. Ведь античная риторика совершила открытие индивидуального стиля и создала для этого термин «характер» – индивидуальность (стиля) человека. Без риторической системы образования не состоялось бы закрепление этого открытия. Слово выражает индивидуальность автора, потому что самоиндивидуально. Риторическая мысль «заворожена» непознаваемостью особенного, ей принадлежит исключительно высокая эмоциональная оценка индивидуального, оригинально дополняемая познавательной установкой на универсалии.

Выводы. Можно утверждать, что отрицание «антропологического» характера древнегреческой философии не обосновано и поиски новой идеи человека в современной культуре приведут к эллинизации антропологии. Причем, у античных философов следует заимствовать не готовую теорию человека, а методологию исследования человеческой жизни. Игнорирование антропологического фактора в античной культуре (на манер Хайдеггера) делает непреодолимым разрыв между античной и современной культурой. На это обратили внимание критики модерна, которые подвергли античную философию антропологическому прояснению. Можно говорить о наличии как минимум двух стратегий исследования природы человека в античности – онтологической и

риторической. Причем, обе они взаимодействовали и вели продуктивный диалог. Современными оказываются как софисты, так и платоники. С одной стороны, можно говорить о софистике как реакции на невыполнимость платоновской антропологии, которая предъявляет слишком высокие требования к человеку. С другой стороны, обнаруживается многосторонность и утонченность восприятия софистики у Платона и Аристотеля. И риторика, и онтология являются следствием конечности человека. Антропология в культуре становится действительно необходимой, когда вечные истины сводятся до уровня достоверных суждений, а человек больше не является замаскированным вариантом чистого духа. Тот факт, что человек вынужден действовать определяет риторическую ситуацию, выступает антропологической основой риторики, конститутивным элементом ее становления. Современный постструктурализм ищет возможность перевести актуальные смыслы античной софистики на современный язык. Софистика предстает как критика онтологии с позиций антропологии. Думаю, что рассмотренная полемика должна стать началом пересмотра устоявшихся взглядов на античную антропологию.

Список использованных источников

1. Аверинцев С. С. Риторика и истоки европейской литературной традиции / С. С. Аверинцев. – М.: Школа «Языки русской культуры», 1996. – 448 с.
2. Аристотель. Риторика. Книга III // Аверинцев С. С. Риторика и истоки европейской литературной традиции. – М.: Школа «Языки русской культуры», 1996. – С.367–433.
3. Бибихин В. В. А. Ф. Лосев. С. С. Аверинцев / В. В. Бибихин. – М.: Институт философии, теологии и истории св. Фомы, 2005. – 416 с.
4. Блуменберг Г. Антропологічний підхід до сучасного значення риторики / Г. Блуменберг // Після філософії: кінець чи трансформація? – К.: Четверта хвиля, 2000. – С.371–403.
5. Вульф К. Антропология: История, культура, философия / Пер. с нем. Г. Хайдаровой / К. Вульф. – СПб.: Изд-во С.–Петербург. ун-та, 2007. – 269 с.
6. Делёз Ж. Платон и симулякр. Перевод с фр. Е. А. Наймана / Ж. Делёз. – С.226–239. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://filosof.historic.ru/books/item/f00/s00/z0000174/>
7. Кассен Б. Эффект софистики / Б. Кассен. Перевод с французского Л. Россиуса. – М.–СПб.: Московский философский фонд – Университетская книга, Культурная инициатива, 2000. – 252 с.
8. Куцепал С. Місце людини вантанте (антропологічні етюди сучасної французької філософії) / С. Куцепал // Sententiae. – 13. №2. – 2005. – Універсум–Вінниця. Критика, 2005. – С.103–111.
9. Левинас Э. Избранное: Трудная свобода / Э. Левинас. – М.: РОССПЭН, 2004. – 752 с.
10. Лосев А. Ф. История античной эстетики. Последние века. Книга 1. / А. Ф. Лосев. – М.: Искусство, 1988. – 416 с.
11. Мамардашвили М. К. Лекции по античной философии / М. К. Мамардашвили. – М.: Аграф, 1997. – 320 с.
12. Маркова Л. А. Философия из хаоса. Ж. Делёз и постмодернизм в философии, науке, религии / Л. А. Маркова. – М.: Канон+, 2004. – 384 с.
13. Платон. Софист // Платон. Сочинения в 3–х томах. – М.: Мысль, 1970. – Т.2. – С.40–49.
14. Семенов В. Е. Доминирующие парадигмы трансцендентализма в западноевропейской философии / В. Е. Семенов. – М.: РОССПЭН, 2012. – 687 с.
15. Хайдеггер М. Семинар в Церингене 1973 г. // Исследования по феноменологии и философской герменевтике. – Мн.: ЕГУ, 2001. – С.108–123.
16. Хестанов Р. Теория и риторика как два проекта рациональности / Р. Хестанов // Логос. – 2000. – №1. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.ruthenia.ru/logos/number/2000_1/2000_09.html
17. Хоружий С. С. Фонарь Диогена. Критическая ретроспектива европейской антропологии / С. С. Хоружий. – М.: Институт философии, теологии и истории св. Фомы, 2010. – 688 с.
18. Шуман А. Н. Трансцендентальная философия / А. Н. Шуман. – Мн.: Экономпресс, 2002. – 416 с.

References

1. Averintsev S. S. Ritorika i istoki evropejskoj literaturnoj tradicii / S. S. Averintsev. – M.: Shkola «Yaziki prusskoj kultury», 1996. – 448 s.
2. Aristotel. Ritorika. Kniga III // Averintsev S. S. Ritorika i istoki evropejskoj literaturnoj tradicii / S. S. Averintsev. – M.: Shkola «Yaziki prusskoj kultury», 1996. – S.367–433.
3. Bibihin V. V. A. F. Losev. S. S. Averintsev / V. V. Bibihin. – M.: Institut filosofii, teologii i istorii sv. Fomy, 2005. – 416 s.
4. Blumenberg G. Antropologichnyj pidhid do suchasnogo znachennija ritoriki / G. Blumenberg // Pislja filosofii: kinez chy transformatsija? – K.: Chetverta chvylja, 2000. – S.371–403.
5. Vulf K. Antropologija: Istorija, kultura, filosofija / Per. s nem. G. Hajdarova / K. Vulf. – SPb.: Izd-vo S.–Peter. Univ., 2007. – 269 s.
6. Delez J. Platon I simuljakk. Perevod s fr. E. A. Najman / J. Delez. – S.226–239. [Elektronyj resurs]. – Rejim dostupa: <http://filosof.historic.ru/books/item/f00/s00/z0000174/>
7. Kassen B. Effekt sofistiki / B. Kassen. Perevod s fran. L. Rossiusa. – M.–SPb.: Moskovskij filosofskij fond – Universitetskaya kniga, Kulturnaya initsiativa, 2000. – 252 s.
8. Kutsepal S. Mistice ludunu vakantne (antropologichni etudy suchasnoj frantsuz'koy filosofii) / S. Kutsepal // Sententiae. – 13. №2. – 2005. – Universum–Vinnytsy. Krytyka, 2005. – S.103–111.
9. Levinas E. Izbrannoe: Trudnyj svoboda / E. Levinas. – M.: ROSSPEN, 2004. – 752 s.
10. Losev A. F. Istoria antichnoy estetiki. Poslednie veka. Kniga I / A. F. Losev. – M.: Iskusstvo, 1988. – 416 s.
11. Mamardashvili M. K. Lekcii po antichnoy filosofii / M. K. Mamardashvili. – M.: Agraf, 1997. – 320 s.
12. Markova L. A. Filosofija iz chaosa. J. Delez i postmodernizm v filosofii, nayke, religii / L. A. Markova. – M.: Kanon+, 2004. – 384 s.
13. Platon. Sofist // Platon. Sochineniya v 3-h tomah. – M.: Mysl', 1970. – T.2. – S.40–49.
14. Semenov V. E. Dominiruyushie paradigmy transzendentalizma v zapadno-evropejskoj filosofii / V. E. Semenov. – M.: ROSSPEN, 2012. – 687 s.
15. Hajdegger M. Seminar v Ceringene 1973 g. // Issledovaniya po fenomenologii i filosofskoy germenovtike. – Mn.: EGY, 2001. – S.108–123.
16. Hestanov R. Teoriya I ritorika kak dva proekta racional'nosti / R. Hestanov // Logos. – 2000. – №1. [Elektronyj resurs]. – Rejim dostupa: http://www.ruthenia.ru/logos/number/2000_1/2000_09.html
17. Horujij S. S. Fonar' Diogena. Kriticheskaya retrospektiva evropejskoj antropologii / S. S. Horujij. – M.: Institut filosofii, teologii i istorii sv. Fomy, 2010. – 688 s.
18. Shuman A. N. Trandental'naya filosofiya / A. N. Shuman. – M.: Ekonompress, 2002. – 416 s.

Petrykivska O. S., Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor of Department of the philosophy and the methodology of cognition, Odessa I. I. Mechnikov National University (Ukraine, Odessa), lenape@yandex.ru

The problem of man in the light of the rhetorical situation

For the purpose of finding-out of heuristic potential of classical anthropology in article the review of relations of philosophy and rhetoric is presented. The spectrum of strategy of philosophical research of human nature in antiquity and their reception by modern philosophy is defined. The comparative analysis of philosophical concepts of the person has allowed to concretize, what use of philosophical anthropology ideas and principles in modern anthropology is expedient.

Keywords: anthropology, rhetoric, a rhetorical situation, rationality, sophistry, antique rationalism.

Петриківська О. С., кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії та методології пізнання, Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова (Україна, Одеса), lenape@yandex.ru

Проблема людини в світлі риторичної ситуації

З метою з'ясування евристичного потенціалу класичної антропології в статті представлений огляд відносин філософії і риторики. Визначено спектр стратегій філософського дослідження природи людини в античності та їх реценції в сучасній філософії. Порівняльний аналіз філософських концепцій людини дозволив конкретизувати, використання яких філософсько-антропологічних ідей і принципів в сучасній антропології є доцільним.

Ключові слова: антропологія, риторика, риторична ситуація, софістика, раціональність, античний раціоналізм.

* * *

УДК 1:572:130.2

Скалацька О. В., кандидат філософських наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін, Одеський торгово-економічний інститут Київського національного торгово-економічного університету (Україна, Одеса), elena-s2008@ukr.net

РІЗНОМАНІТТЯ ДЕФІНІЦІЙ КОНЦЕПТУ «МОДА» В СУЧАСНОМУ СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКОМУ ЗНАННІ

Мета статті полягає у розгляді визначення концепту «мода» в межах соціальної філософії. Простежено, що в сучасному гуманітарному дискурсі для побудови наукових теорій і концепцій використовують концепти, замість понять. Простежується етимологія концепту «мода» від французького «mode» та англійського «fashion», (латинське «factio» (робити) «facere» (діяти)). Підкреслено, що у низці англомовних та україномовних тлумачних словників, філософських енциклопедичних видань надане визначення моди як нетривалого панування та норм поведінки. Обґрунтовано, що в проаналізованих джерелах відсутня єдиність концепту «мода», підкреслюється її мінливість і різноманітність, у яких важко відрізнити рід і виводі ознаки. Демонструються можливості застосування міждисциплінарного дослідження для уточнень етимології та властивостей моди та впровадження нових методологічних підходів.

Ключові слова: концепт, етимологія, мода, діяльність, зміни, нетривале панування, норми поведінки.

В останні десятиліття мода постає об'єктом наукового інтересу. У зв'язку з цим саме слово «мода» переходить з повсякденного слововжитку в наукове, постає концептом. Визначення даного концепту в теоретичних конструкціях галузей гуманітарного знання є багатоманітним і суперечливим (соціальний феномен, мистецтво, норма). Незважаючи на існуючий значний теоретичний доробок низки соціальних наук, та різноманітного емпіричного матеріалу, концепт «мода» залишається невизначеним. Для соціальної філософії звернення до дослідження питання визначення концепту «мода» є актуальним, і обумовлено зростаючою кількістю робіт, присвячених даному питанню.

Філософська думка протягом своєї історії неодноразово зверталася до різноманітних аспектів моди. Необхідно відзначити роботи Р. Барта, Ж. Бодріяра, Г. Зімеля, В. Зомбарт, Ж. Ліповецький та інших. У сучасному українському суспільствознавстві проблематика феномена моди отримала своє поширення в культурологічних та філософських дослідженнях: Г. М. Куц, Ю. Г. Легенький, Л. П. Ткаченко та інші. Роботи, що з'являються у наш час спрямовані на розкриття феномену моди, його розвиток в сучасних умовах.

Мета статті полягає у розгляді визначення концепту «мода» у межах соціальної філософії.

Необхідно зазначити, що в сучасному гуманітарному дискурсі для побудови наукових теорій і концепцій дослідники все більше використовують концепти, замість понять. Сучасний український дослідник Л. Н. Багата надає пояснення даному процесу, пов'язуючи його з «підвищеною» мінливістю культурної ситуації, що створює «макрозсув». На думку автора, «якщо дотримуватися категоріально-понятійного осмислення світу, залишаючись у межах традиційної формальної логіки, то необхідно буде враховувати підвищену рухливість і мінливість понятійного апарату, що приведе до розмивання думки в потоці термінів» [2, с. 215]. Основними особливостями концептуального рівня філософствування є: оперування положеннями теорії Ж. Делеза (серії, парадоксальні елементи та інші); «фіксування нових смислових утворень»; врахування

історичних здобутків філософії, «формування прийомів багатомірного філософського бачення» [2, с. 215–216]. Для нашого дослідження інтерес представляє така особливість як «фіксування нових смислових утворень». Відповідно до даного положення нестійкість сенсів вимагає «введення нових способів позначення сенсу», що призводить до суттєвого збільшення їх кількості. У своєму подальшому дослідженні ми продемонструємо наявність багатоманіття сенсів, які ускладнюють визначення моди.

Для формування визначення концепту «мода» ми звернемося до логічної операції визначення поняття, яка розкриває його зміст і демонструє відміну від інших предметів і явищ. Ми зробимо спробу побудувати «класичне визначення» через рід і видову відмінність, яке найчастіше використовується при побудові визначень наукових категорій. У такому визначенні «предмети визначуваного поняття вводяться в обсяг більш широкого поняття, і при цьому за допомогою характерних ознак (видова відмінність) виділяються серед предметів цього більш широкого поняття» [8, с. 248]. Важливою особливістю наукового визначення є те, що «видову відмінність завжди має представляти собою істотна ознака» [8, с. 248], яка дозволяє ототожнити визначуване з визначаючим.

Для вибору найбільш відповідних роду і видових відмінностей, ми пропонуємо звернутися до вже існуючих в науці дефініцій концепту «мода». Можна виокремити наступні чотири основні джерела, у яких розкриваються сутність та особливості моди: довідкові видання (словники, енциклопедії), що дозволяють простежити етимологію концепту; теоретичні конструкції соціально-гуманітарного знання; аналітичні роботи дослідників, які ґрунтуються на перерахованих вище джерелах з врахуванням емпіричного матеріалу; роздуми суб'єктів, що безпосередньо займаються модою (дизайнер, стилісти, іміджмейкери та інші).

На першому етапі свого дослідження ми звернемося до розгляду етимології концепту «мода». Згідно «Етимологічного словнику української мови» [7], слово мода походить від німецького «mode», запозиченого з французького «mode» (походить від латинського «modus»), яке має визначення як «міра; правило; манера» та пов'язане з «meditari» – «міркувати» [7, с. 495]. Необхідно акцентувати увагу на тому, що «міра» та «правило» – це дії відповідно до певних умов. У нашому дослідженні ми простежимо перформативності у подальших визначеннях моди.

Останнім часом в українських засобах масової інформації та у буденному житті при характеристиці моди, використовується її англійський аналог – слово «fashion», яке походить від латинського «factio» (робити) «facere» (діяти), та старофранцузького «façon». Праксеологічне значення латинського коріння слова «fashion» дозволяє розглядати його у якості певної дії, значення якої втрачається при ґрунтуванні на латинському «modus».

Англійські словники демонструють різноманіття визначень моди. Так, в «Oxford Dictionary of English» [16] слово «fashion» має наступну низку сенсів: популярний або найостанніший тип одягу, волосся, прикраси, або поведінки: остання паризька мода; виробництво і маркетинг нових стилів одягу і косметики; манера робити щось (другорядне значення) [16, р. 635]. Необхідно зазначити, що у даному визначенні діяльність поступається

матеріальним носіям модних тенденцій (одягу). В іншому авторитетному англійському словнику «The Chambers Dictionary» [15] слово «fashion» отримує наступні визначення: марка, форма, тенденція; переважаючий режим або форма одягу, звичай; зразок; останні тенденції в одязі, поведінці, діяльності, захопленнях і т.д.; зовнішній вигляд; формувати відповідно до шаблону [15, р. 585]. У наведених прикладах мода представлена у одязі або інших модних тенденціях та діяльності (виробництво, маркетинг, створення образу та інші). Перелічені її загальні властивості (зміни, темпоральність, наслідування) та матеріальна репрезентація тенденцій модного простору. Подібні дефініції є субстантивними і десубстантивними одночасно, оскільки мода визначена як певна субстанція, феномен та деяка предметність, область, спосіб діяльності.

В українськомовних словниках слово «мода» отримує подібні (у деяких випадках тотожні) визначення англійських аналогів. Так, у «Словнику української мови» [12] надано п'ять визначень моди: недовготривале панування в суспільстві певних смаків, що виявляються у зовнішніх формах побуту, особливо в одязі; популярність у певний час; зразки предметів одягу, взуття, що відповідають таким смакам; манера поведінки; звичка [12, с. 775]. Необхідно зазначити важливе уточнення, відсутнє у англійських словниках: недовготривале панування, тобто зазначається темпоральність моди. Усі визначенні дефініції є варіацією соціальних темпоральних змін, що домінують у суспільстві тривалий час. Мода також ототожнюється зі смаком, та виступає зразком для наслідування широкими верствами населення.

У «Великому тлумачному словнику» [4] наведено тотожні чотири визначення моди «Словника української мови», до яких надано п'ять. У даному визначенні мода постає категорією статистики та отримує визначення «вимірювання центральної тенденції розподілу значень» [4, с. 683]. Також надані слова, які характеризують її суб'єктів: «модний», «модник», «модниця», «модничання» (дія, що позначає модничать), «модничати», «модність», «модно». Дані слова визначають дію та наслідування домінуючих тенденцій, індивідуальне прагнення до них [4, с. 683]. У даному випадку визначення також є субстантивним (феномен) та десубстантивним (діяльність).

Подібно до вже вищезазначених англійських та українськомовних тлумачних словників, низка філософських енциклопедичних видань надає визначення моди як «нетривалого панування». Так, «Новітній філософський словник» [1] визначає моду як «нетривале панування певного типу стандартизованої масової поведінки, в основі якої знаходиться відносно швидка і масштабна зміна зовнішнього (перш за все предметного) оточення людей» [1, с. 639]. Також у статті зазначені особливості моди (релятивізм, циклічність, ірраціональність, універсальність) та надано, на наш погляд, більше ширше визначення, ніж запропоноване, яке подано у якості головної властивості: «мода виступає як зовнішнє оформлення внутрішнього змісту суспільного життя, висловлюючи рівень і особливості масового смаку даного суспільства в даний час» [1, с. 639]. Перевагою даної дефініції є визначення соціальності родом, діяльність якої постає поштовхом для виникнення інших процесів.

У науковому дискурсі отримало подальше застосування не лише визначення моди як недовготривалого пану-

вання певних смаків та норм поведінки, але й як системи. Так, у енциклопедичному словнику «Філософія» мода визначена як «систему групових переваг, що втілюють в собі не тільки смак, але і певний, загальний для багатьох спосіб поведінки» [14].

Особливої уваги потребує стаття у енциклопедії «Культурологія. XX століття» [5]. У даній статті окрім невеликого екскурсу в теоретичне становлення моди, також перераховані важливі чинники, що вплинули на її формування як соціокультурного явища: промислова революція, масове виробництво, географічна та соціальна мобільність, масова комунікація та інші. Концепт «мода» отримує наступні визначення: періодична зміна зразків культури і масової поведінки; знакова система міжособистісної і міжгрупової комунікації; засіб залучення індивіда до соціального і культурного досвіду [5, с. 1346–1347]. Опис моди, наведений у даній статті інтегрує головні властивості моди, їх детермінованість.

Відсутність визначення даного концепту в таких авторитетних довідкових філософських виданнях як «Новітня філософська енциклопедія» (у 4–х томах, за редакцією В. С. Степіна), вже є свідченням того, що наукове співтовариство не визначилося з його структурою і сутністю. У більшості довідкових видань при визначенні моди вказується не родові, а видові властивості, що робить дане поняття абстрактним. Родом, у переважній більшості, виступає поведінка (соціальна, масова, недовготривала), яка розкривається у наслідуванні певних норм створення зовнішнього образу індивіда. Визначення моди як системи, також розкриває її найголовніші властивості – семантичну та комунікаційну. У межах соціального–філософського розгляду необхідно інтегрувати усі вищезазначені аспекти моди, багатоманіття сенсів.

Друге джерело визначень моди складають теоретичні конструкції різноманітних галузей гуманітарного знання. Досить важко у межах обсягу однієї статті перерахувати всі існуючі дефініції та методологічні підходи. Необхідно зазначити, що в кожній теоретичній конструкції незалежно від домінуючого аспекту генезису моди (економічний, естетичний, соціальний та інші) демонструється їх взаємодія, що ускладнює формування єдиного визначення моди. У якості прикладу ми наведемо багатогранність визначень концепту мода у главі «Мода, або феєрія коду» роботи Ж. Бодрійяра «Символічний обмін і смерть»: видовище, соціальність, яка самоподвоюється і естетично милується собою, гра змін заради змін» [3, с. 174]; самий поверхневий і самий глибинний із соціальних механізмів [3, с. 170]; системи знаків та інші.

У першоджерелах робіт класиків теорії моди ми можемо зустріти наступне її визначення. Х–Г. Гумбрехт представляє моду як «дивовижний конгломерат», інтегруючий в собі такі три елементи як промислове виробництво, естетичне судження і ринкову динаміку [6, с. 23]. Г. Зімбель розглядає моду як діяльність, яка об'єднує суб'єктивні бажання особистості, її смак (вибір певного стилю і одягу, їх поєднання) і об'єктивні причини (модні тенденції, економічний фактор). Ж. Ліповецький зазначає, що у сучасних умовах мода є «одне з обличчя культу штучності і діяння у всьому, що відрізняє «сучасність», вона – пряме прагнення людей у всьому стати господарями становища і самостійно визначати умови свого існування» [11, с. 32]. Теоретична спадщина гуманітарних наук надає можливість провести компаративістський аналіз

концепцій, простежити їх відповідність сучасним умовам розвитку суспільства, запозичити концепти для створення інтеграційної концепції.

В останні роки, кількість аналітичних робіт, що представляють собою третє джерело визначень моди, постійно збільшується. У нашому дослідженні ми підкреслимо внесок українських дослідників у становлення загальної гуманітарної теорії моди. В українському суспільствознавстві вагомий внесок в становлення філософського розуміння моди зробив Ю. Г. Легенький. Для розкриття особливостей моди він звертається до її метафізичних підвалин – моделюючого принципу антропоцентризму, на підґрунті якого мода постає «антропоморфним простором культури» [10, с. 82]. Інший український дослідник Г. М. Куц звертається до онтологічного статусу поняття моди та розкриває його експлікацію «через категорії мінливості, сутності, часу, становлення» [9, с. 4]. Мінливість постає як загальна властивість моди та усіх її проявів. Л. П. Ткаченко вказує, що «універсум моди не можна вичерпати певними сферами її прояву в культурі, це є і всепрониклива стихія оновлення, прагнення певного ідеалу, іміджу, модності як такої» [13, с. 5]. У філософсько–естетичному дискурсі, на думку Л. П. Ткаченко, мода поєднує у собі суперечливі поняття (буття і небуття, прекрасна і потворне, та інші), що необхідно враховувати при її визначенні.

Четверте джерело визначення концепту «мода» наявне у трактовці її суб'єктами (дизайнерами), в яких вона постає невід'ємним живим механізмом, частиною буття індивіда. У зв'язку з різноманіттям подібних висловлювань дизайнерів, зазначимо лише деякі з них. Французький модельєр Коко Шанель стверджувала, що мода: це кумедна ідея; то, що виходить з моди; є відображенням епохи, але якщо це дурна мода, про неї забувають. Інший французький модельєр Ів Сен Лоран підкресли головні властивості моди як: мистецтва; мода тимчасова, стиль вічний; мода не просто робить жінок красивими, вона надає їм упевненість в собі. Український дизайнер Олексій Залевський надає наступні визначення моди: спочатку обман, адже жінка хоче одягатися красиво, щоб виглядати гарніше, ніж є; по суті своїй поняття комерційне. Необхідно зазначити, що висловлювання дизайнерів представляють цінний матеріал не тільки для визначення поняття моди, але і розкриття сутності даного феномена на теоретичному рівні, створення цілісної концепції.

Розглянуті вище визначення моди свідчать про те, що в гуманітарному знанні накопичився досить значний теоретичний матеріал, який потребує аналізу, класифікації, критичного підходу, що дозволить визначити передумови для створення концепцій і теорій моди. У всіх вищеперерахованих джерелах відсутня єдність поняття моди, підкреслюється її мінливість і різноманіття, у яких важко відрізнити рід і видові ознаки концепту. На наш погляд, недоліком існуючих визначень є звуження моди як об'єкту дослідження, уявлення про індивіда як споживача, який створює свій соціальний статус відповідно до модних тенденцій. Саме тому, ми вважаємо, що обсяг властивостей та проявів моди (видові ознаки) відбувається на різноманітних рівнях буття та ускладнює процес формування визначення моди.

Латинське походження слова «fashion» («factio» – робити) у більшості визначень втрачається, звужується

до процесу наслідування загальних масових тенденцій у суспільстві. У межах нашого дослідження ми пропонуємо уточнити поняття концепту «мода» як дії, до складу якої входять індивіди, що наслідують модні тенденції та творчий процес суб'єктів фен-індустрії (дизайнер, закрійники, моделі). Саме тому, на наш погляд, рід концепту «мода» повинен включати в себе з'єднання понять діяльність і правило (манера). Вибір родового поняття, яке здатне об'єднати усі властивості моди (динамічність, статичність, багатогранність, темпоральність) постає складним. Так, ми пропонуємо зупинитися на наступних поняттях, які є ширшим за змістом поняття моди: «процес», «механізм», «феномен», «явище», «діяльність». Використання даних понять у якості роду дефініції концепту «мода» може варіюватися залежно від історичного контексту розгляду, що сприятиме його субстанціональності або десубстанціональності.

Другим важливим моментом, на наш погляд, який необхідно враховувати при визначенні роду концепту «мода», є її соціальність. Всі теоретичні конструкції зазначають соціальні коріння моди. Поняттям, ширшим за змістом понять правило (дія у межах дотримання принципу) та манера, може бути категорія, що вказує на простір, у якому відбувається діяльність. В даному випадку, цілком правомірно вживати словосполучення «соціально-культурна діяльність», що охоплює прояви моди на різноманітних рівнях.

Визначення діяльності родом концепту «мода» потребує уточнення її видових відмінностей, які повинні розкривати істотні особливості цієї діяльності, що відрізняють її від інших видів діяльності. Такими властивостями є вже зазначені іншими авторами темпоральність, наслідування, постійні зміни. Саме тому вважається доречним їх інтеграція у дефініціях «нетривале панування» або «неперіодична зміна». Використання даних властивостей у визначенні концепту «мода» дозволяє відрізнити її від інших видів діяльності та процесів.

Багатоманіття дефініції моди можна розподілити на субстантивні (субстанція, феномен), десубстантивні (певна та деяка предметність, область, спосіб діяльності) та ті, що інтегрують перші два визначення. Соціально-філософські розвідки визначення концепту «мода» підкреслюють перформативність та соціальність. Визначення концепту «мода» (за допомогою родо-видових відносин) на підґрунті його латинської етимології розкриває його сутність як діяльності, що інтегрує різноманіття властивостей даного феномена. При вирішенні даного питання соціально-філософія повинна спиратися на лінгвістичні дослідження, що дозволить внести низку уточнень до етимології та властивостей моди, та запропонувати нові методологічні підходи до її дослідження.

Список використаних джерел

1. Безнюк Д. К. Мода / Д. К. Безнюк // Новейший философский словарь [Сост. А. А. Грицанов]. – 3-е изд. – Минск: Книжный Дом, 2003. – С. 639.
2. Богатая Л. Н. Архитектоника и динамика концепта / Л. Н. Богатая // Культура народов Причерноморья. – 2005. – №74, Т.1. – С. 212–216.
3. Бодрийяр Ж. Символический обмен и смерть / Жан Бодрийяр; [пер. с фр. С. Н. Зенкин]. – М.: «Добросвет», 2000. – 387 с.
4. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з доп. і допов.) / [Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. – К.; Ірпін: ВТФ «Перун», 2005. – 1728 с.

5. Гофман А. Б. Мода / А. Б. Гофман // Культурология. Энциклопедия: В 2-х томах. – М.: РОССПЭН, 2007. – Т.1: А–М. – С. 1346–1347.

6. Гумбрехт Х. У. Три загадки моды / Ханс Ульрих Гумбрехт; [пер. с англ. О. Литвинова] // Теория моды: Одежда. Тело. Культура. – М.: Новое литературное обозрение, 2006. – №1. – С. 17–26.

7. Етимологічний словник української мови: в 7 т. / АН УРСР, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні [гол. ред. О. С. Мельничук]. – К.: Наук. думка, 1983. – Т.3: Кора–М / Укл.: Р. В. Болдырев. – 1989. – 552 с.

8. Ивин А. А. Словарь по логике / А. А. Ивин, А. Л. Никифоров. – М.: Туманит, изд. центр ВЛАДОС, 1997. – 384 с.

9. Куц Г. М. Феномен моди: онтологічний статус і філософсько-антропологічні засади: автореф. дис. ... канд. філос. наук: спец. 09.00.04 «Філософська антропологія, філософія культури» / Галина Михайлівна Куц. – Харків, 2003. – 16 с.

10. Легенький Ю. Г. Метаистория костюма / Юрий Григорьевич Легенький. – Київ: НМАУ ім. П. І. Чайковського, 2003. – 284 с.

11. Липовецкий Ж. Империя эфемерного. Мода и ее судьба в современном обществе / Жиль Липовецкий; [пер. с фр. Ю. Розенберг]. – М.: Новое литературное обозрение, 2012. – 336 с.

12. Словник української мови: В 11 т. / [За ред. І. К. Білодіда]. – К.: Наук. думка, 1970–1980. – Т.4. – С. 775.

13. Ткаченко Л. П. Мода як естетичний феномен: автореф. дис. канд. філос. наук: спец. 09.00.08 – «Естетика» / Леся Петрівна Ткаченко. – Київ, 1999. – 18 с.

14. Философия: Энциклопедический словарь / [под ред. А. А. Ивина]. – М.: Гардарики, 2004. – 1072 с.

15. Chambers Dictionary of Etymology. – Edinburgh: Chambers Harrap 5. Publications, 2006. – 1289 p.

16. Oxford Dictionary of English. – Oxford: Oxford University Press, 2010. – 2112 p.

References

1. Beznjuk D. K. Moda / D. K. Beznjuk // Novejšij filosofskij slovar' [Sost. A. A. Gricanov]. – 3-e izd. – Minsk: Knizhnyj Dom, 2003. – S. 639.
2. Bogataja L. N. Arhitektonika i dinamika koncepta / L. N. Bogataja // Kul'tura narodov Prichernomor'ja. – 2005. – №74, T.1. – S. 212–216.
3. Bodrijar Zh. Simvolicheskiy obmen i smert' / Zhan Bodrijar; [per. s fr. S. H. Zenkin]. – M.: «Dobrosvet», 2000. – 387 s.
4. Velykyj tлумачnyj slovnyk suchasnoi' ukrai'ns'koi' movy (z dop. i dopov.) / [Uklad. i golov. red. V. T. Busel]. – K.; Irpin': VTF «Perun», 2005. – 1728 s.
5. Gofman A. B. Moda / A. B. Gofman // Kul'turologija. Jenciklopedija: V 2-h tomah. – M.: ROSSPJeN, 2007. – T.1: A–M. – S. 1346–1347.
6. Gumbrecht H. U. Tri zagadki mody / Hans Ul'rih Gumbrecht; [per. s angl. O. Litvinova] // Teorija mody: Odezhdha. Telo. Kul'tura. – M.: Novoe literaturnoe obozrenie, 2006. – №1. – S. 17–26.
7. Etymologichnyj slovnyk ukrai'ns'koi' movy: v 7 t. / AN URSSR, In-t movoznavstva im. O. O. Potebni [gol. red. O. S. Mel'nychuk]. – K.: Nauk. dumka, 1983. – T.3: Kora–M / Ukl.: R. V. Boldyrjev. – 1989. – 552 s.
8. Ivin A. A. Slovar' po logike / A. A. Ivin, A. L. Nikiforov. – M.: Tumanit, izd. centr VLADOS, 1997. – 384 s.
9. Kuc G. M. Fenomen mody: ontologichnyj status i filosof's'ko-antropologichni zasady: avtoref. dys. ... kand. filoz. nauk: spec. 09.00.04 «Filosof's'ka antropologija, filosofija kul'tury» / Galyna Myhajlivna Kuc. – Harkiv, 2003. – 16 s.
10. Legen'kij Ju. G. Metaistorija kostjuma / Jurij Grigor'evich Legen'kij. – Kyi'v: NMAU im. P. I. Chajkovs'kogo, 2003. – 284 s.
11. Lipoveckij Zh. Imperija jefemernogo. Moda i ee sud'ba v sovremennom obshhestve / Zhil' Lipoveckij; [per. s fr. Ju. Rozenberg]. – M.: Novoe literaturnoe obozrenie, 2012. – 336 s.
12. Slovnyk ukrai'ns'koi' movy: V 11 t. / [Za red. I. K. Bilodida]. – K.: Nauk. dumka, 1970–1980. – T.4. – S. 775.
13. Tkachenko L. P. Moda jak estetychnyj fenomen: avtoref. dys. ... kand. filoz. nauk: spec. 09.00.08 – «Estetyka» / Lesja Petrivna Tkachenko. – Kyi'v, 1999. – 18 s.
14. Filosofija: Jenciklopedicheskiy slovar' / [pod red. A. A. Ivina]. – M.: Gardariki, 2004. – 1072 s.
15. Chambers Dictionary of Etymology. – Edinburgh: Chambers Harrap 5. Publications, 2006. – 1289 p.
16. Oxford Dictionary of English. – Oxford: Oxford University Press, 2010. – 2112 p.

Skalatskaya H. V., PhD, assistant professor of department of social and human sciences Odessa Institute of Trade and Economics Kyiv National University of Trade and Economics (Ukraine, Odessa), elena-s2008@ukr.net

The variety of definitions of the concept of «fashion» in today's socio-philosophical knowledge

The aim of the article is to consider the definition of the concept «fashion» within social philosophy. It was traced that in present humanitarian discourse for constructing scientific theories and conceptions, the concepts instead the definitions are rather used. The etymology of the concept «fashion» from the French «mode» is traced (derived from the Latin «modus») and the English «fashion», (Latin «factio» (to do) «facere» (to act)). It is emphasized that in a number of English and Ukrainian explanatory dictionaries and philosophy encyclopedias the definition of fashion is given as a short domination and norms of behavior. It was proved that in analyzed sources there is no unity of the concept «fashion», it is emphasized its variability and diversity, which is difficult to distinguish the genus and species characteristics. The possibilities of using the interdisciplinary research for clarification of etymology and properties of fashion and introduction of new methodological approaches are demonstrated.

Keywords: concept, etymology, fashion, activity, changes, short domination, norms of behavior.

Скалацкая Е. В., кандидат философских наук, доцент кафедры социально-гуманитарных дисциплин, Одесский торговко-экономический институт Киевского торгового-экономического университета (Украина, Одесса), elena-s2008@ukr.net

Многообразие дефиниций концепта «мода» в современном социальном-философском знании

Цель статьи заключается в рассмотрении определения концепта «мода» в рамках социальной философии. Прослежено, что в современном гуманитарном дискурсе для построения научных теорий и концепций используют концепты, вместо понятий. Прослеживается этимология концепта «мода» от французского «mode» и английского «fashion», (латинское «factio» (делать) «facere» (действовать)). Подчеркнуто, что в ряде англоязычных и русскоязычных толковых словарей, философских энциклопедических изданий дано определение моды как непродолжительного господства и нормы поведения. Обосновано, что в проанализированных источниках отсутствует единство концепта «мода», подчеркивается ее изменчивость и многообразие, в которых трудно отличить род и видовые признаки. Демонстрируются возможности применения междисциплинарного исследования для уточнения этимологии и особенностей моды и новых методологических подходов.

Ключевые слова: концепт, этимология, мода, деятельность, изменения, непродолжительное господство, нормы поведения.

* * *

УДК 316.485.26:24-423.77 АГ1

Слюсар В. М.,
кандидат філософських наук, доцент, докторант,
Житомирський державний університет ім. Івана Франка
(Україна, Житомир), vadmyksl@gmail.com

НЕНАСИЛЛЯ ЯК ПРИНЦИП ПОДОЛАННЯ ВІДКРИТИХ ФОРМ НАСИЛЛЯ У ПЕРІОД СОЦІАЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ

Автор досліджує застосування принципу ненасилля як форми запобігання утвердження кривавого «міфічного» насилля, покликаного до руйнування усталених соціальних норм та правил. Принцип розроблений у працях Л. Толстого, М. Ганді, А. Печчеї, Д. Бекера, Дж. Шарпа та ін., активно використовується у політичній практиці. Автор показує, що застосування одними соціальними групами чи спільнотами принципу ненасилля у контексті соціальних трансформацій не обмежується лише функцією урегулювання конфліктів, він є методом тиску на владу. Такий підхід дозволив розкрити характер здійснення «божественного» та «раціонального» насилля по відношенню до влади. Аналізуються такі риси ненасилля, як індивідуалізм через формування відповідальної поведінки та самоорганізованість через заперечення правових інституцій. Також розкрито утопічний характер толстовських моделей соціальної трансформації на основі принципу ненасилля.

Ключові слова: насилля, ненасилля, сатьяграха, толстовство, «міфічне», «божественне», «раціональне» насилля.

Однією з актуальних проблем для сучасних соціогуманітарних наук є розробка принципів та механізмів їх реалізації щодо запобігання насиллю, подолання наслідків його дії. Доволі часто цю проблему потрактовують як «боротьба з насиллям», що, на нашу думку, є суперечливим, оскільки боротьба передбачає

вироблення методів протидії. Враховуючи, що протидія передбачає комплекс заходів за ньютонівським законом «сила – протилежна сила», маємо констатувати, що сила, спрямована проти насилля за величиною має бути тождна їй, а, відтак, опираючись на тлумачення насилля як надмірну силу, визнаємо, що ця сила є насиллям. Таким чином, насилля у відповідь не запобігає насиллю, а радше легітимізує його. Принципи ж запобігання насиллю ґрунтуються не на силі, а на перетворенні його дезінтегральної сили на інтегральну, тобто на побудові «громовідводу» для нього.

Аналіз сучасних досліджень проблеми. Дж. Кін пропонує для скорочення і, можливо, ліквідації насилля застосувати низку підходів, починаючи від макрорівня стратегій (скорочення озброєнь, заборону на виробництво і продаж наземних мін, трибуналів із військових злочинів, регіональну інтеграцію держав) до упровадження мікрорівневих законів (проти тілесних домагань по відношенню до жінок, дітей, геїв і лесбіянок, етнічних груп тощо). Але основною умовою їх реалізації є формування культури цивілізованості на рівні громадянського суспільства, що за умов глобального капіталізму заперечується такими чинниками як заохочення морального егоїзму та ігнорування суспільного блага у системі товарно-структурованої економіка, збільшення часу громадян в обов'язковому порядку прив'язаного до оплачуваної праці і, відповідно, зменшення для участі в суспільному житті, сприяння невігластву й обману через керовану спрямованістю на прибутку маніпуляцію засобами масової комунікації [1, с. 167]. Проблема насилля в соціально-філософських науках переважно розкривається у контексті пошуків принципів соціальної взаємодії та соціальної організації, методів та засобів запобігання насиллю. Усі теорії насилля мають спільну позицію, що вирішенням проблеми насилля визначається розбудова суспільства, в якому начебто існує розв'язання цієї проблеми. У цьому випадку, на думку Д. Бекера, йдеться про саморефлектну петлю, яка викликає ефект виключення насилля, завдяки якому насилля виявляється включеним у суспільство, адже не існує такого соціального порядку, який не обмежує, не встановлює і не контролює можливість насилля за допомогою засобів насилля [2, с. 59]. Але водночас дедалі частіше констатується, що сучасне суспільство одночасно вільне від насилля і значною мірою зачароване та пронизане ним порівняно з минулим, «як застосування сили, так і захист від насилля є винятком, яке стало правилом» [2, с. 55]. Мова йде про діалектику пригнічення проявів насилля і одночасним його продукуванням. Зрозуміло, що немає універсальних формул запобігання насиллю, утім людство на кожному етапі свого розвитку у межах культур та цивілізацій розробляла відповідні до домінуючих форм насилля контрметоди для стримування їх дії, що, у свою чергу, призводило до появи якісно інших форм. Однією з моделей, яка об'єднує різні культури, є ненасильницька.

Основною метою дослідження є виявлення специфіки застосування принципу ненасилля у період соціальних трансформацій за умов домінування «міфічного», «божественного» чи «раціонального» насилля.

Ненасилля можна визначити як ідеологічний, етичний та моральний принцип, в основі якого полягає визнання цінності усього живого, людини та її життя, заперечення насилля як способу розв'язання політичних, моральних,

економічних та міжособистісних проблем та конфліктів [3, с. 50]. Ненасилля виступає способом урегулювання конфліктів, зміст якого полягає у свідомій відмові усіх сторін від застосування примусу. Але погодимося із В. Беньяміном, який зазначав, що цей спосіб ефективний лише у міжособистісних відносинах, в яких значну роль відіграє суб'єктивний фактор. А відтак «ненасильницьке досягнення згоди має місце там, де культура серця уже дала людям в руки чисті засоби для його досягнення» [4, с. 191]. Суб'єктивними засадами для такого способу розв'язання конфліктів виступають сердечна ввічливість, симпатія, миролюбство, довіра тощо. Ці засоби можуть регламентуватися нормами моралі та права, але їх об'єктивування через закони визначають характер дії цих «чистих засобів» як опосередкований. Тому соціальний характер взаємовідносин передбачає опосередкування законами та правилами, актуалізуючи роль техніки взаємодії. На перший план виходять бесіда як основна техніка досягнення ненасильницької взаємодії, мова як засіб взаєморозуміння та переговори як цивілізований механізм взаємопорозуміння. Але ця техніка у процесі розвитку людства знаєа дедалі більш системної регламентації з боку етико-правової сфери суспільства. Це викликано необхідністю забезпечення довіри між сторонами та виключення обману як принципу укладання домовленостей.

У історії філософської думки наприкінці XIX ст/ виникають ідеї неперечення злу насиллям (толстовство). Основним шляхом позбавлення від насилля у світі визначалося духовне усамітнення, створення відокремлених общин. Близьким за утопічним характером до ідей толстовства є гандизм. Основним методом зняття прямої дії насилля у цій теоретичній системі є ахімса, практика ненасилля як незаподіяння шкоди ні вчинком, ні навіть подумки усьому живому, нею оволодіває індивід, який звільнився від страху. Ахімса також передбачає активну любов, відповідальність та обов'язки перед усіма живими істотами, перед пращурами і майбутніми поколіннями. Соціальний принцип ненасилля упроваджується поступово за підтримки релігійних інституцій шляхом утвердження істини, правди. М. Ганді намагався довести, що можливо сформувати нові соціальні відносини без насилля, визначивши причиною останнього тваринну природу людини, яка може бути подолана духовним самовдосконаленням, з одного боку, та соціальними реформами, з іншого.

Значна частина таких «ненасильницьких» перетворень здійснювалися на основі сатьяграхи, методу протидії насиллю, розробленого М. Ганді. Сатьяграха визначається як політична стратегія, спрямована на звернення до розуму й совісті опонента, супротивника, пропагуючи ненасильницьке відношення до усього живого та виявляючи власну готовність переносити будь-який біль чи страждання. На основі цих ідей М. Ганді об'єднував необхідність розбудови «ненасильницької цивілізації» як альтернативи західній. Поняття «сатьяграха», запропоноване М. Ганді, містить у собі відсутність насилля взагалі, адже навіть існуючі на той час інші поняття, зокрема «пасивний спротив» (passive resistance) певною мірою відображають елементи насилля. На нашу думку, будь-які владні відносини містять у собі елементи насилля, а відтак, по суті, сатьяграха – це також насильницький метод, тим паче, що такі його форми як переконання,

поступки, непокора, чесність та довіра можуть стигматизуватися у суспільстві як насилля, наприклад довіра як слабкість по відношенню до потенційних ворогів, тобто шпигунство. Унікальність цього методу полягає у зведенні насилля до своїх мінімальних проявів, впливаючи на його джерело – людські бажання. Таку ж спрямованість має і структурне насилля, теоретично осмислене у працях Дж. Гальтунга, в яких акцентується на всеосяжній єдності, в якій егоїстичне начало поступається єдності цілей і засобів. Аналізуючи принципи реалізації сатьяграхи у системі визначених В. Беньяміном відносин «міфічного» і «божественного» насилля, можна дійти висновку, що цей метод унеможливує встановлення кривавого «міфічного» насилля, покликаного нав'язати суспільству нові закони, котрі сприйматимуться як дані. Повалення існуючої імперської влади у індійській колонії збройним шляхом спричинило б у цьому полікультурному суспільстві тотальні збройні конфлікти (вони у певні мірі спостерігаються й нині), адже «міфічне» насилля з боку англійської влади для індусів на той час ще не стало «божественним», оскільки значною мірою тисячолітні соціальні норми та устої залишалися основою соціальних взаємовідносин. Це була «постнасьильницька стадія» (А. А. Гусейнов), яка виявила неспроможність дії «насилля у відповідь» з боку індусів. М. Ганді фактично пропонував встановлення «божественного» насилля (насилля, яке сприймається як беззаперечність, святість), повертаючись до культурно-релігійних основ, оминаючи стадію «міфічного». Кінцевим результатом дії «міфічного» насилля є свідоме сприйняття суспільством нових законів. М. Ганді ж проголошує, що «сатьяграха підкоряється законам суспільства свідомо і за власної волі, оскільки вважає їх своїм священним обов'язком» [5, с. 168], тому дія влади нівелюється, а народ отримує право на громадянську непокору певним, визнаним ним як «несправедливим» законам, стає суддею. Таке право на визнання мала до цього моменту лише влада.

Толстовська ідея «непротивлення злу» передбачає передусім не відмову від спротиву взагалі, тобто йде мова про розрізнення понять «непротивлення» і «несупротивлення» чи «несупротив», а про якісно інші від насильницьких методів боротьби зі злом. Несупротив – це, по суті, відмова від боротьби, а непротивлення – це відмова від насилля у відповідь на насилля. Раціональність та сформована на основі релігійної любові (у позаконфесійному тлумаченні) духовність як підґрунтя для соціальної взаємодії здатні у розумінні толстовців виключити насилля як принцип соціальної взаємодії. Утвердження нового соціального порядку, в якому домінує закон любові має суттєву невідповідність між теорією та практичними елементами його втілення, що, на думку О. Бренькової, дає підстави говорити про утопічний характер його ідей [6, с. 31].

Ауреліо Печчеї стверджував про можливість заперечення насилля, визначаючи основним принципом його здійснення справедливість. Боротьба за справедливість, звісно, супроводжується насиллям, але, на його думку, «лише заперечення насилля може і у кінцевому рахунку слугує надійною гарантією її захисту» [7, с. 192]. А ставлячи під сумнів твердження, що агресивність внутрішньо притаманна людській природі, він визначав культурний розвиток, у т.ч. утвердження філософії заперечення насилля одним із основних принципів

нового гуманізму, в основі якого самовираження і повне розкриття і розвиток можливостей і здібностей особистості. Таке прагнення засновника й президента Римського клубу, на нашу думку, є значною мірою утопічним. Хоча й аргументом на своє твердження він називає численні приклади незламності духу, моральної стійкості ув'язнених, які вірять у свої ідеали, перебуваючи у найжорстокіших умовах. Утім, за приклад А. Печчеї ставить лише найбільш активну частину населення, які, як правило, виступають суб'єктами соціальних змін, і які за умов утвердження «міфічного» насилля виявляються і суб'єктами соціального насилля у прямих його формах.

У контексті визначення змісту й характеру системного насилля Д. Бекер визначає роль комунікації як «запобіжника» насилля. Організаційні системи, на його думку, позбавлені насилля, оскільки вони поглинають усі форми редукації комунікацій до дії необхідністю приймати рішення і відтворювати рішення за допомогою рішень. На насилля ефективно можна діяти не прийняттям та упровадженням певних власних рішень, а передусім відмовою від них. Насилля – «це «зворотний бік» комунікації саме постільки, наскільки воно повинно бути виключене з комунікації в якості того, що виїде з комунікації, яка редукує себе до дій для того, щоб зробити себе зрозумілим» [2, с. 72]. Відтак, відмова від дій та заміщення наміру втілення рішення комунікацією виключає насильницькі форми соціальної взаємодії.

Одним з ключових принципів реалізації принципу ненасилля є не механічна відмова від боротьби, а демонстрація сили, готовності до боротьби. У індійській філософії ненасилля цей принцип базується на легенді, яка міститься у «Бхагавад-гіті», в якій учень Крішни Арджуна поставши перед необхідністю воювати із силами, які значно перевищували його, почав говорити про ненасильницький спротив, але Крішна (у главі 1, текстах 32–38), звинувативши його в боягузтві, проголосив, що в ім'я справедливості й заради релігії, володіючи досконалим знанням таке насилля дозволене [8, с. 138–142]. Особливо це стосується кшатрїв – воїнів, чия соціальна функція захищати інших. У інтерпретації цих текстів М. Ганді, який також з презирством відносився до боягузтва, до пасивного спротиву і також брав участь у якості солдата у трьох війнах, ненасилля тлумачиться як ненасилля сильних духом, як свідоме стримання себе від удару у відповідь, як прагнення моральною правотою паралізувати фізичне насилля по відношенню до себе [9, с. 141]. Ця ідея у політичній практиці, як стверджує один із лідерів та організаторів відомого застосуванням принципу ненасилля повстання в радянському концтаборі Норильська в 1953 р. Євген Грицяк, відобразилася у принципі «спершу доведи, що можеш воювати, а тоді відмовляйся від насилля» [10]. Водночас він розрізняє поняття «сила духу», «сила кулака» та «сила зброї», акцентуючи на тому, що лише культивування першого є достатньою підставою для боротьби за умов слабкості обох наступних.

Ненасилля, хоча й тлумачиться як метод боротьби, що дозволяє стверджувати про те, що він утверджується за умов домінування «міфічного» насилля, покликано зруйнувати усталені соціальні норми та правила, все–таки відноситься до іншого етапу соціальних трансформацій, в яких домінує «раціональне насилля». Як зазначає Є. Грицяк, до ненасильницького спротиву слід готуватися

засдалегідь, адже коли людська стихія вибухає, її вже ні в чому не переконаєш [10]. По–перше, ірраціональне насилля, яке передє утвердженню «міфічного», заперече раціонально побудовані моделі соціальних змін. А по–друге, «міфічна» як сама кривава форма насилля володіє таким інструментарієм реалізації, який передбачає передусім прямий фізичний вплив, що заперечується принципами ненасилля. Але віднесення активної фази утвердження ненасильницьких форм спротиву до періоду «раціонального» насилля показує якісно інший вектор його дії – не на підтримку існуючих норм та правил, а на їх поступове заперечення та зміну.

Значною мірою ненасильницькі принципи боротьби є близькими до «раціонального» насилля, але за своїм сутнісним означенням воно інструментально не може застосовуватися владою та відповідними владними інституціями. Ненасильницькі методи спрямовані, у першу чергу проти влади. Актуалізація застосування цього методу відбувається передусім за умов, як зазначалося вище, коли суб'єкти протесту володіють меншими силовими ресурсами, ніж влада. Спільним для обох принципів є спрямованість на розум суб'єктів дії, апеляція до раціонально–логічних мотивів діяльності. Але якщо «раціональне» насилля певною мірою абсолютизує роль правової системи суспільства, на основі якої здійснюється примус і насилля, то ненасилля заперече її взагалі. Один з фундаторів сучасної філософії ненасилля Л. Толстой у праці «Рабство нашого часу» вказує на те, що здійснення узаконення як вимоги виконувати відомі правила можливе лише побоями, позбавленням волі та убивством. Узаконення можливе лише застосуванням сили, яка здатна примусити людей виконувати правила, волю інших. Такою силою є лише насилля, але «не просте насилля, яке використовується людьми один проти одного в хвилини пристрасті, а насилля організоване, яке свідомо вживається людьми, які мають владу, для того, щоб змусити інших людей завжди виконувати встановлені ними правила, тобто те, що вони хочуть» [11, с. 180–181]. Здійснюється не стільки заперечення закону як такого, скільки заперечення його ефективності у конкретний історичний момент. Закон у філософських розмірковуваннях Л. Толстого з часів Мойсея покликаний виключно викорінювати зло, але на практиці це не відбувається, оскільки у процесі його реалізації увага концентрується на окремих виявах зла, на окремих злочинах, а не на злі загалом. А враховуючи ще й суб'єктивний фактор прийняття законів та функціонування правової системи, можна стверджувати, що коли справа стосується засудження по закону, людський фактор може вплинути на його результат і збільшує зло насилля [12]. Таким чином, у суспільній свідомості формується недовіра до судової системи, розчарування у ефективності її функціонування, піддається сумніву легітимність законодавчих та судових органів влади. Але при цьому заперечується необхідність прямого переходу до утвердження «міфічного» насилля і початку нового циклу трансформаційних процесів. Через протест, заклики до совісті на духовних начал у людині активізуються самоорганізаційні процеси у зазначених сферах, тобто не через прямий фізичний тиск, чи загрозу застосувати насилля, а через актуалізацію внутрішніх ресурсів до саморозвитку. Водночас Л. Толстой пов'язуючи насилля із соціальному житті з державною владою та її структурами армією, судами, тюрмами вважав, що

вони необхідні, оскільки вони забезпечують соціальний порядок і безпеку життя людей. А відтак насилля певною мірою визначається допустимим, як, власне, і встановлення деяких законів у суспільстві насильницьким шляхом для запобігання безладу, усунення протиріч між людьми та примусу сторін, які конфліктують між собою, до перемир'я [13, с. 25]. Такий підхід дозволяє віднести насилля до «раціонального» насилля.

Іншим же аспектом виявлення принципу насилля у соціальних взаємовідносинах, який визначає його як складову «божественного» насилля, є індивідуалізація. Акцентуючи на анонімності державного насилля, яка знаходить своє відображення, з одного боку, у маскуванні суб'єкта насилля (наприклад, кат одягає маску), а з іншого, – у його знеособленні, тобто насилля здійснюється шляхом співучасті членів суспільства через складну систему зовнішніх зобов'язань, що, у свою чергу, призводить до стану «розмитості» власної провини окремим індивідом, зокрема можна говорити про військову дисципліну і убивство інших, мотивуючи це виконанням наказу. Розмитість провини постає не просто результатом навмисного прагнення уникнути відповідальності, вона радше відображає зміст насилля, яке об'єктивно є сферою не-свободної та без-відповідальної поведінки. А відтак, за логікою Л. Толстого, непотворення від насилля, яке, навпаки, є сферою індивідуальної відповідальної поведінки, яка переходить у внутрішнє самовдосконалення, слугує основним методом усунення насилля з практики міжособистісних відносин [14, с. 229–230]. Самовдосконалення у Л. Толстого здійснюється за законом любові і має релігійну позаконфесійну спрямованість. Відтак, актуалізується віра індивіда як базовий світоглядний орієнтир, а імперативи, сформовані на основі віри в любов та гуманізм, по суті, є імперативами впливу на діяльність людини. Толстовський принцип насилля є, таким чином, близьким до «божественного» насилля, яке здійснюється також на основі віри, впливу на світоглядні установки індивідів.

Висновки. Насилля виступає не лише способом урегулювання конфліктів шляхом відмови від примусу, а принципом соціальної взаємодії у період соціальних трансформацій. Філософія насилля в історії ХХ ст/ знайшла практичне відображення у різних політичних стратегіях, зокрема у сатьяграхі, яка унеможливила встановлення кривавого «міфічного» насилля, покликаною нав'язати суспільству нові закони. Сатьяграха передбачає встановлення «божественного» насилля (утверджене на вірі насилля, яке сприймається об'єктами як беззаперечність, святість), повертаючись до культурно-релігійних основ, оминаючи стадію «міфічного». Значною мірою насильницькі принципи боротьби є близькими до «раціонального» насилля, але його суб'єктом виступає не влада, а самоорганізоване суспільство через формування у суспільній свідомості недовіри до судової системи, розчарування у ефективності її функціонування, сумнів у легітимності законодавчих та судових органів влади при одночасному запереченні необхідності переходу до «міфічного» насилля. Насилля як складова «божественного» насилля реалізується через формування відповідальної поведінки кожного індивіда з прагненням до самовдосконалення на основі віри й любові до інших.

Список використаних джерел

1. Keane J. Reflections on Violence / John Keane. – London: Verso, 1996. – 200 p.
2. Бекер Д. Понятие системного насилия / Дирк Бекер // Проблемы теоретической социологии. – СПб.: «Петрополис», 1994. – С.55–72.
3. Садькова В. О. Насилие и ненасилие: теория и реальность / В. О. Садькова // Вестник Челябинского государственного университета. – 2012. – №4. Философия. Социология. Культурология. – С.49–53.
4. Benjamin W. Metaphysisch-geschichtsphilosophische Studien. Zur Kritik der Gewalt / Walter Benjamin // Benjamin W. Gesammelte Schriften [unter Mitw. von Theodor W. Adorno und Gershorn Scholem, hrsg. von Rolf Tiedemann und Hermann Schweppenhäuser]. – Frankfurt a. M.: Suhrkamp, 1972. – Band. II. 1. – 1991. – S.179–204.
5. Ганди М. Сатьяграха // Ненасилие: философия, этика, политика. Сб. под ред. Гусейнова А. А. – М.: Наука, 1993. – С.168.
6. Бренкова А. С. Утопия насилія Л. Н. Толстого / Бренкова Александра Сергеевна // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. – 2013. – №5 (31), Ч. 1. – С.30–32.
7. Печчеи А. Человеческие качества / Аурелио Печчеи. – М.: Издательство «Прогресс», 1980. – 302 с.
8. Бхагавад-гита как она есть с подлинными санскритскими текстами, русской транслитерацией, дословным и литературным переводом и комментариями [2-е издание, исправленное и дополненное]. – М.: The Bhaktivedanta Book Trust International, 2001. – 1045 с.
9. Рыбаков Р. В. Ненасильственная борьба за мир без насилия (Ахимса в индийской традиции и в учении М. К. Ганди) / Р. В. Рыбаков // Пацифизм в истории. Идеи и движения мира. – М.: ИВИ РАН, 1998. – С.122–148.
10. Кульчинський О. Ненасильницький спротив розвалив СРСР і знищив ГУЛАГ. Керівник Норильського повстання Євген Грицяк: ненасильство завжди перемагає / Олесь Кульчинський // Тексти. ORG.UA. – 28.05.2013. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://texty.org.ua/pg/article/editorial/read/46215/Nenasylnyckyj_sprotyv_rozvalyv_SRSR_i_znyshhyv_GULAG.
11. Толстой Л. Н. Рабство нашего времени / Л. Н. Толстой // Толстой Л. Н. Полное собрание сочинений / Л. Н. Толстой. – М.: Государственное издательство «Художественная литература», 1928 – 1958. – Т.34. Произведения 1900–1903. – 1952. – С.491–502.
12. Малышев М. А. Философия насилія Л. Н. Толстого: истоки и смысл / Михаил Малышев. – Руниверс. Логосфера. – 2011. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.runivers.ru/philosophy/logosphere/58641>
13. Меняева М. П. Идея насилія в контексте философии культуры (Л. Н. Толстой, М. Ганди и Э. Фромм) / М. П. Меняева // Вестник Челябинского государственного академии культуры и искусств. – 2009. – №1 (17). – С.23–29.
14. Гусейнов А. А. Непротивление злу силой / А. А. Гусейнов // Лев Николаевич Толстой / под ред. А. А. Гусейнова, Т. Г. Щединой. – М.: Политическая энциклопедия, 2014. – С.219–247. – (Философия России первой половины ХХ века).

References

1. Keane J. Reflections on Violence / John Keane. – London: Verso, 1996. – 200 p.
2. Beker D. Ponyatie sistemnogo nasiliya / Dirk Beker // Problemy teoreticheskoy sotsiologii. – SPb.: «Petropolis», 1994. – S.55–72.
3. Sadykova V. O. Nasilie i nenasilie: teoriya i realnost / V. O. Sadykova // Vestnik Chelyabinskogo gosudarstvennogo universiteta. – 2012. – №4. Filosofiya. Sotsiologiya. Kulturologiya. – S.49–53.
4. Benjamin W. Metaphysisch-geschichtsphilosophische Studien. Zur Kritik der Gewalt / Walter Benjamin // Benjamin W. Gesammelte Schriften [unter Mitw. von Theodor W. Adorno und Gershorn Scholem, hrsg. von Rolf Tiedemann und Hermann Schweppenhäuser]. – Frankfurt a. M.: Suhrkamp, 1972. – Band. II. 1. – 1991. – S.179–204.
5. Gandi M. Satyagraha // Nenasilie: filosofiya, etika, politika. Sb. pod red. Guseynova A. A. – M.: Nauka, 1993. – S.168.
6. Brenkova A. S. Utopiya nenasiliya L. N. Tolstogo / Brenkova Aleksandra Sergeevna // Istoricheskie, filosofskie, politicheskie i yuridicheskie nauki, kulturologiya i iskuststvovedenie. Voprosy teorii i praktiki. – 2013. – №5 (31), Ch. I. – S.30–32.
7. Pechchei A. Chelovecheskie kachestva / Aurelio Pechchei. – M.: Izdatelstvo «Progress», 1980. – 302 s.

8. Bhagavad-gita kak ona est s podlinnyimi sanskritskimi tekstami, russkoy transliteratsiey, doslovnym i literurnym perevodom i kommentariyami [2-e izdanie, ispravlennoe i dopolnennoe]. – M.: The Bhaktivedanta Book Trust International, 2001. – 1045 s.

9. Rybakov R. V. Nenasilstvennaya borba za mir bez nasiliya (Ahimsa v indijskoy traditsii i v uchenii M. K. Gandi) / R. V. Rybakov // Patsifizm v istorii. Idei i dvizheniya mira. – M.: IVI RAN, 1998. – S.122–148.

10. Kul'chyns'kyj O. Nenasyl'nycz'kyj sprotyv rozvalyv SRSR i zny'shhy'v GULAG. Kerivnyk Noryl's'kogo povstannya Yevgen Grycyak: nenasyl'stvo zavzhdy peremagaye / Oles' Kul'chyns'kyj // Teksty.ORG.UA. – 28.05.2013. [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://texty.org.ua/pg/article/editorial/read/46215/Nenasyl'nycz'kyj_sprotyv_rozvalyv_SRSR_i_znyshhyv_GULAG.

11. Tolstoy L. N. Rabstvo nashego vremeni / L. N. Tolstoy // Tolstoy L. N. Polnoe sobranie sochineniy / L. N. Tolstoy. – M.: Gosudarstvennoe izdatel'stvo «Hudozhestvennaya literatura», 1928 – 1958. – T.34. Proizvedeniya 1900–1903. – 1952. – S.491–502.

12. Malyshev M. A. Filosofiya nenasiliya L. N. Tolstogo: istoki i smysl / Mihail Malyshev. – Runivers. Logosfera. – 2011. [Elektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: <http://www.runivers.ru/philosophy/logosphere/58641>

13. Menyayeva M. P. Ideya nenasiliya v kontekste filosofii kultury (L. N. Tolstoy, M. Gandi i E. Fromm) / M. P. Menyayeva // Vestnik Chelyabinskoy gosudarstvennoy akademii kultury i iskusstv. – 2009. – №1 (17). – S.23–29.

14. Guseynov A. A. Neprotivlenie zlu siloy / A. A. Guseynov // Lev Nikolaevich Tolstoy / pod red. A. A. Guseynova, T. G. Schedrinoy. – M.: Politicheskaya entsiklopediya, 2014. – S.219–247. – (Filosofiya Rossii pervoy poloviny XX veka).

Slyusar V. M., PhD, Associate Professor, assistant professor of department of philosophy, doctoral student, Zhytomyr Ivan Franko State University (Ukraine, Zhitomir), vadmyksl@gmail.com

Non-violence as a principle of overcoming public forms of violence in the period of social transformation

The article explores the use of the principle of non-violence as a form of preventing the establishment of bloody «mythical» violence, called for the destruction of established social norms and rules. The principle developed in the writings of Tolstoy, Gandhi, A. Pecceti, D. Becker, J. Sharpe et al., Widely used in political practice. The author shows that the use of some social groups or communities of the principle of non-violence in the context of social transformation is not limited to the function of settling conflicts, but also by pressure on the government. This approach allowed to reveal the nature of implementation of the «divine» and «rational» violence against the authorities. Analyzes the features of nonviolence such as individualism by forming responsible behavior and self-organization by the denial of legal institutions. Also disclosed Tolstoyan utopian models of social transformation based on the principle of nonviolence.

Keywords: violence, non-violence, Satyagraha, Tolstoyanism «mythical», «divine», «rational» violence.

Слюсар В. Н., кандидат философских наук, доцент, докторант, Житомирский государственный университет им. Ивана Франко (Украина, Житомир), vadmyksl@gmail.com

Ненасилие как принцип преодоления открытых форм насилия в период социальных трансформаций

Автор исследует применение принципа ненасилия как формы предотвращения утверждения кровавого «мифического» насилия, призванного к разрушению устоявшихся социальных норм и правил. Принцип разработан в трудах Л. Толстого, М. Ганди, А. Печчеи, Д. Бекера, Дж. Шарпа и др., активно используется в политической практике. Автор показывает, что применение одним социальными группами или сообществами принципа ненасилия в контексте социальных трансформаций не ограничивается функцией урегулирования конфликтов, он является и методом давления на власть. Такой подход позволил раскрыть характер осуществления «божественного» и «рационального» насилия в отношении власти. Анализируются такие черты ненасилия, как индивидуализм через формирование ответственного поведения и самоорганизованность через отрицание правовых институтов. Также раскрыто утопический характер толстовских моделей социальной трансформации на основе принципа ненасилия.

Ключевые слова: насилие, ненасилие, сатьяграха, толстовство, «мифическое», «божественное», «рациональное» насилие.

* * *

УДК 130.2+347.211:316.3+316.77

Стовпець О. В., кандидат філософських наук, доцент, Одеський національний морський університет, докторант кафедри філософії, соціології та менеджменту соціокультурної діяльності, Південноукраїнський національний педагогічний університет ім. К. Д. Ушинського (Україна, Одеса), a.stovpets@gmail.com

ІНСТИТУТ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ У ВІДКРИТОМУ СУСПІЛЬСТВІ: СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКІ АСПЕКТИ

Проблема інтелектуальної власності в контексті реалії відкритого суспільства вимагає певного переосмислення з урахуванням існуючих соціокультурних парадигм. Подібне переосмислення можливо здійснити в ході порівняльного аналізу т.зв. «відкритих» та «закритих» суспільств, і тих передумов, котрі створюються різними типами суспільств для розвитку й функціонування інституту інтелектуальної власності. Метою статті є дослідження суспільних передумов розвитку інституту інтелектуальної власності, зокрема, соціально-філософській поглядю на даний вид власності в контексті концепції відкритого суспільства. Дослідження показує, що у «закритих» суспільствах (табуованих, планових, тоталітарних) інтелектуальна власність, як різновид приватної, індивідуальної власності, втрачає будь-який сенс. Поєднання розвитку інституту інтелектуальної власності можливий лише у відкритому суспільстві, де заохочуються ідеологічне, економічне й інше різноманіття, конкуренція і соціальна мобільність, гарантуються індивідуальні права та свободи.

Ключові слова: інтелектуальна власність, суспільні закони, відкрите суспільство, індивідуалізм.

Актуальність дослідження визначається потребою відповісти на питання щодо соціального контексту існування інституту інтелектуальної власності, а саме: чому в одних країнах даний різновид власності отримав колосального розвитку та найвищого рівня захисту, а в інших – майже не захищений? Які соціальні, культурні, економічні, ідеологічні, політичні та інші фактори визначають основний контекст розвитку суспільних відносин навколо інтелектуальної власності? Дати відповіді одразу на всі ці запитання в рамках однієї статті, звісно, не вдається. Однак істотно наблизитися до розуміння тих соціальних чинників, які визначають контекст розвитку інституту інтелектуальної власності, бачиться цілком можливим.

Абсолютизація інституту інтелектуальної власності у високорозвинених країнах пов'язана із закономірним рухом передових суспільств від премодерну до модерну. Розвиток соціального інституту інтелектуальної власності – це один з проявів того глобального соціокультурного тренду, що супроводжував суспільну еволюцію на історичному етапі переходу в Новий час (до епохи модерну). Однак подальший рух, на думку багатьох філософів, істориків, соціологів, культурологів, призводить до нового фундаментального, закономірного результату – поступового переходу до постмодерну. Як і модерн, постмодерн також був би неможливий за відсутності суспільства відкритого типу. Однак нинішня, вже дещо інша (порівняно із модерном) реальність вимагає переосмислення значення інституту інтелектуальної власності. Здійснити подібне переосмислення уявляється неможливим без аналізу концепції відкритого суспільства.

Аналіз існуючих досліджень щодо проблематики відкритого суспільства спонукає відзначити роботи цілої плеяди філософів, соціологів, економістів різних епох, серед яких Т. Адорно, Д. Белл, А. Бергсон, К. Маркс, К. Поппер, Ф. Хайек тощо. Їхні труди мають істотне значення для усвідомлення специфіки буття інтелектуальної власності у різних типах суспільства.

Метою статті є дослідження суспільних передумов розвитку інституту інтелектуальної власності, зокрема, соціально-філософський погляд на даний різновид власності в контексті концепції відкритого суспільства.

Сам термін «відкрите суспільство» і поділ суспільств на «закриті» та «відкриті» було запроваджено А. Бергсоном в 1932 році у роботі «Два джерела моралі та релігії» [1], де під «закритим суспільством» розумілося табуйоване суспільство, у якому домінує т.зв. «статична мораль» – система звичок, стійких стереотипів соціальної інстинктоподібної поведінки, доведених до механічного автоматизму навиків спілкування, жорстко заданих та незмінних у часі ритуалів і норм, авторитарно підтримуваних заради збереження суспільної дисципліни та ієрархічно субординованого керованого порядку. Закрите суспільство перебуває в еволюційному глухому куті, оскільки воно існує лише заради самозбереження, тобто збереження своєї повної самототожності, абсолютного гомеостазу. Під «відкритим» же А. Бергсон має на увазі суспільство, в культурі якого виникає та одержує свій природний розвиток т.зв. «динамічна мораль». Первинним джерелом динамічної моралі служить інтуїтивно-емпатичний досвід внутрішнього переживання екзистенційного духовного пориву, що породжує релігійно-містичне відчуття співпричетності зі світовим цілим, почуття світової гармонії.

У динамічній моралі втілюються принципи людської свободи, індивідуальності, креативності. На відміну від статичної деперсоніфікованої моралі традиційного суспільства, динамічна мораль, за А. Бергсоном, істотно особистісна. Вона реалізується в суспільстві в тій мірі, у якій вона втілюється в його конкретних харизматичних особистостях, які стають носіями високих моральних образів, високої життєвої мудрості, ідеалів справедливості, любові та милосердя, а також в залежності від того, якою мірою члени цього суспільства здатні вільно, на самому глибинному рівні своїх життєвих орієнтацій сприйняти та виростити в собі ці зразки та ідеали не в якості нав'язаних ззовні, а як пережиті ними самими. Розуміння принципів свободи, творчості, людської солідарності та інших – як абсолютно необхідних для самого існування відкритого суспільства у якості органічної складової частини загальнокосмічного еволюційного процесу – робить онтологію відкритого суспільства А. Бергсона співзвучною із паттернами самоорганізованих всесвітів, змальованих синергетичним пізнанням наших днів.

Подальша теоретична розробка теорії відкритого суспільства належить К. Попперу, який будує відповідну теорію через «ворогів» даного типу суспільства (в ряду т.зв. «ворогів» не тільки Платон, але й усі істористи, що ставлять перед суспільством певну, наперед сформульовану конкретну мету). Члени відкритого суспільства критично налаштовані по відношенню до табу, вони приймають свої рішення, спираючись на власний інтелект й суб'єктивне мислення, а також виходячи з домовленостей, досягнутих у процесі дискусії. Таке суспільство, за К. Поппером, не є необмеженим капіталізмом, але й не ґрунтується на марксизмі, і тим більше на анархії: це самостійний варіант демократії [2; 3].

Закрите суспільство, за К. Поппером, – це суспільство, характерне для племінного ладу, відносини всередині якого регулюються системою табу. Дана система описується як набір законів, що мають схожість із

законами природи – мається на увазі їхня абсолютна застосовність й неможливість їх порушити. У такому суспільстві індивід завжди знає, що «правильно», а що «неправильно», й у нього немає моральних труднощів із вибором правильної поведінки. Закриті суспільства характеризуються жорстким поділом на класи і касти. Цей поділ обґрунтовується членами закритого суспільства його «природністю». Однак із розвитком міжнародних відносин і, разом з тим, – розуміння, що *суспільні закони не абсолютні*, а також у міру усвідомлення істотної різниці між законами природи й соціальними законами, відбувається поступова трансформація «закритих» суспільств у «відкриті». У відкритому суспільстві, в якому припускається соціальна конкуренція, індивід спирається на своє розуміння правильності вчинків.

В умовах існування комуністичної альтернативи теорія відкритого суспільства будувалася на основі його протиставлення соціологічному детермінізму К. Маркса. При цьому К. Поппер критикує теорію марксизму за те, що той засновує історичистський прогноз на твердженні про нездатність індустріальної системи до подальшого функціонування без колективістського планування й створення тоталітарних форм організації життя [3, с. 97]. На протигагу «закритому» суспільству, що дотримується доктрини диктаторської влади, К. Поппер називає «відкритим» суспільство, в якому індивідууми змушені приймати особисті рішення, обумовлені їхньою індивідуальною волею й морально-етичними орієнтирами [2, с. 118].

Інститут інтелектуальної власності не характерний для закритих суспільств, оскільки в таких суспільствах перевага віддається колективізму, а будь-яка приватна власність (включаючи інтелектуальну) містить в собі потенційні загрози для диктатури – індивідуальну автономію, свободу творчості, свободу поглядів і думок, соціальну конкуренцію, тощо. Головним власником в інтелектуальній сфері у закритих суспільствах є держава в особі представників вузького кола правлячої еліти.

Прихильник соціальної інженерії, К. Поппер не ставить питань про історичні тенденції або призначення. Він відстоює позицію *розумного впливу* на історичні події через різні соціальні інститути (такий вплив можливо екстраполювати, на наше переконання, і на інститут інтелектуальної власності, зокрема, заохочуючи створення нових творів культури, організаційних ідей, інноваційних технологій і техніки). Метод соціальної інженерії полягає у відборі фактичної інформації, необхідної для побудови або змінення соціальних інститутів відповідно до визначених цілей. Соціальна інженерія – це така соціальна технологія, на основі якої реформуються інститути суспільного життя. Вона відкидає такі історичистські поняття, як «вимога Бога», «повеління Долі», «історична необхідність» й інші подібні [2, с. 5].

Пояснюючи принципи соціальної технології, заснованої на доцільній людській діяльності, К. Поппер говорить про те, що соціальні інститути з'являються не прямим шляхом як точно заплановані: більшість з них (як і досліджуваний нами – інститут інтелектуальної власності) «виросли» поступово. Сила відкритого суспільства полягає у створенні інститутів демократичного контролю над владою, що одночасно були б й інститутами захисту громадян від жорсткої економічної експлуатації. Державне регулювання, відповідні інститути захисту економічно вразливих верств соціуму, не суперечать принципам

відкритого суспільства. Відповідаючи на питання «чи має історія якийсь сенс?», К. Поппер стверджує, що тільки той, якого ми самі їй надаємо [3, с. 299]. Історію спланувати неможливо, але суспільні інститути планувати необхідно.

Філософ і економіст Ф. Хайек також аргументовано критикує закриті суспільства, головним чином, засновані на ідеях планової економіки. Ще на початку своїх досліджень Ф. Хайек назвав соціалізм «дорогою до рабства» [4]. На його думку, суспільство, що базується на інституті приватної власності, і де найвищою цінністю є свобода особи, більш відповідає людським бажанням.

Якщо К. Поппер протиставляє тоталітарному суспільству філософію відкритого суспільства, то Ф. фон Хайек – «суспільство розширеного порядку», ринкове суспільство, що виникає не в результаті втілення спланованого задуму або свідомого наміру людей, а спонтанно. На відміну від К. Маркса із його вченням про суспільно-економічні формації, що послідовно вибудовуються одна за одною, Ф. Хайек стверджує, що цінності й соціальні інститути не просто визначаються якимись минулими подіями, але формуються у процесі несвідомої самоорганізації. Розвиваючи теорію *культурної* еволюції, відмінну від раціоналістично детермінованої, Ф. Хайек пише, що кожна еволюція, будь то культурна або біологічна, все ж таки являє собою процес безперервного пристосування до випадкових обставин, до непередбачуваних подій, які неможливо було спрогнозувати. У цьому, на думку дослідника, полягає ще одна причина, чому еволюційна теорія в принципі не може дозволити нам раціонально прогнозувати і контролювати майбутню еволюцію, й чому «непорушні закони історичного розвитку» попросту не існують [5, с. 48]. Ф. Хайек називає «пагубною самовпевненістю» переконання, що людина нібито здатна «ліпити» навколишній світ у відповідності зі своїми бажаннями. Він в цілому відкидає теорію соціальної інженерії відкритого суспільства К. Поппера.

У згаданій роботі «Пагубна самовпевненість» розвивається концепція, згідно із якою не можна повністю зрозуміти, в чому ж сутність традиційних моральних норм і як вони діють, і що їхнє дотримання призводить до наслідків, котрі не спостерігаються безпосередньо [5, с. 124]. Посилаючись свої роздуми про еволюційне, трансцендентне впорядкування життя, Ф. Хайек заперечує, що розум чи воля когось одного в змозі здійснювати контроль або встановлювати порядок. Зрештою дослідник робить висновок, що еволюція не може бути справедливою. Ф. Хайек детально описує процес еволюційної адаптації в ринковій системі, але представляє його як культурно-історичний процес адаптивно-спонтанного характеру, тому й «...не може бути свідомо спланованої заміни такому самовпорядкованому процесові пристосування до задалегідь невідомого» [5, с. 134]. Він існує тільки як процес гнучкого розосередження ресурсів багатьох індивідів, що володіють особистою свободою та індивідуалізованою власністю.

Ф. Хайек звинувачує К. Маркса у підміні терміну «суспільство» терміном «державна» і персоніфікацією останньої, приписуючи їй волю, наміри або свідомі замисли, які поволі перетворюються на приписи. У природно-історичному процесі формування суспільства «розширеного порядку» з його диверсифікацією та спеціалізацією праці з'являються нові можливості зайнятості населення. Однак за відсутності вищої

суспільної цінності – *свободи особистості* (яка передбачає і свободу труда, і свободу творчості), що базується на інституті приватної власності, соціум занурюється у диктатуру. Ф. Хайек не вживає понять «відкрите» та «закрите» суспільство, замість них він пише про «ліберальне» і «тоталітарне» суспільства. Комунікативність, заснована на примусовій організації діяльності, посилення організованого керівництва призводять до одноманітності замість розмаїття. Такою є розплата за обрання планової економіки та авторитарного принципу організації життя.

Про наслідки спокуси регламентації економіки зазначав ще А. Сміт, оскільки колективізм і планування, щоб утриматися, повинні вдаватися до пригнічення й свавілля, до нехтування будь-якими приватноправовими інтересами (включаючи, звісно, і право інтелектуальної власності). Противники планової економіки переконані, що найкращим інструментом організації людської діяльності є ефективна конкуренція – оптимальний засіб взаємної координації індивідуальних дій всередині соціуму відкритого типу, без примусу або свавільного втручання влади. Колективістські ж системи, принципом яких є свідомо організовані продуктивних сил з метою досягнення певної поставленої перед суспільством мети, можна в цілому, слідуючи К. Попперу, назвати закритим суспільством. Однак таке суспільство веде до контролю не лише в економічній діяльності. Керівництво нашим життям за єдиним планом передбачає, що для кожної нашої потреби вже відведено відповідний розряд у загальній системі наперед визначених суспільних цінностей. Таким чином, колективістське суспільство закритим директивним плануванням навіть у етичній царині, де власний особистісний вибір фактично унеможливлений «суспільною» точкою зору на те, як слід діяти. В подібних умовах навряд чи можна було б реально вести мову про такий специфічний різновид приватної власності, як *інтелектуальна*.

Економічний контроль (зокрема, над способами праці й сферою споживання), на думку Ф. Хайека, – це контроль аж ніяк не однієї з областей людського життя, тому що той, хто має владу над *засобами досягнення цілей*, має в своєму розпорядженні владу і над самими цілями, та, врешті-решт, над тим, у що індивіди вірити й до чого прагнути. Це і називається у Ф. Хайека «дорогою до рабства»: усе під владою того, хто встановлює ієрархію важливості тих або інших потреб людей.

Централізоване управління економікою найчастіше призводить до диктатури й у царині творчості, й у сфері інтелектуальної діяльності. Це доволі закономірний наслідок тотального координування усіх цілей та прагнень індивідів, оскільки не буває чисто економічних мотивів особи; адже вони – лише матеріальні передумови для досягнення інших, задалегідь не встановлених цілей. Відтак, економічний контроль – це контроль над усіма мотивами комунікативних дій, які забезпечуються грошима як умовою отримання відносної свободи та автономії. І творча сфера – тут, на жаль, не виняток.

Розширення сфери моральних приписів, у яких дії індивідуума обмежувалися б раз і назавжди встановленими правилами, означало б повернення до табуованого (закритого) суспільства. У сучасному суспільстві «розширеного порядку» жоден розум не міг би уявити всі можливі варіанти вибору, так само як і винайти всеохоплюючу шкалу цінностей.

Однак, правда і у тому, що в умовах нового (інформаційного) витку глобалізації світової економіки тепер і сама ринкова економіка потребує корекції. Пропаганда *ринкових принципів у сфері інтелектуальної власності*, мабуть, зайшла занадто далеко і сама набуває рис певного економічного тоталітаризму (тільки не в інтересах суспільства або держави, а в інтересах приватних суб'єктів «копірайту» – і далеко не завжди цими суб'єктами є самі автори). Хоча «ринкові фундаменталісти» й вірять у те, що найкращим засобом досягнення *загального блага* є нічим не обмежене прагнення до особистого блага і невтручання влади, все ж вимога про дотримання розумного балансу інтересів не втрачає своєї актуальності. Якщо у «золотий вік» капіталізму доктрина Ф. Хайєка про невтручання держави в економіку та нічим не обмежене переслідування своєкорисливих інтересів, мала повні права на існування, то зараз, в умовах глобалізації й постмодерного зсуву, вона бачиться такою, що страждає надмірним індивідуалізмом, а тому має бути скоригована визнанням суспільних інтересів.

На підтвердження цієї думки, але пристосовно до інституту інтелектуальної власності, наведемо цитату з монографії В. Базилевича, В. Ільїна: «...Володіння інтелектуальною власністю забезпечує активну участь у житті суспільства. Розвиток повинен здійснюватися зусиллями людей, в інтересах людей. Тільки усвідомлення своєї активності дає змогу брати участь у процесі прийняття рішень, які визначають життя людини. Розширення інтелектуальних можливостей означає одночасно підвищення відповідальності за долю країни і людства в цілому. Право, вибір і можливості особистості не підлягають будь-якому обмеженню. Розуміння своєї свободи – за умови володіння власністю, ставить перед необхідністю залучати *соціально відповідальні* форми розвитку ринкових відносин. Суспільний добробут, добробут особистості – взаємопов'язані поняття, тому процес розвитку людського потенціалу вимагає наявності почуття єдності та механізму справедливого розподілу благ...» [6, с. 385].

Іншими словами, мова йде про необхідність лібералізації у сфері законодавства про інтелектуальну власність, окремі норми якого вступають у протиріччя із базовим принципом відкритого суспільства – соціальною конкуренцією. Що стосується самої конкуренції – це, звичайно, не ідеальний стан суспільства, а лише вироблений соціальною комунікативністю механізм для засвоєння розосередженої інформації. Збереження ринкових механізмів саме по собі аж ніяк не є предметом найвищого інтересу. Учасники ринку конкурують не тому, що прагнуть зберегти сам дух конкуренції, а виключно щоб домогтися домінування. Якби це було у їхніх силах, вони б напевне залюбки покінчили із усякою конкуренцією. Однак у сфері інтелектуальної власності взагалі зовсім інше ставлення до монополій і до конкуренції. Сама природа відносин інтелектуальної власності побудована на *охороні та захисті монопольного володіння* інформацією (або правами на її використання в різних формах) протягом законодавчо встановленого періоду часу. Таким чином, це – *єдина приватна монополія у світі, яка, на відміну від усіх інших, законом не переслідується, а оберігається*. Парадокс полягає ось у чому: 1) відкрите суспільство немислиме без *конкуренції*; 2) інтелектуальна власність є законною монополією на інформацію, знання й інші об'єкти творчого характеру, і відповідно, стосовно неї говорити про *конкуренцію* не доводиться; 3) повноцінний розвиток інтелектуальної власності, тим не менш, є можливим виключно у відкритих суспільствах.

Втім, не враховуючи зазначеного парадоксу, розвиток інституту інтелектуальної власності виглядає досить обґрунтованим та в цілому органічним саме у рамках відкритого суспільства. Про це, наприклад, свідчить властивість комерціалізації інтелектуально-правових відносин.

Визначаючи відкрите суспільство, Д. Сорос називає його «суспільством, відкритим для покращень». Ф. Хайєк звертає увагу, що у такому суспільстві завжди існує багатоманітний та різнорівневий обмін. На його думку, ефективний обмін та використання ресурсів можуть здійснюватися тільки через ціновий механізм на свободних ринках. У статті «The Use of Knowledge in Society» Ф. Хайєк стверджує, що «ціновий механізм служить для того, щоб розділити й синхронізувати загальне і особисте знання, дозволяючи членам суспільства досягти різноманітних та складних результатів через принцип безпосередньої самоорганізації» [7, с. 519]. Приватний комерційний інтерес, який повноцінно реалізується у рамках відкритого суспільства, є найважливішим стимулом у розвитку інституту інтелектуальної власності.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Соціально-філософський і порівняльно-історичний аналіз т.зв. «відкритих» й «закритих» суспільств, зокрема, тих передумов, котрі продукують різні типи суспільств для розвитку й функціонування інституту інтелектуальної власності, дозволяє зробити ряд висновків щодо специфіки розвитку досліджуваного соціального інституту в різних соціокультурних умовах.

По-перше, видається, що в «закритих» суспільствах (табуйованих, общинно-релігійних, колективістських, тоталітарних – не вільних у різних відношеннях) інтелектуальна власність, як різновид приватної, індивідуальної власності, втрачає будь-який сенс. На передній план висуваються категорії «історична необхідність», «державний інтерес», «загальносуспільне надбання», «державна власність» тощо.

По-друге, стає очевидним, що повноцінний розвиток інституту інтелектуальної власності можливий лише у відкритому суспільстві, де заохочуються ідеологічне, економічне та інше різноманіття, де присутні конкуренція і соціальна мобільність, гарантуються індивідуальні права і свободи, непорушність власності. Сам же феномен інтелектуальної власності цілком правомірно розглядати у якості однієї з істотних цінностей відкритого суспільства.

Перспективи подальших досліджень визначеної тематики пов'язані з тим, що, заперечуючи очевидну цінність інтелектуальної власності для зміцнення інноваційного потенціалу, досі не вирішеною бачиться проблема дотримання балансу інтересів власників, авторів, користувачів та інших суб'єктів – учасників різноманітних відносин, що складаються у просторі відкритого суспільства навколо інтелектуальної власності.

Список використаних джерел

1. Бергсон А. Два источника морали и религии / А. Бергсон // пер. с франц., послесл. и прим. А. Б. Гофмана. – М.: Канон, 1994. – 384 с.
2. Поппер К. Р. Открытое общество и его враги. Т.1: Чары Платона / К. Р. Поппер // Пер. с англ. под ред. В. Н. Садовского. – М.: Феникс, Международный фонд «Культурная инициатива», 1992. – 448 с.
3. Поппер К. Р. Открытое общество и его враги. Т.2: Время лжепророков: Гегель, Маркс и другие оракулы / К. Р. Поппер // Пер. с англ. под ред. В. Н. Садовского. – М.: Феникс, Международный фонд «Культурная инициатива», 1992. – 528 с.
4. Хайек Ф. А. Дорога к рабству. – М.: Экономика, 1992. – 176 с.
5. Хайек Ф. А. Пагубная самонадеянность. Ошибки социализма. – М.: Изд-во «Новости» при участии изд-ва «Catallaxy», 1992. – 304 с.

6. Базилевич В. Д., Ільїн В. В. Інтелектуальна власність: креативи метафізичного пошуку. – Монографія / В. Д. Базилевич, В. В. Ільїн // Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – Київ: Знання, 2008. – 687 с.

7. Хайек Ф. А. Использование знаний в обществе / Фридрих Август фон Хайек // American Economic Review, XXXV, №4, сентябрь 1945. – С.519–530.

References

1. Bergson A. Dva istochnika morali i religii / A. Bergson // per. s franc., poslesl. i prim. A. B. Gofmana. – М.: Kanon, 1994. – 384 s.

2. Popper K. R. Otkrytoe obshchestvo i ego vrugi. T.1: Chary Platona / K. R. Popper // Per. s angl. pod red. V. N. Sadovskogo. – М.: Feniks, Mezhdunarodnyj fond «Kul'turnaja iniciativa», 1992. – 448 s.

3. Popper K. R. Otkrytoe obshchestvo i ego vrugi. T.2: Vremja lzheprorokov: Gegeľ, Marks i drugie orakuly / K. R. Popper // Per. s angl. pod red. V. N. Sadovskogo. – М.: Feniks, Mezhdunarodnyj fond «Kul'turnaja iniciativa», 1992. – 528 s.

4. Hajek F. A. Doroga k rabstvu. – М.: Jekonomika, 1992. – 176 s.

5. Hajek F. A. Pagubnaja samonadejannost'. Oshibki socializma. – М.: Izd-vo «Novosti» pri uchastii izd-va «Catalaxy», 1992. – 304 s.

6. Bazylevych V. D., Il'in V. V. Intelektual'na vlasnist': kreatyvny metafizychnogo poshuku. – Monografija / V. D. Bazylevych, V. V. Il'in // Kyi'vs'kyj nacional'nyj universytet imeni Tarasa Shevchenka. – Kyi'v: Znannja, 2008. – 687 s.

7. Hajek F. A. Ispol'zovanie znaniy v obshchestve / Fridrih Avgust fon Hajek // American Economic Review, XXXV, №4, sentjabr' 1945. – S.519–530.

Stovpets O. V., PhD in Philosophy, Associate professor of Odessa National Maritime University, Doctoral applicant in South Ukrainian National Pedagogical University named after K. Ushynsky, Department of Philosophy, Sociology & Sociocultural activities management (Ukraine, Odessa), a.stovpets@gmail.com

Intellectual property institution in the open society: social-philosophic aspects

Intellectual Property issues in the Open Society context require some reconsidering, especially taking into account the existing socio-cultural paradigms. A similar reconsideration could be realized in the course of a comparative analysis of the so-called «Open» and «Closed» societies and those preconditions that created by different types of societies for the development and functioning of the Intellectual Property institution. The purpose of research is to study the social preconditions for development of Intellectual Property institution, in particular, to make a social-philosophic review of this type of property in the context of an Open Society concept. In conclusion of the research it's possible to assert that intellectual property (as a kind of private, individual ownership) becomes meaningless in conditions of Closed Societies (closed with taboo, or magical or tribal or collectivist or plan-market or totalitarian society). The all-round complete development of the Intellectual Property institution is only possible in a space of the Open Society, which provides and encourages an ideological, economic and other diversity, a competition and social mobility, when individual interests, rights and freedoms are guaranteed.

Keywords: intellectual property, social laws, open society, individualism.

Стовпец А. В., кандидат философских наук, доцент, Одесский национальный морской университет, докторант кафедры философии, социологии и менеджмента социокультурной деятельности, Южноукраинский национальный педагогический университет им. К. Д. Ушинского (Украина, Одесса), a.stovpets@gmail.com

Институт интеллектуальной собственности в открытом обществе: социально-философские аспекты

Проблема интеллектуальной собственности в контексте реалий открытого общества требует переосмысления с учётом существующих социокультурных парадигм. Подобное переосмысление возможно осуществить в ходе сравнительного анализа т.н. «открытых» и «закрытых» обществ, и тех предпосылок, которые создают разные типы обществ для развития и функционирования института интеллектуальной собственности. Целью статьи является исследование общественных предпосылок развития института интеллектуальной собственности, в частности, социально-философский взгляд на данный вид собственности в контексте концепции открытого общества. Исследование показывает, что в «закрытых» обществах (табуированных, плановых, тоталитарных) интеллектуальная собственность, как разновидность частной, индивидуальной собственности, теряет всякий смысл. Полноценное развитие института интеллектуальной собственности возможно только в открытом обществе, где поощряются идеологическое, экономическое и иное разнообразие, конкуренция и социальная мобильность, гарантируются индивидуальные права и свободы.

Ключевые слова: интеллектуальная собственность, общественные законы, открытое общество, индивидуализм.

* * *

УДК 111.32:122/129

Тарасюк Л. С., кандидат філософських наук, доцент кафедри психології та суспільних наук, Академія муніципального управління (Україна, Київ), lora252@gmail.com

ЦІЛІСНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ У КОРЕЛЯЦІЇ З ЕКЗИСТЕНЦІЙНИМИ ВИМІРАМИ СВІТОГЛЯДУ

Досліджується, як проявляється цілісність у кореляції з різними типами світоглядом. Світогляд є спробою осмислити себе і знайти своє місце в світі, як єдності з іншими різноманітними світами. Людина повинна мати ціль і спрямовуватись до неї. Людина без цілі стає інертною, а це означає життя без сенсу і смаку до життя. Вона повинна взяти відповідальність за своє «Я». Сучасні виклики в умовах глобалізації ставлять перед нами ряд актуальних проблем та необхідність їх дослідження, одна з яких: прояв цілісності через екзистенційні виміри світогляду. Завдяки пізнанню і творчості кожна особистість здатна створити свій внутрішній світ, а також світ відносин з Іншими. Цілісна особистість послідовна, системна, вона перебуває у постійному розвитку, а тому «цілісність» можна співвіднести з філософським світоглядом, який спонукає до постійного виходу за межі власного буття і наповнення дійсності досконалістю, гармонією, повнотою та глибиною.

Ключові слова: цілісність, світогляд, ціль, людина, особистість, пізнання, творчість, буття, сенс.

Но нет ничего, кроме целого

Ф. Ницше

Бажання створювати та відновлювати свою цілісність є рушієм еволюції особистості. В умовах сьогодення, коли людина перебуває на межі, досить часто, пограничних ситуацій, виникає багато запитань, відповіді на які могли б прояснити причини різних подій. Людина завжди перебуває перед вибором, але інше питання, чи усвідомлює вона це. В той же час особистість прагне до Єдиного, Цілого, Благого, як зазначає Аристотель. Актуальність даного дослідження зумовлена тим, що людина перебуває перед вибором залишатися роздрібною, чи набувати повноту свого власного існування, розкривати свій безмежний потенціал. Прагнення особистості до цілісності є закономірним, а от відмова від неї є зрадою своєї сутності, яка веде до внутрішньої руйнації. Тоді вже мова йде про псевдо цілісність. Тому досить важливим є осмислення цілісності особистості саме в кореляції з екзистенційними вимірами світогляду. Природа людини є роздрібною, фрагментарною, але її внутрішня духовна сутність прагне до єдності, цілісності і намагання відтворення свого справжнього «Я».

Метою даної статті є аналіз концепцій «цілісності»; розкриття поняття «цілісність»; обґрунтування цілісності у кореляції з екзистенційними вимірами світогляду.

В основі дій, вчинків, думок людини лежать загальні, цілісні уявлення про світ, сукупність яких називається світоглядом. Світогляд містить знання, переконання, цінності, ідеали, організовані у єдину систему, у центрі якої завжди перебувають уявлення людини про себе. За способом розуміння і відношення до світу можна виділити основні екзистенційні типи світогляду. Очевидним є те, що ядром світогляду є самопізнання. Сучасний український кінорежисер Ю. Ілленко дав таке визначення: «Кінець історії – це не те, що сказав Ф. Фукуяма або О. Шпенглер, – це самопізнання, це коли людина ламає одна за одною сім печаток свого життя – проживає свій власний апокаліпсис». Надзвичайно важливою є проблема відповідальності за своє буття, за творення свого власного світу і світу з іншими людьми. Аристотель зазначав, що все є єдиним, цілим, благим, але як важко і складно людині віднайти своє ціле духовне «Я», справжнє, яке

наповнює життя смыслом. Людина постійно перебуває на межі боротьби добра і зла. Основа, через яку проходить ця межа – це серце людини, її «духовний центр». Будь-яка діяльність людини, незалежно від форми, є цілеспрямованою. Вона передбачає уявлення про мету, сенс і засоби цієї діяльності. Людина в кінцевому рахунку завжди діє осмислено. Буття дано нам лише у світі і через світ – як олюднення буття, буття, наповнене творчою присутністю особистості. Тому досить важливим є рівень світогляду, яким володіє особистість. Світогляд є спробою осмислити себе і знайти своє місце в світі як єдності з іншими різноманітними світами. Це спроба не лише осмислення, а й усвідомлення себе. Не існує такої людини, яка б рано чи пізно не ставила перед собою питання: хто я, який мій світогляд, існування, буття, що представляє собою моя особистість. Людина повинна мати ціль і спрямовуватись до неї. Людина без цілі стає інертною, а це означає життя без сенсу і смаку до життя. Вона повинна взяти відповідальність за своє «Я». «Ми» обов'язково треба розпоршувати на окремі «я» – інакше нічого не станеться. За дію, за постріл, за слово, за жест – повинне відповідати окреме «я», а не загальне «ми». Цілісність особистості є в тому, що вона чесно і безкомпромісно ставиться до себе, відповідально до своїх вчинків, думок, – це означає, що вона ставиться відповідально до людей. *Цілісна людина дуже відповідально ставиться до свого життя. Її цілеспрямованість є тією енергією, духовною рушійною силою, єдиною й абсолютною, що спроможна поміняти вектор руху в точці абсолютного ніщо, ущільненого тартару або абсолютного нуля, порожнечі, хаосу і наповнити сенсом своє буття.* І для цього людина має свободу, яка є образом Бога в людині. Свобода ірраціональна, вона не визначається зі свідомості. Будь-яке визначення свободи перетворює її в необхідність. У людини завжди є вибір: перебувати їй лише в межах тривимірного простору, чи виходити за межі і відкривати все нові і нові обрії життя. Отже, самопізнання людини спрямовує її до все нових цілей і формує той чи інший тип світогляду. Світогляд – це чисте «Я» – це єдина точка опори в епіцентрі землетрусу і доволі міцний бункер, аби витримати удари чужих громіздких конструкцій, – за умови, якщо ми віримо у своє «Я». У слові «світогляд» є слово «світ», виходячи з етимології слова це означає, що світ явлений з матеріалу «світла». Це говорить про те, що людина через ціль, цілеспрямованість може піднятися по сходинках своєї свідомості до світла і відновити свою цілісність.

Більшість людей невільні у виборі світогляду. Вони абсолютно залежні від господарюючих у соціумі ідеологій. Український вітчизняний вчений Н. Хамітов виділяє такі рівні світогляду: буденний, особистісний, філософський. *Буденний* світогляд є, насамперед, результат впливу сім'ї і того соціального середовища, в яке включена людина в дитячі і підліткові роки життя [8, с. 24]. Буденний світогляд є сукупністю стереотипів свого часу. Основною ознакою буденного світогляду є його несамостійність. Людина – носій буденного світогляду – знаходиться під впливом маси людей. І цей вплив може супроводжувати її все життя, проникаючи в глибини несвідомого. Більшість соціальних індивідів підкорює собі одного з них – навіть до втрати персональності [8, с. 24]. Другою ознакою буденного світогляду є його некритичний характер. Володар буденного світогляду завжди сприймає на віру

все те, що відбувається важливого для нього із соціального середовища. Третя особливість заключається в тому, що буденний світогляд не є творчим і не володіє здатністю до саморозвитку. Це призводить його до безсистемності, роблячи хаосом з постійно змінюючих і часто неузгоджених цілей і установок [8, с. 24]. *Особистісний* світогляд у всіх своїх ознаках протилежний буденному. По-перше, цей світогляд самостійний і вільний, що є досягненнями особистості, яка долає вплив середовища, довліючого над нею з дитинства. Цей світогляд, звільнившись від того, що Ф. Бекон назвав «ідолами роду» та «ідолами площі» – загальноприйнятими заблудженнями епохи. По-друге, особистісний світогляд є критичним світоглядом. Він виступає основою створення нових цілей, ідеалів і цінностей. Саме творчий характер особистісного світогляду дозволяє вирішити проблему смыслу життя як смыслу свободи – свободи вибору і свободи досягнення вибраного. Особистісний світогляд так чи інакше тяжіє до системності – послідовності і цілісності. Але людина, володіюча таким світоглядом, не завжди здатна об'єднати внутрішній світ в таку цілісність, де усі частини необхідно і вільно поєднані одна з одною. Тому особистісний світогляд прагне стати світорозумінням – філософським світоглядом [8, с. 25–26]. *Філософський* світогляд є ступінь зрілості особистісного – цей особистісний світогляд придбав системність і внутрішню цілісність. Ознаки філософського світогляду – самостійність, яка володіє даром критичності, повинна бути доповнена не лише самопізнанням і творчістю, але і глибоким прагненням до системності [8, с. 27–28].

Сучасні виклики в умовах глобалізації ставлять перед нами ряд актуальних проблем та необхідність їх дослідження, одна з яких: цілісність у кореляції з екзистенційними вимірами світогляду. Завдяки *пізнанню* і *творчості* кожна особистість здатна створити свій внутрішній світ, а також світ відносин з Іншими. Світ людини є поєднанням різних особистостей і світів, світ можна визначити як результат зустрічі людини і буття. Same по відношенню до людини світ можна розділити на зовнішній і внутрішній, матеріальний і духовний. У світі культури, наприклад, внутрішнє і зовнішнє, матеріальне і духовне поєднуються. Кожний світ, як і світ особистості, включає в себе світи в просторі пізнання і в часі творчості. Буття дано нам у світі, і лише світ як олюднення буття в культурі можливий через наповнення творчою присутністю особистості. Можна сказати, що світогляд завжди є самопізнання. Світогляд – це живий процес переживання єдності себе з навколишнім світом та ставлення до нього. Кожна людина володіє світоглядом, оскільки вона людина, але світогляд людей неоднаковий [8, с. 22]. Виділяючи екзистенційні рівні світогляду, Н. Хамітов пояснює світогляд як спосіб взаємодії зі світом, спосіб відкритості світу [8, с. 21]. Особистість по-різному проявляє себе на цих рівнях світогляду. Буденний світогляд у метаантропології трактується як світогляд, породжений родовим і цивілізаційним буттям людини. Сприйняття буденного світогляду як самоцінності загальномує актуалізацію неповторно-особистісного начала. Тому більшість людей у буденності невільні у виборі світогляду. Вони залежні від тих стереотипів, які запропонував їм соціум даного часу, люди залежні від пануючих ідеологій. «Буденний світогляд є, насамперед, результат впливу сім'ї і того соціального середовища, в якому людина перебуває

в дитячі та підліткові роки. Такий світогляд є сукупністю сучасних соціальних стереотипів. Можна визначити окремі характерні його риси: несамостійність, некритичність, нездатність творити і нездатність до саморозвитку. Однак особистість може вийти за межі, якщо зможе проявити персональні волевиявлення і прагнення розвиватись» [8, с. 24]. Актуалізуючи свою власну творчість, людина отримує можливість визволитися від стереотипів і вийти в новий світоглядний простір.

Як зазначено вище, існує світогляд особистісний, в якому відбувається свідомий вихід за межі буденності з її безособовою гармонією. З'являється екзистенціальний простір, в якому людина актуалізує особисті можливості, проте часто стаючи при цьому трагічно самотньою. Однак, творчість людини з особистісним світоглядом все ж здатна подолати такі екзистенціальні стани, як «туга», «відчай», «смуток», «гнів», «страх», здатна актуалізувати, «надію», «віру», «любов». В історії є багато прикладів, які показують, що коли діє маса, то натовп часто поступає нерозумно; і цікаво те, що для доцільної дії має необхідний вплив командира, особистості. Це свідчить про те, що на перший план виступає індивідуальність особи, цінність якої досить важлива. Отже, закономірним є те, що особистісний світогляд має риси, протилежні буденному світогляду. Самостійний і вільний світогляд, що є досягненням особистості, – це світогляд самоусвідомлюючий і самопізнаючий. Його сутнісна риса – зосередження на внутрішньому світі та постійне прагнення до динаміки своєї особистості. Наступна риса – критичність, яка, не переживши особисто та не пройшовши суд власного розуму, нічого не сприймає на віру. Але критика повинна бути утворюючою, не бути деструктивною, торжествуючою над жертвою, виходячи нібито зі справедливості і допомоги. Якщо критика креативна, то вона допомагає, виділяючи головне, знаходячи сутнісне і важливе в усьому, а негативне виправляти, причому виправляти так, щоб актуалізувати в людині творчість свого буття. Таку критику можна назвати креативно-актуалізуючою. Ще одна риса особистісного світогляду – це творчий світогляд, який є основою нових цілей, ідеалів, цінностей. Саме творчий характер особистісного світогляду дозволяє розв'язати проблему сенсу життя людини як свободи вибору та свободи досягнення вибраного. Особистісний світогляд прагне до системності, послідовності та цільності, що приводить його до філософського світогляду [8, с. 27]. Постійно розвиваючись особистісний світогляд може стати філософським.

Філософський світогляд має свої сутнісні риси, зокрема це самостійність, яка наділяється даром критичності, критичності креативної. Він повинен володіти не лише самопізнанням і творчістю, але й глибинним прагненням до системності, що дає можливість набути стійкість у житті. «Філософський світогляд є ступенем зрілості особистісної – це особистісний світогляд, який має системність і внутрішню цілісність, – це постійна та невпинна робота духу, яка долає власну обмеженість» [8, с. 28]. М. Бердяєв писав, що «всьяке творче змінення у світі відбувається через вторгнення духу, тобто свободи, тобто благодаті в бутті» [1, с. 320]. Як зазначено Н. Хамітовим, філософський світогляд формується невпинною працею духу. Людина наділена духом, який повинен володіти душею. Завдання реалізації особистості в тому, щоб вона визна-

чалася не по тому, що вона має, а по тому, хто вона є. Проблема творчості є основною проблемою нової духовності, яка, по своїй суті, завжди є творчість, тому що ознаками духу є свобода та активність. Особливості філософського світогляду і є свобода, любов, творчість, які і є проявами духу. Одухотворення, без усякого сумніву, – єдиний метод реалізації таланту (дару Бога) Творця, сакральний метод мистецтва, форма й засіб становлення образу і, нарешті, головна ознака творчості взагалі. Єдине можливе уявлення життя та історії – художній образ. Художній образ, на відміну від наукових понятійних категорій, може схопити і відобразити явище в цілому. Це говорить про те, що буття образу можливе лише у вищій формі буття як життя духу. Дух є джерелом творчості, тому творчість постає перед нами як духовна діяльність. Поза духовністю, лише в межах логічної організації структур, існування художнього образу неможливе. Образ дає можливість побачити світ в цілісності, саме в цьому його унікальна цінність. Образ можна назвати трансцендентною цілісністю ідеї, схоплена в якомусь матеріалі. Образ завжди за межею. Істинна ціль завжди за обрієм свідомості. Саме ціль виводить людину до світу іншого буття. Схоже на те, що творчість – це паралельна до свідомості форма буття. Р. Декарт зазначив: «Мислю, отже існую». Можливо доповнити так: «Створюю, отже існую». Тому кожен із нас креслить своїм життям оте крихке захисне коло. І кожний є центром того кола, епіцентром свого рукотворного всесвіту, можна назвати свого вирію, спрямованого до цілісності свого «Я». Звичайно, якщо людину не влаштовують сурогати земних богів.

П. Флоренський у своїх лекціях говорив про те, що кожний хто слухає нас і чинить опір нашим словам формально може бути правий, якщо наші слова не є творчими. «Слово є вищий прияв життєдіяльності цілісної людини, синтез всіх її діяльностей і реакцій, підвищення рівня внутрішнього життя» [5, с. 269]. *Слова цілісної людини не повинні бути безструктурними і без смислу. Слово повинно одухотворювати, робити нашу свідомість ясною, тоді відбувається прозора свідомість смислу. Таке слово концентрує енергію духу* [5, с. 269]. Слово – активне начало (чоловіче), слухання – пасивне начало (жіноче). Дія на свідомість одухотвореним словом зачинає в ній творчість [5, с. 269]. Через пізнання і творчість людина відновлює свою цілісність.

Отже, прояв цілісної особистості полягає саме в її творчості – здатності до креативності по всім планам її буття. Філософ-персоналіст М. Бердяєв пише: «Творчість у своєму першоджерелі пов'язана з незадоволенням цього світу, вона є кінцем цього світу, хоче кінця цього світу у своєму імпульсивному вияві почуттів, і є начало нового світу. Тому творчість есхатологічна... Це може бути пояснено тим, що є дві перспективи творчого акту: 1) кінець цього світу, початок нового; 2) удосконалення і укріплення цього світу, перспектива нового. Творчий акт, початковий і кінцевий, – есхатологічний, він є політ до іншого світу, але в процесі створює продукти, розраховані на довге існування в цьому світі» [1, с. 515]. Але цілісна особистість наповнює світ смислом і гармонією, красою. Краса є в сакральній креативній природі людини, саме в її досконалості, в тому коли особистість творить. Можна сказати, що творчість людського буття – це продукт світогляду людини, який проявляється по-різному, залежно від того, на якому

рівні світогляду (буденний, особистісний, філософський) перебуває людина. Творчість на рівні буденному – це воля до самозбереження і прагнення до особистісного прояву, а на рівні особистісному – створення нових цілей, ідеалів і цінностей. Творчість на рівні філософського світогляду – створення плодів творчості та втілення їх у бутті, постійна і невпинна праця духу, який долає власну обмеженість. Духовні цінності людського буття: любов, свобода, творчість здатні вивести людину за межі буденної свідомості і проявитися в особистісному та філософському світоглядах. Кожна людина має безмежні простори любові у своєму внутрішньому світі. Особистість має деякі духовно-головні сили і здібності, якими вона може сприймати сутнісно-головний склад світу і життя [4, с. 61]. Необхідно входити в глибинні і цілісні відносини до сутнісного і головного. «Для того, щоб пізнати духовний предмет, необхідно самому духовно бути і організувати в собі свій справжній духовний досвід» [4, с. 60]. Проблема є в тому, що не кожна людина актуалізує свої здібності, реалізує свій потенціал. Як врятувати краплю води від висихання? Її потрібно повернути в океан. Так і людині, за аналогією, потрібно повернутися в океан любові, до своїх духовних джерел.

Таким чином, в умовах глобалізації кожна особистість повинна еволюціонувати, внутрішньо відповідати тим змінам, які відбуваються у сучасному світі, створювати нові творчі програми, втілювати їх у своїй життєдіяльності та перетворювати свій особистісний простір та простір інших на найкраще, цілісне і ціннісне. Слово «особистість» не лише психологічне поняття, а більш цілісне, можна назвати терміном, «іпостась», що вже свідчить про троїчність особистості: дух, душу і тіло. А. Блаженний писав: «Слово людини проявляє її внутрішню сутність». П. Флоренський зазначив: «У слові виходять з мене гени моєї особистості, гени тієї особистісної генеалогії, до якої належу я. І тому своїм словом я вхожу в іншу особистість, і розпочинаю в ній новий особистісний процес» [5, с. 271]. Слово є вищий прояв життєдіяльності людини, синтез усіх її діянь і реакцій, рівень яких підвищується станом внутрішнього життя. Повага до світоглядної позиції іншої людини, толерантність, гідність, благородність, великодушність – це ті якості, які необхідно актуалізувати, насичувати своє ціннісне поле мислення, що і сформує відповідний світогляд саме через творення себе і свого буття. Більш того, цілісна особистість здатна актуалізувати риси, які притаманні їй, у внутрішньому світі Іншого. Цілісна особистість послідовна, системна, вона перебуває у постійному розвитку, а тому «цілісність» можна співвіднести з філософським світоглядом, який спонукає до постійного виходу за межі власного буття і наповнення реальності досконалістю, гармонією, повнотою та глибиною. Цілісна особистість здатна актуалізувати та усвідомлювати глибинну сутність речей і наповнювати своє буття постійно новим і неповторним, що означає сакральний акт творчості, ініціацію креативності, можливий перехід, «таїну» такого переходу з одного рівня свого досвіду на інший, більш вищий та удосконалений.

Список використаних джерел

1. Бердяев Н. А. Самопознание: Сочинения / Н. А. Бердяев. – М.: ЗАО Изд-во ЭКСМО-Пресс, Харьков: Изд-во «Фоліо», 1998. – 624 с.
2. Бердяев Н. А. О назначении человека / Н. Бердяев // О назначении человека. – М.: Республика, 1993. – С.20–84.

3. Бердяев Н. А. О рабстве и свободе человека. Опыт персоналистической метафизики / Н. Бердяев. – Париж: YMCA-Press, 1939. – 224 с.
4. Бердяев Н. А. Смысл творчества / Н. А. Бердяев // Философия свободы. Смысл творчества. – М.: Правда, 1989. – 607 с.
5. Флоренский П. А. У водоразделов мысли / П. А. Флоренский. – Москва: Издательство «Правда», 1990. – 447 с.
6. Флоренский П. А. Столп и утверждение истины: Опыт православной теодицеи / П. А. Флоренский. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2003. – 640 с.
7. Хамитов Н., Крылова С. Философский словарь. Человек и мир / Н. Хамитов, С. Крылова. – К.: КНТ, Центр учебной литературы, 2006. – 308 с.
8. Хамитов Н. Философия: Бытие. Человек. Мир: Курс лекций / Н. Хамитов. – К.: КНТ, Центр учебной литературы, 2006. – 456 с.
9. Rose G. The Melancholy Science: An Introduction to the Thought of Theodor W. Adorno / Gillian Rose. – L.: The MacMillan Press, 1978. – 212 p.
10. Schafer W. Global Civilization and Local Cultures: A Crude Look at the Whole / Wolf Schafer // International Sociology. – September 2001. – Vol.16 (3). – P.301–319.

References

1. Berdyayev N. A. Samopoznanie; Sochineniya / N. A. Berdyayev. – M.: ZAO Izd-vo EKSMO-Press, Kharkov: Izd-vo «Folio», 1998. – 624 s.
2. Berdyayev N. A. O naznachenii cheloveka / N. Berdyayev // O naznachenii cheloveka. – M.: Respublika, 1993. – S.20–80.
3. Berdyayev N. A. O rabstve i svobode cheloveka. Opyt personalisticheskoi metafiziki / N. Berdyayev. – Parizh: YMCA-Press, 1939. – 224 s.
4. Berdyayev N. A. Smysl tvorchestva / N. Berdyayev // Filosofiya svobody. Smysl tvorchestva. – M.: Pravda, 1989. – 607 s.
5. Florenskiy P. A. U vodorazdelov mysl / P. A. Florenskiy. – Moskva: Izdatelstvo «Pravda», 1990. – 447 s.
6. Florenskiy P. A. Stolp i utverzhdenie istiny: opyt pravoslavnoy teodetsii / P. A. Florenskiy. – M.: ООО «Izdatelstvo AST», 2003. – 640 s.
7. Khamitov N., Krylova S. Filosofskiy slovar. Chelovek i mir / N. Khamitov, S. Krylova. – K.: KNT, Tsentr uchebnoy literatury, 2006. – 308 s.
8. Khamitov N. Filosofiya: Bytie. Chelovek. Mir: Kurs lektsii / N. Khamitov. – K.: KNT, Tsentr uchebnoy literatury, 2006. – 465 s.
9. Rose G. The Melancholy Science: An Introduction to the Thought of Theodor W. Adorno / Gillian Rose. – L.: The MacMillan Press, 1978. – 212 p.
10. Schafer W. Global Civilization and Local Cultures: A Crude Look at the Whole / Wolf Schafer // International Sociology. – September 2001. – Vol.16 (3). – P.301–319.

Tarasjuk L. S., candidate of philosophical sciences, associate Professor of psychology and social sciences department, Academy of municipal management (Ukraine, Kyiv), loraa252@gmail.com

Integrity of personality in correlation with existential types of worldview

This article examines manifestation of integrity in correlation with different types of world-view. A world-view is the attempt to understand oneself and to find one's place in the world as a unity with a variety of other worlds. A person should have a goal and go for it. An individual without a purpose becomes inert, and that means life without meaning and flavor to life. A person needs to take responsibility for one's «I». Contemporary challenges in the context of globalization confront us with a number of relevant topics and the need for their research, one of which is the manifestation of integrity through the existential dimension of worldview. Thanks to cognition and creativity each personality is able to create one's own internal world and the world of relationships with Others. Holistic personality is consistent and comprehensive; such person is in constant development, and therefore, «integrity» can be correlated with such philosophical outlook that leads to permanent coming out beyond the boundaries of one's own existence and filling of reality with perfection, harmony, completeness and depth.

Keywords: integrity, world-view, purpose, person, personality, cognition, creativity, being, and meaning.

Tarasjuk L. S., кандидат философських наук, доцент кафедри психології та соціальних наук, Академія муніципального управління (Україна, Київ), loraa252@gmail.com

Целостность личности в корреляции с экзистенциальными типами мировоззрения

Исследуется, как проявляется целостность человека в корреляции с разными типами мировоззрения. Мировоззрение есть попытка осознать себя

и найти свое место в жизни, как единстве с другими разнообразными мирами. Человек должен иметь цель и направляться к ней. Человек без цели становится инертным, а это значит жизнь без смысла и вкуса к жизни. Он должен взять ответственность за свое «Я». Современные вызовы в условиях глобализации ставят перед нами ряд актуальных задач и необходимость их исследования, одна из которых: проявление целостности через экзистенциальные типы мировоззрения. Благодаря познанию и творчеству каждая личность способна создать свой внутренний мир, а также мир отношений с Другими. Целостная личность последовательна, системна, она пребывает в постоянном развитии, поэтому «целостность» можно соотносить с философским мировоззрением, которое способствует к постоянному выходу за пределы собственного бытия и наполнения действительности совершенством, гармонией, полнотой и глубиной.

Ключевые слова: целостность, мировоззрение, цель, человек, личность, познание, творчество, бытие, смысл.

* * *

УДК 327

Чорна Л. В.,
кандидат політичних наук, доцент, докторант
кафедри філософії, теорії та історії державного
управління, Національна академія державного
управління при Президентіві України (Україна, Київ),
lika7@ukr.net

АЛГОРИТМ ЗЛОВЖИВАННЯ СУСПІЛЬНИМИ ІДЕАЛАМИ

Аналізуються основні ознаки викривлення суспільних ідеалів, що є основною передумовою деформації політичної і правової свідомості суспільства. Розглянуто особливості перетворення ідеалу на утопію, підміни істинних ідеалів хибними, застосування насильницьких методів для втілення ідей суспільного розвитку. Показано можливі вияви антиісторизму в обраному контексті. На підставі проведеного дослідження сформульовано алгоритм зловживання суспільними ідеалами та наведено основні положення, необхідні для коректного розуміння суспільного ідеалу, а також для запобігання повної відмови від нього.

Ключові слова: ідеал, суспільний ідеал, утопія, нігілізм, державотворення, суспільний розвиток.

Останнім часом Україна зіткнулася з великою кількістю проблем, що підлягають невідкладному вирішенню задля забезпечення можливості продовжувати державотворчі суверенні процеси. Серед першочергових завдань суспільного розвитку задекларовано такі питання, як розвиток громадянського суспільства, збереження територіальної цілісності, відновлення довіри до усіх гілок державної влади, підвищення рівня політичної та правової свідомості громадян. Проте на фоні вирішення наведених проблем зовсім замало уваги приділяється пошуку кореневої причини їх виникнення. Нажаль, можна констатувати, що усі заходи з покращення суспільного життя починаються з трансформації наслідків, а не усвідомлення істинних глибинних передумов кризових явищ. Так, усі державні події, що мають місце в Україні протягом останніх десятиріч, відбуваються на небезпечному фоні масового скепсису та нігілізму, можна сказати за наявності певних ознак деформації суспільної свідомості. Намагаючись покращити певні зовнішні умови суспільного життя, усі зусилля прикладаються до зміни форми, тоді як зміст та внутрішні процеси або залишаються поза увагою, або на них просто-напросто не вистачає часу в сучасній неспокійній державній атмосфері. Разом з тим, ніщо не залишається на місці. Як відомо, в нашому дуальному світі все рухається в двох напрямках: розвитку або деградації, еволюції або інволюції. Отже, і процеси, що мають місце у людській свідомості не є сталими. Говорячи про нинішню ситуацію в Україні, слід в першу чергу звернути увагу на таку «базову умову» успішності будь-яких державних реформ, як стан суспільної свідомості. Як зазначено вище, найяскравішими рисами нинішньої суспільної свідомості є скепсис, незвірення та нігілізм, які водночас є наслідками усього історичного минулого незалежної України, та поряд з цим і причинами

гальмування подальшого суспільного розвитку. Адже за відсутності віри народу у потенціал держави та її владних представників, досить складно втілити будь-які, навіть найщиріші, задуми з покращення суспільного життя.

Дослідженню проблеми розуміння феномену ідеалу та поняття суспільного ідеалу присвятили роботи С. М. Булгаков [1], Е. В. Ільєнков [2], В. Краус [3], І. Кант [4], П. І. Новгородцев [5], С. М. Трубецької [6], С. Л. Франк [7]; сучасні вітчизняні філософи та політологи: В. Ю. Барков [8], В. П. Заблоцький [9], В. О. Корнієнко [10], Т. В. Розова [11], З. Ф. Самчук [12], М. Т. Степико [13]; сучасні зарубіжні дослідники: О. М. Величко [14], Г. Г. Володазов [15], Ю. Габермас [16], В. А. Лекторський [17], С. В. Мяснікова [18], І. С. Шатіло [19] та багато інших.

Разом з тим, в українській науці державного управління не достатньо уваги приділено філософському осягненню даного питання, особливо в контексті його ролі в суспільному розвитку та державотворенні, що й зумовило обрання зазначеної проблематики для подальшого вирішення важливих наукових та практичних завдань в цій сфері.

Мета статті. На підставі наведеного, в силу обмеженості обсягу даної наукової статті, пропонується осмислити проблему відмови від суспільного ідеалу як одну з основних причин критичного стану людської свідомості, що завжди буде перепоною на шляху позитивних соціальних змін. З цією метою на основі теоретичного аналізу буде показано алгоритм зловживання суспільними ідеалами як передумову нігілістичного мислення. Вивчення даного питання буде проведено з використанням загальнонаукових методів системного і структурного аналізу, принципу історизму. Результати проведеного аналізу можна використати в якості пропозицій з вдосконалення теоретичної та практичної роботи в сфері українського державотворення.

На перший погляд може здаватися, що причинно-наслідковий зв'язок між відмовою від суспільного ідеалу як орієнтиру суспільного розвитку та масовим розповсюдженням політичного та правового нігілізму досить розмитий. Проте можна дійти до простого умовиводу: якщо людина не знає своєї найвищої мети у житті та не має віри у найвищу цінності, вона не буде й мати тієї основи свого розвитку, що надасть їй можливість бути впевненою у вірності обраного шляху. Аналогічна доля спіткає і суспільство, що не обрало для себе найважливіший орієнтир розвитку, який дозволяв би фокусуватись не лише на негайних матеріальних та фізичних потребах, а й на відповідному своїм особливостям духовному ідеалі.

Хоча віра людини в ідеал є настільки ж непохитною, наскільки є сильним бажання бачити його здійсненням, велика сила цього бажання породжує значні розчарування в людства. «Усвідомлення факту нездійсненності якого-небудь ідеалу в результаті тривалого і цілеспрямованого руху до нього призводить до виникнення однієї з трьох можливих ситуацій: відмови від самого ідеалу; свідомого пониження якісної «планки» ідеалу, що водночас не супроводжується відмовою від визнання його цінності та істинності в якості тенденції; підміни змісту ідеалу при збереженні видимості вірності початковій ідеї» [17, с. 146].

Так, зокрема, критики ідеалу гуманізму наполягають на тому, що головним мотивом людської діяльності завжди

буде особистий інтерес, егоїзм, стремління використати іншого, схильність до домінування, що в свою чергу буде призводити до соціальної й культурної нерівності та конфліктів. На їх думку, слід обмежитись створенням таких соціальних, економічних і політичних механізмів, що не дозволятимуть конфліктам руйнувати самі соціальні відносини. Представники таких поглядів підкреслюють недоцільність культивування будь-яких високих суспільних ідеалів, оскільки спроби розвитку сутнісних сил людини, зменшення відчуження та експлуатації свідчать лише про намагання втілення утопій, сумний досвід чого вже отриманий. З огляду на наведене в якості запоруки успішного суспільного розвитку пропонується деідеологізація та відсутність будь-яких соціальних ідеалів за наявності суто технологічних правил, норм і процедур діяльності.

На протигагу вказаній точці зору в кращих традиціях критичної рефлексії висловлюється В. О. Лекторський, який не погоджується із запропонованою відмовою: «Саме тверезий і реалістичний аналіз людини, її культурного і соціального світу свідчить про незнищену роль ідеалів, ціннісних систем і морально-світоглядних орієнтирів, поза якими і без яких уся людська діяльність втрачає сенс та критерії оцінки, у зв'язку з чим стає неможливою» [17, с. 107].

При цьому, з іншого боку, цілком зрозумілими є причини відмови, зокрема, нашого суспільства від єдиного суспільного ідеалу. Нещодавній історичний досвід побудови «світлого майбутнього» насильницькими методами назавжди відбився у нашій свідомості. Як точно підкреслює російська вчена, відома дослідниця утопії В. Чалікова: «Обпікшись на молоді утопії, ми стали дути на воду ідеалу, мрії і взагалі уявлення про майбутнє. Небезпеки, закладені в утопії, змусили нас знехтувати небезпекою абсолютного негативізму, і антиутопічне заперечення непомітно перетворилося в норму ставлення до дійсності» [20].

Тому перед тим, як оцінювати ті, чи інші суспільні ідеали, необхідно брати до уваги причини й передумови їх можливого викривлення та зловживання ними. При цьому слід зазначити, що аналіз різних ознак деформації суспільних ідеалів дозволив окреслити своєрідний алгоритм цього процесу. Отже, до уваги пропонується послідовний опис основних критеріїв зловживання ідеалами із зазначенням можливих наслідків.

Першочерговою небезпекою для життєспроможності суспільного ідеалу є спроби змішування таких категорій, як ідеал та утопія. Згідно з поглядами австрійського дослідника В. Крауса, утопія, так само, як і ідеал є проєкцією бажання, але вона чітко обмежена сферою уможлядної гри та фантазії. Ідеали також виходять за межі реальності, проте вони є метою пов'язаних з дійсністю прагнень, навіть при усвідомленні їх недосяжності. У разі належності ідеалів до області фантастики та утопічних конструкцій, зображення земного раю, вони перестають бути ідеалами. Доцільно в цьому контексті згадати вислів К. Поппера: «Керуючись найкращими намірами спорудити небеса на землі, романтичність здатна перетворити цей світ тільки на пекло – одне з тих, що люди створюють для собі подібних» [21, с. 172]. При цьому протягом XVIII–XIX століть спроби видати утопії за ідеали, призвели до істотних соціальних катастроф. Змішування утопій з ідеалами, що урочисто вживалось

Марксом, Леніним, Сталіним, Мао, Гітлером спричинило рокове введення в оману багатьох народів.

Цілком закономірно, що критичне ставлення до утопії, притаманне сучасному світосприйняттю людини, досить часто переноситься на відмову від ідеалів як конструктивних її елементів. В людській свідомості ці два поняття ототожнюються та зливаються. Проте, маючи в своїй основі ідеал, утопія не є тотожною йому. Водночас, поняття ідеалу в якості елемента утопічної свідомості відрізняється від поняття ідеалу як такого. Адже причиною його деформації в рамках утопічної свідомості є сприйняття його як досяжної мети. На відміну від абсолютної мети, яка завжди залишається попереду та виступає в якості орієнтиру, ідеал як здійснена мета утопічної свідомості розуміється як кінцевий результат діяльності. В межах утопічної свідомості відбувається викривлення природи ідеалу шляхом трактування його як мети. В утопії ідеал являє собою кінцевий пункт розвитку суспільства та наочний образ бажаного довершеного суспільства. Отже, ідеал в утопічній свідомості стає проєктом. «Підміна ідеалу метою перетворює утопію з зайнятого та небезкорисного літературного жанру на якийсь вид політичної декларації або навіть політичної програми. З явища чисто духовного пошуку, що виробляє «прекрасні вимисли», звернені до уяви та почуття людини, покликано розвивати та збагачувати їх, утопія стає явищем свідомості соціально-політичної, а часто й політичної, виступаючи як заклик та план дій, що вимагає свого реального втілення» [17, с. 176].

На відміну від пошуку ідеалу як способу духовного освоєння світу та виявлення в ньому прекрасного, утопізм як форма мислення намагається здійснити радикальне перетворення в світі відповідно до свого ідеалу, застосовуючи «технічний» підхід до реальності. Більш того, для здійснення проєкту утопізму засобом та матеріалом буде виступати людина, природа, культура тощо. Утопічна свідомість має дуже специфічні практичні очікування від ідеалу. «Ствердження можливості ідеалу як факта емпіричної дійсності складає суть утопізму» [17, с. 177]. Таким чином, як підкреслював Г. Флоровський, перетворення категоричного імперативу на історичне пророцтво, принципове зрівняння цінності й факту створює утопічну установку на перетворення ідеалу в реальність [22]. У зв'язку з цим ідеал, що розумівся спочатку як кінцева мета суспільних змін стає ідолом, який потребує вже не осмислення та осягнення, а служіння та жертвопринесення. Перефразовуючи В. Соловйова, що попереджав про небезпеку такої метаморфози ідеалу, слід завжди пам'ятати про два важливих питання під час захоплення «зовнішнім суспільним ідеалом»: перший – це «що робити?», а другий і більш важливий – це «чи готові самі «робителі»?» [23, с. 309]. Наслідком перетворення утопії на зовнішній суспільний ідеал завжди є знецінення особистості та її деградація, насилля над людьми й суспільством, що виправдовується високими цілями. Така ситуація має місце, оскільки незалежно від готовності людини проводити внутрішню роботу ідеал вже приймається. Відкидаючи можливість поступового творчого впливу ідеалу на реальне людське життя, утопізм виправдує будь-які засоби його досягнення. Ідея довершеного суспільства, що панує у свідомості, стає ідолом, за нею визнається право «всесвітнього божества», у зв'язку з чим усі жертви виглядають прийнятно. Це не

тільки викривляє саму суть ідеалу, а руйнівню діє на життя людей, про що свідчить нещодавнє минуле. Проте такий сумний довід має навчити не відмови від ідеалу як такого, а розбірливості та правильному розумінню його природи задля запобігання викривлень, притаманних утопічній свідомості.

Досить часто в погоні за певним ідеалом, мислителі піддавалися спокусі прискорити його здійснення, не беручи до уваги необхідність «історичного визрівання ідеї». Так, на місце історії іноді ставилася людська воля, що яскраво продемонстрували, зокрема, диктатори ХХ століття. Таке зловживання суспільним ідеалом є характерним саме для утопічного мислення, адже останнє завжди сповідує «антиісторизм», прагнучи якнайшвидше замінити існуючий соціальний порядок новим, довершеним. Крім того, іронія полягає в тому, що відкидаючи історичний процес як необхідний для поступового звершення усіх еволюційних змін, «антиісторизм» одночасно полягає в тому, що з історичного минулого «вирізаються» неадаптовані до сучасності моделі суспільного порядку та копіюються як засіб вирішення усіх бід майбутнього. Отже, наступною помилкою у сприйнятті природи ідеалу, що спричиняє істотні суспільні проблеми є використання певних аспектів суспільного порядку минулого історичного періоду без урахування конкретних особливостей етапу суспільного розвитку та усього спектру притаманних тому чи іншому суспільству рис. Так, Г. Володазов називає дану проблему такою, що потребує конкретно-історичного й ситуативного вирішення, наводячи сумні приклади в історії, зокрема, коли людство намагалось застосувати досвід античності щодо спроб ліквідації приватної власності задля розв'язання певних соціальних завдань після революції 1917 року в Росії [15]. Неможливо створити єдиний стандарт суспільного ідеалу, що задовольняв би усі потреби людства в усі часи. Завжди слід пам'ятати про ризик перетворення такого стабільного «ідеалу-панaceaї» на ідола.

«По-справжньому обгрунтований суспільний ідеал не може ані суперечити сутності суспільного буття, ані бути незалежним від нього. Він повинен витікати із пізнання цієї сутності. Тому для нього не може бути індиферентним історичний досвід людства, адже саме в ньому і через нього пізнається онтологічна сутність людини і суспільства. Плани майбутнього ідеального устрою суспільства заслуговують на увагу лише в тому разі, якщо вони враховують увесь попередній досвід людства і вибудовуються на розумінні іманентної сутності суспільного життя, а не протиставляють йому самочинні побудови власної думки» [7, с. 24–25].

Вельми важливою та небезпечною ознакою зловживання суспільним ідеалом є вжиття насильницьких заходів, що йде «пліч-о-пліч» із бажанням одномоментної заміни минулого сучасним. Проте насилля та ідеал взаємовиключають одне одного. Як приклад, можна навести події Французької революції, під час якої Національні Збори 3 вересня 1791 року проголосили ідеали свободи, рівності, дотримання прав людини, належність влади народів, недопущення спричинення шкоди іншим внаслідок реалізації своєї свободи, розуміння закону як висловлення загальної волі та ін. Отже, була сформульована ідеальна програма. Але в подальшому розпочався терор, арешти, диктаторський режим, масові покарання, політичний хаос та економічна розруха. Аналогічна ситуація

повторювалася і в нашій історії: революція 1917 року та її криваві і жорстокі наслідки протягом подальших десятиліть радянського періоду. Як влучно підкреслював Вольфганг Краус, Карл Маркс відкрито закликав до насилля, що було великим гріхопадінням по відношенню до ідеалу. При цьому він наводить цитати з двох статей: «Ми ніколи цього не приховували. Наше підґрунтя – не правове підґрунтя, це революційне підґрунтя» (Стаття «Буржуазія та контрреволюція», 10 грудня 1848 року); «...народи переконані, що є лише один засіб скоротити, спростити, сконцентрувати смертельні муки нового суспільства, тільки один засіб – революційний тероризм»; «...будь-яка соціальна реформа залишиться утопією, поки пролетарська революція і феодальна контрреволюція не поміряються силою зброї в світовій війні» («Контрреволюція в Відні», 7 листопада 1848 року) [3, с. 178].

При цьому доречним є твердження Манеса Шпербера в його праці «Сім питань про насилля» про те, що насилля є засобом для втілення лише чогось тимчасового, а глибинні еволюційні зміни відбуваються не швидко, а поступово та повільно, з покоління в покоління, змінюють людський образ життя [3, с. 179]. Що стосується «ідеалів», проголошених Гітлером, то це яскравий приклад застосування насилля у значному масштабі в невеликому періоді часу при впровадженні націонал-соціалізму. Крім того, в даному випадку мова йшла не про суспільний ідеал, а про неадекватні ідеї, що вступали в істотну суперечність з правами людини, проголошували розділ рас, існування людей другого сорту, що підлягали винищенню. Наведені деструктивні за своєю суттю ідеї завдяки потужній пропаганді позиціонувалися як ідеали, метою яких було збудження як найкращих, так і найгірших сил в людині. Провина за це мала бути покладена як на ідеали, так і на тих, хто хибним шляхом намагався їх втілити.

Таким чином, характерним для людського шляху до ідеалу постає парадоксальне протиріччя: намагання створити високоморальнісний та ненасильницький світ з використанням засобів насилля в умовах несвободи, нерівності та ненависті. Саме ці заходи сприймаються як ефективні в досягненні заповітної мрії, після чого вже можна бути їх не використовувати. Разом з тим, навіть сама найшляхетніша мета ніколи не має права виправдовувати низькі та негідні заходи. Адже ці заходи та характер їх використання завжди зумовлюють сам результат усієї діяльності. В жодному разі, порочні методи досягнення бажаного не призведуть до настання благості. Так, з найдавніших часів людство хоча і було свідоме того, що зі злом можна боротися лише добром та перемагати тільки за допомогою любові, проте відверто ігнорувало цю істину.

Стремління людства до суспільного ідеалу є уособленням шляху людини до Бога. І цей шлях не може бути покращений або прискорений насильницькими негуманними методами, як в фізичному, так і в духовному сенсі. Людське, не поєднане з Божественним стає приземлено-дрібним, егоїстично-нікчемним. Божественне, не втілене в практичних справах людини, залишається безплідною й туманною премудрістю [15, с. 832]. Таким чином, виключно духовний статус ідеалу є не зовсім вірним, оскільки в даному випадку не враховується природний практицизм людини. Саме в подвійній природі ідеалу полягають і його життєвість, і його суперечливість.

На складному шляху втілення суспільного ідеалу особливо уважно слід відшукувати ту міру втручання в суспільне життя та державний режим, що дозволить одночасно і подолати безчинство правлячої сили, і запобігти перетворенню реформаторської влади на нову тиранію [15, с. 514].

Однією з передумов неспроможності втілити у практику ідеальні конструкції виступає також недосконалий механізм «перекладу» найвищих цінностей та абстрактних істин на мову конкретики задля втілення. Уся історія людства є уособленням процесу виникнення ідеалів, діяльності, направленої на їх здійснення, виявлення неминучого неспівпадіння задуманого та реалізованого, внесення відповідно до цього змін до початкового ідеалу або до методів його втілення, і в кінцевому підсумку – формування нового ідеалу. Це свідчить про те, що деформаційні особливості на шляху здійснення ідеалів є нормою, яка водночас може призвести й до трагедії на певному етапі суспільного розвитку [15, с. 515–516].

Отже, іншою помилкою, що неминуче призводить до деформації ідеалів, є занадто узагальнене уявлення про такі найважливіші цінності, покладені до основи суспільного ідеалу, як ідеї свободи, рівності та справедливості. «Так, погано усвідомлене, невизначено прописане, невміло конкретизоване поняття «свобода» перетворюється в реальності на анархію, якусь «вольницю» («роби, що забажеш», «ковтай свободи, скільки зможеш проковтнути»), свободу «без берегів», гоббсівську «війну всіх проти всіх», що в кінцевому рахунку обертається «несвободою» – пануванням сильних над слабкими. А занадто загальне, абстрактне уявлення про рівність здатно при здійсненні його на практиці, обернутися «зрівнялівкою», знищенням людського багатоголосся, багатобарвності, тим самим перетворюючи веселий, вируючий різноманітними проявами світ на сумовите животіння подібних один одному роботів» [15, с. 517].

Отже, слід коректно та уважно наповнювати абстрактні принципи ідеалу конкретним змістом відповідно до існуючої епохи та її особливостей, задля уникнення свавільного тлумачення та застосування найвищих людських цінностей у повсякденному житті.

В цьому контексті необхідно розмежовувати ідеали на істинні та хибні. Хибним є той ідеал, що «об'єктивно веде до руйнування і особистості, і соціуму. Хибний ідеал виростає на ґрунті духовної та душевної неповноцінності, аморальності, калічить свідомість та самосвідомість людини, тягне його до антигуманних, нелюдських справ та вчинків» [17, с. 118]. Істинним є такий ідеал, що сприяє процесу удосконалення людини та суспільства, основою якого є висока моральність, відповідальність, хвилювання за свою долю та майбутнє суспільства. Відмінність істинного ідеалу від хибного полягає, зокрема, в наслідках його втілення. Лише хибний ідеал може завести в глухий кут, пригнічувати та руйнувати моральну, духовну та фізичну природу людини. Водночас, покликанням істинного ідеалу є просвітлення і піднесення життя [17, с. 118].

При цьому слід наголосити на важливості врахування психічної конституції людини. Адже «спроби філософії розглянути людину з позицій духовно-абстрактних, трансцендентно захмарних висот призвели до того, що і сама людина була перетворена на абстракцію, позбавлену свого життєвого коріння та перешкоджаючу нам в спробах розуміння конкретно-конкретну людину. Людина – це

розум та уява, свідомість та несвідомість, фантазії та емоції, пороки та збочення. І все це слід враховувати, говорячи про людину, що стоїть перед вибором ідеалу» [17, с. 119–120].

Безумовною проблемою в даному сенсі є питання нав'язування людині певних ідеалів. Так, психічною основою будь-якого тоталітаризму є так званий синдром «як усі» [17, с. 124]. Вказаний стадний інстинкт в усі часи вдало застосовувався правителями-диктаторами задля досягнення цілей шляхом насадження людям певного ідеалу та спрямування мас у чітко завданому напрямі. Навіть найкращий за своїм змістом ідеал стане перепоною на шляху людського розвитку, якщо він не був обраний людиною самостійно. Та людина, у якій понад розумом превалює стадний інстинкт не в змозі виробити власний світогляд та обрати свій власний ідеал, адже завжди буде приймати запропоновану зверху картину світу. Це є закономірним для людської психіки, оскільки розділивши із владою її картину світу, людина отождоює себе із владою, відчуючи себе так само могутньою. І на доповнення до цього слід підкреслити, що саме та людина, яка не наповнює своє життя самостійно, не робить свій життєвий вибір на підставі розуміння власних талантів, в більшій мірі і схильна до прийняття будь-яких ідеалів зверху, щоб хоч якось заповнити пустоту свого існування. «Безпросвітність тьмяного і смутного існування, з одного боку, та гостра потреба заповнити внутрішню пустоту та надати сенсу своєму існуванню з іншого, – ось основа готовності людини прийняти будь-яку ідеологію та будь-якого вождя за обіцянку гарного, хвилюючого життя, наповненого пристрасною боротьби за або проти якого-небудь ідеалу, навіть якщо ця боротьба призведе до власної загибелі» [17, с. 129].

Задля уникнення таких необачних людських кроків Карл Ясперс пропонує виробляти в людях волю до добра, навчати їх мислити, виносити самостійні рішення. Не набувши цього людство може вступити в фазу свого розвитку, де «в житті не буде свободи та звершень, в царстві чорної злоби, що не знає гуманності» [24, с. 160].

Разом з тим, надзвичайно істотною перешкодою для можливості людини розмежовувати істинні та хибні ідеали, свobodно обираючи еволюційний розвиток, є маніпулювання колективним несвідомим при використанні участі мас для втілення реформаторських мрій. Так, одним із засобів втілення ідей Французької буржуазної революції, комунізму та націонал-соціалізму, була участь мас. Детально розібрав це питання В. Краус, розуміючи, що той, хто розчиняється в ірраціоналізмі, первісних емоціях не в змозі прагнути ідеалу. Спираючись в своїх роздумах на дослідження таких видатних мислителів, як Гюстав Лебон, Зигмунд Фройд, Карл Гюстав Юнг, Герман Брох, австрійський вчений наголошував, що масова поведінка руйнує усі передумови правильного підходу до ідеалу. Перетворюючись на масу, незалежно від своїх особливих психічних рис, окремі індивіди долучаються до колективної душі, завдяки чому їх відчуття, думки та дії вже набувають зовсім іншого характеру, ніж були до того у кожного окремо. Будучи імпульсивною, мінливою та збудливою, маса майже завжди керується несвідомим та не може витримувати жодної відстрочки між своїм бажанням та його здійсненням. Вона володіє почуттям вседозволеності, для індивіда в масі зникає поняття неможливого [3, с. 181–184]. За таких обставин у людини втрачається здатність свідомо обирати вищі цінності

та цілі, відрізняючи істинне та хибне, що знов—таки свідчить про можливість викривлення суспільного ідеалу. Отже, не вдаючись до глибокого аналізу усіх методів політичної пропаганди та маніпулювання свідомістю, слід підкреслити, що спроби керування людьми шляхом впливу на них під час масових заходів можуть містити ознаки зловживання суспільними ідеалами.

Висновки. Підсумовуючи наведене, можна окреслити алгоритм викривлення та зловживання суспільними ідеалами:

– підміна суспільного ідеалу як недосяжного та динамічного орієнтиру суспільного розвитку на сталій взірць бажаної моделі суспільства; перетворення ідеалу на утопію.

– антиісторизм, що проявляється в двох іпостасях: 1) в заміщенні поступового історичного визрівання еволюційних змін людською волею до якнайшвидшої заміни сучасного майбутнім; 2) у вириванні з контексту фрагментів історичного досвіду та сліпому копіюванні певного аспекту історичної моделі минулого у сучасне без урахування усіх необхідних обставин як минулого, так і сучасного;

– вжиття насильницьких заходів: намагання створити високоморальнісний та ненасильницький світ з використанням засобів насилля в умовах несвободи, нерівності та ненависті;

– недосконалий механізм «перекладу» найвищих цінностей та абстрактних істин на мову конкретики задля втілення: занадто узагальнене уявлення про ідеї свободи, рівності та справедливості, покладені до основи суспільного ідеалу;

– підміна істинних ідеалів хибними та нав'язування останніх людині шляхом маніпулювання колективним несвідомим при використанні участі мас для втілення реформаторських мрій.

Таким чином, за наявності хоча б однієї з наведених ознак починається викривлення ідеалів, що може стати знаменням жахливих часів та перетворити обітований рай на пекло.

Задля того, щоб уникнути небезпеки як зловживання суспільними ідеалами, так і повної відмови від них, що в обох випадках веде до масового нігілізму, слід дотримуватись певних правил «техніки безпеки» з формування та слідування ним. Так, необхідно пам'ятати про наведені вище ознаки можливого зловживання ідеалами, а також враховувати наступні положення.

Суспільний ідеал має сприйматися не як результат або досягнута мета, а як безкінечний шлях вільного розвитку, а також має відправлятися від ідеї існування абсолютного у відносному, у зв'язку з чим необхідно постійно пам'ятати про його неповне здійснення та мінливу природу. При цьому жодний суспільний ідеал не може бути виправданий, якщо в жертву ідеї «світлого майбутнього» приноситься теперішнє людини. При цьому слід раз і назавжди відмовитися від думки знайти спосіб відкриття абсолютної форми життя та засобів здійснення земного раю, рівно як і від надії досягнення в майбутньому «такої блаженної пори, яка могла б стати останньою стадією і заключним періодом історії». Суспільний ідеал має сприйматися як лінія горизонту, з якою порівнював його Кант, яку людина ніколи не зможе досягнути її, але втративши її, не буде усвідомлювати її перспективи свого розвитку.

Повертаючись до осмислення проблем сучасного державотворення в Україні, слід наголосити, що головною загрозою для державності України наразі є не зовнішні вороги, а внутрішні. Основним викликом для нашого суспільства є не жахливий соціально-економічний стан, а психологічний стан українського народу, що характеризується відсутністю віри як в окремі політичні персоналії, так і в можливість найближчого виходу з замкненого кола державної неспроможності. І нажал, ця проблема не може бути вирішена на матеріально-побутовому рівні. Її розв'язання пов'язується з можливістю віднайдення суспільного ідеалу в якості тих світоглядних ціннісних орієнтирів, що єднатимуть людей на духовному рівні та сприятимуть зародженню в них віри не лише в краще майбутнє, а в гідне сьогодення.

Разом з тим, слід пам'ятати, що процес вибору та слідування суспільному ідеалу як ціннісному орієнтирові суспільного розвитку є неймовірно відповідальним та складним. Адже задля духовного підйому народу України та благополучного еволюційного розвитку суспільства важливим є не лише свідомий вибір самого суспільного ідеалу, а дотримання усіх перелічених вище заходів з «техніки безпеки» на шляху до нього з метою запобігання його викривлень та перетворення на чергового ідола.

Список використаних джерел

1. Булгаков С. Розмисли. Творча спадщина у контексті XXI ст// За ред. В. Д. Базилевича. – К.: Знання, 2006. – 903 с.
2. Ильенков Э. В. Об идолах и идеалах. – М.: Политиздат, 1968. – 312 с.
3. Вольфганг Краус. Нигилизм сегодня, или Долготерпение истории. Следы рая. Об идеалах. – Эссе / Пер. с нем. А. Карельского, Е. Кацевой и Э. Венгеровой. – М.: Радуга, 1994. – 256 с.
4. Кант Иммануил. Сочинения в шести томах. [Под общ. ред. В. Ф. Асмуса, А. В. Гулыги, Т. И. Ойзермана]. – М.: «Мысль», 1964. (Философ. наследие. Акад. наук СССР. Ин-т философии). – Т.3. – 799 с.
5. Новгородцев П. И. Об общественном идеале / П. И. Новгородцев // Приложение к журналу «Вопросы философии». – М.: Издательство «Пресса», 1991. – С.13–522.
6. Трубецкой Е. Н. Смысл жизни / Сост. А. П. Полкова, П. П. Апрышко. – М.: Республика, 1994. – 432 с.
7. Франк С. Л. Духовные основы общества. – М.: Республика, 1992. – 511 с. – (Мыслители XX в.).
8. Барков В. Ю. Социально-политический идеал в массовом сознании Украины. – К.: Стило, 1999. – 32 с.
9. Заблоцкий В. Либерализм: идея, идеал, идеология / Віталій Заблоцький. – Донецьк: Янтра, 2001. – 366 с.
10. Корниенко В. А. Эволюция политического идеала (опыт истории). – Киев – Винница, 1996. – 264 с.
11. Розова Т. В. Утопия как социокультурный феномен / Т. В. Розова; НАН Украины, Ин-т философии. – О.: [б.в.], 1996. – 128 с.
12. Самчук З. В. Світоглядні основи соціально-філософського дослідження ідеології: проблема критеріїв та пріоритетів вибору: [моногр.]: у 2 т. – Д.: АРТ-ІРЕС, 2009.
13. Степико М. Т. Буття етносу: витоки, сучасність, перспективи (філософсько-методологічний аналіз) / М. Т. Степико; НАН України; Ін-т філософії. – К.: Знання, 1998. – 250 с.
14. Величко А. М. Государственные идеалы России и Запада. Параллели правовых культур. – СПб.: Издательство Юридического института, 1999. – 235 с.
15. Водолазов Г. Г. Идеалы и идола. Мораль и политика: история, теория, личные судьбы. – М.: Культурная революция, 2006. – 864 с.
16. Габермас Ю. Філософський дискурс сучасності / Ю. Габермас; [переклад]. – К.: Український філософський фонд, 1998. – 158 с.
17. Идеал, утопия и критическая рефлексия. РАН, Институт философии; отв. ред. В. А. Лекторский. – М.: РОССПЭН, 1996. – 302 с.
18. Мясникова С. В. Проблема социального идеала в философско-литературных произведениях А. А. Богданова, Е. И. Замятина, А. П. Платонова. – Екатеринбург, 2006. – 128 с.

19. Шатило И. С. Мировоззренческие коллизии XX века и проблема разработки современного социального идеала / Российск. заочн. ин-т текст. и легк. пр-сти. – М., 2001. – 90 с.

20. Утопия и утопическое мышление: антология зарубежн. лит.: Пер. с разн. яз. / Сост., общ. ред. и предисл. В. А. Чаликовой. – М.: Прогресс, 1991. – 405 с.

21. Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги / Карл Раймонд Поппер; [пер. з англ. О. Коваленко]. – К.: Основи, 1994. – Т.1. – 444 с.

22. Флоровский Г. Метафизические предпосылки утопизма // Вопросы философии. – 1990. – №10.

23. Соловьев В. С. Сочинения в 2 т. 2–е изд. Т.2 / Общ. ред. и сост. А. В. Гулыги, А. Ф. Лосева; Примеч. Л. Кравца и др. – М.: Мысль, 1990. – 822 с.

24. Ясперс К. Смысл и назначение истории. – М.: Политиздат, 1991. – 527 с.

References

1. Bulgakov S. Rozmysly. Tvorchy spadshhyna u konteksti XXI st / Za red. V. D. Bazylevycha. – K.: Znannya, 2006. – 903 s.

2. Il'enko Je. V. Ob idolah i idealah. – M.: Politizdat, 1968. – 312 s.

3. Vol'fgang Kraus. Niligizm segodnja, ili Dolgoterpenie istorii. Sledy raja. Ob idealah. – Jesse / Per. s nem. A. Karel'skogo, E. Kacevoj i Je. Vengerovoj. – M.: Raduga, 1994. – 256 s.

4. Kant Immanuel. Sochinenija v shesti tomah. [Pod obshh. red. V. F. Asmusa, A. V. Gulygi, T. I. Ojzermana]. – M.: «Mysl'», 1964. (Filosof. nasledie. Akad. nauk SSSR. In-t filosofii). – T.3. – 799 s.

5. Novgorodcev P. I. Ob obshhestvennom ideale / P. I. Novgorodcev // Prilozhenie k zhurnalu «Voprosy filosofii». – M.: Izdatel'stvo «Pressa», 1991. – S.13–522.

6. Trubeckoj E. N. Smysl zhizni / Sost. A. P. Polkova, P. P. Apryshko. – M.: Respublika, 1994. – 432 s.

7. Frank S. L. Duhovnye osnovy obshhestva. – M.: Respublika, 1992. – 511 s. – (Mysliteli XX v.).

8. Barkov V. Ju. Social'no-politicheskij ideal v massovom soznanii Ukrainy. – K.: Stilos, 1999. – 32 s.

9. Zabloc'kyj V. Liberalizm: ideja, ideal, ideologija / Vitalij Zabloc'kyj. – Donec'k: Jantra, 2001. – 366 s.

10. Kornienko V. A. Jevoľucija politicheskogo ideala (opyt istorii). – Kiev – Vinnica, 1996. – 264 s.

11. Rozova T. V. Utopija kak sociokul'turnyj fenomen / T. V. Rozova; NAN Ukrainy, In-t filosofii. – O.: [b.v.], 1996. – 128 s.

12. Samchuk Z. V. Svitogljadni osnovy social'no-filosof'skogo doslidzhennja ideologii': problema kryterij v ta priorytetiv vyboru: [monogr.]: u 2 t. – D.: ART–PRES, 2009.

13. Stepyko M. T. Buttja etnosu: vytoky, suchasnist', perspektyvy (filosof'sko-metodologichnyj analiz) / M. T. Stepyko; NAN Ukrainy; In-t filosofii'. – K.: Znannya, 1998. – 250 s.

14. Velichko A. M. Gosudarstvennye idealy Rossii i Zapada. Paralleli pravovykh kul'tur. – Spb.: Izdatel'stvo Juridicheskogo instituta, 1999. – 235 s.

15. Vodolazov G. G. Idealy i idoly. Moral' i politika: istorija, teorija, lichnye sud'by. – M.: Kul'turnaja revolucija, 2006. – 864 s.

16. Gabermas Ju. Filosos'kyj diskurs suchasnosti / Ju. Gabermas; [pereklad]. – K.: Ukrai'ns'kyj filosos'kyj fond, 1998. – 158 s.

17. Ideal, utopija i kriticheskaja refleksija. RAN. Institut filosofii; otv. red. V. A. Lektorskiy. – M.: ROSSPJeN, 1996. – 302 s.

18. Mjasnikova S. V. Problema social'nogo ideala v filosos'ko-literaturnykh proizvedenijah A. A. Bogdanova, E. I. Zamjatina, A. P. Platonova. – Ekaterinburg, 2006. – 128 s.

19. Shatilo I. S. Mirovozzrencheskie kollizii XX veka i problema razrabotki sovremennogo social'nogo ideala / Rossijsk. zaochn. in-t tekst. i legk. pr-sti. – M., 2001. – 90 s.

20. Utopija i utopicheskoe myshlenie: antologija zarubezhn. lit.: Per. s razn. jaz. / Sost., obshh. red. i predisl. V. A. Chalikovoi. – M.: Progress, 1991. – 405 s.

21. Popper K. Vidkryte suspil'stvo ta jogo vorogy / Karl Rajmond Popper; [per. z angl. O. Kovalenko]. – K.: Osnovy, 1994. – T.1. – 444 s.

22. Florovskij G. Metafizicheskie predposylki utopizma // Voprosy filosofii. – 1990. – №10.

23. Solov'ev V. S. Sochinenija v 2 t. 2–e izd. T.2 / Obshh. red. i sost. A. V. Gulygi, A. F. Loseva; Primech. L. Kravca i dr. – M.: Mysl', 1990. – 822 s.

24. Jaspers K. Smysl i naznachenie istorii. – M.: Politizdat, 1991. – 527 s.

Chorna L. V., PhD in Political Science, assistant professor, doctoral student of the Department of Philosophy, Theory and History of Public Administration, National Academy for Public Administration under the President of Ukraine (Ukraine, Kyiv), lika7@ukr.net

The algorithm of social ideals misuse

The article analyzes the main features of social ideals distortion, which is the main premise of deformation of society political consciousness and sense of justice. The author examines the peculiarities of transformation of the ideal to utopia, substitution of true ideals for false ones, the application of forcible methods for realization of social development ideas. The article reveals possible manifestations of anti-historical method in given context. The algorithm of social ideals misuse is formulated. There are pointed out the principal propositions to prevent complete renunciation of social ideal.

Keywords: ideal, social ideal, utopia, nihilism, state building, social development.

Черная Л. В., кандидат политических наук, доцент, докторант кафедры философии, теории и истории государственного управления, Национальная академия государственного управления при Президенте Украины (Украина, Киев), lika7@ukr.net

Алгоритм злоупотребления общественными идеалами

Анализируются основные признаки искажения общественных идеалов, что является основной предпосылкой деформации политического и правового сознания общества. Рассмотрены особенности преобразования идеала в утопию, подмены истинных идеалов ложными, применение насильственных методов для воплощения идей общественного развития. Показаны возможные проявления антиисторизма в выбранном контексте. На основании проведенного исследования сформулирован алгоритм злоупотребления общественными идеалами и приведены основные положения, необходимые для корректного понимания общественного идеала, а также предотвращение полного отказа от него.

Ключевые слова: идеал, общественный идеал, утопия, нигилизм, государственное строительство, общественное развитие.

УДК 001:002

Вячеслава Е. А.,

кандидат философских наук, доцент, доцент кафедры философии и социологии, Национальный медицинский университет им. А. А. Богомольца (Украина, Киев), viacheslavova--elena@yandex.ru

О МЕЖДИСЦИПЛИНАРНЫХ МОДЕЛЯХ В ЭСТЕТИКЕ: РИТОРИКА ТЕКСТА В ИЗОБРАЗИТЕЛЬНОМ ИСКУССТВЕ

Осуществлена адаптация риторического понимания текста к эстетической проблематике тропоса в изобразительном искусстве. Автор выделяет два уровня риторического – риторика фигур и риторика текста как целого. Рассмотрен метаболизм как тип риторических операций, связанных с наличием в произведении отклонений от визуального и логического кода. Дается определение риторической функции в изобразительном искусстве, выявляется типология интертекстуальных связей.

Ключевые слова: риторическая функция, автореференция, метаболизм, интертекст, реинтерпретация, креолизация языка.

(статья друкється мовою оригіналу)

Идейные установки постмодерна, стимулировавшие тенденции художественной синестезии, привели к распространению в эстетике и искусствознании полипарадигмальных подходов к феноменам искусства XX–XXI столетий. Современный исследователь нередко вынужден в решении научных проблем прибегать к синтезу теоретических концепций, сложившихся в различных областях гуманитарного знания, что является непростой задачей, требующей методологической рефлексии. В частности, следует согласиться с российской искусствоведом П. С. Волковой, отметившей продуктивность риторической модели («риторики художественного текста») в современной эстетике, ее способность выступать обоснованием философии искусства [3]. Действительно, формирование современной философии искусства, в которой возможно согласование неклассической и классической

парадигм естетического знания, является *актуальной* задачей сегодняшнего дня. Однако, *проблема* состоит в том, что используемый П. С. Волковой подход не тождествен известным структурно-функциональным и семиотическим концепциям риторичности. Исследовательница опиралась на лингвориторическую модель, разработанную российскими педагогами, психологами, филологами, музыковедами (А. Ворожбитовой, П. Пихновским, Д. Присяжнюком, Е. Яковлевой и др.), не ориентированную на анализ изобразительного искусства, между тем феномен реинтерпретации художественного текста она рассматривает и на образцах живописи. Применительно к последним указанный подход малопродуктивен в силу его априоризма, уводящего в сторону от проблематики художественного текста. Разделяя позитивную оценку риторического подхода в эстетике, заявленную П. С. Волковой, мы считаем необходимым условием его применения предваряющую конкретизацию понятия «риторика текста» в невербальных видах искусства.

Предлагаемая статья посвящена анализу риторики текста в изобразительном искусстве. В эстетике и искусствознании данная проблема системно не изучена. В украинской эстетической мысли возможности риторического подхода к феноменам искусства акцентировал Ю. Легенький [8], предпосылки к его использованию сложились в 1990-е годы благодаря философскому анализу западных неориторических концепций, осуществленному В. Мейзерским [11]. Однако полной реализации данный теоретический посыл не получил. Интерес к феномену риторического в искусстве проявляется сегодня в разных формах, например, как сопутствующая позиция в комплексном исследовании И. Бондаревской, в котором риторичность иконы анализировалась как фактор выявления специфики эстетического в украинской культуре XVII–XVIII столетий [2]. Профессор О. Федорук обоснованно считает поэтику метафоры определяющей для всего украинского изобразительного искусства последних десятилетий [17]. Показательна тенденция к анализу явлений, имеющих риторическую природу (изобразительной мотивики как основы полисемии, мифопоэтической образности), вне связи с риторической моделью, что было характерно в 2000-е годы для исследований М. Каранды, А. Тарасенко, Е. Вячеславовой [6; 16; 4]. Соотношение эстетической нормы и ее нарушения, диалектика формы и содержания как источник множественности интерпретаций, адресность текста рассматриваются Л. Мизиной, Л. Семиной, С. Холодинской в рамках герменевтического подхода [12; 15; 18]. Однако отметим, что данные оппозиции ответственны и за процедуры семантических изменений в искусстве, ведущие к созданию тропов и фигур, что актуализирует вопрос о дополнительности риторики и герменевтики как теорий порождения и понимания текста.

В российской эстетике продуктивность риторического подхода к изучению художественных феноменов отмечал Ю. Боров («Эстетика», 1997), возможность его применения в искусствознании показали исследования С. Даниэля («Картина классической эпохи», 1986; «Сети для Протея: Проблема интерпретации формы в изобразительном искусстве», 2002), В. Локтева («Барокко: от Микельанджело до Гварини. Проблема стиля», 2004). Однако в целом отсутствие методологии адаптации понятий литерату-

роведения к проблематике соотношения изображения и слова в изобразительном искусстве, является помехой в дальнейшей адекватной работе в данном направлении, о чем свидетельствует монография Н. Злыдневой «Изображение и слово в риторике русской культуры XX века» (2008), построенная на компаративном анализе произведений вербальных и невербальных искусств. Вероятно, поэтому в работах российских ученых, как и в украинской эстетике и искусствознании, налицо тенденция к рассмотрению явлений, имеющих риторическую природу, вне риторического подхода. Так, герменевтическая позиция преобладает в исследовании М. Ямпольского об интертексте в искусстве кино, хотя, минуя понятие риторического, автор отмечает смыслопорождающие функции интертекстуальности [21]. Благодаря концепциям Ю. Кристевой, Р. Барта интертекст является предметом обсуждения уже в течение ряда лет, однако его связь с риторической моделью остается за пределами внимания Н. Маньковской, В. Бычкова, В. Диановой и других российских ученых, изучающих эстетику и искусство постмодернизма. Отмеченная работа М. Ямпольского содержит ряд ценных наблюдений о механизмах интертекста в изобразительном искусстве (в творчестве Ф. Леже, С. Дали), позволяя заключить, что любое исследование данного феномена является и изучением определенных аспектов риторики текста. Учитывая устойчивый литературоцентризм в области эстетической рефлексии интертекстуальности, как вехи на пути освоения риторического в изобразительном искусстве мы рассматриваем работы П. С. Волковой, И. К. Роговина («Интерпретация сюжетов «Метаморфоз» Овидия в изобразительном искусстве», 2007), П. С. Волкова, акцентируя общность явлений реинтерпретации и интертекста, также не ставит вопрос об их риторической природе [3]. Существеннее, однако, то, что явлениями интертекста и реинтерпретации проблематика риторического в искусстве не ограничивается.

Нашу *задачу* мы видим, во-первых, в системной интеграции в рамках анализа риторики художественного текста как перечисленных выше, так и иных аспектов понимания риторического, выражающих эстетическую специфику тропоса в изобразительном искусстве; во-вторых, в уточнении понятия «риторическое» в изобразительном искусстве.

В восстановлении интереса к риторике в первой половине XX века была значима роль междисциплинарной научной деятельности Р. Якобсона. Ряд его ранних статей, посвященных искусству модернизма, выявил обоснованность интереса семиотики к невербальным искусствам. Разработав модель коммуникативного акта, Р. Якобсон акцентировал поэтическую функцию языка: обеспечивая автореференцию, она является главной в искусстве, а коммуникативная (референтивная) – второстепенной [19]. Исследователь выявил структурное устройство и механизм функционирования поэтического языка, связав риторические операции образования тропов и фигур с парадигматической и синтагматической осями языка, что оказалось релевантным также и для изобразительного искусства. Идеи Р. Якобсона создали предпосылки для обоснования риторики текста и были использованы теоретиками неориторки (Ж. Дюбуа, Ф. Эделин, Ф. Пир, Ж.–М. Клинкенберг, Ф. Мэнге, А. Тринон), отождествившими поэтическую и риторическую функции

языка с целью структурного анализа риторики фигур [13, с. 54]. Позиции указанных выше исследователей (все они акцентировали релевантность данной концепции для изобразительного искусства) в совокупности составили вариант структуралистской семантической философии искусства, отмеченный Е. Басиным [1, с. 151].

Обращаясь к риторической модели в эстетике, следует учитывать возможность различных подходов к пониманию текста. В центре внимания междисциплинарного текстологического дискурса второй половины XX столетия было выявление механизмов порождения смысла в знаковых образованиях, что сопровождалось признанием недостаточности денотации в качестве основной модели значения и актуализировало традиционные для риторики вопросы генерирования косвенных смыслов. Существенным оказалось то, что риторическая (поэтическая) функция языка на практике реализуется в тексте и служит критерием его определения. В поле формирования риторической и семиотической теорий текста были вовлечены идеи В. Проппа, М. Бахтина, К. Леви-Стросса, существенный вклад в их разработку был сделан А.–Ж. Греймасом, М. Риффатером, Ю. Кристевой, Р. Бартом, Т. А. ван Дейком, Ц. Тодоровым, Ж. Женеттом, Ю. Лотманом. Как определенную специфику риторики текста В. Мейзерский отмечал доминирование в ней интерпретативной модели [11, с. 109], что отличает ее от текстологических теорий, элиминирующих позицию «автора» и нацеленных на предствление текста как процесса нон-финального смыслогенеза. Благодаря этому риторика текста методологически релевантна как для эстетики и философии искусства, так и для искусствознания в целом с его ориентацией на произведение как предмет познания. Согласно Ю. Лотману, для исследователя текст – это аналитический инструмент, «некая полезная абстракция художественного единства» [9, с. 271].

Теория текста Ю. Лотмана представляет для нас интерес, учитывая внимание исследователя к риторическим феноменам в изобразительном искусстве, а также ориентацию его концепции не только на поэзию, но и на «более общие вопросы построения произведения искусства» [9, с. 104]. Обоснованием его широких эстетических обобщений служил исходный тезис о том, что понятие знака в словесном художественном тексте не тождественно знаку в естественном языке, вследствие чего поэзия строится «по законам не языкового, а изобразительного знака» [9, с. 153]. Исходя из этого, лотмановский анализ структуры художественного текста можно рассматривать как теорию иконического знака, что позволяет сделать некоторые экспликации общего характера, полезные для понимания риторики текста в изобразительном искусстве.

Разделяя позицию М. Риффатера, Ю. Лотман считал необходимым условием риторики текста возможность предствить произведение как целостную единицу (знак), выполняющую сигнификативные функции [11, с. 110]. Диалектические характеристики текста (выраженность, структурность, наличие границ и погруженность во внетекстовые структуры) указывают на то, что два аспекта риторики («риторика фигур» и риторика текста как целого [10, с. 168]) могут существовать в произведении лишь в виде целостной иерархической структуры, неизбежно порождая вопрос о том, как соотносятся элементы такого риторического образования.

Имманентность текста и его взаимодействие с внетекстовыми структурами предполагают отношения двух уровней. На первом из них риторика фигур соотносится с внутритекстовой организацией, основой которой выступают парадигматическая и синтагматическая оси художественного языка. Риторика текста как целого включает в себя риторику фигур в качестве базисной подсистемы, с учетом того, что в произведении могут быть и немодифицированные синтагмы. В свою очередь риторика текста как целого ориентирована на его соотнесенность с внетекстовыми структурами двух типов – структурами отправителя и получателя художественного сообщения (художника и зрителя).

Согласно Лотману, имманентная структура любого художественного текста строится на основе двух типов отношений: принцип ритма, повтора делает эквивалентным неэквивалентное, принцип метафоры соединяет несоединимое [9, с. 88]. Ритмический повтор связан с синтагматикой текста, в классической риторике различные способы организации повторов принадлежали сфере фигур речи, стилистических фигур. Метафора выражает парадигматические (семантические) отношения, выполняя функцию порождения текста. «Повторение обнажает структуру», «ритмические фигуры» (концепт Лотмана) членят и связывают изобразительные и выразительные элементы текста, устанавливая отношения в изобразительной синтагме и позволяя выделить семантические единицы текста [9, с. 135]. Риторика фигур была основательно исследована учеными льежской школы [13], релевантность их подхода в изобразительном искусстве была показана нами ранее на примере анализа референциальной метафоры и ритмических риторических модификаций.

Теория льежцев ценна еще и тем, что выявляет на уровне риторики текста как целого значимость для изобразительного искусства металоги́зм. Металоги́зм как тип метабол возникает, когда автор обращается «к объективной реальности «как таковой», чтобы затем совершенно открыто отойти от нее и извлечь из этого нужный ему эффект» [13, с. 225]. Металоги́зм предполагает ситуацию соотнесения текста с экстралингвистической реальностью и заключается в выходе за рамки «нормального» отношения между знаком и обозначаемой вещью, «когда затрагиваются нормы... зеркального отражения истины» [13, с. 241]. Функция металоги́зма заключается «в деформации референтной ситуации или контекста» или в изменении логической значимости сообщения [13, с. 242, 67].

Указывая на связь металоги́зм с классическими риторическими фигурами мысли, теоретики неориторики акцентировали их слабую изученность и необходимость «всерьез заняться анализом металоги́зм» [13, с. 230]. Относя к категории металоги́зм иронию, гиперболау, антитезу, обрыв, плеоназм, парадокс, аллегория, притчу, авторы «Общей риторики» отмечали трудности выявления металоги́зм, выступающих в тексте в единстве с «риторикой фигур». Для их дифференциации следует учитывать, что металоги́зм меняет значимость всей синтагматической последовательности, в то время как семантическое «действие тропов распространяется лишь на отдельные элементы последовательности» [13, с. 251, 176].

Исходя из сказанного, очевидно, что в изобразительном искусстве группа металоги́зм включает не только

перечисленные типы фигур. Существеннее то, что металогиические операции связаны с отклонениями (деформациями) от перцептивного визуального и логического кодов, что составляет специфику изобразительных художественных систем современного типа, начиная с конца XIX века. Характеристика последних связывается в эстетике и искусствознании с отходом от принципа мимесиса, с движением «от образа к знаку». В качестве примеров металогиизма укажем на работы Э. Мунка («Крик», 1893, Национальная галерея, Осло), на образцы иронии в творчестве Ж. Сёра («Канкан», 1889–1890, Музей Креллер–Мюллер, Оттерло). Со ссылкой на Ж. Делёза можно рассматривать металогиизм как проявление «оргиастической репрезентации», «проводящей различие» и организующей экспрессивность: «...оргиастическая репрезентация превращает сами вещи в выразительность» [5, с. 64].

Риторическая природа данного феномена будет более очевидной, если обратиться к вопросу о семантической структуре художественного текста. Особенностью его является двойное существование: принадлежность системе поэтического языка не отменяет его общезыковых значений. Соотнесенность в восприятии обеих семантических систем, напряженность между ними создает эстетический эффект [9, с. 186]. Учитывая, что функцию естественного языка в изобразительном искусстве выполняет перцептивный визуальный код, отметим, что подобное соотношение как раз и составляет специфику искусства конца XIX–XX века. Структура изобразительного металогиизма образуется наложением ритмических динамических кодов на визуальный перцептивный код – двойное кодирование служит источником присущего произведениям данного типа «экспрессивного ореола», смысловой «размытости». На уровне риторики фигур принятие допустимости отклонений от перцептивного визуального кода вело также к изменению способов образования тропов – к обнажению коннотативной природы метафоры, к метафоре–монтажу, метафоре–метаморфозе, образцы которой представлены в творчестве Дж. де Кирико («Великий метафизик», 1924, Национальная галерея, Берлин), А. Тышлера («Девушка и город», 1972; «Наклонная башня», из серии «Архитектура», 1976) и других художников XX столетия.

На наш взгляд, те преобразования в живописи, которые были обозначены краткой формулой «от образа к знаку», имели риторическую природу и были способом реализации в искусстве поэтической функции языка, состоявшей в активизации образования тропов, металогиизмов и нарастании разнообразных форм ритмической разработки пространственно–плоскостных отношений (на основе цвета, тона, линии, пятна, фактуры), при том, что последние представляют собой риторические модификации (стилистические, ритмические, экспрессивные фигуры), выполняющие не только образную функцию, но и функцию автореференции. Рассматривая проблему референциальной метафоры, мы отмечали закономерность: оптическая иллюзия «гасит» троп, сюжетное начало «растворяет» его, делая незаметным. Отказываясь от оптической иллюзии и сюжета, художники рубежной поры «создают язык, которому реальность «поручкой» не служит», основой которого являются риторические фигуры (в том числе металогиизмы) – «то единственное средство, которое может увести язык от его утилитарной роли, а это

является первейшим условием его превращения в язык поэтический» [13, с. 60]. В ряде направлений семантической философии (в работах С. Лангер, «общих семантиков» и др.) указанные преобразования характеризовались как акты художественного абстрагирования [1, с. 122, 245–246]. На наш взгляд, риторическая модель позволяет дифференцировать составляющие такого формообразующего процесса, выявляя его семантическую направленность и конкретные формы реализации в произведении искусства.

В отличие от металогиизма, феномен интертекста как способа реализации внетекстовых связей достаточно изучен и в рамках риторики текста, где значимыми были работы М. Риффатера [11, с. 189], и вне риторической модели в литературоведении, например, в работах Г. Косикова, в киноэстетике [21]. Впервые о цитате как риторической операции писал уже Э. Тезауро. Термин «интертекст» введен в эстетику Ю. Кристеовой в результате перенесения на почву постструктурализма проблемы «чужих голосов», теоретическое осмысление которой было дано М. Бахтиным [7, с. 37]. Не касаясь известных механизмов интертекстуальности, ведущих к семантическим изменениям, отметим возможные в данной области типологические различия, существенные для изобразительного искусства. Как показало наше исследование изобразительной метафоры, интертекстуальность реализуется и в пределах риторики фигур, в связи с чем необходимо различать функции внетекстовых связей на уровне языка и на уровне текста: лишь связи второго типа интегрируют семантику текста. В конкретном произведении могут быть представлены одновременно гетерогенные типы интертекста, как выступающие источником метафоризации, так и служащие референциальным медиатором, но не ведущие к образованию тропа, а создающие определенный «экспрессивный ореол» (в работе Ф. Кричевского «Семья», из триптиха «Жизнь», 1925–1927, НХМУ, Киев). На практике вопрос о дифференциации риторических операций разных уровней является непростой задачей, как показывает анализ «геральдической конструкции», осуществленный М. Ямпольским [21, с. 71–72], где «текст в тексте», обеспечивающий трансформацию смысла, смешивается с механизмом удвоения, ритмическими фигурами повтора (типа «рама в раме»), главной целью которых является эффект смысловых резонансов, ведущий к трансцендированию смысла, к разрушению ясности семантической модальности и «преодолению однозначности содержания за счет усложнения формы» [21, с. 82, 90, 196–197].

Наконец, специфический характер имеет интертекст, выполняющий функцию реинтерпретации. Помещение данного риторического феномена в ряд типологически близких ему поможет дать ответ на вопрос, поставленный П. С. Волковой, но решения в ее работе не получивший: каково соотношение интертекста и реинтерпретации [3]? Тезис исследовательницы о близости «метода реинтерпретации и интертекстуального метода» развернут в утверждение о том, что реинтерпретация в искусстве имеет творческий («первичный») характер, в отличие от интерпретации как «вторичной» стратегии чтения (позиции знатока, зрителя, критика), с чем нельзя согласиться: «по самой своей природе любой текст

одновременно является и произведением, и интертекстом» [7, с. 37], в силу чего интерпретация предполагает экспликацию внетекстовых связей текста. В современном украинском искусстве интертекстуальная интерпретация изобразительного фольклора или украинского барокко имеет безусловно творческий характер.

Согласно П. С. Волковой, реинтерпретация, предполагающая бриколаж, провокативность и распрямление текста, характеризует искусство «после Google и Internet», поэтому сошлемся на украинского классика реинтерпретации А. Ройтбурда, чей ироничный автокомментарий к собственной живописи от третьего лица отвечает на поставленный выше вопрос: «Художник лукавит, ...умышленно затемняя там, где хотелось бы прояснить», упаковывая свои образы «в секунд-хенд «взятых напрокат» названий», производя картину-артефакт посредством «тотального коллажирования», «микшируя треш с классикой», пользуясь тем, что тиражированность последней придала (или возвратила) ей полную анонимность профанного. Названия, выступая как «лингвистическая эхололия», тем не менее «никуда не отсылают», поскольку «в нашем сознании любое название изначально опустошено», конструируясь по отношению к содержанию как «две встречные бессмысленности»: «Не смысл пришел я принести, но бессмыслицу» [14, с. 3–7]. Очевидно, в случае реинтерпретации речь идет о способе организации интертекста, который предварительно уже подвергся деструкции смысла, образуя материал для симулякра, для выявления «присутствия отсутствия» что ведет к смысловой неопределенности. Семантический потенциал неопределенности в искусстве велик, в том числе неопределенности, связанной с «бессмыслицей» или «заумью», на что указывал М. Ямпольский [20; 21, с. 337–338]. Опыт анализа искусства модернизма показал, что даже радикальное разрушение культурных символов ведет не к упразднению символизма как такового, а к вторичной семантизации, в которой «опустошенная» форма получает окказиональные смыслы [21, с. 324–325; 20, с. 503].

Здесь мы подошли к необходимости коснуться вопроса о втором типе внетекстовых отношений, которые заданы возможностью несовпадения кодов отправителя и получателя художественного сообщения. Уже Ч. Пирс констатировал: «...никакое сообщение от одного лица к другому не может быть совершенно определенным» [Цит. по: 1, с. 273]. Развитием этой мысли был тезис Р. Якобсона о воздействии риторической функции на всех участников коммуникативного акта: «Двойному смыслу соответствует расщепленность адресанта и адресата» [19, с. 221]. Исходя из проведенного им различия «грамматики говорящего» и «грамматики слушающего», Ю. Лотман развивал концепцию «креолизации» языка отправителя сообщения в акте художественной коммуникации при пересечении его с языками, имеющимися в арсенале получателя в случае, если последнему приходится частично или полностью конструировать дешифрующий код [9, с. 37]. Перспективы креолизации языка оказываются ответственными за производство косвенных и окказиональных смыслов в том числе и потому, что наличие случайного, спонтанного в художественном тексте, с учетом презумпции его осмысленности, стимулирует зрителя к организации дополнительных вторичных семантических упорядоченностей, к наделению их значимостью. Крайнюю степень выражения данные идеи получают в эстетике постструктурализма, наделяющей «читателя» значимостью основной инстанции, производящей смыслы.

В проекции на произведение перспектива языковой креолизации предполагает в качестве условия порождения или изменения смыслов наличие в художественном тексте очагов семантической неопределенности. Источниками ее в той или иной мере выступают все виды риторических модификаций. В наибольшей степени данным свойством обладают ритмические, стилистические, экспрессивные операции, само существование которых как фигур, согласно классической риторической теории, целиком определяется тем, будут ли они замечены и восприняты зрителем: модификации данного типа обретают смысл в актах восприятия. Принадлежат «риторике фигур» (имманентному уровню текста), они одновременно обнаруживают свою диалектическую природу в ориентации на систему внетекстовых связей (на возможные коды адресата). Ключевое значение модификации данного типа и отвечающие им принципы порождения косвенных смыслов, в которых главную роль играют акты автокоммуникации, получают в искусстве XX столетия, выражая логику перехода от репрезентативной модели искусства к экспрессивной. Смыслы (в том числе косвенные) порождаются тут не трансляцией «готовых» идей, а «дифференцирующим мерцанием самого материала», экспрессивной манипуляцией с ним, «вписыванием в него различия» [20, с. 124].

Рассмотренный методологический подход, опирающийся на положения неориторики, позволяет изучать иерархическое устройство художественного текста с целью выяснения тех отношений, которые связывают его уровни. В этом состоит его преимущество в сравнении с отмеченной выше лингво-риторической моделью [3], предполагавшей возможность осуществить «культурный синтез риторики, лингвистики и искусства», минуя семиотику текста, что вызывает сомнение, поскольку речь идет о невербальных художественных системах. Это и обусловило априоризм позиции П. С. Волковой: чтобы показать, «каким образом риторический тип речи взаимодействует с художественным типом речи», автору пришлось конструировать «образ ратора», постулировать некие условия соответствия ему «образа автора» и позиционировать аналогию между ними «в качестве такой дохудожественной модели действительности, опираясь на которую творец оказывается способным создавать влиятельное публичное высказывание» [3]. В действительности, художественное и риторическое высказывания обладают структурной общностью, что позволяет применять риторическую модель для анализа художественных текстов, в том числе в изобразительном искусстве. В качестве выводов, отметим следующее:

1. Риторика текста в изобразительном искусстве представляет собой иерархическую структуру, тип художественного единства и взаимодействия имманентных и внетекстовых связей текста.

2. Риторика текста как целого включает в себя риторику фигур в качестве «языковой» подсистемы, организующей имманентные отношения художественного текста. Диалектическая природа метабол данного уровня выражается в их нацеленности и на внетекстовые связи: изобразительная метафора имеет интертекстуальную природу, ритмические фигуры ориентированы на возможные коды адресата.

3. Риторика текста как целого предполагает такие типы операций, как металогизмы и образование интертекстуальных связей.

4. Категория металоги́змів в изобразительном искусстве с учетом характера художественных систем современного типа включает в себя преобразования, связанные с наличием в произведении отклонений от визуального перцептивного и логического кодов.

5. Анализ металоги́змів позволяет заключить, что характерный для искусства конца XIX–XX столетий отход от принципов мимесиса, редукция оптической иллюзии и сюжетного начала являются феноменами риторической природы, способами автореференции, формой реализации риторической (поэтической) функции языка в изобразительном искусстве.

6. Выявлена функциональная гетерогенность различных типов интертекстуальных связей, показана специфика реинтерпретации как способа организации интертекста, который предварительно подвергся семантической деструкции в целях формирования смысловой неопределенности.

7. Одним из источников, генерирующих косвенные смыслы в искусстве, выступает коммуникативная ситуация с возможным несовпадением кодов отправителя, получателя и текста, заданная наличием в тексте очагов семантической неопределенности и ведущая к языковой креолизации и активизации актов автокоммуникации.

8. Рассмотренные типы риторических преобразований позволяют охарактеризовать риторическую функцию («риторическое») в искусстве, во-первых, как совокупность операций, ведущих к смысловым изменениям; во-вторых, как способ автореференции, самообнаружения художественного языка произведения, причастного порождению смысла и входящего в качестве существенного элемента в построение плана содержания.

Структурирование художественного текста не является самоцелью, но служит раскрытию полноты смысловых интенций произведения. Иными словами, риторика текста функционирует и как модель понимания произведения. Поскольку именно с произведением как художественным единством связана специфика искусства, полагаем, что рассмотренная методологическая модель, выступая в качестве инструмента анализа формообразующих и семантических аспектов художественного текста, может быть использована как одно из оснований современной философии искусства.

Список использованных источников

1. Басин Е. Я. Семантическая философия искусства [Текст] / Е. Я. Басин; Российская акад. наук, Ин-т философии, Акад. гуманитар. исслед. – 4-е изд., доп. – М.: Гуманитарий, 2012. – 348 с.
2. Бондаревська І. А. Контури естетичного в риторичному модусі культури [Текст] / Бондаревська І. А. // Парадоксальність естетичного в українській культурі XVII–XVIII століть. – К.: ПАРАПАН, 2005. – С.108–158.
3. Волкова П. С. Реинтерпретация художественного текста (на материале искусства XX века) [Текст] / автореф. дис.... докт. искусствоведения: 17.00.09 / П. С. Волкова; Краснодарский гос. ун-т культуры и искусств. – Краснодар, 2009. – 46 с.
4. Вячеславова О. А. Миф і образотворче мистецтво у постмодерній естетиці [Текст] / О. А. Вячеславова, А. Д. Чаус // Українська культура у вимірах постмодерну: Навч. посіб. для студентів ВНЗ. – Луганськ: вид-во «Ноулідж», 2011. – С.149–221.
5. Делёз Ж. Различие и повторение [Текст] / Жиль Делёз; пер. с фр. Н. Б. Маньковской, Э. П. Юровской; научн. ред. Н. Б. Маньковская. – СПб.: ТОО ТК «Петрополис», 1998. – 384 с.
6. Каранда М. В. Неорелігійні мотиви в естетиці та мистецтві зламу XIX–XX століть [Текст] / автореф. дис. ... канд. філос. наук: 09.00.08 / М. В. Каранда; Київ. нац. ун-т ім. Т. Г. Шевченка. – К., 2006. – 16 с.

7. Косиков Г. К. «Структура» и/или «текст» (стратегии современной семиотики) [Текст] // Французская семиотика: от структурализма к постструктурализму / Пер. с фр., сост. и вступ. ст. Г. К. Косикова. – М.: ИГ «Прогресс», 2000. – С.3–48.

8. Легенький Ю. Г. Естетика (досвід апофатичної дескрипції) [Текст]: навч. посібник для студ. вузів / Ю. Г. Легенький. – К.: КНУКіМ, 2007. – 600 с.

9. Лотман Ю. М. Структура художественного текста [Текст] / Лотман Ю. М. // Об искусстве. – СПб.: «Искусство–СПб», 1998. – С.14–285.

10. Лотман Ю. М. Риторика [Текст] / Лотман Ю. М. Избранные статьи: В 3- томах. – Таллин: Александра, 1992. – Т.1. – С.167–183.

11. Мейзерский В. М. Философия и неориторика [Текст] / В. М. Мейзерский. – К.: Лыбидь, 1991. – 192 с.

12. Мізіна Л. Б. Естетична інтерпретація історії мистецтв: сучасне бачення [Текст] / Мізіна Л. Б. – Луганськ: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2006. – 200 с.

13. Общая риторика [Текст] / Ж. Дюбуа, Ф. Пир, А. Тринон и др.; [пер. с фр.; общ. ред. и вступ. ст. А. К. Авеличева]. – М.: Прогресс, 1986. – 392 с.

14. Ройтбурд А. Имаджинариум [Текст] / Александр Ройтбурд. – К.: Семейная типография huss, 2013. – 79 с.

15. Семиног Л. Адресність тексту: Історичні метаморфози в українській естетичній думці [Текст] / Л. Семиног // Художня культура. Актуальні проблеми: Науковий вісник / ІПСМ АМУ; Редкол.: О. Федорук (голова), В. Сидоренко, І. Безгін та ін. – К., 2008. – Вип.5. – С.91–98.

16. Тарасенко А. А. Міфологічні мотиви і образи в образотворчому мистецтві Одеси останньої третини XX – початку XXI століття [Текст]: автореф. дис.... канд. мистецтвознавства: 17.00.05 / А. А. Тарасенко. – Харків, 2007. – 20 с.

17. Федорук О. Величний знак метафори [Текст] // Перетин знаку: Вибрані мистецтвознавчі статті. У 3-х книгах / Інститут проблем сучасного мистецтва Академії мистецтв України. – К.: Інтертехнологія, 2008. – Кн.3. – С.25–53.

18. Холодинська С. Інтерпретація як фактор формування нового мистецького феномену [Текст] / С. Холодинська // МІСТ: Мистецтво, історія, сучасність, теорія: Зб. наукових праць з мистецтвознавства та культурології / ІПСМ АМУ; Редкол.: В. Д. Сидоренко (голова), О. О. Авраменко, О. Я. Боднар та ін. – К.: Музична Україна, 2008. – Вип.4–5. – С.352–360.

19. Якобсон Р. Лингвистика и поэтика [Текст] // Структурализм: «за» и «против». Сб. статей; [пер. с англ. И. А. Мельчука]. – М.: Прогресс, 1975. – С.193–230.

20. Ямпольский М. «Сквозь тусклое стекло»: 20 глав о неопределенности [Текст] / М. Ямпольский. – М.: Новое литературное обозрение, 2010. – 688 с.

21. Ямпольский М. Память Тиресия: Интертекстуальность и кинематограф [Текст] / М. Ямпольский. – М.: РИК «Культура», 1993. – 464 с.

References

1. Basin E. Ja. Semanticheskaja filosofija iskusstva [Текст] / E. Ja. Basin; Rossijskaja akad. nauk, In-t filosofii, Akad. gumanitar. issled. – 4-e izd., dop. – М.: Gumanitarij, 2012. – 348 s.
2. Bondarevs'ka I. A. Kontury estetychnogo v rytorychnomu modusi kul'tury [Текст] / Bondarevs'ka I. A. // Paradoxal'nist' estetychnogo v ukrai'ns'kij kul'turi XVII–XVIII stolit'. – К.: PARAPAN, 2005. – S.108–158.
3. Volkova P. S. Reinterpretacija hudozhestvennogo teksta (na materiale iskusstva XX veka) [Текст] / avtoref. dis.... dokt. iskusstvovedenija: 17.00.09 / P. S. Volkova; Krasnodarskij gos. un-t kul'tury i iskusstv. – Krasnodar, 2009. – 46 s.
4. Vjacheslavova O. A. Mif i obrazotvorche mystectvo u postmodernij estetyci [Текст] / O. A. Vjacheslavova, A. D. Chaus // Ukrai'ns'ka kul'tura u vymirah postmodernu: Navch. posib. dlja studentiv VNZ. – Lugans'k: vyd-vo «Noulidzh», 2011. – S.149–221.
5. Deljoz Zh. Razlichie i povtorenie [Текст] / Zhil' Deljoz; per. s fr. N. B. Man'kovskoj, Je. P. Jurovskoj; nauchn. red. N. B. Man'kovskaja. – SPb.: TOO TK «Petropolis», 1998. – 384 s.
6. Karanda M. V. Neoreligijni motyv v estetyci ta mystectvi zlamu XIX–XX stolit' [Текст] / avtoref. dys. ... kand. filoz. nauk: 09.00.08 / M. V. Karanda; Kyi'v. nac. un-t im. T. G. Shevchenka. – К., 2006. – 16 s.
7. Kosikov G. K. «Struktura» i/ili «tekst» (strategii sovremennoj semiotiki) [Текст] // Francuzskaja semiotika: ot strukturalizma k poststrukturalizmu / Per. s fr., sost. i vstup. st. G. K. Kosikova. – М.: IG «Progress», 2000. – S.3–48.
8. Legen'kyj Ju. G. Estetyka (dosvid apofatychnoi' deskrypcii') [Текст]: navch. posibnyk dlja stud. vuziv / Ju. G. Legen'kyj. – К.: КНУКіМ, 2007. – 600 с.

9. Lotman Ju. M. Struktura hudozhestvennogo teksta [Tekst] / Lotman Ju. M. // Ob iskusstve. – SPb.: «Iskusstvo–SPb», 1998. – S.14–285.

10. Lotman Ju. M. Ritorika [Tekst] / Lotman Ju. M. Izbrannye stat'i: V 3– tomah. – Tallin: Aleksandra, 1992. – T.1. – S.167–183.

11. Mejzerskij V. M. Filosofija i neoritorika [Tekst] / V. M. Mejzerskij. – K.: Lybid', 1991. – 192 s.

12. Mizina L. B. Estetychna interpretacija istorii' mystectv: suchasne bachennja [Tekst] / Mizina L. B. – Lugans'k: Vyd–vo SNU im. V. Dalja, 2006. – 200 s.

13. Obshhaja ritorika [Tekst] / Zh. Djubua, F. Pir, A. Trinon i dr.; [per. s fr.; obshh. red. i vstup. st. A. K. Avelicheva]. – M.: Progress, 1986. – 392 s.

14. Rojtburd A. Imadzhinarium [Tekst] / Aleksandr Rojtburd. – K.: Famil'naja tipografija huss, 2013. – 79 s.

15. Semynog L. Adresnist' tekstu: Istorychni metamorfozy v ukrai'ns'kij estetychnij dumci [Tekst] / L. Semynog // Hudozhnja kul'tura. Aktual'ni problemy: Naukovyj visnyk / IPSM AMU; Redkol.: O. Fedoruk (golova), V. Sydorenko, I. Bezgin ta in. – K., 2008. – Vyp.5. – S.91–98.

16. Tarasenko A. A. Mifologichni motyvy i obrazy v obrazotvorchomu mystectvi Odesy ostann'oi' tretyny XX – pochatku XXI stolittja [Tekst]: avtořef. dys.... kand. mystectvoznavstva: 17.00.05 / A. A. Tarasenko. – Harkiv, 2007. – 20 s.

17. Fedoruk O. Velychnyj znak metafory [Tekst] // Peretyn znaku: Vybrani mystectvoznavchi statii. U 3–h knyгах / Instytut problem suchasnoho mystectva Akademii' mystectv Ukrainy. – K.: Intertehnologija, 2008. – Kn.3. – S.25–53.

18. Holodyns'ka S. Interpretacija jak faktor formuvannja novogo mystec'kogo fenomenu [Tekst] / S. Holodyns'ka // MIST: Mystectvo, istorija, suchasnist', teorija: Zb. naukovyh prac' z mystectvoznavstva ta kul'turologii' / IPSM AMU; Redkol.: V. D. Sydorenko (golova), O. O. Avramenko, O. Ja. Bodnar ta in. – K.: Muzychna Ukrain'a, 2008. – Vyp.4–5. – S.352–360.

19. Jakobson R. Lingvistika i pojetika [Tekst] // Strukturalizm: «za» i «protiv». Sb. statej; [per. s angl. I. A. Mel'chuka]. – M.: Progress, 1975. – S.193–230.

20. Jampol'skij M. «Skvoz' tuskloe steklo»: 20 glav o neopredelennosti [Tekst] / M. Jampol'skij. – M.: Novoe literaturnoe obozrenie, 2010. – 688 s.

21. Jampol'skij M. Pamjat' Tiresija: Intertekstual'nost' i kinematograf [Tekst] / M. Jampol'skij. – M.: RIK «Kul'tura», 1993. – 464 s.

Vjacheslavova O. A., PhD, Assistant Professor, Associate Professor of Philosophy and Sociology, National Medical University, OBOhomolets (Kyiv, Ukraine), vjacheslavova--elena@yandex.ru

About interdisciplinary models in aesthetics: rhetoric of text in fine art

The article carries the adaptation of neorhetorical understanding of the text to the aesthetic problems of tropes in fine art. The author identifies two levels of rhetoric – rhetoric of figures and rhetoric of the text as a whole. Metalogism considered as a type of rhetorical operations associated with the presence of the deviations from visual and logical code in the artwork. The article gives the definition of a rhetorical function in the visual arts and a typology of intertextual relations.

Keywords: rhetorical function, autoreference, metalogism, intertext, reinterpretation, creolization of language.

Вячеславова О. А., кандидат философских наук, доцент, доцент кафедры философии та соціології, Національний медичний університет ім. О. О. Богомольця (Україна, Київ), vjacheslavova--elena@yandex.ru

Про міждисциплінарні моделі в естетичній риторичній функції: риторика тексту в образотворчому мистецтві

Здійснена адаптація риторичного розуміння тексту до естетичної проблематики тропосу в образотворчому мистецтві. Авторка виокремлює два рівня риторичного – риторичну фігуру та риторичну функцію як цілого. Розглянуто металогізм як тип риторичних операцій, пов'язаних з наявністю у творі відхилень від візуального та логічного кодів. Дається визначення риторичній функції в образотворчому мистецтві, експліковано типологію інтертекстуальних зв'язків.

Ключові слова: риторична функція, автореференція, металогізм, інтертекст, реінтерпретація, креолізація мови.

* * *

УДК 1(091)

Несправа М. В.,
здобувач кафедри філософії, Дніпропетровський
національний університет (Україна, Дніпро),
n.nesprava@gmail.com

РУЙНУВАННЯ ВСІХ ДОСЯГНЕНЬ КУЛЬТУРИ ТА МОРАЛІ ЯК СУТНІСТЬ ЗЛА В УМОВАХ СУСПІЛЬСТВА СПОЖИВАЧІВ

Розглянуто проблему культурної кризи, руйнування всіх досягнень культури та моралі як сутність зла у суспільстві споживачів в умовах глобалізації. Аналізується пов'язана з цим дихотомія «добро – зло». Розглядається методологічний підхід, який спрямовано на дослідження руйнування і кризи моралі у соціально-філософській інтерпретації.

На ґрунті аналізу взаємозв'язків типу: «інформаційне суспільство – суспільство споживачів» робиться висновок про те, що в кожному із зазначених типів відносин прослідковується тенденція кризи морального чинника, залежності розвитку економічного буття людини, суспільства загалом від руйнування всіх досягнень культури та моралі; наголошується на необхідності посилення моральнісних пріоритетів у житті сучасного глобального суспільства.

Ключові слова: криза, глобалізація, культура, мораль, суспільство споживачів.

В умовах глобалізованого світу йде напружений пошук нових шляхів розвитку людства, переходу до нового рівня життя, нових ціннісних орієнтацій. Цей пошук відбувається у різних сферах людської культури – у філософії, мистецтві, науці. Передумови трансформації світогляду та руйнування традиційних цінностей обумовлені сферою науково-технологічного прогресу, існування кіберкультури та кібер світу, віртуальної реальності, які є стрижнем існування і розвитку техногенної та інформаційної цивілізації. Різні аспекти кризи сучасного цивілізаційного розвитку, руйнування культури аналізували М. Бердяєв, М. Данилевський, П. Сорокін, Ж. Бодріар, М. Хоркхаймер, Г. Маркузе, Х. Ортега-і-Гасет, Ф. Фукуяма, І. Валерстайн, Е. Тофлер, Т. Адорно, М. Гайдегер, Е. Гусерль, Ж.–П. Сартр, Е. Фром, К. Ясперс та ін.

Мета статті – розглянути особливості глобалізації та вияви кризи, руйнування культури і моралі, як вияв зла.

Найвні культурні, екологічні, економічні кризи та формування суспільства споживання, обумовлено набутками техногенної та інформаційної цивілізації. «Суспільство споживання» – один із багатьох концептів, запропонованих Франкфуртською школою, зокрема Гербертом Маркузе бо, зараз «раби розвиненої індустріальної цивілізації є сублімованими рабами, але вони – раби, оскільки рабство є зумовленим» [11, с. 87–134]. Суспільство споживання стало чи не єдиним можливим бажаним варіантом розвитку західних країн. Коли формується суспільство потреб, між собою зіштовхуються людські цінності, руйнуються досягнення моралі та культури. Відбувається трансформація ідеалів світових ідеалів сили і влади. Ідея що людина є «мірилом всіх речей», і вона може панувати над об'єктами, обставинами, соціальним середовищем. Суспільство потреб обмовило виникнення криз Ф. Ніцше говорив про кризу християнської моралі, О. Шпенглер – про кризу європейської культури, А. Швайцер – про кризу світогляду, А. Тойнбі – про кризу західноєвропейської християнської цивілізації. Розвиток науки і техніки, інформаційних технологій у ХХ ст. призвело до виникнення низки моральних проблем, характерних для сучасного світу: створення зброї масового знищення (ядерної, хімічної, біологічної), до виникнення загрози знищення всього

живого, обумовивши відповідальність вчених за наслідки своїх винаходів. Розвиток промислового виробництва та інтелектуалізація техніки, часто є причиною забруднення навколишнього середовища. Необмежений видобуток природних ресурсів призвів до виникнення проблем глобальних екологічних проблем, що потребують від людини вироблення моральних імперативів, що регулюють його взаємовідносини з природою. Занурення науки в глибинні біологічні процеси породило низку проблем біотичного характеру (пересадка органів, клонування, евтаназію, проблема існування дітей з особливими потребами тощо). Індивідуалізація суспільного життя і реалізація ідеї цінності окремої особистості в ХХ ст. призвела до гіпертрофії інтересів індивіда, витіснивши майже повністю з свідомості обцинно-колективистську орієнтацію суспільства, що призвело до зниження рівня духовності, споживчому відношенню до життя, зниження ціннісного статусу сім'ї, сексуального розкрячення тощо [15, с. 18]. *Споживання* як соціокультурний феномен вперше було проаналізовано Т. Вебленом, який довів що володіння речами-символами є показником статусу споживача, що за ними можна оцінювати успішність людини, її добрі вчинки тощо.

Добро і зло виступають однопорядковими початками Всесвіту та життя людини. Добро і зло – загальні форми моральної оцінки, які розмежовують моральне і аморальне. Всі людські вчинки оцінюються через цю протилежність: почуття, думки, наміри, дії можуть бути добрими – відповідно до доброму, або злими – такими, що виходять із зла і ведуть до нього. Історичний процес формування цих понять був процесом становлення і розвитку самої моралі.

Добро – найважливіша гранично узагальнене, імперативно-оцінне поняття моралі і категорія етики, у широкому сенсі позначає позитивну цінність, на основі якої взаємини між людьми будуються на принципах взаємної поваги, солідарності, безкорисливості й дозволяють людині і суспільству жити, розвиватись, благоденствувати, досягти гармонії і вдосконалюватись. Поняття добра часто отожднюють з поняттям блага.

Добро і зло означають не тільки вільні вчинки, а вчинки, які свідомо співвіднесені з певним стандартом – ідеалом досконалості або відхиленням від нього, руйнуванням ідеалу. І нарешті, добро і зло як моральні поняття пов'язані з душевним і духовним досвідом самої людини і існують через цей досвід, а отже, як би не визначалися філософами джерела добра і зла – творяться вони людиною за міркою її внутрішнього світу. Згідно з однією з точок зору добро і зло є першопочатками світу, які знаходяться між собою у постійній боротьбі. Така точка зору називається дуалізмом (лат. duo – два, dualis – подвійний).

Інша точка зору відносно добра і зла є відображення більшості релігійних моральних вчень: добро є шлях до абсолютного добра – до Бога, зло є відхід від Бога, наслідок помилкових або порочних рішень людини, вільної у своєму виборі. Такий підхід до проблеми добра і зла є невід'ємною частиною класичної традиції. Вже давньогрецькі філософи Сократ, Платон, Аристотель вважали, що зло постає як порушення гармонії існуючого, порушення порядку. Тому і добро і зло відносні у співвідношенні з образом досконалої людини, її рішення, дії, оцінки.

Слідуючи за Аристотелем, Фома Аквінський розглядає розум як найвищий рівень людських здібностей, вбачаючи

і в самій волі перш за все її розумне визначення, яким він вважає здатність розрізнити добро і зло. Як і Аристотель, Фома бачить у волі практичний розум, тобто розум, направлений на дію, а не на пізнання, що керує нашими вчинками, нашим життєвим поведінкою, а не теоретичною установкою, не спогляданням. Розуміння буття в добу Середньовіччя віддзеркалено у афористичному виразі латинською: *ens et bonum convertuntur* (буття і благо оборотні). Оскільки Бог є вище буття і благо, то все, що їм створено, в тій мірі, в якій воно несе на собі печатку буття, є добро і абсолют. Звідси актуалізована теза про те, що зло само по собі є небуття, воно не є позитивна реальність, не є сутність. Так, диявол з точки зору середньовічного свідомості – це небуття, що руйнує буттям. Зло живе благом і за рахунок блага, тому в добро має правити світом, а зло, хоч і применшує благо, не в змозі знищити його. У цьому вченні теологи висловився оптимістичний мотив середньовічного світогляду.

Зло може бути трьох видів: фізичне, соціальне і моральне. Фізичне зло є результатом дії стихійних сил природи; людина найчастіше не має в своєму розпорядженні засобів і можливостей (або має, але дуже обмежених) для боротьби з ним. Прояви соціального зла – війни, соціальні конфлікти, сучасна фінансова криза – різні соціальні процеси, що генерують деструктивну дію на зовнішній і внутрішній світ людини. У зло людині може обернутися і те, що по суті є добром, наприклад, бурхливий розвиток науки і техніки (продукти з ГМО). Головним же видом зла є моральне зло, яке А. П. Скрипник визначив як «використання специфічних особистих здібностей (перш за все, свідомості і волі) в напрямі самознищення людського в людині, дегуманізацію людей». Філософ визначає дві протоформи морального зла «панування над людиною і світом, яке руйнує їх» і умовно визначається як ворожість, «таке підпорядкування людям, зовнішнім обставинам і своїм потягам, яке сприяє перетворенню самого себе в пасивний об'єкт стихійних сил, в простий засіб вдоволення чийось забаганок» [14, с. 18], яка, визначається як розбещеність. Фінальною стадією другого різновиду морального зла є руйнування фізичних і моральних якостей.

Розмірковуючи над принципами, моральних взаємовідносин між людьми, І. Кант відзначав що «людина своїм розумом призначена до того, щоб бути в спілкуванні з людьми і в цьому спілкуванні за допомогою мистецтва і науки підвищувати свою культуру, цивілізацію і моральність» [6, с. 578].

За І. Кантом, моральне – це не те, що закладено в людині від природи, а те, чого вона має досягти всупереч їй. Вчинок буде моральним тільки в тому випадку, якщо здійснений з поваги до морального закону. У разі виникнення конфлікту між природною схильністю і моральним обов'язком І. Кант наголошує на підпорядкування боргу. Отже, джерелом моралі він вважав належне. І. Кант бачив, що належне протистоїть реальному світу (існує суперечність між ідеалом і реальністю), тому подолання протиріччя він бачив у підвищенні суцього, та підпорядкуванні вчинків принципам моралі. Саме тому І. Кант звертається за допомогою до релігії, формулюючи свої постулати: про свободу волі: кожна людина володіє автономною моральною волею, спрямованою на дотримання категоричного імперативу внутрішнім розташуванням; про безсмертя душі: через короткочасності земного життя

людина не може досягти морального ідеалу, тому вірою в Бога він може увічнити свою душу і вимолити необхідний час; про буття Бога в потойбічному світі Бог кожному воздасть пропорційно його моральних заслуг. Заслуга Канта: утвердження моралі не тільки як об'єктивного, загальнозначущого закону, але і проголошення автономії особистості в ній. Саме тому Кант пов'язує моральний закон і свободу. Людська воля не підпорядкована механізму чуттєвої мотивації і може діяти наперекір йому. Людина вільна завжди, але моральним він стає лише в тому випадку, якщо слід категоричному імперативу: «Чини так, щоб максима твоєї волі могла водночас мати силу принципу загального законодавства» [7, с. 409].

У ХХ столітті філософи і психологи досить активно займалися проблемою агресії і активного зла. Є декілька позицій, щодо причин саме цього виду морального зла. Одна з них належить відомому психоаналітику Зігмунду Фройдю, який пов'язував агресію людини з наявністю у ній інстинкту смерті (поряд з інстинктом життя) [16, с. 308]. Саме інстинкт смерті – танатос – примушує людей прагнути смерті, руйнування, знищення інших, аби не знищити себе. Інша теорія, теорія «фрустрації – агресії» стверджує, що ворожа поведінка завжди спровокована блокуванням (фрустрацією). Тому людина може відповісти люттю [5, с. 185].

Соціопсихолог Е. Фром вважав, що причиною жорстокості й руйнівності є глибока невдоволеність людини. Коріння такої невдоволеності за Е. Фромом, у суперечливій природі людини, у відчуженні.

Ф. Ніцше, Л. Клагес, Т. Лессінг, анатом Л. Больк, палеограф та геолог Е. Дакі, етнолог Л. Фробеніуса та ін., опозиціонують до духу й розуму: раціональне начало розглядається як особливого виду хвороба, властива людському роду; багатьох представників цієї течії відрізняє схильність до культу сили. Філософи пов'язують життєдіяльність людини з схильністю до «інтересів», «інстинктів» індивіда або суспільної групи. Добро і зло, істина і неправда оголошуються «ілюзіями»; у прагматичному дискурсі є добром та істиною, що посилює життя, на відміну від інших категорій, зокрема зла і брехні, що її послаблює. Таким чином у їх філософії життя відбувається підміна особистісного початку індивідуальним, а індивіда – родом (тотальністю).

Це можна простежити на прикладі з життя людини. Сучасні люди звикли до того, що гроші можна робити з повітря. Віртуальна економіка стала значною частиною реальної економіки. Досить було вчасно «скинути» одні акції і придбати інші, щоб отримати мільйони, десятки мільйонів. Економіка може бути ефективною тоді, коли вона заснована на людській праці, не обов'язково фізичному, але і розумовому працю, навіть духовних зусиллях. Гроші повинні бути підкріплені реальними цінностями. Якщо реальною цінністю гроші не підкріплені, то така економіка нежиттєздатна. Але саме спекулятивний капітал став основою збагачення величезної кількості людей. Одна справа, коли людина отримує кошти та гроші за свою працю, докладає зусиль, а інше – коли вона просто вміє маніпулювати цінними паперами за допомогою реальних та віртуальних бірж.

Економічна криза показала, що віртуальна економіка існувати не може. Це економіка аморальна, що процес набуття блага відбувається без наслідування принципів моралі. Набуття блага засновано на певному обмані, але не тільки тому, що люди крадуть одні у інших, вони

крадуть у всього народу. Сучасне суспільство називають суспільством споживання. Бо нинішня економічна та духовна кризи дозволяють осмислити небезпеку побудови такого «суспільства споживання». Справа в тому, якщо людина ви не супроводжує свій життєвий вибір сильною моральною мотивацією, то втрачається дуже важливий критерій. У людини з'являються гроші, і вона купує те, що їй необхідно. Ось з'являються кошти, і перше, що людина робить, – купує собі якийсь одяг, автомобіль, потім облаштовує своє житло, купує сучасну побутову техніку. Начеб то все вкладається в якусь моральну норму: сучасна людина повинна мати засоби транспорту, забезпечувати активне дозвілля, відпочинок що впливає в тому числі на забезпечення духовного життя людини.

Мораль виступає як об'єктивний закон належної поведінки людини, який не змінюється від епохи до епохи, тому носить абсолютний (а не культурно-історичний) характер. Однак з певною часткою умовності мораль можна звести до ідеальним моральним вимогам, нормам і правилам, хто кличе до належної поведінки по відношенню до інших людей, до суспільства, до самого себе.

Ознаками існування морального прогресу є наступні: розширення сфери застосування моралі (поширення її на міждержавну, внутрішньополітичну та юридичну сфери); підвищення рівня гуманістичного потенціалу (обговорення проблеми смертної кари, проголошення невідчужуваних прав і свобод людини, проголошення принципу ненасильства, екологічний рух тощо); підвищення морального рівня кожної окремої особистості одна проста ідея – це залишатися людиною, зберегти в собі людяність і вести боротьбу з собою, зі своїми слабкостями в першу чергу. Здавалося б, що процес придбання матеріальних засобів повністю відповідає потребам людини, але це відбувається до певного часу. В якийсь момент життя людина втрачає здатність відповісти на питання: чи потрібно мені це чи ні? Процесу придбання матеріальних благ немає меж – ось у чому трагедія. Можна купити один будинок, два будинки, три, одну яхту, дві, три. Ми ж знаємо, що відбувається: один літак, другий, третій, потім забезпечити їх системою протиповітряної оборони тощо. Нестримне споживання вбиває цю радість – людина сам себе обкрадає. І тоді у неї виникають зовсім інші «рівні задоволення». Деякі, наприклад, отримують задоволення від того, яке місце посідають в списку журналу «Форбс», і переживають як особисту трагедію, якщо у цьому списку вони опускаються вниз.

Соціолог Д. Белл дійшов висновку: «Єдиним правилом, залишається заборона на застосування сили для встановлення правил – хоч би якими були культурні чи релігійні відмінності між народами. У протилежному випадку нас очікує кінець цивілізації – принаймні в її відомому вигляді» [2, с. 11–26]. Насильницькі зміни глобалізованого світу за моделями якоїсь однієї цивілізації може викликати катастрофічні наслідки для нього самого.

Визнавши свободу людини ми тим самим маємо визнати її відкритість до добра і зла. Добро, як і зло, не факт, а справа вибору та наслідування.

Рівень морального життя суспільства визначається нашими вчинками, тобто діями на основі вибору між моральними і аморальними ціннісними орієнтаціями (добром і злом, обов'язком та правом).

Інший вид морального зла – розпушеність – виражений у небажанні чинити опір зовнішньому впливу,

власним схильностям і потягам. Зауважимо, що вся історія розвитку моралі – це історія наполегливої боротьби з розпушеністю. Починаючи з грецької античності, мораль розуміли перед усім, як міру панування людини над собою, своїми пристрастями, як показчик того на скільки людина здатна відповідати за себе.

Проблема добра і зла виступає у двох значеннях – етичному та онтологічному. З одного боку, це предмет оцінки – добра і зла виступає як синонім до поняття етики. Добро і зло як універсальне та сутнісне самоутвердження будь-якого буття – це вже поняття онтологічне. Дж. Мур в своїй праці «Принципи етики» критикує усі відомі погляди на природу добра, такі як натуралізм, прагматизм, евдемонізм, утилітаризм тощо. Проблема добра і зла, без сумніву, належить до етичної сфери реальності, але її корені сягають глибини людського існування як цілого, структури самого буття [12, с. 108].

Зло – культурна універсальність, основоположна для моралі та етики [13, т. 2, с. 47]. Існування абсолютного добра є беззаперечним, абсолютність зла є сумнівним, оскільки «в системі морального буття зло ніколи не буває абсолютним» [10, с. 217]. Зло охоплює негативні стани людини (старіння, хвороби, смерть) і сили, які викликають ці стани (природні стихії, суспільні умови, діяльність людей). У зв'язку з цим В. Малахов відзначає види зла: «природне зло, зло соціальне і моральне зло» [4]. В. Скрипник розрізняє дві «протоформи» морального зла [14, с. 165]: – Таке панування зла над людиною і навколишнім світом, яке завдає їй невинної шкоди, призводить до руйнування і загибелі, – це «ворожість», яка виростає з активного самоутвердження людини за рахунок інших. Таке підпорядкування людини зовнішнім обставинам, веде до перетворення людини на пасивний предмет стихійних сил або на засіб задоволення чийось примх та бажань, – усе це призводить до деградації і руйнування фізичних чи духовних якостей особистості.

Добро і зло виступають однопорядковими початками Всесвіту, що перебувають у протистоянні (маніхейство); дійсним абсолютним світовим началом виступає божественне добро, як благо чи абсолютне буття (Бог), а зло лише результат помилкових чи гріховних рішень людини; протилежність добра і зла опосередковується чимось іншим: Богом (Л. Шестов), «вищою цінністю» (М. Бердяєв), – у чому і полягає основа моралі; тим самим утверджується, що онтологічно та аксіологічно добро не є кінцевим поняттям.

Загальнолюдські норми моральності – доброта, справедливості, правда, благородство, совість, чуйність – мають проникати в людську психологію, ставати частиною її душі. А це – виховання почуттів, виховання тонкості, духовного багатства [9, с. 81].

У контексті стирання кордонів між зовнішніми та внутрішніми справами, розширення цих кордонів, глобалізація розглядається як потужна трансформуюча сила, відповідальна за усестороннє «перетряхування» суспільств, економіки, інститутів та світового порядку [17, р. 92–102]. Ж. Бодріяр вважає, що суспільство споживання – це суспільство самообману, де неможливі ні справжні почуття, ні навіть справжній добробут. Споживання є наслідком культивованої соціальної диференціації, яка скерована на економічне зростання. За словами Ж. Бодріяра, «в наших суспільствах добробут втрачено, і що його не можна відновити ніяким приростом продуктивності, винаходом нових продуктивних сил.

Оскільки структурний характер достатку і багатства вкорінений у соціальній організації, то тільки повна зміна соціальних відносин могла б покласти їм початок» [3, с. 41]. Глобалізація обумовлює в соціально-політичній сфері – утвердження свобод людини, парламентської демократії, розвиток громадянського суспільства; в економічній – функціонування ринкових відносин; в духовно-моральній – утвердження таких норм, які захищають честь, гідність кожної людини, утверджують повагу до життя як вищої цінності. Багато з названих цінностей (свобода людини, демократія і таке інше) мають загальнолюдський характер і за своїм значенням – пріоритет над інтересами будь-яких інших спільнот: націй, класів, окремих країн. Але глобалізація має ряд специфічних ознак. Роман Кісь окреслює глобалізацію такими характеристиками: делокалізація (нівелювання етнолокальних структур); засилля синхронії, історичне знекровлення; зоднаковіння (соціокультурна гомогенізація та конформізація); консюмеризм (звуження та мінімізація творчого начала за рахунок пасивної рецепції); радикальний еkleктизм (релятивізація систем цінностей) [8]. Саме в техногенному суспільстві виникає орієнтованість прогресу на майбутнє, тому культурні цінності сприймаються як незворотний рух від минулого до теперішнього і майбутнього. Техногенне та глобалізоване суспільство характеризується значним динамізмом соціального життя. В суспільствах такого типу прогрес здійснюється не за рахунок розширення культурних зон, а за рахунок інтенсифікації діяльності. Головне, що відрізняє техногенне суспільство – це нова система цінностей. Принципово новим у ній є те, що цінністю вважається інновація, – принципово нове, оригінальне. Із цією ознакою пов'язана й така особливість сучасної цивілізації, як бурхливий розвиток наукових знань, техніки, технології.

Ідеї Жоржа Батая вказували перехід на новий рівень ідеології «класиків» постмодернізму в особі А. Бретона, М. Фуко, Ж. Дерріди, Р. Барта, М. Бланшо, Ф. Гваттарі, Ж. Дельоза та ін.

Ж. Батай у працях намагається повернути людину до самої себе шляхом виправдання «надморальності» – моралі, позбавленої заборон. Людина має реабілітувати Зло, бо насправді воно і є Добро. Зло стало таким в результаті анонімного, вольового рішення вважати щось дозволеним і забороненим. Якщо зняти заборону, то замість нього залишиться вільна воля, що має своє обличчя, персону, по суті, ця вільна воля індивідуальна, вона є добра воля конкретного Я. У підсумку, еротизм як універсальний засіб зняття заборон відкриває людині саму себе, але разом з цим еротизм робить людину смертним [1, с. 18].

Людина техногенної цивілізації стала володарем багатьох наукових відкриттів, могутніх технічних засобів. Вона розщепила атом, давши людству практично невичерпне джерело енергії, створює космічні апарати, різноманітну електронну техніку, досліджує глибини океанів і надр землі, перемагає чимало хвороб. Саме на основі прогресу науки й техніки засноване економічне зростання, нагромадження суспільного багатства, створення широкого асортименту різноманітних благ.

В умовах соціального і духовно-моральної кризи, стандартизації та бюрократизації у всіх сферах життя, розвитку ряду негативних наслідків технічного прогресу зростає загроза масовізації культури, «омасовлення» людини, її знеособлення, розчинення в масі інших, втрати

індивідуальної самотності. Опиняючись в натовпі, індивід нерідко робить те, що ніколи б не зробив поодиночі. Його, як і всіх, охоплює екстатичний стан.

У цьому зв'язку повчально звернення до екзистенційного досвіду дослідження феномена натовпу. Характеризуючи властивості маси, К. Ясперс зазначав її імпульсивність, навіюваність, нетерпимість, мінливість. Маса «може розтопати все, не терпить величі, вона має тенденцію так виховувати, щоб вони стали мурахами» [18, s. 31–33]. Вона обумовлює загальне нівелювання і панування посередностей. Ще більш радикально підходив до цього питання М. Хайдеггер. Він вважав, що тенденція до усереднення та нівелювання проявляється не тільки в натовпі (масі), але і взагалі у всякому спільному перебуванні людей, повсякденному існуванні людини спільно з іншими людьми. Для позначення цього феномена Хайдеггер застосовує слово «Ман», перетворивши німецьке невизначений займенник «man» іменник з великої літери і надавши йому «фундаментально-онтологічне значення. «Перебування одне біля одного, – писав він, – повністю розчиняє власне існування в способі буття «інших», так що інші ще більш меркнуть у своєму відмінності і визначеності. У цій непомітності і невизначеності розгортає Ман свою справжню диктатуру. Ми насолоджуємося і розважаємося так, як насолоджуються інші; ми читаємо, дивимося і висловлюємо судження про літературу і мистецтво так, як дивляться і висловлюють судження інші; ми обурюємося тим, чим обурюються інші» [19, s. 126–127].

Криза сучасної духовної культури проявилася у формуванні і створенні так званої «масової культури» – популярної, комерційної культури, яка реалізується шляхом індустрії розваг. Ця культура зачіпає примітивні людські почуття і тому відповідає посереднім смакам масової публіки. Знімаючи стреси, напруження, вона одночасно стандартизує почуття і нав'язує певні стереотипи мислення. Слово «криза» в перекладі з грецького означає «суд». Будь-яка криза – це суд. Він ставить людину в стан якогось внутрішнього вибору, в тому числі *світоглядного*; він виводить людину зі стану сплячки. Він загострює здатність людини критично оцінювати те, що відбувається з ним і з навколишнім світом.

Сьогодні люди в багатих країнах втрачають віру. Стоять порожніми величні собори у багатьох європейських столицях, бо святість і навіть ідея перестала бути домінантою життя. Домінантою стало досягнення матеріального благополуччя, комфорту, влади, грошей. Тому і храми спорожніли. Адже в стереотипах думки, стереотипи освіти, в масовій культурі, у моді присутній вплив, що руйнує духовні ідеали.

Глобальні небезпеки для людства другої половини ХХ ст. загострили проблему його виживання. Ідеї революційного перетворення поступаються місцем обґрунтування цінностей ненасилля та терпимості до інакомислення. Актуалізуються ідеї космізму і «ноосферного мислення» Н. Ф. Федорова, К. Е. Ціолковського, В. І. Вернадського, А. Л. Чижевського, перегукуються з сучасними уявленнями про взаємопов'язаному розвитку людини і природи, про феномен життя на Землі як результаті космічної еволюції.

Філософи ХХ–ХХІ ст. піддали критиці принципи новоевропейського раціоналізму і пов'язані з ним набутки та пороки капіталістичної цивілізації – індивідуалізм, споживчі орієнтації, стремління до блага тощо. Тим самим вчені, розвивали філософію альтернативного типу, актуалізуючи

ідеї «нових соціальних рухів» на Заході і в США, які виступають проти негативних наслідків технократичного раціоналізму. Вони відзначали, що споживча ідеологія, яка орієнтує людину лише на постійне і безмежне придбання речей, розвиваюча невгамовну спрагу матеріального збагачення, нездатна дати відповідь на питання, в чому ж сенс життя. Більш того, вона дезорієнтує людину, що шукає відповідь на це питання. В умовах культури міщанських ідеалів, позбавлених суспільно значущих цінностей, у певній частині населення спостерігається певний спад культурних інтересів, байдужість і пристосуванство. Відчуття порожнечі і безглуздості життя викликають відповідну реакцію не тільки у формі критичного до них відношення, але і в формі стихійно-анархічного бунту, у формі різних спроб помилкового самоствердження, ілюзорного тлумачення сенсу життя. Так, у 60–х роках ХХ ст. широку популярність отримала така дезорієнтує форма самоствердження, як хіпі – відхід молодих людей від повсякденної рутини в світ бродяжництва, відмова від усіх умовностей. Вибір цього шляху означає форму протесту проти того розуміння сенсу життя, яке прищеплює масам пануюча мораль в «суспільстві споживання», свідчить про своєрідний протест проти наростаючого процесу знеособлення людини.

Характерним для промислово розвинених країн останніх десятиліть є те, що деяке пом'якшення попередніх найбільш важких форм економічного відчуження та підвищення життєвого рівня населення супроводжуються (на перший погляд це здається парадоксальним) різким загостренням духовного відчуження, особливо серед молоді, студентства, окремих верств інтелігенції.

Погоджуємося з висновками провідних вчених наприклад, В. П. Ільїна, що людям потрібен не просто одяг, годинник чи автомобіль, а речі які дозволяють підкреслити статус, рівень, престижність. Споживання поділяється як на доступне так і на престижне, що підкреслює індивідуальність. Протиріччя між технічною осначеністю, матеріальним достатком і відсутністю високих ідеалів у певних умовах породжує дисгармонію духу, апатію, песимістичні настрої щодо сенсу людського існування. Рано чи пізно людина стикається з необхідністю зробити вибір певних суспільних, моральних, естетичних та інших ідеалів, яким він вирішує дотримуватися і якими він (якщо його поведінка послідовно) керується в своєму повсякденному житті. Вибір системи цінностей, світогляду є одним з найважливіших якостей особистості. Він значною мірою визначає спрямованість і характер подальших рішень і вчинків людини.

У ХХ–ХХІ ст. з'явився тип суспільства – суспільство споживання. У цьому суспільстві споживання, перетворюючись в соціальний інститут, сприймається як спосіб колективної поведінки. Споживання отримує статус вищої соціальної і моральної цінності, перетворюючись на принцип громадського устрою. Споживання є наслідком культурної соціальної диференціації, яка скерована на економічне зростання. У суспільстві потреб, між собою зіштовхуються людські цінності, руйнуються досягнення моралі та культури, світових ідеалів сили і влади. Розвиток інформаційної сфери виступає засобом подальшої трансформації економічної, наукової, соціальної, культурної та освітньої сфер суспільства. Пріоритет споживчих цінностей трансформує сутнісні характеристики людини і суспільства: споживання стає формою життя та вітальних цінностей, індивід стає тим, що і як він споживає.

Сьогоднішня економічна криза несе багато страшних загроз та викликів. Вона обмежує наше споживання, наш

комфорт, до якого багато хто вже звик за останній час. Але ця криза несе в собі щось важливе для всіх нас. Зло, якщо його не зупиняти, здатне постійно збільшуватись, і ця ескалація зла може бути зупинена природним шляхом тільки смертю. Смерть, небуття, знищення є апогей зла. Тому якщо зло в людській цивілізації не буде зупинено, то дійсно страшні апокаліптичні бачення будуть реальністю. Існування проблем морального характеру в сучасному суспільстві не виключає фактів, які є ознаками підвищення рівня моральної свідомості людства і його прогресивного розвитку. Моральність – це синонім виживання. Людство має зрозуміти, що без моральності людське суспільство існувати не може. Перспективи подальших наукових досліджень пов'язані з розкриттям сутності зла в умовах глобалізації, інформатизації та суспільства споживання, руйнування культури і моралі, як вияв зла.

Список використаних джерел

1. Батай Ж. Внутренний опыт / Жорж Батай; [пер. с франц. С. Л. Фокин]. – СПб.: Аксиома, 1997. – 336 с.
2. Белл Д. Нравственность и злодейство. Две культурные парадигмы XXI века / Д. Белл // Свободная мысль. – 2005. – №3. – С.11–26.
3. Бодрийар Ж. Общество потребления. Его мифы и структуры / Жан Бодрийар; пер. с фр., послесл. и примеч. Е. А. Самарской. – М.: Республика; Культурная революция, 2006. – 269 с.
4. Етика. Курс лекцій. Навч. посіб. / Малахов В. А. – К.: Либідь, 2004. – 384 с.
5. Золотухина–Аболина Современная этика. Сущность, истоки, категории морали, проблемы. – Ростов–на–Дону, 2000.
6. Кант И. Антропология с прагматической точки зрения // Кант Иммануил. Соч. В 6–и т. – М., 1966. – Т.6.
7. Кант И. Соч.: В 8 т. – М., 1966. – Т.4.
8. Кісь Роман Глобалізація – локалізація – глокалізація (американське, шведське і українське бачення) / Роман Кісь [Ел. ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ji.lviv.ua/n19texts/kis.htm>
9. Літературознавчий словник–довідник / Р. Т. Гром'як, Ю. І. Ковалів та ін. – К.: Академія, 1997. – 752 с.
10. Лосский Н. Условия абсолютного добра / Н. Лосский // Лосский Н. Ценность и бытие / [отв. ред. А. Н. Гопаченко; гл. ред. В. И. Галий]. – М.: Фолио, 2000. – С.217–507.
11. Маркузе Г. Одномерная Людина. Дослідження ідеології розвинутого індустріального суспільства // Сучасна зарубіжна соціальна філософія. – К.: Либідь, 1996. – С.87–134.
12. Мур Дж. Природа моральної філософії / Дж. Мур; [Пер. с англ., сост. і примеч. Л. В. Коновалова]. – М.: Республика, 1999. – 351 с. – (Библиотека этической мысли).
13. Новая философская энциклопедия: [в 4 т.] / [Научно–ред. совет: предс. В. С. Степин, заместители предс.: А. А. Гусейнов, Г. Ю. Семин, уч. секр. А. П. Огурцов]. – М.: Мысль, 2000. – (Ин–т философии РАН, нац. общ. научн. фонд).
14. Скрипник А. П. Моральное зло в истории этики и культуры / Анатолий Петрович Скрипник. – М.: Политиздат, 1992. – 351 с. – (Над чем спорят философы).
15. Стрешнева Т. В. Учебно–методическое пособие по курсу «Этика». – Мн.: МИТСО, 2003. – 80 с.
16. Фрейд З. Введение в психоанализ / Зигмунд Фрейд; пер. с нем. Г. В. Барышниковой. – Санкт–Петербург: Азбука, 2011. – 478 с.
17. Levitt T. The Globalization of Markets / Theodore Levitt // Harvard Business Review. – 1983. – May – June. – P.92–102.
18. Jaspers K. Die geistige Situation der Zeit. – Berlin, 1947. – S.31–33.
19. Heidegger M. Sein und Zeit. – Halle, 1929. – S.126–127.
5. Zolotuhina–Abolina Sovremennaja jetika. Sushhnost', istoki, kategorii morali, problemy. – Rostov–na–Donu, 2000.
6. Kant I. Antropologija s pragmaticheskoj točki zrenija // Kant Immanuel. Soch. V 6–i t. – M., 1966. – T.6.
7. Kant I. Soch.: V 8 t. – M., 1966. – T.4.
8. Kis' Roman G'lobalizacija – lokalizacija – g'lokalizacija (amerykans'ke, shvedsk'ke i ukrai'ns'ke bachennja) / Roman Kis' [El. resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.ji.lviv.ua/n19texts/kis.htm>
9. Literaturoznavchij slovnyk–dovidnyk / R. T. Grom'jak, Ju. I. Kovaliv ta in. – K.: Akademiya, 1997. – 752 s.
10. Losskij N. Uslovija absoljutnogo dobra / N. Losskij // Losskij N. Cennost' i bytie / [otv. red. A. N. Gopachenko; gl. red. V. I. Galij]. – M.: Folio, 2000. – S.217–507.
11. Markuze G. Odnovymirna Ljudyna. Doslidzhennja ideologii' rozvynutogo industrial'nogo suspil'stva // Suchasna zarubizhna social'na filosofija. – K.: Lybid', 1996. – S.87–134.
12. Mur Dzh. Priroda moral'noj filosofii / Dzh. Mur; [Per. s angl., sost. i primech. L. V. Konovalova]. – M.: Respublika, 1999. – 351 s. – (Biblioteka jeticheskoy mysli).
13. Novaja filosofskaja jenciklopedija: [v 4 t.] / [Nauchno–red. совет: pred. V. S. Stepin, zamestiteli pred. A. A. Gusejnov, G. Ju. Semigin, uch. sekr. A. P. Ogurcov]. – M.: Mysl', 2000. – (In–t filosofii RAN, nac. obshh. nauchn. fond).
14. Skripnik A. P. Moral'noe zlo v istorii jetiki i kul'tury / Anatolij Petrovich Skripnik. – M.: Politizdat, 1992. – 351 s. – (Nad chem sporjat filosofij).
15. Strezhneva T. V. Uchebno–metodicheskoe posobie po kursu «Jetika». – Mn.: MITSO, 2003. – 80 s.
16. Frejd Z. Vvedenie v psichoanaliz / Zigmund Frejd; per. s nem. G. V. Baryshnikovoj. – Sankt–Peterburg: Azbuka, 2011. – 478 s.
17. Levitt T. The Globalization of Markets / Theodore Levitt // Harvard Business Review. – 1983. – May – June. – P.92–102.
18. Jaspers K. Die geistige Situation der Zeit. – Berlin, 1947. – S.31–33.
19. Heidegger M. Sein und Zeit. – Halle, 1929. – S.126–127.

Nesprava M. V., applicant philosophy department, Dnipropetrovsk National University (Ukraine, Dnieper), n.nesprava@gmail.com

The destruction of all achievements of culture and morality as the essence of evil in terms of a society of consumers

The article is devoted to the problem of the cultural crisis, the destruction of all the achievements of culture and morality as the essence of evil in the society of consumption in the context of globalization. Followed related dichotomy «good – evil». A methodological approach that focuses on the study of the destruction and crisis of morality in the socio-philosophical interpretation.

On the basis of the analysis of the relationships of the type: «information society – the consumer society» it is concluded that in each of these types of relationships there is a tendency of the crisis of the moral factor, according to the economic development of human being and society as a whole from destruction of all the achievements of culture and morality; the necessity of strengthening morally priorities in the life of modern global society.

Keywords: crisis, globalization, culture, morality, society of consumers.

Несправа Н. В., соискатель кафедры философии, Днепропетровский национальный университет (Украина, Днепр), n.nesprava@gmail.com

Разрушение всех достижений культуры и морали как сущность зла в условиях общества потребителей

Рассмотрено проблему культурного кризиса, разрушение всех достижений культуры и морали как сущность зла в обществе потребления в условиях глобализации. Анализируется связанная с этим дихотомия «добро – зло». Рассматривается методологический подход, который направлен на исследование разрушения и кризиса морали в социально-философской интерпретации.

На основе анализа взаимосвязей типа: «информационное общество – общество потребителей» сделан вывод о том, что в каждом из указанных типов отношений прослеживается тенденция кризиса морального фактора, зависимости развития экономического бытия человека, общества в целом от разрушения всех достижений культуры и морали; отмечается необходимость усиления моральных приоритетов в жизни современного глобального общества.

Ключевые слова: кризис, глобализация, культура, мораль, общество потребителей.

* * *

References

1. Bataj Zh. Vnutrennij opyt / Zhorzh Bataj; [per. s franc. S. L. Fokin]. – SPb.: Aksioma, 1997. – 336 s.
2. Bell D. Nравstvennost' i zlodejstvo. Dve kul'turnye paradigmy NHI veka / D. Bell // Svobodnaja mysl'. – 2005. – №3. – S.11–26.
3. Bodrijar Zh. Obshhestvo potreblenija. Ego mify i struktury / Zhan Bodrijar; per. s fr., poslesl. i primech. E. A. Samarskoj. – M.: Respublika; Kul'turnaja revoljucija, 2006. – 269 s.
4. Etyka. Kurs lekcij. Navch. posib. / Malahov V. A. – K.: Lybid', 2004. – 384 s.

УДК 94(477.7)

Ющенко П. А.,
кандидат філософських наук, доцент, докторант
кафедри історії та археології слов'ян, Національний
педагогічний університет ім. Михайла Драгоманова
(Україна, Київ), t.i@Bigmir.net

РОДИННО–СПАДКОВИЙ, ДИНАСТИЧНИЙ ХАРАКТЕР ВЛАДИ РУСЬСЬКИХ КНЯЗІВ РЮРИКОВИЧІВ

На основі аналізу монографічної та періодичної літератури робиться спроба визначити особливості формування родинно–вотчинного права на володіння руською землею князівської династії Рюриковичів упродовж IX–XI ст. Встановлено, що захоплення влади в Києві князем Олегом супроводжувалось знищенням всіх місцевих князівських династій, які існували на той час серед слов'янських племінних союзів. Розкривається процес встановлення одноосібної влади київських князів Рюриковичів на Русі та окреслюються основні напрямки діяльності представників династії з консолідації східнослов'янських племінних союзів.

Ключові слова: князь, влада, династія, Київська Русь, Рюриковичі.

Проблема часу і обставин встановлення на Русі влади князівської династії Рюриковичів з часів Нестора–літописця і до теперішнього часу турбувала багатьох вітчизняних і закордонних дослідників. Більш чим за тисячу років було запропоновано ряд гіпотез і історичних реконструкцій її вирішення, однак вичерпної і задовольняючої концепції процесу формування одноосібної родинно–спадкової влади династії Рюриковичів так і не створено. Вчені, виходячи із власного бачення еволюції державності східних слов'ян, розглядають довготривалий процес створення централізованої держави та формування інституту одноосібної монаршої влади київських князів у IX–XI ст. Більш того, у різні часові відрізки, за різних політичних режимів деякі «гіпотези» отримали статус «істини в останній інстанції», а згодом їх змінювали інші «політично правильні» припущення [2; 6; 8; 13]. Так, в XIX ст. батьківщиною слов'ян розглядався Дунай та межириччя річок Одера та Вісли. В'ятичів і радимичів, згідно літопису, прийшли з землі ляхів, а привели їх брати Радко і Вятко. В XX ст. під впливом геополітики та суперечках сусідніх держав за право називати території Правобережної України і Подніпров'я своїми з'явились ряд нових концепцій. В 1920–30–ті рр. в Польщі Пилсудського поширеною була концепція польських полян, які заснували Київ і династію Києвичів. Це дозволяло Другій Речі Посполитій претендувати на українські і білоруські землі. У фашистській Німеччині Україна та Подоння були заселені готами, які передали власну державність прийшлим слов'янам. В СРСР набула поширення концепція існування спільної для готів і слов'ян черняхівської культури. Болгарські вчені наголошували на впливі на черняхівську археологічну культуру своїх предків – фракійців. Отже, однозначного розуміння природи державності східних слов'ян та місця в ній інституту князя у наш час немає. Тому метою нашої статті є спроба проаналізувати процес формування родинно–вотчинного права на володіння руською землею князівської династії Рюриковичів упродовж IX–XI ст. Визначити які фактори впливали на інститут влади князя, як київські князі намагались утвердити своє «родинне право» на володіння руською землею.

IX ст. стало початком феодалної формації, що проіснувала на Русі тисячу років. Ранній феодалізм – охопив IX–XI ст. Він збігся з періодом політично–територіального оформлення Руської держави. Це свого роду перехідний період, коли центральна влад

була неспроможна обмежити права місцевої знаті. Держава, яка виникла на сході Європи не могла з'явитися знезацька. Вона не стала продуктом діяльності певних легендарних героїв, чи якогось особливого перманентного акту на зразок акту Божого створення світу. Русь стала продуктом еволюції суспільно–політичних відносин у східнослов'янських племен, які відбувалися в другій половині I тисячоліття. Місцеві племінні династії, про які свідомо не згадує літописець формувались у період боротьби слов'ян за нові території та право на незалежне існування.

Південно–східні слов'яни пройшли готську, гунську, аварську, хозарську «школи», поки були готові до створення своєї Київської держави, хоч і не без допомоги варязьких князів. Факт досить швидкої слов'янізації князів з династії Рюриковичів, прийняття окремої від інших скандинавських народів православної віри є безсумнівним доказом політичної активності місцевої слов'янської еліти, здатної впливати на процеси державної розбудови. До цих процесів були залучені широкі верстви боярство, навіть міщан, про що яскраво свідчить дієвість вікових структур на Русі. Нерідко боярство і населення великих міських центрів, зокрема Києва, Галича та інших, запрошували і проганяли своїх князів [1, с. 158].

На думку Олексія Толочка князівська влада функціонувала і спіралася на «родинне начало», яке давало їй право на колективне володіння «Руською землею». Ще С. М. Соловйов в середині XIX ст. наголошував на тому, що всі князі від легендарного запрошення Рюрика і до XII ст., будучи членами одного роду розглядали Русь, як власну неподільну власність.

Головною проблемою, яку мала вирішити князівська династія на шляху до встановлення одноосібної влади було двовладдя князя і воеводи. На думку С. Е. Цветкова в X ст. на Русі існував свого роду владний дуумвірат – військової і цивільної адміністрації. Князь – це представник старого родового суспільства, легітимність його влади підтверджується його знатністю і сакральним характером походження роду. Його далеких предків вважали місцевими героями провідниками роду–племіні, союзу племен. Влада воеводи, конунга, короля або будь–якого іншого воєначальника народжувалась на очах його сучасників, тому була позбавлена сакрального ореолу старовини, а відповідно і легітимності, притому, що вона була реальною владою зброї, військової здобичі і данини. Але в системі понять родового суспільства вона була нелегітимною, так як традиція не зобов'язувала її підпорядковуватись. Показовою є історія з суасонської чашею Хлодвіга [3, с. 250].

У Олега та Ігоря таких героїчних предків не було, тому його владі не підкорювались древляни на чолі з князем Малом. Саме з цієї причини вибухнуло повстання древлян проти влади узурпатора нелегітимного київського князя Ігоря.

У IX–X ст. варязькі князі для консолідації територій слов'янських племінних союзів долають опір хозар, опираючись на військові дружини, кістяком яких спочатку були варяги, поступово, одне за одним, підпорядковують південно–східні племена і накладають на них данину. Непокірних проганяють з насиджених місць (уличів) або піддають повному розгрому (древляни і прикарпатські хорвати). Паралельно проводять ряд владно–управлінських реформ (зокрема, княгиня Ольга

провела адміністративну і податкову реформу, знищила опір місцевої древлянської князівської династії – прямого конкурента у боротьбі за владу на Русі), які дозволили їм забрати в свої руки у місцевих князів право на самостійно-приватне прийняття політичних, владно-управлінських та фінансово-податкових рішень на території Києво-Руської держави.

Успішна війна Ольги з древлянами, яка закінчилася спаленням і розоренням їхньої столиці, наведенням порядку в адміністративному управлінні, державних фінансах й судочинстві зміцнило владу київського княжого роду і стало напевно «вирішальним кроком на шляху одержавлення племінних князів, перетворення їх земель на державну територію Київської Русі». Події 945–947 рр. порушили, «ту структуру володарювання у Східній Європі, котра трималася півстоліття на договорі й балансі між Києвом і племінними союзами. Попри те, що це мусило статися рано чи пізно, лише вбивство Ігоря призвело до того, що Київ у відповідь починає ліквідувати, очевидно, досить широку перед тим автономію своїх «пактіотів» і включати їхні землі до складу безпосередньо підвладної руським князям території. Київська держава вперше за свою історію набуває свого територіального змісту» [10, с. 47].

Родинну приналежність руської землі династії Рюриковичів продовжив у 969 р. князь Святослав, посадивши своїх синів на княжіння у знакових для русичів племінних центрах – сепаратистсько-варязькому Новгороді та древлянському Овручі. Паралельно він громить Хазарію, тим самим знищує останнього конкурента Київської держави на азійсько-європейському прикордонні.

Однак Святослав своїми діями породив дві проблеми династичної історії Рюриковичів: утворення перших князівств в середині роду і зародження проблеми побічного позашлюбного походження, яке породило розбіжності в династичних правах князів в середині роду. Посадження своїх синів у сепаратистських центрах – це спроба закріпити владу київського роду над бунтівними територіями. Але в умовах, коли зв'язки між окремими землями Русі були недостатньо сильними, а сама держава ще тільки формувалась, цей крок міг мати і зворотні наслідки і призвести до децентралізації країни. Важко сказати, наскільки дане твердження мало право на життя.

Однак деякі дослідники, зокрема М. Котляр, вважають, що після смерті Святослава в 972 р. державна єдність Русі була порушена, і деякі території вийшли з-під порядкування Києва [5, с. 77]. Інші, зокрема Євген Пчелов, наголошують на тому, що Ярополк з 972 до 977 р. утримував єдність Русі [9, с. 247]. Він же в 977 р. саме з метою встановлення власного єдиновладдя на Русі розпочав міжкнязівські усобиці. Знищивши древлянського князя Олега та спонукавши до втечі новгородського князя Володимира, Ярополк встановлює на Русі єдиновладдя. Вбивство Володимиром Ярополка не порушило єдності Русі. Династія відновила єдиновладне право володіння Руссю.

Між тим необхідно зазначити, що вокняжіння Володимира в Києві вирішило питання успадкування влади князем народженим від рабині. Уявлення про Володимира як про сина рабині існувало на Русі до його вокняжіння в Києві. Згадаймо легенду про його одруження на Полоцькій княжні Рогнеді. Приналежність Володимира

до князівського роду по батьківській лінії та вирішення Святославом дати йому в управління Новгород закріпило за Володимиром право на київський стіл. Згодом право на родинну вотчину Русь отримали всі діти київського князя.

Володимир продовжив батьківську політику збирання земель. Він розширив територію Русі за рахунок приєднання території балтських племен (ятвягів) та деяких слов'янських племінних союзів. В 980 р. Володимир приєднав Полоцьке князівство, де правив варяг Рогволод. При цьому князь остаточно покінчив з місцевими племінними князівськими династіями, розсадивши своїх синів у центрах племінних князівств, верхівка яких особливо прагнула до відокремлення від Києва. Володимир змінив систему організації державної влади на місцях й сприяв подальшій централізації влади [4, с. 47]. Напевно, з цього моменту на Русі встановився принцип спадкового володіння державними землями династією Рюриковичів. Князем міг бути лише представник роду Рюриковичів. Навіть Новгород з його вічовими традиціями отримувал князя з правлячої династії.

Володимир завершив збирання території та закріпив авторитет влади династії Рюриковичів актом хрещення Русі. Завдяки принизливому для візантійського імперського дому, одруженню Володимира з цесарівною Анною, київський князь одразу ж посів у династичній ієрархії християнських правителів чільне місце. Запровадження християнства у Київській державі остаточно закріпило в очах Візантії легітимність влади київських князів, або сказати б, удержало державність [10, с. 61].

Освячений авторитетом хрестителя Русі акт освячення влади, для майбутніх поколінь руських князів, нащадків Володимира, був канонічним: вони будь-що намагалися утримати його, вважаючи саму ідею можливості панування інших володарів на руських землях абсурдною й проти-природною [12, с. 104].

Володимиру вдалося монополізувати всю повноту влади на Русі. Сім'я Рюриковичів стала свого роду сакральними дідичами, господарями руської землі. Русь стала їх спадковим володінням, яке передавалось у спадок виключно представникам богом обраної правлячої династії. На думку О. П. Толочка, Рюриковичі одержали повноту влади в Східній Європі упродовж другої половини X ст. Вони стали сакральним князівським родом, для якого влада є іманентною сутністю, а держава – єдино можливим способом існування. Держава навіть не становить собою мету існування цього роду, вона є самим цим родом, вона безпосередньо ідентифікується з ним. Творення держави є і організацією життєвого простору такої сім'ї, і одночасно ніби побічним наслідком життєдіяльності. Князівський рід мислиться як містична єдність, буквально як єдина тілесна сутність, нероздільне сімейне тіло, якому має відповідати єдине державне тіло [11, с. 10].

Після смерті Ярослава Мудрого в 1050–1060-х рр., коли постало питання розподілу земель між представниками роду, уявлення про Рюрика, як родоначальника династії, укорінилось в середовищі династії Київських князів. Князі намагались доводити свою приналежність до князівського роду, а також право на власний уділ, використовуючи перекази про спільного прабабця – засновника династії. Якщо родинні зв'язки Ігоря Старого з Рюриком ще не закріпились в усній традиції, то представники династії активно використовували легендарне запрошення Рюрика для обґрунтування законності своїх прав на владу. Сам факт запрошення князя забезпечував

законність правління на Русі реальних або можливих нащадків Рюрика. Тобто, створення родинного зв'язку між Ігорем та Рюриком забезпечувало князівській династії принципове право на легітимацію своєї влади над Русю. Як вже зазначалось вище, формування легенди про приналежність права на Русь династії Рюриковичів розпочалось в період ранньої державності, коли на Русі існували інші слов'янські династії з їх правом на володіння територіями. Нашадкам Ігоря необхідно було довести своє сакральне право на владу, свою зверхність над місцевими племінними князівськими династіями з якими у «Ігоровичів» виникали конфлікти. Зокрема, в період князювання Ольги і Святослава, коли свою силу показали древлянські князі (князь Мал). У літописі це одиничний епізод, однак можна зробити припущення про наявність і інших династій, які претендували на Київський стіл. Володимир довелось боротися за першість не тільки з своїми братами, але і з князями скандинавського походження, які сиділи в Полоцьку – Рогволод, а також можливо в Турові – Тури. Саме тоді київські князі і використали легендарний зв'язок роду з Рюриком. Отже, усний переказ про родинні зв'язки між Ігорем і Рюриком сформувався ще в X ст., в період формування київської династії. Можливо, легенда виникла в новгородський період князювання Володимира. Він асоціював себе і своє князювання в Новгороді з князем Рюриком та легендарним запрошенням новгородцями його на княжий стіл. Є. А. Мельникова наголошує, що за часів Володимира уявлення про єдину князівську генеалогію одного князівського роду уже остаточно сформувалося [7, с. 73–74].

О. Є. Пресняков називав існуючу на Русі владну модель «сімейним володінням», В. Т. Пашуто – «колективним сюзеренітетом», О. В. Назаренко – «родовим сюзеренітетом». За ідеальною схемою цієї моделі, братерство всіх членів роду Рюриковичів спиралось на церковну доктрину, згідно з якою бажати обсягу влади більшого, ніж дав Бог – значить нехтувати божественним промислом [14, с. 53].

Отже, упродовж IX–X ст. династія Рюриковичів розпочала процес об'єднання східнослов'янських племінних союзів в єдину державу. У період стабільного розвитку династії XI–30-ті рр. XII ст. усі східнослов'янські племінні групи опинились у складі «імперії Рюриковичів», [1, с. 161] яка стала основною політичною та військовою силою у Східній Європі: здійснювала успішні походи на Візантію, укладала з її імператорами вигідні торговельні угоди, київські князі встановлювали династичні зв'язки з багатьма наймогутнішими королівськими родами Європи.

Список використаних джерел

1. Баран В. Д. Давні слов'яни / В. Д. Баран. – К.: Альтернативи, 1998. – 336 с.
2. Данилевский И. Н. Древняя Русь глазами современников и потомков (IX–XII вв.). Учеб. пос. для студентов вузов / И. Н. Данилевский. – М.: Аспект Пресс, 1998. – 399 с.
3. Климовский С. Где, когда и почему возник Киев / С. Климовский. – К.: Стилюс, 2012. – 362 с.
4. Котляр М. Ф. Історія давньоруської державності / М. Ф. Котляр. – К.: Київський славістичний університет, 2002. – 234 с.
5. Котляр Н. Ф. Древнерусская государственность / Н. Ф. Котляр. – СПб.: Алетейя, 1998. – 443 с.
6. Котляр М. Ф. Історія суспільного життя Русі: Нариси / М. Ф. Котляр. – К.: Інститут історії України, 2016. – 288 с.
7. Мельникова Е. А. Рюрик и возникновение восточнославянской государственности в представлениях древнерусских летописцев XI – начала XII в. / Е. А. Мельникова // Древнейшие государства Восточной Европы. 2005 г. – М., 2008. – С.73–74.

8. Петрухин В. Я. Русь в IX – X веках. От призвания варягов до выбора веры / В. Я. Петрухин. – М.: ФОРУМ; НЕОЛИТ, 2014. – 464 с.

9. Пчелов Е. В. Рюрик / Евгений Пчелов. – М.: Мол. гвардия, 2010. – 316 с.

10. Ричка В. «Вся королівська рать» (Влада Київської Русі) / В. Ричка. – К.: Ін-т історії України, 2009. – 180 с.

11. Толочко О. П. Русь: держава і образ держави: Історичні зошити / О. П. Толочко. – К.: Інститут історії України НАНУ, 1994. – 37 с.

12. Толочко П. П. Київська Русь / О. П. Толочко, П. П. Толочко. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1998. – 352 с.

13. Флорія Б. Н. Представления об образовании государства и его основных функций в русском и западно-славянском летописании / Б. Н. Флорія // Studia Balkanica: Раннефеодальные славянские государства и народности (Проблемы идеологии и культуры). – София, 1991. – Т.20. – С.45.

14. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України / Н. Яковенко. – К.: Критика, 2006. – 582 с.

References

1. Baran V. D. Davni slov'yany / V. D. Baran. – K.: Al'ternatyvy, 1998. – 336 s.
2. Danilevskij I. N. Drevnjaja Rus' glazami sovremennikov i potomkov (IX–XII vv.). Ucheb. pos. dlja studentov vuzov / I. N. Danilevskij. – M.: Aspekt Press, 1998. – 399 s.
3. Klimovskij S. Gde, kogda i pochemu vznik Kiev / S. Klimovskij. – K.: Stilos, 2012. – 362 s.
4. Kotlyar M. F. Istorija davn'orus'koyi derzhavnosti / M. F. Kotlyar. – K.: Kyivskiy slavistychnyy universytet, 2002. – 234 s.
5. Kotlyar N. F. Drevnerusskaja gosudarstvennost' / N. F. Kotlyar. – Spb.: Aletejja, 1998. – 443 s.
6. Kotlyar M. F. Istorija suspil'noho zhyttya Rusi: Narysy / M. F. Kotlyar. – K.: Instytut istoriyi Ukrainy, 2016. – 288 s.
7. Mel'nikova E. A. Rjurik i vzniknovenie vostochnoslavjanskoj gosudarstvennosti v predstavlenijah drevnerusskikh letopiscev XI – nachala XII v. / E. A. Mel'nikova // Drevnejšie gosudarstva Vostochnoj Evropy. 2005 g. – M., 2008. – S.73–74.
8. Petruhin V. Ja. Rus' v IX – X vekah. Ot prizvanija varjagov do vybora very / V. Ja. Petruhin. – M.: FORUM; NEOLIT, 2014. – 464 s.
9. Pchelov E. V. Rjurik / Evgenij Pchelov. – M.: Mol. gvardija, 2010. – 316 s.
10. Rychka V. «Vsy korolivs'ka rat'» (Vlada Kyivskoyi Rusi) / V. Rychka. – K.: In-t istoriyi Ukrainy, 2009. – 180 s.
11. Tolochko O. P. Rus': derzhava i obraz derzhavy: Istorychni zošyty / O. P. Tolochko. – K.: Instytut istoriyi Ukrainy NANU, 1994. – 37 s.
12. Tolochko P. P. Kyivskaja Rus' / O. P. Tolochko, P. P. Tolochko. – K.: Vydavnychny dim «Al'ternatyvy», 1998. – 352 s.
13. Florja B. N. Predstavlenija ob obrazovanii gosudarstva i ego osnovnyh funkcijah v russkom i zapadno-slavjanskom letopisanii / B. N. Florja // Studia Balkanica: Rannefeodal'nye slavjanskie gosudarstva i narodnosti (Problemy ideologii i kul'tury). – Sofija, 1991. – T.20. – S.45.
14. Yakovenko N. Narys istoriyi seredn'ovichnoyi ta rann'omodernoyi Ukrainy / N. Yakovenko. – K.: Krytyka, 2006. – 582 s.

Yushchenko P. A., PhD, associate professor, doctoral student of history and archeology of the Slavs, the National Pedagogical Drahomanov University (Ukraine, Kyiv), t.i@Bigmir.net

Familiar–hereditary, dynastic nature of power Russian Riurikids princes

On the basis of analysis of monographic and periodical literature attempts to identify features of formation of family and patrimonial rights to own lands of Rus' by princes Riurik's dynasty during the IX–XI. Established that the seizure by Prince Oleg of power in Kyiv was accompanied the destruction of local princely dynasties that existed at that time among the Slavic tribal conglomerates. The process of formation of individual authority Kievan princes Riurik in Rus' determined and the main activities of the dynasty members at the consolidation of East Slavic tribal conglomerates investigated.

Keywords: prince, power, dynasty, Kievan Rus', Riurikid.

Ющенко П. А., кандидат философских наук, доцент, докторант кафедры истории и археологии славян, Национальный педагогический университет им. Михаила Драгоманова (Украина, Киев), t.i@Bigmir.net

Семейно–наследственный, династический характер власти русских князей Рюриковичей

На основании анализа монографической и периодической литературы делается попытка определить особенности формирования семейно–вотчинного права на владения русской землей княжеской династии Рюриковичей на протяжении IX–XI веков. Определено, что овладения властью в Киеве князем Олегом сопровождалось уничтожением всем местных княжеских династий, которые на то время существовали среди славянских племенных союзов. Раскрывается процесс установления единоличной власти киевских князей Рюриковичей на Руси, и определяются основные направления деятельности представителей династии с консолидации восточнославянских племенных союзов.

Ключевые слова: князь, власть, династия, Киевская Русь, Рюриковичи.

* * *

УДК 303.4.02:316.774

Джалілова О. М.,
аспірантка, Київський національний університет
ім. Тараса Шевченка (Україна, Київ),
aledzha@gmail.com

ПОНЯТТЯ СИМВОЛІЧНОЇ ГЕНЕРАЛІЗАЦІЇ В ТЕОРІЇ КОМУНІКАЦІЇ ЗА Н. ЛУМАНОМ

Комплексно досліджено поняття символічної генералізації, як способу каналізації диференційованої комунікації в теорії комунікації німецького соціолога Н. Лумана. Особливу увагу приділено трьом рівням області форм смислоконституючих систем: рівень мови, рівень засобів поширення комунікації і символічно генералізовані медіа комунікації. Детально розглянуто мову як основу форму символічної генералізації, що забезпечує аутопоезис комунікації і суспільства. Автор наголошує, що Луман розрізняє мову і письмо як різні види медіума комунікації. Також значна увага приділяється засобам поширення комунікації, що зумовили в новітній час тенденцію переходу суспільства від ієрархічного до гетерархічного порядку. Акцентується увага на символічно генералізованих комунікаційних медіа, що створюють новий зв'язок кондіціонування і мотивації. Вони ставлять комунікацію в певні умови, які підвищують шанси прийняття навіть «незручних» комунікацій.

Ключові слова: символічна генералізація, комунікація, медіум, мова, письмо.

Як і для будь–якої системи, для протікання комунікації потрібні автокаталізатори. Під автокаталізаторами німецький дослідник Ніклас Луман має на увазі структури, що сприяють виникненню аутопоезиса. Такий автокаталізатор, який здатний допомагати системі справлятися із завданнями обробки інформації високого ступеня комплексності, є символічна генералізація.

Поняття символічної генералізації, або генералізації символів, грає виключно важливу роль в теорії комунікації Нікласа Лумана. Воно означає всю сукупність засобів комунікації, яку б форму ті не приймали. Символічна генералізація – не елемент комунікації, а спосіб каналізації диференційованої комунікації. Ніклас Луман йде ще далі і надає цьому поняттю гносеологічний сенс конституювання смислової реальності, – наділяючи функцією, яку в різних філософських системах ХХ століття відіграє метод або мова. За допомогою символічної генералізації стає можливим комбінувати ідентичність і неідентичність, тобто представляти єдність в різноманітті і робити їх очікуваними як обмеження можливого. За допомогою символічної генералізації кожен партнер комунікаційних відносин може узгоджувати свої власні селекції з інтерпретованою реальністю і інтенціональністю інших селекцій, в яких він сам виступає об'єктом, не вдаючись до комунікації.

Поняття «символ» («символічний») Луман трактує як «засіб приведення в єдність» [3, с. 52]. Дослідник підкреслює, що «символ традиційно відрізняється від знака здатністю не тільки позначати, а й впливати на позначуване як єдність» [4, с. 235]. Символ не позначає речі, він більш реальний, ніж речі, тобто в системнотеоретичному сенсі – більш глибоко інтегрований в систему, ніж те, що він позначає.

Поняття «генералізації» вказує на функцію «оперативної обробки множини»: генералізація є процес узагальнення даних і відомості їх воедино. Це визначення дещо відрізняється від визначення символу: зведення множини воедино взято тут в процесуальному, а не в статичному аспекті. Таким чином, мова йде про підведення множини під єдність, яка символічно його представляє.

Щоб сенс міг використовуватися в автореферентних системних процесах, він повинен бути ідентифікований, тобто стати доступним крім тих моментів, в яких він актуалізується в рамках переживання або дії. Сенс в цьому випадку виступає і в своїй конкретності, унікальності, і в своїй універсальності і відновлюваній доступності. «Завдяки символічній генералізації в потоці переживання виділяються ідентичності, – ідентичності в сенсі готівкової редуکتивної автореферентності» [6, с. 136].

Відновлювана доступність сенсу – як в рамках індивідуальної свідомості, так і в рамках комунікації – досягається символічною генералізацією на першому, найнижчому рівні шляхом створення смислових конденсатів (Sinnstücke), яких можна використовувати тематично. Це відбувається вже на рівні конкретних предметностей і подій, до того як вони можуть бути позначені словом або поняттям: при впізнаванні предмета за запахом або події за шумом.

Луман наголошує: «Символічні генералізації виникають при початковому конкретному поводженні з об'єктами і подіями: останні створюють можливість відновлюваної доступності, і лише при необхідності агрегації на вищому щаблі виникають узагальнені позначення, типові уявлення та поняття, що перевершують емпіричну гетерогенність» [6, с. 137].

Важлива функція генералізації полягає «в подоланні речової, тимчасової і соціальної дисконтинуальності реальності» [6, с. 140]. Таким чином, символічна генералізація позначає широкий клас явищ сенсу, які характеризуються операціональною константністю. Їх процесуальний, операційний характер принципово відрізняє їх від статичних схематизмів (понять, категорій), є результатом символічних генералізацій. Поняття символічної генералізації наближене до поняття селекції, селективних операцій.

Поняття символічної генералізації автореферентного сенсу замінює у Лумана поняття знака, яке в філософії традиційно «працює» в цьому проблемному полі. Сенс, згідно Луманом, не можна ототожнювати зі знаком – функція знака передбачає відсилання на щось певне без автореферентності, асиметризації її рекурсивності. Знак передбачає сенс, але сенс не є знаком. «Сенс утворює контекст всіх установлених знаків, як «condition sine qua non» їх асиметричності» [6, с. 107]. Так само не вичерпується функцією оперування знаками і поняття мови. Луман підкреслює: «Власна функція мови полягає в генералізації сенсу за допомогою символів, які на противагу «позначенню» чогось іншого самі є тим, що представляють» [6, с. 137]. Лише в функції комунікаційного засобу, завдання якого не вичерпуються, мова орієнтована на акустичні і оптичні знаки для зв'язування сенсу.

У трактуванні поняття символічної генералізації для Лумана важлива його соціологічна концептуалізація. Смислова генералізація ущільнює структуру відсилань кожного сенсу в форму очікувань, які позначають те, що дає дане смислове положення в перспективі.

Самі очікування також направляють і коригують генералізації. Завдяки цьому стає можливою орієнтація в смислому просторі. Всі символічні генералізації, що реалізуються на таких ідентичностях, як речі, події, типи або поняття, містяться і відтворюються в «мережах очікувань». У соціальних системах виникає потреба в їх сильнішій інтерпретації, – поведінкових очікуваннях. Як селекція генералізації є і обмеженням можливого, і здібністю до виявлення інших можливостей. Завдяки єдності цих двох аспектів генералізація веде до виникнення стурбованої комплексності. Можна сказати, що «сміслові надлишки повинні використовуватися селективно, і це «повинно» бути «можливістю» в сенсі вибору очікувань, які долають дисконтинуальності і зберігають себе як генералізації» [6, с. 140].

Поняття символічної генералізації охоплює значну область форм смислоконститууючих систем. Луман вбачає в ньому три рівні: рівень мови, рівень засобів поширення комунікації і символічно генералізовані медіа комунікації. Ці поняття ми розкриємо більш детально.

Мова – основна форма символічної генералізації, що забезпечує аутопоезис комунікації і суспільства. Багато уваги приділялася дослідженням мови в ХХ столітті в рамках «лінгвістичного повороту», філософські концепції мови не пояснювали, як і завдяки чому мова забезпечує самовідтворення суспільства як системи. Луман прагне дати відповідь на це питання.

Характерно, що сама мова при цьому в інтерпретації Лумана не є системою. Вона не має власних операцій, а використовується в рамках або психічних, або комунікативних систем. Як вид символічної генералізації вона виступає медіумом, яка поставляє субстрат для утворення смислових форм свідомості і комунікації. Вона служить однією з найважливіших автокаталізаторів для еволюції складних систем. Існування мови залежить від того, чи дозволяє вона продовжувати свідомості на одній стороні і комунікації – на іншій аутопоезис за допомогою їх власних операцій.

Вченого цікавить не абстрактний зміст мови, а конкретні форми, за допомогою яких мова ініціює комунікативний процес і стає основою соціальної еволюції. Тому важливо виходити з видів, в яких мова комунікативно функціонує в суспільстві як акустичні або записні форми, мається на увазі мова як письмо. Звукова форма є первинною і в сенсі соціальної еволюції передує письму. І це не випадково. Мова в своїй даності, підкреслює Луман, являє собою настільки несподіваний вид шуму, що саме завдяки своїй контрастності володіє високою здатністю привертати увагу і створює можливості для високоскладних специфікацій.

Говорячи про мову, Луман має на увазі навіть не мову, а процес мовлення, говоріння. Говоріння є такою поведінкою, спеціалізованою і диференційованою спеціально для комунікації.

Одночасно специфічні можливості мови полегшують побудову високоскладних комунікаційних структур: «з одного боку шляхом ускладнення і спрощення мовних правил, а з іншого – шляхом побудови соціальних семантик для ситуативної ре активації важливих комунікаційних можливостей» [4, с. 110].

Луман вважає невірним прагнення пояснювати походження мови з попередніх її домовних форм спілкування: наприклад, з мови жестів і сигналів. Навіть

якщо в природі і на всіх етапах еволюції суспільства в міжперсональній комунікації широко спостерігається явище сприйняття і відповідного сприйняття сприйняття, без мови все одно неможливо реалізувати «метакомунікації» – комунікацію про комунікацію, тобто тематизувати сам хід комунікації, наприклад, оцінити її результат або викрити в обмані.

Домовна комунікація повноцінна: вона сприяє морфогенезу соціального порядку, про що свідчать спостереження за комахами і тваринами. Домовна комунікація володіє сигнальною природою. Але сфера застосування сигналу як виробника «anticipatory reactions» (попереджувальних реакцій) при цьому ще дуже вузька: до неї входить тільки вказівка на типові, повторювані залежності минулих і майбутніх подій, які не можуть розпізнаватися як самостійні.

Інша справа, коли жести і звуки починають застосовуватися як знаки. Сигнал самостійний, він ні до чого не відсилає. Знак є формою, яка маркує розрізнення означуваного і означене. Він містить в собі відсилання не до зовнішніх подій, а до подій, «що репрезентуються» всередині мовної системи. Мова функціонує тільки тоді, коли існує розуміння того, що слова не є речі, коли перші лише позначають останні, тобто коли виникає розрізнення між предметною та семіотичною реальністю. Завдяки цьому розрізненню з'являється усвідомлення «жорсткості», доленості, недоступності реального світу.

Комунікативний світ, що виникає в ході використання мови, примусовий: не можна до когось звертатися, не бажаючи бути почутим; можна чути, не бажаючи зрозуміти. Для учасників комунікації неможливо відкинути ситуацію комунікації, якщо вона виникла. Відсутність комунікації буде лише комунікацією «не комунікації». Комунікацію можна обійти: в гіршому випадку можна тільки не правильно зрозуміти або не почути сказане. У цій ситуації на допомогу приходять домислювання, асоціації, інтерпретації, опора на вже сказане, тобто спроба вирішувати проблеми комунікації мовним способом.

Мовний процес прагне за допомогою самодетермінації звільнитися від залежності сприйняття учасників, затулитися від шуму сприйняття. Тим самим в ході функціонування комунікаційної системи суспільства стабілізується уявний простір значень, яке при рекурсивному застосуванні не витрачається, а лише стабілізується. Мова замикається в собі. Виключаючи все чуже, вона робить більш ймовірним і можливим сам аутопоезис комунікації. В той же час комунікація відбувається тому, що самі мовні події всередині комунікації сприймаються як неймовірні, створюючи тим самим простір відкритих можливостей, і сприяють побудові стурбованої комплексності.

За допомогою розрізнення слова і пропозиції мова створює здатність до контингентних комбінацій, які і використовуються для утворення смислових форм. Підводячи в реченні словесні ідентичності під різні ситуації, мова генералізує. Лише пропозиції здатні «до створення відносин в рекурсивній мережі мовної комунікації, вони можуть бути передбачені за допомогою мовних форм і згадуватися в якості фіксованого сенсу. ... Вони транспортують в цьому сенсі аутопоезис систем, включаючи – вимикаючи сполучення (Kopplung)

слів. Пропозиції утворюють емерджентний рівень комунікативної конституції сенсу, і ця емерджентність – не що інше, як аутопоезис мовної комунікації, яка створює собі власний медіальний субстрат» [4, с. 213]. Функція розрізнення мовних форм і медіумів призводить до створення мовних структур.

Луман розрізняє мову і письмо як різні види медіума комунікації. Письмо не замінює і не заповнює, а скоріше доповнює мову. Обидва здатні переходити один в одного. І тим не менш, функції і можливості, які відкриває письмо, досить самостійні, щоб говорити про нього як про повноцінний соціальний генератор комунікації.

Носієм сенсу в разі письма виступає не звук і не акустичні сприйняття, а матеріальний, візуальний знак, що сприймається. Зникають не тільки присутні в мові звукові та оптичні враження, а й нюанси жестикуляції, пауз, голоси, темпу і ритму. В випадку письма мова йде про структурну ідентичність написаного і сказаного, про нові конструкції вироблених мовою розрізень.

Якщо форма мови полягає у відмінності звуку і сенсу, то письмо уможливує символізацію цієї самої відмінності в іншому візуальному медіумі сприйняття, в медіумі оптики. Письмо не вимагає відповідності звуків і букв, воно живиться власними структурними диференціаціями. Письмо можливе тільки як «система, яка може відтворити всі можливі або, в будь-якому випадку, всі використовувані відмінності звуків. Тільки так, а не в формі копій репрезентації може бути використано відмінність засобів сприйняття слуху і зору ... За допомогою письма можна провести операції абсолютно нового виду, і саме тому, що в цих операціях розрізняються не звук і сенс, а сенс і комбінації букв» [6, с. 255].

Мовна комунікація трансформується в форму тексту, відособленість і самотність якого більш очевидна і переконлива, ніж в усному мовленні. Інтерпретація тексту відбувається за допомогою посилань на колишні тексти, що здійснити набагато легше, ніж в усній комунікації. Інтерпретація, в той же час, і сама створює тексти, поступово утворюючи традицію інтерпретації. Текст чіткіше, ніж мова здатний замикає область комунікації. Якщо усне мовлення являє собою діалог тієї чи іншої форми, (можливості монологу обмежені особливими ситуаціями і мотивами), то письмо, навпаки, розщеплює процес написання і читання і навіть робить їх асоціальними, інтимними. Присутність стороннього поруч з пишучим або читаючим може сприйматися як нав'язливе вторгнення в особисте життя.

Письмо знімає кількісні обмеження з того, хто говорить і починає оперувати не компактними в інформаційному відношенні повідомленнями–репліками, а інформаційно глобальними текстами. Власне кажучи, письмо підсилює значення елемента інформації в тексті. Письмо змушене інформувати про складові елементи комунікації, щоб відтворити обставини початкової комунікативної ситуації і зробити комунікацію зрозумілою. Воно висуває нові вимоги до розрізнення субстрату і форми, передбачає іншу ступінь жорсткості побудови речень.

Оскільки письмо звернене не до ситуативного адресату, а буде прочитано невизначеними «багатьма», правильність структури пропозицій і композицій повідомлення набуває важливого значення. Протиріччя і невідповідності, що допустимі в мові, стають тут більш очевидними, вимоги до консистентності написаного підвищуються. Це

викликає до життя необхідність літературних стандартів національних мов.

Інша особливість мови полягає в абсолютно новому протіканні комунікації в часі. Текст передбачає фіксацію часу, і в цьому сенсі пориває з відчуттям «життя–поруч–з–часом». Разом з тим жодна система не може діяти поза межами свого справжнього світу.

Луман звертає увагу на те, що письмо виникає не як засіб комунікації, цю функцію воно набуває на більш пізній стадії свого розвитку. Спочатку письмо служило для збереження в пам'яті сакральних текстів, точніше, для окреслення простору релігійної таємниці і кордонів комунікації. Письмо набуває широкого поширення тільки згодом, особливо, в зв'язку з потребою в управлінні великими господарствами і підвищенням можливостей контролю, які воно давало панівним станам.

Така властивість, пов'язана з широкими можливостями текстових інтерпретацій, веде до втрати контролю над масами і внаслідок цього – до наділення письма функцією масової комунікації (література, листування і т.д.), яка спочатку розвивається паразитарно, шляхом залучення нижчих верств до освіти. Поступово, переводячи усну комунікацію в письмову, письмо розвиває форми, в яких діючі персони самі діють комунікативно, наприклад, в літературній формі роману. За Луманом, «література – це комунікація в комунікації, реальна комунікація як копія фіктивної комунікації і фіктивна комунікація в реальній комунікації, яка спонукає забувати, що фіктивна комунікація функціонує черезреально» [6, с. 283].

Ставши публічним, письмо швидко розриває кайдани політичного контролю – спочатку в формі дебатів, що охоплюють всі можливі теми, потім у формі критики, що обґрунтовує завдання трансформації соціальних структур.

Еволюція письма поступово провокує еволюцію способів спостереження високого порядку, і особливо, спостереження інших спостерігачів [6, с. 278]. У цьому величезне значення письма для соціальної еволюції. Усне мовлення розвивається переважно в рамках комунікації першого рівня.

Метакомунікація при цьому не йде, як правило, далі уточнення змісту повідомлення і виразу своєї згоди або незгоди. Письмо відкриває зовсім інші можливості для метакомунікації: за допомогою цитування, інтерпретації, критики воно робить комунікацію предметом комунікації і стає спостерігачем комунікації, спостерігачем другого рівня. Це відкриває шлях до переходу на новий ступінь складності комунікації, властиву сучасному суспільству.

Луман розрізняє медіуми, які призначені для кількісного поширення комунікації в суспільстві, і медіуми, які якісно перетворюють громадську комунікацію в медіуми першого типу, тобто мас–медіа, транспортують комунікацію, яка створюється завдяки медіумам другого типу. Мас–медіа відіграють підлеглу роль в луманівській концепції. Луман не визнає за мас–медіа центрального значення для функціонування суспільства, а основне місце приділяє комунікаційним медіа, під якими розуміє першопочаток, що конструює функціональні підсистеми суспільства, – гроші, влада, кохання.

Медіа поширення служать збільшенню соціальної редундантності. Під редундантністю (Redundanz, надлишок) розуміється щільність, згуртованість і внутрішня узгодженість системи. Редундантність сприяє збиранню і перетіканню інформації в єдині структури, вона спонукає

аутопоетичні системи збиратися воєдино перед обличчям різноманіття несподіваних подій в навколишньому світі.

Завдяки редувантності системи стає можливою заміна окремих функцій і елементів в разі їх випадання. Протилежністю редувантності, за Луманом, виступає варіативність і розрихленість системи. Медіа розповсюдження, дублюючи повідомлення і доводячи інформацію до всіх ділянок системи, зміцнюють взаємоузгодженість її елементів.

Медіа поширення розширюють коло учасників комунікації приймачів інформації. Завдяки їм виникає надлишок можливостей комунікації, а отже, підвищення її комплексності. Однак зі зростанням редувантності збільшується невизначеність успіху комунікації: чи сприйнята вона і зрозуміла? Прийнята вона або відхилена?

Засоби комунікації не комунікують самі, вони представляють тільки медіум для комунікації як форми. Засоби комунікації охоплюють соціальний світ новими видами комплексності, в рамках яких комунікація знаходить все нові втілення і нові способи аутопоетичного процесування. В результаті технічні винаходи ведуть до того, що весь світ стає комунікаційним. На місце феноменології буття виступає феноменологія комунікації. Людина бачить світ так, як йому подає його образна комунікація, – нехай і не настільки драматично, контрастно, під луною, не так строкато і не так «вибірково», як це представлено в мас–медіа.

У сукупному ефекті саме нові засоби поширення комунікації зумовили в новітній час тенденцію переходу суспільств від ієрархічного до гетерархічного порядку. Якщо підстави соціального порядку – управлінська структура, організаційна дисципліна – спираються на ієрархічний принцип, то засоби поширення комунікації делегітимірують їх, створюючи альтернативні форми.

Письмо, розширюючи коло приймачів інформації, ще дозволяє в тій чи іншій мірі контролювати комунікацію. Але з винаходом друкарства і розвитком мас–медіа комунікативна ситуація змінюється докорінно. Вже не можна точно знати, хто читає тексти і які тексти читалися. У комунікативній системі виникає неясність і нестабільність. Соціальна редувантність стає анонімною. Вона, на думку Лумана, робить інформацію зайвою, бо повторювана інформація вже не є інформацією і відповідно не підтримує розвиток громадської комунікації. Ця ситуація елімінує інформацію, підкреслює Луман: «У тій мірі, в якій поширюється одна і та ж інформація, інформація перетворюється в редувантність» [6, с. 202]. Якщо поширювана інформація всім відома, мас–медіа не можуть здійснювати комунікацію. Звідси виникає їх незмінна потреба в постійно новій інформації. Тому аутопоетизм мас–медіа повинен підтримуватися шляхом штучно створюваних витоків інформації з різних джерел.

Не володіючи інформацією, але гостро потребуючи в ній, засоби поширення не можуть гарантувати власного аутопоетизма. Стає зрозуміло, приймається або відхиляється повідомлена інформація, залишається вона передумовою подальших дій і прилеглих до них операцій: «Виявляється, що існує дуже багато інших учасників, так що не можна встановити, мотивує їх комунікація до чого–небудь» [6, с. 203]. Чим більше інформації, тим вище поріг її засвоєння і нижче ефективність поширення.

Суспільство, переконаний Луман, знаходить рішення в створенні нового типу медіа, більш успішні, ніж мас–

медіа – символічно генералізованих медіа комунікації. Вони долають апатію мотивації. І в подальшому, використовуючи їх, можна з певним ступенем впевненості виходити з того, що повідомлення буде прийнято.

Символічно генералізовані комунікаційні медіа створюють новий зв'язок кондиціонування і мотивації. Вони ставлять комунікацію в своїй медійній галузі, наприклад, в грошовій, економічній, а також в певні умови, які підвищують шанси прийняття навіть «незручних» комунікацій. Люди віддають свої блага або надають послуги, якщо (і тільки якщо) за них платять. За допомогою інституціалізації символічно генералізованих комунікаційних медіа може бути усунутий поріг невизнання комунікації, який знаходиться дуже високо, якщо комунікація здійснюється за межами інтеракції присутніх.

З вищесказаного можна зробити висновки, що саме мовна обробка інформації за допомогою упорядкування селекції прийняття і відхилення веде до впорядкованої комунікації, тобто до виникнення суспільства. Її відсутність, тобто рівна ймовірність прийняття і відхилення комунікаційних повідомлень Луман отожднює з соціальною ентропією. Мова служить усній комунікації. Усна комунікація створює абсолютно певні соціальні умови і викликає наслідки, які ніяк не відповідають письмовій комунікації.

Засоби поширення медіа хоча і не можуть гарантувати ефективність і успіх комунікації, але саме вони дозволяють подолати кордон кола присутніх і тим самим створити простір для включення в комунікацію символічно генералізованих засобів комунікації.

Список використаних джерел

1. Антоновский А. Ю. Массмедиа – трансцендентальная иллюзия / Антоновский А. Ю. // Луман Н. Реальность массмедиа. – М.: Практика, 2005. – 250 с.
2. Конечкая В. П. Социология коммуникации / Конечкая В. П. – М.: Междунар. ун-т Бизнеса и Управления, 1997. – 304 с.
3. Луман Н. Власть / Луман Н. [Пер. с нем. А. Ю. Антоновского]. – М.: Практика, 2001. – 256 с.
4. Луман Н. Общество общества. Часть II. Медиа коммуникации / Луман Н. [Пер. с нем. Глухова А., Никифорова О.]. – М.: Логос, 2005. – 280 с.
5. Луман Н. Реальность мас–медиа / Луман Н. [Пер. з нім. Клименченко В.]. – К.: Академія української преси, 2010. – 158 с.
6. Луман Н. Социальные системы. Очерк общей теории / Луман Н. [Пер. с нем. И. Д. Газиева; под ред. Н. А. Головина]. – СПб.: Наука, 2007. – 648 с.
7. Луман Н. Что такое коммуникация? / Луман Н. [Пер. с нем. Д. В. Озирченко] // Социологический журнал. – 1995. – Вып.3. – С.114–125.
8. Назарчук А. В. Теория коммуникации в современной философии / А. В. Назарчук. – М.: Прогресс – Традиция, 1999. – 320 с.
9. Назарчук А. В. Учение Никласа Лумана о коммуникации / А. В. Назарчук. – М.: Издательство «Весь Мир», 2012. – 248 с.
10. Филиппов А. Ф. Луман Н. Наблюдения современности / Филиппов А. Ф. // Социологический журнал. – 1994. – № 1. – С.185–188.

References

1. Antonovskij A. Ju. Massmedia – transcendental'naja illuzija / Antonovskij A. Ju. // Luman N. Real'nost' massmedia. – М.: Praktis, 2005. – 250 s.
2. Koneckaja V. P. Sociologija kommunikacii / Koneckaja V. P. – М.: Mezhdunar. un-t Biznesa i Upravlenija, 1997. – 304 s.
3. Luman N. Vlast' / Luman N. [Per. s nem. A. Ju. Antonovskogo]. – М.: Praktis, 2001. – 256 s.
4. Luman N. Obshhestvo obshhestva. Chast' II. Media kommunikacii / Luman N. [Per. s nem. Gluhova A., Nikiforova O.]. – М.: Logos, 2005. – 280 s.

5. Luman N. Real'nist' mas-media / Luman N. [Per z nim. Klymchenko V.]. – K.: Akademija ukrai'ns'koi' presy, 2010. – 158 s.
6. Luman N. Social'nye sistemy. Ocherk obshhej teorii / Luman N. [Per. s nem. I. D. Gazieva; pod red. N. A. Golovina]. – SPb.: Nauka, 2007. – 648 c.
7. Luman N. Chto takoe kommunikacija? / Luman N. [Per. s nem. D. V. Ozirchenko] // Sociologicheskij zhurnal. – 1995. – Vyp.3. – S.114–125.
8. Nazarchuk A. V. Teorija kommunikacii v sovremennoj filosofii / A. V. Nazarchuk. – M.: Progress – Tradicija, 1999. – 320 s.
9. Nazarchuk A. V. Uchenie Niklasy Lumana o kommunikacii / A. V. Nazarchuk. – M.: Izdatel'stvo «Ves' Mir», 2012. – 248 s.
10. Filippov A. F. Luman N. Nabljudenija sovremennosti / Filippov A. F. // Sociologicheskij zhurnal. – 1994. – № 1. – S.185–188.

Dzhalilova O. M., graduate student, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine, Kyiv), aledzha@gmail.com

The concept of symbolic generalization in communication theory by N. Luhmann

This article is devoted to complex research of concepts symbolic generalization as a way of sewage differentiated communication in communication theory German sociologist N. Luhmann. Special attention is given to three levels of forms: the level of language, level of distribution facilities and symbolically generalized communication media communication. It is particularly considered language as a basic form of symbolic generalization, providing autopoiesis communication and society. The author notes that Luhmann distinguishes between speech and writing as various types of communication medium. Also much emphasis is to on mass distribution of communication that resulted in the recent time trend of transition from hierarchical societies to heterarchical order. The author pays attention to symbolically generalized communication media, creating a new connection conditioning and motivation. They have set up communications in certain conditions that increase the chances of acceptance even «uncomfortable» communications.

Keywords: symbolic generalization, communication, medium, language, writing.

Джалилова А. Н., аспирантка, Киевский национальный университет им. Тараса Шевченка (Украина, Киев), aledzha@gmail.com

Понятие символической генерализации в теории коммуникации за Н. Луманом

Комплексно исследовано понятие символической генерализации, как способа канализации дифференцированной коммуникации в теории коммуникации немецкого социолога Н. Лумана. Особое внимание уделено трем уровням области форм смыслоконстатирующих систем: уровень языка, уровень средств распространения коммуникации и символически генерализованные медиа коммуникации. Детально рассмотрен язык как основную форму символической генерализации, что обеспечивает аутопоэзис коммуникации и общества. Автор отмечает, что Луман различает язык и письмо как различные виды медиума коммуникации. Также значительное внимание уделяется средствам распространения коммуникации, которые обусловили в новейшее время тенденцию перехода обществ от иерархического к гетерархическому порядку. Акцентируется внимание на символически генерализованных коммуникационных медиа, которые создают новую связь кондиционирования и мотивации. Они ставят коммуникацию в определенные условия, которые повышают шансы принятия даже «неудобных» коммуникаций.

Ключевые слова: символическая генерализация, коммуникация, медиум, язык, письмо.

* * *

УДК-17.026.4:1(091)

Дойчик М. В., кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри філософії та соціології, ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника» (Україна, Івано-Франківськ), maksvdoc@ukr.net

Гідність генія у філософській творчості А. Шопенгауера

Стаття є історико-філософським дослідженням особливостей розуміння кореляції гідності та геніальності людини у філософській творчості А. Шопенгауера. У процесі дослідження було використано такі методи, як діалектичний, феноменологічний, герменевтичний. За А. Шопенгауером, необхідною умовою виявлення значущості життя людини виступає

актуалізація її творчого потенціалу. Гідність людини визначається у світлі її інтелектуального обдарування, здатності піднятися над суспільними вимогами й відкрити у собі закладені а пріорі можливості. Поняття гідності аналізується у кореляції понять слави і честі, які постають виразниками гідності в очах інших. Гідність генія проявляється у тому, що він є носієм інтелекту багатьох віків і цілого світу, і, маючи духовну перевагу над іншими людьми, здатний втілити вічне у творі мистецтва, щоб донести до них його суть. Справжня слава гідного творця і гідного творіння важко здобувається, але вже здобуте залишається в поколіннях.

Ключові слова: гідність, геніальність, людина, інтелект, воля, мораль, життя.

Проблеми взаємозв'язку гідності та геніальності людини присвячено значну частину інтелектуального доробку видатного німецького філософа першої половини ХІХ ст. А. Шопенгауера. На перший план він висуває ідею актуалізації творчого потенціалу людини як необхідної умови виявлення значущості її життя. У цьому сенсі філософські здогади А. Шопенгауера стали ідейним орієнтиром для подальшого розвитку світової духовної культури ХХ – початку ХХІ століття. Саме в них сутнісно віддзеркалені ті проблеми, які й сьогодні зберігають свою вагомість та гостроту. Потреба осмислення етико-екзистенційного та парадоксального за своїм змістом шопенгауерівського погляду на гідність геніальної людини, як ідеалу та дороговказу для усіх, обумовлює актуальність нашого дослідження. Вищевикладене також визначає його мету – виявлення особливостей розуміння кореляції гідності та геніальності людини у філософській творчості А. Шопенгауера.

Дослідженню філософської спадщини А. Шопенгауера присвячено багато праць як зарубіжних, так і вітчизняних вчених. Проте, слід визнати, що шопенгауерівське розуміння окресленої проблеми все ще залишається недостатньо вивченим. Серед тих, чії узагальнення, певною мірою, обумовили хід реконструкції поглядів мислителя на взаємозв'язок гідності та геніальності, можна згадати Д. Антисери [1], Дж. Реале [1], І. Гояна [2], І. Євlampієва [3], І. Ялома [4].

У своїй філософії А. Шопенгауер не втомлюється повторювати, що, зазвичай, люди в суспільстві не мають власної думки, суджень, здібностей для правильної оцінки заслуг і здобутків, і в цьому схильні послуговуватися чужим авторитетом [4, с. 1004]. Уподобання, звичай і звичка є «головними пружинами більшості людських справ», і рідко хто чинить за власним міркуванням, керуючись власною думкою. Люди бояться самостійно думати і брати за це на себе відповідальність, з недовірою ставляться до власних суджень і думок [4, с. 1183]. Суспільство, перш за все, вимагає від людей взаємного пристосування і приниження, відмови від самостійності мислення, своєї вродженої унікальності «заради порозуміння» та безконфліктного співіснування із загалом, і тому, «чим воно більше, тим більш безсоромне» [4, с. 1022–1023].

Суспільство нехтує тим, що люди від народження мають різні природні задатки і обдарування, що з часом це виявляється і в розумових, і в моральних відмінностях. Натомість визначальною воно ставить «штучну відмінність за ступенями стану і рангу, які досить часто діаметрально протилежні таблицю про ранги природи»: «Що особливо відвертає великі уми від суспільства, так

це рівність прав, а значить, і претензій при нерівності здібностей» [4, с. 1023].

Тому дійсна цінність, зокрема і геніальність, в очах суспільства не шанується, а те що шанується, зазвичай, не має ніякої цінності. Доказом і наслідком цього є відлюдництво кожної справді гідної, видатної чи геніальної людини [4, с. 1026]. Товариськість кожного знаходиться приблизно у зворотному відношенні з його інтелектуальною цінністю; і вираз «він нетовариський» майже означає, що «він людина з великими обдаруваннями» [4, с. 1028]. Усі негідники, на жаль, дуже товариські. Схильність до ізолювання і усамітнення у геніальних людей завжди підживлюється аристократичним почуттям. Такі люди, маючи високі творчі устремління, високий поклик скеровувати світ «у морі заблуджень, похмурої безодні бруталності і вульгарності, до світла істини, освіти й ушляхетнення», ніколи не належать до маси, не знаходять ніякого задоволення у спілкуванні із нею, і тяжіють надавати перевагу усамітненню, а потім, із роками, поступово приходять до висновку, що «в світі, за рідкісними винятками, тільки й є вибір між самотністю та вульгарністю» [4, с. 1032].

Кожна така людина може бути самою собою тільки доки вона самотня. Звідси, «хто не любить самотності – не любить також і свободи», бо насправді людина буває собою лише тоді, коли вона сама: «На самоті із собою жалогідний відчуває усю свою жалогідність, великий розум – усю свою велич, іншими словами, – кожен відчуває себе таким, яким він є. Далі, чим вище хто стоїть за табелем про ранги самої природи, тим більш він сутнісно і неминуче є самотнім» [4, с. 1023].

В очах інших людей виразником гідності постають честь і слава. На честь претендує кожний, на славу – лише винятки. Честь, з об'єктивної точки зору, – це думка інших людей про те, наскільки ми гідні (чого ми варті); з суб'єктивної точки зору – це наша повага до цієї думки [7, с. 18]. Честь стосується таких якостей, які вимагаються від кожної людини, що знаходиться в однакових умовах і відношеннях. Натомість славу можна здобути лише непересічними якостями та відмінностями [4, с. 992].

Наскільки важко досягти слави, настільки легко утримати її за собою. І тут, відповідно, вона знаходиться в прямо протилежному становищі із честю. Як вже було сказано, славу людині дає те, що є в ній особливим, неповторним, у порівнянні із загалом. Тобто, якби всі були однакові, вона була б неможливою. З цього приводу філософ зазначає: «Мати абсолютну цінність може тільки те, що утримує її за собою за всяких обставин, відповідно, в даному випадку це те, яка є людина, безпосередньо, і сама для себе, а отже, вона повинна суміщати у собі цінність зі щастям великого серця і великої голови. Таким чином, повноцінною є не сама слава, а те, чим її заслужено. Воно тут як субстанція, а слава лише акциденція речі» [4, с. 1000–1001].

На відміну від честі, яка, зазвичай, знаходить справедливих суддів, «видається наперед кожному в кредит» на основі визнання незмінності характеру і не зачіпає нічної заздрості, – слава, на зло заздрості, повинна бути завойована. Авансовану честь людині залишається лише зберегти. У цьому і полягає все її завдання, але з першим виявленням негідним вчинком честь безповоротно втрачається [7, с. 18]. Слава, ж навпаки, не може бути втрачена ніколи, оскільки заслуги і геніальні творіння,

якими вона була здобута, «стоять непорушно, і слава їх назавжди залишається за творцем». Якщо ж дійсно слава відтримить і буде пережита, то це буде свідчити лише про те, що вона була не справжньою, а зумовленою «непомірною оцінкою поточної хвилини» [4, с. 999].

Геніальна, видатна людина, здійснюючи найвеличніші подвиги або породжуючи безсмертні творіння, не усвідомлює їх такими в момент реального часу, а просто вважає, що чинить «згідно зі своїми поточними цілями і згідно з тодішніми намірами». Тільки ціле, твердить А. Шопенгауер, у своїй сукупності, здатне пролити у підсумку істинне світло на наш характер і здібності: «Як мандрівник бачить і впізнає свій пройдений шлях у загальному зв'язку, з усіма вигинами і поворотами, тільки піднявшись на пагорб; так і ми тільки наприкінці якогось періоду, або навіть і усього життя, розпізнаємо істинний зв'язок наших дій і творінь, точну їх послідовність і з'єднаність, а також і їх цінність. Тому що доки ми поглинуті ними, ми чинимо завжди тільки за незмінними властивостями свого характеру, ... завжди з необхідністю, здійснюючи в кожний момент тільки те, що нам здається тоді справедливим і доречним... Часто ми знаходимо зовсім інше і навіть краще, ніж те, що шукали ... бачимо, як в окремих випадках, немов би за натхненням, з тисячі побічних шляхів ми обрали єдино вірний, керований своїм генієм» [4, с. 1015–1017].

Завдяки «особливому інстинкту», геніальна особистість «несвідомо намагається виразити у своїх безсмертних творіннях те, що вона бачить і відчуває». Це прагнення, за А. Шопенгауером, має певну подібність із ставевим інстинктом, що називається «любов'ю», суть якого у відтворенні собі подібних; оскільки і тут «окремі особистості, внаслідок пристрасної любові і, як наслідок, житейських страждань, також жертвують собою і своїми особистими інтересами заради блага цілого роду» [4, с. 1326]. Геній, «породжуючи якусь дійсно велику ідею, вже в момент її зачаття пронизується зв'язком з наступними поколіннями; він відчуває при цьому розповсюдження свого існування у тривалості віків, і, таким чином, живе як для нащадків, так і разом із нащадками» [4, с. 1316]. Він є «носієм інтелекту багатьох віків і цілого світу». Тому і «живе більше заради інших, ніж заради себе» [4, с. 1328].

Якби ті, хто створюють щось видатне та гідне захоплення, працювали не за покликом, не заради ідеалу, а керувалися б суто прагматичним інтересом, розрахунком або марнославною жагою визнання, то людство отримало б небагато, або ж зовсім не дочекалося б безсмертних творінь і здобутків. Навпаки, «щоб творити справжнє і прекрасне, уникати слабкого і дурного, необхідно протистояти судженням натовпу та його ораторів» [4, с. 999]. І тут філософ зауважує: «Чим більше людина належить нащадкам, людству в цілому, тим більше вона є чужою своєму часу». Тому що те, що вона виробляє, належить майбутньому [4, с. 995].

Коли внаслідок своїх звершень людина здобуває славу і визнання, і підноситься цим над усіма іншими, рівно ж настільки «усі падають від її рівня». Тому, зазвичай, в якій би формі не з'являлося видатне чи геніальне, «уся численна посередність еднається воедино і зарікається не давати йому ходу, а де можна – задушити» [4, с. 998]. «Особисті переваги повинні вимолювати собі прощення або приховуватися, тому що духовні переваги ображають інших вже одним своїм існуванням» [4, с. 1024]. Історія

філософії, мистецтв і літератури постійно демонструє, що найкращі творіння людського духу зустрічаються, зазвичай, неприхильно і залишаються до тих пір в тіні, доки не з'являться в потрібній кількості носії інтелекту вищого роду, які знайдуть в них те, що їм до душі, і виявлять їм гідну пошану [4, с. 995], тому що «кожний може розуміти і цінувати лише споріднене і односутнє йому» [4, с. 996]. «Істинне, найкраще, з'являючись на світ, перш за все, зустрічає на шляху дурне, яке займає її місце і вважається найкращим». Якщо геніальній людині й вдається за життя після довгої й запеклої боротьби відвоювати своє місце під сонцем і навіть викликати до себе повагу, то проходить зовсім небагато часу і люди знову ставлять якогось недолугого поряд із генієм, «оскільки вони не бачать різниці» [4, с. 1187–1188]. Великою рідкістю є ті, хто мають «чуття до величного», що спроможні дійсно «створювати щось у галузі поезії, мистецтва або філософії». Проте, саме їх творіння «виключно й є гідними нашої уваги» [4, с. 1188].

Філософ упевнений, що «причина того, чому нам щось подобається, полягає саме в однорідності та спорідненості» нашої природи з цим [4, с. 1193]. Тому «людина банальна, поверхнева, сумбурна голова, просте базикало висловить дійсно відчуте схвалення тільки до чогось банального, поверхневого, сумбурного». Якщо хтось і буде визнавати великі справи і творіння великих, «то тільки заради авторитету, тобто заради навіяного ними страху, а не тому що вони подобаються» [4, с. 1193]. Знаходити дійсну насолоду у творах і здобутках генія може тільки привілейована в духовному сенсі частина суспільства. Тому не слід дивуватися тому, що генії так пізно отримують визнання, а радше тому, що вони взагалі коли-небудь добиваються всезагального схвалення і слави. Це досягається тільки шляхом повільного і складного процесу, коли навіть кожна «погана голова», під впливом примусу зовнішніх чинників, авторитетів, поступово починає визнавати перевагу генія. Коли ж їх називається критична більшість, далі визнання йде швидше і стає чимось на зразок моди, до якої заради піару долучаються і представники «вищих» суспільних верств [4, с. 1194]. Коли висока гідність твору визнана і не може вже далі бути прихованою, або запереченою, «усі одне наперед одне починають наполегливо шанувати і оспівувати його, у розрахунок і собі отримати честь ... записати на свій рахунок те, що є найближчим від недоступної для них нагороди за власні заслуги: правдиву оцінку чужих заслуг» [4, с. 1201].

Справжня слава гідного творця і гідного творіння важко здобувається, але вже здобуте залишається в поколіннях. Натомість те, що швидко отримує схвалення натовпу завжди має нестійкий та ефемерний характер. Можливість тривалості слави знаходиться приблизно у зворотному відношенні зі швидкістю її настання [4, с. 1204]. Той, «хто стоїть вище за свій час» може бути «зрозумілим і визнаним лише тими, хто й самі вивисуються над рівнем звичайних здібностей». Якщо в цьому відношенні доля не порадіє такій видатній людині, то вона «не буде визнана своїм часом», але буде визнана тоді, коли з'являться ті рідкісні люди, що зможуть її зрозуміти й оцінити, які скажуть про неї: «ця людина стояла вище за свій час» [4, с. 1210].

Як стверджує А. Шопенгауер, слава, якою нагороджують сучасники завжди є «блудницею, розбещеною і збезцещеною тисячами негідників, яким

вона дісталася». І навпаки, «слава у нащадків є гордою, цнотливою красунею, що віддається тільки гідному переможцю, рідкісному герою». Часом «потрібно людського віку і навіть століть, доки з сотень мільйонів набереться купка голів, здатних відрізнити гідне від негідного, справжнє від несправжнього, золото від міді», – їх і називають судом нащадків [4, с. 1208].

За А. Шопенгауером, не всі здатні побачити та оцінити гідні вчинки та геніальні здобутки. Тут він посилається на Гете, який стверджував, що видатне, а тим більше геніальне, між людьми рідше розпізнається та оцінюється, ніж зустрічається. І до цієї інтелектуальної неспроможності додається ще й моральна зіпсутість, що проявляється у вигляді заздрості [4, с. 998]. Як зауважує філософ, ті, хто самі володіють заслугами і вже здобули слави, також не завжди охоче зустрічають появу нової знаменитості, «від блиску якої, сяяння їх власної слави може згаснути» [4, с. 998]. Тому, «найближчою після власних заслуг гідністю людини є безпристрасна оцінка і визнання чужих заслуг». Оскільки для ницості і посередності визнавати гідність іншого, хвалити його заслуги все одно, що забирати у себе власну значущість [4, с. 1200].

Спокон віків внаслідок цих «порочних властивостей людського роду великі генії – будь це в поезії, філософії чи мистецтвах, стоять самотньо, як велетні, витримуючи боротьбу проти «грубості, тупості, збоченості, маячні і тваринності переважаючої більшості людського роду». Це ті митці й філософи, що спромоглися піднятися над «практичним» усвідомленням дійсності й набули повністю «об'єктивного» її сприйняття [11, с. 32]. «Ніякими перевагами не пишається так людина, як духовними; бо саме на них тільки і заснована її перевага над тваринами» [4, с. 1073]. Велика духовна перевага геніальної людини над іншими змушує усіх побачити свою ницість і обмеженість, усвідомити, що і вона може бачити їх недоліки та вади, тому і викликає часто до себе гнів і ненависть: «виявлення свого розуму й здібностей є непрямим докором іншим в їх бездарності і тупості» [4, с. 1073].

Головна умова «здійснення чогось величного», що дала б змогу пережити своє покоління і свій час, полягає в тому, щоб «не звертати ніякої уваги ні на своїх сучасників, ні на їх вихваляння чи засудження». Інакше, суспільна думка почне «на кожному кроці збивати з істинного шляху». Тому той, «хто хоче постати перед нащадками, повинен ухилитися від впливу свого часу... і бути готовим славу віків купити ціною визнання сучасниками» [4, с. 1212]. Слава тих, хто дотичний до вічності: філософів, композиторів і поетів «більш розповсюджена в довготу, ніж у широту» [4, с. 1204].

Якщо ж все-таки хтось доживає до слави, якій суджено перейти до нащадків, то це рідко трапляється раніше похилого віку. Хоча, серед художників і поетів зустрічаються винятки з цього правила, але менш за все їх серед філософів. Підтвердженням цьому, вважає А. Шопенгауер, є статуї славетних мужів, що зображені, зазвичай, старими та сивими. Між тим, із евдемологічної точки зору, це в порядку речей: «слава і юність одразу – занадто багато для смертного». Але й тут у філософа просковзує оптимістична нота: «немає кращої втіхи в старості, як бачити усі сили юності втіленими у свої творіння, що не старіють разом із їх творцем» [4, с. 1005].

Заздрість протидіє поширенню слави та визнання гідних здобутків генія [4, с. 1195]. Геніальна людина

«з дитячою довірливістю» приносить іншим свої творіння з метою зробити їх життя легшим, кращим, але наштовхується на ницість, підлість і дріб'язкове інтриганство. «Підла натура, зазвичай, піднімає бунт, коли зустрічає свою протилежність, і таємним зачинателем бунту є заздрість» [4, с. 1073]. Тому, власне, така чеснота, як скромність, і була винайдена тільки для того, щоб відгородитися від заздрості. До того ж «на скромності гідної людини часто наполягають ті негідники, які просто не хочуть бачити її здобутків» [4, с. 1198]. Часто вживаний заздрістю засіб для приниження гідного полягає у безчесному і безсоромному оспівуванні дурного, оскільки «як дурне отримує значення, гідне гине» [4, с. 1199].

На перший погляд, заздрість мала б з'являтися там, де приводом для неї могли би бути «дари щастя або випадку, або чужої прихильності», і ніяк не там де мають місце вроджені достоїнства, якості, дані як дар природи, оскільки «усе вроджене має метафізичну підставу, відповідно, спирається на право вищого порядку і існує, так би мовити, Божою милістю» [4, с. 1161]. Заздрість чинить якраз навпаки: до особистих переваг вона ставиться найнепримиреннішим чином, тому то «розум і навіть геній повинні відмовляти собі прощення», якщо тільки вони не знаходяться у такому становищі, щоб ставитись до світу «з гідним і сміливим презирством» [4, с. 1161]. Якщо заздрість збуджена тільки багатством, соціальним статусом або владою, вона ще часто упокорюється егоїзмом, який може втішитися тим, що в певний момент від об'єкта заздрості можна розраховувати на допомогу, підтримку, сприяння тощо; до того ж у заздрісника зберігається надія, що усіх цих благ він і сам колись досягне. Натомість, заздрість до дарів духовної та фізичної природи людини, її особистісних якостей та переваг, не має ніякої можливості бути вгамованою таким чином. Залишається тільки «гірко і непримиренно» ненавидіти обдарованих такими перевагами [4, с. 1161–1162]. «Заздрість є завжди ознакою недостатності, відповідно, коли вона звернена до достоїнств, – то недостатність цих достоїнств» [4, с. 1197]. На засадах позитивної мотивації, А. Шопенгауер обґрунтовує, що якщо людині заздрять, то це лише черговий раз засвідчує переваги її природи. І це повинно тішити її самолюбство. Він стверджує, що «заздрість неможливо змусити змиритися, але над нею можна поглумитися». І підводить саркастичну риску: «Успіх твій отруєє її життя, тож поглумися над нею!» [4, с. 1164].

За А. Шопенгауером, досвід життя переконує, що «усі істинні заслуги і відзнаки, моральнісні, як і розумові, мають не просто фізичне або інше емпіричне, а метафізичне походження, тому дані а priori, а не а posteriori», тобто вроджені, а не набуті, відповідно вкорінені не у явищі, а у речі в собі, і є такими згідно принципу сансари. «Тому кожний в сутності виробляє тільки те, що вже незаперечно закріплено у його природі, тобто у вроджених задатках» [4, с. 1171]. Розумові здібності це той первинний природний матеріал, який за умов «обробки і приготування» освітою, стає «придатним для вжитку або іншої користі». Але «ніяке приготування не може замінити природного первинного матеріалу». Якщо природних задатків немає – освіта не допоможе. «Тому – то усі набуті, вивчені, вимушені властивості, відповідно, моральні і розумові якості а posteriori, власне не є істинними якостями, а лише однією видимістю, порожнім блиском без змісту»

[4, с. 1171]. Тож філософ констатує наступне: «Вчені – це ті, які начиталися книжок; мислителі, генії, просвітники світу і двигуни людства – це ті, які читали безпосередньо в книзі всесвіту» [4, с. 1230].

Філософ був щиро переконаний, що людині, яка відкрила світові свій дар, але отримала нерозуміння, неприйняття чи навіть приниження від нього, не варто витрачати свій життєвий час на обурення через «розумову нездатність більшості» [4, с. 1164]. Виклики долі, труднощі, завжди були і будуть. Важливі не вони, а те, як людина зустрічає їх, реагує на них, і, насамперед, як відповідає. Працювати, діяти і боротися з труднощами для геніальної людини складає потребу, «як для крота ритися у землі». Бездіяльність, зупинка, які б надали їй міцне і стабільне задоволення, були б для неї нестерпними. «Перемагати перепони – ось найкраща насолода її існування» [4, с. 1046]. Саме це дозволяє такій людині відчувати силу свого інтелекту, досягнути і розкрити свою метафізичну основу: «за тим, що ми робимо, ми пізнаємо, що ми є, а за тим, що ми долаємо, ми пізнаємо, чого ми варті» [4, с. 1170]. З цього приводу в дусі стоїцизму А. Шопенгауер констатує: «Видатні і шляхетні природи з часом помічають це виховання долі і віддаються йому з покорюю і вдячністю» [4, с. 1015]. Філософ вірить у закон карми, який є важливим концептом індійської філософії та буддизму. А. Шопенгауер стверджує, що людські дії мають свою негайну винагороду або покарання і неминучі моральні наслідки: «...покарання уже тут, якщо ти зможеш його побачити» [8, с. 112]. Філософ каже: «коли вжахнешся від погляду на людську негідність, тоді переведи погляд на злополучність людського існування і переконаєшся, що вони врівноважують одне одного, ... покарання слідує разом із гріховністю» [4, с. 1164]. Світ людей, за А. Шопенгауером, «сам є страшним судом, в який кожний вносить із собою, відповідно до здобутків і заслуг, ганьбу або винагороду» [4, с. 1172]. Тому краще пожаліти інших, поспівчувати їм у їхній ницості – це є гідна життєва позиція шляхетної, геніальної людини. З точки зору сансари буддистів, відплата за все і так чекає на всіх: «Усе говорить нам про сансару, але найбільше – людський світ, в якому переважають в моральнісному відношенні – гидота та ницість, а в розумовому – неспроможність та глупота. Але все ж таки у цьому світі, хоч і досить спорадично (розрізнено), але кожного разу, дивуючи, постають явища чесності, доброти і шляхетності, а рівно і великого розуму, мислячого духу і генію. Ніколи вони зовсім не переведуться, вони сяють нам з величезної темної маси, як окремі сяючі крапки. Ми повинні приймати ці явища, як завдаток того, що в цій сансарі прихований благий викупний принцип, який може віднайти собі вихід, заповнити і звільнити ціле» [4, с. 1164–1165].

Говорячи про справжню гідність людини, А. Шопенгауер зауважує, що для кожного набагато важливішим повинно бути те, як він сам себе оцінює, ніж те, як його оцінюють інші. Цінність, яку людина нерозумно надає думкам оточуючих про неї, зовсім не співвідносна з їх справжньою вагою. Слава діє на геніальну людину, головним чином, як зовнішній симптом, в силу якого вона отримує підтвердження своєї власної високої думки про себе: «кожна велич впізнає себе тільки за допомогою слави». І все-таки вона не є достовірним симптомом, оскільки також буває слава і без заслуги, і заслуга без слави

[4, с. 1001]. Слава є тільки другорядною річчю, «простим відгомном, образом, тінню, симптомом» видатних заслуг та непересічних якостей людини. Цінністю є не сама слава, а те, чим вона була здобута, тобто заслуги людини, а, точніше, скерування її думок, здібностей, що обумовлюють ці заслуги, їх моральнісний та інтелектуальний зміст [4, с. 1002]. «Не те робить її гідним заздирності, що натовп, зазвичай, обдурений і безрозсудний, вважає її великою людиною, а те, що вона дійсно така; і не в тому велике щастя, що вона буде відомим нащадкам, а в тому, що в ній зародилися думки, гідні того, щоб їх зберігали і обдумували на протязі століть. І це не відняти у неї» [4, с. 1003].

Гідним є той, «хто є цілісною людиною, людиною *rag excellence* (переваги), хто є одиницею, а не дрібкою, і тому є самодостатнім» [4, с. 1027]; хто вміє «бути задоволеним самим собою, бути для себе усім у всьому, маючи право сказати: «усе своє ношу з собою» [4, с. 1022]. Геніальність такої людини не потребує демонстративності й афектації, акцентування на певних своїх високих якостях: «Бо хто вповні володіє якоюсь високою якістю, тому і в голову не прийде виставляти її на показ і афектувати: вона на цей рахунок цілком спокійна» [4, с. 1069].

Філософ «оптимістично» стверджує, що володар істинної слави, «слави у нащадків», в більшості випадків ніколи її на собі не відчує, але все ж таки усі будуть вважати його щасливим. Таке щастя буде вбачатися у тих найвищих якостях, які здобули славу геніальній людині, і в тому, що вона віднайшла можливість розвивати їх. Тобто у тому, що їй було доступно (або пощастило) діяти згідно зі своїми природними здібностями, займатися тим, чим вона з натхненням, з любов'ю займалася, бо тільки за таких умов геніальні творіння і здобутки досягають «слави у нащадків» [4, с. 1003]. Цінність такої післясмертної слави – у гідності процесу її заслуговування. У цьому й є її власна винагорода. Те, чи змогли отримати славу і визнання здобутки геніальної людини у сучасників, не має суттєвого значення, оскільки, зазвичай, це залежить від випадкових умов і обставин.

За А. Шопенгауером, геніальність виявляє себе в «інтенсивності духовних сил», надзвичайно високому їх рівні, що залежить, вірогідно, від надзвичайної напруженості і волі, і пристрастей. Через це, іноді, генія можна сплутати з божевільним [4, с. 1329]. Філософ визнає, що часто буває, що такі «великі уми приходять у рівновагу лише після великого внутрішнього розладу, після тяжких сумнівів і великих заблуджень» [4, с. 1327]. Він стверджує, «між генієм і божевільним є та подібність, що вони обидва живуть зовсім в іншому світі, ніж усі інші люди» [4, с. 1330]. Генії, як і божевільні, не приділяють уваги деталям, намагаючись охопити вічну суть речей, і непрактичні у повсякденному житті [6]. Спосіб бачення світу генієм видається екстремальним для звичайної людини: геній у всьому бачить крайнощі, а його дії є межовими [9]. Естетичний досвід генія стає єдиним шляхом до дійсного розуміння світу й екзистенції у всій її багатогранності, необхідною передумовою здійснення етичного вибору: підтвердити, або заперечити бажання. Тому виняткова когнітивна значущість мистецтва й естетичного досвіду в цілому тут має вирішальну етичну вагу [6].

Саме «надлишком пізнавальних сил над тією їх мірою, яка необхідна для потреб волі» вирізняється і вимірюється

сутність справжнього генія. Його духовні, пізнавальні сили переважають усе те, чим володіють прості люди [10]. І воля генія, відповідно, сильніша, а отже й наявні сильні емоції та бажання [4, с. 1327]. Порівняно з обмеженим і похмурим життям звичайних людей, «на чолі генія помітна якась особлива ясність, яка не дивлячись на те, що страждання його сильніші страждань звичайних людей, завжди просвічує крізь ці страждання подібно сонцю, сяючому крізь грозові хмари» [4, с. 1334]. Це особливо кидається у вічі, коли спостерігаємо й порівнюємо людину геніальну та звичайну під час нещастя, що їх спіткало [4, с. 1331].

«Справжня гідність людини геніальної, тобто те, що вивисує її над іншими і робить шанованою, – полягає у переважанні інтелекту – цієї світлої, чистої сторони людської істоти. Звичайні ж люди володіють лише гріховною волею з такою сумішшю інтелекту, яка необхідна тільки для керівництва в житті, іноді більше, проте, зазвичай – менше» [4, с. 1331]. Геній подібно до святого розуміє метафізичну суть речей, відчуває біль кожної людини, як свій власний. Його головний принцип життя – співчуття, який звучить так: «нікому не шкоди; натомість допомагай кожному наскільки зможеш» [13].

Геніальність є ознакою людини, яка звільнилася від суб'єктивності і повністю набула «об'єктивного» сприйняття, тоді як талант – це участь звичайної свідомості, яка керується бажаннями [11, с. 126]. Якщо таланту під силу досягти того, чого не можуть досягти інші, то геній здатен досягти того, чого інші не можуть собі навіть уявити. Талант, на думку А. Шопенгауера, висвітлює мить і є мигтєвим, тоді як геніальність висвітлює вічність і звертається до вічності. Талановиті люди приходять вчасно, бо вони виховуються духом свого часу і задовольняють його потреби. Геній, на противагу, як комета освітлює свою добу і є їй чужим [12].

Відмінністю генія від інших, мірилом його непересічної натури є здатність безкорисливо породжувати дивовижне, нове, те, що буде визначати життя прийдешніх поколінь, «тобто це є та висота, до якої він при сприятливому збігу настрою і часу зумів піднятися і яка вічно залишиться недосяжною для звичайних талантів» [4, с. 1185–1186].

Таким чином, гідність, а отже і щастя геніальної людини полягає у її «великому серці або ж у багатстві її духу, відбиток якого у її творіннях збуджує подив наступних поколінь; вона полягає у самих думках, осмислювати які перетворюється у справу і насолоду для найшляхетніших умів неосяжного майбутнього» [4, с. 1004].

На жаль, філософська творчість А. Шопенгауера протягом тривалого часу не мала можливості отримати свого належного розуміння та високої оцінки з боку сучасників. Лише в останнє десятиліття свого життєвого шляху, філософ нарешті отримав як визнання свого генія, так і втіху своєму самолюбству. І, слід визнати, цілком заслужено. Особливо й по-новому змусили відкрити геніальність та прогностичність шопенгауєрівських візій, зокрема і щодо гідності людини, бурхливі та суперечливі події ХХ – початку ХХІ ст.

Список використаних джерел

1. Антисери Д., Реале Дж. Западная философия от истоков до наших дней. От романтизма до наших дней / Д. Антисери, Дж. Реале / В переводе с итальянского и под редакцией С. А. Мальцевой. – Т.4. – С–Петербург: Издательство «Пневма», 2003. – 880 с.

2. Гоян І. М. Історико-філософська рефлексія психологізму: на перетині філософії і психології: монографія / І. М. Гоян. – Івано-Франківськ: Симфонія форте, 2011. – 360 с.

3. Евлампієв І. І. Становление европейской неклассической философии во второй половине XIX – начале XX века / И. И. Евлампієв. – СПб.: Изд. С.–Пб ун–та, 2008. – 229 с.

4. Шопенгауер А. Мир как воля и представление. Афоризмы и максимы. Новые афоризмы / А. Шопенгауер; [Пер. с нем. Ю. Айхенвальд, Ф. Черниговец, Р. Кресин]. – Мн.: Литература, 1998. – 1408 с.

5. Ялом И. Шопенгауэр как лекарство: психотерапевтические истории / И. Ялом; [пер. с англ. Л. В. Махалиной]. – М.: Эксмо-Пресс, 2012. – 544 с.

6. Shapshay S. Schopenhauer's Aesthetics / Shapshay Sandra // The Stanford Encyclopedia of Philosophy. – [ed. by Edward N. Zalta]. – 2012. – Access mode: <http://plato.stanford.edu/archives/sum2012/entries/schopenhauer-aesthetics/>

7. Conte R., Paolucci M. Reputation in Artificial Societies: Social Beliefs for Social Order / Rosaria Conte, Mario Paolucci. – Springer Science & Business Media, 2002. – 208 p.

8. Raj Singh R. Schopenhauer: A Guide for the Perplexed / R. Raj Singh. – Bloomsbury Publishing, 2010. – 176 p.

9. Schopenhauer A. Parerga and Paralipomena / Arthur Schopenhauer; [ed. by E. F. J. Payne]. – Vol. II. – Oxford: Oxford University Press, 2000. – 720 p.

10. The Essays of Arthur Schopenhauer; The Art of Controversy [tr–ted by T. Bailey Saunders] / Arthur Schopenhauer. – The University of Adelaide, 2016. – Access mode: <https://ebooks.adelaide.edu.au/s/schopenhauer/arthur/controversy/index.html>

11. Young J. Schopenhauer / Julian Young. – London & New York: Routledge, 2005. – 304 p.

12. Popova M. Schopenhauer on What Makes a Genius and the Crucial Difference Between Talent and Genius / Maria Popova. – Access mode: <https://www.brainpickings.org/2016/06/29/schopenhauer-genius/>

13. Kakkori L., Huttunen R. Schopenhauer and Nietzsche on Moral Growth / Leena Kakkori and Rauno Huttunen // The Encyclopaedia of Educational Philosophy and Theory; [ed. by M. Peters, P. Ghiraldelli, B. Zarni'c, A. Gibbons]. – Access mode: <http://www.ffst.hr/ENCYCLOPAEDIA>

References

1. Antiseri D., Reale G. Zapadnaya filosofiya ot istokov do nashykh dnei. Ot romantizma do nashykh dnei / D. Antiseri, G. Reale / V perevode s ital'yanskoho i pod redaktsiyei S. A. Maltsevoi. – T.4. – SPb.: Izdatelstvo «Pnevma», 2003. – 880 s.

2. Goyan I. M. Istoryko–flosofska refleksiya psykholohizmu: na peretyni filosofiyi i psykholohiyi: monohrafiya / I. M. Goyan. – Ivano–Frankivsk: Symfoniya forte, 2011. – 360 s.

3. Yevlampiyev I. I. Stanovleniye yevropeyskoi neklasicheskoi filosofii vo vtoroi polovine XIX – nachale XX veka / I. I. Yevlampiyev. – SPb.: Izd. S.–Pb un–ta, 2008. – 229 s.

4. Shopenhauer A. Mir kak volya i predstavleniye. Aforyzmy i maksimy. Novyye aforyzmy / A. Shopenhauer; [Per. s nem. Yu. Aihenvald, F. Chernigovets, R. Kresin]. – Mn.: Literatura, 1998. – 1408 s.

5. Yalom I. Shopenhauer kak lekarstvo: psikhoterapevticheskiye istorii / I. Yalom; [per. s angl. L. V. Makhalinoy]. – M.: Eksmo–Press, 2012. – 544 s.

6. Shapshay S. Schopenhauer's Aesthetics / Shapshay Sandra // The Stanford Encyclopedia of Philosophy. – [ed. by Edward N. Zalta]. – 2012. – Access mode: <http://plato.stanford.edu/archives/sum2012/entries/schopenhauer-aesthetics/>

7. Conte R., Paolucci M. Reputation in Artificial Societies: Social Beliefs for Social Order / Rosaria Conte, Mario Paolucci. – Springer Science & Business Media, 2002. – 208 p.

8. Raj Singh R. Schopenhauer: A Guide for the Perplexed / R. Raj Singh. – Bloomsbury Publishing, 2010. – 176 p.

9. Schopenhauer A. Parerga and Paralipomena / Arthur Schopenhauer; [ed. by E. F. J. Payne]. – Vol II. – Oxford: Oxford University Press, 2000. – 720 p.

10. The Essays of Arthur Schopenhauer; The Art of Controversy [tr–ted by T. Bailey Saunders] / Arthur Schopenhauer. – The University of Adelaide, 2016. – Access mode: <https://ebooks.adelaide.edu.au/s/schopenhauer/arthur/controversy/index.html>

11. Young J. Schopenhauer / Julian Young. – London & New York: Routledge, 2005. – 304 p.

12. Popova M. Schopenhauer on What Makes a Genius and the Crucial Difference Between Talent and Genius / Maria Popova. – Access mode: <https://www.brainpickings.org/2016/06/29/schopenhauer-genius/>

13. Kakkori L., Huttunen R. Schopenhauer and Nietzsche on Moral Growth / Leena Kakkori and Rauno Huttunen // The Encyclopaedia of Educational Philosophy and Theory; [ed. by M. Peters, P. Ghiraldelli, B. Zarni'c, A. Gibbons]. – Access mode: <http://www.ffst.hr/ENCYCLOPAEDIA>

Doichyk M. V., PhD, associate professor, Philosophy and Sociology Department, Vasyl Stefanyk Precarpathian National University (Ukraine, Ivano–Frankivsk), maksydoc@ukr.net

Dignity of genius in A. Schopenhauer's philosophical works

The article presents a historic–philosophical research on Arthur Schopenhauer's perspective on the correlation of human dignity and genius reflected in his philosophical works. In the process of investigation the following methods were applied: dialectical, hermeneutical, and phenomenological. According to Schopenhauer, the only premise of revealing the essence of human life is his/her creative potential manifestation. The dignity of a human being is referred to in the focus of his/her intellectual endowment, his/her ability to rise above the social rules and reveal one's potential, given a priori. The concept of dignity is analyzed within the correlation of the concepts of honour and fame, being the manifestation of dignity from the perspective of others. The dignity of a genius reveals itself in his/her being the medium of the intelligence of many centuries and of the whole world, and, due to the spiritual superiority, his/her ability to embody the eternal into the piece of art in order to reveal its essence to other people. The true fame of a worthy creator and a worthy masterpiece is gained hard, but, once gained, lasts forever.

Keywords: dignity, genius, human being, intelligence, will, moral, life.

Доичк М. В., кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри філософії та соціології, ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника» (Україна, Івано–Франківськ), maksydoc@ukr.net

Достоинство гения в философском творчестве А. Шопенгауэра

Статья является историко–философским исследованием особенностей понимания корреляции достоинства и гениальности человека в философском творчестве А. Шопенгауэра. В процессе исследования было использовано такие методы как диалектический, феноменологический, герменевтический. По мнению А. Шопенгауэра, необходимым условием определения значимости жизни человека является актуализация его творческого потенциала. Достоинство обуславливается интеллектуальной одаренностью человека, его способностью подняться над общественными требованиями и открыть в себе заложенные a priori возможности. Понятие достоинства анализируется в корреляции понятий славы и чести, которые актуализируют достоинство в глазах других. Достоинство гения проявляется в его способности быть носителем интеллекта многих веков и целого мира и, имея духовное преимущество над другими людьми, воплотить вечное в произведении искусства, дабы донести его сущность до них. Истинная слава достойного творца и достойного творения приобретаетается тяжело, но остается в поколениях.

Ключевые слова: достоинство, гениальность, человек, интеллект, воля, мораль, жизнь.

* * *

УДК 101.1

Карпенко С. Р., кандидат философских наук, соискатель кафедры философии, Днепрпетровский национальный университет им. Олеся Гончара (Украина, Днепр), connections@twitter.com

МЕТАФОРА ПОТОКА И СОЦИАЛЬНАЯ УСПЕШНОСТЬ В КОНЦЕПЦИИ М. ЧИКСЕНТМИХАЙ

Рассматривается концепция известного современного философа М. Чиксентмихайи. Анализируются историко–философские и социально–психологические предпосылки главного концепта мыслителя – метафоры «потока», указывается на соответствие данного понятия современным теориям эвдемонизма и социальной успешности, теорий, имеющих достаточно фундаментальное психологическое обоснование и широко представленных в истории древней и современной философии и психологии. В частности, с точки зрения американского философа, в потоковом состоянии может находиться человек, занимающийся любой деятельностью или работой. Анализ концепции американского философа позволяет заключить, что предположенный подход является современным трендом, который широко используется в сфере организации управления компаниями, управления персоналом, повышения его мотивации, то есть является достаточно продуктивным применительно к успешности экономической деятельности и одним из наиболее популярных среди многочисленных теорий и программ развития персонала компаний. Проведенный анализ позволяет заключить, что установка на реализацию «потокового состояния» является одной из постмодернистских моделей развития личности и понимания ее успешности в современную эпоху. В целом предположенная установка позволяет провести оценку успешности личности в современном сложном и непредсказуемом обществе.

Ключевые слова: поток, социальная успешность, метафоризация, эвдемонизм.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Соціальна успішність, помимо численних бытових коннотацій, являється складним теоретичним конструктом, включаючим смисли, виробочені в рамках самих різноманітних підходів. В останнє час спостерігається відхід від надмірно прямолинійних трактувань даного поняття і поступове розуміння того обставини, що для повноцінного представлення соціальної успішності необхідно використання ряду соціально-психологічних характеристик.

В зв'язі з цим, особливо цікавим і перспективним представляється підхід М. Чиксентміхайї [см. 4–9], видатного американського соціального психолога і філософа, теорії якого в останні десятиліття все більше приваляють як наукову громадськість, так і всіх зацікавлених читачів.

Цілью нинішньої статті являється розгляд концепції М. Чиксентміхайї в контексті сучасного розуміння соціального успіху, аналіз історико-філософських і соціально-психологічних передумов головного концепта мислителя – метафори «потіку», розгляд відповідності даного поняття сучасним теоріям ейдемонізму і соціальної успішності.

В своїй роботі «Потік: Психологія оптимального переживання» [6] М. Чиксентміхайї викладає теорію, згідно якої людина особливо щаслива, коли знаходиться в особеному стані потоку, стані, нагадуючому дза-дзен в повній єдності зі своєю діяльністю і поточною ситуацією. Це стан потоку автор вважає оптимальним станом внутрішньої мотивації, при якій людина повністю залучена в те, що з ним відбувається або в те, чим він займається. Багатьом людям добре відомо це стан, який характеризується особливим переживанням свободи, щастя, почуття повної гармонії з тим, що відбувається, відсутністю звичного розділення на суб'єкт і об'єкт діяльності. Людина, який знаходиться в стані потоку, повністю забуває про час, свої життєві потреби і про іншого. Одним з прикладів такої залученості може бути гострий любовний переживання, другим – потужний творчий імпульс, добре відомий художникам і поетам. Загалом, з точки зору американського філософа, в стані потоку може знаходитися людина, який займається будь-якою діяльністю або роботою.

Для досягнення такого стану, слід шукати рівновагу між складністю задачі і можливостями самої людини. Чиксентміхайї вважає, що якщо задача надто проста, то стан потоку не може бути досягнуто. Це само по собі достатньо суперечливо, оскільки в багатьох класических вченнях стан залученості (наприклад, в філософії дзен) виникає саме при розв'язанні дуже простих задач. Це стосується як елементарних трудових процесів, так і ситуацій навчання, набуття навички, коли виховуваний або проходить навчання, отримує задоволення при виконанні деяких монотонних операцій. Можливо припустити, що при такому підході, легше задіявати приховані резерви організму і психіки, збільшити мотивацію, створити необхідне настрій для продовження і ускладнення навчання. Багаточисленні тексти в традиції чань-буддизму, дзен-буддизму, а також в даосській філософії перекликаються з такими прикладами.

Тут існує пряма залежність між досягненням потікового стану і двома головними концептами соціальної теорії – станом щастя і соціальною успішністю. Позиція М. Чиксентміхайї особливо приваляюча тим, що переорієнтує увагу людини з простих механістических представлень про соціальну успішність і використовує для цього певні соціально-психологічні конструкти. По суті, підхід американського філософа являється сучасним трендом, який широко використовується в сфері організації управління компаніями, управління персоналом, підвищення його мотивації і т.п.

Вважається достатньо суперечливим питання про те, наскільки взагалі можна вживати подібні метафори, чи не являється це лише ширмою, прикриваючою набагато більш складні і суперечливі поняття. Можливо, саме використання таких метафор, як «потік», «потікове стан» і др. свідчить про певну методологічну невизначеність, властиву сучасним соціально-психологічним теоріям, які вводять в перспективі до термінологічної анархії і релятивізму.

Сам філософ так визначає найбільш фундаментальні характеристики потікового стану: «Першим симптомом потоку: все увагу концентрується на певній задачі. Ми зосереджені, залучені, занурені. Ми знаємо, що робити, і негайно отримуємо зворотний зв'язок, який показує нам, наскільки ми в даний момент хороші в своїй справі. Після кожної подачі теннісист одразу знає, потрапив чи м'яч туди, куди потрібно; коснувшись клавіші, піаніст розуміє, чи була це правильна нота. Навіть нудна робота, якщо привести її до відповідності з можливостями людини і прояснити цілі, здатна залучати і радувати. Глибока зосередженість, підкріплена чітким рівновагом завдань і навичок, дозволяє не турбуватися про неумістні в даний момент речі. Ми забуваємо про себе і розганяємося в діяльності. <...> Коли ми використовуємо відповідні навички, у нас виникає почуття, що ми контролюємо свої дії. Але оскільки ми надто зайняті і не можемо думати про себе, то абсолютно неважливо, чи контролюємо ми їх чи ні, перемігали ми чи програвали. Нерідко ми відчуваємо почуття трансцендентності, ніби межі нашої особистості розірвалися. Морське відчуття єдності з кораблем, вітром і морем; співацьке охоплення містического переживання всесвітньої гармонії. Час зникає, і години летять як миттєвості» [7, с. 10].

В цілому, підхід американського філософа вписується в сучасні тенденції і реалії економічної і соціальної життя, а також способи організації успішної економічної діяльності. Во второй половині ХХ століття спостерігається активна зміна культурних і управлінських парадигм: від речово-орієнтованої до інтегральної і власне гуманітарної. Останній підхід акцентує увагу на керівників багатьох ідеальних, майже «невесомих» факторах, які, тим не менше, є потужним, востребованим, але часто слабо використовуваним резервом збільшення продуктивності роботи компанії, а також неотъемлемою характеристикою успішності кожного з її співробітників.

Гуманитарний підхід в сучасному розумінні є розширенням теорії «людського капіталу», активно розробляваного представниками так званої «чикагської школи» в 60–е роки минулого століття. Остання акцентувала увагу на відтворенні людських ресурсів за допомогою освітніх програм і переході від використання вже готових робочих кадрів до участі в їх створенні.

В межах теорії «людського капіталу» людські можливості умовно розділяються на *общі* (рівень освіти, початкова мотивація) і *спеціальні* (якості, набувані в процесі роботи саме в даній компанії).

Більш пристально розглянути такий підхід дозволить побачити ряд «підводних каменів», підстерігаючих менеджера і керівимий їм колектив.

Так, загальні здібності людини при певному сприятливому середовищі демонструють стійку тенденцію до зростання, оскільки пов'язані з певними базовими характеристиками індивідуальності: любознательністю, прагненням до нового, потребою в творчому оволодінні дійсності. В свою чергу, розвиток спеціальних якостей зазвичай зупиняється на рівні необхідному і достатньому для виконання тільки поточної роботи. Подібна професійна стагнація призводить до зниження загальної ефективності співробітника, його неможливості адекватно реагувати на змінювані умови діяльності.

В цій ситуації перед керівником виникає необхідність уловити момент, коли відбулося подібне «насичення» і дати толчок для нового витка розвитку. При цьому йдеться не тільки і не стільки про професійне зростання працівників, а насамперед про вироблення («виробництво») довготривалих емоційних характеристик і стереотипів поведінки, сприятливих більш позитивному сприйняттю самої роботи і, відповідно, до більшої успішності самого учасника процесу.

В даний час часом подібний підхід до успішності економічної діяльності є одним з найбільш популярних і представлений численними теоріями і програмами розвитку персоналу компаній. В якості ілюстрації можна назвати концепцію компаній-гедоністів, яку створив К. Коб'єлл (нім. Klaus Kobbjoll), робота в якій – задоволення поділитися гедонізмом з клієнтом [2]. Такий підхід до розуміння успішності і реалізації цілей компанії є одним з найбільш популярних в сучасних постіндустріальних економіках.

Не менш показовим є концепція бізнесу в стилі фанк (funku – в жаргонному значенні – чудовий, обалденний і т.п.) двох гуру сучасного маркетингу К. А. Нордстрема і Й. Рідерстрале [3]. Шведські автори пропонують свій варіант гедоністического бізнесу, в якому учитиваються не тільки творчі здібності людини (персоналу), а й той простий факт, що кожен людина схильний працювати більш ефективно, якщо він отримує задоволення від своєї роботи. При цьому основний акцент робиться на «розв'язуванні» монотонних робочих процедур і відмова від ієрархічної моделі організації роботи компанії. Співробітники працюють над різними проектами, причому, один і той же співробітник може виступати в якості керівника

одного проекту і бути виконавцем в межах іншого. Обсяг статті не дозволяє розглянути докладно вказані концепції, однак, несомненно, що всі вони виражають сучасні уявлення про успішність.

Становлення потоку в розумінні М. Чиксентміхай неперемінно передбачає певним чином сфокусовану увагу, наприклад, вважається, що деякі змінені стани свідомості, релігійні екстази, молитви, медитації, покращують здатність людини до досягнення поточного стану. В загальному вигляді потік або потікостан можна описати як процес, в якому поточна ситуація, увага і мотивація з'єднуються, викликаючи продуктивну гармонію або стан зворотного зв'язку.

Незважаючи на творче використання своєї основної метафори, американський філософ не є першим, хто використовував поняття потоку для опису психічної активності людини.

Так, У. Джемс [1, с. 111–131] активно використовує метафору потоку свідомості, називаючи її властивості наступним чином: «Як відбуваються свідомі процеси? Ми помічаємо в них чотири суттєві риси, які розглянемо вкратце в цій главі: 1) кожний стан свідомості прагне бути частиною особистого свідомості; 2) в межах особистого свідомості його стан змінюється; 3) будь-яке особисте свідомість є неперервною послідовністю відчуттів; 4) одні об'єкти воно сприймає охоче, інші відхиляє і, взагалі, всі часи робить вибір між ними» [1, с. 113].

Функція свідомості таким чином – відбір вражень, образів пам'яті і ідей. «Свідомість завжди є для себе цілим, а не розбитим на частини. Такі висловлювання, як «ланцюг (або ряд) психічних явищ», не дають нам уявлення про свідомість, яке ми отримуємо від нього безпосередньо. В свідомості немає зв'язок, воно тече неперервно. Все природніше до нього застосувати метафору «річка» або «потік». Говорячи про неї нижче, будемо підтримувати термін «потік свідомості» (думки або суб'єктивної життя)» [1, с. 118]. Слід сказати також, що в цілому сучасна психологія і соціальна теорія не можуть претендувати тут на пальму першості. Метафора потоку в відношенні людських станів і переживань є одним з найбільш важливих понять традиційних релігій, особливо це стосується східної традиції, зокрема, даосської релігії і філософії. Схожі моменти можна знайти і в античних джерелах, а також в матеріалах польових антропологічних досліджень, що показують, що інтуїтивно використовується ідея потоку в її зв'язку з людським щастям і успішністю є скоріше загальною рисою, ніж виключенням.

В цілому концепція М. Чиксентміхай представляє одну з сучасних версій етики евдемонізму, підходу, що має достатньо фундаментальне психологічне обґрунтування і широко представлене в історії давньої і сучасної філософії і психології. Новизною даної позиції слід вважати широке використання матеріалу і понять східних релігійно-філософських систем в взаємозв'язку з реальними сучасними постіндустріальними суспільствами. В цьому контексті можна описати цей підхід з позиції Ж. Бодрийяра і його теорії симулякрів. Симулякр (от лат. *simulo*, «робити вигляд, притворювати») копія, не маюча

оригінала в дійсності. Раніше дане поняття означало просто зображення, картинку, репрезентацію. Наприклад, фотографія – симулякр той реальності, яка на ній зображена. Переказ деякого сюжету, малюнок – все це приклади симулякрів.

В теперішній час під симулякром розуміють звичайно те, в якому сенсі це слово використовував Бодрийяр: симулякр – це зображення без оригінала, репрезентація чого-то, що насправді не існує. Якщо вести розмову про економіку, то в якості симулякрів можна розглядати достатньо широкий круг явищ – починаючи з рекламних буклетів, більш яскравих, ніж ті, що вони рекламують, і закінчуючи створенням у споживача установок, провокують його на споживання можливо і не потрібної йому продукції. В певному відношенні, достатньо багато в економіці сучасних постіндустріальних суспільств може бути розглянуто як симулякри: різноманітні мережеві віртуальності, посмішка на устах актора в рекламному ролику, розхвалюючі неіснуючі властивості товару і багато інше.

Одним із таких симуляків може бути названий також і потік (потікове стання) М. Чиксентміхайї, оскільки він орієнтує не на реальний зміст людської діяльності, не розглядання останньої з точки зору її суспільної цінності, вимоганості, перспективності і пр., а з позиції того віртуального задоволення, яке вона приносить її учаснику. По суті, установка на реалізацію так званого «потікового стання» є однією з постмодерністських моделей розвитку особистості і розуміння її успішності в сучасну епоху.

Список использованных источников

1. Джемс У. Психология [Текст] // Записки историко-филологического факультета Санкт-Петербургского ун-та. Часть XXXIX / У. Джемс. – СПб., 1896. – 408 с.
2. Кобелл К. Мотивация в стиле ЭКШН. Восторг заразителен [Текст] / К. Кобелл. – М.: Альпина Паблшер, 2011. – 192 с.
3. Нордстрем К. А., Ридерстрале Й. Бизнес в стиле фанк. Капитал пляшет под дудку таланта [Текст] / К. А. Нордстрем, Й. Ридерстрале. – СПб.: Стокгольмская школа экономики в Санкт-Петербурге, 2008. – 280 с.
4. Чиксентміхайї М. Правильный бизнес: Лидерство, состояние потока и создание смысла. Пер. с англ. Е. Перовой [Текст] / М. Чиксентміхайї. – М.: Карьера Пресс, 2014. – 320 с.
5. Чиксентміхайї М. Креативность: Психология открытий и изобретений [Текст] / М. Чиксентміхайї. – М.: Карьера Пресс, 2013. – 528 с.
6. Чиксентміхайї М. Поток: Психология оптимального переживания. Пер. с англ. Е. Перовой [Текст] / М. Чиксентміхайї. – М.: Альпина non-fikshn, 2011. – 520 с.
7. Чиксентміхайї М. Эволюция личности. Пер. с англ. Е. Алексеев, А. Шварц. [Текст] / М. Чиксентміхайї. – М.: Альпина non-fikshn, 2013. – 420 с.
8. Csikszentmihalyi M. Finding Flow. The Psychology of Engagement With Everyday Life. – NY: Basic Books, 1997. – 181 p.
9. Csikszentmihalyi M. Applications of Flow in Human Development and Education. The Collected Works of Mihaly Csikszentmihalyi. – NY: Springer, 2014. – 494 p.

References

1. Dzhehms U. Psikhologiya [Tekst] // Zapiski istoriko-filologicheskogo fakulteta Sankt-Peterburgskogo un-ta. Chast XXXIX / U. Dzhehms. – SPb., 1896. – 408 s.
2. Kobell K. Motivatsiya v stile EKShN. Vostorg zaraziteln [Tekst] / K. Kobell. – M.: Alpina Pablisner, 2011. – 192 s.
3. Nordstrem K. A., Riderstrale Y. Biznes v stile fank. Kapital plyashet pod dudku talanta [Tekst] / K. A. Nordstrem, Y. Riderstrale. – SPb.: Stokgolmskaya shkola ekonomiki v Sankt-Peterburge, 2008. – 280 s.

4. Chiksentmikhayi M. Pravilnyy biznes: Liderstvo, sostoyanie potoka i sozdanie smysla. Per. s angl. Ye. Perovoy [Tekst] / M. Chiksentmikhayi. – M.: Karera Press, 2014. – 320 s.

5. Chiksentmikhayi M. Kreativnost: Psikhologiya otkrytiy i izobreteniy [Tekst] / M. Chiksentmikhayi. – M.: Karera Press, 2013. – 528 s.

6. Chiksentmikhayi M. Potok: Psikhologiya optimalnogo perezhivaniya. Per. s angl. Ye. Perovoy [Tekst] / M. Chiksentmikhayi. – M.: Alpina non-fikshn, 2011. – 520 s.

7. Chiksentmikhayi M. Evolyutsiya lichnosti. Per. s angl. Ye. Alekseev, A. Shvarts. [Tekst] / M. Chiksentmikhayi. – M.: Alpina non-fikshn, 2013. – 420 s.

8. Csikszentmihalyi M. Finding Flow. The Psychology of Engagement With Everyday Life. – NY: Basic Books, 1997. – 181 p.

9. Csikszentmihalyi M. Applications of Flow in Human Development and Education. The Collected Works of Mihaly Csikszentmihalyi. – NY: Springer, 2014. – 494 p.

Karpenko S. R., Ph.D in Philosophy, the competitor of the chair of philosophy, Oles Honchar Dnipropetrovsk National University (Ukraine, Dnepr), connections@twitter.com

A metaphor of flow and social success in conception of Mihaly Csikszentmihalyi

The concept of the known modern philosopher of M. Csikszentmihalyi is considered. Historical and philosophical and socially-psychological preconditions main concept of thinker – metaphors «stream» are analyzed, it is underlined conformity this concept to modern theories eudaemonism and social success, which have fundamental psychological substantiation and widely presented in the history of ancient and modern philosophy and psychology. In particular, with the point of view of the American philosopher, in flow condition there are can be a person who is engaged in any activity or work. The analysis of the concept of the American philosopher allows to conclude that the offered approach is a modern trend which is widely used in sphere of the organisation of management by the companies, human resource management, increase of its motivation, that is productive in success of economic activities and one of the most popular among numerous theories and programs of development of the personnel of the companies. The carried out analysis allows to conclude that installation on realization of thy «flow conditions» is one of postmodernist models of development of the person and understanding of its success in present period. As a whole the offered installation allows to spend an estimation of success of the person in a modern difficult and unpredictable society.

Keywords: a stream, social success, metaphoric, eudaemonism.

Karpenko S. P., кандидат філософських наук, здобувач кафедри філософії, Дніпропетровський національний університет ім. Олесь Гончара (Україна, Дніпро), connections@twitter.com

Метафора потоку і соціальна успішність у концепції М. Чиксентміхайї

Розглядається концепція відомого сучасного філософа М. Чиксентміхайї. Аналізуються історико-філософські й соціально-психологічні передумови головного концепту мислителя – метафори «потіку», вказується на відповідність даного поняття сучасним теоріям еудемонізму й соціальної успішності, теорій, що мають досить фундаментальне психологічне обґрунтування й широкі представлені в історії стародавньої та сучасної філософії й психології. Зокрема, з погляду американського філософа, у потоковому стані може перебувати людина, що займається будь-якої діяльністю або роботою. Аналіз концепції американського філософа дозволяє заключити, що запропонований підхід є сучасним трендом, який широко використовується в сфері організації керування компаніями, керування персоналом, підвищення його мотивації, тобто є досить продуктивним стосовно розуміння успішності економічної діяльності й одним з найбільш популярних серед численних теорій і програм розвитку персоналу компаній. Проведений аналіз дозволяє зробити висновок, що установка на реалізацію «потікового стану» є однією з постмодерністських моделей розвитку особистості та розуміння її успішності у сучасну епоху. У цілому запропонована установка дозволяє провести оцінку успішності особистості в сучасному складному й непередбаченому суспільстві.

Ключові слова: потік, соціальна успішність, метафоризація, еудемонізм.

* * *

УДК 162.6:808

Колотілова Н. А.,
кандидат філософських наук, доцент, доцент
кафедри логіки філософського факультету, Київський
національний університет ім. Тараса Шевченка
(Україна, Київ), n_kolotilova@ukr.net

ДІАЛЕКТИКА ТА РИТОРИКА В ТВОРАХ Ф. ПРОКОПОВИЧА

Розглянуто специфіку курсів діалектики (логіки) і риторики в творах Ф. Прокоповича. Виявлено, що діалектика як мистецтво ведення диспуту є практичним втіленням логіки, яка досліджує операції розуму. Ядром діалектики і риторики як мистецтва переконувати мовою є аргументація, особливості побудови та викладу якої зумовлені метою кожної із дисциплін. Курси діалектики і риторики Ф. Прокоповича містять не лише теоретичні настанови, але й демонстрацію цих мистецтв у вигляді обґрунтування власної позиції та спростування контрпозицій щодо діалектики і промови до молодих ораторів.

Ключові слова: риторика, діалектика, логіка, ентимема, дилема, силогізм.

Останнім часом у вищій освіті України все більшого значення набувають курси, спрямовані на розвиток комунікативних компетентностей, адже вміння спілкуватися, грамотно презентувати свою позицію та спростовувати положення опонентів є досить важливим для фахівця будь-якої галузі. Саме на це і спрямовані дисципліни логічного циклу, насамперед риторика та еристика.

Історія риторики сягає сивої давнини, часів давньогрецької демократії. З самого початку риторика позиціонувала себе як практична дисципліна, спрямована на формування навичок, завдяки яким, як писав Аристотель (2400-річниця народження Стагірита відзначається цього року науковцями всього світу), можна досягти переконання відносно будь-якого предмета. Тому й не дивно, що багато молодих здібних юнаків цікавились ораторським мистецтвом і йшли до риторичних шкіл на протигагу філософським школам, хоча і риторика, і філософія утворювали ядро давньогрецького тлумачення культури як виховання («пайдейя»). Еристика, як мистецтво суперечки, також була практично орієнтованою дисципліною, однак завдяки позиції того ж Аристотеля набула негативного відтінку, оскільки її прихильники дбали насамперед про перемогу в суперечці. Суперечку, метою якої було досягнення істинного знання, розглядало мистецтво діалектики. Важливим є те, що головним інструментом всіх цих дисциплін виступає силогізм, який у Стагірита був предметом вивчення аналітики (логіки). Загалом позиція Аристотеля щодо цих дисциплін визначила їхній подальший розвиток протягом багатьох століть. Хіба що в риторичній відбувся зсув від тлумачення її як «мистецтва переконання» до «мистецтва говорити витончено».

Пізніше в європейській системі освіти курси риторики і діалектики займали важливе місце. Звернення до традицій їхнього викладання може бути досить цікавим і корисним для подальшого розвитку цих дисциплін. Тим більше, що саме традиції викладання дисциплін логічного циклу в українській системі освіти привернули до себе увагу науковців не так давно, переважно після здобуття Україною незалежності. Загалом особливості української філософії в культурному контексті розглядаються у роботах багатьох сучасних науковців (Г. І. Волинка, В. Д. Литвинов, Н. Г. Мозгова, І. В. Огородник, С. В. Руденко, В. В. Станіславський та ін.). Проте ретельні дослідження внеску окремих представників логіко-риторичної

думки України та реконструкція їхніх поглядів на ці дисципліни з огляду на бурхливий розвиток та зміни, що спостерігаються в логіці та риторичній практиці протягом останніх десятиліть, є ще справою майбутнього. У межах даної статті зупинимось на особливостях курсів діалектики як мистецтва ведення диспуту і риторики як мистецтва переконувати мовою в творах Ф. Прокоповича.

Загалом в історичному аспекті виділяють декілька періодів піднесення цих дисциплін. В Україні другий період їхнього бурхливого розвитку пов'язаний якраз з освітянською практикою і припадає на кінець XVII – початок XVIII ст. Це часи розквіту риторики як навчальної дисципліни, коли вона викладалась у Києво-Могилянській академії: «У класі риторики студенти опановували мистецтво складання промов, які могли виголошуватися у найрізноманітніших випадках: на святах, зустрічах, прощаннях, святкуваннях іменин, весіллях, похоронах тощо. Крім того, вони вчилися мистецтва складати найрізноманітніші послання. Практичне застосування знаннями риторики відбувалося й під час різних судових розборів, суперечок тощо, коли було необхідно довести права тієї чи іншої сторони, кваліфіковано провести захист. Студенти, які добре опанували поетику та риторичку, мали змогу поліпшити своє матеріальне становище за рахунок підробітків у багатих міщан» [4, с. 514].

У Києво-Могилянській академії студенти вивчали риторичку протягом одного року. Кожний викладач, який читав даний курс, обов'язково писав власний підручник з цієї дисципліни. Більше того, якщо він у другий раз викладав риторичку, то його підручник зазнавав значних змін. Це дає підставу дослідникам говорити про «...наявність якогось гласного чи негласного припису, що зобов'язував викладачів до початку занять мати власний курс лекцій. Така традиція, що неухильно дотримувалась з року в рік, позитивно впливала на розвиток творчої думки викладачів і студентів, які наслідуючи представлені викладачами зразки, імітували їх, вчилися складати власні промови, поздоровлення, панегірики, листи» [5, с. 5].

На сьогоднішній день збереглося досить багато курсів риторики, що були складені й прочитані в Києво-Могилянській академії й мали переважно світський характер. Питання гомілетики, церковно-богословського красномовства розглядалися досить побіжно, як правило, наприкінці курсу поряд з іншими типами промов. Зразком для підручників була антична теорія красномовства, насамперед доробок Аристотеля, Цицерона, Квінтіліана. Курси риторичної традиційно складались із п'яти розділів: винахід, розташування, словесне вираження, запам'ятовування і виголошення. Крім того, велика увага приділялась теорії трьох стилів: високого, середнього і простого. Кожним з них рекомендувалось користуватися, виходячи з критерію доречності.

На риторичні курси суттєво вплинули також думки античних і ренесансних теоретиків про те, що філософія є найважливішою частиною загальної освіти оратора. Однак основу семи вільних мистецтв складало, все ж таки, красномовство.

Характерною рисою риторичних курсів, що читались в Києво-Могилянській академії, була їхня практична спрямованість. У них давались поради щодо складання промов з будь-якої нагоди. В ті часи на різноманітні урочистості, як правило, запрошували оратора як почесного гостя. На риторичні курси суттєво вплинув

і ренесансний ідеал «універсальної людини», людини високоосвіченої, знавця багатьох наук, що вмів втілити свої знання в блискучих промовах. Як відмічає В. Д. Литвинов: «І теоретичні настанови, і практичні поради спрямовували на виховання в найкоротший термін дійового, практичного оратора, який розумів би потреби і запити слухачів, був здатний виступити перед будь-якою аудиторією. Ця традиція виявилася сталою і збереглася аж до початку XIX ст.» [1, с. 662–663].

Одним із відомих професорів Києво-Могилянської академії початку XVIII ст. був Феофан Прокопович. Збереглися його курси логіки (фрагмент) та риторики. Курс риторики, який викладався в 1706 р., надрукований під назвою «Про риторичне мистецтво». Курс логіки був прочитаний мислителем у 1707 р. У цьому курсі він пише, що повинні бути встановлені певні закони, яких слід дотримуватися тим, хто бере участь у диспуті з метою виявлення істини. Український вчений дає таке визначення диспуту: «Диспут, як показує сама назва, є нічим іншим, як розв'язанням питання про те, яка з двох суперечливих думок є істинною, коли філософи або інші спеціалісти розглядають міцність основи кожної з них і принципи, на які вони спираються, вступивши у розмову» [2, с. 10].

Це визначення диспуту передбачає такі характерні ознаки. По-перше, обов'язковими учасниками диспуту є дві особи: одна доводить, її обов'язком є будувати силогізми, ентимеми та інші аргументи, а друга відповідає, її обов'язком є спростовувати докази (у сучасних теоріях ці особи називаються пропонентом та опонентом). По-друге, Ф. Прокопович поділяє диспути за різними критеріями. Повний та неповний диспути він розрізняє на підставі участі пропонента та опонента, тобто в повному диспуті як один, так й інший пропонують свою аргументацію. Судовий та шкільний диспут – на підставі змагання, тобто в судовому диспуті наявна безперервна промова, а в шкільному – лише діалектичний силогізм без прикрас. Мистецтво діалектики стосується лише шкільних диспутів, судові ж є справою риторики [див. 2, с. 12].

Крім того, роздуми українського вченого спрямовані також на те, чим відрізняються мистецтва, матерією яких є мова (граматика, риторика, діалектика), та яке місце вони займають серед інших мистецтв. Зокрема, наголошується на тому, що метою риторики є переконувати мовою [див. 3, с. 119], а діалектики – уміння правильно й безпомилково вести диспут [див. 2, с. 28].

Загалом всі мистецтва Ф. Прокопович поділяє за трьома підставами: предмети, яких стосується мистецтво; мета; ступінь важливості. Щодо першої підстави, як вже зазначалось вище, то граматика, риторика і діалектика належать до мовних мистецтв. За другою підставою риторика та діалектика належать до практичних мистецтв, які мають відношення до інтелекту. За третьою підставою риторика і діалектика належать до нижчих вільних мистецтв.

Український вчений вважає, що дисципліни тривіуму, хоча й мають справу з мовою, відрізняються між собою способом дослідження. Граматика розглядає зовнішній бік мови, нормує її правильність, риторика розглядає внутрішній бік мови заради зовнішнього, щоб зробити її придатною для переконання, а діалектика – внутрішній бік мови, придатний для пізнання [див. 2, с. 50–51].

Призначення ж діалектики полягає в кращому й легшому надбанні знань, для чого вона й потрібна багатьом наукам. Хоча, як пише Ф. Прокопович, правильні силогізми можна навести проти будь-якої думки, яка є істинною, проте діалектика все одно є корисною, а якщо її настановами намагаються зловживати для заперечення істини й ствердження хибних думок, то це означає, що її правилами не користуються.

Крім того, діалектика покликана вказати про знаходження та формулювання аргументів, засоби їхнього спростування та про те, як поводитись аргументатору й відповідачу. Ф. Прокопович вказує правила щодо кожного учасника диспуту як на етапі підготовки, так і під час самого спілкування. Підготовчий етап для аргументатора й для відповідача полягає в ретельному вивченні питання. Ораторська промова також присвячена питанню, яке винесене на обговорення й яке оратор мусить розв'язати. Питання формується з двох суджень, одне з яких (в чому й полягає специфіка риторики) оратор і бере для доведення: «...виникає питання і два протилежні судження, які начебто ведуть суперечку між собою: одне з цих суджень захищає оратор у присутності судді, яким є слухач» [3, с. 163]. Після висвітлення у своєму курсі риторики різноманітних місць (топів), з яких оратор може здобути докази, Ф. Прокопович наголошує на тому, що для успіху промови замало знайти докази, їх потрібно ще грамотно викласти. Цей «виклад», напевно, і являє собою аргументацію, яку український філософ називає доведенням: «Доведення – це виклад доказу; тут винайдений доказ подається в певній формі слів і речень і вдало поєднується з твердженням, яке обґрунтовується» [3, с. 187].

У диспуті аргументи бажано утворювати в силогізмах першої фігури, щоб не виникало утруднень стосовно форми. Загалом у відповідача, так би мовити, дещо більше роботи, адже йому слід «...розглянути окремі слова аргументу, а також судження, середній термін, оцінити за змістом заміну, найменування, обмеження та інші властивості всіх слів» [2, с. 20].

Якщо диспут проводиться у письмовій формі, то значну увагу, на думку Ф. Прокоповича, слід приділити порядку викладу думок. Існує три способи викладу: 1) спочатку власна думка з доведенням, потім заперечення інших; 2) думки й докази інших, потім власна; 3) спочатку викладають обидва протилежних судження, зважують значення кожного з них, передусім того, яке будуть заперечувати, а потім, яке береться під захист разом із доводами. Саме третій спосіб український вчений вважає найбільш прийнятним. Багато античних та пізніших авторів вдавалися до цього способу. Іноді для викладу суперечки вдаються до діалогічної форми з дійсними або вигаданими особами. Однак цей спосіб, як вважає український науковець, є менш зручним, хоча й вимагає значної майстерності [див. 2, с. 25].

Варто підкреслити також думку Ф. Прокоповича щодо відмінностей у способах викладу доказів діалектиками і риториками, яку він проводить у першому розділі курсу риторики, що відповідає за підбір матеріалу для промови. Адже стосовно самої справи, тобто обговорюваного питання, то завдання тих та інших збігаються. А саме: йдеться про те, що потрібно обґрунтувати певне судження, яке розв'язує питання. З одного боку, і діалектики, і риторика використовують силогізми або ентимеми для обґрунтування певного твердження. З

іншого боку, діалектики як майстри диспутів, на думку українського науковця, мають дотримуватися чітко визначеного способу викладу, наприклад, висновок, яким є те судження, яке обгрунтовується, завжди має стояти на останньому місці, засновки подаються, як правило, без підтвердження та ін. Для ораторів це не є обов'язковим. Більше того, спосіб ораторського доведення називається міркуванням. І воно у повному вигляді складається з п'яти частин: більшого засновку силогізму, його підтвердження, меншого засновку, його підтвердження, висновку. Тут Ф. Прокопович використовує відомий приклад Цицерона про те, що управління світом здійснюється за планом [див. 3, с. 188]. Крім того, зазначений спосіб викладу в ораторських промовах не є обов'язковим: компоненти можуть переставлятися місцями і навіть пропускатися, якщо вони добре відомі слухачам. Щодо ентимем, то український науковець вказує на досить популярний риторичний спосіб, який називається «зібранням або вигладженням ентимем»: висновок, міркування, обгрунтування міркування, прикрашання, період, в якому міститься все доведення [див. 3, с. 190].

Спільною вимогою для аргументатора й відповідача в диспуті, на думку Ф. Прокоповича, є ясність мови. Тому в учених диспутах не варто користуватися надмірними словесними прикрасами, оскільки вони будуть скоріше затемнювати істину та логічний зв'язок аргументів. У цьому пункті досить гостро постає питання про риторику. Адже на перший погляд може здатися, що мистецтво красномовства не є корисним. Ф. Прокопович вважає, що відмінності між риторикою і діалектикою полягають у їхніх завданнях: «...оратор намагається переконати слухачів не у сумнівній, а у певній і перевіреній істині. Отже, він повинен не стільки її доводити, скільки прикрашати і звеличувати, щоб завдяки цьому вона здавалася величнішою і прекраснішою і з необхідністю впливала на душі слухачів. Завдання ж діалектика полягає в тому, щоб відшукати невідоме через більш відоме» [2, с. 23].

Щодо самої процедури диспуту, то український вчений рекомендує додержуватися миру, спокою і скромності, не вдаючись до галасу й лайки. Крім того, противнику слід давати час на обдумування відповіді, а не вимагати її одразу.

Далі Ф. Прокопович пише про те, що діалектика поділяється зазвичай на теоретичну і практичну. Для доведення того, що теоретична діалектика є справжнім мистецтвом, український вчений використовує силогізм. Більший засновок полягає в тому, що те, чому відповідає визначення мистецтва, є мистецтвом. Менший засновок полягає в тому, що визначення мистецтва підходить до діалектики. Як бачимо, в цьому прикладі силогізм розгортається із топа, який стосується визначення. Тобто в курсі логіки Ф. Прокопович не просто викладає знання про діалектику, але й розгортає власну аргументацію щодо обгрунтування відповідних положень з використанням правил цієї дисципліни, що являє собою демонстрацію викладеного мистецтва. Хоча саму мету діалектики він тлумачить досить широко: і як правильність операцій розуму, і як вміння вести диспут [див. 2, с. 33]. Свій курс риторики український вчений також розпочинає з промови до молодих ораторів, що покликана продемонструвати специфіку того мистецтва, якому вони будуть навчатися.

Подальшу аргументацію на користь діалектики як мистецтва Ф. Прокопович проводить таким чином, щоб

заперечити можливі зауваження опонентів. На його думку, більший засновок як розгортання визначення сумнівів не викликає. Заперечення можуть стосуватися меншого засновку про те, що визначення мистецтва підходить до діалектики. Тут український вчений спростовує думки, які містились у творчості стоїків, Платона та Аристотеля. Розглянемо як приклад спростування думки стоїків про те, що мистецтва є чеснотами, якими неможливо зловживати, а діалектикою часто зловживають, скажімо, коли намагаються обдурити співрозмовників. Своє заперечення цієї думки Ф. Прокопович будує двома шляхами. По-перше: мистецтва є розумовими чеснотами, а не моральними категоріями. Тому якщо розсудливість намагаються застосувати для обдурення, тоді це вже не розсудливість, а хитрість, яка не міститься у розумі. По-друге: «...можна сказати, що ніхто неспроможний зловживати діалектикою, незалежно від того, чи істинними чи хибними аргументами він оперує. Бо якщо оперує істинними аргументами, то не зловживає, якщо хибними, то не додержується правил діалектики, але навчає хибам, яких діалектика вчить уникати або викривати їх» [2, с. 35].

Загалом діалектика є практичною наукою й український вчений неодноразово відмічає, що завданням цієї дисципліни є «давати настанови щодо способу ведення диспуту» [2, с. 39], «побудова методів ведення диспуту» [2, с. 42], «краще керувати операціями розуму у веденні диспуту» [2, с. 43], а об'єктом – «операції розуму, спрямовані на правильний хід диспуту» [2, с. 49]. Такими операціями розуму, які утворюють метод дослідження або пізнання, на думку Ф. Прокоповича, є визначення, поділ і аргументація. Він пише про те, що ці операції можуть розглядатися й окремо, але між ними існує певний взаємозв'язок: «Визначення ж і поділ хоч і застосовуються для аргументації, проте і самі собою прислужуються методу пізнання, але не тільки йому. Аргументація сама собою є методом пізнання, але без визначення і поділу вона не є достатньою. Усі три способи пізнання можуть доповнювати один одного, бо після визначення предмета легше можна наводити докази про властивості того самого предмету, і коли я прагну до визначення речі, рідко роблю це без аргументації, хоч для утворення визначення користуюсь не зовсім тією аргументацією, для якої слід користуватись тим самим визначенням...» [2, с. 52–53].

Про зв'язок операцій розуму український вчений вказує і в курсі риторики. Зокрема, у межах другого розділу, який стосується розташування матеріалу, Ф. Прокопович вказує ще на специфіку таких форм, як дилема та індукція. При цьому він підкреслює, що їх застосовують насамперед в обгрунтуванні. Стосовно дилеми, або «рогатого силогізму», то український вчений застерігає від помилки, яка виникає внаслідок неврахування всіх понять: «Але дуже пильно зауваж: ті два або більше видових понять треба брати так, щоб не було жодного іншого, крім них, бо інакше дилема буде смішною, якби, наприклад, Цицерон сказав: «Хто робить засідки на тебе? Чи народні трибуни чи військові?». З цієї дилеми не вийде нічого, крім сміху. Бо після трибунів залишаються ще сенатори і народ, що можуть готувати засідки на Цезаря» [3, с. 234]. Тобто неправильний поділ поняття веде до такої помилки, яка в сучасній теорії аргументації називається «хибна дилема». Стосовно ж діалектичної індукції, коли з одиничних виводять загальне судження, то в ораторських промовах вона постає переважно як аналогія. Хоча сам Ф. Прокопович так її не називає, однак

пише: «Але оратори не дотримуються цього закону, бо вони, звичайно, блискуче виводять одиничне судження з багатьох також одиничних такого самого або подібного роду» [3, с. 234].

Отже, розгляд специфіки курсів діалектики та риторики в творах Ф. Прокоповича дає змогу зробити такі висновки. По–перше, виклад діалектики у межах курсу логіки свідчить про те, що діалектика тлумачиться українським вченим як мистецтво ведення диспуту, що є практичним втіленням логіки, яка досліджує операції розуму або методи пізнання (визначення, поділ, аргументація). Правильне виконання подібних операцій спрямоване на те, щоб досягти істинного знання в суперечці. По–друге, ядром діалектики і риторики виступає аргументація, специфіка побудови і викладу якої, на думку Ф. Прокоповича, зумовлена метою кожної з цих дисциплін: досягнення істинного знання і переконання мовою. І по–третє, обидва курси містять не лише теоретичні настанови зазначених дисциплін, але й демонстрацію наведених мистецтв, що набуває особливої актуальності в сучасних українських реаліях, адже ці дисципліни зазвичай є вибірковими для студентів.

Список використаних джерел

1. Литвинов В. Д. Риторика і поетика // Історія української культури. – К.: Наукова думка, 2003. – Т.3. – С.652–668.
2. Прокопович Ф. Логіка // Прокопович Ф. Філософські твори в 3–х томах. Пер. з лат. – К.: Наукова думка, 1980. – Т.2. – С.9–111.
3. Прокопович Ф. Про риторику мистецтво // Прокопович Ф. Філософські твори в 3–х томах. Пер. з лат. – К.: Наукова думка, 1979. – Т.1. – С.101–433.
4. Станіславський В. В. Структура академії та організація навчального процесу // Історія української культури. – К.: Наукова думка, 2003. – Т.3. – С.506–521.
5. Стратий Я. М., Литвинов В. Д., Андрушко В. А. Описание курсов философии и риторики профессоров Киево–Могилянской академии. – К.: Наукова думка, 1982. – 345 с.

References

1. Litvinov V. D. Ritorika i poetika // Istorija ukrainskoi kulturi. – K.: Naukova dumka, 2003. – T.3. – S.652–668.
2. Prokopovich F. Logika // Prokopovich F. Philosophski tvoriv 3 t. Per. z lat. – K.: Naukova dumka, 1980. – T.2. – S.9–111.
3. Prokopovich F. Pro ritorichne mistetstvo // Prokopovich F. Philosophski tvoriv 3 t. Per. z lat. – K.: Naukova dumka, 1979. – T.1. – S.101–433.
4. Stanislavskii V. V. Struktura akademii ta organizaziya navchalnogo prozesu // Istorija ukrainskoi kulturi. – K.: Naukova dumka, 2003. – T.3. – S.506–521.
5. Stratii Y. M., Litvinov V. D., Andrushko V. A. Opisanie kursov filosofii i ritoriki professorov Kyivo–Mogilyanskoj akademii. – K.: Naukova dumka, 1982. – 345 s.

Kolotilova N. A., PhD, Associate Professor of Department of Logic, Faculty of Philosophy, National Taras Shevchenko University of Kyiv (Ukraine, Kyiv), n_kolotilova@ukr.net

The dialectic and rhetoric in the works of F. Prokopovich

The article deals with the specificity courses dialectic (logic) and rhetoric in the works of F. Prokopovich. Revealed that the dialectic as the art of dispute is the practical expression of logic that examines the operations of the mind. The core of the dialectic and rhetoric as the art of persuasive speech is argumentation, especially the construction and presentation of which are caused by the purpose of each of the disciplines. Features dialectics and rhetorics courses of F. Prokopovich is that they have not only theoretical instruction, but also a demonstration of the arts as a justification for their own positions and refutation other positions on dialectics and speech to young speakers.

Keywords: rhetoric, dialectic, logic, enthymeme, dilemma, syllogism.

Колотилова Н. А., кандидат философских наук, доцент, доцент кафедры логики философского факультета, Киевский национальный университет им. Тараса Шевченко (Украина, Киев), n_kolotilova@ukr.net

Діалектика і риторика в работах Ф. Прокоповича

Рассмотрена специфика курсов диалектики (логики) и риторики в работах Ф. Прокоповича. Установлено, что диалектика как искусство проведения диспутов является практическим воплощением логики, исследующей операции разума. Ядром диалектики и риторики как искусства убедительной речи выступает аргументация, особенности построения и изложения которой обусловлены целью каждой из дисциплин. Курсы диалектики и риторики Ф. Прокоповича содержат не только теоретические рекомендации, но и демонстрацию этих искусств в виде обоснования собственной позиции и опровержения контрпозиций относительно диалектики и речь к молодым ораторам.

Ключевые слова: риторика, диалектика, логика, энтимема, дилемма, силлогизм.

* * *

УДК 159.964.2

Матвієнко І. С.,
кандидат філософських наук, асистент кафедри
філософії, НУБІП України (Україна, Київ),
malushka20@ukr.net

ДЕРЖАВОТВОРЧІ ПАРАМЕТРИ САМОВИЗНАЧЕННЯ ЛЮДИНИ У СУСПІЛЬСТВІ ТА ДЕРЖАВІ (ФІЛОСОФСЬКІ ІДЕЇ ЖАКА МАРІТЕНА)

Представлено аналіз філософських ідей Ж. Марітена, який надає особливий зміст поняттям «нація», «держава» та «громадське суспільство». Основною метою статті виступає розгляд проблеми людини, нації, держави та громадського суспільства з огляду на роботи відомого французького філософа. Політичне суспільство потребує вищого правлячого органу – держави. Основною метою будь-якої держави має стати дотримання справедливості в територіальних межах цієї ж таки держави, але при цьому не позбавленого контролю політичного суспільства, через внутрішню структуру цього суспільства – народ. Держава виступає як орган якому дане право використовувати владу і примус, але держава існує для людей. Народ представляє собою велику кількість людських особистостей, які об'єдналися за допомогою справедливих законів, у взаємній дружбі та в ім'я загального блага – їх людського існування, утворюють політичне суспільство. Держава – це певна частина політичного суспільства, яка зацікавлена в збереженні закону, підтримці загального благополуччя і суспільного порядку, а також має керувати суспільними справами. Держава представлена у вигляді сукупності різних інституцій, які поєднані як часовий механізм. Але держава, так само, як і народ та громадянське суспільство, не мають суверенітету у правах та обов'язках, а єдиний, хто наділений цим суверенітетом – це Бог.

Ключові слова: людина, нація, держава, суспільство, спільнота, громадське суспільство, політична спільнота.

Питання розбудови демократичного суспільства досить гостро стоїть на часі в українському суспільстві. Для України важливо визначитися, хто є головним в державі: громадське суспільство чи сама держава? Політичне суспільство потребує вищого правлячого органу – держави. Загальне благо суспільства, на думку Ж. Марітена, має бути головною її ціллю, для якої однією з основних функцій є підтримання загального суспільного порядку. Основна мета будь-якої держави має бути дотримання справедливості в територіальних межах цієї ж таки держави, але при цьому не позбавленого контролю політичного суспільства, через внутрішню його структуру. Побудова демократичного суспільства має ґрунтуватися на народові, який визначений через націю, громадському суспільстві та державі, яка має функції найвищого керуючого органу, але при цьому бути під контролем самого громадського суспільства, тобто народу, через те, що держава сама по собі не має природного права на верховну владу.

Для даної статті головною є робота Жака Марітена «Людина та держава» (1951 р.). Проте низка зарубіжних науковців у своїх працях торкаються деяких проблем неомізмизму (Ю. Бохенський, Ю. Боргош, Н. Лобковіц, А. Хюбшер), серед російських та українських дослідників

важливими є розвідки С. Аверінцева, Б. Бичка, О. Малиновської, А. Мігонатьєвої та інших.

Основною метою статті виступає розгляд проблеми людини, нації, держави та громадського суспільства з огляду на роботи відомого французького філософа неотоміста Жака Марітена.

Цілий ряд подій останніх років посилюють увагу світової спільноти до діяльності держав, націй та громадських суспільств. Цікавість до цих понять ніколи не полишала людство, а тим паче зараз, з огляду на страшні події, які відбуваються в світі, тому не дивно, що знову і знову постають питання про місце та роль демократії в політичному та суспільному житті людства ХХІ ст. Яке відношення до соціально-політичних процесів та до проблем сучасної філософії, культури, мистецтва, етики, політики має людина та, що кожен як особистість може зробити щоб визначитися в світі.

Відомий представник неотомізму – Жак Марітен, який намагається оцінити ситуацію, яка склалася після двох воєн та світових катаклізмів, і пропонує ввести для регулювання відносин між індивідами та групами, окрім всіх інших інститутів ще один – Церкву, яка зможе на високому духовному рівні змінити світогляд людей та створити суспільство поважаючих один одного особистостей. Його погляди можна віднести до «теоцентричного гуманізму» та «персоналістської демократії», яка на перше місце висуває такі умови за якими кожній людині в суспільстві буде комфортно.

Праця Ж. Марітена «Людина та держава» була написана не лише як теоретичний трактат, але і як практичний маніфест, як певний заклик до дії. Ця робота створена на основі шести лекцій, які були прочитані в грудні 1949 року в рамках курсу «Аналіз політичних інститутів США», але вони є дуже близькими для нашого сучасного суспільства, особливо до тих проблем, які стосуються людини та гуманізму загалом. Автор пропонує конкретно історичний ідеал для нової демократії, що на сьогодні є наріжною проблемою в Україні. Сама робота «Людина та держава» була написана після Другої Світової війни, але вона глибоко та чітко показує основні проблеми сучасного демократичного суспільства в Україні. Ж. Марітен проголошує ідею світового правління, яке повинно складатися із найбільш мудрих та високоморальних представників кожної з націй. У випадку нашої держави правлячій еліті, якраз і не вистачає цих головних рис: мудрості та високої моральності. Здебільшого у нашій країні є або моральні, або мудрі, або не ті, і не інші, і це є величезною проблемою для нашої нації.

Коли намагаються відокремити поняття нація, політичне суспільство (Body Politic, Political Society – Ж. М.) та держава виникає багато проблем та труднощів. Коли ми висловлюємо ці поняття в загально прийнятій манері, то вони використовуються в якості синонімів. Але якщо розглянути їх соціальний зміст, то потрібно чітко розрізнити кожне з них. Розмежуванню підлягають такі поняття, як спільнота та суспільство, ці поняття мають в своєму змісті етико-соціальне, а не біологічне підґрунтя. Але спільнота більше пов'язана з природою та етнографічними чинниками, натомість суспільство ближче до розумових, мисленевих та духовних здібностей людей.

Суспільне життя об'єднує людей за допомогою якогось загального «об'єкта». В спільноті він є даністю,

створюючи загальний без-свідомий дух. В суспільстві ж «об'єкт» є завданням, яке необхідно виконати, або ж метою до якої потрібно прагнути. Якщо наводити приклад, то досить цікавий варіант пропонує знаний неотоміст, який пропонує розглянути суспільство як підприємство, профспілки, наукова асоціація, щодо спільноти, то доречно було б сказати так, що це є регіональні, етичні, мовні групи, суспільні класи. Ж. Марітен зазначає: «Спільнота є продукт інстинкту і нащадок конкретних умов та історичних структур; суспільство є продукт розуму і моральної сили (того, що в античності називали «добродейтель») [1]. В суспільстві індивідуальна свідомість є пріоритетом. Вона виходить із свободи людини, в спільноті ж відбувається адаптація людської природи до даної історичної ситуації, зрозумілим є також і те, що жодна спільнота не може перерости у суспільство, в них так би мовити з самого початку різне коріння. «В спільноті суспільні відносини виходять з конкретних історичних ситуацій і оточуючої ситуації: колективні форми сприйняття, чи колективне підсвідоме, мають привілеї перед індивідуальною свідомістю, говорить відомий неотоміст, а людина є продукт соціальної групи. В суспільстві індивідуальне свідоме зберігає пріоритет, соціальна група формується [самими] людьми, а суспільні відносини виходять з конкретної ініціативи, конкретної ідеї і добровільного рішення особистості» [1]. Для спільноти характерним є нав'язування індивіду форм поведінки, яке проявляється через соціальний примус, але який постає як наперед визначений. В суспільстві соціальний примус проявляє себе через закон, або те, що називає Ж. Марітен «раціональним примусом», або шляхом ідеї вищої загальної цілі, що при цьому вимагає індивідуальної совісті та свободи, які мають вільно підкорюватися закону. Спільнота ніколи не може розвинути в суспільство, але при цьому може бути природним підґрунтям для розвитку, за допомогою розуму, тієї чи іншої суспільної структури.

Для Жака Марітена, нація – це є спільнота, а не суспільство. Тому вона є найскладніша і найдосконаліша, яка породжена цивілізаційним життям. Ця людська спільнота заснована на факті народження та походження. «Нація – це спільнота людей, які розуміють себе такими якими їх зробила історія, люди, які оберігають своє минуле, люблячи себе такими, якими вони себе знають або представляють, з деякою неминучою долею зосередженості на самих собі. На думку Ж. Марітена, поступове пробудження національної самосвідомості було характерною рисою сучасної історії» [1], але при цьому з розвитком історії людства національна свідомість набула хворобливих рис – націоналізму, адже поняття нація та держава не були чітко розмежовані. Отже, нація має обов'язково визначену одну мову, але це не означає, що мовні групи є націями. Нація формується на ґрунті особистісної участі кожного з її членів до специфічних людських цінностей національного надбання, тобто вона має свою історію, але це не суспільство, вона представлена у вигляді спільноти спільнот, для якої характерним є самосвідомість сукупності загальних відчуттів і уявлень, які людська природа визначила та сформувала навколо соціальних, історичних та фізичних фактів. Обов'язково відмінною від держави характеристикою нації, є відсутність в ній єдиного правлячого органу, але це не означає, що в нації всі люди рівні, адже для різних націй характерним є приналежність до них елітарних груп.

Нація має в собі надії, мрії, честь, солідарність, спільну історію, для неї не є характерними норми загального порядку, вона немає юридичних законів та форм організації, що притаманно вже для держави. Але при цьому реальна національна група може перетворитися в реальне політичне суспільство.

Ідея політичного суспільства може виникнути в межах національної спільноти, але сама національна спільнота може бути лише основою, бо нація завжди залежить від існування політичного суспільства. Як державу, так і політичне суспільство, завжди можна віднести до сфери суспільства. Ці терміни часто ототожнюють, але цього робити не можна, бо політичне суспільство загалом, так би мовити, є ціле, тоді як держава представляє собою частину. Вона в найбільшій мірі зацікавлена в збереженні закону, в підтримці загального порядку та стану, а також в управлінні суспільними справами. Держава виступає, як орган якому дане право використовувати владу і примус, але держава існує для людей. Народ представляє собою велику кількість людських особистостей, які об'єдналися за допомогою справедливих законів, у взаємній дружбі та в ім'я загального блага – їх людського існування, та утворюють політичне суспільство. Народ є сама субстанція, жива та вільна субстанція політичного суспільства. І в цій ситуації, яка склалася найскладніше саме людині, яка знаходиться у вирі цих проблем, і саме тут постає проблема самовизначення людини, яка за допомогою політичного суспільства, спільноти, нації може ідентифікувати себе, як гідного члена суспільства та держави. Саме тому, громадянське суспільство має базуватися на взаємній любові, відданості народів, відчутті справедливості та законів.

Отже, держава – це певна частина політичного суспільства, яка зацікавлена в збереженні закону, підтримці загального благополуччя і суспільного порядку, а також має керувати суспільними справами. Держава представлена у вигляді сукупності різних інституцій, які поєднані як часовий механізм, адже коли перестає «працювати» хоч одна з його частин, то про успіх цілої держави не може бути й мови. Держава – це «витвір мистецтва, який був створений людиною, який використовує мозок і енергію людини, і без людини нічого з себе не представляє ... але являє собою вищий прояв розуму, поза-особистісну, стійку надструктуру... яка пов'язана законом і системою загальних правил», стверджує Ж. Марітен [1]. Але держава, так само, як і народ та громадянське суспільство не мають суверенітету у правах та обов'язках, а єдиний хто наділений цим суверенітетом – це Бог.

Список використаних джерел

1. Марітен Ж. Человек и государство / Ж. Марітен; пер. с англ. Т. Лифинцевой. – М.: Идея-Пресс, 2000. – 196 с. – Режим доступа: http://krotov.info/library/13_m/ar/iten_00.html
2. Марітен Ж. Философ в мире / Жак Марітен; пер. с фр. Б. Л. Губмана. – М.: Высш. шк., 1994. – 192 с.
3. Матвієнко І. С. Державотворчі параметри самовизначення людини у філософії Ж. Марітена / Матвієнко І. С. // «Світглядно-ціннісні виміри гуманітарного знання та освіти», 28–29 жовтня 2010. – Чернівці: Чернівецький національний університет, 2010. – С.171–173.

References

1. Mariten Zh. Chelovek i gosudarstvo / Zh. Mariten; per. s angl. T. Lifincevoj. – M.: Ideja-Press, 2000. – 196 s. – Rezhym dostupu: http://krotov.info/library/13_m/ar/iten_00.html
2. Mariten Zh. Filosof v mire / Zhak Mariten; per. s fr. B. L. Gubmana. – M.: Vyssh. shk., 1994. – 192 s.

3. Matviyenko I. S. Derzhavotvorchi parametry samovyznachennya lyudyyny u filosofiyi Zh. Maritena / Matviyenko I. S. // «Svitohlyadno-tsinnisni vymiry humanitarnoho znannya ta osvity», 28–29 zhovtnya 2010. – Chernivtsi: Chernivets'kyy natsional'nyy universytet, 2010. – S.171–173.

Matviyenko I. S., Ph.D. in philosophy, Assistant Department of Philosophy NULES Ukraine (Ukraine, Kyiv), malushka20@ukr.net

State forming parameters of human self-determination in society and the state (philosophical ideas of Jacques Maritain)

The article presents the analysis of philosophical ideas Jacques Maritain, which gives special meaning to the concept of «nation», «state» and «civil society». The main purpose of the article is the consideration of the problem of man, the nation, the state and civil society taking into account the work of the famous French philosopher. Political society requires the highest ruling organ of the state. The main goal of any government should be fairness within the territorial limits of this state, but not devoid of political control of society, through the internal structure of this society – the people. The state acts as the authority that is given the right to use power and coercion, but the state exists for the people. The people is a large number of human individuals who have teamed up with fair laws, in mutual friendship and in the name of the greater good of their human existence, constitute a political society. The state is a part of political society, both interested in keeping the law, maintaining the General welfare and public order, as well as manage public Affairs. The state is represented as a set of different institutions that are connected like clockwork. But the state, as well as the people and civil society do not have sovereignty rights and duties, and the only one who has this sovereignty is God.

Keywords: people, nation, state, society, community, civil society, political community.

Матвієнко І. С., кандидат філософських наук, асистент кафедри філософії, НУБІП України (Україна, Київ), malushka20@ukr.net

Государственно образующие параметры самоопределения человека в обществе и государстве (философские идеи Жака Маритена)

Представлен анализ философских идей Ж. Маритена, который придает особый смысл понятиям «нация», «государство» и «гражданское общество». Основной целью статьи выступает рассмотрение проблемы человека, нации, государства и гражданского общества с учетом работы известного французского философа. Политическое общество требует высшего правящего органа – государства. Основной целью любого государства должно быть соблюдение справедливости в территориальных пределах этого же государства, но при этом не лишеного политического контроля общества, через внутреннюю структуру этого общества – народ. Государство выступает, как орган которому даны права использовать власть и принуждение, но при этом государство существует для людей. Народ представляет собой большое количество человеческих личностей, которые соединились с помощью справедливых законов, во взаимной дружбе и во имя общего блага – их человеческого существования, образуют политическое общество. Государство – это определенная часть политического общества, которая заинтересована в сохранении закона, поддержании общего благополучия и общественного порядка, а также управлении общественными делами. Государство представлено в виде совокупности различных институтов, которые соединены как часовой механизм. Но государство, так же, как и народ, и гражданское общество, не имеют суверенитета в правах и обязанностях, а единственный, кто наделен этим суверенитетом является Бог.

Ключевые слова: человек, нация, государство, общество, сообщество, гражданское общество, политическая общность.

* * *

УДК 130.2

Платика Е. С.,
аспирантка философского факультета, Одесский
национальный университет им. И. И. Мечникова
(Украина, Одесса), elenaplatica@gmail.com

ОБРАЗ ДОМА В ТВОРЧЕСКОМ НАСЛЕДИИ К. БАЛЬМОНТА

Статья посвящена изучению образа дома и определению его роли в жизни человека. Внимание автора сосредоточено на творчестве К. Бальмонта. Цель исследования – проследить особенности формирования образа дома в творчестве Бальмонта и выявить его специфику. В ходе исследования используются историко-биографический и герменевтический методы. Автор приходит к выводу, что образ дома формируется на протяжении всего творческого пути поэта. В детские и юношеские годы его формированию способствуют семейные традиции. В зрелые годы Бальмонт восстанавливает и дополняет данный образ в пространстве творчества. Образ дома включает и чувство счастья, и горечь расставания с родиной, и тоску по родным местам, и

тяжелую участь человека, обреченного жить в чужих краях и в пространстве чужой культуры. Образ дома является одной из опорных составляющих культуры Серебряного века как своеобразного способа бытия и творчества.

Ключевые слова: образ дома, родина, изгнание, тоска по дому, культура Серебряного века.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Образ дома, его формирование и взаимодействие с другими родственными образами имеет непреходящее значение для развития культуры и осознания человеком своего места и назначения в рамках того или иного культурного пространства. Дом, как феномен жизнедеятельности и установившихся традиций, является отправной точкой для выстраивания личности и её самоутверждения. Здесь воспитывается человек, формируется его характер, жизненные принципы, от которых, в свою очередь, зависит его дальнейшая судьба. Для творческой интеллигенции Серебряного века дом и как пространство жизнедеятельности, и особенно как предмет длительных размышлений сыграл колоссальную роль. Ведь именно в начале XX века наступил тот переломный момент, когда поэты, художники, философы были вынуждены покинуть свой родной кров. Потеря отчего дома, отъезд или высылка за границу, отсутствие своего пристанища, тоска по родным местам, ощущение своей принадлежности к иной, родной, культуре и языку – все это способствовало появлению и укреплению образа дома в плоскости художественного и религиозно-философского творчества. Тематика дома оказалась невероятно притягательной для поэтов, людей по натуре более чувствительных, ранимых, откровенных. Одним из таковых был Константин Бальмонт, поэт из поэтов, что бы он ни писал и что бы он ни делал.¹ В его творческом наследии образ дома обрел свои специфические черты, уяснение которых важно для понимания культуры Серебряного века в целом. Однако исследований такого плана крайне мало [см.: 7; 8; 9].

Цель настоящего исследования – проследить особенности формирования образа дома в творчестве Бальмонта и выявить его специфику.

Изучая биографию Бальмонта в заданном тематикой дома направлении, мы видим, что поэт постоянно находился в разъездах. Еще до революции 1905 года он посетил Францию, Германию, Голландию, Испанию, Италию, Англию, а позднее, уже в десятые годы, – Индию, Японию и другие страны Востока. И всё это время он совершенствовал свои языковые знания. Так, в автобиографическом очерке «На заре» (1929) Бальмонт писал: «Овладев еще в молодости, в юности, языками немецким, французским, шведским, норвежским, итальянским, английским для радости чтения поэтов этих стран в подлиннике, я напечатал первую книгу стихов «Сборник стихотворений» в Ярославле в 1890 году» [см.: 1]. Будучи за границей, он много работал и читал лекции в Оксфордском университете. Однако на фоне бесконечных переездов, знакомств и восторженных впечатлений давала

¹ Марина Цветаева в очерке «Слово о Бальмонте» так охарактеризовала его: «Если бы мне дали определить Бальмонта одним словом, я бы не задумываясь сказала: – Поэт» [6, с. 271]. Заметим, что никого другого она не считала исключительно поэтом: «...не улыбайтесь, господа, этого бы я не сказала ни о Есенине, ни о Мандельштаме, ни о Маяковском, ни о Гумилеве, ни даже о Блоке, ибо у всех названных было еще что-то, кроме поэта в них» [6, с. 271].

о себе знать глубокая тоска поэта по родным местам. В стихотворении 1897 года с говорящим названием «Бездомные» мы находим такие строки: «Небосклон опрокинутый, / Уходящая даль. / Об отчизне покинутой / Замирает печаль» [3, с. 149].

За путешествиями последовали и годы вынужденного пребывания за границей, когда Бальмонт ещё возвращался в родные края и когда возврат уже оказался невозможным. Тоска по родным местам ярко запечатлена в очерке «Завтра» (1921). Свой отрыв от дома, пребывание на чужбине поэт считает буквально по дням: «Завтра минет ровно год с того дня, как я простился с моей родной Москвой» [4, с. 176]. Находясь далеко от родины, он утрачивает полноценную, гармоничную связь с миром, поскольку душа его по-прежнему находится на русской земле: «Завтра минет год, как душа моя разлучилась с телом» [4, с. 179]. Прекрасно понимая, что родины ему наяву уже не увидеть, Бальмонт мечтает попасть туда хотя бы во сне: «Сегодня, засыпая, я буду молиться, чтобы хоть эту одну только ночь я спал спокойно и увидел во сне, что это – воскресенье, и я в России» [4, с. 179].

Во времена эмиграции Бальмонт постоянно вспоминает об оставленном доме. «Моя мысль, – напишет он в одном из очерков 1920–1923 годов «Белый сон», – уходит далеко. Туда, в белую Москву и подмосковные места, где мне было трудно, как никогда, но где душа моя пела, где в жестокой раме единственных судьбинных испытаний я терзался, я изнемогал, но где душа моя пела» [4, с. 168]. Заметим, что, несмотря на тяжелейшие жизненные условия послереволюционной эпохи (братоубийственная гражданская война, суровая зима, отсутствие воды и еды), поэт все же мечтает вернуться в Россию, туда, где он чувствовал настоящий творческий подъем. Родина есть родина, и никакая другая, в том числе и любимая страна, не может заменить родных мест. Например, Париж не был для Бальмонта чужим городом, и хотя он по-своему любил его, но родным все же не считал. «Я живу среди чужих», – так написал поэт [4, с. 173]. И то, что Бальмонт отлично знал французский язык, и то, что в Париже было немало людей, говорящих по-русски, – всё это не имело такого значения по сравнению с той духовной атмосферой, которую он ощущал на родной земле. «Между нами, – признавался Бальмонт, – не может быть настоящего разговора, ибо нет соучастия душ. Я знаю французский язык, французские особенности, французское искусство, подробно знаю французскую литературу. Они не знают того же русского» [4, с. 173]. Эти горькие признания поэта сходны с размышлениями Освальда Шпенглера о взаимодействии и, тем не менее, неизбежном расхождении культурных миров. Так, автор «Заката Европы» утверждал, что «большее или меньшее родство отдельных миров между собою, поскольку они переживаются людьми одной культуры или одной сферы, делает возможной более или менее точную передачу виденного, испытанного, познанного – то есть облеченного в формы, соответствующие стилю нашего собственного бытия» [см.: 11]. При этом ни идеальное знание чужого языка, ни схожий климат, ни комфортность проживания не снимают преграды между людьми, принадлежащими к разным культурам. В неизбежном расхождении различных культурных миров «обнаруживается вечная, но до сих пор мало привлекавшая к себе внимание граница, дальше которой мы не в состоянии иметь действительное общение

с чуждыми нам индивидуальностями и правильно понимать проявления их жизни» [см.: 11].

Находясь далеко от родины, Бальмонт вспоминает не только Россию с её особой культурной атмосферой, но и свою старую усадьбу: «Первая любовь не непременно желанное лицо любимой, совсем не непременно девушка. Моя первая любовь – деревня, усадьба, где я родился и вырос. Моя первая любовь – насыщенное Солнцем, весеннее утро, и я сам, лет четырех, сидящий на родном балконе и любующийся душистыми большими кустами лиловой и белой сирени...» [4, с. 261]. Пожалуй, не каждый так отзывается о родных местах. В дополнение к этому поэт поясняет, что первая любовь к родному краю это не какое-то чувство, растворившееся в прошлом, а зачатки тех чувств, которые со временем дополняются и разрастаются: «Она менялась, любовь, многократно и много-разно, в нее входило все больше ликов и все больше сложности, но она не изменялась, любовь, ибо любовь измениться не может по существу своему. Она меняет только свою степень и свои одежды. Любовь первая есть и последняя. Любовь одна» [4, с. 261]. Эта родная обитель и связанное с ней чувство первой любви были для Бальмонта не просто воспоминанием о блаженном детстве, но и тем живительным источником, который давал ему силы на протяжении всей жизни: «...пожалуй, душа моя всю жизнь питалась и сейчас насыщается тем первым утром, той первой любовью...» [4, с. 261].

С первым домом, бревенчатой усадьбой в Шуйском земстве, Бальмонт связывал и появление первых стихотворных строк: «Я начал писать стихи в возрасте десяти лет. В яркий солнечный день они возникли, сразу два стихотворения, одно о зиме, другое о лете. Это было в родной моей усадьбе Гумнищи, Шуйского уезда, Владимирской губернии, в лесном уголке, который до последних дней жизни буду вспоминать, как райское, ничем не нарушенное радование жизнью» [1]. Не меньшую роль в формировании Бальмонтовского образа дома сыграли и его родители. Если отец Бальмонта привил своему сыну любовь к природе, то мать поэта, высокообразованная, умная женщина, ввела его в мир музыки, словесности, истории, языкознания. Мать поэта была и первым критиком стихов своего сына. «...Первые мои стихи, – писал Бальмонт, – были встречены холодно моей матерью, которой я верил более чем кому-либо на свете, и до шестнадцати лет я больше не писал стихов» [1]. Родители Бальмонта не только хранили, но и самостоятельно создавали своё родовое гнездо: отец построил двухэтажный дом на 12 комнат, а мать вырастила сад с плодовыми, декоративными деревьями и кустарниками. Она же создавала духовную атмосферу дома. В доме проводились литературные вечера, разыгрывались любительские спектакли, которые, несомненно, повлияли на становление будущего поэта. Позднее известный писатель Владимир Короленко, первым оценивший стихи юного Бальмонта и ставший его литературным наставником, сразу же уловил в тогда ещё юношеских стихах «живое чувство природы», звучность и музыкальность слова [см.: 5]. Находясь далеко от родного дома и прекрасно понимая, что ему уже никогда не доведется увидеть свою любимую усадьбу, Бальмонт воссоздает свои детские впечатления и переживания в романе «Под новым серпом» (Берлин, 1923) [см.: 2]. Родная усадьба в Гумнищах послужила прообразом усадьбы

Большие Липы, где живет главный герой романа. Хотя бы так, в пространстве творчества, силою воображения и мысли Бальмонту все же удастся вернуться в родные края.

Постоянная тоска поэта по утраченному дому, ощущение невозможности полноценного существования вне дома, вдалеке от матери–России, неизменное желание воссоздать родной образ посредством художественного слова, дабы вновь почувствовать живую, органическую связь с миром и обрести духовное пристанище, опять-таки понуждают нас обратиться к уже упомянутому произведению Шпенглера. И конкретнее – к тем строкам, где ученый говорит о внутренней необходимости дома и его теснейшей связанности с душой человека: «Дом – это самое чистое выражение породы, которое вообще существует. Первоначальная форма дома всецело вырастает из органического чувства. Ее даже не создают. Она обладает такой же внутренней необходимостью, как раковина моллюска, как пчелиный улей, как птичьи гнезда...» [10, с. 23].

Поиски родного дома как в буквальном, так и в иносказательном смысле начались для Бальмонта еще до вынужденного отъезда за границу, когда в 1920 году Бальмонт с семьей жил в Москве в невероятно тяжелых условиях. Духовная атмосфера эпохи Серебряного века осталась в прошлом, прежняя Россия с её богатейшей культурой разрушалась прямо-таки на глазах. Родина, извечный дом поэта, опустел и, по сути, перестал быть домом. Мучения, главным образом связанные с потерей не материального, а именно духовного уюта, по-видимому, способствовали воплощению в жизнь одного события, описанного в очерке «Где мой дом?». Как-то раз, когда Бальмонт шел по темным, безлюдным московским улицам, перед ним появилась странная женщина. «Она, – пишет Бальмонт, – была одета как крестьянка, которая собралась в дальний путь» [4, с. 272]. Незнакомка навязчиво задавала Бальмонту один и тот же вопрос: «Дяденька, где мой дом?». И он в отчаянии ответил: «Я не могу тебе помочь... Я не знаю» [4, с. 273]. Придя в кафе поэтов, Бальмонт подробно рассказал о произошедшем Марине Цветаевой, на что она ответила: «Братик, – сказала она беря меня за руку. – Она должна была к вам прийти. Должна. Ведь это же к вам приходила – Россия» [см.: 4, с. 274]. Эти слова Цветаевой могут быть истолкованы по-разному. Однако ограничимся здесь такой интерпретацией, что не только поэт ищет свою родину и бесконечно по ней тоскует, но и сама родина, утратив в тяжелые времена свой исконный облик, идет к поэту, дабы через него вновь прежний облик обрести.

Ещё в 1895 году, задолго до эмиграции, Бальмонт описал судьбу изгнанного из родной Флоренции Данте в одноименном стихотворении (цикл «Между ночью и днём»). Тогда, скорее всего, Бальмонт даже не представлял, а возможно где-то в глубине души предчувствовал, что и его постигнет та же участь: «Навек со всем, что дорого расстаться, /Оставить свой очаг, жену, детей, /И много дней, и много лет скитаться, /В чужой стране, среди чужих людей, – /Какая скорбь! И ты ее узнаешь!» [3, с. 109]. Читая стихотворение, мы еще раз убеждаемся, что жизнь вне родного дома для поэта более чем мучительна: «И ты поймешь, как горек хлеб чужой, /Как тяжелы чужих домов ступени, /Поднимешься – в борьбе с самим собой, /И вниз пойдешь – своей стыдяся тени» [3, с. 109]. И, тем не менее, поэт готов принять любые страдания, выпавшие

на его долю: «И Данте отвечал, потупя взор: /«Я принимаю бремя всех мучений!» ... /И Тень его отметила перстом, /И вдруг ушла, в беззвучии рыдая, /И Данте в путь пошел, изнемогая /Под никому невидимым крестом» [3, с. 109]. Придет время, и русскому поэту также доведется нести крест изгнания долгие годы и в конце концов умереть на чужбине.

Образ дома формировался на протяжении всего творческого пути Бальмонта. На первых порах, в детские и юношеские годы, этому много способствовали родители поэта, семейные традиции, сама старая усадьба. Именно здесь поэт впервые пережил чувство гармоничного сосуществования души и тела, которое он впоследствии будет постоянно вспоминать и восстанавливать. В зрелые годы Бальмонту уже не доведется жить в таком доме, однако в пространстве поэтического и прозаического творчества он вновь и вновь будет возвращаться в обустроенный им дом. Образ дома, включающий и то далекое чувство непередаваемого счастья, и горечь расставания с родиной, и до конца невыразимую тоску по родным местам, и тяжелую участь человека, живущего в чужом доме, и, наконец, бездомье, является одним из фундаментальных образов культуры Серебряного века. Это яркий пример, демонстрирующий жизнь поколения, его духовный подъем и трагическую судьбу. «Где мой дом?» – это не только вопрос Бальмонта о доме как в прямом, так и в переносном смысле. Этим вопросом были озадачены многие и многие поэты, философы, художники. И все же образ дома, созданный Бальмонтом, выделяется на фоне поэтической культуры Серебряного века как глубоко продуманный, мучительно пережитый и художественно воплощенный. И если следовать мысли Шпенглера, что на основе образа дома, выстраивается не только судьба отдельно взятого человека, поколения, но и культуры, то Бальмонтовский образ дома также может служить для истолкования одной из опорных составляющих культуры Серебряного века как своеобразного способа бытия и творчества.

Список использованных источников

1. Бальмонт К. Д. На заре [Электронный ресурс] // Стозвучные песни: Сочинения (избранные стихи и проза). – Ярославль: Верхне-Волжское кн. изд-во, 1990. – Режим доступа: http://az.lib.ru/b/balxmont_k_d/text_0300.shtml
2. Бальмонт К. Д. Под новым серпом // Собрание сочинений: В 7 т. – Т.5: Сонеты солнца, меда и луны: Песня миров. – М.: Книговец, 2010. – С.167–394.
3. Бальмонт К. Д. Собрание сочинений: В 7 т. – Т.1: Полное собрание стихов 1909–1914. – М.: Книговец, 2010. – 504 с.
4. Бальмонт К. Д. Собрание сочинений: В 7 т. – Т.6: Край Озириса. Где мой дом?: Очерки (1920–1923). – М.: Книговец, 2010. – 624 с.
5. Куприяновский В. П. Бальмонт / В. П. Куприяновский, Н. А. Молчанова. – М.: Молодая гвардия, 2014. – 352 с.
6. Цветаева М. И. Слово о Бальмонте // Собрание сочинений: В 7 т. – Т.4: Воспоминания о современниках. Дневниковая проза. – М.: Эллис Лак, 1994. – С.271–280.
7. Шашнева Е. Н. Архетип дома в творчестве К. Д. Бальмонта: дисс. ... канд. культурологии: 24.00.01 / Шашнева Екатерина Николаевна – Шуя, 2012. – 162 с.
8. Шашнева Е. Н. Образ дома и родного мира в прозе К. Д. Бальмонта // Вестник Нижегородского университета имени Н. И. Лобачевского. – 2011. – №2 (22). – С.121–123.
9. Шестунин А. С. Усадьба Гумнищи: Страницы истории, последние находки [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://balmontoved.ru/almanah-solnechnaja-prjazha/vypusk-3/mne-vsegda-zhelanna-shuja/58-as-shestunin-usadba-gumnischi-stranitsy-istorii-poslednie-nahodki.html>
10. Шпенглер О. Закат Европы // Самосознание европейской культуры XX века: мыслители и писатели Запада о месте культуры в современном обществе; [пер. с нем. С. С. Аверинцев]. – М.: Политиздат, 1991. – 366 с.
11. Шпенглер О. Закат Европы [Электронный ресурс] / Осфальд Шпенглер; [пер. с нем. А. А. Франковского]. – М.: Берг, 1922. – Режим доступа: http://az.lib.ru/s/shpengler_o/text_1922_zakat_evropy.shtml

References

1. Balmont K. D. Na zare [Elektronnyy resurs] // Stozvuchnyye pesni: Sochineniya (izbrannyye stihy i proza). – Yaroslavl: Verh-Volzh. kn. izd-vo, 1990. – Rezhim dostupa: http://az.lib.ru/b/balxmont_k_d/text_0300.shtml
2. Balmont K. D. Pod novym serpom // Sbranie sochineniy: V 7 t. – T.5: Sonety solntsa, meda i lunyi: Pesnya mirov. – M.: Knizhnyy Klub Knigovek, 2010. – S.167–394.
3. Balmont K. D. Sbranie sochineniy: V 7 t. – T.1: Polnoe sbranie stihov 1909–1914. – M.: Knizhnyy Klub Knigovek, 2010. – 504 s.
4. Balmont K. D. Sbranie sochineniy: V 7 t. – T.6: Kray Ozirisa; Gde moy dom?: Ocherki (1920–1923). – M.: Knizhnyy Klub Knigovek, 2010. – 624 s.
5. Kupriyanovskiy V. P. Balmont / V. P. Kupriyanovskiy, N. A. Molchanova. – M.: Molodaya gvardiya, 2014. – 352 s.
6. Tsvetaeva M. I. Slovo o Balmonte // Sbranie sochineniy: V 7 t. – T.4: Vospominaniya o sovremennikah. Dnevnikovaya proza. – M.: Ellis Lak, 1994. – S.271–280.
7. Shashneva E. N. Arhetip doma v tvorchestve K. D. Balmonta: diss. ... kand. kulturologii: 24.00.01 / Shashneva Ekaterina Nikolaevna. – Shuya, 2012. – 162 s.
8. Shashneva E. N. Obraz doma i rodnogo mira v proze K. D. Balmonta // Vestnik Nizhegorodskogo universiteta im. N. I. Lobachevskogo. – 2011. – №2 (22). – S.121–123.
9. Shestunin A. S. Usadba Gumnischi: Stranitsy istorii, poslednie nahodki [Elektronnyy resurs]. – Rezhim dostupa: <http://balmontoved.ru/almanah-solnechnaja-prjazha/vypusk-3/mne-vsegda-zhelanna-shuja/58-as-shestunin-usadba-gumnischi-stranitsy-istorii-poslednie-nahodki.html>
10. Shpengler O. Zakat Evropyi // Samosoznanie evropeyskoy kulturyi XX veka: myisliteli i pisateli Zapada o meste kulturyi v sovremennom obschestve; [per. s nem. S. S. Averintsev]. – M.: Politizdat, 1991. – 366 s.
11. Shpengler O. Zakat Evropyi [Elektronnyy resurs] / Shpengler Osfald; [per. s nem. A. A. Frankovskogo]. – M.: Berg, 1922. – Rezhim dostupa: http://az.lib.ru/s/shpengler_o/text_1922_zakat_evropy.shtml

Platyka E. S., postgraduate student of culturology department the faculty of Philosophy of Odessa I. I. Mechnikov National University (Ukraine, Odessa), elenaplatica@gmail.com

The image of home in K. Balmont's creative heritage

The article is devoted to the image of the house and the definition of its role in human life. Much attention is given to K. Balmont's works. The purpose of the article is to retrace the features of formation of the image of the house in Balmont's works and identify its specificity. The research is carried out by historical-biographical and hermeneutic methods. The author comes to a conclusion that the image of the house forms throughout the poet's life. In childhood and youth its formation is promoted by family traditions. In mature years Balmont restores and supplements this image in his creativity space. The image of the house includes feeling of happiness, and bitterness of parting with the homeland, and homesickness, and a heavy fate of the person, doomed to live in foreign lands and in the space of a foreign culture. The image of the house is one of basic components of the culture of the Silver age as peculiar way of being and creativity.

Keywords: image of the house, homeland, exile, homesickness, culture of the Silver Age.

Platyka O. S., аспирантка філософського факультету, Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова (Україна, Одеса), elenaplatica@gmail.com

Образ будинку у творчій спадщині К. Бальмонта

Стаття присвячена вивченню образу будинку і визначення його ролі в житті людини. Увага автора зосереджена на творчості К. Бальмонта. Мета дослідження – простежити особливості формування образу будинку в творчості Бальмонта та виявити його специфіку. В ході дослідження використовуються історико-біографічний та герменевтичний методи. Автор приходить до висновку, що образ будинку формується протягом усього творчого шляху поета. У дитячі та юнацькі роки його формуванню сприяють традиції заведені в сім'ї. У зрілі роки Бальмонт відновлює і доповнює даний образ в просторі творчості. Образ будинку включає і відчуття щастя, і гіркоту розставання з батьківщиною, і тугу за рідними місцями, і важку долю людини,

приреченої жити у чужих краях і в просторі чужої культури. Образ будинку є однією з основних складових культури Срібного століття як своєрідного способу буття і творчості.

Ключові слова: образ будинку, батьківщина, зігнання, туга за домом, культура Срібного століття.

* * *

УДК 261.7

Шкіль С. О.,
кандидат філософських наук, доцент кафедри
філософії, Національний університет біоресурсів і
природокористування України (Україна, Київ),
lauby@meta.ua

НАРАТИВНИЙ СВІТ РОСІЙСЬКОГО ПРАВОСЛАВ'Я У РИТОРИЦІ ОЛЕКСАНДРА ЩІПКОВА

Досліджено особливості трансформацій наративів сучасного офіційного російського православ'я у риторичній провідності спікера РПЦ Олександра Щіпкова. На сучасному етапі розвитку керівництво РПЦ намагається оновити наратив «руського міра» за допомогою ідеалів «солідаризму». Речники РПЦ вбачають втілення ідеалів солідаризму у кращих проявах радянського менталітету. Втіленням добра в риторичній Олександра Щіпкова стає російський народ як носій особливих моральних і культурних якостей, втіленням зла стає Захід та Україна. Кульмінацією боротьби добра і зла Олександр Щіпков вбачає у «геноциді» російського народу в сусідніх із Росією країнах. У ролі спасителя у риторичній Олександра Щіпкова виступає сам російський народ, перемога якого можлива тоді, коли Європа прийме ідеали російського «солідаризму» в якості єдиного шляху розвитку в майбутньому.

Ключові слова: православ'я, сучасність, церква, Росія, патріарх Кирило.

Ідеологія «руського міра» стала одним із дієвих засобів легітимізації внутрішньої та зовнішньої політики Російської Федерації. Церковний варіант ідеології «руського міра» має яскраво виражений риторичний і наративний характер. Останніми роками відбуваються радикальні зміни у наративному світі російського православ'я взагалі та у риторичній, що стосується «руського міра» зокрема. Релігієзнавчий аналіз актуальної риторичної РПЦ та сучасних трансформацій наративного світу російського православ'я дозволяє краще зрозуміти політику РФ та РПЦ щодо України.

Стан дослідження. Комплексне релігієзнавче дослідження змін риторичної РПЦ можливе лише при застосуванні наративного підходу, контекстуальної герменевтики і соціально-політичного аналізу. Дослідження трансформацій наративного світу сучасного російського православ'я частково було здійснене в роботах Сергія Філатова, Бориса Кнорре, Олега Морозова. У колективній монографії «Православна церква при новому патріархові» проаналізовані зміни риторичної та наративного світу російського православ'я у 2009–2011 роках [1]. Аналогічна монографія «Монтаж і демонтаж постсекулярного світу» аналізує подальший розвиток трансформацій у російському православії у 2012–2013 роках [2; 3; 4]. Наукова методологія, запропонована зазначеними дослідниками, дозволяє здійснювати аналіз низки публікацій, виступів та інтерв'ю представників РПЦ за певний хронологічний період. Нами аналізувалися два етапи трансформацій церковної риторичної РПЦ за нового президентства В. В. Путіна [5; 6]. В ході нашого дослідження ми виділили два великі повороти до правої (2011–2013 роки) та ультраправої (кінець 2013–го – 2015 роки) риторичної. Перший поворот ми пов'язуємо із реакцією на події навколо протестів на Болотній площі [5], другий – із реакцією на український Майдан [6]. Нові трансформації у риторичній РПЦ сталися у зв'язку із тим, що 24 грудня 2015 року одіозний В. Чаплін

був відправлений у відставку і перестав бути одним із офіційних спікерів церкви [7]. Призначений замість нього О. Щіпков [8] займає не менш антиукраїнську позицію [9], але його риторична та ідеологічна стратегії мають власну специфіку. Релігієзнавчий аналіз трансформацій риторичної РПЦ у кінці 2015–го і у 2016 році та наративів, які ця риторика містить, є актуальним науковим завданням, а розробка відповідної проблематики має велике теоретичне і практичне значення.

Мета. За допомогою аналізу риторичної, яку використовував у 2015–2016 роках один із чільних спікерів РПЦ Олександр Щіпков дослідити особливості сьогоденних трансформацій наративів сучасного офіційного російського православ'я.

У кінці 2015 року патріарх Кирило ініціював зміну в когорті офіційних спікерів РПЦ. 18–го грудня з поста відповідального редактора «Журналу Московської Патріархії» було звільнено Сергія Чапліна, який більше п'яти років керував головним періодичним виданням РПЦ [10]. Другим, і більш резонансним стало звільнення голови синодального відділу із взаємин Церкви та суспільства протоієрея Всеволода Чапліна [7]. Відповідальним за зв'язки із органами державної влади та неурядовими організаціями було призначено відомого публіциста Олександра Щіпкова [8], автора книги «Традиціоналізм, лібералізм і неонацизм у просторі актуальної політики» [11], численних статей, в яких релігійний фундаменталізм дещо прихований за науково-публіцистичною риторикою. Публіцистика Щіпкова являє собою втілення одного «мета-наративу», що мав би стати основоположним для росіян як спільноти, формуючи релігійний та світський світогляд, відповідаючи на чотири основні світоглядні питання: «Хто ми? Де ми? Що не так? Де вихід?». Якщо звичайно спікери РПЦ власну спільноту «Ми» ототожнювали із православними вірними Московського патріархату, із різноманітним за етнічним складом і мовою населенням «руського міра», то у риторичній Щіпкова «ми-спільнота» – це завжди «руськіє», росіяни як етнічне і національне ціле. Згідно із цим спікером РПЦ росіяни знаходяться у момент найбільшої кризи власної історії, пов'язаною із зовнішніми та внутрішніми викликами. Уособлення зовнішніх викликів та ворогами росіян як «ми-спільноти» стають не лише Захід, але і Україна. Згідно із Щіпковим людство вступає на наших очах у постсекулярний стан, оскільки релігія повертається у публічний простір, у ряді регіонів світу наявне релігійне піднесення, теорії секуляризації зазнали поразки разом із прогресистськими моделями розвитку історії. Таким чином, згідно із речником РПЦ, втрачає власні основи модель співвідношення релігійного і секулярного, яка панувала з часів Просвітництва. Між релігійним та світським вже не існує якоїсь значимої межі, але вони однаково перебувають всередині «політичного». Згідно із Щіпковим, від власних ідеалів відмовляється Захід, оскільки для сучасного неолібералізму нібито стає властивою цілковита відкритість до ультраправого консерватизму і використання на свою користь релігійного і квазірелігійного фундаменталізму у «боротьбі цивілізацій». На думку цього спікера РПЦ Захід та його сателіти переживають трагічну трансформацію від неолібералізму до неофашизму, і росіяни нібито стали тим «іншим», яке сучасний західний і прозахідний прихований і відвертий фашизм намагається знищити. Нетерпимість до росіян на думку Щіпкова викликана

тим, що ця спільнота змогла зберегти неперервну живу традицію. Для доведення цієї тези спікеру РПЦ доводиться вписувати радянський період історії у загальне річище розвитку російської православної цивілізації. На думку Щіпкова, СРСР намагався реалізувати ідеали «солідарного суспільства», які не просто суголосні традиційним увявленням про «соборність», а прямо тотожні їм. Звичайно, такого роду підходу далекі від істини. Але Щіпков вперто наголошує на тому, що не лише прагнення росіян до справедливості та солідарного суспільства були частиною російських пошуків, але й до 1980-х років у СРСР солідарне суспільство було в цілому побудоване. Таким чином, до російського народу як «Ми-спільноти» зараховуються ті народи, які входили в СРСР, – якщо вони хоч у якійсь мірі приймають російськомовну культуру. Також Щіпков намагається довести, що українці мають належати до російської «Ми-спільноти». За його увявленнями українці (за виключенням галичан) не лише колись були «русскімі» як «малороси», але є такими і зараз, оскільки претендують на спадщину Київської Русі [12]. Саме існування України як цілісної держави у її сучасних кордонах є викликом для Росії, для ідентичності «русскіх». Такий виклик пов'язаний на думку Щіпкова із тим, що Україна виконує роль «іншої Росії», другої держави «русского народу». Характерним є таке висловлювання спікера РПЦ: «Сьогодні жорстко заточені під пропаганду українські ЗМІ впроваджують в голови населенню міф, згідно з яким українці – і є «справжні русскіє», «біла раса князя Ярослава», а москалі суть ординці або монголоїди, але точно не «русскіє». Це є війна за традиції і ідентичність. Історично існування України як альтернативного російського проекту означає розпад єдиної Росії і навпаки. Тому що не може бути дві країни русскіх з однією традицією, але ворожими ідентичностями, це нонсенс» [12]. Звичайно, що такої відвертості від спікера РПЦ раніше не доводилося очікувати. Лише загострення антизахідних та антиукраїнських настроїв могло трансформувати наратив із імперіалістично-наднаціонального до вузьконаціоналістичного. Фактично, Щіпков пропонує сучасній Росії повторити «югославський сценарій», збираючи «русскіх» як найбільший роз'єднаний народ, загарбуючи території населені росіянами і тими, кого він відносить до росіян (українці, крім галичан; білоруси). Жодної думки, навіть формальної, щодо плекання ідентичності кожного народу російського світу, у наративі Щіпкова немає і не може бути. У цьому спікер РПЦ формально розходить із заявами патріарха Кирила, який із початку 2010 року і до сьогодні визнає право різних національностей, в тому числі – українців, на власний розвиток і самостійне державне існування. До призначення Щіпкова розмови про «єресь українства» і необхідність покінчити із самостійною Україною можна було почути лише від неофіційних спікерів РПЦ, таких як К. Фролов. Отже, відверта антиукраїнська пропаганда у її крайніх формах повного заперечення права України на існування стала частиною офіційного дискурсу РПЦ після призначення Щіпкова.

Теза про те, що Україна є головною загрозою для сучасної Росії, для ідентичності та існування російської «Ми-спільноти», знаходить своє повне вираження тоді, коли пропонований Щіпковим наратив відповідає на питання «Що не так?». Православний публіцист заявляє, що сьогодні триває геноцид російського народу, який

нібито розпочався ще під час Першої світової війни, тривав за часи більшовицького правління, систематично провадився Гітлером (на його рахунок Щіпков відносить смерті «18 мільйонів росіян»), продовжився у більшості сусідніх із РФ держав після розпаду СРСР. Кульмінацією геноциду спікер РПЦ вважає нібито цілеспрямовані акції проти російського населення Новоросії, яка, на його переконання, мало право на проголошення власного суверенітету [12]. Щіпков голосливо заявляє, що етнічні чистки були політикою уряду України після революції гідності. Населення Сходу нібито систематично винищувалося як «інше». На користь цієї тези Щіпков наводить найменування сепаратистів «колорадами» і «совками». На думку спікера РПЦ вже ці найменування нібито санкціонували винищення росіян («русскіх») на Сході України [11]. Намальована у руслі російської пропаганди картина нібито існуючого «геноциду» росіян в Україні стає для Щіпкова приводом для найменування української влади «неонацистською», а сучасних українців віднести до числа фашистів. Риторична аргументація на користь цього можлива лише завдяки маніпуляціям із терміном «фашизм». Наприклад, Щіпков стверджує наступне: «Умберто Еко виділяв аж чотирнадцять ознак фашизму. За ним нічого визначити неможливо, навіть запам'ятати їх складно. Я вважаю, що у цього явища може бути тільки одне визначення – нерівність. Нерівність, зрозуміло, не майнова, а біологічна, культурна, правова. І застосування сили для збереження нерівності. Це ідея неповноцінності тієї чи іншої групи, щодо якої «закон не писаний». «Неповноцінність» може мати різні маркери: національний, культурний, цивілізаційний. Фашизм виник разом з колоніальною експансією – як її виправдання. Спочатку римські папи видавали булли, що дозволяють забирати землі у «нехристиянських народів», що супроводжувалося зачисткою цих земель від аборигенів. Що нового придумав Гітлер? Всього дві речі. По-перше, він зробив знищення людей швидким і технічно досконалим. По-друге, він просто переніс в центр Європи ті методи, які раніше застосовувалися лише на околицях світу» [13]. На думку Щіпкова західний лібералізм переходить до логіки колоніалізму та фашизму тоді, коли не вистачає ресурсів, йде мова про боротьбу за владу над світом, що глобалізується [11]. Трансформація суспільства відбувається шляхом поступової відмови від правових обмежень, переходу суспільства до стану гострої соціальної конкуренції, повернення до соціал-дарвінізму, коли правовий порядок лише оформлює право сильнішого і легітимізує приниження чи зниження слабкішого.

Щіпков переконаний, що відмова Заходу від традиційних християнських цінностей, які є справжніми європейськими цінностями, є відмовою від моральних зобов'язань взагалі [11]. Еліти та суспільство Заходу не зв'язані моральними нормами підтримуються «нацистські» режими та ісламський релігійний фундаменталізм скрізь, де це матеріально вигідно і не загрожує існуванню Заходу. Трансформації від лібералізму до фашизму Щіпков пов'язує із архаїзацією як невдалими варіантом повернення до традиції. «У 2014 році ми стали очевидцями страшної події – легалізації фашизму. Ультраправий переворот і геноцид росіян на Україні були підтримані провідними західними країнами. США і Канада демонстративно проголосували проти резолюції ООН про неприпустимість героїзації нацизму.

Це знакова подія означає, що ліберальне суспільство вступає в стан неоархаїки, як це мало місце в 1930–і роки» [15]. Характерними для спікера РПЦ є наступні узагальнення: «Сьогодні ми спостерігаємо архаїзацію суспільства і його дрейф до стану «нової дикості». Звідси міркування європейських політиків про Україну як «форпост цивілізації». Втім, твердження, що Росія «не відповідає демократичним стандартам», вже навряд чи може когось обдурити. Евфемізми – продукт мови, а не політичної реальності. Ця фраза маркує Росію як «неповноцінну» державу, населену «неповноцінними» людьми – ватниками, колорадами. Неофашистська модель в рамках лібералізму часто вибудовується шляхом зміщення кордонів толерантності. На одних толерантність поширюється, на інших – ні. Умовою захисту прав однієї групи є знищення прав іншої. Спорідненість двох ідей – фашистської і ліберальної – очевидна. Обидві вони засновані на ідеї природного відбору, перенесеного на людське суспільство. Інакше кажучи, найсильніші повинні виживати за рахунок слабких. В епоху соціалізму цю доктрину прийнято було називати «соціал–дарвіністською»» [15]. Отже, на думку Щіпкова Захід і Україна відносно росіян та Росії виступають як постліберальні та неліберальні неонацисти, і знищення росіян є рисою сучасної ідентичності «цивілізованого світу» і українців. Звичайно, що така есхатологічна реальність немає нічого спільного із реальністю, і усі псевдо–наукові викладки спікера РПЦ показують лише ступінь патологічності дискурсу і його особисто, і церкви, яку він представляє. До відвертої патологічної брехні призводить Щіпкова намагання виправдати агресивну політику РФ стосовно сусідів, намагання перекласти вину за сучасні події в Україні на саму Україну та Захід. Розходження між реальністю і риторикою, нехтування інтересами українців є настільки глибокими, що не дивно, що такі наративи спричиняють масову прихильність в українському суспільстві до УПЦ КП і катастрофічне падіння популярності УПЦ МП.

Звичайно в наративах РПЦ відповідь на світоглядне питання «Де вихід із кризи?» пов'язувалася із спасительною роллю церкви. У наративі Щіпкова роль спасителя переважно відведена самому російському народові, іноді – його національній та церковній еліті. «Чарівним» засобом для спасіння стає поєднання традиціоналізму із ідеями християнського соціалізму. «майбутнє постсекулярного суспільства – це не стільки поворот до традиції, скільки боротьба за традицію. Ліберальному правому традиціоналізму можна протиставити тільки «лівий», соціальний традиціоналізм. Печерному язичницькому «праву сильного» – традицію християнської справедливості. Ідейна конфронтація неминуча, але відтепер вона буде проходити в сфері традиційних смислів, а не політичних доктрин. Той, хто здатний заговорити від імені традиції і змусити суспільство слухати себе в цій якості, той і оволодіє ситуацією» [11]. На думку Щіпкова саме росіяни здатні здійснити теоретичний і практичний синтез солідарного традиціоналізму, вільного від впливу правої ідеології. Таке твердження є доволі дивним, оскільки традиціоналізм у суспільному полі завжди пов'язаний із правими та ультраправими політичними проектами. З іншого боку, соціалістичні ідеї не були зовсім чужими для класичного фашизму, а навпаки органічно входили

у відповідний світоглядний синтез. Штучне розділення політичного неотрадиціоналізму і солідаризму на правий та лівий, їх протиставлення є умоглядною і риторичною конструкцією, яка покликана приховати фашизацію російської світської та церковної риторики, а також відповідні суспільні світоглядні трансформації. На думку Щіпкова настання нового середньовіччя є невідворотним історичним процесом, і боротьба йде лише за те чи буде це середньовіччя неоязичницьким чи християнським. На початку нової епохи неоязичництво парадоксально виступає як поклоніння людській свободі, але при цьому трансформується у напрямку виправдання трансгуманізму. Умовою розповсюдження в суспільстві такого неоязичництва у обох його формах є гоніння на традиційну релігійність, з чим і пов'язане, на думку спікера РПЦ, зростання «войовничого секуляризму» [11]. Щіпков стверджує, що російський народ може спасти самого себе, а потім і «християнську Європу» через те, що йому властиві унікальні риси: збереження неперервності і чистоти християнської традиції, потяг до справедливості та рівності, відторгнення всякого поділу суспільства на касты. Звичайно, таке бачення рис російського народу є елементами утопічної свідомості у риторичі спікера РПЦ. Особливий наголос Щіпков робить на тому, що росіянам властивий егалітаризм, завдяки якому багато у чому зберіглася сама ідентичність Росії та РПЦ. Наявність егалітаризму в ідентичності росіян дозволяє саме Росії стати місцем синтезу християнства і солідаризму, повороту до «лівого неотрадиціоналізму» [11]. Християнський солідаризм має бути засобом мобілізації вірних РПЦ, росіян, а також європейських традиціоналістів, прихильних до Росії. Перемога над правим традиціоналізмом може бути результатом «зусиль», «дій», «практики». Риторика щодо силового вирішення світоглядних суперечностей нагадує дискурс раннього фашизму і промов Гайдеггера 1930–х років. Історичні діяння, звернені ідейно мобілізованим російським народом дозволяють проявити те, що закладено у «цивілізаційній матриці», що конституює неперервність історії Росії. «Режими і уряду приходять і йдуть, секулярного і релігійності змінюють один одного в найхимерніших формах, ідеологія змінює знаки, а есхатологічний і егалітарна неовізантійський матриця залишається в історичній пам'яті. Вона – неподільне ціле. Хрещення Русі, подолання Смутного часу, Перемога 1945 року, повернення Херсонеса і Севастополя в 2014–му – все це інтегруючі смисли єдиної російської історії» [12]. Таким чином акту анексії Криму Щіпков намагається надати статусу історичної необхідності та героїчного діяння одночасно. Церква відіграє особливу роль у збереженні та відновленні ідентичності росіян тільки тому, що це на сьогодні єдина суспільна інституція, що існувала на всіх етапах розвитку російської цивілізації. «Церква – єдиний національний інститут, який існує протягом трьох епох: дореволюційної, радянської та пострадянської» [16]. Це означає, що хоча російський народ спасає себе сам і спасає Європу, але російська еліта має прийняти цінності православного християнства у їх повноті та турбуватися про церкву як особливу інституцію, розвиток якої є умовою можливості збереження ідентичності росіян. В результаті власних пошуків Щіпков пропонує свою світоглядну тріаду, яка мала б замінити застарілу «православ'є–самодержав'є–народность»: «Фундамент

традиції складається з того, що володіє безумовною цінністю для більшості. У Росії «безумовні» цінності більш-менш очевидні. Це перемога над фашизмом, православна самоідентифікація і принципи справедливого суспільства» [11]. Таким чином православ'я вписується у радянську спадщину, а остання робиться загальною для всієї російської ідентичності, для всіх правих та лівих, білих і червоних, оскільки усі вони спільно «захищають Донбас» [11].

Поки Росії не вдалося спасти Європу, на думку Щипкова нагально необхідно протиставити неоліберальній глобалізації «діалог культур», програмою-максимум якого має бути вироблення на основі ідей християнського солідаризму дійсно універсальної етики і права, програмою-мінімум – забезпечення визнання недоторканості кордонів територій цивілізацій [11].

Висновки. Дослідження особливостей трансформації наративів сучасного офіційного російського православ'я у риторичі провідного спікера РПЦ Олександра Щипкова дозволяє зробити висновок, що на сучасному етапі розвитку керівництво РПЦ намагається оновити наратив «руського міра» за допомогою ідеалів «солідаризму». Речник РПЦ вбачає втілення ідеалів солідаризму у кращих проявах радянського менталітету. Втіленням добра в риторичі Олександра Щипкова стає російський народ як носій особливих моральних і культурних якостей, втіленням зла стає Захід та Україна. Кульмінацію боротьби добра і зла Олександр Щипков вбачає у «геноциді» російського народу в сусідніх із Росією країнах. У ролі спасителя у риторичі Олександра Щипкова виступає сам російський народ, перемога якого можлива тоді, коли Європа прийме ідеали російського «солідаризму» в якості єдиноможливого шляху розвитку в майбутньому.

Список використаних джерел

1. Православная церковь при новом патриархе. Сб. статей под ред. А. Малашенко и С. Филатова. – М.: РОСПЭН, 2012. – 415 с.
2. Филатов С. Русское православие, общество и власть во времена политической турбулентности / Сергей Филатов // Монтаж и демонтаж секулярного мира – Москва: РОССПЭН, 2014. – С.9–42.
3. Кнорре Б. Российское православие. Постсекулярная институционализация в пространстве власти, политики и права / Борис Кнорре // Монтаж и демонтаж секулярного мира. – Москва: РОСПЭН, 2014. – С.42–103.
4. Морозов О. Легенды и мифы российской истории: историческая политика руководства Русской православной церкви в начале XXI в. / Олег Морозов // Монтаж и демонтаж секулярного мира. – Москва: РОСПЭН, 2014. – С.255–323.
5. Шкіль С. О. Трансформації наративів сучасного російського православ'я (2011–2013) / С. О. Шкіль // Гілея. – 2016. – Вип.106 (3). – С.290–295.
6. Шкіль С. О. Ідеологічна оцінка Російською православною церквою українських подій 2013–2015 років / С. О. Шкіль // Актуальні проблеми філософії та соціології. – 2016. – Вип.10. – С.182–186.
7. Журнал заседания Священного Синода от 24 декабря 2015 года [Elektronnyy resurs] // Официальный сайт Московского патриархата. – 2015. – Режим доступу: <http://www.patriarchia.ru/db/text/4304773.html>.
8. И.о. первого заместителя председателя Синодального отдела по взаимоотношениям Церкви с обществом и СМИ назначен А. В. Щипков [Elektronnyy resurs] // Официальный сайт Московского патриархата. – 2016. – Режим доступу: <http://www.patriarchia.ru/db/text/4325481.html>.
9. Щипков А. В. Русский мир и проблемы русофобии: выступление на XIX Всемирном русском народном соборе [Elektronnyy resurs] / А. В. Щипков // Официальный сайт Московского патриархата. – 2015. – Режим доступу: <http://www.patriarchia.ru/db/text/4269343.html>.
10. Сергей Чаплин: «Запрос на «священную войну» на Украине в РПЦ уже есть» [Elektronnyy resurs] // Slon.ru. – 2015. – Режим доступу: <https://slon.ru/posts/61598>.
11. Щипков А. В. Традиционализм, либерализм и неонацизм в пространстве актуальной политики [Elektronnyy resurs] // Электронная библиотека bookz.ru. – 2015. – Режим доступу: bookz.ru/authors/aleksandr-6ipkov/tradicio_172/1-tradicio_172.html.
12. «Плаха – это русский аналог Холокоста». Интервью Александра Щипкова к выходу сборника статей о русской идентичности «ПЛАХА. 1917–2017» [Elektronnyy resurs] // Религия и СМИ. – 2015. – Режим доступу: http://www.religare.ru/2_107756.html.
13. Щипков А. Интеллигент не может быть либералом [Elektronnyy resurs] // Литературная газета. – 2014. – Режим доступу: <http://lgz.ru/article/-50-6491-17-12-2014/intelligent-ne-mozhet-byt-liberalom/>.
14. Щипков А. В. Русский мир и проблемы русофобии: выступление на XIX Всемирном русском народном соборе [Elektronnyy resurs] / А. В. Щипков // Официальный сайт Московского патриархата. – 2015. – Режим доступу: <http://www.patriarchia.ru/db/text/4269343.html>.
15. Щипков А. В. Фашизм [Elektronnyy resurs] / А. В. Щипков // Омелия. – 2015. – Режим доступу: <http://omeliya.org/article/eksgumatsiya-fashizma-aleksandr-shchipkov>.
16. Щипков А. В. Православная Церковь в России служит укреплению национального единства [Elektronnyy resurs] / А. В. Щипков // Религия и СМИ. – 2016. – Режим доступу: http://www.religare.ru/2_108364.html.

References

1. Pravoslavnaya tserkov pri novom patriarhe. Sb. statey pod red. A. Malashenko i S. Filatova. – M.: ROSPEEN, 2012. – 415 s.
2. Filatov S. Russkoe pravoslavie, obschestvo i vlast vo vremena politicheskoy turbulentsnosti / Sergey Filatov // Montazh i demontazh sekulyarnogo mira. – Moskva: ROSSPEN, 2014. – S.9–42.
3. Knorre B. Rossiyskoe pravoslavie. Postsekulyarnaya institutsionalizatsiya v prostranstve vlasti, politiki i prava / Boris Knorre // Montazh i demontazh sekulyarnogo mira. – Moskva: ROSSPEN, 2014. – S.42–103.
4. Morozov O. Legendy i mify rossiyskoy istorii: istoricheskaya politika rukovodstva Russkoy pravoslavnoy tserkvi v nachale XXI v. / Oleg Morozov // Montazh i demontazh sekulyarnogo mira. – Moskva: ROSSPEN, 2014. – S.255–323.
5. Shkil' S. O. Transformatsiyi naraty'viv suchasnogo rosijs'kogo pravoslav'ya (2011–2013) / S. O. Shkil' // Gileya. – 2016. – Vy'p.106 (3). – S.290–295.
6. Shkil' S. O. Ideologichna ocinka Rosijs'koyu pravoslavnoyu cerkvoyu ukrayins'ky'x podij 2013–2015 rokov / S. O. Shkil' // Aktual'ni problemy' filosofiyi ta sociologiyi. – 2016. – Vy'p.10. – S.182–186.
7. Zhurnal zasedaniya Svyaschennogo Sinoda ot 24 dekabrya 2015 goda [Elektronnyy resurs]. – Rezhim dostupu: <http://www.patriarchia.ru/db/text/4304773.html>.
8. I.o. pervogo zamestitelya predsedatelya Sinodalnogo otdela po vzaimootnosheniyam Tserkvi s obschestvom i SMI naznachен А. V. Schipkov [Elektronnyy resurs]. – Rezhim dostupu: <http://www.patriarchia.ru/db/text/4325481.html>.
9. Schipkov A. V. Russkiy mir i problemyi rusofobii: vyistuplenie na XIX Vsemimom russkom narodnom sobore [Elektronnyy resurs]. – Rezhim dostupu: <http://www.patriarchia.ru/db/text/4269343.html>.
10. Sergey Chaplin: «Zapros na «svyaschennuyu voynu» na Ukraine v RPTs uzhe est» [Elektronnyy resurs]. – Rezhim dostupu: <https://slon.ru/posts/61598>.
11. Schipkov A. V. Traditsionalizm, liberalizm i neonatsizm v prostranstve aktualnoy politiki [Elektronnyy resurs] // Elektronnyaya biblioteka bookz.ru. – 2015. – Rezhim dostupu: bookz.ru/authors/aleksandr-6ipkov/tradicio_172/1-tradicio_172.html.
12. «Plaha – eto russkiy analog Holokosta». Intervyu Aleksandra Schipkova k vyihodu sbornika statey o russkoy identichnosti «PLAHA. 1917» [Elektronnyy resurs] // Religiya i SMI. – 2015. – Rezhim dostupu: http://www.religare.ru/2_107756.html.
13. Schipkov A. Intelligent ne mozhet byit liberalom [Elektronnyy resurs] // Literaturnaya gazeta. – 2014. – Rezhim dostupu: <http://lgz.ru/article/-50-6491-17-12-2014/intelligent-ne-mozhet-byt-liberalom/>.
14. Schipkov A. V. Russkiy mir i problemyi rusofobii: vyistuplenie na XIX Vsemimom russkom narodnom sobore [Elektronnyy resurs] / A. V. Schipkov // Ofitsialnyiy sayt Moskovskogo patriarhata. – 2015. – Rezhim dostupu: <http://www.patriarchia.ru/db/text/4269343.html>.

15. Schipkov A. V. Fashizm [Elektronniy resurs] / A. V. Schipkov // Omiliya. – 2015. – Rezhim dostupu: <http://omiliya.org/article/eksgumatsiya-fashizma-aleksandr-shchipkov>.

16. Schipkov A. V. Pravoslavnaya Tserkov v Rossii sluzhit ukrepleniuyu natsionalnogo edinstva [Elektronniy resurs] / A. V. Schipkov // Religiya i SMI. – 2016. – Rezhim dostupu: http://www.religare.ru/2_108364.html.

Shkil S. O., Ph.D. in Philosophy, Assistant Professor of the Philosophical Department of the National Bio resources and Nature Management University of Ukraine (Ukraine, Kyiv), lauby@meta.ua

Narrative world of the Russian Orthodox Church in the rhetoric of Alexander Schipkov

The features contemporary transformations narratives official Russian Orthodoxy in rhetoric leading speaker ROC Alexander Schipkova. At the present stage of the Russian Orthodox Church leadership is trying to update the narrative «Russian world» using the ideal of «solidarity». Spokesman of the Russian Orthodox Church sees the embodiment of the ideals of solidarity in the best manifestations of Soviet mentality. The embodiment of good in rhetoric of Alexander Schipkov is the Russian people as the bearer of special moral and cultural qualities, is the embodiment of evil West and Ukraine. The culmination of the struggle between good and evil Alexander Schipkov sees the «genocide» of the Russian people and Russia in neighboring countries. In the role of savior in rhetoric of Alexander Schipkova supports the Russian people, victory is possible if Europe accepts the ideals of the Russian «solidarity» as the only way in the future.

Keywords: Orthodoxy, modernity, church, Russia, Patriarch Kirill.

Шкіль С. А., кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії, Національний університет біоресурсів і природопольовання України (Україна, Київ), lauby@meta.ua

Нарративний мир руського православ'я в риториці Александра Щипкова

Исследованы особенности трансформации нарративов современного официального руського православ'я в риторику вєдущего спикера РПЦ Александра Щипкова. На современном этапе развития руководство РПЦ пытается обновить нарратив «руського мира» с помощью идеалов «солидаризма». Спикеры РПЦ видят воплощение идеалов солидаризма в лучших проявлениях советского менталитета. Воплощением добра в риторику Александра Щипкова становится руський народ как носитель особых нравственных и культурных качеств, воплощением зла становится Запад и Украина. Кульминацию борьбы добра и зла Александр Щипков видит в «геноциде» руського народа в соседних с Россией странах. В качестве спасителя в риторику Александра Щипкова выступает сам руський народ, победа которого возможна тогда, когда Европа примет идеалы руського «солидаризма» в качестве единственного возможного пути развития в будущем.

Ключевые слова: православие, современность, церковь, Россия, патриарх Кирилл.

* * *

УДК 1:(091)

Акберов М. Г.,
диссертант, Університет Хазар
(Азербайджан, Баку), court.akberov@gmail.com

СООБРАЖЕНИЯ ОБ ИЗУЧЕНИИ ПЛАТОНОВСКОГО НАСЛЕДИЯ

Проведены значительные исследования и обобщения в связи с историей изучения Платоновского наследия, его переводы и переинтерпретации со стороны различных ученых. Автор, показав хронологическую последовательность критических идей Платона, сформированных во время путешествий в Рим (Ромы) в различные периоды с дальнейшим преобразованием в диалогах Платона, выдвинул ряд новых заключений.

Ключевые слова: Платон, творчество Платона, Платоновская Академия, линия Сократ–Платон.

(стаття друкується мовою оригіналу)

В отличие от некоторых современников, полный сборник сочинений Платона дошло до нашего времени. Это преимущество с каждым годом вовлекает все больше новых слов и высказываний об этих произведениях. Наряду с литературой на других языках о сочинениях Платона, литература на русском, азербайджанском и английском языках, переведенная с оригинала, то есть

с греческого языка, исследовала различные аспекты Платоновского наследия. Это превосходство связано наряду с грандиозностью гениальности Платона, с деятельностью учрежденной им Платоновской Академии.

Расселпоказал, что «Основные проблемы Платоновской философии состоят из изучения нижеследующих: во-первых, его Утопия, которая была самой ранней из длинного ряда утопий; во-вторых, его теория идей, представлявшая собой первую попытку взяться за до сих пор неразрешенную проблему универсалий; в-третьих, его аргументы в пользу бессмертия; в-четвертых, его космогония; в-пятых, его концепция познания, скорее как концепция воспоминания, чем восприятия» [1, с. 83].

Идейное происхождение сочинений Платона, как отмечал Рассел, были Пифагор, Парменид, Гераклит и Сократ. Он унаследовал от Пифагора (возможно, через Сократа) «орфические элементы» (Орфей являлся древнегреческим мифическим образом поэта и сочетал в себе мифические идеи существования потустороннего мира – метемпсихоза), ... от Парменида «реальность вечна», «вневременна», ... от Гераклита «в этом чувственном мире нет ничего постоянного», ... от Сократа унаследовал интерес к занятиям «этическими» проблемами и тенденцию искать скорее «телеологическое», чем механическое объяснение мира [1, с. 83].

Историческая хронология сочинений сопровождается по качеству становления Платона опытным. Его признание в философской истории как идеалистического философа было связано с исторически-политической и военной хроникой того времени, а также влиянием своего учителя Сократа и предшественников.

Хронологическая последовательность Платоновских сочинений было связано с его тремя путешествиями, занявшими значительное место в его философской деятельности. Идея реальности принадлежности всех его сочинений ему самому обсуждается платониками как в античной эпохе, так и в XIX веке и до сегодняшнего дня. В этих трех этапах не были случайными интенсивные исследования Платона; так как, еще при жизни предшественники, не любящие Платона под различными предлогами высказывали свои мнения о том, что ряд его сочинений принадлежат не ему, а другим лицам. Начиная с начала XIX века будто стал переворотом для Платона, были проведены значительные анализы сущности, языка и стилистики его сочинений и эта тенденция продолжается до сегодняшнего дня (смотри: Professors – Johnon Dillon, Vasilis Polotis, Andrew Smith, Dermot Moran, Fran O'Rourke, John Cleary and Doctors of Philosophy – David Horan Peter Larsen, Tim Crowley, William Desmond и другие – Modern representatives of «The Plato Center», Trinity College Dublin, Ireland, 2016). В общем, его дошедшие до нас рукописи объединяет 34 диалога и сюда входят «Апология Сократа», 13 письма и «Похвала» (в большинстве времени последнее и еще семь диалогов – «О справедливости», «О добродетелях», «Демодок», «Алкион», «Эриксий» и «Аксиох» приписывают Свесиппину, старшему дискутировать Платона вместе с Ксенократом Халкидонем, живущим в при Платоне).

По словам античного платониста Трасила, писаря платоновских сочинений, Диоген Лаерети сказал, что некоторые из 34 диалогов Платона, действительно не принадлежат самому Платону. В этот ряд входят «Послезаконие», «Алкивад II», «Гиппарх»

и «Возлюбленная», а также «Феад», «Минос» и другие письма и диалоги. Даже в древние времена предьявляли, что такие сочинения как «Законы» (в некоторых случаях так называемое «Послезаконие» – 13-ое письмо) и «Государство» тоже не принадлежат самому Платону [2, с. 495]. Об этом с исследований, проведенных профессором Джоном Диллоном (сотрудник Платоновского Центра, действующего в Дублинском Тринити-колледже, Ирландия) очевидно, что в те времена при деятельности существующих Академии, Аристотель и его несколько сторонников (несмотря на то, что были студентами Платона), к примеру, Мнасон с Фока и другие воспользовавшись состоянием болезни Платона, в то время когда ему было около 80 лет и отсутствием близкого друг Платона Ксенократа, задумали раздражать Платона задав ему полемические вопросы. Это не понравилось Платону и он удалился оттуда [3, с. 34]. Такие и подобные факты ставят в известность, что и те времена имелись те, которые невзлюбили Платона и открывали определенные отрицательные пути в отношении его дальнейшего наследия. Например, Джон Бернет, считающийся источником исследований того времени отмечает, что идеи нескольких его сочинений заимствованы у философа Филлауса (Philolaus), который жил 470–385 до н.э.: «Несомненно, даже если Аристотель не назвал его имя, идея о развитии планетарной системы даксографов относится Филлаусу. Он, (Аристотель – М. А.) приписывал это «пифагорейцам» или «некоторым пифагорейцам»... По этому поводу, пифагорейцы элементы «Федей» и «Горгий» Платона, естественно можно считать Филлауса [4, с. 139]. Автор далее отмечает: «У Платона были многочисленные враги и противники, одним которых являлся Аристоксен. Мы знаем, он выдвинув необычное соображение сообщил, что большую часть «Республики» («Государства») он унаследовал у Протогора; а также оригинальным источником рассказа Платона «Три книги Пифагора» считается Филлаус, и позднее Платон «Тимей» тоже переписывал у них» [4, с. 140]. Как видно, автором всех этих «трех книг» является Филлаус; далее он обанкротился, и Дион–шурин Диониса Первого (жил 408–354 г. до н.э.), один из деспотов Сиракузии Сицилии, добился купить эти книги с согласием Платона или у него, или у его родственников за сто мина (мина – а также «мна», с греческого «μνα», древнегреческая единица измерения массы) [4, с. 140].

По исследователям, Платоновского наследия Х. Лейзеганг (1951) и У. Гатри, Платон до первого путешествия в Сицилию написал сочинения «Ион», «Младший Гиппий», «Протагор», «Апология Сократа», «Критон», «Лакет», «Хармид», «Эвтифрон», «Фрасимах», первую книгу «Государство» и «Горгий»; между учреждением Академии и вторым путешествием в Сицилию «Менексен», «Эвтидем», «Менон», «Кратил», «Пир», «Федон», «Государство», «Федр», «Парменид», «Теетет»; между вторым и третьим путешествием «Софист», «Политика» и наконец после третьего путешествия «Тимей», «Критий», «Филеб» и «Законы» [2, с. 240]. В том числе, в книгах, написанных об историческом исследовании древне–греческой философии комментарии Платона всегда занимали значительное место [5]. Его первое путешествие в Сицилию (Италия) охватил 390–288 годы, тогда он близко ознакомился со школой Пифагора в Южной Италии, руководителем

которого Архитаса Тарентима. Потом близость со школой Пифагора взял под сомнение принадлежности ему ряда диалогов. Он в этом путешествии познакомился с Дионом из Сиракузии и эти отношения в дальнейшем действовали на его творчество. Его второе путешествие совпадает 366–365 г. В дальнейшей деятельности Дион, не скрывающий свою симпатию к Платону, если скажем словами его биографа Плутарха, долгое время попал под влияние Платона. Дион после смерти его отца Гиппара, считающегося влиятельным человеком того времени, с поддержкой сиракузов добился устранения с власти тирана–повелителя Дионисия и дал старт строительству древнего и могущественного государства Эллин. Сущность философских анализов Платона о государстве и политике, тесно связаны с общественным и политическим резонансом этих реформ.

По нашему мнению, сказанные о непринадлежности нескольких сочинений Платону, нижеследующие соображения значительно обоснованы: (1) эффекты, зарожденные от резонанса государственных реформ эллина, последствия с существующих учений (особенно, геометрия, космогония, государство, учения о законах и др.) подвергались интенсивным индивидуальным комментариям со стороны предшественников того времени, создалась основа возникновению вопросов о непринадлежности некоторых сочинений Платону; (2) в некоторых случаях издательство этих книг на основании оригинальных источников идей и тезисов, теорем и постулатов и также отдельных книг, диалогов в виде анализа, утруждают работу установления автора, и наконец, (3) среди идей линии демаркации, считающейся для того времени оригиналом, но ушедшей корнем в научную и историческую историю, очень сложно отличать [6]. Как очевидно, часть спорных моментов, созданных вокруг сочинений Платона были связаны с вышеуказанными.

Второй творческий период, охвативший 388–367 г. был знаменательным с учреждением Платоновской Академии. Его знаменитое сочинение «Парменид» был посвящен четырем лицам, являющимся известными представителями того времени – 60 летнему Пармениду, 40 летнему Зенону, 20 летнему Сократу и молодому Аристотелю (это не философ Аристотель). Сочинение состоит из четырех частей. В первой части Сократ, описывается как подросток, восторгающийся мудростью Парменида. Далее он ставит учение, созданную идеями против тезиса Зенона о невозможности множества. Здесь хотя Сократ подвергался определенной критике со стороны Парменида, но категорически не опровергается.

Третье путешествие Платона в Сицилию (361–360 г.) состоялось с приглашением Диона. Несмотря на взаимную симпатию, Платон не соглашался с намерениями Диона о революционном перевороте и летом 360 г. вернулся обратно в Афины. При дальнейшем течении политических событий, как неудивительно, Каллипос – студент Академии Платона, активно участвовал в перевороте Диона. Вероятно, назначению в те времена Диона на власть советниками посторонних стран, смерть Гераклита, возражающего разрушению крепости Ортигия и гробницы Великого Дионисия и встреча этих событий в тишине со стороны Диона, сыграл большую роль в формировании помыслов Платона о государстве и законах, решительности политических сознаний.

По Диогену Лаертскому, Платон родился при 88 Олимпийских Играх фаргелиона, в знаменательный день, отмеченный народом Делоса на день рождения Аполлона. (Апполондор – древнегреческая библиотека, то есть с греческого «Bibliotheca», так пишет в своем «Хронологии»). Смерть Платона в 84 года совпадает с 108–олимпийскими играми, проведенными в первый год пиршества женитьбы Аполлона. Гермипп (с греческого «ἡρμιππος», живший по второй половине III века до н.э., древнегреческий философ, историк и доксграф) пишет, «в общем, по Неанфу, Платон умер в 84 года» [5, с. 137–138]. У Платона были два брата – Адимант и Главкон и одна сестра – Потон..., а сам Платон получил образование у Дионисия, гимнастическое обучение он получал у тренеров Аристана и Арагоса... По некоторым утверждениям имя Платона «широкий» он получил за широкие обширные мысли, а по Неанфу¹ за широкий лоб [6]. По другим утверждениям по описанию Платона (как указано в книге Дикеарха «Описание жизненной эпопеи»), он участвовал в соревнованиях по борьбе в Истмеде, писал стихи..., позднее написал лирические и трагические произведения. По сказанном, его голос был слабым (афинец Тимофей так писал в «Описании жизненной эпопеи»). Так говорят, что однажды Сократ увидел во сне, что на его колени сел птенец журавля; в одно мгновение тело птенца покрывается перьями и он с дивным шумом улетел. На следующий день Сократ при встрече с Платоном сказал, что журавль и есть сам Платон» [5, с. 138].

Подобное сходство можно встретить в «Илиаде» Гомера.

«О, Бог огня, поспеши:

Ты надобен нынче Платону!»²

Платон родился в известной и богатой семье (Афины, 428/427 до н.э. или 424/423 – 348/347), родителями были Аристон и Перикриони. По происхождению Платон был с племени Кодридов. Он получил отличное образование, под влиянием войн между союзами Делос и Пелопоннес в Греции и РOME (431–404 до н.э. полководцами были Афина и Спарта) стал глубоко заниматься политикой. Долговременный конфликт и война между этими союзами с разными политическими режимами завершился поражением Афины и эти события стали причиной усиления политических и поэтических соображений вокруг Платона. Далее эти две области стали неотъемлемыми темами исследования и анализа всего творчества Платона. Поэтому диалоги Платона окутаны поэзией и по требованию того времени воздержавшись от описания своих политических встреч, дает преимущество обсуждать мнения своих предшественников о политике и создании государства.

По традициям существующего происхождения и под влиянием общественно–политического мировоззрения Сократа Платон стоял в непримиримой позиции к демократии (мы становимся свидетелями идентификации утопии и аристократии в пост платоновской эре), но

¹ Неанф Кизикский – греческий историк III в. до Р.Х., ученик Филиска Милетского, автор несохранившихся сочинений: «История Греции» и «Летописи», отрывки из которых, в частности, использовал Афиней при составлении своего «Пира мудрецов».

² Перевод с оригинала на русский язык: Бог огня, поспеши: ты надобен нынче Платону! (Гомер. Ил. XVIII 392 («...ты надобен нынче Фетиде»). Ср. VI95. - 138.)

его мировоззрение отличался от принадлежащей ему аристократии. Изменчивые отношения Платона разные времена и зависимость от личностей, с которыми имел отношения, мы чувствуем с духа сочинений, написанных им. Таким образом, хотя неизвестна точная дата его знакомства с Сократом, Платон после связей с ним забыл все свои предыдущие знакомства; именно с этой стороны он примерно после 20 лет с поэзии стремился к «поэзии диалога».

После путешествия сначала к Эвклиду в Мегеру, потом в Кирен и Египет, в 395 году после возвращения в Афины, Платон начал заниматься деятельностью учителя и в разных направлениях опровергал софистов. В конце четвертого тысячелетия в 388 году, путешествующий в Сицилию Платон в Сиракузы познакомился с философией Пифагора. Но здесь он стал жертвой беспощадной борьбы между политическими партиями. По вине темных партийных отношений с Дионом, приказом власти того времени, то есть дворцового повелителя был сдан послу Спарты и последний в свою очередь, продал Платона на рынке рабов лицу по имени Анникерид. После того как узнали его освободили, и Платон в 387 году вернувшись в Афины создал Академию Философского Общества внутри гимназии. Трибуна данной Академии открыла большие возможности для обучения подростков к философским взглядам в виде диалога и заключений. Академия, действующая в той или иной форме, действовал до 527 года нашей эры как прототип Университета Западного типа [7, с. 6].

Перевод на различные языки с оригинала (с древнегреческого языка) сочинений Платона играет значительную роль в сущности его идей о законах, государстве и справедливости. К сожалению, и здесь нет единодушного отношения между учеными и исследователями [8, с. 42–47]. В дальнейшие периоды Патон, являющийся источником обсуждений многочисленных книг и статей и монографии, посвященных переводам его сочинений, записи и анализы, касательно сочинениям с оригинала, в некоторых случаях не соответствовал целям оригинала или были далеко от оригинала. Например, Томас Пенгл (проф. Техасского Университета США, родился в 1944 году), считающийся одним из известных западных исследователей и комментатором Платоновского наследия отметил: «Стиль версий переводов сочинений Платона является переводом, частично соответствующим целям оригинальных текстов. В диалогах «Законов» для правильного понимания речи, все должны быть осведомлены о драматическом характере. Сочинение «Законы» не состоит из сборника речей; здесь главный вопрос состоит из подхода философов к владельцам престарелой и сильной власти при взаимном отношении характеров, их вовлечению к нужным и необходимым революционным изменениям во власти и вера, созданная в связи с этим Платоном» [9, с. 11].

Анализирующий творчество Платона, Рассел отметил: «Фрасил писал, что даже самих диалогов Платон взял с тетралогии трагических поэтов. Драмы, составляющие тетралогию, демонстрировались в фестивалях Дионисии, Лерны, всей Афины и Хитрийский, эти четыре драмы все написаны в сатирической форме и были именованы как тетралогия» [1, с. 155]. Автор далее пишет, что «У Платона имеются девять тетралогий. В первой тетралогии Платон

старается отражать как должна быть жизнь философа. Каждому разделу Фрасил дал два названия; один со своим именем, другое по теме...» [1, с. 155].

В Древней Византии, после того, как поставили запрет Платоновской Академии, эта Академия стала действовать в другой форме. В то время был запрещен перевод сочинений Платона. Русский ученый Вячеслав Вс. Иванов отметил: «Чижевский, исследователь Платона в Древней Руси и другие исследователи, примерно семь столетий не переводили Платона и если даже кто-нибудь сделал это, то это до сегодняшнего дня нам неизвестно. Отношение русских к античной наследственности с четвертой четверти XVIII века начало изменяться и ... это осуществлялось группой розенкрейсеров (члены тайного религиозно-мистического общества, которые назывались так из-за розы и креста на эмблемах в Германии, Голландии и других странах), во главе с русским писарем Николаем Ивановичем Новиковым» [12, с. 42–43].

Платона и его предшественников исследовали разные времена группа ученых [12], живущих в России и других местах бывшего СССР и написали многочисленные фундаментальные произведения о его сочинениях.

В античной греческой мыслительной истории линия Сократ–Платон, обозначающий не столько связь этих двух мыслителей, как учителя и ученика, сколько их нерушимое духовное единство, неразрывность их творческого наследия, и оставленного мировой культуре духовного сокровища. «Благодаря Сократу, Платон созрел как мыслитель и Платон сыграл не отрицаемую роль в признании Сократа как мыслителя. Первые годы творчества Платона можно назвать «сократософией» и интересное заключается в том, что имеются много претензии, что Сократ, представленный Платоном не идентичен с реальным Сократом; так как Платоновские диалоги всего лишь философия» [1, с. 150]. Дальнейшие мысли автора звучат интересно. В отношении к философскому наследству, наряду с высокой оценкой услуг Платона перед Сократом, Б. Рассел высказал мнения о неестественности такой идентичности: «Я предполагаю, что описание Сократа может быть воображением Платона. Сумел ли он это сделать или нет, это уже другой вопрос» [1, с. 150].

В сентябре 2012 года трехдневная международная конференция под названием «Платон и Платонизм в Европейской культуре», проведенная Российским Государственным Гуманитарным Университетом, рассмотрела Платоновское наследия и вопрос перевода его сочинений. Этот форум, также было возвращением в давно ожидаемому Платоновскому наследию и с 60–70 годов XX века под названием «Философского наследия», после переводов с Платона, то есть с древнегреческого языка на русский язык, предложил новые подходы к Платоновскому наследию для последующих времен» [12, с. 154].

По А. Н. Уайту, «самый надежный общий характер Европейской философской традиции состоит и ряда ссылок, посвященных Платону» [14, с. 39]. Б. Рассел отмечал, что хвалить всегда Платона считался правильным, но и это в свою очередь не означает полное его понимание. Естественно некоторые сочинения Платона трудно понимаются и с этой точки зрения, когда Рассел прав, как будто забывается, что Платон был подвержен критикам; потому что советская марксистская

философия значительно и беспощадно критиковала философию Платона и идеализма. А что касается идеализма, источниками Платоновских философских идеи, особенно его мышлений о вселенной является Пифагор и Эмпериодокла, источниками этической теории – его учитель Сократ, математических основ – Пифагор, метафизики и диалектики – Гераклит и Парменид.

Политическая философия, идеальное государство или утопия Платона являются показателями огромной политической философии Платона. В результате Пелопоннесской войны, противостояний в обществе, резонанса софистских учений, вопросы «какой должна быть государственная политика?», «какой должен быть повелитель?» – вынудили Платона подумать об идеальной государственной теории, который станет всесторонней политической философией.

Основной причиной создания Платоном своей Академии является программа для усовершенствования людей политики. В сочинении «Государство», а также «Государственном человеке», «Законах» в котором нашли место не только политические, но и философские, а также этические проблемы, значительно системно развивал свою политическую философию. В сложном и смешанном сочинении «Тимей» дает резюме одной части сочинения «Государство» и в этой части, где участвуют Сократ, Тимей, Критий и Гермекрат, Платон подготовил систематический очерк своего идеализма, создал мифологическую диалектику космоса. Далее, Платон также на следующий день, после встречи сторон продолжил диалоги о идеальном государстве и старался его обосновать.

Платон в своей политической философии, в толковании законов, явно вдохновлялся государственной системой Спарты. В общем, многие греки считали Спарту государством – городом, где жили по правилам закона, где сохраняли стабильность и ценности прошлых времен. Спарта, где основным занятием граждан являлась война, эксплуатировал нижний – крепостной слой (илоты), в иной раз доводил до уничтожения с телесной стороны. В те времена серебро–золото было запрещено и пользовались только железными деньгами. Система управления Спарты с демократическими элементами состоит из незавершенных четырех ступеней аристократии: 1. два повелителя с разных потомств; 2. Совет старейшин, состоящий из 30 человек вместе с выбранными пожизненными повелителями; 3. Народное Собрание (участие всех граждан!) голосование за законы; и наконец, 4. организация из 5 человек – эфоры, подобная конституционному суду, контролирующая повелителей. В вопросах женитьбы и семьи, воспитания детей, управления государством Платон вдохновлялся примером Спарты.

Список использованных источников

1. Рассел Б. История западной философии // Иностранная литература, в двух книгах. – Москва: МИФ, 1959. – Глава XIII. Источники взглядов Платона.
2. Советский философский словарь. – 1974. – 495 с. – <http://terme.ru/dictionary/804/word/platon>
3. Джон Диллон: Наследники Платона, Исследование истории Древней Академии (347–274 В.С.) / Перевод с английского Е. В. Афонасина. Глава Первая – «Загадка Академии». – Clarendon Press, Oxford, 2003.
4. John Burnet: Early Greek Philosophy with Burnet Notes, 3rd edition (1920). – London: A & C Black Ltd., Chapter VII. parts: 139–

142: 138. The Pythagorean School 139. Philolaus 140. Plato and the Pythagoreans. – P.272.

5. Диоген Лаэртский: О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов / Ред. тома и авт. вступ. ст. А. Ф. Лосев; Перевод М. Л. Гаспарова. – 2-е изд. – М.: Мысль, 1986.

6. Неанф Кизикский – греческий историк III в. до Р.Х., ученик Филиска Милетского, автор несохранившихся сочинений: «История Греции» и «Летописи», отрывки из которых, в частности, использовал Афиней при составлении своего «Пира мудрецов».

7. Philosophy. A complete course in a book, Spark notes 101, Spark educational publishing, 2005, New-York (NY), ISBN-13: 978-1-4114-0029-0. Part-Plato, P.6.

8. The Laws trans. in The Works of Plato, 6 vols, vol.5, (London Georg Bell and Sons, 1880); Plato: The Laws. Trans. A. E. Taylor (London, Everyman's Library), 1934, Plato «The Laws», 2 vols, transl. R. G. Bury (Cambridge, Mass., The Loeb Classical Library, 1926).

9. Ross, W.D.: 1953. «Plato's Theory of Ideas», 2nd ed., Oxford: Clarendon Press; Trevor J. Saunders: «The Structure of the Soul and the State in Plato's Laws», Eranos, 1962. – P.37-55; «The relationship of the Laws to other dialogues: A proposal», in Bobonich 2010. – P.29-50.

10. Trevor J. Saunders: «Notes on the Laws of Plato», Bulletin Supplement, No 28, pp. XVII – 148. – London, University of London, Institute of Classical Studies, 1972. – P.148.

11. Tigerstedt E N. «Interpreting Plato», Stockholm: Almqvist & Wiksell international, 1977. – P.157; Pangle, T., 1980. The Laws of Plato, Translated, with notes, and interpreting essay, University of Chicago Press, London, 1980 (first printed in the USA). – P.562.

12. Вячеслав Вс. Иванов: Архаизм и новаторство в практике первых русских переводов Платона // Логос. – №6 ...; Золотухина Анастасия Игоревна. Место диалога Критон в Платоновском корпусе: дисс. ... канд. филологических наук. – Москва: МГУ им. М. В. Ломоносова, 2013.

13. Глухов А. А. Перехлест волны. Политическая логика Платона и постнищенское преодоление платонизма / Нац. исслед. ун-т «Высшая школа экономики». – М.: Изд. дом Высшей школы экономики, 2014. – С.584, ISBN 978-5-7598-1078-0 (в пер.)

14. Alfred North Whitehead: Process and Reality. – N.Y.: Free Press, 1979. – P.39.

15. Leo Straus: «The Argument and the Action of Plato's Laws». – Chicago: University of Chicago Press, 1975.

16. Жизнь Платонова // Утренний свет. – 1779. – Ч.6. – №1. – С.1-40.

References

1. Rassel B. Istorija zapadnoj filosofii // Inostrannaja literatura, v dvuh knigah. – Moskva: MIF, 1959. – Glava XIII. Istochniki vzgljadov Platona.

2. Sovetskij filosofskij slovar'. – 1974. – 495 s. – <http://terme.ru/dictionary/804/word/platon>

3. Dzhon Dillon: Nasledniki Patona, Issledovanie istorii Drevnej Akademii (347-274 B.C.) / Perevod s anglijskogo E. V. Afonasin. Glava Pervaja – «Zagadka Akademii». – Clarendon Press, Oxford, 2003.

4. John Burnet: Early Greek Philosophy with Burnet Notes, 3rd edition (1920). – London: A & C Black Ltd., Chapter VII. parts: 139-142: 138. The Pythagorean School 139. Philolaus 140. Plato and the Pythagoreans. – P.272.

5. Diogen Lajertskij: O zhizni, uchenijah i izrechenijah znamenitih filosofov / Red. тома i avt. vstup. st. A. F. Losev; Perevod M. L. Gasparova. – 2-e izd. – M.: Mysl', 1986.

6. Neanf Kizikskij – grecheskij istorik III v. do R.H., uchenik Filiska Miletского, avtor nesohranivshijsja sochinenij: «Istorija Grecii» i «Letopisi», otrvyki iz kotoryh, v chastnosti, ispol'zoval Afinej pri sostavlenii svoego «Pira mudrecov».

7. Philosophy. A complete course in a book, Spark notes 101, Spark educational publishing, 2005, New-York (NY), ISBN-13: 978-1-4114-0029-0. Part-Plato, P.6.

8. The Laws trans. in The Works of Plato, 6 vols, vol.5, (London Georg Bell and Sons, 1880); Plato: The Laws. Trans. A. E. Taylor (London, Everyman's Library), 1934, Plato «The Laws», 2 vols, transl. R. G. Bury (Cambridge, Mass., The Loeb Classical Library, 1926).

9. Ross, W.D.: 1953. «Plato's Theory of Ideas», 2nd ed., Oxford: Clarendon Press; Trevor J. Saunders: «The Structure of the Soul and the State in Plato's Laws», Eranos, 1962. – P.37-55; «The relationship of the Laws to other dialogues: A proposal», in Bobonich 2010. – P.29-50.

10. Trevor J. Saunders: «Notes on the Laws of Plato», Bulletin Supplement, No 28, pp. XVII – 148. – London, University of London, Institute of Classical Studies, 1972. – P.148.

11. Tigerstedt E N. «Interpreting Plato», Stockholm: Almqvist & Wiksell international, 1977. – P.157; Pangle, T., 1980. The Laws of Plato, Translated, with notes, and interpreting essay, University of Chicago Press, London, 1980 (first printed in the USA). – P.562.

12. Vjacheslav Vs. Ivanov: Arhaizm i novatorstvo v praktike pervyh russkih perevodov Platona // Logos. – №6 ...; Zolotuhina Anastasija Igorevna. Mesto dialoga Kriton v Platonovskom korpusе: diss. ... kand. filologicheskikh nauk. – Moskva: MGU im. M. V. Lomonosova, 2013.

13. Глухов А. А. Перехлест волны. Политическая логика Платона и постнищенское преодоление платонизма / Нац. исслед. ун-т «Высшая школа экономики». – М.: Изд. дом Высшей школы экономики, 2014. – С.584, ISBN 978-5-7598-1078-0 (в пер.)

14. Alfred North Whitehead: Process and Reality. – N.Y.: Free Press, 1979. – P.39.

15. Leo Straus: «The Argument and the Action of Plato's Laws». – Chicago: University of Chicago Press, 1975.

16. Zhizn' Platonova // Utrennij svet. – 1779. – Ч.6. – №1. – С.1-40.

Akberov M. H., PhD Researcher at Khazar University (Azerbaijan, Baku), court.akberov@gmail.com

Assumptions on learning Plato's heritage

The article investigates the history of learning of Plato's heritage, translation of his dialogues and their reinterpretations and carries out some useful conclusions. The author summarizes and puts forward various assumptions that the travels by Plato in various stages of history then were reflected in his creative activity and ended in emerging the new works by the philosopher.

Keywords: Plato, Plato's creative activity, Plato Academy, Socrates-Plato line.

Akberov M. G., дисертант, Університет Хазар (Азербайджан, Баку), court.akberov@gmail.com

Міркування про вивчення Платонівської спадщини

Проведено значні дослідження і узагальнення в зв'язку з історією вивчення Платонівської спадщини, його переклади і переітерпретації з боку різних вчених. Автор, показавши хронологічну послідовність критичних ідей Платона, формованих під час подорожей в Рим (Рима) в різні періоди з подальшим перетворенням в діалогах Платона, висунув ряд нових висновків.

Ключові слова: Платон, творчість Платона, Платонівська Академія, лінія Сократ-Платон.

* * *

УДК 793.32:[2+001.4]

Богород А. В.,

старший викладач кафедри філософії, Київський університет ім. Бориса Грінченка (Україна, Київ), abc.boh@mail.ru

РЕЛІГІЗНАВЧИ АСПЕКТИ ДАНСО-РИТУАЛЬНОГО ТЕРМІНОТВОРЕННЯ

Розглянуто проблемні явища і процеси, пов'язані з творенням і функціонуванням специфічно-ритуально-дансологічної термінології, яку активно використовують у вітчизняній науці протягом XIX – початку XXI століть релігізнавці, хореологи, мистецтвознавці і культурологи; зібрано і проаналізовано найповніший перелік танцювальних епітетів (287), з яких близько 100 стосуються дансо-ритуальної практики; висвітлено їх практичне та релігійно-ідеологічне використання в побутовій та релігійній мові українців. Здійснена спроба аналізу поширених у науці концепцій щодо походження та семантики основоположних термінів і понять, які стосуються дансо-ритуальної практики світу і українців. Зібрано і систематизовано різноманітні тематичні дефініції, якими переповернена література з ритуалістики і релігізнавчої дослідження з питань сакрального і ритуального танцю. Особливу увагу приділено словам-ритуалізмам, що з плином часу втратили своє первинне значення, або змінили його на протилежне (антонімічне) у зв'язку зі зміною релігійних вірувань та світоглядно-ціннісної парадигми.

Ключові слова: ритуальний танець, сакральний танець, релігійний танець, обрядовий танець, дансо-ритуальна термінологія, танцювальні епітети.

Жодна наука не може існувати і плідно розвиватися без виробленої і чітко визначеної термінології, без особливих (специфічних) понять, без своєї знакової (символьної) системи. На донауковому етапі свого існування всі ремесла, мистецтва і науки передавалися переважно від майстра до конкретного учня шляхом особистого прикладу і конкретного багаторазового показу.

До таких візуально–демонстраційних мистецтв, в яких практика домінувала над теорією, належить і молода наука дансологія, яка сформувалася протягом останніх двох століть. Але найбільш невпорядкованою галуззю цієї науки й досі залишається ритуальна дансологія, яка в результаті специфічних історичних обставин була малорозробленою і малодослідженою.

Метою статті є науковий аналіз термінологічних словоутворень, пов'язаних з танцювальною ритуалістикою, які нині активно використовуються у релігієзнавчій, хореологічній та етнологічній науках. Досягнення цієї мети передбачає вирішення таких завдань:

зібрати усі загальновідомі і маловідомі хореологічні і дансо–ритуальні поняття, терміни та епітети, які активно використовуються в різних галузях вітчизняної науки;

з'ясувати етнолінгвологічне походження і первісне значення найбільш загальноживаних ритуально–дансологічних термінів;

порівняти світське (наукове) та церковне–релігійне (ідеологічне) ставлення до ритуально–дансологічної культури українців і, загалом, слов'ян;

впорядкувати етнохореологічний словник епітетів для подальшого використання у різних галузях вітчизняної науки та подальшого розвитку сучасного етнорелігієзнавства та етнохореології.

В українській науці над формуванням хореологічної термінології плідно працювали: В. Верховинець, А. Гуменюк, К. Василенко А. Нагачевський, Н. Мацієвська, Д. Шариков та ін. Проте дансо–ритуальну (чи ритуально–дансологічну) термінологію майже не досліджували, спеціально не розробляли і не впорядковували. Аналізували і виясняли переважно окремі слова «танець», «танок», хореографія, «хореологія», «хоровод», «балет» та ін. Але, загалом, всі сучасні науковці послуговуються термінологією, виробленою в другій половині ХХ ст., створеною для потреб професійної сценічної хореографії, без усвідомлення суті та лінгвоетнічного походження існуючих і загальноживаних термінів і понять.

У російській академічній науці окремі аспекти ритуально–дансологічної термінології були предметом зацікавлення Е. Корольової [8], В. Ромма [16], Л. Мориної [12], С. Берга [2]. В радянський і пострадянський періоди такі дослідження спеціально не заохочувалися. Це видно з незначної кількості статей, у назвах і змісті яких фігурують поняття релігійний, сакральний і ритуальний танець (в Україні – І. Бестюк, В. Волчукова, в Росії – І. Аверченко, О. Буксікова, А. Вац, Л. Моріна, С. Сердешнов, В. Ромм, І. Толстих).

Проаналізувавши об'ємний хореологічний і хореографічний фактаж, що міститься у дослідженнях хореологів, етнологів та культурологів ХХ ст., можна з упевненістю стверджувати, що сучасна хореографічна наука ще й досі не виробила чітку систему хореологічних понять (термінів), необхідних для практичного використання в різних галузях і напрямках вітчизняної науки. Більшість понять, які вже існують у дансології – виявляються різномовними синонімами, але в хореографічній науці вони можуть мати окремі і навіть відмінні визначення і тлумачення.

Українські мовознавці В. Кажан і Р. Калініна зазначають, що українська мова і зокрема українська дансологія запозичила найменування танців, рухів, шкіл, технік, стилів з англійської, французької, німецької,

італійської, переважно через посередництво російської і польської мов [7]. З часом всі традиційні слов'янські синоніми іноземних понять почали використовуватися лише для опису реалій народного танцювального мистецтва, а пізніше їх використовували переважно на позначення примітивних, профанних проявів у музично–танцювальному мистецтві. Так, наприклад, словом «пляска» вважалося неетичним, навіть непристойним, називати довершені зразки професійного танцювального мистецтва (класичного балету), а в тлумачних та етимологічних словниках значилося, що «Танець (польск. *taniec*, від нім. *Tanz*), вид мистецтва, в якому основний засіб створення художнього образу – рухи і постави (пози) тіла танцівника» [4], а пляска – це «танець (переважно народний)» [13; 21; 22]. Через таку специфічну «дискримінацію» зникли з україномовного вжитку давні слов'янські слова на означення танцювального мистецтва і виконавців: *пляс*, *пляска*, *плясба*, *плясати*, *плясець*, *плясунья*, *скоморох*.

Нині в Україні замість слова «пляс», «пляска», «перепляс» вживають іноземні слова «танець» і «танок», поряд з якими або замість яких в деяких місцевостях Гуцульщині ще й досі можна почути слова «данець», «данцівки», «данцювати» і «плес», «плесати» [5].

Дуже часто в сучасній російській хореологічній науці вживають термін «дансологія» [16], хоча слова «данець» в російській усній і писемній традиції не зустрічається і не використовується.

До речі, в західноукраїнському, зокрема гуцульському і бойківському фольклорі, в текстах пісень (особливо обрядово–ритуальних) можна й досі почути слова «плес», «плесати»: Пустить до хати – / Будем *плесати*. / На дворі мороз – / Плесати не мож, / А в хаті тепло – / *Плесати* – добро...» [6].

О. Курочкін зазначає, що загальнонісільські свята–карнавали на Василя й досі відомі на українському Прикарпатті під назвами «сход», «плес», «забава», «данець», «жок» тощо. Класична форма їх організації – коло [9]. Етномузикознавець Л. Сабан, характеризуючи танцювальну культуру західних областей України, повідомляє, що серед танцювальних назв є терміни дуже давнього загальнослов'янського походження («ігра», «пляс») і вузьколокального поширення [18].

Отже, в Західній Україні ще й досі послуговуються словом «плес» («плес»), хоча в сучасних словниках української мови цього слова немає.

Російськомовні словники подають етимологію слова «пляс», «пляска» по–різному. У «Слов'яноросійському коренеслові» О. Шишков доводив, що «пляшу, *плясати*, *пляска*, *плясун*» – «без сумніву, від слова *поле*, тому що пляски, пісні, хороводи влітку (в літній час) і нині в селах бувають під відкритим небом, тобто на *полі*, взимку ж в хахах, на *підлозі*, до того ж для вільної діяльності потребують деякого *поля*, тобто простору. Скорочуючи *попясать*, тобто стрибати, скакати по *полю* або на *підлозі* (на *полу*), почали говорити *плясати* (*пясать*)» [19].

У «Повному церковнослов'янському словнику» Г. Дяченка слова «пляс» і «плес», «плясати» і «плескати» майже тотожні і близькозвучні: «Плесканіє (плескання) – рукоплескання, одобрення»; «плещу – прославляю радісно, або урочисто, з рукоплесканням, стрибаю, пляшу, рукоплещу» [15, с. 432]. «Плясавиця – плясунья», «плясалище – місце для плясання, театр»; «Плясальник

– який танцює, пляше»; «плясиця – плясавиця, актриса, кощунниця» [15, с. 435].

Отже, можна стверджувати, що саме тому пляскою називали ритмічні рухи, які супроводжувалися плесканням в долоні навіть в тих випадках, коли звучали музичні інструменти.

Примітно, що у чотиритомному «Словарі української мови» (упор. Б. Грінченко) древньоукраїнське слово «пляс» не значиться, хоча міститься два близькозвучні слова «пляскати – плескати», «пляскач – плескач (дати пляскача)» [20, с. 1805]. Проте «українське» слово танець перекладене «російським» словом «танчик» і значиться лише як «вид хороводу» [20, с. 2569].

Деякі науковці нині намагаються довести, що загальновідомі іншомовні дансологічні поняття і терміни є, насправді, суто українськими чи суто слов'янськими. О. Мерлянова, повідомляє, що на думку «окремих дослідників» (С. Безклубенка), слово «танець» походить від слова «танок» (тобто, тинок, коло) [11]. Ідеї – не нові, але далекі від істини і суті. Ще у ХХ ст. Т. Бернштам звертала увагу на схожість слова «танок» з українським словом «станок», «стан» (дівочий стан) [3, с. 185].

Про танці слов'ян у церковній літературі зустрічаємо переважно такі формулювання: «сатанинське мистецтво» [14], «елінське біснування» [17], «нечестиве скакання» [10], «прокляте елінське біснування» [24], «плясання бісівське» [23, с. 466]. Будь-які відомості про пляски, зокрема ритуальні пляски та ігри (грища) слов'ян, у давніх християнських документах і пам'ятках подані з використанням образливих епітетів «сатанинський» і «бісівський» [24] і це спричинило поступове формування у наступних поколіннях нащадків негативного уявлення і упередженого ставлення до всієї древньої танцювальної культури слов'ян. Саме тому так складно нині працювати з релігійними текстами, в яких міститься «зіпсована», тенденційна інформація про дансо-ритуальні традиції слов'ян і, зокрема, українців.

Нині на означення ритуальної танцювальної традиції використовують різні інолінгвістичні епітети, які в більшості, незважаючи на свою синонімічну суть, подаються і тлумачаться по-різному. В усній і писемній традиції, зокрема в інтернет-просторі, можна зустріти і почути цілий ряд дансологічних понять, які стосуються суто обрядового танцю: ритуальний танець, обрядовий танець, магічний танець, храмовий танець, церковний танець, сакральний танець, священний танець, релігійний танець, божественний танець, спиритуальний танець, церемонійний танець, екстатичний (екстазний) танець, шаманський (шаманістичний) танець, відьомський (відьмацький), оргіастичний танець, тотемічний танець і т.д.

Загалом було зібрано і впорядковано близько 287 дансологічних епітетів, з яких 100 – українського (чи слов'янського) походження. Але, на диво, дослідники у своїх працях їх часто використовують паралельно або поряд, без усвідомлення їх синонімічності і тотожності:

- обрядовий – українське, а ритуальний, культовий, процесійний, церемонійний – іншомовні;
- священний, духовний – українські, а релігійний, сакральний – іншомовні;
- древній, давній, стародавній, первісний – українські, а архаїчний, античний, палеолітичний – іншомовні;
- загальний, спільний, суспільний – українські; а гуртовий, масовий, груповий, колективний – іншомовні;

- особистий (особовий), одиночний – українські, а приватний, сольний, індивідуальний – іншомовні;
- цілительний (зіцілюючий) – українське, а лікувальний, терапевтичний – іншомовні;

- шлюбний, весільний – українські, а «брачний» – іншомовне;

- парний – українське, а дуетний – іншомовні і т.д.

Не менш дивно звучать ритуалізовані терміни, які масово поширюються науковцями без належної класифікації, поетизуючи, а інколи засмічуючи інформаційне наукове поле вітчизняної науки. Часто доводиться зустрічати такі специфічні лінгвоконструкції:

- культово-обрядовий і обрядово-культовий танець;
- культово-магічний і магічно-культовий танець;
- культово-ритуальний і ритуально-культовий танець;
- культово-обрядовий і обрядово-культовий танець;
- обрядово-ритуальний і ритуально-обрядовий танець;
- обрядово-релігійний і релігійно-обрядовий танець;
- обрядово-магічний і магічно-обрядовий танець;
- обрядово-церемоніальна і церемоніально-обрядовий танець;
- релігійно-культовий і культово-релігійний танець;
- релігійно-церемоніальний і церемоніально-релігійний танець;
- ритуально-магічний і магічно-ритуальний танець;
- ритуально-трансний і трансивно-ритуальний танець;
- трансивно-обрядовий і обрядово-трансний танець;
- церемоніально-ритуальний і ритуально-церемоніальний танець;
- магічно-церемоніальний і церемоніально-магічний танець;
- релігійно-еротичний і еротично-релігійний;
- релігійно-трансний і трансивно-релігійний танець;
- релігійно-обрядовий і обрядово-релігійний танець;
- календарно-обрядовий і обрядово-ритуальний танець.

Деякі з них зустрічаються лише в російській мові, але можуть, зазвичай, використовуватися і в українській, хоча за семантичною ознакою ці поняття майже тотожні або ж є синонімами. Так, наприклад, слова «обрядовий» і «ритуальний» одна частина науковців вважає синонімами, а інші наголошують їх відмінностях і особливостях. Слова «звичаєвий» і «традиційний» також тлумачаться по-різному, хоча їх синонімічність очевидна. Ми схилиємося до наукової позиції А. Байбурина, згідно якої терміни «обряд», «обрядовий» і «ритуал», «ритуальний» використовуються як синонімічні, але перевагу відано терміну ритуал і ритуальний як міжнародним [1, с. 4].

Розмежування і впорядкування розрізної загально-вживаної і маловживаної дансологічної термінології може посприяти розвитку як хореологічної, так і суміжних з нею наук: релігієзнавства, мистецтвознавства, культурології та антропології, дасть змогу створити науково виважену класифікацію дансо-ритуальної і дансологічної спадщини людства.

Отже, для об'єктивного неупередженого дослідження реалій духовної культури українців, варто наповно переглянути, переосмислити семантику основоположної релігійно-ритуальної термінології та понятійного апарату, який нині використовується в релігієзнавстві, етнології і дансології. Кожне випадково використане поняття,

без усвідомлення первинного значення, здатне лише «затмарити» справжню суть подій і явищ духовного, мистецького, зокрема, релігійного життя українців.

Список використаних джерел

1. Байбурин А. Ритуал в традиционной культуре. Структурно-семантический анализ восточнославянских обрядов / А. Байбурин. – СПб.: Наука, 1993. – 240 с.
2. Берг Е. Термины «пляска», «танец», «хоровод» в русских народных говорах / Е. Берг // Известия Уральского государственного университета. – 2001. – №20. – С.157–159.
3. Бернштам Т. Молодежь в обрядовой жизни русской общины XIX – начала XX в. – Ленинград: Наука, 1988. – 276 с.
4. Большая советская энциклопедия: В 30-ти т. / Гл. ред. А. Прохоров. – М.: Советская энциклопедия, 1969–1978. – Режим доступа: <http://www.slovedia.com/2/210/266112.html>
5. Влад М. Стрітенне. Книжка гуцульських звичаїв і вірувань / М. Влад. – К.: Український письменник, 1992. – 223 с.
6. З особистого архіву (Записано. від Віктора Пашника, Івано-Франківщина).
7. Кажан В. Власні імена та їх похідні в термінології хореографічного мистецтва / В. Кажан, Р. Калініна // Філологічні студії. Науковий вісник КНУ: зб. наук. праць / за заг. ред. Ж. Колоіз. – Кривий Ріг, 2012. – Вип. 8. – С.57–67.
8. Королева Э. Ранние формы танца / Э. Королева. – Кишинев: Штинца, 1997. – 216 с.
9. Курочкін О. Українські «маланкарі» – східна гілка карпато-балканської карнавальної традиції / О. В. Курочкін // Наук. зап. НаУКМА. Теорія та історія культури. – 2000. – Т.18. – С.70–75. – Режим доступу: http://www.ukrajinci.hu/arhiv/hromada_93/berehenya/malankari.html
10. Мельников–Печерский П. В лесах: в 2-х кн. // Мельников–Печерский П. Собр. Соч. в 8 т. – М., 1976. – Кн.1.
11. Мерлянова О. Жіночі танці в українській народній хореографії: автореф. дис... канд. мистецтвознав.: 26.00.01 / Ольга Мерлянова; Київський національний ун-т культури і мистецтва. – К., 2009. – 19 с.
12. Морина Л. Ритуальный танец и миф / Л. Морина // Религия и нравственность в секулярном мире. – СПб., 2001. – С.118–124.
13. Новый словарь русского языка: в 2 т. / Т. Ефремова. – М.: Рус. яз., 2000. – Т.2. – Режим доступа: <http://www.slovedia.com/15/207/1556965.html>
14. Осипов В. Корень нации. Записки русофила / В. Осипов. – М.: Алгоритм, 2008. – 624 с.
15. Полный церковно-славянский словарь / Г. Дьяченко. – М., 1910; М.: Отчий дом, 2010.
16. Ромм В. Танец в эволюции человека / В. Ромм. – Новосибирск, 2011. – 440 с.
17. Рыбаков Б. Язычество Древней Руси / Б. Рыбаков. – М.: Наука, 1987. – 790 с.
18. Сабан Л. Народні танці / Л. Сабан // Гуцульщина: Історико-етнографічне дослідження. – К., 1987. – С.358.
19. Славянорусский корнеслов / Сост. А. Шишков. – СПб., 2002.
20. Словарь української мови: в 4-х т / Упор. Б. Грінченко. – К., 2010.
21. Толковый словарь русского языка / С. Ожегов, Н. Шведова. – М.: Азбуковник, 1998. – 943 с. – Режим доступа: <http://www.slovedia.com/4/207/663306.html>
22. Толковый словарь русского языка: В 4-х т. / под. ред. Д. Ушакова. – М.: Астрель: АСТ, 2000. – Т.4. – Режим доступа: <http://www.slovedia.com/3/207/816939.html>
23. Фрэнсис Е. Скоморохи и церковь // Скоморохи в памятниках письменности / Е. Фрэнсис / Сост. З. Власова, Е. Фрэнсис (Гладких). – СПб.: Нестор–История, 2007. – С.463–477.
24. Чудновцев М. Церковь и театр. Конец XIX – начало XX в. / М. Чудновцев. – М.: Наука, 1970. – 129 с.

References

1. Bajburin A. Ritual v tradicionnoj kul'ture. Strukturno-semanticheskij analiz vostochnoslavjanskikh obrjadov / A. Bajburin. – SPb.: Nauka, 1993. – 240 s.
2. Berg E. Terminy «pjlaska», «tanec», «horovod» v russkikh narodnyh govorah / E. Berg // Izvestija Ural'skogo gosudarstvennogo universiteta. – 2001. – №20. – S.157–159.
3. Bernshtam T. Molodezh' v obrjadovoj zhizni russkoj obshhiny XIX – nachala XX v. – Leningrad: Nauka, 1988. – 276 s.

4. Bol'shaja sovetskaja jenciklopedija: V 30-ti t. / Gl. red. A. Prohorov. – M.: Sovetskaja jenciklopedija, 1969–1978. – Rezhim dostupu: <http://www.slovedia.com/2/210/266112.html>
5. Vlad M. Stritennje. Knyzhka gucul's'kyh zvychai'v i viruvan' / M. Vlad. – K.: Ukrai'ns'kyj pys'mennyk, 1992. – 223 s.
6. Z osobystogo arhivu (Zapysano. vid Viktora Pashnyka, Ivano-Frankivshhyna).
7. Kazhan V. Vlasni imena ta i'h pohidni v terminologii' horeografichnogo mystectva / V. Kazhan, R. Kalinina // Filologichni studii'. Naukovyj visnyk KNU: zb. nauk. prac' / za zag. red. Zh. Koloiz'. – Kryvyj Rig, 2012. – Vyp.8. – S.57–67.
8. Koroleva Je. Rannie formy tanca / Je. Koroleva. – Kishinev: Shtinca, 1997. – 216 s.
9. Kurochkin O. Ukrai'ns'ki «malankari» – shidna gilka karpato-balkans'koi' karnaval'noi' tradyicii' / O. V. Kurochkin // Nauk. zap. NaUKMA. Teorija ta istorija kul'tury. – 2000. – T.18. – S.70–75. – Rezhym dostupu: http://www.ukrajinci.hu/arhiv/hromada_93/berehenya/malankari.html
10. Mel'nikov–Pecherskij P. V lesah: v 2-h kn. // Mel'nikov–Pecherskij P. Sobr. Soch. v 8 t. – M., 1976. – Kn.1.
11. Merljanova O. Zhinochi tanci v ukrai'ns'kij narodnij horeografii': avtoref. dys... kand. mystectvoznnav.: 26.00.01 / Ol'ga Merljanova; Kyi'vs'kyj nacional'nyj un-t kul'tury i mystectv. – K., 2009. – 19 s.
12. Morina L. Ritual'nyj tanec i mif / L. Morina // Religija i npravstvennost' v sekuljarnom mire. – SPb., 2001. – S.118–124.
13. Novyj slovar' russkogo jazyka: v 2 t. / T. Efremova. – M.: Rus. jaz., 2000. – T.2. – Rezhim dostupu: <http://www.slovedia.com/15/207/1556965.html>
14. Osipov V. Koren' nacji. Zapiski rusofila / V. Osipov. – M.: Algoritm, 2008. – 624 s.
15. Polnyj cerkovno-slavjanskij slovar' / G. D'jachenko. – M., 1910; M.: Otchij dom, 2010.
16. Romm V. Tanec v jevoljucii cheloveka / V. Romm. – Novosibirsk, 2011. – 440 s.
17. Rybakov B. Jazychestvo Drevnej Rusi / B. Rybakov. – M.: Nauka, 1987. – 790 s.
18. Saban L. Narodni tanci / L. Saban // Gucul'shshyna: Istoryko-etnografichne doslidzhennja. – K., 1987. – S.358.
19. Slavjanorusskij korneslov / Sost. A. Shishkov. – SPb., 2002.
20. Slovar' ukrai'ns'koi' movy: v 4-h t / Upor. B. Grinchenko. – K., 2010.
21. Tolkovyj slovar' russkogo jazyka / S. Ozhegov, N. Shvedova. – M.: Azbukovnik, 1998. – 943 s. – Rezhim dostupu: <http://www.slovedia.com/4/207/663306.html>
22. Tolkovyj slovar' russkogo jazyka: V 4-h t. / pod. red. D. Ushakova. – M.: Astrel': ACT, 2000. – Т.4. – Rezhym dostupu: <http://www.slovedia.com/3/207/816939.html>
23. Frjensis E. Skomorohi i cerkov' // Skomorohi v pamjatnikah pis'mennosti / E. Frjensis / Sost. Z. Vlasova, E. Frjensis (Gladkih). – SPb.: Nestor–Istorija, 2007. – S.463–477.
24. Chudnovcev M. Cerkov' i teatr. Konec XIX – nachalo XX v. / M. Chudnovcev. – M.: Nauka, 1970. – 129 s.

Bogorod A. V., senior lecturer, Department of Philosophy, Borys Grinchenko Kyiv University (Ukraine, Kyiv), abc.boh@mail.ru

Religious aspects of the ritual dance terminology

This work deals with problematic issues and processes related to the creation and functioning of specific ritual dance terminology being in active use in the national religious, choreology, art critics and cultural studies during the 19th – early 21st centuries. The author collected and analyzed the most comprehensive list of the ritual dance epithets (287), about 100 of which are related to the practice of ritual dance; highlighted their practical, religious and ideological use in everyday and religious language of Ukrainians. The author attempted to analyze the widespread scientific concepts on origin and semantics of the fundamental terms and notions related to the ritual dance practices of Ukrainians and nations of the world. The author collected and systematized various thematic definitions which overwhelm professional literature on ritual and religion studies of sacred and ritual dances. The work pays special attention to the ritual words which have lost their initial meanings over time or changed them to the opposite by meaning (antonymous) do to the changes in religious beliefs, ideological and value paradigm.

Keywords: ritual dance, sacred dance, religious dance, ritual dance terminology, dance epithets.

Bogorod A. B., старший преподаватель кафедры философии, Киевский университет им. Бориса Гринченко (Украина, Киев), abc.boh@mail.ru

Религiovедческие аспекты дансо-ритуального терминологирования

Рассмотрены проблемные явления и процессы, связанные с созданием и функционированием специфической ритуально-дансологической терминологии, которую активно используют в отечественной науке в течение XIX – начала XXI веков религиоведы, дансологи, искусствоведы и культурологи; собран и проанализирован самый полный перечень дансо-ритуальных эпитетов (287), из которых около 100 касаются дансо-ритуальной практики; отражены их практическое и религиозно-идеологическое использование в бытовом и религиозном языке украинцев. Осуществлена попытка анализа распространенных в науке концепций относительно происхождения и семантики основополагающих терминов и понятий, которые касаются дансо-ритуальной практики мира и украинцев. Собраны и систематизированы всевозможные тематические дефиниции, которыми переполнена литература по ритуалистике и религиоведческие исследования по вопросам сакрального и ритуального танца. Отдельное внимание обращено на слова-ритуализмы, потерявшие с течением времени свое первичное значение, или изменили его на противоположное (антонимическое) в связи с изменением религиозных верований и мировоззренческо-ценностной парадигмы.

Ключевые слова: ритуальный танец, сакральный танец, религиозный танец, обрядовый танец, дансоритуальная терминология, танцевальные эпитеты.

* * *

УДК 17.021.2:291.5

Вергелес К. М.,
кандидат філософських наук, доцент, Вінницький
національний медичний університет ім. М. І. Пирогова
(Україна, Вінниця), kvergeles@gmail.com

САМОІДЕНТИФІКАЦІЯ ЛЮДИНИ І РЕЛІГІЙНА КУЛЬТУРА В ПРОСТОРІ СУЧАСНОЇ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

Розкривається проблема самоідентифікації людини, яка є актуальною для філософії, релігієзнавства, психології, культурології XXI ст. Аналізуються причини кризи самоідентифікації в сучасному суспільстві; прагнення та пошуки людини в аспекті духовності; розширення обріїв її свідомості. Наголошується на особливому значенні культури і релігійної культури для розгорнення духовності, виявлення місця людини в дійсності та реальності.

Ключові слова: самоідентифікація, самовизначення, людина, особистість, соціум, культура, релігійна культура, духовність, глобалізація.

Сьогодні демонструє нам, що проблема самоідентифікації людини є однією з головних проблем соціуму, який зіткнувся з нею в першій чверті XXI століття. Ті чи інші проблеми є глобальними не тому, що вони зустрічаються повсюдно, у будь-якому суспільстві, а головне, що їх неможливо вирішити в масштабах якогось окремого регіону. Погіршення екологічної ситуації, недостатність природних ресурсів першопочатково відносили до розряду глобальних проблем та їх причину бачили у занадто швидкому технічному розвитку сучасної цивілізації. Але, сьогодні поступово приходить усвідомлення того, що техніка сама по собі не є суб'єктом соціальних змін. На нашу думку, причини глобальних проблем безпосередньо не є пов'язаними з особливостями технологічного розвитку соціуму, вони закладені в самій людині, у подрібненості її практичної діяльності, відсутності необхідної духовної напруги. Сучасні глобальні проблеми є лише наслідком, логічним продовженням глибинної структурної неузгодженості суб'єктивності людини з дійсністю, кризи її самоідентичності.

Термін «самоідентичність» увійшов до обігу філософських, релігієзнавчих, психологічних наук приблизно у другій половині 70-років XX ст. Його входження до наукового словника пов'язано з іменем відомого дослідника Е. Еріксона. Але вперше в філософському плані проблематика самоідентичності розроблялася Дж. Мідом і Ч. Кулі. Ці два дослідника ще не використовували термін «самоідентичність», а використовували поняття «самість». Праці Дж. Міда і Ч. Кулі поклали ґрунт для символічного інтеракціонізму, в якому самоідентичність розглядається й як результат

соціальної інтеракції, й як фактор, що обумовлює цю соціальну інтеракцію. Близьким до подібного розуміння самоідентичності є й інший дослідник Е. Гідденс. Об'єктом його дослідження є процес виникнення нових психосоціальних механізмів особистісної самоідентифікації, що формуються під впливом інституцій сучасності, що трансформуються й які, у свою чергу, трансформують їх. Інший відомий дослідник Е. Гофман обґрунтував драматичну модель соціальної взаємодії, де «я» є сукупністю соціальних ролей і водночас рефлексією на власні соціальні ролі.

Слід зазначити, що в західній науці проблема особистісної самоідентифікації має велике поширення, але в українській філософській літературі, на жаль, вона розроблена недостатньо.

Із найбільш суттєвих публікацій необхідно виділити працю російського вченого В. С. Малахова «Незручності з ідентичністю» («Неудобства с идентичностью») [5]. Осмислення багатомірності світу людської суб'єктивності присвячені праці як вітчизняних, так і зарубіжних вчених – В. Біблера, Д. Дубровського, І. Кона, Л. Конотоп, С. Кримського та ін. Самобутня теорія культурно-семантичної онтології особистості, яка протистоїть традиційній російській парадигмі соціальності й гносеологізму, репрезентована працями М. Мамардашвілі, В. Налімова.

Відомий німецький філософ К. Ясперс розмірковував про «шифри трансценденції», тобто про ті символи, що не сприймаються, символи надчуттєві, які охоплюють людське буття зв'язків, опосередковано виявляють речі та предмети. Багато було написано про знаковість предметів структуралізмом і символічним інтеракціонізмом – все це намітило метафізичний план буттєвості предметності, її включеності у різноманітні зв'язки буття, що не описувалися природничими науками. Така метафізика передбачала різноманітні «шари» буття: космічний, природний, соціальний. Якщо філософія поверталася до найбільш широких, найбільш абстрактних метафізичних планів описування людей, то сама метафізика виявилася недооціненою.

Метою статті є філософсько-релігієзнавче осмислення проблеми самоідентифікації людини в сучасності.

Слід зазначити, що глобальний характер має й корінна перебудова соціальної системи у XXI ст. Перш за все, це – втрата людьми об'єктів їх соціальної ідентифікації, розпад їх референтної групи в плані держави та пошуки нових орієнтирів самоідентифікації – релігійних, національних та ін., що привело до загострення соціальних і релігійних конфліктів, націоналізму та ін. Події 2016 р. в різних країнах світу підтверджують те, що такі процеси і явища не є характерними для якоїсь однієї країни, регіону – вони мають глобальний характер. Відомий український філософ С. Кримський зазначає: «Те, що ми вступили у третє тисячоліття нової ери, є знаменним не тільки в хронологічному чи, сказати б, цивілізаційному сенсі, а насамперед за ознакою проходження людством драматичного та страшного XX століття. Саме в цей час позначилась ситуація абсолютного зла, коли (як додаток до тоталітаризму та його злочинів) виникла загроза кліоциду, термоядерного знищення історії та планети. У XX столітті всесвітня історія зіткнулася з феноменом абсолютної помилки, коли неймовірні жертви, людські

та матеріальні ресурси витрачались на недосяжні сили. Виявилось, що на Землі неможливо збудувати Рай, а можна тільки запобігти Пеклу» [4, с. 3]. Розпад соціуму починається з розпаду соціальних зв'язків та деструкції соціальних суб'єктів, кризи їх особистісних ціннісних орієнтацій та втрати самоідентичності.

В такий спосіб, проблема самоідентифікації є стрижнем філософсько-релігійнознавчої проблематики. Сучасне філософсько-релігійнознавче знання багатообразно і багатопланово, але головним у ньому є людина. У межах однієї концепції неможливо охопити всю філософсько-релігійнознавчу проблематику, але можливо та необхідно виявити загальні основи буття людини в світі глобальних змін, у світі сучасної культури і релігії, репрезентованих у різноманітних формах. Водночас обговорення проблеми повинно виходити з осмислення базової ідентичності, прояснення природи «я». Поза цим питанням неможливо сконструювати власне уявлення про світ, про своє місце в ньому та смисл власного буття. Процес самоідентифікації сучасної людини сьогодні є пошуком людиною певного очищення змісту власного життя від соціуму як прагнення очної ставки з самою собою, набуває великої гостроти і в зв'язку з тим, що на цей процес наклала свій відбиток культура модерну і постмодерну – культура у повному смислі масового суспільства. Панування пересічної людини з набором середніх потреб, людей, які споживають одні й ті самі продукти, слухають одну й ту саму музику, дивляться одні й ті самі кінофільми та ін. – такими є наслідки соціуму, що призвели до загострення питання про особистісне самовизначення людини.

Досягнення науково-технічного поступу, реалії сучасного високотехнологічного суспільства в XXI ст. привели до негативних наслідків. Реалізувалися ті думки мислителів минулого, які вважали, що людина не в змозі використовувати собі на благо ті можливості, які привносить науково-технічна думка. Відомий німецький філософ К. Ясперс вважав, що об'єктивована, відірвана від свого коріння людина втратила власне існування; для неї ні в чому не виявляється присутність істинного буття; у задоволенні й незадоволенні, у напружі й втомі вона виражає себе лише як певна функція [8, с. 311].

Але, що є надто важливим, що сьогодні виявився й зворотній процес – зросла незадоволеність людини власним існуванням, з'явилася бажання повернутися до духовних принципів буття. Особливо яскраво цей процес відображено в мистецтві. Пересічність тяжіє над людиною і вона, усвідомлено або не усвідомлено, прагне вийти поза межі повсякденності. Це одвічна потреба осягнення власного буття, власного Бога – основа для становлення та розгортання людської суб'єктивності, духовності як такої. Людина «здивувалася» Універсуму, буттю і отримала слово. І першопричина не може бути ніяким «матеріальним процесом»: «Проте вона не може бути і виліванням чистої у самій собі ідеальної істини, блага і краси на до того відокремлений від неї матеріал через суб'єкт, що був би чистим медіумом, провідником, і що першопричина, про котру йдеться, відмінність між ідеальним і реальним у собі самій повинна саме через те «залишити поза собою», що ця відмінність із неї самої походить, із неї виконується, із неї відбувається. Цю таємницю першої «причини» (першого походження), котра у предметності може бути подана лише в образах, картинах, аналогіях тощо, релігійна свідомість називає

прадавнім та багатозначним, людинозберігальним ім'ям – Бог» [6, с. 109].

Людина в просторі конкретної доби, певної культури вступає в діалог із іншими людьми, релігією, культурою, наукою та ін., й таким чином, здійснює своє піднесення до духовного. Культура і релігія в цьому плані – умови здатності до комунікацій, розуміння іншої людини як можливого духовного співрозмовника. І культура, і релігія виступають як умови відтворення базових культурних і релігійних цінностей, як «механізм» послідовної інтеграції соціуму. В таких умовах проблему самоідентифікації особистості неможливо проаналізувати поза розглядом діалогу між повсякденністю й вічними смислами, свідомість людини – це не тільки включеність у реальність, але й відхід від повсякденності. Людина живе і переживає в межах категорій «свого» соціуму, в якому вона народилася, виховувалася, здобула освіту та ін. Прагнення прожити повсякденність у системі не тільки теперішнього цілого, але й всього мета-історичного Універсуму загострює проблему самоідентифікації людини.

Ідентифікація особистості сьогодні є іншою, ніж у добу Модерну, вона рухається не за політичною, а за культурно-релігійною ідеєю. І культура, і релігія є мовами духу, але розвиток суспільства відбувається через адаптацію до швидкоплинного часу. А життя соціуму й в Україні, й в світі змінюється дуже швидко. Осмислювати та спрямовувати свідомість суспільства, нації, особистості здатні такі сфери, як мистецтво, релігія, освіта та ін., головним функціональним призначенням є їх культурна і особистісна ідентичність.

Вирішення проблеми самоідентифікації – це піднесення до цінностей як світського, так і релігійного характеру, без відриву від природних і соціальних основ людства, а в світоглядному плані – до цілісного світогляду як філософського ґрунту для взаємодії різноманітних культур і релігій в сучасному суспільстві. Самоідентифікація особистості є можливою за умовою відходу від однозначного, спрощеного розуміння масової культури, до поняття «криза ідентифікації», якщо процес самоідентифікації осмислювати у форматі діалогу між культурою і релігією. Самоідентифікація особистості в сучасному соціумі буде адекватною, якщо імперативом її розвитку буде сходження до загальнолюдських, культурних цінностей людства.

Безперечно, проблема самоідентифікації людини – це та проблема, що визначає філософсько-релігійнознавчу проблематику. Більше того, люди, з їх системами комунікаційних зв'язків, діяльністю, релігійними прагненнями репрезентують велику силу для перебудови соціуму. Кінець ХХ – перша чверть ХХІ ст. – це час перебудови соціальної системи, наслідком чого є й криза самоідентифікації сучасної людини. Ця криза має глобальний історичний характер, що породжено цивілізаційними зрушеннями, під якими ми розуміємо наближення людства до певного антропологічного кордону, коли всі попередні смисли і прагнення Homo sapiens виявилися вичерпаними. У ситуації цивілізаційного зрушення відбувається радикальна соціальна, культурна й релігійна трансформація, яка змінює не тільки біосферу, не тільки світ цінностей, але й ґрунт самоідентифікації, самовизначення людини. Постмодерн – це теперішній стан соціальної системи, – це стан соціуму, культури

й релігії після того, як доба Модерну є завершеною, але ще не сформовані та сформульовані принципи, цінності, ідеали, що могли би постати основою нової доби. Окрім головних характеристик сучасного соціуму – динаміка соціальних систем, глобалізація соціальних процесів, гранична нестабільність соціальних ситуацій та ін., основною особливістю доби Постмодерну постає проблема самоідентичності людини.

На нашу думку, поняття «масового суспільства» і «масової культури» є евристично цінними для дослідження української історії та сучасності, місця та ролі релігії. Й саме ці поняття дозволяють вирішити одну з важливих проблем – проблему самоідентифікації людини. Осмислення природи і феноменів самоідентичності й самоідентифікації передбачає звернення до рефлексії проблеми духовності. Далеко не кожна людина, яка усвідомлено діє в релігійній, естетичній або етичній сферах, є людиною духовною.

Духовність, на нашу думку, є діяльністю по реалізації самопізнання та самовдосконалення. У цьому варіанті вона розуміється як розширення внутрішніх обріїв самоідентифікації людини, постійного поновлення нескінченної цілісності особистості. І духовною є така діяльність свідомості, яка орієнтована на її нескінченність й, відповідно – на її цілісність. Наприклад, людина, яка не має жодної точки опертя в сучасному житті, тим не менше, може покласти на власну свідомість. Так відбувається в буддизмі. І в цьому аспекті перед нами людина є істотою, яка трансцендує, тобто постійно переступає через стереотипи, несвідомі інстинкти, тобто переступає через саму себе, всі кордони, що визначені нею або іншими людьми. Таким чином, людина постає такою, яка здатна відійти від соціальної ролі та зануритися у ніщо, порожнечу, яка є умовою істинної ідентифікації, тією духовною енергією, яка дозволяє їй бути якою завгодно і ніколи не співпадати з втіленою формою. Дійсно, жодна людина не народжується з певною біографією чи професією, не прив'язана до клімату, до певного місця і часу.

Людина – це нескінченна відкрита потенційність. Це ніщо – ознака її універсальності та можливість свободи. У такому розумінні «ніщо» є близьким до істинної самоідентифікації людини, означення внутрішньої сутності людини. Стан істинності як власної ідентичності з ідеальним образом передбачає вічність, вихід у «справжній» сакральній простір–час. Іншими словами, образ ідентичності переноситься у сакральний простір і відбувається «зняття» фактору часу як такого. По суті, це й є релігійним механізмом ідентифікації, хоча за змістом він є більш широким, ніж релігійна соціалізація; він може бути наповнений і світським змістом – усі секулярні форми безсмертя. Так, відомий російський філософ С. Франк у праці «Смисл життя» зазначає: «Об'єктивно повне та обгрунтоване життя, яке ми шукаємо, не може бути наповнено неспокоєм, цим суєтним переходом від одного до іншого, тією внутрішньою незадоволеністю, яка є нібито сутністю світової течії в часі... Воно повинно бути вічним життям... Моє життя може бути осмисленим, якщо воно наділено вічністю...» [7, с. 518–519]. Майже тими ж словами обгрунтовує це положення інший мислитель – М. Бердяєв у праці «Самопізнання», який наголошує, що він не може примиритися ні з чим тимчасовим і тлінним, завжди прагнучи вічного і тільки вічне уявляється філософу по-справжньому цінним. Він

зазначає: «Остаточна доля людини не може бути вирішена цим недовготривалим життям на землі» [2, с. 303].

Взагалі, коли релігійні мислителі роблять спроби зафіксувати зміст поняття «вічність», що має принципове значення для самоідентифікації й самодостатності, то це приводить їх до уявлень про актуальну вічність й вічність як таку. Наприклад, Аврелій Августин – «нерухомо сяюча, завжди перебуваюча вічність». Таку «усталеність» і «завжди перебування» філософ пояснює наступним чином: «У вічності ніщо ні переходить, але перебуває як справжнє у всій повноті» [1, с. 165]. Також відомим є вислів Боєція: «Вічність є абсолютним наділенням одразу всієї повноти нескінченного життя» [3, с. 286]. З думкою Боєція погоджуються Тома Аквінський та інші найвідоміші християнські мислителі. Але виникає питання, що таке «повнота нескінченного життя», «повнота буття»? Буття є повним, якщо в ньому є все: нічого не додається – не може додатися і нічого не зникає – не може зникнути. Повнота буття є тотальною його абсолютній досконалості, тобто його абсолютній завершеності. Боєцій наступним чином характеризує те, що має всю «повноту буття»: такому буттю «нічого не додає з майбутнього» і воно «не втратило нічого з минулого», «воно з необхідністю має здатність бути завжди присутнім у самому собі» [3, с. 287].

Джерела релігійної культури є підтвердженням того, що різноманітні тексти, друковані видання, іконопис, проповіді та ін. допомагають людині в її самоідентифікації, самодостатності й творчості. Тобто, релігійна культура є інформаційною системою і як інформаційна система вона охоплює продукти діяльності віруючих різних генерацій, різних соціальних шарів. В такий спосіб, релігійна культура є варіативною – від рафінованих філософсько–символічних духовних форм до повсякденної, фольклорної культури.

Окрім того, релігійна культура містить у собі обгрунтування конкретних цінностей та ідеалів. І тут йдеться не тільки про норми, що освячені традиціями пращурів, але своїм походженням від Божественного. Безперечно, таке поєднання цих двох моментів теж сприяє самоідентифікації людини.

Але, водночас такі особливості давали деяким критикам релігії можливість дорікати релігійним системам, що вони нібито створюють психологічні ілюзії. На нашу думку, слід прийняти класифікацію відомого вченого П. Сорокіна, який відносив релігійні культури до ідеаційного типу з прозорим і твердим авторитетом традиції, що спрямована до трансцендентного.

Висновки. Криза самоідентифікації не означає для особистості катастрофи або деструкції, але лише точку на її життєвому шляху. Те, що втрачається в цей момент, репрезентує тільки попередні ціннісні відносини з конкретним соціальним, культурним і релігійним оточенням, наявні форми досвіду. Втрата власної цілісності, насправді – цілісності з середовищем, поновлюється завдяки просторовим і часовим переміщенням, що реалізовується за рахунок іманентних сил людини. Сучасна ситуація виявляє формування іншого простору релігії, де нормою постає «багатоголосся», а провідним релігійним імперативом – імператив терпимості й діалогу.

Діалог виступає як символічний прояв «поліпарадигмальності» й як основа релігійної культури. В аспекті самоідентифікації специфіка релігійної культури визначається духовним актом, який здатний виразити переживання

святого, яке присутнє в життєвому просторі віруючої людини. Тобто, в релігійній культурі важливим є почуття благоговіння, яке регулює не тільки поведінку людини, але й її спрямованість; релігійна культура яскраво проявляє цілісність, самодостатність і самовизначеність людини, яка не може бути обмеженою тільки соціально–політичним виміром.

Список використаних джерел

1. Августин. Исповедь / Аврелий Августин. – М.: Республика, 1992.
2. Бердяев Н. А. Самопознание / Н. А. Бердяев. – М.: Правда, 1991. – 336 с.
3. Бозцій. «Утешение философией» и другие трактаты / Бозций. – М.: Наука, 1990. – 414 с. – (сер.: Памятники философской мысли).
4. Кримський С. Б. Заклики духовності XXI століття: [З циклу щоріч. пам'ят. Лекцій ім. А. Оленської–Петришин, 2002 р.] / С. Б. Кримський. – К.: Вид. Дім «КМ Академія», 2003. – 32 с.
5. Малахов В. С. Неудобства с идентичностью / В. С. Малахов // Вопросы философии. – 1998. – №2. – С.43–53.
6. Табачковский В. Г. Человеческое мироотношение: данность или проблема? / В. Г. Табачковский. – НАН Украины, Ин–т философии. – К.: Наукова думка, 1993. – 175 с.
7. Франк С. Л. Смысл жизни / С. Л. Франк / Духовные основы жизни. – М.: Правда, 1992.
8. Ясперс К. Смысл и назначение истории / К. Ясперс. – [Пер. с нем.] – М.: Политиздат, 1991. – 527 с. (сер.: Мыслители XX в.).

References

1. Avgustin. Ispoved' / Avrelij Avgustin. – M.: Respublika, 1992.
2. Berdjaev N. A. Samopoznanie / N. A. Berdjaev. – M.: Pravda, 1991. – 336 s.
3. Bojcij. «Uteshenie filosofiej» i drugie traktaty / Bojcij. – M.: Nauka, 1990. – 414 s. – (ser.: Pamjatniki filosofskoj mysli).
4. Kryms'kyj S. B. Zaklyky duhovnosti XXI stolittja: [Z cyklu shhorich. pamjat. Lekcij im. A. Olens'koi'–Petryshyn, 2002 r.] / S. B. Kryms'kyj. – K.: Vyd. Dim «KM Akademija», 2003. – 32 s.
5. Malahov V. S. Neudobstva s identichnost'ju / V. S. Malahov // Voprosy filosofii. – 1998. – №2. – S.43–53.
6. Tabachkovskij V. G. Chelovecheskoe mirootnoshenie: dannost' ili problema? / V. G. Tabachkovskij. – NAN Ukrainy, In–t filosofii. – K.: Naukova dumka, 1993. – 175 s.
7. Frank S. L. Smysl zhizni / S. L. Frank / Duhovnye osnovy zhizni. – M.: Pravda, 1992.
8. Jaspers K. Smysl i naznachenie istorii / K. Jaspers. – [Per. s nem.] – M.: Politizdat, 1991. – 527 s. (ser.: Mysliteli XX v.).

Vergeles K. M., PhD, Associate Professor, Vinnitsa National Medical University Pirogov (Ukraine, Vinnitsa), kvergeles@gmail.com

Identity of human and religious culture in the space of contemporary globalization

The article deals with the problem of identity of the person who is relevant to philosophy, religion, psychology, cultural Studies XXI century. The reasons of crisis of identity in modern society; desire and search for man in terms of spirituality; expanding the horizons of consciousness. Emphasized on the special significance of culture and religious culture to deploy spirituality, identification of man's place in reality.

Keywords: identity, self–determination, people, person, society, culture, religious culture, spirituality, globalization.

Vergeles K. H., кандидат философских наук, доцент, Винницкий национальный медицинский университет им. Н. И. Пирогова (Украина, Винница), kvergeles@gmail.com

Самоидентификация человека и религиозная культура в пространстве современной глобализации

Раскрывается проблема самоидентификации человека, которая является актуальной для философии, религиоведения, психологии, культурологии XXI века. Анализируются причины кризиса самоидентификации в современном обществе; стремление и поиски человека в аспекте духовности; расширение горизонтов его сознания. Отмечается особое значение культуры и религиозной культуры для развертывания духовности, выявления места человека в действительности и реальности.

Ключевые слова: самоидентификация, самоопределение, человек, личность, социум, культура, религиозная культура, духовность, глобализация.

* * *

УДК 2–1:[27–23:33](045)

Гончаренко Д. І.,
аспірант кафедри філософії, Київський університет
ім. Бориса Грінченка (Україна, Київ),
AliceCooper86@yandex.ru

РЕЛІГІЄЗНАВЧИЙ АНАЛІЗ СОЦІАЛЬНО–ЕКОНОМІЧНИХ ПРОБЛЕМ У БІБЛІЇ

З позиції релігієзнавства аналізуються соціальні та економічні проблеми, які порушуються у Біблійних канонах. Проводиться дослідження економічної складової біблійних вчень, що стосуються торгівлі, праці, багатства, податку. Вивчається біблійний світогляд на економічні аспекти життя суспільства і людини. Метою роботи є визначення соціально–економічної концепції Біблії, що сформували основу соціальних доктрин Християнської Церкви. Встановлено, що біблійне соціальне вчення розглядає актуальні для сьогодення питання економічного характеру, що базуються на принципах любові, віри, чесності і справедливості.

Ключові слова: Біблія, вчення, економіка, проблема, соціально–економічні, багатство, праця, торгівля, податок.

Біблія – священна книга, яка лягла в основу християнського віровчення. Пронизані мудрістю сторінки Святого Письма, містять відповіді на актуальні питання, що турбують християнина, який проживає своє нелегке земне життя, забезпечує його порадами та настановами. Дає можливість орієнтуватися у складних, запутаних лабіринтах повсякденних проблем, наводить його на шлях істини та пробуджує в ньому ті цінності, які вважаються Біблією найголовнішими для спасіння людської душі – чесність, любов, порядність, віра. Різноманітність проблем, які підпадають під увагу Святого Письма, можуть варіюватись від духовно–етичних до соціальних, правових, економічних тощо. Саме через широкий діапазон висвітлених проблем, вчення з Книги було покладено в основу доктрин Отців Церкви, і далі розвиваючись трансформувалось в офіційні концепції та вчення Християнської Церкви. Вчення християнських богословів минулого і, згодом, самої Церкви, формувалося не лише на позиціях віри та духовності, а й з урахуванням соціальних та господарських (економічних) аспектів буття людини. Тому, для цілісного розуміння етапів формування соціальних та господарських доктрин Християнської Церкви, необхідно дослідити їх витoki – провести аналіз соціально–економічних проблем, які були порушені у біблійних віровченнях.

У вітчизняній науці, дослідженню даної проблеми присвячена публікація Л. Л. Кістерського, де автор розглядає економічні положення Біблії для виявлення інструментів, які можуть бути застосовані для подолання кризи в Україні. Стаття О. О. Литвина, в якій визначено основні економічні ідеї християнства, вивчається вплив біблійних економічних концепцій на сучасну економіку та запроваджується спроба поєднати економічні ідеї християнства з посткризовою економічною стратегією України. Серед іноземних науковців, особливу увагу проблемі соціально–економічних учень Біблії, було приділено у низці публікацій С. В. Лукіна і, зокрема, в його роботі «Християнские экономические эссе», де автор виявляє в біблійних текстах проблеми, що мають економічний характер і здійснює їх аналіз відповідно до сучасної економічної теорії. Вище зазначенні науковці розглядають дану проблему однобічно – у зв'язку з економічною теорією та в контексті розвитку економічної думки. Проте, в Україні, залишається слабо розвиненим дослідження соціально–економічних проблем Біблії з позиції українського релігієзнавства.

Завдання статті: Це дослідження має на меті встановити і проаналізувати соціальні та економічні концепції Біблії, які лягли в основу соціальних доктрин християнських конфесій.

Швидкий розвиток суспільства змусив християнство розширити сферу своєї відповідальності і займатися не тільки традиційними проблемами духовного характеру, а й цікавитися питаннями впорядкування соціально-господарського життя вірян. Передусім це пов'язано з тим, що життя людини дедалі більше залежить від соціально-економічної складової. Направленість та інтенсивність розвитку соціально-економічних процесів впливає не тільки на матеріальне благополуччя, а й на розвиток світогляду, формування морально-етичних та духовних якостей як всього суспільства, так і окремого індивідуума. Християнська Церква змушена була сприймати дійсність у всіх її проявах і перебудувати свою політику, реагуючи на швидкі трансформації світу і разом з тим враховуючи перетворення у світогляді та свідомості людини.

Такою реакцією духовного інституту стало формування соціальних доктрин. Першою до формування соціальних доктрин приступила Римо-Католицька Церква, й у 1891 році в енцикліках папи Лева XIII була офіційно викладена програма Церкви з питань суспільного життя. Згодом, майже два століття потому, у 2000 році Ювілейним Архієрейським Собором були затвердженні Основи соціальної концепції Російської Православної Церкви. Окрім звичних соціальних аспектів, офіційні церковні документи включали в себе й аналіз економічних або соціально-економічних проблем. Звісно, що соціальні доктрини католицизму і православ'я не виникли з нічого, їм передували багатолітній історичний і еволюційний шлях становлення від самого заснування християнства.

Базис для соціального вчення християнства було закладено ще у біблійних текстах. Саме на сторінках Святого Письма читач може віднайти багато моментів, пов'язаних із соціальною тематикою, а крім того, серед них є і те, що безпосередньо пов'язане з економікою та її регулюванням. Масив «біблійної економічної теорії» не такий вже малий – в кожній книзі Старого або Нового Заповітів можна віднайти те, що підлягає розгляду з точки зору економічної теорії: багатство і його накопичення, організація праці і виробничий процес, позика, відсотковий процент, лихварство, податки або власність та багато іншого, що є актуальним і в наш час.

За підрахунками американського публіциста Гордона Дейтона, Біблія пропонує 500 молитовних віршів, близько 500 віршів щодо віри і більше ніж 2350 віршів, що стосуються економічних питань, де фігурують теми грошей і майна, а в 16 з 36 притч згадується про гроші та майно [2, с. 7].

Першим питанням нашого дослідження є проблема відношення Біблії до матеріального світу та багатства як категорії, що нерозривно пов'язана з продуктивною діяльністю людини. Звісно, що Біблія чітко проводить кордон між багатствами духовними і матеріальними. Причому матеріальна основа ставиться нижче від духовної. Духовно досконала людина – ось мета біблійного вчення, а основними пріоритетами християнської релігії є розкриття в людині милосердя, любові, доброти та віри. Для християнина Біблія є провідником до вічного неземного життя, а отримати його можна лише через тренування духовної досконалості. Жодні матеріальні

статки не можуть забезпечити людській душі гідне місце у потойбічному світі, а тільки те, що вона заслужила своїми земними діяннями: «Ліпше добре ім'я за багатство велике, і ліпша милість за срібло та золото» [1, Прип. 22:1], крім того для Бога, з точки зору Біблії, моральні якості вважаються навіть важливішим за справляння релігійного культу і приношення божественної пожертви [1, Прип. 21:3].

Позиції Старого та Нового Заповітів щодо матеріального світу мають деяку відмінність. У Новому Заповіті посилюється акцент на важливості духовного аспекту життя людини і, в першу чергу, це помітно у ставленні до проблеми багатства – тут воно має негативне забарвлення. У новозавітній традиції багатство є тією негативною стороною земного життя, яке руйнує дух людини, віддаляє його від Бога, примушує піклуватися про матерію, яка є тлінною і веде до забуття про вічне – свою душу. В Євангелії, апостол Матвій, цитує Христа який запитав: «Яка ж користь людині, що здобуде весь світ, але душу свою занепасть? Або що дасть людина взамін за душу свою?» [1, Мат. 16:26], а слова Ісуса, які відомі широкому загалу люду про те, що легше верблюду пройти крізь вушко голки, аніж багатому потрапити у Царство Небесне [1, Мат. 19:23] (ця фраза Ісуса в Новому Заповіті цитується двічі у Євангеліях від Матвія і Марка) говорять, що матеріальні статки можуть завдати людині на її шляху до духовної досконалості та позбавити шансів на отримання благ вічних. Новозавітні традиції пов'язують накопичення багатств із обманом, жадібністю, підлістю, гординою, духовним і тілесним розбещенням [1, 2 Пет. 2:2–15] – тими пороками, які християнство намагалося викоринити з людини, привівши її до вищої моралі і тим самим наблизити її до Бога. Патологічна пристрасть до збільшення статків приводить до морального і духовного занепаду, витісняє з серця віру, любов, а також стає причиною лиха на землі [1, Тим. 6:9–10], бо «не можна одночасно служити і Богу і мамоні» [1, Мат. 6:24]. Людина забуває, що є суттю справжнього багатства, а справжнім багатством, за Новим Заповітом, є «багатства повного розуміння, для пізнання таємниці Бога, Христа...» [1, Кол. 2:2].

Старий Заповіт, на відміну від Нового, має більш стриману позицію щодо людського багатства і не так категорично виступає проти матеріальних благ, хоча у старозавітних текстах зустрічається осуд надмірного збагачення, особливо такого, що відбувається неправомірним шляхом. Головна відмінність полягає в тому, що джерелом багатства людини виступає Бог [3]. Все відбувається на його розсуд: кому дати можливість стати заможним, а кого позбавити блага на цій землі. Кожен отримує відповідно до своїх діянь: хто сумлінно служив Богу і дотримувався його настанов, той отримує відповідну винагороду, той, хто порушував заповіді Господні втрачає її [1, Сам. 2:7–8, Бут. 13:2, Цар. 3:13]. Про багатство як Дар Божий говорять такі слова: «Також кожна людина, що Бог дав їй багатство й маєтки, і владу їй дав споживати із того, та брати свою частку та тішитися своїм трудом, то це Божий дарунок!» [1, Ек. 5:18]. У Старому Заповіті багатство і побожність не суперечать один одному, бо ж такі шановані біблійні мужі, як праведник Йов; патріарх Авраам, його син Ісак та онук Яків, а також Йосиф, який став довіреною особою фараона, і відомий цар Соломон – були заможними [1, Йов 1:1–3; Бут. 13:2;

Бут. 26:12; Бут. 41:41–44; Ек. 2:8]. Слід також додати, що в Старому Заповіті основою багатства, окрім праведності і служіння Господу, могло виступити і прагнення сумлінно працювати: «Ледача рука до убозтва веде, рука ж роботяща збагачує» [1, Пр. 10:4].

Треба зазначити, що відношення до праці у Біблії, на відміну від античності, де фізична праця не була шанованою справою, і де весь тягар трудової діяльності перекладався на рабську силу, набула зовсім іншого змісту: по-перше, праця була винесена у категорію почесного дійства, а, по-друге, християнство сприяло тому, що праця стала однією з умов існування людини, бо через працю людина могла і може задовольнити свої потреби як у духовній, так і у матеріальній площині. Завдяки праці життя людини наповнюється сенсом, встановлюються цілі та пріоритети. Відбувається самоорганізація життєдіяльності як людини, так і самого суспільства, в якому та перебуває. Встановлюються справедливість у перерозподілі матеріальних благ, відповідно до вмінь, здібностей та бажання індивідууму працювати або створювати блага. З першої сторінки Біблії, читачеві подається приклад того, що навіть Вищі сили вдаються до трудів: Бог, працюючи протягом шести днів, створив цей Світ і заселив його живими істотами [1, Бут. 1:1–31], далі, коли Бог карає Адама за те, що він скуштував заборонений плід «добра і зла», кажучи йому: «у поті свого лица ти їстимеш хліб, аж поки не вернешся в землю, бо з неї ти взятий. Бо ти порошок, і до пороху вернешся» [1, Бут. 3:19] зміщуються акценти – відтепер робота стає життєвим обов'язком вже людини, а не Бога. Біблія ставиться до праці як до Божої заповіді. Майже кожний біблійний персонаж задіяний в якійсь трудовій діяльності, причому ремесла різноманітні: так сини Адама – Авель був пастухом, Каїн – оброблював землю. Трудова повинність продовжується і родом Каїна [4, с. 116].

Святе Письмо постійно протиставляє працю лінощам – щодо останньої йдеться як про непродуктивну рису характеру людини – через неї людина завдає собі страждання. Відомий вислів апостола Павла, який у наш час став фразеологізмом: «Як хто працювати не хоче, нехай той не їсть!» [1, 2 Сол. 3:10] говорить, що людина, через трудову продуктивність, сама здатна передбачити, впливати і забезпечувати своє майбутнє. Для того щоб бажане у майбутньому, набуло реальної форми, людині потрібно щось робити, щось створювати, до чогось себе спонукати, бо в іншому випадку наблизитись до поставленої мети не можливо [1, Ек. 11:4–6]. Більш того, праця і все, що з нею пов'язане, повинно виходити із власної доброї волі самої людини. Притча про мурашку, яка постійно працює, щоб вибудувати собі мурашник і «не має вона над собою ні начальника, ані володаря», і робить вона це з власної волі, через розуміння необхідності, а не від примусу стороннього. Визначившись з відношенням Біблії до роботи, як обов'язкової людської діяльності, слід відзначити, що у Святому Письмі регулюються проблематики взаємовідносин між учасниками виробничого процесу – підлеглим і роботодавцем або «працею та капіталом». Старозавітна концепція несе в собі зародки основ трудового законодавства, де викладаються права найманого працівника і роботодавця, а також формуються принципи укладання між цими суб'єктами угоди щодо відповідальності сторін. Через біблійну мораль формуються принципи верховенства

права, вимагається від кожного з учасників дотримання своїх зобов'язань. Для найманого працівника вимогою є належне і сумлінне виконання взятих на себе зобов'язань зі створення продукту на потребу роботодавця і передачі права на користування цим продуктом, а від останнього – відповідно оцінити результат праці найманого працівника. Від роботодавця Біблія вимагає толерантно і етично ставитись до підлеглого (бо він є залежним), забороняється жорстоко з ним поводитись [1, Лев. 25:43], або зловживати його скрутним матеріальним або соціальним становищем знаючи, що наймит готовий віддати більше, ніж отримати лише для того, щоб забезпечити своє мінімальне існування [1, Втор. 24:14]. Крім морально-етичних сторін взаємовідносин між наймитом та підприємцем, Біблія розглядає і технічну складову соціально-економічної співпраці. Якщо від наймита, як вже говорилось вище, вимагається якісне виконання покладених на нього зобов'язань, то від роботодавця вимагається вчасно забезпечувати працівника зарплатою – розраховуватись відразу, в той же день, коли була виконана робота [1, Втор. 24:14–15]; не затримувати її [1, Лев. 19:13] і не обманювати працівника із матеріальною винагородою [1, Ерем. 22:13]. Обидва учасника соціально-трудова відносин несуть відповідальність, окрім взаємної, ще й перед Богом. Зловживання як збоку нанита, так і зі сторони найманого робітника – не припустимі, але Святе Письмо більш суворо засуджує правопорушення збоку християнина-роботодавця: «І прибуду до вас Я на суд, і буду свідком швидким проти чарівників, і на перелюбників, і проти тих, хто присягу складає на лжу, і проти тих, хто заплагою наймита тисне, вдову й сироту, хто відхилює право чужинця, Мене ж не боїться, говорить Господь Саваот» [1, Мал. 3:5]. З першого погляду може видаватися, що тут є несправедливість, але через логічний вивід можна довести наступне: якщо наймит нехтує своїми зобов'язаннями то, в першу чергу, страждає він сам бо «людину примушує працювати її рот» [1, Пр. 16:26], якщо до порушень вдається начальник, то від цього страждає інша людина (наймит) – в нього втрачається можливість для існування. Біблія закладаючи проповіді милосердя до людини і любові до ближнього не може допустити, щоб люди завдавали страждання один одному. Таким чином, Біблія регулюючи опозиції робітника-начальника, створює умови для економічного інтересу, тобто взаємній вигоді та користі, яка досягається внаслідок дотримання та реалізації взаємних економічних відносин. Щоб уникнути непорозумінь між роботодавцем і найманим робітником ще до того, як вони вступають у соціально-економічні взаємовідносини по створенню блага або продукту, Біблія радить роботодавцю зважено відноситись до підбору кадрів для виконання тієї чи іншої роботи. Враховувати професійно-кваліфікаційний рівень найманого робітника, його здібності та навички. Так, цар Давид говорив своєму сину Соломону про важливість підбору кваліфікованих кадрів у разі виконання якоїсь важливої роботи: «А оце черги священників та Левитів для всякої служби Божого дому. І будуть з тобою в усякій праці ревні люди, здібні на всяку службу, а начальники та весь народ, на всі накази твої» [1, 1 Хр. 28:21]. Тому важливим для людини є віднайти і розгледіти в собі ті таланти, хисти, здібності, той дар, який закладений Богом, щоб використовуючи його приносити користь іншим: «І ми маємо різні дари, згідно з благодаттю, даною нам: коли пророцтво, то виконуй його в

міру віри, а коли служіння, будь на служіння, коли вчитель на навчання, коли втішитель на потішання, хто подає у простоті, хто головує то з пильністю, хто милосердствує то з привітністю!» [1, Рим. 12:6–8].

До найдревнішої трудової діяльності, як форми соціально-економічних відносин, можна віднести торгівлю, що виникла в процесі обміну товарами та послугами, цінностями та грошима. Розподіл праці створював надлишки, які могли бути обмінені на іншу необхідність, а згодом, з появою грошей, надлишки продукту продавалися чи викупалися, що сприяло виникненню товарно-грошових відносин. Тому «торгівля» в Біблії не забороняється, а сприймається як необхідний процес для існування держави (успішні торговельні відносини сприяють його процвітання). Праця розглядається в контексті трудової діяльності людини, яка направлена на забезпечення власного існування або існування родини. Найбільшого розквіту торгівля набула при правлінні царя Соломона: «Торгівля з іншими народами була ще одним вкладом у розвиток економіки царства. Міжнародна обстановка сприяла появі в Ізраїлі сильного лідера... Соломон заключив з декількома народами торгові угоди, які підняли багатство і престиж Ізраїлю... Морські міста Тир та Сидон також були пов'язанні торговими відносинами з Ізраїлем... Деяка торгівля йшла через каравани верблюдів. Але найбільш важлива торгівля велась морем через союзника в обличчі Тіра. Можливо, що кораблі Соломона ходили до берегів самої Іспанії і привозили звідти срібло. Соломон став володарем великої торгової імперії» [6, с. 408].

Висвітлюючи проблему торгівлі, Біблія формує своє врівнення на етичній стороні взаємовідносин між покупцем і торговцем. Книга звертається до кожної зі сторін пробудити в собі чесність, порядність, повагу один до одного, проявити милосердя і любов, що є наскрізним мотивом Нового завіту і найбільшою у Законі заповіддю – «люби свого ближнього, як самого себе» [1, Мат. 22:39]. Біблійний пророк Амос закликав до торговців: не притискати бідних і не обманювати «зменшивши ефу» або «викривляючи обману вагу»; викриваючи їх в тому, що вони не шанують традиції, навіть у дні, коли торгівля заборонена, заждуть швидше приступити до своєї нечесної торгівлі заради власного збагачення [1, Ам. 8:4–6]. Суворо засуджується застосування мір і ваг обманних, сам Бог застерігає від цього торговців: «Не буде в тебе в торбі твоїй подвійного каменя до ваги, великого й малого, не буде тобі в твоїм домі подвійної ефи, великої й малої. Камінь до ваги буде в тебе повний і справедливий, ефа буде в тебе повна й справедлива, щоб продовжилися дні твої на землі, яку Господь, Бог твій, дає тобі» [1, Втор. 25:13–15]. Слід відмітити, що особливу увагу в питаннях етики торгівлі, Біблія приділяє саме торговцям, як людям, що мають схильність до сріблολюбства і матеріальної наживи. Вони вразливі до жаги збагачення, а від цього втрачають відчуття людяності, духовності. Розцінюють людину не з погляду християнської любові, а як джерело наживи і матеріального статку.

Окрім торгівлі, Книга розглядає одну з найстаріших форм фінансових взаємовідносин між державою та її громадянами – податок. Податок сприймається як необхідність, оскільки забезпечує основну дохідну частину державної казни з якої кошти перерозподіляються і направляються на забезпечення певних потреб. Біблія

розглядає проблему оподаткування з декількох позицій: по-перше податок, як форма жертво приношення – подяка Богу; по-друге, церковний податок – «десятина» на утримання релігійних общин і по-третє, податки та збори, що сплачувався державним інститутам. Жертва – подяка віддавалась самому Богу, за його велінням, яке він передав через Мойсея народу Ізраїлю – робити добровільні і чисті від помислів приношення: «А оце те приношення, що візьмете від них: золото, і срібло, і мідь, і блакить, і пурпур, і червень, і віссон, і козина вовна, і шкурки баранячі, начервоно пофарбовані, і шкурки тахашеві, і дерево акацій, олива на освітлення, пахощі до оливи намащення, і пахощі для кадила, і каміння оніксове, і каміння на оправу до ефоду й до нагрудника. І нехай збудують Мені святиню, і перебуватиму серед них» [1, Вих. 25:3–8]. З цитати зрозуміло, що Бог просить разові пожертви на будівництво Храму, але в наступному уривку Книги, Бог наказує приносити щоденні пожертви і озвучує перелік жертвених продуктів, які мають споряджати на жартівнику: «ягнята, однорічного віку, двоє на день завжди» – одне ягня для ранкового, а інше для вечірнього ритуалу, а крім цього «...і десятину ефи пшеничної муки, мішаної в товченій оливі, чверть гіну, і на лиття чверть гіну вина на одне ягня» [1, Вих. 29:38–42].

Пожертва була справою добровільною: «...Ізраїлеві сини приносили добровільні дар для Господа» [1, Вих. 35:29]. Надання її базувалося на добродійності людини, його духовних якостей, розуміння необхідності віддати пошану Творцеві, висловлюючи тим самим йому свою любов, вдячність та шанування. В Біблії жертва виступає елементом релігійного обряду і це є головною відмінністю, що відрізняла її від повинності сплачувати податок на користь державних органів. З цього приводу апостол Павло, у своєму зверненні до Коринтян каже, що кожен має давати так, як підказує йому його серце і не через примус і не через смутку від втрати бо «Бог любить того, хто з радістю дає!» [1, 2 до Кор. 9:7].

Більш складною проблемою в Біблії є питання «десятини». Цей податок виник ще до Мойсея, як відрахування Авраамом десятої частини всіх багатств, які він здобув внаслідок перемоги над чотирма царями, первосвященнику Мелхіседеку [1, Бут. 14:19–20]. У майбутньому «десятина» була закріплена офіційно для утримування старту священнослужителів, храму та витрати на проведення обрядів богослужіння. Найбільш акцентовано про «десятину» говорить саме у Старому Заповіті, розкривається подробиці цього виду податків. У книзі Буття, Яків просить Бога захисту під час його небезпечній подорожі і дає обітницю, що після свого повернення до дому батька, буде повертати Богу частину від всього того, що він йому сам дасть [1, Вих. 35:22–24]. У Старозавітних традиціях, десятина мала різні вираження: вона могла відраховуватись від врожаю, від приплоду худоби: насіння або плодів дерева – десятина Бога і святиня Господа, як і десятина з дрібної та великої худоби [1, Лев. 27:30–32], або у грошовому виразі: десятина від «породження землі» могла сплачуватись їй у грошовій формі, але тоді сума її збільшувалася на 20%: «А якщо дійсно викупить хтось свою десятину, той додасть п'яту частину її над неї» [1, Лев. 27:31; 7, с. 259].

Розподілялась десятина на утримання безземельного коліна Ізраїлевого – левітів, а також священників [1, Чис. 18:25–29]. Юдеї відносили десятину зі всього Ізраїлю

до Єрусалимського Храму – Дому Господнього [1, Втор. 12:17–18]. Крім того, існував так званий «рік десятини», коли кожен третій рік десятина збиралась по місцю проживання і віддавалась на потреби бідних, сиріт, знедолених, левітам, які жили поруч [1, Втор. 14:28–29]. Дещо змінюються підхід до розуміння десятини у Новому Заповіті – там немає чіткого визначення, що християнам потрібно віддавати десятину від своїх доходів, але говориться, що християнин може жертвувати стільки, скільки він може собі цього дозволити від свого достатку [1, Кор. 16:2]. Новозавітний канон не відкидає ветхозавітну традицію і нагадує, що по закону левіти мають брати десятину від своїх братів, але наголос робиться не на обов'язковості, а на людській добровільності, що йде від милості, любові та справедливості. Тому головне щоб людина прийшла до ідеї допомагати іншим через духовні перебудови, а не через примус: «Горе вам, книжники та фарисеї, лицеміри, що даєте десятину із м'яти, і ганусу й кмину, але найважливіше в Законі покинули: суд, милосердя та віру; це треба робити, і того не кидати» [1, Мат. 23:23].

Проблема державного оподаткування розглядається Біблією як явище необхідне для існування держави та її інститутів. В книзі Царів описано, що мудрий цар Соломон правив Ізраїлем розділивши його на 12 округів, яким правила 12 намісників і намісники ці «годували царя та дім його, місяць на рік був на одного на годування» [1, 1 Цар. 4:7], а несправедлива податкова політика його сина-наслідувача Рехав'ама призвела до розколу країни [1, 2 Хрон. 10:2–24]. Якщо у Старому заповіті ставлення до державних податків не однозначне, то у Новому Заповіті устами самого Ісуса говориться: «Тож віддайте кесареви кесареви, а Богові Боже» [1, Мф. 22–18]. Апостол Павло викладав думку Ісуса римлянам: «Тож віддайте належне усім: кому податок податок, кому мито мито, кому страх страх, кому честь честь» [1, Рим. 13:7].

Висновок. Біблія, розглядаючи цілу низку соціально-економічних проблем, сформулила підґрунтя для їх подальшої розробки християнським теологами. А вже озвучені на сторінках Святого писма ідеї, проходили крізь час віків, жодним чином не втрачаючи своєї актуальності. Викладений матеріал статті доводить, що Книга переймалася не лише питанням суто духовного характеру, а й допомагала християнам впорядкувати і господарську діяльність, порушуючи питання торгівлі, податків, праці, взаємовідносин між наймитом і наймачем тощо. По кожному із окреслених соціально-господарських тематик, Біблія намагається направити християнина в руслах основних її концепцій – любові, віри, чесності, справедливості. Навіть у повсякденних, мирських питаннях, людині завжди треба пам'ятати про духовну сторону свого життя і чинити відповідно до настанов Творця.

Список використаних джерел

1. Біблія або Книги Святого Письма Старого й Нового Заповіту / [Текст]: із мови давньоєврейської й грецької на українську дослівно наново перекладена / Пер. І. Огієнко. – К.: Українське Біблійне Товариство, 2002. – 1159 с.
2. Дейтон Горвард. Деньги любят счет: библейское руководство к тому, как зарабатывать, тратить, откладывать, инвестировать, жертвовать деньги и изымать долги / [Пер. с англ. А. В. Карпов]. – Волгоград: Панорама, 2009. – 196 с.
3. Иринея (Пиковский). Богатство. Размышления над страницами Библии [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.pravoslavie.ru/jurnal/66151.htm>

4. Grigore Piroasca. Angela Rogojanu. The Biblical Matrix of Economics // Bucharest Academy of Economic Studies. Theoretical and Applied Economics Volume XIX. – 2012. – No.5 (570). – P.115–124.

5. Кістерський Л. Л. У пошуках виходу з кризи: Біблія очима економіста / Л. Л. Кістерський // Економіка України. – 2014. – №1. – С.21–32.

6. Рыбальченко Н. Кто есть кто в Библии: Словарь всех библейских имен / Пер. с англ. Н. Рыбальченко. – Александрия: Ездра, 2007. – 480 с.

7. Лукин С. В. Христианские экономические эссе / С. В. Лукин // БГУ, Экономический фак. – Минск: БГУ, 2015. – 482 с.

References

1. Biblija abo Knygy Svyjatogo Pys'ma Starogo j Novogo Zapovitu / [Tekst]: iz movy davn'ojevrejs'koi' j grec'koi' na ukrai'ns'ku doslivo nanovo perekladena / Per. I. Ogijenko. – K.: Ukrai'ns'ke Biblyjne Tovarystvo, 2002. – 1159 s.

2. Dejton Gorvard. Den'gi ljubjat schet: biblejskoe rukovodstvo k tomu, kak zarabatyvat', tratit', otkladyvat', investirovat', zhertvovat' den'gi i izymat' dolgi / [Per. s angl. A. V. Karpov]. – Volgograd: Panorama, 2009. – 196 s.

3. Irinej (Pikovskij). Bogatstvo. Razmyshlenija nad stranicami Biblii [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.pravoslavie.ru/jurnal/66151.htm>

4. Grigore Piroasca. Angela Rogojanu. The Biblical Matrix of Economics // Bucharest Academy of Economic Studies. Theoretical and Applied Economics Volume XIX. – 2012. – No.5 (570). – P.115–124.

5. Kisters'kyj L. L. U poshukah vyhodu z kryzy: Biblija ochyma ekonomista / L. L. Kisters'kyj // Ekonomika Ukrai'ny. – 2014. – №1. – S.21–32.

6. Rybal'chenko N. Kto est' kto v Biblii: Slovar' vseh biblejskih imen / Per. s angl. N. Rybal'chenko. – Aleksandrija: Ezdra, 2007. – 480 s.

7. Lukin S. V. Hristianskie jekonomicheskie jesse / S. V. Lukin // BGU, Jekonomicheskij fak. – Minsk: BGU, 2015. – 482 s.

Goncharenko D. I., postgraduate student of the chair of philosophy of the Borys Grinchenko Kyiv University (Ukraine, Kyiv), AliceCooper86@yandex.ru

Religious analysis of socio-economic problem in the Bible

With religious studies position is analyzed social and economic problems are touched in the Biblical canon. The economic components of the biblical teachings in the part of trade, labor, wealth, tax are explored in this article. Determined of biblical worldview on the economic aspects of society and person. The purpose of the research is determination of socio-economic concepts of the Bible, which formed the basis of the social doctrine of the Christian Church. It was found that the Bible's social doctrine considers modernity topical economic issues, which are based on the principles of love, faith, honesty and righteousness.

Keywords: Bible, doctrine, economy, problem, socio-economic, wealth, labor, trade, tax.

Гончаренко Д. И., аспирант кафедры философии, Киевский университет им. Бориса Гринченко (Украина, Киев), AliceCooper86@yandex.ru

Религиведческий анализ социально-экономических проблем в Библии

С позиции религиоведения анализируются социальные и экономические проблемы, которые затрагиваются в Библейских канонах. Проводится исследование экономических составляющих библейских учений в части торговли, труда, богатства, налога. Изучается библейское мировоззрение на экономические аспекты жизни общества и человека. Целью работы есть определение социально-экономических концепций Библии, которые сформировали основу социальных доктрин Христианской Церкви. Установлено, что библейское социальное учение рассматривает актуальные для современности вопросы экономического характера, которое базируется на принципах любви, веры, честности и справедливости.

Ключевые слова: Библия, учение, экономика, проблема, социально-экономический, богатство, труд, торговля, налог.

* * *

УДК 291.1

Грицишин В. П.,
пошукач кафедри філософії, Рівненський
державний гуманітарний університет (Україна, Рівне),
palamist@gmail.com

СОЦІАЛЬНА ТЕОРІЯ ПРАВОСЛАВНОЇ ТЕОЛОГІЇ ДОБИ ПОСТМОДЕРНУ

Здійснюється релігієзнавчий аналіз соціальної теорії православної теології доби постмодерну. Богослови поступово відмовляються від протиставлення православному персоналізму західному індивідуалізму. Відбувається перехід від утопічних проєктів в дусі солідаризму та розуміння церкви як духовної влади. Наприродна соціальність церкви пов'язується із її комунікативною природою, а вплив християн на суспільство – із особистим прикладом моральної поведінки, спрямованої на досягнення порозуміння і миру.

Ключові слова: православ'я, теологія, еклезіологія, екзистенція.

Православна соціальна теологія безпосередньо впливає на змагання між православним фундаменталізмом і лібералізмом, що наново розгорівся у часи постмодерну. Православний фундаменталізм, пов'язаний із доктриною «російського світу» не залишився лише теоретичною конструкцією, але став ідеологічною основою для російської агресивної політики стосовно України. Дослідження альтернатив фундаменталізму, релігієзнавча оцінка нових соціальних теорій православних богословів необхідні для оновлення релігієзнавчих та богословських рефлексій стосовно природи ліберального київського християнства.

Наукове вивчення теологічних вчень, які розвивають православні теологи доби постмодерну лише розпочинається у вітчизняній релігієзнавчій науці. Наукове зацікавлення до цієї тематики виявили Ю. Чорноморець [1; 2], Г. Христокін [3], А. Дідківський [4]. Професор Юрій Чорноморець вважає соціальну теорію православної теології доби постмодерну спорідненою до вчення про суспільство у сучасній «радикальній ортодоксії» – течії теологічної думки, яка зародилася у межах англіканства, але охопила католицизм та православ'я [2]. «Радикальні ортодокси» вважають, що у часи постмодерну стає легітимним повернення до ортодоксії часів середньовіччя у онтології, гносеології, антропології, соціальній теорії, тощо. При цьому відповідні дисципліни теології та релігійної філософії інтерпретуються неметафізично, в дусі постгайдегерівської німецької та французької філософії та теології. Залежність представників православної теології доби постмодерну від ідей радикальної ортодоксії Дж. Мілбанка та К. Піксток є очевидною, так само як і запозичення феноменологічних ідей із теології та філософії видатного католицького мислителя Ж.–Л. Маріона. Разом із тим маємо відмітити, православна теологія доби постмодерну – явище принципово більш широке, ніж «радикальна ортодоксія». Дж. П. Мануссакіс, Д. Б. Гарт та інші мислителі православної теології доби постмодерну пропонують значно складніші гносеологію, онтологію, соціальну теорію, ніж відповідні частини проєкту «радикальної ортодоксії» Дж. Мілбанка і його послідовників. В соціальній теорії Дж. Мілбанк запропонував проєкт «християнського соціалізму», в той час як Дж. П. Мануссакіс, Д. Б. Гарт та інші православні богослови початку ХХІ століття вбачали у будь-яких різновидах капіталізму та соціалізму прояви тоталітарних тенденцій. Таким чином, характеристика Ю. Чорноморцем православної теології доби постмодерну як різновиду радикальної ортодоксії є занадто сміливою. Важко

погодитися із віднесенням Генадієм Христокіним вчення Дж. П. Мануссакіса, Д. Б. Гарта до течії неопатристики [3]. Український дослідник визнає, що неопатристика є явищем аналогічним до протестантської неоортодоксії і католицького неотомізму, оскільки: теологи намагаються повернутися до витоків власної традиції, якою у даному випадку є грецька патристика; наново відкриті ідеї та концепти патристики («дух і буква святоотцівської традиції») дещо модернізуються за допомогою мови екзистенціалізму; віднайдена «метафізика отців» покликана дати відповіді на актуальні питання сучасності [5]. Американський православний теолог українського походження П. Гаврилюк цілком вірно звертає увагу на те, що самі православні мислителі доби постмодерну мислять себе у межах принципово нової парадигми теології, яка приходить на зміну неопатристикі, оскільки: більше залежить від біблійного світогляду, ніж патристичного; шукає мови для теології, яка була постметафізичною і постмодерністичною; у відповідях на актуальні питання сучасності теологи нової хвилі покладаються на власне мислення, засноване на Євангелії та Традиції, а не відшукують готові відповіді у православному переданні [6]. Розмежування із неопатристикою стало настільки різким, що існували пропозиції назвати ідеї молодого покоління теологів «постпатристикою», але вони не знайшли підтримки оскільки православ'я не може бути «пост» відносно патристичної ортодоксії ні у богослов'ї, ні у практиці [6]. Дослідження українського релігієзнавця А. Дідківського важливе з двох причин. По-перше, автор дає аналіз соціальної етики православної думки доби постмодерну. По-друге, доводить, що до православних богословів доби постмодерну слід відносити Христа Янараса, Йоана Зізіуласа, Антонія Сурожського, Олександра Шмемана, Девіда Гарта, Дж. П. Мануссакіса та інших [4]. А. Дідківський доводить, що для сучасної православної теології характерним є певне розділення, оскільки одні автори абсолютизують значення особистості, інші – релігійної спільноти. Із області етики це протистояння перейшло в сферу соціального вчення церкви. А саме, «персоналізм» визначає характер соціальної доктрини Константинопольського патріархату, колективізм – Московського (особливо у її новій версії від 2008 року) [4]. Разом із тим, увага А. Дідківського зосереджена на соціальній етиці і комплексного аналізу всієї соціальної теорії православної теології доби постмодерну цей дослідник не здійснив.

Мета. Сучасна релігієзнавство потребує системного прочитання текстів православних теологів доби постмодерну на предмет адекватно опису і аналізу соціальних теорій, які пропонуються цими авторами. Особливо актуально це з огляду на значні трансформації у православ'ї взагалі та православної теології зокрема, які відбуваються в останнє десятиліття, і впливають на міжправославні відносини в Україні [7].

Першою характерною рисою соціальної теорії православної теології доби постмодерну є послідовна критика сучасних соціальних відносин. На думку богословів Й. Зізіуласа [8], Х. Янараса [9], Д. Гарта [10, с. 617–659] та інших західний індивідуалізм з його ідеалом автономного суб'єкту по самій своїй суті суперечить християнській моралі, оскільки стає причиною соціального egoїзму та відчуження. Особистість стає об'єктом маніпуляцій, перш за все

для її економічної експлуатації як споживача ілюзорних благ сучасної цивілізації. Й. Зізіулас та Х. Янарас корені західного індивідуалізму, який суперечить справжньому персоналізму, знаходять у католицькій теології. На думку цих авторів, які продовжують спекуляції В. Лоського, для латинської патристичної традиції характерне приниження значення іпостасі порівняно із сутністю у тріадології. За інтерпретацією цих православних богословів, Бог для Августина і всієї католицької традиції – це сутність, яка має три іпостасі як свої прояви. Для православної традиції, навпаки, три іпостасі спільно мають загальну сутність. В дійсності традиція ортодоксії є практично однаковою в тріадології, а сучасні православні теологи спекулюють на методологічній різниці між грецькою і латинською патристикою, відкритою у кінці XIX століття католицькими дослідниками [11]. До вже традиційної критики схоластичності західного богослов'я, а також західного розуміння людини як індивіду, соціального атома, який протистоїть «особистості» і «соборності», сучасні православні теологи додають власну критику онтології, яку виводяться із августинівського і томістського «есенціалізму». Цьому католицькому (і протестантському) есенціалізму протиставляється теологія «православного екзистенціалізму», як вчення про примат особистості над сутністю у Богові та людині. Відносини Трійці, у яких кожна іпостась дарує себе іншим у довершеному колі «спілкування» стають взірцем для міжособистих стосунків у соціумі. Західному суспільству православні богослови закидають те, що воно замінює відносини безпосереднього спілкування і любові на формальні юридичні відносини і зовнішні моральні зобов'язання у душі кантіанської моралі. Як переконливо довів П. Гаврилюк, усі ці антитези, що їх проповідують православні теологи походять із спадщини російської релігійної філософії, яка, у свою чергу, залежить від німецького романтизму та критики всіма європейськими романтиками Просвітництва [12; 13]. Можемо додати, що відповідні філософські побудови в XIX столітті у Росії та Європі були пов'язані із консервативною соціальною утопією, що переконливо довів А. Валіцький [14]. Проблему для сучасних православних теологів становило не лише те, що їх персоналізм і пов'язані із ним соціальні ідеали соборності як суспільства безпосереднього спілкування походили від європейського романтизму, але і з тим, що у православної патристичній думці терміни «особистість» та «індивід» були тотожні [15]. Й. Зізіулас намагався довести, що ці терміни ототожнювалися лише в патристичній антропології (це вже підважує екзистенційну антропологію В. Лоського і самого Й. Зізіуласа), але не в тріадології [8, с. 220–229]. Дане твердження спростовується численними свідченням із авторитетних святоотцівських текстів – наприклад восьмим розділом «Точного викладу православної віри» Йоана Дамаскіна та «П'ятнадцятим листом» Максима Сповідника. Не дивно, що Д. Гарт відмовляється від протиставлення західного індивідуалізму та православного персоналізму. На його думку, традиції латинської і грецької патристики, а також католицизму і православ'я, значно ближчі, ніж прийнято думати, і є частинами єдиної християнської традиції [16]. За Гартом, обґрунтування ідеалів персоналізму і «койнонії» (спільності–спілкування) є спільною рисою для всієї традиційної християнської теології. Занепад цих рис християнського теологічного мислення був

характерним як для Заходу, так і для Сходу. Відродження інтересу до ідеалів персоналізму і «койнонії» також є спільною тенденцією для західної і православної теології XIX – початку XXI століть. Звільнившись від упередженого ставлення до західного «індивідуалізму», Д. Гарт зумів дати більш об'єктивну критику сучасних соціальних відносин. Згідно із цим американським православним теологом, особистість деконструється не через ті чи інші теоретичні конструкції «індивідуалізму» чи «колективізму», а через те, що бере участь у ринкових відносинах з приводу товарів та послуг, що мають лише віртуальну і символічну цінність. Особистості нав'язується «діонісійська» модель поведінки, згідно із якою вона має бажати все більшого споживання, має вибирати ті чи інші товари та інформацію, ставати «додатком до реклами» [10, с. 647]. Стимулювання стихії «бажань» робить цінними самі акти бажання, але знецінює те, що є предметами бажання, оскільки постійно змінюються предмети, які є цінними згідно із риторикою реклами, тенденціями моди, тощо. Перетворення особистості на «машину бажань» є дійсною загрозою, порівняно із якою стають незначними загрози «індивідуалізму» чи «колективізму», на які звертали багато уваги Й. Зізіуласа та Х. Янарас. За Гартом, капіталізм та соціалізм виявилися поглинутими реальністю глобалізованого ринку, який претендує на деконструкцію всіх особливостей особистого і колективного життя, всіх ідеологій, всіх стратегій політичної дії. Ринком діє як автоматичне здійснення деконструкції всіх персонально значимих різноманітностей світу, що має на меті забезпечити можливість вільного обміну всього існуючого. З точки зору теології Гарта, ринок здійснює роботу «нового іконоборництва»: в християнській онтології кожна реальність є символом (іконою) трансцендентного персонального Буття, має значення у особистих відносинах, являє красу та повноту світу, що існує у Богові. Ринок є простором, який сам по собі є «нічим», але в якому існують усі речі та істоти, замість того, щоб існувати у світі та в Богові. Згідно із Гартом, повернення реальності речам і міжлюдським відносинам можливе лише за межами ринку. Відбувається це тоді, коли речі мають цінність, але не мають грошового еквіваленту, коли відбувається обмін дарунками або має місце жертвоне дарування. Гарт наголошує на тому, що «посткапіталістична» економіка для християн не може бути різновидом «християнського соціалізму», оскільки будь-який соціалізм сьогодні належить до ринкової стихії та підпадає під усі її закони. Христос і святі не можуть бути учасниками ринку: засновник християнства різко відмежовувався від грошей, які повністю належать «кесарю», святі являють своїм життя Христа на Голгофі, а отже не можуть приймати участі у тих чи інших проектах побудови суспільства благополуччя. Християнство різко суперечить логіці ринкових відносин ще й тому, що Христос відкидав будь-які претензії на владу. Для Гарта принципово, що християнство не може навіть судити суспільну риторіку з точки зору ідеалів справедливості (Капуто) чи терпимості (Ваттімо). Згідно із Гартом християнство може лише пропонувати образ Христа як значимий для життя кожної особистості, яка бажає повноти існування чи його справжності. Бог, якого являє Христос, має владу над світом і життям особистості, але не претендує на здійснення цієї влади. Тому християнство пропонує певний спосіб життя і мислення, поведінки

і говоріння, але не нав'язує його як обов'язковий. За Гартом не можна навіть говорити, що християнство пропонує ідеал життєвого «звільнення», оскільки сьогодені «звільнення» є різновидом уніфікуючої «деконструкції».

Другою характерною рисою соціальної теорії православної теології доби постмодерну є комплексна «естетизація» соціального буття. Церковна дійсність як «надприродна» соціальність євхаристійної спільноти тлумачиться як наративний світ із власними символами присутності Бога. Повсякденна соціальна дійсність у побуті, на рівні родини і спільноти, нації та людства, має бути подібною до «надприродної» соціальності. Ця подібність не означає клерикалізації соціальності чи встановлення теократії. Від того, що соціальний простір «світського» буде захоплюватися церквою у власну огорожу нічого принципово не зміниться у соціумі. Церква має вести соціум не до самої себе, а до Бога, якого вона має являти у цьому світі. Отже, уподібнення повсякденної соціальності «надприродній» має знаходити вирахи у тому, щоб у звичайних соціальних відносинах надавати місце для присутності Божественного у його різноманітних виявах, серед яких особливе значення мають краса, добро, істина.

За Д. Гартом краса, добро, істина – це перші надкатегоріальні властивості Бога (трансценденталії), яким не можна дати визначення, але які пізнаються завдяки феноменології та герменевтиці. Також у світі Бог перш за все являє себе через красу, яка заперечує значимість влади та величчю. Така краса є переважно красою персонального, але також і красою світу, красою відносин, красою істини. Світогляд Гарта є виразом його радикального пацифізму, для якого головною цінністю є мир. Американський православний богослов підкреслює, що християнство освячує все природне і персональне різноманіття світу та людства, легітимізує розрізнення вже хоча б тим, що в Богові – не суцільна тотожність, а розрізнення Трьох Особистостей. Також важливо, що між Бог зберігає дистанцію між Собою і людиною, Собою і творінням. Християнський персоналізм є ідейним обґрунтуванням збереженні особистих особливостей не менше, ніж ідеологія прав людини – кожна особистість необхідна у світовій поліфонії саме як унікальна реальність. Гарт звинувачує теологію модерну у намаганні принизити людину, підкорити її владі Бога і церкви. На перше місце у переживанні Бога теологія модерну висувала почуття залежності людини від Бога як величчю нумінозного. Всупереч цьому модерний атеїзм звеличував людську суб'єктивність, постмодерний релятивізм – людську гру суб'єктивності. За Гартом весь дискурс щодо влади і величчю як Бога, так і людської суб'єктивності породжений намаганнями підкорення та експлуатації: сильним світу цього все дозволено або з санкції релігії, або тому що «Бога немає». Релігійний фундаменталізм та секулярний нігілізм однаково підривають як основи християнського світогляду, так і віру людини у свої сили. Гарт відмовляється від розгляду благодаті як енергії або сили Бога, щоб уникати, по-перше, натуралістичного порівняння із проміннями сонця і, по-друге, не вводити дискурсу влади сильного. Це радикально змінює наративний світ православної теології, оскільки у центрі уваги стає акт спілкування Особистості Бога та особистості людини, який здійснюється без посередництва «енергій». Церква як надприродна соціальність постає

як реальність, яка конститується цим спілкуванням, і взагалі є простором міжособистісного спілкування як вірних між собою, так і безпосередніх відносин з Богом. Вірні долучаються до відносин Осіб Трійці між Собою, до парадигмальної надприродної соціальності. Таким чином, Церква для православної теології доби постмодерну перестає бути ієрархічним інструментом передачі благодаті. Поява нової еклезиології у цілому відповідає як комунікативній парадигмі у сучасній думці, так і високій цінності горизонтальних зв'язків у постіндустріальному суспільстві.

За Гартом, відносини церкви і держави не можуть бути осмислені як партнерство духовної та світської гілок влади. Церква не є владою взагалі, а є комунікативною спільнотою, що являє надприродний тип відносин. Христос був розп'ятий поза містом, і церква за своєю природою знаходиться за межами сьогоденішнього глобалізованого полісу. Якщо християн «пускають у місто», дають слово у суспільних дискусіях, то вони не можуть претендувати на повчання з позиції авторитету і на владу у суспільстві. Церкви можуть лише свідчити про можливість реалізації надприродного способу життя як для особистості, так і для спільноти.

Гарт уподібнює все створене хору, в якому кожний співає власну мелодію, яка є варіацією у загальній симфонії. Для американського православного богослова симфонічна влаштованість соціуму не є метафорою, але постметафізичною соціальною онтологією, корені якої він знаходить у творах Августина. Сам Бог виступає як творче джерело розрізненя в якості надприродного музиканта. Відповідно, раціональне осмислення розрізненя навіть і неможливе, а необхідне їх прийняття в якості характеристик самого життя.

З усього сказано природним є висновок Гарта про те, що церква – це не інституція, а процес, творчий рух вірних від самих себе до Бога та іншого. В процесі руху до все більш насиченого богоспілкування кожна мить конститується церква як спільнота. Відповідна онтологія церкви як процесу знаходить своє підтвердження у сакральній етимології церкви («еклезія» як «вибрані, що виходять із міста»), у літургії, що у давні часи починалася із процесії, що входила до храму, у метафізиці причетності до Бога як динамічній реальності трансценденції до Бога.

Згідно із Д. Гартом між Богом і людиною існують відносини взірця і відображення. Взірець є нескінченним і необмеженим, відображення – скінченним і обмеженим. В усьому іншому спосіб існування людини подібний до способу існування Бога. Уявлення Д. Гарта про Бога зумовлюють характер його антропологічних вчень. Бог як тріада особистостей існує екстатично, тобто іпостасі Бога не замкнуті у собі, а повністю відкриті до інших двох божественних особистостей. Бог Отець цілком дає власне буття Синови та Святому Духові. Син та Святий Дух все їм властиве повертають Богові Отцеві. Аналогічно до цього, людська особистість існує не сама по собі, а у відносинах дарування власного буття іншим. Це дарування є усвідомленим або неусвідомленим, але людина є особистістю і подібна до Бога у тій мірі, в якій існує у відкритості свого буття до інших.

Взагалі за Д. Гартом взаємне дарування є умовою життя. Американський православний теолог вважає нічим не доведеним забобою думку Ж. Дерріда про неможливість істинного дарунку. Взаємність дарунку не

робить акт дарунку актом обміну. Навпаки, справжній дарунок передбачає взаємність, особливо якщо це акт дарування життя дитині, акт духовного народження, акт любові. Д. Гарт вважає любов найкращим прикладом безкорисливого дарунку. Але ненормальним був би акт любові, коли особистість, що кохає, не думала про взаємність. Думка Ж. Дерріди про те, що для чистоти дарунку необхідно відмовлятися від взаємності суперечить фундаментальним прагненням особистості та є апологією неможливого. Краса взаємного дарунку, краса жертвності – це те, що найбільш являє як внутрішній «характер» Бога, так і людяність людини.

Кінець–кінцем теологія дарунку Д. Гарта виявляється сучасним варіантом теології любові, згідно із якою можлива «посткапіталістична» і «постринкова» економіка. Дійсно, в сучасній постіндустріальній дійсності все більше інформації чи послуг можна отримати безкоштовно, все більше розповсюджується волонтерство і взаємна допомога. Але в цілому православна соціальна теорія перетворюється на апологію практики жертвності любові до іншого, а системного соціального ідеалу створити все ще не вдається.

Висновки. У часи постмодерну богослови поступово відмовляються від протиставлення православного персоналізму західному індивідуалізму. Відбувається перехід від утопічних проектів в дусі солідаризму та розуміння церкви як духовної влади. Надприродна соціальність церкви пов'язується із її комунікативною природою, а вплив християн на суспільство – із особистим прикладом моральної поведінки, спрямованої на досягнення порозуміння і миру.

Список використаних джерел

1. Черноморець Ю. П. Православна теологія Девида Бєнтлі Харта – нове начало в епоху постмодерна / Ю. П. Черноморець [Електрон. ресурс] // Релігія в Україні. – 2009. – Режим доступу: <http://theology.in.ua/ua/bp/theologia/contemporary/44359/>.
2. Черноморець Ю. П. Православна теологія на шляху до нової парадигми / Юрій Черноморець // Філософська думка–Sententiae: Спецвипуск №3 (2012) Християнська теологія і сучасна філософія. – Вінниця: ВДТУ, 2013. – С.74–88.
3. Хрестокін Г. В. Неопатристика як парадигма сучасної православної теології / Г. В. Хрестокін // Українське релігієзнавство: Бюлетень Української асоціації релігієзнавців і Відділення релігієзнавства Інституту філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України. зб. наук. праць / Відп. ред. П. Ю. Павленко. – К.: Інститут філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України, 2008. – №43. – С.61–69.
4. Дідківський А. А. Православна етика доби постмодерну / А. А. Дідківський // Релігія та соціум. Міжнародний часопис. Чернівці: Чернівецький національний університет, 2015. – №1–2 (17–18). – С.217–223.
5. Хрестокін Г. В. Сучасна православна теологія: спроба характеристики / Г. В. Хрестокін [Електрон. ресурс] // Релігія в Україні. – 2009. – Режим доступу: <http://www.religion.in.ua/main/bogoslovya/407-suchasna-pravoslavna-teologiyasproba.html>.
6. Гаврилюк П. Православне відродження: нова генерація теологів / Павло Гаврилюк // Філософська думка–Sententiae: Спецвипуск №3 (2012) Християнська теологія і сучасна філософія. – Вінниця: ВДТУ, 2013. – С.67–73.
7. Черноморець Ю. П. Позитивні тенденції у розвитку українського православ'я сьогодні: нова якість освіти та наукових розвідок конфесійних вчених / Ю. П. Черноморець // Державно–церковні відносини в Україні: сучасний стан та тенденції розвитку / [за ред. В. Д. Бондаренко та І. М. Мишака]. – К.: Вид–во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2012. – С.499–515.
8. Иоанн (Зизиулас). *Обищение и инаковость*. Новые очерки о личности и церкви / Иоанн (Зизиулас), митр.; [пер. с англ. М. Толстолуженко, Л. Колкер]. – М.: ББИ, 2012. – 407 с.
9. Яннарас Х. Церковь в посткоммунистической Европе / Христос Яннарас; [пер. с англ. Г. Завершинского, Ю. Вестеля] // Церковь и время: Научно–богословский и церковно–общественный журнал. – 2004. – №3 (28). – С.81–106.
10. Харт Д. Красота бесконечного. Эстетика христианской истины / Дэвид Харт [пер. с англ. А. Лукьянова]. – М.: ББИ, 2010, xviii + 673 с.
11. Завийський Р. Вплив католицької думки на православну неопатристику Георгія Флоровського та Володимира Лоського // Філософська думка: Sententiae IV. – Київ, 2013. – С.74–83.
12. Gavrilyuk P. Georges Florovsky and the Russian Religious Renaissance (Changing Paradigms in Historical and Systematic Theology) / Paul Gavrilyuk. – Oxford, 2013. – 320 p.
13. Уильямс Р. Богословие В. Н. Лосского: изложение и критика / Роуэн Уильямс; [пер. с англ. Д. Морозова, Ю. Вестель]. – К.: Дух і літера, 2009. – 335 с.
14. Валицький А. В полоні консервативної утопії: Структура і видозміни російського слов'янофільства / Анджей Валицький; [пер. з пол. В. Моренець]. – К.: Основи, 1998. – 710 с.
15. Черноморець Ю. П. Основні категорії патристичної метафізики / Ю. П. Черноморець // Мультиверсум: філософський альманах: [зб. наук. пр]. – 2004. – Вип.42. – С.36–47.
16. Гарт Д. Б. Міф схизми / Девід Бентлі Гарт // Наукові записки Українського католицького університету. – Львів, 2015. – Число V. – Богослов'я. Вип.2. – С.375–390.

References

1. Chernomorec Ju. P. Pravoslavna teologija Devida Bjentli Harta – novoe nachalo v jepohu postmoderna / Ju. P. Chernomorec [Elektron. resurs] // Religija v Ukrai'ni. – 2009. – Rezhym dostupu: <http://theology.in.ua/ua/bp/theologia/contemporary/44359/>.
2. Chernomorec' Ju. P. Pravoslavna teologija na shljahu do novoi' paradygmy / Jurij Chernomorec' // Filosos'ka dumka–Sententiae: Specvypusk №3 (2012) Hrystyjans'ka teologija i suchasna filosofija. – Vinnycja: VDTU, 2013. – S.74–88.
3. Hrystokin G. V. Neopatrystyka jak paradygma suchasnoi' pravoslavnoi' teologii' / G. V. Hrystokin // Ukrai'ns'ke religijeznavstvo: Bjuletyn' Ukrai'ns'koi' asociacii' religijeznavciv i Viddilennja religijeznavstva Instytutu filosofii' im. G. S. Skovorody NAN Ukrai'ny. zb. nauk. prac' / Vidp. red. P. Ju. Pavlenko. – K.: Instytut filosofii' im. G. S. Skovorody NAN Ukrai'ny, 2008. – №43. – S.61–69.
4. Didkivs'kyj A. A. Pravoslavna etyka doby postmodernu / A. A. Didkivs'kyj // Religija ta socium. Mizhnarodnyj chasopys. Chernivci: Chernivec'kyj nacional'nyj universytet, 2015. – №1–2 (17–18). – S.217–223.
5. Hrystokin G. V. Suchasna pravoslavna teologija: sprobha harakterystyky / G. V. Hrystokin [Elektron. resurs] // Religija v Ukrai'ni. – 2009. – Rezhym dostupu: <http://www.religion.in.ua/main/bogoslovya/407-suchasna-pravoslavna-teologiyasproba.html>.
6. Gavryljuk P. Pravoslavne vidrodzhennja: nova generacija teologiv / Pavlo Gavryljuk // Filosos'ka dumka–Sententiae: Specvypusk №3 (2012) Hrystyjans'ka teologija i suchasna filosofija. – Vinnycja: VDTU, 2013. – S.67–73.
7. Chernomorec' Ju. P.pozytyvni tendencii' u rozvytku ukrai'ns'kogo pravoslav'ja s'ogodni: nova jakist' osvity ta naukovykh rozvidok konfesijnyh vchenyh / Ju. P. Chernomorec' // Derzhavno–cerkovni vidnosyny v Ukrai'ni: suchasnyj stan ta tendencii' rozvytku / [za red. V. D. Bondarenko ta I. M. Myshhaka]. – K.: Vyd–vo NPU im. M. P. Dragomanova, 2012. – S.499–515.
8. Ioann (Ziziulas). *Obshhenie i inakovost'*. Novye ocherki o lichnosti i cerkvi / Ioann (Ziziulas), mitr.; [per. s angl. M. Tolstoluzhenko, L. Kolker]. – M.: BBI, 2012. – 407 s.
9. Jannaras H. Cerkov' v postkommunisticheskoj Evrope / Hristos Jannaras; [per. s angl. G. Zavershinskogo, Ju. Vestelja] // Cerkov' i vremja: Nauchno–bogoslovskij i cerkovno–obshhestvennyj zhurnal. – 2004. – №3 (28). – S.81–106.
10. Hart D. Krasota beskonechnogo. Jestetika hristianskoj istiny / David Hart [per. s angl. A. Luk'janova]. – M.: BBI, 2010, xviii + 673 s.
11. Zavyjs'kyj R. Vplyv katolyc'koi' dumky na pravoslavnu neopatrystyku Georgija Florovs'kogo ta Volodymyra Los'kogo // Filosos'ka dumka: Sententiae IV. – Kyi'v, 2013. – S.74–83.
12. Gavrilyuk P. Georges Florovsky and the Russian Religious Renaissance (Changing Paradigms in Historical and Systematic Theology) / Paul Gavrilyuk. – Oxford, 2013. – 320 p.
13. Uil'jams R. Bogoslovie V. N. Losskogo: izlozhenie i kritika / Roujen Uil'jams; [per. s angl. D. Morozova, Ju. Vestel']. – K.: Duh i litera, 2009. – 335 s.
14. Valic'kyj A. V poloni konservatyvnoi' utopii': Struktura i vydozminy rosij's'kogo slov'janofil'stva / Andzhej Valic'kyj; [per. z pol. V. Morenec']. – K.: Osnovy, 1998. – 710 s.

15. Chornomorec' Ju. P. Osnovni kategorii' patrystychnoi' metafizyky / Ju. P. Chornomorec' // Mul'tyversum: filosofs'kyj al'manah: [zb. nauk. pr]. – 2004. – Vyp.42. – S.36–47.

16. Gart D. B. Mif shyzmy / Devid Bentli Gart // Naukovi zapysky Ukraїns'kogo katolyč'kogo universytetu. – L'viv, 2015. – Chyso V. – Bogoslovja. Vyp.2. – S.375–390.

Grytsyshyn V. P., competitor of the Department of Philosophy of Rivne State Humanitarian University (Ukraine, Rovno), palamist@gmail.com

Social theory of the Orthodox theology of postmodern era

The article is religious analysis of social theory Orthodox theology postmodern era. Theologians gradually abandon opposition orthodox personalism to the Western individualism. There is a shift from utopian projects in a spirit of solidarity and understanding of the church as a spiritual power. Supernatural sociality churches associated with its communicative nature, and Christian influence on society – from the personal example of ethical conduct, aimed at achieving understanding and peace.

Keywords: Orthodoxy, theology, ecclesiology existence.

Грицишин В. П., соискатель кафедры философии, Ровенский государственный гуманитарный университет (Украина, Ровно), palamist@gmail.com

Социальная теория православной теологии эпохи постмодерна

Осуществляется религиозный анализ социальной теории православной теологии эпохи постмодерна. Богословы постепенно отказываются от противопоставления православного персонализма западному индивидуализму. Происходит отход от утопических проектов в духе солидаризма и понимания церкви как духовной власти. Сверхъестественная социальность церкви связывается с ее коммуникативной природой, а влияние христиан на общество – с личным примером нравственного поведения, направленного на достижение взаимопонимания и мира.

Ключевые слова: православие, теология, экклезиология, экзистенция.

* * *

УДК 261.7

Христокін Г. В., кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії та політології, Університет державної фіскальної служби України (Україна, Ірпінь), xristokingena@gmail.com

МЕТОДОЛОГІЯ СУЧАСНОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ТЕОЛОГІЇ ТА ГРЕЦЬКА ПАТРИСТИКА

Досліджуються джерела методології сучасної православної теології у теоріях богопізнання мислителів грецької патристики. Сучасні православні автори повертаються до логіки патристичної системи трьох теологій з їх трьома теоріями богознання. В межах природної теології засобами богознання є розсудок та інтуїтивний розум, догматичної теології засобом богознання є віра, що сприймає само-одкровення Бога, яке передає і визначає зміст Святого Письма, переказу та вчительства церкви. У межах містичної теології засобом богознання вважається особистий містичний досвід, надприродні переживання, які не можуть бути верифіковані церковною спільнотою.

Ключові слова: православна теологія, містика, релігійний досвід, грецька патристика.

Проблематика релігієзнавчого вивчення методології християнської теології є однією з актуальних тем у дослідженні як християнської традиції, так і сучасної християнської думки. Вона дозволяє побачити теологію як досить складне утворення, розглянути її як повноцінний дискурс в усіх його проявах. Зрозуміти певну теологію – це означає зрозуміти її методологію. Адже без чіткого усвідомлення способів, якими теолог здобуває знання, без теологічної рефлексії неможливо відрізнити теологічне знання від містичного, міфічного чи поетичного. Особливо актуальним дослідження теологічних методів прийнятих в східному християнстві стає у зв'язку з аналізом сучасного стану, тенденцій та перспектив розвитку православної теології, яка багато в чому є повторенням, продовженням та новітньою інтерпретацією східно-християнської традиції. Оскільки сучасна православна теологія активно повертається до спадщини грецької патристики,

актуальним стає систематичний аналіз особливостей методології богословської думки доби розквіту цієї традиції у Візантії.

Стан дослідження. Корені методології сучасної православної теології у теоріях богопізнання мислителів грецької патристики ще не були предметом систематичного релігієзнавчого дослідження. Цієї тематики у торкались історики теології О. Кесіді [1], Р. Вільямс [2], П. Гаврилук [3].

Метою дослідження є аналіз парадигмальної специфіки сучасного православного богослов'я, методів теологічного дискурсу грецької патристики, їх взаємодію між собою, їх використання у творчості сучасних теологів.

Георгій Флоровський у своїй книзі «Шляхи російського богослов'я» (1937) здійснює деконструкцію православної академічної теології XVII–XIX ст. та російської релігійної філософії XIX–XX ст. Ця деконструкція дозволяє побачити, що ці два види теологічно-філософської думки не дотримувалися норми, виконання якої необхідно для того, щоб вони справді були справді православною теологією. А саме – православна теологія має бути розвитком передання отців церкви. Твори отців церкви, особливо грецька патристика, на думку майже всіх теологів-догматистів, є взірцевою теологією, нормативним вираженням християнського віровчення. Така доктрина Флоровського передбачає наявність принципово єдиної системи теології грецької патристики, яку, за переконанням Флоровського, нібито можливо і необхідно реконструювати. Дивно, що вже півстоліття після Флоровського та Володимира Лоського справа реконструкції системи теології грецької патристики залишається не реалізованою, неопатристику продовжують розвивати без такої реконструкції. Так само тенденційною є думка Флоровського, що лише система понять, вироблена грецькою патристикою, може бути основою для побудови православної теології, в тому числі – сучасної. Флоровський ніде не реконструює цієї системи понять і не доводить її переваги. Впевненість Флоровського в нормативності для православної теології саме термінології грецьких отців є його особистою інтуїцією. Флоровський наголошує, що понятійний апарат теології необхідно розвивати, але залишаючись у системі понять грецької патристики. Тому богослов виступає проти будь-яких спроб переформулювати догмати в категоріях сучасних філософій. Але саме використання понять і концепцій сучасної філософії стало характерним для багатьох представників неопатристики, які намагаються здійснювати переосмислення понять філософії, аналогічне тому, яке колись здійснили грецькі отці.

Чим на сьогодні є неопатристика? Виділення суттєвих рис неопатристики дозволяє усвідомити, що неопатристика насправді виявилася не тим «неопатристичним синтезом», який замислив Флоровський, а скоріше своєрідним аналогом неотомізму.

Перша суттєва риса неопатристики, аналогічна до неотомістичної, – це систематичне звертання до певної середньовічної теології, яка вважається взірцевою. У неотомізмі – це система Аквіната, а в неопатристиці – грецька патристика. Необхідність такого звертання в цих системах обґрунтовується по-різному. Неотомісти вбачають у системі Томи взірцеву теологію через те, що вона є «вічною філософією», ідеально обґрунтованою і реалістичною метафізикою. Представники неопатристики

так само вважають, що твори грецьких отців церкви є взірцевим переданням, тобто, є традицією, якій треба бути вірними, на основі якої необхідно творчо розвивати сучасну теологію. До речі, нормативними для багатьох із них є не принципи взірцевої теології, а «дух отців», «досвід отців»: тому насправді для неопатристики не є характерною цілковита відданість поняттям і концепціям грецьких отців, оскільки така вірність на сьогодні, скоріш за все, неможлива.

Друга суттєва риса неопатристики, яка робить її також аналогічною неотомізму, – це активне використання понять і концепцій сучасної філософії. Ці поняття і концепції стають новою формою для вираження нібито незмінного змісту православної теології. Насправді використання понять і концепцій сучасної філософії може суттєво змінювати зміст теології, що очевидно у випадках із системами В. Лоського, Х. Янараса та митрополита Йоана Зізіуласа. Збереження традиційного змісту при використанні нової філософської теологічної методології – це, взагалі, складне завдання для православних мислителів, і з ним реально впоралися лише Георгій Флоровський та Думитру Станілоае (http://religion.in.ua/uploads/posts/2009-05/1243258008_33.jpg). Поняття і концепції сучасної філософії запозичуються представниками неопатристики або безпосередньо з творів М. Гайдеггера, М. Шеллера, М. Гартмана, Ж.–П. Сартра, або через посередництво видатних протестантських і католицьких теологів ХХ ст. Результатом такого запозичення обов'язково стає реформування православної теології шляхом синтезу теорій і понять грецької патристики з концепціями і поняттями сучасної філософії. Такі синтези можуть бути продуктивними і сприяти розвитку православної теології. Однак при цьому, вони можуть бути невдалими, спричинитися до формування неправославних по суті теологій, або навіть до нісенітниць. Лише як виключення в неопатристиці зустрічаємо мислителів, що не використовують поняття сучасної філософії. Повна вірність поняттям і концепціям об'єктивного ідеалізму грецької патристики була характерною, наприклад, для Іустина Поповича.

Третя суттєва риса неопатристики – постійне намагання подолати деякі (часто уявні) недоліки теорії богопізнання грецької патристики і створити більш прості теорії богопізнання. Як і намагання неотомістів подолати недоліки томізму, такі спроби бувають або відносно вдалими, або зовсім невдалими. Чи є неопатристика розвинутою і впливовою течією в сучасній теології? Якщо порівняти з неотомізмом, то півстолітній історичний розвиток неопатристики породив не таку вже й велику кількість творів. Православна теологія взагалі є більш скромною, ніж католицька і протестантська, оскільки керівництво православних церков не приділяє належної уваги справі розвитку теології. Справді, неопатристика є результатом зусиль окремих богословів-ентузіастів. Це відрізняє її від неотомізму, що був і є результатом зусиль не лише філософів і теологів, але і церковної влади римської церкви. Але відсутність суттєвої інституціональної підтримки не завадила неопатристиці стати панівною течією в сучасній православній теології, оскільки академічне богослов'я також не мало такої підтримки.

Неопатристика є явищем різноманітним від початку свого існування. Історично так склалося, що вже в період виникнення неопатристики розпадається на дві течії, між

якими існує принципова різниця в методології, онтології, гносеології, антропології, а отже, і в теорії теогносії, – об'єктивний ідеалізм та екзистенціалізм.

Неопатристичний об'єктивний ідеалізм, засновником якого є Флоровський, намагається використовувати систему понять мислителів грецької патристики. Така орієнтація зумовлює наслідування основних рис теології і філософії грецької патристики. Цими рисами є: об'єктивний ідеалізм в онтології, інтелектуальний і містичний інтуїтивізм у гносеології, класичний психофізичний дуалізм в антропології, метафізика як спосіб побудови знання в методології. На думку єпископа Іларіона Алфеева, потреба в неопатристиці інтуїтивно відчувалася багатьма православними теологами. Фактично, Флоровський зумів лише чітко сформулювати нову для православ'я теологічну парадигму, в ключі якої вже і так почали працювати деякі теологи. Так, незалежно від Флоровського почав працювати як неопатролог видатний сербський православний теолог – св. Іустин Попович, який за допомогою синтезу теологічних понять грецької патристики та мови містичної поезії зумів найбільш повно виразити православний світогляд. У межах неопатристики працювали інші видатні теологи – грецькі мислителі Йоан Романідес і Теодор Стиліанопулус, православні богослови американського походження – Джон Бер і Джон Брек. Одразу зазначимо, що представники цього напрямку неопатристики переважно уникали відкритої критики іншого її напрямку – православного екзистенціалізму, але фактично вибудовували персоналістичну онтологію та гносеологію, розвиваючи персоналістичні інтенції, що були однією із відмінних рис християнського неоплатонізму грецької патристики. При цьому персоналізм православного об'єктивного ідеалізму ніколи не переростає в екзистенціалізм, оскільки мислителі цього напрямку – від Флоровського і до тепер – неухильно підтримуються принципу однакової фундаментальності категорій сутності та особистості, постулюють їх рівноправність, взаємозалежність та незвідність однієї до іншої (http://religion.in.ua/uploads/posts/2009-05/1243258116_losski_vn.jpg).

Засновником православного екзистенціалізму був Володимир Лоський. Його вчення стало відправним пунктом для радикального православного екзистенціалізму грецького філософа і теолога Христоса Янараса. Для цього напрямку характерна така ж абсолютизація особистого елементу та нівелювання сутнісного в Божові та людині, як і у філософії екзистенціалізму. Такі особливості вчення В. Лоського, Х. Янараса та митрополита Іоанна Зізіуласа можна пояснити прямою концептуальною (а у Х. Янараса і понятійною) залежністю від сучасного західного релігійного та атеїстичного екзистенціалізму. Ця залежність спричиняє відмову православних екзистенціалістів від основних рис вчення мислителів грецької патристики у всіх сферах теології, яку неможливо сховати за допомогою запевнень у вірності «духу отців».

Недоліки обох напрямів неопатристики не для всіх очевидні, але неупереджені дослідники все-таки можуть їх чітко визначити: об'єктивний ідеалізм Георгія Флоровського та його послідовників не може бути відповіддю на всі смисложиттєві питання сучасної людини, а православний екзистенціалізм відходить від православних догматів, а інколи навіть від християнського віровчення

Православна теологія потребувала принципового оновлення, і його зміг здійснити видатний румунський теолог Думитру Станілоае, що став засновником третього напрямку в неопатристикі. Його теологія побудована на основі використання досягнень філософської антропології М. Шеллера, онтології М. Гартмана, католицької теології Г. У. фон Бальгазара і К. Раннера. О. Думитру Станілоае вдалося виразити традиційний зміст вчення грецької патристики за допомогою мови і концепцій сучасної філософії. Але особливо значними є його досягнення в оновленні теорії богопізнання, в поверненні до патристичних вчень та віднайдені нових філософських і теологічних обґрунтувань для них.

Отже, неопатристичний синтез, про який мріяв Георгій Флоровський, все ще не реалізовано. І навіть невідомо, чи буде це досягнуто в майбутньому. Але замість «неопатристичного синтезу» виникла неопатристика – панівна течія сучасної православної теології. Її фундатором був саме Флоровський.

Класична грецька патристика розробила вчення про три види одкровення Бога – через природу, через Писання і через особисту містичну зустріч із людиною. Це вчення, що вперше сформульоване у Оригена, було розвинуте кападокійцями і в завершеній формі осмислене Максимом Сповідником [3; 4]. Відповідно до трьох видів Божого одкровення мислителі грецької патристики створили три теології та відповідні їм концепції богопізнання, кожна з яких має свій метод, завдання, засоби пізнання та критерії перевірки. Лише їх єдність, на думку отців, утворює теологію взагалі.

Природна теологія, згідно із мислителями грецької патристики, – це об'єктивно-ідеалістичне вчення про Бога на підставі того, що можна дізнатися розумом про Бога з природи, людини та історії. На думку Дж. Мейендорфа, християнський зміст в цій теології виявляється в концепціях відкритості людини до Бога [5, с. 138–140], залежності творіння від волі особистого Бога [5, с. 131–132], спрямованості людей до утвердження себе у вічності [5, с. 133–136]. В патристикі засобами отримання теологічного знання вступають розум (інтелектуальна інтуїція) та розсудок (дискурсивне мислення). Первинним засобом теогносії виступає інтелектуальна інтуїція, що пізнає божественний задум із осягнення дій (логосів) Бога в світі та історії. Розсудок використовувався для побудови раціональних суджень про Бога на основі пізнаного розумом. Так, на підставі споглядань інтелектуальної інтуїції представники патристики формували власні раціональні гіпотези про Бога, світ, людину. Отже, у отців сформувалася об'єктивно-ідеалістична природна теологія.

Природна теологія патристики виводилася з інтелектуальних споглядань та гіпотез розсудку. В природній теології отців Церкви простежується опора на філософські концепції античного платонізму, арістотелізму, неоплатонізму. В цілому мислителі грецької патристики створюють інтелектуалістичну природну теологію. Хоча вона не була так розроблена, як в схоластиці, і не існувала як філософська теологія незалежно від догматичної теології, однак отці церкви чітко розділяли докази і судження отримані з Писання від суджень та знань отриманих розумом з природи. Вони добре розуміли неможливість виведення віровчення та догматів засобами природної теології.

Вчення грецької патристики про пізнання Бога з допомогою його Одкровення, даного через Писання, набуло класичних форм у вченні кападокійців та Максима Сповідника. Це вчення було вичерпно досліджене видатним істориком християнської теології Я. Пеліканом [6, с. 8–36]. Догматична теологія – це теологія, побудована на засадах надприродного Одкровення, що приймається і пізнається вірою. Бог сповідає про себе в Одкровенні, а Церква витлумачує його Слово в формі догматичної теології. Тобто, існує три джерела догматичної теології: дані Одкровення в Писанні, Переданні – творах отців церкви та вчительстві церкви – те, про що вчать єпископи. Інакше кажучи, догмати встановлюються не через досвід і не виводяться послідовно з початкових принципів розумом, а встановлюються через певну конвенцію, узгодженість думки отців (*consensus patrum*) шляхом обговорення – на соборах єпископів. Конвенція передбачає узгодженість думки отців між собою (єдине мислення), узгодженість думки богословів з Писанням і Переданням, формулювання конвенційних догматичних формул. В догматичній теології, так як і в природній, використовували античні філософські категорії, але тут розум мав створити такі догматичні чи богословські дефініції, які б повністю узгоджувалися з Одкровенням та традицією.

Містична теологія згідно із мислителями неопатристики – це досвід безпосереднього містичного богоєднання і наступна богословська рефлексія щодо такого єднання. Містичною теологією з часів Оригена в грецькій патристикі називається завершальний етап духовного сходження – безпосереднє екстатичне єднання з Богом. Головним інструментом тут виступають особисті, безпосередні, містичні переживання – містична інтуїція. Вона є принципово над-інтелектуальним станом людини, для якого властиві особисті містичні знання, що принципово відмінні від доктрини та церковної теології. Представники патристики були свідомі того факту, що з таких містичних переживань неможливо побудувати універсальної теології чи віровчення. Отці розуміли неможливість виразити в словах та судженнях надрозумний досвід.

За вірним зауваженням П. Мініна [7], шлях до над-розумного пізнання Бога по-різному осмислювався святими отцями. Климент Олександрійський, Ориген, Псевдо-Діонісій, Максим Сповідник були представниками «абстрактно-спекулятивного напрямку». Шлях до богопізнання згідно із цими отцями лежав через інтелектуально-містичний гнозис, що став можливим після досягнення розумом містика стану спокою. Макарій Олександрійський та інші отці-аскети утворили «морально-практичний напрямок». Шлях до богопізнання згідно із цими отцями лежав через виховання духовних відчуттів, через містину любов. Сучасні дослідники доводять, що в грецькій патристикі сформувався і третій напрямок, виразником якого став Григорій Нисський [8, с. 90–92]. Згідно із цим святим отцем шлях богопізнання лежить через трансценденцію до Бога, що здійснюється зусиллями особистої волі. Мислителі всіх трьох напрямків визнавали надприродність самого стану містичного богопізнання. Але осмислювали його по-різному, в залежності від типу власного містицизму. Згідно із представниками першого напрямку, богопізнання було спогляданням Бога, в тому числі причетністю до

того знання, яким Бог знає себе. Мислителі другого напрямку вважали акт богопізнання найвищим містичним переживанням, відчуттям повноти любові, щастя, блаженства, тепла, світла, тощо. А згідно із Григорієм Ниським, богопізнання є перш за все актом особистого спілкування душі із Богом, що описується як стан свободи стояти лицем до лица із Богом [9, с. 103–115]. Це «екзистенціалістичне» вчення [8, с. 91] про особисте пізнання яскраво виражено і у візантійського містика Сімеона Нового Богослова. З усього сказаного про три напрямки можна зробити висновок, що надприродне містичне богопізнання грецькими отцями осмислювалося за аналогією до діяльності різних людських здібностей: розуму, відчуттів, особистої волі. Лише в V ст. у Діадоха Фотгійського в «Аскетичному слові» вперше зустрічаємо розвинуте вчення про богопізнання як певний «досвід», який формується через всі можливі види містичного пізнання. В пізній Візантії наголос на особистому досвіді вже робиться в зв'язку із розвитком специфічних технік молитви, які дозволяли більш швидко досягти екстатичного стану. Апологетом містичного «досвіту» був Григорій Палама.

В межах неопатристики були відроджені та переінтерпретовані всі варіанти патристичного осмислення феномену богопізнання. Найбільшого поширення набули неопаламіти, які вважали способом істинного богопізнання «досвід», що включав у себе різні елементи надприродних знань: відчуттів, особистих переживань, надприродних осягнень розуму. Але великого поширення набули і погляди православних екзистенціалістів, що на новому ґрунті розвивали інтуїції Григорія Ниського і Сімеона Нового Богослова. Акцент на природному і надприродному інтелектуальному пізнанні робився Г. Флоровським, а його вчення знаходить послідовників і сьогодні. Зазначимо, що інтелектуалізм Г. Флоровського і його учнів походить не від Климента чи Оригена, а лише від Максима Сповідника. Неопатристичний інтелектуальний інтуїтивізм не приймає розсудкову апофатику Климента Олександрійського і вчення Оригена про споглядання сутностей. В той же час вчення Максима про природне і надприродне інтелектуальне споглядання повністю приймається і творчо розвивається. Розуміння надприродного характеру богопізнання у цілому ряду мислителів неопатристики привело до формування містичного інтуїтивізму, згідно з яким уподібнення містичного безпосереднього пізнання до звичайних видів пізнання є некоректним. Саме таким був висхідний пункт теорії теогносії Іустина Поповича. Синтез різних теологій, створений в середньовіччя Максимом Сповідником, надихнув Д. Станілоає. Всі варіанти теорій богознання, що створені в межах неопатристики, не лише укорінені в патристичній традиції, але й інспіровані сучасною філософією. Обидва фактори є визначальними для конкретних неопатристичних теорій теогносії і для їх аналізу потрібні як ґрунтовні знання грецької патристики, так і сучасних гносеологічних концепцій.

Таким чином, в патристиці можна віднайти три теології, кожна з яких мала свою методологію богопізнання. Предметом пізнання виступає один й той самий Бог, але він пізнавався на шляху все більшої конкретизації – від загального знання про Бога, отриманого розумом, до загального теологічного знання, виведеного з Одкровення, і до особистого, надприродного містичного знання

Бога. В патристиці існувало взаємне підтвердження теологій. Результат кожної теології мав узгоджуватися з результатом іншої теології й складати єдину систему взаємно узгоджених теологічних знань. Відповідно, треба розрізняти методології трьох теологій: природної – гіпотези про Бога вироблені розумом; догматичної – сприйняте вірою віровчення, що дане в Писанні, Переданні та вчительстві церкви; містичної – екстатичні переживання, з яких не можна виводити віровчення чи філософію.

Висновки. В цілому сучасні православні автори повертаються до логіки патристичної системи трьох теологій з їх трьома теоріями богознання. В межах природної теології засобами богознання є розсудок та інтуїтивний розум, які відкривають в світі елементи надприродного порядку: прагнення всього до людського служити життєвим світом для людини (теологічна інтерпретація антропоного принципу) та прагнення людини існувати нескінченно. Для побудови такої теоантропоцентричної «картини світу», в якій буття Бога стає «самоочевидним» мислителі неопатристики використовують сучасні філософську антропологію і філософію науки. В межах догматичної теології вони вважають засобом богознання віру, що сприймає самоодкровення Бога, яке передусе і визначає зміст Святого Письма, переказу та вчительства церкви як множин людських інтерпретацій одкровення. В межах містичної теології засобом богознання вважається особистий містичний досвід, надприродні переживання, які не можуть бути верифіковані церковною спільнотою, отже, містична теологія не може виступати джерелом богознання для церкви та теології.

Список використаних джерел

1. Casiday A. Church Fathers and the shaping of Orthodox theology / Augustine Casiday // The Cambridge companion to orthodox christian theology / ed. by Mary B. Cunningham and Elizabeth Theokritoff. – Cambridge: Cambridge University Press, 2008. – P.167–187.
2. Williams R. Eastern Orthodox Theology / Rowan Williams // The modern theologians. In introduction to Christian Theology in the twentieth century / ed. D. F. Ford. – 2 ed. – University of Cambridge, 1997. – P.499–513.
3. Croce V. Tradizione e ricerca. Il metodo teologico di san Massimo il Confessore / Vittorio Croce. – Milano, 1974. – 207 p.
4. Nichols A. Byzantine Gospel: Maximus the Confessor in Modern Scholarship / Aidan Nichols. – Edinburgh: T. & T. Clark, 1993. – 264 p.
5. Meyendorff J. Byzantine Theology: Historical Trends and Doctrinal Themes / John Meyendorff. – N. Y.: Fordham University Press, 1979. – 243 p.
6. Pelikan J. The Christian Tradition: A History of the Development of Doctrine. V. 2. The Spirit of Eastern Christendom (600–1700) / Jaroslav Pelikan. – Chicago: University of Chicago Press, 1974. – 329 p.
7. Минин П. Главные направления древне-церковной мистики / П. Минин // Мистическое богословие; [пер. с фр. В. А. Рещиковой; изд. христ. благотвор.–просветит. асоц. «Путь к Истине»]. – Киев, 1991. – С.339–391. // Minin P. Glavnyie napravleniya drevne-terkovnoy mistiki / P. Minin // Misticheskoe bogoslovie; [per. s fr. V.A. Reschikovoy; izd. hrist. blagotvor.–prosvitet. assots. «Put k Istine»]. – Kiev, 1991. – S.339–391.
8. Garrigues J.–M. Maxime le Confesseur: la charité, avenir divin de l'homme / Juan–Miguel Garrigues, O.P. – P.: Beauchesne, 1976. – 208 p.
9. Daniïlou J. Platonisme et thologie mystique: doctrine spirituelle de Saint Grégoire de Nyse / Jean Daniïlou. – P.: Aubier, 1944. – 339 p.

Khrystokin G. V., PhD, Associate Professor of the Department of Philosophy and Political Science of University of the State Fiscal Service of Ukraine (Ukraine, Irpin), xristokingena@gmail.com

The methodology of modern Orthodox theology and patristic Greek

The article investigates the source of the methodology of modern Orthodox theology in the theories of thinkers of Greek patristic knowledge of God. Modern

Orthodox writers returned to the logic of a system of three patristic theologies of their three theories of knowledge of God. Within the natural theology means knowledge of God is reason and intuitive mind, dogmatic theology means knowledge of God have faith that sees the self-revelation of God that precedes and defines the meaning of the Scriptures, and tradition, teaching the church. Within mystical theology means knowledge of God considered personal mystical experience supernatural experiences that can not be verified ecclesial community.

Keywords: *Orthodox theology, mysticism, religious experience, the Greek patristic.*

Христюкин Г. В., кандидат философских наук, доцент кафедры философии и политологии, Университет государственной фискальной службы Украины (Украина, Ирпень), xristokingena@gmail.com

Религиоведческий анализ методологии современного православного богословия и греческая патристика

Исследуются источники методологии современного православного богословия в теориях богопознания мыслителей греческой патристики. Современные православные авторы возвращаются к логике патристической системы трех теологий с их тремя теориями богопознания. В пределах естественной теологии средствами богопознания является рассудок и интуитивный ум, догматической теологии средством богопознания служит вера, которая воспринимает само-откровение Бога, которое предшествует и определяет смысл Священного Писания, Предания и учительства церкви. В рамках мистической теологии средством богопознания считается личный мистический опыт, сверхъестественные переживания, которые не могут быть верифицированы церковным сообществом.

Ключевые слова: *православная теология, мистика, религиозный опыт, греческая патристика.*

* * *

УДК 37.013.73

Сагуйченко В. В., кандидат философских наук, доцент, докторант кафедры философии, Харківський національний педагогічний університет ім. Г. С. Сковороди (Україна, Харків), valentina.sag@ukr.net

КУЛЬТУРНИ СМИСЛИ І ЛЮДИНОТВОРЧИЙ ПОТЕНЦІАЛ БЕЗПЕРЕРВНОЇ ОСВІТИ

Зміна освітньої політики України, входження її до Болонського процесу, реформування дошкільної, початкової, середньої, вищої, післядипломної освіти формують запит на навчання протягом життя і вимагають зосередитися на філософії безперервної освіти, яка міжнародними документами проголошена як ключова для розвитку людини XXI століття.

Досліджено самоструктурування безперервної освіти у процесі соціокультурних трансформацій постіндустріального зразку, простежено взаємодію інституціоналізованих та неінституціоналізованих форм освіти у модерній та постмодерній культурі.

Простежено трансформацію безперервної освіти у субкультури інформаційного суспільства і соціокультурних контекстах суспільства знань. Запропоновано підходити до безперервної освіти у контекстах самоосвіти, саморозвитку, примусу і свободи за стратегією позитивного навчання як відповіді на виклики економічної кризи, демографічних змін, затребуваності у нових навичках для можливого працевлаштування з новими та удосконаленими компетенціями.

Ключові слова: *інституціоналізована та неінституціоналізована освіта, філософія освіти, самоосвіта, примус і свобода, трансформація безперервної освіти.*

Зміна освітньої політики України, входження її до Болонського процесу, реформування дошкільної, початкової, середньої, вищої, післядипломної освіти, посилення тенденції до практики пожиттєвого навчання, вимагають зосередитися на філософії безперервної освіти, яка міжнародними документами проголошена як ключова для розвитку людини XXI століття в умовах глобалізаційних процесів. Так, міжнародне дослідження Education and Training in Europe 2020 підкреслює стратегію пожиттєвого навчання як відповідь на виклики економічної кризи, демографічних змін, затребуваності у нових навичках для можливості подальшого працевлаштування в умовах конкурентоспроможності, соціального включення і активного громадянства [19,

р. 57]. Європейські комісії 2012 та 2013 років підкреслювали необхідність покращення доступу до пожиттєвого навчання для категорії дорослих 24–64 років, закликають до посилення співпраці між державними закладами та приватними організаціями, що причетні до надання, застосування та оновлення певних навиків. Акцентується актуальність одночасного збільшення учасників подальшого навчання, покращення якості та прозорості навчального процесу. Інше дослідження відокремлює основні тенденції, які визначають наше майбутнє. Серед них і ті, що актуальні для нашого контексту: навчання через інтернет, постійна зміна форм роботи, зростання популярності ідеї «зроби себе сам», тріумф особистості [2, с. 42].

Перехід до економіки та суспільства, де головним ресурсом просування є знання, вимагає і системного процесу неперервного навчання. Меморандум неперервного навчання країн Європейського Союзу у 2000 році підтвердив вступ до епохи знань та основні принципи цього процесу: постійна навчальна діяльність, яка повинна стати головною політичною програмою громадянського суспільства, соціальної єдності і зайнятості. Освіта характеризується як фактор не тільки професійного зростання, але і особистісного зростання та успіху на таких принципах як: гарантування знань і навиків для всіх, збільшення інвестицій у людський ресурс, інноваційні методики викладання і навчання, нові системи оцінки одержаної неперервної освіти, розвиток системи наставництва і консультування, наближення освіти до дому [17]. Такі високі вимоги до неперервного навчання вимагають мобілізації певних ресурсів держави і громадянського суспільства. Актуальними для досліджень є як формальні, так і неформальні форми неперервної освіти, які ще можна класифікувати як інституціоналізовані та неінституціоналізовані. Удосконаленням форм, методів, технологій, виробленням стратегії неперервної освіти займаються на державному рівні. Також створюються громадські організації, фонди, бізнес-структури, університети третього віку, які намагаються знайти свою нішу для просування ідеї неперервного навчання.

Тому не випадково проблеми неперервного навчання є у полі зору фахівців з питань політології, педагогіки, соціології, економіки, психології, державного управління. Значний вклад у розвиток неперервної освіти внесли фахівці з окремого розділу педагогіки дорослих – андрагогіки, серед яких значний вклад М. М. Бахтіна, С. Г. Вершловського, Л. С. Виготського, С. Л. Рубінштейна. Можна погодитися з дослідженням М. І. Романенка, який підкреслює вклад культурології та філософії культури. Серед найголовніших ідей він підкреслює «розкриття нового соціокультурного статусу освіти як провідної форми життєдіяльності суспільства, що не тільки виступає генератором його розвитку, а й є домінуючим фактором у формуванні соціокультурного середовища, в якому живе людина. Освіта в рамках сучасної культури набуває онтологічного та екзистенціального виміру» [9, с. 6]. Перші спроби організаційно-адміністративних напрямів становлення освіти, культурний статус освітніх інституцій у добу античності, освітні інституції Середньовіччя як культурні інновації також є початком для неперервної освіти. Спроби підійти до окремих питань неперервної освіти у контекстах діяльності, наступності, розвитку та саморозвитку, гуманізму, демократизму, цінностей,

змісту, мотивації, відкритості, мобільності, принципів систематичності та послідовності, випередження, культури є у А. Дистервега, В. Дільтея, Х. Г. Гадамера С. І. Гессена, Д. Локка, І. Канта, П. Ф. Каптерева, Я. А. Коменского, Ф. Кумбса, Л. М. Толстого, М. І. Пирогова, І. Г. Песталоцці, В. М. Розіна, І. О. Ільїна, К. Д. Ушинського, Г. П. Щедровицького, С. Л. Франка, П. Ленгранда, Н. Лумана, Е. Фрома, Ю. Хабермаса, М. Хайдегера, Е. Фора, М. Шелера. Для нашого дослідження важливо з'ясувати: чим є сьогодні неперервна освіта для окремої людини, держави: чи вона виправляє певні недоліки, недоробки попередньої освіти, виконуючи функції корекційної освіти, чи є траєкторією для подальшого розвитку сильної особистості, виконуючи функцію необхідних умов для колективного людського життя, що пов'язано з духовним життям людини [14]. Освіта і виховання завжди є у полі зору філософів, що підтверджує останній 31 міжнародний гегелівський конгрес 2016 року у Бохумі (Німеччина), де автор даної статті приймав безпосередню участь [21]. Широко звісне ствердження Сократа: я знаю, що я нічого не знаю теж можна розглядати як необхідність подальшого удосконалення, подальшої освіти, посыл до процесів самовдосконалення, тенденції до неперервної освіти.

Мета дослідження: з'ясувати культурні смисли і людинотворчий потенціал безперервної освіти.

Означені контексти неперервної освіти можна розглядати і у полі філософії освіти. Тому важливо дослідити питання самоструктурування безперервної освіти у процесі соціокультурних трансформацій постіндустріального зразка, взаємодії інституціалізованих та неінституціалізованих форм освіти у модерній та постмодерній культурі, знайти підходи до безперервної освіти у контексті примусу і свободи. Необхідно простежити трансформацію безперервної освіти у субкультурі інформаційного суспільства і соціокультурних контекстах суспільства знань. Для нас важливим є орієнтація неперервної освіти на запити конкретної людини, а саме: її шанс вписатися у контекст сучасності. Адже «особистість людини є справа рук самої людини, продукт її самовиховання. Вона неперервно зростає або вироджується у своїх діях, ускладняється або збідніє якістю тих цілей, які вона своєю діяльністю вирішує. Особистість ніколи не дається готовою, вона завжди твориться, вона не пасивна річ, вона – творчий процес» [1, с. 73]. Для нас актуальним є бачення людини себе у освітньому процесі, яким цей процес є для неї. Є багато відомих визначень поняття «освіта». Для нашого дослідження актуальним є акцентування М. Д. Култаєвої, яка аналізуючи російський переклад слова «образование» «як кальки з німецького «bildung» і українського «освіта» з його метафорикою французького «Просвещения», підкреслює значення бачення цілісного комплексу освіти, виховання, культури у вигляді моделі, стратегії, програми, проекту» [4, с. 8]. Ці підходи і допоможуть нам далі працювати з категорією «неперервна освіта», де є певна історично обумовлена система інститутів освіти і виховання. Багато досліджень свідчать, що освіта безпосередньо пов'язана з поняттям культури і означає у кінцевому вигляді специфічний засіб людини у перетворенні природних задатків і можливостей. Ці задатки повинні як і вся освіта, вся «школа постійно оновлюватися і це вдається, якщо всі учасники сприймають зміни як спільне завдання, і якщо зміни самі змінюють учасників цього процесу» [18, с. 156]. Це німецьке дослідження акцентує учителів, викладачів до змін у самих себе і направляти учнів і студентів до процесу самопізнання і спонукати до формування сильних

особистостей, здатних існувати у конкурентному середовищі. Інше німецьке дослідження підкреслює освіту у широкому контексті BILDUNG (самопізнання, самоформування) не як звичайного накопичення знань, а як внутрішньої конституції і взаємної відповідальності, культури [20, s. 52–53]. Це перегукується з іншим німецьким дослідженням, що підкреслює важливість системи освіти у сприйнятті новим знанням і навичкам, які пізніше дозволяють сприймати світ, що змінюється та діяти у відповідності із змінами у суспільстві і новими соціокультурними контекстами [22, s. 97]. Всі ці контексти є проблемами самоорганізації у площині синергетики, суттю якої є використання можливостей самої системи, в управлінні без управління, во включенні внутрішнього механізму саморегулювання, самоуправління, самоорганізації. Необхідно звернути увагу на дослідження В. А. Куца, де він підкреслює, що реалізація синергетичного підходу в освіті може бути здійснена тільки при знаходженні системи аттракторів, орієнтованих на типи культури, соціальні версти, вік, періоди сензитивності [16]. Невипадково, окремі країни поряд з відомими компетенціями передбачають рефлексійну компетенцію, яка орієнтована на самовдосконалення, самосвідомість, саморегуляцію, розвиток здібностей до саморефлексії. І така реалізація можлива «тільки у системі неперервної освіти, яка здатна забезпечити захищеність людини XXI століття, на основі самоорганізації, самоуправління і саморегуляції, де неформальна та інформальна освіта мають більший потенціал до самоорганізації, самоуправління і саморегуляції, ніж формальна освіта; при чому необхідно сполучення неперервної освіти з національною культурою» [16]. Освітні інституції, що об'єднані у формальну освіту (дошкільна, початкова, середня, вища, додаткова, система підвищення кваліфікації), також схильні до процесу самовдосконалення через нові форми організації процесу такі як дистанційна освіта, що через нові інформаційні технології, мережу інтернет поступово розмивають кордони неформальної освіти, доповнюючи одна іншу, створюючи єдину систему неперервної освіти. Ми звикли, що до 25 років освітою займаються інституціалізовані форми освіти (дитячі дошкільні заклади, школи, коледжі, ліцеї, гімназії, ПТУ, вищі навчальні заклади), а сьогодні освіта 25–64-річних і вище за віком людей – це не тільки університети третього віку, але і нові ресурси, серед яких найпопулярнішими є сайт Corsera, програма «Грюндвіг», фінська система електронної освіти для дорослих, програми вивчення іноземної мови разом із онуками, створення відділів неперервної освіти для окремих категорій працівників. Все це вже неінституціалізовані форми освіти, які навчилися співпрацювати з офіційними структурами у процесі самоорганізації. Залишається важливим пошук мотивації учасників навчального процесу вибору для себе стратегії неперервної освіти для розвитку кар'єри. Чи є вільним вибір такої стратегії, чи є певний примус на робочому місці працівника? Для країни важливо стимулювання цього процесу для подальшого економічного та соціального розвитку підприємств, бізнесу, всієї держави? Можна погодитися з ствердженням М. Д. Култаєвої в тому, що «не стільки нові технології, що ґрунтуються на знаннях, скільки сама людина, її нові можливості та перспективи повинні сьогодні задавати напрям у пошуках адекватних стратегій оновлення змісту освіти. Тому завдання освіти (тем більш неперервної у нашому контексті) – «мінімізація соціальних, культурних і психічних травм усіх без винятку генерацій населення, які набувають досвіду прискорення суспільного оновлення. Усе

це потрібно, щоб розвиток суспільства знань відбувся не в напрямку відчуження людини, а зі збереженням потенційно закладеної у неї гуманістичної спрямованості» [13, с. 247]. І без засадничих принципів самоосвіти і самовиховання, без введення практик піклування про себе (як елементарних знань про мистецтво жити, про моделі життєтворчості, розвиток життєвих компетентностей, на чому наголошує дослідження) зміст освіти, попри всі зусилля, спрямовані на його модернізацію, не стане динамічним і не відповідатиме духу часу. Формальна і неформальна освіта часто доповнюють одна іншу, спонукають до доповнення, створення нових форм співпраці, створюючи нові інноваційні ресурси, удосконалюють процеси самоорганізації. І тільки від вільного вибору людини залежить її освіта: чи вона залишиться для неї тільки за назавжди означеною спеціальністю у дипломі чи вона здатна до більшого, а саме до самовдосконалення, підвищення кваліфікації, отримання нової спеціальності, до пожиттєвого навчання. Актуальними і сьогодні залишається твердження Джона Локка про необхідність сприяння свободі розумової діяльності, що допоможе у подальшому оволодіти будь якою сферою, що сподобається [5, с. 61]. Якщо у людини своєчасно не розвинеться природне прагнення до свободи і самостійної діяльності, то за твердженням ще одного класика, «виросте раб лукавий і лінивий, що виконає тільки чужу волю» [12, с. 473]. І якщо сприймати свободу як усвідомлену необхідність, то нашого подальшого дослідження потребує трансформація безперервної освіти у субкультуру інформаційного суспільства.

Висновки. Нашими важливими завданнями у сфері освіти у сучасному суспільстві, яке ми називаємо століттям інформаційного суспільства, є подолання кризи культури, духовності, гуманності. Тому безперервна освіта повинна навчити людину жити у динамічному середовищі, що постійно змінюється, передбачати певні ризики, відповідати на виклики сьогодення та, в той же час, необхідно повернутися до ідеї абсолютної цінності людини як міри всіх речей. А це вимагає у першу чергу нових сучасних підходів до самоосвіти, активізації процесів самопізнання та самовизначення. Актуальною такою проблемою є для кожної людини. Сократівське пізнання як пошук самих загальних, в першу чергу, етичних визначень: піклування про свою душу, про своє призначення залишається актуальним і сьогодні, а також його орієнтація на пізнання загального, сконцентрованість на оцінку вчинків у світлі цього всезагального і на гармонію між внутрішніми мотивами і зовнішньою діяльністю для досягнення усвідомленого життя. І як наслідок у взаємовідносинах пізнання і чесноти правильний вибір здійснюється на шляху пізнання добра і зла і самопізнання, яке сьогодні можна трактувати як самоосвіту і самовиховання, визначення свого місця і призначення у світі, ролі у сучасному суспільстві, про що йдеться у дослідженнях [3; 6; 7; 10; 11]. Для людини інформаційного суспільства актуальним є пошук корисної, актуальної інформації, її осмислення та аналіз, переведення інформації в знання, своєчасне застосування знань на практиці, вільний обмін ними та розповсюдження їх у професійному товаристві. Сучасні інформаційні та комунікаційні технології поширюють можливості для самоосвіти, в тому числі і для творчої діяльності, що дає шанс піднятися до нового рівня духовної свободи, замислитися над загальними законами самоорганізації. Самоорганізацію важко уявити без спонтанності та знайти явно виражені причини. Самоорганізація людини

і спонтанність її активності неподільні, свобода може бути зрозуміла як спонтанність активності людини, яка виходить за рамки наслідування зовнішнього примусу, тяжіє зовсім не до загальноприйнятих шаблонів і може проявлятися в різних аспектах її натури: в чуттєво-емоційній, інтелектуальній, а також у вольовій сфері, між якими немає жорстких меж. «...Спонтанна активність можлива лише у тому випадку, якщо людина не пригнічує істотну частину своєї особистості, якщо різні сфери її життя злилися в єдине цілісне», – писав Е. Фромм [15, с. 215–216]. Значення синергетики у формуванні нового стилю мислення неодноразово підкреслювалося у науковій літературі. Для неперервної освіти нелінійне мислення цікаве тим, що несе в собі застережу від стандартних і категоричних суджень, від лінійних асоціацій і висновків. Можна погодитися з точкою зору І. Пригожина, який вважав, що нелінійне мислення стає характерною рисою сучасної методології. Вчений робить важливий висновок: можна чекати, що потужним інструментом нелінійного гуманітарного мислення у недалекій перспективі стануть комп'ютерні програми, призначені для підрахунку гіпотетичних варіантів розвитку ключових подій [8]. Об'єктивні підстави для свободи щодо власного вибору самоосвітньої діяльності дає нам нові мотиви і вказує на поняття незалежності, як спорідненої передумови істинної свободи. Словосполучення «освіта дорослих» у контексті «неперервна освіта» набуває все більшої актуальності. Коли ми навчаємося, то ми позиціонуємо себе у якості як суб'єкта освітнього процесу, а не його об'єкт. Ми намагаємося не дозволяти маніпулювати собою при навчанні, значне суворіше оцінюємо своє ставлення до викладачів, до всієї системи навчання. Дорослі не можуть дозволити безрезультативне навчання, дорослі учні завжди налаштовані у навчанні на якісний кінцевий результат, що допоможе у подальшому житті та кар'єрі. І тут немає примусу, а є вільний вибір людини, адже самоосвіта стає провідним видом діяльності завдяки інформаційній революції, яка перетворила усю систему соціальних відношень. Освітнім інтеграційним процесам сприяють також недержавні професійні асоціації. В Україні з 2004 року такою асоціацією є Асоціація безперервної освіти дорослих, яка входить до Громадської ради освітян і науковців України та співпрацює з Всеукраїнським координаційним бюро міжнародної громадсько-державної програми «Освіта дорослих в Україні» під егідою Інституту дорослих ЮНЕСКО. Ключовими сьогодні для нашого дослідження є слова Е. Тоффлера, який вважав неписемним того, хто не вмів постійно читися.

Список використаних джерел

1. Гессен С. И. Основы педагогики. Введение в прикладную философию / Отв. ред. и сост. П. В. Алексеев. – М.: «Школа-Пресс», 1995. – 448 с.
2. Драйден Г. Революція в навчанні / Драйден Г., Вос Дж; [пер. з англ. М. Олійник]. – Л.: Літопис, 2005. – 542 с.
3. Грешилова И. А. Философские основы педагогических и андрогогических моделей образования: монография / И. А. Грешилова. – М.: ФЛИНТА, 2014. – 112 с.
4. Култаева М. Д. Категория «BILDUNG» в немецкой философской традиции, или размышление о смысле и предназначении образования / М. Д. Култаева // Постметодика. – 1999. – №1 (23). – С.8–13.
5. Локк Д. Избранные произведения // Антология гуманной педагогики. – М., 1998.

6. Назарчук А. В. Теория коммуникации в современной философии. – М.: Прогресс–Традиция, 2009. – 320 с.
7. Непрерывное образование как условие развития профессиональных компетенций: моногр. / сост. Н. А. Лобанов, А. Руткене, М. Тересявичене; под науч. ред. Н. А. Лобанова, Н. Мажейкене, В. Н. Скворцова. – ЛГУ им. А. С. Пушкина, НИИ соц.–экон. и пед. пробл. непрерыв. образования. – СПб.: ЛГУ им. А. С. Пушкина, 2013. – 335 с.
8. Пригожин А. И. Цели организаций: стереотипы и проблемы / А. И. Пригожин // *Общественные науки и современность*. – 2001. – №2. – С.5–20.
9. Романенко М. И. Освіта як об'єкт соціально–філософського аналізу. Монографія. – Дніпропетровськ, 1998. – 131 с.
10. Вершловский С. Г. Непрерывное образование (историко–теоретический анализ феномена). – Санкт–Петербург, 2007. – 147 с.
11. Сагуйченко В. В. Самоосвіта в інформаційному суспільстві / В. В. Сагуйченко // *Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди*. – 2012. – №38. – С.90–101.
12. Ушинский К. Д. Человек как предмет воспитания: Опыт педагогической антропологии. – М.: ФАИР – ПРЕСС, 2004. – 575 с.
13. Філософія і методологія розвитку вищої освіти України в контексті євроінтеграційних процесів / [авт. кол.: В. Андрущенко (керівник), М. Бойченко, Л. Горбунова, В. Лутай та ін.]. – К.: Педагогічна думка, 2011. – 320 с.
14. Франк С. Л. О задачах всеобщей обобщающей науки // *Социолог. Исслед.* – 1990. – №9. – С.14.
15. Фромм Э. Бегство от свободы / Э. Фромм. – М.: Харвест, 2003. – 384 с.
16. КучВ. А. Непрерывное образование как защита от непрерывных вызовов цивилизации (технико–гуманитарное исследование) // *Непрерывное образование: XXI век*. – 2013. – №3. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://cyberleninka.ru/article/n/nepreryvnoe-obrazovanie-kak-zaschita-ot-nepreryvnyh-vyzovov-tsilivilizatsii-tehniko-gumanitarnoe-issledovanie> (дата обращения: 30.07.2016).
17. A Memorandum on Lifelong Learning. Commission staff working paper. Commission of the European Communities. – Brussels, 30.10.2000. SEC (2000) 1832. – 36 p.
18. Bernhard Bueb: Von der Pflicht zu führen. Neun Gebote der Bildung. – Berlin: Ullstein Buchverlag, 2008. – 171 s.
19. Education and Training in Europe 2020. Responses from the EU Member States. Education, Audiovisual and Culture Executive Agency, 2013. – 114 p.
20. Hans–Ulrich Baumgarten. Frei, gleich und gebildet. Bildungstheorie in der Diskussion. Verlag Karl Alber. München. – 2012. – S.46–60.
21. Valentyna Sahuichenko. Hegels Bildungsphilosophie und ihre Relevanz bei der Transformation von Bildungs–institutionen im postsowjetischen Raum. Abstracts 31 Internationaler Hegel–Kongress der Internationalen Hegel–Gesellschaft. Zum Abschluss der Ausgabe: G.W.F. Hegel, Gesammelte Werke. 17 bis 20 Mai 2016. Ruhr–Universität Bochum. Deutschland. – S.88–89.
22. Dietrich Benner – Dariusz Stepkowski. Warum Erziehung in Demokratien nicht demokratisch fundiert werden kann. Vortrag im Rahmen der an der UKSW vom 06.–08.04.2011 veranstalteten 6. Fachtagung der Internationalen Herbart–Gesellschaft mit dem Thema «Erziehung und Bildung in politischen Systemen» [Elektronische Ressource]. – Anschluss–Modus: http://www.topologik.net/DIETRICH_BENNER_DARIUS_STEPCOWSKI_Topologik_numero_10.pdf.
6. Nazarchuk A. V. Teoriya kommunikacii v sovremennoj filosofii. – M.: Progress–Tradiciya, 2009. – 320 s.
7. Nepreryvnoe obrazovanie kak uslovie razvitiya professional'nyh kompetencij: monogr. / sost. N. A. Lobanov, A. Rutkene, M. Teresjavichene; pod nauch. red. N. A. Lobanova, N. Mazhejkene, V. N. Skvorcova. – LGU im. A. S. Pushkina, NII soc.–jekon. i ped. probl. nepreryv. obrazovanija. – SPb.: LGU im. A. S. Pushkina, 2013. – 335 s.
8. Prigozhin A. I. Celi organizacij: stereotypy i problemy / A. I. Prigozhin // *Obshhestvennye nauki i sovremennost'*. – 2001. – №2. – S.5–20.
9. Romanenko M. I. Osvida jak ob'jekt social'no–filosofs'kogo analizu. Monografija. – Dnipropetrovs'k, 1998. – 131 s.
10. Vershlovskij S. G. Nepreryvnoe obrazovanie (istoriko–teoreticheskij analiz fenomena). – Sankt–Peterburg, 2007. – 147 s.
11. Sagujchenko V. V. Samoosvita v informacijnomu suspil'stvi / V. V. Sagujchenko // *Visnyk Harkivs'kogo nacional'nogo pedagogichnogo universytetu imeni G. S. Skovorody*. – 2012. – №38. – S.90–101.
12. Ushinskij K. D. Chelovek kak predmet vospitanija: Opyt pedagogicheskoy antropologii. – M.: FAIR – PRESS, 2004. – 575 s.
13. Filosofija i metodologija rozvytku vyshhoj osvity Ukrainy v konteksti jevointegracijnyh procesiv / [avt. kol.: V. Andrushhenko (kerivnyk), M. Bojchenko, L. Gorbunova, V. Lutaj ta in.]. – K.: Pedagogichna dumka, 2011. – 320 s.
14. Frank S. L. O zadachah vseobshhej obobshhajushhej nauki // *Sociolog. Issled.* – 1990. – №9. – S.14.
15. Fromm Je. Begstvo ot svobody / Je. Fromm. – Mr.: Harvest, 2003. – 384 s.
16. Kuc V. A. Nepreryvnoe obrazovanie kak zashhita ot nepreryvnyh vyzovov civilizacii (tehniko–gumanitarnoe issledovanie) // *Nepreryvnoe obrazovanie: XXI vek*. – 2013. – №3. [Elektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: <http://cyberleninka.ru/article/n/nepreryvnoe-obrazovanie-kak-zaschita-ot-nepreryvnyh-vyzovov-tsilivilizatsii-tehniko-gumanitarnoe-issledovanie> (data obrashhenija: 30.07.2016).
17. A Memorandum on Lifelong Learning. Commission staff working paper. Commission of the European Communities. – Brussels, 30.10.2000. SEC (2000) 1832. – 36 p.
18. Bernhard Bueb: Von der Pflicht zu führen. Neun Gebote der Bildung. – Berlin: Ullstein Buchverlag, 2008. – 171 s.
19. Education and Training in Europe 2020. Responses from the EU Member States. Education, Audiovisual and Culture Executive Agency, 2013. – 114 p.
20. Hans–Ulrich Baumgarten. Frei, gleich und gebildet. Bildungstheorie in der Diskussion. Verlag Karl Alber. München. – 2012. – S.46–60.
21. Valentyna Sahuichenko. Hegels Bildungsphilosophie und ihre Relevanz bei der Transformation von Bildungs–stitutionen im postsowjetischen Raum. Abstracts 31 Internationaler Hegel–Kongress der Internationalen Hegel–Gesellschaft. Zum Abschluss der Ausgabe: G.W.F. Hegel, Gesammelte Werke. 17 bis 20 Mai 2016. Ruhr–Universität Bochum. Deutschland. – S.88–89.
22. Dietrich Benner – Dariusz Stepkowski. Warum Erziehung in Demokratien nicht demokratisch fundiert werden kann. Vortrag im Rahmen der an der UKSW vom 06.–08.04.2011 veranstalteten 6. Fachtagung der Internationalen Herbart–Gesellschaft mit dem Thema «Erziehung und Bildung in politischen Systemen» [Elektronische Ressource]. – Anschluss–Modus: http://www.topologik.net/DIETRICH_BENNER_DARIUS_STEPCOWSKI_Topologik_numero_10.pdf.

References

1. Gessen S. I. Osnovy pedagogiki. Vvedenie v prikladnuju filosofiju / Otv. red. i sost. P. V. Alekseev. – M.: «Shkola–Press», 1995. – 448 s.
2. Drajdin G. Revoljucija v navchanni / Drajdin G., Vos Dzh; [per. z angl. M. Olijnyk]. – L.: Litopys, 2005. – 542 s.
3. Greshilova I. A. Filosofskie osnovy pedagogicheskikh i androgicheskikh modelej obrazovanija: monografija / I. A. Greshilova. – M.: FLINTA, 2014. – 112 s.
4. Kul'taeva M. D. Kategorija «BILDUNG» v nemeckoj filosofskoj tradicii, ili razmyshlenie o smysle i prednaznachenii obrazovanija / M. D. Kul'taeva // *Postmetodika*. – 1999. – №1 (23). – S.8–13.
5. Lokk D. Izbrannye proizvedenija // *Antologija gumannojo pedagogiki*. – M., 1998.

Sahuichenko V. V., PhD, associate professor, doctoral student of philosophy, Kharkiv National Pedagogical University G. S. Skovorody (Ukraine, Kharkiv), valentina.sag@ukr.net

Cultural essence and creative potential for individuals of continuous education

Change in Educational Policy of Ukraine, its joining to the Bologna process, reformation of the educational system and its institutions, strengthening of tendencies of the practice of lifelong learning require focusing on the philosophy of continuous education that international documents proclaimed as a key to development of an individual of the XXI century.

In the article explored the issues self–structuring of continuous education in the process of socio–cultural transformation of post–industrial model, interaction and institutionalized and non–institutionalized forms of education in modern and postmodern culture.

It traces the transformation of continuing education in the subculture of the information society and socio–cultural contexts of the knowledge society. An approach to continuing education in the context of self–education, self–development, coercion and freedom strategy for lifelong learning as a response to the challenges of the economic crisis, demographic changes, demand for new skills for possible employment with new and advanced competencies.

Keywords: institutionalized and non-institutionalized education, philosophy of education, self-education, coercion and freedom, transformation continuing education.

Сагуйченко В. В., кандидат философських наук, доцент, докторант кафедри філософії, Харківський національний педагогічний університет ім. Г. С. Сковороди (Україна, Харків), valentina.sag@ukr.net

Культурные смыслы и человекотворческий потенциал непрерывного образования

Изменение образовательной политики Украины, вхождение ее в Болонский процесс, реформирование дошкольного, начального, среднего, высшего, последилового образования формируют запрос на обучение в течение жизни и требуют сосредоточиться на философии непрерывного образования, которое международными документами провозглашено как ключевое для развития человека XXI столетия.

Исследовано самоструктурирование непрерывного образования в процессе социокультурных трансформаций постиндустриального образца, рассмотрено взаимодействие институциональных и неинституциональных форм образования в модерной и постмодерной культуре.

Рассмотрено трансформацию непрерывного образования в субкультуре информационного общества и социокультурных контекстах общества знаний. Предложено подходить к непрерывному образованию в контекстах самообразования, саморазвития, принуждения и свободы по стратегии пожизненного образования как ответа на вызовы экономического кризиса, демографических изменений, потребности в новых навыках для возможного трудоустройства с новыми и усовершенствованными компетенциями.

Ключевые слова: институциональное и неинституциональное образование, философия образования, самообразование, принуждение и свобода, трансформация непрерывного образования.

* * *

УДК 140.8

Шиндаулова Р. Б., кандидат педагогических наук, доцент, Казахская национальная консерватория им. Курмангазы (Республика Казахстан, Алматы), sharabana1@mail.ru

НООГУМАНИСТИЧЕСКИЙ ПОДХОД В ФИЛОСОФИИ ОБРАЗОВАНИЯ: ТЕОРЕТИКО–МЕТОДОЛОГИЧЕСКОЕ ОБОСНОВАНИЕ

С авторских позиций осуществляется теоретико–методологическое обоснование ноогуманистического подхода как составной части современной философии образования. Автором проанализированы ноогуманистические идеи, отраженные в философских, естественнонаучных, психолого–педагогических исследованиях, выявлен их потенциал в контексте разработки категориально–понятийного аппарата ноогуманизма. Также в статье автором продемонстрирована содержательная связь между ключевыми идеями антропокосмического и ноосферно–антропологического подходов.

Ключевые слова: ноогуманизм, ноогуманистическое мировоззрение, ноосфера, гуманизм, философия образования.

(статья друкується мовою оригіналу)

Ноогуманистический подход, являющийся руководящей нормой к исследованию и поиску путей решения исковой проблемы, включает: ноогуманистические идеи, отраженные в историко–философских, естественнонаучных, психолого–педагогических трудах в разные исторические периоды, позволяющие разработать категориально–понятийный аппарат ноогуманизма, структурирующего, соответственно, ноогуманистическое мировоззрение и ноогуманистически–ориентированную образовательную систему его формирования.

Также в его лоне обосновывается актуальность формируемой мировоззренческой системы как социально востребованной на современном этапе, обуславливающей разработку теоретико–методологических основ ноогуманистически–ориентированной педагогики как новой парадигмальной тенденции в современной философии об-

разования, педагогической теории и практике. Ноогуманистический подход интегрирует отдельные аспекты междисциплинарного, аксиологического, музыковедческого, регионального, психодидактического, личностно–деятельностного, культурологического подходов, позволяя всесторонне изучить проблему, выбрать стратегию и тактику образовательной деятельности в решения поставленной задачи.

Одним из исходных положений ноогуманистического подхода является опора на равноуровневый методологический анализ исследуемой проблемы, позволивший экстраполировать ноогуманистические идеи из философии образования, аксиологии, культурологии, музыковедения, различных отраслей психологии и педагогики в единую теорию. Указанный анализ включает в себя четыре уровня исследования: 1) уровень философской методологии – анализ общих принципов познания и категориального строя науки в целом; 2) уровень общенаучной методологии принципов и форм исследования; 3) уровень конкретно–научной методологии; 4) уровень методики и техники исследования (технологический).

При этом, философский уровень методологического анализа призван высветить генезис понятия «ноогуманистическое мировоззрение», его ядерной составляющей «ноогуманизм», производных: «ноосфера», «гуманизм», «мировоззрение» и пр. – в истории философии и философии образования. Данный уровень включает в себя аксиологический, культурологический подходы, системный, исторический принципы, позволяющие с помощью сравнительно–исторического метода структурировать целостность ноогуманистических понятий и ценностных ориентиров исследуемой мировоззренческой системы.

Общенаучный уровень, включающий междисциплинарные исследования, раскрывает органическое единство ноогуманистических идей в учении о ноосфере, концепции устойчивого развития общества, отдельных положениях квантовой физики на стыке гуманитарных, естественных наук, музыковедения и сопряжены с междисциплинарным, музыковедческим подходами.

Конкретно–научный уровень ориентирован на психолого–педагогический аспект исследования ноогуманистического мировоззрения: обусловленный «гуманистической» составляющей, он включает личностно–деятельностный, психодидактический, региональный подходы, которые учитывают индивидуально–психологические, национальные особенности обучающихся.

Технологический подход представляет совокупность методов и способов реализации разработанной модели формирования ноогуманистического мировоззрения в рамках ассоциативной модели обучения, на психодидактической основе и использовании форм учебной деятельности инновационной и проблемно–дискуссионной направленности (диалогичность обучения, создание специально организованной ноогуманистически–ориентированной обучающей среды, имеющей творчески–деятельностную направленность).

Интеграция указанных подходов, а также учет разработанных ранее в рамках ноосферной парадигмы антропокосмический, ноосферно–антропологический подходы (Ф. В. Лазарев [5], А. И. Креминский [4] и др.), позволяющих углубить доминирующее значение ноогуманистического подхода как комплексного средства,

включающего ноогуманитические понятия, положения ноогуманитически–ориентированной педагогической системы, концептуально–технологическую модель, позволяющих обеспечить спрогнозированное формирование ноогуманитического мировоззрения.

Понятно, что формирование ноогуманитического мировоззрения, ориентированного на гармонизацию социоприродных систем, требует адекватного, в данном случае – *ноогуманитического подхода*, играющего методологическую роль в разрабатываемой проблеме. Поскольку «подход» есть определенная совокупность взаимосвязанных понятий, идей и способов педагогической деятельности, а также является комплексным средством, включающим в свой состав три основных компонента: основные понятия, используемые в процессе изучения, управления и преобразования образовательной–воспитательной практики; принципы как исходные положения или главные правила осуществления образовательной–воспитательной деятельности; приемы и методы построения процесса образования и воспитания [8, с. 448], – то, в данном случае, ноогуманитический подход следует воспринимать как руководящую норму в исследовании искомой проблемы, поиску путей решения по формированию ноогуманитического мировоззрения. При этом с целью оптимизации функционирования педагогического процесса по формированию ноогуманитического мировоззрения предусматривается использование совокупности подходов, научно избираемых исследователем для максимальной реализации поставленной задачи.

Сказанное позволяет разработать авторский ноогуманитический подход как комплексно–исследовательский метод, помогающий обосновать и апробировать концептуальные основы формирования ноогуманитического мировоззрения в виде единой педагогической системы, маркируемой как «ноогуманитическая педагогика» и фундирующая ноогуманитические категориально–понятийные детерминанты. В этой связи ноогуманитический подход должен включать:

- совокупность разноуровневого методологического анализа и комплекса системообразующих, междисциплинарных, региональных, музыковедческих подходов, раскрывающих философско–антропологические, культурологические, социально–исторические, психолого–педагогические, психодидактические, психофизические предпосылки, определяющие социокультурную, мировоззренчески–воспитательную значимость формирования ноогуманитического мировоззрения у студентов как цель современной вузовской мировоззренческой подготовки;

- ноогуманитические идеи, отраженные в историко–философском, педагогико–методологическом, социально–политическом, междисциплинарном, психофизическом аспектах в разные исторические периоды, лежащие в основе исходных положений ноогуманитизма и регулятивов по осуществлению образовательной–воспитательной деятельности к формированию искомых качеств;

- актуальность формируемой мировоззренческой системы как социального заказа общества на современном этапе, обуславливающей разработку теоретико–методологических и методических основ ноогуманитической педагогики как новой парадигмальной тенденции в образовательной теории и практике;

- концептуально–технологическую модель формирования ноогуманитического мировоззрения студента в процессе вузовской подготовки;

- совокупность психолого–педагогических, дидактических (организационно–методических, педагогико–диагностических) условий, стимулирующих формирование ноогуманитического мировоззрения;

- педагогические технологии, ориентированные на формирование искомых качеств личности.

Ноогуманитический подход находится в плоскости ноосферной парадигмы в философии образования, которая, проецируясь через свою «парадигмальную» составляющую (как «характерная для определенного этапа в развитии науки модель постановки проблем и их решения» [7, с. 184]) в «ноосферную», подразумевает концепт, характеризующийся согласованным развитием природы и человеческой цивилизации. «Ноогуманитический подход» является дериватом (производной) понятия «ноосферный гуманизм» [10], и включает в себя две составляющие: «ноо–» – как сокращенную имманенцию от «ноосферы» и понятие «гуманистический». «Ноосферная» компонента осмысливается как согласованное, разумное взаимодействие человека и природы. «Гуманистическая» компонента предполагает присутствие человеколюбия, т.е. нравственного начала.

Ретроспекция генезиса ноосферного подхода восходит к ноосферной парадигме, которая содержит многовекторность развития и вбирает в себя ноосферно–антропологический, «антропокосмический» подходы. Ноогуманитический подход возник как закономерная рефлексия образовательной системы на актуальные проблемы современного общества: «Педагогика, рассматривая человека в качестве естественно–природного и социального существа, не могла не задействовать тот потенциал, который накапливался в *антропологии* как науке, интегрирующей знания о феномене человека в единый теоретический конструкт, рассматривающий природу условного человека в его многомерности и многоликости» [11, с. 77–78].

Истоки ноогуманитического подхода восходят к «ноосферно–антропологическому подходу» и антропокосмическому подходам, в которых объединяющим началом является единство человека и вселенной и их взаимозависимости. Ноосферное начало опирается на ноосферно–антропологический подход в образовании, который в синтезе с гуманистической педагогикой определяют базис ноогуманитическая педагогика. В свою очередь, связь между ноосферно–антропологическим подходом и гуманистической педагогикой очевидна, поскольку в центре внимания находится человек. Гуманистическая составляющая ноогуманитического подхода, опирающаяся на гуманистическую педагогику и психологию, исходит из идеи самоактуализации, опоры на духовные ценности, раскрытие творческих возможностей индивида. В целом, указанный комплекс подходов, оплодотворяющих ноогуманитический подход, органичен и адекватно отражает логику развития исследования.

Установлено, что, если ноосферная компонента осмысливается как согласованное, разумное взаимодействие человека и природы, с одной стороны, то «гуманистическая» компонента предполагает присутствие

нравственного, гуманистического начала, поскольку «содержательный аспект современной трактовки гуманистического мировоззрения личности включает:

- представления о человеке как о высшей ценности, главном носителе всей системы ценностей и его благо есть мера всех вещей; «особости», индивидуальности, обладающей правом на интеллектуальную и экономическую свободу, моральную автономию, социальную суверенность;

- потребность человека в позитивной свободе, открытости, способность к свободному самопроявлению в поликультурном социуме;

- усвоение общечеловеческих норм гуманистической морали, их диапазона и конкретного содержания (доброты, взаимопонимания, милосердия, сочувствия, толерантности и др.) и культивирование гуманности как значимого личностного параметра;

- планетарное сознание, глобализм, уважение достоинств и прав человека, независимо от его расовой, религиозной, этнической и социальной принадлежности;

- стремление человека к самоорганизации, самореализации, самоотдаче как к средству и способу выражения своего «Я» в поликультурном пространстве;

- гуманные отношения между людьми, позволяющие им сохранять человеческое достоинство, реализовывать собственный личностный потенциал, не ущемляя при этом интересов другого человека [6, с. 12].

Ноогуманистический подход включает в себя гуманистическую психологию, которая, по мнению Т. Грининга, релевантна такому обучению, которое исходит из идеи самоактуализации, использует творческие формы групповой динамики, апеллирует к духовным ценностям, поиску смысла бытия и раскрытию творческих возможностей каждого человека [1, с. 165]. Ноосферно-антропологический подход, в свою очередь, дает возможность рассматривать воспитание как объективный процесс, детерминированный, с одной стороны, биологической природой самого человека, а с другой, – ноосферно-воспитательным идеалом – гармоничным сосуществованием социоприродных систем.

Если рассматривать концептуально, то ноосферно-антропологический подход, центрируемый на человеке как высшей ценности и осознании его как взаимозависимой части целого (космоса, природы), создает *основу* для выработки *планетарно-космического типа личности* в рамках гуманистического образования. Данный подход выступает, с одной стороны, как методологическое обоснование, с другой, – как организационный принцип. Система отношений «человек–природа» настолько органична, что природа оценивается через призму человеческого мышления (антропологический подход), а природа преобразуется человеком, согласно уровню его сознания. Антропологическая методология, являющаяся частью ноосферно-антропологического подхода, позволяет оценивать воспитание как масштабный процесс, обусловленный социогенетическими и культурно-педагогическими факторами.

Соответственно, ноогуманистический подход, будучи коррелятом ноосферно-антропологического подхода, вбирает в себя педагогическую антропологию, которая, являясь самостоятельным направлением педагогической науки, с одной стороны, и методологией педагогической теории и практики, с другой, – строится

на понимании сущности человека и становится близкой к философии образования. Педагогическая (философско-образовательная) антропология есть человекознание, ибо должна объяснить и духовное, и материальное в жизни человека [2].

Антропологический подход, по мнению В. Д. Шадрикова, исходит из принципа целостности человека, поскольку человек – это союз не только разума, но тела, души и духа [13]. Педагогическое знание обязательно корректируется достижениями философии образования, поскольку они связаны с изучением «вечных» законов человеческого бытия. Поэтому образовательные системы всегда питались живительным источником идей философских концепций. В данном исследовании в качестве такого источника выступает мировоззренческий резервуар, рожденный идеями русского космизма, учения о ноосфере, некоторыми положениями квантовой физики, базовыми постулатами ноосферного образования; экологической, гуманистической педагогики и психологии.

Известно, что предметом педагогической антропологии является человек развивающийся. Она нужна как основа жизненно важных типологий педагогических ситуаций, для разработки методических вариантов обучения и воспитания. Это позволяет получить простые и действенные способы индивидуализации образовательной работы, т.е. применения научного знания на практике [12, с. 87–88]. Антропокосмический подход, равно как и ноосферно-антропологический подход, стоит у истоков становления ноосферного подхода. Его ключевым понятием является значение «антропокосмизм»: «антропос» – человек, «космос» – мир, совокупность которых понимается как их системно-гармоническое целое. По мнению В. П. Казначеева, земная сущность жизни таится в космических просторах, а противоречия человечества на Земле, его напряженность, прогресс, вероятность самоуничтожения могут быть поняты и успешно разрешены только на основе широкого понимания его антропокосмического значения [3, с. 66].

Философская концепция, определяющая содержание антропокосмического подхода и подразумевающая исследование научных проблем сквозь призму единства человека и вселенной в их взаимозависимости, равно как и ноосферно-антропологический подход, – лежат в плоскости ноосферной парадигмы и методологически фундируют ноогуманистический подход.

Теоретико-методологическое обоснование использования ноосферно-антропологического подхода в современной философии образования встречается в работах Ф. В. Лазарева [5], А. И. Креминского [4] и др. В работе Ф. В. Лазарева «Пролегомены к ноосферно-антропологическому манифесту» очерчены основные контуры новой антропологии, соответствующей современному этапу развития ноосферной реальности [5, с. 250]. Там показано, что ноосфера есть неперенное условие и единственная возможность полноценного человеческого бытия в постсовременном мире. Показаны также корни «техногенного зла» и пути его преодоления [5]. Анализируя возможности человеческого существования в контексте приближающейся техногенной катастрофы, А. И. Креминский, вслед за Ф. В. Лазаревым, обосновывает необходимость нового *ноосферно-антропологического подхода*, а также определение новых аксиологических

параметров в рамках ноосферно-антропологической парадигмы [4].

А. И. Креминский, автор «Новой антропологии в свете учения о ноосфере», манифестирующей ноосферно-антропологический подход в воспитании человека XXI в., отмечает, что одна из причин кризиса, заключается в сверхпотреблении человечества – он считает, что можно создать некий механизм ограничения чрезмерной траты природных ресурсов за счет самоограничения потребностей [4]. По Креминскому, «ноосферно-антропологическая парадигма может создать сначала аксиологические, а затем и идеологические, а в перспективе и правовые условия, когда каждый человек сам будет регулировать то, что ему необходимо и достаточно и то, от чего можно «безболезненно» отказаться [4, с. 16–17].

Из проанализированного материала видно, что оба подхода (и антропокосмический, и ноосферно-антропологический) очень сходны по смыслу и являются предтечей ноогуманистического подхода. Однако, если оперировать синергетическими понятиями, то в точке бифуркации (на перепутье выбора между двумя траекториями научного поиска: «антропокосмическим» и «ноосферно-антропологическим» подходами) аттрактор движения научной мысли притянул к себе последний.

Таким образом, в данной статье нам удалось с авторских позиций осуществить теоретико-методологическое обоснование ноогуманистического подхода как составной части современной философии образования. В частности, нами были проанализированы ноогуманистические идеи, отраженные как в историко-философских, так и естественнонаучных, психолого-педагогических исследованиях в разные исторические периоды, продемонстрировать их потенциал в контексте разработки категориально-понятийного аппарата ноогуманизма, структурирующего, соответственно, ноогуманистическое мировоззрение и ноогуманистически-ориентированную образовательную систему его формирования. Автором продемонстрирована содержательная связь между ключевыми идеями антропокосмического и ноосферно-антропологического подходов.

Список использованных источников

1. Грининг Т. История и задачи гуманистической психологии / Т. Грининг // Вопросы психологии. – 1988. – №4. – С.161–167.
2. Запесоцкий А. С. Образование: философия, культура, политика / А. С. Запесоцкий. – М.: Наука, 2002 – 456 с.
3. Казначеев В. П. Учение В. И. Вернадского о биосфере и ноосфере / В. П. Казначеев. – Новосибирск: Наука: Сиб. отделение, 1989. – 245 с.
4. Креминский А. И. Новая антропология в свете учения о ноосфере / А. И. Креминский // Ученые записки Таврического нац. ун-та им. В. И. Вернадского. Сер. «Философия. Социология». – Симферополь, 2009. – Т.22 (61). – №1. – С.15–21.
5. Лазарев Ф. В. Прологомены к ноосферно-антропологическому манифесту / Ф. В. Лазарев // Ноосферология: наука, образование, практика / Под ред. О. А. Габриеляна. – Симферополь: «Феникс», 2008. – С.54–82.
6. Микешина Л. А. Философия познания. Polemicheskiye glavy / Л. А. Микешина. – М.: Прогресс-Традиция, 2002. – 624 с.
7. Педагогика: педагогические теории, системы, технологии: учеб. пособие для студентов средних пед. учебных заведений / С. А. Смирнов и др. – М.: изд. центр «Академия», 1999. – 554 с.
8. Рябова Е. В. Козволюция общества и природы – стратегия экологической безопасности: Дис. ... канд. филос. наук / Е. В. Рябова. – Саранск, 2004. – 177 с.
9. Свириденко Д. Б. Футурологічні аспекти модернізації в галузі вищої освіти України / Д. Б. Свириденко // Вісник Черкаського університету. Серія: Філософія. – Черкаси: Вид-во ЧНУ, 2014. – №11 (304). – С.64–69.
10. Сикорская Г. П. Основные методологические подходы к содержанию экологического образования / Г. П. Сикорская // Образование и наука. – 2009. – №9 (66). – С.11–22.
11. Сластенин В. А. Педагогика: учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений // В. А. Сластенин, И. Ф. Исаев, Е. Н. Шиянов; под ред. В. А. Сластенина. – М.: Изд. центр «Академия», 2002. – 576 с.
12. Торосян В. Г. История образования и педагогической мысли: Учеб. для студ. высш. учеб. завед. / В. Г. Торосян. – М.: Владос-Пресс, 2003. – 352 с.
13. Шадриков В. Д. Философия образования и образовательная политика / В. Д. Шадриков. – М., 1993. – 181 с.
14. Bazaluk O., Blazhevich T. Cosmic Education: Formation of a Planetary and Cosmic Personality / Philosophy and Cosmology. – Kiev: ISPC, 2012. – Vol.11. – P.147–160.
15. Bazaluk Oleg. Neurophilosophy in the Formation of Planetary–Cosmic Personality / Future Human Image 1 (4). – Kyiv: ISPC, 2014. – P.5–13.
16. Svyrydenko D. Higher education in the face of XXI century challenges / Philosophy and Cosmology. – Kyiv, 2014. – Vol.12. – P.258–263.

Reference

1. Grining T. Istoriya i zadachi humanisticheskoy psikhologii / T. Grining // Voprosy psikhologii. – 1988. – №4. – S.161–167.
2. Zapetsotskiy A. S. Obrazovaniye: filosofiya, kul'tura, politika / A. S. Zapetsotskiy. – M.: Nauka, 2002 – 456 s.
3. Kaznachev V. P. Ucheniye V. I. Vernadskogo o biosfere i noosfere / V. P. Kaznachev. – Novosibirsk: Nauka: Sib. otdeleniye, 1989. – 245 s.
4. Kreminskiy A. I. Novaya antropologiya v svete ucheniya o noosfere / A. I. Kreminskiy // Uchenyye zapiski Tavricheskogo nats. un-ta im. V. I. Vernadskogo. Ser. «Filosofiya. Sotsiologiya». – Simferopol', 2009. – T.22 (61). – №1. – S.15–21.
5. Lazarev F. V. Prolegomeny k noosferno-antropologicheskomu manifestu / F. V. Lazarev // Noosferologiya: nauka, obrazovaniye, praktika / Pod red. O. A. Gabrielyana. – Simferopol': «Feniks», 2008. – S.54–82.
6. Mikeshina L. A. Filosofiya poznaniya. Polemicheskiye glavy / L. A. Mikeshina. – M.: Progress-Traditsiya, 2002. – 624 s.
7. Pedagogika: pedagogicheskiye teorii, sistemy, tekhnologii: ucheb. posobiye dlya studentov srednikh ped. uchebnykh zavedeniy / S. A. Smirnov i dr. – M.: izd. tsentr «Akademiya», 1999. – 554 s.
8. Ryabova Ye. V. Koevolutsiya obshchestva i prirody – strategiya ekologicheskoy bezopasnosti: Dis. ... kand. filoz. nauk / Ye. V. Ryabova. – Saransk, 2004. – 177 s.
9. Svyrydenko D. B. Futurologichni aspekty modernizatsii v galuzi vyshhoi osvity Ukrainy / D. B. Svyrydenko // Visnyk Cherkas'kogo universytetu. Seriya: Filosofija. – Cherkasy: Vyd-vo ChNU, 2014. – №11 (304). – S.64–69.
10. Sikorskaya G. P. Osnovnyye metodologicheskiye podkhody k soderzhaniyu ekologicheskogo obrazovaniya / G. P. Sikorskaya // Obrazovaniye i nauka. – 2009. – №9 (66). – S.11–22.
11. Slatenin V. A. Pedagogika: ucheb. posobiye dlya stud. vyssh. ped. ucheb. zavedeniy // V. A. Slatenin, I. F. Isayev, Ye. N. Shyanov; pod red. V. A. Slatenina. – M.: Izd. tsentr «Akademiya», 2002. – 576 s.
12. Torosyan V. G. Istoriya obrazovaniya i pedagogicheskoy mysl'i: Ucheb. dlya stud. vyssh. ucheb. zavedeniy / V. G. Torosyan. – M.: Vlados-Press, 2003. – 352 s.
13. Shadrikov V. D. Filosofiya obrazovaniya i obrazovatel'naya politika / V. D. Shadrikov. – M., 1993. – 181 s.
14. Bazaluk O., Blazhevich T. Cosmic Education: Formation of a Planetary and Cosmic Personality / Philosophy and Cosmology. – Kiev: ISPC, 2012. – Vol.11. – P.147–160.
15. Bazaluk Oleg. Neurophilosophy in the Formation of Planetary–Cosmic Personality / Future Human Image 1 (4). – Kyiv: ISPC, 2014. – P.5–13.
16. Svyrydenko D. Higher education in the face of XXI century challenges / Philosophy and Cosmology. – Kyiv, 2014. – Vol.12. – P.258–263.

Shindaulova R. B., Ph.D., Associate Professor, Kazakh National Conservatory named after Kurmangazy (Kazakhstan, Almaty), sharabana1@mail.ru

Noohumanistic approach at philosophy of education: theoretical and methodological substantiation

The article is carried out the theoretical and methodological substantiation of noohumanistic approach with the author's position as an integral part of modern

philosophy of education. The author analyzes noohumanistic ideas reflected at the philosophical, natural-scientific, psychological and pedagogical studies and identified their potential in the context of the development of the conceptual and categorical apparatus of noohumanism. The author also demonstrated a meaningful link between the key ideas and anthropo-cosmic and noosferic-anthropological approaches at the article.

Keywords: noogumanism, noohumanistic worldview, noosphere, humanism, philosophy of education.

Шиндаулова Р. Б., кандидат педагогічних наук, доцент, Казахська національна консерваторія ім. Курмангази (Республіка Казахстан, Алматы), sharabana1@mail.ru

Ноогуманістичний підхід в філософії освіти: теоретико-методологічне обґрунтування

З авторських позицій здійснюється теоретико-методологічне обґрунтування ноогуманістичного підходу як складової частини сучасної філософії освіти. Автором проаналізовані ноогуманістичні ідеї, відображені у філософських, природничо-наукових, психолого-педагогічних дослідженнях, виявлено їхній потенціал в контексті розробки категоріально-понятійного апарату ноогуманізму. Також в статті автором продемонстрований змістовний зв'язок між ключовими ідеями антропокосмічного та ноосферно-антропологічного підходів.

Ключові слова: ноогуманізм, ноогуманістичний світогляд, ноосфера, гуманізм, філософія освіти.

* * *

УДК 17.022.1

Бурак О. С.,
кандидат соціальних наук, доцент кафедри
філософії, Київський університет ім. Бориса Грінченка
(Україна, Київ), o.burak@kubg.edu.ua

МЕТАФІЗИЧНИЙ ВИМІР ОСВІТИ ЯК ВЕКТОР ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ

Сфера освіти в усьому світі є одним з першочергових проблемних питань сьогодення. Її якість все частіше стає предметом дискусії. Соціальна реальність, в якій живе нове покоління, занадто раціоналізована і це відбивається на якості формуванні особистості, в результаті чого перед нами постає егоїстична і відособлена одиниця соціуму. Науковим завданням нашої статті являється аналіз проблеми фрагментарності та надмірного позитивістко-матеріального підходу сучасної освіти і пошук альтернатив вдосконалення процесу формування цілісної особистості в процесі її освіти і виховання. Практичне завдання вбачається у виробленні рекомендацій щодо гуманізації та гуманітаризації освітнього процесу з метою задоволення всіх потреб особистості, як матеріально-інтелектуальних, так і морально-духовних. За допомогою герменевтичного, еkleктичного, методу, методу ідеалізації, аналізу та синтезу ми дійшли висновку, що сучасна традиційна концепція освіти потребує переосмислення та реформування. І якщо співставити класичне розуміння освіти, нові вимоги до неї, які позиціонує сучасна філософія освіти як наука і принципи інноваційного холистичного підходу до процесу навчання і виховання, можна стверджувати, що новітня холистична парадигма відповідає критеріям, які стоять перед системою освіти сьогодні. А саме: формування у нового покоління планетарно-космічного світогляду; образу особистості, здатної організувати якісну взаємодію у масштабах Землі та Всесвіту, образу «людини майбутнього». Тому холистичний підхід в освіті заслуговує на увагу та більш детальне наукове вивчення і практичне впровадження.

Ключові слова: філософія освіти, холистична освіта, метафізика, духовність, цінність, особистість, планетарно-космічний світогляд, гуманізація.

Технологічний прогрес та умови ринкової економіки поставили перед сектором освіти завдання якісно іншого характеру, ніж те, яке вона виконувала в попередні епохи. Сьогодні глобалізовані умови швидкого технологічного життя вимагають від сфери освіти оперативного продукування кадрів, функціональних елементів ринкових відносин. Однак, такого роду односторонній напрямок розвитку особистості породжує занедбання духовно-моральної частини її людської натури. Результатом такого дисбалансу стають різнобічні особистісні та суспільні кризи. Соціальна реальність в якій вони живуть занадто раціоналізована і це відбивається на результатах формування особистості, яка постає в якості егоїстичної та відособленої одиниці соціуму. Адже людина не може гармонійно організувати свою життєдіяльність, концентруючись лише на матеріальній та

інтелектуальній частині свого буття, нехтуючи духовними потребами та метафізичним виміром існування. Тому, аналізуючи суспільні катаклізми, дослідники піднімають питання переосмислення завдань освіти та реформування її в більш людиноцентричну та гуманістичну систему, яка б формувала цілісного індивіда, а не просто частину економічного механізму. Загальною метою такої освіти повинен стати всебічний розвиток людини як особистості та найвищої цінності суспільства, розвиток її талантів, розумових і фізичних здібностей, виховання високих моральних якостей, формування громадян, здатних до усвідомленого суспільного вибору, збагачення на цій основі інтелектуального, творчого, культурного потенціалу народу, підвищення його освітнього рівня.

Науковим завданням нашої статті являється аналіз проблеми фрагментарності та надмірного позитивістко-матеріального підходу сучасної освіти і пошук альтернатив вдосконалення процесу формування цілісної особистості в процесі її освіти і виховання. Практичне завдання вбачається у виробленні рекомендацій, щодо гуманізації та гуманітаризації освітнього процесу з метою задоволення всіх потреб особистості, як матеріально-інтелектуальної, так і морально-духовної.

За допомогою герменевтичного методу спробуємо проникнути в зміст феномена освіти на основі його ролі для суспільства і конкретної особистості. За допомогою еkleктичного методу буде зроблена спроба продемонструвати, що фізичне і метафізичне в освіті і в підході до формування цілісної особистості є взаємодоповнюючими явищами. Метод ідеалізації буде використаний для моделювання образу ідеальної цілісної системи освіти. За допомогою методу аналізу і синтезу будуть проаналізовані завдання та функції освіти, а також сформульована її загальна ціль.

Дана проблема буде розглядатися з точки зору філософії освіти. Адже предметом даного поля досліджень є урівноваження протиріч у сфері освіти і виховання. Стратегічна мета філософії освіти полягає саме у становленні творчо-гуманітарної особистості як цілісного суб'єкта культури через покладення в основу педагогічного процесу нової світоглядної парадигми нового типу особистості [9]. Відповідно до цього необхідно змінити саму методику виховання і навчання. Згідно з поставленою метою філософія освіти формує наступні завдання [9]:

– формування у нового покоління планетарно-космічного світогляду;

– підготовка відповідальних, творчих, активних молодих людей, котрі, з одного боку, поважають багатоманітність культур, а з іншого – прагнуть згуртувати націю, цивілізацію задля досягнення вищих цілей;

– формування у системі поглядів підростаючого покоління образу особистості, здатної організувати якісну взаємодію у масштабах Землі та Всесвіту, образ «людини майбутнього».

Згідно з дослідженнями Н. Пішуліна, Ю Огородникова до найвищих фундаментальних категорій, що можуть описати інноваційну модель сучасної освіти, зорієнтованої на формування планетарно-космічного типу особистості відносяться [9]:

– **універсальність:** універсальність освіченої особистості, її здатність результативно діяти в широкому діапазоні сфер життя;

– **цілісність**: зміст освіти, який утримує цілісність буття в переліку навчальних предметів, методи його подання, що спираються на всі здібності людини (її інтелект, відчуття, інтерес до пізнання, духовні потреби); а також, духовна єдність світу і учня, коли їх неможливо розділити на об'єкт і предмет;

– **фундаментальність**: концептуальне вивчення законів світу, вироблення фундаментальних сенсів буття; спрямованість освіти на універсальні та узагальнені знання;

– **компетентність та професіоналізм**: протилежні вузькі спеціалізації і включають таку обов'язкову якість як етична позиція по відношенню до предмета свого вивчення та дослідження в контексті гармонії практичності і людяності;

– **гуманізація та гуманітаризація**: процеси приведення освіти, її змісту і форми у відповідність до природи людини, її душі та духу.

Освіта, по суті, є створенням моделей, схем, за допомогою яких людина *стратифікує простір* навколо себе. В світлі переосмислення ролі освіти можна таким чином коротко описати нові очікування:

1) *розвиваюча функція* освіти має полягати у тому, що в ході освітнього процесу людина не тільки розвиває логічне мислення і формує свої професійні уміння та навички, а й вчиться аналізувати себе як частину універсуму, гармонувати свої почуття та емоції, задовольняти духовні потреби і бути емоційно та психічно здоровою, здатною до самоаналізу та досягнення всієї своєї багатогранної натури особистістю;

2) *функція соціалізації* має відповідати умовам глобалізації не тільки у засвоєнні і відтворенні соціального досвіду, а й у підвищенні суб'єктності представника кожної культури, адже він не тільки засвоює культурні досягнення інших народів, а й є носієм і активним розповсюджувачем культурних надбань свого народу, він презентує своєрідність ментальності та ідентичності своєї специфічної спільноти;

3) *функція соціальної мобільності*, що традиційно полягає у наданні можливостей відбору і схильності людини до тих або інших форм професійних і соціальних занять, нині наповнюється новим змістом. Сучасна людина повинна завдяки освіті отримати методологію «вростання» в іншу культуру настільки, щоб мати можливість на основі знання іноземних мов, врахування особливостей менталітету інших народів максимально реалізуватись як у професійному, так і у загальнокультурному плані; поважати спосіб життя та світогляд «іншого», будувати здорові відносини на основі емпатії та толерантності;

4) освіта завжди виступає в ролі генератора і зберігача культурних надбань суспільства. Тому її *культуротворча функція* – збереження, передача, відтворення і розвиток культури засобами освіти – в інформаційному суспільстві есплікується, адже на передній план у новій моделі освіти виходять завдання розвивати такого суб'єкта соціокультурного простору у масштабах Всесвіту, який здатний взяти на себе відповідальність за збереження всієї культурної скарбниці людства і правильність у визначенні нових векторів у крос–культурних відносинах народів у глобальному, постмодерному суспільстві;

5) зрозуміло, що у новій моделі ставляться нові акценти у розумінні *гуманітарної* функції освіти –

збереження і відновлення екології людини, її тілесного і душевного здоров'я, власної свободи, індивідуальності, духовності, моральності.

У зв'язку з цими новим вимогами до сучасної освіти нагальною стає потреба у своєрідному парадигмальному зсуві, і навіть, – у формуванні нової парадигми освіти, яка б орієнтувала педагогічну спільноту і самих споживачів освітніх послуг на розвиток духовно–моральних та комунікативних компетенцій. Виходячи з наведених завдань, які стоять сьогодні перед скором освіти, можна прийти до висновку, що більш детально потрібно розгорнути саме *гуманістичний (феноменологічний)* аспект освіти, що, на нашу думку, буде сприяти розвитку цілісної, холистичної освіти. У центр такого освітнього процесу повинна ставитися особистість, що навчається, та її розвиток як суб'єкта життєдіяльності. Вважається, що освіта повинна найбільшою мірою відповідати дійсній природі людини, надавати психолого–педагогічну підтримку в особистісному зростанні. Причому необхідно створювати умови для самопізнання і саморозвитку, а не формувати особистість із заздалегідь заданими властивостями. Гуманістичний напрям припускає свободу і творчість як педагога, так і учня, а також право індивіда на автономію розвитку і власну траєкторію освіти.

Велике методологічне значення в плані нашого розгляду має *концепція холистичної* (комплексної, цілісної) освіти, яка заснована на визнанні того, що індивід самоідентифікується, пізнає ціль та сенс життя через ланцюг зв'язків з суспільством, оточуючим світом на основі гуманітарних цінностей, таких, як співчуття та мир. Саме цю концепцію освіти ми вважаємо найбільш продуктивною, адже вона на сьогоднішній день має суттєвий потенціал для налаштування крос–культурних комунікацій в умовах постмодерної ситуації в світі.

Ціннісний вимір освіти досліджувався зокрема Річардом Пітерсом. Гуманістична педагогіка була предметом досліджень А. Маслоу. Представниками холистичної педагогіки вважають Р. Міллера, Р. Кеслера, П. Палмера, Дж. Міллера, А. Йошідзу, І. Крішнамурті. На холистичну педагогіку також впливали пошуки таких філософів як А. Вайтхеда, Ш. Ауробіндо, К. Юнг, А. Лемков. З вітчизняних дослідників на дану тему написаних праці О. Заболотної.

Холистична освіта є продуктом культурного та інтелектуального руху, що з'явився на Заході та в США в 1960–1970–х роках [2, с. 8]. Ця концепція певною мірою перекликається з ідеями Е. Фромма та Л. Кольберга, однак має струнке теоретичне обґрунтування і являє собою більш цілісну самостійну парадигму. Один з піонерів холистичної освіти Рон Міллер характеризує холистичну освіту як «освітню філософію, котра стверджує, що особистість кожної людини, її світогляд та ціль життя визначається процесом відносин між нею та суспільством, Всесвітом і духовними цінностями» [5, с. 33–40]. Холистична освіта бере собі за мету живлення всіх аспектів особистості та допомогу індивіду більш свідомо жити серед соціального та природного оточення [5, с. 9]. Концепція холистичної освіти на передній план виводить завдання розвитку таких якостей особистості, як креативність, уява, співчуття, самопізнання і т.п. Цей підхід, який, на жаль, не є надто розповсюдженою концепцією в індустріальному суспільстві, базується на ідеї, що людина є не тільки

раціональною (матеріальною) істотою, а й має *духовний та емоційний виміри*, що відіграють не меншу роль в її становленні, ніж раціональний [10, с. 82].

Духовність та орієнтація на метафізичну сторону пізнання та розвитку особистості має певну традицію і у вітчизняній філософії і педагогіці. Професори Києво-Могилянської академії також розвивали ідею про здобуття істинного знання шляхом одномоментного осяяння за допомогою природного розуму, тобто Божих ідей. Така ідея простежувалась у філософських курсах І. Гізеля, Г. Щербацького. На думку учених природне світло розуму осяє інтелект під час дискурсу [7].

На думку Г. Сковороди, Бог створив світ, який людині треба пізнати, а відповідно й пізнати самого Бога. Тобто Григорій Савич вірив в те, що пізнання людиною світу не може приводити в нікуди, а обов'язково приводить до його Творця [8]. А ще точніше, жодне інтелектуальне пізнання не може бути відокремленим від його метафізичного виміру. Інакше воно буде неповноцінним. Філософ цими словами підтверджує те, що немає сенсу розділяти науку з вірою, адже вони не є протилежними, а взаємодоповнюючими речами. На думку А. Калюжного: «Тому Григорій Савич виділяє когнітивне, або розумове пізнання, яке дає змогу пов'язувати речі між собою. А з іншого боку – пропонує кордоцентричне, інтуїтивне пізнання, як називає пізнанням себе, що дає змогу проникнути до глибини основного духовного предмета, до таємниці об'єктивної мислячої істоти» [8].

Згідно філософії Г. Сковороди розуміння самого себе можливе завдяки моральному вдосконаленню та духовному поступові людської особистості [8]. Тобто, шлях пізнання, на думку Сковороди, є процесом реального наближення людини до Бога в наслідок заглибленості в себе. Мета ж освіти для мислителя та видатного педагога полягає в формуванні людини к вищою мірою духовної істоти.

Сучасні представники теорії холізму в освіті теж критикують лише позитивістське розуміння процесу, а саме той факт, що світобачення, котре ізолює метафізику з життя в епістемологічному розумінні і стверджує, що людство перейшло на таку стадію позитивістського розвитку, де немає місця метафізиці, ізолювало й духовно-моральний аспект в системі освіти та науки, як наслідок. А це в свою чергу, послугувало підгрунтям ворожого настрою молодого покоління по відношенню до метафізичного та релігійного знання, до духовності взагалі. Мислителі-холісти вважають, що ніщо не може існувати повноцінно в автономному аспекті, бо все, у свою чергу, є окремою частиною єдиного цілого [3, с. 12]. О. Хакслі, наприклад, стверджує, що істина є абсолютність, котра криється за зовнішнім, фізичним виглядом речей, що все створене не може бути обмежене фізичним існуванням та має більш широкий сенс та кінцеву ціль [1, с. 93]. Такі теоретики холістичної течії, як Дж. Міллер, Р. Кесслер, вважають духовність основою холістичного вчення. Вони стверджували, що освіта повинна розвивати не тільки соціальну та психологічну сторони людського життя, а й духовну, адже освіта не повинна забувати про дійсну сутність людини [4, с. 27]. З холістичної точки зору, замість розділення феноменів та їх протистояння, повинна домінувати їх *взаємодоповнюваність*, і світ повинен отримати динамічну рівновагу сил [4, с. 23].

Іншим важливим джерелом натхнення в холістичній теорії освіти є поняття релятивізму та ідея еволюції в науковій теорії квантової механіки, що встановлює спосіб описання і закони руху мікрочастинок у заданих зовнішніх полях. Представники цієї течії заперечують твердження Ньютона щодо механічного причинно-наслідкового зв'язку у Всесвіті [6, с. 43]. Вони сприймають світ як структуру, котра не може бути спрощена всього лише до механічної причинно-наслідкової залежності, до незрозумілих заплутаних форм та спонтанних зв'язків. Наприклад, класичному розумінню людського розуму сьогодні кидає виклик нова «теорія багатоваріантності розуму», яка спирається на визнання здатності людського розуму пізнати світ та дійти до істини великою кількістю різних шляхів пізнання [6, с. 54]. Холістичне розуміння освіти також заперечує картезіанське, позитивістське та спрощене, бачення світу, що передбачає дилему між світом та особистістю. Холістична освіта захищає цілісну освіту індивіда, яка не вмщується в механічних поняттях ізолюваності та фрагментарності типу «тіло-розум», «розум-почуття», «раціоналізм-інтуїтивізм», «наука-мистецтво», «індивід-суспільство», «людство-Всесвіт», що є панівними в сьогоднішній системі цивілізації [5, с. 106].

Можна сказати, що ідея холістичної освіти складає альтернативу та критику матеріалістичному світобаченню та підлаштованому під нього розумінню освіти. Світ постмодернізму викривив той курс освіти, на який вона була налаштована впродовж століть. Адже ще не так давно Г. С. Сковорода визначав мету освіти в якості формування вищою мірою духовної істоти. Лише духовно повноцінна особистість може використовувати позитивні науки на благо людству, а не навпаки: заради власного збагачення, влади, задоволення свого еґо. Саме тому прибічники сучасної течії холістичної освіти намагаються повернути освіті її істинну ціль – розвиток насамперед духовного та емоціонального виміру особистості. Адже пізнання світу не може відбутися повноцінно без самопізнання. Кожна людина являється невід'ємною частиною Всесвіту і пізнання себе – поступ до становлення глибокою мислячої істоти. Як стверджує Г. Сковорода, пізнаючи себе, людина пізнає Творця. Звідси робимо висновок, що процеси самопізнання, пізнання світу та пізнання Творця є взаємозалежними та такими, що витікають один з одного. А також те, що фізичний і метафізичний процеси пізнання є нероздільними. Якщо співставити класичне розуміння освіти, нові вимоги до неї, які позиціонує філософія освіти як наука і принципи холістичної течії в освіті, то можна стверджувати, що новітня парадигма холістичної освіти відповідає критеріям класичного розуміння освіти і завданням, які стоять перед нею сьогодні. А саме: формування у нового покоління планетарно-космічного світогляду; образу особистості, здатної організувати якісну взаємодію у масштабах Землі та Всесвіту, образу «людини майбутнього». Тому холістичний підхід в освіті заслуговує на увагу і більш детальне наукове вивчення і практичне впровадження. В майбутніх дослідженнях необхідно виробити конкретні методики для впровадження принципів холістичної освіти в практичний навчальний процес.

Список використаних джерел

1. Charles J. R. The World of Aldous Huxley / J. R. Charles. – Harper, 1947. – 544 p.
2. Forbes S. H. Values in Holistic Education / S. H. Forbes // Education, Spirituality and the Whole Child: The Third Annual Conference, London, Roehampton Institute, June 28, 1996. – L., 1996. – P.8–19.
3. Jackson R. Holistic Special Education: Camphill Principles and Practice / R. Jackson. – Edinburgh: Floris Books, 2006. – 379 p.
4. Merton R. Social Theory and Social Structure / R. Merton. – London: The Free Press of Glencoe, 1957. – 423 p.
5. Miller R. Вьетны Eritimin Felsefi Kaynaklar / R. Miller // Deperler Eritimi Dergisi, 2005. – No.10. – S.33–40.
6. Schreiner P. Holistic Education Resource Book / P. Schreiner. – Münster: Waxmann, 2004. – 154 p.
7. http://mdu.edu.ua/spaw2/uploads/files/6_5.pdf
8. http://pidruchniki.com/12281128/filosofiya/filosofiya_osviti_grigoriya_skovorodi
9. http://pidruchniki.com/13761025/filosofiya/ponyattya_filosofiya_osviti_predmet_zavdannya
10. Informal Education [Ел. доступ]: <http://www.infed.org/biblio/holisticeducation.htm>.

Burak O. S., candidate of social sciences, associate professor, Department of Philosophy, Borys Grinchenko Kyiv University (Ukraine, Kyiv), o.burak@kubg.edu.ua

The metaphysical dimension of education as a factor in the formation of personality

The article deals with the issue of education as an important sphere of the personal development. But the matter is that nowadays the quality of education is discussed widely. The theoretical aim of the article is devoted to the analysis of the fragmentariness and excessively materialistic approach to the educational process. By means of hermeneutic, eclectic methods and also the method of idealization, analysis and synthesis the author comes to the conclusion that the traditional model of education should be rethought and reformed. And in the case the classic paradigm of education, the tasks the modern philosophy of education directs to the educational system and the modern holistic concept of education are compared we can conclude that the theorists of holistic education correspond the main needs in education. Particularly, they propose the concentration on the moral values, ethic and spiritual demands of the personality during the process of education. Special attention is drawn to the statement that the physical and metaphysical part of the human nature and the process of cognition can be seen in a dichotomy but as two complementary things which cannot exist fully separately and produce qualitative product of cognition. To sum up it is necessary to stress that the holistic concept of education meets the modern claims concerning the personality formation and can complement the weaknesses of the traditional educational system.

Keywords: philosophy of education, holistic education, metaphysics, spirituality, moral values, personality, planetary vision, humanization.

Бурак О. С., кандидат социальных наук, доцент кафедры философии, Киевский университет им. Бориса Гринченко (Украина, Киев), o.burak@kubg.edu.ua

Метафизическое измерение образования как фактор формирования личности

Сфера образования является одним из вопросов первостепенной важности в мире. Её качество поддаётся сомнению все чаще. Научным заданием статьи является анализ проблемы фрагментарности и чрезмерного позитивистско-материального похода в современной системе образования и поиск альтернатив для усовершенствования процесса формирования целостной личности на протяжении её образования и воспитания. С помощью герменевтического, эклектического методов, а также метода идеализации, анализа и синтеза мы сделали вывод, что современная традиционная концепция образования требует переосмысления и реформирования. А если сопоставить классическое понятие образования, новые требования философии образования как науки и принципы инновационного холистического похода к процессу обучения и воспитания, можно утверждать, что инновационная холистическая парадигма соответствует критериям, которые стоят перед системой образования сегодня. А именно: формирование у нового поколения планетарно-космического мировоззрения; образа личности, которая способна организовывать качественное взаимодействие в масштабах Земли и Вселенной, образа «человека будущего».

Ключевые слова: философия образования, холистическое образование, метафизика, духовность, ценности, личность, моральные качества, гуманизация.

* * *

УДК 140.8+37.014.5

Похресник А. К., кандидат філософських наук, доцент, директор Київського технікуму електронних приладів (Україна, Київ), ktep2006@ukr.net

ФІЛОСОФІЯ ОСВІТИ ПРО НАУКОВО–ОСВІТНІ КОМПЛЕКСИ ХХІ СТОЛІТТЯ

Досліджено історію цілісних науково–освітніх комплексів як засобів втілення в життя гасла «Знання – це сила». Вказано на позитивні і негативні риси такого комплексу в Радянському Союзі. Розглянуто науково–дослідну діяльність у 25 державах і виявлені лідери з ефективності – Швейцарія, Сінгапур, Ізраїль, США і Великобританія. Вказано, що вища освіта у найближчі роки зазнає радикальних змін через появу нових джерел енергії і 3D–принтерів.

Ключові слова: вища освіта, науки, науково–освітній комплекс, якісні наукові дослідження, сонячна енергетика, 3D–принтери.

Відомо, що внесок українців у наукову, освітню і оборонно–промислову потужність СРСР був дуже значим. Та глибина й мілітарна скерованість цієї залученості до цілісного імперського науково–освітнього комплексу стала значною перешкодою для подолання криз і розвитку незалежної України. Автору довелося взяти певну участь у плануванні та здійсненні освітніх реформ, а в цій статті буде продовжена ця діяльність в прогностичному аспекті. Скеровуючи її на філософський аналіз стану і перспектив майбутніх змін всієї науково–освітньої сфери України у найближчі 20–30 років, ми намагалися уникнути повторення на сторінках «Гілея» тематики праць наших можливих попередників і запропонувати читачам актуальну й нову інформацію.

Пошуки в архіві видань «Гілея» засвідчили, то тема «футурологія» не входила у групу найпоширеніших, а серед приблизно тисячі публікацій усього три мали у назві цей термін, але перша пропонувала удосконалення медичних ВНЗ на основі екології людини [2], а дві інші – соціально–економічне прогнозування без врахування освіти і науки [1; 5].

Отже, обрана нами ціль аналізу стану і можливих напрямів розвитку світу та України через призму наук, технологій та освіти, сподіваємося, буде актуальною і цікавою для читачів.

Спершу уточнимо термінологію. У нас у радянські часи і навіть зараз слово «науки» має дуже інтегральний зміст і охоплює всі сектори інтелектуальної і практичної діяльності, що мають на меті отримання, упорядкування і використання нових знань довільної природи. А от у розвинених державах уже давно застосували певні поділи, розмежувавши природничі та гуманітарні науки. Перші включають тільки інструментально–об’єктивні дослідження і відносяться до Sciences, а всі інші мають виразно суб’єктивний характер і формують велику групу Arts. Подібна глибока диференціація вплинула і на всю систему навчання і виховання, що включає у себе два великі сектори. Майбутні «природничники» доволі ґрунтовно вивчають основи математики, фізики й інших точних наук, а от друга частина не готується до кар’єри в цих секторах знань, тому майже не знайомиться з вказаними науками. На нашу думку, краще було б знайти всю молодь з основами Sciences & Arts, адже надмірну однобічність важко назвати ідеальним варіантом для сучасного інтелектуала. В українській сучасній школі ще зберігається певний рівень рівноваги між обома цими крилами знань, але тенденція запозичувати західні взірці може погіршити ситуацію до стану США і багатьох держав Західної і Південної Європи.

У світі йде зростання не тільки всього населення, а й кількості наукових працівників. У даний момент, як виявила ЮНЕСКО, контингент титулованих науковців–дослідників наближається до 8 млн. осіб [7]. Доцільно вказати, що останнім часом ця організацію звернула дуже серйозну увагу не тільки на школи, але й на наукові дослідження і вищі рівні освітніх систем держав–членів. У цьому документі та у великій за обсягом головної доповіді про перспективи світової науки до горизонту 2030 року ми виявили дуже промовистий факт: на Заході увели в обіг інтегральне поняття «науковця–дослідника», що дало змогу врахувати не тільки творців нових знань у точних науках (у Sciences), а й тих представників гуманітарних наук (з Arts), які у наш час довели свою високу важливість для забезпечення прогресу своїх країн і всього людства засобами філософії, соціології, економіки, психології й інших гуманітарних наук.

Однак, це не можна вважати досягненням рівня «однакової цінності» всіх Ph.D – все ще статистики і стратеги звертають найбільшу увагу на те, яких фахівців готує вища школа кожної держави і за якими профілями. Головними творцями прогресу вважаються STEM–спеціалісти, де STEM означає Science, Technology, Engineering and Mathematics. Фахівці такого типу формують те, що у США офіційно визнано як «потенціал Америки», персональний склад якого контролюється точно і послідовно з метою запобігти зниженню наукової і конструкторської продуктивності всієї когорти фахівців.

США мають досить грошей і кадрів не тільки для вивчення STEM–спеціалістів на всій планеті, а й для їх персонального запрошення на роботу в Америку. Те, що у США більшу частину аспірантів STEM–профілів складають молоді іноземці, загальновідомо, а тому зупинятися на цьому не будемо. Утім, доцільно зауважити існування у США заздрощів щодо Південної Кореї, де все суспільство діє таким чином, що щорічний випуск з ВНЗ країни STEM–дипломників близький до чверті мільйона. Це стільки ж, як у США, от тільки молоді корейці знають значно більше від своїх американських ровесників.

Щойно вказана увага державних органів і всього соціуму до молоді, яка обирає собі життєвий шлях у науках, існувала у світі не завжди і неоднаково поширена на планеті у наш час. Історія свідчить, що науки, технології та їх суспільно важливе втілення у засобах виробництва і оборони є порівняно новим винаходом. Звичайно, виникнення писемності у перших великих аграрних цивілізаціях досить швидко зумовило появу закладів і навіть систем освіти, найбільш розвинена з яких у Візантії використала модель університету як засобу підготовки справжніх професіоналів з цивільної та воєнної інтелектуальної діяльності. У світі наук аналогічною вершиною стала Академія в єгипетській Александрії, але перетворення наукових і технологічних досліджень у визнану продуктивну силу довелося чекати ще майже 2000 років.

На наш погляд, перший справжній науково–освітній комплекс виник в Англії, керівники якої прислухалися не тільки до беконівського гасла «Знання – це сила», а й усвідомили перспективність програми розвитку науки задля зміцнення суспільства і держави. Саме це стало основою безперечного успіху цього невеликого за розмірами островія, розташованого на достатньо безпечній відстані від континенту (ні Наполеон, ні Гітлер

так і не ризикнули перетнути Ла–Манш), що спромігся створити найбільшу в історії колоніальну імперію.

Спокуса для інших держав піти подібним шляхом була надто велика, тому вони по черзі копіювали британський взірць. В організації найдосконалішого на той час науково–освітнього комплексу лідерство у Великобританії перехопила почленована на дрібні князівства Німеччина. Керівництво Пруссії дало змогу великому науковцю і реформатору В. фон Гумбольдту здійснити власні задуми та ідеї інших науковців (Й. Фіхте і Ф. Шлеєрмахера) зі створення добре пристосованої для потреб індустріального суспільства системи освіти, верхівкою якої стали дослідницько–навчальні заклади – Берлінський та інші університети разом з Політехнічними інститутами. Розвиток промисловості сприяв об'єднанню Німеччини і швидко призвів до появи великих фірм, які для власних потреб створили багато спеціалізованих пошукових і конструкторських бюро й лабораторій переважно оборонного спрямування.

Модель вищої освіти В. фон Гумбольдта разом з комплексом законів з підтримки і захисту вчителів середніх і вищих навчальних закладів виявилась на диво вдалою. Це на практиці довело події Першої світової війни. Безсумнівно, що завдяки досягненням освіти і науки Німеччина та її слабенькі союзники, набагато поступаючись європейським країнам Антанти і США за усіма людськими і природними ресурсами, так довго опиралися і не бажали підписувати мирну угоду. Переможці, однак, обрали такий її недолугий варіант, що у результаті вибухнула ще жажливіша війна – продовження попередньої.

У цьому значну роль відіграв факт появи Радянського Союзу, який дав змогу еліті орієнтованій на рванш науки Німеччини багато років продовжувати свою діяльність на його теренах. Й. Сталін скопіював німецький зразок середньої і вищої освіти, але в умовах великого цейтноту обрав бінарний варіант науково–освітнього комплексу. Основні фундаментальні дослідження і конструкторські розробки були доручені академічним інститутам і переважно засекреченим установам, а цілком відокремленою стала друга його частина, що складалася із спеціалізованих середніх шкіл і ВНЗ.

Ця структура виявилася достатньо ефективною у складних воєнних умовах, тому була збережена і навіть зміцнена після 1945 року, коли керівники СРСР повернулися до ідеї світового гегемонізму й пролетарської революції. Тоді виникли два величезні блоки суперників, що для науково–освітнього комплексу СРСР мало наслідком його тотальне скерування на оборонно–технологічні цілі. Освіта, ЗМІ, кіно й література – все було використане для звеличування досягнень у виробництві ядерної зброї, ракет, атомних підводних човнів, надзвукової авіації тощо. Молодь радісно і свідомо намагалася досягти хороших результатів вже в школі під час вивчення природничо–математичних предметів, адже це відкривало їй шлях у різного типу вищі заклади з подальшим гарантованим працевлаштуванням, хорошими заробітками, забезпеченням житлом і непоганими кар'єрними перспективами.

Доцільно ще раз акцентувати той незаперечний факт, що хороші загальні показники науково–освітнього комплексу СРСР мали в основі пристосовані до його індустріальної економіки структурні та сутнісні риси,

різноманітність стимулів для молоді, цілеспрямоване фінансування і концентрацію тільки на тих вузьких секторах наук і технологій, що безпосередньо обслуговували збройні сили. Все інше відкидалося чи ігнорувалося. Один приклад: на початку виникнення електронних фото– та інших засобів майже всі патенти належали радянським науковцям і конструкторам, от тільки керівники СРСР дуже боялися поширення ксероксів та іншої техніки. Результат відомий – тотальне відставання спершу у ксероксах, а пізніше – і в комп'ютерній техніці.

Наближення сучасної ери практично безкоштовної і загальнодоступної інформації свідчило про неминучість надходження нового суспільства. В СРСР керівники, як М. Хрущов, рекламували швидку побудову комунізму на базі посилення індустріалізації, а от на Заході науковці могли мислити автономніше, тому своєчасно попередили усіх про те, що індустріальне виробництво розпочинає відходити в минуле і поступатися іншому. Це «інше» було тимчасово і помилково (Е. Тоффлер, М. Кастельс) ототожене з «цілковито інформаційним», але навіть зараз основа життєзабезпечення лишається індустріальною і – підкреслюємо – екологічно надзвичайно шкідливою.

Якщо узагальнити сучасний стан діяльності науково–освітніх комплексів у розвинених країнах Європи та інших континентів, то слід визнати – у переважній більшості з них відчувається брак тих абітурієнтів, які можуть успішно виконувати дуже складні навчальні програми з точних наук. Йде активна конкуренція у пошуках студентів, аспірантів і науковців за кордоном. Увага до наук все зростає, а кошти намагаються залучати не тільки з державних бюджетів, а й приватного сектору. Якщо

поглянути на світову статистику щодо науки ([7] та ін.), то з прикрістю можна переконатися у тому, що Україна майже вилучила себе зі складу наукового світу і згадується чи з приводу минулих досягнень, чи у складі чорноморських або інших об'єднань, де нас випереджають Туреччина й інші подібні держави, що серйозно піклуються про науку. Наше реноме у даний момент більше засноване на діяльності вищих шкіл, а не численних академій наук.

Не все гаразд у науково–освітній сфері з термінологією і стандартами. Точніше, якщо для вищої школи ми притримуємося європейських стандартів структури (три рівні: бакалавр – магістр – Ph.D.) і рамок кваліфікацій, то для наук ми ігноруємо критерії інноваційності і високої якості (не використовуємо рекомендації Осло–Фраскати), що є додатковим негативним чинником не тільки для науки України, а й для організації її плідної співпраці з країнами ЄС.

Для надання читачам первинного уявлення про якість нашої науки ми не можемо використати світові довідники, бо в них зазвичай вказують не Україну, а тільки обмежену кількість держав–лідерів. Наведемо таблицю 1, побудовану на основі застосування поняття «**якісна наукова продукція**». Така продукція є головним джерелом нових патентів і зумовлює появу інноваційного товарного продукту, з яким держава завойовує світові ринки.

З таблиці випливає незаперечність лідерства США, на які припадає майже третина усіх світових витрат на науки, технології та інновації. Вони все ще залишаються центром тяжіння для вчених усього світу, які прагнуть туди не тільки з України або Росії, але й з переважної більшості розвинених європейських країн. Освітня, наукова та

Таблиця 1

Абсолютний рейтинг лідерів з якісної наукової продукції в 2011 р. [4]

Країна	Абсолютний рейтинг	Країна	Абсолютний рейтинг
1. США	1000	14. Індія	32
2. Німеччина	204	15. Тайвань	31
3. Китай	198	16. Ізраїль	26
4. Японія	184	17. Сінгапур	26
5. Великобританія	169	18. Швеція	25
6. Франція	117	19. Бельгія	19
7. Канада	83	20. Данія	15
8. Республіка Корея	67	21. Австрія	14
9. Італія	61	22. Росія	13
10. Іспанія	61	23. Гонконг	13
11. Швейцарія	49	24. Бразилія	12
12. Австралія	44	25. Фінляндія	12
13. Нідерланди	40		

Таблиця 2

Рейтинг світових лідерів за інтенсивністю якісних наукових досліджень

Країна	Відносний рейтинг	Країна	Відносний рейтинг
1. Швейцарія	6,363	14. Франція	1,800
2. Сінгапур	5,200	15. Бельгія	1,760
3. Ізраїль	3,467	16. Австрія	1,667
4. США	3,226	17. Японія	1,449
5. Великобританія	2,725	18. Республіка Корея	1,367
6. Данія	2,727	19. Тайвань	1,348
7. Швеція	2,660	20. Іспанія	1,326
8. Німеччина	2,488	21. Італія	1,016
9. Канада	2,441	22. Китай	0,148
10. Нідерланди	2,410	23. Росія	0,092
11. Фінляндія	2,264	24. Бразилія	0,062
12. Австралія	1,973	25. Індія	0,027
13. Гонконг	1,857		

навіть економічна політика керівників США відверто орієнтована саме на залучення до себе найздібніших і найбільш умотивованих. Однак, ця лідерська позиція вже під загрозою, бо Китай став другим за витратами (20% світових), випередивши і ЄС, і Японію.

Задля отримання об'єктивнішої картини інтенсивності наукових досліджень ми створили таблицю 2, де врахована і чисельність населення.

У цій шкалі показник Росії менший від однієї десятої, що означає гігантське відставання від лідерів – понад півсотні разів. Можливо, для когось цей об'єктивно-відносний розподіл виявиться несподіваним, але насправді він цілком логічний і для всієї планети поступово накопичувався впродовж останніх трьохсот років. Це стало наслідком свідомого об'єднання зусиль державних органів, вчених, педагогів і всього населення, які вважають найбільш правильною політику пріоритетної підтримки наук і наукових досліджень. Швейцарія і Сінгапур проводять таку політику в мирних умовах, а Ізраїль зробив це вимушено під тиском гранично несприятливих обставин.

Таблиця 2 свідчить, що підвищена увага до точних наук і технологій дуже помітна в усіх тих європейських країнах, де лідером серед релігій є протестантизм (Нідерланди, Швеція, Данія, Фінляндія). Тому не можна вважати випадковістю високу ефективність економік цих держав і загальновідомі успіхи в забезпеченні якості життя громадян.

Україні в цих таблицях узагалі немає, а Росія опинилася серед аутсайдерів. Головною причиною цього може бути те, що вчені середнього і старшого віку дуже погано володіють англійською мовою і не отримують державних субсидій на опублікування, а тому навіть не наважуються скерувати свої праці в провідні наукові видання планети.

Не будемо переобтяжувати статтю іншими – хоч теж цікавими – кількісними показниками, а тому перейдемо до футурологічних аспектів діяльності світової та української науки. Вже згадані два матеріали Т. В. Андрущенко і С. О. Терепищого порівняно вичерпно аналізують виникнення та історичну еволюцію футурології з наголосом на досягнення Римського клубу [1], а також особливості цієї молоді науки і діяльність кількох провідних сучасних західних і російських футурологів [5].

Погоджуючись з майже усіма положеннями цих матеріалів, заперечимо тільки використане твердження про футурологію як спосіб екстраполяції у майбутнє вже наявних тенденцій [5, с. 253]. Те, що саме так діють всі згадані у цих статтях футурологи, не означає відсутності більш прогресивних варіантів, наприклад, заснованих на сучасних форсайтних методах (тут певних успіхів досягла відома організація ЦРУ і, в змаганнях між собою, Японія та Південна Корея). Під час нашої особистої участі у виконанні НДР в Інституті вищої освіти ми познайомилися з оригінальним та дуже удосконаленим варіантом форсайту, який постійно використовує український філософ і фізик К. В. Корсак, основні праці якого легкодоступні на www.relga.ru. У своїй головній статті-передбаченні майбутнього про ноофутурологію ХХІ ст. на основі врахування не тільки наявних тенденцій, а й неминучих відкриттів найближчого часу, він дезавує всі песимістичні прогнози інших авторів і вказує шлях до ноосупільства, до відвернення колапсу і захисту біосфери [3].

Цей ноопрогноз нам імпонує найбільше, але у статті обмежимося тільки одним його фрагментом – твердженням К. В. Корсака щодо близької загальнодоступності сонячної енергії і сімейного виробництва житла та всього необхідного іншого на основі 3D-принтерів на природних матеріалах. Ще у 2013 р. швейцарець з Лозанни М. Грьотцель винайшов плівковий нанофотоелемент на поширеному в Україні і світі титанаті кальцію (CaTiO_3), стимулювавши цим колеґ до руху по «наношляху». Ціна плівки мізерна, а технологія виготовлення прості й доступні, як і використання. К. В. Корсак передбачає винайдення у найближчий час досконалих наноаккумуляторів і наноконденсаторів, що дасть змогу Китаю продати вже підготовлені ним фотоелементи і зробити історією всі інші та екологічно небезпечні джерела енергії на Землі. Особливість його ноофутурології в тому, що в даний момент вже започаткована «справжня третя ноохвиля», яка ліквідує на планеті все індустріальне виробництво і врятує людство від колапсу та екологічних загроз.

Як висновок до нашого аналізу стану і перспектив розвитку науково-освітніх комплексів України та інших держав світу ми пропонуємо саме ноофутурологічний прогноз К. В. Корсака, який цілком переконливо вказує як саме і на основі чого людство вийде з кризи. Зауважимо, що окремі науковці Заходу (насамперед – Дж. Ріфкін) і навіть світові екологічні форуми (як Ріо+20 2012 року у Бразилії) також висловлюються за «зелену економіку» та альтернативну енергетику, але вони оперують тільки у межах індустріальних технологій, а тому підтримати ці погляди ми не можемо.

У даний момент вища освіта і наука ЄС, до якого ми прагнемо приєднатися, орієнтовані на інтенсивний розвиток нанотехнологій, альтернативної енергетики і адитивного виробництва. На Заході все ще ігнорується факт появи перших екологічно безпечних ноотехнологій, детально вивчених в Україні. Але загалом світова наука рухається саме до ліквідації індустріальних виробництв і заміни їх екологічно безпечними ноовиробництвами.

Наш обмежений за обсягом особистий досвід свідчить про хорошу сприйнятливості студентів до прогнозних матеріалів високої якості, що перевищують стандартний для Заходу рівень тофлерівської теорії трьох цивілізаційних хвиль. У студентському середовищі добре приживається інформація про перехід до нановиробництва й адитивних технологій на шляху вдосконалення 3D-принтерів і поширенні ідеї ноотехнологій, як виробництва потрібних для людей ресурсів без порушення стану довкілля [3].

Вони щиро захоплюються надією на те, що заміна екологічно небезпечних промислових виробництв в цілком доступному для огляду майбутньому дасть можливість підвищити якість та безпеку життя всього населення Землі навіть в умовах продовження його чисельного зростання. Ця позитивна світоглядна інформація змушена змагатися з дуже песимістичною картиною світових, європейських і особливо національних негараздів, які нав'язують ЗМІ, що належать переважно приватним власникам і не мають бажання формувати у молоді громадянське і науково обґрунтоване бачення майбутнього.

Автор статті переконаний в тому, що навіть в сучасних аномально складних умовах старше покоління може скерувати молодь на позитивний шлях саме з допомогою вже досить перевіреного засобу – наукової футурології.

Список використаних джерел

1. Андрущенко Т. В. Параметри «нового світу»: критико-аналітичний аналіз світових футурологічних прогнозів // Гілея. – 2011. – №44 (2). – С. 602–612.
2. Годзь Н. Б. Проблеми медицини та футурологія // Гілея. – 2014. – №82 (3). – С. 209–213.
3. Корсак К. Ноофутурологія XXI века: условия спасения популяции Homo Sapiens Sapiens // RELGA. – 2015. – №1 [289] 25.01. (URL: www.relga.ru).
4. Страны мира, лучшие по развитию науки. Рейтинг Nature и Digital Science // В мире науки. – 2012. – №12. – С. 40–41.
5. Терепиций С. О. Явище футурології в контексті проблем соціальної філософії // Гілея. – 2015. – №98 (7). – С. 252–256.
6. Soet L. Shnegans S. Erekal D. Angatevar B., Rasiya R. World in search of an effective strategy of growth / UNESCO Science Report: on the road by 2030. Summary. – Paris: UNESCO, 2015. – 44 p. (URL: http://unesdoc.unesco.org/images/0023/002354/235407r.pdf).
7. OECD (2015), OECD Science, Technology and Industry Scoreboard 2015: Innovation for growth and society, OECD Publishing, Paris. – 264 p. (URL: http://dx.doi.org/10.1787/sti_scoreboard-2015-en) 4–11–2015.

References

1. Andrushhenko T. V. Parametry «novogo svitu»: krytyko-analitychny analiz svitovykh futurologichnykh prognoviz // Gileja. – 2011. – №44 (2). – С. 602–612.
2. Godz' N. B. Problemy medycyny ta futurologija // Gileja. – 2014. – №82 (3). – С. 209–213.
3. Korsak K. Noofuturologija XXI veka: uslovija spasenija populjacji Homo Sapiens Sapiens // RELGA. – 2015. – №1 [289] 25.01. (URL: www.relga.ru).
4. Strany mira, luchshie po razvitiyu nauki. Rejting Nature i Digital Science // V mire nauki. – 2012. – №12. – С. 40–41.
5. Terepyshhyj S. O. Javyshhe futurologii' v konteksti problem social'noi' filosofii' // Gileja. – 2015. – №98 (7). – С. 252–256.
6. Soet L. Shnegans S. Erekal D. Angatevar B., Rasiya R. World in search of an effective strategy of growth / UNESCO Science Report: on the road by 2030. Summary. – Paris: UNESCO, 2015. – 44 p. (URL: http://unesdoc.unesco.org/images/0023/002354/235407r.pdf).
7. OECD (2015), OECD Science, Technology and Industry Scoreboard 2015: Innovation for growth and society, OECD Publishing, Paris. – 264 p. (URL: http://dx.doi.org/10.1787/sti_scoreboard-2015-en) 4–11–2015

Pokhresnyk A. K., Ph.D., Associate Professor, Kyiv College of electronic devices (Ukraine, Kyiv), ktep2006@ukr.net

Philosophy of education on scientific and educational complexes of the XXIst century

The article examines the history of valuable educational and scientific complexes as a means to realize the slogan «Knowledge is power». The positive and negative features of such complex in the Soviet Union are indicated on. Research activity in 25 states of the world is considered and the quality rating is done. Switzerland, Singapore, Israel, the USA and Great Britain have appeared to be leaders. It is specified, that the higher education within the next years will test radical change through occurrence of absolutely new energy sources and 3D-printers.

Keywords: higher education, science, educational and scientific complex, high-quality research, solar power, 3D-printers.

Похресник А. К., кандидат философских наук, доцент, директор Киевского техникума электронных приборов (Украина, Киев), ktep2006@ukr.net

Философия образования о научно-образовательных комплексах XXI века

Исследовано историю целостных научно-образовательных комплексов как средств воплощения в жизнь лозунга «Знание – сила». Указано на положительные и отрицательные черты такого комплекса в Советском Союзе. Рассмотрено научно-исследовательскую деятельность в 25 государствах и выявлены лидеры по эффективности – Швейцария, Сингапур, Израиль, США и Великобритания. Указано, что высшее образование в ближайшие годы испытает радикальное изменение из-за появления совершенно новых источников энергии и 3D-принтеров.

Ключевые слова: высшее образование, науки, образовательно-научный комплекс, качественные научные исследования, солнечная энергетика, 3D-принтеры.

* * *

УДК 1:(37.01+304.2)

Цзоу Ченчжан,
аспірант кафедри соціальної філософії та філософії
освіти, Національний педагогічний університет
ім. М. П. Драгоманова (Україна, Київ),
gaokuyiv@gmail.com

ВІДКРИТА ОСВІТА ТА ВІРТУАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ: СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ

Статтю присвячено соціально-філософському дослідженню проблеми відкритої освіти та віртуального університету на тлі сучасних глобалізаційних процесів. Автор обґрунтовує актуальність створення віртуального університету на базі відкритого освітнього простору, визначаючи в даному контексті поняття віртуального університету, розглядаючи його у контексті синергетичного підходу. У статті розглянуто загальні тенденції розвитку освіти в інформаційну добу та розкрито переваги дистанційної форми навчання й доцільність застосування супроти традиційної.

Висувається теза, що відкрита освіта та віртуальний університет постають у якості відповіді на заклики інформаційної доби та забезпечують реалізацію основних демократичних цінностей сучасного суспільства. Шведкий розвиток науки та техніки передбачає пропорційний розвиток системи освіти, який має на меті створення єдиного освітньо-наукового середовища для світової спільноти.

Ключові слова: віртуальний університет, освіта, відкрита освіта, відкрите суспільство, інформаційне суспільство.

Трансформація суспільства нашої країни на шляху до інформаційного неминує вимагати якісних змін у всіх сферах його функціонування, особливо у сфері освіти. Ця вимога зумовлена, перш за все, динамічним характером сучасного світу, необхідністю швидкої перекваліфікації та високого рівня вузькопрофільної освіти: вресіти-ресіти, часи фахівців широкого профілю залишаються позаду. У зв'язку з цим змінюється й роль вищих учбових закладів на теренах України. З'являється необхідність у готовності до змін навчальних курсів та програм у відповідності до вимог соціуму та ринку праці. Відносини між університетом та суспільством усе більш набувають рис бізнес-відносин, що зумовлює розвиток співвідношення «попит-пропозиція» та змушує університети змінювати та вдосконалювати шляхи надання освітніх послуг та передбачати запити їх споживачів.

Ці якісні зміни вимагають розвитку нового типу освітнього простору – відкритого освітнього простору, або ж відкритої освіти. Як відомо, саме поняття відкритості активно застосовується в категоріальному апараті природничих наук, які тлумачать його як основоположну якість системи, яка надає їй можливість безперервного обміну речовиною, енергією та інформацією з навколишнім середовищем та світом. Карл Поппер, розробник концепції відкритого суспільства, розглядав відкритість в ідеологічному аспекті у якості альтернативи поняттю тоталітарного суспільства. Саме відкрите суспільство він наділяв набором рис, властивих сучасній західній демократії, заявляючи, що воно «засноване на інструментальній раціональності, де сакралізації соціальних та політичних норм та процедур, можливості зміни соціального статусу його членів» [8, с. 211].

В контексті цього поняття ми пропонуємо розглянути поняття відкритої освіти та віртуального університету як її складової. Розвиток відкритої освіти пов'язано зі становленням інформаційного суспільства, формуванням нової освітньої парадигми та появи потреби у неперервній освіті. Технологічність сучасної освіти, що засновується на використанні інформаційних технологій, електронних носіїв та джерел інформації, є провідним чинником її відкритості.

Розвиток нової освітньої системи має на меті інтенсифікацію, індивідуалізацію та неперервність освіти. Реалізація ж принципів відкритої освіти призводить до якісних змін усєї системи: самого знання, форм та методів організації навчання, роль викладачів та студентів у навчальному процесі. Водночас, у зв'язку з тенденціями глобалізації ми спостерігаємо явище масифікації вищої освіти, тобто, зростання попиту на споживання освітніх послуг. З цього випливає прагматизація цілей та цінностей освіти як відповідь на запити суспільства, ринку праці, економіки тощо. Вища школа остаточно позбавилася свого станового характеру, що, з одного боку, зумовило невизначеність її місця у структурі суспільства та суспільних відносин, а з іншого – перетворило її на відкрите поле для нововведень. Ми спостерігаємо поступову автономізацію університету та зміну ролі держави у його розвитку. Разом з тим, усе більш поширеним стає явище маркетизації вищої освіти, тобто, втручання у її сферу ринкових відносин, стверджує дослідник В. Нікольський [7, с. 17].

Усі ці явища спонукають до дискусії щодо формування різних моделей вищої освіти, оскільки класична модель стає застарілою та вже не в змозі відповідати на заклики сучасності. А. Запесоцький стверджує, що формування різноманітних моделей університетської освіти є «історично зумовленим процесом, що має циклічний характер». Зміст кожного циклу визначається, з одного боку, реальним суперечностями, які неминуче виникають внаслідок інертності освітніх систем, а з іншого – динамічним розвитком реалій життя, змінами соціокультурного стану. Внаслідок цього ми спостерігаємо не лише зміни змісту освіти, але й поступову трансформацію домінуючого типу університету [2, с. 155].

Поняття відкритої освіти формується за допомогою синергетичного підходу, згідно з яким це поняття передбачає подолання інституціональних обмежень освітньої діяльності. У цьому випадку освіта усвідомлюється як одна з підсистем суспільства – відкрита система. Завдяки такій моделі ми отримуємо освіту, відкриту до майбутнього розвитку, та включення до освітніх процесів уявлень про відкритість світу, цілісності та взаємозв'язку людини, природи та суспільства. У цій концепції основним показником відкритої освіти є новий тип соціальних відносин, який включає у себе обов'язкову взаємодопомогу, взаємокоординацію, співпрацю та співтворчість. Такої точки зору дотримується представник синергетичного підходу С. Шевелева, визначаючи відкритість як ключову властивість освітнього процесу сучасності [12, с. 14].

Реалізація такого принципу передусім зумовлює першочергову орієнтацію на учня як суб'єкта навчального процесу. Іншим важливим показником є максимальне врахування сучасних тенденцій суспільного розвитку та цілеспрямована інтеграція освіти у суспільні процеси. «Уявляється, що сучасна освіта передбачає відкритість майбутньому, а її подальший розвиток пов'язано з подоланням закритості та наданням навчальному процесу творчого характеру. Це вимагає принципових корективів в організації існуючої системи освіти», – зазначає С. Шевелева [12, с. 16]. Окрім цього, ідеї відкритості знаходимо й у основоположників синергетики – Г. Хакена та І. Пригожина.

Якщо спробувати сформулювати вимоги інформаційного суспільства до університету, вони поля-

гатимуть, передусім, в уніфікації загальних стандартів кваліфікації, які будуть прийнятними в різних регіонах світового ринку. Це зумовлено вимогою конкурентоспроможності та затребуваності випускника на ринку праці. Окрім цього, виникає велика необхідність у постійному оновленні компетентності робітника, що зумовлено швидким розвитком та зміною інформації. Тобто, одна з найважливіших вимог до освіти – це йти в ногу з часом, не лише не відставати від інформаційного та технічного прогресу, але й органічно вклинюватися у його хід, відповідати його вимогам та вимогам нового суспільства. Університет має остаточно позбутися характеру установи, що тяжіє над суб'єктами навчального процесу, а сам навчальний процес має стати повністю прозорим та особистісно-орієнтованим.

Як слушно відзначає С. Терпищій, «діалектичні протилежності, що існували в період аграрного суспільства... зберігають свою теоретичну та практичну силу, разом с тим народжуються нові відношення, що декламують ускладнення педагогічних смислів та значень. «Ідеальна людина» стає дедалі більш різноманітною, тобто автономною у своїй інтерпретації. Цей процес диверсифікації освітніх ідеалів триває і досі, а отже і цінності освіти індустріальної епохи мають своє відомінене відображення в еру глобалізації» [10, с. 134].

У зв'язку з поступовою віртуалізацією багатьох сфер життєдіяльності суспільства та у контексті розвитку відкритого освітнього простору виникає такий феномен, як віртуальний університет. Застосування нових інформаційних технологій дає можливість, у свою чергу, залучити нові методи навчання у відповідності до вимог глобалізації стандартів. Сам по собі віртуальний університет не лише змінює культурне середовище, але й виступає продуктом цих змін, втілюючи власним існуванням основні принципи відкритої освіти. Відтак, метою нашого дослідження стає соціально-філософський аналіз феномену відкритої освіти та віртуального університету.

Що ж мається на увазі під поняттям віртуального університету? Перш за все, це зміна роду взаємодії між студентом та викладачем, які переходять у площину віртуального середовища, створюючи віртуальний навчальний процес. Віртуальна освіта, як і освіта у традиційному розумінні, являє собою водночас і процес, і результат взаємодії суб'єктів навчального процесу, що супроводжується створенням ними віртуального освітнього простору зі своєю власною специфікою. За таких умов існування віртуального освітнього простору поза комунікацією між тими, хто навчає, та тими, хто навчається, визнається неможливим.

Дослідник Андрій Хуторський визначає наступні основні характеристики віртуального освітнього процесу:

- попередня невизначеність для суб'єктів взаємодії;
 - унікальність для кожного роду їх взаємодії, в тому числі й з реальними освітніми об'єктами;
 - існування лише протягом самої взаємодії.
- Віртуальний процес відбувається у відповідному віртуальному просторі, якості якого визначаються аналогічними ознаками та наявністю у ньому віртуальних об'єктів [10, с. 25].

Таким чином, можемо стверджувати, що віртуальний освітній простір створюється, передусім, лише об'єктами та суб'єктами, які безпосередньо приймають участь у

процесі навчання, відводячи другорядну роль власне технічним засобам навчання та скорочуючи обсяг мінімально необхідної матеріально-технічної бази. Такий підхід дозволяє відійти від вже застарілої суб'єкт-об'єктної моделі навчання, яка передбачає передачу знань студенту без врахування специфіки міжособистісної взаємодії та спрямованої суто на реалізацію стандартів, навчальних планів тощо.

Розвиток нових інформаційних технологій дає можливість застосовувати й відповідні нові методи навчання. Так, за такої моделі навчання усі матеріали оформляються у вигляді окремих модулів, розподілених за темами, кожен з яких формується з допомогою не лише педагога, але й програміста та веб-дизайнера. Готовий курс розміщують на сайті, додаючи обов'язково і посилання для самоперевірки. Безпосередня комунікація між студентом та викладачем здійснюється за допомогою електронного листування. Це дозволяє розвивати комунікативну етику міжособистісного спілкування вчителя та учня, покладаючи у своїй основі принцип діалогізму.

Віртуальний університет має змогу підготувати набагато більше фахівців, порівняно зі стандартними вишами. Це зумовлено, зокрема, і відсутністю необхідності великої матеріально-технічної бази, й зняттям кадрового питання. Власне, його парадигма ґрунтується на радикальній переоцінці ефективності традиційної моделі навчання. Частка сухого викладу теоретичного матеріалу лектором зменшується на користь практичному застосуванню знань шляхом самоперевірки, перевірки інших та надання оцінки їхньому рівню знань. Залучаючи нові інформаційні технології, прислухаючись до новацій та будучи відкритим до нововведень, віртуальний університет створює якісно нову інфраструктуру, наближаючи, якщо говорити мовою бізнесу, послуги до їх споживача.

Однак віртуальний університет ще більше ніж класичний підвладний чинникам меркантилізації, що пояснюється підвищенням фінансово-економічної ролі головних елементів такого університету, зокрема віртуальних знань та досліджень. «Потенційні застосування отримані від фундаментальних досліджень та їх трансформації в інновації та промислової продукції призвело до розширення та узагальненню прав інтелектуальної власності з метою захисту використання нових застосувань і генерування фінансування для тих, хто розвивав їх. В результаті, договірні дослідження розширилася і продукти цих контрактів більше не розглядатися як не-конкурентні і не-виняткові: доступ до певних знань відтепер може бути затриманий, або ж взагалі обмежений в області патентування та ліцензійних угод» [13, с. 76]. Внаслідок цього, віртуальний університет, що є джерелом реального грошового зиску, не може розповсюджувати знання безкоштовно.

Звісно, може здатися, буцімто це стосується лише країн «прогресивного Заходу». Однак для України напрощуд важливо розвивати свій інформаційний та освітній простір, прислухаючись до провідних світових тенденцій. Адже це пов'язано не лише з вимогами світового ринку та ринку праці. Нове покоління молоді зростає з якісно новим та відмінним від попереднього світоглядом та світоглядними потребами. Й не в останню чергу це зумовлено розвитком та поширеністю інформаційних технологій.

Таким чином, ми стверджуємо, що віртуальний університет відповідає на вимоги сучасної цивілізації, створюючи інформаційне поле нового типу, стимулюючи осіб, що навчаються, до самостійного пошуку інформації, її критичного осмислення, усвідомлення власної мотивації до навчання та орієнтованість на результат. На відміну від класичної моделі університету, віртуальний дає можливість розвиватися у тенденціях динамічного розвитку суспільства, створюючи поле для мобільності у повному сенсі цього слова: головна вимога до матеріально-технічної бази студента – наявність портативного комп'ютера та зв'язку з мережею Інтернет.

Віртуальний університет створює умови для формування інтелектуальних особистостей, здатних до самостійного пошуку та здобуття знань, прийняття рішень та застосування здобутого на практиці. Завдяки легкому доступу така модель навчання може забезпечити широке залучення дорослого населення до отримання цих знань та застосування їх на користь як окремих особистостей, так і держави та суспільства в цілому. Адже досягнення суспільства залежать безпосередньо від рівня інтелектуальних та практичних навичок та вмінь його членів.

Організація відкритого освітнього простору за допомогою віртуального університету (адже, як ми вже прояснили, ці поняття не є синонімами) закономірно розглядається як система, що має змогу забезпечити загальнонаціональний доступ до освітніх ресурсів шляхом широкого введення та застосування освітніх технологій дистанційної освіти. На цьому ґрунті громадянам створюються умови для найбільш повної реалізації свого права на освіту, яке за своєю структурою та якістю відповідає вимогам сучасного розвитку економіки та громадянського суспільства.

Віртуальні університети мають широке поле для утворення. Так, базою для них можуть стати заклади, які історично діяли у сфері відкритої та дистанційної освіти; традиційні навчальні заклади, що не мають досвіду дистанційної освіти та бажають таким чином знизити витрати на навчання; традиційні навчальні заклади, які бажають таким чином підвищити якість надання освітніх послуг, що, у свою чергу, збільшить контингент студентів, бажаючих навчатися з використанням нових інформаційних технологій; корпоративні бізнес-сектори, які мають свої внутрішні програми підвищення кваліфікації [див.: 6].

Як ми вже визначили, на рівень розвитку віртуального університету впливають наступні фактори: поява нових можливостей для розвитку технологій навчання у зв'язку з розвитком нових інформаційних технологій, зниження вартості навчання для обох сторін з обернено пропорційним збільшенням можливого об'єму знань. Водночас, виникає необхідність об'єктивного покращення якості навчання та оперативного використання найновіших досягнень різноманітних галузей науки.

В Україні розвиток систем дистанційного навчання поки що знаходиться на початковій стадії, їх використання здійснюється переважно у складі традиційних систем. Деякі навчальні заклади зараз запроваджують паралельне використання дистанційної освіти з метою залучення більшої кількості студентів та напрацювання досвіду роботи з такими технологіями задля подальшого переходу на повну дистанційну освіту. Прикладом такого переходу

є успішне використання системи управління курсами Moodle – веб-додатку, що надає можливість створювати сайти для online-навчання та знаходиться у вільному доступі. Ця навчальна платформа має на меті об'єднання викладачів та студентів у єдину інтегровану систему для створення персоналізованого навчального середовища. Своїм функціонуванням вона реалізує так звану філософію педагогіки соціального конструктивізму.

Соціальний конструктивізм у цьому випадку має у своїй основі побудову знань окремими групами одна для одної, протягом якої відбувається спільне створення культури загальних артефактів із загальними значеннями. Коли людина занурена в культуру, вона постійно вчиться бути її частиною на різних рівнях, бути її витвором та водночас творцем.

Застосування такої технології дозволяє зосередити увагу на студенті в якості суб'єкта навчання, апелюючи таким чином до синергетичної концепції освіти, розвитку діалогу замість монологічного викладу інформації. Таким чином, спостерігається зміна ролей: кожен учасник освітнього процесу стає не лише учнем, але й вчителем. Сам же педагог перестає бути звичайним джерелом інформації, стаючи більше зразком для наслідування, лише скеровуючи на шляху до досягнення цілей кожного конкретного курсу.

Нові інформаційні та комунікаційні технології пропонують вражаючі можливості та перспективи їх застосування в навчальному процесі, підкреслюючи таким чином, що людство знаходиться на межі освітньої революції, в результаті якої кардинальних змін зазнають усі сфери життя людини. Разом з новими соціальним вимогами та новою світовою спільнотою, яка формується в результаті застосування цих технологій та моделей діяльності, утворюється необхідність нового рівня освіченості, який би відповідав вимогам інформаційного суспільства. А новий рівень освіченості, у свою чергу, вимагає створення принципово нової технології набуття наукових знань, інших підходів до викладання та засвоєння знань. Відтак, помилково було б вважати, що застосування нових інформаційних технологій автоматично підвищить рівень якості освіти, адже задля цього необхідний і відповідний розвиток окремих галузей психології, дидактики та етики. Та водночас варто зазначити, що було б ледь чи не злочином не звертати увагу на можливість успішного застосування нових інформаційних та комунікаційних технологій в освітній сфері та їх роль у розвитку творчого потенціалу людини: аби залишитися в авангарді цивілізаційного поступу, університетам треба визнати існуючі виклики та позбутись, у необхідному обсязі, зачарованості академічними традиціями [9, с. 217].

Застосування нових технологій освіти, пов'язаних з використанням віртуального простору, дозволяють певним чином вийти за межі часо-просторових вимірів. Забезпечення безпосередньої інтерактивної комунікації між суб'єктами навчального процесу стає безсумнівною перевагою такої системи навчання. Дивлячись на швидкий прогрес техніки та пов'язаний із цим розвиток різноманітних технологій, методик та систем навчання, можемо прогнозувати з досить високим відсотком ймовірності, що різноманітні електронні бібліотеки, віртуальні університети, наукові лабораторії віддаленого доступу стануть основою створення єдиного освітньо-наукового середовища для світової спільноти.

Таким чином, розуміння освіти як відкритої системи впливає, передусім, з її технологічних та інформаційних складових. Нова модель освіти, яка стає втіленням ідеї про формування відкритого суспільства, потребує інноваційних форм навчання, зорієнтованих на особливості та проблеми інформаційного суспільства. Однією з таких форм стає віртуальний університет, який має змогу забезпечити доступність та відкритість нової системи вищої освіти. Соціально-філософський зміст цих явищ полягає у звільненні освіти від системних механізмів сучасного суспільства, як то політики, влади та бюрократії. Тоді функціонування освіти може визначатися соціально-значущими цілями. Відкрита освіта та віртуальний університет мають на меті реалізацію одних з основних принципів демократії: доступності знання й можливості самоосвіти та саморозвитку особистості та суспільства загалом.

Список використаних джерел

1. Алешин Л. Знания в информационном обществе [Электронный ресурс] / Л. Алешин. – Режим доступа: <http://laleshin.narod.ru/zio.htm>.
2. Запесоцкий, А. Образование: Философия, культурология, политика / А. Запесоцкий. – М.: Наука, 2003. – 456 с.
3. Кастельс М. Информационная эпоха. Экономика, общество и культура / М. Кастельс – М.: ГУ ВШЭ, 2000. – 606 с.
4. Кинелев В. Философия образования в XXI в. и ее информационные аспекты / В. Кинелев // Вестник Челябинской государственной академии культуры и искусств. – 2011. – №1 (25). – С.31–34.
5. Красильникова В. Информатизация образования: понятийный аппарат / В. Красильникова // Информатика и образование. – 2003. – №4. – С.21–27.
6. Минаков М. Виртуальный университет и перспективы украинского образования [Электронный ресурс] / М. Минаков // Зеркало недели. Украина. – 2000. – №27. – Режим доступа: http://gazeta.zn.ua/EDUCATION/virtualnyy_universitet_i_perspektivy_ukrainskogo_obrazovaniya.html.
7. Никольский В. Глобальное образование: пределы либерализации / В. Никольский // Высшее образование в России. – 2004. – №8. – С.17–25.
8. Поппер К. Открытое общество та його вороги. Т.1 / К. Поппер. – К.: Основи, 1994. – 444 с.
9. Свириденко Д. Б. Академічна мобільність: відповідь на виклики глобалізації: монографія / Д. Б. Свириденко. – К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2014. – 279 с.
10. Терещиць С. О. Тенденції розвитку освітніх ландшафтів в епоху індустріального суспільства / С. О. Терещиць // Науковий вісник. Серія «Філософія». – Харків: ХНПУ, 2015. – Вип.45 (частина II). – С.139–150.
11. Хуторской А. О виртуальном образовании / А. Хуторской // Дистанционное и виртуальное обучение: Дайджест рос. и зарубеж. прессы. – 2000. – №1. – С.25–27.
12. Шевелева С. Открытая модель образования (синергетический поход) / С. Шевелева. – М.: Магистр, 1997. – 47 с.
13. Musselin C. Universities and Pricing on Higher Education Markets / Christine Musselin // Changing Educational Landscapes (Editor D. Mattheou). – Athens: «Springer», 2010. – P.75–90.
14. Svyrydenko D. Globalization as a factor of academic mobility processes expanding // Philosophy and Cosmology. – Kyiv, 2015. – Vol.14. – P.223–235.

References

1. Aleshin L. Znaniya v informacionnom obshchestve [Jelektronnoj resurs] / L. Aleshin. – Rezhim dostupa: <http://laleshin.narod.ru/zio.htm>.
2. Zapesockij, A. Obrazovanie: Filosofija, kul'turologija, politika / A. Zapesockij. – M.: Nauka, 2003. – 456 s.
3. Kastel's M. Informacionnaja jepoha. Jekonomika, obshhestvo i kul'tura / M. Kastel's – M.: GU VShJe, 2000. – 606 s.
4. Kinelev V. Filosofija obrazovanija v XXI v. i ee informacionnye aspekty / V. Kinelev // Vestnik Cheljabinsknoj gosudarstvennoj akademii kul'tury i iskusstv. – 2011. – №1 (25). – S.31–34.
5. Krasil'nikova V. Informatizacija obrazovanija: ponjatijnyj apparat / V. Krasil'nikova // Informatika i obrazovanie. – 2003. – №4. – S.21–27.

6. Minakov M. Virtual'nyj universitet i perspektivy ukrainskogo obrazovanija [Elektronnyj resurs] / M. Minakov // Zerkalo nedeli. Ukraina. – 2000. – №27. – Rezhim dostupa: http://gazeta.zn.ua/EDUCATION/virtualnyj_universitet_i_perspektivy_ukrainskogo_obrazovanija.html.

7. Nikol'skij V. Global'noe obrazovanie: predely liberalizacii / V. Nikol'skij // Vysshee obrazovanie v Rossii. – 2004. – №8. – S.17–25.

8. Popper K. Vidkryte suspil'stvo ta jogo vorogy. T.1 / K. Popper. – K.: Osnovy, 1994. – 444 s.

9. Svyrydenko D. B. Akademichna mobil'nist': vidpovid' na vyklyky globalizacii': monografija / D. B. Svyrydenko. – K.: Vyd-vo NPU imeni M. P. Dragomanova, 2014. – 279 s.

10. Terepyshhij S. O. Tendencii' rozvytku osvitnih landshaftiv v epohu industrial'nogo suspil'stva / S. O. Terepyshhij // Naukovyj visnyk. Serija «Filosofija». – Harkiv: HNU, 2015. – Vyp.45 (chastyna II). – S.139–150.

11. Hutorskoj A. O virtual'nom obrazovanii / A. Hutorskoj // Distancionnoe i virtual'noe obuchenie: Dajdzhest ros. i zarubezh. pressy. – 2000. – №1. – S.25–27.

12. Sheveleva S. Otkrytaja model' obrazovanija (sinergeticheskij podhod) / S. Sheveleva. – M.: Magistr, 1997. – 47 s.

13. Musselin S. Universities and Pricing on Higher Education Markets / Christine Musselin // Changing Educational Landscapes (Editor D. Mattheou). – Athens: «Springer», 2010. – P.75–90.

14. Svyrydenko D. Globalization as a factor of academic mobility processes expanding // Philosophy and Cosmology. – Kyiv, 2015. – Vol.14. – P.223–235.

Zou Ch., postgraduate student of the Department of Social Philosophy and Philosophy of Education of National Pedagogical Dragomanov University (Ukraine, Kiev), gaokyiv@gmail.com

Open education and virtual university: the social–philosophical analysis of the problem

The article is devoted to the study of social and philosophical problems of open education and virtual university on the background of contemporary globalization processes. The author proves the necessity of creating a virtual university on the basis of open educational space, defined the concept of the virtual university in this context and considering it in the context of a synergistic approach. The article deals with the general trends of development of education of the information age and revealed the benefits of distance learning and one's usefulness instead of traditional approaches.

Author puts forward the thesis that the open education and virtual university occur as a response to the calls of the information age and ensure the democratic values of a modern society. The rapid development of science and technology provides a proportional development of the education system which aims to create a holistic scientific and educational environment for the world community.

Keywords: virtual university, education, open education, open society, information society.

Цзоу Ченчжан, аспирант кафедри соціальної філософії та філософії освіти, Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова (Україна, Київ), gaokyiv@gmail.com

Открытое образование и виртуальный университет: социально–философский анализ проблемы

Статья посвящена социально–философскому исследованию проблемы открытого образования и виртуального университета на фоне современных глобализационных процессов. Автор обосновывает актуальность создания виртуального университета на базе открытого образовательного пространства, определяя в данном контексте понятие виртуального университета, рассматривая его в контексте синергетического подхода. В статье рассмотрены общие тенденции развития образования в информационную эпоху и раскрыты преимущества дистанционной формы обучения и целесообразность применения против традиционной.

Выдвигается тезис, что открытое образование и виртуальный университет возникают в качестве ответа на призывы информационной эпохи и обеспечиваются реализацией основных демократических ценностей современного общества. Быстрое развитие науки и техники предусматривает пропорциональное развитие системы образования, которая имеет целью создание единой научно–образовательной среды для мирового сообщества.

Ключевые слова: виртуальный университет, образование, открытое образование, открытое общество, информационное общество.

* * *

УДК 37.013

Шевчук О. О.,
здобувачка кафедри соціальної філософії та філософії освіти, Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова (Україна, Київ), alexik18@yandex.ua

ІНФОРМАЦІЙНЕ СУСПІЛЬСТВО ЯК ЧИННИК ТРАНСФОРМАЦІЇ ЦІНІСНИХ ЗАСАД ВИЩОЇ ОСВІТИ

Досліджено проблему трансформації ціннісних засад вищої освіти під впливом процесів утвердження інформаційного суспільства. Показано, що інформаційне суспільство сприяє орієнтації на широкий спектр нових цінностей в більшості сфер суспільного буття, зокрема, у сфері вищої освіти, а від усвідомлення сутності та ролі зазначених трансформацій у аксіології залежить ефективність модернізаційних процесів у галузі вищої освіти.

Ключові слова: інформаційне суспільство, аксіологія освіти, цінності, інформація, знання.

У даній статті здійснюється спроба проаналізувати сутність впливу інформаційного суспільства на таке освітнє явище, як вища освіта, а саме на її ціннісні засади. В першу чергу хотілося б зазначити, що концепція інформаційного суспільства є об'єктом жвавої дискусії у сучасному соціогуманітарному дискурсі в цілому, та у дискурсі філософії освіти зокрема: дана теорія виступає однією із поширених конкуруючих теорій сучасного суспільства разом із концептами «постіндустріальне суспільство», «суспільство знань» тощо.

Актуальності нашому зверненню до дослідження складних протиріч утвердження інформаційного суспільства та процесів розвитку педагогічної освіти додає соціальний запит, окреслений О. Ворон наступним чином: «Інформаційне суспільство – це суспільство духовного та інтелектуального розвитку людини. Тому в осмисленні духовної еволюції особливе місце займає дослідження становлення нових ціннісних орієнтацій під впливом новітніх інформаційних технологій... Формування ціннісних орієнтацій підліткового покоління майже повністю «випало» з–під контролю спеціалізованих виховних інститутів, які здійснювали його впродовж століть. Результати цих обставин настільки руйнівні, що ціннісна аморфність, бездуховність, аморальність тощо почали у величезних масштабах загрожувати соціальному становленню сучасної молоді» [3, с. 175].

Відомий дослідник модернізаційних процесів у сучасній вищій освіті М. Квік в даному контексті зазначав, що новий світ, у який ми прямуємо, має багато назв у різних теоріях: одні теоретики позначають процеси останніх кількох десятирічч «постмодерніст» (Ж.–Ф. Ліотар і З. Бауман, хоча З. Бауман останнім часом уподобав термін «плинна модерність»), для інших – це «друга модерність» (У. Бек), «рефлексивна модернізація» (У. Бек, Е. Гіденс, С. Леш), «глокалізація» (Р. Робертсон) або «глобальна доба» (М. Ватерз); ще інші описи називають їх «мережевим суспільством» (М. Кастелз), «знанцевим та інформаційним суспільством» (П. Дракер) або, у більш філософському стилі, «постнаціональною констеляцією» (Ю. Габермас) [6, с. 24]. В першу чергу, з методологічної точки зору, нами має бути обґрунтовано звернення саме до концепту «інформаційного суспільства», підтвердивши

евристичність гіпотези, що інформаційне суспільство постало фундаментальним викликом системі вищої освіти, або ж, спростувавши її, звернувшись до не менш популярного концепту «суспільство знань».

Звертаючись до концепту «інформаційне суспільство», ми усвідомлювали ускладнений характер дослідження цього концепту як спроби надати теоретичної обґрунтованості фундаментальним соціокультурним трансформаціям останніх десятиліть. До того ж, ми визнаємо, що кожна із перелічених М. Квіском концепцій є самодостатньою та демонструє потенціал різних методологій, які виступали базисом сформульованих авторами теорій. У своїй роботі «Онтологія інформаційного суспільства», В. Курілкина з приводу ускладненого, проте, логічно зрозумілого характеру термінологічної взаємодії довкола інформаційного суспільства зазначає наступне: «Це суспільство називають ще постіндустріальним, мережевим, віртуальним, постекономічним. Термін постіндустріальне більше відображає економічну і соціальну сфери життя суспільства. Культурологічну складову визначають терміном «постмодерн», який в основному визначає особливий тип світогляду, менталітет нової культурної епохи» [8, с. 50].

Зауважимо, що якісно новий рівень поширення ідей інформатизації у суспільства, що був досягнутий у останній чверті ХХ ст., вимагав введення нового понятійного апарату, а ключовим терміном, що набув дуже широкого розповсюдження, став термін «інформаційне суспільство». Не тільки у наукових, але й буденні дискурсах все частіше вжитку зазначає термін «інформаційне суспільство», під яким розуміється специфічний етап у розвитку сучасної нам цивілізації, для якої характерними є збільшення значення інформації та знань, зростання ролі інформаційних технологій, продуктів та послуг у сучасній економіці на фоні створення інформаційного простору глобального характеру: саме цей простір здатен забезпечити ефективний інформаційний обмін між людьми (соціальними групами, організаціями тощо) з метою задоволення потреб у продуктах і послугах інформаційного характеру. О. Тоффлер у зазначеному контексті стверджував, що сучасна соціальна дійсність є результатом нового інформаційного виробництва, в основі якого розвиток глобальних процесів як найважливіша частина і необхідна умова виживання людства у швидкоплинному інформаційному світі, насиченому технічними системами [11, с. 5].

На нашу думку, дослідження сутності феномену інформаційного суспільства, логічно має розпочинатись із аналізу низки поширених визначень зазначеного феномену у сучасних словниках та у теоретичному доробку «класиків» теорії інформаційного суспільства. Інформаційне суспільство є предметом уваги не тільки філософів, але й соціологів. Саме у Оксфордському соціологічному словнику ми знаходимо наступне визначення досліджуваному феномену: «Це тип суспільства, у якому низькочастісні інформаційні технології, комп'ютери та телекомунікації мають широке застосування задля забезпечення національної та

міжнародної комунікації, а також доступу до бібліотек, архівів даних, а також інших сховищ інформації для приватних організацій та публічного доступу» [17]. У електронному тлумачному словникові Oxford Reference знаходимо наступне визначення для інформаційного суспільства: «Концепт, який є відповіддю на поширення та активне використання інформації. Термін увійшов у вжиток починаючи із 1970 рр., та набув надзвичайної популярності у соціальних та політичних науках... Інформаційне суспільство є таким, у якому інформація визначає майбутнє» [13].

Одним із перших термін «інформаційне суспільство» використав Ф. Махлуп, використовуючи під цим терміном суспільство, в основі якого перебуває інформаційна економіка, в якій більша частина валового внутрішнього продукту забезпечується діяльністю по виробництву, обробці, зберіганню та передачі інформації та знань [14]. Один із найбільш авторитетних теоретиків інформаційного суспільства М. Кастельс, для його визначення пише, що у новому, інформаційному способі суспільного розвитку джерело продуктивності полягає в технології генерування знань, обробки інформації та символічної комунікації [5, с. 40].

У документах ЮНЕСКО щодо інформаційного суспільства дається для визначення наступна низка його ознак: по-перше, інформація використовується в якості економічного ресурсу (організації все більше використовують інформацію для підвищення власної ефективності, вони підтримують інновації інформаційного характеру); по-друге, у суспільстві ідентифікується надзвичайно високий рівень використання інформації у повсякденному житті (люди використовують інформацію як споживачі; прагнуть бути поінформованими щодо своїх громадських прав; культурне життя, освіта тощо стають все більше інформаційно насиченими); по-третє, виникає особливий інформаційний сектор економіки (задоволення інформаційних потреб інших сфер суспільної діяльності; розвиток інформаційно-технологічної інфраструктури тощо) [15, с. 271–272].

Хотілося би зазначити, що сама по собі інформація в цьому типі суспільства поступається за своєю важливістю навичкам її вірної інтерпретації, обробки, поширення тощо. Інформаційні та комунікативні відносини дуже швидко еволюціонують в сучасному суспільстві гатунку, а сам цей стрімкий розвиток відбувається в складній динаміці процесів різних рівнів – особистісний чи міжособистісний, міжгруповий, міжнародний, глобальний тощо). На передній план цивілізаційного розвитку виходить пошук нових інформаційних технологій, здатних все більш ефективно вирішувати задачі функціонування об'єктів інформаційного суспільства та завдання продукування, обробки й поширення інформації.

На початку статті ми зауважували, що конкуруючою для концепції інформаційного суспільства вважається концепція «суспільство знань». У своєму дослідженні ми виходимо із розуміння суспільства знань в якості розвинутої форми інформаційного суспільства, в результаті

чого зазначені концепції не виглядають конкуруючими, а мають спільний знаменник – теорію інформаційного суспільства. Ми виходимо із того, що знання за своєю природою є ширшим поняття, ніж інформація: терміном «знання» намагаються означити більш широкий рівень узагальнення, коли вони починають відігравати роль певних структур, які забезпечують організацію інформації, оптимізують процеси структуризації та генерування.

Щодо співвідношення теорій інформаційного суспільства та суспільства знань, слушно вважаємо наступну тезу: інформаційне суспільство в класичному сенсі і суспільство знання є в деякому сенсі синонімами, але тим суспільство знання має розумітися як наступний якісний етап розвитку того інформаційного суспільства – суспільство знання характеризується інтелектуалізацією технологій, зростанням інноваційності та наукоємності виробленої продукції, діяльністю, пов'язаною з виробництвом, зберіганням, передачею та використанням знань, в якій основна роль належить освіті, характер і значення якого змінюються в найбільшій мірою [12, с. 200]. Цей підхід резонує із відстоюваною в статті ідеєю, що утвердження нового, інформаційного світопорядку є складним викликом освітнім системам. Дійсно, перехід від індустріального суспільства у інформаційне, а потім у суспільство знань нерозривно поєднано із змінами освітніх парадигм: дослідник Д. Свириденко зазначає, що для індустріального властивим був етос середньої освіти (середньої освіти із її базовими знаннями з фізики, хімії, механіки тощо було достатньо для керування однотиповими виробничими процесами), для інформаційної ж доби властивим є утвердження етосу вищої освіти (якісне оволодіння та використання інформації та знань) [16, с. 259].

Ми, як і більшість дослідників проблематики інформаційного суспільства та суспільства знань, пов'язуємо розвиток інформаційного суспільства в бік суспільства знань саме із якістю самої інформації та засобів її обробки. Звернення ж до потреби дослідження ролі знань було ініційоване процесом так званого «інформаційного вибуху», який закономірно відбувся в результаті активного задоволення проблем суспільства у інформації. Проясненню різниці між теоріями інформаційного суспільства та суспільства знань може сприяти спроба проаналізувати онтологічну підпорядкованість категорій «інформація» та «знання», проведена К. Багіровою. Аналіз, проведений автором, дозволив здійснити наступне узагальнення: поняття «інформація» виступає родовим по відношенню до поняття «знання», яке відрізняється своїми антропологічними та соціальними контекстами, разом із тим, також можливе розведення цих понять як «кількісного» і «якісного» аспектів, коли інформація – це, скоріше, кількісний аспект, а знання – якісний, оскільки знання завжди осмислені, інтенціональні і в цьому сенсі обумовлені [1, с. 31]. Авторка продовжує: «Коннотатами поняття «інформація» виступають поняття: «дані», «код», «контент», «повідомлення», «ресурс», «визначеність»; коннотатами «знання» – «відомості», «ідеї», «переконавання», «вірування», «помилки» тощо» [1, с. 31].

Симптоматичним виглядає те, що безпосереднє накопичення інформації та виникнення розвненої електронно-обчислювальної техніки для оброблення інформації здійснило вплив на економічну та інші сфери суспільного буття: як цього інформаційно-знанневим тенденціям не вдалося б постати універсальним засобом сучасного соціального управління. Суспільство знань як теорія намагається концептуалізувати складну змістовну, в тому числі й аксіологічну, трансформацію інформаційного суспільства, а сам цей тип суспільства є спрямованим на культивування селективного, упорядкованого, певним способом знання, отриманого у відповідності з будь-якими критеріями (нормами), оформленого, що включає інформацію, направлену на впровадження у розробку технологій роботи зі знаннями, що може бути проаналізованим тільки в контексті системного і структурно-функціонального аналізу [2, с. 20–38].

До того ж, онтологію суспільства знань, за думкою більшості дослідників, складають мережеві підходи (мережеве суспільство, комп'ютерні мережі, соціальні мережі тощо). При цьому, інформаційне суспільство та суспільство знань як його особлива форма є носієм викликів цінностям рівності у суспільстві, постаючи загрозою для поглиблення інсуючої у світі нерівності: «Глобальний і мережевий характер суспільства знання не означає рівномірного розподілу в ньому інформаційних технологій, доступу до знань і освіти. Проблеми усунення нерівності доступу до інформації, освіти, інформаційних технологій, а також гуманізації та гуманітаризації останніх, проблеми комунікації і поширення інновацій стають центральними в суспільстві знання» [1, с. 34]. Для цієї проблеми доречно згадати загрозу ефекту Матфея (термін Р. Мертона), коли, в результаті використання нових технологій лише поглиблюється існуюча нерівність між носіями переваг та носіями обмежень.

Продемонструвавши роль інформації та знань у різних концепціях, на нашу думку, доречно акцентувати увагу на тому, наскільки зазначені трансформації можуть поставати в якості виклику по аксіологічній сфері суспільства, зокрема, на сферу вищої освіти. В даному контексті Р. Інглхарт зазначає, що сучасне суспільство ще більше покращує умови існування людини, вони почувають себе захищеними в соціальному плані, а в суспільстві відбувається зсув від цінностей виживання до цінностей самовираження, який виражається емансипацією від влади та авторитетів [4, с. 52].

З одного боку, дану тенденцію можна інтерпретувати в якості тенденції поширення гедоністичних настроїв у суспільстві, а з іншого – як створення сприятливих умов для реалізації демократичних принципів. Саме на цьому наполягає Р. Інглхарт та К. Вельцель: «Високий рівень життєвої захищеності (existential security) та особистої незалежності людини фундаментальним чином змінює його безпосередній життєвий досвід, спонукаючи надавати першорядного значення цілям, що раніше стояли на другому плані, в тому числі отриманню свободи. Акцент в культурній сфері зміщується від колективу та

дисципліни до свободи особистості, від групової норми до індивідуального різноманіття, від влади держави до особистої незалежності, породжуючи синдром, який ми визначили як цінності самовираження» [4, с. 12–13].

Дослідник Д. Свириденко зазначає, що паралельно із утвердженням інформаційної цивілізації відбувається становлення принципово нової системи цінностей, стрижнем якої стає особистість, здатна до самореалізації, саморозвитку, сповнена ініціативи щодо реалізації наявних можливостей, гнучкій зміні способів та форм життєдіяльності та роду діяльності [10, с. 21]. Дійсно, зараз ми можемо спостерігати стрімкий розвиток науки та технологій, разом із тим, важко не помітити, що на фоні розвитку матеріального базису суспільства, існує диспропорція у сфері культури та моралі. Надмірна індивідуалізація має перебувати в фокусі дослідницької оптики, а освіта має ще більше ставати інструментом, що сіє зерна миру, толерантності, взаємодії у глобалізованому інформаційному суспільстві.

Утвердження інформаційної цивілізації постає одним із ключових чинників змін у системі вищої, в тому числі, педагогічної освіти. Теоретичні спроби оцінити перспективи змін у освіті логічно мають як оптимістичний, так і песимістичний характер. Наприклад, технологічна опосередкованість процесу навчання в університетах інтерпретується наступним чином: «Ніякі технологічні нововведення не можуть замінити живого спілкування викладача зі студентами. Тільки їх безпосередня соціально-психологічна взаємодія допомагає мотивувати, зацікавити студентів не тільки на інформаційному, а й на емоційному рівні. Знання, викладені лектором, у свідомості студентів не будуть безликими, а стають персоніфікованими, асоціюються з певним викладачем, науковою школою, яку він представляє» [9, с. 187]. В контексті з нашого дослідженого, спрямованого на прояснення аксіологічних аспектів подолання викликів інформаційної доби до системи педагогічної освіти, продуктивною виглядає теза, що без людини освіта втратить свою онтологічну сутність, остаточно перетворившись на «фабрику з виробництва знань», проте, щоб запобігти цьому, маємо пред'являти високі вимоги саме до особистості вчителя, а не лише до його фахової підготовки [10, с. 28].

В статті нами ставиться за мету також продемонструвати, наскільки масштабним є потенціал інформаційного суспільства в якості чинника впливу на аксіологічні виміри суспільного буття, підтвердивши евристичність нашого звернення до цього концепту при дослідженні проблеми трансформації системи вищої освіти по всьому світу. З цією метою варто навести один із переліків цінностей, активне утвердження яких відбувається в процесі становлення інформаційного суспільства. Наприклад, виділяють вісімнадцять ключових цінностей інформаційного суспільства, зокрема: інформація; знання; інформатизація; глобалізація; комунікація; індивідуалізація; інтелект; креативність; інформаційна культура; інноваційність; компетентність; людський капітал; інформаційна; інформаційне свідомість; інформаційна рівність; поліпарадигмальність;

полікультурність; інформаційні технології [7, с. 160–162]. Не ставлячи за мету оцінювати повноту переліку та виправданість включення до них усіх цих цінностей, ми намагась акцентувати увагу на масштабності змін та потребі дослідження їхнього потенціального впливу на більшість, якщо не усі, сфери буття суспільства.

Отже, у даній статті ми намагались проаналізувати, що являє собою інформаційне суспільство як концепція цивілізаційного розвитку. Протягом усього підрозділу ми визнавали потенціал інших теорій (постіндустріальне суспільство, мережеве суспільство тощо), а ключовою конкуруючою концепцією для нашого дослідження вважали теорію суспільства знань. В ході дослідження було показано, що суспільство знань доречно розглядати в якості специфічної, надзвичайно розвиненої форми інформаційного суспільства, основу якого складає мережева онтологія, а інформаційна сфера починає існувати на принципах самоорганізації із розвиненою інфраструктурою. У хронологічному плані можна стверджувати, що ідеї інформаційного суспільства концептуально оформлювались у 60–80 рр. ХХ ст. в якості футурологічних теорій, а практичного свого втілення ці ідеї почали набувати у країнах розвиненої економіки починаючи із 80-х рр. минулого століття. Концепція ж «суспільство знань», на нашу думку, на початку ХХІ ст. досі носить футурологічний характер навіть для країн із високими темпами розбудови інформаційного характеру. Ми продемонстрували, що зміни у онтології суспільства логічно ініціюють складні процеси змін у аксіологічній сфері буття суспільства в контексті утвердження ідей демократизації більшості сфер суспільного буття, ревізії ролі знань та інформації, їхнього швидкого застарівання тощо.

Разом із тим, ми виходили із розуміння, що, зберігаючи свою фундаментальну спрямованість в процесі утвердження інформаційного суспільства, все ж таки, у різних сферах (освіта, політика, економіка тощо), аксіологічні трансформації мають свій конкретний специфічний характер, і саме на виявлення цих особливостей в сфері вищої освіти мають бути спрямовані подальші дослідження. У статті продемонстрована потреба здійснення масштабних досліджень процесів утвердження цінностей інформаційного суспільства в аксіосфері академічного середовища системи вищої освіти.

Список використаних джерел

1. Багірова К. Э. От информационного общества к обществу знания / К. Э. Багірова // Изв. Саратов. ун-та Нов. сер. Сер. Социология. Политология. – 2015. – №1. – С.29–35.
2. Бергаланфи Л. История и статус общей теории систем / Л. Бергаланфи // Системные исследования. – М., 1979. – С.20–38.
3. Ворон О. Педагогічні умови формування ціннісних орієнтацій школярів у сучасному інформаційному суспільстві / О. Ворон // Нова педагогічна думка. – 2014. – №1. – С.174–176.
4. Инглхарт Р. Модернизация, культурные изменения и демократия: Последовательность человеческого развития / Р. Инглхарт, К. Вельцель. – М.: Новое издательство, 2011. – 464 с.
5. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество, культура / М. Кастельс; [пер. с англ. О. И. Шкаратана]. – М.: ГУ ВШЭ, 2000. – 607 с.

6. Квієк М. Університет і держава: вивчення глобальних трансформацій / Марек Квієк; пер. з англ. Тараса Цимбала. – К.: Таксон, 2009. – 380 с.

7. Кречетников К. Г. Ценностные ориентиры информационного общества / К. Г. Кречетников // Система ценностей современного общества. – 2014. – №33. – С.159–164.

8. Курилкина В. Н. Онтология информационного общества / В. Н. Курилкина // Вестник Северо-Восточного федерального университета им. М. К. Аммосова. – 2014. – №5. – С.49–53.

9. Модернізація системи вищої освіти: соціальна цінність і вартість для України: монографія / М. І. Михальченко [та ін.]; голова ред. кол. В. Кремень; АПН України, Інститут вищої освіти. – К.: Педагогічна думка, 2007. – 257 с.

10. Свириденко Д. Б. Академічна мобільність: відповідь на виклики глобалізації: монографія / Д. Б. Свириденко. – К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2014. – 279 с.

11. Тоффлер Э. Третья волна / Элвин Тоффлер. – Москва: ООО «Фирма «Издательство АСТ», 1999. – 784 с.

12. Шитов С. Б. От информационного общества к обществу знания / С. Б. Шитов // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. – Тамбов: Грамота, 2011. – №3 (9). – С.198–200.

13. Information society [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.oxfordreference.com/view/10.1093/oi/authority.20110803100003718>

14. Machlup F. The Production and Distribution of Knowledge in the United States / F. Machlup. – NJ.: Princeton, 1962. – 283 p.

15. Moore N. The information society / Nick Moore [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.unesco.org/webworld/wirerpt/wirenglish/chap20.pdf>

16. Svyrydenko D. Higher education in the face of XXI century challenges / Denys Svyrydenko // Philosophy and Cosmology. – Kyiv, 2014. – Vol.12. – P.258–263.

17. The information society // A Dictionary of Sociology. Oxford University Press, 1998 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.encyclopedia.com/doc/1O88-informationsociety.html>

References

1. Bagirova K. E. Ot informatsionnogo obshchestva k obshchestvu znaniya / K. E. Bagirova // Izv. Sarat. un-ta Nov. ser. Ser. Sotsiologiya. Politologiya. – 2015. – №1. – S.29–35.

2. Bertalanfi L. Istoriya i status obshchei teorii sistem / L. Bertalanfi // Sistemnye issledovaniya. – M., 1979. – S.20–38.

3. Voron O. Pedagogichni umovy formuvannya tsinnisnykh oriantatsii shkolariv u suchasnomu informatsionomu suspilstvi / O. Voron // Nova pedagogichna dumka. – 2014. – №1. – S.174–176.

4. Inglehart R. Modernizatsiya, kulturnye izmeneniya i demokratiya: Posledovatelnost chelovecheskoho razvitiya / R. Inglehart, K. Veltsel. – M.: Novoe izdatelstvo, 2011. – 464 s.

5. Kastels M. Informatsionnaya epoha: ekonomika, obshchestvo, kultura / M. Kastels; [per. s angl. O. Y. Shkaratana]. – M.: HU VShE, 2000. – 607 s.

6. Kviek M. Universytet i derzhava: vyvchennia hlobalnykh transformatsiy / Marek Kviek; per. z anhl. Tarasa Tsymbala. – K.: Takson, 2009. – 380 s.

7. Krechetnykov K. G. Tsennostnye orientiry informatsionnogo obshchestva / K. G. Krechetnykov // Sistema tsennostey sovremennogo obshchestva. – 2014. – №33. – S.159–164.

8. Kurilkyna V. N. Ontologiya informatsionnogo obshchestva / V. N. Kurilkyna // Vestnik Severo-Vostochnogo federalnogo universiteta im. M. K. Ammosova. – 2014. – №5. – S.49–53.

9. Modernizatsiya systemy vyshchoi osvity: sotsialna tsinnist i vartist dlia Ukrainy: monohrafiya / M. I. Mykhalchenko [ta in.]; holova red. kol. V. Kremen; APN Ukrainy, Instytut vyshchoi osvity. – K.: Pedahohichna dumka, 2007. – 257 s.

10. Svyrydenko D. B. Akademichna mobilnist: vidpovid na vyklyky globalizatsii: monohrafiya / D. B. Svyrydenko. – K.: Vyd-vo NPU imeni M. P. Dragomanova, 2014. – 279 s.

11. Toffler E. Tretiya volna / Elvin Toffler. – Moskva: ООО «Фирма «Издательство АСТ», 1999. – 784 с.

12. Shytov S. B. Ot informatsyonnogo obshchestva k obshchestvu znaniya / S. B. Shytov // Istorycheskie, filosofskie, politicheskie i yuridicheskie nauki, kulturologiya i iskusstvovedenie. Voprosy teorii i praktiki. – Tambov: Gramota, 2011. – №3 (9). – S.198–200.

13. Information society [Elektonniy resurs]. – Rejim dostupu: <http://www.oxfordreference.com/view/10.1093/oi/authority.20110803100003718>

14. Machlup F. The Production and Distribution of Knowledge in the United States / F. Machlup. – NJ.: Princeton, 1962. – 283 p.

15. Moore N. The information society / Nick Moore [Elektonniy resurs]. – Rejim dostupu: <http://www.unesco.org/webworld/wirerpt/wirenglish/chap20.pdf>

16. Svyrydenko D. Higher education in the face of XXI century challenges / Denys Svyrydenko // Philosophy and Cosmology. – Kyiv, 2014. – Vol.12. – P.258–263.

17. The information society // A Dictionary of Sociology. Oxford University Press, 1998 [Elektonniy resurs]. – Rejim dostupu: <http://www.encyclopedia.com/doc/1O88-informationsociety.html>

Shevchuk A. O., Ph.D. student of Social Philosophy and Philosophy of Education Department of National Pedagogical Dragomanov University (Ukraine, Kyiv), alexik18@yandex.ua

The Information Society as a factor of the transformation of value bases of higher education

The paper studies the problem of the transformation of value bases of higher education under the influence of processes of approval of the information society. It is shown that the information society helps to focus on a wide range of new values in most areas of public life, particularly in the field of higher education, and awareness of the nature and role of these transformations in axiosphere depends on the effectiveness of modernization processes in higher education.

Keywords: information society, axiology of education, values, information, knowledge.

Шевчук А. О., соискательница кафедры социальной философии и философии образования, Национальный педагогический университет им. М. П. Драгоманова (Украина, Киев), alexik18@yandex.ua

Информационное общество как фактор трансформации ценностных основ высшего образования

Исследована проблема трансформации ценностных основ высшего образования под влиянием процессов утверждения информационного общества. Показано, что информационное общество способствует ориентации на широкий спектр новых ценностей в большинстве сфер общественной жизни, в частности, в сфере высшего образования, а от осознания сущности и роли указанных трансформаций в аксиосфере зависит эффективность модернизационных процессов в области высшего образования.

Ключевые слова: информационное общество, аксиология образования, ценности, информация, знания.

* * *

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

УДК 321(477)+351:061.2

Головка А. А.,
аспірант, Національний інститут стратегічних
досліджень при Президентіві України (Україна, Київ),
tolyan-1993@ukr.net

ВЗАЄМОДІЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ТА ДЕРЖАВИ В УМОВАХ СУЧАСНИХ ІНФОРМАЦІЙНИХ ВИКЛИКІВ

Висвітлено реалії взаємодії інститутів громадянського суспільства з державними структурами в контексті сучасних інформаційних ризиків. Обґрунтовано доцільність залучення недержавних акторів до процесу забезпечення інформаційної безпеки. Визначено базові шляхи взаємодії між громадянським суспільством та владою. Крім того, було систематизовано основні проблеми в даній сфері. Метою даного дослідження є комплексний науковий аналіз механізму взаємодії інститутів громадянського суспільства та державних структур в умовах сучасних інформаційних ризиків. В методологічному аспекті наукова стаття спирається на, по-перше, системний підхід, що полягає у вивченні державного механізму взаємодії з громадським сектором як цілісної системи взаємопов'язаних елементів, по-друге, інституційний підхід для вивчення громадянського суспільства як особливого інституту. Крім того, варто зазначити, що в ході дослідження були використані такі загальнонаукові методи як синтез та аналіз, індукція та дедукція, узагальнення та абстрагування. В результаті дослідження зроблено висвітлені висновки.

Ключові слова: взаємодія, громадянське суспільство, держава, система, інформаційна безпека, загрози.

Сьогодні, розвинутий інститут громадянського суспільства є не тільки атрибутом сталої демократії і правової держави, але й являє собою своєрідне джерело ресурсів та можливостей. Особливо важлива наявність такого джерела в умовах наявності сучасних інформаційних викликів, які впливають на розвиток усіх сфер життя суспільства. Саме тому важливо визначити теоретичні основи взаємодії між громадянським суспільством та владою, акцентуючи увагу при цьому на модерних детермінантах суспільно-політичної дійсності.

Вивченню проблем взаємодії громадянського суспільства та держави присвячені дослідження та публікації багатьох українських (Г. Почепцов, О. Корнієвський, О. Клименко, Л. Євдоченко, М. Гордієнко, А. Колодій, Ю. Якименко) та зарубіжних (Дж. МакГан, Г. Аррігі, Дж. Кавон, А. Етціоні, Р. Патнем, Е. Арато, Е. Хадлі). Також слід відмітити, що популярною серед науковців є і тематика протидії сучасним інформаційним ризикам (Д. Дубов, М. Ожеван, Т. Ісакова, А. Сапожнікова, С. Морган, С. Томпсон, Дж. Браян, А. Клімбург).

Виділення раніше не вирішених частин загальної проблеми: разом з тим проблема формування цілісного бачення механізму взаємодії громадянського суспільства та держави в умовах сучасних інформаційних викликів та загроз є поки що невирішеною. Це власне і обумовлює актуальність даного дослідження.

Метою наукової статті є цілісне дослідження сучасного механізму взаємодії інститутів громадянського суспільства та державних структур в умовах модерних інформаційних ризиків. У відповідності із метою постають наступні завдання:

1. Висвітлити основні шляхи взаємодії між державою та громадянським суспільством;

2. Систематизувати основні проблеми в даній сфері.

Процеси глобалізації, економічні, соціокультурні та політичні зрушення, які вони спровокували, багато в чому детермінують розвиток сучасних держав. Динамічні процеси розвитку інформаційної сфери обумовили високу залежність сучасного суспільства від новітніх технологій та інформації як особливого ресурсу. При цьому важливо відмітити, що поруч із позитивами така тенденція несе в собі ряд суттєвих ризиків. Це пов'язано насамперед із підвищеною вразливістю держави та суспільства перед новітніми інформаційними загрозами.

Все це ставить перед державою нові завдання, які стосуються захисту інформаційного простору. Безумовно можна впевнено констатувати – протистояти усім інформаційним ризикам (як зовнішнім так і внутрішнім) самотужки держава не може. Для вирішення усіх актуальних проблем в інформаційній сфері крім виваженої та ефективної політики влади необхідна також наявність консолідованої позиції суспільства. Це передбачає активне залучення недержавних інституцій до забезпечення реалізації цілей безпекової політики.

Варто відмітити, що для забезпечення ефективної взаємодії громадянського суспільства та державних структур необхідна наявність відповідних інститутів та норм. По-перше, мова йде про наявність інституційної основи такої співпраці, а саме відповідних ефективно діючих структур-посередників (наприклад громадських рад) у державному механізмі. По-друге, важливим фактором є нормативна база, що передбачає правову оформленість участі громадянського суспільства в суспільно-політичних процесах. По-третє, суттєву роль грають соціально-психологічні та культурні передумови, а саме відповідна суспільна свідомість та утвердження демократичних ідеалів.

Яскравим прикладом тут виступає сучасна Україна, яка знаходиться в умовах постійних воєнних, політичних та інформаційних атак. Наявність постійного тиску на інформаційний простір країни, а також постійний дефіцит кадрових та інформаційних ресурсів держави актуалізує пошук дієвих засобів залучення недержавних акторів до безпекової політики в інформаційній сфері.

За твердженням Л. Радовецької, інститути громадянського суспільства перебувають у площині безпосередньої реалізації свобод людиною і громадянином, закріплених на найвищому – конституційному рівні законних прав та свобод, що узгоджується із фундаментальними положеннями універсальних правових актів, визнаних прогресивною міжнародною спільнотою, а також національними законодавчими актами. Вони є суб'єктами практико-прикладної діяльності у процесі реалізації функцій інформаційної безпеки, передусім шляхом забезпечення законних прав і свобод

громадян, і відіграють таким чином провідну роль у цьому процесі [2, с. 17].

Забезпечення адекватного рівня взаємодії між державою та громадянським суспільством є нагальною та необхідною складовою політичної модернізації і демократизації України, що є прямим шляхом до досягнення суспільної стабільності у майбутньому. Взаємовигідне партнерство між державою та елементами громадянського суспільства можливе лише за умов паритетного діалогу, тому вкрай актуальним є питання винаходження новітніх засобів комунікації і відповідної інтеракції [3, с. 134].

В сучасних умовах взаємодія між державою та громадянським суспільством реалізується за допомогою відповідних засобів та інструментів:

– Створення та подальша робота громадських рад при державних структурах, а саме міністерствах, окремих відомствах, силових та безпекових структурах (зазвичай цей метод характерний для співпраці між державою та громадськими об'єднаннями);

– Укладення угод між державою з однієї сторони та інститутами громадянського суспільства з іншої. Прикладом тут може слугувати підписання трьохстороннього меморандуму про співпрацю між Міністерством інформаційної політики, ГО «Інститут інформаційної безпеки» (Україна) і ГО «Разом» (США), метою якого є спільний захист інформаційного простору України та підвищення обізнаності громадян у сфері медіа;

– Реалізація спільних управлінських, дослідницьких, інформаційно-аналітичних та інших соціально значимих проєктів. Приклад: розробка та практичне втілення Міністерством інформаційної політики та волонтерами проєктів «Інформаційні війська» (i-army.org) та «Інформаційний щит»;

– Проведення спільних наукових та просвітницьких заходів, а саме конференцій, семінарів, круглих столів присвячених питанням інформаційної безпеки із залученням представників державних органів і громадськості;

– Громадські слухання, консультації та реалізація громадських ініціатив [1, с. 104].

Разом з тим, слід відзначити, сьогодні українські реалії свідчать про те, що в діючому механізмі залучення інститутів громадянського суспільства до процесу прийняття політичних рішень наявні ряд структурних та функціональних недоліків. Нижче буде представлено їх перелік:

1. Недосконалість та недовірливість законодавчої основи взаємодії громадянського суспільства та держави. Велика кількість так званих «білих плям» в українському законодавстві, небажання суб'єктів (як державних так і недержавних) дотримуватись чинних правил та норм, низький рівень правової культури – це далеко не повний перелік проблем нормативно-правової сфери, які стоять на заваді ефективній взаємодії між суспільством та владою.

2. Низька ефективність і занадто формалізований характер роботи громадських рад. Сучасна вітчизняна політико-управлінська практика свідчить про ілюзорний та дорадчий характер функціонування громадських рад. На практиці на дані структури покладаються суто консультативні функції, реального впливу на процес розробки та прийняття політичних рішень вони не мають.

3. Відмежованість державного апарату від суспільства. Ще однією проблемою тут виступає ізольованість державних структур від громадськості. Часто управлінські / організаційні / законотворчі процеси є закритими від зовнішніх впливів і не спираються на інтереси українського соціуму.

4. Загальний скептицизм населення щодо можливості реального впливу на процес прийняття політичних рішень. Відсутність суттєвих змін в процесі українського державотворення після численних масових акцій протесту («Помаранчева революція», «Вставай Україно!»), а особливо після «Революції гідності» / Євромайдану спричинило появу скептичних настроїв в українському суспільстві щодо можливості достатнього впливу на процес прийняття політичних рішень в Україні, тим більше в секторі національної безпеки.

5. Відсутність дієвого механізму циркуляції політичних еліт. Сучасний український політикум характеризується відсутністю ефективних процесів оновлення політичної еліти. Це часто призводить до монополізації влади окремими політичними групами, а отже, у якійсь мірі, є причиною попередніх проблем.

Загалом, всі вищезазнані проблемні питання характерні не тільки для сектору інформаційної безпеки. Така тенденція властива також іншим сферам і показує сучасний стан розвитку суспільно-політичних відносин в Україні. Вирішення даних недоліків української державної системи однаково залежить як від політичної волі владної еліти України так і від консолідованої позиції українського соціуму. Це відкриє перед державними структурами широкий спектр ресурсів та інструментів для досягнення цілей інформаційної безпеки.

Таким чином, в умовах сучасних інформаційних викликів держава гостро потребує залучення недержавних інституцій до процесу забезпечення інформаційної безпеки. Високий рівень взаємодії між державними структурами та інститутами громадянського суспільства є незмінним атрибутом розвинутої демократичної правової держави. Особливо дана простежується в контексті аналізу модерних українських реалій. Базовими шляхами побудови дієвої взаємодії між громадянським суспільством та державою є: робота громадських рад, укладення договорів, реалізація спільних проєктів та програм, проведення наукових та просвітницьких заходів, реалізація громадських ініціатив. Разом з тим, сьогодні, доцільно виділяти ряд системних проблем в діючому механізмі взаємодії влади з недержавними акторами, а саме: недосконалість та недовірливість законодавчої бази, формалізований характер роботи громадських рад, відмежованість державного апарату від суспільства, скептицизм населення, відсутність дієвого механізму циркуляції політичних еліт.

Список використаних джерел

1. Головка А. А. Громадянське суспільство як суб'єкт забезпечення інформаційної безпеки України / Анатолій Анатолійович Головка // «Україна в процесах глобального інформаційного обміну» (м. Львів, 26–27 травня 2016 р.). – Львів: Національний університет «Львівська політехніка», 2016. – С.103–105.
2. Радовецька Л. В. Місце інститутів громадянського суспільства у механізмі реалізації функцій забезпечення інформаційної безпеки / Людмила Василівна Радовецька // Інформаційна безпека людини, суспільства, держави. – 2013. – №3. – С.12–18.
3. Чумаков Д. Д. Проблема розвитку громадянського суспільства в Україні в контексті його взаємодії з інститутом держави / Д. Д. Чумаков // Грані. – 2014. – №6. – С.131–135.

References

1. Golovka A. A. Gromadjans'ke suspil'stvo jak sub'jekt zabezpechennja informacijnoi' bezpeky Ukraїny / Anatolij Anatolijovych Golovka // «Ukraїna v procesah global'nogo informacijnogo obminu» (m. L'viv, 26–27 travnja 2016 r.). – L'viv: Nacional'nyj universytet «L'vivs'ka politehnika», 2016. – S.103–105.
2. Radovec'ka L. V. Miscе instytutiv gromadjans'kogo suspil'stva u mehanizmi realizacii' funkcii' zabezpechennja informacijnoi' bezpeky / Ljudmyla Vasylyvna Radovec'ka // Informacijna bezpeka ljudyny, suspil'stva, derzhavy. – 2013. – №3. – S.12–18.
3. Chumakov D. D. Problema rozvytku gromadjans'kogo suspil'stva v Ukraїni v konteksti jogo vzajemodii' z instytutom derzhavy / D. D. Chumakov // Grani. – 2014. – №6. – S.131–135.

Holovka A. A., postgraduate Student of the National Institute for Strategic Studies under the President of Ukraine (Ukraine, Kyiv), tolyan-1993@ukr.net

Interaction between civil society and state in terms modern information challenges

In the scientific article presents the realities of civil society interaction with the state in the context of today's information risks. Grounded the necessity of attracting non-state actors in the process of information security. Defined basic ways of interaction between civil society and government. It was also systematized the main problems in this area. The aim of this study is a comprehensive scientific analysis of the interaction between civil society and government structures in modern information risks. In terms of methodology, scientific article based on firstly, a systematic approach was to study the state mechanism of interaction with the public sector as an integrated system of interconnected elements, and secondly, the institutional approach to the study of civil society as a special institution. In addition, it should be noted that the study had used such general scientific methods as analysis and synthesis, induction and deduction, generalization and abstraction. As a result the study defined a comprehensive conclusions.

Keywords: interaction, civil society, state, system, information security, threat.

Головка А. А., аспирант, Национальный институт стратегических исследований при Президенте Украины (Украина, Киев), tolyan-1993@ukr.net

Взаимодействие гражданского общества и государства в условиях современных информационных вызовов

Освещены реалии взаимодействия институтов гражданского общества с государственными структурами в контексте современных информационных рисков. Обоснована целесообразность привлечения негосударственных акторов к процессу обеспечения информационной безопасности. Определены базовые пути взаимодействия между гражданским обществом и властью. Кроме того, были систематизированы основные проблемы в данной сфере. Целью данного исследования является комплексный научный анализ механизма взаимодействия институтов гражданского общества и государственных структур в условиях современных информационных рисков. В методологическом аспекте научная статья опирается на, во-первых, системный метод, заключающийся в изучении государственного механизма взаимодействия с общественным сектором как целостной системы взаимосвязанных элементов, во-вторых, институциональный подход для изучения гражданского общества как особого института. Кроме того, стоит отметить, что в ходе исследования были использованы такие общенаучные методы как синтез и анализ, индукция и дедукция, обобщение и абстрагирование. В результате исследования сделаны исчерпывающие выводы.

Ключевые слова: взаимодействие, гражданское общество, государство, система, информационная безопасность, угрозы.

* * *

УДК 32:316.64+314.82

Колісніченко Р. М., кандидат політичних наук, доцент, директор, Кіровоградський інститут Міжрегіональної Академії управління персоналом (Україна, Кропивницький), RМK7@ukr.net

Глобалістична свідомість в умовах світового демографічного зростання

Досліджено типологію глобалістичної свідомості залежно від ставлення до регулювання народжуваності у країнах з надмірними показниками зростання чисельності населення. Детально визначено ознаки демографічно-спонукального і консервативного типів глобалістичної свідомості, на основі математичного аналізу зійснено догострокове прогнозування наслідків продовження дії існуючих тенденцій зростання чисельності людства, доведено необхідність підвищення ефективності світової демографічної політики.

Ключові слова: глобалістична свідомість, демографічне зростання, тенденції, типологія.

Однією з найгостріших глобалістичних проблем людства є швидке зростання чисельності світового народонаселення, що значно посилює антропогенне навантаження на світову екосистему, провокує загострення цілої низки соціально-економічних, воєнно-політичних та інших небезпечних глобалістичних проблем. Гармонізація світових демографічних показників виявляється можливою лише за умови розвитку глобалістичної свідомості народів світу як основи для кардинального перегляду людством власної демографічної політики, здійснення оптимального демографічного регулювання на глобальному рівні.

Особливості політичної свідомості суспільства вивчали В. Бабкін, М. Головатий, В. Горбатенко, Ю. Шемшученко, інші вчені [7]. На дослідженні глобалістичних демографічних показників зосередилися А. Гапоненко, Я. Олійник, В. Ситаров, експерти ООН, МВФ, інші дослідники [1; 6; 8; 10]. Втім, глобалістична свідомість, її типологія, особливості в контексті аналізу глобалістичних демографічних проблем характеризуються недостатнім рівнем наукового опрацювання.

Метою статті є аналіз глобалістичної свідомості в умовах світового демографічного зростання.

Глобалістична свідомість є специфічною формою суспільної свідомості, що відображає особливості сприйняття людиною глобалістичних проблем, відношення до способів їх розв'язання [4]. Залежно від ставлення до регулювання народжуваності у країнах з надмірними показниками зростання чисельності населення глобалістичну свідомість слід поділяти на наступні типи: демографічно-спонукальний, консервативний, адміністративно-відповідальний та соціально-виховний. З метою детального вивчення ознак кожного з них, в межах даної статті зосередимося на аналізі перших двох з перелічених типів глобалістичної свідомості.

Демографічно-спонукальному типу глобалістичної свідомості характерне позитивне ставлення до значного послаблення чи припинення боротьби світового співтовариства і національних урядів за стабілізацію чисельності світового народонаселення, що матиме наслідком його значне збільшення. Носіями цього типу глобалістичної свідомості можуть бути, зокрема, громадяни бідних країн з високими показниками народжуваності. Прагнення частини населення цих країн до лібералізації світової демографічної політики може бути обумовлене природною потребою у продовженні роду, страхом не доживання дітей до дорослого віку, пов'язаного з високою дитячою смертністю, необхідність використання дітей у сімейному господарстві, особливо у сільській місцевості, негативним ставленням до регулювання народжуваності з боку більшості релігій. Особливе значення у формуванні негативного ставлення до оптимального сімейного планування мають культурні традиції, вкорінені у свідомість багатотисячної традиційної орієнтація на велику сім'ю. Так, у деяких східних країнах багатство голови родини продовжує вимірюватися кількістю його синів [3, с. 372–375].

Приналежність до демографічно-спонукального типу глобалістичної свідомості громадян розвинених держав може знаходити пояснення у небажанні витратити кошти державних бюджетів на фінансування гуманітарних програм з підтримки населення країн «третього світу» на фоні необхідності задоволення своїх внутрішньодержавних потреб. В цьому контексті

особливого значення набувають факти розкрадання місцевими корумпованими чиновниками перенаселених країн коштів, наданих їхнім країнам в межах гуманітарної допомоги.

Одним з аргументів на користь поглядів носіїв демографічно-спонукальної глобалістичної свідомості можуть виступати ідеї представників демографічного оптимізму. На думку американського вченого Д. Саймона, головним чинником подолання проблем перенаселення планети й ресурсного забезпечення людства є людська винахідливість, котра розглядається як «останній ресурс», що дозволяє збільшувати чисельність населення. По мірі зростання кількості населення збільшується кількість талановитих, винахідливих людей, що відкриває додаткові можливості для вирішення продовольчих та інших глобальних проблем [9].

Втім, подібні оптимістичні ідеї потребують критичного аналізу, адже найбільший приріст населення відбувається у бідних країнах, де більшість громадян не має доступу до якісної освіти, наукової діяльності і, відтак, має вкрай обмежені можливості до вироблення та просування ідей, які мали б високу науково-практичну цінність. З огляду на існування чималого спектру раціональних наукових розробок щодо шляхів подолання глобальних демографічних проблем, їх зростаючої гостроти, пропозиції збільшувати народжуваність зі сподіваннями на винахідливість майбутніх поколінь, що може мати суспільно корисний прояв не раніше, ніж через 20–30 років, виглядають нелогічними.

Стрімке зростання чисельності світового народонаселення вимагає збільшення виробництва продуктів харчування, видобутку енергетичних, мінеральних ресурсів, в результаті чого зростає навантаження на біосферу Землі. Надмірне споживання немінуче призводить до деградації природних ресурсів, псування якості ґрунтів, вод, повітря, зростання антропогенного навантаження на природу, що є основною причиною появи й загострення глобальної екологічної кризи, різкого погіршення природних умов життя людини з усіма катастрофічними наслідками [6].

Виснаження усіх компонентів біосфери, забруднення навколишнього середовища, перенасичення відходами, втрата біологічного розмаїття, руйнівні стихійні лиха, спричинені антропогенними чинниками кліматичних змін, постають глобальним викликом природному середовищу, надскладним і вкрай ризикованим випробуванням можливостей планетарної екосистеми, що ставить під загрозу саме існування людства.

Обсяг видобутку низки природних ресурсів, зокрема вилову океанічної риби, заготівлі лісів, продуктивність природних пасовищ не збільшується, а по мірі виснаження лише скорочується. Відповідно, зростання чисельності людства зменшує ресурсне забезпечення на душу населення, що загрожує якості і, за певних умов, існуванню життя [6].

Нестача життєвих ресурсів, невідповідність їх обсягу кількості народонаселення породжує дефіцит продовольства, масове поширення голоду, від якого страждають сотні мільйонів громадян багатьох країн Азії, Африки і Латинської Америки. Гостро постає проблема хронічного недоїдання – нестачі в харчуванні необхідних організму білків, жирів, вітамінів і мікроелементів [1].

Одним з наслідків прогресуючого зростання населення світу є активна урбанізація. Через те, що у сільському

господарстві, як правило, не з'являються додаткові робочі місця, надлишкове сільське населення змушене селитися у містах, які є найпотужнішими джерелами екологічного забруднення. Зі зростанням міст посилюється навантаження на міську інфраструктуру – житло, електричні мережі, водопостачання і водовідведення, систему вивозу і зберігання побутових відходів, що може негативно відобразитися на умовах життя. Зростання вартості ресурсів, цін на землю, будівництво житла, систем життєзабезпечення у поєднанні з широко поширеною багатодітністю значно збільшує видаткову частину сімейних бюджетів, стає причиною значного зниження життєвого рівня населення, поширення бідності, соціальної незахищеності [1; 2, с. 68; 5, с. 212–213].

Внаслідок урбанізації збільшується кількість нетрів, в яких селяться близько 40% мігрантів. Вони займають паркові зони, землі сільськогосподарського призначення, провокуючи ще більшу активізацію міграційних тенденцій. Понад 880 мільйонів мешканців нетрів перебувають у антисанітарних умовах, що поряд з дефіцитом чистої питної води підвищує рівень інфекційних захворювань, зокрема холери і діареї, які особливо широко поширюються серед дітей [1; 2, с. 68; 5, с. 212–213].

В умовах антисанітарії, високої щільності й рухливості населення примітивні, на перший погляд, інфекції не рідко виявляються джерелами небезпечних епідемій, що постають серйозною загрозою для життя мільйонів людей, знаходять негативне відображення на рівні загальної смертності. Зі зростанням чисельності народонаселення експерти прогнозують інтенсифікацію шквалів захворювань, на зразок пандемії грипу чи поширення ВІЛ-інфекції. Не виникає сумнівів, що чим вищою буде чисельність і скупченість населення, тим смертоноснішими виявлятимуться наслідки епідеміологічних захворювань [1].

Висока щільність населення в умовах зростаючого забруднення природного середовища провокує у людини психологічні розлади, гормональні порушення, появу спадкових хвороб, що призводить до погіршення генофонду. Все частіше спостерігається відчуження, апатія, втрата соціальної значущості особистості, зниження цінності життя, соціальна байдужість, агресивність, кар'єризм, алкоголізм, наркоманія, збочення тощо. Все це вкрай негативно відображається на рівні культурного розвитку людства, відставання в якому стають дедалі очевиднішими. Таким чином, зростання світового народонаселення є причиною не лише погіршення стану здоров'я, а й масової деградації людських морально-психологічних якостей [1; 8, с. 34–37].

Матеріальна незабезпеченість сотень мільйонів людей, загострення економічної нерівності, поширення безробіття, жебрацтва, безпритульності посилює злочинність і соціальну напругу, здатну вилитися у криваві кастові, міжетнічні й релігійні конфлікти. Военні втручання стають наслідком посилення міжнародної боротьби за ресурси, обсяг яких вичерпується. Спустошливі загарбницькі війни, криваві терористичні акти тягнуть за собою колосальні людські жертви, матеріальні втрати і руйнування [1; 5, с. 212–213].

Отже, виходячи з широкого комплексу загрозливих екологічних, соціально-економічних, воєнно-політичних, правових, культурних та інших негативних наслідків

перенаселення планети, практичну реалізацію поглядів носіїв демографічно-спонукальної глобалістичної свідомості не можна вважати прийнятною в умовах сучасних глобальних змін.

Головною ознакою консервативного типу глобалістичної свідомості є прихильність до стабілізації глобальної діяльності людства з контролю за народжуваністю на існуючому рівні, не зменшуючи і не збільшуючи зусиль, спрямованих міжнародною спільнотою на стримування процесів посилення кількісного антропогенного навантаження на планету. В такий спосіб, як вважають представники цього типу глобалістичної свідомості, поступова стабілізація чисельності світового народонаселення має бути досягнута на основі подальшого продовження існуючих тенденцій до зменшення темпів глобального демографічного зростання. Власне, саме статистичні данні, що підтверджують зазначені тенденції, використовуються в якості основних аргументів на користь адекватності ідеї консервативної глобалістичної свідомості.

Згідно результатів, проведеного нами, математичного аналізу даних Міжнародного Валютного Фонду, у період з 1984 р. по 2014 р. темпи приросту населення світу протягом кожного окремого десятиліття зменшилися з 1,145 млрд. (за 1984–1994 рр.) до 799 млн. людей (за 2004–2014 рр.). Таким чином, швидкість кількісного зростання людства протягом вибраних десятиріч уповільнилася на 14,1% (346 млн. осіб): з 26,7% за перше десятиріччя до 12,6% за останнє (табл. 1) [10].

Як бачимо, найбільше скорочення темпів демографічного зростання спостерігається у країнах, що розвиваються і з ринком, що формується, де мешкає 85% населення планети (6,077 млрд. з 7,121 млрд. людей) і на які припадає лівова доля світового антропогенного приросту. Якщо приріст населення розвинених країн за визначений період зменшився всього на 2,8% (15 млн. осіб) – з 8,5% (72 млн. людей) до 5,7% (57 млн. осіб), то у країнах, що розвиваються і з ринком, що формується аналогічний показник знизився на 17% (330 млн. осіб) – з 31% (1,072 млрд. людей) до 14% (742 млн. осіб), тобто у відсотковому співвідношенні у 6 разів, а у кількісному – у 22 рази більше, ніж у розвинених державах.

Згідно поглядів носіїв консервативної глобалістичної свідомості, зменшення темпів демографічного зростання у країнах, що розвиваються і з ринком, що формується пов'язане з поетапністю демографічного переходу,

під яким прийнято розуміти послідовну зміну типів відтворення населення, що призводить до стабілізації його чисельності. Всього дослідниками виділяються три основні етапи демографічного переходу: 1) висока народжуваність поєднується з високою смертністю, спричиненою матеріальним неблагополуччям, низькою якістю чи відсутністю кваліфікованого медичного обслуговування; 2) за умов збереження традиційно високої народжуваності, в результаті підвищення життєвого рівня і розвитку медицини відбувається зменшення смертності, внаслідок чого різко підвищуються темпи щорічного приросту населення (понад 1,2%); 3) рівень народжуваності та природного приросту зменшується, чисельність населення відносно стабілізується завдяки змінам соціального середовища, зокрема підвищенню соціально-економічного статусу жінки [6].

У більшості країн, що розвиваються перехід до другого етапу демографічного переходу розпочався з середини ХХ ст., що пов'язано з початком широкого використання медичних засобів, зокрема пеніциліну для лікування інфекційних захворювань, ДДТ як засобу боротьби проти малярійних комарів та інших комах [9]. Між тим, навіть сьогодні низка найменш розвинених держав (Сомалі, Малі, Чад, Зімбабве) досягнути цього етапу так і не спромоглися. Демографічна ситуація у таких країнах як Венесуела, Болівія, Нігерії, Індія станом на сьогодні продовжує мати ознаки другого етапу відтворення населення [6].

Разом з тим, з огляду на наведені вище показники динаміки темпів приросту населення країн, що розвиваються і з ринком, що формується, можна зробити висновок, що більшість цих країн перебувають на стадії переходу від другого до третього етапу демографічного відтворення, коли темпи зростання кількості населення залишаються високими, проте з часом помітно знижуються. Можливо, що по мірі соціально-економічного розвитку країн, що розвиваються і з ринком, що формується, ці країни перейдуть до третього етапу відтворення населення приблизно так само, як це відбувалося у розвинених державах, під демографічного вибуху яких припав на початок ХХ ст. Це дає підстави прогнозувати подальше зменшення швидкості демографічного зростання і стабілізацію чисельності світового народонаселення в майбутньому.

З метою доведення раціональності своїх поглядів представники консервативної глобалістичної свідомості

Таблиця 1

Динаміка змін кількості населення світу за вибрані роки у період з 1984 р. по 2014 р., млн осіб (розраховано на основі аналізу даних МВФ)

Показник	Рік	1984	1994	2004	2014
Кількість населення світу		4280	5425	6322	7121
Кількість населення розвинених країн		841	913	987	1044
Кількість населення країн, що розвиваються і з ринком, що формується		3439	4512	5335	6077
Приріст населення світу за попередні 10 років		–	1145 (26,7%)	897 (16,5%)	799 (12,6%)
Приріст населення розвинених країн за попередні 10 років		–	72 (8,5%)	74 (8%)	57 (5,7%)
Приріст населення країн, що розвиваються і з ринком, що формується за попередні 10 років		–	1072 (31%)	823 (18%)	742 (14%)

стверджують, що уникнути катастрофічних глобальних наслідків подальшого збереження існуючих тенденцій кількісного зростання людства можливо завдяки досягненням технічного і технологічного розвитку господарської діяльності, здатних забезпечити людей достатнім обсягом ресурсів.

Для вирішення продовольчої проблеми пропонується: використання успіхів меліорації і агрохімії, що сприятиме підвищенню родючості ґрунтів; розвиток генетики і селекції, який підвищить біологічну продуктивність сільськогосподарських культур; активне поширення аквакультури як запоруки збільшення господарської продуктивності Світового океану. Забезпечити людство житлом передбачається завдяки впровадженню сучасних індустріальних технологій містобудування. Здолати енергетичну проблему пропонується за рахунок переходу до використання невичерпних джерел енергії, зокрема, ядерної енергії, енергії сонця, вітру, води, тепла планети, запровадження енергозберігаючих технологій тощо [6].

Проте, практичний бік реалізації перелічених ідей, з огляду на існуючі негативні наслідки демографічного зростання, виглядає не достатньо переконливо. Соціально-економічний розвиток найбільш перенаселених країн відбувається значно повільніше за збільшення чисельності населення цих країн, про що свідчать перелічені вище існуючі негативні наслідки світового демографічного вибуху. За умов незмінності інтенсивності боротьби людства з глобальним перенаселенням, за що виступають представники консервативного типу глобалістичної свідомості, найбільш імовірним сценарієм майбутнього є тенденційне продовження існування контрастної різниці між темпами економічного розвитку країн, що розвиваються та швидкістю кількісного зростання їх населення. Фактично це означає, що подальше продовження посилення антропогенного навантаження на планету лише поглибить, драматизує і без того надто складні, загрозливі й небезпечні глобальні проблеми.

Експерти Міжнародного Валютного Фонду прогнозують, що до 2020 р. світове народонаселення збільшиться до 7,6 млрд. людей. За підрахунками фахівців ООН, у 2050 р. населення світу становитиме 9,6 млрд. осіб, з яких 8,2 млрд. житимуть у країнах, що розвиваються. Згідно прогнозів ряду експертів, зокрема В. Сітарова, тогочасна чисельність людства становитиме близько 12 млрд. осіб [2, с. 67; 8, с. 34–37; 10].

Виходячи з відсутності єдності експертного середовища щодо прогнозування майбутньої динаміки змін чисельності світового народонаселення, здійснення

об'єктивної оцінки адекватності поглядів носіїв консервативної глобалістичної свідомості можливе лише за умов вироблення такого прогнозу на основі математичного аналізу існуючих тенденцій глобальних демографічних процесів.

У період з 2004 р. по 2014 р. приріст населення світу склав 799 млн. людей, тобто в середньому майже 80 млн. людей на рік. За цей час населення країн, що розвиваються і з ринком, що формується збільшилося на 742 млн. осіб (понад 74 млн. осіб щороку), що становить 92,8% світового приросту. Протягом останніх 10 років спостерігається уповільнення процесу зменшення темпів приросту населення цих країн. Якщо протягом першого з вибраних десятиліть (1984–1994 рр.) приріст населення становив 31%, з 1994 р. по 2004 р. – 18% (на 13% менше, ніж за попередній період), то упродовж 2004–2014 рр. цей показник зменшився до 14% (всього на 4% менше, ніж за попереднє десятиліття). Як бачимо, найбільше падіння темпу приросту населення країн, що розвиваються і з ринком, що формується відбулося протягом 1994–2004 рр. і склало 13% порівняно з аналогічним показником попереднього періоду. Найменше уповільнення приросту спостерігається упродовж 2004–2014 рр., що становило лише 4%, тобто у 3,25 рази (на 9%) менше, ніж за попереднє десятиліття.

За умов збереження існуючої динаміки істотного уповільнення процесу зниження демографічного приросту у країнах, що розвиваються і з ринком, що формується прогнозування подальшого зменшення темпів зростання населення може здійснюватися на основі формули: « $x - (y/v) = z$ », де « x » – це приріст населення за попередні 10 років (%); « y » – різниця між приростом населення за попередні 10 р. та аналогічним показником десятирічного періоду, що передує попередньому десятиріччю (%); « v » – співвідношення « y » та аналогічного показника за 1994–2004 рр. (рази); « z » – прогнозований приріст населення за наступне десятиріччя (%).

Згідно цих розрахунків, приріст населення країн, що розвиваються і з ринком, що формується протягом 2014–2024 рр. становитиме 12,8% ($14 - (4 / 3,25)$), упродовж 2024–2034 рр. – 12,4% і протягом 2034–2044 рр. – 12,3% з подальшим десятирічним зменшенням темпів демографічного зростання на рівні менше 0,05%. Внаслідок цього до 2054 р. населення цих країн зросте до 9706 млн. осіб, що матиме відповідні глобальні наслідки.

У розвинених країнах протягом останніх 10 років спостерігається протилежна тенденція до пришвидшення

Таблиця 2

Прогнозовані зміни кількості населення світу за вибрані роки у період з 2024 р. по 2054 р., млн осіб (розраховано на основі аналізу даних МВФ)

Показник	Рік	2024	2034	2044	2054
Кількість населення світу		7912	8746	9648	10635
Кількість населення розвинених країн		1059	1044	1001	929
Кількість населення країн, що розвиваються і з ринком, що формується		6853	7702	8647	9706
Приріст населення світу за попередні 10 років		791 (11,1%)	834 (10,5%)	902 (10,3%)	987 (10,2%)
Приріст населення розвинених країн за попередні 10 років		15 (1,4%)	-15 (-1,4%)	-43 (-4,1%)	-72 (-7,2%)
Приріст населення країн, що розвиваються і з ринком, що формується за попередні 10 років		776 (12,8%)	849 (12,4%)	945 (12,3%)	1059 (12,2%)

темпів падіння демографічного зростання. Так, упродовж 2004–2014 рр. темп зростання населення розвинених країн уповільнився на 2,3% (з 8% до 5,7%), що на 1,8% (у 4,6 рази) більше, ніж протягом 1994–2004 рр. (0,5%). За умов подальшого продовження існуючого пришвидшення падіння темпів зростання населення, можна спрогнозувати, що у розвинених країнах упродовж 2024–2034 рр. розпочеться зворотній процес зменшення кількості населення як наслідок загострення демографічної кризи, що значно змінить співвідношення населення розвинених країн з населенням інших країн світу на користь останніх (табл. 2).

Як видно, прогнозовані темпи поглиблення різниці у кількісних демографічних показниках розвинених країн та країн, що розвиваються вражають швидкістю свого зростання. Лише протягом 2044–2054 рр. десятирічний приріст населення країн, що розвиваються і з ринком, що формується перевищить загальну кількість населення розвинених країн на 130 млн. чоловік. В цілому, у період з 2014 р. до 2054 р. частка населення розвинених країн від загального складу світового народонаселення зменшиться у 1,7 разів: з 14,7% (1,044 млрд. від 7,121 млрд. людей) до 8,7% (929 млн. від 10,635 млрд. осіб). Десятикратна кількісна перевага країн, що розвиваються і з ринком, що формується над розвиненими країнами значно спонукатиме громадян перенаселених країн до боротьби за життєвий простір, у тому числі за відносно малонаселені території розвинених держав, що посилюватиме легальну й нелегальну міграцію, міжнародне протистояння, глобальні воєнно–політичні виклики, терористичні загрози тощо.

Збільшення антропогенного навантаження на природу до 10,635 млрд. людей істотно загострить світову екологічну кризу, проблеми ресурсного забезпечення. Якщо нині обсяг природних ресурсів, які використовуються для промислових потреб країн, що розвиваються, є приблизно у 10–20 разів меншим, порівняно з ресурсним споживанням розвинених держав, то по мірі поступового економічного розвитку бідних країн обсяги їхнього споживання енергії і сировини стануть у десятки разів більшими за сучасний рівень використання природних ресурсів країнами Євросоюзу [6]. За цих умов прогнозовані темпи збільшення чисельності населення країн, що розвиваються і з ринком, що формується можуть спричинити виснаження ресурсного потенціалу планети, значне зростання дефіциту природних ресурсів та обсягів промислового забруднення світової екосистеми.

Разом з тим, світовий демографічний вибух збільшить відставання темпів економічного розвитку незаможних країн від темпів їх демографічного зростання, сприятиме поширенню безробіття, бідності, злочинності, неграмотності. Все це є свідченням того, що продовження існуючих світових демографічних тенденцій може мати непередбачувані і катастрофічні екологічні, соціально–економічні й політичні наслідки.

Висновки. Не безпідставним є припущення, що існуючі тенденції змін чисельності населення світу не матимуть продовження у віддаленій перспективі через болочі наслідки загострення глобальних проблем і зумовлену цим активізацію діяльності світового співтовариства щодо обмеження й вирівнювання народжуваності. Очевидно, саме тому експерти ООН прогнозують скромніші демографічні показники до 2050 р., ніж ті, що передбачені згідно, проведених нами, розрахунків. Втім, не виникає

жодного сумніву в тому, що практична реалізація ідей носіїв консервативного типу глобалістичної свідомості є неприйнятною, адже для запобігання трагічного сценарію розвитку світових подій гуманна боротьба людства з глобальною демографічною загрозою безперечно має стати більш дієвою та ефективною. Актуальність пошуку шляхів гуманного розв'язання проблеми швидкого зростання світового народонаселення зумовлює високу перспективність подальших наукових розвідок у даному напрямку наукових досліджень.

Список використаних джерел

1. Гапоненко А. В. Общая экология: лекции для студентов I курса. – М.: РГСУ, 2006. – 188 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ibib.ltd.ua/demograficheskaya-problema-22213.html>
2. Доклад о человеческом развитии 2015. Труд во имя человеческого развития / Пер. с англ.; Программа развития ООН. – М.: «Весь Мир», 2016. – 284 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://hdr.undp.org/sites/default/files/hdr_2015_report_ru.pdf
3. Зарубина Н. Н. Экономическая социология: учебник и практикум для академического бакалавриата / Н. Н. Зарубина. – 3-е изд. – М.: Юрайт, 2015. – 378 с.
4. Колісниченко Р. М. Глобалістична свідомість: поняття, структура, типологія / Р. М. Колісниченко // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. – Серія 22. Політичні науки та методика викладання соціально–політичних дисциплін. – 2012. – Вип. 9. – С. 117–124.
5. Ладиченко Т. В. Всесвітня історія: Підручн. для 11 кл. загальноосвіт. навч. закл. (рівень стандарту, академічний рівень). – К.: Грамота, 2011. – 224 с.
6. Олійник Я. Б. Основи екології: підручник / Я. Б. Олійник, П. Г. Шищенко, О. П. Гавриленко. – К.: Знання, 2012. – 558 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://westudents.com.ua/glavy/13254-64-shlyahi-virshennya-demografichno-problemi.html>
7. Політологічний енциклопедичний словник / Упорядник В. П. Горбатенко; За ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. – 2-е вид., доп. і перероб. – К.: Генеза, 2004. – 736 с.
8. Ситаров В. А., Пустовойтов В. В. Социальная экология: Учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений. – М.: Издательский центр «Академия», 2000. – 280 с.
9. Тімченко Т. В. Глобальна демографічна проблема і здоров'я людини / Т. В. Тімченко // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. – 2011. – Вип. 53 (№10). – С. 252–257.
10. International Monetary Fund. World Economic Outlook Database, October 2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2015/02/weodata/weoselgr.aspx>

References

1. Gaponenko A. V. Obshhaja jekologija: lekicii dlja studentov I kursa. – M.: RGSU, 2006. – 188 s. [Jelektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: <http://ibib.ltd.ua/demograficheskaya-problema-22213.html>
2. Doklad o chelovecheskom razvitii 2015. Trud vo imja chelovecheskogo razvitija / Per. s angl.; Programma razvitija OON. – M.: «Ves' Mir», 2016. – 284 s. [Jelektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: http://hdr.undp.org/sites/default/files/hdr_2015_report_ru.pdf
3. Zarubina N. N. Jekonomicheskaja sociologija: uchebnik i praktikum dlja akademicheskogo bakalavriata / N. N. Zarubina. – 3-е izd. – M.: Jurajt, 2015. – 378 s.
4. Kolisnichenko R. M. Globalistichna svidomist': ponyattja, struktura, tipologija / R. M. Kolisnichenko // Naukoviy chasopys Natsional'noho pedahohichnoho universitetu imeni M. P. Drahomanova. – Seriya 22. Politychni nauki ta metodika vkladannya sotsial'no-politychnikh distsiplin. – 2012. – Vip.9. – S.117–124.
5. Ladichenko T. V. Vsesvitnija istoriya : Pidruchn. dlya 11 kl. zahal'noosvit. navch. zakl. (riven' standartu, akademichnij riven'). – K.: Hramota, 2011. – 224 s.
6. Oliynik Y. B. Osnovi ekolohiyi: pidruchnik / Y. B. Oliynik, P. H. Shishchenko, O. P. Havrilenko. – K.: Znannya, 2012. – 558 s. [Jelektronnyj resurs]. – Rezhim dostupu: <http://westudents.com.ua/glavy/13254-64-shlyahi-virshennya-demografchno-problemi.html>
7. Politolohichnij entsyklopedychnij slovník / Uporyadnik V. P. Horbatenko; Za red. Yu. S. Shemshuchenka, V. D. Babkina, V. P. Horbatenka. – 2-е вид., доп. і перероб. – К.: Geneza, 2004. – 736 с.

8. Sitarov V. A., Pustovojtov V. V. Social'naja jekologija: Ucheb. posobie dlja stud. vyssh. ped. ucheb. zavedenij. – M.: Izdatel'skij centr «Akademija», 2000. – 280 s.

9. Timchenko T. V. Global'na demografichna problema i zdorov'ya lyudini / T. V. Timchenko // Gileya: naukoviy visnik. Zbirnik naukovikh prats'. – 2011. – Vip.53 (№10). – S.252–257.

10. International Monetary Fund. World Economic Outlook Database, October 2015 [Elektronnyy resurs]. – Rezhim dostupu: <http://www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2015/02/weodata/weose1gr.aspx>

Kolisnichenko R. M., Ph.D., Associate Professor, Director, Kirovograd Institute of Interregional Academy of personnel management (Ukraine, Kropivnitskiy), RMK7@ukr.net

Globalistion consciousness in conditions of the global population growth

Studied the typology of globalistion consciousness depending on the attitude to birth control in countries with excessive rates of population growth. Detailed identified signs of demographically-motive and conservative types of globalistion consciousness, based on mathematical analysis carried out long-term forecasting of the effects of the continuation of existing trends in human population growth, it proved the need to improve the efficiency of the global population policy.

Keywords: globalistion consciousness, population growth, trends, typology.

Kolesnichenko P. H., кандидат политических наук, доцент, директор, Кировоградский институт Межрегиональной Академии управления персоналом (Украина, Кропивницкий), RMK7@ukr.net

Глобалистическое сознание в условиях мирового демографического роста

Исследована типология глобалистического сознания в зависимости от отношения к регулированию рождаемости в странах с избыточными показателями роста численности населения. Детально определены признаки демографически-побудительного и консервативного типов глобалистического сознания, на основе математического анализа осуществлено долгосрочное прогнозирование последствий продолжения действия существующих тенденций роста численности человечества, доказана необходимость повышения эффективности мировой демографической политики.

Ключевые слова: глобалистическое сознание, демографический рост, тенденции, типология.

* * *

УДК 304.4:316.7:32

Сацук Г. М.,

доктор політичних наук, професор, Інститут журналістики Київського національного університету ім. Тараса Шевченка (Україна, Київ), kingann76@mail.ru

ІНФОРМАЦІЙНЕ НАСИЛЬСТВО В СУЧАСНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Продемонстровано, що поява інформаційного простору призводить до появи охочих не тільки поділити цей простір, а й контролювати й управляти ним. Для цього й використовується так звана інформаційна зброя: засоби знищення, спотворення або розкрадання інформації; засоби подолання систем захисту; засоби обмеження допуску законних користувачів; дезорганізація роботи технічних засобів комп'ютерних систем. За допомогою ЗМІ можна з небаченою майстерністю створювати завісу обману й ілюзії, так, що ніхто не зможе відрізнити істину від брехні, реальність від підробки. У статті розкриваються характерні властивості та основні форми інформаційного насильства у сучасному глобалізованому суспільстві.

Ключові слова: інформаційний простір, інформаційна культура, політичні маніпуляції, психологічний вплив, інформаційне насильство.

В сучасному інформаційному суспільстві з'явився й могутній засіб реалізації прийомів і методів т.зв. «психологічної війни» – засоби масової інформації. Людина у наш час живе в інформаційному полі, вона одержує найсвіжішу інформацію зі всіх кінців планети, але тільки ту, яку надають ЗМІ. Будь-який діяч тільки тоді існує для мас, якщо він подається в засобах масової

інформації. Тепер ні для кого не секрет, що за допомогою ЗМІ можна з небаченою майстерністю створювати завісу обману й ілюзії, так, що ніхто не зможе відрізнити істину від брехні, реальність від підробки.

Люди щодня черпають інформацію з преси, радіопередач, з екранів телевізорів. Знаходячись часто у світі відірваних від реальності символів, вони можуть йти навіть проти своїх власних інтересів. Реальність може відходити на другий план, відігравати підпорядковуючу роль. У цьому сенсі людина не є вільною, тим паче, що відпрацьовано чимало способів ефективної інформаційної дії. Існує термін «Brain washing» – промивання мізків, за допомогою чого може здійснюватися зомбування людей, перетворення їх в легко керовану масу. В цьому сенсі розмови про свободу, демократію, можливість вільного волевиявлення при виборах є містифікацією.

«Психологічна війна» має істотні відмінності від звичайної війни, спрямованої на фізичне придушення супротивника. Її суть – впливати на суспільну свідомість так, щоб управляти людьми й примусити їх діяти проти своїх інтересів. Традиційний прямий спосіб дії на свідомість заснований на переконанні людей, зверненні до їх розуму із застосуванням раціональних аргументів, логіки. Засоби масової інформації, особливо телебачення, формують моди, ідеали, норми поведінки. Неадекватно сприймаючи навколишній світ, багато людей живе у світі абстракцій та ілюзій. «Психологічна війна» в тому або іншому вигляді існує (застосовується) стільки часу, скільки існує сама людина. На думку вітчизняних і зарубіжних фахівців, психологічний вплив поділяється на наступні види: інформаційно-психологічний; психогенний; психоаналітичний; нейролінгвістичний; психотропний [1].

Інформатизація веде до створення єдиного світового інформаційного простору, в рамках якого здійснюється споживання інформації, зміна, зберігання і, найголовніше, обмін між суб'єктами цього простору – людьми, організаціями, державами. Факт появи інформаційного простору призводить до появи охочих не тільки поділити цей простір, а й контролювати й управляти ним. Для цього й використовується так звана інформаційна зброя: засоби знищення, спотворення або розкрадання інформації; засоби подолання систем захисту; засоби обмеження допуску законних користувачів; дезорганізація роботи технічних засобів, комп'ютерних систем.

Атакуючою інформаційною зброєю називають комп'ютерні віруси; логічні бомби (програмні закладки); засоби придушення інформаційного обміну в телекомунікаційних мережах, фальсифікація інформації в каналах державного та військового управління; засоби нейтралізації тестових програм; різні помилки, що свідомо вводяться в програмне забезпечення об'єкта [2, с. 118].

Так, сучасні розвинуті суспільства стали більш залежні від електронних баз даних, аналізу та передачі інформації. Таким чином, багато життєво важливих секторів відкриті для несанкціонованої дії, а узгоджена дія може паралізувати всю країну. Тому зростає тривога з приводу комп'ютерного тероризму. Якщо раніше єдиним видом інформаційної зброї були ЗМІ, то тепер величезну роль відіграє комп'ютерна інформація.

Якщо терор за допомогою засобів масової інформації могла здійснювати тільки держава, то дія через

комп'ютерні системи стала можливою і для окремих осіб. Якщо новий тероризм спрямує свою енергію на інформаційну війну, то його руйнівна сила буде набагато більшою, ніж будь-коли в минулому, більшою навіть, ніж при використанні бактеріологічної й хімічної зброї.

Г. Маркузе зазначає, що завдяки технічним досягненням людство зуміло наблизитися до перемоги над потребою до задоволення вітальних інстинктів людини і, отже, до звільнення інстинктів від непотрібного придушення. Продуктивність стає самоціллю: оскільки вона не може ослабити репресію, вона обертається проти індивідів і перетворюється на спосіб контролю. Тоді ж, коли індивіди не зайняті продуктивною працею, контроль над свідомістю здійснюється за допомогою контролю над інформацією, за допомогою індустрії дозвілля й розваг, за допомогою формування непотрібних («помилкових», «репресивних») потреб – словом, за допомогою маніпулювання свідомістю [3, с. 401], а відтак з'являються нові соціальні проблеми.

Насильство, породжене нашою надсучасністю (інформаційне насильство) – це терор як якась подібність насильства, воно виникає швидше від екрана, ніж від пристрасті, воно має ту ж природу, що й зображення. Насильство потенційно існує в порожнечі екрану завдяки дірці, яку він відкриває в ментальний простір до такого ступеня, що ліпше не перебувати в суспільному місці, де працює телебачення, через високу вірогідність насильницького впливу, який воно індукує своєю присутністю. Всюди можна спостерігати прецесію засобів масової інформації відносно терористичного насильства.

Інформаційна дія в системі суспільства споживання призводить до того, що люди неадекватно сприймають світ і події, які відбуваються, бачать його в кривому дзеркалі. Слід зазначити, що в країнах Європи існує реальне обмеження обсягів показу насильства в засобах масової інформації, на відміну від України. Але все може змінитися. Україна прагне вступити до ЄС і, отже, зобов'язана виконувати рекомендації, розроблені країнами-учасницями з проблем насильства в ЗМІ. Закладаючи в підсвідомість глядача негативні стереотипи поведінки, автори програм несуть відповідальність за зростання агресії в суспільстві. Сьогодні кількість сцен насильства в найжорстокіших, патологічних, збочених формах перевершила вже всі межі сприйняття його нормальною людиною. Насильство, що лавиною обрушується з екрана, стає «нормою» дозвілля.

Телебачення задає тон стилю життя пересічної людини, формує її побутову поведінку, і чого в цьому більше – позитивного чи негативного – сказати неможливо. Телебачення небезпечне тим, кому подобається, і не небезпечно тим, кому не подобається. Соціальна роль телебачення переростає в серйозну проблему, перш за все, в тих розвинутих суспільствах, де збільшується обсяг вільного часу. Розважальні програми ТБ, претендуючи начебто лише на вільний час людини, насправді роблять замах на формування її як особистості. Соціальна небезпека телебачення – у демонстрації насильства в усіх його проявах.

Реклама на користь ринку настирливо нав'язує аудиторії свої цінності, активно формує масову свідомість. Цікаво, чи враховують рекламні агенції психологічний вплив на свідомість її споживачів, чи дотримуються етичних норми. Західна реклама вже давно живе під

гаслом «оригінальність», а вітчизняні рекламодавці не можуть звільнитися від привітальних стереотипів. Вітчизняні рекламодавці не бажають виділятися й руйнувати стереотипів.

Масована реклама, багато разів повторювана день у день, є психологічним насильством над людиною, вона здійснює примусовий психологічний вплив на її свідомість і підсвідомість. Засоби масової інформації використовують різні шляхи й способи «засмічення» духовного життя широких мас людей з метою зробити їх піддатливішими для подальшого маніпулювання їхньою свідомістю і поведінкою, для зниження їх здатності до самостійного, критичного мислення. Одним з таких способів є нав'язування певних стереотипів, модних уявлень, думок.

Уявляється, що інформаційне суспільство – не просто суспільство, де багато комп'ютерів, що дають змогу з тією ж ефективністю виконувати суспільству свої функції, а суспільство, яке використовує техніку для більшої ефективності й підвищення якості своєї діяльності. Не менш важливою й набагато складнішою для оцінки є соціально-політична сторона процесу інформатизації, пов'язана з вирішенням проблем соціальної, правової, психологічної підготовки суспільства до життя в умовах глобальної інформатизації.

Водночас реклама від реклами суттєво відрізняється. Є ролики, дивитися які – одне задоволення, тому що придумано й знято із смаком, з відчуттям гумору. Але є й інші – безглузді й бездарні. А є й третій вид реклами, вона може бути дотепною і такою, що запам'ятовується, чудово знятою і талановито змонтованою, але при цьому таїти в собі порушення закону – явні або приховані. Реклама не повинна спонукати громадян до насильства, агресії, порушувати паніку, а також спонукати до небезпечних дій, здатних завдати шкоди здоров'ю фізичних осіб або загрожувати їх безпеці.

Реакція споживача на телевізійний продукт не завжди пасивна. У США відторгнення суспільством «жувальної гумки для очей» обумовило створення суспільного телебачення. Створюючи другу – позачуттєву, позадослідну реальність, співіснуючу паралельно й одночасно з поточною життєдіяльністю, телебачення сформувало, таким чином, унікальну можливість управління масами в загальнодержавних масштабах.

Можна вважати, що кожна інформація зменшує суб'єктивне відчуття психічної свободи. Проте це відчуття ілюзорне. Існує відчуття відмінності між сприйняттям правдивої інформації та сприйняттям хибної інформації. Правдива інформація не обмежує дію, навпаки, воно робить її ефективнішою. Пізнання фактичного стану речей дає змогу уникнути помилкових дій. Хибна ж інформація істотно обмежує дію, оскільки закриває доступ до реальності. Це відбувається тому, що дія ґрунтується на знанні про дійсність. Насильство не виступає як просте примусження, а таке, що здійснюється всупереч волі тих, на кого воно спрямоване. Соціальна структура у вигляді соціальної ролі, що передбачає насильство, повинна перебувати під постійним впливом процесу реалізації соціальної свободи в стані перманентного конфлікту та руйнування. З одного боку, процес руйнування структури супроводжується насильством, з іншого – не руйновані соціальні структури призводять до зникнення свободи соціального суб'єкта, появи насильства.

Для розв'язання різних соціальних конфліктів дедалі частіше використовується інформаційна сфера, що спричинює таке явище, як інформаційне протиборство, яке характеризується, з одного боку, впливом на інформаційну сферу опонента, а з іншого – вживанням заходів стосовно захисту своїх елементів інформаційної інфраструктури від деструктивного впливу. Інформаційно-психологічні засоби призначені для прямої або опосередкованої дії на центри ухвалення рішень суб'єкта (індивіда, соціальної групи, держави). Використовувані при цьому прийоми не нові, ґрунтуються вони на тому, що поведінка суб'єкта повною мірою залежить від інформації, яка є сполучною ланкою між ним і навколишнім світом.

Телебачення моделює наше ставлення до світу реального, пропонує інтелектуальні, емоційні й поведінкові зразки, певні стандарти, які тією чи іншою мірою керують людиною. Реклама на телебаченні спотворює природне сприйняття екранного оповідання. Рекламодавців цікавлять, головним чином, механізми впливу на підсвідомість людини: реклама управляє, перш за все, емоційною поведінкою, що викликає від розумного контролю.

Інформація стає все більш специфічною й складною для сприйняття, тому об'єкт або подію, що потрапили у фокус уваги, необхідно вивчати ретельніше, ніж раніше. З'явилася загальна потреба в осмисленні інформації, яка не тільки повідомляється, а й інтерпретується. Обсяг інформації, яку людина може засвоїти, обмежений і при «експоненціальному» зростанні знань обсяг інформації, який може бути сприйнятий будь-якою людиною, постійно і дедалі швидше зменшується.

Від класичних концепцій інформаційного суспільства на сьогодні залишилися фактично лише дві опорні тези: будь-які технологічні зміни потребують адекватної відповіді з боку людини й суспільства (нова технологія завжди провокує новий соціокультурний зміст); невіддільне від сучасного етапу соціального розвитку накопичення обсягів інформації обумовлює підвищені вимоги до їх смислової інтерпретації суб'єктом (нова технологія провокує новий психологічний зміст).

Сьогодні на шляху розвитку комп'ютерних інформаційних технологій майже повністю відсутні будь-які бар'єри. Інтернет у найближчому майбутньому матиме абсолютний набір мір свободи. Крок у крок із розвитком цієї масштабної інформаційної структури йде розвиток взаємозв'язаної з нею іншої системи – віртуальної реальності, яка дедалі більше виявляється задіяною в процеси життєдіяльності людини, а також всього суспільства. Логічно обумовлюється потреба розглянути можливості віртуальної реальності, ступені її прояву, та впливу.

Зазначене загострює етичні проблеми створення й використання інформаційної техніки, пошуку шляхів виходу із справді моральної кризи. П. Сорокін вбачав вихід у створенні альтернативної, гуманістичної етики, проповідував розповсюдження безкорисливої любові серед людей [4, с. 207]. А. Печчеї, зі свого боку, пропагував необхідність революційного встановлення Нового Гуманізму, який повинен замінити ті, що здаються нині непорушними, принципи й норми новими, які повинні відповідати вимогам епохи становлення інформаційного суспільства, що має кардинально змінити сам світогляд. Революційний характер стає, таким чином, головною відмінною рисою цього цілющого гуманізму, оскільки тільки за такої умови він зможе виконати свої функції

– відновити культурну гармонію людини, а через неї – рівновагу й здоров'я всієї людської системи [5, с. 208].

Інформаційні технології дедалі більше впливають на всі сфери життєдіяльності, що обумовлює суперечливі процеси інформатизації суспільства, яка стає не просто технічним, а соціотехнічним чинником. Вільний, необмежений доступ до відкритої інформації означає децентралізацію, яка веде до свободи індивіда, до можливості людини самій думати, оцінювати інформацію й ухвалювати рішення. Тим часом доступові до інформації перешкоджає накладення грифу «таємно», приховування джерела інформації, використання латентних каналів передачі інформації, контроль.

Виходячи з наведеного можемо позначити такі характерні властивості інформаційного насильства: несиловий (нематеріальний і не-енергетичний), ідеальний характер, невідпорядкування фізичним закономірностям (немає маси, ваги, розміру, температури плавлення); нелінійність, тобто непропорційна залежність причини й наслідку; порушення закону збереження речовини й енергії; кумулятивний характер, можливість зростання інформації як сніжної грудки; можливість максимальної дальності та швидкості розповсюдження, яка збільшувалася з розвитком технічних досягнень (дубина, спис, стріла, куля, ракета), хоча межа швидкості інформаційного насильства теж кінцева – швидкість світла у вакуумі; можливість ідеального клонування, оскільки ідеальні копії можна зробити однаковими, вони можуть бути незмінними, замороженими, а матеріальні предмети постійно змінюються, старіють; нелокалізованість в часі оскільки будь-яка матеріальна дія здійснюється в конкретний час, наприклад, убивство, а в інформаційного насильства може бути наслідок, розмитість у часі й просторі (вбивство конкретної людини відбувається в конкретному місці, а інформаційний вплив може бути розмитим, дифузним); пандемія (епідемія, що носить глобальний характер); опосередкований характер і скритність впливу (хоча деякі форми фізичного впливу теж непомітні, наприклад отрута, інформаційна дія може бути абсолютно непомітною); віртуальний характер дії; можливість фокусування; селективність; уразливість, крихкість інформаційного світу, легкість доступу, злому інформаційних систем.

Основними формами інформаційного насильства є: інформаційний пресинг, перекручена інформація, недостатня інформація, нелегітимна інформація. Основними механізмами реалізації інформаційного насильства є інформаційний тиск, спотворення інформації, приховування інформації, незаконне отримання інформації. Вони пов'язані між собою, взаємодоповнюють і взаємопередбачають один одного. Взяття влади над об'єктом відбувається за допомогою дискурсивного акту, фактом свого виконання створюючого відповідний стан соціального об'єкта [6, с. 176–177].

Особлива небезпека інформаційного насильства полягає в тому, що воно призводить до глибокого емоційного стресу, спричиненого невідповідністю тієї, що зберігається в підсвідомості людини на генетичному рівні родової інформації й нав'язуваної ззовні через свідомість поточної інформації. Інформаційне насильство існує завжди, відмінність лише в тому, що в інформаційному суспільстві інформаційна складова набуває явного, а не латентного характеру.

В інформаційному суспільстві виникає ціла індустрія насильства, з'являється відносна самостійність інфор-

маційної складової, навіть без участі людини (взаємний вплив інформаційних полів тощо). Інформаційне насильство є складовою будь-якого насильства, існує в живих і неживих системах, має біологічне, фізичне коріння. Проте, з іншого боку, відбувається інверсія, оборотність. В інформаційному суспільстві змінюється лише специфіка, способи здійснення інформаційного насильства.

Зазначені властивості не існують опосередковано, ізольовано, а утворюють систему, перебувають в діалектичній єдності. Речовинні й енергетичні компоненти інформаційних мереж, попри зростаючу соціальну обумовленість, не зникають.

Інформаційне насильство в широкому сенсі, що припускає існування інформації в будь-яких соціальних системах – це не силовий впорядкований вплив на об'єкти, який має антисоціальний або антисобовий характер. Інформаційне насильство у вузькому сенсі – не силовий вплив (дія) на ментальну сферу, що суперечить закономірному перебігові подій.

З іншого боку, інформаційне суспільство – це доцільно організована відповідь людства на виклик сучасної епохи. Головна мета – докласти всіх можливих зусиль для утвердження на планеті інформаційного суспільства як умови, абсолютно необхідної для продовження історії, як нового її етапу [7, с. 58].

Інформаційному суспільству потрібна інша адекватна форма демократії. Розуміння демократії як влади більшості повинно бути доповнене необхідністю захисту меншини, і особливо окремої людини від інформаційного насильства. Маніпулювання свідомістю людей, вторгнення в їх психіку, внутрішній світ стає одним з основних важелів. Оскільки інформація є одним з головних ресурсів і серйозною зброєю, свобода слова може бути не тільки правом людини, але й зброєю проти людини. Необхідно є переосмислити поняття свободи слова, зокрема, того, як з даним поняттям співвідносяться принципи інформаційної безпеки. Потрібна чітка ієрархія інформаційних цінностей.

Список використаних джерел

1. Свириденко Д. Б. Феномен віртуальної реальності як інституціональний чинник інформаційного суспільства [Електронний ресурс] / Д. Б. Свириденко. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/Nzkit/2010_7/11.pdf. – Назва з екрану.
2. Татенко В. О. Соціальна психологія впливу [Текст] / В. О. Татенко. – К.: Міленіум, 2008. – 216 с.
3. Маркузе Г. Эрос и цивилизация. Одномерный человек: Исследование идеологии развитого индустриального общества [Текст] / Г. Маркузе; пер. с англ., послесл., примеч. А. А. Юдина; сост., предисл. В. Ю. Кузнецова. – М.: ООО Издательство АСТ, 2002. – 526 с.
4. Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество [Текст] / П. Сорокин. – М.: Политиздат, 1992. – 543 с.
5. Печчеи А. Человеческие качества [Текст] / А. Печчеи. – М.: Издательство «Прогресс», 1980. – 312 с.
6. Сащук Г. М. Політична культура інформаційного суспільства. – К.: ТОВ Вадекс, 2001. – 328 с.
7. Маруховський О. О. Інформаційне суспільство: теоретико-концептуальні засади [Текст] / О. О. Маруховський. – К.: Університет економіки та права «КРОК», 2007. – 136 с.

References

1. Svyrydenko D. B. Fenomen virtual'noi' real'nosti jak istytsional'nyj chynnyk informacijnogo suspil'stva [Elektronnyj resurs] / D. B. Svyrydenko. – Rezhym dostupu: http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/Nzkit/2010_7/11.pdf. – Nazva z ekranu.
2. Tatenko V. O. Social'na psihologija vplyvu [Tekst] / V. O. Tatenko. – K.: Milenium, 2008. – 216 s.
3. Markuze G. Jeros i civilizacija. Odnomernyj chelovek: Issledovanie ideologii razvitoogo industrial'nogo obshhestva [Tekst] /

G. Markuze; per. s angl., poslesl., primech. A. A. Judina; sost., predisl. V. Ju. Kuznecova. – M.: ООО Издательство АСТ, 2002. – 526 s.

4. Sorokin P. Chelovek. Civilizacija. Obshhestvo [Tekst] / P. Sorokin. – M.: Politizdat, 1992. – 543 s.

5. Pechchei A. Chelovecheskie kachestva [Tekst] / A. Pechchei. – M.: Izdatel'stvo «Progress», 1980. – 312 s.

6. Sashhuk G. M. Politychna kul'tura informacijnogo suspil'stva. – K.: TOV Vadeks, 2001. – 328 s.

7. Maruhovs'kyj O. O. Informacijne suspil'stvo: teoretyko-konceptual'ni zasady [Tekst] / O. O. Maruhovs'kyj. – K.: Universytet ekonomiky ta prava «KROK», 2007. – 136 s.

Saschuk G. M., Doctor of Political Sciences, Professor at the Institute of Journalism of the Kiev National University named after Taras Shevchenko (Ukraine, Kiev), kingann76@mail.ru

News of violence in modern society

It has been demonstrated that the emergence of the information space leads to arranged not only to divide the space, but also control and manage them. For this and used the so-called information warfare: the means of destruction, mutilation or theft of information; means to overcome protection systems; means of limiting access of legitimate users; disorganization of the work of technical equipment, computer systems. With the help of the media can be with unprecedented skill to create a curtain of deception and illusion, so that no one will be able to distinguish truth from lies, reality from the fake. The article describes the typical characteristics and basic forms of information violence and the modern globalized society.

Keywords: information space, information culture, political manipulation, psychological impact, information violence.

Сащук Г. М., доктор политических наук, профессор, Институт журналистики Киевского национального университета им. Тараса Шевченко (Украина, Киев), kingann76@mail.ru

Информационное насилие в современном обществе

Продемонстрировано, что появление информационного пространства приводит к появлению расположенных не только поделить это пространство, а и контролировать и управлять им. Для этого и используется так называемое информационное оружие: средства уничтожения, искажения или разворовывания информации; средства преодоления систем защиты; средства ограничения допуска законных пользователей; дезорганизация работы технических средств компьютерных систем. С помощью СМИ можно с невиданным мастерством создавать занавес обмана и иллюзии, так, что никто не сможет отличить истину от вранья, реальность от подделки. В статье раскрываются характерные свойства и основные формы информационного насилия в современном глобализованном обществе.

Ключевые слова: информационное пространство, информационная культура, политические манипуляции, психологическое влияние, информационное насилие.

* * *

УДК 32.304.4:019.51

Угрин Л. Я., кандидат політичних наук, доцент, докторант кафедри теорії та історії політичної науки, Львівський національний університет ім. Івана Франка (Україна, Львів), uhryn_l@ukr.net

ІДЕНТИЧНІСТЬ І БЕЗПЕКА: ПРОБЛЕМИ СПІВІДНОШЕННЯ В КОНТЕКСТІ СОЦІАЛЬНОГО КОНСТРУКТИВІЗМУ

Проаналізовано теоретичні аспекти взаємодії колективної ідентичності і безпеки суспільства й держави. На основі методологічних засад соціального конструктивізму, зокрема теорії сек'юритизації, з'ясовано, що ідентичність є не лише чинником безпеки, а й окремим об'єктом її загрози. Безпека інтерпретується як соціальний процес, в межах якого ідентичність представляється екзистенційною проблемою і розглядається як загроза. Визначено основні аспекти взаємозв'язку безпеки та ідентичності: ідентичність опосередковує формування і сприйняття образів небезпек і відповідно образів Чужого; ідентичність є ментальним маркером уявлень про територіальні межі спільноти через сукупність дискурсів, символів й образів, які репрезентують Своє; ідентичність опосередковує формування уявлень про інструменти реалізації безпекових стратегій і загалом їхню ціну для суспільства та ін.

Ключові слова: колективна ідентичність, безпека, загрози, ризики, соціальний конструктивізм, Копенгагенська школа, сек'юритизація.

Безпека та ідентичність – важливі потреби будь-якого суб'єкта – людини, суспільства, держави і т.п. У найширшому розумінні поняття безпеки інтерпретується

у науковій літературі як відсутність загроз і ризиків базовим принципам функціонування суспільства, його цінностям, є основою розвитку політичної спільноти. Тому безпека – це також здатність спільноти зберігати свої основні риси в умовах, які постійно змінюються. Така інтерпретація безпеки в глобалізованому середовищі, що універсалізує й уніфікує суспільно-політичні процеси, стиль життя людей, актуалізує значення колективної (передовсім макрополітичної) ідентичності як необхідної соціокультурної основи інтеграції й консолідації сучасних суспільств і держав. Здатність до консолідації надає макрополітичній ідентичності особливої ваги у розвитку держав і дозволяє розглядати її вагомим чинником забезпечення безпеки спільнот і держав від внутрішніх і зовнішніх загроз. Дж. Бертон стверджував, що загроза ідентичності сприймається індивідом або групою як одна з основних, і визначив потребу в ідентичності (приналежності до групи) і потребу в безпеці (відчутті захищеності) двома базовими потребами суб'єкта. Інші потреби вчений розглядає як потреби другого рівня, тобто похідні від ідентичності та безпеки [4, р. 42]. На соціокультурних чинниках безпеки також акцентує Д. Болдун, інтерпретуючи її як «низьку вірогідність нанесення шкоди сформованим цінностям» [2, р. 13]. В такому сенсі безпека сприймається метою політичної діяльності, спрямованої на збереження значимих цінностей, які репрезентують ідентичність суспільства і держави.

У кінці 90-х рр. ХХ ст. у дослідженнях безпеки були поставлені під сумнів традиційні «вузькі» її інтерпретації, засновані на реалістській епістемології з акцентом на об'єктивних, матеріалізованих загрозах (втрата території, суверенітету економічні збитки і т.п.), відповідь на які пов'язувалась виключно зі сферою політичної діяльності держави і міждержавних інститутів, що нерідко створювало умови ігнорування інтересів суспільства, соціальних груп, індивідів, які не завжди співпадали з державними, тобто з інтересами і баченням безпеки політичною елітою й істелішментом. Соціальний прогрес, наукові й технологічні революції, глобалізація не усунули традиційних загроз, а навпаки – постійно розширюють спектр небезпек і ризиків, відповідати на які самотужки більшість держав не мають ресурсів. З. Бауман характеризує цей стан як «комплексний дискомфорт, який разом з відсутністю безпеки включає невпевність і незахищеність» [1, с. 49–50]. Непевність, зазначає філософ, стосується не лише «фізичного тіла особи, а й його продовжень – власності, соціального оточення, спільноти» [1, с. 173]. Тому попри збереження зовнішніх загроз (напр. військової агресії), пріоритетними для сучасних суспільств стали внутрішні (дезінтеграція, економічні кризи, бідність, екологія і т.п.) і транснаціональні (тероризм, неконтрольована міграція, наркотрафік і т.п.). Їхне сприйняття і пошук безпекових стратегій детермінуються не стільки матеріальними чинниками (напр. військовою потугою), а передовсім – суперечливими процесами усвідомлення суспільством себе як колективного Ми і учасника світової спільноти.

Українське суспільство, так само як інші, що перебувають у процесі системних суспільно-політичних трансформацій, додатково потерпає від неефективності й невизначеності їх результатів, зовнішньої агресії, і найголовніше – кризи ідентичності, що є невід'ємною

ознакою перехідного періоду. Це зумовлює необхідність переосмислення традиційних підходів до вивчення безпекових проблем, які в минулому засновувались на визначенні об'єктивних загроз (воєнних, економічних) та інтерпретували безпеку як стан, ігноруючи динамічність змін сучасних соціально-політичних і міжнародних контекстів її реалізації, звужуючи сукупність чинників і критеріїв. Включення ідентичності в дискурс політики безпеки дозволяє розширити її інтерпретацію, є свідченням посилення ролі суб'єктивних чинників і механізмів усвідомлення загроз. Формування та реалізація безпекових стратегій також є потужним механізмом конструювання макрополітичної ідентичності.

Отже, метою статті є теоретичне осмислення взаємозв'язку ідентичності та безпеки в контексті постпозитивістських підходів, зокрема методології соціального конструктивізму, яка дає змогу реконструювати важливі для політичної науки поняття «ідентичність» та безпека» з огляду на радикальні цивілізаційні зміни кінця ХХ – початку ХХІ ст.

Деякі аспекти цієї проблематики досліджувались українськими вченими та науковцями пострадянських держав. Серед них – М. Ваккасова, М. Воротнюк, А. Макаричев, Т. Маляренко, Н. Морозова, У. Хельберг, О. Якушина. Політику безпеки як стратегію конструювання ідентичностей у сучасному світі розглядає українська дослідниця У. Родіна; С. Ніколаєв аналізує проблеми збереження культурної ідентичності спільноти в контексті реалізації соціальної безпеки, а Л. Червінська – в контексті загроз, зумовлених міграцією. Дослідження вітчизняних вчених ґрунтуються на напрацюваннях вчених передовсім Копенгагенської школи досліджень безпеки, в яких поняття «ідентичність» є одним з базових в аналізі сучасних загроз і ризиків.

Теоретичні аспекти взаємозв'язку ідентичності та безпеки опрацьовані в теорії сек'юритизації, теоретичні засади якої обґрунтовані у працях відомих представників Копенгагенської школи Б. Бузана, Я. де Вільде, а також їхніх послідовників – Й. Вуорі, С. Гуцціні, Р. Еммерса, Р. Калюранд, М. Мак-Дональда, Л. Хансен. Ці проблеми стали предметом розгляду і Паризької школи безпеки, заснованої М. Фуко, П. Бурд'є і Д. Біго. Дослідження в межах Копенгагенської і Паризької шкіл є прикладом застосування соціал-конструктивістської епістемології у security studies, на основі якої вчені запропонували концепцію, альтернативну традиційно-позитивістському (силовому) розумінню безпеки. Вони сформулювали й релевантний предмету дослідження науковий дискурс – соціетальна безпека, сек'юритизація, десек'юритизація, інсек'юритизація та ін., який є результатом урахування ширшого кола змінних, передовсім соціокультурних і комунікаційних.

Соціальний конструктивізм розглядає знання про будь-яке явище суб'єктивним конструктом, обумовленим соціальними взаємодіями і соціокультурними практиками. Цінності, культурні норми, ідентичності, у ширшому розумінні – ідеї – визнаються соціальними конструктивістами основними чинниками формування інтересів, структур та інститутів як основи політики, на противагу позитивістам, які вважають, що структуру інтересів задає матеріальний контекст, об'єктивно й аналітично верифікований. Конструктивісти підкреслюють, що ідентифікаційні маркери не є константними, тому ідентичність, що

постає гібридним утворенням, є об'єктом постійних змін і перетворень, які відбуваються внаслідок причин внутрішнього і зовнішнього характеру.

Увага до ідентичності в межах security studies зумовлена передовсім розширеною інтерпретацією структури безпеки, яку запропонував Б. Бузан у книзі «Люди, держави і страх: проблема національної безпеки в міжнародних відносинах». По аналогії з рівнями аналізу міжнародних відносин К. Волтца, він розглядає безпеку на трьох рівнях – індивідуальному, державному і міжнародному – й визначає її розширену структуру, яка, окрім традиційного військового сектору, включає економічний, політичний, екологічний і безпеку суспільства, або соціетальну безпеку (societa security). Вчений особливо акцентував на соціетальному вимірі безпеки (не ототожнюється з соціальною безпекою, що пов'язана з індивідуальним рівнем) [5]. На основі напрацювань Б. Бузана, О. Вевер на поч. 90-х рр. XX ст. запропонував дуалістичну концепцію безпеки, складовими якої стали безпека держави і безпека суспільства. Соціетальну безпеку конструктивісти пов'язують зі стійким розвитком «традиційних патернів мови, культури, асоціацій, релігійної і національної ідентичності, звичаїв» [10, р. 23]. Відповідно основним об'єктом загроз суспільству вони визначили ідентичність, державі – суверенітет.

Суспільства в межах методологічних засад Копенгагенської школи розглядаються як групи, що об'єднані почуттям колективної ідентичності, вони «відбуваються», коли щодо них можна використати термін «Ми». Отже, соціетальна безпека пов'язана з виживанням великих соціальних груп (етносів, націй), що розділяють спільну ідентичність, і названа теоретиками Копенгагенської школи «безпекою ідентичності» [6, р. 120]. «Фундаментальною формою безпеки», або «онтологічною безпекою» визначила її Дж. Мітзен. Вона вважає хибним шукати безпеку лише від загроз, які можуть заподіяти фізичну шкоду, вагомішою, на її переконання, є безпека ідентичності – «стабільне відчуття того, хто ми є», яке формує мотивації, вибір, дії [8, р. 2]. Дж. Мітзен слушно зазначає, що пошук безпеки не є властивістю виключно держави, це властивість спільного соціального порядку [9, р. 358]. Проте ідентичність важлива і для безпеки держави, оскільки дозволяє їй зберегти життєздатність, навіть у випадку тимчасової втрати території чи інститутів [10, р. 64]. У спільній монографії «Безпека: нова структура для аналізу» Б. Бузан, О. Вевер та Я. де Вільде вказують на автономність соціетального сектора стосовно держави, оскільки об'єктом безпеки виступає не держава, а нація, що володіє певною ідентичністю. Стан її захищеності пов'язують з можливістю користуватися своєю мовою, культурою, релігією. Окрім того нація як об'єкт безпеки найвразливіша до загроз, усунення яких потребує інших механізмів, аніж у випадку політичних і воєнних загроз. Серед цих загроз – міграція, горизонтальна конкуренція (зміна ідентичності під впливом домінуючої групи), вертикальне співробітництво (розмивання або втрата ідентичності через інтеграційні проекти), депопуляція [6, р. 121]. Проте, незважаючи на демаркаційну лінію, яка, на перший погляд, проведена між двома рівнями безпеки, вони є взаємообумовленими, що і пояснює вагомий вплив ідентичності на безпекові стратегії: якщо держава втрачає суверенітет, це загрожує ідентичності соціально-політичної спільноти; якщо ж суспільство

втрачає ідентичність, це загрожує безпеці держави через ймовірні дезінтеграційні й дестабілізаційні процеси. До слова, К. Довдінг і Р. Кімбер визначають поняття стабільності, станом, який можливий, якщо політичний актор «володіє здатністю запобігати загрозливим випадковостям, що можуть спричинити вимушене неживання, тобто вимушену зміну одного чи більше критеріїв його ідентичності» [7, р. 238–239]. Такий підхід слугує обґрунтуванням, що ідентичність не лише визначає один з секторів безпеки, а й складає її основу, особливо у зовнішній політиці, опосередковуючи загрози в усіх секторах національної безпеки. Будь-яка загроза ставить соціальну спільноту перед проблемою: чи може вона й далі розглядати себе як «Ми», однаково сприймаючи її. При цьому важлива роль у збереженні макрорідності й надалі належить державі та її інститутам, незважаючи на виразні тенденції розмивання суверенітету, загалом втрати нею домінування у внутрішній та зовнішній політиці.

Аналізуючи взаємозв'язок ідентичності та безпеки в межах соціал-конструктивістської методології, підкреслимо їх подібність залежністю від сприйняття суб'єктами. І колективна ідентичність, і загрози безпеці – почуття незахищеності – є передовсім явищами суб'єктивної реальності. Представники Копенгагенської школи, вирізняючи серед екзистенційних загроз реальні й ті, які такими сприймаються, основним предметом дослідження обрали ставлення акторів до загроз. Їх сприйняття чи несприйняття більшою мірою визначають їхню поведінку, аніж змістовні (об'єктивні) підстави загрози. Ця особливість концептуалізації екзистенційних загроз у Копенгагенській школі знайшла своє відображення у понятті «сек'юритизація» (securitization).

У широкому розумінні сек'юритизація окреслювалась ученими як соціальний процес, в межах якого об'єкт представляється проблемою безпеки і починає розглядатися як загроза. Статус загрози безпеці референтному об'єкту – державі, її суверенітету, території, етнічній, регіональній чи соціальній групі, правам людини, колективним ідентичностям, загалом будь-якому явищу, пов'язаному з визначеними секторами безпеки – надає діяльність (передовсім дискурсивна) сек'юритизуючого актора. Ним можуть бути уряд, бюрократія, еліти, партії, групи тиску, недержавні актори, зовнішні актори та ін. Основа процесу сек'юритизації – мовний акт, завдяки якому в аудиторії формується переконання у наявності екзистенційної загрози. Успішною сек'юритизацію можна визнати лише за умови сприйняття загрози аудиторією, що конструюється через мовний акт та дискурс як сукупність мовних актів. Тому сек'юритизація пов'язується не лише зі суб'єктивним сприйняттям загроз, а розглядається процесом інтерсуб'єктивним і соціально сконструйованим у межах відносин актор-аудиторія. Визначення безпеки через критерій ставлення (сприйняття) проблеми, а не через зміст загрози, дала змогу представникам Копенгагенської школи розглядати процес сек'юритизації своєрідною шкалою сприйняття суспільних проблем – від деполітизованих (не є питанням політичного обговорення) до політизованих (є частиною політичного дискурсу) і сек'юритизованих (надано статус пріоритетних).

Колективні ідентичності через загрози їх розмивання або й втрати є важливими об'єктами безпеки і відповідно – сек'юритизації. Б. Бузан, О. Вевер та Я. де Вільде підкреслюють, що сфери вразливості і

відповідно загрози безпеці суспільств завжди залежні від того «як сконструйовані їхні ідентичності» [6, р. 124]. Соціальні конструктивісти (А. Вендт) обґрунтовують це обумовленістю інтересів, і зокрема національних інтересів у міжнародній політиці, ідентичністю суб'єкта. Відповідно в основі дій чи поведінки держав і великих спільнот – домінуючі уявлення про власну ідентичність (самотожність) і про середовище, світ загалом, тобто про Інших (Чужих), з якими вони взаємодіють. Ідентичність через сукупність символів, образів, кодів представляє Своє і формує уявлення про територіальні межі спільноти.

Копенгагенська школа розглядає політизацію ідентичності як ситуацію, коли вона актуалізується не тільки на індивідуальному рівні, а й на рівні великих соціальних спільнот і стає об'єктом уваги усіх суб'єктів політичного процесу. Коли загрози ідентичності усвідомлюються як екзистенційні, стають питанням виживання спільноти – відбувається її сек'юритизація. Сек'юритизація «виводить» проблему за межі нормативної політики, оскільки передбачає способи її вирішення поза встановленими легітимними правилами. Відповідно сек'юритизацію Б. Бузан, О. Вевер і Я. де Вільд визначають *радикальною політизацією* будь-якого явища (ідентичності також), що починає сприйматися як екзистенційна загроза [6, р. 23].

Радикалізує – «драматизує і представляє проблему як питання найвищого пріоритету» [6, р. 26] – дискурс, що дає змогу політичним елітам легітимізувати використання надзвичайних засобів і дій для її вирішення поза чинним законодавством. Сек'юритизація – завжди свідомий вибір актором (елітою) технологій інтерсуб'єктного конструювання загрози як екзистенційної, яка, проте, може бути і реальною, і надуманою. Еліти або інші групи і актори можуть зловживати сек'юритизацією ідентичності з метою мобілізації соціальних (електоральних) групи, чи суспільства загалом, отримання переваги у боротьбі за владу, доступу до ресурсів або ж легітимізації певних дій чи стратегій. О. Вевер пояснює, що влада використовує сек'юритизацію тієї чи іншої проблеми для контролю над нею.

Основні поняття концепції безпеки Копенгагенської школи – політизація, сек'юритизація, десек'юритизація, деполітизація – вказують на динаміку трансформації та конструювання політичної ідентичності. В цьому сенсі сек'юритизацію ідентичності розглядають як ступеневий процес, в якому вирізняють представлення засобами мови проблем, які їй загрожують (наприклад, міграція). Проте використання «мови безпеки» не означає автоматичного перетворення ідентичності у проблему безпеки. Проблема сек'юритизується лише тоді, коли аудиторія сприймає реальною загрозою, що знаходить відображення у відповідних політичних практиках, прийнятті правових норм, а також у колективних діях як результату мобілізації аудиторії.

Умови успішної сек'юритизації ідентичності пов'язуються з правильністю побудови мовного акту (текстуальні або лінгвістично-граматичні) і з соціальними обставинами (контекстом), а яких здійснюється мовний акт. До зовнішніх умов сек'юритизації ідентичності, зумовлених соціальним контекстом, Б. Бузан та його колеги відносять: позицію сек'юритизуючого актора і відповідно симетричність чи асиметричність взаємодії з аудиторією, його соціальний капітал (авторитет), «когнітивну схильність аудиторії», яка формується під впливом певного типу політичної культури і посилюється кризою ідентичності.

Представники Паризької школи (И. Фуко, П. Бурд'є, Д. Біго і А. Цукала та ін.) безпеки стверджують, що відтворення сек'юритизації відбувається не стільки дискурсивними засобами, а конкретними, щоденними, рутинними (а не надзвичайними) практиками – створенням нових інститутів, прийняття законодавчих актів і т.д. Аналітична модель, яка акцентує на практичних аспектах безпеки, названа вченими Паризької школи теорією інсек'юритизації. Вони наголошують, що процес (ін)сек'юритизації відбувається «не лише завдяки успішній політичній промові», а й через безліч бюрократичних рішень у повсякденній політиці, створення інформаційних технологій. Дискурсивна структура (мовні акти) сек'юритизації швидше відображає структурну конкуренцію суперечливих визначень безпеки між акторами з різними формами капіталу. В межах методології Паризької школи сек'юритизація стосується передовсім нетерпимого ставлення до відмінностей, сприйняття об'єктивних соціальних і глобальних змін як загроз. Д. Біго зазначив: «Безпека – ні в якому разі не є відображенням зростання загроз в сучасну епоху – вона є пониженням рівня прийнятності Іншого»; вона «процес сек'юритизації або інсек'юритизації кордонів, ідентичності та уявлень про порядок» [3].

Отже, теорії сек'юритизації/інсек'юритизації, які сформувались на основі пізнавальних принципів конструктивістського підходу в інтерпретації безпекових й ідентичнісних проблем розглядають їх соціально сконструйованим (дискурсивними засобами, соціальними практиками) процесом визначення та висунання на порядок денний пріоритетних проблем безпеки, якою для багатьох сучасних суспільств є також ідентичності. В основі конструктивістського бачення безпеки та ідентичності – суб'єктивність сприйняття та контекстуальності загроз, що дало змогу відійти від вузького (воєнного) розуміння безпеки й розширили та поглибили значення концепту «безпеки» соціокультурними чинниками.

Підсумовуючи, визначимо основні аспекти взаємозв'язку безпеки та ідентичності. По-перше, ідентичність опосередковує формування і сприйняття образів небезпек і відповідно образів Чужого (ворога), які не лише формують відповідну воєнну доктрину, а й сприяють консолідації суспільства. Розмитість образу Чужого зумовлює не завжди релевантні об'єктивним загрозам політики безпеки та зовнішніх відносин. Наприклад, в Україні т.зв. політики «багатовекторності» та «нейтралітету» у попередній період Незалежності, були відображенням відсутності (чи помилковості) образу Чужого, його місце зайняв сек'юритизований внутрішній Інший, Чужий (для кожного регіону), що технологічно конструювався групами еліт для отримання корпоративних та ситуаційних вигод на шкоду національній безпеці. По-друге, ідентичність є ментальним маркером уявлень про територіальні межі спільноти через сукупність символів, образів, кодів, дискурсів, які символізують Своє. По-третє, ідентичність опосередковує формування уявлень про інструменти реалізації безпекових стратегій і загалом їхню ціну для суспільства.

І, нарешті, використання ідентичності як аналітичного концепту дає змогу зрозуміти, чому одні загрози – важливі для суспільства, а іншим воно надає периферійного значення, що є одним з чинників вироблення релевантної внутрішньому та міжнародному контексту й ресурсам стратегії безпеки та розвитку суспільства і держави.

Список використаних джерел

1. Бауман З. Индивидуализированное общество / З. Бауман; пер. с англ. под ред. В. Л. Иноземцева. – М.: Логос, 2005. – 390 с. // Bauman Z. Individualizirovannoe obschestvo / Z. Bauman; per. s angl. pod red. V. L. Inozemtseva. – М.: Logos, 2005. – 390 s.
2. Baldwin D. The Concept of Security [Electronic resource] / D. Baldwin // Review of International Studies. – 1997. – Vol.23. – Access mode: [http://www.princeton.edu/~dbaldwin/selected%20articles/Baldwin%20\(1997\)%20The%20Concept%20of%20Security.pdf](http://www.princeton.edu/~dbaldwin/selected%20articles/Baldwin%20(1997)%20The%20Concept%20of%20Security.pdf)
3. Bigo D. The Mobius Ribbon of Internal and External Security (ies) [Electronic resource] / Bigo D. – Access mode: http://www.academia.edu/3102803/The_M%20C3%B6bius_ribbon_of_internal_and_external_security_ies
4. Burton J. Conflict Resolution: Its Language and Processes / Burton J. – Lanham, Md. & London, 1996. – 104 p.
5. Buzan B. People, states and fear: An agenda for international security studies in the post-cold war era / B. Buzan. – Bolder: Lynne Rienner Publishers, Inc., 1991.
6. Buzan B. Security: A new framework for analysis / B. Buzan, O. Weaver, J. de Wilder. – London: Lynne Publisher Publishers, 1998. – 239 p.
7. Dowding K. M. The Meaning and Use of «Political Stability» / K. M. Dowding, R. Kimber // European Journal of Political Research. – 1983. – Vol.11. – P.229–243.
8. Mitzen J. Ontological security in world politics, and Implications for the Study of European Security [Electronic resource] / Mitzen J. // Prepared for the CIDEL Workshop, Oslo, October 22–23, 2004. – Access mode: <http://www.sv.uio.no/arena/english/research/projects/cidel/old/WorkshopOsloSecurity/Mitzen.pdf>
9. Mitzen J. Ontological Security in World Politics: State Identity and the Security Dilemma / J. Mitzen // European Journal of International Relations. – 2006. – Vol.12 (3). – P.341–370.
10. Wæver O. Identity, Migration, and the New Security Agenda in Europe / O. Wæver, B. Buzan, M. Kelstrup, P. Lemaitre. – L.: Pinter, 1993. – 221 p.

Uhryn L. Y., PhD in Political Science, assistant professor, doctoral student of the Department of Theory and History of Political Science at Ivan Franko National University of Lviv (Ukraine, Lviv), uhryn_l@ukr.net

Identity and security: correlation issues in the context of social constructivism

The theoretical aspects of interaction between the collective identity and security of society and state are analysed. On the basis of methodological principles of social constructivism, in particular the securitization theory, it's found out that the identity is not only a safety factor, but also a special target of its threats. The security is interpreted as a social process within which the identity is represented as an existential problem and is considered as a threat. The main aspects of the relationship between security and identity are defined. The identity mediates the formation and perception of threats images and the image of Alien, accordingly. The identity is a marker of mental representations of the territorial boundaries of the community through a set of discourses, symbols and images that represent the Own. The identity mediates the formation of ideas about the implementation tools of security policies and their value for society in general, etc.

Keywords: collective identity, security, threats, risks, social constructivism, Copenhagen School, securitization.

Угрин Л. Я., кандидат политических наук, доцент, докторант кафедры теории и истории политической науки, Львовский национальный университет им. Ивана Франко (Украина, Львов), uhryn_l@ukr.net

Идентичность и безопасность: проблемы соотношения в контексте социального конструктивизма

Проанализированы теоретические аспекты взаимодействия коллективной идентичности и безопасности общества и государства. На основе методологических принципов социального конструктивизма, в частности теории секьюритизации, установлено, что идентичность является не только фактором безопасности, но и отдельным объектом ее угроз. Безопасность интерпретируется как социальный процесс, в рамках которого идентичность представляется экзистенциальной проблемой и рассматривается как угроза. Определены основные аспекты взаимосвязи безопасности и идентичности: идентичность опосредует формирование и восприятие образов опасностей и соответственно образов Чужого; идентичность – ментальный маркер представлений о территориальных границах сообщества через совокупность дискурсов, символов и образов, представляющих свое; идентичность опосредует формирование представлений об инструментах реализации стратегий безопасности и их цену для общества и др.

Ключевые слова: коллективная идентичность, безопасность, угрозы, риски, социальный конструктивизм, Копенгагенская школа, секьюритизация.

* * *

УДК 321.01:316.32

Хилько М. І.,
доктор філософських наук, професор кафедри
політології, Київський національний університет
ім. Тараса Шевченка (Україна, Київ), Khylyko.m@gmail.com

ПРІОРИТЕТ СТАЛОГО ЕКОБЕЗПЕЧНОГО РОЗВИТКУ

Аналізуються базові документи по сталому екобезпечному розвитку, прийняті міжнародною спільною як пріоритетні для негайного практичного запровадження.

Ключові слова: сталий екологічний розвиток, екологічна криза, екологічні пріоритети, навколишнє середовище, клімат, біорозмаїття.

Концепт сталого розвитку набув пріоритетності після напрацювання комісією Брундтланд основних його критеріїв, які й склали канву для прийняття 5 рамкових документів на Міжнародній конференції в Ріо-де-Жанейро–1992 р. по проблемам сталого екологічного розвитку (КНСР–2) [1].

Безперечно, найбільшим досягненням Конференції був сам процес визнання того факту, що проблеми навколишнього середовища і розвитку вже більше не можуть розглядатися окремо і що *проблема стійкого екологічного розвитку є однією з найважливіших*. КНСР–2 переконливо продемонструвала органічний взаємозв'язок проблем злиднів і слабого рівня розвитку з екологічними проблемами, як і з умовами (рівнем) життя Півночі (порівняно з Півднем). Споживання енергії і клімат, торгівля тропічною деревиною, проблеми злиднів, посилення тиску зростання населення і опустелювання – всі ці аспекти глобальної і регіональної екології привернули увагу в таких масштабах, які раніше були недосяжними. Важливе значення мало проведення в Ріо паралельного КНСР–2 «Глобального форуму» при підтримці великої кількості неурядових організацій (близько 9000 організацій, 29 тис. учасників і 450 тис. відвідувачів, приблизно 1000 засідань і заходів різного типу).

Природно, що високий рівень прийняття рішень і величезні масштаби КНСР–2 визначають необхідність аналізу реально досягнутих результатів на шляху забезпечення стійкого соціально-економічного розвитку в глобальних масштабах. Це насамперед стосується обґрунтування і визначення основних пріоритетів глобального соціально-економічного розвитку.

У цьому зв'язку серйозне здивування викликає позиція Н. Десаї (можливо, сказане відображає концепцію керівництва КНСР–2), яка полягає в тому, що «Конференція не могла обмежитися, як цього хотілось би декому, кількома так званими «високопріоритетними» аспектами на шкоду іншим» [2, с. 1]. Певно, що це судження має явний наліт риторики, адже неможливо конструктивно обговорювати широку міждисциплінарну проблематику навколишнього середовища і розвитку, не виділивши головного, тобто не обґрунтувавши пріоритети.

Проілюструємо цю тезу стислим аналізом основних документів Конференції. У «Декларації Ріо про навколишнє середовище і розвиток» сформульовано дві вихідні тези:

1. «Усі держави і всі люди будуть співробітничати у здійсненні дуже важливого завдання усунення злидненості як необхідної вимоги розвитку для того, щоб зменшити нерівність у стандартах життя і краще задовольняти вимоги більшості людей у світі».

2. «Для досягнення стійкого розвитку і вищої якості життя для всіх людей, державам слід послабити і виключити екологічно неприйнятні виробництва й споживання і підтримувати необхідну демографічну політику».

Дуже важливо, як зазначив Н. Десаї, що цей документ ставить людину в центр проблеми, проголошує її право на розвиток, містить чітке визначення принципу «відповідальний за забруднення – платить», підкреслює роль заходів, що упереджують екологічні небезпеки, визначає принципи спільної (що поділяється всіма), але диференційованої відповідальності [2, с. 1, 18].

Ряд тез стосується проблем правоохоронного законодавства і міжнародної торгівлі. Проте все це, як і документ у цілому (що підкреслює і його назва) сформульовано в надто декларативній формі. Спочатку малось на увазі підготувати інший, більш конструктивний основоположний документ – «Хартія Землі». Це виявилось, проте, неможливим, оскільки не вдалося виробити і погодити конкретні пріоритети. Проте публікації В. Горшкова, К. Кондратьєва, М. Кисельова, В. Крисаченка, К. Лосева та ін. свідчать, що в проблемі пріоритетів немає великих загадок. Можливо, так сталося тому, що до підготовки основних документів не були залучені найбільш кваліфіковані спеціалісти і експерти, які зробили найбільший внесок у концептуальну підготовку КНСР-2.

Дещо схематизуючи ситуацію, доцільно виділити два ключові аспекти:

1) визначення оптимального рівня споживання ресурсів біосфери, що забезпечив би екологічне благополуччя (а зараз – неблагополуччя) планети. З цим пов'язана необхідність поставити в центр природознавчої проблематики динаміку біосфери, враховуючи, ту обставину, що впливи на біосферу є антропогенними, і тому первинними, мають бути соціально-економічні аспекти проблематики. І це слід підкреслити принципово. Що стосується розуміння закономірностей динаміки біосфери, то тут важко уникнути фрагментарності і приблизності. Недосконалість знань про біосферу визначає грубу наближеність оцінок порогу допустимого впливу на неї з точки зору споживання її ресурсів (зрозуміло, що встановлення такого порогу має виключно важливе значення);

2) аналіз співвідношення між рівнем споживання ресурсів біосфери і зростанням населення. Згадка в «Декларації» про необхідність адекватної демографічної політики винятково актуальна. Проте вона потребує наповнення більш конкретним змістом, що вже, до певної міри, зроблено в багатьох наукових публікаціях.

Мабуть, саме цей аспект проблематики стійкого розвитку і навколишнього середовища найяскравіше характеризує значення пріоритетів, якщо (як того справедливо вимагає «Декларація») потреби усіх людей на Землі стосовно рівня життя мають бути (у кінцевому підсумку) задоволені рівною мірою, то виникає питання, чи можливо це в принципі. На це запитання дається аргументована негативна відповідь [3, с. 7–16], що ґрунтується на оцінках, згідно з якими поріг допустимого впливу на біосферу було пройдено людством ще в минулому столітті. Зрозуміло, цей висновок вимагає подальших підтверджень і може бути, власне кажучи, заперечений, але поки що публікацій таких не було і це

означає необхідність рахуватися з існуванням подібного висновку. Для концепції «Декларації» (і з точки зору пріоритетів) він має принципово важливе значення.

Якщо правильно усвідомити становище, яке існує, то стає зрозумілим, що в сучасному світі нагромаджуються суперечності між процвітаючою Північчю і, в основному, відсталіми і напівголодуючим Півднем, які за цих умов розв'язати неможливо. Відсутність реальних перспектив вирішення демографічної проблеми сприяє необхідності аналізу можливих шляхів зміни стилю життя і соціальних пріоритетів, подолання пануючого стереотипу суспільства споживання. Повна відсутність оцінок у «Декларації» викликає, звичайно, розчарування.

Наступний документ «Порядок денний – 21» має бути планом практичних заходів щодо забезпечення екологічно гармонійного і стійкого соціально-економічного розвитку. Він включає понад 100 програм, які охоплюють значний діапазон проблем – від подолання злиденності до посилення ролі суспільства у вирішенні проблем охорони природи. Проте, такі важливі аспекти, як демографічні, структура споживання, борг третього світу, воєнні витрати, експорт отруйних відходів, обезліснення – або зовсім випали, або репрезентовані не належним чином.

Правда, «Порядок денний – 21» включає важливий розділ стосовно фінансів, який передбачає, що розвинуті країни вирішать до 2000 р. (або в можливо найкоротший строк після цього) поставлене ООН завдання: виділити 0,7% валового національного продукту (ВНП) для екологічно орієнтованої допомоги країнам, що розвиваються. Зокрема, Європейське співтовариство (ЄС) має збільшити розміри такої допомоги на 4 млрд доларів. Якщо узагальнити гранично стислі коментарі про «Порядок денний – 21», то доведеться констатувати, що в цьому документі проігнороване найголовніше, а його необов'язковість для держав відображає високу ступінь декларативності [4, с. 18–21].

«Рамкова конвенція (РК) з проблеми змін клімату», яка формулює певні зобов'язання 154 держав, що її підписали (окремий виняток становить Малайзія, представники якої визнали РК безглуздою, оскільки в ній не зафіксовані конкретні зобов'язання країн по скороченню викидів парникових газів), є результатом вжитих заходів.

На жаль, остаточна версія РК, схвалена КНСР-2, характеризується розпливчастістю і неконкретністю. Д. Беррін і О. Мейер справедливо зазначили, що основні пропозиції, які містяться в РК, не передбачають нічого, крім неконкретної заяви про небажаність надлишкових викидів парникових газів [5, р. 6–7]. Більш предметно це питання було поставлено в Кіото (Японія) у грудні 1997 р.

І тут важливо відзначити дві принципові обставини:

1. Екологічно благополучні землі визначаються здатністю біосфери до самовідновлення. Біосфера забезпечує компенсацію і регулювання властивостей навколишнього середовища в значній мірі завдяки існуючій у природі біорізноманітності. Це відображає тісний взаємозв'язок проблем клімату, біорізноманітності й динаміки лісів. Принцип єдності природи є основоположним й ігнорування його може направити людство тільки по хибному шляху.

2. За останнє століття спостерігається потепління глобального клімату в межах 0,5–0,6°C. Показник цього потепління узгоджується з прогнозами на основі моделей

клімату, але з іншого боку, він має ту саму величину, що і природна мінливість клімату. Таким чином, зафіксоване підвищення температури могло бути зумовлене головним чином природною мінливістю, або ця мінливість та інші антропогенні впливи могли скомпенсувати ще більше антропогенно зумовлене парникове потепління. В принципі, як вважає К. Кондратьєв, немає ніяких підстав для одностороннього захоплення стереотипом «парникового» потепління і постановки завдання щодо скорочення викидів парникових газів як центрального в проблемі запобігання небажаним наслідкам зміни глобального клімату [5, с. 102]. І тим не менш саме таку концепцію закладено в основу РК. У ній стверджується, що «відсутність повної наукової визначеності не повинно слугувати причиною для відстрочки прийняття мір у боротьбі із забрудненням» [4, с. 64].

Як і інші документи, «Конвенція з біорізноманітності» (КБ) є результатом тривалих зусиль щодо погодження суперечливих інтересів різних держав. Той факт, що в число 153 держав, які підписали КБ, не увійшли США відображає гостроту ситуації.

КБ закликала держави розробити національні плани, стратегії або програми, спрямовані на збереження і раціональне використання біорізноманітності; забезпечення інвентаризації і моніторингу компонентів біорізноманітності й процесів, що несприятливо впливають на неї, посилення заходів щодо збереження біорізноманітності в регіонах, які охороняються і не охороняються; інтенсифікацію відновлення порушених екосистем і видів які перебувають під загрозою; забезпечення надходження генетично модифікованих організмів; збереження ендемічних систем управління біологічними ресурсами і рівноправність населення; оцінку впливу на біорізноманітність реалізації різних проектів, програм і політики.

Ці положення звичайно дуже важливі й актуальні. Але оскільки в КБ чимало застережень на зразок «якщо можливо», «за взаємною згодою» тощо, то лишається неясним, наскільки Конвенція виявиться ефективною практично. Крім того в КБ є цілий ряд непереконливих положень. Зокрема, забезпечення прав на інтелектуальну власність і передачу технологій надто ускладнене. І саме тому деякі промислово розвинені країни висловили свою стурбованість, а США навіть відмовились підписати КБ на тій підставі, що права власності біотехнологічних компаній можуть бути порушені, а зростання їх виробництва затримане, в КБ недостатньо відображені рекомендації ЮНЕП по зменшенню боргу слабозрозвинутих країн, можливості неурядових організацій. І нарешті, в КБ не відображено той факт, що біорізноманітність – основа глобальної екологічної безпеки як чинник, що забезпечує сталість екосистем і біосфери в цілому. В цьому зв'язку серйозне занепокоєння викликає низький рівень досліджень біорізноманітності біосистем від молекул до біосфери з неодмінним врахуванням факту унікальності кожної форми життя на Землі [6, с. 166].

На конференції в Ріо було прийнято ще один важливий документ «Заява про принципи управління і стійкий розвиток усіх типів лісів». У цьому документі справедливо концентрується увага на тому, що проблеми і можливості в галузі сільського господарства повинні розглядатися в сукупності і збалансовано в межах загального контексту навколишнього середовища і розвитку. Виходячи з цього

«...необхідно визнати ключову роль, яку відіграють усі види лісів у справі підтримання екологічних процесів і балансу на місцевому, національному, регіональному і глобальному рівнях за допомогою, зокрема, охорони нестійких екосистем, водозбірних районів і прісноводних ресурсів, і як накопичувачів біорізноманітності й біологічних ресурсів, і джерел генетичного матеріалу для біотехнічної продукції, а також вуглецю» [7, р. 4].

КНСР-2 привернула увагу на життєво важливі екологічні проблем, а саме на необхідність:

– розширення дискусії з демографічних проблем з урахуванням економічних і політичних причин злиденності. Проблеми бідності, навколишнього середовища і зростання населення не можуть більше розглядатися окремо;

– врахування неминучості списання боргу країнам третього світу, який досяг 1,3 трил. доларів. Екологічна політика, стандарти виробництва і споживання промислово розвинутих країн серйозно обмежують можливості світу, що розвивається, досягти стійкого розвитку і покінчити із злиденністю;

– здійснення рекомендацій досягти до 2000 р. рівня екологічної допомоги країнам, що розвиваються, в розмірі 0,7% ВВП розвинутих країн [8, с. 22–27].

Безсумнівно, найголовніше і найважливіше в забезпеченні стійкого соціально-економічного розвитку полягає в необхідності адаптації до ресурсів біосфери. Проте, для досягнення бажаних успіхів потрібні зусилля всього світового співтовариства, домовленість з пріоритетів глобальної екології. Посилення впливу антропогенних навантажень на навколишнє середовище позначається фактично на всіх компонентах геосфери і біосфери, що породжує необхідність комплексних, міждисциплінарних досліджень безпрецедентної складності. За останні десятиліття це найяскравіше виявилось у здійсненні Програми міжнародного геофізичного року і наступного за ним Міжнародного року спокійного Сонця, а пізніше Всесвітньої служби погоди і Програми досліджень глобальних атмосферних процесів. Недавно почалось виконання широкомасштабної Програми з вивчення середньої атмосфери, Міжнародної програми вивчення літосфери, Всесвітньої кліматичної програми і т.д. Кожна з перелічених (і цілий ряд незгаданих) програм характеризується комплексним підходом до вивчення відповідних завдань.

Отже аналіз глобальної проблематики в цілому свідчить про гостру необхідність широкої координації зусиль людства, спрямованих на досягнення мети різних програм і обґрунтування єдиної «суперпрограми», яка охоплює ключові аспекти з міждисциплінарних досліджень фізичних, хімічних і біологічних процесів. Однією з таких вартих серйозної уваги є «Міжнародна геосферно-біосфера програма». Природно, що при розробках з міждисциплінарної проблеми надзвичайної складності особливого значення набуває з'ясування її пріоритетних аспектів. До них належить, зокрема, *проблема клімату та його змін*. Зупинимось на цьому пріоритетному напрямку Програми досліджень докладніше.

Клімат формується як результат взаємодії компонентів природної системи («атмосфера – гідросфера – літосфера – кріосфера – біосфера»), для якої є типовою наявність численних зворотних зв'язків. У наш час у природознавстві немає проблеми, яка б характеризувалася

більшою комплексністю, ніж глобально-екологічні дослідження, зокрема, аналіз необхідності врахування складних антропогенних впливів на біосферу.

Всезростаючу увагу, у зв'язку з проблемою клімату, привертає взаємодія геосфери і біосфери. Це виразно виявляється, зокрема, при розгляді питань про вплив антропогенно зумовленого зростання концентрації вуглецю на клімат, що породило в останні роки суперечливі висновки щодо пов'язаних з цим оцінок можливих змін клімату. Це було зумовлено відсутністю досить надійних моделей глобального колообігу вуглецю (до цього часу залишається не зовсім ясним внесок морської і континентальної біоти), так і недосконалістю теорії клімату (ніхто не заперечує важливості багатівікових спостережень, проте неясними поки лишаються фізичні механізми його зміни, роль космічних чинників та ін.).

Важливість проблеми клімату зумовлена і її виключним практичним значенням. Добре відома залежність господарської діяльності людини від кліматичних умов (особливо це стосується, звичайно, сільського господарства). Не так давно виявився новий аспект проблеми, пов'язаний з можливим впливом ядерної війни на клімат і біосферу. Одержані в цьому зв'язку оцінки свідчать про неминучість глобальної екологічної катастрофи, зумовленої, зокрема, сильним похолоданням клімату («ядерна зима»), яка має виникнути в результаті спаду надходження сонячної радіації до земної поверхні через сильне ослаблення димами, що утворюються від пожег у лісах і містах після численних ядерних вибухів.

Зміна клімату визначається важливою роллю малих оптично активних компонентів атмосфери (включаючи озон) у формуванні парникового ефекту – енергетичної першопричини антропогенних впливів на клімат. Ілюстрацією важливості питання може бути виявлене останніми роками зростання вмісту озону в тропосфері. Дослідження показали, що внесок цього зростання в посилення парникового ефекту еквівалентний ефекту зростання вуглекислого газу. Відомо, що озон захищає біосферу від згубного впливу жорстокої ультрафіолетової сонячної радіації. Причина його зниження в атмосфері – викиди хлорфторвуглецевих сполук, вуглекислого газу, оксидів азоту і метану. Вплив цих компонентів суттєво взаємопов'язаний і тому оцінки для окремих (ізолюваних) компонентів не можна вважати коректними. Проте відсутність надійних відомостей про джерела згаданих даних не дозволяє одержати реалістичні прогнози їх трендів у майбутньому (особливо для метану). Вирішення проблеми озону, що є, як зазначалося, важливим компонентом атмосфери, потребує широкої програми лабораторних, польових і теоретичних досліджень взаємодіючих фізичних, хімічних і фотохімічних процесів у тропосфері й стратосфері, спостереження за змінами хімічного складу атмосфери (за великою кількістю компонентів) у глобальних масштабах [8, с. 33–36].

Одним з найважливіших завдань є вивчення фізичних і біологічних процесів, які відповідають за виділення і засвоєння різних компонентів біосферою і, з іншого боку, – реакції біосфери на змінюваність фізичних характеристик і хімічного складу атмосфери. Пріоритетним видається спостереження за атмосферними газами, вміст яких уже змінюється в результаті господарської діяльності людини.

Відомо, що Світовий океан відіграє важливу роль у пом'якшенні клімату на Землі завдяки своїй величезній

інерції, перенесенню тепла до полюсів і формуванню хмарного покриву. Провідна роль океану у формуванні глобального вологообігу і клімату визначає ключове значення проблеми взаємодії між атмосферою і океаном.

Фундаментальне кліматоутворююче значення мають сніговий і льодовий покриви і їх змінюваність. Високе альbedo снігу і льоду визначає сильну й інтерактивну залежність клімату від варіацій протяжності, а також властивостей снігового і льодового покривів. Морські льоди відіграють важливу роль як теплоізолюючий прошарок (це визначає великий вклад теплообміну через ополонки і розводдя у високих широтах), як теплоінерційний компонент, що трансформує річний температурний баланс шляхом зрушення екстремумів за рахунок виділення прихованого тепла замерзання восени і витрат тепла на таяння весною. Як чутливий компонент кліматичної системи льодовий покрив виявляється важливим індикатором змін клімату.

З'ясування впливу біогеохімічних процесів в океані на клімат і зворотного впливу змін клімату на океан потребує комплексу найскладніших досліджень і заходів, важливе місце серед яких належить розробці методів прогнозу впливу змін клімату, землекористування і рівня океану на функціонування і стійкість екосистем у глобальних масштабах з урахуванням пріоритетного значення взаємодій між умовами на суші, в океані, що змінюються, і можливими зворотними зв'язками впливів фізичних процесів у навколишньому середовищі.

Ще один безперечно пріоритетний компонент Міжнародної геосферно-біосферної програми – *проблема біологічної продуктивності на суші й в океані*. Умови біологічної продуктивності на суші визначаються ресурсами води, біогенних компонентів і світла, а для океану важливі, природно, два останні чинники. Звідси випливає, що для оцінки умов на суші важливо мати інформацію про глобальний просторово-часовий розподіл і інтенсивність опадів. Вирішальне значення як чинники біопродуктивності океану мають потоки біогенних компонентів, що виносяться у прибережні зони ріками і в результаті перемішування надходять, зрештою, в глибинні шари океану, а також перенесення речовин з суші до океану через атмосферу [6, с. 170].

З точки зору біогеохімічних коловоротів, океан функціонує як великий резервуар біогенних компонентів. Суттєвим чинником цього процесу є: обмін речовин між верхніми і глибинними шарами океану, між океаном і сушею, між океаном і атмосферою. У багатьох випадках швидкості такого обміну ще точно не визначені. Біопродуктивність океану, будучи малою в розрахунку на одиницю площі, в цілому становить значну частку продуктивності біосфери у зв'язку з великою площею океану, і тісно пов'язана з біохімічними коловоротами. Так, швидкість трансформації нітрату в органічних сполуках азоту залежить від продуктивності фітопланктону, яка у свою чергу визначається наявністю широкого діапазону компонентів.

Дослідження біохімічних процесів ускладнюються ненадійністю сучасних моделей клімату з точки зору описання глобального розподілу опадів і необхідністю врахування зростання антропогенних викидів малих газових компонентів, що призводить до зміни температурного режиму, впливає на вологообіг, викликає формування кислотних опадів, зміни концентрації токсичних газів,

родючості ґрунтів, вмісту поживних компонентів у ріках і шельфовій зоні.

Суттєвий вплив на біопродуктивність може справляти і зумовлена забрудненням атмосфери зміна інтенсивності ультрафіолетової сонячної радіації на рівні земної поверхні. Завдання полягає в тому, щоб з'ясувати природно зумовлену змінюваність біопродуктивності, проаналізувати антропогенний вплив на біосферу. Вирішення цього складного завдання вимагає розробок з ряду головних напрямків. Один з них – глобальний коловорот вологи. В цих межах уже здійснюється програма «Глобальний експеримент з вивчення колообігу енергії та води», що є складовою частиною Всесвітньої програми дослідження клімату [8, с. 38–44].

У контексті пріоритетів глобальних проблем екології варто згадати *програми «Глобальні зміни»*, розроблені у США і Франції, які можна розглядати як компоненти Всесвітньої програми досліджень клімату і Міжнародної геосферно-біосферної програми. Програма, що здійснюється в США під керівництвом Комітету науки про Землю і навколишнє середовище, передбачає:

– створення інтегрованої, всеохоплюючої і довгострокової програми документування динаміки земної системи у глобальних масштабах;

– здійснення програми цілеспрямованих (проблемно зорієнтованих) досліджень для поглиблення розуміння фізичних, геологічних, хімічних, біологічних і соціальних процесів, які зумовлюють динаміку земної системи, включаючи тренди у глобальних і регіональних масштабах;

– розробку концептуальних і прогностичних моделей Земної системи [6, с. 170–171].

Важливою рисою програми є адекватно збалансоване поєднання звичайних і супутникових засобів спостереження з теоретичними дослідженнями фізичних, хімічних, біологічних і геологічних процесів. З урахуванням рекомендацій міжурядової групи експертів з проблеми зміни клімату визначено чотири ключові напрямки міжdisciplinary досліджень:

1) числове моделювання і прогноз клімату (аналіз джерел і витоків парникових газів; динаміка хмарного покриву і радіаційного балансу; взаємодія між океаном і атмосферою; взаємодія процесів суші й водних ресурсів; динаміка полярних льодів; динаміка екосистем, які зазнають впливу клімату);

2) глобальні коловороти води й енергії (опади; випарування; вологість ґрунту; динаміка снігового і льодового покриву; динаміка хмарного покриву; енерго- і масообмін між екосистемами суші й атмосфери, океаном і атмосферою);

3) глобальний коловорот вуглецю (якісні оцінки природних і антропогенних джерел і стоків основних сполук вуглецю на суші й океані);

4) екосистеми і динаміка популяцій (видовий склад екосистем; характер топографічного розміщення; продуктивність екосистем).

Принциповою прогалиною в програмі є досить розпливчате згадування демографічної ситуації і майже цілковита відсутність уваги до проблем водних ресурсів і опустелювання.

Значний інтерес, становить також програма, що розробляється *французьким центром наукових досліджень* з вивчення навколишнього середовища, здійснення якої по-

чалася в 1991 р. [8, с. 27–31]. Вона включає такі основні напрямки:

1) право і економіка (в частині, що стосується навколишнього середовища);

2) проблеми навколишнього середовища в їх історичному розвитку;

3) аналіз найважливіших природних систем та їх еволюція (гідрологія суші, прибережне навколишнє середовище, урбанізація і т.п.);

4) розуміння головних механізмів і проявів антропогенних впливів на навколишнє середовище (реакція популяцій і екосистем на впливи, біологічні вторгнення і т.п.);

5) ключові аспекти глобальних змін (атмосферний компонент глобальних біогеохімічних коловоротів, зумовлених глобальними змінами динаміки екосистем).

Ці та інші розробки мають бути орієнтовані передусім на вирішення завдання екології людини, оскільки проблема здоров'я людей є центральною.

Певно, що одне з найважливіших завдань людства – обґрунтування пріоритетів конкретних розробок. Що стосується екосистемних досліджень, то на особливу увагу заслуговують: ліси в тропіках і помірних широтах; степ і саванна; гідрологічні системи суші (ріки і озера); моря й океани; урбанізовані системи; агроекосистеми; «стресові» екосистеми (пустелі, Арктика і Антарктика; високогір'я і т. ін.); синтетичні екосистеми (наприклад, в умовах орбітальних станцій).

Національна програма США з вивчення навколишнього середовища підкреслює винятково важливе значення «морського виміру» екологічної проблематики і необхідність інтенсифікації зусиль у цьому напрямку. Особливо актуальним є аналіз сумісності демографічного і економічного зростання в умовах прогресуючого навантаження на навколишнє середовище.

Підсумовуючи, слід сказати, що неадекватність «програминого забезпечення» глобальної екологічної проблематики, недостатність зусиль окремих країн і міжнародних організацій викликають потребу обговорення проблеми глобальних змін (передусім під кутом зору забезпечення сприятливих умов життя на Землі не тільки в найближчому, а й у більш віддаленому майбутньому) на рівні наради, скликаній Генеральним секретарем ООН. Така нарада могла б, визначивши пріоритети, стимулювати розробку і здійснення (на міжнародній основі) адекватної програми, спрямованої на вивчення і вирішення проблеми глобальних змін.

Отже, попри значні досягнення доводиться констатувати, що не вдалося досягти необхідного прогресу у вирішенні обговорюваних завдань. Це стосується і Другої всесвітньої конференції з клімату, яка прийняла рішення про підготовку Рамкової конвенції з проблеми змін клімату, Другої конференції ООН з навколишнього середовища і розвитку. Так, наприклад, в частині, що стосується клімату, знов узяти гору стереотипи глобального потепління, зумовленого зростанням концентрації парникових газів, і вимоги про скорочення викидів вуглекислого газу, замість обґрунтованого Міжурядовою групою експертів з проблеми змін клімату зваженого врахування різноманітних чинників, які визначають зміни глобального клімату. Все це свідчить про гальмівну необхідність подальших дискусій [6, с. 171].

Взагалі, одним із слабких місць моделювання і тим більше прогнозу глобальної екодинаміки є неадекватність

системи екологічного моніторингу для отримання достатньо повних даних спостережень. У цьому плані заслуговує на серйозну увагу перспективний напрямок розробок, що впливає з аналізу пріоритетів глобальної й регіональної екології, здійснюваний у США в рамках програми «Місія до планети Земля», спостережним компонентом якої є «Система спостережень Землі». Йдеться про супутникові системи спостережень.

У контексті глобальних екологічних проблем важливе місце посідає європейський континент з його найбільш давньою історією розвитку промислового виробництва і, відповідно – значною трансформацією навколишнього середовища, яке виявляється в глобальних масштабах і, з іншого боку, відчуває на собі вплив інших регіонів земної кулі. Остання обставина означає, що проблеми європейської екології повинні розглядатися як невід’ємна (і інтерактивна) частина проблем глобальної екології. Цей висновок стає ще очевиднішим, якщо взяти до уваги глобальний взаємозв’язок соціально-економічного розвитку. Проте є і специфічні для Європи регіональні екологічні проблеми, до яких належать, наприклад, транскордонні перенесення забруднень, кислотні опади, а також закислення водою і ґрунтів, деградація лісів, викиди токсичних речовин та ін.

Зважаючи на зростаючу актуальність екологічних проблем європейського континенту в Міжнародному інституті прикладного системного аналізу (МІПСА) в 1985 р. було розпочато розробку проекту «*Майбутнє навколишнього середовища в Європі*», головною метою якого є обґрунтування довгострокової стратегії управління європейським навколишнім середовищем (на період до 2030 р.).

Важливо зазначити, що поняття «навколишнє середовище» включає в цьому контексті не лише повітря, воду, ґрунти, ліси і т. ін., а й якість життя в загальному розумінні, в основу якого покладена концепція стійкого розвитку.

Передбачається, що обґрунтування довгострокової стратегії управління навколишнім середовищем можливе, незважаючи на серйозні невизначеності прогнозів її еволюції в майбутньому. Через ненадійність прогнозів ставиться завдання управління сучасним навколишнім середовищем таким чином, щоб технологічний і соціально-економічний розвиток у майбутньому не породжував несподіваних («шокових») ситуацій для суспільства, а, навпаки (бодай, у деяких випадках) привів до позитивних наслідків. До найбільш конкретних цілей обговорюваного проекту відносяться:

1) описання й аналіз великомасштабних трансформацій навколишнього середовища, які можуть бути пов’язані з перспективами соціально-економічного розвитку Європи в наступні десятиліття. При цьому необхідним є врахування альтернативних сценаріїв розвитку, які передбачають можливість несподіваних змін (наприклад, в галузі технологій);

2) оцінка ефективності різних технологічних і організаційних заходів з метою вирішення завдань довготривалого управління на основі врахування великомасштабної взаємодії соціально-економічного розвитку і динаміки природного середовища;

3) обґрунтування пріоритетів, які забезпечують найефективніше досягнення головних цілей проекту [8, с. 125].

Концепція сталого розвитку знову стала центром уваги політиків світу на новому самміті під егідою ООН, який відбувся восени 2002 року – на цей раз у Йоганнесбурзі (ПАР). Продовжуючи традиції саммітів, що відбулися за тридцять і десять років до того, відповідно, у Стокгольмі та Ріо-де-Жанейро, учасники Йоганнесбурзької конференції обговорили наявні проблеми навколишнього середовища та можливі шляхи відповідей на ці проблеми. Були прийняті нові нормативні документи, зокрема «Йоганнесбурзька декларація по сталому розвитку» (04.09.2002) та «Йоганнесбурзький план впровадження» (05.09.2002) [6, с. 118–120].

Згідно зазначеним документам кожна країна виробляє свою стратегію сталого розвитку. Згідно з Указом Президента України «Про Стратегію сталого розвитку «Україна – 2020» для України вони викладені наступним чином:

– формування і впровадження екологічно збалансованої системи природокористування, зміни нераціональних моделей виробництва і споживання, еколого-інноваційної модернізації економіки України;

– поліпшення екологічного стану річок, зокрема басейну Дніпра, та якості питної води;

– стабілізація і поліпшення екологічної ситуації в містах та промислових центрах Донецько-Придніпровського регіону;

– охорона і сталий розвиток Карпат;

– запобігання забрудненню Чорного та Азовського морів, поліпшення їх екологічного стану;

– збереження біотичного та ландшафтного різноманіття, розвиток природно-заповідної справи;

– розширення і зміцнення мінерально-сировинного потенціалу держави, комплексного використання природних ресурсів;

– удосконалення системи задоволення потреб економіки, науки, освіти та оборони країни у геопросторовій інформації та картографічній продукції;

– реалізація заходів щодо зменшення негативного впливу глобальних екологічних проблем на стан екологічної безпеки країни, розширення участі України у міжнародному співробітництві;

– формування інформаційного простору щодо питань збереження довкілля, екополітики та сталого розвитку, сприяння впровадженню системи безперервної екологічної освіти, активне залучення громадськості до вирішення екологічних проблем [9, с. 12].

Безумовно, це дуже важливі питання. І кожне з них може бути пріоритетним. Проте поки що вони – не більше, як побажання чи завдання. Пріоритетними вони стануть тільки тоді, коли під них буде розроблено комплексну програму. Зрозуміло також, що за всієї важливості цих питань, дефіцит бюджету не дасть змоги вирішувати їх одночасно. Тому необхідно встановити черговість їх вирішення.

Але цього недостатньо. Треба йти далі – конкретизувати їх, наповнити відповідним змістом, окреслити етапно, забезпечити науковими, матеріальними і фінансовими ресурсами. Зокрема, хоч у сфері охорони природи задіяні великі сили і заходи, її концептуальні основи залишаються не досить чіткими. І коли вважають, що для проведення політики екологічного безпечного розвитку потрібна лише добра воля громадян і органів влади, то це – лише умова. Умова необхідна, але недостатня. Наряду з

нею потрібні спеціальні знання, які дозволяють орієнтуватися у всій різноманітності природоохоронних проблем, знаходити оптимальні рішення.

Список використаних джерел

1. Наше общее будущее: Доклад Международной комиссии по окружающей среде и развитию (МКОСР). – М.: Прогресс, 1989. – 376 с.
2. Desai N. The outcome of Rio // Network'92. – 1992. – №18. – P.19.
3. Горшков В. Г., Кондратьев К. Я. Принципы Ле Шаталье в приложении к биосфере // Экология. – 1990. – №1. – С.7–16.
4. Программа действий: Повестка дня на 21 век и другие документы конференции в Рио-де-Жанейро в популярном изложении. – Женева: Центр «За наше общее будущее», 1993. – 70 с.
5. Berreen J., Meyer A. A package marked «Return to sender». Some problems with the Climate Convention // Network'92. – 1992. – №18. – P.6–7.
6. Хилько М. И. Экологична політика. – К.: Абрис, 1999. – 363 с.
7. The spirit of Rio: Earth Summit 1992 // Brundtland Bull. – Issue 16. – 1992. – P.3.
8. Марчук Г. И., Кондратьев К. Я. Приоритеты глобальной экологии. – М.: Наука, 1992. – 263 с.
9. Указ Президента України «Про Стратегію сталого розвитку «Україна – 2020» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/5/2015>

References

1. Nashe obshhee budushhee: Doklad Mezhdunarodnoj komissii po okruzhajushhej srede i razvitiju (MKOSR). – M.: Progress, 1989. – 376 s.
2. Desai N. The outcome of Rio // Network'92. – 1992. – №18. – P.19.
3. Gopshkov V. G., Kondrat'ev K. Ja. Ppincipy Le Shatal'e v prilozhenii k biosfere // Jekologija. – 1990. – №1. – S.7–16.
4. Programma dejstvij: Povestka dnja na 21 vek i drugie dokumenty konferencii v Rio-de-Zhanejro v populjarnom izlozhenii. – Zheneva: Centr «Za nashe obshhee budushhee», 1993. – 70 s.
5. Berreen J., Meyer A. A package marked «Return to sender». Some problems with the Climate Convention // Network'92. – 1992. – №18. – P.6–7.
6. Hyl'ko M. I. Ekologichna polityka. – K.: Abrys, 1999. – 363 s.
7. The spirit of Rio: Earth Summit 1992 // Brundtland Bull. – Issue 16. – 1992. – P.3–
8. Marchuk G. I., Kondrat'ev K. Ja. Prioritety global'noj jekologii. – M.: Nauka, 1992. – 263 s.
9. Ukaz Prezidenta Ukrai'ny «Pro Strategiju stalogo rozvytku «Ukrai'na – 2020» [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/5/2015>

Khylko M. I., Doctor of Philosophy, Professor, Department of Political Science Kyiv National Taras Shevchenko University (Ukraine, Kiev), Khylko.m@gmail.com

Ecosafety sustainable development priority

Analyzes the basic documents on sustainable development of environmental safety. Adopted by the international community as a priority for immediate practical implementation.

Keywords: environmental sustainability, the environmental crisis, ecological priority, the environment, climate, biodiversity.

Хилько Н. И., доктор философских наук, профессор кафедры политологии, Киевский национальный университет им. Тараса Шевченко (Украина, Киев), Khylko.m@gmail.com

Приоритет устойчивого экобезопасного развития

Анализируются базовые документы по устойчивому экобезопасному развитию, приняты международным сообществом в качестве приоритетных для немедленного практического внедрения.

Ключевые слова: устойчивое экологическое развитие, экологический кризис, экологические приоритеты, окружающая среда, климат, биоразнообразие.

* * *

УДК 94(100):327

Ціватий В. Г.,
ректор Дипломатичної академії України при МЗС
України, кандидат історичних наук, доцент кафедри
дипломатичної та консульської служби, Заслужений
працівник освіти України (Україна, Київ),
tsivatyy@i.com.ua / tsivatyy@gmail.com

Новітні тенденції в теорії та практиці європейської зовнішньої політики і дипломатії доби раннього нового часу: історико–інституціональний аспект

За підсумками компаративного аналізу зовнішньої політики і дипломатії європейських держав раннього Нового часу (XVI–XVIII ст.) подано модель європейської дипломатії досліджуваного періоду. Особлива увага приділяється інституціональному розвитку суспільно–політичної думки та інституційно–дипломатичної практики в Західній і Центральній Європі. Визначено напрями розвитку теорії та практики зовнішньої політики і дипломатії в Європі раннього Нового часу (XVI–XVIII століть), особливості їх формування і становлення у провідних державах Європи.

У статті проаналізовано Віденський конгрес (1814–1815 рр.) як визначну історичну подію для політико–дипломатичного та інституційного розвитку Європи. Увагу акцентовано на дипломатичному інструментарії, національній специфіці та особливостях переговорного процесу європейських держав на конгресі. Підсумки Віденського конгресу слугували важливим стимулом для подальшого соціально–економічного, безпекового, політичного та дипломатичного європейського розвитку. Практичні здобутки Віденського конгресу і досвід, набутий європейською дипломатією кінця XVIII – початку XIX століття, визначили майбутній інституціональний розвиток світової дипломатії та міжнародного права, не втративши своєї актуальності й для сьогодення.

Ключові слова: зовнішня політика, дипломатія, інституціоналізація, політико–дипломатична система, Віденська система міжнародних відносин, Віденський конгрес (1814–1815 рр.), ранній Новий час (XVI–XVIII ст.), Європа.

Теорія і практика дипломатії, зовнішньої політики й міжнародних відносин на сьогодні знову стає об'єктом прискіпливої уваги сучасних науковців, що можливо пояснити одним беззаперечним фактом – кардинальними змінами, що відбуваються щоденно в сучасній системі міжнародних відносин глобалізованого світу. У такі критичні моменти відповіді, як правило, на нашу думку, варто й необхідно шукати перш за все, в історичному досвіді.

Так, одне з центральних місць у політико–дипломатичній теорії й практиці доби раннього Нового часу (XVI–XVIII ст.) посідали проблеми розуміння сутності, функцій, методів реалізації влади та їх інституціонального розвитку. З цією проблематикою пов'язані й оцінки сучасників щодо різноманітних державно–правових форм і типів правління, інституційних політичних процесів, характеристик реальності й створення ідеалів при висвітленні завдань і практичної діяльності влади, концептів «зовнішня політика» і «дипломатія», моделей дипломатії, інститутів дипломатії, дипломатичного інструментарію, політико–дипломатичних систем, технік переговорного процесу тощо. Інституціоналізація – це перетворення будь–якого політичного явища (зокрема зовнішньої політики і дипломатії) на організовану системоустановчу інституцію. Вона є формалізованим, упорядкованим процесом з певною структурою відносин, ієрархією чи підпорядкованістю різних рівней влади і іншими ознаками організації (правила поведінки, звичаї, закони, норми, церемоніал, дипломатичний протокол, інститути дипломатії, дипломатичний інструментарій, політико–дипломатичні системи тощо).

Постановка проблеми інституціоналізації зовнішньої політики є новою для історичного дослідження, відтак вимагає застосування системного аналізу та відповідної

термінології, яка необхідна для виконання наукових завдань. Виходячи з постановки проблеми – маємо вивчати не лише схему хронологічних подій зовнішньополітичної діяльності держав і їх дипломатичний інструментарій спираючись на джерельну базу, показати перетворення зовнішньої політики і дипломатії як політичного явища на організовану системоустановчу інституцію, проаналізувати внутрішні та зовнішні функції держави, виявити критерії ефективності зовнішньої політики і дипломатії з погляду формування європейської системи держав чи визначення пріоритетів зовнішньої політики держав Європи.

Для доби раннього Нового часу (XVI–XVIII ст.) характерний об'єктивно обумовлений процес інституціонального оформлення зовнішньої політики і дипломатичних служб держав Європи. Для вивчення цих історичних процесів, явищ і подій автор пропонує до раніше існуючих досліджень підійти з нових методологічних засад, а саме – використати теорію інституцій та інституціональних змін у політичних, правових, суспільних системах і дипломатичних системах. Такий методологічний підхід дає можливість показати, як інституції розвиваються у відповідь на конкретні виклики, стимули, стратегії та варіанти вибору і, відповідно, як вони впливають на функціонування систем міжнародних відносин упродовж тривалого історичного періоду [4, с. 268–274].

Поняття «інституціоналізація» активно використовують політологи, правознавці, філософи, соціологи, економісти для виявлення суперечливих проблем суспільного розвитку з найдавніших часів до сьогодення. Історики, враховуючи його специфіку та концептуально-теоретичну складність, не поспішають залучати до методологічного арсеналу історичного пізнання. Історичний аспект дослідження інституціоналізації зовнішньої політики і дипломатії передбачає виявлення способів досягнення тих чи інших суспільних результатів, відтворює процес самої трансформації, а не зосереджує увагу дослідника лише на простій фактологічній констатації. Така постановка проблеми має показати, яким чином відбувалося виникнення, формування інституціональних основ і розвиток дипломатичних служб європейських держав, політико-дипломатичних систем провідних держав світу.

У сучасній українській історіографії проблеми міжнародних відносин, зовнішньої політики і дипломатії доби Середньовіччя та раннього Нового часу в контексті їх актуалізації та комплексного розуміння досліджувалися такими вітчизняними науковцями, як С. В. Віднянський, Б. М. Гончар, О. Б. Дьомін, В. О. Дятлов, І. В. Жалоба, М. В. Кірсенко, А. І. Кудряченко, С. І. Лиман, О. П. Машевський, Н. Г. Подаляк, С. В. Пронь, О. І. Сич, С. Б. Сорочан, Л. Д. Чекаленко, Т. В. Чухліб.

Значну увагу дослідженню проблем історії, теорії та практики дипломатії, зовнішньої політики і міжнародних відносин досить широкого хронологічного періоду (від Стародавнього часу, Середньовіччя й раннього Нового часу до Нового часу й Новітньої доби сьогодення) приділяють (приділяли) науковці Дипломатичної академії України при МЗС України (проф. Гуменюк Борис Іванович; проф. Ціватий Вячеслав Григорович; проф. Подаляк Наталія Гордіївна; проф. Чекаленко Людмила Дмитрівна; проф. Машевський Олег Петрович та ін.). В Академії засновано відповідні українські наукові школи досліджень історії,

теорії та практики дипломатії, зовнішньої політики України та зарубіжних країн, зокрема – компаративний контекст, видано значну кількість науково-методичних видань та монографій.

Проблематику теорії та практики зовнішньої політики ґрунтовно досліджують у відділі історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України Інституту історії України НАН України під керівництвом завідувача відділу проф. С. В. Віднянського. Окремі напрями досліджень Інституту всесвітньої історії НАН України (директор – проф. Андрій Іванович Кудряченко) присвячено питанням зовнішньої політики зарубіжних країн і України доби Новітнього часу (XX–XXI століть).

Характерною рисою російської історіографії другої половини XX – початку XXI століття, щодо дослідження проблем міжнародних відносин, зовнішньої політики і дипломатії Середньовіччя та раннього Нового часу, стало створення як узагальнюючих праць, так і наукових розробок регіонального та країнознавчого спрямування. Окремо необхідно виділити праці російських істориків-дослідників, таких як – Л. М. Брагіна, В. О. Ведюшкін, Н. І. Десяткіна, Ю. Є. Івонін, Л. І. Івоніна, О. Ф. Кудрявцев, М. А. Ліпкін, О. Д. Люблінська, Б. Ф. Поршнев, С. Д. Сказкін, С. П. Карпов, П. Ю. Уваров, Н. О. Хачатурян, Л. Р. Хут, С. К. Цатурова, А. О. Чубарьян, М. А. Юсім та інші.

Суттєву увагу до проблем теорії та практики міжнародних відносин, зовнішньої політики і дипломатії Середньовіччя та раннього Нового часу у своїх наукових розробках приділяють представники французької, іспанської, німецької, італійської, англо-американської та латиноамериканської історіографічних шкіл [9; 10].

Суттєву увагу до проблем міжнародних відносин, зовнішньої політики і дипломатії раннього Нового часу у своїх наукових розробках приділяють представники французької, іспанської, німецької, італійської, англо-американської та латиноамериканської історіографічних шкіл. Англо-американська і французька історіографія представлена в праці Марка Жаретта [10]. На особливу увагу, як приклад, заслуговує монографія французького історика Тьєррі Ленца, яка була видана в Парижі у 2013 році. Ця робота відображає особливості поглядів представників новітньої французької історіографії на передумови, хід і результати Віденського конгресу. Першочергове завдання свого дослідження Т. Ленц вбачає не стільки в тому, щоб висвітлити фактичні події та інституціональну історію Віденського конгресу в різних її проявах, а головню в тому, щоб оцінити значущість його наслідків для всієї Європи. Французький дослідник підкреслює, що він намагався написати європейську історію Віденського конгресу, відмовившись від позитивних або негативних стереотипів і міфологем. Вельми показово, що автор книги заявив про необхідність подолати певною мірою застарілі франкоцентричні погляди на Віденський конгрес. У його роботі надається розгорнута французька історіографія досліджуваного питання [9].

У цілому, аналіз науково-теоретичних розробок стосовно генезису та розвитку системи європейських держав свідчить про усталену в історіографії традицію фактологічного відтворення процесів, спираючись на принцип історизму, що значною мірою свідчить про неможливість за таких умов уникнути схематизації відтворення історичних подій. У той же час, необхідно

виявити організаційні та кількісні, якісно нові зміни в зовнішній політиці й дипломатії європейських держав досліджуваного періоду, тобто вказати на всі суттєві події та факти, не означає збагнути сутнісних ознак самої системи держав. Для її вивчення необхідно використовувати нові методики пізнання, однією з яких є теорія інституцій та інституціональних змін.

У сфері зовнішніх зносин дипломатія є засобом реалізації зовнішньої політики. З цієї проблематики пов'язані й оціночні судження сучасників стосовно різних державно-правових форм та історичних типів правління, моделей дипломатії, дипломатичного інструментарію, об'єктивних оцінок політичних реалій і створення ідеалів міждержавних відносин. Саме в період раннього Нового часу створюються нові інститути дипломатії, нові механізми міждержавних відносин та технології переговорного процесу, теоретично обґрунтовується та практично розробляється новий дипломатичний інструментарій.

Мета статті – проаналізувати особливості формування політико-дипломатичних систем провідних держав Європи доби раннього Нового часу в контексті теоретико-методологічних засад теорії дипломатії, зовнішньої політики і міжнародних відносин, а також виокремити особливості Віденської системи міжнародних відносин та історичне доленосне значення Віденського конгресу (1814–1815 рр.) для політичного майбуття Європи й Європейського Союзу. У сфері зовнішніх зносин дипломатія є засобом реалізації зовнішньої політики. З цієї проблематики пов'язані й оціночні судження сучасників стосовно різних моделей дипломатії, дипломатичного інструментарію, об'єктивних оцінок політичних реалій і створення ідеалів міждержавних відносин. Саме в період раннього Нового часу створюються нові політико-дипломатичні системи, інститути дипломатії, нові механізми міждержавних відносин та технології переговорного процесу, теоретично обґрунтовується та практично розробляється новий дипломатичний інструментарій.

Методи дослідження. Під час написання статті було використано метод компаративного (порівняльного) аналізу, завдяки якому вдалось розглянути нові тенденції в розвитковій системі міжнародних відносин, зовнішній політиці та розвитковій моделі дипломатії європейських держав доби раннього Нового часу, а також аналітико-прогностичний, системно-історичний й історико-порівняльний методи дослідження.

Результати дослідження. У період Італійських воєн (1494–1559 рр.) розпочався процес формування політико-дипломатичної системи в Європі, та – відповідно формування європейської системи міжнародних відносин, т.зв. Довестфальська система міжнародних відносин (або Середземноморська система міжнародних відносин або Като-Камбрзійська система міжнародних відносин). Ця назва (Довестфальська/Середземноморська/Като-камбрзійська) для позначення відповідної нової системи міжнародних відносин та політико-дипломатичної системи автором вперше вводиться в науковий обіг у контексті обґрунтування теорії та практики політико-дипломатичних систем. Саме в цей період було закладено основи інституціонального розвитку постійних дипломатичних представництв в Європі, визначено їх політико-правовий статус, було закладено основи

практики переговорного процесу, етикету та церемоніалу, елементи протокольної практики в дипломатії тощо.

Наступним етапом посилення міждержавних відносин за підсумками Тридцятилітньої війни (1618–1648 рр.), і відповідно – підсумкового мирного договору – Вестфальського (1648 р.), стало становлення Вестфальської системи міжнародних відносин і удосконаленої політико-дипломатичної системи. Вестфальський мир забезпечив юридичні підвалини для інституційного закріплення ряду нових принципів й інститутів міжнародного права, формування й трансформації раніше існуючих постійних дипломатичних представництв в Європі, визначення режиму іноземців, переходу до епохи буржуазного міжнародного права тощо. Наприкінці XVIII століття стало вкрай необхідним у нових політико-дипломатичних умовах визначити нові правила гри. Попередній вестфальський міжнародний порядок (Вестфальська система міжнародних відносин), який підтримував рівновагу сил в Європі шляхом постійної боротьби (дипломатичної та військової) між європейськими державами, зруйнував у свій час Наполеон Бонапарт. А його «порядок», заснований на нав'язуванні монополії Франції шляхом війни, був зметений поразкою Франції в 1812–1814 роках. Саме для визначення нової системи міжнародних відносин було прийнято рішення зібрати у Відні конгрес представників усіх європейських країн, крім Турції [4, с. 272–274; 11].

Вплив міжнародних конгресів і конференцій на розвиток міжнародного права, дипломатії та зовнішньої політики особливо проявився в період після Наполеонівських воєн (1803–1815 рр.) та за підсумками Віденського конгресу (1814–1815 рр.). Практичними здобутками європейської дипломатії та міжнародного права за підсумками Віденського конгресу стали: створення нової системи міжнародних відносин у Європі, встановлення міжнародного режиму з приграничних і міжнародних річок, становлення принципу легітимізму, унормування статусу постійного нейтралітету, визначення рангів дипломатичних агентів. Особливо варто відзначити положення занесені до додатків Заключного акта конгресу [1; 3]. Віденський конгрес склав прецедент регулярного скликання міжнародних конференцій великих держав, під час яких великі держави отримали можливість обговорювати і знаходити шляхи для ефективного вирішення міжнародних проблем. Історичні наслідки і правові норми, закріплені на Віденському конгресі, продовжували адаптуватися до нових реалій часу вже під час роботи наступних міжнародних інституцій (конгресів і конференцій) XIX – початку XX століть, які безпосередньо спиралися саме на рішення Віденського конгресу.

Віденський конгрес (01 листопада 1814 р. – 08 червня 1815 р.) – це найбагаточисельніший і найдовший саміт в історії міжнародної політики та світової дипломатії [12]. Він продовжувався дев'ять місяців, на нього прибули глави 216 європейських держав. Усі вони де-юре визнавалися рівноправними. Справа в них була надзвичайної ваги – навести в Європі лад після Наполеона Бонапарта. Порядок саме такий, який мали у своїй уяві тогочасні освічені монархи. Абсолютна більшість – дрібні європейські глави держав (князьки), являли собою не більш, ніж масовку навколо великої «п'ятірки»: Росії, Австрії, Англії, Пруссії та Франції, які де-факто вирішували майбутню долю Європи...

Загальних засідань усіх дипломатів не скликали. Віденський конгрес у цілому не був навіть офіційно відкритим. Його робота була територіально зосереджена в тодішньому Міністерстві закордонних справ Австрії на площі Балльхауптплац (нинішня державна канцелярія). З найважливіших питань було сформовано комітети або комісії. Під час Конгресу між учасниками було підписано ряд договорів про державні кордони і були прийняті багаточисленні декларації та постанови, значна частина яких увійшла в Заключний акт Віденського конгресу і додатків до нього. На Віденському конгресі вся Європа вперше була охоплена системою загальних договорів.

Віденський конгрес («Битва дипломатів») – це було не нудне «засідало» або «дипломатичне збіговисько», а це свято життя, «славнозвісна мить» або «щаслива мить», як назвав Людвиг ван Бетховен свою кантату, під впливом подій, церемоній і антуражу Віденського конгресу. Усі справи на Віденському конгресі вирішував «Комітет чотирьох», що складався із представників держав-переможниць – Англії, Росії, Австрії та Пруссії. Вони всіляко відстоювали принцип «легітимізму», принцип балансу і принцип винагороди переможців. Робочі засідання конгресу відбувалися в Державній канцелярії. У цій же залі в кінці кінців буде підписано й Заключний (підсумковий) акт Віденського конгресу (1814–1815 рр.) за безпосередньої участі Шарля Моріса де Талейрана-Перігора [14, с. 30–35].

Серед основних питань Конгресу був територіальний перерозподіл Європи (зміни кордонів Європи) на користь держав-переможниць, поновлення монархічної влади у Європі й запобігання будь якої можливості поверненню Наполеона до влади. Розгром наполеонівської імперії, встановлення політико-дипломатичного квартету держав викликало надії на «взаємопорозуміння» у руслі старої багатоходової дипломатії придворних інтриг. Осмислення наслідків перекроювання Європи початку XIX століття і відбувалося саме у Відні на конгресі. Цей квартет (Росія, Австрія, Пруссія, Англія) – на початку свого зібрання – впевнено диригували Європою [13].

Дипломати Європи по завершенню Віденського конгресу роз'їхалися із Відня чітко усвідомлюючи, що хоча формально в Європі і виокремлюються п'ять «великих держав», насправді напрямок всієї міжнародної політики і дипломатії зосереджується в руках Росії, Австрії та Англії. Стосовно Пруссії та Франції, то всі також чітко усвідомлювали, що їм варто докласти ще багато зусиль, для досягнення цілком самостійного статусу і політико-дипломатичного впливу. Історичні підсумки та значення Віденського конгресу продовжують залишатися предметом прискіпливого дослідження науковців. Віденський конгрес зосередив свою увагу на проблемах мирного врегулювання в Європі. Однак, з цього питання між його учасниками виникли гострі суперечки, зокрема – територіальні [1; 6]. Віденський конгрес і його рішення здійснили величезний вплив на геополітичну карту Європи. Фактично за підсумками дипломатичних домовленостей сформувалася класична система пентархії (п'ятивладдя). Т.б., в Європі виокремилася п'ять великих держав, сили яких були практично рівнозначні й згода між якими забезпечувала мир в Європі наступні майже 40 років. Це: Англія, пануюча на морях; Франція, суттєво ослаблена, але завдячуючи місцеві дипломатів залишає за собою статус великої держави, на неї накладена

контрибуція, але її кордони було збережено; Пруссія надто сильно посилюється; Австрія відносно втрачає могутність і силу; Росія перебуває на вершині своєї могутності. Лише спільними зусиллями Росії, Австрії та Пруссії вдалося Наполеона перемогти і встановити порядок в Європі. Великі держави брали на себе відповідальність за збереження європейського світопорядку і за необхідності втручалися військовою силою заради збереження рівноваги або придушення революцій і повстань. Ця система отримала назву «Європейський концерт» [8].

«Європейський концерт» став основою світоустрою XIX ст. Англійською це поняття звучить як «the Concert of Europe», т.б. – «згода Європи». Але його дослівно переклали словом «концерт». Тим не менш, термін «Європейський концерт» набув загального визнання і більш правильно відображає сутність цієї системи [14, р. 196–209]. Великі європейські держави ухвалили, що відтепер вони будуть вирішувати всі суперечності мирним шляхом, виробляючи колективні рішення, подібно оркестру, де в кожного є своя партитура і музична партія. «Система європейського концерту» – це багатостороння дипломатія і система колективної безпеки XIX століття. Але ця система мала й слабкі місця, одним із яких було Східне питання. Віденський концерт завершився підписанням 9 червня 1815 року Заключного (генерального) акта, який в цілому включив у себе 121 статтю. Зрозуміло, що гостра дипломатична боротьба на Віденському конгресі не вирішила всіх проблем, які постали перед Європою початку XIX століття. Тому Європа і в подальшому розв'язувала територіальні суперечки, корегувала геополітичні проблеми, локалізувала точки біфуркації як на своїх територіях, так і територіях держав світу. Лише після 1918 року, коли завершиться Перша світова війна, кордони європейських країн будуть знову переглянуті...

Віденський конгрес можна назвати предтечою наступних самітів і дипломатичних форумів. Крім того, він став прообразом єдиної Європи. Саме на Віденському конгресі Росія заявила про себе як про європейську державу в політичному, дипломатичному, культурному й філософському плані. З 1815 року історія знала значну кількість конгресів, конференцій, самітів, з'їздів. Тим не менш, інтерес до Віденського конгресу не послаблюється і на сьогодні. Нині в наукових дослідженнях і публіцистичній літературі продовжується дискусія про те, чи змогла б віденська система міжнародних відносин слугувати прикладом для домовленостей, які забезпечать стабільність на планеті в теперішній час і створити в сучасному світі, наприклад, нове інституціональне утворення держав – «глобальний концерт» або «планетарний концерт». За будь яких політико-дипломатичних обставин вкрай важливо пам'ятати і про той інституціональний шлях, що веде до тривалого миру [2; 5, с. 101–104]. Зокрема, про той шлях, який на ціле століття проклав для Європи Віденський конгрес рівно двісті років тому.

Висновки. Віденський конгрес, «Битва дипломатів» (1814–1815 рр.) – це унікальне для свого часу політико-дипломатичне явище, за підсумками якого були випрацьовані принципи міждержавного діалогу, використання інститутів офіційної дипломатії та неформальної (кулуарної) дипломатії, елементів і норм дипломатичного протоколу, етикету й церемоніалу, які лягли в основу дипломатичної практики у всьому світі, а не лише в Європі. На політико-правовому

та дипломатичному рівнях Віденський конгрес ввів до політичного обігу або юридично закріпив такі засадничі терміни геополітики як – рівновага і баланс сил, великі держави, домінуючі держави, коаліція держав, нові кордони і території, плацдарми тощо. Віденська система заклала основи геополітичній епосі, основу якої становив імперський принцип контролю географічного простору. Віденський конгрес закріпив статус–кво європейських кордонів, які залишалися в такій конфігурації незмінними до середини XIX століття, уперше розробив систему мирного врегулювання міжнародних відносин і здійснив спроби створити дієві нові механізми взаємовідносин між монархами та їх народами.

Кульмінаційною біфуркаційною точкою переходу до нової системи міжнародних відносин, зовнішньої політики і дипломатії став саме Віденський конгрес (1814–1815 рр.), якому ми і приділили особливу увагу в даному дослідженні. Цілком заслуговує на подальші дослідження поставлене питання про інституціональні та політико–дипломатичні витоки Європейського Союзу: через призму сучасності до історичних витоків інституціональної історії. Перспективи подальших досліджень у цьому напрямі нададуть можливість створити цілісну системну картину політико–дипломатичного світу в Європі доби Середньовіччя, раннього Нового і Нового часу, як інституційного кластеру міждержавних відносин.

Список використаних джерел

1. Документи для истории дипломатических сношений России с западными державами европейскими, от заключения всеобщего мира в 1814 г. до конгресса в Вероне в 1822 г. – Т. I. – СПб., 1823.
2. Сакун О. Ф. Дипломатическое ремесло / О. Ф. Сакун. – М.: Международные отношения, 2016. – 440 с.
3. Собрание трактатов и конвенций, заключенных Россией с иностранными державами / Сост. Ф. Ф. Мартенс. – Т. III–IV. Трактаты с Австрией. – СПб., 1876–1878; Т. XIV. Трактаты с Францией. – СПб., 1905.
4. Ціватий В. Г. Європейська зовнішня політика доби раннього Нового і Нового часу: проблеми інституціоналізації (теоретико–методологічний аспект) / В. Г. Ціватий // Науковий вісник Дипломатичної академії України. – К.: «ДЕМІД», 2000. – Вип. 4. – С. 268–274.
5. Ціватий В. Г. Теоретико–методологічне підґрунтя інституціоналізації та інституціональної теорії дипломатії доби раннього Нового часу (XVI–XVIII ст.): історичний аспект / В. Г. Ціватий // Сучасні тенденції в історії, соціології, політології та філософії: Матеріали міжнародної науково–практичної конференції (м. Львів, 25–26 вересня 2015 року). – Львів, 2015. – С. 101–104.
6. Ціватий В. Г. Шарль Моріс де Талейран–Перігор (1754–1838) – віртуозний дипломат, мудрий політик чи злий геній доби Нового часу? (Інституційно–соціальний портрет XXI століття) / В. Г. Ціватий // Зовнішні справи. – Серія «Історичні науки». – 2016. – №06. – С. 30–35.
7. Barbiche B. Les institutions de la monarchie française à l'époque moderne. XVI–e – XVIII–e siècle / Bernard Barbiche. – Paris: Presses Universitaires de France, 2012. – 369 p.
8. Black J. A History of Diplomacy / Jeremy Black. – Reaktion Books, 2010. – 312 p.
9. Jarrett M. The Congress of Vienna and its Legacy. War and Great Power Diplomacy After Napoleon / Mark Jarrett. – London–New York: I.B. Tauris, 2013. – 522 p.
10. Lentz T. Le congrès de Vienne. Une refondation de l'Europe, 1814–1815 / Thierry Lentz. – Paris: Perrin, 2013. – 400 p.
11. Livet G. L'équilibre européen de la fin du XVe à la fin du XVIII e siècle / Georges Livet. – Paris: PUF, 1976. – 231 p.
12. Mowat Robert Balmain. A History of European Diplomacy (1451–1789) / R. B. Mowat. – London: Hamden–Connecticut, 1971. – 311 p.
13. Webster C. K. The Congress of Vienna. 1814–1815 / C. K. Webster. – New York: Barnes and Noble, 1963. – 213 p.
14. Zieseniss Ch. J. Le congrès de Vienne et l'Europe des prince / Ch. J. Zieseniss. – Paris, 1984. – 366 p.

References

1. Dokumenty dlya istorii diplomaticheskikh snosheniy Rossii s zapadnymi derzhavami evropeyskimi, ot zaklyucheniya vseobshchego mira v 1814 g. do kongressa v Verone v 1822 g. – T. I. – SPb., 1823.
2. Sakun O. F. Diplomaticheskoe remeslo / O. F. Sakun. – M.: Mezhdunarodnye otnosheniya, 2016. – 440 s.
3. Sbranie traktatov i konventsiy, zaklyuchennykh Rossiiy s inostrannymi derzhavami / Sost. F. F. Martens. – T. III–IV. Traktaty s Avstriey. – SPb., 1876–1878; T. XIV. Traktaty s Frantsiyei. – SPb., 1905.
4. Tsviatyi V. H. Yevropeiska zovnishnia polityka doby rannoho Novoho chasu: problemy instytutsionalizatsii (teoretiko–metodolohichniy aspekt) / V. H. Tsviatyi // Naukovyi visnyk Dyplomatychnoi akademii Ukrainy. – K.: «DEMID», 2000. – Vyp. 4. – S. 68–274.
5. Tsviatyi V. H. Teoretiko–metodolohichne pidgruntia instytutsionalizatsii ta instytutsionalnoi teorii dyplomatii doby rannoho Novoho chasu (XVI–XVIII st.): istorychnyi aspekt / V. H. Tsviatyi // Suchasni tendentsii v istorii, sotsiologii, politologii ta filosofii: Materialy mizhnarodnoi naukovy–praktichnoi konferentsii (m. Lviv, 25–26 veresnia 2015 roku). – Lviv, 2015. – S. 101–104.
6. Tsviatyi V. H. Sharl Moris de Taleiran–Perihor (1754–1838) – virtuozy dyplomat, mudryi polityk chy zlyi henii doby Novoho chasu? (Instytutsiino–sotsialnyi portret XXI stolittia) / V. H. Tsviatyi // Zovnishni spravy. – Serii «Istorychni nauky». – 2016. – №06. – S. 30–35.
7. Barbiche B. Les institutions de la monarchie française à l'époque moderne. XVI–e – XVIII–e siècle / Bernard Barbiche. – Paris: Presses Universitaires de France, 2012. – 369 p.
8. Black J. A History of Diplomacy / Jeremy Black. – Reaktion Books, 2010. – 312 p.
9. Jarrett M. The Congress of Vienna and its Legacy. War and Great Power Diplomacy After Napoleon / Mark Jarrett. – London–New York: I.B. Tauris, 2013. – 522 p.
10. Lentz T. Le congrès de Vienne. Une refondation de l'Europe, 1814–1815 / Thierry Lentz. – Paris: Perrin, 2013. – 400 p.
11. Livet G. L'équilibre européen de la fin du XVe à la fin du XVIII e siècle / Georges Livet. – Paris: PUF, 1976. – 231 p.
12. Mowat Robert Balmain. A History of European Diplomacy (1451–1789) / R. B. Mowat. – London: Hamden–Connecticut, 1971. – 311 p.
13. Webster C. K. The Congress of Vienna. 1814–1815 / C. K. Webster. – New York: Barnes and Noble, 1963. – 213 p.
14. Zieseniss Ch. J. Le congrès de Vienne et l'Europe des prince / Ch. J. Zieseniss. – Paris, 1984. – 366 p.

Tsviatyi V. G., Rector, the Diplomatic Academy of Ukraine, Ministry of Foreign Affairs of Ukraine, Ph.D., Associate Professor, Honored Worker of Education of Ukraine (Ukraine, Kyiv),
tsviaty@i.com.ua / tsviatyi@gmail.com

The latest trends in the theory and practice of European foreign policy and diplomacy of the era of the early Modern period: historical and institutional aspects

The article deals with the analysis of the foreign policy and diplomacy of the European states of the early Modern period (XVI–XVIII centuries). Particular attention is given to the institutional development of public and political opinion as well as to the institutional and diplomatic practices in Western and Central Europe. The author defines the directions of the theoretical and practical development of diplomacy and foreign policy in Europe of the early Modern period (XVI–XVIII centuries) as well as their formation peculiarities in the leading countries of Europe.

The Congress of Vienna (1814–1815 gg.) as a important historical event for political and diplomatic and institutional development of Europe is analyzed at the article. The attention paid to the diplomatic tools, national specifics and peculiarities of negotiations on the Congress of European countries. Results of the Congress of Vienna served as an important socio-economic, security, political and diplomatic European development. Practical achievements of the Congress of Vienna and the experience gained by European diplomacy of the late XVIII – early XIX century determined the future institutional development of world diplomacy, foreign policy and international law, not losing its relevance for today.

Keywords: foreign policy, diplomacy, institutionalization, political and diplomatic system, the Vienna system of international relations, the Congress of Vienna (1814–1815), early Modern period (XVI–XVIII centuries), Europe.

Циватий В. Г., ректор Дипломатической академии Украины при МИД Украины, кандидат исторических наук, профессор кафедры дипломатической и консульской службы, Заслуженный работник образования Украины (Украина, Киев),
tsviaty@i.com.ua / tsviatyi@gmail.com

Новейшие тенденции в теории и практике европейской внешней политики и дипломатии эпохи раннего Нового времени: историко-институциональный аспект

По итогам сравнительного анализа внешней политики и дипломатии европейских государств раннего Нового времени (XVI–XVIII вв.) представлена модель европейской дипломатии исследуемого периода. Особое внимание уделяется институциональному развитию общественно-политической мысли и институционально-дипломатической практики в Западной и Центральной Европе. Определены направления развития теории и практики внешней политики и дипломатии в Европе раннего Нового времени (XVI–XVIII вв.), особенности их формирования и становления в ведущих государствах Европы.

В статье проанализирован Венский конгресс (1814–1815 гг.) как выдающееся историческое событие для политико-дипломатического и институционального развития Европы. Внимание акцентировано на дипломатическом инструментарии, национальной специфике и особенностях переговорного процесса европейских государств на конгрессе. Итоги Венского конгресса стали важным стимулом для дальнейшего социально-экономического, политического и дипломатического европейского развития. Практические достижения Венского конгресса и опыт, приобретённый европейской дипломатией конца XVIII – начала XIX вв., предопределили будущее институциональное развитие мировой дипломатии и международного права, не утратив своей актуальности и для сегодняшнего дня.

Ключевые слова: внешняя политика, дипломатия, институционализация, политико-дипломатическая система, Венская система международных отношений, Венский конгресс (1814–1815 гг.), раннее Новое время (XVI–XVIII вв.), Европа.

* * *

УДК 351.86(746.1.)

Широв М. А.,
аспирант кафедры социально-гуманитарных дисциплин и иностранных языков, Европейский университет (Украина, Киев), mandra09@gmail.com

ЭВОЛЮЦИЯ КОНЦЕПЦИИ ГОСУДАРСТВА ПОСТОЯННОГО НЕЙТРАЛИТЕТА

Целью статьи является исследование теоретических и практических аспектов эволюции содержания статуса государства постоянного нейтралитета в XX и в начале XXI в. Анализируется развитие положений V Гаагской конвенции «О правах и обязанностях нейтральных держав и лиц в случае сухопутной войны», принятой 18 октября 1907 г. Рассмотрены изменения в отношении основных субъектов мировой политики в нейтральных государствах между мировыми войнами, во времена функционирования Лиги Наций, после Второй мировой войны, с образованием ООН и после окончания Холодной войны, с учетом мощных глобализационных и интеграционных процессов, особенно на европейском континенте.

С помощью сравнительного, исторического, логического методов, диалектического и системного подходов определены основные характеристики внешней политики современного государства постоянного нейтралитета: предотвращение вовлечения в вооруженные конфликты и избирательный подход к членству в международных организациях; стремление к поддержке самодостаточного оборонного потенциала и гибкая политика, направленная на предотвращение эскалации возможного противостояния с другими странами.

Ключевые слова: нейтралитет, политика нейтралитета, Лига Наций, ООН, ЕС.

(статья друкється мовою оригіналу)

Под постоянным нейтралитетом обычно понимают международно-правовой статус государства, которое взяло обязательства: не участвовать в каких-либо войнах, которые происходят или могут произойти в будущем; воздерживаться от любых действий, способных вовлечь такое государство в войну, или усилить международную напряженность и конфронтацию с субъектами мировой политики. В связи с этим постоянно нейтральные государства не участвуют в военных (военно-политических) союзах, отказываются от размещения на своей территории иностранных военных баз, выступают за уничтожение всех видов оружия массового уничтожения, активно поддерживают усилия мирового сообщества в сфере разоружения, укрепления доверия и сотрудничества между государствами.

Вместе с тем усиливающиеся глобализационные и интеграционные процессы, особенно на европейском континенте, постоянно сужают возможности нейтральных государств в проведении независимой внешней политики. При этом конфликт экономических интересов и вопросов безопасности государства может приобретать в обществе остро дискуссионный характер, как это было в Ирландии и Швеции во времена принятия решения о вступлении в ЕС. К этому необходимо добавить появление новых опасностей, угроз, вызовов и рисков современного мира (в частности терроризма), для которых не существует государственных границ и международно-правовых норм. Неопределенности современного мира оказывают мощное воздействие на традиционную самоидентификацию граждан, в том числе нейтральных государств. Классические нейтральные государства Европы получили новых adeptов в разных уголках планеты, специфика государственного устройства и особенности внешней политики которых не укладывается в привычные рамки.

Вышеизложенное предполагает необходимость переосмысления содержания статуса нейтрального государства, а также его роли и места в современной композиции международных отношений, деятельности по поддержанию мира и безопасности на планете.

Исторические аспекты развития концепции государства постоянного нейтралитета рассматривались такими учеными, как К. Агиус, Р. Аустин, К. Блумфилд, К. Вахлбек, М. Демкер, О. Елгстром, В. Зартман, Й. Кунц, У. Лоэфел, Р. Реймонд, Р. Хед, К. Четч и другие. Общая теория политики нейтрального европейского государства стала предметом исследований Й. Байера, К. Блека, Б. Божека, К. Девайн, Т. Делеро, К. Кнорра, П. Лайон, С. Неффа, И. Новаковича, С. Сабеди, Р. Фалька, Т. Фишера, А. Фокса, С. Хоффмана и т.д.

Формулирование целей статьи. Мы рассмотрим эволюцию концепции государства постоянного нейтралитета с начала XX в. в контексте изменений композиции международных отношений, глобализационных и интеграционных процессов современности.

Впервые в мировой истории Швейцария, как нейтральное государство, была признана на Венском конгрессе в Вене в 1815 г. Это событие значительно повлияло на кодификацию прав и обязанностей государств, объявлявших нейтралитет во время вооруженных конфликтов и пытавшихся получить статус нейтральных на протяжении XIX и XX вв. Результатом этих целенаправленных усилий стала V Гагская Конвенция, принятая в 1907 г., которая так и называлась – «О правах и обязанностях нейтральных государств и лиц в случае сухопутной войны» [1]. Свои фундаментальные характеристики относительно статуса нейтральных государств во время вооруженного конфликта в несколько модернизированном виде сохраняют доньяне. Среди них можно выделить наиболее важные: территория нейтральных государств неприкасаемая; противоборствующим сторонам запрещено использовать территорию нейтральных государств для перевозки своих войск и военной техники; запрещено использовать территорию нейтральных государств для мобилизации войск [2, с. 4].

Однако при этом не вводились ограничения или другие унифицированные регламентации к экономическим

связям с противоборствующими сторонами. Не было жестких предписаний и относительно беспристрастности в идеологии.

В то же время не существует никакого официального документа, который бы определял права и обязанности постоянно нейтрального государства [3, с. 49]. Это упущение в своей известной работе «Нейтралитет в мировой политике» (1968 г.) попытался исправить профессор Принстонского университета К. Блэк. Он обобщил базовые характеристики нейтрального государства в три пункта: они должны избегать вовлечения в вооруженные конфликты; поддерживать свои национальные оборонные ресурсы; проводить такую политику, которая бы предотвращала возможность гипотетического будущего противостояния [4, с. 22].

Вместе с тем нужно отметить, что две мировые войны кардинально изменили концепцию постоянно нейтрального государства. Международные отношения после Первой мировой войны стали более «организованными», поскольку была учреждена Лига Наций. Однако возник вопрос: может ли быть государство постоянно нейтральным при участии в глобальной организации и выполнении ее жестких предписаний? Основной вопрос заключался в содержании мер, которые возможно предпринять против государства, нарушающего международный порядок.

В течение всего XX в. участие в глобальной организации, в большинстве случаев, не рассматривалось как препятствие в провозглашении политики нейтралитета. Хотя некоторые государства рассматривали это как угрозу своей независимой внешней политике. Например, Швейцария, прежде чем стать членом Лиги Наций провозгласила так называемый дифференцированный нейтралитет, который приостановила во второй половине 1930-х гг.

После Второй мировой войны с формальной точки зрения Устав ООН не оставлял места для участия в нем нейтральных государств. В частности, статьи 2 (5) и 25 подчеркивали, что государства должны предпринимать меры, одобренные Советом Безопасности ООН [5]. Период с 1945 по 1952 г. характеризовался мощным давлением США на нейтральные страны, особенно Швецию, отказаться от своей политики. Перед нейтральными государствами возникла дилемма: усиление военных возможности страны означало технологическую зависимость от Запада. Так в 1951 г. Швейцария по примеру других стран Запада, установила контроль над экспортом стратегических товаров в страны советского блока. Этот экспортный режим известен как комитет СОСОМ (Coordinating Committee for Multilateral Export Controls). Он просуществовал вплоть до 1994 г. и все европейские нейтральные государства были его ассоциированными членами. Несмотря на свой статус, Швейцария тайно участвовала и в экономической системе НАТО.

Холодная война подтолкнула некоторые государства отказаться от статуса нейтрального (Бельгия, Нидерланды, Норвегия), однако некоторые страны продолжали оставаться нейтральными. Это определялось несколькими факторами. Например, в Европе многое определялось доминантным политическим окружением и антагонизмом, существовавшим между двумя военно-политическими блоками. НАТО и Варшавский Договор прямо противостояли только на границе двух Германий, хотя напряженность была более масштабной. Процесс

деколонизация добавил новые влияния на противостояние блоков, где нейтральные и неприсоединившиеся страны смягчали остроту противоборства. Это нашло отражение в Заключительном Хельсинском акте по безопасности и сотрудничеству в Европе в 1975 г., где впервые после Венского конгресса 1815 г. отдельным пунктом были упомянуты нейтральные государства [6].

С окончанием Холодной войны и расформированием Варшавского договора опасность большой войны уменьшилась и поставила под вопрос смысл существования НАТО. Однако кризис в бывшей Югославии привел европейские страны к пониманию, что возникли новые угрозы безопасности и возможно распространение конфликта, а также ассиметричные угрозы.

11 сентября 2001 г. подтвердило, что нет непроницаемых границ, и любая страна может стать жертвой террористических атак. Выяснилось, что военная мощь государства не гарантирует безопасность ее территории и защиту населения. А появление «слабых» государств, глобализация и развитие новых средств коммуникации привели к появлению новых опасностей, угроз, которые было невозможно предугадать.

Именно эти изменения трансформировали концепцию нейтрального государства, особенно в Европе. Ценность постоянного нейтралитета как гарантии безопасности была поставлена под вопрос, поскольку в настоящее время статус нейтралитета не гарантирует безопасности.

Два влиятельных субъекта современности (НАТО и ЕС) также находятся в стадии кардинальных преобразований. НАТО уже приняла 3 стратегических концепции (1991, 1999 и 2010 гг. соответственно), которые изменили цель Альянса от взаимной обороны к новым сферам и вызовам. Организация реформировала свои задачи и стала центром и инициатором более широкой сети кооперации. В первой половине 1990-х гг. этим целям служил Совет Евроатлантического партнерства (Council of Euro-Atlantic Partnership – CEAP), а также Партнерства ради мира (Partnership for Peace – PfP). Эти программы развивали сотрудничество со странами центральной и восточной Европы, а также с нейтральными государствами.

Практически все они сотрудничают с Альянсом в рамках Партнерства ради мира. Ирландия присоединилась к этой программе последней в 1999 г. Очевидным стало и смещение позиций нейтральных государств от вооруженного нейтралитета к системе коллективной безопасности.

Следует брать во внимание и мощные интеграционные процессы в Европе. Структура ЕС была расширена и углублена после Маастрихтского договора (1992 г.). В действие вошла Общая внешняя политика и политика безопасности, которая впоследствии была усилена положениями Амстердамского договора (1997 г.). В конце 1998 г. после франко-британского саммита в Сен-Мало был дан старт Европейской политике безопасности и обороны. После вступления в силу Лиссабонского договора 2007 г. последняя стала называться Общей политикой безопасности и обороны.

При этом приходится констатировать, что концепция нейтралитета в Европе постоянно модифицируются. Если в Швеции она называется неприсоединение, в Ирландии – военный нейтралитет, в Финляндии – военное неприсоединение [7].

Несколько по-другому реализуется политика нейтралитета в других регионах планеты. Так 2 декабря 1995 г. Генеральная Ассамблея ООН 185 голосами «за» приняла резолюцию о «Постоянном нейтралитете Туркменистана», признавая особый статус молодого государства. В документе, в частности, отмечалось, что ООН: признает и поддерживает провозглашенный Туркменистаном статус постоянного нейтралитета; призывает государства-члены Организации Объединенных Наций уважать этот статус Туркменистана, признавая также его независимость, суверенитет и территориальную целостность [8]. Это событие было названо самым высоким достижением периода независимости и беспрецедентной в истории ООН. Ниязов объявил 12 декабря Национальным праздником «День нейтралитета» и была переименована русскоязычная газета на «Нейтральный Туркменистан». В официальном обращении к Генеральной Ассамблее ООН в сентябре 2007 г. Президент Туркменистана Г. Бердымухамедов подтвердил курс на продолжение политики нейтралитета. В сентябре 2008 г. Положения Резолюции ГА ООН вошли в ст. 1 Конституции Туркменистана.

Ашхабад целенаправленно избегает участия в многосторонних региональных экономических и безопасности организациях. Это дает возможности большей свободы маневра и позволяет не привлекать внимание международного сообщества к вопросам внутренней политики. Туркменистан не претендует на роль регионального лидера, как Казахстан, у него гораздо меньше амбиций, чем в Узбекистане. Однако, в отличие от Киргизии и Таджикистана, он не позволяет размещение на своей территории иностранных военных баз. Кроме этого, лидеры государства не сужают спектр международных отношений, и стараются поддерживать одновременно контакты с Китаем, Россией и Соединенными Штатами, чтобы получить определенные экономические выгоды [9]. Как считает А. Бохр, туркменское руководство с явной неохотой идет на сотрудничество с региональными организациями, пытаясь действовать единолично [10]. По ее мнению, это своеобразная попытка не стать объектом пристального внимания международного сообщества и исключить потенциально влияющие западных идеологий.

Таким образом, мы можем отметить кластерный (в зависимости от региона и исторических традиций) характер политики постоянного нейтралитета. Но в обобщающем виде она выглядит так: предотвращение вовлечения в вооруженные конфликты и избирательный подход к членству в международных организациях; стремление к поддержке самодостаточного национального оборонного потенциала и гибкая политика, направленная на предотвращение эскалации возможного противостояния с другими странами.

В дальнейших исследованиях предполагается рассмотреть дальнейшую трансформацию концепции нейтрального государства, с учетом изменений в характере и динамике интеграционных процессов, становления нового мирового порядка, появления новых угроз и неопределенностей во всех сферах жизни человечества.

Список использованных источников

1. Convention (V) respecting the Rights and Duties of Neutral Powers and Persons in Case of War on Land. The Hague,

18 October 1907. – Available: <https://ihl-databases.icrc.org/ihl/INTRO/200?OpenDocument>

2. Novaković I. Neutrality in Europe in the 21st Century and the Case of Serbia / Igor Novaković. – Belgrade: ISAC Fund, International and Security Affairs Centre, 2012. – 14 p.

3. Rubin M. R., Wehrli L. Switzerland. In I. Papacosma, S. Victor (Eds.). Europe's neutral and nonaligned states – Between NATO and the Warsaw Pact. – Delaware: A Scholarly Resources Imprint, 1989. – P.31–64.

4. Black C. Neutralisation and World Politics / Cyril Black. – Princeton University Press, Princeton, 1968. – 165 p.

5. Charter of the United Nations, 26 June 1945. – Available: <http://www.un.org/en/charter-united-nations/>

6. Helsinki Final Act, 1 August 1975. – Available: <http://www.osce.org/helsinki-final-act>

7. Divine K. Neutrality and CSDP: Compatible or Competing / Karen Divine // Cooperation and Conflict, SAGE Journal. – 2011. – P.342–345.

8. General Assembly of United Nations. Resolution A/RES/50/80 – 12 December 1995. – Available: <http://www.un.org/documents/ga/res/50/a50r080.htm>

9. Cooley A. Great Games, Local Rules: The New Great Power Contest in Central Asia / Alexander Cooley. – New York: Oxford University Press, 2012. – 272 p.

10. Bohr A. Turkmenistan: Power, Politics and Petro-Authoritarianism / Annette Bohr // Russia and Eurasia Programme. – Research Paper, March 2016. – 100 p.

Shirov M. A., postgraduate student of department of social and humanitarian disciplines and foreign languages, European University (Ukraine, Kyiv), mandra09@gmail.com

Evolution of the concept of state permanent neutrality

The article is to study the theoretical and practical aspects of the evolution of the content status of permanent neutrality of the state in the twentieth and early twenty-first century. The development of the provisions of the Hague Convention V «On the rights and duties of Neutral Powers and Persons in case of War on Land», adopted October 18, 1907 are analyzed. The changes in the attitude of the main actors of world politics to neutral states between the world wars, the operation time of the League Nations, after the Second World War, with the formation of the United Nations and at the end of the Cold War, given the powerful globalization and integration processes, especially in Europe are considered.

We have been used comparative, historical, logical methods and dialectical and systemic approaches for the basic characteristics of the modern state of foreign policy of permanent neutrality: preventing the involvement in the armed conflicts and selective approach to membership in international organizations; commitment to support self-sufficient national defense capabilities and foreign policy to avert a possible escalation of the confrontation with other countries.

Keywords: neutrality, neutrality policy, the League of Nations, UN, EU.

Широв М. А., аспірант кафедри соціально-гуманітарних дисциплін та іноземних мов, Європейський університет (Україна, Київ), mandra09@gmail.com

Еволюція концепції держави постійного нейтралітету

Метою статті є дослідження теоретичних та практичних аспектів еволюції змісту статусу постійного нейтралітету держави у ХХ та на початку ХХІ ст. Аналізується розвиток положень V Гаазької конвенції «Про права і обов'язки нейтральних держав і осіб у випадку сухопутної війни», прийнятої 18 жовтня 1907 р. Розглянуті зміни у ставленні основних суб'єктів світової політики до нейтральних держав між світовими війнами, за часи функціонування Ліги Націй, після Другої світової війни, з утворенням ООН та після закінчення Холодної війни, з урахуванням потужних глобалізаційних та інтеграційних процесів, особливо на європейському континенті.

За допомогою порівняльного, історичного, логічного методів, діалектичного та системного підходів визначені основні характеристики зовнішньої політики сучасної держави постійного нейтралітету: запобігання залучення до збройних конфліктів та вибірковий підхід до членства у міжнародних організаціях; прагнення до підтримки самодостатнього національного оборонного потенціалу та зумна політика, спрямована на відвертання ескалаций можливого протистояння з іншими країнами.

Ключові слова: нейтралітет, політика нейтралітету, Ліга Націй, ООН, ЄС.

* * *

УДК 324:316.62

Лаврук І. М.,
аспірантка, Прикарпатський національний
університет імені Василя Стефаника (Україна,
Івано–Франківськ), ilona160481@mail.ru

Чинники структурної взаємодії у виборчому процесі

Розкрито особливості структури політичної поведінки. Визначено базовий фактор електорального вибору. Проаналізовано вплив чинників, які є визначальними при формуванні мотивації. Встановлено взаємозв'язок між досвідом суб'єкта та мотивацією його політичної участі. Досліджено роль фактора інформування як засобу маніпулювання свідомістю. Визначено основні перешкоди на шляху прийняття компетентного політичного рішення. Вибір як результат критичного сприйняття інформації та дійсності.

Ключові слова: структурна взаємодія, мотиваційні чинники, виборчий процес, електоральна поведінка, маніпулятивні технології, вплив.

Проблема електорального вибору є перманентною. На сучасному етапі вона відчувається досить гостро в силу різноманітних факторів, значення, яких посилюється з кожним роком та постійного вдосконалення засобів маніпуляції свідомістю людини. Важливо зауважити, що в процесі здійснення вибору громадянин досить відкритий до сприйняття різного роду інформації, яка потребує певного аналізу та сортування. В цьому випадку на формування певної політичного вагання або визначеності значною мірою впливає мотивація людини та її розуміння самого процесу вибору. Важливо з'ясувати, в якій мірі вибір громадянина є самостійним та якими мотивами він керується, віддаючи перевагу тій чи іншій політичній силі.

Дослідження, які стосуються електоральної проблематики досить активно проводяться в країнах Західної Європи та США. На сьогодні уже існує потужний емпіричний матеріал вивчення політичної поведінки громадян. До відомих дослідників у цій сфері належать: С. Роккан, С. Ліпсет, М. Фіоріна, П. Данвілі, Д. Фукс, Д. Мейсон та інші. Російські дослідники розглядали електоральну поведінку крізь призму та особливості становлення власної держави, тому в їхніх працях можна віднайти акценти, які не властиві західному суспільству через відмінність політичної культури. Відомими є праці з проблематики електорального вибору В. Авдоніна, В. Лапкіна, С. Мелешкіна, Ю. Шевченка, В. Гельмана тощо. В Україні поведінка виборців активно досліджується через вивчення виборів, політичної участі, пасивності, ефективності інструментів маніпулювання громадською думкою. Цим проблемам присвячені праці таких українських дослідників: Г. Циганенко, С. Протоцька, М. Головатий, В. Бунь, О. Вишняк тощо.

Мета статті – проаналізувати чинники вмотивованості та впливу у виборчому процесі.

Для реалізації мети були поставлені такі завдання:

– розкрити особливості структури впливу та вмотивованості;

– дослідити взаємодію елементів вмотивованості та впливу у виборчому процесі.

Особа, будучи громадянином, перебуває у певному політичному просторі. У зв'язку із цим вона себе асоціює з державою, навіть тоді, коли не до кінця це усвідомлює. Часто це зумовлено впливом законів, морально – правових шаблонів, присутніх в тому чи іншому суспільстві. Відповідно, отримуючи статус громадянина, особа знаходиться під тиском певних прав та обов'язків, які скеровують її подальшу діяльність та вимагають

відповідної політичної поведінки. Політична поведінка у свою чергу є одним із індикаторів політичної культури особи. Вона виражається як у зацікавленості та активній участі у політичному житті, так і в абсолютно пасивному стані, абсентеїзмі чи політичній невизначеності.

Через рівень власної зацікавленості людина усвідомлює потрібність та важливість певних суспільних благ, ефективність державних інститутів, а відтак і формує певне ставлення до них. В цьому випадку інтереси людини посідають основне місце серед мотивуючих чинників. Вони визначають політичну поведінку особи, що відображається на її політичній участі в житті власної держави.

Оскільки, мотивація впливає на процес електорального вибору, розглянемо її як систему мотивуючих факторів. Так, під мотивацією розуміють сукупність стійких мотивів, які визначаються характером особистості, її ціннісною орієнтацією та діяльністю, яка нею викликана [9]. У філософській енциклопедії мотивація (лат. motivatio) розглядається як система внутрішніх факторів, які викликають та направляють орієнтовну на досягнення мети поведінку людини чи тварини [10]. Отже, можна зазначити, що це певний процес спонукання себе до якогось виду діяльності задля отримання вигоди або ж досягнення особистих результатів. Коли справа стосується участі в політичному житті країни, мотивація виступає фактором, який спонукає людину діяти, щоб змінити політичну ситуацію чи покращити власне майбутнє.

Наукового забарвлення «мотивація» як термін почала набувати в ХХ ст., коли з'явилися різноманітні теорії мотивації, проте значно раніше існувало певне усвідомлення цілеспрямованого впливу на людину. В більшій мірі мотиваційні теорії суперечать одна одній. Оскільки незрозумілим залишається той факт, чому в одних людей мотивація сильніша, в інших – навпаки, в результаті одні досягають успіху, а інші терплять поразку, хоча стартові можливості однакові. Деякі психологи віддають перевагу ролі внутрішніх механізмів, які відповідають за дії індивіда, другі вбачають причину мотивації в зовнішніх стимулах, треті вивчають основні мотиви та визначають, які з них вродженні, а які набуті. Так, своє бачення специфіки мотивації запропонували: З. Фрейд, Р. Вудворт, Г. Мюррей, А. Маслоу та інші [10].

З психологічної точки зору досить часто розглядається теорія А. Маслоу, відповідно до якої людська поведінка скеровується певним набором потреб. Цю теорію можна використовувати і при характеристиці електоральної поведінки, оскільки фізіологічні, соціальні, безпекові аспекти життя людини тісно переплетені з функціонуванням партій, діяльністю керівних осіб, що творять політику в країні.

Досить ґрунтовно при аналізі електорального вибору особи є схема класифікації мотивів, яку запропонували Д. Маклеланд і Дж. Аتكісон. Дослідники виділили три основних мотиви, які суттєво впливають на поведінку особи: мотив влади, досягнення та афіліації. Не лише політична влада, на переконання дослідників, зможе впливати на поведінку людини, інколи цей вплив набагато відчутніший з боку сім'ї та оточення людини на роботі. Д. Маклеланд і Дж. Аتكісон доводять, що прагнення до влади зумовлюють три типи причин: влада потрібна для того, щоб домінувати над іншими, обмежувати їхні дії, створювати для них ситуацію деривації; щоб інші люди

не домінували над ними; щоб здійснювати політичні досягнення [12, с. 138–139].

Мотив досягнення проявляється в турботі про ефективну діяльність. Залежно від особистих якостей людина більше вмотивована або уникнути поразки, або досягти успіху. Природно, що людина, здійснюючи вибір, піддається сумнівам, остерігається помилок та невдач. Спосіб уникнення поразки часто вбачається в наслідуванні іншим. В теорії масової комунікації це називається ефектом приєднання до більшості. На виборах деякі люди схильні підтримувати кандидата, за якого голосує більшість. Таким чином, підсвідомо людина відчуває себе на боці переможця, тобто у виграшному становищі. Р. Чалдіні пояснює ефект наслідування, оперуючи двома принципами. Перший принцип полягає в тому, що людина рахує свою поведінку правильною в конкретній ситуації, якщо бачить, що інші люди ведуть себе подібним чином. Відповідно до другого принципу, коли особа не впевнена в собі або, коли ситуація видається їй не зрозумілою та неоднозначною, вона схильна звертати увагу на інших та визнавати їх дії правильними [11].

Мотив афіліації передбачає прагнення особи до емоційного комфорту. Афіліація являє собою певний зв'язок, намагання бути в товаристві інших людей та створювати з ними емоційно-позитивні стосунки. З політичної точки зору це може означати спрямованість на досягнення компромісу, ведення успішних переговорів тощо [3, с. 194].

Г. Артёмов стверджує, що мотивація є комплексом різноманітних, проте пов'язаних між собою внутрішніх переконань людини, які спонукають її до активної дії в конкретному напрямку. Відповідно до власного твердження, дослідник виділяє переконання домінуючі (центральні) та периферійні. В структурі мотивації електорального вибору, Г. Артёмов виділяє емоційні, раціональні та оціночні елементи. До емоційних відносяться мотиви, які базуються на відчуттях (симпатії/антипатії, надії/сумніву, захоплення/розчарування), які виникають у виборців в результаті спостереження за поведінкою кандидатів і спілкування з ними. Раціональними можна вважати елементи мотивації, засновані на очікуванні певної поведінки кандидата, що зумовлене знанням програми кандидата чи партії. Ціннісними елементами мотивації електорального вибору можна вважати ті, які засновані на думці виборця про значущі якості кандидата [1]. Неможливо не погодитися з дослідником, що в реальній електоральній поведінці ці елементи мотивації поєднуються в різних пропорціях. Тим паче, що вагомий вплив на мотивацію виборця здійснює ряд факторів: вік, стать, дохід, приналежність до соціально – професійних та релігійних груп тощо. Характер електоральної поведінки в значній мірі визначається специфікою відношення особи до політики, рівнем її політичної обізнаності та типом політичної культури.

В контексті електоральної поведінки розглядається політична невизначеність, як показовий індикатор громадської пасивності. Явище обумовлене впливом цілого ряду чинників зовнішнього та внутрішнього середовища, які в свою чергу можуть бути відомими або прихованими. Невизначеність в моделях прийняття рішень слід розуміти як наявність декількох можливих результатів кожної альтернативи. В повсякденному розумінні невизначеність пов'язується з такими характеристиками,

як непередбачуваність, випадковість, неоднозначність, нечіткість [7]. Політична невизначеність населення обумовлена: частою зміною політичної обстановки в країні, можливими політичними скандалами, недовірою до політиків, що знаходяться при владі, неефективною політикою правлячої партії, нестабільністю політичної ситуації в країні.

Детальніше вплив факторів на формування політичної поведінки, а зокрема і політичної невизначеності дослідили в праці «Політична поведінка» Ж. Майно та А. Лансло. Дослідники стверджують, що відносини між громадянином та владою формуються природним шляхом, відповідно до політичної ситуації, яка існує в конкретній відрізок часу. Ми, у свою чергу, спостерігаємо їх як набір досвіду суб'єкта. До цього набору можна віднести і соціальну ситуацію, яка включає: членство у групі (сім'я, соціальний клас, церковна чи релігійна приналежність), соціально-економічні інтереси (дохід, рід занять, місце проживання), соціальну організацію та її оточення [13, с. 16].

Соціально-економічний статус є важливим аспектом електорального вибору, який у кінцевому результаті призводить до формування загальної політичної поведінки. Вплив віку на політичну поведінку становить подвійну проблему. Оскільки, по-перше, політичні переконання формуються відповідно до кожного періоду життя. По-друге, кожний новий період призводить до переосмислення уже існуючих політичних поглядів. Як правило, особа в молодому віці надає перевагу політичним вподобанням, які існують у сім'ї. Починаючи з періоду зрілості, людина обирає політичну модель уже за межами сім'ї. Ж. Майно та А. Лансло стверджують, що на диференціацію політичних поглядів має вплив також гендерний аспект. Жінки більш консервативні у сфері політики, ніж чоловіки, та більш схильні до традиційного впливу церкви. Особливе місце у праці відводиться особливостям характеру особи та їхньому впливу на політичні вподобання. Так, якщо людина флегматик, то вона більш аполітична та виявляє повагу до свободи інших людей. Люди «пристрасні» є авторитарними лідерами, а революціонерів можна знайти серед холериків [13, с. 23].

Для пояснення мотивів електорального вибору можна використати також теорію М. Вебера про ідеальні типи соціальної дії. При цілераціональному типі соціальної дії в основі лежить очікування визначеної поведінки предметів зовнішнього світу та інших людей і використання цього очікування в якості «умов» або «засобів» для досягнення своєї раціонально поставленої та продуманої цілі. Ціннісно-раціональний тип ґрунтується на вірі в безумовну – естетичну, релігійну або іншу – самодостатню цінність певної поведінки як такої, незалежно від того, до чого вона приведе. Афективна соціальна дія розглядається як емоційна, зумовлена фактами або емоційним станом індивіда. Традиційний тип базується на тривалій звичці [4]. Тобто, при цілераціональному типі суб'єкт керується в більшій мірі раціональними переконаннями. Рішення приймаються не під впливом емоцій чи традицій, а обирається політична сила, яка пропонує програму ідентичну світогляду суб'єкта. У випадку ціннісно-раціонального вибору особа керується певними загальноприйнятими нормами, релігійними чи моральними установками, проте і має конкретно визначену мету. Акт голосування розглядається

як прояв групової солідарності. Прикладом традиційної політичної дії може слугувати феномен спадкового голосування. Можна виділити і афективну поведінку виборців. Головним є мотив протесту, коли виборець голосує за партію чи кандидата тому, що він проти решти [3, с. 196].

Вище перелічені фактори є класичним набором, які піддаються перманентному аналізу та переосмисленню науковцями. Їх вплив розглядається з точки зору різних характеристик та безсумнівно є суттєвим. Проте існує ряд інших чинників, які відіграють свою роль у формуванні політичної мотивації людини. До них можна віднести: особисті фобії (расизм, ксенофобію, антисемітизм), стереотипи, якими живе людина, морально-ціннісні аспекти її світогляду, рівень поінформованості тощо.

Значна увага приділяється інформуванню громадськості. За відсутності об'єктивної інформації, люди часто оцінюють вірогідність подій суб'єктивно, керуючись інтуїцією, знаннями, досвідом і непрямими даними про ситуацію. Такий спосіб трактування отриманої інформації часто призводить до помилкових висновків. Негативний вплив на стан політичної невизначеності населення здійснює дезінформація або маніпулювання громадською думкою з боку ЗМІ. В результаті громадянин не лише не має чітко сформованої позиції стосовно тієї чи іншої політичної сили, а взагалі сумнівається в доцільності інституту виборів. Ж. Майно та А. Лансло, розглядаючи провокуючі модифікації до яких належать і прогресивні методи «переконання», стверджують, що їхня особливість полягає в тому, що вони постійно удосконалюються. Спочатку їх використовували для приватних та публічних виступів, пізніше для традиційних виборчих кампаній, згодом разом із ЗМІ їх відносять до методів психологічної війни. Тепер їхнє завдання полягає не лише в тому, щоб переконати, але й змінити загальне ставлення суб'єкта. Основна роль у розповсюдженні методів «переконання» відводиться різного роду медіа засобам. Вони збирають та поширюють культурні моделі в середовищі, інтерпретують їх відповідно до ситуації. На основі уже отриманої інформації людина формує власну реакцію на ті чи інші події. Тим паче, що політична поведінка громадян піддається впливу інформації навіть не політичного характеру [13, с. 46].

Правильний та свідомий вибір здійснюється особою за умови, що вона володіє інформацією про події, які відбуваються в ході виборчої кампанії та цікавиться політичним життям країни. Рівень поінформованості виборця залежить від того наскільки він обізнаний з політичними програмами та законодавством, діяльністю партій та кандидатів. Оскільки в сучасному світі основна частина інформації циркулює в ЗМІ, медіа засоби наділені значними функціями та інколи відіграють роль уже сформованого органу. Проте бути під тиском авторської подачі інформації погоджується не кожен громадянин. Частина виборців з мінімальною допомогою медіа намагається розібратися в ситуації та кінцевому результаті робить незалежний вибір, сформований власною свідомістю, а не нав'язаний ззовні. В крайньому випадку вибір має формуватися під впливом різних джерел інформації, а не лише одного, щоб мати можливість проаналізувати та критично осмислити отриману інформацію.

В. Комаровський стверджує, що для аналізу картини у цілісному вигляді людині потрібно враховувати всі

компоненти: знання виборчого законодавства; знайомство з біографією та політичними установками, поглядами кандидатів та програмами політичних партій, що беруть участь у виборчому процесі; знайомство з матеріалами ЗМІ про хід виборчої кампанії, кандидатів та програм політичних партій; участь у зустрічах з кандидатами, обговорення виборчої проблематики у колі сім'ї, друзів, на роботі тощо; агітація «за» чи «проти» того чи іншого кандидата чи партії; надання підтримки кандидатам чи партіям у тій чи іншій формі (фінансова, матеріальна, моральна тощо) [5].

Сутність передвиборчої діяльності полягає в тому, що вона покликана сформувати позитивне або негативне бачення чи то політичної сили, чи то кандидата. Оскільки сьогодні важко будь-кого вразити класичними методами подачі інформації все частіше використовують психологічний тиск та різного роду маніпуляції свідомістю. На нашу думку, маніпулювання свідомістю виборця є одним із базових факторів, який впливає на прийняття політичного рішення. Особа об'єктивно усвідомлює, що впоратися з тією кількістю інформації, яка до неї надходить вона не в змозі. Це в подальшому призводить до зростання сумнівів, виникнення незрозумілих ситуацій, які провокують стан невизначеності. Як стверджує А. Прохоров: «Свобода політичного вибору набирає фіктивного характеру, оскільки технології впливу досягли такого рівня, що можна говорити про масштабне маніпулювання свідомістю громадяна» [8].

Виборчі технології обов'язково передбачають вивчення мотивації не лише на рівні групи, а й на рівні окремого індивіда (що спонукає його взяти участь у виборах чи утриматися від голосування). Аналізується взаємозв'язок не тільки між соціально-політичними показниками та електоральною поведінкою виборців, а й між усталеною їх орієнтацією та реально зробленим вибором [6]. Практично усі виборчі технології мають на меті впливати на поведінку людей та контролювати її. Найбільший акцент завжди робиться на відчуття людини, її увагу та пам'ять, оскільки саме вони породжують нові стереотипи у свідомості людини. Виборець втрачає зв'язок з дійсними своїми мотивами, потребами та цінностями, яких він дотримувався раніше і формує нові образи та ідеали. Тому, якщо інформація була засвоєна некритично, відбувається суперечність між новосформованими образами і тими, що є насправді, наступає стадія розчарування у політичній владі та її діяльності.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Отже, при вивченні політичної поведінки, а зокрема при дослідженні особливостей формування політичного вибору важливо враховувати мотивацію, як комплекс внутрішніх переконань людини. Основна її роль при формуванні політичного вибору особи полягає в тому, що вона породжує прагнення здійснити вплив на владу. Таким же чином, основним мотивом ухилення від участі є невпевненість людини у своїх силах та відчуття власної безкорисності.

Мотиви формуються під впливом різного роду чинників, які в силу своєї важливості здатні підсилювати мотивацію або ж її пригнічувати. Глибокий системний аналіз дозволяє дослідити вплив цих факторів на поведінку особи та її мотивацію. Виборець може зробити правильний вибір за умови критичного осмислення

інформації та власних цінностей. Володіючи свободою у відборі інформації, важливо, щоб особа здійснювала вибір відповідно до власних переконань.

Список використаних джерел

1. Артемов Г. Мотивация электорального выбора [Электронный ресурс] // Политический анализ. Доклады Центра эмпирических политических исследований СПб ГУ. – Режим доступа: <http://library.sociology.kharkov.ua/books/politanaliz/01.html>
2. Артемов Г. Политическая социология [Электронный ресурс] / Библиотека Гумер – социология. – Режим доступа: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Sociolog/artem/11.php
3. Бунь В. Электоральный выбор: суть та основні складові / В. Бунь // Вісник Львів. Ун-ту. Серія: філософські науки. – Львів: Львів. Нац. ун-т ім. І. Франка. 2008. – Вип. 11. – С. 192–201.
4. Вебер М. Избранные произведения [Электронный ресурс] / М. Вебер. – Режим доступа: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Sociolog/Weber/osn_soc.php
5. Комаровский В. Демократия и выборы в России: теория и история вопроса [Электронный ресурс] / В. Комаровский. – Режим доступа: <http://ecsocman.hse.ru/data/306/907/1216/003Komarovskij.pdf>
6. Кочубей Л. Методи соціально-психологічного впливу на електорат [Электронный ресурс] // Український центр політичного менеджменту. – Режим доступу: <http://www.politik.org.ua/vidmagcontent.php3?m=1&n=22&c=225>
7. Кулагин О. Понятия риска и неопределенности в моделях принятия решений [Электронный ресурс] // Management–service. – Режим доступа: http://www.management–service.ru/article_08.php
8. Прохоров А. Інформаційно-психологічне підґрунтя політичних технологій // Nauk. Zap. «Kyjevo–Mogyl. Akad.». – 2002. – Т. 20: Спец. Вип., Ч. 1. – С. 256–258.
9. Современный толковый словарь русского языка Ефремовой [Электронный ресурс] / Словари и энциклопедии на Академике. – Режим доступа: <http://dic.academic.ru/dic.nsf/efremova/187811/%D0%9C%D0%BE%D1%82%D0%B8%D0%B2%D0%B0%D1%86%D0%B8%D1%8F>
10. Философская энциклопедия [Электронный ресурс] / Словари и энциклопедии на Академике. – Режим доступа: http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_philosophy/2755/%D0%9C%D0%9E%D0%A2%D0%98%D0%A6%D0%98%D0%AF
11. Чалдини Р. Психология влияния [Электронный ресурс] / Р. Чалдини. – Режим доступа: <http://www.litmir.net/br/?b=95725>
12. Шестопал Е. Психологический профиль российской политики 1990–х. Теоретические и прикладные проблемы политической психологии / Е. Шестопал. – М.: Рос. Пол. Эн. 2000. – 431 с.
13. Meynaud J., Lancelot A. Les attitudes politiques / Jean Meynaud, Alain Lancelot. – Paris: Les Presses universitaires de France, 1964, 2ème édition. – 128 p.
8. Prohorov A. Informacijno–psihologichne pidg`runtja politychnyh tehnologij // Nauk. Zap. «Kyjevo–Mogyl. Akad.». – 2002. – Т. 20: Спец. Вип., Ч. 1. – С. 256–258.
9. Sovremennyyj tolkovyj slovar` russkogo jazyka Efreмовой [Elektronnyj resurs] / Slovari i jenciklopedii na Akademike. – Rezhim dostupa: <http://dic.academic.ru/dic.nsf/efremova/187811/%D0%9C%D0%BE%D1%82%D0%B8%D0%B2%D0%B0%D1%86%D0%B8%D1%8F>
10. Filozofskaja jenciklopedija [Elektronnyj resurs] / Slovari i jenciklopedii na Akademike. – Rezhim dostupa: http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_philosophy/2755/%D0%9C%D0%9E%D0%A2%D0%98%D0%A6%D0%98%D0%AF
11. Chaldini R. Psihologija vlijanija [Elektronnyj resurs] / R. Chaldini. – Rezhim dostupa: <http://www.litmir.net/br/?b=95725>
12. Shestopal E. Psihologicheskij profil` rossijskoj politiki 1990–h. Teoreticheskie i prikladnye problemy politicheskoy psihologii / E. Shestopal. – M.: Ros. Pol. Jen, 2000. – 431 s.
13. Meynaud J., Lancelot A. Les attitudes politiques / Jean Meynaud, Alain Lancelot. – Paris: Les Presses universitaires de France, 1964, 2ème édition. – 128 p.

Lavruk I. M., graduate student, Vasyl Stefanyk Precarpathian National University (Ukraine, Ivano–Frankivsk), ilona160481@mail.ru

The structural factors of interaction in electoral process

In the article was determined the motive is one of the basic factors which influence the personal choice. The influence of various crucial factors in the formation of motivation is analysed. The connection between the subject's experience and motivation of his political involvement is established. The role of factor of informing the society was investigated as means of manipulation of the consciousness during studying the problem of the political uncertainty. Fundamental obstacles in making competent political decisions are identified. The author suggests while making the choice to pay attention to the critical perception of the information and its conformity to one's own convictions.

Keywords: structural interaction, electoral process, electoral behaviour, manipulative technologies, influence.

Lavruk I. H., аспирантка, Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника (Україна, Івано–Франківськ), ilona160481@mail.ru

Факторы структурного взаимодействия в выборном процессе

Раскрыты особенности структуры политического поведения. Определено базовый фактор электорального выбора. Проанализировано влияние различного рода факторов, которые являются определяющими при формировании мотивации. Исследована роль фактора информирования как средства манипулирования сознанием. Определены основные препятствия на пути принятия компетентного политического решения. Выбор как результат на критическое восприятия информации и действительности.

Ключевые слова: фактор мотивации, электоральный процесс, электоральное поведение, манипулятивные технологии, влияние.

* * *

References

1. Artemov G. Motivacija jelektoral'nogo vybora [Jelektronnyj resurs] // Politicheskij analiz. Doklady Centra jempiricheskikh politicheskikh issledovanij SPb GU. – Rezhim dostupa: <http://library.sociology.kharkov.ua/books/politanaliz/01.html>
2. Artemov G. Politicheskaja sociologija [Jelektronnyj resurs] / Biblioteka Gumer – sociologija. – Rezhim dostupa: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Sociolog/artem/11.php
3. Bun' V. Elektoral'nyj vybir: sut' ta osnovni skladovi / V. Bun' // Visnyk L'viv. Un–tu. Serija: filozofs'ki nauky. – L'viv: L'viv. Nac. un–t. im. I. Franka. 2008. – Vyp. 11. – S. 192–201.
4. Veber M. Izbrannye proizvedenija [Jelektronnyj resurs] / M. Veber. – Rezhim dostupa: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Sociolog/Weber/osn_soc.php
5. Komarovskij V. Demokratija i vybory v Rossii: teorija i istorija voprosa [Jelektronnyj resurs] / V. Komarovskij. – Rezhim dostupa: <http://ecsocman.hse.ru/data/306/907/1216/003Komarovskij.pdf>
6. Kochubej L. Metody social'no–psihologichnogo vplyvu na elektorat [Elektronnyj resurs] // Ukraїns'kyj centr politychnogo menezhmentu. – Rezhym dostupu: <http://www.politik.org.ua/vidmagcontent.php3?m=1&n=22&c=225>
7. Kulagin O. Ponjatija riska i neopredelennosti v modeljah prinjatija reshenij [Jelektronnyj resurs] // Management–service. – Rezhim dostupa: http://www.management–service.ru/article_08.php

УДК 321.323

Мордовець М. В.,

кандидат політичних наук, старший викладач кафедри соціології, філософії і права, Одеська національна академія харчових технологій (Україна, Одеса), maria@avers.odessa.ua

СУТНІСТЬ ПОЛІТИЧНОЇ УЧАСТІ: ТЕОРІЯ ТА УКРАЇНСЬКИЙ КОНТЕКСТ

Розглянуто проблему застосування в українському контексті теорії політичної участі. Застосовано біхевіористський та компаративістський метод для дослідження наукових теорій і поведінки громадян, а також аналіз наукової літератури. Метою статті виступає вивчення сучасного стану теорії політичної участі та можливостей її застосування для осмислення політичних процесів в Україні. Автор дійшов висновку, що в сучасний період розвитку теорії політичної участі існує велика кількість аналітичних і концептуальних інструментів для дослідження глобальних та локальних політичних процесів, які головним чином побудовані на основі аналізу західних демократичних систем, де громадськість має можливість широкій участі в політиці. Доведено, що політична участь громадян України може бути охарактеризована як «пробудження» громадянського суспільства, що будується на об'єднанні окремих громадян у невеликі, але ефективно діючі колективи, здатні до швидкого приєднання нових учасників.

Ключові слова: політична участь, громадянське суспільство, соціалізація.

Будь-яка наукова теорія лише до певної міри пояснює реальні процеси та явища, хоча наука намагається зробити існуючий зазор між теоретичними моделями та дійсністю якомога менше. Саме тому ми спостерігаємо постійний процес уточнення тих чи інших політичних теорій, виникнення нових теоретичних конструкцій, термінів тощо. Це твердження справедливе і по відношенню до проблеми участі населення в соціально-політичних процесах. Вона видається однією з найбільш актуальних проблем сучасної політології, так як ми спостерігаємо виникнення великої кількості гострих питань пов'язаних з подальшим розвитком демократичних суспільства; імплементацією демократичного досвіду в країнах, що трансформуються; виникнення неочікуваних суперечностей між інтересами громадян, громад та держав на пострадянському просторі і т.д.

У більшості країн пострадянського простору, в тому числі і на Україні, триває розвиток нової соціально-економічної моделі, яка характеризується переходи від планової до ринкової системи. Економісти кажуть, що цей перехід ще далеко не завершений. ринкові принципи вільної конкуренції не запрацювали на повну силу, дуже яскраво проявляє себе бажання багатьох керівників управляти соціально-політичною системою вручну. Не заглиблюючись в економічну теорію, можна констатувати, що в Україні при переході до ринкової економіки ставку було зроблено на чисто економічні механізми, які повинні були автоматично принести народу благоденство, допомогти в формуванні демократичного ладу, захисту цивільних свобод і ідеалів. На жаль, даний підхід не враховував того, що в центрі будь-якої економічної системи знаходиться людина, а її ціннісні орієнтації, менталітет, традиції, трудова і політична культура мають величезний вплив на розвиток соціуму в цілому. економічний детермінізм і це ігнорування важливої ролі людського фактора в політичних процесах привело нашу країну до стану перманентної соціально-економічної кризи, «політичної турбулентності» за влучним виразом відомого філософа і політолога С. Дацюка. В окреслених нами умовах проблема політичної участі населення видається досить актуальною.

Зазначена тема досліджувалась в роботах багатьох вчених. Існує серйозний доробок західних дослідників, серед яких необхідно назвати Е. Даунса, С. Ліпсета, Д. Лернера, Дж. Мігдела, С. Хантінгтона, Р. Дала. Чималу увагу їй присвятили й українські вчені: І. Алексєнко, Н. Дембіцька, Б. Макаренко, Н. Ротар, Е. А. Афонін, Л. В. Гонюкова, Р. В. Войтович, В. Бортніков, О. Клименко та інші.

Метою даної наукової статті є аналіз сучасного стану теорії політичної участі та можливостей її застосування для осмислення політичних процесів в Україні.

Західна політологія розробила для пояснення суті політичної участі чимало аналітичних інструментів та теорій. Серед останніх можна назвати теорію соціального капітала, згідно до якої неполітичні контексти є провідним фактором в якості політичних установ та для пояснення політичної участі. У відповідності до неї, соціальний капітал різноманітних мереж, асоціацій, довіри та певних норм і цінностей дозволяють людям досягати цілей, які були б недосяжними у випадку їх відсутності. Найбільш важливим є набуття громадянських навичок, які громадяни, згідно до даної теорії, отримують в

неполітичних установах. Однак дана теоретична модель не дозволяє відповісти на питання, чому є люди взагалі приймають рішення займатись в той, чи інший спосіб політикою. Ця методологічна проблема призводить до труднощів у вимірі соціального капіталу [1, с. 2–3]. Крім цього, необхідно згадати класифікацію форм політичної участі У. Мілбрайта на конвенціональну (таку, що дозволяється законами і владою) і неконвенціональну (протестну за своєю суттю). На разі нам відомо, що розширені можливості участі в політичному житті збільшують віру людей у свій потенціал. Більш освічені громадяни демонструють більшу схильність до активної участі в політиці. Г. Курт вказує, серед іншого, що вони здатні побудувати певну систему цілей, до яких слід прагнути для створення процвітаючої демократичної системи: зміцнення елітного консенсусу, заснованого на фундаментальних вимогах демократичного суспільства, відповідних цінностях і правилах; розвиток організацій-посередників між суспільством і урядом; розширення прав і можливостей громадянського суспільства; консолідація соціуму навколо ринкових механізмів розподілу матеріальних благ. Якщо дані цілі будуть досягнуті, то політична система автоматично отримує легітимність з різних джерел і з різною мотивацією [2, с. 17–18].

Політична соціалізація, яка виступає важливою складовою соціалізації нового покоління як процесу засвоєння соціальних норм і цінностей, уявляє собою політичне самовизначення молоді по відношенню до громадських і державних інститутів влади, до приватної або громадської власності, що виражається в утвердженні того чи іншого типу суспільного ладу, форми правління, різних соціальних систем і полягає в підсумку в формуванні політичної самосвідомості. Формами її прояву виступають суспільно-політичні феномени, що позначаються різними авторами як політична активність, політична поведінка, політична діяльність, політична участь і т.д. Точне розмежування цих понять створює серйозними методологічними труднощами, найчастіше вони визначаються одне через інше або ж взагалі розуміються як синонімічні. Найбільш загальною категорією виступає поняття «політична поведінка» [3, с. 103].

Російська дослідниця Є. Лисєнко подає досить обґрунтоване розуміння політичної участі: «Політичне участь розуміється як залученість громадян в політико-владні відносини. При цьому така залученість може мати різні форми, проявляючись як на вербально-емоційному, так і на інструментальному рівнях. На вербально-емоційному рівні політична участь характеризується перш за все певним ступенем загального інтересу громадян до тим, що відбувається в країні політичним подій, ступенем і характером політичної інформованості і політичної компетентності. Інструментальний рівень являє собою іншу сторону політичної участі, пов'язану з активною політичною діяльністю громадян. До форм прояву цього виду політичної участі відносяться такі дії громадян, як участь у виборах, участь в акціях протесту / підтримки демонстраціях, мітингах, страйках, голодовках), членство в політичних і громадських організаціях, звернення в різні державні та громадські інстанції і т.д. Таким чином, найважливішими умовами розвитку суб'єкта політичної участі населення є, по-перше, досить високий рівень інтересу громадян до політики і, по-друге, їх пряма участь

у різних організованих формах політичної активності» [4, с. 81].

Західні політичні спостерігачі вказують, що зміцнення демократії в Україні є суперечливим і драматичним процесом, хоча на цьому шляху відкриваються безпрецедентні можливості. Серед обнадійливих факторів політичної участі вони називають попит на нових громадських лідерів, а також створення нових соціально-політичних ліфтів для нових учасників політичного життя, включаючи жінок, молодь та реформаторів від громадянського суспільства і засобів масової інформації. Все більше українських політиків визнають перевагу відкритої інклюзивної політичної системи, в якій існує реальна конкуренція.

Тривалий час західні політологи шукали модель політичної участі, що будувалась лише на чистому «interest», тобто «інтересі», егоїстичних прагненнях раціонального суб'єкта. Не може бути ніяких сумнівів в тому, що велику частину людської поведінки мотивовано користю, однак безліч психологічних експериментів доводять, що люди прагнуть зробити інших краще, нерідко несуть моральні та матеріальні втрати. Така альтруїстична позиція є бути важливим фактором у політичному житті. Хоча це може видаватись для пересічних учасників політичних процесів привабливим, однак створення політичної системи, що повністю працює згідно до альтруїстичних принципів є насправді утопічною ідеєю [5, с. 681].

В той же час не дивлячись на певні досягнення в напрямку демократизації української політичної системи, існують і серйозні загрози: ««Локалізація», чи «регіоналізація», суспільного життя проявляється у зростанні активності органів регіональної і місцевої влади для розширення участі громадян у прийнятті рішень, котрі зачіпають їхні інтереси. Таке «розмивання» суверенітету не може не позначитися на функціонуванні демократії та її інститутів, для якої національна держава була опорою більше двохсот років. З одного боку, інтернаціоналізація економічного і політичного життя унеможливило ефективне демократичне управління в межах окремої держави. З іншого боку, зростає розчарування громадян у можливостях традиційних демократичних систем, котрі не забезпечують необхідне представництво та захист інтересів місцевих колективів у масштабі держави» [6, с. 37].

Одним з тривожних показників, що характеризує політичну залученість українців у соціально-економічні процеси в країні є низький рівень обізнаності з ключовими правовими документами, що регулюють життя громадян, а також наявність лише часткового уявлення про існуючу політичну систему. Лише кожен десятий громадянин повністю знайомий з текстом Конституції. На Сході і на Донбасі рівень обізнаності з Конституцією є помітно нижчим, ніж в інших регіонах. Майже половина (49%) громадян знають, що в Україні діє парламентсько-президентська форма державного правління. 20% опитаних вважають, що в країні діє президентсько-парламентська модель. 25% відповіли, що не знають. Існуючу, парламентсько-президентську модель вважають за найкращу для України 37% респондентів (в листопаді 2014 р. – 44%). Президентсько-парламентську модель вважають найкращою 16% (у листопаді 2014 р. – 17%). Інші моделі користуються меншою підтримкою: тільки 4% підтримують модель президентської республіки, 5% –

парламентської республіки і 3% – диктатури. Третина опитаних не змогли відповісти (у листопаді 2014 р. – 27%) [7, с. 22–24].

О. Пилипенко запропонував інституційний підхід до політичної участі, який, передбачає пояснення політичного процесу через трансформацію інститутів влади, при цьому умови соціального середовища враховуються лише частково. Прихильники поведінкового підходу взагалі розглядають в якості основних суб'єктів політики лише окремих індивідів або групи людей. Отже, політичний процес моделюється ними як «результуючий вектор» поведінки і інтересів цих суб'єктів. Структурно-функціональний підхід, на думку О. Пилипенко, акцентує увагу на внутрішніх структурних та функціональних особливостях політичної системи і середовища, що визначають спосіб і характер взаємодії між політичними акторами. Політичний процес, згідно до такої концепції політичної участі, протікає в умовах впливу безлічі факторів, які задають темп і характер його розвитку, або іншими словами детермінують його динаміку. Зазвичай виділяють внутрішні і зовнішні чинники політичного процесу. У дослідженні внутрішніх факторів найбільш адекватним є застосування поведінкових підходів, тому що внутрішні чинники політичного процесу пов'язані з суб'єктами політики і їх цілями, а також розподілом владних ресурсів. До зовнішніх факторів відносять середовище та його вплив, особливості взаємодії з іншими соціальними системами [8, с. 211].

Українське суспільство після Помаранчевої революції зробило висновок про необхідність відходу від патерналістичної моделі. Частина активістів отримали політичні посади, а деякі громадські групи та партії прагнучі до кардинальних змін у політиці почали власну розбудову на основі міжнародного досвіду. Виникло також загальне почуття зацікавленості в політичному житті. Однак після Революції Гідності з'явилися серйозні загрози, пов'язані з політичною нестабільністю країни, соціально-економічною кризою, а також відсутністю механізмів оперативної і ефективної взаємодії між суспільством і владою. На думку, експертів в налагодженні таких механізмів ключову роль має відігравати громадське суспільство [9, с. 37].

Використання соціологічних методів дослідження політичної участі дає можливість з'ясувати співвідношення мотивів владарювання і підпорядкування, які формуються в сфері сприйняття реальної дійсності. В рамках даної парадигми виділяється і особливо підкреслюється значення «стану масової свідомості»: ментального стану, пануючих настроїв і очікувань, соціально-психологічних установок, масової орієнтації і конкретної спрямованості свідомості і психіки учасників політичного процесу і їх визначального впливу на процеси вироблення та реалізації тих чи інших політичних рішень.

Практично всі дослідники визнають, що ключові фактори, що впливають на політичну участь, починають вступати в силу ще в дитинстві. Перші етапи соціалізації формують базові характеристики, наприклад, дуже важливим є соціально-економічний статус батьків, стать, придбаний в ході життя досвід (в тому числі, досвід громадської активності в школі). Серед внутрішніх факторів, що впливають на політичну участь, насамперед слід виділити соціалізацію, що включає в себе не тільки усвідомлені, цілеспрямовані дії, а й стихійні, спонтанні процеси [10].

Різноманітність форм політичної участі визначається наявністю умов і розгалуженістю структур, здатних сприймати індивідуальні запити громадян до влади. Політична участь до певної міри детермінує еволюцію політичної системи, яка сприяє або перешкоджає політичним діям громадян і безпосередньо залежить від політичного режиму. В демократичних суспільствах політична участь є загальною і вільною. Індивід має можливість практично реагувати на вчинки влади, що зачіпають його інтереси, приймати ті чи інші дії в якості реакції на ситуацію, що складається в країні (регіоні). Політична участь є для демократичних країн засобом досягнення цілей, реалізації потреб в самовираженні й самоствердженні. При цьому допускаються й протестні форми участі. Як доводить політичних досвід демократичних держав, громадянське суспільство рано чи пізно створює механізми, що дозволяють мобілізувати маси для створення тиску на політичну владу. З розширенням політичної участі громадян громадянське суспільство отримує широке визнання в якості важливої суспільної сили, яка заохочує прозорість в управлінні державою, відкритість та підзвітність влади.

Підсумовуючи все вищевикладене можна зробити наступні висновки:

1) в сучасний період розвитку теорії політичної участі існує велика кількість аналітичних і концептуальних інструментів для дослідження глобальних та локальних політичних процесів, які головним чином побудовані на основі аналізу існуючих на Заході демократичних систем з широкою участю громадськості в політиці;

2) проблему для дослідника розвитку соціально-політичних систем транзитивних країн, таких як Україна, становить вибір адекватної методології для дослідження політичної участі громадян, так як більшість інструментів, які успішно застосовуються для аналізу подібних проблем на Заході, можуть бути застосовані лише частково;

3) політичну участь громадян України на основі проведеного аналізу може бути охарактеризовано як «пробудження» громадянського суспільства, що будується на об'єднанні окремих громадян у невеликі, але ефективно діючі колективи, здатні до швидкого приєднання нових учасників;

4) в той же час середній рівень обізнаності окремих громадян в політичних реаліях і рівень правової культури є досить низьким, що найближчим часом буде головним стримуючим фактором для розширення політичної участі;

5) перспективним напрямком майбутнього дослідження проблеми уявляється комплексне вивчення правової та політичної соціалізації; виявлення факторів, що впливають на цей процес (ЗМІ, школа, економічні труднощі, горизонтальні зв'язки тощо).

Список використаних джерел

1. Rubenson D. Participation and Politics: Social Capital, Civic Voluntarism, and Institutional Context. Paper Prepared for the ECPR Joint Sessions of Workshops (April 14–19, 2000) / Rubenson Daniel. – Copenhagen: University of Copenhagen, 2000. – 24 p.
2. Kurth H. Iris Kempe Presidential Election and Orange Revolution Implications for Ukraine's Transition / Helmut Kurth. – Kiev: Zapovit, 2005. – 152 p.
3. Пфетцер С. А. Теоретико-методологические основания анализа проблемы политического участия / С. А. Пфетцер // Вестник КемГУ. – 2013. – №4 (56). – С.103–110.
4. Лисенко Е. В. Политическое участие населения Украины: особенности, характер, формы / Е. В. Лисенко // Методология, теория та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. – 2010. – Вип.16. – С.281–284.

5. Fowler J. Altruism and Turnout / James Fowler // Journal of Politics. – 2006. – Vol.68. – No.3. – P.674–683.

6. Панченко Т. Субсидіарна демократія в умовах глобалізації і регіоналізації політичного простору / Т. Панченко // Політичний менеджмент. – 2009. – №5(38). – С.36–45.

7. Зміни до конституції та конституційний процес очима громадян / Конституційний процес в Україні: нові реалії, нові виклики, нові підходи. Інформаційно-аналітичні матеріали до Круглого столу «Конституційний процес в Україні: відповідь на нові виклики чи повторення старих помилок?» 9 липня 2015 р. – Київ: Центр Разумкова, 2015. – С.22–32.

8. Пилипенко А. А. Политические процессы: основные типы и факторы развития / А. А. Пилипенко // Вісник СевДТУ. Політологія: зб. наук. пр. – 2008. – Вип.91. – С.210–213.

9. Ukraine's Second Front – An Assessment of the Political and Civic Landscape Following the October 2014 Parliamentary Elections. – Kiev: National Democratic Institute, 2015. – 37 p.

10. Рябухина Ю. Н. Система факторов политического участия молодежи / Ю. Н. Рябухина // Человек. Сообщество. Управление: Научно-информационный журнал. – 2012. – №3. – С.42–48.

References

1. Rubenson D. Participation and Politics: Social Capital, Civic Voluntarism, and Institutional Context. Paper Prepared for the ECPR Joint Sessions of Workshops (April 14–19, 2000) / Rubenson Daniel. – Copenhagen: University of Copenhagen, 2000. – 24 p.

2. Kurth H. Iris Kempe Presidential Election and Orange Revolution Implications for Ukraine's Transition / Helmut Kurth. – Kiev: Zapovit, 2005. – 152 p.

3. Pfetcer S. A. Teoretiko-metodologicheskie osnovaniya analiza problemy politicheskogo uchastija / S. A. Pfetcer // Vestnik KemGU. – 2013. – №4 (56). – С.103–110.

4. Lisenko E. V. Politicheskoe uchastie naselenija Ukrainy: osobennosti, harakter, formy / E. V. Lisenko // Metodologija, teorija ta praktika sociologichnogo analizu suchasnogo suspil'stva. – 2010. – Vup.16. – С.281–284.

5. Fowler J. Altruism and Turnout / James Fowler // Journal of Politics. – 2006. – Vol.68. – No.3. – P.674–683.

6. Panchenko T. Subsidiarna demokratsiia v umovakh hlobalizatsii i rehionalizatsii politychnoho prostoru / T. Panchenko // Politychnyi menedzhment. – 2009. – №5 (38). – С.36–45.

7. Zminy do konstytutsii ta konstytutsiinyi protses ochyma hromadian / Konstytutsiinyi protses v Ukraini: novi realii, novi vyklyky, novi pidkhody. Informatsiino-analitychni materialy do Kruhloho stolu «Konstytutsiinyi protses v Ukraini: vidpovid na novi vyklyky chy povtorennia starykh pomylok?» 9 lypnia 2015 r. – Kyiv: Tsentr Razumkova, 2015. – С.22–32.

8. Pilipenko A. A. Politicheskie processy: osnovnye typy i faktory razvitiia / A. A. Pilipenko // Visnyk SevDTU. Politolohiia: zb. nauk. pr. – 2008. – Vup.91. – С.210–213.

9. Ukraine's Second Front – An Assessment of the Political and Civic Landscape Following the October 2014 Parliamentary Elections. – Kiev: National Democratic Institute, 2015. – 37 p.

10. Rjabuhina Ju. N. Sistema faktorov politicheskogo uchastija molodezhi / Ju. N. Rjabuhina // Chelovek. Soobshhestvo. Upravlenie: Nauchno-informacionnyj zhurnal. – 2012. – №3. – С.42–48.

Mordovets M. V., PhD, Senior Lecturer, Department of Sociology, Philosophy and Law, Odessa National Academy of Food Technologies (Ukraine, Odessa), maria@avers.odessa.ua

The essence of political participation: theory and Ukrainian context

The article considers the problem of applying of political participation theory in the Ukrainian context. The author put into use behavioural and comparative methods for the study of scientific theories and the behaviour of citizens, as well as analysis of the scientific literature. Purpose of the article was to study the theory of political participation and opportunities for its use in understanding the political processes in Ukraine. The researcher concludes that in the current period of political participation theory, there are a lot of conceptual and analytical tools for the study of global and local political processes, mainly based on the analysis of Western democratic systems, where the public has the broad possibility of participation in politics. Analysis shows that the political participation of the citizens of Ukraine can be characterized as an «awakening» of civil society, built on an integration of individual citizens in the small but well-functioning teams, capable of rapid accession of new members.

Keywords: political participation, civil society, socialization.

Mordovets M. V., кандидат политических наук, старший преподаватель кафедры социологии, философии и права, Одесская

національна академія пищевих технологій (Україна, Одеса),
maria@avers.odessa.ua

Сущність політичного учасця: теорія і український контекст

Рассмотрена проблема применения в украинском контексте теории политического участия. Применен бихевиористский и компаративистский метод для исследования научных теорий и поведения граждан, а также анализ научной литературы. Целью статьи выступает изучение современного состояния теории политического участия и возможностей ее применения для осмысления политических процессов в Украине. Автор пришел к выводу, что в современный период развития теории политического участия существует большое количество аналитических и концептуальных инструментов для исследования глобальных и локальных политических процессов, главным образом построенных на основе анализа западных демократических систем, где общественность имеет возможности широкого участия в политике. Доказано, что политическое участие граждан Украины может быть охарактеризовано как «пробуждение» гражданского общества, строящегося на объединении отдельных граждан в небольшие, но эффективно действующие коллективы, способные к быстрому присоединения новых участников.

Ключевые слова: политическое участие, гражданское общество, социализация.

* * *

УДК 323:316.37(477)

Заславська О. О.,

кандидат політичних наук, доцент кафедри філософії і політології, Хмельницький національний університет (Україна, Хмельницький),
zaslavskaya_olga@ukr.net

ПРОБЛЕМА ЗАЛУЧЕНОСТІ ОСОБИСТОСТІ ДО ПРОЦЕСУ ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА: УКРАЇНСЬКИЙ КОНТЕКСТ

Розкрито специфіку взаємодії особистості та громадянського суспільства. Розглянуто форми і механізми даної взаємодії, виходячи з особливостей політичних, соціальних та економічних реалій сучасної України. Окремлено форми залученості особистості до процесу формування громадянського суспільства, рівень розвиненості інститутів громадянського суспільства, стан політичної культури, зокрема, її рівень громадської активності населення країни. Проаналізовано можливості українського громадянського суспільства виступати рушійною силою в процесі демократизації сучасної держави. Визначено позитивні і негативні тенденції розвитку громадянського суспільства в Україні.

Ключові слова: громадянське суспільство, особистість, держава, демократія, політична культура.

Поняття громадянського суспільства сьогодні є одним із ключових елементів для розуміння відносин суспільства, держави та особистості. Чим більш розвинутим є громадянське суспільство, тим легше громадянам захищати свої інтереси, тим більшими є їхні можливості щодо самореалізації в різних сферах суспільного життя і тим меншою є небезпека узурпації політичної влади тими чи іншими її органами або окремими особами. Відстоюючи матеріальну й духовну незалежність людини від держави, домагаючись правової гарантії такої незалежності, громадянське суспільство активно сприяє процесам політичної демократизації, набуття державою ознак держави правової.

Як відомо, основою громадянського суспільства є особистість, яка завжди виступає одночасно суб'єктом і об'єктом суспільних відносин. Від її діяльності залежить «якість» суспільства, і, навпаки, суспільство передбачає «якість» самої особистості, бо без неї неможливе існування суспільної взаємодії та суспільних інститутів. Розвинуте громадянське суспільство створює умови для формування

вільної і свідомої особистості з почуттям власної гідності, але, головне, і саме потребує таких особистостей. Таким чином, виникає актуальна для дослідження вісь: «особистість – громадянське суспільство», котра потребує сьогодні ґрунтовного теоретичного розгляду.

В сучасних суспільних науках існують різні визначення громадянського суспільства. Це пов'язано як з тим, що саме громадянське суспільство є складним і багатомірним явищем, так і з тим, що термін «громадянське суспільство» входить до інструментарію різних наук про суспільство, що накладає на його визначення свій відбиток. Умовно дослідників можна об'єднати за такими основними напрямками: філософське дослідження ідеї громадянського суспільства (В. Андрущенко, Р. Арон, А. Карась, Б. Констан, С. Кримський, Ю. Павленко та ін.); політолого–правові дослідження сутності громадянського суспільства, його структури, місця і ролі в політичній системі демократичного суспільства (І. Варзарь, Ю. Габермас, Ф. Гайек, В. Журавський, О. Кульчицький, О. Погорілко, А. Силенко, Дж. Сорос, В. Тацій, Ю. Шемшученко та ін.); загально–соціологічна структура громадянського суспільства (Л. Губерський, М. Михальченко, М. Мокляк, В. Пазенок, М. Шаповал та ін.); історичний досвід та особливості формування громадянського суспільства в Україні (В. Барков, А. Бичко, І. Бичко, С. Грабовський, Д. Донцов, М. Драгоманов, О. Забужко, Г. Зеленько, М. Костомаров, П. Кравченко, В. Лісовий, В. Литвин, Н. Черниш, В. Шевчук, Б. Ярош та ін.); інституціональні характеристики громадянського суспільства (Е. Берк, М. Вебер, Джін Б. Елштайн, В. Кремень, М. Лукашевич, А. Пашук, Г. Філіпчук та ін.); ціннісні характеристики, освітні, загальнокультурні та моральні пріоритети громадянського суспільства (О. Бабкіна, Е. Бистрицький, В. Денисенко, Е. Макінтайр, І. Надольний, П. Ситник, М. Попович, Л. Шкляр та ін.); перспективи розвитку громадянського суспільства в контексті його взаємодії з державою (Л. Абалкін, В. Бабкін, С. Кириченко, Ф. Рудич, А. Селіванов, О. Скрипнюк, М. Ходаківський, С. Телешун та ін.).

Разом з тим, незважаючи на досить широкий пласт наукових публікацій, проблема формування громадянського суспільства в Україні залишається вивченою недостатньо повно. Проблема відносин «особистість – громадянське суспільство» потребує подальшого наукового розвитку.

Сучасна вітчизняна наука визначає громадянське суспільство як «асоціацію вільних громадян, що взаємодіють між собою виключно на ґрунті власних інтересів, правових норм та спільно погоджених чи вироблених регуляторів (компроміс тощо). Поняття «громадянське суспільство» характеризує цілісність суспільного життя стосовно політичних структур, передусім держави. Громадянське суспільство поєднує економічні, соціальні, культурні, духовні, рідинно–побутові відносини та інститути, а також передбачає певні свободи, права та обов'язки особистості як необхідні умови її ствердження та самореалізації в громадському житті» [1, с. 108].

Громадянське суспільство формується відповідними соціальними інститутами, головними серед яких є такі традиційні утворення, як сім'я, об'єднання за інтересами, церква, приватні чи колективні підприємства, профспілки, політичні партії, громадські організації, недержавні засоби

масової інформації тощо. Системну якість їх визначає те, що утворюються вони не державою, а самими індивідами, які усвідомлюють власні інтереси й потреби, виявляють готовність їх реалізації безпосередньо на практиці. Функціонування, а особливо, активність цих інститутів є показником зрілості суспільства загалом. Однак, на нашу думку, наявність структурних компонентів необхідна, але не достатня ознака громадянського суспільства. Подібні структури можуть бути фасадом для антисоціальної політики владних органів або інших суспільних груп. Тому при визначенні категорії «громадянське суспільство» необхідно зазначити, що ключовою фігурою у громадянському суспільстві є громадянин, статус якого розкривається через поняття «участь». Відповідно громадянське суспільство – це феномен, який має кількісні і якісні ознаки. До кількісних належать власне структурні підрозділи неполітичної сфери, до якісних – форми політичної та громадської участі, за посередництвом яких встановлюється комунікація між державою та суспільством. Релевантність цих форм свідчить про релевантність громадянського суспільства.

Громадянське суспільство характеризується:

– наявністю розвиненої мережі різноманітних відносин між рівними, автономними в своїх діях суб'єктами (окремими громадянами та соціальними групами), які здійснюються без посередництва держави;

– існуванням суспільних інститутів (громадських організацій, структур місцевого самоврядування, незалежних ЗМІ та ін.), які відображають увесь спектр інтересів громадян і соціальних груп, захищають їх у відносинах з державою;

– усталеною системою цінностей, в основі якої лежать цінності суспільного активізму, моральної і економічної автономії індивіда, сприйняття суспільства як самоцінності [2].

Отже, розглядаючи сучасний стан громадянського суспільства в Україні, необхідно розглядати як рівень розвиненості інститутів громадянського суспільства, так і стан політичної культури, зокрема, рівень громадської активності населення країни. Адже повноцінне громадянське суспільство є можливим лише як результат «визрівання» громадянина, поступового формування демократичної політичної і правової культури народу. Як зазначав відомий дослідник громадянського суспільства Е. Геллнер: «Люди є продуктом культури. Вони формуються всередині культури й тому не можуть підійти до неї ззовні, щоб «обрати» собі відповідне суспільство...» [3, с. 207].

Коли йдеться про «громадянську» політичну культуру, то слід розуміти її, насамперед, як протилежність аполітичності, як активне, свідоме, добровільне «включення» індивіда у справи політичного суспільства; психологічне відчуття в собі ролі громадянина, повноцінного члена суспільства; готовність і здатність виступати в ролі громадянина.

Не можна не погодитись з думкою, що громадянське суспільство не відбудеться доти, доки люди не стануть активними громадянами. Така активність може здійснюватися у різних формах – від участі у виборах і референдумах, членства у загальнонаціональних політичних партіях і громадських об'єднаннях – до діяльності у різноманітних місцевих громадських структурах – житлових товариствах, батьківських комітетах, клубах за інтересами тощо.

Водночас, хоча сам факт такої активності є важливим, більше значення має мотивація до неї. Політичну участь можна вважати повноцінною лише в тому разі, якщо громадяни мають усвідомлену потребу в ній, коли вони вірять, що від їх активно висловленої позиції щось залежить.

Той факт, що демократії підтримуються активною участю населення в громадянських справах, високим рівнем поінформованості в актуальних суспільних проблемах і почуттями громадянської компетентності й відповідальності, отримав емпіричне підтвердження ще в 60-х роках минулого століття в дослідженнях Г. Алмонда і С. Верби. На думку вчених, неодмінною умовою ефективного та сталого функціонування демократичних інститутів є сформований у громадян комплекс ціннісних орієнтацій, який вони назвали політичною культурою участі. «Учасницька політична культура» як аспект громадянської культури й певний ідеальний тип настанов щодо політичної системи загалом і своєї ролі в ній зокрема може й не домінувати серед населення країни. Але частка громадян, прихильних до цієї ціннісної моделі, має сформувати критичну масу, яка запускає, підтримує і контролює роботу механізмів демократії.

Що ж визначає тип громадянської культури, яка забезпечує життєздатність демократичних інститутів і громадянського суспільства?

По-перше, відчуття своєї компетентності, яка дає змогу брати участь у суспільних справах. Інтерес до загальних тенденцій суспільного розвитку, увага до політичного життя органічно вбудовується в систему громадянських обов'язків.

По-друге, почуття відповідальності за майбутнє спільноти й переконання в тому, що дії кожного можуть вплинути на ситуацію, що індивідуальний вибір має значення. Це формує настанови, яке зобов'язують брати участь у суспільних і політичних процесах.

По-третє, почуття причетності до справ спільноти й готовність брати участь у колективних проєктах задля загального добра, що ґрунтується на співусвідомленні цінностей солідарності, співробітництва, рівності прав, на дотриманні спільно встановлених правил. Однак, як свідчать численні емпіричні дослідження, найбільше з учасницьким типом політичної культури корелюють цінності довіри й толерантності до людей загалом [4, с. 242].

Становлення громадянських цінностей в Україні впродовж останніх 10 років є суперечливим. Наприклад, успішна політична мобілізація під час Помаранчевої революції й досвід ефективних колективних антиелітних дій не привели, зрештою, до суттєвих зрушень у напрямі формування громадянського етносу й суб'єктності. «Відлуння» цих подій у вигляді значного зростання інтересу до політики й позитивних оцінок ефективності демократії, збільшення кількості недержавних громадських організацій, поживлення публічної сфери, актуалізації цінностей солідарності, довіри й толерантності майже згасло впродовж кількох років. Так, частка українців, які 2005 р. констатували свій інтерес до політичного життя, становила 63,8%. Чотири роки потому – у 2009 р. – вона знизилась на 20% (до 43,4%). У 2013 р. частка тих, хто цікавиться політикою, знизилась удвічі, вона охоплювала лише третину виборців (32,3%) [4, с. 243].

Важливими соціетальними передумовами життєдайної демократії та показниками розвинутого і стабільного громадянського суспільства є громадянська культура «узагальної довіри» та соціальна солідарність громадян. Якщо взяти до увагу таку, здавалося б, невідмінну рису громадянськості суспільства, як довіра громадян до влади (адже останні самі обирають владу, точніше, її виконувачів), то показник цієї ознаки залишається вкрай низьким (табл. 1). Продовжує падіння довіра до Президента: від +5% у грудні 2014 року до –48% у травні 2016 р. Баланс довіри до Верховної Ради України становить –65%, до уряду – –54% [5].

Моніторинг свідчить, що проблема довіри в Україні – це в основному проблема владних та адміністративно-політичних інституцій, ступеня їх відповідальності перед громадянами, їх дієвості та ефективності. Натомість, «недержавні» сфери стабільно користуються більшою довірою громадян. Вже традиційно лідером суспільної довіри в Україні є волонтери (у травні 2016 р. їм довіряють 56%, не довіряють – 23%, баланс довіри–недовіри становить +33,5%). Позитивним є також ставлення до громадських організацій (баланс довіри–недовіри становить +11%) [5].

Звісно, недовіра до влади визначається, з одного боку, відчуженістю від неї громадян, а з другого – відчуженістю влади від громадян. Якщо в суспільстві з вини влади не розв'язуються життєво значущі проблеми, то негативного ставлення до влади, відчуження від неї не уникнути, а це й спрямовує вектор оцінок громадської активності не на користь державі, а проти неї.

Серед численних суспільних явищ у нашій країні дедалі помітнішою стає громадянська депривація. Депривація – це стан невдоволеності, який виникає в особистості на ґрунті розбіжностей між її реальним станом і станом, до якого вона прагне, між її потребами і можливістю їх задовольнити. Громадянська депривація полягає у звуженні можливостей задоволення громадянських потреб, у неможливості задоволення потреб особистості як громадянина через різноманітні обмеження, перешкоди. Однією з причин громадянської депривації є глибоко вкорінений в українську культуру патерналізм. Вважається, що проста людина у громадських і державних

справах дуже мало що може вдіяти, що вона залежна від зовнішніх обставин. На запитання «Як Ви вважаєте, від чого здебільшого залежить те, як складається Ваше життя?» 45,8% опитаних вважають, що різною мірою від зовнішніх обставин (у 2005 р. таких було 45,8%; в 2015 – 46,7). А частка тих, хто вважає, що його життя різною мірою залежить від самого себе, становить 22,9% (у 2005 р. їх було 24,2%; в 2010 – 22,2%) [6, с. 261].

Незважаючи на зміни соціально–економічної ситуації, бойові дії, узагальнені оцінки рівня самостійності в житті залишаються стабільно низькими. Наша людина чинить опір тій моделі, яка стверджує, що єдиною опорою людини в суспільстві є вона сама. Це одночасно означає, що громадянин покладає дуже великі надії у своєму житті на державу. В умовах таких традицій не слід розраховувати на швидке формування якісних інститутів громадянського суспільства. Швидко можна сконструювати лише імітаційні громадські організації. А укорінити серед населення моделі поведінки, притаманні громадянському суспільству, можна лише відтворюючи їх у декількох поколіннях поспіль, формуючи усталену традицію.

Суттєвими індикаторами громадянської культури є участь у добровільній суспільно корисній діяльності й високий рівень політичної активності не лише електорального характеру.

До 2013 р. в Україні модель добровільної соціальної взаємодії, що розгортається поза полем обов'язкових взаємовідносин у родині й робочих групах, ще не утворилася. Така ситуація відбивала не так низький рівень горизонтальної довіри та відчуття небезпечності соціального середовища, як відсутність досвіду громадянської самоорганізації. В умовах незрілості громадянського суспільства й відсутності інституційних рамок низові ініціативи мають ситуативний, нерегулярний характер і не здатні закріпитися як повсякденні практики. Все змінили події кінця 2013 – початку 2014 р. та військовий конфлікт на сході.

За результатами соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України 2015 р. частка українців, яким доводилося об'єднуватися з іншими людьми заради розв'язання соціальних або власних проблем, протягом останніх 12 місяців становила 42%. Йдеться про участь не тільки у протестних акціях, спрямованих на захист своїх громадянських прав (18,2%), а й про залучення

Таблиця 1

Динаміка рейтингів довіри–недовіри до державних та соціальних інституцій (2012–2016 рр.), %

	Баланс довіри–недовіри						
	Серпень 2012	Травень 2013	Грудень 2013	Грудень 2014	Липень 2015	Грудень 2015	Травень 2016
Президент України	–12*	–43*	–27*	+5**	–33**	–40**	–47**
Верховна Рада України	–35	–61	–54	–26	–63	–74	–65
Уряд України	–28	–49	–36,5	–18	–56	–67	–54***
Місцева влада	+10	–5	–4	–15	–22	–24	–15
Засоби масової інформації	+22	+24	+19	+13	+2	0	+1
Громадські організації	–*	+2	+2	+9	+13	+10	+11
Волонтери	–*	–*	–*	–*	+44	+49	+33

*Віктор Янукович, **Петро Порошенко, ***Уряд Володимира Гройсмана

до колективних дій заради творчих завдань (34,4%): благоустрою місць сумісного проживання (21,2%), організації культурного дозвілля, поліпшення умов навчання/виховання своїх дітей (9,9%), подолання наслідків стихійного лиха (4,8%), участь у добровільних народних дружинах (3,4%) і т. ін. [7, с. 245].

Зростання стихійного активізму, пов'язаного переважно з волонтерською діяльністю, стає запорукою напрацювання досвіду постановки загальних цілей, формування команд однодумців та реалізації цих проєктів шляхом колективної співпраці.

Громадянське кооперування є підґрунтям політичного. Реалізація політичних прав і свобод особистості є проявом політичної участі. Цілями політичної участі є вираження і узгодження різних інтересів; вплив на формування і функціонування державного апарату, на процес прийняття управлінських рішень; подолання відчуження особистості і суспільства від політики і держави; розвиток самої особистості, тобто соціалізація і самовираження.

При цьому політична участь може бути активною і пасивною. Активна форма передбачає добровільну і регулярну політичну діяльність, наприклад в якості депутата представницьких органів, члена політичної партії, що ґрунтується в одних випадках на громадському обов'язку, в інших – на почутті колективізму, або на прагненні досягти життєвого благополуччя, покращити своє соціальне становище, в тому числі підвищити свій престиж. Що ж стосується пасивної форми, то це участь, наприклад, у виборах, в референдумах, що носить, як правило, епізодичний характер.

Досить низьким є показник членства громадян у політичних партіях і громадських організаціях, що звужує інституціональні можливості взаємодії суспільства з органами державної влади. На 1 квітня 2014 року в Україні було зареєстровано 200 політичних партій. А станом на 17 квітня їх стало вже 205. Сьогодні, як і 20 років тому, українську багатопартійність характеризує велика кількість слабо організованих партій із незначною соціальною підтримкою. За даними соціологічних досліджень (за останні 15 років), кількість членів усіх політичних партій України коливається від 2% до 5% громадян [7, с. 2].

І хоча дієвість сучасного громадянського суспільства не зводиться до формального членства громадян у неурядових організаціях та об'єднаннях, тим не менш цей показник залишається доволі важливим, адже йдеться про легальну та ефективну форму участі громадян у політиці та соціальному житті, формування навичок та практик самоорганізації людей. Показник участі громадян у громадських організаціях у країні є стало низьким.

Водночас виникає закономірне запитання: чому громадяни активно не долучаються до діючих громадських організацій, не намагаються захищати свої інтереси або розв'язати свої проблеми на публічній арені громадянського суспільства? Відповідь на це полягає у спектрі різноманітних факторів, які можна в цілому окреслити як ознаки деформованої соціальності у переважно ще патерналістському українському суспільстві.

Серед основних причин, які заважають участі людей у діяльності громадських організацій, самі респонденти називають: «байдужість, пасивність людей до суспільного життя» (48,7%), «загальну зневіру у власних можливостях захистити свої права та інтереси» (30%), «відсутність вільного часу» (27%) і «недовіру до

громадських організацій та об'єднань» (25,6%) [9, с. 123]. Більшість цих факторів мають відношення до стійкого патерналістського комплексу та відносин системної інституціональної недовіри, настроїв розчарування щодо існуючих політичних, а особливо владних інститутів та політичних лідерів.

Отже, частка українців, які беруть участь у діяльності політичних організацій або рухів, незначна й має тенденцію до зменшення. Це відповідає загальноєвропейським тенденціям, згідно з якими масштаби участі громадян у політичних процесах під егідою еліт скорочуються. В умовах усталених і розвинутих демократій Заходу такі традиційні індикатори громадянської активності як участь у виборах та членство у політичних партіях є досить низькими. Проте це не свідчить про втрату «соціального капіталу» або підрив потенціалу громадянського суспільства. Деяке формальне згасання політичної участі громадян компенсується зростанням різних форм громадянської активності, зокрема участю громадян у волонтерських організаціях. Поняття членства в цьому сенсі є досить умовним. Однак головний чинник, що визначає низьку лояльність українців до політичних партій, – нерозвиненість культури участі, вкорінена ще в радянському минулому.

Для аналізу громадянського суспільства особливо важливим є феномен так званого «зрушеного залучення» (shifting involvements). Це означає, що політична й суспільна активність сучасних громадян є епізодично ситуативною й зорієнтованою на певну конкретну проблему. Саме проблема, кризова ситуація або важлива громадська ініціатива можуть виступити каталізаторами розгортання кампанії, громадського руху або інших форм мобілізації громадянського суспільства на загальнонаціональному або місцевому рівнях. В Україні кризи 2004 і 2013 рр. виступили певним тестом на зрілість та потенціал громадянського суспільства і стимулювали залучення у поле політики значної частини українців. З інтервалом у 10 років ми спостерігаємо два піки надзвичайного зростання громадянської участі населення. У 2004–2005 рр. на санкціонованих мітингах і демонстраціях побували 22,4% українців; 14,1% носили політичну атрибутику; 9,3% підписували петиції. Усе це форми індивідуалізованої протиелітної активності. Проте впродовж років після піднесення суспільна активність поступово знижувалася й досягла свого мінімуму 2013 р. Політична криза на зламі 2013–2014 рр. і збройний конфлікт на сході країни спровокували потужне зростання громадянського активізму не лише протестного характеру. Його головні форми фактично ті самі, що й у 2004 р. – підписування петицій, участь у масових акціях, носіння політичної атрибутики. Вони доповнюються унікальними прикладами самоорганізації й кооперування під час формування найрізноманітніших громадянських ініціатив: волонтерського руху, політичних організацій, органів громадського самоврядування й контролю за діяльністю владних структур [4, с. 248].

В українській ситуації нинішнє зростання громадянської активності, динаміка зростання залученості громадян до неформальних організацій є, на нашу думку, обнадійливим підґрунтям для формування горизонтальних зв'язків громадянського суспільства. Чи стане воно імпульсом для подальшого розвитку незалежної публічної сфери, для інституціоналізації нових форм участі, покаже час.

Отже, вихідним елементом у конструкції громадянського суспільства є особистість, а складовими цієї конструкції є всі ті численні інститути, які сприяють реалізації особистістю її інтересів. А тому основні характеристики, що стосуються людини переносяться і на громадянське суспільство, визначають його суть. Відносини індивіда з суспільством коливаються в широкому діапазоні: від повного злиття до абсолютного відчуження. Тому саме через відносини «індивід – суспільство», через міру самоідентифікації індивіда із суспільством утверджується громадянськість особистості.

За оцінками зарубіжних експертів, громадянське суспільство в Україні характеризується як перехідне й неконсолідоване, тобто таке, яке не досягло рівня країн розвинутої демократії й зберігає ризик повернення до менш розвинутого стану. Необхідно констатувати, що події на Євромайдані дали імпульс розвитку громадянського суспільства в Україні. Особливими ознаками Євромайдану стали ключова роль самоорганізації громадян у появі та розвитку Майдану, усвідомлення громадянами власної відповідальності за долю протестів і країни в цілому та пов'язана з цим другорядна роль політичних лідерів у розвитку подій на Євромайдані.

Попри це результати соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України 2014 рр. констатують орієнтованість громадян на традиційне уявлення про громадянське суспільство як силу, що спроможна протистояти державі й боротися з нею, гарантувати підтримку протестів, пікетів, вуличних слівдувань, мітингів, зібрань. Отже, акцентується не спільність з державою, а віддаленість від неї. Це є свідченням односторонності соціальної свідомості респондентів, яка громадянське суспільство вбачає не як відносну, а як абсолютну протилежність державі, а саму державу – як монополіста впливу на всі суспільні процеси та інститути.

Серед причин, які зумовлюють низький рівень громадської активності та стримують розвиток громадянських цінностей в Україні, можна виокремити соціально-психологічні стереотипи, притаманні значній частині населення, зокрема, патерналістські орієнтації і пасивність; втрату громадянами довіри до влади і, як наслідок – до самої держави, обрання ними індивідуальних шляхів виживання, а отже, байдужість до громадських справ; недосконалість інститутів, які виступають каналами для виявлення громадської активності населення, зокрема, політичних партій і громадських організацій; відсутність досвіду політичної самоорганізації.

Слід зауважити, що передумови розбудови громадянського суспільства в Україні є, але цей процес повинен бути інтегрований в стратегію соціального та політичного розвитку держави. Громадяни повинні усвідомити, що їм, а не тільки державі, належить неабияка роль у цьому процесі. Необхідні узгоджені дії влади і громадянського суспільства, спрямовані на підвищення політичної і правової культури громадян, утвердження в суспільній думці цінності громадянської активності.

Список використаних джерел

1. Соціологія: короткий енциклопедичний словник / [за заг. ред. В. І. Воловича]. – К.: Укр. центр духовної культури, 1998. – 736 с.
2. Якименко Ю. Громадянське суспільство в Україні: основні характеристики / Ю. Якименко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/upload/yakymenko_civic_society_2004.pdf

3. Геллнер Э. Условия свободы. Гражданское общество и его исторические соперники / Э. Геллнер. – М.: Московская школа политических исследований, 2004. – 240 с.

4. Наумова М. Динаміка громадянських цінностей українців і перспективи ефективної демократії / М. Наумова // Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Збірник наукових праць. – К.: Інститут соціології НАН України, 2015. – 524 с.

5. Два роки Президента Петра Порошенка: зміни в громадській думці [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.dif.org.ua/ua/publications/press-relizy/fnvkjwolvjrogj.htm>

6. Оксамитна С. Динаміка самоідентифікації соціального становища населення України / С. Оксамитна, С. Стукало // Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Збірник наукових праць. – К.: Інститут соціології НАН України, 2015. – 524 с.

7. Гонюкова Л. Політичні партії України : сучасність та перспективи розвитку / Л. Гонюкова // Аналітичні записки. – К., 2014. – 18 с.

8. Показники Єдиного державного реєстру підприємств та організацій України (ЄДРПОУ) на 1 січня 2012 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ukrstat.org/uk/express/expr2012/01_12/13_zip

9. Українське суспільство 1992–2013. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг / [за ред. д.ек.н. В. Ворони, д.соц.н. М. Шульги]. – К.: Інститут соціології НАН України, 2013. – 566 с.

References

1. Sotsiologija: korotkyj encyklopedychnyj slovnyk / [za zag. red. V. I. Volovycha]. – K.: Ukr. centr duxovnoji kultury, 1998. – 736 s.

2. Jakymenko Ju. Gromadjans'ke suspil'stvo v Ukraini: osnovni harakterystyky / Ju. Jakymenko [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://www.razumkov.org.ua/upload/yakymenko_civic_society_2004.pdf

3. Gellner E. Uslovyja svobody. Grazdanskoe obschestvo i ego istoricheskie soperniki / E. Gellner. – M.: Moskovskaja schkola politicheskikh issledovanij, 2004. – 240 s.

4. Naumova M. Dynamika gromadjans'kyh tsinnostej ukrajintsev i perspektivy efektyvnoji demokratiji / M. Naumova // Ukrajins'ke suspil'stvo: monitoryng social'nyh zmin. Zbirnyk naukovykh prats'. – K.: Instytut sociologiji NAN Ukrainy, 2015. – 524 s.

5. Dva roky Prezydenta Petra Poroshenka : zminy v gromadskij dumtsi [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.dif.org.ua/ua/publications/press-relizy/fnvkjwolvjrogj.htm>

6. Oksamytna S. Dynamika samoidentyfikatsiji sotsial'nogo stanovyscha naselelnja Ukrainy / S. Oksamytna, S. Stukalo // Ukrajinske suspil'stvo: monitoryng sotsial'nyh zmin. Zbirnyk naukovykh prats'. – K.: Instytut sotsiologiji NAN Ukrainy, 2015. – 524 s.

7. Gonjukova L. Politychni partiji Ukrainy: suchasnist' ta perspektivy rozvytku / L. Gonjukova // Analitychni zapysky. – K., 2014. – 18 s.

8. Pokaznyky Jedynogo derzhavnogo rejestru pidprijemstv ta orhanizacij Ukrainy (JeDRPOU) na 1 sichnja 2012 r. [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://ukrstat.org/uk/express/expr2012/01_12/13_zip

9. Ukrajins'ke suspil'stvo 1992–2013. Stan ta dynamika zmin. Sotsiologichnyj monitoryng / [za red. d.ek.n. V. Vorony, d.soc.n. M. Shul'gy]. – K.: Instytut sotsiologiji NAN Ukrainy, 2013. – 566 s.

Zaslavska O. O., PhD in Political Sciences, Associate Professor, Khmelnytskyi National University (Ukraine, Khmelnytskyi), zaslavskaya_olga@ukr.net

The problem of individual's involvement in the process of formation of civil society: Ukrainian context

The article reviews the essence and specificity of interrelation between the individual and civil society. The forms and mechanisms of such interaction, based on the specific political, social and economic realities of modern Ukraine are described. The author defines the shape of the individual's involvement in the process of formation of civil society, the level of development of civil society institutions, the state of political culture, in particular, the level of civic activity of the population. The author examines possibilities of Ukrainian civil society to be a driving force in the process of democratization of the modern state. Positive and negative trends in the development of civil society in Ukraine are defined.

Keywords: civil society, person, government, democracy, political culture.

Zaslavskaya O. A., кандидат политических наук, доцент кафедры философии и политологии, Хмельницкий национальный университет (Украина, Хмельницкий), zaslavskaya_olga@ukr.net

Проблема вовлеченности личности в процесс формирования гражданского общества: украинский контекст

Раскрыта специфика взаимодействия личности и гражданского общества. Рассмотрены формы и механизмы данного взаимодействия, исходя из особенностей политических, социальных и экономических реалий современной Украины. Определены формы вовлеченности личности в процесс формирования гражданского общества, уровень развитости институтов гражданского общества, состояние политической культуры, в частности, и уровень гражданской активности населения страны. Проанализированы возможности украинского гражданского общества выступать движущей силой в процессе демократизации современного государства. Определены позитивные и негативные тенденции развития гражданского общества в Украине.

Ключевые слова: гражданское общество, личность, государство, демократия, политическая культура.

* * *

УДК 324(477)«2012»

Остапеч Ю. О.,
кандидат політичних наук, доцент, декан
факультету суспільних наук, Ужгородський
національний університет (Україна, Ужгород),
yu.ostapec@gmail.com

ПАРЛАМЕНТСЬКІ ВИБОРИ В УКРАЇНІ 2012 РОКУ: ЗАГАЛЬНОНАЦІОНАЛЬНИЙ ТА РЕГІОНАЛЬНИЙ ВИМІРИ

Аналізуються особливості організації і проведення парламентських виборів в Україні 2012 р. Охарактеризовано новели закону за яким проводились вибори. Зроблено висновки, що він надає перевагу великим політичним партіям.

Оцінено електоральний потенціал політичних партій та досліджено їх програмні установки напередодні виборів. Встановлено, що головними суб'єктами виборчого процесу були наступні політичні партії: Партія регіонів, Комуністична партія України, Всеукраїнське об'єднання «Батьківщина», Всеукраїнське об'єднання «Свобода», Політична партія «Удар».

Окремо акцентовується увага на регіональних особливостях парламентських виборів і подається регіональний розподіл голосів виборців. З'ясовано, що соціокультурне розмежування «Схід – Захід» мало домінуючий вплив на електоральні уподобання громадян у регіональному вимірі.

Охарактеризовані результати виборів за пропорційною і мажоритарною складовою. Оцінено вплив мажоритарної складової на структурування Верховної Ради України.

Ключові слова: Верховна Рада України, парламентські вибори 2012 р., виборча система, політична партія, виборчий округ, електоральний бар'єр.

Парламентські вибори 2012 р. завершували черговий електоральний цикл в Україні (2010–2012 рр.) і мали дати відповідь на декілька важливих запитань, пов'язаних з майбутнім суспільно–політичним розвитком України. По–перше, яким буде політичний режим в Україні? По–друге, який в майбутньому буде формат української партійної системи. По–третє, чи зможе партія регіонів стати домінуючою партією в українському соціумі? В даному аспекті слід врахувати те, що лідер партії отримав перемогу на президентських виборах 2010 р., а Партія регіонів на місцевих виборах 2010 р. По–четверте, якою буде статус опозиції? Відповіді на поставлені запитання в кінцевому результаті дозволять визначитися з майбутнім вектором розвитку української держави загалом.

Мета дослідження – охарактеризувати загальнонаціональні та регіональні результати парламентських виборів 2012 р. та показати їх вплив на політичний розвиток України. Для досягнення поставленої мети необхідно вирішити наступні дослідницькі завдання: а) проаналізувати результати парламентських виборів 2012 р. у загальнонаціональному та регіональному аспектах; б) дослідити вплив парламентських виборів 2012 р. на конфігурацію української партійної системи; в) охарактеризувати вплив результатів виборів на поствиборчу розстановку політичних сил в Україні.

Виходячи з важливості виборів для майбутнього розстановки політичних сил в Україні, підготовка до

них розпочалася задовго до їх початку з прийняття закону про вибори. Парламентські вибори 2012 р. як і всі попередні відбулися за новим законом. Закон про вибори був підтриманий 17 листопада 2011 р. у Верховній Раді України (ВР) більшістю голосів. За нього проголосувала як провладна Партія регіонів, так і опозиційні партії. І це природно, оскільки вони створювали умови для майбутніх виборів, а відповідно і переваги для себе.

Законом була запроваджена змішана система виборів: 225 депутатів обиралися за закритими партійними списками, а інші 225 – в одномандатних мажоритарних виборчих округах. Така виборча система в умовах українського політикуму дозволяє провладній партії формувати більшість у Верховній Раді із кандидатів–самовисуванців, які балотуються у мажоритарних округах.

По–друге, ліквідовано інститут партійних блоків та встановлено 5% виборчий бар'єр. Таким чином, невеликі опозиційні партії могли розраховувати на входження до парламенту або через мажоритарні округи, або шляхом включення їх членів до виборчого списку великих партій. Ці норми закону сприяють проходженню до парламенту великих потужних партій. В той же час вони спонукають до об'єднання малі політичні партії, що в майбутньому повинно привести до структурування партійного простору.

Що ж до інших новел виборчого законодавства, то слід зупинитися на наступних: скасування голосування проти всіх, встановлення більш жорстких норм для голосування вдома, визначення грошової застави, відсутність максимальної межі виборчих фондів, нові вимоги щодо розповсюдження інформації про опитування виборців тощо [5, с. 19–23].

Отже, закон про вибори депутатів Верховної Ради України, прийнятий 17 листопада 2011 р. мав ряд позитивних характеристик, і в той же час ряд процедурних норм, які вигідні виключно великим партіям, і перш за все Партії регіонів. До таких норм закону слід віднести: його змішаний характер, 5% загороджувальний бар'єр, заборона приймати участь у виборах партійним блоком, формула розподілу депутатських мандатів Т. Хейра, закриті партійні списки, величина виборчої застави тощо.

Після завершення президентських та місцевих виборів 2010 р. і поразки в них опозиційних сил, останніми були зроблені правильні висновки про необхідність об'єднання. І розпочалось таке об'єднання створенням Комітету опору диктатурі. Комітет опору диктатурі (КОД) – політичне об'єднання, яке було утворене 5 серпня 2011 р. і до складу якого увійшли парламентські й опозиційні на той час політичні партії «За Україну!», ВО «Свобода», ВО «Громадянська позиція», ВО «Батьківщина», ПП «Фронт Змін», Партія захисників Вітчизни, Європейська партія України, Конгрес українських націоналістів (КУН), Народний рух України (НРУ), ПП «Наша Україна», ПП «Народна самооборона», ПП «Пора», Партія «Реформи і порядок» (ПРП), Українська партія та інші. Члени об'єднання підписали Меморандум про узгодження спільних опозиційних дій і недопущення політичних репресій в Україні.

Одноставності в діях лідерів політичних сил, які утворили КОД не було. Більше того, після прийняття Закону про вибори (17 листопада 2011 р.) лідер ВО «Громадянська позиція» А. Гриценко, заявив про вихід з Комітету. Аналогічну заяву зробив і лідер ВО «Свобода» О. Тягнибок. Але незважаючи на суперечності 22 січня

2012 р. в День Соборності і Свободи опозиція підписала угоду про спільні дії. В угоді йшлося про завоювання більшості в парламенті за результатами виборів 28 жовтня 2012 р. Йдеться про те, що політичні партії, які підписали угоду домовилися не конкурувати на виборах в мажоритарних округах, а діяти за принципом «один округ – один кандидат від опозиції» [4, с. 289].

Незважаючи на підписання угоди ПП «Удар» (В. Кличко), ВО «Свобода» (О. Тягнибок) вирішили брати участь у виборах окремо. І як покажуть результати виборів це було правильне рішення. Об'єднана опозиція була представлена ВО «Батьківщина». 23 квітня ВО «Батьківщина» і ПП «Фронт змін» підписали Декларацію єдності для перемоги на парламентських виборах. 15 червня був підписаний документ щодо входження до Об'єднаної опозиції ВО «Громадянська позиція». Всього до складу Об'єднаної опозиції, яка спільно йшла на парламентські вибори 2012 р. увійшло 6 партій: ВО «Батьківщина», ПП «Фронт змін», НРУ, ПП «Народна самооборона», ПП «За Україну», ПРП.

Того ж 15 червня прес-служба ВО «Батьківщини» повідомили про виключення з складу КОД ПП «Наша Україна» за «систематичні порушення рішень КОДу та співпрацю з режимом В. Януковича».

Відтак ПП «Наша Україна» почала шукати собі союзників для участі у виборах. І вже 7 липня у Будинку вчителів у Києві політичні партії «Наша Україна», Українська народна партія та Конгрес українських націоналістів підписали декларацію про об'єднання. До декларації також приєдналось понад 30 громадських організацій, серед них «Просвіта», «Меморіал», Союз офіцерів України, інші молодіжні, громадські організації патріотичного спрямування. В декларації наголошується, що крім спільної участі у виборах, партії ставлять за мету формування єдиної правої політичної сили. Нове політичне об'єднання правих політичних сил зберегло назву партії «Наша Україна». Раніше із переговорів про об'єднання вийшла партія П. Жербівського Українська платформа «Собор» [1, с. 448].

Спостерігаючи за об'єднанням опозиційних сил рішення про об'єднання з Партією регіонів прийняла на своєму з'їзді ПП «Трудова Україна» (С. Тігіпко). Слід відразу констатувати, що таке об'єднання суттєво підсилило потенціал Партії регіонів напередодні парламентських виборів. Тривалий час в засобах масової інформації йшлося про об'єднанні перемовини Партії регіонів і ПП «Єдиний центр», але об'єднання не відбулося з декількох причин. Перш за все небажання очільника партії В. Балогі залишитись без власної партійної організації. Приклад С. Тігіпка в цьому відношенні є досить таки повчальним. По-друге, партія мала власну структуру і вплив лише в Закарпатській області, електоральний потенціал якої незначний. По-третє, закарпатські регіоналі також не підтримали ідею про об'єднання через страх втратити вплив у регіоні.

Отже, головними суб'єктами виборчого процесу 2012 р. були наступні політичні партії: Партія регіонів, ВО «Батьківщина» (Об'єднана опозиція), ПП «Удар», ВО «Свобода» та Комуністична партія України.

Стратегії позиціонування політичних партій на виборах були такими: Партія регіонів позиціонувала себе як партія влади, залишаючись при цьому на традиційній для неї лівоцентристських позиціях; ВО «Батьківщина»

позиціонувала себе як опозиційна сила, використовуючи при цьому ті ж самі лівоцентристські гасла; ПП «Удар» також виступала як опозиційна сила з правоцентристською ідеологією; КПУ і надалі залишалась ідеологічно зрозумілою для виборця з її комуністичними гаслами; ВО «Свобода» виступала як опозиційна сила, поєднуючи в своїй ідеології ідеї консерватизму і націоналізму.

Загалом участь у виборчому процесі взяли 87 партій. 22 політичні партії зареєстрували свої списки. Напередодні виборів Українська платформа «Собор» відмовилась приймати участь у виборах. Таким чином, до виборчого бюлетеня була внесена 21 партія. Всього Центральна виборча комісія (ЦВК) зареєстровано 5207 кандидатів, з них за партійними списками 2554, в одномандатних округах 2653 (самовисуванців 1151, висунуто політичними партіями 1502) [8, с. 340].

За партії, які подолали виборчий бар'єр було подано 18991017 голосів виборців. За партії, які не подолали виборчий бар'єр було подано 1806189 голосів виборців. Виборча квота становила 84404. Відтак, 17 депутатських мандатів залишилось не розподіленими (1806189/84404) і в результаті перерозподілу їх отримали ті політичні сили, які подолали виборчий бар'єр. Отже, можна зробити висновок, що український виборець чітко ідентифікував себе з певними політичними силами, а відтак політичні фантоми успіху на виборах уже вкотре не мали.

З 21 політичної партії, які брали участь у виборах, 16 завідомило не могли подолати 5% бар'єр виборців. Їх кампанія була невиразною і непомітною. В той же час ці партії внесли виборчу заставу у розмірі 2 млн. грн. Сенс їх участі у виборах був низьким. По-перше, ряд партій в результаті жеребкування отримали велику кількість місць у окружних виборчих комісіях (ОВК): Ліберальна партія України – 219 місць, ПП «Русь єдина» – 225, ПП «Руська єдність» – 221, ПП «Руський блок» – 223, ПП «Союз анархістів України» – 220 і т.д. В такий спосіб партія влади формувала «ручні окружні комісії» для остаточного підрахунку голосів виборців. Укомплектувавши ОВК представниками маргінальних, але підконтрольних партій, регіоналі здобули більшість практично у всіх комісіях.

По-друге, іншим завданням таких партій було відтягування голосів у опозиційних партій. Перш за все, це такі псевдоопозиційні партії, як ПП «Україно – Вперед!» та ПП «Наша Україна», які в сумі набрали 2,68% голосів виборців. Загалом же аутсайтери виборчої кампанії набрали 6,81% (1 398 169) голосів виборців [9, с. 18–19].

11 листопада згідно чинного законодавства ЦВК оприлюднила результати парламентських виборів 2012 р. До ВР України було обрано 445 народних депутатів. Партія регіонів – 185 депутатів, ВО «Батьківщина» – 101, ПП «Удар» – 40, ВО «Свобода» – 37, КПУ – 32, ПП «Єдиний центр» – 3, Народна партія – 2, ПП «Союз» – 1, Радикальна партія О. Ляшка – 1, самовисуванці – 43 (див. табл. 1). У 5 мажоритарних округах (94, 132, 194, 197, 223) ЦВК визнала вибори недейсними через численні порушення при підрахунку голосів. Верховна Рада України рекомендувала ЦВК провести у вказаних округах повторні вибори [6, с. 4].

Електоральний успіх мав відповідну ціну: Партія регіонів офіційно витратила на передвиборчу кампанію 500 млн. доларів (вартість 1 голосу 180 грн.); витрати ВО «Батьківщина» становили 50 млн. доларів (25 грн./голос); ПП «Удар» – 40 млн. доларів (40 грн./голос); КПУ –

30 млн. доларів (40 грн./голос); ВО «Свобода» – 20 млн. доларів (20 грн./голос) [8, с. 341].

Зовсім іншим були б результати виборів, як би вони проводилися на пропорційній основі: Партія регіонів і КПУ отримали б 144 і 64 депутатські мандати відповідно, опозиція (ВО «Батьківщина», ПП «УДАР», ВО «Свобода») – 242. А це дало б змогу сформувати більшість у парламенті.

Показово, на думку М. Кармазіної, що п'ятірка переможців була представлена 4 партіями, які виникли у 1990 рр. (КПУ – у 1993; ВО «Свобода» – у 1995; Партія регіонів – у 1997; ВО «Батьківщина» – у 1999) і однією, що сформувалась у 2005 р. – ПП «Удар» [8, с. 344]. З одного боку, це свідчить про усталеність вибору, а, з іншого, про потребу «третіх» політичних сил.

Іншим учасникам виборчих перегонів не вдалося подолати 5% виборчий поріг. Таким чином, вибори 2012 р. стали кінцевою межею діяльності для деяких політичних партій з табору національно-демократичних сил (НРУ, Партія «Реформи і порядок», УНР, КУН, УРП–«Собор» та інших). Ці сили так і не змогли знайти між собою порозуміння і об'єднатися в єдину, або декілька могутніх правих політичних сил. І причин цьому немало. Це і особисті амбіції їх лідерів, і ідеологічна невизначеність та пристосуванство, і, звичайно, цілеспрямована робота президентських адміністрацій, направлена на руйнацію такого об'єднання.

Якщо говорити про регіональний зріз, то можна зробити наступний висновок: Партія регіонів перемогла у 9 областях, Автономній республіці Крим (АРК) і м. Севастополі, а ВО «Батьківщина» (Об'єднана опозиція) в 15 областях та м. Києві. Як і на попередніх виборах Схід та Південь голосував за Партію регіонів, Захід і Центр

за ВО «Батьківщина» [1, с. 437–460; 4, с. 289–313; 7]. В той же час за результатами виборів можна спостерігати взаємопроникнення Партії регіонів на Захід, а ВО «Батьківщина», ПП «Удар», ВО «Свобода» на Схід (див. табл. 2).

Такі результати виборів були зумовлені наявністю в Україні значних міжрегіональних відмінностей, які обумовлені, перш за все, соціокультурним та соціально-економічним суспільними поділами. Соціокультурне розмежування є наслідком історичного розвитку і тривалий час має визначальний вплив на електоральні уподобання населення. Протягом 1990–2010 рр. воно постійно виявляло себе через відмінності в політичних симпатіях громадян до різних політичних сил та кандидатів на пост Президента України.

В той же час, як відмічає український дослідник Ю. Якименко, протягом 1994–2002 рр. регіональні відмінності в симпатіях до різних політичних сил не сприймалися як розкол країни. А результати парламентських виборів до 2002 р. не корегувалися з розстановкою політичних сил на майбутніх президентських виборах [10, с. 73].

Докорінно ситуація змінилася після президентських виборів 2004 р. Тоді В. Ющенко переміг у 17 регіонах України, переважно на Заході і в Центрі, а В. Янукович у 10 – на Сході і Півдні. Такий електоральний розподіл залишився і на парламентських виборах 2012 р. При чому учасникам виборчої кампанії простіше було використовувати у своїх передвиборчих гаслах месиджі про дві України (Східну і Західну), ніж говорити про реальний стан справ і вирішення конкретних проблем регіонів.

Таблиця 1

Результати виборів до ВР України 2012

Назва партії / результат	Загальнодерж. виборчий округ мандати/ відсотки	Одномандатні виборчі округи	Всього депутат. мандатів	К-ть мандатів за умови пропорц. виб. сист. з 5% виб. бар'єром
Партія регіонів	72 (30%,)	113	185	144
ВО «Батьківщина»	62 (25,54%)	39	101	124
ПП «УДАР»	34 (13,96%)	6	40	68
КПУ	32 (13,18%)	–	32	64
ВО «Свобода»	25 (10,44%)	12	37	50
ПП «Єдиний центр»	–	3	3	–
Народна партія	–	2	2	–
ПП «Союз»	–	1	1	–
Радикальна партія О. Ляшка	–	1	1	–
Самовисуванці	–	43	43	–

Таблиця 2

Лідерство політичних партій за результатами голосування в регіонах України

Назва партія	Лідерство за результатами голосування в загальнодержавному виборчому окрузі
Партія регіонів	Автономна республіка Крим, Дніпропетровська, Донецька, Закарпатська, Запорізька, Луганська, Миколаївська, Одеська, Харківська, Херсонська (9 областей), м. Севастополь.
ВО «Батьківщина»	Вінницька, Волинська, Житомирська, Івано–Франківська, Київська, Кіровоградська, Львівська, Полтавська, Рівненська, Сумська, Тернопільська, Хмельницька, Черкаська, Чернівецька, Чернігівська області (15 областей), м. Київ

Партійні списки також відповідали вказаному регіональному поділу. Наприклад, у своєму дослідженні М. Майборода зазначає, що серед 225 кандидатів від Партії регіонів – 38 представники Донецької області, при чому 25 з них у першій сотні [2, с. 100]. Відтак, партія знову зробила ставку на електорат базових для неї регіонів.

Висновки. Таким чином, соціокультурне розмежування на Схід та Захід, яке має об'єктивний та історично обумовлений характер, і надалі залишається домінуючим у формуванні електоральних уподобань та структуруванні партійної системи України. Але слід констатувати той факт, що ВО «Батьківщина», ПП «Удар», ВО «Свобода» набрали значну кількість голосів на Сході, а Партія регіонів на Заході. Йдеться про позитивну тенденцію формування загальнонаціональної підтримки політичних партій.

Вибори показали, що суспільство потребує третьої політичної сили. Оскільки, ті хто розчарувались у правлячій партії голосували за комуністів, а ті що у ВО «Батьківщина» за ПП «Удар» і ВО «Свобода». ВО «Свобода» залишилась єдиною ідеологічною політичною силою причому націонал-патріотичного спрямування. Її високий рейтинг це результат як антиукраїнської політики Партії регіонів, радикалізації суспільних настроїв так і кропіткої багаторічної роботи у міжвиборчій період у всіх регіонах України. В той же час, вибори проходили у двоблоковому форматі (обумовленому соціокультурним розмежуванням), що не дозволило «третім» політичним силам розкрити свій потенціал, оскільки свою виборчу кампанію вони повинні були будувати у полі протистояння: влада (Партія регіонів) – об'єднана опозиція (ВО «Батьківщина»).

Вибори засвідчили неусталеність партійних уподобань виборців. Якщо підрахувати індекс Педерсена, то для України після парламентських виборів 2012 р. він становить 30,6. Стабільними вважаються партійні системи, які мають індекс Педерсена до 15. Інший емпіричний показник, який характеризує формат партійних систем – це індекс ефективної кількості парламентських партій. За результатами виборів 2012 р. він становить 4,5. В 2007 р. він мав значення 3,3. Динаміка зростання індексу (4,5 / 3,3 = 1,3) показує про збільшення ефективної кількості парламентських партій, це по-перше. І, по-друге, індекс ефективної кількості парламентських партій (4,5) вказує на відсутність домінуючої партії. Таким чином, за результатами виборів можна говорити про наявність в Україні тенденції до формування двоблокової партійної системи.

Головний же висновок виборчої кампанії 2012 р. є такий: в Україні залишається недієвим цивілізований механізм оновлення вищого представницького органу влади відповідно до суспільних настроїв у державі, що є характерною ознакою так званої електоральної демократії.

Список використаних джерел

1. Електоральні процеси України в регіональному вимірі: Буковина і Закарпаття: монографія [текст] / Під ред. А. Круглашова і М. Токаря; [Ред. колегія: М. Зан, М. Гуйтор, Ю. Остапеч, Н. Ротар; Відп. За випуск М. Токар]; НДІ політичної регіоналістики (Ужгород), НДІ європейської інтеграції та регіональних досліджень (Чернівці). – Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2014. – 552 с.
2. Майборода М. Парламентські вибори 2012 року в контексті змін політичних поглядів населення Донецької області / М. Майборода // Вісник Маріупольського державного університету. – Серія: Історія. Політологія. – 2013. – Вип.6. – С.99–106.
3. Мацієвський Ю. Політичні партії і політичний режим після виборів 2012 року / Ю. Мацієвський // Парламентські вибори 2012 року в Україні: Наукові дослідження. – К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2013. – С.322–340.
4. Остапеч Ю. Електоральні процеси на Закарпатті у контексті загальнонаціональних виборів: Монографія / Ю. Остапеч. – Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2016. – 412 с.

5. Парламент і парламентські вибори в Україні 2012 року: політична ситуація, суспільні настрої та очікування // Національна безпека і оборона. – 2012. – №7–8. – С.2–80.

6. Партійна система України до і після Майдану: зміни, тенденції розвитку, суспільні запити. Аналітична доповідь Центру Разумкова [текст] // Національна безпека і оборона. – 2015. – №6–7. – С.2–60.

7. Партійна система України після парламентських виборів 2012 року / за заг. ред. О. А. Фісуна; Регіон. Філіал НІСД у м. Харкові. – Х.: Золоті сторінки, 2012. – 116 с.

8. Політичні партії України у парламентській виборчій кампанії 2012 року / Колективна монографія / За ред. М. С. Кармазіної. – К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2013. – 400 с.

9. Фединець Р. Завдання партії виконано. Навіщо маргінальні партії брали участь у виборах / Р. Фединець // Тиждень. – 2012. – 9–15 листопада. – С.18–19.

10. Якименко Ю. Парламентські вибори 2012: вплив суспільних поділів, електоральні стратегії та перспективи розвитку партійної системи / Ю. Якименко // Парламентські вибори 2012 року в Україні: Наукові дослідження. – К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2013. – С.69–79.

References

1. Elektorat'ni procesy Ukrainy v regional'nomu vymiri: Bukovyna i Zakarpattja: monografija [tekst] / Pid red. A. Kruglashova i M. Tokara; [Red. kolegiya: M. Zan, M. Gujtor, Ju. Ostapets', N. Rotar; Vidp. Za vypusk M. Tokar]; NDI politychnoi regionalistyky (Uzhgorod), NDI jevropejs'koi' integracii' ta regional'nyh doslidzhen' (Chernivci). – Uzhgorod: Poligrafcentr «Lira», 2014. – 552 s.
2. Majboroda M. Parlaments'ki vybory 2012 roku v konteksti zmin politychnyh pogljadiv naselennja Donec'koi' oblasti / M. Majboroda // Visnyk Mariupol's'kogo derzhavnogo universytetu. – Serija: Istorija. Politologija. – 2013. – Vyp.6. – S.99–106.
3. Macijevs'kyj Ju. Politychni partii' i politychnyj rezhyim pislja vyboriv 2012 roku / Ju. Macijevs'kyj // Parlaments'ki vybory 2012 roku v Ukraini' ni: Naukovi doslidzhennja. – K.: IPiEND im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy, 2013. – S.322–340.
4. Ostapets' Ju. Elektorat'ni procesy na Zakarpatti u konteksti zagal'nonacional'nyh vyboriv: Monografija / Ju. Ostapets'. – Uzhgorod: Poligrafcentr «Lira», 2016. – 412 s.
5. Parlament i parlaments'ki vybory v Ukraini 2012 roku: politychna sytuacija, suspil'ni nastroi' ta ochikuvannja // Nacional'na bezpeka i oborona. – 2012. – №7–8. – S.2–80.
6. Partijna systema Ukrainy do i pislja Mайдану: zminy, tendencii' rozvytku, suspil'ni zapyty. Analitychna dopovid' Centru Razumkova [tekst] // Nacional'na bezpeka i oborona. – 2015. – №6–7. – S.2–60.
7. Partijna systema Ukrainy pislja parlaments'kyh vyboriv 2012 roku / za zag. red. O. A. Fisuna; Region. Filial NISD u m. Harkovi. – H.: Zoloti storinky, 2012. – 116 s.
8. Politychni partii' Ukrainy u parlaments'kij vyborchij kampanii' 2012 roku / Kolektivna monografija / Za red. M. S. Karmazinoi'. – K.: IPiEND im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy, 2013. – 400 s.
9. Fedynec' R. Zavdannja partii' vykonano. Navishho marginal'ni partii' braly uchast' u vyborah / R. Fedynec' // Tyzhen'. – 2012. – 9–15 lystopada. – S.18–19.
10. Jakymenko Ju. Parlaments'ki vybory 2012: vplyv suspil'nyh podiliv, elektorat'ni strategii' ta perspektivy rozvytku partijnoi' systemy / Ju. Jakymenko // Parlaments'ki vybory 2012 roku v Ukraini' ni: Naukovi doslidzhennja. – K.: IPiEND im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy, 2013. – S.69–79.

Ostapets Iu. O., PhD in political science, associate professor, dean of the social sciences faculty, Uzhhorod national university (Ukraine, Uzhhorod), yu.ostapets@gmail.com

Parliamentary elections of Ukraine in 2012: nationwide and regional dimensions

In the article are analysed the peculiarities of organization and holding of parliamentary elections in Ukraine in 2012. It were characterized the new laws according to that, this elections were held. Also was made a conclusion, that it gives an advantage for big political parties.

It were estimated the potential of political parties and researched their programs ahead of the elections. It was found, that main electoral subjects were following political parties: Partia rehioniv, Communist party of Ukraine, All-Ukraine association «Batkivshchina», All-Ukraine association «Svoboda», Political party «Udar».

Separately it is brought attention on the regional peculiarities of the parliament elections and showed the regional voting pattern. It was founded, that sociocultural polarization «East – West» has a little dominant influence over electoral preferences of the citizens in regional dimension.

It were characterized the results of the elections for proportional and majority system. The author estimated the influence of majority system constituent over the structure of Verkhovna Rada of Ukraine.

Keywords: Verkhovna Rada of Ukraine, parliamentary elections in 2012, election system, political party, electoral district, electoral threshold.

Ostapets Iu. A., кандидат политических наук, доцент, декан факультета общественных наук, Ужгородский национальный университет (Украина, Ужгород), yu.ostapets@gmail.com

Парламентские выборы 2012 года в Украине: общенациональное и региональное измерение

Анализируются особенности организации и проведения парламентских выборов в Украине 2012 года. Дана характеристика закона по которому проводились выборы. Сделан вывод, что он предпочтителен большинством политических партиям.

Оценён электоральный потенциал политических партий и исследованы их программные установки накануне выборов. Установлено, что главными субъектами избирательного процесса были следующие политические партии: Партия регионов, Коммунистическая партия Украины, Всеукраинское объединение «Батьківщина», Всеукраинское объединение «Свобода», Политическая партия «Удар».

Отдельно акцентируется внимание на региональных особенностях парламентских выборов и даётся характеристика регионального распределения голосов избирателей. Выяснено, что социокультурное размежевание «Восток – Запад» имеет доминирующее влияние на электоральные предпочтения граждан в региональном измерении.

Охарактеризованы результаты выборов за пропорциональной и мажоритарной составляющей. Оценено влияние мажоритарной составляющей на структурирование Верховного Совета Украины.

Ключевые слова: Верховная Рада Украины, парламентские выборы 2012 г., избирательная система, политическая партия, избирательный округ, электоральный барьер.

* * *

УДК 364–787.522:314.151.3–054.7(=161.2)(4–11)

Касьянова М. М., кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри міжнародних відносин і зовнішньої політики, Донецький національний університет (Україна, Вінниця), докторант, Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова (Україна, Київ), k.marina81@rambler.ru

ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛЬНО–ПСИХОЛОГІЧНОЇ АДАПТАЦІЇ УКРАЇНСЬКИХ МІГРАНТІВ У КРАЇНАХ СХІДНОЇ ЄВРОПИ КІНЦЯ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТ.

Викремлені та проаналізовані проблеми соціально–психологічної адаптації українських мігрантів у країнах Східної Європи кінця ХХ – початку ХХІ ст. Соціально–психологічна адаптація мігрантів з України у країні–реципієнти проходить доволі поступово. Існує кілька чинників, що впливають на дані процеси: психо–емоційний стан самого мігранта (суб'єктивний чинник), правова захищеність у приймаючій країні з боку Батьківщини, а також можливість взаємодії із соціумом. Здійснюючи міграцію, українці підсвідомо починає готувати себе до нових обставин життя, викликів та проблем, що можуть постати у зв'язку з переїздом. В цьому контексті слід зауважити, що країна–реципієнт повинна сприяти скорішому процесу адаптації мігрантів.

Ключові слова: міграція, адаптація, інтеграція, моделі соціальної адаптації.

Через глобальні соціальні проблеми, що викликані взаємозалежністю сучасного світу, нерівномірністю розподілу й використання природних ресурсів, соціального та економічного розвитку регіонів країн світу, процесів глобалізації всіх сфер життя, все більш актуальною стає проблема розширення потоків міграції. З огляду на зазначене, закономірним є той факт, що різко зросла інтенсивність як потенційної, так і реальної зовнішньої міграції населення України. Процеси міграції є витоком багатьох проблем та занепокоєнь з боку держави, як основного суб'єкта міжнародних відносин та гаранта безпеки своїх громадян. У зв'язку з цим порушується питання правової захищеності мігранта, легалізації його перебування у країні–реципієнті, а також його адаптація до приймаючого соціуму. Дослідники в даному напрямку аналізують існуючі проблеми інтеграції мігрантів, проводять порівняння ступеня впливу тієї чи іншої моделі на характер міжкультурної взаємодії [1; 6; 7].

Метою статті є дослідження проблеми інтеграції, а саме соціально–психологічного аспекту. Для того, щоб дослідити процес адаптації українців у країнах Східної Європи кінця ХХ – початку ХХІ ст., необхідно звернути увагу на декілька чинників: індивідуальні психологічні особливості іммігранта, прийняття його соціумом країни перебування та правова захищеність з боку держави–донора.

Індивідуальні можливості українського мігранта впливають на якість його адаптації в новому середовищі. Як правило, до участі в міграційних процесах спонукає незадоволеність своїм поточним матеріальним (або іншим) становищем. Саме тому можна стверджувати,

що самому процесу міграції передують етапи формування соціально–психологічної установки на еміграцію в певну країну, незалежно від строку перебування у приймаючій країні. При цьому, особисті й психологічні ресурси адаптаційної поведінки потенційних та реальних мігрантів суттєво відрізняються. Саме вони визначають успішність подолання відомих ризиків психологічних станів іммігранта, що виникають на різних етапах адаптації: ностальгії, акліматизації в новому середовищі, культурного шоку, кризи культурної й державо–громадянської ідентичності [2].

Перша проблема адаптації, з якою стикається мігрант у країні перебування, це усвідомлення нових проблемних ситуацій, оцінкою можливостей, що пропонує нова країна, порівняння умов існування, визнання та прийняття соціальних умов і реалій нового життя. Наступним кроком до інтеграції у нове середовище стає самореалізація (підтвердження кваліфікаційного, трудового рівня, сертифікатів) та формування психологічної готовності до зміни соціального статусу. Зазначені дії доволі часто негативно впливають на емоційний та психологічний стан мігранта, викликаючи розлади. Дана ситуація може стати наслідком протилежного результату – дезадаптації. Вона характеризується відчуттям втрати колишніх цінностей, емоційної нестабільності, невпевненості в майбутньому, замкненості у вузькому колі комунікації, переважно серед діаспори іммігрантів. У процесі адаптації іммігрантів проявляються численні соціально–культурні й соціально–психологічні феномени сприйняття взаємодії мігрантів та суспільства, що приймає: «культурна дифузія» (прийняття чи відторгнення культурних новацій від іншої культури), «культурного шоку» (сприйняття іншої культури), «культурний вибух» (взаємодія у найбільш сприятливому для порозуміння напрямі) [2].

Успішною можна вважати адаптацію у країні–реципієнті, якщо мігрант має: нормальний емоційний стан й настрої, здібність долати стресові, проблемні ситуації, усвідомлення наявності життєвих й професійних перспектив і можливостей, а також їх реалізації.

Українські мігранти в країнах Східної Європи зазначають про те, що раціональність завжди переважає над духовними цінностями. Так, вміння грамотно організувати процес роботи, дисципліна та порядок, сучасні технології, рівень розвитку економіки, соціальний розвиток у країні в цілому, а головне – рівень заробітної плати є пріоритетними за кордоном. Проте, емоційні компоненти є невід'ємною частиною перебування мігрантів у країні–реципієнті. Підтримку, турботу та взаємодопомогу українці можуть отримати лише в рамках власної соціальної групи, максимум, у колі діаспори. На цьому тлі виникає питання стосовно взаємодії мігрантів із соціумом приймаючої країни. Наявність соціальної підтримки, інформаційної, економічної та духовної дуже важлива в період адаптації. Для психологічного благополуччя найкращою є підтримка з емоційної сторони.

Отже, наслідки міграції до країн Східної Європи кінця ХХ – початку ХХІ ст. для України є прогнозованими та очікуваними. Низькі стандарти життя громадян спонукають їх виїжджати за кордон. У зв'язку з переміщенням у людей з'являються певні проблеми з психологічним станом. До того ж, у більшості мігрантів відбувається втрата професійної кваліфікації та зростає ймовірність втрати сім'ї. Позитивною стороною є лише можливість заробити гроші та змога залишитися у країні–реципієнті.

Слід зазначити, що міграція впливає не лише на державу, фінансовий сток мігранта, але й на його психо–емоційний стан. Складнощі, що виникають після прибуття до країни–реципієнта, погіршують стан і так

стурбованого невідомістю українця за кордоном. Для полегшення соціалізації громадян України владним структурам необхідно покращити правове поле захисту прав своїх співвітчизників.

Проблема захисту прав громадян України за кордоном є невід'ємною складовою дотримання фундаментальних прав та свобод людини та привертає до себе все більше уваги українського суспільства, а тому вимагає проведення цілеспрямованої зовнішньої політики в цій сфері. До того ж, українці, що відчують себе захищеними з боку держави, легше та швидше проходять стадії адаптації до приймаючого соціуму.

Офіційно, першочерговим інструментом захисту прав та інтересів України, юридичних осіб і громадян України, а також відновлення порушених прав, є діяльність консульських установ. На практиці, дані установи не можуть адекватно реагувати на всі порушення прав мігрантів у країні перебування. Доволі часто це аргументується не лише неефективною діяльністю дипломатичних представництв, а й елементарною правовою обмеженістю консульського реагування на події. Це пов'язано з тим, що консульські установи України не можуть виступати з боку учасників процесу в суді з метою захисту прав та інтересів наших громадян за кордоном, бути посередниками чи представниками у справах, які мають характер цивільно-правових спорів [3].

Ситуація навколо трудової міграції неодноразово була предметом легального обговорення та аналізу під час засідань Колегії МЗС, на які, зокрема запрошувалася Уповноважена Верховної Ради України з прав людини Н. І. Карпачова. На підставі узагальнених МЗС матеріалів щодо ситуації навколо українських трудових мігрантів за кордоном у Верховній Раді України Уповноваженою з прав людини була представлена спеціальна доповідь «Стан дотримання та захисту прав громадян України за кордоном» [4].

Запровадження більш дієвого механізму правового захисту співвітчизників за кордоном сприятиме реалізації засадного принципу діяльності Центру допомоги громадянам України за кордоном – доступності консульсько-правових послуг для кожного співвітчизника [5].

Верховна рада України має намір розширити повноваження Державної прикордонної служби, яка передаватиме дані з персональних баз даних у Міністерстві праці та соціальної політики. І тут вирішуватимуть, чи знімати державну допомогу для безробітного, котрий перетнув український кордон і не повідомив державу, з якою метою і на який термін це було зроблено. Такий закон має на меті підтримати соціальну акцію «не дивися на роботу за кордоном крізь рожеві окуляри» [6].

Хоча Україна й ініціює багато переговорів для підписання двосторонніх угод, але просуваються вони дуже повільно. З одного боку, країни зацікавлені в залученні людського капіталу, а з іншого – не готові поділитися можливостями своєї системи соціального забезпечення з українськими мігрантами. Особливо болючою ця проблема є для людей старшого віку. Можливості соціально-психологічної адаптації за подібних умов зводяться до мінімуму. Мігранти відчують психологічний тиск, вважають себе незахищеними та нікому не потрібними у країні перебування.

Важливою перепорою на шляху забезпечення прав українських мігрантів також є нечітка міграційна політика нашої держави. Так, вітчизняні й зарубіжні експерти зійшлися на думці, що міграційна політика України нині має дещо хаотичний характер і розуміється по різному фахівцями міністерств та інших органів державного управління, що опікуються галуззю [7].

Держави з перехідною економікою найчастіше мають розгалужене міграційне та трудове законодавство,

але не здатні забезпечити його дотримання – бракує інструментів та коштів. В Україні ж, за відсутності базового законодавства у цій сфері, складно вирішити питання навіть у правовому полі.

Отже, очевидною є необхідність вдосконалення діяльності роботи Міністерства закордонних справ та зміни акцентів зовнішньої політики у питанні захисту прав наших співвітчизників у найбільших країнах еміграції, організації цієї роботи на якісно новому рівні із залученням можливостей провідних правничих об'єднань, їх представництво за кордоном. З урахуванням пріоритетності цього завдання постає необхідність підвищення ефективності співпраці з профільними відомствами іноземних держав та міжнародними організаціями, громадськими організаціями, зокрема у сфері адаптації мігрантів до умов життя приймаючої країни.

Протягом кінця ХХ – початку ХХІ ст. міграційні процеси в Росії досягли значних масштабів. З однієї сторони, міграційний фактор відіграє виключно важливу роль у вирішенні невідкладних економічних й демографічних проблем Російської Федерації. З іншої сторони, міграція населення до Росії породжує ряд проблем, однією з яких є проблема соціальної та психологічної адаптації, що являє собою складний, багатоаспектний й доволі часто довготривалий процес, що пов'язаний із переживанням мігрантами змін, культурної відмінності, ізоляції й депривації [8].

Мотивацію населення України до міждержавної міграції пов'язують зі станом внутрішніх та зовнішніх чинників. Історично склалося, що РФ є найближчим сусідом та країною зі схожими цінностями, культурою та мовою. Українці, що виїжджають до цієї країни, розраховують на простішу процедуру адаптації, аніж у країні західного напрямку міграції.

Для допомоги соціальної адаптації власних громадян у Росії, Україна може лише покращити правове захищення власних громадян. Крім угод про працевлаштування, важливі гарантії прав та свобод трудових мігрантів містяться також і в угодах про соціальний захист та в інших спеціальних домовленостях у цій сфері. Відповідні угоди на сьогодні між державному та міжурядовому рівнях діють між Україною та Республікою Білорусь, Республікою Молдова, Російською Федерацією. Зважаючи на зазначене, необхідно активізувати процес укладення двосторонніх угод про соціальний захист, особливо з тими країнами, де перебуває найбільша кількість українських трудових мігрантів. Крім того, необхідно здійснювати постійний моніторинг за реалізацією вже діючих двосторонніх та багатосторонніх угод з метою їх ефективності та вдосконалення механізмів їх реалізації в інтересах громадян України. Також необхідно активніше використовувати існуючі універсальні та регіональні механізми захисту прав мігрантів.

Ускладнює становище мігрантів і той факт, що переважна більшість українців є нелегалами в повному розумінні цього слова. Найяскравішим прикладом є трудові мігранти – особи, які і перебувають, і працюють поза межами правового поля країни перебування. Саме ця категорія мігрантів знаходиться у найбільш важковому становищі. Такі особи майже повністю безправні у відстоюванні своїх прав та цілком залежні від роботодавця. При оформленні на роботу такі люди зазвичай укладають лише усний контракт, який, як правило, не дотримується, передусім порушується їхнє право на гідні умови праці, на отримання належної та своєчасної винагороди, соціальні гарантії тощо.

Систематично зі сторони українських мігрантів-нелегалів надходять до Уповноваженого численні звернення, в яких йдеться про факти порушення прав людини. Це викликано передусім проблемами,

пов'язаними з їхнім правовим статусом у країні перебування. Адже нелегальне становище таких осіб, їх правова неграмотність (часто вони не мають жодного уявлення про обсяг своїх прав та методи їх захисту, стаючи внаслідок цього об'єктом шахрайств та інших злочинних посягань), ускладнюють та обмежують можливості дипломатичних представництв України за кордоном щодо захисту їхніх прав та свобод.

Крім того, такі особи фактично позбавлені реальних можливостей самостійно відстоювати свої порушені права в суді або в інший спосіб, зважаючи на відсутність належним чином оформлених контрактів, а також той факт, що звернення до офіційних органів означає для них автоматичну депортацію з країни перебування.

Поворот до обмеження міграцій та силових методів їх регулювання знайшов документальне оформлення у прийнятій 2003 р. «Концепції регулювання міграційних процесів у Російській Федерації». (Цей документ було ухвалено замість «Концепції державної міграційної політики», розробленої ще наприкінці 1990-х рр., однак відхиленою урядом). Про цілісну міграційну політику вже не йшлося. Дії держави зосереджувалися на реєстрації іноземців, контролі та депортації. У центрі уваги опинилися запобігання нелегальній міграції та боротьба з тероризмом [1].

У січні 2007 р. набули чинності прийняті у липні 2006 р. закон «Про міграційний облік іноземців та осіб без громадянства в Російській Федерації» [9] та Зміни до Закону «Про правове становище іноземців» [10]. Законодавчі нововведення стосувались громадян держав, з якими Російська Федерація мала угоди про безвізові поїздки, тобто країн СНД, крім Грузії та Туркменістану, і передбачали значну лібералізацію порядку їхнього перебування або проживання в РФ. Спрощений порядок отримання дозволів на перебування та трудову діяльність діяв для них поза квотами прийому іноземців, що встановлювалися урядом. Дозволи видавалися за заявою, поданою до органу міграційної служби, до якої необхідно було докласти мінімум документів – посвідчення особи, міграційну карту, що заповнювалась в момент перетину кордону, документ про сплату держмита (раніше подавалися також довідки про відсутність судимості, про доходи, про місце проживання в Росії). Після цього мігрант мав місяць часу, щоб зібрати довідки про відсутність у нього соціально небезпечних хвороб, наркозалежності. Дозвіл на перебування видавався на термін до трьох років не пізніше, ніж через 60 днів після подання заяви (раніше шість місяців). Відмовити у ньому можна лише на підставах, вичерпний список яких міститься в законі. На оформлення дозволу на працевлаштування відводилося 10 днів. Його можна було набути і без попереднього запрошення від працедавця. Тобто трудовий мігрант був вільний у пошуках роботи. Що ж до працедавців, їм взагалі не потрібні дозволи на залучення іноземної робочої сили: достатньо повідомити відповідні державні органи про найм таких працівників.

Отже, слід зауважити, що саме українці підпадають під визначення співвітчизників у російському законодавстві. Саме з нашої держави до Росії виїжджають сотні тисяч людей (принаймні 1 млн.). До того ж громадяни України найкраще (порівняно з вихідцями із центральноазійських чи закавказьких пострадянських держав) відповідають вимогам щодо знання російської мови, рівня кваліфікації тощо. Має значення й те, що Росія залишається для нашої держави основним партнером в обміні населенням, між країнами зберігаються традиційні міграційні, родинні, ділові зв'язки, завдяки яким може поширюватися інформація та надаватися сприяння в переселенні чи тимчасовому працевлаштуванні [1]. Через зазначені фактори спрощеною є і процедура адаптації українських мігрантів до реалій

нового життя у Росії. Відчуття правової захищеності з боку України, відносно схожі цінності та мінімальні лінгвістичні відмінності сприяють скорішій соціалізації мігрантів і сприяють легшій адаптації психіки українців до нових умов.

Крім РФ, українська діаспора розселена в усіх інших союзних республіках колишнього СРСР. Велика кількість українців зосереджена на українському приграниччі в Молдові та Білорусі. За результатами перепису населення 2009 р., в Республіці Білорусь проживало 159 тисяч українців, що складає 1,7% від загальної кількості населення [11]. У той же час, у Білорусі тоді діяло 14 громадських організацій українців, 13 з яких зареєстровано органами юстиції Республіки Білорусь, 9 з них входять до Республіканського Білоруського громадського об'єднання українців (БГОУ) «Вагра», 3 – є членами Української Всесвітньої Координаційної Ради (Мінське міське культурно-просвітницьке товариство «Центр української культури «Січ», Гродненське міське культурно-просвітницьке товариство «Барвінок» та Українська науково-педагогічна спілка «Берегиня») [11].

Активно діють також Генеральне представництво в Республіці Білорусь Міжнародної громадської організації «Міжнародне вінницьке земляцтво», Генеральне представництво у Республіці Білорусь Міжнародної громадської організації «Земляцтво житомирян».

Нагальним питанням адаптації українців у Республіці Білорусь є врегулювання мовної політики. Українська мова у Білорусі викладається у 14 навчальних осередках [11].

Отже, соціально-психологічну адаптацію в Білорусі українські мігранти можуть отримати лише звернувшись до місцевої діаспори або суспільної організації. Спеціальних центрів з соціалізації українців не існує. Дану функцію покладено, в певній мірі, на дипломатичні представництва України та громадські організації. Розвиток культурної сфери, сприяння вивченню та підтримки знань рідної мови є одним з елементів покращення становища та розрядки психо-емоційного стану українця за кордоном.

Що стосується прав та адаптації українців у Республіці Молдова, то слід зазначити, що вона, як і в Республіці Білорусь, проходить паралельно з розвитком національної культури. У Республіці Молдова діють 259 українських фольклорних колективів, з яких 11 – зразкові. Традиційним стало проведення в Молдові щорічних новорічних свят, Днів слов'янської писемності й культури, Етнокультурного фестивалю, заходів з нагоди Міжнародного дня захисту дітей. У всіх цих заходах беруть активну участь українські творчі колективи, а також етнокультурні організації, як республіканські, так і місцеві. Крім того, українці щорічно організують заходи у рамках вшанування Шевченківських днів, днів пам'яті видатних діячів культури, святкують День незалежності України, інші знаменні дати української історії, народні свята [12].

Таким чином, можна зазначити, що українці адаптуються до нового життя в Молдові шляхом впровадження культурних цінностей, взаємодії з країною-реципієнтом переважно у культурно-гуманітарній сфері.

Отже, соціально-психологічна адаптація мігрантів з України у країні-реципієнти проходить доволі поступово. Існує кілька чинників, що впливають на дані процеси: психо-емоційний стан самого мігранта (суб'єктивний чинник), правова захищеність у приймаючій країні з боку Батьківщини, а також можливість взаємодії із соціумом.

Здійснюючи міграцію, українець підсвідомо починає готувати себе до нових обставин життя, викликів та проблем, що можуть постати у зв'язку з переїздом. В цьому контексті слід зауважити, що країна-реципієнт повинна сприяти скорішому процесу адаптації мігрантів. Неконтрольованість цього процесу можуть викликати наслідки суб'єктивного рівня (психічні розлади, захворювання мігранта, ін.) та загального рівня (розвиток етнічної ворожнечі, конфлікти всередині соціуму та ін.).

Україна, зі своєї сторони, забезпечує правову підтримку своїх громадян, але консульські установи обмежені у своїх діях на території інших держав. У країнах Східної Європи міграційна політика стосовно українців має гнучкий характер, що пояснюється зацікавленістю РФ, Республіки Молдова та Республіки Білорусь у робочій силі. Однак, кінець ХХ – початок ХХІ ст., як і у всьому світі, і досі болючим є питання нелегальних міграційних потоків, якими важко керувати, а тим більше, нормативно оформити. У подальшому необхідно вдосконалювати важелі впливу на потоки мігрантів та механізми зменшення тенденції до нелегальної міграції, лише тоді права адаптація кожного мігранта буде легкою та відбуватися виключно на легальному рівні.

Список використаних джерел

1. Малиновська О. А. Міграційна політика Російської Федерації: сучасні підходи й уроки для України / О. А. Малиновська // Демографія та соціальна економіка. – 2007. – №1. – С.50–60.
2. Маликова Н. Р. Соціально-психологічні феномени і ресурси адаптації іммігрантів в умовах глобалізації / Н. Р. Маликова. Соціально-психологічна адаптація мігрантів в сучасному світі: матеріали 2-ї Міжнародної науково-практичної конференції / Ответственный редактор В. В. Константинов. – М.: Издательство «Перо», 2014. – С.101.
3. Захист прав і майнових інтересів українських фізичних та юридичних осіб за кордоном. Офіційний сайт Міністерства закордонних справ України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mfa.gov.ua/mfa/ua/publication/content/1872>
4. Виступ Уповноваженого з прав людини Н. І. Карпачової у Верховній Раді України під час представлення Спеціальної доповіді «Стан дотримання та захисту прав громадян України за кордоном» (2 квітня 2003 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ombudsman.kiev.ua/VicnuK_4/vis4_04.htm.
5. Офіційний сайт Центру допомоги громадянам України за кордоном [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mfa.gov.ua/mfa/ua/517.htm>
6. Ганущак М. Безробітний? Куди ідеш? / М. Ганущак // Експрес. – 2007. – №85, 14–21 червня. – С.2.
7. Поташний Ю. Україна міграційна: мініємо докторів на чорноробі / Ю. Поташний // Віче. – 2008. – №21. – С.9–11.
8. Вступительное слово В. В. Путина на заседании Совета безопасности [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://archive.kremlin.ru/text/appears/2005/12/99294.shtml>
9. Федеральный закон Российской Федерации от 18 июля 2006 г. N109-ФЗ «О миграционном учете иностранных граждан и лиц без гражданства в Российской Федерации» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.rg.ru/2006/07/20/migraciya-uchet-dok.htm>
10. Федеральный закон Российской Федерации от 18 июля 2006 г. N110-ФЗ «О внесении изменений в Федеральный закон «О правовом положении иностранных граждан в Российской Федерации» и о признании утратившими силу отдельных положений Федерального закона «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Российской Федерации» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.rg.ru/2006/07/20/inostanci-polozhenie-dok.html>
11. Українська діаспора в Білорусі // Стожарі [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://svitua.org/index.php/tsikavo/chudasi/item/z89cM2X3f9.html>
12. Культурно-гуманітарне співробітництво між Україною та Молдовою // Посольство України в Республіці Молдова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://moldova.mfa.gov.ua/ua/ukraine-md/culture>

References

1. Malynovska O. A. Migrantska polityka Rossijskoj Federatsii: suchasni pidkhydy u roky dlia Ukrainy / O. A. Malynovska // Demografija ta sotsialna ekonomika. – 2007. – №1. – S.50–60.
2. Malikova N. R. Sotsialno-psihologicheskie fenomeny i resursy adaptatsii immigrantov v usloviyah globalizatsii / N. R. Malikova. Sotsialno-psihologicheskaya adaptatsiya migrantov v sovremenном mire: materialy 2-y Mezhdunarodnoy naučno-prakticheskoy konferentsii / Ответственный редактор В. В. Константинов. – М.: Izdatelstvo «Pero», 2014. – S.101.
3. Zakhyst prav i mainovykh interesiv ukrainskykh fizychnykh ta yurydychnykh osib za kordonom. Ofitsiyniy sait Ministerstva zakordonnykh sprav Ukrainy [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.mfa.gov.ua/mfa/ua/publication/content/1872>
4. Vystup Upovnovazhenoho z prav liudyny N. I. Karpachovoi u Verkhovniy Radі Ukrainy pid chas predstavleniia Spetsialnoi dopovidі «Stan dotrymanna ta zakhystu prav hromadian Ukrainy za kordonom» (2 kvitnia 2003 r.) [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: http://www.ombudsman.kiev.ua/VicnuK_4/vis4_04.htm.

5. Ofitsiyniy sait Tsentru dopomohy hromadianam Ukrainy za kordonom [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.mfa.gov.ua/mfa/ua/517.htm>
6. Hanushchak M. Bezrobitnyi? Kudy yidesh? / M. Hanushchak // Ekspres. – 2007. – №85, 14–21 chervnia. – S.2.
7. Potashnii Yu. Ukraina mihratsiina: miniaemo doktoriv na chornorobi / Yu. Potashnii // Viche. – 2008. – №21. – S.9–11.
8. Vstupitelnoe slovo V. V. Putina na zasedanii Soveta bezopasnosti [Elektronnyy resurs]. – Rezhim dostupu: <http://archive.kremlin.ru/text/appears/2005/12/99294.shtml>
9. Federalnyi zakon Rossiyskoy Federatsii ot 18 iyulya 2006 g. N109-FZ «O migratsionnom uchete inostrannykh grazhdan i lits bez grazhdanstva v Rossiyskoy Federatsii» [Elektronnyy resurs]. – Rezhim dostupa: <http://www.rg.ru/2006/07/20/migraciya-uchet-dok.htm>
10. Federalnyi zakon Rossiyskoy Federatsii ot 18 iyulya 2006 g. N110-FZ «O vnesenii izmeneniy v Federalnyi zakon «O pravovom polozenii inostrannykh grazhdan v Rossiyskoy Federatsii» i o priznanii utrativshimi silu otdelnykh polozeniy Federalnogo zakona «O vnesenii izmeneniy i dopolneniy v nekotorye zakonodatelnyie akty Rossiyskoy Federatsii» [Elektronnyy resurs]. – Rezhim dostupa: <http://www.rg.ru/2006/07/20/inostanci-polozhenie-dok.html>
11. Ukrainka diaspora v Bilorusi // Stozhary [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: <http://svitua.org/index.php/tsikavo/chudasi/item/z89cM2X3f9.html>
12. Kulturno-humanitarne spivrobitnytstvo mizh Ukrainoiu ta Moldovoiu // Posolstvo Ukrainy v Respubliki Moldova [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: <http://moldova.mfa.gov.ua/ua/ukraine-md/culture>

Kasianova M. M., PhD, Associate Professor at the Department of International Relations and Foreign Policy, Donetsk National University (Ukraine, Vinnytsia), the doctoral student, National Pedagogical Dragomanov University (Ukraine, Kyiv), k.marina81@rambler.ru

Problems of socio-psychological adaptation of Ukrainian migrants in Eastern Europe at the end of XX – beginning of XXI century

The article identifies and analyzes the problems of socio-psychological adaptation of Ukrainian migrants in the countries of Eastern Europe in the late XX – early XXI century. Socio-psychological adaptation of migrants from Ukraine in recipient countries takes place quite gradually. There are several factors affecting these processes: psycho-emotional state of the migrant (the subjective factor), legal protection in the host country from the Motherland, as well as the ability to interact with society. By migration, Ukrainian subconsciously begins to prepare itself to new circumstances, challenges and problems that may arise in connection with the move. In this context it should be noted that recipient country should facilitate the process of adaptation of migrants.

Keywords: migration, adaptation, integration, models of social adaptation.

Kasьяnova M. H., кандидат исторических наук, доцент, доцент кафедры международных отношений и внешней политики, Донецкий национальный университет (Украина, Винница), докторант, Национальный педагогический университет им. М. П. Драгоманова (Украина, Киев), k.marina81@rambler.ru

Проблемы социально-психологической адаптации украинских мигрантов в странах Восточной Европы конца XX – начало XXI ст.

Выделены и проанализированы проблемы социально-психологической адаптации украинских мигрантов в странах Восточной Европы конца XX – начала XXI века. Социально-психологическая адаптация мигрантов из Украины в страны-реципиенты происходит постепенно. Существует несколько факторов, влияющих на эти процессы: психо-эмоциональное состояние самого мигранта (субъективный фактор), правовая защищенность в принимающей стране со стороны Родины, а также возможность взаимодействия с социумом. Осуществляя миграцию, украинец подсознательно начинает готовить себя к новым обстоятельствам жизни, вызовов и проблем, которые могут возникнуть в связи с переездом. В этом контексте следует отметить, что страна-реципиент должна способствовать скорейшему процессу адаптации мигрантов.

Ключевые слова: миграция, адаптация, интеграция, модели социальной адаптации.

* * *

УДК 323.22/28.(327+477)

Заболотна М. Ф.,
аспірантка кафедри політології, Запорізький
національний університет (Україна, Запоріжжя),
maria_zabolotnaya@mail.ru

ВЛИВ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА НА ВИБІР ІНТЕГРАЦІЙНОГО КУРСУ НА ПРИКЛАДІ УКРАЇНИ ТА ЛАТИНСЬКОЇ АМЕРИКИ

У сучасному світі інтеграційні процеси стають все більш масштабними та охоплюють всі сфери життя. Інтеграція визначає ключові тенденції розвитку сучасного світу, бо, перш за все, вона впливає на трансформацію глобальної структури, глобального управління і нова інтеграційна структура має забезпечити активний розвиток людства в цілому. Головною метою даної

статті було довести важливість впливу громадянського суспільства на вибір інтеграційного курсу в Україні та країнах Латинської Америки. Розглянуто необхідність побудови розвиненого громадянського суспільства як одного з показників демократії. При цьому було застосовано такі методи: порівняння (з метою зіставлення особливостей громадянського суспільства України та країн Латинської Америки та їхнього впливу на інтеграцію), аналізу та синтезу (задля виділення характерних особливостей розвитку громадянського суспільства). Доведено необхідність участі громадянського суспільства у формуванні та вирішенні державних питань.

Ключові слова: інтеграція, громадянське суспільство, Україна, Латинська Америка, демократія.

Актуальність дослідження впливу громадянського суспільства на вибір інтеграційного курсу держави зумовлена тим фактом, що інтеграційні процеси стають все масштабнішими та значущими в сучасному світі. Проте, на сьогоднішній день, більш вагомою стає роль громадянського суспільства у вирішенні державних питань. Інтеграційні процеси не стали виключенням.

Як Україна, так і Латинська Америка, знаходяться на шляху розвитку та імплементації принципів демократії, проте, вже на сучасному етапі помітні результати – значно зростає роль громадянського суспільства та його безпосередня участь у всіх сферах державного управління.

Вивченням даної теми, з огляду на її новизну, займалась невелика кількість науковців. Серед них можна виокремити: П. Яковлева, А. Колодій, Ш. К. О'Ніла, Н. Ф. Бенюх. Для всебічного вивчення ролі громадянського суспільства у формуванні інтеграційного курсу, було розглянуто установчі документи ІНТАЛ та Угоду про Асоціацію з ЄС. Це дало можливість більш детально визначити особливості розвитку інтеграційного вектору України та Латинської Америки та зробити висновки стосовно впливу громадянського суспільства на політичні процеси в державах.

З метою дослідження обраної теми, необхідно з'ясувати змістове наповнення поняття «громадянське суспільство». Громадянське суспільство представляє собою сукупність недержавних організацій, які виражають волю та інтереси громадян [8]. Помилково повністю отожднювати його з «людським суспільством». Структурно до громадянського суспільства належать такі інститути як: громадські організації, незалежні ЗМІ, що оприлюднюють громадські настрої, суди присяжних тощо. Суперечливим є питання стосовно політичних партій. Вони являються своєрідним посередником між державою та громадянами. Проте, однозначно політичні партії можна вважати частиною громадянського суспільства на початковому етапі, коли вони ще не є частиною державної влади.

Одним із показників рівня демократії в країні є розвинене громадянське суспільство. Воно відіграє важливу роль у співпраці з політичними, економічними, соціальними інститутами держави, а також в процесі вибору інтеграційної стратегії. Наприклад, у більшості європейських країн, що підтримують демократичні ідеї, громадянське суспільство має значний вплив на всі сфери державного розвитку, у тому числі на інтеграційні процеси. У ЄС постійно проводять соціологічні дослідження, часом референдуми (наприклад, референдум в Великобританії в 2016 р.), які вивчають ставлення громадян країн-членів Європейського Союзу до інтеграції.

Головною складовою, що забезпечує активну діяльність громадянського суспільства та співпрацю з органами державної влади є розвиток консультативних механізмів. Саме вони забезпечують діалог між державою та громадськими інституціями. Значний вплив громадського суспільства на політичні процеси є наслідком збільшення ролі громадських організацій, які відображають настрої та інтереси населення.

У політичному, економічному та соціальному розвитку між Україною та країнами Латинської Америки

існує багато спільних рис. Серед таких показників можна виокремити:

- збіг інтересів у геополітичному контексті;
- схожість основних характеристик економічної сфери (нерівномірність розвитку економіки, вирішення кризових ситуацій, «наздоганяючий розвиток»);
- наявність основних стратегічних завдань (пріоритетність інтеграційного курсу, співпраця з країнами-сусідами, поглиблення демократичних засад, розвиток економічної сфери, підвищення ролі громадянського суспільства);
- наявність боргових зобов'язань перед іншими країнами та організаціями;
- синонімічність поглядів на вирішення питань безпеки у світі.

Велике значення також має близькість народів, що була сформована в наслідок довготривалих відносин у минулому: одна з найбільших українських діаспор знаходиться в Латинській Америці. Наприклад, українці Аргентини є досить чисельною спільнотою. Кількість українців (етнічних), за даними посольства України в Аргентині, зараз становить близько 300 тис. чоловік. Українська громада є досить активною, що підтверджується створенням багатьох культурних центрів, громадських організацій та асоціацій. Одним з найбільш впливових об'єднань є Українська Центральна Репрезентація, – організація, що складається більше ніж з 30 спілок української діаспори, а також визнана урядом Аргентини [5].

Українська діаспора в Латинській Америці повністю підтримала європейський вибір України та бажання українців жити у вільній демократичній країні. Цей факт підтверджується великою кількістю мітингів, що пройшли на підтримку України в Аргентині, Мексиці, Панамі, Коста-Ріці.

Спільним для громадянського суспільства України та країн Латинської Америки є необхідність приділяти значну увагу внутрішній єдності з метою її поглиблення та зміцнення, адже це має надзвичайно важливе значення для формування єдиної інтеграційної стратегії, що сприятиме сталому політичному розвитку в цілому.

Однією з найважливіших спільних ознак є історично сформований тиск з боку країни-сусіда (тиск з боку США на країни Латинської Америки та Росії на Україну до 2014 року. Починаючи з цього часу тиск перетворився на агресію з боку Росії, в результаті якої відбулася анексія Криму та був втрачений контроль України над частиною Донбасу). Тиск та вплив на суспільну думку за допомогою не тільки ЗМІ, але і Інтернету, призводить до формування суперечливих поглядів стосовно вибору майбутнього вектору інтеграційного розвитку. Саме цей фактор яскраво демонструє активність громадянського суспільства у вирішенні політичних питань.

На сучасному етапі громадянське суспільство набирає все більшого впливу в країнах Латинської Америки. Значною мірою це відбувається завдяки тому, що історично регіон знаходився під контролем інших держав, а також тому, що політичні режими, що приходили до влади в країнах Латинської Америки мали авторитарний характер і тому взаємодія між владними структурами та населенням була відсутня, а після зміни режимів відбувається налагодження такої взаємодії.

Для того щоб повноцінно дослідити латиноамериканське громадянське суспільство та виявити його характерні особливості в контексті інтеграційних процесів в регіоні, необхідно враховувати специфіку його розвитку. Важливим елементом є те, що громадянське суспільство в Латинській Америці діє у складній системі управління, в якій важливу роль відіграють не лише рішення президента та уряду, а й значно впливають рішення регіональних

інтеграційних об'єднань. Вагомий вплив з боку інтеграційних об'єднань є характерною особливістю латиноамериканського громадянського суспільства.

Для латиноамериканського суспільства характерний «феномен самоорганізації населення». Він з'явився внаслідок протистояння диктаторським режимам. На початковому етапі самоорганізація мала неполітичний характер. Проте, потім вона почала розвиватися і в політичній сфері, так як «громадянське суспільство стало заміною, субститутом політичної опозиції» [7]. Репресивна влада намагалася відокремити населення від політики і повністю ліквідувати публічний діалог між державою та суспільством. Такі дії спричинили створення самостійних інститутів громадянського суспільства, що були невідомі та невідконтрольні владі. В подальшому, це призвело до кардинальних змін: центральне місце держави у моделі відносин між владою та населенням було дискредитоване.

Період демократичних перетворень та запровадження неоліберальних змін в економіці сприяв зменшенню безпосереднього впливу держави на громадянське суспільство. Кінець ХХ початок ХХІ ст. став часом дестабілізації та кризових явищ в регіоні. Саме у цей період значно зростає вплив громадських організацій в Латинській Америці. Це відбулося тому, що все більше латиноамериканських країн прийшли до розуміння необхідності взаємодії між суб'єктами громадянського суспільства та владою, залучення населення до формування та прийняття політичних рішень і, в тому числі, до вибору інтеграційного курсу регіону, що є важливою стратегічною метою.

Не лише через національні уряди латиноамериканське громадянське суспільство може впливати на прийняття рішень. Для цього існує велика кількість можливостей взаємодії на різних рівнях (як на національному, так і на регіональному). Хоча прийняття рішень стосовно майбутнього вектору інтеграційної політики в значній мірі залежить від рішень президента, а не від волевиявлення народу, проте, не дивлячись на цей факт, в Латинській Америці проводить активну роботу «Латинобарометр» (некомерційна неурядова організація, що займається публічним опитування громадської думки, що проходять у 18 країнах Латинської Америки) та ІНТАЛІ (Інститут інтеграції країн Латинської Америки та Карибського басейну) [9]. Вони проводять дослідження та вивчають ставлення латиноамериканців до регіональної та глобальної інтеграції. Таким чином в Латинській Америці населення задіяне у вирішенні майбутнього розвитку регіону.

Значною мірою потенційні можливості громадянського суспільства Латинської Америки впливати на управління країн та визначати основні напрямки інтеграційного розвитку не завжди реалізуються, адже політичні системи багатьох держав регіону не мають достатньо розвинутого механізму співпраці між урядом та суспільством. У більшості випадків це пов'язано з тим, що демократичні принципи знаходяться на стадії утвердження у латиноамериканських країнах і не забезпечують повноцінного діалогу між представниками влади та населення.

Що стосується України, то показником значного впливу громадянського суспільства на вибір інтеграційного вектору України стали події 2013–2014 рр., коли в Києві, а потім і в інших містах країни розпочалися національно-патріотичні антикорупційні виступи, метою яких була підтримка інтеграції з Європейським Союзом. Після підписання 27 червня 2014 р. Угоди про Асоціацію з ЄС Україна визнала пріоритетність європейського вектору розвитку, підтримала поглиблення взаємодії

між сторонами, виступила за зміцнення демократичних принципів [6].

З самого початку Євромайдан був мирною акцією протесту населення, що виступило в підтримку західного напрямку інтеграції, захисту та зміцнення демократичних цінностей в Україні. Поштовхом для початку масових виступів стала Постанова уряду про призупинення процесу підготовки до підписання Угоди про асоціацію з ЄС від 21 листопада 2013 р., і в подальшому відмова Президента В. Ф. Януковича підтримати Угоду на Вільнюському саміті 29 листопада [4, с. 22–36]. Таке рішення було сприйняте українським населенням як протизаконне та таке, що шкодить інтересам країни та її громадян. Таким чином, ескалація конфлікту спричинила зміцнення громадянської позиції населення, призвела до формування національної ідеї та продемонструвала бажання громадянського суспільства брати активну участь у виборі інтеграційного курсу країни та впливати на її політичне майбутнє.

У 2014 р. у Венесуелі також почалися мирні мітинги, які в подальшому переросли у збройні виступи. Вони були направлені проти політики президента Н. Мадуро (послідовника У. Чавеса). Критика правлячого режиму стала причиною ряду невдоволень та антиурядових демонстрацій. Активність громадянського суспільства призвела до перемоги на парламентських виборах в грудні 2015 р. опозиційних сил (вперше за 16 років) [1]. Таким чином, країна позбавилась упереджень колишнього режиму та виходить на новий рівень розвитку.

В латиноамериканських країнах, як і в Україні, демократія знаходиться в процесі розвитку, проте, не зважаючи на це, вона створює сприятливі умови для формування громадянського суспільства, при цьому важливе місце займає залучення до процесу управління за допомогою створення спеціальних інституцій, що будуть виступати проміжною ланкою між суспільством та владою і укріплюватимуть демократичні принципи.

Характерним як для України, так і для країн Латинської Америки, є те, що громадянське суспільство являється важливим засобом зв'язку між владою і населенням. Соціально-економічна основа громадянського суспільства будується завдяки спільним діям органів державної влади, населення, представників бізнесу та засобами масової інформації. Така взаємодія сприяє розвитку суспільного діалогу, безпосередньої участі населення в обговоренні та внесенні пропозицій щодо розвитку державної політики, забезпечення прав громадян на отримання вільного доступу до інформації. Перш за все, ці питання гостро відчуються у період трансформацій в країні (перехід до ринкової економіки) та сприяють загостренню соціальних конфліктів [2].

Громадські організації являються одним з основних складових елементів громадянського суспільства. Вони займають пріоритетне місце у взаємодії з державними органами. Як в Україні, так і в латиноамериканських країнах, діяльність громадських організацій розповсюджується на всі сфери: захист прав людини, охорони здоров'я, національно-культурного розвитку тощо.

На сучасному етапі, з'являється все більше громадських організацій, що виконують функцію посередництва між населенням та владою саме з питань інтеграції. Особливо ця тенденція проявляється в Україні. Ці організації сприяють розповсюдженню плюралізму в країні й підтримують її незалежність. Вони є засобом соціокультурного розвитку, формують нову систему відносин в Україні та забезпечують рівновагу у взаємодії суспільства та держави.

В Україні існує велика кількість громадських організацій, які беруть активну участь у формуванні основних інтеграційних векторів. Серед них: Громадський

центр «Ділові ініціативи», ГО «Європейський діалог», Міжнародна асоціація інституцій регіонального розвитку (МАІРР) тощо. Для них характерна наявність ряду спільних завдань:

- інформування населення стосовно політичного, економічного, соціального розвитку країни, вибору основних інтеграційних пріоритетів;

- допомога населенню з питань захисту прав на вільне висловлення своїх міркувань стосовно інтеграційних процесів в Україні (вибору напряму співпраці, співробітництва з міжнародними організаціями);

- взаємодія з органами державної влади стосовно формування всеукраїнських проектів та з місцевими владними структурами з метою втілення програм локального рівня;

- контроль органів влади з метою забезпечення чесної та відкритої діяльності за допомогою об'єктивної системи моніторингу;

- поглиблення співпраці на всіх рівнях функціонування, заохочення та підтримка молодіжних організацій;

- співпраця з громадськими організаціями як в Україні, так і на міжнародному рівні.

Інтеграція Латинської Америки також підкріплена широкою підтримкою з боку пересічних громадян. Опитування громадської думки, що проводяться в даному регіоні показують, що більше половини населення кожної країни (а в деяких місцях до трьох чвертей) підтримують як економічну, так і політичну інтеграцію [10].

Характерною особливістю латиноамериканських країн, що склалась історично, була домінуюча роль державної влади, що виступала в якості єдиної сили, яка сприяє розвитку та суспільній взаємодії. Частково дана тенденція збереглась і на сучасному етапі.

На початку ХХІ ст. в Латинській Америці відбулись кардинальні перетворення. Результатом неоліберальних реформ стало зменшення впливу державної влади на суспільні процеси та збільшення значення громадянського суспільства. В регіоні значно посилюлись громадські рухи. Ці процеси стали поштовхом до усвідомлення необхідності їх активізації в інтеграційних процесів в Латинській Америці.

Всеохоплюючий процес глобалізації значно впливає на розвиток як країн Латинської Америки, так і України. Результатами цього є уніфікація економічних та соціальних процесів в державах різних регіонів та пошук рішень проблемних питань та викликів, які є невід'ємною частиною змін, що проходять у сучасному світі, в тому числі й в Україні.

До регіональної інтеграції і в Україні, і в Латинській Америці спонукає велика кількість соціальних проблем. У свій час створення Європейського Союзу допомогло успішно боротися з бідністю в більш відсталих регіонах за рахунок перерозподілу ресурсів в рамках цього об'єднання, провести реформи соціальної політики та вирішити ряд соціальних проблем. Економічне зростання завдяки регіональній інтеграції створює умови для соціального розвитку. На сучасному етапі забезпечити стабільний розвиток суспільству можна лише завдяки поєднанню економічних реформ з реформами в соціальній сфері. Це складні завдання, вирішити які простіше тоді, коли країни інтегруються, створюють об'єднання держав.

Нинішні латиноамериканські уряди та представники уряду України при виборі соціально-політичної стратегії, багато в чому орієнтуються на приклад Європейського союзу. Важливим фактором, що став причиною такої зацікавленості до досвіду ЄС, є розвинене громадянське суспільство в Європейському союзі та значна роль його інститутів у виробленні та утвердженні рішень політичного та економічного характеру в більшості країн Союзу. Активне громадянське суспільство виражає позиції з

різних державних питань, зокрема у сфері регіональної інтеграції. Підтримка суспільством політики інтеграції є важливою умовою її успіху.

Для країн Європейського союзу притаманна багаторічна практика співпраці громадянського суспільства з політичними інститутами. Це важлива складова побудови демократичних відносин всередині ЄС, прийняття узгоджених рішень політичного, економічного і соціального характеру. Саме починаючи з останньої чверті ХХ ст. проблематика розвитку демократичних цінностей набула великої популярності і в країнах Латинської Америки, а в Україні необхідність демократичних перетворень найгостріше відчували у 2004 р.

Демократія, на думку представників Європейського Союзу, являється основою для співробітництва з громадянським суспільством інших держав. Це питання особливо актуальне для латиноамериканських країн, для яких ще недавно було характерне захоплення влади військовим шляхом. Демократичні режими прийшли на зміну авторитарним лише у кінці 70–х рр. ХХ ст. Але це не виключає повторення військових переворотів. Україна вийшла на шлях самостійного незалежного розвитку лише у 1991 р. Саме тому європейський досвід є надзвичайно цінним не лише для латиноамериканських країн, а і для України, а особливо приклад Європейської соціальної моделі (ЕСМ).

Зокрема, повертаючись до питання громадянського суспільства можна зазначити, що активізація його ролі у вирішенні різноманітних питань – показник високого рівня розвитку демократії. Участь громадянського суспільства у формуванні завдань та вирішенні питань політичного та економічного характеру робить прозорим та відкритим механізм управління країною.

Саме тому, представники ЄС рекомендують приділяти більше уваги розвитку інститутів громадянського суспільства і в Україні, і в Латинській Америці, укріпленню співпраці та довіри між політичними силами та представниками громадянського суспільства.

Сформоване громадянське суспільство стало важливим показником розвитку європейської інтеграції. Урядам держав, при акцентуванні уваги на пріоритетності регіонального співробітництва, не варто забувати про соціальний фундамент, на якому ґрунтується інтеграційна стратегія. Очевидно, що держави з несформованим громадянським суспільством не можуть розраховувати на повноцінний розвиток інтеграції у всіх областях [3, с. 33–34].

На сьогоднішній день, громадянське суспільство має все більший вплив на міжнародному рівні. Це об'єктивний процес, який має глобальні масштаби розвитку. Приклад України доводить, що активна громадянська позиція населення є обов'язковою складовою розвитку демократичної країни. І саме населення повинно брати активну участь у виборі політичного напряму розвитку, економічного курсу та, найголовніше, інтеграційного вектору, адже саме від цього залежить майбутнє всієї країни.

Формування громадянського суспільства можливе лише за декількох умов: по-перше, необхідно створити механізм співпраці між владою та населенням, який даватиме реальну можливість громадянам контролювати та впливати на державні рішення; по-друге, за умови його відповідальності за реалізацію державної політики та її наслідки. В історії Латинської Америки та України існує чимало прикладів, коли саме воля громадянського суспільства призвела до значних політичних трансформацій та зміни інтеграційного курсу. Формування інституцій громадянського суспільства

є однією з гарантій розвитку демократії та успішного здійснення інтеграційних проєктів.

Список використаних джерел

1. Балтачева М. Николасу Мадуро грозит «бразильський сценарій» [Електронний ресурс] / М. Балтачева // Взгляд. – 2016. – Режим доступу: <http://vz.ru/world/2016/6/8/815001.html>.
2. Бенюх Н. Ф. Формування громадянського суспільства в контексті соціально-економічного розвитку / Н. Ф. Бенюх [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.academy.gov.ua/news/news_2009/doc/news_2009_06_17_CEI/tezy/t_benuch.doc.
3. Канунников А. А. Европейский союз – Латинская Америка: экономическое, политическое, социальное сотрудничество / А. А. Канунников. – М.: Институт Европы Российской академии наук, 2014. – 102 с.
4. Колодій А. Феномен Майдану в контексті пошуку моделі врядування в Україні // Агора. – Вип.13: Революція відбулася: що далі? – К.: Стилюс, 2014.
5. Посольство України в Аргентинській Республіці [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://argentina.mfa.gov.ua/ua/ukraine-ar/ukrainians-in-ar>.
6. Угода про Асоціацію між Україною та Європейським Союзом [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=248387631.
7. Яковлев П. Государство и общество в Латинской Америке: история и современность [Електронний ресурс] / П. Яковлев // Сетевое издание Центра исследований и аналитики Фонда исторической перспективы. – 2014. – Режим доступу: http://www.perspektivy.info/rus/gos/gosudarstvo_i_obschestvo_v_latinskoj_amerike_istoriya_i_sovremennost_2014-02-28.htm.
8. Dictionary [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.dictionary.com/browse/civil-society?r=66>.
9. Instituto para la Integración de América Latina y el Caribe [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.iadb.org/es/intal/intal1081.html>.
10. O'Neil S. K. Latin American Integration: Two Hundred Years of Efforts [Electronic resource] / Shannon K. O'Neil // Latin America's Moment. – 2012. – Mode of access: <http://blogs.cfr.org/oneil/2012/07/17/latin-american-integration-two-hundred-years-of-efforts/>.

References

1. Baltacheva M. Nikolasu Maduro grozit «brazilijskiy stsenarij» [Elektronnyy resurs] / M. Baltacheva // Vzglyad. – 2016. – Rezhim dostupa: <http://vz.ru/world/2016/6/8/815001.html>.
2. Benyukh N. F. Formuvannya gromadyanskogo suspilstva v konteksti sotsialno-ekonomichnogo rozvitku / N. F. Benyukh [Yeletkronnyy resurs]. – Rezhim dostupu: http://www.academy.gov.ua/news/news_2009/doc/news_2009_06_17_CEI/tezy/t_benuch.doc.
3. Kanunnikov A. A. Yevropeyskiy soyz – Latinskaya Amerika: ekonomicheskoe, politicheskoe, sotsialnoe sotrudnichestvo / A. A. Kanunnikov. – M.: Institut Yevropy Rossiyskoy akademii nauk, 2014. – 102 s.
4. Kolodiy A. Fenomen Maydanu v konteksti poshuku modeli vryaduvannya v Ukraini // Agora. – Vip.13: Revolyutsiya vidbulasya: shcho dali? – K.: Stilos, 2014.
5. Posolstvo Ukraïni v Argentinskiy Respublitsi [Yeletkronnyy resurs]. – Rezhim dostupu: <http://argentina.mfa.gov.ua/ua/ukraine-ar/ukrainians-in-ar>.
6. Ugoda pro Asotsiatsiyu mizh Ukrainoyu ta Evropeyskim Soyuzom [Yeletkronnyy resurs]. – Rezhim dostupu: http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=248387631.
7. Yakovlev P. Gosudarstvo i obschestvo v Latinskoy Amerike: istoriya i sovremennost [Elektronnyy resurs] / P. Yakovlev // Setevoe izdanie Tsentra issledovaniy i analitiki Fonda istoricheskoy perspektivy. – 2014. – Rezhim dostupa: http://www.perspektivy.info/rus/gos/gosudarstvo_i_obschestvo_v_latinskoj_amerike_istoriya_i_sovremennost_2014-02-28.htm.
8. Dictionary [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.dictionary.com/browse/civil-society?r=66>.
9. Instituto para la Integración de América Latina y el Caribe [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.iadb.org/es/intal/intal1081.html>.
10. O'Neil S. K. Latin American Integration: Two Hundred Years of Efforts [Electronic resource] / Shannon K. O'Neil // Latin America's Moment. – 2012. – Mode of access: <http://blogs.cfr.org/oneil/2012/07/17/latin-american-integration-two-hundred-years-of-efforts/>.

Zabolotna M. F., Ph.D. student of political science of Zaporizhzhya national university (Ukraine, Zaporizhzhya), maria_zabolotnaya@mail.ru

The influence of civil society on integration course choice: the experience of Ukraine and Latin America

At present, process of integration takes place in almost all regions in the world. Integration determines patterns of development of the modern world, because it influences the global structure, global governance. In particular, the process of integration is very popular not only in Latin America, but also in Ukraine. The main goal of this article is to prove the importance of civil society of choosing integration course of Ukraine and Latin American countries. First of all, civil society is one of

the indicators of democracy. In this article were used some scientific methods. They are: method of comparison (to compare features of civil society in Ukraine and Latin American countries and their impact on integration), analysis and synthesis (to highlight the characteristics of civil society). Finally, the participation of civil society is an important part of formulation and solving state issues.

Keywords: integration, civil society, Ukraine, Latin America, democracy.

Zabolotnaya M. F., аспирантка кафедры политологии, Запорожский национальный университет (Украина, Запорожье), maria_zabolotnaya@mail.ru

Влияние гражданского общества на выбор интеграционного курса: на примере Украины и Латинской Америки

В современном мире интеграционные процессы становятся все более масштабными и охватывают все сферы жизни. Интеграция определяет ключевые тенденции развития современного мира: прежде всего, она влияет на трансформацию глобальной структуры, глобального управления и новая интеграционная структура должна обеспечивать активное развитие человечества в целом. Главной целью данной статьи является доказать важность влияния гражданского общества на выбор интеграционного курса (для выделения характерных особенностей развития гражданского общества). Доказана необходимость участия гражданского общества в формировании и решении государственных вопросов.

Ключевые слова: интеграция, гражданское общество, Украина, Латинская Америка, демократия.

* * *

УДК 327.39:[061.1(НАТО)+061.1(ЄС)]

Вонсович О. С.,

кандидат політичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин, ПрАТ «Українсько-Польський вищий навчальний заклад «Центрально-Європейський університет» (Україна, Київ), sefinrof@ipnet.ua

ВАРШАВСЬКИЙ САМІТ НАТО – 2016: НОВІ ПІДХОДИ ЩОДО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ БЕЗПЕКИ

Метою даної статті є аналіз та визначення нових підходів щодо забезпечення європейської безпеки за результатами саміту НАТО у Варшаві 2016 р. Під час написання статті, автором були використані наступні методи: аналіз, синтез, порівняння, індукція, дедукція. Основні одержані висновки полягають в наступному: підходи ЄС та НАТО є важливою стратегічною компонентою процесу подальшого забезпечення європейської безпеки. Актуальним є запровадження нових підходів щодо протидії агресивним діям з боку Російської Федерації, а також її амбіціям щодо відновлення ядерного чинника в зовнішній політиці. Важливим для нашої держави є спільний підхід щодо підтримки зусиль України у боротьбі проти російської агресії. Подолання національного та євроатлантичного підходів в перспективі може позитивним чином позначитись на врегулюванні ситуації на сході. За умови успішного втілення в життя спільних підходів, система європейської безпеки зможе не тільки адекватно і своєчасно реагувати на зовнішні та внутрішні небезпеки, але і стане більш спроможною до виконання нових функцій та завдань.

Ключові слова: підходи, європейська безпека, Європейський Союз, НАТО, співробітництво, виклики, загрози.

Основною проблемою, яку досліджує автор в даній статті, – є визначення нових підходів до забезпечення європейської безпеки за результатами Варшавського саміту НАТО. Такими, які раніше не були достатнім чином обгрунтовані, видаються наступні аспекти: аналіз головних підсумкових положень Саміту, оцінка заяв, які були зроблені під час Саміту, визначення спільних позицій Європейського Союзу та НАТО щодо ключових питань безпеки та оборони, визначення нових підходів щодо забезпечення європейської безпеки.

В статті автором були використані, переважним чином, матеріали зарубіжних ЗМІ, а також веб-сайтів Організації Північноатлантичного договору, Британського Королівського інституту міжнародних справ, Делегації Європейського Союзу в Туреччині. Це дало змогу автору більш детально проаналізувати підсумкові документи Саміту, визначити пріоритетні напрями подальшого співробітництва НАТО з ЄС, проаналізувати найголовніші аспекти двосторонніх відносин і, на підставі цього, визначити нові підходи щодо забезпечення європейської безпеки.

Метою даної статті – є аналіз та визначення нових підходів щодо забезпечення європейської безпеки за результатами саміту НАТО у Варшаві 2016 р.

Саміт 2016 р. став важливою подією для європейської та міжнародної безпеки. У порівнянні із минулим роком, питань на порядку денному було більше і, відповідно, більше дискусій. Натомість, як і в минулому році, було підтверджено, що **ключове завдання НАТО залишається незмінним: гарантувати те, щоб Альянс залишався безпрецедентною спільнотою свободи, миру, безпеки і спільних цінностей**, в тому числі індивідуальної свободи, прав людини, демократії та верховенства права. Для того, щоб захищати і обороняти нашу неподільну безпеку і наші спільні цінності, Альянс повинен і буде продовжувати ефективно виконувати всі три основні завдання, що визначені в Стратегічній концепції: колективна оборона, врегулювання кризових ситуацій та гарантування безпеки на основі співпраці [1]. Отже, для європейської безпеки Альянс залишатиметься основним форпостом для розвитку подальших ініціатив в рамках системи європейської безпеки.

Однією із головних тем Саміту було «російське питання» в контексті агресивних дій Російської Федерації на сході України. Враховуючи те, що дані дії загрожують європейській безпеці з боку НАТО було заявлено про те, що Альянс як і раніше залишатиметься прихильником продовження послідовного міжнародного підходу, який проявляється у підтримці спільних зусиль, які включають в себе санкції відповідно до рішення ЄС, G7 і інших організацій та інституцій, щоб сприяти мирному вирішенню конфлікту і протидіяти агресивній політиці Росії [2]. Цими словами були підтверджені спільні дії НАТО та ЄС на основі кооперативного підходу щодо протидії російській агресії не тільки по відношенню до України, але і до всієї Європи.

Наступним є широкий підхід до стримування і оборони, який спирається на всі інструменти, які є в розпорядженні НАТО. Це стосується, насамперед, широкого спектру можливостей для протидії сучасним викликам та загрозам, незалежно від того, якою є їх природа та походження. Основою цього повинен бути комплексний захист безпеки всіх країн-членів альянсу на підставі існуючих та запровадження нових засобів протидії. Заходи безпеки, які були схвалені на Саміті сприятимуть забезпеченню безпеки на всьому євроатлантичному просторі, а саме: захист території країн-членів, населення, повітряного та морського просторів, не зважаючи на існуючі виклики та загрози. Ці заходи носять оборонний характер, є пропорційними, відповідають нашим міжнародним зобов'язанням і демонструють нашу повагу до європейської архітектури безпеки. На думку автора, такий підхід є актуальним, адже одноосібність та індивідуальність в цьому плані не несуть ніякого практичного сенсу. Система європейської безпеки є комплексною по своїй природі, а тому потребує застосування кооперативних дій. Це, в перспективі, надасть можливість розробити гнучкі (здатні до швидкої адаптації) механізми, інструменти та засоби ефективної протидії «жорстким» та «м'яким» загрозам європейській безпеці. Також, це сприятиме виходу європейської безпеки на новий, більш високий рівень.

Враховуючи те, що за останні роки рівень напруженості в Європі зріс в рази, між НАТО та ЄС була прийнята домовленість про підвищення здатності протистояти гібридним загрозам, в тому числі шляхом зміцнення стійкості, працюючи разом над аналізом, попередженням та раннім виявленням, за допомогою своєчасного обміну інформацією і, наскільки це можливо, обміну розв'язувальною інформацією між штабами;

розширення і адаптацію оперативного співробітництва в тому числі на морі, а також з питань міграції, шляхом розширення обміну морською ситуаційною обізнаністю, а також більш ефективною координацією і взаємним посиленням спільної діяльності в Середземному морі і в інших місцях; розширення координації з кібербезпеки і оборони в тому числі в контексті спільних місій і операцій, навчань і в галузі освіти та професійної підготовки [3]. Такого роду дії в разі їх повноцінної практичної реалізації в перспективі повинні позитивним чином позначитись на кліматі європейської безпеки. Широкий діапазон сфер, щодо яких запроваджуються безпекові заходи, сприятиме виробленню як вузьких, так і широких підходів по розвитку воєнної та оборонної складових системи європейської безпеки. Це надасть можливість, починаючи з локального рівня (рівень держав-членів) до глобального (міжнародні організації) розробити спільний євроатлантичний комплекс безпеки, який буде ядром як європейської, так і міжнародної безпеки.

Не менш важливим підходом в контексті зміцнення європейської безпеки є поєднання політичного та економічного компонентів Європейського Союзу із безпековими та оборонними компонентами НАТО [4]. В світлі того, що провідні загрози ХХІ ст. є по своїй природі неоднорідними, боротьба із ними повинна вестись методами, які передбачають використання різних механізмів та інструментів з різних сфер. На думку автора, такий підхід, в загальному відношенні, ставить за мету поєднання політичної та військової частин в єдиному кооперативному стратегічному напрямі боротьби із викликами та загрозами. Воно надасть можливість залучити відповідні ресурси ЄС та НАТО в повному обсязі і розробити відповідну спільну програму, яка буде націлена на комплексне забезпечення європейської безпеки.

Ще одним підходом є об'єднання зусиль для боротьби із міжнародним тероризмом, особливо із терористичними проявами від ІДІЛ. Терористичні кордони ІДІЛ перебувають на невеликій відстані від ЄС, а тому дане питання є надзвичайно актуальним [5]. Останні події в Німці в липні цього року (як власне і попередні в Парижі та Брюсселі) засвідчили нездатність ЄС самостійно ефективно протидіяти такому виду загроз. На думку автора, саме об'єднання із НАТО може допомогти більш конструктивно та практично підійти до проблеми боротьби із тероризмом на теренах Європи. Використовуючи досвід, засоби, механізми та інструменти НАТО, Європейський Союз зможе вдосконалити свою антитерористичну систему і підвищити рівень обороноздатності та безпеки.

Похідною загрозою від тероризму є нелегальна міграція, із якою протягом останніх років веде плідну боротьбу Європейський Союз. Але поки що, на жаль, доводиться стверджувати про невисоку ефективність протидії, адже потоки мігрантів з Близького Сходу та Африки продовжують перебувати до Європи в пошуках притулку. Це створює ряд проблем і труднощів для країн ЄС, а також загрожує безпеці. На підставі цього доцільним вбачається підхід, в якому цілі та інтереси Європейського Союзу і НАТО збігатимуться в питанні ефективної практичної протидії нелегальній міграції в регіональному та глобальному масштабах [6]. Автор вважає, що такий підхід надасть можливість створити євроатлантичний пояс протидії нелегальній міграції, а також більш швидко та оперативно реагувати на такого роду виклики. Також даний підхід буде корисним в питанні посилення безпеки на кордонах ЄС та їх захисту. На сьогоднішній день такий захист не відповідає реальній ситуації, а відтак потребує вдосконалення. Виходячи з цього, доцільним вбачається розробка спільних (разом з НАТО) дій по підвищенню

рівня охорони та посиленню моніторингу кордонів Європейського Союзу.

Актуальною на Саміті була тема ядерного стримування, до якої НАТО змушена була повернутись після того, як Росія заявила про розгортання ядерних комплексів в Криму. Також нею вже були проведені навчання, в яких ядерні та звичайні збройні сили були поєднані [7]. У відповідь на це, НАТО також провело такого роду навчання, але без поєднання: в 2016 р. літак НАТО F-15E Strike Eagles прийняв участь в навчаннях «INIOHOS» в Греції, щоб продемонструвати Росії, що Сполучені Штат мають ядерні можливості в Європі [7]. Така загроза викликала стурбованість серед країн-членів Альянсу, адже до цього ядерна проблематика була предметом різного роду навчань, тренувань, роздумів та дискусій [8]. Але зараз, Північноатлантичний альянс змушений повернутись до проблеми ядерного стримування, адже вона носить глобальний характер. Зрозуміло, що така ситуація напряму загрожує і європейській безпеці, а тому спільний підхід НАТО та ЄС щодо ядерного стримування є необхідним в сучасних умовах. Альянс, маючи більше досвіду в сфері ядерної безпеки ніж Європейський Союз, може допомогти йому розробити ефективну програму дій по запобіганню поширенню ядерної загрози з боку Російської Федерації на територію Європи. Це стане важливим компонентом забезпечення загальноєвропейської безпеки, а також посилить оперативні можливості ЄС щодо протидії російській ядерній експансії.

Важливим питанням на Саміті було «українське питання», пов'язане із ситуацією на сході нашої держави. Російські дії в Україні змусили прискоритись НАТО стосовно фокусування на проблемах забезпечення колективного захисту населення країн-членів та його цінностей [9]. З боку Альянсу було висловлено засудження агресивних дій Російської Федерації проти нашої держави, а також те, що ніколи не будуть узаконені її дії по зміні кордонів, зокрема анексії Криму та підтримці сепаратизму, як в Україні. НАТО та Європейський Союз висловили впевненість в тому, що і надалі підтримуватимуть зусилля України у боротьбі проти російської агресії. На думку автора, це можна визначити в якості спільного підходу, який є дуже важливим для нашої держави. Необхідність в отриманні зовнішньої допомоги та підтримки обумовлена неспроможністю України власними силами чинити опір російським діям. На підставі цього, доцільним вбачається поглиблення діалогу між нашою державою, ЄС та НАТО в питаннях оборони та безпеки з метою посилення протидії агресії з боку Російської Федерації. В перспективі даний підхід може позитивним чином позначитись на процесі врегулювання ситуації на сході, якщо досягнуті під час переговорів домовленості будуть на сто відсотків реалізовані на практиці.

Не менш важливим видається спільний підхід щодо протидії злочинності в кіберпросторі, особливо щодо захисту інформації, що становить державну таємницю. На сьогоднішній день дане питання розглядається на найвищому рівні як в Європейському Союзі, так і в НАТО. Збільшення чисельності хакерських атак на фінансові установи, державні інституції та структури, веб-сайти політичних відомств становить собою загрозу, яка потребує негайного вирішення. На підставі цього на Саміті було прийнято рішення про розширення координації з кібербезпеки і оборони в тому числі в контексті спільних місій і операцій, навчань і в галузі освіти та професійної підготовки [10]. Також було наголошено на тому, що боротьба із кіберзагрозами повинна здійснюватись на спільній основі і виходити на новий більш високий рівень [11]. На думку автора, даний підхід є необхідним з точки зору запровадження нових технологій електронної безпеки з метою раннього

попередження та виявлення джерел електронних загроз. Використовуючи їх (технології) в перспективі електронне європейське середовище має шанси стати більш безпечним та захищеним. Колективні зусилля НАТО та ЄС сприятимуть втіленню в життя відповідних проектів та заходів щодо боротьби із кіберзлочинністю за допомогою закріплення їх в стратегічно важливих документах.

Оборонний підхід передбачає зробити оборонну промисловість більш потужною за рахунок збільшення чисельності такого роду досліджень, а також розвитку промислового співробітництва в Європі та по той бік Атлантики [12]. Оборонна складова системи європейської безпеки потребує, на сьогоднішній день, серйозної реформації та вдосконалення. Ті «білі плями», які існують в цій галузі, заважають ефективному та сталому розвитку процесів забезпечення надійного та високого рівня безпеки в Європі. Кооперативні зусилля Європейського Союзу та Північноатлантичного альянсу в напрямі посилення обороноздатності в перспективі можуть стати важливим інструментом боротьби із викликами та загрозами, а також, в позитивному відношенні, позначатись на загальному стані європейської безпеки.

Підсумовуючи вищенаведене, автор зауважує на тому, що дані підходи є важливою стратегічною компонентою процесу подальшого забезпечення європейської безпеки. Колективні зусилля НАТО та ЄС в процесі боротьби із сучасними викликами та загрозами є основою для запровадження нових механізмів, інструментів та засобів боротьби із сучасними викликами та загрозами. Перспективним вбачається запровадження нової методики на основі вищенаведених підходів щодо більш детального вивчення і дослідження змісту загроз і викликів гібридного характеру. Актуальним є запровадження нових підходів щодо протидії агресивним діям з боку Російської Федерації, а також її амбіціям щодо відновлення ядерного чинника в зовнішній політиці. На основі спільних зусиль може бути створений комплекс мір та заходів щодо недопущення поширення російської агресії вглиб Європи. Для цього необхідно, базуючись на відповідних підходах, розробити план дій, який буде визначати новий формат діалогу з Росією. Посилення обороноспроможності ЄС є не менш важливим завданням. Технічна та фінансова допомога з боку НАТО сприятиме реформуванню і вдосконаленню оборонного сектора. Це, позитивним чином, може позначитись на зміцненні системи європейської безпеки. Важливим для нашої держави є спільний підхід щодо підтримки зусиль України у боротьбі проти російської агресії. Поєднання національного та євроатлантичного підходів в перспективі може позитивним чином позначитись на врегулюванні ситуації на сході. Для цього потрібно поглиблювати і розвивати стратегічне практичне співробітництво у форматі «Україна – ЄС – НАТО». Боротьба із такими загрозами як тероризм, нелегальна міграція, кіберзлочинність також повинна будуватись на сучасних підходах, які повинні враховувати всі аспекти регіональної та міжнародної ситуації в сфері безпеки. За умов успішного втілення в життя вищезазначених підходів, система європейської безпеки зможе не тільки адекватно і своєчасно реагувати на зовнішні та внутрішні небезпеки, але і стане більш спроможною до виконання нових функцій та завдань.

Подальше дослідження даної проблематики сприятиме глибшому розумінню сутності спільних підходів щодо вирішення актуальних проблем і завдань європейської безпеки. Розширення спектру досліджень позитивним чином позначиться на виробленні нових підходів, а також актуалізації «українського чинника» в європейській безпековій та оборонній політиці.

Список використаних джерел

1. Рябих В. Саміт НАТО у Варшаві: підсумки й уроки // Riabykh V. Samit NATO u Varshavi: pidsumki y uroki [Електронний ресурс] / Укрінформ. – Режим доступу: http://www.ukrinform.ua/rubric-other_news/2049186-samit-nato-u-varshavi-pidsumki-j-uroki.html (12.07.2016). – Назва з екрану.
2. Warsaw Summit Communiqué issued by the Heads of State and Government participating in the meeting of the North Atlantic Council in Warsaw 8 – 9 July 2016 [Electronic resource] / Official website of North Atlantic Treaty Organization. – Regime to access: http://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_133169.htm (09.07.2016). – Title from screen.
3. Joint declaration by the President of the European Council, the President of the European Commission, and the Secretary General of the North Atlantic Treaty Organization [Electronic resource] / Official website of North Atlantic Treaty Organization. – Regime to access: http://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_133163.htm (08.07.2016). – Title from screen.
4. NATO summit marks start of closer cooperation with EU [Electronic resource] / Daily News. – Regime to access: <http://www.hurriyetdailynews.com/nato-summit-marks-start-of-closer-cooperation-with-eu-.aspx?pageID=517&nID=101374&NewsCatID=510> (08.07.2016). – Title from screen.
5. NATO Summit Warsaw 2016: can NATO rescue Europe? [Electronic resource] / Newsletter for the European Union. – Regime to access: <http://www.newslettereuropean.eu/nato-summit-warsaw-2016-can-nato-rescue-europe/> (12.07.2016). – Title from screen.
6. Gladkih M. Some Expectations from the Warsaw Summit 2016 [Electronic resource] / BlogActiv.eu. – Regime to access: <https://eulogos.blogactiv.eu/2016/07/08/some-expectations-of-the-warsaw-summit-2016/> (08.07.2016). – Title from screen.
7. The 2016 NATO Summit: What will be on the agenda in Warsaw? [Electronic resource] / Stockholm International Peace Research Institute. – Regime to access: <https://www.sipri.org/commentary/topical-backgrounder/2016/2016-nato-summit-what-will-be-agenda-warsaw> (15.06.2016). – Title from screen.
8. Nab M. Don't Mess With Us [Electronic resource] / Zeit Online. – Regime to access: <http://www.zeit.de/politik/ausland/2016-07/nato-summit-warsaw-russia-nuclear-technology#top-of-overscroll> (08.07.2016). – Title from screen.
9. Lough J. NATO Summit Shows Moscow a Reinvigorated Alliance [Electronic resource] / Chatham House, the Royal Institute of International Affairs. – Regime to access: <https://www.chathamhouse.org/expert/comment/nato-summit-shows-moscow-reinvigorated-alliance> (11.06.2016). – Title from screen.
10. The NATO Summit's overlooked success [Electronic resource] / #Poland. – Regime to access: <http://www.poland.pl/politics/foreign-affairs/nato-summits-overlooked-success/>. – Title from screen.
11. Joint press point with NATO Secretary General Jens Stoltenberg and the President of Poland, Andrzej Duda – Secretary General's remarks and Q&A [Electronic resource] / Official website of North Atlantic Treaty Organization. – Regime to access: http://www.nato.int/cps/en/natohq/opinions_133228.htm (07.07.2016). – Title from screen.
12. Mogherini to take forward implementation of first ever EU – NATO declaration to step up cooperation [Electronic resource] / Delegation of the European Union on Turkey. – Regime to access: <http://avrupa.info.tr/resource-centre/news-archiv/news-single-view/article/mogherini-to-take-forward-implementation-of-first-ever-eu-nato-declaration-to-step-up-cooperation.html> (08.07.2016). – Title from screen.

Vonsovyeh O. S., PhD in Political Science, associate professor of international relations department of Private Joint Stock Company «Higher educational institution «Kyiv Academy for the Humanities» (Ukraine, Kyiv), sefinrof@ipnet.ua

Warsaw summit of NATO – 2016: new approaches to ensure European security

The purpose of this article is to analyze and define new approaches regarding the European security based on the results of the NATO Summit in Warsaw in 2016. During writing, the author used the following methods: analysis, synthesis, comparison, induction, deduction. The main obtained conclusions are as follows: approaches of the EU and NATO are an important strategic component of the future European security process. Actual is the implementation of new approaches to countering aggressive actions from the Russian Federation, as well as its ambitions concerning the resumption of the nuclear factor in foreign policy. Important for our country is the general approach concerning the support of Ukraine in the struggle against Russian aggression. Combining national and Euro-Atlantic approaches in the future may positively affect the settlement of the situation in the east. Subject to successful implementation of common approaches, the system of European security can not only adequately and timely respond to external and internal dangers, but also become more capable in terms of execution of new functions and tasks.

Keywords: approaches, European security, European Union, NATO, cooperation, challenges, threats.

Вонсович А. С., кандидат политических наук, доцент кафедры международных отношений, ЧАО «Украинско-Польское высшее учебное заведение «Центральное-Европейский университет» (Украина, Киев), sefinrof@ipnet.ua

Варшавский саммит НАТО – 2016: новые подходы по обеспечению европейской безопасности

Целью данной статьи является анализ и определение новых подходов касательно обеспечения европейской безопасности по результатам саммита НАТО в Варшаве 2016 г. Во время написания статьи, автором были использованы следующие методы: анализ, синтез, сравнение, индукция, дедукция. Основные полученные выводы состоят в следующем: подходы ЕС и НАТО являются важным стратегическим компонентом процесса дальнейшего обеспечения европейской безопасности. Актуальным является внедрение новых подходов в отношении противодействия агрессивным действиям со стороны Российской Федерации, а также ее амбициям касательно возобновления ядерного фактора во внешней политике. Важным для нашего государства является общий подход касательно поддержки Украины в борьбе против российской агрессии. Объединение национального и евроатлантического подходов в перспективе может позитивным образом сказаться на урегулировании ситуации на востоке. При условии успешного воплощения в жизнь общих подходов, система европейской безопасности сможет не только адекватно и своевременно реагировать на внешние и внутренние опасности, но и станет более способной в плане исполнения новых функций и заданий.

Ключевые слова: подходы, европейская безопасность, Европейский Союз, НАТО, сотрудничество, вызовы, угрозы.

УДК 327:304.4(4-672)ЄС

Граціотова В. І.,
аспірантка кафедри історії та світової політики,
Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова
(Україна, Одеса),
vitifg@rambler.ru

ПОЛІТИЧНА ПРАКТИКА МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛІЗМУ У НІМЕЧЧИНІ

Політична теорія зафіксувала важливу особливість соціального розвитку сучасного світу: в ньому все більше число держав формує полікультурне суспільство. Полікультурне суспільство – це такий тип суспільства, де взаємодіють між собою різні етнічні групи, які сповінують різні культурні установки і морально-етичні цінності.

Не дивлячись на тривалу традицію *jus sanguinis*, відповідно до якої люди, які не є етнічними німцями, не можуть бути повноцінними громадянами, Німеччина, як і багато інших країн, стала полікультурною. У даній статті проводиться історичний аналіз взаємовідносин між державою Німеччина, його корінним населенням і приїждженими представниками інших культур, починаючи з кінця XIX століття до сучасного періоду. Ставиться мета прояснити кризову ситуацію з іммігрантами, а також неприйняття мультикультуралізму як соціального механізму і політики, здатної створити цілізовані і гармонійні відносини різних етнокультурних груп в рамках єдиного суспільства.

Ключові слова: мультикультуралізм, політична практика мультикультуралізму, інтеграція, полікультурне суспільство, Німеччина, історія імміграції у Німеччині.

У зв'язку з тим, що історично склалося так, що Німеччина не вважала себе приймаючою країною, як у XIX столітті, коли почала запрошувати перших гастарбайтерів так і дотепер, програма по довготривалій або постійній інтеграції іммігрантів була не потрібна. В Німеччині рівень і спосіб життя у місцевих та приїжджених істотно відрізнявся, політичної взаємодії практично не було, також не спостерігалося культурної взаємодії між іммігрантами та місцевими.

Окремі заходи «в дусі мультикультуралізму» (припинення практики обов'язкового вислання гастарбайтерів щороку на декілька місяців з тим, щоб позбавити їх можливості претендувати на постійний вид на проживання, дозвіл на відновлення сімей, поширення дитячої допомоги на сім'ї іммігрантів) приймалися розрізнено в спробі залишити в економіці вже навчену робочу силу, скоротивши цим витрати на залучення і навчання нових гастарбайтерів. Таким чином, послідовної політики ефективного мультикультуралізму в Німеччині не проводилося.

Консервативний підхід влади Німеччини щодо приїжджених – не європейців ще з XIX століття вимагав у бажаючих залишитися в країні прагнення бути корисними працівниками. Тоді гастарбайтери не могли сподіватися на сприяння влади і розраховували виключно на свої можливості.

До 1885 р. Німеччина була скоріше країною емігрантів, ніж іммігрантів і відрізнялася досить ліберальною емігрантською політикою. Це пояснюється тим, що Німеччина відставала в індустріальному розвитку від

багатьох країн, наприклад, Британії, тому до середини XIX століття в Німеччині спостерігався надлишок робочої сили. У 1880-х роках німецька економіка стала індустріалізуватися, що призупинило темпи еміграції. Гастарбайтерами в цей період були поляки, які використовувались на сільських роботах німецькими землевласниками. Слов'янські сільські працівники вважалися в культурному і моральному відношенні слабо розвинутими, їх інтеграція в німецьке суспільство не була метою влади. Німеччина являла собою тоді класичний приклад застосування права крові (принципу *jus sanguinis*), відповідно до якого право на громадянство (тобто приналежність до країни) можуть мати тільки ті, хто народився від батьків-громадян з німецькою етнічною приналежністю.

«Гастарбайтерами» вважалися працівники, які приїхали на обмежений термін, саме тому питання про отримання ними громадянства не піднімалося. Для того, щоб позбавити гастарбайтерів права звернутися за постійним дозволом на проживання, існував закон, який змушував їх виїжджати за межі Німеччини щороку з 15 листопада по 1 квітня. Спочатку приїжджим заборонялося змінювати рід діяльності з сільсько-господарських робіт на заводські (на заводах робочі місця зберігалися для німців). Поступово, однак, від цього принципу довелося відмовитися через зростаючу потребу німецької економіки в людях, але зовсім не завдяки бажанню розширити права іммігрантів [5, с. 167]. Перевозити свої сім'ї в Німеччину гастарбайтери не могли. Вони не могли займати ніяких керівних позицій – в 1899 році був прийнятий закон, згідно з яким керівні посади могли займати ті, хто має високий рівень володіння німецькою мовою.

Таким чином, в кінці XIX – початку XX століття, Німеччині потрібні були іммігранти, однак прийняти їх як складову частину нації німці були не готові і ніяких дискусій про можливість інтеграції не проводилося [5, с. 167].

На період початку Першої світової війни в Німеччині перебувало 1 млн. 250 тис. гастарбайтерів [5, с. 168]. Під час війни почався відтік іммігрантів, але німці заборонили їм виїзд і змусили залишитися для роботи в Німеччині. Незважаючи на нагальну економічну необхідність в іммігрантах, антиіммігрантські настрої були присутні в німецькому суспільстві в період Веймарської республіки. Приміром, навіть Соціал-демократична партія Німеччини, що прагнула до робочої інтернаціональної солідарності, вважала за краще все ж підтримувати привілеї німців перед гастарбайтерами щодо розподілу робочих місць.

Прихід до влади нацистів, які проголошували, що арійська раса повинна була завоювати світ і взяти під свій контроль долю усіх неарійських народів, виключала появу будь-яких зрушень в бік інтеграції іммігрантів. Уже в 1938 р. нацистський уряд випустив «Декрет про чужинців», відповідно до якого іноземним робітникам заборонялося виїжджати з країни, а також передбачалося пересуватися всередині неї тільки під поліцейським контролем [8, с. 154]. Крім того, як свідчить британський соціолог Е. Моравська, німці насильно пригнали ще 9 мільйонів працівників зі Східної Європи в зв'язку з промисловими потребами [12, с. 1069].

Після Другої світової війни ФРН, на відміну від НДР стала активно розвиватися. Через низьку народжуваність і швидке економічне зростання з'явилася гостра потреба в робочій силі. Зі Східної Пруссії у Західну Німеччину прибуло 7,8 млн. переселенців, у НДР – 2,9 млн. [1, с. 58]. Незважаючи на це, у 1949 р. був прийнятий закон, відповідно до якого Німеччина повинна була залишитися моноетнічною, неіммігрантською країною. Ситуацію дещо виправили німці-іммігранти, які приїхали в ФРН з НДР. Загалом у перше десятиліття після війни в'їхало 11 млн.

іммігрантів цієї категорії [12, с. 1069]. Однак цього було недостатньо, у зв'язку з високими темпами розвитку економіки існував попит на низько кваліфікованих робітників.

Для того, щоб уникнути конкуренції між місцевими жителями і гастарбайтерами, була впроваджена система дозволів на роботу. Незважаючи на гостру необхідність у працівниках, німці офіційно не надавали гастарбайтерам право на постійне проживання.

До 1960-х рр. турецька громада стала найбільшою серед іммігрантських громад Німеччини. І це незважаючи на те, що привілеї на отримання робочої візи були у громадян європейських країн. Європейцям надавалися ті ж права, що і працівникам німецького походження на відміну від приїжджих неєвропейського походження. Принцип належності по праву крові (*jus sanguinis*) продовжував доминувати.

Все ж таки, у період з 1960 по 1970 рр. іммігранти отримали деякі соціальні блага в німецькому суспільстві. Хоча вони все ще не мали права на громадянство, проте отримали гарантії основних прав людини. Їм дозволяли відкривати приватні школи, право звертатися з петиціями до уряду, мати доступ до субсидій на оренду житла, на допомогу з причини безробіття та дитячу допомогу. Їм відмовляли в можливості організувати свої політичні партії, однак вони могли вступати в існуючі (при цьому голосувати або обиратися вони не могли) [10, с. 5–6].

У зв'язку з нафтовим ембарго 1970-го року, різким здорошанням нафти та електроенергії, рівень безробіття піднявся, що спричинило за собою зміни на німецькому ринку праці та в цілому в питанні співіснування місцевого населення і приїжджих в Німеччині. Загалом спостерігалось значне зменшення притоку іноземної робочої сили. Якщо у 1973 р. у Західну Німеччину приїхало 870 тис. мігрантів, то у 1975 р. їх число зменшилося до 370 тис. [1, с. 58]. Але саме тоді практику індивідуальних віз для роботи було припинено, у зв'язку з ліберальними принципами і необхідністю дотримуватися умов іноземних договорів, німецька влада не могла висилати іммігрантів на батьківщину насильно. Їх кількість в 1970-ті роки навіть збільшилася за рахунок введенням права на возз'єднання сімей. У разі турецької діаспори, возз'єднання сімей між 1974 р. і 1980 р. мало наслідком зростання кількості дітей молодше 16 років в діаспорі майже на 130%. Один цей приріст дорівнював 40% іммігрантського населення Німеччини [3, с. 280].

На 1973 р. кількість іммігрантів в країні досягла 2 млн. 600 тис. чоловік, а у 1982 р. – 4 млн. 600 тис. чоловік. Причому, середня тривалість перебування гастарбайтера в країні збільшилася з 8 до 10 років. Незважаючи на це, офіційна позиція уряду залишалася незмінною: «ФРН не є країною іммігрантів і гастарбайтерів – вони тимчасове явище» [9, с. 239].

В окремих питаннях владі все ж довелося прийняти той факт, що деякі іммігранти знаходяться в Німеччині тривалий час. Кожна земля в ФРН зіткнулася з необхідністю визначити, як буде виглядати система шкільної освіти для дітей іммігрантів. В консервативно-антиіммігрантських землях, таких, як Баварія, місцева влада запропонувала сегреговану систему. Діти іммігрантів повинні були вчитися окремо і з поглибленим вивченням рідної мови. Баварський уряд сподівався таким чином перешкоджати тому, щоб вони залишилися в Німеччині назавсім. У Берліні ж навпаки запропоновано було розмішувати дітей іммігрантів у змішаних класах і навчати школярів тільки німецькою мовою. У НДР також були свої іммігранти – вихідці з країн радянського впливу. В основному це були представники Мозамбіку, Куби, Анголи, В'єтнаму. Передбачалося, що НДР отримує робітників, а дружні країни потім – навчених фахівців [9, с. 239]. Як і у

випадку з ФРН, спочатку в НДР запрошували лише за індивідуальними робочими візами, а членів сімей не допускали. Проблема гастарбайтерів у НДР на відміну від гастарбайтерів у ФРН полягала в тому, що марки НДР не мали конвертації, посилати ж додому промислові товари дозволялося лише в обмеженій кількості [6, с. 28]. Але ж посилати додому гроші було основною метою гастарбайтерів. Так, наприклад, в 1980–ті роки турецькі робітники відправляли своїм сім'ям з ФРН від 1,5 до 2 мільярдів доларів на рік [4, с. 105].

На початку 90-х рр. ХХ ст. в Німеччині пройшла серія іммігрантських погромів. Виходячи з результатів опитування громадської думки, проведеного в 1992 році, 78% німців вважали, що імміграція – найбільша проблема Німеччини (проти 20%, які вважали, що це – об'єднання з НДР). У 2000 р. в Німеччині було скоєно близько 14 000 правопорушень на ґрунті етнічної/расової неприязні [4, с. 105]. Багато німців продовжували вважати, що іммігранти живуть за рахунок німецького населення. Особливо ця думка була поширена на території колишньої НДР. Незважаючи на це, 78% опитаних вважало, що уряд зробив недостатньо, щоб впоратися з правим екстремізмом [4, с. 105].

7 травня 1999 р. німецький парламент, очолюваний коаліцією соціал-демократів з Партією зелених, проголосував за приведення німецького закону про громадянство у більшу відповідність з практикою ЄС. Вперше Герхард Шредер публічно заявив, що «імміграція незворотна» [7, с. 135]. За законом 1999 р. діти іммігрантів, народжені в Німеччині, автоматично отримують громадянство, до 23 років мають право на подвійне громадянство, проте в 23 роки вони повинні обрати одне з них. Мінімум проживання, що дає право на отримання громадянства, був знижений з 15–ти до 8–ми років. На момент прийняття цього закону в Німеччині проживали на постійній основі 7 300 000 іноземців [4, с. 111]. Але все ж про інтеграцію іммігрантів не йшлося. Спроби вбудувати об'єми іншокультурні меншини в життя німецького суспільства локальною владою і соціальними організаціями, мали на меті тимчасову, а не постійну інтеграцію.

До початку ХХІ століття турки склали найбільшу етнічну меншину у Німеччині – 2.5% (етнічні німці складають 94.1%). До того ж турки були дуже активні в місцевих радах іноземців – організаціях, які акумулюють колективну політичну волю іммігрантів. При тому, сегрегація і не взаємодія з місцевим населенням відбувалася природним чином. Наприклад, існує значний економічний анклав: якщо турецькими таксі і турецькими їдальнями не гребують ніхто, то турецькі банки, турецькі туристичні агентства, експортно-імпорتنі фірми і т.д. існують тільки для самих турків [9, с. 241].

Незважаючи на свою економічну активність, представники найбільшої діаспори Німеччини – турецької страждали від безробіття, займали найменш привабливі посади і селилися в гірших, ніж середні по країні, умовах. У Німеччині з'явилися свого роду турецькі етнічні гетто, такі як відомий берлінський район Кройцберг. В останньому, правда, донедавна до турків-іммігрантів стали підселятися ліберально налаштовані представники німецької богемії і інтелектуали-мультикультуралісти [2, с. 171].

Після подій терористичного акту 11 вересня 2001 р. у США, в європейському суспільстві зросла стурбованість загрозою внутрішнього тероризму та відмічалися антиісламські настрої як і в цілому у західному світі. З огляду на це, правляча тоді в Німеччині червоно-зелена коаліція спробувала сформулювати своє бачення проблеми існування не інтегрованої іншокультурної іммігрантської громади. Рішення цієї проблеми пропонувалося здійснити під гаслом «керівництва німецької культури» [1, с. 68]. Зауважимо, що це рішення просто формалізувало підхід до вирішення проблеми неінтегрованості, який домінував

у Німеччині завжди. Сенс підходу зводився до фактичної відмови культурним меншинам в можливості впливати на визначення загального блага і на межі своїх прав, зокрема.

У 2010 році, лідер ХДС/ХСС Хорст Зеехофер заявив на зустрічі з молодими членами партії: «Ми, ХДС/ХСС, виступаємо за німецьку керівну культуру і мульти-культу! Мульти-культу наказав довго жити!» [15] і висунув так званий «план семи пунктів», положення якого можна звести до п'яти пунктів: 1. Німеччина не є прийнятною країною. 2. Інтеграція означає життя на основі спільних цінностей, що пропонуються Конституцією і «нашою німецькою керівною культурою, яка визначається християнством, гуманізмом і просвітництвом». 3. Виключень з норм єдиного міграційного законодавства бути не повинно. 4. Запрошуючи у країну висококваліфікованих фахівців, слід перевіряти, чи здатні вони до інтеграції і наскільки добре володіють німецькою. 5. Тих мігрантів, хто відмовляється інтегруватися, слід штрафувати, припиняти їм виплату допомоги, а по можливості і видворяти [9, с. 240].

У ХДС дещо скептично поставилися до цього плану лідера дружньої партії, вважаючи його занадто право-консервативним. Проте загальну політичну тенденцію в Німеччині щодо імміграційної політики та інтеграції, план Зеехофера передає вірно. Це підтвердило гучну заяву Ангели Меркель в жовтні 2010 р. про абсолютний крах мульти-культу [14]. Але використання цього висновку не означає невдачу в застосуванні мультикультурного підходу в політиці, а лише зафіксовану даність існування багатоскладового (поліетнічного) суспільства в Німеччині [11, с. 295].

У 2015 році до Німеччини прибула рекордна кількість мігрантів з південно-західної Азії. Найбільша кількість людей прибула з Сирії (близько 100 тис. заяв на отримання статусу біженця), Албанії (приблизно 49 тис. заяв), Іраку (32 тис. заяв) [1, с. 58]. Офіційно було зареєстровано близько 1,2 млн. претендентів на притулок в ФРН. При цьому, число правопорушень, пов'язаних з притулками для біженців, зросло майже в 5 разів у порівнянні з попередніми роками. Федеральне відомство з кримінальних справ нарахувало 924 атаки на притулки, 825 з них на рахунок праворадикалів. Крім того, німецькі правоохоронні органи нарахували 76 підпалів і 11 спроб підпалу притулків [13].

Саме в результаті фактичної відсутності послідовної та виваженої політики інтеграції іммігрантів, відповідної законодавчої бази, Німеччина зіткнулася з сьогодишньою проблемою: на території однієї держави паралельно співіснує кілька суспільств. Ці «паралельні суспільства» практично не мають каналів взаємодії один з одним, а держава не має бачення того, як регулювати взаємовідносини між ними [2, с. 173].

З огляду на те, що Німеччина до початку 2000 рр. відмовлялася називати себе державою, що приймає іммігрантів та не регулювала відносини іммігрантів та місцевих жителів, на сьогоднішній день є всі підстави вважати, що спроба «взяти ситуацію під контроль» буде відбуватися все під тим же гаслом «керівництва німецької культури». Попри те, що політика мультикультуралізму є саме тим, чого завжди бракувало Німеччині – послідовною та виваженою державною політикою по цілеспрямованій інтеграції іншокультурних спільнот в життя суспільства (як в культурному, так і в економічному і в політичному плані) – найближчим часом використовувати цей рецепт німці навряд чи зберуться.

У Німеччині окремі мультикультурні ініціативи наштовхуються на тривалу традицію *jus sanguinis*, згідно з якою люди, які не є етнічними німцями не можуть бути і повноцінними громадянами. Занадто радикальною для країни з таким типом державної ідентичності є ідея поділитися з представниками інших культур можливість визначати політичне, економічне, соціальне і культурне

майбутнє всіх сьогоднішніх суспільств, що складають політично єдину державу.

Скоріше за все, той факт, що мультикультуралізм у Німеччині існував майже виключно в політичній риторичі, а реалізовані на практиці ініціативи були одиничними і безсистемними, свідчить про те, що в реальності в Німеччині не було мети повноцінно інтегрувати всі свої культурні групи.

На сьогоднішній момент Німеччина має першу економіку Європи, є четвертою країною у світі, з розвиненим гуманізмом по відношенню до інших народів та релігій [2, с. 173]. Тому Німеччина стала для менш розвинених держав символом комфортного життя, стабільної системи соціальних пільг для біженців, особливо для громадян країн, що зараз перебувають у стані війни. Німеччина стала жаданим притулком, але це не означає, що ці біженці прагнуть інтеграції до німецького суспільства з його культурними, правовими та соціальними уявленнями. Цим пояснюється прагнення мігрантів з різкими цивілізаційними відмінностями від німецького населення, зокрема, біженців мусульманського віросповідання, до закритого існування всередині німецького суспільства. Це може призвести до проблеми існування не просто суспільства в суспільстві, а війовничо налаштованої армії іншої країни, всередині німецького суспільства. В той же час, німецькі політики з мігрантським корінням вже займають важливі посади у владних структурах та політичних партіях [1, с. 58]. Це також створює певне занепокоєння через можливість швидкої зміни національної ідентичності та ширше, ціннісно-сміслового поля німецької культури в обхід інтеграційних процесів.

Саме інтеграція іммігрантів, їх рівні з місцевим населенням права та обов'язки є, на нашу думку, головною метою мультикультуралізму. Можемо зробити висновок, що в Німеччині не було законодавчого досвіду застосування мультикультурного підходу. Таким чином, мультикультуралізм як методологія і політика не є причиною негативного досвіду вирішення проблеми полікультурності в Німеччині.

Список використаних джерел

1. Васильев В. Миграция как благо и обуза для Германии // *Международная жизнь*. – 2016. – №3. – С.58–70.
2. Русских Л. В. Мультикультуралізм: інтеграція или раскол? // *Вестник ЮУрГУ. Серия «Социально-гуманитарные науки»: Философия и социология*. – 2013. – Т.13. – №1. – С.173–175.
3. Abadan-Unat N. Turkish Migration to Europe // *The Cambridge Survey of World Migration / Cohen R. (ed.)*. – Cambridge University Press, 1995. – P.279–284.
4. Castels S., Miller M. *The Age of Migration International Population Movements in the Modern World* (4th edition). – Basingstoke, 2009. – 401 p.
5. Esser H., Korte H. 1985. *Federal Republic of Germany // European Immigration Policy / Hammar T. (ed.)*. – Cambridge: Cambridge University Press, 1985. – P.165–205.
6. Heiling G. et al. *Germany's Population: Turbulent Past, Uncertain Future // Population Bulletin*. – 1990. – №45 (4). – P.28–29.
7. Hildyard N. *Migrant Labor in the Global Economy // The Economist*. – 1996. – №26 (July/Aug.). – P.133–144.
8. Homze E. *Foreign Labour in Nazi Germany*. – Princeton, NJ: Princeton University Press, 1967. – 368 p.
9. Katzenstein P. *Policy and politics in West Germany: The growth of the Semisovereign State / P. Katzenstein*. – Philadelphia: Temple University Press, 1987. – P.239–240.
10. Klusmayer D. *Four Dimensions of Membership in Germany // SAIS Review*. – 2000. – №20 (1). – P.1–21.
11. Luft S. *Staat und Migration. Zur Steuerbarkeit von Zuwanderung und Integration*. – Frankfurt a.M., 2009. – 370 p.
12. Morawska E. *Intended and Unintended Consequences of Forced Migrations: A Neglected Aspect of East Europe's Twentieth Century History // International Migration Review*. – 2000. – №34 (4). – P.1049–1087.
13. Германия – «земля обетованная» для беженцев? [http // www. dw.com](http://www.dw.com)
14. Merkel A. *An die Muslime und Türken Multi Kulti ist Tot* [http:// www.youtube.com/watch?v=Xuq0Bnw1DzQ](http://www.youtube.com/watch?v=Xuq0Bnw1DzQ)

15. Kanzlerin Merkel erklart Multikulti für gescheitert. Die Welt, 2010. (16.10) Die Welt Internrt Seite: [http // www.welt.de/politik/deutschland/article10337575/Kanzlerin-Merkel-erklart-Multikulti-fur-gescheitert.html](http://www.welt.de/politik/deutschland/article10337575/Kanzlerin-Merkel-erklart-Multikulti-fur-gescheitert.html).

References

1. Vasil'ev V. *Migracija kak blago i obuza dlja Germanii // Mezhdunarodnaja zhizn'*. – 2016. – №3. – S.58–70.
2. Russkih L. V. *Mul'tikul'turalizm: integracija ili raskol? // Vestnik JuUrGU. Serija «Social'no-gumanitarnye nauki»: Filosofija i sociologija*. – 2013. – T.13. – №1. – S.173–175.
3. Abadan-Unat N. *Turkish Migration to Europe // The Cambridge Survey of World Migration / Cohen R. (ed.)*. – Cambridge University Press, 1995. – P.279–284.
4. Castels S., Miller M. *The Age of Migration International Population Movements in the Modern World* (4th edition). – Basingstoke, 2009. – 401 p.
5. Esser H., Korte H. 1985. *Federal Republic of Germany // European Immigration Policy / Hammar T. (ed.)*. – Cambridge: Cambridge University Press, 1985. – P.165–205.
6. Heiling G. et al. *Germany's Population: Turbulent Past, Uncertain Future // Population Bulletin*. – 1990. – №45 (4). – P.28–29.
7. Hildyard N. *Migrant Labor in the Global Economy // The Economist*. – 1996. – №26 (July/Aug.). – P.133–144.
8. Homze E. *Foreign Labour in Nazi Germany*. – Princeton, NJ: Princeton University Press, 1967. – 368 p.
9. Katzenstein P. *Policy and politics in West Germany: The growth of the Semisovereign State / P. Katzenstein*. – Philadelphia: Temple University Press, 1987. – P.239–240.
10. Klusmayer D. *Four Dimensions of Membership in Germany // SAIS Review*. – 2000. – №20 (1). – P.1–21.
11. Luft S. *Staat und Migration. Zur Steuerbarkeit von Zuwanderung und Integration*. – Frankfurt a.M., 2009. – 370 p.
12. Morawska E. *Intended and Unintended Consequences of Forced Migrations: A Neglected Aspect of East Europe's Twentieth Century History // International Migration Review*. – 2000. – №34 (4). – P.1049–1087.
13. Германия – «земля обетованная» для беженцев? [http // www. dw.com](http://www.dw.com)
14. Merkel A. *An die Muslime und Türken Multi Kulti ist Tot* [http:// www.youtube.com/watch?v=Xuq0Bnw1DzQ](http://www.youtube.com/watch?v=Xuq0Bnw1DzQ)
15. Kanzlerin Merkel erklart Multikulti für gescheitert. Die Welt, 2010. (16.10) Die Welt Internrt Seite: [http // www.welt.de/politik/deutschland/article10337575/Kanzlerin-Merkel-erklart-Multikulti-fur-gescheitert.html](http://www.welt.de/politik/deutschland/article10337575/Kanzlerin-Merkel-erklart-Multikulti-fur-gescheitert.html).

Graciotiva V. I., PhD student Department of History and World Politics Odessa I. I. Mechnikov National University (Ukraine, Odessa) vitiqf@rambler.ru

The historical path towards multiculturalism in Germany

The political theory has fixed an important feature of the social development of the modern world: it is an increasing number of countries in which forms a multicultural society. Multicultural society – is a type of society in which there is an interaction between different ethnic groups, representing different cultural attitudes, moral and ethical values.

Despite a long tradition of jus sanguinis, according to which people who are not ethnic Germans can not be full-fledged citizens, Germany, like many other countries become multicultural. This article provides a historical analysis of the relationship between Germany, its indigenous population and newcomers from other cultures starting from the end of XIX century to the modern period to clarify a crisis situation with immigrants and the reason for rejection of multiculturalism as a social mechanism and policies that can create a civilized and harmonious relationship of various ethnic and cultural groups within a single society.

Keywords: multiculturalism, political practice of multiculturalism, integration, multicultural society, Germany, the history of immigration in Germany.

Грациотова В. И., аспирантка кафедри історії та мирової політики, Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова (Україна, Одеса), vitiqf@rambler.ru

Политическая практика мультикультурализма в Германии

Политическая теория зафиксировала важную особенность социального развития современного мира: в нем все большее число государств формирует поликультурное общество. Поликультурное общество – это такой тип общества, где взаимодействуют между собой различные этнические группы, исповедующие разные культурные установки и морально-этические ценности.

Несмотря на длительную традицию jus sanguinis, в соответствии с которой люди, не являющиеся этническими немцами, не могут быть полноценными гражданами, Германия, как и многие другие страны стала поликультурной. В данной статье проводится исторический анализ взаимоотношений между государством Германия, его коренным населением и приезжими представителями других культур начиная с конца XIX века до современного периода с целью прояснить кризисную ситуацию с иммигрантами, а также причину неприятия мультикультурализма как социального механизма и политики, способной создать цивилизованные и гармоничные отношения различных этнокультурных групп в рамках единого общества.

Ключевые слова: мультикультурализм, политическая практика мультикультурализма, интеграция, поликультурное общество, Германия, история иммиграции в Германии.

ЗМІСТ

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Кір'яков О. С. Беотійський союз у Священній війні	7
Кагамлик С. Р. Гомілетичні твори українських православних ієрархів XVII–XVIII ст.	11
Гончарова Н. О. Стипендії як форма дворянської благодійності в південноукраїнських губерніях у другій половині XIX – на початку XX ст.	15
Левченко І. Історичний огляд наукових досягнень членів медичних товариств Півдня України у другій половині XIX – на початку XX ст.	20
Мінгазутдінова Г. І. Формування поняття Центральної Азії як стратегічного регіону в XIX – XX ст. та її історико-географічні характеристики	24
Мусіяченко О. С. Музично-концертне життя Києва у кінці XIX ст. на сторінках газети «Жизнь и искусство»	29
Чирук С. В. Шлюбність в лютеранських колоніях Південної України XIX – поч. XX ст.	33
Барановська Н. М. Проблеми та підходи до питань українського державотворення в історико-політичній та культурній спадщині періоду Національної революції 1917 – початку 1918 років.	37
Лаврут О. О. Відлуння Закону «Про зміцнення зв'язку школи із життям і подальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР» в Українській РСР: досвід перших років.	44
Чирко Б. В. Структура спеціалізованих органів радянської влади та організація їхньої роботи із запровадження українізації та забезпечення запитів національних меншин України (1920 – початок 1930-х років).	48
Давидюк Р. П. Українська політична еміграція і розвиток кооперації у Волинському воеводстві (1921–1926 рр.)	53
Розовик О. Д. Участь ходаків Волині у виборі земельних ділянок для переселення на південь України (1920–ті – початок 1930-х рр.)	57
Бондаренко В. Г. Ідея «Казакки» в ідеології козаків-націоналістів (1927–1987 рр.)	60
Карпенко А. А. Документи НТШ у Львові як джерело до дослідження історії публікації «Гуцульщини» Володимира Шухевича	65
Терновський А. М. Винищувальні батальйони на Дніпропетровщині (осінь 1943 – зима 1944 років).	70
Марчук О. А. Кількісно-якісний показник педагогічних кадрів в повоєнне двадцятиріччя (1945–1965 рр.)	73
Лук'яненко О. В. Велика і мала політика у відображенні освітньої преси УРСР доби «відлиги» (1953–1964 роки) (Ч.2)	78
Красько О. І. In memo: стилістика та емотивність меморіальних спогадів про істориків Харківського університету другої половини XX ст.	82
Гергель Ю. В. Взаємодія України та Сирії у політичній сфері у 1991 – першій половині 2011 рр.	85
Кругляк Д. М. Дискусії щодо прийняття закону «Про місцеве самоврядування в Україні» (1996–1997 рр.)	89
Барвінська П. І. Воєнно-історичні музеї та «подолання» минулого у Федеративній Республіці Німеччині (за матеріалами проекту «Репрезентація та функціоналізація історії в Україні та Німеччині. Пам'ять і пам'яткова культура в демократичному суспільстві»)	93
Бойко Ю. О. Енциклопедія Сучасної України – основний науковий проект Інституту енциклопедичних досліджень НАН України.	96
Корсак Р. В., Фуртій В. В. Розвиток туризму в Україні (початок XXI ст.)	100
Буц М. А. Наукові пошуки академіка В. І. Скока в галузі фармакології.	103
Апостол М. В. Внесок академіка М. В. Зубця в становлення Національної академії аграрних наук України.	105
Муха Д. І. Наукова та трудова діяльність П. О. Христюка в еміграційний період	108
Калитвянська В. Л. Основні напрямки науково-дослідницької роботи В. Данилова за 1957–1968 рр.	111
Яцентій Б. Р. Діяльність О. Т. Калачикова як керівника Центральної агрохімічної лабораторії	115
Вожегова Р. А., Клубук В. В. Значення галузі насінництва в розвитку сільського господарства.	118
Садовник О. В. Бої за Бендери у червні 1992 року як кульмінація Придністровського збройного конфлікту 1989–1992 рр.	121
Бака В. О. Розплата із комуністичним минулим в Чехословаччині напередодні прийняття люстраційного законодавства (січень 1990 – жовтень 1991).	124
Юрова Т. М. Головні убори і взуття та їх роль для військовослужбовців Армії Оборони Ізраїлю в умовах бойових дій XXI ст.	128
Авшарова І. Н. «Культ вогню» в верованні азербайджанських племен Енеоліта і бронзового века («Культ вогню» в віруванні азербайджанських племен Енеоліту і бронзового століття)	134
Азимова С. А. Земельная и налоговая политика в период правления Шаха Аббаса II (Земельна і податкова політика в період правління Шаха Аббаса II)	138
Гулиев Б. Н. К описанию архитектуры Азербайджана в периоды Ильханата (по англоязычной историографии) (До опису архітектури Азербайджану в періоди Ільханату (за англійською історіографією)	140

ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ

Воронкова В. Г., Максименюк М. Ю. Саморозгортання організації як складної ієрархічної системи в умовах стохастичності інформаційного суспільства	143
Бондар О. В. Спекулятивне самообґрунтування суб'єктивності: постановка проблеми.	148
Громова О. В. Феномен одиночства у античних філософів (Феномен самотності у античних філософів)	151
Дзьобань О. П. До питання про сутність суспільного ідеалу.	155
Дубина О. О. До проблеми визначення поняття постсекулярного.	160
Загудаєва О. А. Особливості трьох підходів до моделювання в юридичній аргументації.	163

Загурська С. М. Масова свідомість як засіб утвердження влади	166
Іванова Н. В. Інтенції творчого мислення в трансформаціях середньовічної метафізики: соціально-філософський аспект	170
Корсак Ю. К. Ноотермінологія та успішність дій сучасного людства	174
Кохановська М. Г. Деконструкція як пошук справедливості	176
Рябека О. Г. Врехіт у дзеркалі провідних тенденцій глобалізації сучасного планетарного світу	179
Савицька І. М., Медведенко Л. К. Трансформація свободи як форми обмеженої свідомості в тоталітарному суспільстві	183
Максюта М. Є., Мала Я. Л. Рецепції ідей громадянського гуманізму у вітчизняній філософії другої половини XIX – першої третини XX століття	186
Марусіна О. С. Нонкогнітивність конструктивного постмодернізму	192
Маруховська-Картунова О. О. Логіка та методологічні принципи парадигми трансформації конфліктів	196
Марчук О. Т. Феномени задоволення та страждання в ідейній системі антропології здоров'я східної патристики (Частина II)	200
Петриковская Е. С. Проблема человека в свете риторической ситуации (Проблема людини в світлі риторичної ситуації)	204
Скалацька О. В. Різноманіття дефініцій концепту «мода» в сучасному соціально-філософському знанні	209
Слюсар В. М. Ненасилля як принцип подолання відкритих форм насилля у період соціальних трансформацій	213
Стовпець О. В. Інститут інтелектуальної власності у відкритому суспільстві: соціально-філософські аспекти	217
Тарасюк Л. С. Цілісність особистості у кореляції з екзистенційними вимірами світогляду	221
Чорна Л. В. Алгоритм зловживання суспільними ідеалами	225
Вячеслава Е. А. О междисциплинарных моделях в эстетике: риторика текста в изобразительном искусстве (Про міждисциплінарні моделі в естетиці: риторика тексту в образотворчому мистецтві)	230
Несправа М. В. Руйнування всіх досягнень культури та моралі як сутність зла в умовах суспільства споживачів	236
Ющенко П. А. Родино-спадковий, династичний характер влади руських князів Рюриків	242
Джалілова О. М. Поняття символічної генералізації в теорії комунікації за Н. Луманом	245
Дойчик М. В. Гідність генія у філософській творчості А. Шопенгауера	249
Карпенко С. Р. Метафора потока и социальная успешность в концепции М. Чиксентмихайи (Метафора потоку і соціальна успішність у концепції М. Чиксентмихайи)	254
Колотілова Н. А. Діалектика та риторика в творах Ф. Прокоповича	258
Матвієнко І. С. Державотворчі параметри самовизначення людини у суспільстві та державі (філософські ідеї Жака Марітена)	261
Платика Е. С. Образ дома в творческом наследии К. Бальмонта (Образ будинку у творчій спадщині К. Бальмонта)	263
Шкіль С. О. Наративний світ російського православ'я у риторичній Олександра Щіпкова	267
Акберов М. Г. Соображения об изучении Платоновского наследия (Міркування про вивчення Платонівської спадщини)	271
Богород А. В. Релігійно-аспекти дансо-ритуального термінотворення	275
Вергелес К. М. Самоідентифікація людини і релігійна культура в просторі сучасної глобалізації	279
Гончаренко Д. І. Релігійно-аспекти соціально-економічних проблем у Біблії	282
Грицишин В. П. Соціальна теорія православної теології доби постмодерну	287
Христокін Г. В. Методологія сучасної православної теології та грецька патристика	291
Сагуйченко В. В. Культурні смисли і людинотворчий потенціал безперервної освіти	295
Шиндаулова Р. Б. Ноогуманистический подход в философии образования: теоретико-методологическое обоснование (Ноогуманістичний підхід в філософії освіти: теоретико-методологічне обґрунтування)	299
Бурак О. С. Метафізичний вимір освіти як вектор формування особистості	303
Похресник А. К. Філософія освіти про науково-освітні комплекси XXI століття	306
Цзоу Ченжан. Відкрита освіта та віртуальний університет: соціально-філософський аналіз проблеми	310
Шевчук О. О. Інформаційне суспільство як чинник трансформації ціннісних засад вищої освіти	314

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

Головка А. А. Взаємодія громадянського суспільства та держави в умовах сучасних інформаційних викликів	319
Колісниченко Р. М. Глобалістична свідомість в умовах світового демографічного зростання	321
Сащук Г. М. Інформаційне насильство в сучасному суспільстві	326
Угрин Л. Я. Ідентичність і безпека: проблеми співвідношення в контексті соціального конструктивізму	329
Хилько М. І. Пріоритет сталого екобезпечного розвитку	333
Ціватий В. Г. Новітні тенденції в теорії та практиці європейської зовнішньої політики і дипломатії доби раннього нового часу: історико-інституціональний аспект	339
Широв М. А. Эволюция концепции государства постоянного нейтралитета (Еволюція концепції держави постійного нейтралітету)	344
Лаврук І. М. Чинники структурної взаємодії у виборчому процесі	347
Мордовець М. В. Сутність політичної участі: теорія та український контекст	350
Заславська О. О. Проблема залученості особистості до процесу формування громадянського суспільства: український контекст	354
Остапек Ю. О. Парламентські вибори в Україні 2012 року: загальнонаціональний та регіональний виміри	359
Касьянова М. М. Проблеми соціально-психологічної адаптації українських мігрантів у країнах Східної Європи кінця XX – початку XXI ст.	363
Заболотна М. Ф. Вплив громадянського суспільства на вибір інтеграційного курсу на прикладі України та Латинської Америки	366
Вонсович О. С. Варшавський саміт НАТО – 2016: нові підходи щодо забезпечення європейської безпеки	370
Граціотова В. І. Політична практика мультикультуралізму у Німеччині	373

CONTENT

HISTORICAL STUDIENS

Kiriakov A. E. The Beotian League in Sacred War	7
Kagamlyk S. R. Homiletical works of Ukrainian Orthodox hierarchs of XVII–XVIII centuries	11
Goncharova N. A. Scholarships as form of the noble charity in the Southern Ukrainian provinces in the second half of the XIX – early XX century	15
Levchenko I. Historical review of the scientific achievements of members of the medical societies of the South of Ukraine in the second half of XIX – early XX century	20
Mingazutdinova G. I. Defining Central Asia as a strategic region in XIX – XX centuries and its historic and geographical characteristics	24
Musiachenko O. S. Musical and theatrical life of Kyiv at the end of the XIXth century on the pages of newspaper «Life and Art»	29
Czyruk S. V. Marriages at the Lutherans colonies in Southern Ukraine XIX – beg. XX cen.	33
Baranovska N. M. Problems and approaches related to issues of the Ukrainian state building in historical, political and cultural heritage during National Revolution in 1917, beginning of 1918	37
Lavrut O. A. Echo law «On strengthening the link with school life and further development of the education system in the Ukrainian SSR»: First Experience years	44
Chyrko B. V. Structure of the Soviet Power's Specialized Bodies and Organization of Their Work on Implementing the Ukrainianization and Meeting the Ukraine's National Minorities' Needs (1920 – early 1930s)	48
Davydjuk R. P. Ukrainian political emigration and the development of cooperation in Volyn Voivodeship (1921–1926)	53
Rozovyk O. D. The participation Volyn's goers in the selection of land for resettlement in South Ukraine (1920s – early 1930s)	57
Bondarenko V. G. Idea «Kazakija» in the ideology of nationalist Cossacks (1927–1987 years)	60
Karpenko A. A. The Shevchenko Scientific Society's documents in Lviv as the source of investigation of history of Volodymyr Shukhevych's publication «Hutsulshchyna»	65
Ternovskiy A. M. Destructives battalions of Dnipropetrovs'k region (Fall–Winter 1943–1944 years)	70
Marchuk O. A. A quantitative and quality index of pedagogical shots is in the post-war twenty years (1945–1965)	73
Lukyanenko O. V. Big and small politics in the display of the educational of the Ukrainian SSR of the «thaw» period (1953–1964) (P.2)	78
Krasko O. I. In memoria: style and emotiveness of commemorative memories of Kharkiv University's historians of the second half of the twentieth century	82
Gergel Yu. V. Cooperation between Ukraine and Syria in the political sphere in 1991 – first half of 2011	85
Kruhliak D. M. Discussions about the law «On Local Self-Government in Ukraine» (1996–1997)	89
Barvinska P. I. Military history museums and «overcome» the past in Federal Republic of Germany (based on the project «Representation and functionalization of history in Ukraine and Germany. Memory and monuments culture in a democratic society»)	93
Boiko Ju. O. Encyclopedia of Modern Ukraine – the fundamental scientific project of the Institute of Encyclopedic Research of The National Academy of Sciences of Ukraine	96
Korsak R. V., Furtiy V. V. Tourism development in Ukraine (the beginning of the XXI century)	100
Buts M. A. Scientific searches of Academician V. I. Skok in pharmacology	103
Apostol M. V. The contribution of academician M. V. Zubets to the forming of the National Academy of Agrarian Sciences of Ukraine	105
Mukha D. I. The scientific work and activities of P. O. Hrystyuk in the period of emigration	108
Kalityvanskaya V. L. Main areas of research V. Danilov for the 1957–1968	111
Yatsentiy B. R. The Activity of O. T. Kalachykov as Head of the Central Agrochemical Laboratory	115
Vozzhova R. A., Klubuk V. V. The value of seed sector in agricultural development	118
Sadovnik O. V. Fighting for Bender in June 1992 as the culmination of the Transnistrian armed conflict in 1989–1992	121
Baka V. O. Retribution with the communist past in Czechoslovakia before the adoption of the lustration law (January 1990 – October 1991)	124
Yurova T. M. Hats and shoes and their role in the Israel Defense Army servicemen in terms of fighting the XXI century	128
Avsharova I. N. «The cult of fire» in the beliefs of Azerbaijani tribes of the Chalcolithic and Bronze Age	134
Asimova S. A. Land and tax policy during the reign of Shah Abbas II	138
Guliyev B. N. The description of the Architecture of Azerbaijan in the Ilkhanate period (on the basis of the English-language historiography)	140

PHILOSOPHICAL SCIENCES

Voronkova V.G., Maksimenyuk M. Yu. Self-extracting organization as a complex hierarchical system in conditions of information society stochasticity	143
Bondar O. V. Speculative self-justification of subjectivity: survey of a problem	148
Gromova O. V. The loneliness phenomenon by ancient philosophers	151
Dzoban O. P. To the question about the essence of the social ideal	155
Dubyna O. O. To the problem of defining the postsecular notion	160
Zahudaieva O. A. Features of three approaches to modeling in legal argumentation	163

Zagurska S. M. The mass consciousness as a way of authority establishing	166
Ivanova N. V. Intentions of creative thinking in the transformation of medieval metaphysics: socio-philosophical aspect	170
Korsak Yu. K. Nooterminology and successful activity of modern mankind	174
Kokhanovska M. G. Deconstruction as the process of finding the truth	176
Ryabeka O. G. Brexit in the light of major globalization trends of the modern planetary world	179
Savitska I. M., Medvedenko L. K. Transformation of freedom as forms of the limited of consciousness in a totalitarian society	183
Maksuta M. E., Mala Y. L. Reception ideas of civil humanism in Russian philosophy of the second half of the 19th – the first third of the 20th century	186
Marusina O. S. Noncognitiveness of constructive postmodernism	192
Maruchovska-Kartunova O. O. Logic and methodological principles of conflicts transformation paradigm	196
Marchuk O. T. The phenomena of pleasure and suffering in the ideas system of eastern patristic anthropology health (Part II)	200
Petrykivska O. S. The problem of man in the light of the rhetorical situation	204
Skalatskaya H. V. The variety of definitions of the concept of «fashion» in today's socio-philosophical knowledge	209
Slyusar V. M. Non-violence as a principle of overcoming public forms of violence in the period of social transformation	213
Stovpets O. V. Intellectual property institution in the open society: social-philosophical aspects	217
Tarasyuk L. S. Integrity of personality in correlation with existential types of worldview	221
Chorna L. V. The algorithm of social ideals misuse	225
Vyacheslavova O. A. About interdisciplinary models in aesthetics: rhetoric of text in fine art	230
Nesprava M. V. The destruction of all achievements of culture and morality as the essence of evil in terms of a society of consumers	236
Yushchenko P. A. Familiar-hereditary, dynastic nature of power Russian Rurikids princes	242
Dzhalilova O. M. The concept of symbolic generalization in communication theory by N. Luhmann	245
Doichyk M. V. Dignity of genius in A. Schopenhauer's philosophical works	249
Karpenko S. R. A metaphor of flow and social success in conception of Mihaly Csikszentmihalyi	254
Kolotilova N. A. The dialectic and rhetoric in the works of F. Prokopovich	258
Matviienko I. S. State forming parameters of human self-determination in society and the state (philosophical ideas of Jacques Maritain)	261
Platyka E. S. The image of home in K. Balmont's creative heritage	263
Shkil S. O. Narrative world of the Russian Orthodox Church in the rhetoric of Alexander Schipkov	267
Akberov M. H. Assumptions on learning Plato's heritage	271
Bogorod A. V. Religious aspects of the ritual dance terminology	275
Vergeles K. M. Identity of human and religious culture in the space of contemporary globalization	279
Goncharenko D. I. Religious analysis of socio-economic problem in the Bible	282
Grytsyshyn V. P. Social theory of the Orthodox theology of postmodern era	287
Khrystokin G. V. The methodology of modern Orthodox theology and patristic Greek	291
Sahuichenko V. V. Cultural essence and creative potential for individuals of continuous education	295
Shindaulova R. B. Noohumanistic approach at philosophy of education: theoretical and methodological substantiation	299
Burak O. S. The metaphysical dimension of education as a factor in the formation of personality	303
Pokhresnyk A. K. Philosophy of education on scientific and educational complexes of the XXIst century	306
Zou Ch. Open education and virtual university: the social-philosophical analysis of the problem	310
Shevchuk A. O. The Information Society as a factor of the transformation of value bases of higher education	314

POLITICAL SCIENCES

Holovka A. A. Interaction between civil society and state in terms modern information challenges	319
Kolisnichenko R. M. Globalistion consciousness in conditions of the global population growth	321
Saschuk G. M. News of violence in modern society	326
Uhryn L. Y. Identity and security: correlation issues in the context of social constructivism	329
Khylko M. I. Ecosafety sustainable development priority	333
Tsivatyi V. G. The latest trends in the theory and practice of European foreign policy and diplomacy of the era of the early Modern period: historical and institutional aspects	339
Shirov M. A. Evolution of the concept of state permanent neutrality	344
Lavruk I. M. The structural factors of interaction in electoral process	347
Mordovets M. V. The essence of political participation: theory and Ukrainian context	350
Zaslavska O. O. The problem of individual's involvement in the process of formation of civil society: Ukrainian context	354
Ostapets Iu. O. Parliamentary elections of Ukraine in 2012: nationwide and regional dimensions	359
Kasianova M. M. Problems of socio-psychological adaptation of Ukrainian migrants in Eastern Europe at the end of XX – beginning of XXI century	363
Zabolotna M. F. The influence of civil society on integration course choice: the experience of Ukraine and Latin America	366
Vonsovych O. S. Warsaw summit of NATO – 2016: new approaches to ensure European security	370
Graciotiva V. I. The historical path towards multiculturalism in Germany	373

СОДЕРЖАНИЕ

ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ

Кирьяков А. Е. Беотийский союз в Священной войне	7
Кагамлык С. Р. Гомилетические произведения украинских православных иерархов XVII–XVIII ст.	11
Гончарова Н. А. Стипендии как форма дворянской благотворительности в южноукраинских губерниях во второй половине XIX – начале XX вв.	15
Левченко И. Исторический обзор научных достижений членов медицинских обществ Юга Украины во второй половине XIX – начале XX века	20
Мингазутдинова Г. И. Формирование понятия Центральной Азии как стратегического региона в XIX – XX вв. и ее историко–географические характеристики	24
Мусияченко О. С. Музыкально–театральная жизнь Киева в конце XIX ст. на страницах газеты «Жизнь и искусство»	29
Чирук С. В. Брачность в лютеранских колониях Южной Украины XIX – нач. XX вв.	33
Барановская Н. М. Проблемы и подходы к вопросам создания украинского государства в историко–политическом и культурном наследии периода Национальной революции 1917 – начала 1918 годов	37
Лаврут О. А. Эхо Закона «Об укреплении связи школы с жизнью и о дальнейшем развитии системы народного образования в Украинской ССР» в Украинской ССР: опыт первых лет	44
Чирко Б. В. Структура специализированных органов советской власти и организация их работы по осуществлению украинизации и обеспечению интересов национальных меньшинств Украины (1920 – начало 1930–х годов)	48
Давидюк Р. П. Украинская политическая эмиграция и развитие кооперации в Вольнском воеводстве (1921–1926 гг.)	53
Розовык О. Д. Участие ходоков Волыни в выборе земельных участков для переселения на юг Украины (1920–е – начало 1930–х гг.)	57
Бондаренко В. Г. Идея «Казаки» в идеологии казаков–националистов (1927–1987 гг.)	60
Карпенко А. А. Документы НОШ во Львове как источник к исследованию истории публикации «Гуцульщины» Владимира Шухевича	65
Терновский А. Н. Истребительные батальоны Днепропетровщины (осень 1943 – зима 1944 гг.)	70
Марчук Е. А. Количественно–качественный показатель педагогических кадров в послевоенное двадцатилетие (1945–1965 гг.)	73
Лукьяненко А. В. Большая и малая политика в отражении образовательной прессы УССР времён «оттепели» (1953–1964 годы) (Ч.2)	78
Красько О. И. In memoria: стилистика и эмотивность мемориальных воспоминаний об историках Харьковского университета второй половины XX в.	82
Гергель Ю. В. Взаимодействие Украины и Сирии в политической сфере в 1991 – первой половине 2011 гг.	85
Кругляк Д. М. Дискуссии относительно принятия закона «О местном самоуправлении в Украине» (1996–1997 гг.)	89
Барвинская П. И. Военно–исторические музеи и «преодоление прошлого» в Федеративной Республике Германии (по материалам проекта «Репрезентации и функционализация истории в Украине и Германии. Память и памятникочная культура в демократическом обществе»)	93
Бойко Ю. А. Энциклопедия Современной Украины – основной научный проект Института энциклопедических исследований НАН Украины.	96
Корсак Р. В., Фуртий В. В. Развитие туризма в Украине (начало XXI в.)	100
Буц М. А. Научные поиски академика В. И. Скока в области фармакологии.	103
Апостол М. В. Вклад академика М. В. Зубца в становление Национальной академии аграрных наук Украины	105
Муха Д. И. Научная и трудовая деятельность П. А. Христюка в эмиграционный период	108
Калитвянская В. Л. Основные направления научно–исследовательской работы В. Данилова за 1957–1968 гг.	111
Яцентий Б. Р. Деятельность А. Т. Калачикова как руководителя Центральной агрохимической лаборатории.	115
Вожегова Р. А., Клубук В. В. Значение отрасли семеноводства в развитии сельского хозяйства	118
Садовник А. В. Бои за Бендеры в июне 1992 года как кульминация Приднестровского вооруженного конфликта 1989–1992 гг.	121
Бака В. А. Расплата с коммунистическим прошлым в Чехословакии накануне принятия люстрационного законодательства (январь 1990 – октябрь 1991)	124
Юрова Т. Н. Головные уборы и обувь и их роль для военнослужащих Армии Обороны Израиля в условиях боевых действий XXI века.	128
Авшарова И. Н. «Культ огня» в веровании азербайджанских племен Энеолита и бронзового века	134
Азимова С. А. Земельная и налоговая политика в период правления Шаха Аббаса II.	138
Гулиев Б. Н. К описанию архитектуры Азербайджана в периоды Ильханата (по англоязычной историографии)	140

ФИЛОСОФСКИЕ НАУКИ

Воронкова В. Г., Максименюк М. Ю. Саморазворачивание организации как сложной иерархической системы в условиях стохастичности информационного общества	143
Бондарь О. В. Спекулятивное самообоснование субъективности: постановка проблемы	148
Громова О. В. Феномен одиночества у античных философов	151

Дзєбань А. П. К вопросу о сущности общественного идеала	155
Дубына А. А. К проблеме определения понятия постсекулярного	160
Загудаєва О. А. Особенности трех подходов к моделированию в юридической аргументации	163
Загурская С. М. Массовое сознание как средство утверждения власти	166
Иванова Н. В. Интенции творческого мышления в трансформациях средневековой метафизики: социально–философский аспект	170
Корсак Ю. К. Ноотерминология и успешность действий современного человечества	174
Кохановская М. Г. Деконструкция как поиск истины	176
Рябека О. Г. Brexit в зеркале ведущих тенденций глобализации современного планетарного мира	179
Савицкая И. М., Медведенко Л. К. Трансформация свободы как формы ограниченного сознания в тоталитарном обществе	183
Максюта Н. Е., Малая Я. Л. Рецепции идей гражданского гуманизма в отечественной философии второй половины XIX – первой трети XX века	186
Марусина Е. С. Нонкогнитивность конструктивного постмодернизма	192
Маруховская–Картунова О. О. Логика и методологические принципы парадигмы трансформации конфликтов	196
Марчук А. Т. Феномены удовольствия и страдания в идейной системе антропологии здоровья восточной патристики (Часть II)	200
Петриковская Е. С. Проблема человека в свете риторической ситуации	204
Скалацкая Е. В. Многообразие дефиниций концепта «мода» в современном социально–философском знании	209
Слюсар В. Н. Ненасилие как принцип преодоления открытых форм насилия в период социальных трансформаций	213
Ствепец А. В. Институт интеллектуальной собственности в открытом обществе: социально–философские аспекты	217
Тарасюк Л. С. Целостность личности в корреляции с экзистенциальными типами мировоззрения	221
Черная Л. В. Алгоритм злоупотребления общественными идеалами	225
Вячеславова Е. А. О междисциплинарных моделях в эстетике: риторика текста в изобразительном искусстве	230
Несправа Н. В. Разрушение всех достижений культуры и морали как сущность зла в условиях общества потребителей	236
Ющенко П. А. Семейно–наследственный, династический характер власти русских князей Рюриковичей	242
Джалилова А. Н. Понятие символической генерализации в теории коммуникации за Н. Луманом	245
Дойчик М. В. Достоинство гения в философском творчестве А. Шопенгауэра	249
Карпенко С. Р. Метафора потока и социальная успешность в концепции М. Чиксентмихайи	254
Колотилова Н. А. Диалектика и риторика в работах Ф. Прокоповича	258
Матвиенко И. С. Государственно образующие параметры самоопределения человека в обществе и государстве (философские идеи Жака Маритена)	261
Платика Е. С. Образ дома в творческом наследии К. Бальмонта	263
Шкиль С. А. Нарративный мир русского православия в риторике Александра Щипкова	267
Акберов М. Г. Соображения об изучении Платоновского наследия	271
Богород А. В. Религиоведческие аспекты дансо–ритуального терминоформирования	275
Вергелес К. Н. Самоидентификация человека и религиозная культура в пространстве современной глобализации	279
Гончаренко Д. И. Религиоведческий анализ социально–экономических проблем в Библии	282
Грицишин В. П. Социальная теория православной теологии эпохи постмодерна	287
Христокин Г. В. Религиоведческий анализ методологии современного православного богословия и греческая патристика	291
Сагуйченко В. В. Культурные смыслы и человекотворческий потенциал непрерывного образования	295
Шиндаулова Р. Б. Ноогуманистический подход в философии образования: теоретико–методологическое обоснование	299
Бурак О. С. Метафизическое измерение образования как фактор формирования личности	303
Похресник А. К. Философия образования о научно–образовательных комплексах XXI века	306
Цзоу Ченчжан. Открытое образование и виртуальный университет: социально–философский анализ проблемы	310
Шевчук А. О. Информационное общество как фактор трансформации ценностных основ высшего образования	314

ПОЛИТИЧЕСКИЕ НАУКИ

Головка А. А. Взаимодействие гражданского общества и государства в условиях современных информационных вызовов	319
Колесниченко Р. Н. Глобалистическое сознание в условиях мирового демографического роста	321
Сащук Г. Н. Информационное насилие в современном обществе	326
Угрин Л. Я. Идентичность и безопасность: проблемы соотношения в контексте социального конструктивизма	329
Хилько Н. И. Приоритет устойчивого экобезопасного развития	333
Циватый В. Г. Новейшие тенденции в теории и практике европейской внешней политики и дипломатии эпохи раннего Нового времени: историко–институциональный аспект	339
Широв М. А. Эволюция концепции государства постоянного нейтралитета	344
Лаврук И. Н. Факторы структурного взаимодействия в выборном процессе	347
Мордовець М. В. Сущность политического участия: теория и украинский контекст	350
Заславская О. А. Проблема вовлеченности личности в процесс формирования гражданского общества: украинский контекст	354
Остапец Ю. А. Парламентские выборы 2012 года в Украине: общенациональное и региональное измерение	359
Касьянова М. Н. Проблемы социально–психологической адаптации украинских мигрантов в странах Восточной Европы конца XX – начало XXI ст.	363
Заболотная М. Ф. Влияние гражданского общества на выбор интеграционного курса: на примере Украины и Латинской Америки	366
Вонсович А. С. Варшавский саммит НАТО – 2016: новые подходы по обеспечению европейской безопасности	370
Грациотова В. И. Политическая практика мультикультурализма в Германии	373

ДО УВАГИ АВТОРІВ !**Вимоги до структури та оформлення наукових статей:****1. Наукова стаття повинна містити такі необхідні елементи:**

- постановка проблеми у загальному вигляді та зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;
- аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
- формулювання цілей статті (постановка завдання);
- виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- висновок з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

2. Розташування структурних елементів статті:

- УДК;
- прізвище, ім'я, по-батькові автора (авторів), вчений ступінь, вчене звання, посада і місце роботи, e-mail (українською, англійською, російською мовами);
- назва статті та анотація українською, англійською, російською мовами; анотація повинна бути структурованою, містити мету дослідження та застосовані методи, основні одержані висновки;
- ключові слова українською, англійською, російською мовами;
- обов'язковий список використаних джерел у кінці статті; **після** списку використаних джерел **надається цей же список** джерел латинським алфавітом (транслітерація);
- **обов'язкова вимога до статей – якість, високій рівень англійської мови.**

3. Вимоги для оформлення тексту:

Поля 20 мм; шрифт Times New Roman, кегель 14, інтервал – 1,5; абзацний відступ – 10 мм. Рисунки й таблиці оформляються згідно з ДСТУ.

4. Посилання на джерела в тексті подаються за таким зразком:

[7, с. 123], де 7 – номер джерела за списком використаних джерел, 123 – сторінка. Посилання на декілька джерел одночасно подаються таким чином: [1; 4; 8] або [2, с. 32; 9, с. 48; 11, с. 257]. Посилання на архівні джерела – [15, арк. 258, 231зв].

5. Стаття подається мовою оригіналу (українською, російською, англійською, німецькою, французькою, іспанською, польською, чеською) у електронному варіанті у вигляді файлу, який виконаний в текстовому редакторі MS Word for Windows, на диску чи електронною поштою.**6. Статті, автори яких не мають наукового ступеня, супроводжуються рецензією** кандидата або доктора наук за фахом публікації або витягом із протоколу засідання кафедри (відділу) про рекомендацію статті до друку. Підписи рецензії або витягу обов'язково завірені з печаткою. Рецензія або витяг з протоколу подається у сканованому вигляді електронною поштою.**7. Відповідальність** за зміст, точність поданих фактів, цитат, цифр і прізвищ несуть автори матеріалів. Редакція залишає за собою право на незначне редагування і скорочення, а також літературне виправлення статті (зі збереженням головних висновків та стилю автора). Редколегія може не поділяти світоглядних переконань авторів.**8. До статті додаються:**

- для Веб-сайту збірника обов'язкове резюме статті англійською мовою 2000 знаків. Резюме статті повинно бути структуроване, містити мету дослідження та застосовані методи, основні одержані висновки.

Резюме статті надсилається безплатно.

- **Відомості про автора (авторів):** прізвище, ім'я, по-батькові, вчений ступінь, вчене звання, посада і місце роботи, службова і домашня адреси з поштовим індексом, контактний телефон (моб), e-mail, № відділення «Нової пошти».

Наукове видання

Збірник наукових праць «Гілея: науковий вісник»
В и п у с к 111 (8)

Научное издание
Сборник научных работ «Гілея: научный вестник»
В ы п у с к 111 (8)

Scientific edition
Collection of scientific papers «Gileya: scientific herald»
111 e d i t i o n (8)

СПІВЗАСНОВНИКИ:
Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова;
ВГО Українська академія наук

Шеф–редактор: *В. П. Андрущенко*
Головний редактор: *В. М. Вашкевич*
Відповідальний секретар: *В. Б. Халамендик*

Видавництво: «Видавництво «Гілея»
04070, м. Київ, вул. Почайнинська, 62

Підписано до друку 24.06.2016 р.
Формат 60x84/8. Ум. друк. арк. 22,4. Наклад 300 пр. Зам. № 346

Друк:
ДП «НВЦ «Пріоритети»
01014, м. Київ, вул. Петра Болбочана, 8, корп. 6
тел./факс: 254-51-51

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК №3862 від 18.08.2010

Ціна договірна